

BRUS L. SHELLI

Rishikuar nga R. L. Haçet

HISTORIA E KISHËS

NË NJË GJUHË TË THJESHTË

Titulli në origjinal:
Bruce L. Shelley, Church History In Plain Language,
Revised by R. L. Hatchett
Updated 4th Edition

© 2008, 2013 nga Bruce L. Shelley

Botuar në Nashville, Tennessee, nga Thomas Nelson.
Thomas Nelson është një markë e shtëpisë botuese
HarperCollins Christian Publishing, Inc.

ISBN

Për botimin në gjuhën shqipe:

Të gjitha të drejtat: © Instituti Jeta e Re (IJR Botime), 2020.

Nuk lejohet riprodhimi i këtij materiali në asnjë formë pa
lejen me shkrim të Institutit Jeta e Re.

Citimet nga Bibla janë marrë nga versioni © 2009 Bibla ABS, Shoqëria Biblike Shqiptare (ABS),
Tiranë, Shqipëri. Përdorur me leje.

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Asnjë pjesë e këtij libri nuk mund të riprodhohet, nuk mund
të vendoset në një sistem prej të cilit të mund të merret apo të transmetohet në ndonjë formë ose
me ndonjë mjet, qoftë ky elektronik, mekanik, me fotokopje, regjistrim, skanim apo ndonjë lloj
tjetër riprodhimi – përveç rasteve të citimeve të shkurtra në analiza kritike ose artikuj, – pa marrë
lejen paraprake me shkrim të botuesit.

Përgatiti botimin: Afrim Karoshi

Përktheu në shqip: Florenc Mene

Redaktoi dhe plotësoi përkthimin: Skerdi Hoxha

Redaktor letrar dhe shënimet: Agesil Qiriaz

Korrektorë: Elmira Mjeshtri, Agesil Qiriaz

Grafika: Miranda Goleci

***Studentëve të mi në lëndën “Historia e
kishës”, të cilët shtronin vazhdimisht
çështjen e domethënies.***

PËRMBAJTJA

Parathënie

Hyrje

Epoka e Jezusit dhe e apostujve, nga viti 6 para Krishtit,
deri në vitin 70 pas Krishtit.....

KAPITULLI 1 Hiqni qafe mbretin!

Lëvizja e Jezusit.....

KAPITULLI 2 Kacakët e verës: të vjetër dhe të rinj

Ungjilli te johebrenjtë.....

Epoka e krishterimit katolik 70 - 312

Vitet 70 – 312 pas Krishtit

KAPITULLI 3 Vetëm njerëz të pavlerë

Krishterimi katolik

KAPITULLI 4 Nëse qyteti përmbytet nga Tiberi

Përndjekja e të krishterëve

KAPITULLI 5 Polemika për ndarjen e madhe

Shfaqja e ortodoksisë

KAPITULLI 6 Norma e librave

Formimi i Biblës

KAPITULLI 7 Shkolla e mëkatarëve

Fuqia e peshkopëve

KAPITULLI 8 Nga apostuj në intelektualë

Aleksandrinët

Epoka e Perandorisë së krishterë Romake 312 - 590 Periudha mes
viteve 312-590 pas Krishtit

KAPITULLI 9 Dorëzimi i skeptrit

Kthimi i perandorisë në besim

KAPITULLI 10 Të ndash fijen e flokut

Doktrina e Trinisë

KAPITULLI 11 Emanuel!

Krishti në besore

KAPITULLI 12 Të mërguarit nga jeta

Fillimet e monasticizmit

KAPITULLI 13 Dijetari i epokave

Augustini

KAPITULLI 14 Pjetri si “Pontifex Maximus”

Fillimet e Papatit

KAPITULLI 15 Diku mes qiellit dhe tokës *Ortodoksia e Lindjes*

Mesjeta e krishterë 590 - 1517

KAPITULLI 16 Qafa e fitimtarëve përkulet

Misioni për barbarët

KAPITULLI 17 Konsulli i Perëndisë *Gregori i Madh*

KAPITULLI 18 Përpjekja për unitet

Karli i Madh dhe bota e krishterë

KAPITULLI 19 I ngritur në mënyrë mistike

Papati dhe kryqtari

KAPITULLI 20 Nektari i dijes

Skolasticizmi

KAPITULLI 21 Një këngë kushtuar zonjës varfëri

Mënyra apostolike e jetesës

KAPITULLI 22 Njerëz të përgjumur dhe ligji i nevojës

Rënia e Papatit

KAPITULLI 23 Gjykimi nëpërmjet proceseve të kohës *Uiklifi dhe Husi*

Epoka e Reformacionit 1517 - 1648

KAPITULLI 24 Derri i egër në vresht

Martin Luteri dhe protestantizmi

KAPITULLI 25 Dishepullëzimi radikal

Anabaptistët

KAPITULLI 26 Në valle me detyrim

Zhan Kalvini

KAPITULLI 27 Mallkimi mbi kurorën

Kisha e Anglisë

KAPITULLI 28 “Një tjetër njeri” në Mandreza

Reformacioni katolik

KAPITULLI 29 Hapja e shkëmbit

Amerika dhe Azia

KAPITULLI 30 Sundimi i shenjtorëve

Puritanizmi

KAPITULLI 31 Ngurrues për të vdekur për një ide të vjetër

Denominacionet

Epoka e arsyes dhe e rizgjimit 1648 - 1789

KAPITULLI 32 Goditje në themelet

Kulti i arsyes

KAPITULLI 33 Zemra dhe arsyet e saj

Paskali dhe pietistët

KAPITULLI 34 Një urë zjarri e shpëtuar nga djegia

Uesli dhe metodizmi

KAPITULLI 35 Rend i ri për epokat *Rizgimi*

i Madh

Epoka e përparimit 1789 - 1914

KAPITULLI 36 Restaurimi i fortesave

Katolicizmi në epokën e përparimit

KAPITULLI 37 Një front i ri shoqëror

Anglia e shekullit të nëntëmbëdhjetë

KAPITULLI 38 Te populli më i largët i tokës

Misionet protestante

KAPITULLI 39 Fati i një kombi

Një Amerikë e krishterë

KAPITULLI 40 Një urë për modernët inteligjentë

Liberalizmi protestant

KAPITULLI 41 Asgjë për të humbur, veç prangave *Kriza*

shoqërore

Epoka e ideologjive 1914 - 1989

KAPITULLI 42 Grafite të shkruara mbi një mur turpi

Ideologjitë e shekullit të njëzetë

KAPITULLI 43 Emigrantë të parrënjosur në një shoqëri të sëmurë

Ungjillorët amerikanë

KAPITULLI 44 Besore të reja për mëngjes

Lëvizja ekumenike

KAPITULLI 45 Ilaçi i mëshirës *Katolicizmi roman:*
Vatikani II

Epoka e shtrirjes mbarëbotërore dhe zhvendosjes 1900 -

KAPITULLI 46 Krishterimi në Perëndim

Rënia dhe rindërtimi

KAPITULLI 47 Zhvendosja në Botën e Tretë *Çfarë është*
“Krishterimi i ri”?

KAPITULLI 48 Dritare për të parë krishterimin botëror

Vende dhe njerëz të besimit

Epilogu

Shënimet

Lista e papëve

PARATHËNIE

Ky libër ka përmbushur një synim fisnik: t’i bëjë lexuesit ungjillorë që të merren me historinë e tyre dhe të njihen me botën e krishterë në tërësi. Libri pati sukses për shkak të Brus Shellit, i cili u tregua shumë i aftë. Solli karakterin e vet të mirë dhe interesimin për kishën, syrin dhe formimin e tij si historian, prozën e gjallë për bisedat dhe rrëfimin, si edhe vitet e përvojës së tij të frytshme në auditorë të ndryshëm.

Libri u mirëprit gjerësisht dhe përziemërsisht për shkak të disiplinës së Brusit. Ai u përqendrua në një audiencë të gjerë, duke i qëndruar besnik gjuhës së drejtpërdrejtë dhe të thjeshtë që pati premtuar. I përzgjodhi materialet në disa mënyra, të cilat jam i bindur se ishin të dhimbshme për një njeri me formimin e tij si historian. Ai nuk u përpoq të ishte i hollësishëm në çdo gjë, por zgjodhi që të rrëfente ngjarje përfaqësuese, të cilat mund t’i japin lexuesit ndjesinë e tërësisë dhe të plotësisë. Në pjesën dërrmuese, secila prej këtyre ngjarjeve mund të lexohet në

mënyrë të pavarur. Dr. Shelli nuk e shpërqendron lexuesin me citime. Lexuesit ose studentët kureshtarë mund t'i gjejnë referencat për secilin kapitull në shënimet në fund të librit, ndërsa sugjerimet për lexime të mëtejshme mund t'i gjejnë në fund të secilit kapitull. Unë kam ndjekur stilin e tij thjeshtë, duke shtuar shënime sqaruese dhe duke i shënuar me shenjën e yllit rekomandimet e mia shtesë për libra të ndryshëm.

Për mua ka qenë një nder që m'u besua rishikimi i kësaj vepre. Kam bërë ndryshime të vogla gjithandej, por jam përpjekur që të respektoj tekstin e Shellit në çdo faqe. Kam shtuar informacione për gnosticizmin dhe rëndësinë e tij aktuale, për teologjinë e kishës së hershme dhe reformationin, dhe kam trajtuar në mënyrë shumë të hollësishme zgjerimin e shpejtë botëror dhe transformimin e krishterimit që nga viti 1900 (në 3 kapituj të rinj). Historia e sotme është gjithmonë e ndërlikuar, por jam përpjekur që të trajtoj rrethanat e habitshme të krishterimit në Perëndim dhe në Botën e Tretë. Trajtimi i gjendjes së re të krishterimit kërkon jo vetëm thjesht rrëfimin e ngjarjeve të tij të shumta, por edhe shpjegimin e tyre.

Për lexuesin është e domosdoshme një fjalë për shifrat dhe emërtesat, dhe ndoshta gjëja më e rëndësishme. Përshkrime të tilla si "Bota e Tretë" dhe "shumica e botës" janë probleme të pashmangshme. Pa synuar që të fyej dikë apo të nënkuptoj diçka, unë kam përdorur terma të zakonshëm, por të pamjaftueshëm, për shkak se disa terma më të mirë nuk janë pranuar gjerësisht. "Perëndimi" është Amerika e Veriut, Anglia dhe Europa Perëndimore. Termi "Bota e Tretë" përfshin Amerikën e Jugut, Afrikën dhe Azinë, si dhe vende të tilla si Kina, që ndodhen mbi ekuator. Një pakënaqësi e ngjashme ekziston edhe për sa i përket përkufizimit perëndimor për terma të tillë, si "Lindja e Largët" dhe "Lindja e Mesme". Ndoshta ndonjë studiues i mençur mund të na tregojë ndonjë rrugë më të mirë në të ardhmen. Gjithsesi, shpresoj që çdo lexues do ta kuptojë se ungjillorët amerikanë kanë nevojë për një kuadër më të gjerë referimi, me qëllim që të marrin pjesë në punën madhështore të mbretërisë që po lulëzon sot në botë. Zakonisht citoj shifra modeste nga burime të sigurta, por besoj se rëndom këto shifra janë më të larta nga sa raportohet. Kam mbikëqyrur mikun tim të ndjerë, Valter Lampkinin, kur u përpoq të shqyrtonte jetën e kishave jodenominacionale në Hjuston, Teksas. Ajo përvojë më bindi se kishat tradicionale kanë vlerësim të mirë, por njerëzit më të rëndësishëm që duhen llogaritur janë pikërisht ata që ne nuk i llogarisim fare.

Meritojnë të përmenden disa studentë që ndihmuan me shtypjen e librit ose me punën kërkimore: Xhimi Parks, Eshli Eshkraft, Karl Rasëll dhe Joel Burdo. Xhimi Denisoni, Daniel Vestali, Pit Sançezi dhe Rendi Riçardsi, miq me njohuri të gjera, kanë bërë me mua biseda të frytshme për këtë projekt. Falënderoj Dejvid Kejpsin dhe Hithër Mek-Mërin të kompanisë "Thomas Nelson", që më kërkuan të punoja për këtë projekt, si dhe Malea Bellin, për durimin që tregoi deri në përfundimin e këtij projekti. Mbi të gjitha, falënderoj gruan time, Debin. Ajo më ndihmoi me shtypjen e disa materialeve, me logjikën e shëndoshë dhe me syrin e mprehtë të saj. Debi kontribuon në gjithçka që unë e bëj siç duhet.

Rendi L. Haçhet,
Profesor i Teologjisë dhe Filozofisë
Universiteti Baptist i Hjustonit

HYRJE

Për shumë vjet kam mbajtur një karikaturë në derën e studios sime. Studentët që ndalonin për ta lexuar, shpesh më hynin në zyrë buzagaz. Ajo e nxiste lehtë bisedën. Ishte një karikaturë nga seriali *Kikirikët*¹. Motra e vogël e Çarli Braunit, Selli, po shkruan një hartim për në shkollë, me titullin “Historia e kishës”. Çarli që po i rri përbri, shikon se çfarë ka shkruar ajo në hyrje: “Kur shkruajmë për historinë e kishës, duhet të kthehemi që në fillim fare. Pastori ynë lindi më 1930-n.” Çarlit s’i mbetet gjë tjetër veçse të ngrejë sytë në tavan.

Shumë të krishterë sot vuajnë nga humbja e kujtesës historike. Periudha nga apostujt deri në kohën tonë përbën një boshllëk të stërmadh. Pa dyshim që ky s’ ishte kursesi synimi i Perëndisë. Dhiata e Vjetër na kujton herë pas here ndikimin e Perëndisë në kohë. Kur caktoi Pashkën për bijtë e Izraelit, Ai tha: “Do t’ia shpjegosh këtë gjë birit tënd... kjo do të jetë si një shenjë... sepse Zoti me dorë të fuqishme na bëri të dalim nga Egjipti” (*Eksodi 13:8, 16*). Kur siguroi manën në shkretëtirë, Perëndia e urdhëroi Moisiun që të ruante një qyp me manë “për pasardhësit tuaj” (*Eksodi 16:33*).

Si rrjedhojë e padijes sonë në lidhje me historinë e kishës, konstatojmë se besimtarët preken nga joshja e atyre që ndjekin kultet. Shpesh deformimi i krishterimit ngatërrohet me krishterimin e vërtetë. Në të njëjtën kohë, të krishterë të tjerë shfaqin një aftësi tronditëse për krenari frymërore, *hybris*². Ata turren në mbrojtje të mënyrës së tyre apo të grupimit të tyre, duke pretenduar se ajo është mënyra më e mirë apo grupimi më i mirë, pa pasur një bazë të mjaftueshme për krahasime. Së fundi, shumë të krishterë përfshihen në forma të ndryshme shërbese, pa përfitimin e një konteksti më të gjerë për punën e tyre. Kur duan të përdorin në mënyrë maksimale kohën ose përpjekjet e tyre, nuk kanë baza për gjykim të shëndoshë.

Nuk po them se një libër që jep pamjen e përgjithshme të së shkuarës sonë të krishterë do të hedhë poshtë çdo gabim, do ta bëjë lexuesin shenjtor të përlur apo do të sigurojë një strategji për shërbesë të efektshme. Por çdo hyrje e historisë së krishterë pritet ta ndajë kalimtarin nga e qëndrueshmja dhe modat e momentit nga të vërtetat themelore. Kjo është edhe shpresa ime për këtë libër dhe lexuesit e mi.

Ky libër është shkruar për lexuesin e zakonshëm. Të gjithë e dimë se ky term është “si prej dylli”: mund t’i japim kuptim sipas shijes sonë. Pas katër dekadash mësimdhënieje me seminaristët e vitit të parë, kam arritur në përfundimin se të

diplomuarit e kolegjit që fillojnë shërbesën dhe inxhinieri ose shitësi që lexon pesë libra në vit, janë pjesëtarë të të njëjtit publik që lexon. Për synimet e mia në këtë libër, të dyja palët janë *lexues të zakonshëm*. Kur përgatitet për leksionet, profesori përvetëson qindra libra dhe mbledh mijëra citime. Në këtë vëllim që na jep një vështrim të përgjithshëm, kam huazuar lirisht idetë dhe përshkrimet e të tjerëve, duke punuar me një synim të thjeshtë: të rrjedhë historia. Jam përpjekur t'i mbledh të gjitha këto burime dhe të rendis librat më të dobishëm në fund të çdo kapitulli; citimet kryesore i kam vendosur në fund të librit.

Nga vitet e mia në mësimdhënie, kam arritur gjithashtu në përfundimin se qartësia është ligji i parë i nxënies. Prandaj këtu kam vendosur të gjitha ndarjet e lëndës. Ne i quajmë *epoka*, për shkak se kushtet e jetës së kishës ndryshojnë. Jam i ndërgjegjshëm se epokat nuk shfaqen papritmas, si ndonjë kometë e panjohur në qiell. Në çdo epokë gjejmë mbetjet e së kaluarës dhe farat e së ardhmes. Por, nëse lexuesi dëshiron të kuptojë pikat kryesore të historisë, mjafton që të lexojë paragrafët në faqet e titujve të pjesëve kryesore të librit.

Kjo metodë m'u duk e rëndësishme për harmoninë e librit, pasi çdo kapitull renditet në një mënyrë të caktuar. Në çdo kapitull ka vetëm një temë. Lexuesi mund ta gjejë atë në formën e një pyetjeje pas hyrjes së kapitullit. Hyrja është zakonisht një anekdotë e kohës. Kjo do të thotë se secili kapitull është pothuajse i pavarur dhe mund të lexohet veçmas, pothuajse si artikull enciklopedie për temën në fjalë.

E pranoj se kjo metodë me bazë temat lë shumë boshllëqe në këtë histori. Disa lexues do të pyesin se përse nuk janë përfshirë disa njerëz ose ngjarje të rëndësishme. Por kjo metodë ka përparësinë se i tregon lexuesit të zakonshëm vlerën aktuale të historisë së kishës. Shumë prej problematikave të sotme nuk janë të pashfaqura ndonjëherë. Ato kanë lidhje me të shkuarën.

Së fundi, disa lexues mund të pyesin se pse kemi vendosur kaq shumë materiale biografike. Pse kaq shumë histori personale? Sërish, përgjigjja është komunikimi. Pa anashkaluar idetë, jam përpjekur që mendimet t'i mbështjell brenda personaliteteve njerëzore, pasi mendoj se shumica e lexuesve dëshirojnë të njihen me njerëz të tjerë.

Shpesh historianët e kishës pyesin: “Çfarë është kisha: lëvizje apo institucion?” Këto faqe tregojnë se unë mendoj që kisha i përmban të dyja. Prandaj kam folur si për përhapjen misionare, ashtu dhe për politikën papnore. Profesionalistët e fushës mund të mbeten të pakënaqur që unë nuk kam vendosur caqe me anë të një përkufizimi të rreptë të fjalës *kishë*. Por kjo paqartësi vjen për shkak të faktit se unë besoj që populli i Perëndisë në histori jeton në një tension mes ideale (bashkësisë mbarëbotërore të shenjtoreve) dhe reales (një popull i veçantë në një kohë dhe periudhë të caktuar). Misioni i kishës në çdo kohë kërkon institucione: rregulla të veçanta, udhëheqës të veçantë, vende të veçanta. Por, kur vetë institucionet e pengojnë përhapjen e ungjillit në vend që ta çojnë përpara, atëherë shfaqen lëvizje ripërtëritëse që duan t'i kthejnë kishës misionin bazë të saj në botë. Këto faqe do të ilustrojnë se sa shpesh ka ndodhur kjo.

Për botimin e tretë kam pasur dhe unë ndihmësit e mi. Daniel Halloku, një mik student dhe mjeshtër i internetit, ma plotësoi punën kërkimore, sidomos për kapitullin 49, me dhjetëra artikuj nga bota mistike që quhet *internet*. Kolegu im, Dejvid Basçarti, autori i librit *Shqyrtim i traditave protestante*³, ndihmoi me një sërë titujsh për listat e rinovuara të materialeve për lexim; me të pata dhe biseda të dobishme për kishat që po shfaqen tani. Së fundi, Skot Uenigu, kolegu dhe pasuesi im, iu shtoi tituj të tjerë listave të materialeve të sugjeruara për lexim dhe diskutoi fort me mua për temat. Iu jam thellësisht mirënjohës të treve.

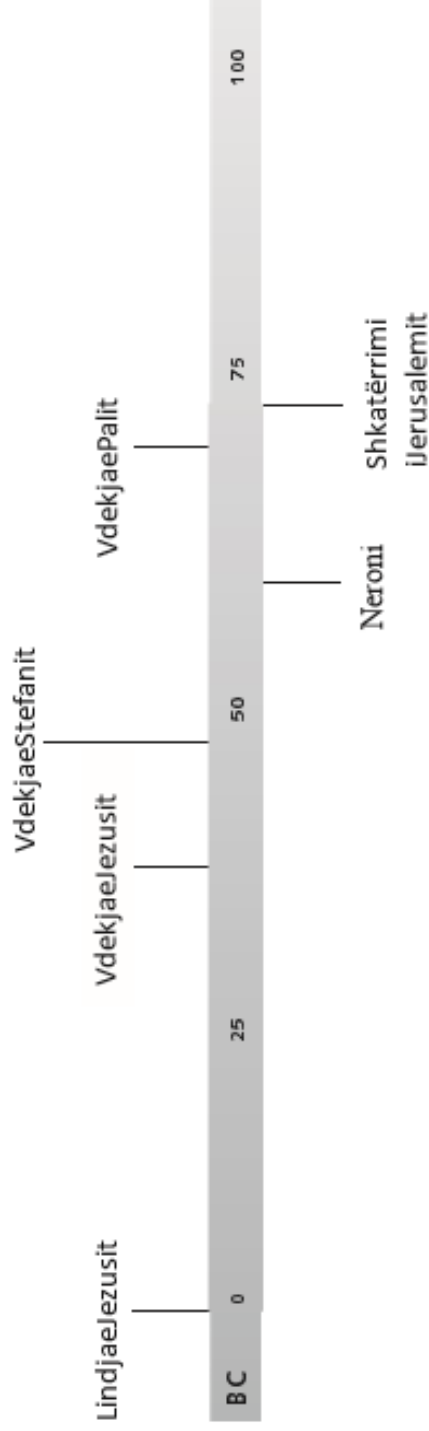
Brus L. Shelli

EPOKA E JEZUSIT DHE E APOSTUJVE

Nga viti 6 para Krishtit deri në vitin 70 pas
Krishtit

Rrënjët e krishterimit zgjaten thellë në historinë e Izraelit, shumë kohë para lindjes së Jezu Krishtit. Megjithatë ishte Jezusi i Nazaretit ai që sulmoi judaizmin e institucionalizuar dhe solli në dritën e historisë një lëvizje rilindëse në fillim të shekullit të parë. Pas kryqëzimit të tij nga Ponc Pilati, i cili ishte një zyrtar romak, mësimet e Jezusit u shpërndanë në të gjithë zonën e Mesdheut. Ndikim të veçantë pati një apostull me emrin Pal. Ai i mëshoi dhuratës së Perëndisë për shpëtimin e gjithë njerëzve, dhe kështu i priu daljes së krishterimit nga judaizmi palestinas në pozicionin e një feje universale.

EpokaeJezusitdheeapostujve

Kapitulli ¹

HIQNI QAFE MBRETIN!

Lëvizja e Jezusit

Krishterimi është i vetmi besim i rëndësishëm që ka si ngjarje qendrore poshtërimin e Perëndisë së vet.

“Qengj i dashur që po vdes,
besimtarët po këndojnë,
gjaku yt i shtrenjtë fuqinë s’do ta shterojë,
derisa gjithë Kish’ e Perëndisë nga mëkati të shpëtojë.”⁴

Kryqëzimi ishte një vdekje barbare që u rezervojë rebelëve, piratëve dhe skllëvërve. Ligji hebre mallkonte “këdo që varej në dru”⁵ dhe burri romak i shtetit, Ciceroni, paralajmëroi: “Qoftë larg dhe vetë emri i kryqit, jo vetëm nga trupi i qytetarit romak, por edhe nga mendimet, sytë dhe veshët e tij.”⁶

Pjesë e ndëshkimit të viktimës ishte rrahja me kamxhik dhe pastaj bartja prej tij e trarit të rëndë të kryqit, deri te vendi ku do të gjente vdekjen. Aty ku ngrihej kryqi, mbërthehej dhe një tabelë e shkruar ku jepej emri i fajtorit dhe krimi që kishte kryer ai. Në rastin e Jezusit, INRI: *Iesus Nazareus Rex Iudaeorum* (Jezusi i Nazaretit, Mbreti i judenjve).

Ponc Pilati, gjykatësi romak i Jezusit, me sa duket synonte që ky mbishkrim të shërbente si një “thumbim” i fundit ligësie kundër judenjve, por ndjekësit e Jezusit gjetën një kuptim të veçantë në të, ashtu si dhe në vetë kryqin.

JEZUSI DHE KISHA

Jezusi ishte jude. Ai rridhte nga një familje judaike; studioi ligjin jude dhe ndoqi besimin jude. Çdo studim serioz i jetës së tij e bën kaq të qartë këtë gjë, sa që shumë njerëz kanë shtruar pyetjen nëse Jezusi e pati ndonjëherë për qëllim të krijonte atë grup ndjekësish që ne e quajmë “kishë”. Albert Shvajceri, misionari i famshëm në Afrikë, besonte se Jezusi ishte i fiksuar pas një ëndrre për fundin e afërt të botës dhe vdiq për ta bërë realitet këtë ëndërr. Teologu i shquar gjerman Rudolf Bultman, mësonte se Jezusi ishte një profet, i cili i sfidoi njerëzit të merrnin një vendim radikal pro ose kundër Perëndisë. Të krishterë të tjerë janë shprehur se mbretëria e Jezusit ishte një vëllazëri dashurie dhe faljeje. Ata thonë se, nëse ai themeloi ndonjëfarë shoqërie, ajo ishte e padukshme, pra një grup moral apo frymëror; jo një institucion me rite dhe besore.

Kjo pikëpamje antiinstitucionale për krishterimin është kaq e përhapur, sa që bëjmë mirë të përballemi menjëherë me këtë pyetje: A pati Jezusi ndonjë lidhje me formimin e kishës së krishterë? Nëse po, si ia formoi karakterin e saj të veçantë?

Shkruesit e ungjijve e paraqesin Jezusin duke ecur në gjurmët e Izraelit. Duke na rikujtuar Izraelin, Jezusi kaloi kohë në Egjipt, hyri në Jordan (u pagëzua), u tundua në shkretëtirë, thirri dymbëdhjetë apostuj (si dymbëdhjetë fiset e Izraelit), foli fjalën e Perëndisë si Moisiu (Predikimi në Mal), bëri pesë predikime (diçka e ngjashme me Pesëlibërshin) te Mateu, kreu vepra të fuqishme çlirimi (shenja, mrekulli dhe dëbime demonësh) dhe iu kundërvu pushtetit perandorak. Aty ku Izraeli pati dështuar, Jezusi u tregua Bir besnik. Ndjekësit e tij duhej të kryenin detyrën e popullit shërbëtor të Perëndisë. Ai punoi me një grup besnik dishepujsh, u mësoi atyre jetën në atë që e quante “mbretëria e Perëndisë” dhe i njohu me besëlidhjen e re që i lidhte ata me njëri-tjetrin me anë të faljes dhe dashurisë.

Pa dyshim, atij grupi të vogël i mungonin shumë nga ligjet, zyrtarët, ceremonitë dhe bindjet e krishterimit të mëvonshëm, por gjithsesi, ata ishin një shoqëri më vete. Jezusi e bëri të qartë me këmbëngulje atë lloj të veçantë jetese që do ta ndante “mbretërinë e Perëndisë” nga autoritetet rivale midis njerëzve. Pak nga pak, dishepujt e tij arritën të kuptonin se, të ndiqje atë, do të thoshte që të mos u bindeshe zërave të tjerë që kërkonin besnikëri. Në njëfarë kuptimi, kjo ishte dhe lindja e lëvizjes së Jezusit. Të paktën në këtë kuptim Jezusi “e themeloi” kishën.

PALESTINA NË KOHËN E JEZUSIT

Në kohën e Jezusit, Palestinës nuk i mungonin aspak besnikëritë ndaj bindjeve. Ajo ishte një pikëpjekjeje popujsh dhe kulturash. Popullsia e saj prej dy milionë banorësh a më shumë - e sunduar nga Roma - ishte ndarë në rajone, fe dhe politika. “Brenda një dite mund të udhëtoje nga fshatrat, ku fermerët punonin fushat me plugje primitive, deri në qytetet e zhurmshme, ku njerëzit shijonin komoditetin e qytetërimit romak. Në Qytetin e Shenjtë të Jerusalemit, priftërinjtë judenj i ofronin flijime Zotit të Izraelit, ndërsa në Sebaste, vetëm 30 milje⁷ më tej, priftërinjtë paganë kryenin rite në nderim të perëndisë romake, Jupiterit⁸.”

Judenjtë, të cilët përfaqësonin vetëm gjysmën e popullsisë, i përçmonin padronët e tyre të huaj dhe nuk i duronin fare shenjat e kulturës pagane në mëmëdheun e tyre të lashtë. Romakët nuk ishin thjesht vazhdë e një serie të gjatë pushtuesish të huaj. Ata ishin përfaqësues të një mënyre të urryer jetese. Sundimi i tyre perandorak solli në Palestinë kulturën heleniste (greke), të cilën sirianët qenë munduar t’ua impononin me forcë judenjve qysh para një shekulli. Të gjithë bijtë e Abrahamit i përçmonin pushtuesit; ata s’ishin në një mendje vetëm për mënyrën se si t’u rezistonin atyre.

Shekuj më parë, profetët e Izraelit kishin premtuar se do të vinte një ditë kur Zoti do ta çlironte popullin e tij nga sundimtarët paganë dhe do ta vendoste mbretërinë e vet mbi gjithë tokën. “Në atë ditë, - thoshin ata, - Ai do të dërgojë një mbret të vajosur, një Mesi, për t’i dhënë fund botës së degjeneruar të së tashmes dhe për ta zëvendësuar me një parajsë të përjetshme. Ai do të ringjallë të vdekurit dhe do të gjykojë veprimet e tyre në këtë botë. Të ligjtë do të ndëshkohen, por të drejtët do të shpërblehen me jetë të përjetshme në mbretërinë e Perëndisë.”

Sipas *Librit të Danielit*⁹ dhe shkrimeve të tjera të njohura hebraike, mbretëria e Zotit do të vendosej vetëm pas një beteje finale, universale, midis forcave të së keqes, të udhëhequra nga Satani, dhe forcave të së mirës, të udhëhequra nga Zoti. Ajo do të përfundojë me shkatërrimin e rendit të tanishëm botëror dhe me krijimin e një mbretërie pa fund (*Danieli 7:13-22*¹⁰). Ky besim, bashkë me ide të tjera për ringjalljen e të vdekurve dhe gjykimin e fundit, ishte pjesë e besimit të përgjithshëm jude në kohën e Jezusit.

Nga neveria për jetën nën sundimin e romakëve, u krijuan shumë grupime midis judenjve, secili me një interpretim të veçantë të kësaj krize. Një grupim i tillë ishte dhe lëvizja e Jezusit.

Njëri grup, *farisenjtë*, theksonte traditat judaike dhe praktikatat që i ndanin ata nga kultura pagane. Emri i tyre do të thotë “të veçuarit”; krenaria e tyre qëndronte në ndjekjen strikte të çdo detaji të ligjit jude dhe në mostolerimin në shkallën më

të lartë të atyre njerëzve që ata i konsideronin ritualisht të papastër. Ky përkushtim dhe ky patriotizëm bëri që ata të fitonin respektin e popullit.

Nga ana tjetër, disa judenj shihnin një dobi të veçantë nga sundimi romak. Midis tyre kishte pjesëtarë të aristokracisë së Jerusalemit. Nga ky grup i vogël familjesh të pasura, me emër të njohur, vinte kryepriifti dhe priftërinjtë e tjerë më të vegjël të Tempullit. Shumë prej tyre ndiqnin sjelljen dhe modën e sofistikuar të kulturës greko-romake. Madje, disa morën dhe emra grekë. Interesat e tyre përfaqësoheshin nga një grup politik konservator i njohur si *saducenjtë*. Në kohën e Jezusit, këta kishin ende nën kontroll këshillin e lartë jude apo *Sinedrin*, por kishin fare pak ndikim te populli i zakonshëm. Grupi tjetër, *zelotët*, përkrahte rezistencën e armatosur kundër të gjithë romakëve në atdhe. Ata i hidhnin sytë dy shekuj pas, në ditët e lavdishme të makabejve, kur zelli fetar u kombinua me shpatën që rrinte gati për të mposhtur sundimtarët paganë grekë. Prandaj, në kodrat e Galileës shpesh fshiheshin një numër çetash guerile, të gatshme për të ndezur një revoltë apo për të shkatërruar ndonjë simbol autoriteti romak në Palestinë.

Në fund vinin *esenët*, të cilët kishin pak ose aspak interes për politikën apo luftën. Përkundrazi, ata u tërhoqën në shenjë kundërshtimi në shkretëtirën e Judesë. Atje, në komunitete të izoluara murgjish, studionin Shkrimet dhe përgatiteshin për mbretërinë e Zotit, për të cilën mendonin se do të agonte shumë shpejt.

Studiuesit, në mënyrë të veçantë, i identifikojnë *esenët* si banorët e komunitetit të Kumranit, që kopjonin dorëshkrime të hershme dhe shkruanin komentare. Këto dokumente, të quajtura *Rrotullat e Detit të Vdekur*, u zbuluan në vitin 1946.

Jezusit i duhej që t'u kërkonte dishepujve t'i qëndronin besnikë, pa e ngatërruar qëllimin e misionit të vet me objektivat e këtyre grupeve të tjera midis judenjve. Ishte një detyrë e rëndë.

Judaizmi atëherë dhe tani

Versioni i judaizmit fariseik të shekullit të parë mbijetoi dhe u zhvillua në judaizmin rabinik që njohim sot. Shkatërrimi i tempullit në vitin 70 pas Krishtit, ia ndryshoi karakterin judaizmit. Vendosmëria romake për shtypjen e lëvizjeve kryengritëse, ua bëri të pamundur mbijetesën *zelotëve* (kundërshtarë që kërkonin revolucion politik) dhe *esenëve* (kundërshtarë që kërkonin pastërti fetare).

Saducenjtë ishin aristokratët që ruanin pushtetin dhe drejtonin Tempullin; me shkatërrimin e Tempullit, vizioni i tyre për judaizmin u zhduk. Fati i judaizmit mbeti në dorën e "njerëzve të librit" (farisenjve), të cilët përpiqeshin ta drejtonin çdo aspekt të jetës me anë të udhëzimeve të Shkrimeve hebraike. Versioni i farisenjve që përqendrohej te libri, mbijetoi pas shkatërrimit të Tempullit dhe pasi pushteti romak bëri të heshtnin zërat kryengritës.

SHËRBESA E JEZUSIT

Jezusi zgjodhi t'ia niste duke pranuar një lëvizje të re në shkretëtirën e Judesë, e nisur nga një profet me emrin Gjon. Vau i Jordanit, në veri të Detit të Vdekur, ishte një nga zonat më të rrahura të të gjithë krahinës, kështu që Gjon Pagëzori pati turmat e nevojshme për ta dëgjuar. I veshur me një rrobë prej leshi deveje, me sy të përshkënditur, ai qëndronte në breg të lumit dhe i paralajmëronte të gjithë ata që kalonin aty pari, që të pendoheshin për mëkatet dhe të përgatiteshin për ditën e afërt të gjykimit, duke u pagëzuar në lumin Jordan; Jezusi e nisi shërbesën e tij në këtë vend kyç.

Shumë vetë menduan se Gjoni ishte Mesia i premtuar, por ai e mohoi me shumë ngulm një rol të tillë. Misionin e vet e shpjegoi me fjalët e profetit Isaia: “Zëri i atij që bërtet në shkretëtirë: ‘Përgatitni udhën e Zotit, drejtoni shtigjet e tij’” (*Mateu 3:3*). Gjoni pohonte se ishte vetëm pararendësi i Mesisë. “Unë ju pagëzoj me ujë... - tha ai, - Ai do t’ju pagëzojë me Frymën e Shenjtë dhe me zjarr” (*Luka 3:16*).

Thirrja e Gjonit për pendim dhe drejtësi e solli Jezusin në brigjet e Jordanit. Ai gjeti në mesazhin e Gjonit të vërtetën e Perëndisë, prandaj, “për të përmbushur çdo drejtësi”¹¹, pranoi pagëzimin e Gjonit dhe pak më vonë filloi misionin e vet, duke shpallur: “U mbush koha dhe mbretëria e Perëndisë është afër. Pendohuni dhe besoni në ungjillin” (*Marku 1:15*).

Megjithatë, në vend që të qëndronte në shkretëtirë, Jezusi zgjodhi ta fillojë misionin e vet në Galile, një vend me kodra të buta dhe lugina të ngrohta e plot gjelbërim. Gjatë atyre javëve dhe muajve të parë, udhëtoi fshat më fshat në gjithë Galilenë, duke predikuar në sinagoga pasditeve dhe në çdo Shabat (Të shtunë). Me trastën e bukës në krahë, një calik vere dhe një shkop për të ecur, udhëtoi nëpër rrugët me pluhur. Ndoshta ishte i veshur si gjithë udhëtarët e tjerë, me një tunikë të linjtë dhe mbi të një mantel më të rëndë me ngjyrë të kuqe ose blu.

Në një ditë të zakonshme, Jezusi nisej në agim dhe ecte për kilometra të tëra. Në perëndim të diellit, hynte në një fshat dhe drejtohej për në sinagogë. Një histori e njohur thotë: “Atje, Ai ndoshta pranohej me mirëseardhje të ngrohtë nga njerëzit e vendit, të cilët shpesh nuk kishin rabin të përhershëm dhe prisnin shërbesat e mësuesve shëtitës si Jezusi. Kur ndizeshin llambat dhe njerëzit e fshatit zinin vendet e tyre, Jezusi ulej mbi një platformë të ngritur në qendër” dhe fillonte të lexonte një fragment nga Shkrimet e Shenjta. Me zë të qartë dhe plot forcë, Ai lajmëronte plotësimin e disa profecive ose tregonte ndonjë shëmbëlltë.

Tema kryesore e mësimit të Jezusit ishte mbretëria e Perëndisë. Ç’donte të thoshte me këtë? Mos ndoshta besonte në një ndërhyrje të beftë të Perëndisë në historinë e botës? Apo mos donte të thoshte se mbretëria kishte ardhur në njëfarë mënyre? Ndoshta i kishte parasysh të dyja bashkë. Të dyja mund të pajtohen, nëse

pranojmë faktin se kjo frazë nënkupton sovranitetin e një Perëndie personal dhe të dashur, dhe jo një mbretëri gjeografike apo lokale.

Jezusi mësonte se mbretërimi i Perëndisë ishte tashmë i pranishëm me fuqi shpëtuese në vetë atë si person. Për këtë pikë dha edhe prova. Me sa duket, mrekullitë e tij shëruese nuk ishin thjesht dukuri çuditërore; ato ishin *shenja*, fuqitë e epokës së ardhshme të shfaqura në kohën e tanishme. “Por nëse unë i dëboj demonët me gishtin e Perëndisë, - tha në një rast Jezusi, - mbretëria e Perëndisë, pra, ka arritur te ju” (**Luka 11:20**). Megjithatë, ai druhej se mos shërimet e tij keqinterpretoheshin dhe se njerëzit mund ta shihnin thjesht si një nga magjistarët e tjerë, ndaj shpesh i këshillonte që të heshtnin ata që shëronte.

Sigurisht, lajmi u përhap dhe pas pak kohe njerëzit nga çdo fshat dhe qytet i Galileës filluan të flasin me shumë interes për mrekullibërësin e ri që shëronte të verbrit, sakatët dhe të sëmurët, me fuqinë e zërit të tij ose thjesht duke i prekur me duart e forta prej zdrukthëtari. Shumë shpejt turma të mëdha filluan të mbledheshin kudo që fliste Ai.

Popullariteti në rritje i Jezusit nxiti mosmarrëveshje, sidomos midis farisenjve, të cilët nuk e duronin dot kur shihnin popullin të ndiqte një njeri që nuk kishte studiuar kurrë nën drejtimin e skribëve të tyre të ditur. Ata nuk ngurruan që t’ia vinin haptazi në dyshim cilësitë.

MESAZHI I JEZUSIT

Jezusi e mirëpriti këtë sfidë, sepse ajo i jepte mundësinë që mesazhin e tij të pendimit dhe të hirit ta ballafaqonte me vetëdrejtësinë e farisenjve.

Në një rast, ndoshta kur shtegtarët ishin rrugës për në Jerusalemin për ndonjë nga festat e mëdha, Jezusi rrëfeu historinë e dy burrave që shkuan në Tempull për t’u lutur. Çfarë dallimi të fortë që kishte mes tyre! Njëri ishte farise; tjetri, çuditërisht, një tagrambledhës i përçmuar.

Si për të dhënë spektakël, njeriu i shenjtë zuri vend dhe u lut: “O Perëndi, të falënderoj që nuk jam si njerëzit e tjerë, grabitqarë, të padrejtë, kurorëshkelës, dhe as si ky tagrambledhës. Unë agjëroj dy herë në javë dhe jap të dhjetën e gjithçkaje që kam” (**Luka 18:11, 12**). Gjithsesi, kështu u lut për vete ai, dhe nuk ishte mburrje boshe. Farisenjtë shkëlqenin në ato vepra drejtësie - në agjërimin dhe të dhjetat - të cilat i veçonin nga njerëzit e ligj.

E meta e lutjes së tij qëndronte në frymën e vetëdrejtësisë së saj dhe në përçmimin mizor për të tjerët. Vetëm fariseu ishte i drejtë, ndërsa gjithë vdekatarët e tjerë i përfshiu nën të njëjtin dënim.

Kurse tagrambledhësi besonte se ishte i njollosur nga ana fetare. E kishte humbur besimin e popullit të vet, për shkak se punonte si mbledhës taksash për romakët. E ndiente qëndrimin e vet të brishtë fetar, ndaj qëndronte në largësi, si vetë mishërimi i thyerjes në shpirt. Sytë i kishte të ulur, kokën të përlurur në faj. Lutja e tij ishte ngashërim pendimi, thirrje për mëshirë: “O Perëndi, ji i mëshirshëm ndaj meje, mëkatarit!”¹²

“Unë po ju them se ky - tha Jezusi, - dhe jo tjetri, u kthye në shtëpinë e vet i drejtësuar” (**Luka 18:14**). Dallimi midis përkushtimit të farisenjve dhe sjelljes së lëvizjes së Jezusit ishte i pashembullt. Grupi i parë bazohej në ndjekjen e qindra ligjeve fetare të judenjve, ndërsa tjetri në mohimin e vetëdrejtësisë dhe në besimin të mëshira e Perëndisë.

Nga qindra ndjekësit e vet, Jezusi zgjodhi një grup të vogël për të udhëtuar me të gjithë kohës. Ata u quajtën *apostuj*, d.m.th., *të dërguar*. Në fillim ishin një grup shumë i përzier - dymbëdhjetë gjithsej - të thirrur nga barkat e peshkimit dhe tryezat e taksave, por besnikëria e tyre ndaj Jezusit ishte e fortë.

Kështu, Jezusi u shpjegoi atyre ndryshimin midis mbretërisë së tij dhe mbretërive të botës. Ai tha se ndjekësit e tij përfaqësonin një tjetër lloj shoqërie dhe madhështie. Në mbretëritë e kësaj bote, udhëheqësit e fuqishëm sundojnë mbi të tjerët; por mbretëria e Perëndisë drejtohet plotësisht ndryshe, me dashuri dhe shërbim.

“Mos ki frikë, o tufë e vogël, - u tha Ai, - sepse Atit tuaj i pëlqeu t’ju japë mbretërinë” (**Luka 12:32**).

Pika kulmore e popullaritetit të Jezusit ndodhi një vit përpara arrestimit në Jerusalem. Pasi ushqe u mbi pesë mijë pelegrinë për Pashkë në një kodër me bar në Galile, shumë nga dishepujt e vet u përpoqën që ta shpallnin mbret. Megjithatë Jezusi e dinte se ata nuk e kishin idenë e planit të shpallur të Perëndisë *për jetën dhe vdekjen* e tij. Kështu mori kodrat së bashku me një grup të vogël besnikësh.

Jezusi e dinte se kishte një rol unik në planin e Perëndisë për shpengim, por iu druhej titujve tradicionalë për shpenguesin mesianik. Kishte shumë gjasa që turmat do t’i keqkuptonin këta tituj. Pamja që na paraqitet në mësimin e tij për të dymbëdhjetët, përkon me portretin që i bën Isaia Shërbyesit të Përvuajtur: “I përçmuar dhe i hedhur poshtë nga njerëzit ... për shkak të vurratave të tij ne jemi shëruar” (**Isaia 53:3, 5**), si dhe me përshkrimin e mbretit të parashikuar nga Zakaria, i cili do të ishte: “i përlurur dhe i hipur mbi një gomar” (**Zakaria 9:9**).

JAVA E FUNDIT

Siç duket, me këto portrete profetike në mendje, të dielën përpara Pashkës së fundit, Jezusi hyri në Jerusalem mbi një gomar, si plotësim i profecisë së Zakarias. Turmat i hidhnin në rrugë degë palmash dhe thërrisnin: “Hosana! Bekuar është ai që vjen në emër të Zotit!”¹³”

Duket se ky është rasti i vetëm kur Jezusi e identifikoi veten hapur si Mesia i profecive judaike. Me sa duket synonte t’i sfidonte autoritetet e Jerusalemit që të mblidhnin mendjen: A do ta pranonin sundimin e mbretërisë së tij apo jo? Qyteti i Shenjtë u pështjellua dhe pyeti: “Kush është ky?”

Të nesërmen Jezusi i priu drejt Tempullit një vargu njerëzish, përmes rrugëve të ngushta të Jerusalemit të mbushura me njerëz. Atje, në një akt kundërshtimi të ngjashëm me profetët e Dhiatës së Vjetër, “hyri në tempullin e Perëndisë, i dëboi të gjithë ata që shisnin dhe blinin në tempull dhe përmbysi tryezat e këmbësve të parave dhe ndenjset e shitësve të pëllumbave” (*Mateu 21:12*). U tha: “Është shkruar: ‘Shtëpia ime do të quhet shtëpi lutjeje’, por ju e bëtë shpellë kusarësh”¹⁴ (*Mateu 21:13*).

Lajmi i kësaj ngjarjeje të papritur e përshkoi Jerusalemin si zjarr, dhe populli filloi të mblidhej në Tempull me shpresën se mos u kapte syri Jezusin. U përhapën fjalë për shfaqjen e Mesisë dhe shkatërrimin e afërt të Tempullit.

Këto lloj bisedash për Mesinë i alarmuan autoritetet e Tempullit. Po sikur ky galileas të nxiste ndonjë revoltë tjetër kundër qeverisjes romake? Megjithatë ngurronin ta arrestonin, pasi druheshin mos provokonin ndonjë kryengritje.

Një njeri si Jezusi përbënte rrezik të vërtetë për saducenjtë, sepse pozicionin e tyre të privilegjuar e mbanin me mbështetjen e autoriteteve romake. Çdokush që nxiste bisedën e ndonjë mesie, minonte besnikërinë e popullit ndaj rendit të përcaktuar politik dhe rrezikonte marrëdhënien që saducenjtë kishin me romakët. Një njeriu të tillë, - arritën në përfundim ata, - i duhej mbyllur goja, përpara se të ndizte ndonjë revoltë që romakët do ta shtypnin me egërsinë që i karakterizonte. Po të ndodhte kjo, saducenjtë do t’i humbnin privilegjet.

Kështu, frika e përbashkët nga Jezusi ngjalli një aleancë të pazakontë mes saducenjve dhe rivalëve të tyre, farisenjve. Jezusi, i cili i shkelte hapur ligjet e Shabatit dhe hidhte dyshim mbi vlefshmërinë e ligjeve të tjera, dukej se po e minonte autoritetin e fesë judaike. Për arsyet e tyre të veçanta, të dyja grupet e konsideronin armik të rrezikshëm këtë profet të vetëshpallur nga Galileja, dhe së bashku arritën në përfundimin se duhej sjellë para gjyqit dhe duhej dënuar me vdekje.

Autoritetet e Tempullit e gjetën mundësinë me anë të njërit prej ndjekësve më të ngushtë të Jezusit. Me ndihmën e Judës nga Iskarioti,¹⁵ njëri nga të dymbëdhjetët,

mundën ta arrestonin fshehtas Jezusin, pa nxitur revoltë; kështu “i numëruan tridhjetë sikla argjendi¹⁶”, rreth katër muaj rrogë për një zejtar mjeshtër, me kusht që ai t’i printe për te Jezusi.

BESËLIDHJA E RE

“E nesërmja ishte dita e parë e Pashkës së judenjve, dhe Jezusi me dishepujt po përgatiteshin për darkën rituale atë mbrëmje. Në përfundim të diellit, u mbledhën fshehtas në vendin e caktuar. Me qëndrim solemn, hëngrën darkën, duke kujtuar Daljen e judenjve nga Egjipti. Të mbështetur mbi mindere të vendosura rreth një tryeze të ulët, pinë verë dhe hëngrën barërat e hidhura dhe bukën pa maja.” Nga fundi i darkës, Jezusi mori një copë bukë, falënderoi Perëndinë, e theu dhe tha: “Ky është trupi im, që jepet për ju; bëjeni këtë në përkujtimin tim” (*Luka 22:19*)¹⁷. Në të njëjtën mënyrë, mori kupën dhe tha: “Kjo kupë është besëlidhja e re në gjakun tim; bëjeni këtë sa herë që të pini, në përkujtimin tim” (*1 Korintasve 11:25*)¹⁸.

Ç’donte të thoshte Jezusi me këtë “besëlidhje të re”? Sigurisht, sfondi ishte Dalja nga Egjipti dhe formimi i Izraelit si komb në Malin Sinai. Por Jezusi kishte në mendje më tepër sesa thjesht këtë kujtim të dukshëm.

Ai foli për “besëlidhjen e re” në gjakun e tij. Fjalët e tij ishin jehonë e profetit Jeremia, i cili pati premtuar një ditë kur besëlidhja e rrasave të gurit do të zëvendësohej me një besëlidhje të shkruar në zemrat e njerëzve. “«Por kjo është besëlidhja që do të vendos me shtëpinë e Izraelit mbas atyre ditëve», thotë Zoti: «Do ta shtie ligjin tim në mendjen e tyre dhe do ta shkruaj mbi zemrën e tyre, dhe unë do të jem Zoti i tyre dhe ata do të jenë populli im... «Sepse unë do ta fal paudhësinë e tyre dhe nuk do ta kujtoj më mëkatën e tyre»” (*Jeremia 31:33-34*).

Jezusi tha se koha e besëlidhjes së re ka ardhur. Një popull i ri i Perëndisë, që shijon faljen e mëkateve, mund të dalë tani përmes derdhjes së vetë gjakut të tij.

Në atë çast dishepujt pa dyshim që duhet të jenë habitur nga fjalët dhe veprimet e tij. Por, brenda disa javësh, gjithë këto orë të fundit ata do t’i shihnin nën një dritë të re zbuluese.

Pas darkës Jezusi i çoi dishepujt te një vend i njohur takimi, në këmbët e Malit të Ullinjve, në një kopsht ullinjsh të njohur si Gjetsemani. Kishte dalë hëna e plotë dhe kopshti ishte kredhur në një dritë të ëmbël. Ndërsa dishepujt flinin, Jezusi u tërhoq për t’u lutur: “Ati im, nëse është e mundur, largoje prej meje këtë kupë; megjithatë, jo si dua unë, por si do ti” (*Mateu 26:39*).

Pasi e ripërtëriu përkushtimin ndaj Perëndisë në lutje, Jezusi i zgjoi dishepujt që po flinin. “Dhe ndërsa ai ende po fliste, ja Juda, një nga të dymbëdhjetët, erdhi, dhe bashkë me të një turmë e madhe me shpata dhe me shkopinj, e dërguar nga kryepiftërinjtë dhe nga pleqtë e popullit” (*Mateu 26:47*). Ata e kapën Jezusin dhe e çuan me forcë te pallati i Kaiafës¹⁹, kryepriftit, në pjesën veriore të Jerusalemit.

GJYQI DHE VDEKJA

Brenda ndërtesës madhështore të përcaktuar për këtë qëllim, Sinedri²⁰ flaku tej çdo skrupull drejtësie dhe nxitoi të siguronte dy dëshmitarë për të dëshmuar kundër Jezusit. Gjykata e akuzoi për blasfemi dhe votoi për ta dënuar me vdekje, por për këtë ishin të detyruar që t’i drejtoheshin një romaku të urryer.

Kur u shfaqën rrezet e para të dritës, autoritetet e judenjve e nxorën Jezusin nga pallati i Kaiafës dhe, përmes rrugicave, e çuan në Antonia²¹, një pallat-fortesë ku po qëndronte gjatë Pashkës guvernatori romak, Ponc Pilati²². Meqë Sinedri nuk kishte pushtet për të zbatuar dënimin me vdekje, duhej që anëtarët e tij t’ia paraqisnin Pilatit çështjen kundër Jezusit.

“Një lajmës hyri në dhomat luksoze të Antonias për të lajmëruar Pilatin, ndërsa anëtarët e këshillit dhe i burgosuri prisnin poshtë në oborrin e shtruar të fortesës. Disa minuta më vonë u shfaq guvernatori. Kishte hedhur një togë të kuqe mbi tunikën e bardhë, sipas modës së zakonshme romake, si shenjë e veçantë e qytetarit romak.”

Pasi i pyeti pse kishin ardhur, guvernatori romak shqyrtoi situatën. I dukej se krerët e priftërinjve po i kërkonin që të zgjidhte një mosmarrëveshje të vogël fetare, dhe dënimi i Jezusit gjatë festës me siguri që do të shkaktonte të paktën një kryengritje të vogël. Mirëpo, nëse nuk ua vinte veshin akuzave të tyre dhe nëse ky galileas do të dilte se ishte tradhtar i Romës, Pilatit do t’i rrezikohej posti. Ndërkaq, një turmë e egërsuar ishte mbledhur jashtë Antonias, duke bërëtur që Pilati të merrte një vendim. Nga frika se mos fyente Cezarin²³, Pilati ua dorëzoi Jezusin ushtarëve për ta kryqëzuar.

Kur skuadra e ekzekutimit mbërriti në një kodër jashtë Jerusalemit të quajtur Golgota²⁴, ushtarët ia hoqën rrobat Jezusit dhe i ndanë ato midis tyre²⁵, gjatë kohës kur po përgatiteshin kryqet. “Pastaj, çdo i burgosur u vendos në kryq. Jezusi vuajti në heshtje teksa ushtarët po ia gozhdonin kyçet e duarve në drurin e kryqit me

gozhdë të mëdha hekuri, dhe i ngulën një tjetër gozhdë midis kyçeve të këmbëve. Ndërsa po ia ngrinin kryqin për të qëndruar drejt, pesha e Jezusit binte mbi këmbët që mbështeteshin në një kunj të gjatë që dilte nga kryqi.” Pastaj, ushtarët mbërthyen në kryq mbishkrimin që përshkruante krimin e tij: “Jezusi i Nazaretit, Mbreti i judenjve.”²⁶

“Ishte vdekje e ngadaltë dhe e dhimbshme. Jezusi qëndroi varur, i pambrojtur, për orë të tëra, ndërsa dielli i nxehtë ia mundonte trupin dhe insektet i gëlonin nëpër gjymtyrë. Kalimtarët kureshtarë ndalonin të shihnin agoninë e tij dhe të lexonin mbishkrimin. Pak nga pak, ai filloi të dobësohej me trup të torturuar prej ngërçeve muskulare, nga uria dhe etja”. Një grup i vogël e i dëshpëruar ndjekësish e vështronin në heshtje ndërsa jeta i shteronte; një prelud i çuditshëm, por i rëndësishëm, i historisë së krishterimit.

I mpakur gjithnjë e më shumë, Jezusi bërtiti: “U krye!”²⁷ dhe dha shpirt. Brenda pak orësh, një mik i tij, Jozefi nga Arimatea, e çoi trupin e Jezusit në kopshtin e tij. Atje, ai kishte një varr të hapur brenda një shkëmbi të madh. Në të, pranë fundit të varrit, ishte një si shtrat i bërë prej guri, dhe Jozefi e vendosi kufomën atje me shumë kujdes. Pastaj e rrotulloi gurin e rëndë që mbyllte hyrjen dhe u kthye në shtëpi.²⁸

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Blomberg, Craig L. *Jesus and the Gospels: An Introduction and Survey*. Nashville: Broadman and Holman, 1997.

Drane, John. *Jesus and the Four Gospels*. New York: Harper and Row, 1979.

Reader's Digest Association. *Great People of the Bible and How They Lived*. Pleasantville: The Reader's Digest Association, 1974.

*Strauss, Mark. *Four Gospels, One Jesus: A Survey of Jesus and the Gospels*. Grand Rapids: Zondervan, 2007.

*Wright, Christopher. *The Mission of God's People: A Biblical Theology of the Church's Mission*. Grand Rapids: Zondervan, 2010.

Wright, N. T. *The New Testament and the People of God*. Minneapolis: Fortress, 1992.

Wright, N. T. *Jesus and the Victory of God: The Resurrection of the Son of God*. Minneapolis: Fortress, 1996.

Kapitulli 2

KACEKËT E VERËS: TË VJETËR DHE TË RINJ

Ungjilli te johebrenjtë

Sinedri po përballej me një kryengritje dhe ishte i vetëdijshëm për këtë gjë. I patën shpëtuar për qime revoltës, kur sollën Stefanin, agjitorin, përpara këshillit. Por çfarë të bënin me të? Kjo ishte çështja.

Që nga gjyqi i Jezusit, Këshilli jude s'kishte gjetur më qetësi. S'mundej askush të gjente mënyrën për të ndalur përhapjen e lëvizjes nazarease. Herë pas here këshilli i kishte urdhëruar nazareasit që të mos llomotisnin më për Jezusin, por ata sa vinin e bëheshin më të guximshëm, aq sa e akuzuan këshillin për vrasjen e Mesisë.

Por Stefani ishte rast i veçantë. Ai guxoi ta hedhë poshtë Ligjin e Moisiut dhe ta sulmojë Tempullin e Perëndisë hapur dhe në mënyrë të përsëritur. Këta burra të zemëruar mendonin se Stefani duhej të heshte. Por si?

Të gjithë i kishin sytë te Stefani, kur ai filloi mbrojtjen e vet. Ai foli për historinë e Izraelit, por argumentoi se njerëzit mund ta adhuronin Perëndinë edhe pa Tempullin. Rrëfeu për marrëdhënien e Perëndisë me popullin e tij nga Abrahami, deri te Moisiu, dhe u tregoi se Moisiu kishte profetizuar për ardhjen e Mesisë, duke thënë: “Zoti, Perëndia juaj do të ngrejë për ju, prej vëllezërve të tu, një profet si unë” (*Veprat e Apostujve 7:37*).

U tregoi gjithashtu se si Zoti i dha Moisiut shembullin e Tabernakullit dhe se si e ndërtoi Tempullin Salomoni, por citoi dhe profetin Isaia për të vërtetuar që Shumë i Larti nuk banon në tempuj të bërë me dorë:

“Qielli është froni im dhe toka është stoli i këmbëve të mia. Ku është, pra, shtëpia që mund të më ndërtoni dhe ku është vendi i çlodhjes sime? Tërë këto gjëra i ka bërë dora ime...” (*Isaia 66:1-2*)

Këshilli filloi të ziente. Por Stefani kaloi me guxim në kulmin e fjalimit: “O qafëfortë dhe me zemër e veshë të parrethprerë!” bërtiti ai. “Ju gjithnjë e kundërshtoni Frymën e Shenjtë; si etërit tuaj, ashtu po bëni edhe ju. Cilin nga profetët nuk e përndoqën etërit tuaj? Ata i vranë edhe ata që paralajmëronin ardhjen

e të Drejtit, për të cilin tani ju jeni bërë tradhtarë dhe vrasës; ju, që e morët ligjin të porositur nga engjëjt dhe nuk e keni ruajtur!” (*Vëprat e Apostujve 7:51-53*).

Mjaft! Mjaft! Këshilli u tërbua! Mbyllën veshët me duar, ndërsa turma iu lëshua Stefanit. E zvarritën përjashta nëpër rrugë, përtej mureve, dhe e goditën pareshtur me gurë, derisa ra heshtja.

KRISHTERIMI DHE JUDAIZMI

Ajo skenë turme, përfshi edhe gjykimin dhe vdekjen e Stefanit, martiri i parë i krishterë, përmban përgjigjen e pyetjes: Si lindi krishterimi nga rrënjët e veta judaike? Si u bë Shpëtimtar i njerëzve në mbarë botën një Mesi jude, i cili predikonte mbretërinë e Perëndisë, që edhe kjo është një temë judaike?

Përgjigjja qëndron në përballjen e Stefanit me autoritetet judaike. Kjo përballje u përqendrua në interpretimin e Dhiatës së Vjetër. Takimi me Jezusin i nxiti besimtarët e hershëm që ta shqyrtonin rishtazi Dhiatën e Vjetër. Në dokumentet e Dhiatës së Vjetër, ata zbuluan një mesazh më madhështor dhe më gjithëpërfshirës për gjithë botën; Izraeli s’kishte arritur ta përqafojë këtë mesazh. Perëndia i pati premtuar Abrahamit kohë më parë se gjithë popujt e botës do ta gjenin bekimin e tyre në të (*Zanafilla 12:3²⁹*). Ndonëse Jezusi u bëri thirrje deleve të humbura të Izraelit, synimi i tij ishte më i gjerë.

Eksptetët e Shkrimeve judaike, skribët dhe farisenjtë, besonin se Dhiata e Vjetër paraqiste ligjin e Perëndisë për popullin e tij të veçantë, judenjtë. Ligji fillonte me Dhjetë Urdhërimet, por kishte udhëzime edhe për çdo fushë të jetës, adhurimit dhe besimit të thellë. Por Stefani nuk ishte dakord dhe e tha hapur këtë. Ai këmbëngulte se institucionet e jetës izraelite, Ligji dhe Tempulli, ishin të përkohshme. Qëllimi i Perëndisë ishte që ato të tregonin përtej vetes, drejt Mesisë që po vinte, i cili do ta përmbushte të gjithë drejtësinë për të gjithë njerëzit. Qëllimi kryesor i Dhiatës së Vjetër ishte që të premtonte Mesinë. “Dhe ai erdhi,” tha Stefani. “Emrin e kishte Jezus. Këtë e dimë ngaqë ngjarjet që kishin të bënin me kryqëzimin e Jezusit japin prova të qarta të dorës së Perëndisë.”³⁰

Si mund ta thoshte Stefani këtë gjë? Kryqëzimi i pati shtrënguar apostujt e Krishtit që të fshiheshin në pësjtjellim dhe frikë. Shpresat e tyre për mbretërinë në Izrael ishin zhdukur në errësirën që pati mbuluar kryqin.

Herët, në mëngjesin e së dielës, disa nga gratë këmbëngulën se e kishin parë të gjallë Jezusin. Dhe, pasi e kontrolluan varrin, disa nga dishepujt e gjetën vërtet bosh³². Megjithatë, disa nga apostujt mbetën skeptikë, derisa u bindën se Ai ishte ngritur vërtet së vdekurish, nga disa takime të ndryshme me Jezusin³³. Gjatë njëres

prej atyre shfaqjeve të tij në Galile³⁴, Jezusi u tha dishepujve që të mblidheshin në Jerusalem dhe të prisnin derisa të pagëzoheshin me Frymën e Shenjtë pas disa ditësh³⁵.

Besimi i ringjalljes

Kritikët thonë se ndjekësit e Jezusit dëshironin shumë që të ishin me Jezusin, dhe qenë të mbushur me një shpresë të madhe; sipas tyre, këta ndjekës të dëshpëruar e shtynë veten në një sërë halucinacionesh; në disa raste edhe në halucinacione në grup. Kritikët mendojnë se shpresa e ringjalljes ose besimi i ringjalljes që kishin besimtarët bëri që ata të kishin takime ose vegime me Jezusin e ringjallur. Por të dhënat e shekullit të parë të çojnë pikërisht në të kundërtën e kësaj teze. Pavarësisht gjërave të mahnitshme që kishin parë të bënte Jezusi, nxënësit e tij arritën në përfundimin se Jezusi ishte një nga mesitë e tjerë³¹ që i ekzekutuan romakët. Dishepujt i shuan shpresat. As varri bosh nuk bëri që ata të arrinin në përfundimin se Jezusi ishte gjallë; Jezusi i ringjallur u detyrua që t'i takonte vetë ata, për të zgjuar brenda tyre besimin e ringjalljes. Takimet me Jezusin e ringjallur ishin ato që e nxitën besimin e ringjalljes dhe jo e kundërta.

RRËSHAJËT³⁶

Kur u kthyen në Qytetin e Shenjtë³⁷ për t'u bashkuar me shtegtarët e tjerë për festimin e Rrëshajëve, shtatë javë pas kryqëzimit të Jezusit, ata po pushtoheshin nga ethet e pritjes. Gjatë festës, rreth 120 dishepuj ishin mbledhur në një shtëpi, kur ndodhi një gjë e pazakontë. Papritur, Fryma e Perëndisë ra mbi ata që ishin mbledhur aty. Disa menduan se mos ishte një erë e fortë që po përshkonte shtëpinë; të tjerët dëshmuuan për gjuhë flakësh zjarri që u ulën mbi secilin prej tyre.

Të rrëmbyer nga ky përjetim, ata u turrën në rrugë dhe u drejtuan për në Tempull. Shumë vizitorë të qytetit i panë dhe i ndoqën, sepse dëgjuan gjuhën e tyre amtare nga buzët e dishepujve.

Të folurit në gjuhë të panjohura ose glosolalia

Të krishterët nuk bien dakord për natyrën e të folurit në gjuhë të panjohura. Disa thonë se kjo është një aftësi për të përçuar një mesazh në një gjuhë tjetër, pa e studiuar apo nxënë më parë atë. Kjo aftësi jepet nga Fryma e Shenjtë dhe ia siguron dëgjuesit mesazhin e Perëndisë në gjuhën e vet, ndonëse zakonisht folësi nuk e kupton atë gjuhë.

Disa thonë se të folurit në gjuhë të panjohura është një ligjërim në ekstazë. Kjo seri tingujsh nuk përfaqëson ndonjë gjuhë të folur njerëzore. Në qoftë se kjo është natyra e të folurit në gjuhë, atëherë Libri i Veprave nuk përshkruan një mrekulli gjuhe (dhënia e aftësisë që dikush të flasë në gjuhë të huaj), por mrekulli dëgjimi (që iu jepet dëgjuesve, duke i bërë të aftë të kuptojnë). Megjithëse po kryhej një ligjërim në ekstazë, dëgjuesi dëgjonte ose kuptonte gjithçka në gjuhën e vet.

Me të hyrë në tempull, Pjetri, njëri nga dishepujt e Krishtit, doli para turmës së stërmadhe dhe u tregoi se mrekullia që po përjetonin ishte plotësim i premtimit të profetit Joel për derdhjen e Frymës së Perëndisë në “ditët e fundit”³⁸. Ai tha se shpjegimi i kësaj mrekullie qëndronte në kryqëzimin para pak kohësh të Jezusit të Nazaretit. Perëndia e kishte bërë Zot dhe Mesi, duke e ringjallur së vdekurish!³⁹

Deklarimi i Pjetrit për ringjalljen ishte një zhvillim i habitshëm. Si mund ta vërtetonte këtë pretendim? Ai iu drejtua Shkrimeve judaike, të cilat thoshin se Mesia nuk do t’i braktisej vdekjes, por do të ulej në fron, në të djathtë të Perëndisë, deri në fitoren përfundimtare (*Psalmi 16:10*⁴⁰ dhe *110:1*⁴¹).

Po ç’lidhje kanë këto Shkrime me Jezusin e Nazaretit? “Ai ishte Mesia,” tha Pjetri. “Dhe ne e dimë, sepse Perëndia e ringjalli së vdekurish dhe ne jemi dëshmitarë të kësaj” (*Veprat e Apostujve 2:32*⁴²).

Kështu, qysh nga fillimi, apostujt predikuan ringjalljen e Jezusit si plotësim të qëllimit të Perëndisë, të shpallur në Dhiatën e Vjetër. Pas kryqëzimit të tij, Mesia u lartësua mbi universin. Pa këtë mrekulli, - thanë apostujt, - nuk ka as ungjill, as shpëtim, dhe as kishë. Por ajo është e vërtetë. Prandaj, “Pendohuni, - u tha Pjetri shtegtarëve në ditën e Rrëshajëve, - dhe secili nga ju le të pagëzohet në emër të Jezu Krishtit për faljen e mëkateve; dhe ju do të merrni dhuratën e Frymës së Shenjtë” (Shih: *Veprat e Apostujve 2:38*).

Shumë veta e pranuan ftesën e Pjetrit. Ata u pagëzuan dhe rreth 3000 vetë iu shtuan lëvizjes së Jezusit atë ditë⁴³. Kështu filloi kisha e krishterë.

Dhe ishte fillim mjaft i mbarë. Stefani e dinte mirë historinë, dhe të krishterët qysh atëherë kanë këmbëngulur se vdekja e Jezusit në kryq, ringjallja e tij nga varri, dhe misioni fuqizues i Frymës së Shenjtë janë fakte themelore të krishterimit. Dyzet vitet e para dëshmuar se si u përhap në mënyrë të jashtëzakonshme kisha e sapolindur. Ajo filloi të shfaqej në pjesën më të madhe të qyteteve kryesore në Perandorinë Romake dhe u shndërrua nga një sekt i vogël jude, në një bashkësi popujsh nga më të ndryshmit.

Sigurisht, Stefani nuk e arriti ditën që ta shihte këtë. Megjithatë, ai e rroku që në fillim kuptimin e veçantë të kryqëzimit të Jezusit, ringjalljes dhe derdhjes së Frymës në historinë biblike. Ai e dinte thellë-thellë se krishterimi nuk mund të kufizohej kurrë brenda caqeve të ngurta të ligjeve fariseike.

Vetë Jezusi kishte dhënë të kuptohej se do të hapej një hon ndarës. Një herë, kur dishepujt e pyetën se përse ata nuk agjëronin si farisenjtë, ai u tha: “Nuk shtihet vera e re në kacekë të vjetër; përndryshe kacekët shpohen e vera derdhet dhe kacekët humbin; por shtihet vera e re në kacekë të rinj, kështu ruhen të dy” (*Mateu 9:17*). Zhvillimi më i rëndësishëm në krishterimin e shekullit të parë ishte shqyerja e kacekëve të vjetër.

KOMUNITETI I PARË

Askush nuk e ka vënë në dyshim se grupi i parë i besimtarëve ishte jude. Ai përfshinte nënën e Jezusit, Marinë, dhe disa të afërm të tjerë, bashkë me apostujt: Pjetri, Jakobi dhe Gjoni, Andrea, Filipi, Thomai, Bartolomeu, Mateu, Jakobi (i biri i Alfeut), Simon Zeloti, dhe Juda, i biri i Jakobit⁴⁴. Ata zgjodhën një dishepull me emrin Matia për t’u bërë apostulli i dymbëdhjetë, duke zëvendësuar Juda Iskariotin, i cili kishte kryer vetëvrasje pak pas kryqëzimit⁴⁵(*të Jezusit*).

Meqë i gjithë grupi përbëhej nga judenj të përkushtuar, ata i qëndruan besnikë për njëfarë kohe ligjit të tyre jude dhe vazhduan të adhuronin në sinagoga dhe në Tempull. Stili i tyre i jetesës ngjasonte në të gjitha aspektet e jashtme me të gjitha grupimet e tjera judaike të kohës. Dishepujt e quajtën lëvizjen e re “Udha”, duke theksuar bindjen e tyre se Jezusi do t’i udhëhiqte dishepujt për në mbretërinë e Perëndisë. Megjithatë, pas pak kohësh, komuniteti i Jerusalemit filloi ta thërrasë veten me një term të Dhiatës së Vjetër që përdorej më parë për t’iu referuar asamblesë së Izraelit. Ekuivalenti i kësaj fjale në greqisht ishte *ekklesia*⁴⁶ (apo *kisha* në shqip) dhe donte të thoshte një tubim populli, pra, tubim i popullit të Perëndisë.

Pavarësisht përputhjes së jashtme me fenë judaike dhe përdorimit të Shkrimeve judaike, dishepujt e kuptonin se ringjallja e Jezusit dhe ardhja e Frymës në Rrëshajët i kishte shndërruar në diçka të pashoqe: ndoshta në kacekë të rinj?

Pak pas Rrëshajëve, autoritetet e Tempullit, të shqetësuar për predikimin e ringjalljes së Jezusit, arrestuan Pjetrin dhe njëmbëdhjetë apostujt e tjerë. I kërcënuan më kot drejtuesit e kishës që të mos e shpallnin ringjalljen e Jezusit. Pavarësisht kësaj, ndjekësit e Jezusit ndiqnin rregullisht shërbesat në Tempull dhe zbatonin rreptësisht ligjet dhe ritualet judaike. Nuk tregonin asnjë shenjë se e

refuzonin Ligjin e Moisiut apo autoritetin e Tempullit. Brenda dy vjetësh radhët e tyre ishin rritur në disa mijëra vetë.

Nën udhëheqjen e apostujve, kjo lëvizje e vogël e ruajti unitetin me anë të dy ritualeve të veçanta, të cilat e mbanin realitetin e vdekjes dhe ringjalljes së Jezusit në qendër të bashkësisë së tyre.

Të parin, Pagëzimin, ata e njihnin për shkak se shumica e dishepujve të parë patën ndjekur shërbesën e Gjon Pagëzorit. Por Pagëzimi në komunitetin apostullor ishte i ndryshëm. Pagëzimi i Gjonit ishte një mënyrë për të shpallur besimin në një mbretëri që s'kishte ardhur ende. Pagëzimi në kishën e parë ishte, siç quhet nga teologët, *eskatologjik*⁴⁷. Ai shënonte hyrjen në një mbretëri frymërore që ishte shpallur tashmë, ndonëse pritej që të shfaqej në të gjithë plotësinë e vet në të ardhmen.

Këta të krishterë të parë fituan bindjen se vdekja, varrosja dhe ringjallja e Jezusit, të ndjekura nga ardhja e Frymës në ditën e Rrëshajëve, ishin ngjarje hyjnore. Ato hapnin një epokë të re dhe njerëzit mund të hynin në jetë në atë mbretëri frymërore me besim te Jezusi si Zot, dhe mund të dëshmonin për këtë besim me anë të pagëzimit.

Në mënyrë të ngjashme, rituali i dytë, Darka e Zotit, siç filloi të quhej ajo, kujtonte tradhtimin dhe vdekjen e Jezusit, si dhe gjente në ngjarjen e Kalvarit dhe varrit të boshatisur prova të një “besëlidhjeje të re”, gjë e cila ishte premtuar nga profeti Jeremia⁴⁸. Vdekja e Jezusit dhe jeta e re në Frymën simbolizoheshin dhe vuloseshin nga bashkësia e dishepujve në pirjen nga kupa dhe ngrënien e bukës së kushtuar për këtë qëllim. Kjo darkë e thjeshtë ripërtërinte besëlidhjen e tyre me Perëndinë dhe me njëri-tjetrin.

HELENISTËT

Të bashkuar kështu nga mësimi i apostujve dhe dy ritualet që paraqisnin vdekjen dhe ringjalljen e Zotit të tyre, kisha e re u përhap anekënd Judesë. Mirëpo kjo rritje e shpejtë ngjalli sërish frikë te autoritetet dhe krijoi tensione brenda kishës. Në kishë filluan të anëtarësoheshin gjithnjë e më tepër besimtarë të rinj ndër judenjtë helenistë. Këta ishin judenj të ardhur në Jerusalem nga të gjitha anët e Perandorisë Romake, për të jetuar në Qytetin e Shenjtë. Shumë prej tyre kishin ardhur për pelegrinazh dhe pastaj kishin vendosur të jetonin aty përgjithnjë. Ashtu si emigrantët, ata jetonin në komunitete të veçuara. Flisnin greqisht dhe përdornin versionin grek të Dhiatës së Vjetër të quajtur Septuaginta⁴⁹.

Judenjtë helenistë i qëndronin besnikë fesë së tyre, por në botën përtej Palestinës - në Egjipt, në Azinë e Vogël dhe në Europë - ata ishin prej një kohe të gjatë në kontakt me kulturën greke. Përziheshin më lehtë me johebrenjtë dhe ishin më të hapur ndaj ideve të reja, sesa kushërinjtë e tyre në Palestinë.

Në fillim, apostujt i mirëpritën në kishë ata helenistë që besuan tek Jezusi. Por fryma e unitetit u prish nga një rivalitet në rritje midis anëtarëve izraelitë dhe atyre helenistë. Disa nga besimtarët helenistë u ankuan se të vejat e tyre lireshin mënjane nga programi i ndihmës së kishës. Në përpjekje për t'i shuar këto ankesa, apostujt krijuan një këshill prej shtatë dishepujsh helenistë, ndër të cilët ishin Stefani dhe Filipi, me qëllim që të drejtonin shpërndarjen [*e ndihmave*]. Këta burra mund të kenë qenë të parët që zunë një pozicion kishtar, i cili gjetkë quhet *dhjak*⁵⁰, që do të thotë *shërbëtor*, *shërbyes*⁵¹.

Mirëpo nuk kaloi shumë kohë dhe Stefani filloi të predikonte në sinagogat heleniste të Jerusalemit. Kjo nxiti edhe trazirën që çoi në vdekjen e tij. Por doli se ky ishte vetëm fillimi. Grupe të ndryshme fanatikësh filluan të kapin dhe të burgosin ata që dyshoheshin se ishin nazareas. Një nga drejtuesit e këtyre përndjekësve ishte dhe një farise i zellshëm me emrin Sauli i Tarsit⁵².

Kjo derdhje e parë e gjakut të krishterë, rreth vitit 36 pas Krishtit⁵³, shënoi zgjerimin e të çarës së madhe midis judaizmit dhe krishterimit, dhe e shndërroi besimin e ri në një lëvizje misionare. Megjithëse apostujt hebrenj nuk u ngacmuan, dishepujt helenistë u detyruan që të largoheshin nga Jerusalemi. Ata gjetën strehim në Samari dhe Siri, dhe atje themeluan komunitete të krishtera. Të tjerë të krishterë helenistë, të cilëve s'iu dihet emri, themeluan kisha në Damask, në Antioki dhe në Tars të Sirisë, në ishullin e Qipros, si edhe në Egjipt.

Lajmi për kishat ndër helenistët mbërriti deri në Qytetin e Shenjtë, dhe pleqtë⁵⁴ e krishterë në Jerusalem dërguan pas pak kohe delegatë për të krijuar lidhje me qendrat e reja të krishtera. Pjetri dhe Gjoni shkuan në Samari për të biseduar me Filipin. Barnaba, një jude nga Qiproja, që ishte midis të kthyerve të parë në besim në qytetin e Jerusalemit, udhëtoi për në Antioki të Sirisë. Atje disa “burra qipriotë dhe kireneas” kishin themeluar një lëvizje të suksesshme të krishterë, duke marrë hapin që shkaktoi një kthesë rrënjësore, ungjillëzimin e johebrenjve.

Antiokia ishte kryeqyteti administrativ i provincës romake të Sirisë. Me një popullsi prej rreth gjysmë milioni banorësh, ai ishte edhe qyteti i tretë më i madh në perandori pas Romës dhe Aleksandrisë. Si qendër aktive kozmopolitane, popullsia e këtij qyteti e përzier me të gjitha racat ishte pothuajse plotësisht johebraike, por kishte dhe një komunitet të madh judenjsh. Në Antioki ndjekësit e Jezusit u quajtën për herë të parë *të krishterë*. Në fillim kundërshtarët e kishës e përdorën këtë term si etiketë përçmuese për “të devotshmit e të Vajosurit” (në greqisht: *χριστιανοί*). Por nazareatit e pranuan me gëzim këtë term.

Kështu, Antiokia u rit për sa i përket ndikimit të krishterë. Pas disa kohësh e zëvendësoi Jerusalemin si qendër e aktivizimit misionar. Kjo ndodhi kryesisht për

shkak të punës së Saulit të Tarsit, i cili iu bashkua Barnabës atje nga viti 44 pas Krishtit.

APOSTULLI PAL

Askush - përveç Jezusit, sigurisht - nuk i ka dhënë formë krishterimit më tepër se Sauli (apo, siç filluan ta quanin të krishterët, Pali, një emër më i njohur për veshin e greqishtfolësve). Askush nuk bëri më shumë se ai për besimin, por së jashtmi askush nuk dukej më i pagjasë se ai.

Kur Stefani pati rënë përtokë, i gjakosur prej gurëve të hedhur nga akuzuesit e tij të egërsuar, Sauli ishte duke qëndruar aty pranë, si kryesues i sulmit mbi nazareasit. Si është e mundur, - ngrinte pyetjen ai, - që dikush të rrëfejë se ndjek një Mesi të kryqëzuar? Pothuajse nga vetë termi, Mesia është Ai mbi të cilin qëndron bekimi i Perëndisë në një mënyrë të pashoqe. Cili i marrë do ta besonte se kryqëzimi është një bekim nga Perëndia?

Përgjigjen e kësaj pyetjeje Sauli e gjeti kur u përball një ditë me Zotin, në afërsi të Damaskut. Ra përtokë i verbuar nga një dritë dhe dëgjoji një zë: “Saul, Saul, përse më përndjek?” Pak kohë pas kësaj ngjarjeje, argumenti i Stefanit filloi të kishte kuptim dhe Sauli u bë besimtar.⁵⁵

Më vonë ai shpjegoi se Ligji shpall mallkimin mbi atë që nuk e zbaton plotësisht, kështu që të gjithë ata që shpresojnë të fitojnë hirin e Perëndisë duke zbatuar ligjin, vihen nën këtë mallkim. Fatmirësisht, Perëndia na siguroi një mënyrë shpëtimi. “Krishti na shpengoi nga mallkimi i ligjit, sepse u bë mallkim për ne,” duke u varur në kryq (*Galatasve 3:10-14*⁵⁶).

Stefani, pra, kishte të drejtë. Ligji i Perëndisë u dha për një kohë, që t’i bindte njerëzit për paaftësinë e tyre për të përmbushur vullnetin e Perëndisë dhe që të mos u linte asnjë rrugëzgjdhje, përveç përqaimit të lajmit të mirë të vdekjes dhe ringjalljes së Jezu Krishtit.

Ky ilaç ishte tepër i fortë për judaizmin. Autoritetet nuk donin të kishin asnjë lidhje me të. Kështu, persekutuesi i të krishterëve u bë i persekutuar midis të krishterëve. Megjithatë, ai ishte një udhëheqës i përgatitur në mënyrë unike për të krijuar një urë midis krishterimit jude dhe atij johebre. Ishte njeri i tri botëve: judaike, greke dhe romake.

Megjithëse ishte arsimuar në traditën më të rreptë judaike dhe kishte studiuar nën rabinin e famshëm Gamaliel në Jerusalem, Pali e fliste greqishten rrjedhshëm dhe e njihte mendimin dhe letërsinë greke. Kjo donte të thoshte se ai mund t’i shprehte doktrinat dhe mësimet e Jezusit, shumë prej të cilave ishin të bazuara në

mësime të Dhiatës së Vjetër dhe që ishin plotësisht të panjohura për johebrenjtë, në një mënyrë që mendja pagane kishte mundësi t'i rrokte. Përveç kësaj, Pali ishte qytetar romak, gjë që i jepte liri të veçantë lëvizjeje, mbrojtje në udhëtimet e tij, dhe mundësi depërtimi në qarqet më të larta shoqërore.

Titulli *apostull*⁵⁷ apo *i dërguar* ishte plotësisht i përshtatshëm për të. Pali bëri një sërë udhëtimesh në gjithë Azinë e Vogël (Turqia e sotme) dhe Greqi, duke predikuar se Jezusi ishte Krishti dhe duke themeluar kisha me besimtarë johebrenj⁵⁸.

Besimtarët e kthyer nga Pali ishin grup i përzier. Pak syresh vinin nga familje të nderuara, kurse pjesa më e madhe ishin paganë me një të kaluar të turpshme. Në një nga letrat e tij të shumta, Pali iu kujton lexuesve jetën e tyre të mëparshme: imoralë, idhujtarë, shkelës kurore, prostituta meshkuj, vjedhës, lakmitarë, pijanecë, akuzues dhe mashtrues. “Dhe të tillë qetë disa prej jush, - tha Pali, - ...por u latë, por u shenjtëruat, por u drejtësuar në emër të Zotit Jezus dhe nëpërmjet Frymës së Perëndisë tonë” (**1 Korintasve 6:11**).

Cila ishte mënyra më e mirë për të frymëzuar në këto kisha parimet e moralit të krishterë? Kjo pyetje ishte në qendër të tensioneve të vazhdueshme midis besimtarëve judenj dhe johebrenj në krishterimin e shekullit të parë.

Të krishterët e Palestinës, të ndikuar thellësisht nga judaizmi tradicional, thoshin: “Thuajuni atyre se nëse nuk i nënshtrohen ligjit jude, si shtesë ndaj besimit në Jezusin, nuk kanë shpresë në besim.”

Mirëpo Palit kjo i dukej e pamundur. Përvoja e tij tregonte të kundërtën. Ai tha se, në rast se dikush do të mund ta fitonte drejtësinë e Perëndisë duke iu bindur ligjit, ai do të kishte qenë më i madhi në këtë mbretëri⁵⁹. Por drejtësia me anë të përpjekjeve personale mund të çojë vetëm në dështim. Njeriu pranohet si i drejtë vetëm me anë të mëshirës së pamerituar nga ana e Perëndisë. Ky është hiri. Dhe hiri del gjithmonë nga jeta, vdekja dhe ringjallja e Jezu Krishtit⁶⁰.

Shumë të krishterë mendonin se Pali ishte më optimist se ç'duhej. Ata ishin tejet të shqetësuar nga rënia që sipas tyre do t'i ndodhte me siguri moralit të krishterë në kishat johebraike. Në qoftë se mëson vetëm shfajësimin nëpërmjet besimit, - mendonin ata, - njerëzit do të mendojnë se, pasi ta kenë pranuar Krishtin me anë të besimit, nuk ka rëndësi se si do të jetojnë.

Përkundrazi, - tha Pali, - nëse ata e kanë pranuar vërtet Krishtin me anë të besimit, kanë pranuar dhe rrugën e Krishtit, dhe mendjen e tij. Njeriu që e do me të vërtetë Perëndinë mund të bëjë si të dojë, sepse, nëse e do Perëndinë, ai do të zgjedhë që të bëjë vullnetin e Perëndisë⁶¹.

Ky dallim midis Palit dhe kundërshtarëve të tij judenj nuk përfundoi me vdekjen e apostujve. Ai ka vazhduar në krishterim deri më sot. Ata që kanë mendësi legaliste mendojnë se Pali dhe lloji i tij janë të rrëmbyer dhe jorealistë; Pali dhe pasuesit e tij i akuzojnë ata persona që kanë mendësi legaliste për tradhti ndaj kuptimit të hirit të Perëndisë.

Megjithatë, shërbesa shëtitëse e Palit fitoi gjithnjë e më tepër besimtarë që kishin bindjet e tij. Në udhëtimin e parë vizitoi ishullin e Qipros dhe qytetet kryesore në provincën e Galatisë, në pjesën qendrore të Azisë së Vogël⁶². Në udhëtimin e dytë, vizitoi përsëri bashkësitë që kishte themeluar më herët. Pastaj udhëtoi përmes anës perëndimore të Azisë së Vogël për në Troas, ku vendosi të vazhonte misionin në Europë. Duke lundruar për në Maqedoni, vuri këmbë për herë të parë në tokë europiane. Nga Filipia në Maqedoninë veriore, Pali udhëtoi për në Selanik dhe Berea. Pastaj vizitoi Athinën, djepin e qytetërimit perëndimor⁶³.

Detyra e Palit për ta çuar ungjillin e Jezusit te johebrenjtë ishte e vështirë, por jo e pamundur, pasi bota pagane nuk ishte aspak e pafë. Përveç besnikërisë ndaj një panteoni perëndish greke të adoptuar dhe të riemërtuar nga ana e romakëve, çdo qytet, fshat ose familje kishte perëndinë e vet. Në udhëtimet e tij Pali u përball me shumicën e besimeve kryesore pagane. Në veçanti, në rajone të ndryshme të perandorisë ishte zhvilluar një grup kultesh të ashtuquajtura të misterit. Ato ishin kulte lokale të bazuara në legjenda perëndish që rilindnin çdo pranverë: Herkuli, Dionisi, Isisi, Mithra dhe të tjerë. Megjithëse bindjet e tyre qendrore bazoheshin në ciklin e prodhimtarisë së tokës, kultet e misterit përqafonin një sërë idesh të sofistikuara, si për shembull pavdekshmërinë, ringjalljen, si dhe betejën midis të mirës dhe së keqes. Kjo ngjashmëri sipërfaqësore me besimin e krishterë i vleu Palit për t'u shpjeguar paganëve mesazhin e Jezusit.

Nga Athina, Pali udhëtoi për në Korint, ku themeloi një komunitet të madh të krishterë. Një vit e gjysmë më vonë u kthye në Antioki të Sirisë.

Në udhëtimin e tretë misionar⁶⁴, Pali themeloi një kishë në Efes dhe predikoi e mësoi atje për më shumë se dy vjet. Kur u kthye në Jerusalem, në fund të udhëtimit, zyrtarët judenj e arrestuan dhe e burgosën. Dy vitet në vazhdim i kaloi në arrest shtëpie në Cezarë, kryeqyteti romak i Judesë, derisa arriti të ushtronte të drejtën e vet si qytetar romak për ta apeluar çështjen e vet drejtpërdrejt te perandori.

Kështu, Pali erdhi më së fundi në kryeqytetin e perandorisë, në Romë. Vitet e fundit të jetës i kaloi duke pritur gjykimin. Meqë iu lejua t'i vazhonte predikimet, ndoshta ktheu dhe njerëz të tjerë në besim. Por, pas persekutimit të të krishterëve nga perandori Neron⁶⁵ (në vitin 64 pas Krishtit), nuk dëgjojmë më për Palin, ndonëse ka tradita që thonë se shkoi në Spanjë.

Në këtë kohë, hendeku me judaizmin tradicional ishte pothuajse i plotë. Besimtarët johebrenj nuk rrethpriteshin, nuk ishin në dijeni për ligjet dietike të judenjve dhe as nuk i praktikonin ato, dhe në shumicën e kishave respektimi i Shabatit (*e shtuna*, dita e shtatë) ishte zëvendësuar me adhurimin në ditën e parë të javës, dita kur Jezusi u ngjall së vdekurish⁶⁶.

RËNIA E JERUSALEMIT

Megjithatë, kulmin e ndarjes së rrugëve e paraqesin zërat nga Jerusalemi, jo nga Roma. Ndërsa Pali po mblidhte ndjekës johebrenj nga të gjitha anët e botës pagane, kisha në Jerusalem vazhdoi t'i bindej rreptësisht ortodoksisë judaike. Përndjekja mbetej ende e mundshme. Rreth vitit 41 pas Krishtit, Jakobi, i biri i Zebedeut, prej kohësh një nga ndjekësit më të ngushtë të Jezusit, u vra me urdhër të Herod Agripës I (mbret i Palestinës nga viti 41 deri në vitin 44 pas Krishtit)⁶⁷. Në atë kohë, vëllai i Jakobit, Gjoni, “dishepulli i dashur”, mund të jetë arratisur nga Jerusalemi. Pjetri u arrestua pak kohë pas vdekjes së Jakobit, por shpëtoi⁶⁸ dhe u nis në një udhëtim të zellshëm misionar. Vizitoi Antiokinë, Korintin dhe disa qytete të tjera në Azinë e Vogël. Nga fundi i jetës udhëtoi për në Romë, ku bashkë me Palin u kap gjatë përndjekjes së Neronit dhe u martirizua⁶⁹.

Udhëheqja e kishës së Jerusalemit mbeti së pari në duart e Jakobit, “vëllait të Zotit”. Si jude i devotshëm, i cili e zbatonte ligjin, ai respektohej shumë nga ndjekësit e Jezusit, por në vitin 62 u vra me urdhër të kryepriutit jude⁷⁰. Vdekja e tij e la kishën e Jerusalemit pa udhëheqës dhe në një gjendje të demoralizuar.

Ndërkaq, tensioni midis judenjve dhe sundimtarëve të tyre romakë sa vinte e rritej. Përfundimi i Tempullit jude në vitin 64 pas Krishtit, la pa punë mijëra punëtorë, gjë që e shtoi dhe më tepër pakënaqësinë. Përfundimisht, në vitin 66⁷¹ judenjtë u ngritën në revoltë, duke dhënë sinjalin me refuzimin e kryerjes së flijimit ditor për hir të perandorit.

Në një raport përshkruhet:

Lufta tragjike dhe e përgjakshme që u zhvillua më pas, kushtoi më shumë jetë se çdo konflikt i mëparshëm. Judenjtë rezistuan për katër vjet përtej çdo mundësie, por ata nuk i bënë dot ballë forcës së Romës. Në vitin 70, forcat e perandorit Vespasian⁷², të udhëhequra nga Titi⁷³, çanë përmes mureve të Jerusalemit, plaçkitën dhe dogjën Tempullin, dhe e çuan plaçkën në Romë. Qyteti i Shenjtë u shkatërrua plotësisht. Në reprezaljet që vijuan, çdo sinagogë në Palestinë u bë pluhur e hi.

Në fillim të revoltës, udhëheqësit e kishës së Jerusalemit u këshilluan nga një vegim që të largoheshin nga qyteti.

Judenjtë fanatikë e konsideruan akt tradhtie arratinë e të krishterëve dhe kjo ia vulosi fatin kishës në botën judaike. Me vendimin që ua ndalonte judenjve të krishterë pjesëmarrjen në shërbesat e sinagogave disa vjet më vonë, ndarja u bë e plotë. Çdo jude që dëshironte t'i qëndronte besnik fesë së vet nuk mund të ishte në të njëjtën kohë edhe i krishterë. Besimi i ri ishte bërë një lëvizje johebraike dhe do të mbetej e tillë. Kaceku i vjetër ishte çarë në mënyrë të pariparueshme.

Faktikisht, viti 70 pas Krishtit dhe shkatërrimi i Jerusalemit shënojnë fundin e epokës apostullore. Shumica e apostujve të parë kishin vdekur dhe kishat që patën

themeluar ata kishin kaluar në duar të reja. Përmes veprimtarisë së tyre të palodhur, në botën e Mesdheut ishte derdhur një eliksir i ri i fuqishëm. Mesazhi i apostujve, më i qëndrueshëm dhe më rezistent se forcat që i kundërviheshin, do t'i rezistonte persekutimit dhe kundërshtimit, duke u shndërruar shekuj më vonë në besimin mbizotërues të Perandorisë Romake.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

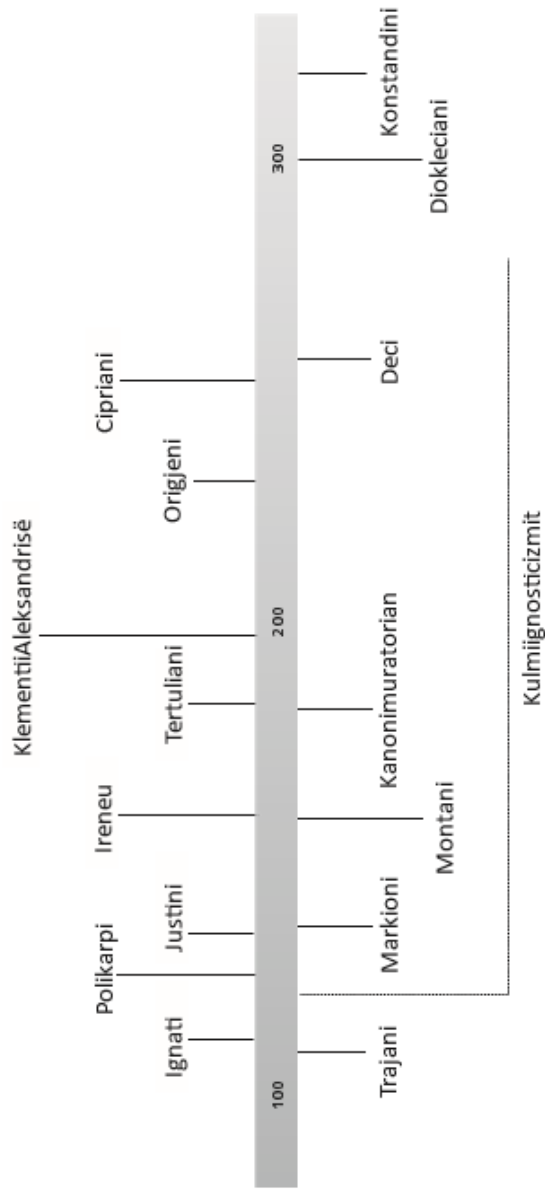
- Barnett, Paul. *Jesus and the Rise of Early Christianity*. Downers Grove, IL: Inter-Varsity, 1999.
- Barclay, William, ed. *The Bible and History*. Nashville: Abingdon, 1968.
- Blomberg, Craig L. *From Pentecost to Patmos: An Introduction to Acts through Revelation*. Nashville: Broadman & Holman, 2006.
- Bruce, F. F. *New Testament History*. London: Nelson, 1969.
- *Capes, David, Rodney Reeves, and E. Randolph Richards. *Rediscovering Paul: An Introduction to His World, Letters, and Theology*. Downers Grove, IL: Inter-Varsity Press, 2007.
- Wenham, David Paul. *Follower of Jesus or Founder of Christianity?* Grand Rapids: Eerdmans, 1995.

EPOKA E KRISHTERIMIT KATOLIK

Vitet 70 – 312

Në këtë periudhë krishterimi u përhap në mbarë Perandorinë Romake dhe shkoi ndoshta deri në Indi në lindje. Të krishterët e kuptuan se ishin pjesë e një lëvizjeje, e cila po përhapej me shpejtësi. Këtë lëvizje e quajtën katolike⁷⁴. Kjo donte të thoshte se ishte një lëvizje mbarëbotërore, me gjithë përçmimin nga paganët dhe persekutimin romak; dhe se ishte besimi i vërtetë, përkundër të gjitha keqinterpretimeve të mësimave të Jezusit. Për të përballuar sfidat e kohës, të krishterët iu drejtuan gjithnjë e më shumë peshkopëve për udhëheqje frymërore. Kështu, krishterimi katolik karakterizohej nga një vizion mbarëbotëror, nga bindje ortodokse dhe nga një qeverisje kishtare episkopale.

Epokaekrishterimit katolik

Kapitulli ³

VETËM NJERËZ TË PAVLERË

Krishterimi katolik

Euzebi⁷⁵, historiani i hershëm i krishterë (rreth viteve 265-339), përmend një ngjarje tërheqëse nga ditët e para të krishterimit. Me sa duket, ky tregim erdhi nga Edesa⁷⁶, një qytet në verilindje të Antiokisë, përtej kufirit të Perandorisë Romake. Në atë kohë ai ishte kryeqyteti i Mbretërisë së vogël të Osroenit⁷⁷ dhe, sipas kësaj ndodhie, sundimtari i mbretërisë, Abgari i Zi⁷⁸ (rreth vitit 9-46), i dërgoi një letër Jezusit ku e ftonë të shkonte në Edesë. Ai kishte dëgjuar për pushtetin e Jezusit për të shëruar dhe, meqë ishte vetë i sëmurë, iu lut Jezusit: “Të vish dhe të më shërosh nga sëmundja që kam.”

Zoti Jezus iu përgjigj mbretit dhe i shpjegoi se i duhej që të plotësonte shërbesën e vet në Palestinë, por se pas ngjitjes së Tij në qiell, Jezusi do të dërgonte një nga dishepujt që ta shëronte mbretin “dhe të të japë jetë ty dhe atyre që janë me ty.”⁷⁹

Kjo ndodhi ka në të një copëz tërheqëse legjende, por ka dhe një kujtesë të rëndësishme se të krishterët e parë, në përpjekjet e tyre për t’ua çuar ungjillin të gjithë njerëzve, nuk u ndalën në kufijtë e Perandorisë Romake. Osroeni u bë e para mbretëri e krishterë dhe një pikë e rëndësishme lidhëse me vendet më në lindje.

Krishterimi i shekullit të parë ishte një shpërthim frymëror. E ndezur nga Ngjarja e Madhe, Ardha e Jezu Krishtit, kisha shpërtheu në të gjitha drejtimet, si gjeografike, ashtu dhe shoqërore. Shekujt e dytë dhe të tretë siguruan kanalin për rrjedhjen e kësaj fuqie.

Kjo periudhë ishte një epokë e rëndësishme për kishën; ajo i lejoi krishterimit që të përballej me kohën. Shtroi planet për vazhdimësinë në të ardhmen dhe, gjatë këtij procesi, formoi karakterin e besimit të krishterë për brezat në vazhdim.

Sot, me anë të Besores së Apostujve, ne rrëfejmë besim në “kishën e shenjtë, katolike”. Ja, pra, çfarë na dha kjo periudhë: krishterimin “katolik”. Ai ishte shumë

më tepër se një organizatë. Ishte një vizion frymëror, një bindje se të gjithë të krishterët duhet të jenë pjesë e një trupi.

Jezusi i kishte autorizuar dishepujt që të shkonin në mbarë botën, dhe Pali kishte dhënë jetën në përpjekje për t’u hapur derën e kishës johebrenjve. Në njëfarë

mënyre, krishterimi katolik ishte thjesht një zhvillim i planeve të Jezusit dhe përpjekjeve të Palit.

Vitet nga 70, deri 312 pas Krishtit, i quajmë *epoka e krishterimit katolik*, sepse ky mendim mbizotëron në historinë e krishterë që nga koha e vdekjes së apostujve e deri në vendosjen e perandorëve të krishterë.

Megjithëse universaliteti i krishterimit është një ide e zakonshme në Dhiatën e Re, termi *katolik* nuk shfaqet asnjëherë aty. Me sa duket, i pari që e përdori këtë fjalë ishte Ignati⁸⁰, peshkopi i Antiokisë në fillim të shekullit të dytë. Ai foli për “kishën katolike”, kur tha: “Kudo ku është Jezu Krishti, është dhe kisha katolike.” Nga fundi i shekullit të dytë, termi *katolik* përdorej gjerësisht nga kisha, në kuptimin që kisha katolike ishte edhe universale, në dallim nga bashkësitë lokale, e gjithashtu edhe ortodokse, në dallim nga grupet heretike.

Në një kapitull të mëvonshëm do t’i hedhim një sy të kujdesshëm karakterit ortodoks të krishterimit të hershëm, por në këtë pikë duhet të pyesim: Si u shndërruan bashkësitë e shpërndara të kohëve apostolike në një krishterim katolik?

Për t’iu përgjigjur drejt kësaj pyetjeje, duhet t’i hedhim një vështrimin përhapjes gjeografike të krishterimit, si dhe të krijojmë një ide për suksesin e tij nga ana shoqërore. Do të ishte e dobishme që të parin ta konsideronim si një udhëtim të shpejtë në botën e të krishterëve të parë, ndërsa të dytin si një vështrim të shpejtë të një albumi familjar të sapogjetur.

A u rrit në mënyrë të mrekullueshme krishterimi?

Bibla tregon se mrekullitë e shoqëruan dhe e nxitën rritjen e krishterimit; por, a do të thotë kjo se dhe shkalla e rritjes ishte e mrekullueshme në vetvete? Disa teoricienë bashkëkohorë, si Rodni Stark, shprehen se përhapja numerike e krishterimit mund të shpjegohet si një shkallë e qëndrueshme rritjeje, e ngjashme me mormonizmin në kontekstin amerikan. Përhapja më e madhe e krishterimit ka ndodhur në pesëdhjetë vitet e fundit.

Siç e pamë, krishterimi filloi si një degë dytësore e judaizmit. Tri shekuj më vonë ai u bë besimi i parapëlqyer, dhe më vonë besimi i vetëm zyrtar i gjithë Perandorisë Romake. Me gjithë përpjekjet e shumta dhe këmbëngulëse për ta eliminuar këtë besim të ri, ai mbijetoi dhe u rrit. Në kohën e mbretërimit të Konstandinit (vitet 312-337 pas Krishtit), perandorit të parë të krishterë, kishte kisha në çdo qytet të madh në perandori dhe në vende larg nga njëri-tjetri, si Britania, Kartagjena dhe Persia. Si ndodhi kjo? Ku u shpërnda krishterimi në veçanti dhe pse u përhap kaq shpejt?

PËRHAPJA E BESIMIT

Apostulli Pal u tha të krishterëve romakë: “Sepse, unë nuk kam turp për ungjillin e Krishtit, sepse ai është fuqia e Perëndisë për shpëtimin... më parë judeun e pastaj grekun” (**Romakëve 1:16**). Kështu, judeu është pika më e mirë nga t’ia nisim për të kuptuar përhapjen e hershme të krishterimit.

Pasardhësit e Abrahamit ishin të pranishëm në numër të madh në çdo pjesë të Perandorisë Romake. Disa autoritete na thonë se ata mund të kenë përbërë deri në 7% të popullsisë së përgjithshme. Bindjet e tyre të veçanta fetare i bënë një burim të vazhdueshëm joshjeje dhe kundërshtie për fqinjët e tyre johebrenj. Në kohë të pasigurta, shumë johebrenj (grekë dhe romakë) gjenin në mësimin e sinagogave një urtësi të thellë dhe nxitëse. Herë të tjera ata s’ishin dhe aq të sigurt.

Disa johebrenj iu nënshtruan ritit të rrethprerjes, duke u bërë kështu pjesë e popullit jude. Megjithatë, shumica e këtyre johebrenjve të interesuar mbetën në kategorinë e “respektuesve të Perëndisë”, pra spektatorë të interesuar në shërbesën e sinagogës.

Predikimi i ungjillit e gjeti përgjigjen më të frytshme pikërisht nga ky grup. Kur predikuesit e krishterë ua bënë të qartë atyre se, pa iu nënshtruar ritit të rrethprerjes - të cilin si grekët, ashtu dhe romakët e konsideronin të ulët dhe përçmues - mund të merrnin gjithçka që ofronte judaizmi, madje më tepër, nuk ishte e vështirë që ata të merrnin dhe një tjetër hap e ta pranonin Jezusin si Krishtin.

Prania e kësaj elite të përgatitur e bën pothuajse të pamundur krahasimin e ungjillëzimit në epokën e apostujve me atë të çdo epoke tjetër. Shumica e atyre që respektonin Perëndinë e njihnin mirë Dhiatën e Vjetër; ia kuptonin idetë teologjike; ia pranonin vlerat morale. Në historinë e lëvizjeve misionare në historinë e krishterë, ka pak ose aspak lëvizje të tjera që të kenë pasur një fushë kaq të përgatitur për korrije.

Po kështu, kjo përgatitje për ungjillin na ndihmon të kuptojmë përse të krishterët mendonin në mënyrë katolike. Ashtu si judenjtë dhe sinagogat, edhe të krishterët kishin asambltetë e tyre lokale. Por, që nga fillimi, ata e panë veten si një lloj Izraeli të ri, një bashkësi besimtarësh në mbarë botën.

Bota në Romën e lashtë nënkuptonte qytetet. Apostulli Pal dha shembullin e parë për ungjillëzim në shekujt e parë të krishterimit, kur u vendos për një kohë në një nga qytetet e mëdha të perandorisë dhe, përmes ndihmësve të tij më të rinj, filloi të depërtonte më thellë nga kjo qendër, në qytetet më të vogla të rajonit. Në këtë mënyrë, mund të pikasim gjurmët e hapave madhore të përparimit në përhapjen e ungjillit.

Pas rënies së Jerusalemit, në vitin 70 pas Krishtit, qendra e lëvizjes së krishterë u zhvendos në veri dhe më tej në perëndim. Shtëpia e dytë e kishës ishte Antiokia

e Sirisë. Nën drejtimin e një sërë peshkopësh me emër, kisha në këtë qytet, i treti për nga madhësia në perandori, zuri rrënjë dhe ushtroi ndikim të gjerë në të gjithë Sirinë. Nga fundi i shekullit të katërt, Antiokia ishte qytet me pesëqind mijë banorë, gjysma e të cilëve ishin të krishterë.

Edesa shtrihej përtej kufirit të perandorisë, por me sa duket lidhjet e saj me Antiokinë ishin të ngushta. Më vonë, kisha e atjeshme deklaroi se themeluesi i saj kishte qenë një nga shtatëdhjetë dishepujt e Jezusit, një burrë me emrin Adai⁸¹. Jemi në dijeni të faktit se Serapioni⁸², peshkopi i Antiokisë rreth vitit 200 pas Krishtit, vajosi një të krishterë edesian me emrin Palut, për t'u bërë peshkop i kryeqytetit.

Ka arsye të mendohet se, nga Edesa, një i krishterë i panjohur rrugëtoi në lindje, derisa arriti në Indi. Të ashtuquajturit “të krishterët Thoma” në Indi sot besojnë se emri i atij të krishterit ishte apostulli Thoma. Kjo mund të jetë e vërtetë. Udhëtimi i Thomait në Indinë Jugore në shekullin e parë është një mundësi. Ndoshta kjo s'ka për t'u vërtetuar ndonjëherë përtej çdo dyshimi historik, por mund të themi me njëfarë sigurie se kisha në Indi ka ekzistuar qysh nga kohëra të hershme.

LËVIZJA PËR NË PERËNDIM

Gjithsesi, vazhda kryesore e punës së hershme misionare të krishterë nuk lëvizi në lindje të Antiokisë, por në perëndim. Apostulli Pal pati caktuar një itinerar për në Itali dhe Spanjë, dhe puna e tij dha prova se ajo ishte rruga për të ardhmen.

Në lëvizjen e Palit në perëndim të Antiokisë, qyteti tjetër i rëndësishëm ishte Efesi. Ky port detar, si edhe rajonet e Azisë së Vogël (Turqisë së sotme) rreth tij, rezultoi se ishin një tjetër fushë e frytshme për punën e krishterë. Qytetarët greqishtfolës në këtë zonë iu përgjigjën me zell thirrjes së ungjillit, që nga koha e Palit.

Dimë gjithashtu se provinca e largët dhe më tepër rurale e Bitinisë, në pjesën veriperëndimore të Azisë së Vogël, ishte, për një periudhë kohe në fillim të shekullit të dytë, qendër e një rritjeje të pazakontë. Guvernatori i këtij rajoni, Plini⁸³, i shkroi një letër perandorit Trajan⁸⁴ në vitin 112 pas Krishtit. Në të ai shprehu pezmatimin për rritjen e shpejtë të besimit të krishterë. Përmendi “shumë njerëz të çdo moshe, e niveli shoqërie, nga të dyja gjinitë... në qytete dhe fshatra, dhe të shpërndarë në të gjithë zonën.” Çfarë duhet të bënte me ta? Plini kishte frikë se së shpejti altarët e perëndive pagane do të braktiseshin plotësisht.

Këtu mund të kemi lëvizjen e parë masive në historinë e krishterë. Kjo ishte mjaft e pazakontë për zonat rurale në botën e lashtë. Në përgjithësi, zonat e prapambetura, të banuara nga njerëz që parapëlqenin të mbanin të folurën e tyre barbare, ishin zakonisht më kundërshtuese ndaj mësimëve kundërvënës të ungjillit. Sidoqoftë, e dimë se deri vonë në shekullin e gjashtë perandori Justinian po mblidhte ende forca të krishtera për një mësimje kundër paganizmit në brendësi të Azisë së Vogël.

Më në perëndim, Roma, zemra e kësaj perandorie të stërmadhe, tërhiqte njerëz nga të gjitha rajonet. Sapo u mboll nga disa besimtarë të panjohur në shekullin e parë, kjo kishë u rrit me shpejtësi. Dijetari shumë i respektuar gjerman Adolf Harnak, ka llogaritur që, rreth vitit 250, në Romë jetonin jo më pak se 30,000 të krishterë! Shumica e tyre vinin nga shtresat më të varfra. Këtë e dimë për shkak se, për më tepër se një shekull, të krishterët në Romë flisnin greqisht, gjuhën e skllëvërve dhe të të varfërve. Romakët e vërtetë, ata të shtresave më të pasura, përdornin latinishten.

Qysh nga fillimet e saj, kjo kishë e kryeqytetit, me pretendimin se aty kishin shërbyer dhe apostujt Pjetër dhe Pal, fitoi respektin dhe admirimin e të krishterëve në mbarë perandorinë. Kur një kishë mbillej në kryeqytet, merrte natyrshëm udhëheqjen e punëve të të krishterëve, siç bëjnë dhe kishat e mëdha në zonat metropolitane në kohën tonë.

Përtej Romës, në perëndim dhe veri, përparimi i ungjillit duket se ishte i ngadaltë. Në zonën jugore të atij vendi që tani quhet Francë (asokohe Gali), e dimë se ekzistonte një kishë në Lion, në mesin e shekullit të dytë, sepse peshkopi Irene⁸⁵ na ka lënë një numër shkrimesh të veta.

Nga fundi i shekullit të tretë, dëgjojmë dhe për kisha e peshkopë në Spanjë. Por të dhënat tregojnë se rajonet perëndimore të perandorisë nuk i arritën dot ato lindore, për sa i përket forcës së dëshmisë së krishterë.

Nuk dimë me siguri se si hyri krishterimi për herë të parë në Britani. Ndoshta me anë të ndonjë ushtari a tregtari romak. Gjithçka që dimë me siguri është se tre peshkopë nga Britania ishin të pranishëm në një këshill kishtar në Arl të Francës Jugore, në vitin 314 pas Krishtit⁸⁶. Përtej kësaj, gjithçka tjetër është hamendësim dhe supozim.

AFRIKA VERIORE

Duke lëvizur në jug përmes Mesdheut, vijmë në Afrikën Veriore. Sërish dëshmia fokusohet në një qytet, Kartagjena⁸⁷, që sundonte zonën që sot njihet si Tunizi dhe Algjeri. Krishterimi në këtë rajon udhëhiqej nga peshkopët. Çdo qytet

dhe pothuajse çdo fshat kishte peshkopin e vet, por edhe tensionet e veta. Shkrimtarët, martirët dhe peshkopët që njohim vijnë pothuajse të gjithë nga pjesa e romanizuar e komunitetit. Në fakt krishterimi afrikanoverior nxori dhe kishat e para latinishtfolëse në botë. Kjo do të thotë se ata vinin nga shtresat e pasura. S'është habi që në këtë zonë u shfaqën dhe probleme racore e gjuhësore, pasi në Kartegjenë ose në rrethinat e saj flitej edhe gjuha punike, e sjellë nga të ardhurit e hershëm fenikas, si dhe gjuha berbere e folur nga banorët e fshatit dhe të zonave të shkretëtirës. Në përndjekjet e mëdha të shekullit të tretë këto dallime kulturore iu shkaktuan telashe kishave.

Kur lëvizim në lindje përmes Afrikës Veriore, vijmë në Kirenë, pak në perëndim të Egjiptit. Ky territor përmendet katër herë në Dhiatën e Re. Simoni i Kirenës mbarti kryqin e Jezusit rrugës për në Golgotë (*Marku 15:21*). Është pothuajse e sigurt se Simoni u bë besimtar, pasi më vonë takojmë birin e tij, Rufin, në rrethin e të krishterëve (*Romakëve 16:13⁸⁸*). Kirenasit ishin të pranishëm edhe në Ditën e Rrëshajëve, kur Pjetri predikoi mesazhin e tij rrëqethës para turmës në Jerusalem (*Veprat e Apostujve 2:10⁸⁹*). Disa prej tyre, më vonë, patën debate me Stefanin (*Veprat e Apostujve 6:9⁹⁰*). Dhe, së fundi, mësojmë se kirenasit morën pjesë në atë hap vendimtar që e çoi ungjillin përtej Izraelit, në botën pagane (*Veprat e Apostujve 11:20⁹¹*).

Është pothuajse e sigurt se ky zell çoi dhe në mbjelljen e kishave në Kirenë. E dimë se, nga shekulli i pestë, në këtë zonë vepronin rreth gjashtë peshkopë.

Ardhja jonë rrotull Mesdheut na çon më në fund në Aleksandri. Vetë ky emër përkujton Aleksandrin e Madh, i cili e themeloi qytetin në vitin 332 para Krishtit dhe e bëri kryeqytet kulturor dhe qendër tregtie me Lindjen dhe Perëndimin. Duke qenë se ishte qyteti i dytë më i madh në perandori, aty kishte një popullsi të konsiderueshme judenjsh. Të udhëhequr nga filozofi i mirënjohur Filo, një bashkëkohës i apostullit Pal, judenjtë në Aleksandri përpiqeshin ta interpretonin judaizmin sipas filozofisë greke.

Me të njëjtin problem po ndesheshin dhe të krishterët në atë qytet. Dimë se aty, një shkollë e famshme katekizmi përpiqej që t'ua shpjegonte ungjillin në mënyrë të kuptueshme njerëzve të zhytur në kulturën greke.

Të krishterët e parë në Aleksandri thoshin se themeluesi i kishës së tyre ishte Gjon Marku⁹². Nuk e dimë se si u themelua ajo, por, gjatë shekujve të tretë dhe të katërt, të pakta ishin kishat me ndikim më të madh se ajo e Aleksandrisë.

Për ta përmbledhur këtë udhëtim të shpejtë të përhapjes së hershme të kishës, mund të themi se, nga fundi i shekullit të tretë, asnjë zonë e perandorisë nuk kishte mbetur pa dëshminë e ungjillit. Megjithatë, fuqia e kësaj dëshmie nuk ishte e njëjtë. Zonat më të fuqishme ishin Siria, Azia e Vogël, Afrika Veriore dhe Egjipti, si dhe

ca qytete të tjera të rëndësishme, si Roma dhe Lioni. Për përhapjen e krishterimit në rajonet rurale ka më pak të dhëna.

NDIKIMI SHOQËROR I UNGJILLIT

Sidoqoftë, vizioni katolik i të krishterëve të hershëm u shfaq sa në përhapjen gjeografike të ungjillit, aq dhe në ndikimin shoqëror të tij. Gjatë tre shekujve të parë, pjesa më e madhe e besimtarëve ishin njerëz të thjeshtë e të shtresave të ulëta: skllevër, gra, tregtarë dhe ushtarë. Ndoshta kjo ndodhi për shkak se shumica e popullsisë i përkiste kësaj klase. Sidoqoftë, Celsi⁹³, kritiku i famshëm i krishterimit, e vuri në dukje këtë: “Të krishterët thonë: ‘Larg qoftë prej nesh çdo njeri që ka njëfarë kulture apo njohurie, ose gjykimi;’ qëllimi i tyre është të bindin vetëm njerëzit e pavlerë dhe të përçmuar: idiotët, skllevërit, gratë e varfra dhe fëmijët... këta janë të vetmit që arrijnë të kthejnë në besimtarë.”

Celsi me të drejtë vërejtë se shumë të varfër dhe të papërkrahur përqaftuan mesazhin e fitores së Jezusit. Është meritë e kishës që nuk i anashkaloi të varfrit dhe të poshtëruarit. Po nga fundi i shekullit të dytë besimi i ri po fillonte të bëhej lëvizja më e fortë dhe më bindëse brenda perandorisë. Shumë njerëz të asaj kohe që konsideroheshin si mendjet më të ndritura, filluan të bëheshin ndjekës të Krishtit.

Për t’iu përgjigjur kritikëve si Celsi, u ngritën disa shkrimtarë të krishterë që mbrojtën besimin e krishterë nga thashethemet dhe akuzat e paganëve. Këta i quajmë *apologjetë*. Kjo fjalë vjen nga greqishtja dhe do të thotë *mbrojtje* - si ajo që bën avokati në gjyq.

Profesori Uord Gask⁹⁴ thotë se, ndonëse pjesa më e madhe e shkrimeve të këtyre apologjetëve iu kushtoheshin perandorëve, audienca e tyre e vërtetë ishin njerëzit e arsimuar i kohës. Po të arrinin t’u përgjigjeshin akuzave të armiqve të krishterimit dhe të nxirrnin në pah dobësitë e paganizmit, ata shpresonin se kjo do të ndihmonte në ndryshimin e opinionit publik për krishterimin, dhe do të çonte në kthimin e njerëzve në besim. Njerëz të tillë, si Aristidi⁹⁵, Justin Martiri⁹⁶, dishepulli i tij Tatiani⁹⁷, Atenagora⁹⁸, Teofili i Antiokisë⁹⁹, autori i panjohur i *Letrës drejtuar Diognetit*¹⁰⁰, dhe Melitoja¹⁰¹, peshkopi i Sardës në Azinë e Vogël, ia kushtuan dhuntitë e tyre frymërore dhe intelektuale kësaj kauze.

“Gjatë fundit të shekullit të dytë, - thotë Gasku,

- Ireneu, peshkopi i Lionit në Gali, shkroi pesë librat monumentalë kundër herezive gnostike të zonës së tij, bashkë me një libër të titulluar *Prova e predikimit apostullor*.... Teologjia e tij mbështetej në Bibël dhe në doktrinat e kishës, dhe ndihmoi në formimin e një ndikimi pozitiv të qëndrueshëm në kishë. Ai shkroi për pasojat kozmike të punës së Krishtit dhe planit të Perëndisë në histori, si dhe shtroi rrugën për interpretimet e mëvonshme të krishtera për historinë nga shkrimtarë të tillë si Augustini.”

Megjithatë, viganët e vërtetë intelektualë nuk ishin shfaqur ende.

Tertuliani¹⁰², “babai i teologjisë latine”, lindi në Kartagenë rreth vitit 150. Pas kthimit të vet në krishterim, filloi të shkruante libra për të përkrahur besimin e krishterë. Numri i madh i librave që shkroi në greqisht tani ka humbur, por tridhjetë e një librat e mbetur në latinisht janë shumë të rëndësishëm.

Apologjia e Tertulianit theksonte absurditetin moral dhe ligjor të persekutimit të të krishterëve. Disa nga librat e tjerë u jepnin kurajo atyre që përballeshin me martirizimin. Ai sulmoi heretikët, shpjegoi Lutjen e Zotit dhe kuptimin e pagëzimit, si dhe ndihmoi në zhvillimin e një të kuptuari ortodoks (*të drejtë*) të Trinisë. Ishte personi i parë që përdori fjalën latine *trinitas* (trini)... Mprehtësia intelektuale dhe shkathtësia e tij letrare e bënë një nga shkrimtarët më të fuqishëm të kohës.

Ndërkohë që Tertuliani i ishte futur punës në Kartagenë, Aleksandria në lindje po bëhej një tjetër qendër kryesore intelektuale për besimin e krishterë. Nga viti 185, një filozof stoik i kthyer në besim, me emrin Panten¹⁰³, po u jepte mësim të krishterëve në Aleksandri. Ndoshta ai udhëtoi edhe në Indi; dhe ishte mendimtar shumë i aftë. Nxënësi i tij, Klementi¹⁰⁴, e ngriti punën e tij në lartësi edhe më të mëdha në ditët e fundit të shekullit të dytë. Me gjithë periudhat e persekutimeve të ethshme, kjo shkollë fitoi rëndësi të madhe, duke forcuar besimin e të krishterëve dhe duke tërhequr besimtarë të rinj në besim.

Nga shekulli i tretë, kisha e krishterë po fillonte të merrte përmasat e një perandorie brenda perandorisë. Udhëtimet e vazhdueshme midis kishave, sinodet e peshkopëve, letrat e dërguara me anë të korrierëve nëpër gjithë perandorinë, si dhe besnikëria që tregonin të krishterët ndaj udhëheqësve të tyre dhe ndaj njëritjetrit, u bënë përshtypje edhe perandorëve.

ARSYET PËR PËRHAPJEN E UNGJILLIT

Pse u përhap besimi i krishterë në këtë mënyrë të jashtëzakonshme? Të krishterët e devotshëm do të theksonin fuqinë e ungjillit. Në kushte normale,

ungjilli do të kishte qenë gjëja e fundit që mund të kishte sukses. Megjithatë, besimtarët kanë këmbëngulur gjithmonë se në këtë lëvizje ishte në veprim Perëndia. Ai ishte bashkë me ata dëshmitarë të parë. Përhapja e kishës kishte një përmasë hyjnore. Por Perëndia zakonisht vepron me anë të zemrave dhe duarve njerëzore, prandaj ia vlen të pyesim se cilët ishin faktorët njerëzorë që kontribuan në përhapjen e ungjillit.

Gjithsesi, një sërë faktorësh kryesorë duket se patën ndikim në rritjen e krishterimit. Sigurisht, motivet e njerëzve janë gjithmonë një element misterioz dhe i përzier në çështjet njerëzore. Njerëzit në shekullin e dytë ktheheshin te Krishti, si dhe sot, për arsye nga më të ndryshmet. Lidhjet e zakonshme miqësore; kurioziteti për një sekt sekret të akuzuar për imoralitet; dëshmitë e martirizimeve - këto dhe një numër i madh ndikimesh të tjera luanin rol të madh në mendjet e njerëzve. Megjithatë, në rritjen e krishterimit kanë kontribuar disa faktorë kryesorë. Së pari, dhe ç'është më e dukshmeja, të krishterët e hershëm nxiteshin nga një bindje të zjarrtë. Ngjarja e madhe kishte ndodhur. Perëndia kishte pushtuar kohën dhe të krishterët ishin kapur në pushtetin krijues të këtij lajmi të madh. Ata e dinin se njerëzit ishin shpenguar dhe nuk mund ta mbanin për vete lajmin e mirë të shpëtimit. Kjo siguri e patundshme në ballë të çdo pengese, madje edhe vetë martirizimit, ndihmon për të shpjeguar rritjen e kishës.

Së dyti, ungjilli i krishterë përmbushi një nevojë shumë të ndier në zemrat e njerëzve. Stoicizmi i lashtë, për shembull, mësonte se njeriu e arrin lumturinë duke shtypur dëshirën për gjithçka që s'mund ta arrijë ose mbajë. "Përpara përshtjellimit të jashtëm të botës dhe sëmundjes së trupit, tërhiqni në vetvete dhe aty gjej Perëndinë." Kështu, shpirti i stoikut qëndronte i patundur përballë shkulmeve të jetës, duke praktikuar *apatinë*, disiplinën e shkëputjes nga njerëzit ose gjërat. Në qoftë se njeriu nuk lidhet emocionalisht me gjërat, nuk mund të viktimizohet; si rrjedhojë, do të arrijë të jetojë në qetësi. Stoikët i bënin thirrje virtytit të kurajës për t'u përballur me gjithçka. Ndonëse të krishterët i qenë përkushtuar besimit në Perëndinë personal të zbuluar në Jezusin, gjithsesi admironin disa bindje stoike, por vetëm pasi këto bindje i përshtatnin me mësimin e krishterë. Për shembull, stoikët bënin thirrje për përballimin e vuajtjes me kurajë, për pavarësi nga gjërat e kësaj bote dhe për besim në një providencë më të lartë. Shumë njerëz arritën të kuptonin se atë që synonin stoikët e prodhonte Fryma e Shenjtë në të krishterët.

Së treti, shprehja praktike e dashurisë së krishterë ishte ndoshta njëra nga arsyet më të forta të suksesit të krishterë. Tertuliani na thotë se paganët deklarorin: "Shihni sa shumë e duan këta të krishterë njëri-tjetrin." Dhe fjalët e paganëve nuk ishin ironi; e kishin me gjithë mend. Dashuria e të krishterëve gjeti shprehje në kujdesin për të varfrit, të vejat dhe jetimët; në vizitat të vëllezërimit në burg, apo tek

ata që ishin dënuar të përjetonin përditë vdekjen në miniera; dhe në veprat e mëshirës gjatë urisë, tërmete apo luftës.

Efekt tejet të madh ndikues pati dhe një nga shprehjet e dashurisë së krishterë. Shpesh kisha siguronte shërbim varrimi për vëllezërit e varfër. Të krishterët mendonin se ishte e tmerrshme që t'u privohej njerëzve varrosja me nderim. Laktanti¹⁰⁵, dijetari afrikanoverior (rreth viteve 240-320), shkroi: “Ne nuk do ta lejojmë që shëmbëllimi dhe krijimi i Perëndisë t'u hidhet kafshëve të egra dhe zogjve si pre; ai duhet t'i kthehet tokës nga e cila është marrë.”

Në gjysmën e dytë të shekullit të dytë, të paktën në Romë dhe Kartagenë kishat filluan të blinin toka për varrimin e pjesëtarëve të tyre. Një nga më të vjetrat ndodhet në jug të Romës, në *Rrugën Apia*¹⁰⁶, në një vend që quhet në *katakombet*¹⁰⁷. Kështu, dhembshuria e të krishterëve për trupin e të vdekurve shpjegon përse njerëzit i lidhnin të krishterët me “katakombet” - korridoret e nëndheshme që përdoreshin si varreza në Romë dhe në rrethinat e saj.

Ndikimi që kjo shërbesë mëshire pati ndaj paganëve, zbulohet në vërejtjen e njërës prej armiqve më të fortë të krishterimit, perandorit femohues Julian¹⁰⁸ (332-363). Në kohën e vet, Julianit po i dukej më e vështirë sesa pandehte që t'i jepte sërish gjallëri fesë tradicionale romake. Donte ta anashkalonte krishterimin dhe të kthente besimin e lashtë, por pa qartë fuqinë tërheqëse të dashurisë së krishterë në praktikë:

Ateizmi [d.m.th., besimi i krishterë] ka përparuar sidomos përmes shërbimit të dashurisë që tregojnë ndaj të huajve dhe përmes kujdesit për varrosjen e të vdekurve. Është skandaloze që nuk ka asnjë jude lypës, dhe që galileasit e paperëndishëm kujdesen jo vetëm për të varfrit e tyre, por edhe për tanët; ndërsa tanët kërkojnë më kot ndihmën që duhej t'ua ofronim ne.

Së fundi, në shumë raste përndjekja ndihmoi në shpalljen publike të besimit të krishterë. Martirizimet shpesh dëshmoreshin para mijëra njerëzve në amfiteatër. Termi *martir*¹⁰⁹ ka kuptimin parësor “dëshmitar”, dhe pikërisht të tillë ishin shumë të krishterë në çastin e vdekjes.

Publiku romak ishte i vrazhdë dhe mizor, por nuk ishte krejtësisht i pamëshirshëm; dhe s'ka dyshim se qëndrimi i martirëve, sidomos i grave të reja që vuanin së bashku me burrat, la mbresa të thella. Rast pas rasti, shohim kurajë të qetë përballë torturave, mirësjellje ndaj armiqve dhe pranimin me gëzim të vuajtjes, si rruga e caktuar nga Zoti për ta udhëhequr besimtarin në mbretërinë e tij qiellore. Ka raste kur paganët u kthyen në besim pikërisht në çastin kur po shikonin dënimin dhe vdekjen e të krishterëve.

Për këto arsye dhe për të tjera, kishat e krishtera u shumëfishuan derisa Roma nuk mund ta anashkalonte apo ta shtypte dot besimin. Në fund i duhej të përballej me të.

Gjithsesi, kjo periudhë, pra, epoka e përhapjes së jashtëzakonshme përpara se krishterimi të kalonte nga katakombet në oborret perandorake, shërben për të na kujtuar se kisha është vërtet katolike vetëm atëherë kur nxitet nga ungjilli për t'i sjellë të gjithë njerëzit në besimin e gjallë në Jezu Krishtin.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Davidson, Ivor J. *The Birth of the Church: From Jesus to Constantine, AD 30–312, Baker History of the Church*. Vol. 1. Grand Rapids: Baker, 2004.

Davies, J. G. *The Early Christian Church: A History of Its First Five Centuries*. Garden City, NY: Doubleday, 1967.

Dunn, J. D. G. *Jews and Christians: The Parting of the Ways*. Grand Rapids: Eerdmans, 1999.

*Ferguson, Everett. *Church History, Volume 1: From Christ to the Pre-Reformation*. Grand Rapids: Zondervan, 2005.

Green, Michael. *Evangelism in the Early Church*. Grand Rapids: Eerdmans, 1970.

Hurtado, Larry. *How on Earth Did Jesus Become a God? Historical Questions about Earliest Devotion to Jesus*. Grand Rapids: Eerdmans, 2005.

Wagner, W. H. *After the Apostles: Christianity in the Second Century*. Minneapolis: Fortress, 1994.

Kapitulli 4

NËSE QYTETI PËRMBYTET NGA LUMI TIBER...

Përndjekja e të krishterëve

Në mendjen e njerëzve, kisha e hershme ishte, mbi gjithçka tjetër, një ushtri fisnike martirësh. E tillë ishte në shumë mënyra, dhe nuk kishte burrë më fisnik sesa Polikarpi¹¹⁰, peshkopi i moshuar i Smirnës në pjesën perëndimore të Azisë së Vogël.

Autoritetet e sollën pastorin e shumërespektuar në arenën e mbushur me njerëz, gati për t'ia hedhur luanëve, por ngurronin ta bënë këtë gjë. Ata donin më tepër që ai të mohonte akuzën kundër tij. Polikarpi ishte i krishterë.

- Vetëm betohu për Cezarin, - iu lut guvernatori.

- Unë jam i krishterë, - i tha Polikarpi. - Në rast se dëshironi të dini se ç'është kjo gjë, caktoni një ditë dhe ejani të dëgjoni.

- Bindi këta njerëz që po na dëgjojnë, - iu përgjigj guvernatori.

Polikarpi i tha: - Do t'jua shpjegoja juve, jo atyre.

- Atëherë do të të hedh tek egërsirat.

- M'i ndërseni shtazët tuaja, - i tha Polikarpi.

- Në qoftë se i përçmon shtazët, do të të djeg në zjarr.

- Ju përpiqeni të më frikësoni me zjarrin që djeg për një orë, por harroni zjarrin e ferrit që nuk shuhet kurrë.

Guvernatori iu drejtua popullit: - Polikarpi thotë se është i krishterë.

Atëherë turma iu lëshua.

- Ky është mësuesi i Azisë, - bërtitën ata, - ati i të krishterëve, shkatërruesi i perëndive tona.

Kështu, Polikarpi, duke u lutur që vdekja t'i konsiderohej një flijim i pranueshëm, u dogj në turrën e druve. Sidoqoftë, pamja e të krishterëve të pambrojtur, paqësorë, që qëndrojnë me rroba të bardha përpara luanëve të egër, teksa amfiteatri jehon nga britmat për gjak të turmës romake, është më së shumti diçka e ekzagjeruar. Përpara vitit 200 pas Krishtit, përpjekjet romake për t'ua mbyllur gojën të krishterëve nuk ishin tepër të zellshme. Të paktë ishin ata perandorë romakë që qenë horra të etur për gjak. Atëherë, përse i persekutoi Roma të krishterët? Pse e kujtojmë këtë periudhë si epoka e martirëve?

POLITIKA E ROMËS

T'ia nisim me politikën bazë të Romës. Autoritetet perandorake ishin jashtëzakonisht tolerante me fetë e vendeve që gjendeshin nën sundimin e legjioneve romake. Në rast se fetë kombëtare të vendeve të pushtuara pranonin të shtonin edhe nderimin për perandorin në ceremonitë e tyre, Roma nuk ndërhynte pothuajse asnjëherë.

Në një rast të njohur, Roma hoqi madje edhe detyrimin e djegies së temjanit në nderim të perandorit. Këtë përjashtim Roma e bëri për judenjtë, të cilët, me besnikërinë e tyre fanatike ndaj të vetmit Perëndi të vërtetë, ishin më tepër të gatshëm ta kthenin vendin në një shkretëtirë të mbushur me gjak, sesa të pranonin një perëndi tjetër.

Për sa kohë që autoritetet romake i konsideronin të krishterët thjesht si sekt jude, ndjekësit e Jezusit shijonin të njëjtin imunitet nga trysnia perandorake. Por, kur judenjtë e bënë të ditur prerazi se s'kishin fare lidhje me këtë lëvizje të re, situata ndryshoi në mënyrë të beftë.

Kur romakët zbuluan se cilët ishin të krishterët, u përballën me problemin e tolerimit në një formë edhe më të lodhshme sesa në rastin e judenjve. Në fund të fundit, judenjtë ishin “një lloj shoqërie e mbyllur, një popull i veçuar nga të tjerët prej shenjtësisë së rrethprerjes, që jetonin dhe adhuronin kryesisht të veçuar, dhe nuk bënë predikim aktiv për kthim në fenë e tyre.” Ndërsa të krishterët flisnin pa pushim për Jezusin. Synimi i tyre ishte që ta bënin të krishterët të gjithë popullatën e perandorisë dhe shpejtësia e përhapjes së tyre tregonte se kjo nuk ishte një ëndërr me sy hapur. Ata jo vetëm që refuzonin, si judenjtë, adhurimin e perandorit si perëndi të gjallë, por bënin të pamundurën që të bindnin çdo nënshtetas të perandorit që të bashkohej me ta në këtë refuzim. Kështu, herë pas here, të krishterët filluan të ndiejnë zemërimin e perandorisë dhe njerëzve të saj.

ARSYET E PËRNDJEKJES

Shkaku kryesor i urrejtjes ndaj të krishterëve të hershëm në shoqërinë romake ishte stili i veçantë i jetesës. “Neve na ka dalë nami sikur jetojmë të veçuar nga turmat,” thotë Tertuliani në *Apologjinë* e tij.

Fjala e përdorur për të përshkruar të krishterin në Dhiatën e Re është shumë kuptimplotë. Është fjala *hagios*¹¹, që shpesh përkthehet “shenjtor”. Ajo do të thotë *i shenjtë*, por rrënja e fjalës do të thotë *i ndryshëm*. Kështu, gjëja e shenjtë është e ndryshme nga gjërat e tjera. Tempulli është i shenjtë sepse është i ndryshëm nga ndërtesat e tjera; dita e shabatit është e shenjtë pasi është e ndryshme nga ditët e tjera. Prandaj edhe i krishteri është një person thelbësisht i ndryshëm.

Njeriu i sheh gjithnjë me dyshim të ndryshmit. Rruga drejt një jete pa telashe është përshtatja, jo të qenit i veçantë. Në këtë mënyrë, sa më shumë që të krishterët e merrnin seriozisht besimin, aq më shumë rrezikoheshin nga reagimi i turmës.

Kështu, thjesht duke jetuar sipas mësimave të Jezusit, i krishteri ishte një dënim i përhershëm e i pashprehur me fjalë i mënyrës së jetesës së paganëve. Jo se të krishterët shkonin kudo duke kritikuar, dënuar apo mosmiratuar të tjerët; as nuk hiqeshin se i jepnin të drejtë vetes apo si superiorë. Nga ana tjetër, morali (etika) i krishterë në vetvete ishte kritikë e jetës pagane.

Thelbësore për mënyrën e jetës së krishterë, si dhe shkak i armiqësisë së pashtershme, ishte refuzimi i perëndive pagane. Grekët dhe romakët kishin perëndi për çdo aspekt të jetës: për mbjellje dhe korrije, për shi dhe erë, për vullkane dhe lumenj, për jetën dhe vdekjen. Por këto perëndi ishin një hiq për të krishterët dhe refuzimi i tyre i damkosi ndjekësit e Jezusit si “armiqtë e racës njerëzore.”

Refuzimi i perëndive nuk mund të kalonte pa ngjallur etiketimin e tyre si keqbërës të shoqërisë. Për paganin, çdo vakt ngrënieje fillonte me një ofertë pijeje dhe me lutje për perënditë pagane. I krishteri nuk mund të merrte pjesë në to. Shumica e festave pagane dhe mbrëmjeve sociale të tyre zhvilloheshin në godinat e një tempulli, pasi ishte bërë flijimi, dhe ftesa zakonisht bëhej për të ngrënë “në tryezën” e filan perëndie. I krishteri nuk mund të shkonte në një festë të tillë. Në mënyrë të pashmangshme, kur refuzonte ftesën për ndonjë rast shoqëror, i krishteri dilte si i vrazhdë, i paedukatë dhe i pagdhundur.

Ngjarje të tjera shoqërore refuzoheshin nga të krishterët, për shkak se ishin të gabuara në vetvete. Për shembull, betejat e gladiatorëve ishin çnjerëzore për të krishterët. Në amfiteatrot e gjithë perandorisë, romakët i detyronin të burgosurit e luftës dhe skllevërit që të luftonin me njëri-tjetrin deri në vdekje, thjesht për të argëtuar turmat. Ngazëllimi i turmës të joshte. Madje, kjo zgjati deri në fillimin e shekullit të pestë. Augustini tregon historinë e mikut të vet Alipit, i cili pranoi të merrte pjesë në një shfaqje për të kënaqur mikun e vet, por vendosi t’i mbajë sytë mbyllur. Kur filloi gumëzhima e turmës, ai hapi sytë dhe filloi të bërtiste më shumë se të tjerët.

Frika që të krishterët kishin nga idhujtaria, iu krijoi atyre vështirësi edhe për të nxjerrë bukën e gojës. Një murator mund të merrte pjesë në ndërtimin e mureve të ndonjë tempulli pagan; një rrobaqepës mund të bënte rroba për ndonjë prift pagan; një bërës temjani mund të bënte temjan për fljime pagane. Madje Tertuliani ua ndalonte të krishterëve që të bëheshin edhe mësues, sepse kjo lloj mësimdhënieje kërkonte përdorimin e teksteve që tregonin histori të lashta me perëndi dhe që bënin thirrje të respektoheshin festat fetare të vitit pagan.

Ndoshta ne mund të mendojmë se puna me të sëmurët ishte një veprim i thjeshtë mirësie. Por edhe këtu, të krishterët e hershëm shikonin që spitalet pagane ishin nën mbrojtjen e perëndisë pagane Asklepit (ose Eskulapit) dhe, kur ndonjë mik i sëmurë rrinte shtrirë, prifti ecte nëpër korridor duke i kënduar himne këtij perëndie.

Shkurt, të krishterët e parë ishin pothuajse të detyruar që të ndaheshin nga jeta shoqërore dhe ekonomike e kohës, nëse donin t'i qëndronin besnik Zotit të tyre. Kjo donte të thoshte se, ngado që të kthente kokën, jeta dhe besimi i të krishterit ishin si të shpalosura haptas para njerëzve, pasi ungjilli paraqiste një qëndrim të ri revolucionar kundrejt jetës njerëzore. Kjo mund të shihej në pikëpamjet e krishtera për skllëvrit, fëmijët dhe marrëdhëniet seksuale.

Skllavëria po e hante si gangrenë shoqërinë romake. Skllavi, mashkull apo femër, ishte gjithnjë në dispozicion të të zotit për punët më të ulëta. Dhe, në rast se nuk arrinte që ta kënaqte pronarin, flakej tej, madje edhe therej si kafshë pa vlerë.

Në këtë lloj shoqërie edhe disa të krishterë mbanin skllëvër, por i trajtonin njerëzishëm dhe u lejonin që të kishin të njëjtat të drejta brenda kishës si gjithë të tjerët. Të paktën një ish-skllav, Kalisti¹¹², u bë peshkop i Romës.

E njëjta vlerë për jetën njerëzore iu jepej dhe foshnjave. Në dallim nga fqinji pagan, i krishteri refuzonte që t'i nxirrte në pyll fëmijët e tij të dobët dhe të padëshiruar, dhe t'i linte aty të vdisnin apo t'i merrnin kusarët. Në qoftë se një grua e krishterë martohej me një burrë pagan dhe i lindte vajzë, i ati mund t'i thoshte: "Hidhe jashtë", por e ëma zakonisht kundërshtonte.

Natyrisht, ky këndvështrim për jetën vlente dhe për marrëdhëniet seksuale, dhe për martesën. Në kohët e tanishme, kisha kritikohet rëndë për pikëpamjet e vjetra për marrëdhëniet seksuale dhe për shenjtërinë e martesës, por një akuzë e tillë nuk besoj se shtrohet në të kalburën Perandori Romake. Shoqëria pagane, për shkak të teprimeve të veta, po lëkundej në kufijtë e shfarosjes raciale. Por krishterimi paraqiste një tjetër mënyrë jetese, një udhë të re. Doktrina e Palit - se trupi është tempulli i Frymës së Shenjtë - përbënte për botën e lashtë dënimin pa kompromis të pandershmërisë seksuale dhe i bënte thirrje botës për një jetë të shenjtë familjare.

Kjo urrejtje e përhapur për të krishterët, ndihmon për të shpjeguar përndjekjen e parë nga ana e Romës. Në vitin 64 pas Krishtit, gjatë mbretërimit të perandorit Neron, në Romë shpërtheu zjarri. Ai vazhdoi pareshtur për gjashtë ditë e gjashtë net. Pjesa më e madhe e qytetit u bë shkrumb e hi. Qarkullonin zëra se zjarrin në qytet e pati shkaktuar vetë Neroni. Kjo ngjalli në popullin e Romës urrejtje të madhe kundër perandorit.

Për ta larguar urrejtjen e njerëzve nga vetja, Neroni i akuzoi të krishterët si zjarrvënës. Sigurisht që kjo akuzë nuk ishte e vërtetë, por një numër i madh të krishterësh u arrestuan dhe vijoi një persekutim i tmerrshëm. Madje, shumë të krishterë u kryqëzuan. Disave prej tyre iu qepën lëkurë të kafshëve të egra; pastaj iu lëshuan qen të mëdhenj, të cilët i bënë copë-copë. Gratë i lidhën pas demash të egër që i tërhoqën zvarrë deri sa vdiqën. Pasi binte nata, të krishterët i digjnin në turra drush në kopshtin e Neronit. Romakët që i urrenin të krishterët, kishin lirinë që të vinin në kopsht, dhe Neroni ngiste karrocën e tij para tyre, duke e shijuar plotësisht këtë spektakël të tmerrshëm.

Ndoshta apostujt Pjetër dhe Pal u martirizuan në Romë pikërisht gjatë kësaj përndjekjeje. Thuhet se Pjetri, me dëshirën e tij, u kryqëzua kokëposhtë. Tha që s'ishte i denjë të kryqëzohej si Mësuesi i tij. Palit, si qytetar romak, iu pre koka¹¹³.

Shpërthime të tilla gjakderdhjeje nuk ishin të zakonshme gjatë shekujve të parë dhe të dytë. Të krishterët u lanë në paqe për periudha të gjata. Por persekutimi iu rrinte gjithmonë mbi kokë, si shpata e Damokleut. Mjaftonte një informator i lig a një kryengritje popullore, apo një guvernator i vendosur për të zbatuar ligjin pikë për pikë, dhe shpërthente furtuna. Fakti ishte se i krishteri, si i tillë, ishte i jashtëligjshëm në bazë të ligjit. “Urrejtja publike, - tha Tertuliani, - kërkon vetëm një gjë; jo hetimin e krimeve të kryera, por thjesht rrëfimin e emrit të krishterë.”¹¹⁴

MARRËDHËNIE SEKSUALE DHE SHPIFJE

Një shkak i dytë i persekutimit të të krishterëve të parë ishin shpifjet që qarkullonin për ta. Mjaftonte të niste shpifja, se më tej ishte e pamundur që ta ndalje. Dyshimi se mbledhjet e të krishterëve ishin orgji seksuale dhe petk për gjithfarëlloj krimesh, filluan ta pushtonin imagjinatën e popullit me forcë të tmerrshme.

Këto akuza absurde ndoshta lindën nga një tipar i natyrës njerëzore: fshehtësia ngjall dyshim. Kur populli mësoi se nuk i lejohej që të merrte pjesë në shërbesat e krishtera, ai thjesht ndoqi imagjinatën, duke kaluar nga thashethemet te urrejtja.

Të krishterët akuzoheshin për një sërë sjelljesh, por më shpesh për mëkate seksuale dhe kanibalizëm. Akuza e imoralitetit vinte nga fakti se një prej takimeve të krishtera quhej Agape - Festa e dashurisë - si dhe nga zakoni i “puthjes së shenjtë”¹¹⁵ të paqes që të krishterët i jepnin njëri-tjetrit. Në fakt, në fund puthja u bë kaq problematike nga dyshimet për abuzim, sa që kishat e braktisën pothuajse plotësisht.

Akuza e kanibalizmit ndoshta filloi ngaqë Darka e Zotit praktikohesh fshehurazi. Paganit nuk e dinte se çfarë ndodhte në këto takime të mbyllura, por dëgjonte se hahej dikush. Jezusi kishte thënë në Darkën e Fundit: “Kjo bukë është trupi im. Kjo kupë është gjaku im.”¹¹⁶ Paganët arritën në përfundimin se të krishterët hanin dhe pinin gjak dhe mish njerëzor.

Turmat mendonin se njerëzit që bënin gjëra kaq të tmerrshme, do t'i sillnin gjithfarëlloj telashesh vendit, në rast se nuk vriteshin. Kjo ligësi do t'i zemëronte perënditë, të cilët do të ndëshkonin jo vetëm të krishterët, por edhe ata që i kishin lejuar të jetonin.

Kjo fshehtësi e takimeve të të krishterëve dhe shpifjet e publikut pagan, krijuan shqetësime të pazakonta për autoritetet romake, të cilat zakonisht ishin mendjehapur. Rreth vitit 112, një guvernator në Azinë e Vogël, i quajtur Plini, i shkroi perandorit Trajan dhe i kërkoi këshilla për mënyrën më të mirë se si t'i trajtonte të krishterët:

Thjesht nuk e di si t'ia bëj me të krishterët, sepse nuk kam qenë kurrë i pranishëm në ndonjë nga gjykimet e tyre. A mjafton ta ndëshkosh dikë thjesht sepse është i krishterë, apo duhet të kryhet diçka e keqe që kjo të ndodhë? Në rastin e atyre që pranonin se ishin të krishterë, kam urdhëruar që të dërgoheshin në Romë, nëse ishin qytetarë romakë; nëse jo, kam urdhëruar të vriten. Isha i sigurt se meritonin të ndëshkoheshin thjesht për shkak se ishin kokëfortë.¹¹⁷

Në qoftë se i akuzuari e mohonte Krishtin dhe u ofronte fli perëndive ose perandorit, lirohej, edhe sikur të dihej që kishte qenë i krishterë. Perandori iu përgjigj duke e miratuar përgjithësisht politikën e Plinit: të krishterët ishin tepër të shumtë që të ndiqeshin penalisht; megjithatë, nëse autoritetit romak i parashtrohej një çështje e tillë, duhej ta ndëshkonte si krim rrëfimin se dikush ishte i krishterë.

Me sa duket, Plini mendonte se të krishterët ishin fajtorë për diçka. Nuk ishte i sigurt për çfarë. Por të paktën e dinte që nuk ishte për shkak të imoralitetit apo kanibalizmit. Këto letra të lashta na japin një shpjegim se si përndjekja e të krishterëve ishte herë sporadike, e herë e egër: edhe me ndërprerje, edhe e fortë.

Shkaku i tretë i vuajtjes së të krishterëve mund të na ngjajë i çuditshëm. Të krishterët akuzoheshin për ateizëm. Kjo akuzë vinte nga fakti se shumë njerëz në perandori nuk e kuptonin dot adhurimin pa imazhe. Monoteizmi nuk ishte joshës për të tillë njerëz. Si rrjedhojë, ata i akuzonin të krishterët se po fyenin perënditë e shtetit.

Perënditë pagane konsideroheshin si mbrojtëse, të cilat i shfaqnin dashamirësi qytetit. Si akt besnikërie, qytetarët e parisë merrnin pjesë në festat e ndryshme të qytetit që nderonin një nga perënditë. Paganët e mirë ndoshta i shfaqnin besnikëri njëriës prej perëndive, por i nderonin të gjitha ato. Të krishterët nuk i nderonin perënditë dhe fqinjëve të tyre paganë iu dukeshin jobesnikë. Në *Apologjinë* e tij, Tertuliani shkruan: “Nëse qyteti përmbetet nga lumi Tiber ose, nëse Nili s’pranon të fryhet, nëse qielli s’e lëshon shiun, nëse bie tërmet, uri, murtajë, menjëherë dëgjohet britma: ‘Të krishterët luanëve!’”

CEZARI ËSHTË ZOT

Shkaku madhor i përndjekjes së të krishterëve nga Roma ishte tradita e adhurimit të perandorit. Ky konflikt midis Krishtit dhe Cezarit nuk shpërtheu brenda natës. Adhurimi i perandorit zuri vend qendror në jetën e perandorisë vetëm në një mënyrë graduale.

Rrënjët e kësaj praktike shtrihen në cilësitë e sundimit romak. Kur romakët merrnin në dorë qeverisjen e një vendi, mbërrinte drejtësia e paanshme romake dhe njerëzit çliroheshin nga autoriteti tekanjor i tiranëve të paparashikueshëm dhe shpesh të egër e të etur për gjak. Kur vinte administrata romake, rrugët spastroheshin nga banditët, detet nga piratët, dhe në jetën e atij vendi hynte një siguri e re. Kjo quhej *pax romana*, paqja romake.

Kjo sillte si rrjedhojë një mirënjohje të thellë dhe të singertë për frymën e Romës. Ishte një hap i lehtë që fryma e Romës të shndërrohej në perëndeshën Romë, dhe nga shekulli i dytë para Krishtit, shumë tempuj në Azinë e Vogël i kushtoheshin perëndeshës Roma. Por mendja dhe zemra njerëzore kanë nevojë për një simbol; kështu, një tjetër hap i lehtë mjaftoi që perëndesha Romë dhe fryma e Romës të mishëroheshin te perandori. Ai mishëronte Romën; ishte Roma vetë; në të banonte fryma e Romës dhe ai ishte banesa e saj tokësore. Tempulli i parë që i kushtohej pikërisht natyrës hyjnore të perandorit u ndërtua në vitin 29 para Krishtit, në Pergam¹¹⁸ të Azisë së Vogël.

Në fillim perandorët ngurronin që ta pranonin këtë adhurim. Klaudi¹¹⁹ (41-54 pas Krishtit) nuk pranoi që t'i ndërtoheshin tempuj, pasi thoshte se nuk donte që t'i fyente bashkëvendasit. Por, dalëngadalë, në mendjen e politikanëve filloi të formohej një ide e veçantë. Problemi i Perandorisë Romake ishte çështja e unifikimit. Perandoria shtrihej nga lumi Eufrat, deri në brigjet e detit të Irlandës.

Shtrihej nga Gjermania, në Afrikën e Veriut, nga Spanja, në Egjipt. Aty kishte shumë lloje popujsh, gjuhësh, besimesh e traditash. Si mund të bashkoheshin të gjithë në një? Si mund të futej në jetën e kaq shumë popujve të ndryshëm ndërgjegjësimi i një perandorie të vetme?

Nuk kishte forcë më të madhe se ajo e një feje të përbashkët; dhe adhurimi i Cezarit ishte gati. Asnjë nga besimet lokale dhe stërgjyshore nuk kishte shpresë të bëhej një fe universale, por Roma ishte universale. Si rrjedhojë, adhurimi i Cezarit u bë “gur themeli” për politikën perandorake. Organizoheshin qëllimisht në çdo provincë të perandorisë. Gjithkund u shfaqën tempuj për natyrën hyjnore të perandorit.

Pak nga pak, njerëzit në perandori filluan të besojnë se çdo besnikëri fetare në kundërshtim me besnikërinë ndaj perandorit, pra, ndaj perandorisë, mund të çonte vetëm në shkatërrimin e rendit. Adhurimi i një Zoti tjetër vetëm sa do të hapte portat e kaosit.

Perandori Deci¹²⁰ (249-251) hodhi një tjetër hap të rëndësishëm drejt përndjekjes. Adhurimi i Cezarit u bë mbarëbotëror dhe i detyrueshëm për çdo racë dhe komb brenda perandorisë; përjashtimi i vetëm ishin judenjtë. Një ditë të caktuar në vit, çdo qytetar romak duhej të vinte në Tempullin e Cezarit, të digjte pak temjan dhe të thoshte: “Cezari është Zot.” Pasi ta bënte këtë, i jepej një vërtetim si garanci që e kishte plotësuar këtë detyrim. Pasi qytetari digjte grimcën e temjanit dhe rrëfente Cezarin si Zot, ishte i lirë të largohej dhe të adhuronte cilindo perëndi që dëshironte, për sa kohë që adhurimi i tij të mos prekte rendin dhe rregullin publik.

Kështu, shohim se adhurimi i Cezarit ishte pikësëpari sprovë për besnikërinë politike; sprovonte nëse dikush ishte qytetar i mirë apo jo. Në qoftë se dikush s’pranonte të kryente ceremoninë e pranimit të Cezarit, damkosej automatikisht si tradhtar dhe kryengritës. Kështu, lartësimi i perandorit u hapi telashe të krishterëve. Ata vërtet që nuk harronin të luteshin *për* perandorin në takimet e veta, por nuk do t’i luteshin kurrë *atij* as fshehurazi, as në publik.

Dijetarët kanë studiuar monedhat romake dhe kanë vërejtur një ngjashmëri të madhe mes lavdërimeve që përdornin të krishterët në adhurimin e Krishtit dhe lavdeve që qytetarët romakë i thurnin perandorit sundues. Monedhat, të cilat zakonisht përkujtonin bekimet që do t’i sillte çdo perandor i ri botës, e shpallnin mbretërimin e tij kështu: “Përsëndetje, o Zot i Tokës, i Pamposhtur, Fuqia, Lavdia, Nderi, Ti je i Bekuar, i Madh, i Denjë që të trashëgosh mbretërinë.”

Çdo vizitor i Romës në shekullin e tretë, vërente se e njëjta gjuhë që përdorej në forum për ardhjen e perandorëve, përdorej dhe në katakombe për festimin e shfaqjes së Krishtit. Si mund të bënte kompromis i krishteri me këtë gjë?

Cili ishte i denjë të ngrihej në fronin e universit dhe të drejtonte rrjedhën e historisë, Cezari apo Krishti?

Kështu, adhurimi i krishterë u përplas drejtpërdrejt me adhurimin e Cezarit. E vetmja gjë, të cilën i krishteri nuk do ta thoshte kurrë, ishte: “Cezari është Zot.” Për të, Jezu Krishti dhe vetëm Jezu Krishti është Zot. Romakut, i krishteri i dukej krejtësisht jotolerant dhe çmendurisht kokëfortë; më keq akoma, ai ishte haptazi një shtetas i pabesë. Sikur të krishterët të qenë të gatshëm ta digjnin atë pak temjan dhe të thoshin formalisht: “Cezari është Zot”, do të qenë të lirë që ta adhuronin Krishtin si t’ua donte qejfi; por të krishterët nuk pranonin të bënin kompromis. Prandaj Roma i konsideronte si bandë kryengritësish të rrezikshëm, të cilët kërcënonin vetë ekzistencën e perandorisë.

Në njëfarë mënyre, Roma kishte të drejtë, pasi shumë të krishterë e konsideronin këtë konflikt besnikërie si një betejë kozmike. Zbulesa e Gjonit, në Dhiatën e Re, pasqyron përgjigjen e të krishterëve ndaj kultit të perandorit në Azinë e Vogël, nga fundi i shekullit të parë. Gjoni ia atribuon shtypjen e besimtarëve vetë djallit, dragoit të madh të kuq, i cili lufton kundër shenjtorëve, me anë të dy personave - bishave të Zbulesës 13. E para është bisha nga deti (apo humnera),

pushteti perandorak¹²¹. E dyta është bisha nga toka (profeti i remë) apo adhurimi i perandorit¹²².

Dhe cila ishte mbrojtja e krishterë kundër këtij sulmi nga Roma? Gjoni thotë se ata e mposhtën dragoin “me anë të gjakut të Qengjit dhe fjalës së dëshmisë së tyre, sepse e dhanë jetën deri në vdekje” (**Zbulesa 12:21**).

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Davidson, Ivor J. *The Birth of the Church: From Jesus to Constantine, AD 30–312, Baker History of the Church*. Vol. 1. Grand Rapids: Baker, 2004.

*Ferguson, Everett. *Church History, Volume 1: From Christ to the Pre-Reformation*. Grand Rapids: Zondervan, 2005.

Frend, W. H. C. *Martyrdom and Persecution in the Early Church*. New York: New York University Press, 1967.

Grant, Robert M. *Augustus to Constantine*. New York: Harper and Row, 1970.

———. *The Sword and the Cross*. New York: Macmillan, 1955.

Middleton, Paul. *Radical Martyrdom and Cosmic Conflict in Early Christianity*. London: T & T Clark, 2006.

Kapitulli 5

POLEMIKA PËR NGJARJEN E MADHE

Shfaqja e ortodoksisë

Mahatma Gandhi, udhëheqësi i nderuar i pavarësisë së Indisë, dikur ka thënë: “S’më ka interesuar asnjëherë Jezusi historik. S’do të më interesonte as sikur ndokush të vërtetonte se njeriu Jezus nuk ka ekzistuar, apo se ajo që tregohet në ungjijtë është thjesht fryt i përfytyrimit të shkrimtarëve. Sepse *Predikimi në mal*¹²³ do të ishte i vërtetë për mua.”

Gandhi ishte njeri i madh. Por nuk ishte - dhe as nuk pretendoi kurrë se ishte - i krishterë. Megjithatë, shumë njerëz që thonë se janë të krishterë, e trajtojnë krishterimin njësoj si Gandhi. Përpiqen të veçojnë atë që *tha* Jezusi nga ajo që *ishte* Jezusi. Duan që të anashkalojnë doktrinën e një Jezusi të mbinatyrshëm dhe të lartësojnë vetëm mësimet e tij morale. Besimi i krishterimit historik iu duket i sikletshëm. Ata preferojnë të theksojnë sjelljen e krishterë.

Besimtarët e hershëm e konsideronin një lëvizje të tillë si tradhtim besimi. Ata thoshin se ungjilli ishte lajmi i mirë për Ngjarjen (Ardhjen e Krishtit në botë). Kështu që bindjet ishin themelore. Çështjet e sjelljes gjithmonë vinin pas rrëfimit të Krishtit si Zot dhe Shpëtimtar. Kishat e hershme e kuptuan kaq qartë këtë gjë, saqë e bënë besimin në natyrën e Jezusit provën e krishterimit të vërtetë.

Shumica e të krishterëve arritën të kuptonin se, ndonëse krishterimi kishte armiq të jashtëm vdekjeprurës, - siç u vërtetua të ishte adhurimi i perandorit - nga brenda (pra, nga rrafshi i ideve) vinte një rrezik më dinak, por jo më pak i rëndësishëm. Në qoftë se besimi i krishterë minohej nga “një tjetër ungjill”, pushteti i tij i gjallë do të humbiste.

Krishterimi katolik ishte si universal (në dallim nga lokalja), ashtu dhe ortodoks (në dallim nga heretikja). E kemi ndjekur përhapjen e besimit të krishterë në mbarë Perandorinë Romake dhe më tej. Kështu, zbuluam përse autoritetet perandorake i persekutonin besimtarët e krishterë. Tani do t’i hedhim një vështrim më të hollësishëm kuptimit të fjalës *ortodoks*¹²⁴. Çfarë besonin të krishterët e hershëm? Dhe pse këmbëngulnin që vetëm këto bindje ishin ortodokse?

BESIMI DHE TEOLOGJIA

Shumë të krishterë sot do të parapëlqenin që të mos diskutonin për mësimet kryesore të krishterimit. Ata mendojnë se idetë për fenë - apo teologjinë - s'janë dhe aq të rëndësishme. "Unë i dua lulet, - tha dikur një predikues, - por e urrej botanikën; e dua fenë, por e urrej teologjinë." Shpesh ky qëndrim mjaft i përhapur rrjedh nga shkaqe të arsyeshme. Teologjia mund të bëhet e thatë dhe nganjëherë, ç'është më e keqja, mund të bëhet e pamëshirshme. Megjithatë, në krishterim përgjigjja ndaj teologjisë së keqe s'mund të jetë kurrë mungesa e plotë e teologjisë. Përgjigjja është teologjia e saktë. Perëndia na dha mendjen, dhe sigurisht që pret që ta përdorim për të menduar për të vërtetën e Tij.

Teologjia vjen nga dy fjalë greke: *theos*, që do të thotë *Perëndi*, dhe *logos*, që do të thotë *fjalë* ose *mendim i arsyeshëm*¹²⁵. Kështu, pra, teologjia është mendim i arsyeshëm në lidhje me Perëndinë. Ajo nuk është e barabartë me fenë. Feja është besimi ynë te Perëndia dhe përpjekja për të jetuar me anë të Tij. Teologjia është përpjekja për t'i dhënë shpjegim të arsyeshëm besimit: do të thotë të mendosh për besimin.

Kur gabojmë në mendime, e quajmë herezi ose teologji të keqe. Herezia nuk është detyrimisht një besim i gabuar, por mund të na çojë në një gjë të tillë, ashtu si çdo mendim i gabuar.

Në fakt heretikët i shërbyen kishës në mënyrë të pavullnetshme. Përpjekjet e tyre fillestare për të përcaktuar të vërtetën, e detyruan kishën që të formulonte "teologjinë e mirë" - shpallja e plotë dhe sistematike e zbulesës biblike.

Teologjinë e mirë e quajmë *ortodokse* - një term, i cili gjithmonë duket se ngjall reagime. Është ajo formë krishterimi që fitoi mbështetjen e shumicës dërrmuese të të krishterëve dhe që shprehet nga shumica e shpalljeve zyrtare apo besoreve të kishës. Kështu, krishterimi katolik është ortodoks.

Ortodoksia dhe herezia

Ka shumë pështjellim për këto fjalë. Fjala "ortodoks" mund të nënkuptojë një nga tri degët ose rrëfimet që përbëjnë shumicën e familjes së krishterë: dega katolike romane, ajo ortodokse lindore dhe dega protestante. Por "ortodoksia" mund të nënkuptojë edhe bindjen ose praktikën e drejtë. Po kështu, mund të nënkuptojë besimin e duhur që përqafohet zyrtarisht nga kisha. Puna e këshillave të hershëm mbarëkrishtarë mendohet se ishte pranimi i gjuhës që flet drejt për identitetin e Jezusit. Ata që nuk miratojnë ato që teologët ortodoksë thonë se është e domosdoshme për besimin e duhur, quhen heretikë. Kështu, Ari është damkosur si heretik, për shkak se nuk e pranonte dot atë që Këshilli i Nikesë tha se ishte besimi i duhur (ortodoks), pra, se Jezusi është plotësisht hyjnor. Këtu fjalët "ortodoksi" dhe "herezi" nënkuptojnë pranimin ose kundërshtimin e doktrinës së vendosur zyrtarisht. Pështjellimi vazhdon kur kuptojmë se ajo që konsiderohej si

doktrinë e miratuar zyrtarisht, ndryshonte ndër të krishterët. Po kështu, një pjesë e asaj që e konsiderojmë të miratuar zyrtarisht, në të vërtetë u përqaftua nga kisha në tërësi shumë kohë më vonë. Për shembull, vendimet e Nikesë përqaftohen gjerësisht nga kisha sot, por, në atë kohë ishin një temë e nxehtë debati.

Ç'është më e rëndësishmja, duhet të mos harrojmë se ndër të krishterët e hershëm ekzistonte dhe ortodoksia funksionale, e cila pranohej me konsensus. Të krishterët e hershëm binin dakord për një pjesë të mirë të bindjeve dhe përmbajtjes bazë të mësimit të krishterë. Këtë e shohim në atë që disa teologë të hershëm e quanin rregulla e besimit. Rregulla e besimit ishte një pohim i shkurtër i historisë thelbësore të krishterë. Ndonëse nuk përbën një besore të ngulët, tregon përkimin në disa elemente të hershme thelbësore. Kjo ortodoksi e hershme dhe funksionale është e rëndësishme, për shkak të një koncepti të gabuar, por të përhapur, që nxirret nga kjo thënie: “Nuk mund të ketë herezi, nëse nuk ka së pari ortodoksi”. Kjo thënie pranon drejt se një doktrinë e caktuar duhet artikuluar ose miratuar si ortodokse, përpara se dikush të konsiderohet fajtor për kundërshtim të mësimit zyrtar të kishës. Është anakronike t'i akuzosh njerëzit e shekullit të dytë se ishin fajtorë për kundërshtimin e mësimave që u shprehën qartë vetëm në shekullin e katërt. Mirëpo disa persona, në mënyrë të gabuar, arrijnë në përfundimin se, meqenëse ortodoksia klasike u shpreh vetëm në shekullin e katërt dhe të pestë nga këshillat e kishës, përpara kësaj periudhe nuk kishte heretikë. Për shembull, kisha hodhi poshtë Markionin, i cili thoshte se Jezusi nuk kishte fare lidhje me Perëndinë e Dhiatës së Vjetër ose me popullin e Tij. Po kështu, disa të krishterë të hershëm besonin në një teori triune të quajtur modalizëm (Ati, Biri dhe Fryma e Shenjtë mendoheshin thjesht si forma ose role të luajtura nga i vetmi Perëndi i vërtetë). Kisha ka disa bindje që pranoreshin gjerësisht dhe që përbënin një ortodoksi të hershme dhe funksionale. Njerëzit si Markioni u dëbuan nga kishat, dhe mësimet e tyre u hodhën poshtë përpara ortodoksisë zyrtare të shekullit të katërt.

Historia e kishës tregon se teologjia e krishterë nuk është pikësepari një sistem filozofik i shpikur nga njerëzit në një studio të qetë akademike. Doktrinat u farkëtuan nga njerëzit që ishin në ekipin e punës së kishës. Çdo dërrasë në platformën e ortodoksisë u shtrua pasi ishte shfaqur ndonjë herezi që kërcënonte t'ia ndryshonte natyrën krishterimit dhe t'ia shkatërronte bindjet qendrore.

Meqë ortodoksia doli nga konflikti i ungjillit me gabimet, ne flasim për zhvillimin e saj. Ideja e zhvillimit të doktrinës së krishterë mund t'iu duket e çuditshme atyre që besojnë në mënyrë të patundur në zbulesën e Perëndisë me anë të Krishtit, të dhënë një herë e përgjithnjë. Por, mos harroni: teologjia nuk është e barabartë me vetë zbulesën e Perëndisë; përkundrazi, teologjia është kapaciteti njerëzor për të kuptuar zbulesën dhe përpjekja për ta shprehur sa më qartë në mësim

dhe predikim. Teologjia është përdorimi i gjuhës dhe i mënyrës sonë të të menduarit për të shpjeguar të vërtetën e Perëndisë. Dhe e dimë se, njerëzit që u përkasin epokave dhe kulturave të ndryshme, mendojnë dhe flasin në mënyra të ndryshme.

Artikulimi i mësimit të vërtetë të besimit ishte i koklavitur, pjesërisht për shkak se krishterimi i hershëm përfshinte njerëz me një larmi kulturash dhe botëkuptimesh. Shpesh studiuesit vërejnë përplasjen mes kulturës hebraike dhe asaj heleniste, ndonëse këto kishin qenë në dialog me njëra-tjetrën qysh përpara kohës së Jezusit. Mendimi i hebrenjve ishte rrënjësor në kornizën e besëlidhjes së tyre me Perëndinë krijues. Ky Perëndi zgjodhi hebrenjtë për të çuar përpara synimet e Tij. E kishte zbuluar veten në realitetin konkret të historisë. Nga ana tjetër, helenistët përdornin strategjitë e tyre arsyetuese për të reflektuar për historinë e veçantë hebraike. Disa grekë do t'i respektonin historitë e hebrenjve vetëm në rast se ata mund ta demonstrojnë të vërtetën e tyre me anë të argumentimit logjik. Kisha iu shmang këtij kurthi me mençuri. Të krishterët i besonin këto gjëra për Perëndinë, për shkak se Ai kishte zbuluar vetveten. Në mënyrë ironike, arsyetimi i grekëve varej nga historitë e tyre dhe, kur arsyeya i linte në baltë, ata i mbushnin boshllëqet me historitë që ishin themeli i kulturës së tyre. Meqë të krishterët e parë ishin të gjithë hebrenj, ata e paraqitën mesazhin e Krishtit duke e përshkruar si Shpëtimtarin e premtuar për popullin e Perëndisë: “Jezusi është Mesia (Krishti)”. Kur iu predikuan judenjve, apostujt theksuan më shumë ringjalljen e Jezusit, se vdekjen e Tij, sepse ajo tregonte se njeriu i ekzekutuar si kriminel ishte Mesia i Perëndisë.

Sipas udhëzimeve të vetë Jezusit, apostujt vunë në dukje fragmentet e Dhiatës së Vjetër që ishin plotësuar në jetën e tij dhe në fillimet e kishës. “Kështu është profetizuar” dilte shpesh nga buzët e tyre. Kur përshkruanin Jezusin, ata përdornin simbolet e Dhiatës së Vjetër. Ai ishte Qengji i Pashkës, Adami i dytë, Biri i Davidit. Ai ishte guri që kishin hedhur poshtë ndërtuesit, por që Perëndia e kishte zgjedhur të ishte “guri i qoshes”¹²⁶ në ndërtimin e kishës.

UNGJIJTË E RREMË

Ndonëse u mbështetën pothuajse kryekëput në gjuhën dhe konceptet e Shkrimeve hebraike, apostujt vunë kufij të qartë mes versionit të vërtetë dhe versioneve të gabuara të mesazhit të krishterë. Ata i dënonin prerazi ungjijtë rivalë. Te *Letra drejtuar Galatasve*, Pali i mallkon gjithë ata që i shtojnë ungjillit kërkesa ligjore judaike. *Letra e Parë e Gjonit* thekson këtë pikë: të krishterët duhet të besojnë se Krishti erdhi “në mish”. Ndërsa *Letra e Parë drejtuar Korintasve* e përcakton besimin në ringjalljen historike të Jezusit si bazë të domosdoshme për shpëtimin.

Gjatë periudhës apostolike, anëtarët e kishës i dëgjonin në shumë mënyra të vërtetat qendrore të besimit. Megjithëse, në fillim, të kthyerit e parë shpesh

pagëzoheshin vetëm në emrin e Jezusit, pagëzimi në emrin e Trinisë u bë shumë shpejt praktika standarde. *Ungjilli i Mateut* tregon se në kohën e tij praktikohesh pagëzimi “në emër të Atit e të Birit e të Frymës së Shenjtë”¹²⁷ (**Mateu 28:17-20**). Në kohën e Justinit, në mesin e shekullit të dytë, besimtarët në Romë pagëzoheshin pasi u përgjigjeshin disa pyetjeve në lidhje me besimin e tyre në “Perëndinë, Atin dhe Zotin e universit, Jezu Krishtin, i cili ishte kryqëzuar nën Ponc Pilatin, dhe Frymën e Shenjtë, që, me anë të profetëve, parashikoi gjithçka në lidhje me Jezusin”.

Studiuesit kanë zbuluar disa përmbledhje të mësimet të apostujve (shembuj të tillë janë

1 Korintasve 15:3-4¹²⁸ dhe **Efesianëve 4:4-6**¹²⁹), të cilët tregojnë se të krishterët e shekullit të parë e formulonin besimin e tyre dhe kishin baza për t’iu kundërvënë gabimeve me të cilat përballeshin.

Ata, madje, i këndonin besoret. Dhiata e Re citon herë pas here ndonjë prej këtyre himneve. Një shembull i mundshëm është **1 Timoteut 3:16**:

Perëndia u shfaq në
mish, u drejtësua në
Frymë, iu duk engjëjve,
u predikua ndër paganë,
u besua në botë,
u ngrit në lavdi.

Meqë adhurimi i Jezusit kishte rol qendror, të krishterët e shekullit të parë e shënuan kufirin e doktrinës së papajtueshme me anë të doktrinës së Krishtit. Kur lexojmë me kujdes *Ungjillin e Gjonit*, dallojmë se autori po lufton në dy fronte. Një grup lexuesish, të cilin ai e ka në mendje, nuk janë të bindur se Jezusi është Perëndi në kuptimin e plotë të fjalës. Këtyre iu tregon se jeta e Jezusit mund të shpjegohet vetëm me anë të faktit se, në Krishtin, Fjala e Perëndisë është bërë njeri. Nga fundi i këtij ungjilli, ai e shpreh qëllimin e vet duke shkruar: “Që ju të besoni se Jezusi është Krishti, Biri i Perëndisë dhe që, duke besuar, të keni jetë në emër të tij” (**Gjoni 20:31**). Me fjalë të tjera, i duhej të bindte disa nga lexuesit se Krishti ishte Zoti.

Mirëpo Gjoni kishte dhe disa lexues që duheshin bindur se Krishti ishte edhe plotësisht njerëzor. Me sa duket, ata e mendonin Krishtin si shfaqje të Perëndisë në tokë në formë njerëzore, por jo me gjak dhe mish të vërtetë. Për t’i kundërshtuar, Gjoni tregon se si, në kryq, nga brinja e shpuar e Jezusit rrodhi gjak dhe ujë i vërtetë¹³⁰. Kështu, Gjoni lufton në dy fronte: kundër atyre që e mendonin Jezusin si njeri të thjeshtë dhe kundër atyre që mendonin se Ai ishte një fantazmë qiellore.

Nga burime të tjera dimë se të dyja këto “herezi” ekzistonin në shekujt e parë dhe të dytë. Pozicioni i parë mbahej nga një sekt judeo-kristian i njohur si

ebionitët¹³¹. Ata mësonin se Jezusi ishte thjesht njeri, i cili, me anë të bindjes ndaj Ligjit, “u shfajësua” dhe u bë Mesia.

Pozicioni i kundërt mbahej nga *doketizmi*¹³². Kjo fjalë rrjedh nga një fjalë në greqisht, e cila ka kuptimin “dukët”. Një teolog i mençur ka sugjeruar që ta quajmë *duketizëm*. Ky titull rrjedh nga mësimi i tyre se Krishti nuk ishte vërtet njeri, por fantazmë. Ai vetëm “u duk” sikur vuajti për mëkatet e njerëzve, pasi të gjithë e dimë se fantazmat qiellore nuk janë në gjendje që të vdesin.

Ngjarja e Madhe - Perëndia në mish - iu është dukur gjithmonë si absurditet fetar njerëzve. Historia ka treguar se si njerëzit ndërtojnë skema pa pushim, duke kërkuar një shpjegim tjetër. Një nga metodat më të njohura të njeriut është se ai e largon historinë nga kuadri i kohës dhe e paraqet atë si të vërtetë “të përjetshme”, si mister të universit apo si një mit që shpjegon mënyrën se si janë gjërat.

ATA QË DININ

Në kishën e hershme, përpjekja më ambicioze për riformulimin e ungjillit sipas këtyre vijave “frymërore”, ishte gnosticizmi. Termi *gnosticizëm* ishte një term përfshirës, i cili përdorej për njësimin e një larmie lëvizjesh, ku secila ofronte një mënyrë të ndryshme përndritjeje, e përcaktuar nga ndonjë guru¹³³ apo filozof, i cili zotëronte *gnosis*-in apo njohurinë e udhës së jetës. Kjo njohuri e veçantë e botës frymërore përbënte një kërcënim të madh për krishterimin apostolik.

Shpesh midis të krishterëve ortodoksë¹³⁴ dhe gnostikëve shpërthenin ndjenja të forta kundërshtimi. Në një rast, siç thotë Polikarpi, i cili ishte nxënës i dishepullit Gjoni, apostulli po hynte në banjat e Efesit. Brenda pa Kerinthin, një gnostik shumë i njohur, i cili po përgatitej për t’u larë në banjë. Gjoni, ndoshta i veshur me një peshqir dhe i hidhëruar në fytyrë, vrapoi përjashta pa bërë banjë.

“Le të largohemi, - tha ai, - përpara se të shkatërrohen banjat. Brenda është Kerinti, armiku i së vërtetës.”

Njësoj si krishterimi apostolik, edhe gnostikët e pranonin idenë e shpëtimit, idenë e hyjnisë supreme, si dhe idenë e qenieve qiellore që veprojnë në univers. Këto bindje të përbashkëta na ndihmojnë të shpjegojmë përse gnostikët vërdalloseshin në skajet e kishës, gjatë shekullit të dytë, dhe përse shumë prej tyre arritën edhe të depërtonin në të. Megjithatë, me futjen e tyre, gnostikët kishin për qëllim që t’i pastronin këto ide bazë nga ajo që mendonin se ishte një interpretim i ulët dhe i trashë, i paraqitur prej krishterimit “materialist”.

Çfarë besojnë gnostikët

Fillesat dhe burimet e gnosticizmit janë të debatueshme, por elementet e përbashkëta që mësonin mësuesit kryesorë të gnosticizmit në shekullit të dytë, na japin një dritare të mjaftueshme për të kuptuar botëkuptimin e tyre të mistershëm. Këta mësues gnostikë u kundërshtuan nga disa teologë të mëdhenj, si Ireneu, Tertuliani dhe Origjeni.

Elemente të përbashkëta në gnosticizmin e shekullit të dytë

Shumica e shkollave gnostike i përmbaheshin një dualizmi moral dhe metafizik (një teori që bënte fjalë për dy lloje gjërash të vërteta); ekzistonin gjërat frymërore, të cilat konsideroheshin në thelb të pastra, dhe gjërat materiale që ata i konsideronin në thelb të liga.

Realiteti ose perëndia i epërm nuk është krijuesi. Bota materiale duhet të ketë ardhur si rezultat i një kaosi të hershëm (të lashtë), ose për shkak të padijes apo ligësisë së një hyjnie më të ulët: demiurgu, Perëndia i Dhiatës së Vjetër, ose Jezusi (një qenie më e ulët sipas gnostikëve).

Gnostikët besonin se njerëzimi ose të zgjedhurit mes njerëzve përmbajnë një element frymëror ose hyjnor; elementi frymëror është identiteti i vërtetë i atyre që janë të huaj në botën materiale dhe në trup (trupit dhe bota konsideroheshin si të liga në thelb nga gnostikët).

Ata përshkruanin një sërë ndërmjetësish në eona ose qiej të njëpasnjëshëm, të cilët i ndihmonin njerëzit që t'i largoheshin botës së ligë të materies.

Shpëtimi nënkupton çlirimin e personit të vërtetë ose shpirtit nga bota e ligë fizike, nëpërmjet njohurisë.

Besimi bazë i gnostikëve ishte ai që ne e quajmë *dualizëm*; pra, besonin se, në thelb, bota ndahet midis dy forcave kozmike: e keqja dhe e mira. Në përputhje me filozofinë greke, ata e barazonin të keqen me materien. Për shkak të kësaj, Perëndinë Krijues e konsideronin si të keq. Mendonin se krijimi nga një hyjni, më tepër se i pamundur, ishte i keq. Vetë Qenia Supreme e tyre ishte plotësisht e mënjanuar nga një prirje e tillë kundrejt “së keqes”.

Përderisa hyjnia supreme nuk kishte fare kontakt me botën materiale, gnostiku e shpjegonte krijimin në bazë të një serie të tërë krijesash hyjnore. Në qoftë se e mendojmë Perëndinë si një lloj dielli, këto krijesa hyjnore do të ishin rrezet e dritës, zgjatime të natyrës së tij, e megjithatë të veçanta prej tij. Këto fuqi të mbinatyrshe ishin në gjendje që të prodhonin të tjera fuqi më të ulëta, derisa formuan, siç e tha dikur dhe Çarls Bigu¹³⁵, dijetari i Oksfordit, “një seri të gjatë krijesash hyjnore, secila më e ulët se prindi,” dhe arritën në fund “tek ai, i cili, ndonëse ishte aq i fuqishëm sa të krijonte, ishte prapëseprapë aq budalla, sa të mos e kuptonte se krijimi ishte një gjë e gabuar”. Ky është Perëndia i kësaj bote, Perëndia i judenjve.

Marrëdhëniet e sakta të kësaj serie krijesash ishin të ndryshme në shkollat të ndryshme gnostike. Por ata ishin dakord se, në njëfarë mënyre, drita e pastër e

qiellit në shpirtin e njeriut ishte ngatërruar nga kjo gjendje e pakëndshme e materies, dhe ajo duhej shpenguar.

Ungjilli i Thomait

Në të vërtetë, versionet gnostike për jetën e Jezusit janë më të vona sesa ungjijtë e kanonit të krishterë; shumica datojnë nga fundshekulli i dytë deri në shekullin e pestë. Ndoshta i vetmi përjashtim është Ungjilli i Thomait. Ai u zbulua në Egjipt në vitin 1945. Një kopje e tij në gjuhën kopte daton në shekullin e katërt. Disa pjesë në greqisht datojnë në shekullin e tretë, madje njëra pjesë vjen nga viti 200. Ky ungjill u shkrua me gjasë në gjuhën siriake dhe u përkthye në greqisht dhe në gjuhën kopte, ndonëse përgjithësisht është menduar se u shkrua në greqisht. Shumë studiues e datojnë shkrimin e këtij ungjilli në shekullin e dytë, dhe vetëm pak prej tyre e datojnë në shekullin e parë. Mirëpo disa studime të fundit e kanë vendosur këtë ungjill në një periudhë shumë më të vonë, për shkak të ngjashmërisë që ka me disa tradita siriake. Një datim më i mundshëm për Ungjillin e Thomait është periudha 150-200 pas Krishtit, ku më e mundshmja është intervali kohor i viteve 175-200 pas Krishtit. Vlen të theksohet se një datim më i hershëm nuk do ta ndryshonte aspak reagimin e kishës së hershme ndaj sfidës gnostike. Kisha e hershme përshkruhet vazhdimisht në veprim për të ruajtur kujtesën e vërtetë të Jezusit dhe mësimëve të Tij.

Gnostikët krijuan versionet e tyre të veprave letrare të krishtera. Përgjithësisht ata e konsideronin Jezusin si një nga hyjnitë e shumta më të ulëta, të cilave u mungonte pastërtia dhe fuqia e realitetit suprem ose perëndisë më të epërm. Vetëm një qenie e tillë më e ulët mund të kishte kontakt të vërtetë me botën e ligë fizike. Megjithatë, ata e përfytyronin Jezusin si të huaj për mjedisin prej të cilit erdhi dhe për lëvizjen që la pas. Jezusi i tyre e refuzonte orientimin e vet judaik, Torahun, dhe titujt judaikë si “Bir i Perëndisë.” Ai nuk përshkruhet duke kryer mrekulli apo duke mposhtur vdekjen në ringjallje. Ky ishte një Jezus i tjetërbotshëm, i cili përçonte njohuri me fjalët e Tij. Studiuesit debatojnë për natyrën e mësimëve që jepte “Jezusi gnostik”. Shpesh lexuesit rindërtojnë nga këto thënie një Jezus që ngjan me vetë lexuesit. Është e modës që të përshkruash një Jezus tolerant, i cili pranon ata që pretendojnë se kanë njohuri intuitive, njohuri, të cilat u janë dhënë në mënyrë profetike atyre (kjo gjë, në mënyrë tipike, ndrydhet nga peshkopët autoritarë). Ky Jezus gnostik, me gjasë i mbështeste gratë, pavarësisht një pohimi antifemëror në mbyllje të dokumentit më të famshëm gnostik, *Ungjillit të Thomait*.

Kisha duket se ishte në dijeni të këtyre ungjijve gnostikë dhe i kundërshtoi ata. Dokumentet gnostike mund të kenë përmbajtur disa gjëra që Jezusi i tha vërtet, por ato u hodhën poshtë si dokumente, për shkak se në tërësi e pasqyronin gabim Jezusin.

Të tjerë gnostikë përdornin argumente të ndryshme, për t'i shpëtuar dilemës së një Shpëtimtari njeri. Njëri grup këmbëngulte se Jezusi nuk kishte fare trup; ishte thjesht një halucinacion inteligjent - e njëjta ide e fantazmës qiellore që pamë te doketizmi. Sidoqoftë, gnostikët binin dakord me njëri-tjetrin se Krishti nuk mund të kishte qenë njerëzor.

Kështu, përballemi me atë që një të krishteri të sotëm mund t'i duket habi e madhe. Sprova e parë kryesore për besimin në Ngjarjen e Madhe nuk ishte mohimi i hyjnisë së Jezu Krishtit, por refuzimi i natyrës njerëzore të Tij!

Krahasuar me krishterimin apostolik, gnosticizmi ishte plot me surpriza, dhe njëra prej tyre ishte doktrina e çuditshme e “paracaktimit” - për mungesë të një termi më të mirë. Shumë gnostikë pranonin një lloj proletariati dhe borgezie në qiell. Klasa më e ulët frymërore jetonte me anë të besimit, ndërsa klasa më e lartë, të ndriçuarit apo të përkryerit, jetonin me anë të njohurisë. Ndërsa grupi i tretë, të varfrit në nivelin frymëror, nuk ishin fare në gjendje për *gnosis*. Ata ishin krijuar nga një perëndi tekanjoze, pa kapacitetin për “të parë” edhe sikur të kishin mësuesin më të mirë.

Politika dhe interpretimi

Interpretimi ndodh në kontekste të ngarkuara politikisht, dhe kjo është e vërtetë veçanërisht kur përpiqemi të kuptojmë Jezusin. Një strategji interpretuese besonte se fitimtarët në histori ia dëlnin që të linin pas një dokumentim ose histori të shkruar, ndërsa humbësit fshiheshin nga historia. Në rastin e Jezusit, sipas kësaj strategjie, ajo që ka mbijetuar është një version krishterimi i kontrolluar nga peshkopët, doktrinar deri në mërzi; versioni fitimtar ngadhënjë, duke shtypur dhe ndrydhur versionet e tjera që praktikisht u eklipsuan apo u anashkaluan si versione të ndryshme. Ungjilli i Thomait mendohej se përbënte një dritare më të hershme për të kuptuar një nga këto versione alternative.

Zbulimi i Ungjillit të Thomait i dha shtysë të rëndësishme një strategji tjetër interpretuese, ku hulumtuesit dyshojnë se forma e vërtetë e krishterimit është zëvendësuar nga një krishterim fals. Brenda kësaj kornize, versioni tradicional i krishterimit nuk është aspak katolik (mbarëbotëror); përkundrazi, ai na jep një version të rremë të Jezusit. Këtë strategji e përdori edhe Tomas Xhefersoni¹³⁶. Ai besonte se Mateu, Marku, Luka dhe Gjoni transmetuan një version të deformuar të Jezusit, por mendja e përndritur njerëzore mund t'i heqë këto shtresa feje të gabuara dhe mund të zbulojë mësimin e Jezusit të vërtetë.

Me zbulimin e Ungjillit të Thomait, skena ishte gati për puqjen e këtyre strategjive. Studiuesit tani mund të rindërtonin krishterimin gnostik, i cili ishte shtypur nga versioni tradicional dhe fitimtar, por i pavërtetë, i Jezusit. Kodi i Da Vinçit¹³⁷ paraqet një version popullor dhe joshkencor të këtyre strategjive, i cili e

përcakton gabimisht kalimin te krishterimi tradicional, në shekullin e katërt pas Krishtit.

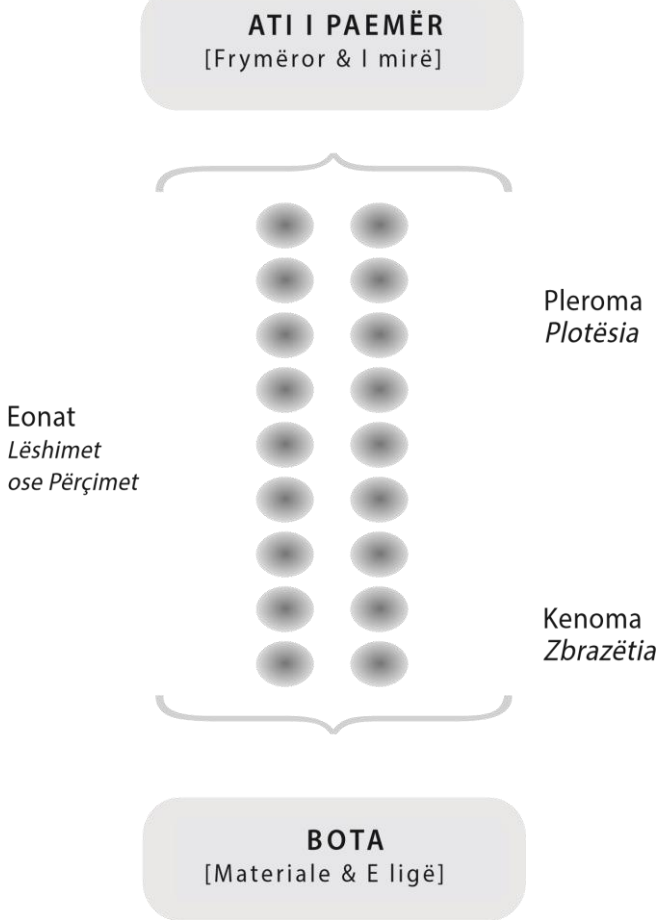
RREZIQET E DIJES

Gnosticizmi shërben si mësim i rëndësishëm për të gjithë ata të krishterë që përpiqen ta çlirojnë ungjillin nga lidhja e tij me konceptet “barbare dhe të dala jashtë mode” të judenjve, në lidhje me Perëndinë dhe historinë. Ai përbën një shembull për të gjithë ata që përpiqen ta ngrenë krishterimin nga niveli i besimit në një nivel “më të lartë” njohurie inteligjente, dhe kështu ta rrisin joshjen e tij për njerëzit e rëndësishëm.

Në përpjekjen e tij për ta pajtuar Krishtin dhe ungjillin me shkencën dhe filozofinë e ditës, gnostiku e mohoi Ngjarjen e Madhe dhe e humbi ungjillin. Ai e interpretoi Shpëtimtarin në dritën e ideve joshëse të njerëzve të ndriçuar të kohës. Por përpjekja për ta lidhur ungjillin me teoritë më të fundit të njerëzve, është vetëdështuese. Asgjë nuk ka më kalimtare në histori, sesa teoritë e kohës që lulëzojnë midis të ndriçuarve, por pastaj hidhen menjëherë poshtë nga brezat e mëvonshëm.

Në rast se do të kishin triumfuar gnostikët, të krishterët do ta kishin hedhur poshtë trashëgiminë e tyre të paçmuar prej judaizmit. Mesazhi i fortë i krishterimit për të gjithë njerëzit do të ishte reduktuar në një diskutim vetëm midis pak vetave dhe Krishti do të kishte pushuar së qeni njeriu model, Adami i dytë. Ai do të ishte humbur midis shumë perëndive të tjera të feve të mistershme.

Pamje e përgjithshme e gnosticizmit

Të krishterët ortodoksë¹³⁸ e patën shumë të vështirë t'i luftonin gnostikët. Në argumentet e tyre, gnostikët pretendonin se zotëronin informacione të fshehta. Jezusi, - thoshin ata, - ua kishte përçuar këtë informacion mësuesve gnostikë të kohës, por ua kishte fshehur judenjve të verbuar nga materializmi, të cilët patën themeluar kishën. Në qoftë se kjo linjë argumenti dështonte, gnostikët bazoheshin te ndonjë zbulesë e veçantë nga qielli që gjoja vërtetonte mendimin e tyre.

Megjithatë, të krishterët u ngritën për ta flakur jashtë herezinë gnostike dhe në këtë mënyrë qartësuan edhe bindjet e tyre ortodokse. Përmbledhja më e mirë e besimit të të krishterëve të hershëm është ajo që e quajmë Besorja e Apostujve, e

përsëritur deri në kohët tona, çdo të diel, në shumë kisha. Ajo nuk u shkrua nga apostujt - pavarësisht se mban këtë titull - por u shfaq së pari si rrëfim pagëzimi në Romën e shekullit të dytë. Dijetarët e quajnë versionin e parë të saj Besorja e Vjetër Romane:

Unë besoj në Perëndinë e Gjithëpushtetshëm
Dhe në Jezu Krishtin, Birin e Tij të vetëm, Zotin tonë,
I cili u lind nga Fryma e Shenjtë dhe Virgjëresha Mari,
I cili u kryqëzua nën Ponc Pilatin dhe u varros,
Dhe u ringjall të tretën ditë nga të vdekurit,
I cili u ngrit në qiell
Dhe qëndron në të djathtë të Atit,
Nga ku do të vijë për të gjykuar të gjallët dhe të vdekurit.
Dhe në Frymën e Shenjtë
Kishën e shenjtë,
Faljen e mëkateve,
Ringjalljen e mishit,
Jetën e përjetshme.

Kjo Besore është qartazi e ndërtuar mbi besimin të Trinia. Megjithatë, në kuptimin më të ngushtë të fjalës, ajo nuk e zhvillon doktrinën e Trinisë. Nuk përpiqet asgjëkundi që të shpjegojë të qenit e Perëndisë tre në një. Pjesa kryesore që ajo do të tregojë është të tregojë se si lidhet Perëndia me botën dhe njerëzit.

Përgjigje ndaj gnosticizmit

Përgjigje ndaj sfidave gnostike (të hershme apo të sotme)

Kisha e hershme na e tregon ende rrugën sot, duke iu përgjigjur gnostikëve, si edhe përpjekjeve të tjera për ta revizionuar apo shtrembëruar mendimin e krishterë, me anë të tri përgjigjeve themelore që dalin nga kleri, besorja dhe kanoni.

Me termin kler ne nënkuptojmë se drejtuesit e kishës së hershme kishin lidhje të drejtpërdrejtë me njerëzit që i thirri Jezusi për të qenë pjesë e rrethit të tij të ngushtë; ishte një çështje kujdestarie: ata persona me të cilët kishte udhëtuar Jezusi dhe që i kishte mësuar për tre vjet me radhë, e kishin përçarur lajmin dhe kishin lënë një dëshmi të shkruar për takimin e tyre me Jezusin. Identifikimi me këta dëshmitarë është rruga e sigurt për të ecur përpara.

Me emërtimin besore ne kemi parasysh kondensimin e hershëm të historisë dhe mesazhit bazë të krishterë në një përmbledhje të thjeshtë në formë tregimi. Përmbledhjet e Tertulianit (nga Afrika Veriore), Ireneut (nga Turqia) dhe Origenit (nga Aleksandria), edhe pse vijnë nga vende të ndryshme dhe theksojnë në thelb

pika të ndryshme, ngjajnë në mënyrë të habitshme: mesazhi themelor i krishterimit përfshinte Atin që dërgon Birin e Tij në botë për ta thirrur atë sërish tek Vetja, për ta restauruar dhe rimëkëmbur atë me anë të vdekjes dhe ringjalljes së Birit dhe veprës së vazhdueshme të Frymës. Ky mesazh i qëndrueshëm dhe i hapur për të gjithë është i sigurt.

Kur themi kanon, e kemi fjalën për katër Ungjijtë e Dhiatës së Re, të cilët u përqaftuan me vendosmëri nga trupi kryesor i kishës përgjatë shekullit të dytë. Etërit e hershëm ishin në dijeni të interpretimeve të tjera për atë që ishte Jezusi dhe i hodhën poshtë ato; nga ana tjetër, ata u mbajtën fort pas këtyre katër ungjijve, duke qenë se këta jepnin përshtypjen e saktë të përgjithshme për Jezusin. (Edhe fragmentet e mira, nëse janë të veçuara, nuk janë të mjaftueshme; ato duhet të organizohen për të dhënë një histori të plotë.) Besimi tek ungjijtë e bashkudhëtarëve të Jezusit është rruga e sigurt për të ecur përpara.

Së pari, Besorja pohon besimin në “Perëndinë e Gjithëpushtetshëm”. Në një version më të vonë shtohet, “Krijuesi i qiellit dhe i tokës”. Kështu, e refuzon idenë gnostike se bota e krijuar është e keqe apo një vepër e një perëndie të lig. Kjo botë materiale është e mirë dhe e dobishme për t’u përdorur dhe shijuar nga njeriu.

“Nuk ia vlen të përpiqemi të jemi më frymërorë se Perëndia,” tha për këtë gjë K. S. Luis (C. S. Lewis), profesori shumë i njohur i Kembrixhit, në librin e tij *Thjesht krishterim (Mere Christianity)*. “Perëndia nuk kishte për qëllim që njeriu të ishte thjesht një qenie frymërore. Prandaj Ai përdor gjërat materiale, si buka dhe vera, për të vendosur jetë të re brenda nesh. Kjo mund të na duket si diçka shumë e papërpunuar dhe jofrymërore. Por Perëndia s’mendon kështu: Ai e shpiku të ngrenit. Ai e pëlqen materien, sepse e shpiku vetë.”

Më tej, Besorja pohon besimin në “Jezu Krishtin, Birin e Tij të vetëm, Zotin tonë, i cili u lind nga Fryma e Shenjtë dhe Virgjëresha Mari, i cili u kryqëzua nën Ponc Pilatin dhe u varros.”

Shumë njerëz të kohës së sotme pengohen te fraza “i lindur nga Virgjëresha Mari.” Ata s’mund ta besojnë lindjen nga një virgjëreshë. Por, në mënyrë ironike, për gnostikët e hershëm problemi nuk qëndronte te fjala *Virgjëreshë*, por te fjala *i lindur*. Njeriu i sotëm shikon rrezik kur dëgjon fjalët “i lindur nga Virgjëresha Mari”, ndërsa gnostiku alarmohej kur dëgjonte “*i lindur* nga Virgjëresha Mari”. Megjithatë, kjo frazë, si dhe ato të tjerat për kryqëzimin dhe varrosjen, ishin mënyra e kishës për të theksuar besimin e saj se Jezusi ishte plotësisht njerëzor.

Në krishterimin ortodoks¹³⁹, shpengimi nuk vinte nga ndonjë njohuri e fshehtë e sferave frymërore, por nga veprimi i Perëndisë në histori. Biri i Perëndisë u fut në kohë, u lind nga një virgjëreshë, u kryqëzua nën Ponc Pilatin, dhe u varros. Kjo nuk është *gnosis*; por Ngjarja e Madhe.

Së fundi, fraza “ringjalljen e mishit”, që gjendet në Besore, i drejtohet gnostikut. Ajo thekson se njeriu është i plotë; ai nuk ndahet siç na mëson gnostiku në shpirt

të mirë dhe trup të keq. “Trupi, - thonë të krishterët ortodoksë, - nuk është barrë për t’u hedhur poshtë. Ai është dhurata e Perëndisë për njeriun, për jetën në tokë dhe jetën në qiell.”

Njeriu ka nevojë për shpëtim jo ngaqë është i burgosur në një trup, por ngaqë zgjedh me dëshirë rrugën e tij dhe jo rrugën e Perëndisë. Ligësia e njeriut nuk qëndron në trupin, por në ndjenjat e tij. Ai do gjërat e gabuara.

Kjo sëmundje është kaq e thellë, kaq qendrore për jetën e njeriut në tokë, saqë vetëm një Shpëtimtar i veçantë mund ta shpëtojë nga vetja. Prandaj dhe krishterimi katolik këmbëngul se Gandhi dhe të gjithë që janë dakord me të, e kanë gabim. Njeriu nuk ka nevojë për mësues. Ai ka nevojë për një Shpëtimtar.

Të kuptojmë gnosticizmin sot

Dy analogji apo krahasime mund të na ndihmojnë për të vlerësuar pohimet gnostike në lidhje me Jezusin. E para ka të bëjë me afërsinë historike. Ungjijtë e kishës janë shkruar rreth tridhjetë deri në gjashtëdhjetë e pesë vjet pas jetës së Jezusit. Kjo periudhë kohe do ishte e krahasueshme me marrëdhënien që ka një profesor 55-vjeçar, në vitin 2010, me Luftën e Vietnamit apo me Konfliktin në Kore, ngjarje që kanë ndodhur gjatë jetës së tij. Ky profesor mund t’i vlerësojë ato që lexon për këto konflikte, duke i krahasuar me kujtimet e tij personale, si edhe me kujtimet e bashkëkohësve të tij. Ndryshe nga kjo, ungjilli më i hershëm gnostik ka gjasa që të jetë shkruar 140 vjet pas jetës së Jezusit (dhe, përveç Ungjillit të Thomait, gjithë të tjerët janë shkruar shumë më vonë). Kjo periudhë kohe do të ishte e krahasueshme me marrëdhënien që ka ky profesor me Luftën Civile në Amerikë. Profesori ynë nuk do të kishte kujtime të gjalla për këto ngjarje dhe as ndonjë lidhje me to. Për fat të mirë, Lufta Civile është e dokumentuar mjaft mirë. Pa tregimet e dëshmitarëve okularë të saj, lexuesit do të mbeteshin në varësi të ritregimeve të njerëzve, të cilët do të raportonin për ngjarje që nuk mund t’i kujtonin nga përjetimet e tyre personale.

Një tjetër krahasim përqendrohet mbi vështirësinë e ofrimit të rindërtimeve historike të ngjarjeve dhe personave. Ka pasur shumë libra dhe filma madhështorë, të cilët rindërtojnë jetën dhe veprën e Abraham Linkolnit. Në mënyrë tipike, këto kanë një përputhje të përgjithshme për pikat kryesore të historisë së jetës së tij, familjes dhe shërbimit që ai dha, por sërish kanë ndryshime për sa u përket motiveve që e nxisinin atë, si edhe besimit dhe personit të tij. Mirëpo një rindërtim shumë i ndryshëm i jetës së tij del nga mania për vampirët që ekziston sot në kulturën bashkëkohore. Ky fenomen kulturor mishngrënës, ofron një shumëllojshmëri interpretimesh mbi një larmi temash në dukje të pafundme. Në këtë rindërtim vampiresk të Linkolnit, zëvendësohen disa nga historitë mbi të cilat ka një konsensus dhe atij i shtohen disa elemente të tjera plotësuese të historisë.

Elementet intriguese marrin një kuptim të ri: për shembull, Linkoln shpesh kalonte net pa gjumë dhe mbante një sëpatë, dy fakte që keqinterpretohen në mitologjinë e vampirëve. Madje edhe rindërtimi i përgjithshëm na jep një pasqyrë interesante: skllavëria, ashtu si luftërat e vampirëve, po ua shteronin forcën e jetës skllavëve, si edhe kombit, për hir të parave (shihni recensionet e shumta). Libri që e paraqet Abraham Linkolnin si një gjahtar vampirësh, në mënyrë tipike kuptohet si një fantazi; por, në lidhje me çështjet e afërsisë historike dhe metodologjisë është një krahasim sqarues për sa u përket versioneve gnostike të Jezusit. Tregimi i hershëm zëvendësohet ose plotësohet për të dhënë një histori thelbësisht të ndryshme.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

- Davidson, Ivor J. *The Birth of the Church: From Jesus to Constantine, AD 30–312, Baker History of the Church*. Vol. 1. Grand Rapids: Baker, 2004.
- Hall, Christopher A. *Learning Theology with the Church Fathers*. Downers Grove, IL: InterVarsity, 2002.
- Hurtado, Larry, W. *Lord Jesus Christ: Devotion to Jesus in Earliest Christianity*. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.
- *Litfin, Bryan M. *Getting to Know the Future: An Evangelical Introduction*. Grand Rapids: Brazos Press, 2007.
- Kelly, J. N. D. *Early Christian Doctrine*, 5th ed. New York: Harper, 1978; London: Continuum, 2000.
- Martin, Ralph P. *Worship in the Early Church*. Grand Rapids: Eerdmans, 1964.
- Wand, J. W. C. *The Four Great Heresies*. London: A. R. Mowbray, 1955.

Kapitulli 6

NORMA E LIBRAVE

Formimi i Biblës

Gjatë persekutimit të fundit të të krishterëve në Perandorinë Romake, në fillim të shekullit të katërt, një besimtar në Sicili e çuan përpara guvernatorit.

U akuzua se zotëronte një kopje të ungjijve.

- Ku i gjete? - e pyeti gjykatësi, duke treguar librat me gisht. - Nga shtëpia i solle?

- Unë s'kam shtëpi, - iu përgjigj i burgosuri, - siç e di dhe Zoti im Jezus.

Duke treguar dhe një herë nga ungjijtë, gjykatësi i tha: - Lexoji!

I krishteri i hapi ungjijtë dhe lexoi: - Lum ata që përndiqen për shkak të drejtësisë, sepse e tyre është mbretëria e qiejve.¹⁴⁰

E hapi pastaj në një vend tjetër dhe lexoi sërish: “Në qoftë se dikush do të vijë pas meje, të mohojë vetveten, dhe të marrë kryqin e vet, dhe të më ndjekë.”¹⁴¹

Kjo ishte e tepërt. Gjykatësi urdhëroi që ta largonin të burgosurin dhe ta vrisnin.

Zyrtarët romakë arritën të kuptojnë se shtypja e krishterimit kërkonte shkatërrimin e Shkrimeve. Kështu, persekutimi i fundit i madh i të krishterëve përfshinte dhe djegien e Shkrimeve.

Akoma edhe sot, në ditët tona, na duket pothuajse e pamundur ta mendojmë besimin e krishterë pa Biblën. Bibla është themeli i ungjillëzimit të krishterimit, mësimi, adhurimi dhe moraliteti i saj. Kur kthejmë sytë pas në historinë e krishterë, shohim se shumë pak vendime - në mos asnjë i tillë - ishin më themelore se ato që u morën gjatë tre shekujve të parë, në lidhje me formimin e Biblës. Shkrimet shërbyen jo vetëm si frymëzim për besimtarët që përballeshin me martirizimin, por dhe si standardi më i lartë për kishat, të cilat kërcënoheshin nga herezitë. Në rast se krishterimi katolik ishte ortodoks, kjo kishte ndodhur për shkak të Biblës, sepse kriteri i përhershëm i çdo mësimi ishte: “Çfarë thonë Shkrimet?”

Kështu që, na duhet të pyesim: “Si e morëm Biblën?”

BAZAT E BIBLËS

Vetë emri *Bibël* na thotë se të krishterët i konsiderojnë këto shkrime si të veçanta. Jeronimi, përkthyesi i shekullit të katërt, i quajti ato “Biblioteka hyjnore”. Ai dëshironte të theksonte se kjo shumicë librash ishin në fakt një i vetëm. Besimtarët greqishtfolës nënkuptuan të njëjtën gjë, kur hoqën termin në shumës *Biblia*, domethënë *Librat*, dhe e zëvendësuan me fjalën *Bibla*, që do të thotë *Libri*.

Shumë kohë më parë, judenjtë ishin përballur me të njëjtin problem, kur folën për *Shkrimet* dhe *Shkrimin*. Kjo shpjegon se si, me kalimin e kohës, *Bibla* dhe *Shkrimi* nënkuptonin të njëjtën gjë në rrethet e krishtera: ato gjashtëdhjetë e gjashtë librat që konsiderohen nga të krishterët si Fjala e shkruar e Perëndisë.

Sot i shohim Shkrimet të ndara nën termat *Dhiata e Vjetër* (ose Besëlidhja) dhe *Dhiata e Re*. Në botën e lashtë, një *dhiatë* apo më shpesh një *besëlidhje* ishte termi për një marrëdhënie të veçantë midis dy palëve. Herë pas here flasim ende për *besëlidhjen martesore*, e cila e lidh burrin me gruan.

I përdorur në Bibël, ky term shpjegon marrëdhënien e veçantë midis Perëndisë dhe njeriut, e filluar dhe e mbajtur nga hiri i Zotit Perëndi. Besëlidhja e vjetër ishte së pari midis Perëndisë dhe Abrahamit, dhe pastaj midis Perëndisë dhe pasardhësve të Abrahamit, bijve të Izraelit. Më vonë ata u njohën me emrin judenj. Kështu, Dhiata e Vjetër përmban librat që tregojnë historinë e judenjve dhe adhurimin e tyre të lashtë të Perëndisë.

Të krishterët e hershëm besonin se Jezusi i Nazaretit ishte Mesia i premtuar nga Perëndia, i cili themeloi një besëlidhje të re me popullin e tij të ri, kishën. Kështu, Dhiata e Re përmbledh librat që tregojnë historinë e Jezu Krishtit dhe lindjen e kishës.

Bibla përmban dy pjesë: Dhiatën e Vjetër, e cila pranohej nga të krishterët e hershëm - bashkë me judenjtë - dhe Dhiatën e Re, të cilën e nxorën të krishterët e hershëm - të cilën judenjtë nuk e pranonin. Dhiata e Vjetër premtoi; Dhiata e Re përmbushi.

Fjala për vendin e veçantë që zënë këto libra në krishterim është termi *kanon*. Vjen nga greqishtja dhe do të thotë *shkop matës* apo, siç mund ta themi sot, *vizore*. Ai ishte standardi për të gjykuar drejt diçka të caktuar. Kështu, ideja përdorej për një listë librash, të cilët përbënin standardin apo “normën” e kishave. Ato ishin librat e lexuar publikisht në bashkësi, sepse kishin autoritet të veçantë nga Perëndia. Meqë të krishterët e parë ishin të gjithë judenj, krishterimi nuk ishte kurrë pa *kanon*, apo siç themi ne sot *Shkrim*. Vetë Jezusi e pranoi qartazi Dhiatën e Vjetër, si fjala e Perëndisë për njerëzit. “Shkrimi nuk mund të bjerë poshtë,” tha ai. “Duhet të përmbushen të gjitha që janë shkruar lidhur me mua në ligjin e Moisiut, në profetët dhe në psalmet.”¹⁴²

Jezusi i besonte thëniet e Shkrimit, e pranonte mësimin e tij, iu bind urdhëresave të tij, dhe vendosi të plotësojë shembullin e shpengimit të shkruar atje. Të krishterët

e hershëm ishin thjesht trashëgues të këtij qëndrimi. A nuk ishin vërtetuar shpresat dhe planet e besëlidhjes së vjetër në Jezusin? A nuk kishte mbërritur me Jezusin dhe epoka e premtuar mesianike?

Të krishterët, pothuaj pas asnjë përjashtim, e përqaftuan Dhiatën e Vjetër si diçka të tyren. Të krishterët e hershëm, qoftë judenj, qoftë jojudenj, besonin se Jezusi ishte përmbushja e premtimeve në të gjithë Dhiatën e Vjetër. Të krishterët, gjithashtu, trashëguan nga Jezusi strategji për të interpretuar. Judenjtë në Aleksandri e kishin lexuar si alegori një pjesë të madhe të Biblës. Ata synonin të gjenin një mesazh më të thellë frymëror apo intelektual, përtej kuptimit të drejtpërdrejtë. Të tjerë akoma përvetësuan një metodë të quajtur tipologji. Lexuesi dallon një model (tip) apo korrespondencë mes dy pamjesh apo historish. Kështu, historia e Jezusit mund të lexohet duke pasur parasysh se Ai është si një flijim i Dhiatës së Vjetër apo si një çlirues i Dhiatës së Vjetër, siç ishte Moisiu.

Në shekullin e tretë, kisha kishte tashmë dijetarë të sofistikuar, të cilët mund ta mbronin pretendimin e krishterë për Dhiatën e Vjetër, me anë të përdorimit të alegorisë. Më me ndikim prej tyre ishte një mësues në Aleksandri, i quajtur Origen¹⁴³, i cili foli për nivelet e ndryshme të Shkrimit:

“Shkrimet u përpiluan nga Fryma e Perëndisë, dhe kanë edhe një kuptim të hapur, edhe një tjetër të fshehur nga pjesa më e madhe e lexuesve... I gjithë ligji është frymëror, po kuptimi i frymëzuar nuk dallohet nga të gjithë - por vetëm nga ata që kanë dhuntinë, me anë të hirit të Frymës së Shenjtë, për fjalë njohurie dhe urtësie.”

Thirrja që i bënë të krishterët alegorisë i tërhoi kritikët paganë të besimit, sepse ata e mbështesnin argumentin e tyre në marrjen e Dhiatës së Vjetër në mënyrë të drejtpërdrejtë. Megjithatë, kjo u bë një lëvizje popullore, sepse ua bëri të mundur, Origenit dhe besimtarëve të tjerë, që ta gjenin mesazhin e krishterë pikërisht nën faqen e jashtme të Dhiatës së Vjetër.

ÇËSHTJA E APOKRIFËVE

Kur të krishterët pranuan ta përdornin për vete Dhiatën e Vjetër, nuk e vendosën plotësisht se cilat libra përfshinte ajo. Deri më sot, të krishterët nuk kanë rënë dakord t'i përfshijnë apo jo të ashtuquajturit apokrifë në listën e librave të Dhiatës së Vjetër. Ky term përfshin dymbëdhjetë deri në pesëmbëdhjetë libra, në varësi të mënyrës së grupimit të tyre, të cilët katolikët romanë dhe ortodoksët lindorë i pranojnë si kanonikë, ndërsa shumica e protestantëve i hedhin poshtë.

Disa judenj pranojnë një kanon që përfshin kanonin tipik protestant për tridhjetë e nëntë librat e Dhiatës së Vjetër. Studiuesit shpesh e përshkruajnë këtë si diçka më tipike për judenjtë në Palestinë. Ata i kanë renditur këto libra në blloqe dhe i kanë organizuar në një ndarje të trefishtë: Ligji, Profetët dhe Shkrimet. Struktura e trefishtë e këtij kanoni të nxjerrë në pah, mundet që të shpjegojë arsyen pse Jezusi iu referua Ligjit të Moisiut, Profetëve dhe Psalmeve (libri i parë të Shkrimet, **Luka 24:44**). Pjesa më e madhe e studiuesve besojnë se Jezusi citoi vetëm nga ky kanon më i vogël, i cili shpesh, por ndoshta në mënyrë të pasaktë, quhet “Kanon i Palestinës”.

Përkthimet greke të Dhiatës së Vjetër përfshinin librat e kanonit hebraik, duke futur këtu edhe libra të tjerë. Protestantët zakonisht i quajnë këta libra shtesë Apokrif¹⁴⁴ ose, në mënyrë më të përgjithshme, librat dhefterokanonikë¹⁴⁵. Përkthimet në greqisht, kryesori ndër të cilët ishte Septuaginta, ndikuan në bërjen të njohur të librave të Apokrifës. Përkthimet në greqisht të Dhiatës së Vjetër u bënë në qytetin e Aleksandrisë. Ky kanon më i gjerë, ku përfshiheshin kanoni hebraik dhe Apokrifat quhet “Kanon i Aleksandrisë”.

Të krishterët e hershëm kishin kontradikta në lidhje me çështjen e apokrifëve. Në përfundim, Augustini, peshkopi i njohur i Hipos¹⁴⁶, i pranoi apokrifët si pjesë e kanonit të Shkrimit. Gjatë Reformacionit të shekullit të gjashtëmbëdhjetë, shumica e protestantëve nuk i pranoi apokrifët si kanonikë. Kisha Katolike Romane, duke ndjekur Augustinin, i pranoi këto libra. Prandaj dhe kishat deri më sot janë të ndara në lidhje me këtë pikë.

Megjithatë, qysh nga fillimi, të krishterët kishin si normën e tyre të besimit më tepër sesa Dhiatën e Vjetër. Gjatë jetës së Jezusit në tokë, ata kishin Fjalën e bërë mish dhe, pas largimit të Jezusit, kishin udhëheqjen e gjallë të apostujve. Respekti për mesazhin e apostujve, me gojë a me shkrim, si kanali autentik i vullnetit të Zotit Jezu, pasqyrohet kudo në literaturën e hershme të krishterë.

Gjatë ditëve të apostujve, bashkësitë shpesh lexonin letrat e shokëve të Zotit. Disa nga këto letra kishin sigurisht qëllim që të lexoheshin në adhurimin publik, ndoshta bashkë me ndonjë pjesë nga Dhiata e Vjetër apo dhe me ndonjë predikim.

Kishat, gjithashtu, mbështeteshin në rrëfimin e jetës së Jezu Krishtit. Ungjijtë e parë nuk u shkruan përpara vitit 60 apo 70, por përmbajtja e tyre ishte pjesërisht e disponueshme në formë të shkruar edhe para tyre. Luka na tregon se shumë vetë ishin përpjekur që të shkruanin rrëfimin e ndodhive të jetës së Jezusit.

Pyetja është se si u veçuan si Shkrim, njëzetë e shtatë librat që ne i njohim si Dhiata e Re, nga gjithë ky trup në rritje i literaturës së krishterë? Kur e kaluan ata vijën ndarëse midis librave që konsideroheshin të rëndësishëm, madje autoritarë, dhe librave që konsideroheshin si të shenjtë dhe si Fjala e Perëndisë? Me një fjalë, si u bënë kanonikë këta libra?

Në këtë proces vepruan disa faktorë. Disa prej tyre ishin karakteristikat e brendshme të jetës në zhvillim të kishave; dhe të tjera ishin të jashtme, kërcënime ndaj ungjillit, të cilat rridhnin nga ngjarje historike apo ndikime pagane.

Së pari, librat që janë Shkrim dhe janë vërtet Fjala e Perëndisë, kanë në vetvete një cilësi vetëvërtetuese. Ata e kanë “të shkruar në ballë” që janë unikë dhe kanë ushtruar e vazhdojnë të ushtrojnë një fuqi transformuese mbi jetët e njerëzve.

Për shembull, kur ishte i ri, Justin Martiri e kërkoi me energji të vërtetën në një sërë shkollash filozofike: së pari si stoik, pastaj si pitagorian, dhe pastaj si platonist. Por asnjë prej tyre nuk e përmbushi. Një ditë, ndërsa meditonte i vetmuar në breg të detit, ndoshta në Efes, takoi një plak. Gjatë bisedës së tyre, i panjohuri i shpjegoi dobësitë e mendimit që kishte Justini dhe e këshilloi t’iu kthehej profetëve judenj. Duke lexuar Shkrimin, Justini u bë i krishterë. Të njëjtën eksperiencë e patën dhe shumë e shumë gra e burra të tjerë në ditët e para të kishës: Tatiani, Teofili, Hilari, Viktorini, Augustini.

Kështu, njëra nga arsyet kryesore për pranimin e Dhiatës së Re si Shkrim të Shenjtë ishte kjo cilësi vetëvërtetuese.

Së dyti, disa libra të krishterë iu shtuan Shkrimit, sepse përdorshin në adhurimin e të krishterëve. Dhe në vetë Dhiatën e Re ka shenja se leximi i Shkrimit ishte plotësisht pjesë e jetës së bashkësisë së krishterë. Apostulli Pal i këshillonte kolosianët: “Dhe, mbasi të jetë lexuar letra ndër ju, bëni që të lexohet edhe në kishën e Laodicesë; dhe ju të lexoni edhe atë të Laodicesë” (*Kolosianëve 4:16*).

Justin Martiri, që shkruante në mesin e shekullit të dytë, na jep përshkrimin e parë të një shërbese të krishterë:

“Në ditën që quhet Dita e Diellit, të gjithë që jetojnë në qytete apo në fshat mblidhen së bashku në një vend, dhe lexohen kujtimet e apostujve apo shkrimet e profetëve, derisa e lejon koha; pastaj, kur mbaron lexuesi, kryetari jep mësim me gojë dhe nxit imitimin e këtyre gjërave të mira. Pastaj të gjithë ne ngrihemi dhe lutemi.”

Kështu, shohim nga koha e Justinit se *Kujtimet e Apostujve*, që ishte titulli për ungjijtë, ishin një pjesë kryesore e adhurimit të të krishterëve.

Por thjesht akti i leximit të një libri në adhurimin e krishterë nuk siguronte që Shkrimi të zinte vend më vonë në kanon. Për shembull, e dimë se Klementi, peshkopi i Romës, i shkroi një letër kishës në Korint, rreth vitit 96, dhe tetëdhjetë vjet më vonë, në Korint, ishte ende zakoni të lexohej letra e Klementit në adhurimin publik. Megjithatë, letra e Klementit nuk iu shtua kurrë kanonit. Librat e lexuar në adhurimin e kishës kishin një pozicion të veçantë dhe patën filluar rrugën që do t’i fuste në kanonin e Shkrimit - por disa nuk arritën të pranoheshin.

Së treti, dhe ndoshta arsyeja më themelore në pranimin e një libri të krishterë në Dhiatën e Re, ishte lidhja e tij me ndonjë prej apostujve. Kjo ishte prova e

vlefshmërisë së librit: A u shkrua nga ndonjë apostull, apo të paktën prej dikujt që kishte lidhje të drejtpërdrejta me rrethin e apostujve?

Në kishën e hershme, apostujt mbanin një vend që të tjerë njerëz thjesht nuk mund ta mbushnin. Besimtarët e hershëm i konsideronin gjithmonë ata si njerëz me një lidhje unike me Zotin. A nuk tha Jezusi: “Ai që ju pranon, më pranon mua” (*Mateu 10:40*)?

Klementi i Romës e pasqyron këtë qëndrim të përgjithshëm të të krishterëve, kur shkruan: “Apostujt u bënë ungjilltarë për ne nga Zoti Krisht; Jezu Krishti u dërgua nga Perëndia. Kështu, Krishti është nga Perëndia dhe apostujt nga Krishti... Kisha është ndërtuar mbi ta si themel” (*1 Klementi 42*). Kështu që, çdo ungjill dhe letër që tregonte se kishte autorësi apostolike, kishte një shans të mirë të pranohej si Shkrim.

NJË LISTË E LIBRAVE TË KRISHTERË

Pas njëfarë kohe të mjaftueshme, kishat, nën ndikimin e këtyre faktorëve dhe ndoshta edhe të faktorëve të tjerë përveç këtyre, mund ta kishin përpiluar një listë të shkrimeve kanonike të krishtera. Por disa ngjarje i detyruan ato që të vepronin më shpejt.

Rreth vitit 140 erdhi në Romë një pronar i pasur anijesh nga Sinope¹⁴⁷ në Detin e Zi, i cili kishte udhëtuar shumë. E quanin Markion¹⁴⁸. Megjithëse ishte bir peshkopi, Markioni ra nën ndikimin e mësuesit gnostik Kerdit¹⁴⁹, i cili besonte se Perëndia i Dhiatës së Vjetër ishte i ndryshëm nga Perëndia dhe Ati i Zotit Jezu Krisht. Ai thoshte se Perëndia i Dhiatës së Vjetër ishte i panjohshëm; Perëndia i të krishterëve ishte zbuluar. Perëndia i Dhiatës së Vjetër ishte tërësisht drejtësi; ndërsa Perëndia i Besëlidhjes së Re (Dhiatës së Re) ishte i dashur dhe i hirshëm.

Markioni e zhvilloi më tej dallimin e Kerdit. Ai besonte se Perëndia i Dhiatës së Vjetër ishte plot me zemërim dhe autori i së keqes. “Ky Perëndi, - thoshte ai, - interesohej vetëm për popullin jude. Ai ishte gati t’i shkatërronte të gjithë popujt e tjerë. Në kontrast me të, Perëndia i të krishterëve ishte plot me hir dhe dashuri për të gjithë, dhe e kishte shfaqur veten në Jezu Krishtin, Birin e Tij.”

Ngaqë besonte se Perëndia i Dhiatës së Vjetër donte vetëm judenjtë, Markioni e hodhi poshtë të gjithë Dhiatën e Vjetër, si dhe ato shkrime të Besëlidhjes së Re (Dhiatës së Re) që mendonte se favorizonin lexuesit judenj - për shembull: *Mateun*, *Markun*, *Veprat e Apostujve* dhe *Letrën drejtuar Hebrenjve*. Gjithashtu hodhi poshtë dhe ata libra të tjerë të krishterë që iu dukën se ia komprometonin pikëpamjet, duke përfshirë këtu letrat pastorale (1 dhe 2 Timoteut dhe Titit¹⁵⁰).

Kështu, ai mbeti vetëm me një version të copëtuar të Ungjillit të Lukës (ne mendojmë se ai la jashtë tregimin e lindjes së Krishtit) dhe dhjetë letrat e Palit. Siç duket, ai mendonte se Apostulli i johebrenjve ishte i vetmi që nuk e kishte korruptuar ungjillin e Jezusit.

Pikëpamjet e ngatërruara të Markionit për krishterimin u hodhën poshtë me forcë nga kisha në Romë dhe Markioni u shkishërua në vitin 144. Megjithatë, nuk kaloi shumë kohë dhe filluan të shfaqeshin kishat markionite, të modeluara si bashkësitë ortodokse¹⁵¹. Ato kishin pastorë dhe rituale të vetat. Për shembull, nuk përdornin verë në Darkën e Zotit, si rezultat i theksimit të asketizmit në mësimet e tyre. Disa prej bindjeve markionite depërtuan nëpër sektet e ndryshme gnostike, por edhe markionitët u prekën vetë nga pikëpamjet gnostike. Megjithatë, idetë e tyre u përhapën nëpër gjithë Italinë dhe deri në Arabi, Armeni, dhe Egjipt. Në Lindje, ushtruan një ndikim shumë të madh për dekada të tëra. Deri në shekullin e katërt, pranë Damaskut ekzistonte ende një numër fshatrash markionitë.

Por, ç'është më e rëndësishmja, Markioni i vuri kishat ortodokse¹⁵² para një problemi të dyfishtë: lista e tij e Dhiatës së Re, e formuar sipas figurës të Palit, dhe refuzimi që i bënte ai Dhiatës së Vjetër.

Adhurimi i Palit nga ana e Markionit nuk ishte larg idhujtarisë. Atij i dukej sikur Pali ishte armiku më i madh i ligjit dhe predikuesi i madh i ungjillit. Ai ishte në fakt figura më e lartë në kishë. Markioni besonte se Krishti kishte zbritur dy herë nga qielli: një herë për të vuajtur dhe vdekur, dhe një herë për të thirrur Palin e për t'i zbuluar kuptimin e vërtetë të vdekjes së Tij. “Në qiell, - thoshte Markioni, - Pali qëndron në të djathtë të Krishtit, i cili qëndron në të djathtë të Perëndisë.”

Tertuliani, juristi afrikanoverior, thoshte se Pali ishte bërë apostull i heretikëve! Sigurisht, Markionit iu desh ta keqinterpretonte Palin, për ta bërë apostullin që t'u përshtatej bindjeve të tij, por kjo nuk ua lehtësoi aspak problemin kishave: Si mund t'i pranonte kisha letrat e Palit si fjalë e Perëndisë, pa përkratur mësimet markionite?

Në fund u vërtetua se Pali ishte shumë i rëndësishëm për kishën dhe se ajo s'mund ta hidhte poshtë vetëm për shkak të pikëpamjeve ekstreme të Markionit. Letrat e apostullit ishin tepër të njohura dhe tepër të përdorura për t'i hedhur poshtë. Në vend të kësaj, kisha vendosi që t'i rifuste në përdorim letrat pastorale dhe letrat e apostujve të tjerë, dhe t'i lidhte të gjitha letrat me katër ungjijtë, duke përdorur si urë Librin e Veprave të Apostujve. Dhe, ndërkohë që kisha e ruante si thesar hirin e Perëndisë të predikuar nga Pali, ajo e kuptonte se hedhja poshtë e Dhiatës së Vjetër do të ishte diçka vetëvrasëse. Ç'kuptim ka Dhiata e Re pa të Vjetrën?

Duke e mbajtur Dhiatën e Vjetër, kisha shënoi dy pikë të rëndësishme. Së pari, ajo nguli këmbë se besimi për të krishterën duhej që ta barazonte idenë e Perëndisë krijues me idenë e Perëndisë shpengues. Mesazhi i Markionit ishte tepër i lehtë për të qenë i vërtetë. Markioni jo vetëm që e kishte “lexuar mbrapsht” Dhiatën e Vjetër, por edhe kishte thyer unitetin e qartë në të gjitha Shkrimet e krishtera: i njëjti

Perëndi që krijoi botën, zgjodhi gjithashtu Izraelin; se Perëndia synonte që ta restauronte krijimin e Tij me anë të Jezusit, i cili e përmbush planin për Izraelin. Së dyti, duke e mbajtur Dhiatën e Vjetër, kisha e nënvizoi rëndësinë e historisë për besimin e krishterë. Krishterimi është një fe historike jo vetëm në kuptimin se vjen nga e shkuara apo ngaqë lidhet me një karakter historik të quajtur Jezus. Ai është historik, sepse doli nga besimi se brenda vetë historisë, në një vend të veçantë, në një kohë të veçantë, vetë Perëndia ndërhyri në jetën e njeriut. Dhe kjo do të thotë se, për të krishterët, të jetuarit nëpërmjet besimit përfshin dhe përballjen me enigmat e ekzistencës njerëzore - të gjitha pyetjet “Pse, o Zot?” të jetës - dhe prapëseprapë me besimin se Perëndia ka në mendje diçka të mirë.

Në rast se Markioni, si heretik, i shtyu kishat që të mendonin për të formuar një Dhiatë të Re, një tjetër ngatërrestar, Montani, i detyroi kishat që të vendosnin ta mbyllnin atë.

ZËRA TË RINJ NGA PERËNDIA

Krishterimi ka qenë gjithnjë besim i Frymës. Sipas ungjillit të katërt, Jezusi u pati premtuar njerëzve të vet Parakletin, Frymën e së Vërtetës, për t’i udhëhequr (**Gjoni 16:13-15**¹⁵³). Mirëpo, si erdhi ajo kohë kur kisha shpalli se të gjithë librat e frymëzuar që mund të ishin shkruar, ishin shkruar tashmë, dhe se asgjë nuk do të mund t’i shtohet më fjalës së shkruar të Perëndisë? Si ndodhi ajo që u përshkrua me fjalët e hidhura të Tertulianit: “Fryma e Shenjtë u mbyll në një libër”?

Në gjysmën e dytë të shekullit të dytë, po ndodhte një ndryshim në kishë. Ditët e entuziazmit po kalonin dhe po arrinin ditët e kishtarizmit (*po u kushtohet më tepër vëmendje praktikave kishtare*). Kisha nuk ishte më një vend ku mund të dëgjohet Fryma e profecisë. Gjithnjë e më shumë njerëz po iu bashkoheshin kishave, por dallimi midis kishës dhe botës po venitej. Kisha po bëhej gjithnjë e më shumë laike; ajo po i përshtatej mendimit, kulturës dhe filozofisë pagane. Rruga e kryqit nuk ishte më e vështirë dhe e thepisur.

Në këtë situatë, midis viteve 156 dhe 172, u shfaq Montani¹⁵⁴, një zë në shkretëtirën e Azisë së Vogël. Ai erdhi me një kërkesë për një standard më të lartë, disiplinë më të madhe dhe një ndarje më të fortë të kishës nga bota. Po të ishte ndalur këtu, nuk do të kishte sjellë gjë tjetër veç së mirës, por ai shkoi dhe më tej. Ai dhe dy profeteshat e tij, Priska (*ose Prishila*) dhe Maksimila, shkonin kudo, duke profetizuar në emër të Frymës dhe duke parashikuar afrimin e shpejtë të ardhjes së dytë të Krishtit. Dhe kjo në vetvete nuk ishte ndonjë gjë e jashtëzakonshme. Por, këta profetë të rinj, në kontrast me profetët e kohëve biblike, flisnin në një gjendje

ekstaze, sikur personaliteti i tyre pezullohej në kohën që Parakleti fliste nëpërmjet tyre. Montani ishte i bindur se ai dhe profeteshat e tij ishin mjetet e dhëna nga Perëndia për zbulesë, lirat nëpërmjet të cilave Fryma luante për të dhënë një këngë të re. Këtu, natyra supershpirtërore e Montanit e kaloi masën.

Ishte e qartë se kisha duhej të vepronte. Një problem ishte thjesht kaosi i krijuar. Montani, si lajmëtar i një vitaliteti të ri frymëror dhe i një sfide të re për shenjtëri, ishte i pranueshëm; por, kur montanistët filluan të këmbëngulnin se kundërshtimi i profecisë së re ishte blasfemi kundër Frymës së Shenjtë, shumë kisha u përçanë në këtë çështje.

Montani hidhte tezën se epoka e re e Frymës i kishte tejkaluar periudhat e shkuara. Epoka e Dhiatës së Vjetër me dhjetë urdhërimet apo me ligjin, ishte lënë pas nga epoka e Birit, me anë të Predikimit në Mal, predikim që ishte më kërkues. Epoka e Frymës do të bënte thirrje për një bindje edhe më të madhe e rigoroze, si edhe për zbulesa të tjera që do t'i tejkalonin të mëparshmet. Në emrin e Frymës, Montani e mohoi se zbulesa përfundimtare dhe vendimtare e Perëndisë kishte ndodhur në Jezu Krishtin.

Përballë kësaj sfide, si mund ta mbante kisha ungjillin në qendër të besimit? Asaj i duhej që t'i bënte të gjitha adhurimet, mësimet dhe jetën e krishterë të mëvonshme, të përqendroheshin në Krishtin dhe dëshminë apostullore. Por montanizmi e kishte bërë të qartë se shprehjet e lirshme të Frymës nuk do ta bënin këtë gjë. Mënyra më e mirë për ta bërë ungjillin origjinal apostullor bazë për gjithçka, ishte që të veçoheshin shkrimet apostullore si autoritare në mënyrë unike. Për këtë duhej që çdo bindje dhe veprim i mëvonshëm të gjykohej në dritën e këtij mesazhi qendror.

Nuk ishte se kisha s'besonte më në fuqinë e Frymës së Shenjtë. Por ndryshimi ishte se, në ditët e para, Fryma e Shenjtë kishte fuqizuar disa njerëz që të shkruanin librat e shenjtë të besimit të krishterë; në kohët e mëvonshme, Fryma e Shenjtë po i fuqizonte njerëzit që të kuptonin, interpretonin dhe zbatonin atë që ishte shkruar.

Njëra nga arsyet se nga e dimë që kisha mori këtë pozicion, gjendet në shfaqjen e listave të librave të Dhiatës së Re. Njëra nga të parat është një dokument i shkruar rreth vitit 190. Këtë e quajmë *Kanoni muratorian*, nga zbuluesi i saj L. A. Muratori¹⁵⁵, i cili e botoi për herë të parë në vitin 1740. Fillimi i dokumentit është i dëmtuar, prandaj fillon me Lukën, por lista e librave të saj është si më poshtë vijon: Mateu, Marku, Luka, Gjoni, Veprat e Apostujve, Letrat 1 dhe 2 Korintasve, Efesianëve, Filipianëve, Kolosianëve, Galatasve, 1 dhe 2 Selanikasve (Thesalonikasve), Letra drejtuar Romakëve, Letra drejtuar Filemonit, Letra drejtuar Titit, 1 dhe 2 Timoteut, Juda, 1 dhe 2 të Gjtonit, Apokalipsi i Gjtonit (pra, Zbulesa), Apokalipsi i Pjetrit dhe Urtësia e Solomonit. Siç e dimë, dy librat e fundit nuk kanë mbetur në listën e miratuar. Por, nga viti 190, kishat e kishin pranuar qartë idenë e Shkrimeve të krishtera përkrah Shkrimeve judaike, ku njëri plotësonte premtimet e tjetrit.

DhataeResiceftoipraniminngakishaeershme

100	200	250	300	400
PjesëtendryshmetëDhatisë sonetëReuzhkuarnmëkëtë kohë,poratonukumbloodhën dhenukupërkufizuarne termin"Shkrim"Shkrimtarët ehershmetëkrishterëqër shembull,pollkarapdheignati) dtopjëpëzëzangjijtëdhe ngallettratePallit,sedhenga shkrimetëjëratarëkrishterë ngaburimegjore.	DhataeResiceftoipranimin nëkishëneRomë(Kanoni muratorian)	DhataeResiceftoipranimin ngaOrigjeni	DhataeResiceftoipranimin ngaEuzebi	DhataeResiceftoipranimin Perëndimlingakishë Kartagjenës
KatëruNgjijtë VeprateApostujve LetratePallit: Romakëve 1dhe2Korintasve Galatasve Efesianëve Filipianëve Kolosianëve 1dhe25Selanikasve Thesalonikasve 1dhe2Timoteut LetradrejtuarTitit LetradrejtuarFilemonit Pjetrit Gjonit ZbulesaeGjonit 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100	KatëruNgjijtë VeprateApostujve LetratePallit: Romakëve 1dhe2Korintasve Galatasve Efesianëve Filipianëve Kolosianëve 1dhe25Selanikasve Thesalonikasve 1dhe2Timoteut LetradrejtuarTitit LetradrejtuarFilemonit Pjetrit Gjonit ZbulesaeGjonit 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100	KatëruNgjijtë VeprateApostujve LetratePallit: Romakëve 1dhe2Korintasve Galatasve Efesianëve Filipianëve Kolosianëve 1dhe25Selanikasve Thesalonikasve 1dhe2Timoteut LetradrejtuarTitit LetradrejtuarFilemonit Pjetrit Gjonit ZbulesaeGjonit 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100	KatëruNgjijtë VeprateApostujve LetratePallit: Romakëve 1dhe2Korintasve Galatasve Efesianëve Filipianëve Kolosianëve 1dhe25Selanikasve Thesalonikasve 1dhe2Timoteut LetradrejtuarTitit LetradrejtuarFilemonit Pjetrit Gjonit ZbulesaeGjonit 1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 55 56 57 58 59 60 61 62 63 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 75 76 77 78 79 80 81 82 83 84 85 86 87 88 89 90 91 92 93 94 95 96 97 98 99 100	

Nga fillimi i shekullit të tretë, vetëm një numër i vogël librash vazhduan të jenë çështje. *Letra drejtuar Hebrenjve* hasi kundërshtim në rajonet perëndimore të perandorisë dhe *Zbulesa* nuk ishte shumë popullore në Lindje. Në fillim të shekullit të katërt, Euzebi, historiani i kishës, e përmbledh këtë situatë dhe tregon se *Letra e Jakobit*, *Letra e Dytë e Pjetrit*, *Letrat 2 dhe 3 të Gjonit* dhe *Letra e Judës* ishin të vetmit libra të kundërshtuar nga disa, por të pranuar nga të tjerët. Megjithatë, *Zbulesa* vazhdonte ende ta ngatërronte Euzebin.

Lista e parë e plotë e librave, siç e kemi sot, erdhi në një letër në kohë Pashke, shkruar në vitin 367 nga Peshkopi Athanas nga Aleksandria. Pak më vonë, këshillat e mbajtur në Afrikën e Veriut, në qytetin Hipo (393) dhe në Kartagenë (397), nxorën të njëjtën listë.

Logjika e kanonit

Everet Fergusoni na ka dhënë një shpjegim për procesin dhe progresin e mendimit kanonik. Së pari, besimtarët arrijnë të dallojnë se ka disa libra, të cilët mbajnë në vetvete autoritet hyjnor, dhe në momentin që përqafohet koncepti i “shkrimeve të shenjta”, nis edhe procesi i të menduarit kanonik. Së dyti, njerëzit nisin që të mendojnë për një “kufi” për kanonin. Shkrimet e shenjta janë të ndryshme nga shkrimet e tjera dhe dikush mundet edhe të mendojë se ato janë në një numër të kufizuar. Së treti, besimtarët mund t’i drejtohen një kanoni të mbyllur, pra, një listë e saktë e të gjitha shkrimeve të shenjta. Së fundi, ka një pëlqim të përgjithshëm në lidhje me këtë listë të përbashkët librash të shenjtë.

Sigurisht, në njëfarë mënyre, kanoni u krijua prej të krishterëve. Vendimet e tyre në lidhje me librat ishin një pjesë e historisë. Megjithatë, nga ana tjetër, ata vetëm sa po pranonin ato shkrime që kishin bërë të ndihej autoriteti i tyre në kisha. Formimi i Dhiatës së Re tregon se synimi kryesor i kishave të hershme ishte që t’u nënshtroheshin plotësisht mësimave të apostujve. Me këtë synim, ata përcaktuan karakterin e krishterimit për gjithë kohën. Besimi mbeti katolik, pikërisht sepse ishte apostullor.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Blackman, E. C. *Marcion and His Influence*. London: S.P.C.K., 1948.

Bruce, F. F. *The Canon of Scripture*. Downers Grove, IL: InterVarsity, 1988.

Campanhausen, Hans von. *The Formation of the Christian Bible*. Philadelphia: Fortress Press, 1968.

Filson, Floyd Vivian. *Which Books Belong in the Bible? A Study of the Canon*. Philadelphia: Westminster, 1957.

Grant, Robert M. *The Bible in the Church*. New York: Macmillan, 1948.

Metzger, B. M. *The Canon of the New Testament*. Oxford: Oxford University Press, 1987.

*McDonald, Lee Martin. *Formation of the Bible: The Story of the Church's Canon*. Peabody, MA: Hendrickson, 2012.

SHKOLLA E MËKATARËVE

Fuqia e peshkopëve

Era fryn ku të dojë, - i kishte thënë Jezusi Nikodemit, - dhe ti ia dëgjon zërin, por nuk e di nga vjen dhe ku po shkon; kështu është edhe çdo njeri që është lindur nga Fryma” (**Gjoni 3:8**). Dhe kështu ishte në kohën e apostujve. Fryma frynte lirisht në kisha, duke fuqizuar besimtarët, frymëzuar profetët dhe duke shporrur demonët. Të krishterët e parë besonin se rilindja me anë të Frymës ishte shenja e domosdoshme për të krishterin. “Në qoftë se ndokush nuk ka Frymën e Krishtit, - u tha Pali “ besimtarëve në Romë, - nuk është i Tij.” Pagëzimi në ujë ishte shenja për këtë. Kur Pjetri u pyet nga dëgjuesit në Ditën e Rrëshajëve se çfarë duhej të bënin, ai u përgjigj: “Pendohuni dhe secili nga ju le të pagëzohet në emër të Jezu Krishtit për faljen e mëkateve; dhe ju do të merrni dhuratën e Frymës së Shenjtë” (**Vëprat e Apostujve 2:38**).

Po sikur një i krishterë të mëkatojë rëndë, pasi të ketë marrë Frymën dhe t’i jetë nënshtruar pagëzimit? A mos ka mëkate, pas pagëzimit, për të cilat nuk ka falje?

Këto pyetje i shqetësonin shumë të krishterët gjatë shekujve të dytë dhe të tretë, sidomos pasi Montani “filloi të egërsohet në një lloj gjendjeje ekstaze”, duke akuzuar kishat për mëkate kundër Frymës. Refuzimi i montanizmit, me moralizimin dhe profetizimin e tij, e shfaqti kishën si institucion më qartë se në çdo moment tjetër. Kisha u predikonte kombeve dhe zbulonte universalitetin e vet; ajo përballlej me heretikët dhe shqiptonte ortodoksinë e vet; luftonte me mëkatin dhe zhvillonte peshkopatën e vet (*qeverisjen e kishës me anë të peshkopëve*). Kur kishat iu dhanë peshkopëve pushtetin për të falur mëkatet, krishterimi katolik u plotësua.

Peshkopata (nga fjala në greqisht, *episkopos*, peshkop), fuqia dhe prestigji i peshkopëve u zhvillua dalëngadalë. Apostujt, siç e kemi parë, ishin udhëheqës të padiskutuar në kishat e shekullit të parë. Ata kishin qenë me Jezusin; ishin

dëshmitarë të ringjalljes së Tij. Megjithatë, Fryma lëvizte nga të dëshironte. Edhe shumë profetë, mësues e mrekullibërës apo shërues, mund të pohonin se kishin fuqinë e Frymës. Edhe kur u përball me ngatërresën korintase, të krijuar nga rivaliteti mbi dhuntitë frymërore, Pali nuk i hodhi poshtë shfaqjet e Frymës. “Dhe Perëndia vuri disa në kishë, - shkroi ai, - së pari apostuj, së dyti profetë, së treti

mësues;... të gjitha këto i bën i njëjti dhe i vetmi Frymë..., ashtu si do vetë” (*1 Korintasve 12:28, 11*).

UDHËHEQËS PËR KISHAT

Sidoqoftë, Pali u siguria që kishat e mbjella gjatë udhëtimeve të tij misionare të kishin udhëheqës barinj, të cilët do të kujdeseshin për nevojat frymërore të besimtarëve në çdo kishë. Këta udhëheqës lokalë ishin dy llojesh. Njëri grup quhej *pleqtë* apo *presbiterët* (nga greqishtja πρεσβύτερος “plak”). Këta ishin po ata njerëz që njiheshin si *peshkopë* (mbikëqyrës) apo *pastorë* (barinj). Grupi tjetër i udhëheqësve quheshin *dhjakë*¹⁵⁶.

Detyrat e këtyre drejtuesve ndryshonin nga një vend në tjetrin, por përgjithësisht presbiterët mësonin të sapokthyerit në besim, udhëhiqnin adhurimin publik, si edhe mbanin disiplinën. Dhjakët i ndihmonin presbiterët në të gjitha mënyrat, përveç ndoshta drejtimit të Darkës së Zotit. Kështu, epoka apostolike njihte edhe grupin udhëtues të udhëheqësve të fuqizuar nga Fryma, edhe grupin e palëvizshëm që kujdesej për nevojat e bashkësive të themeluara.

Sidoqoftë, kjo pamje e përgjithshme ndryshoi shumë shpejt. Në fillim të shekullit të dytë, Ignati¹⁵⁷, pastori i kishës në Antioki, shkroi një sërë letrash. Në to, ai fliste zakonisht për një peshkop të vetëm (apo pastor) në çdo kishë, një trup presbiterësh dhe një grup dhjakësh. “Hiri i Perëndisë dhe pushteti i Frymës, - jepte si mësim ai, - rrjedh te bashkësia përmes kësaj radhe shërbese të bashkuar.”

Askush nuk e di se si një pastor i vetëm, i ndihmuar nga pleqtë dhe dhjakët, u bë shembulli më i pranuar brenda kishave, por e dimë që kështu ndodhi. Ndoshta këtë prije e kanë ndihmuar disa faktorë. Si duket, njëri nga presbiterët u zgjodh që të kishte lidhje me kishat e tjera, për të siguruar fonde për të varfrit, për të predikuar besimin e vërtetë në konfliktet me mësuesit heretikë dhe për të administruar Darkën e Zotit (apo Eukaristinë¹⁵⁸).

U deshën disa vjet që hierarkia e trefishtë e Ignatit të pranohej kudo. Për shembull, e dimë se Aleksandria nuk kishte asnjë peshkop deri në vitin 180 pas Krishtit. Madje, edhe kur ky shembull u pranua gjerësisht, jo të gjitha kishat i administronin punët në të njëjtën mënyrë. Shumë kisha të vogla në Azinë e Vogël dhe në Afrikë kishin peshkopë të vetët. Por, në vendet e tjera, për shembull në Gali, peshkopi i një qyteti të madh mbikëqyrte edhe bashkësitë në zonat përreth, duke u caktuar presbiter.

Megjithatë, nga fundi i shekullit të dytë, drejtuesi i padiskutuar i punëve të kishës ishte peshkopi. Duart e tij ishin forcuar dalëngadalë nga konflikti me gnostikët, të cilët thoshin se ata mbështeteshin në një radhë të pandërprerë mësuesish që nga apostujt. Jezusi, sipas gnostikëve, ua kishte besuar urtësinë sekrete disa mësuesve, përpara se të shkonte në qiell. Nga ana e tyre, këta mësues ua kishin besuar këtë të vërtetë të veçantë disa mësuesve të tjerë. Dhe ata pastaj ua kishin transmetuar të tjerëve. Kështu, filozofinë e vërtetë e kishin mësuesit gnostikë, jo kishat katolike.

Të krishterët katolikë e kundërshtuan këtë argument, duke theksuar mësimin publik të kishave, normën e besimit dhe peshkopët në kishat e themeluara nga apostujt. Ky argument u ndoq së pari nga Hegesipi¹⁵⁹, një historian që udhëtonte nga Palestina në Romë, në mesin e shekullit të dytë. Ai u takua me shumë peshkopë gjatë rrugës së vet dhe dëgjoi kudo të njëjtin mësim. Mësimi katolik (apo ortodoks)¹⁶⁰ ishte publik, i kuptueshëm për të gjithë. “Në çdo vend dhe qytet, - tha ai, - ndiqet me besnikëri ajo që predikuan ligji, profetët dhe Zoti.” Për ta mbështetur këtë pikë, ai përpiloi listat e emërimit të peshkopëve, duke shkuar deri te apostujt, të paktën për Korintin dhe Romën.

Më vonë, në të njëjtin shekull, Ireneu në Gali dhe Tertuliani në Afrikën e Veriut ndoqën të njëjtën rrugë antignostike të përshkruar nga Hegesipi. Ata treguan në kishat katolike radhën e peshkopëve që rridhnin nga apostujt dhe argumentuan se kjo garantonte traditën e pandërprerë të doktrinë së apostujve brenda kishave katolike. Gnostikët e kishin gabim; katolikët kishin të drejtë.

Këto ndryshime në strukturën e funksionimit të kishës, sidomos në rolin e peshkopëve, ngrenë pyetje thelbësore dhe të vështira. Të krishterët e pothuajse çdo grupimi e pranojnë se këto ndryshime ndodhën me të vërtetë. Pyetja është: Cila është rëndësia e këtyre ndryshimeve dhe çfarë autoriteti kanë ato për kishën e kohëve të mëvonshme, sidomos tonës?

Ç'DUHET BËRË ME PESHKOPËT

Për këtë pyetje janë të mundshme tri përgjigje plotësisht të ndryshme:

- (1) Disa të krishterë argumentojnë se njerëzit që udhëhoqën fatin e kishës së hershme, u larguan me dëshirë dhe në mënyrë mëkatore nga shembulli i autorizuar në mënyrë hyjnore, kështu që ndryshimet që bënë ata duhen hedhur poshtë dhe duhen kundërshtuar.

Ky është mendimi i shumicës së përpjekjeve “për të rikthyer krishterimin fillestar”. Nganjëherë këto lëvizje quhen “kthim te Bibla”. Ajo është

karakteristika e përbashkët e pjesës më të madhe të lëvizjeve reformuese në historinë e kishës. Lëvizje të tilla përballen gjithnjë me detyrën e vështirë që të vendosin se cila pjesë e kishës apostolike duhej të mbetej pjesë e shembullit të përhershëm që duhet të ndjekin kishat e të gjitha kohërave. Për shembull, në rast se e pranojmë pozitën e pleqve si normë për kohët tona, a duhet të pranojmë gjithashtu që gratë të mos flasin në kishë?

- (2) Të krishterë të tjerë argumentojnë se kisha dhe udhëheqësit e saj po ushtronin lirinë që kishin, në mungesë të ndonjë shembulli të autorizuar hyjnor. Qeverisja që zhvilluan ata mund t'i ketë shërbyer një qëllimi të mirë për kohën, por ajo është e hapur për ndryshime, për të plotësuar nevojat e brezave të mëvonshëm, përfshi dhe tonin.

Kjo pozitë zakonisht mbahet nga ata që kanë mbresa për kishën si një institucion social i zhytur në rrymën e zhvillimit historik. Ky është pozicioni i “modernistëve”, të cilët duan që kisha t’u përshtatet kohërave. Të tillë të krishterë vuajnë nga pengesa e të qenit të paafët për të dalluar besimin apo shembullin e qeverisjes së kishës që ka vulën e miratimit të Perëndisë. Në ekstremet e saj, ajo është krishterim pa kufi dhe pa diçka absolute. Çdo gjë është e pranueshme.

- (3) Të krishterë të tjerë argumentojnë se Fryma e Shenjtë banoi kaq shumë në kishë dhe e udhëzoi atë kaq shumë në vendimet e saj, saqë zhvillimet e shekujve të hershëm në doktrinën dhe strukturën e kishës nuk ishin vepër e njerëzve, por e Perëndisë. Prandaj ato janë përjetësisht të detyrueshme për kishën.

Kjo përgjigje e tretë, e përkrahur nga shumica e të krishterëve katolikë, i përmbahet së tepërmi asaj që quhet dëshmia historike nga ana e përkrahësve të vet. Por, nëse ndryshimet e bëra në shekujt e dytë, të tretë dhe të katërt, i atribuohen Frymës së Shenjtë, atëherë pse jo dhe ndryshimet e shekujve të tetëmbëdhjetë, nëntëmbëdhjetë dhe njëzetë? Pse duhet të ndalojmë te të ashtuquajturit ‘shekuj katolikë’?

Pyetja jonë se çfarë autoriteti rrjedh nga ngritja e postit të peshkopit për të krishterët, nuk vuan nga heshtja, por nga përgjigjet e kundërta me njëra-tjetrën. Mosmarrëveshjet tona shpjegojnë pjesërisht dhe ndryshimet e grupeve tona deri më sot. Megjithatë, edhe në shekullin e tretë shumë vetë mendonin se ardhja e peshkopatës donte të thoshte largim nga Fryma.

Në shekujt e parë dhe të dytë, të krishterët kërkonin prova të pushtetit të Frymës jo në një post, por në jetët e besimtarëve. Ata e shihnin Parakletin të lidhur me fuqinë morale.

Këtë rrugë e kishte hapur apostulli Pal. Ai e përshkruan punën e Frymës të lidhur me ngritjen morale të të gjithë kishës. Kjo ngritje morale do të thotë rritje në gjithçka që është e mirë. “Fryti i Frymës, - tha ai, - dashuria, gëzimi, paqja,

zemërgjerësia, mirëdashja, mirësia, besimi, zemërbutësia, vetëpërmbajtja” (shih: **Galatasve 5:22-23**¹⁶¹). Ripërtëritja frymërore dhe jeta morale nuk ishin thjesht një anë e krishterimit për Palin, por ishin vetë fryti dhe qëllimi i tij në tokë.

Kjo bindje e Palit vazhdoi në brezat pas apostujve. Në të gjithë shkrimet e etërve të kishës së hershme dhe apologjetëve, mund të shihej se kërkesat morale (*etike*) zinin vendin kryesor. Përtej çdo hijeje dyshimi, këto komunitete të krishtera u përpoqën që ta rregullonin jetën e tyre të përbashkët sipas parimeve të një moraliteti mjaft të fortë, duke mos i toleruar anëtarët jo të shenjtë në mesin e tyre. Mëkatarët e mëdhenj flakeshin jashtë kishës.

Një i krishterë i hershëm e thotë qartë këtë gjë: “Ka një dallim midis vdekjes dhe vdekjes. Për këtë arsye, dishepujt e Krishtit vdesin përditë, duke i torturuar dëshirat e veta dhe duke i bërë ato që të vdesin sipas shkrimeve hyjnore, sepse ne nuk kemi pjesë në dëshirat e turpshme, apo skenat imorale, apo vështirimet lakmitare, apo me veshët që pëlqejnë ligësinë, në mënyrë që të mos plagosen shpirtrat tanë.”

Niveli i lartë i moralitetit në bashkësitë e krishtera ishte në fakt argumenti kryesor për të vërtetën e krishterimit. Në *Apologjinë* e tij, Justini i kushton shumë pjesë të gjata shpalljes të parimeve morale në krishterim, dhe provë për vëzhgimin e kësaj janë të krishterët. Ajo që dëshiron të vërtetojë apologjeti është se mirësia midis të krishterëve nuk është një pretendim i dobët apo një ideal i paqëndrueshëm, por një fuqi e zhvilluar në të gjitha anët dhe e ushtruar me të vërtetë në jetë.

Atenagora¹⁶², një filozof i krishterë në Athinë, ka thënë: “Midis nesh ka njerëz pa arsim, zejtarë dhe plaka, që janë fare të paafte për ta përshkruar vlerën e doktrinave tona me fjalë, por i vërtetojnë ato me vepra.”

Por të krishterët nuk ishin të vetëm kur dëshmonin se ishin ngritur në një botë të re fuqie morale dhe shenjtërie; edhe kundërshtarët dëshmonin hapur për jetën e tyre shembullore. Plini (*i Riu*) i tha perandorit Trajan se gjatë marrjes në pyetje të të krishterëve, ai nuk kishte qenë në gjendje që të gjente ndonjë gjë kriminale apo ndonjë ves tek ata. Justini rrëfente se fortësia e të krishterëve e bindi për pastërtinë e tyre dhe se këto përshlyetje provuan të ishin vendimtare për ta sjellë atë në besim. Shpesh lexojmë në ngjarjet e martirëve se kurajoja dhe besnikëria e të krishterëve bëri një përshlyetje të fortë tek ata që panë gjykimin dhe ekzekutimin e tyre; madje kaq shumë, sa që disa prej këtyre spektatorëve vendosën të bëheshin vetë të krishterë.

Megjithatë, në fillim të shekullit të tretë ndodhi diçka e rëndësishme. Karakteri i jashtëzakonshëm moral i kishës u dobësua. Montani nuk e kishte plotësisht gabim. Nga viti 220 u duk qartë se kishat e krishtera, si dhe peshkopët e klerikët e tyre, nuk ishin më ato që kishin qenë më parë.

PO MËKATET E PAFALSHME?

Gjatë dy shekujve të parë, shumica e të krishterëve besonin se pagëzimi i fshinte të gjitha mëkatet e kryera deri në atë moment në jetën e besimtarit. Gabimet serioze të bëra pas pagëzimit kërkonin trajtim të veçantë. Në veçanti, tri mëkate - imoraliteti seksual, vrasja dhe mohimi i besimit (largimi nga besimi ose apostazia) - konsideroheshin të falshme nga Perëndia, por kurrë nga kisha. Ndëshkimi për të gjithë këta ishte përjashtimi nga bashkësia e kishës dhe privimi nga Darka e Zotit. Shumica e tyre besonin se, meqë Darka është një kanal i veçantë i hirit hyjnor, nëse ia privoje dikujt, kjo e vendoste shpëtimin e atij personi në rrezik. Ignati e kishte quajtur atë “ilaçin e imoralitetit dhe kundërhelmin ndaj vdekjes”.

Gjysma e parë e shekullit të tretë ishte një periudhë e gjatë qetësie për kishën; pak vetë u thirrën përpara zyrtarëve romakë për ta mohuar besimin. Lufta frymërore u duk se i përkiste së shkuarës, kështu që shumë vetë kërkuan zbutjen e disiplinës kishtarë. I pari që i pranoi mëkatarët e penduar, si çështje vendimi, ishte peshkopi i Romës. Kalisti (*peshkop në vitet 217-222*) i pranoi sërish ata besimtarë të penduar që kishin kryer kurvëri. Ai thoshte se kisha është si arka e Noeut. Në të mund të gjenden si kafshë të pastra, ashtu dhe të papastra. Pastaj i mbrojti vendimet e tij, duke këmbëngulur se peshkopi i Romës ishte “pranë Pjetrit”, dhe Zoti i kishte dhënë Pjetrit çelësat për të lidhur apo zgjidhur mëkatet e njerëzve. Kjo shënon herën e parë kur një peshkop i Romës e pretendon këtë autoritet të veçantë.

Tertuliani, i cili jetonte në Afrikën e Veriut në këtë kohë, u tmerrua. “Ne nuk falim ata që kanë mohuar besimin, - thirri ai, - dhe do të falim kurvarët?” Por ky ishte një zë nga e kaluara. E ardhmja mbetej me Kalistin. Në qoftë se ata që ishin fajtorë për kurvëri mund të pranoheshin sërish në kishë, atëherë pse jo edhe ata që e kishin mohuar besimin në të shkuarën? Nga mesi i këtij shekulli, shumë njerëz po bënë të njëjtën pyetje.

Në vitin 250, perandori Deci¹⁶³ (perandor në vitet 249-251) kishte nisur persekutimin më të dhunshëm ndaj kishës. Deci, i cili kishte qenë gjeneral që kishte shërbyer në kufirin e Danubit, vendosi të mos pranojë më lojëra nga të krishterët. Në sytë e tij ata ishin armiq të perandorisë. “Ateizmi” i të krishterëve ishte përgjegjës për shumë trazira në perandori. Kështu, Deci i urdhëroi të gjithë qytetarët e perandorisë që t’u bënin një fljirim perëndive tradicionale romake. Atyre që pranonin, do t’u jepeshin vërtetime (*libelli*, në latinisht), si provë se i ishin bindur urdhrat. Ata që refuzonin të bindeshin dhe nuk ishin në gjendje (apo s’kishin dëshirë) të siguronin *libelli* false nga zyrtarët e korruptuar apo zemërbutë, do të përballeshin me vdekjen.

Për të shpëtuar jetën, shumë të krishterë pranuan të bindeshin. Të tjerë arritën të siguronin vërtetime, pa bërë vërtet fljime. Por një numër i madh të krishterësh u burgosën ose u ekzekutuan - midis tyre dhe peshkopët e Romës, Antiokisë dhe Jerusalemit.

Ata që vriteshin quheshin “martirë”, pra, “dëshmitarë”. Por Deci nuk kishte për synim të krijonte heronj. Ai donte ta diskreditonte krishterimin, kështu që shumë

të krishterë u torturuan derisa e mohuan Krishtin, duke thënë: “Cezari është Zot”. Në qoftë se ndonjë i krishterë e duronte këtë persekutim, pa e mohuar Krishtin, ai quhej “rrëfyes”.

Në rast se besimtari nën torturë bënte atë që i kërkonin romakët, klasifikohej midis “braktisësve”, të të rrëzuarve (*nga besimi*). Kjo furi përfundoi, të paktën për njëfarë kohe, në vitin 251, kur Deci, i braktisur nga perënditë e tij, u vra në një betejë kundër gotëve barbarë.

Më pas u ngrit me një intensitet të fortë çështja e ripranimit në kishë. Shumë besimtarë ishin fajtorë për largim nga besimi (apostazi), nganjëherë dhe tri të katërtat e një bashkësie. Pa pasur një përgatitje të mjaftueshme frymërore, ata i ishin dorëzuar presionit perandorak. Ashtu si Pjetri në oborrin e kryepriut, ata e kishin mohuar Zotin e tyre dhe tani po qanin me dhimbje.

Pasojat e përjashtimit të tyre nga kisha ishin tani më të qarta se kurrë. Peshkopi Ciprian¹⁶⁴ i Kartagjenës e tha hapur: “Jashtë kishës nuk ka shpëtim.” Dhe shumë vetë e miratuan. Prandaj u ngrit kërkesa për ripranim.

Por si mund t’i pranonte kisha ata që e kishin mohuar besimin? A nuk ishte ky “mëkati kundër Frymës së Shenjtë” për të cilin nuk ka falje? A kishte të keqe më të madhe sesa të mohoje, qoftë dhe nga frika apo dhimbja, të vetmen rrugë shpëtimi? Në rast se falej kjo gjë, atëherë mund të falej gjithçka!

LINDJA E SHENJTORËVE

Respekti dhe admirimi për martirët dhe rrëfyesit ishte i jashtëzakonshëm. Martirizimi, pagëzimi me gjak, përfaqësonte lavdinë më të madhe që mund të arrinte i krishteri. Emrat e martirëve u shënuan me kujdes në regjistrat e kishave dhe “ditëlindjet” e tyre në jetën e përjetshme kujtoheshin me festime të përvitshme në varret e tyre. Po vinin “shenjtorët”!

Në Kartagjenë, Cipriani u përball me ata që besonin se rrëfyesit, nëpërmjet kurajës së tyre të pazakontë, kishin arritur një pushtet të veçantë nga Perëndia. Fryma e Shenjtë i kishte caktuar ata në mënyrë të jashtëzakonshme që të kishin pushtetin për të falur mëkatet e njerëzve. Ata “mund t’i mbulonin mëkatet e të rrëzuarve me meritat e tyre”. Shumë njerëz i kërkuan Ciprianit që ta deklaronte hapur këtë lloj faljeje mbulonjëse.

Por Cipriani refuzoi, duke qenë në favor të një sistemi ripranimi në kishë, të bazuar në shkallët e seriozitetit të mëkatit të tyre. Ai tha se lehtësia u duhej dhënë atyre që e kishin bërë fljimin vetëm pas një torture të tmerrshme dhe atyre që mund të rrëfenin se ishte trupi dhe jo shpirti i tyre ai që ishte dorëzuar. Megjithatë, ata që

kishin shkuar të bënin fljime me vullnetin e tyre, duhej të merrnin ndëshkimin më të rëndë.

Argumenti i tij fitoi një miratim të përgjithshëm, kështu që, për t'u marrë me këto shkallë të ndryshme mëkati, kisha krijoi një sistem të shkallëzuar pendese. Mëkatarët lejoheshin që t'i ktheheshin Darkës së Zotit vetëm pasi kishin kaluar disa periudha të ndryshme pendimi për mëkatin. Peshkopi iu jepte falje të rrëzuarve, me kusht që ata ta vërtetonin pendimin e tyre duke ardhur para bashkësisë të veshur me thes dhe hi mbi kokë. Pas këtij veprimi rrëfimi dhe përluljeje, peshkopi vendoste duart mbi të penduarin, në shenjë rikthimi në kishë. Por propozimi i rrëfyesve afrikanoveriorë u mposht vetëm për një kohë të shkurtër; ai nuk u shua. Ky propozim u rishfaq vite më vonë në doktrinën katolike romane të Thesarit të Meritave dhe në praktikën e indulgjencave¹⁶⁵ (*ndjesave*). Edhe në këto, kisha ua transferonte mëkatarëve në nevojë meritat e njerëzve jashtëzakonisht shpirtërorë (shenjtoreve).

Zëri më i fortë për një politikë strikte tradicionale erdhi nga Roma. Një presbiter dhe teolog mjaft i respektuar me emrin Novacian¹⁶⁶, argumentoi se kisha nuk kishte pushtet për t'u dhënë falje atyre që ishin fajtorë për vrasje, kurvëri dhe mohim të besimit. Ajo mund të jepej vetëm nga mëshira e Perëndisë në Gjykimin e Fundit.

Novaciani u përball me kundërshtimin e fortë të një presbiteri tjetër me emrin Kornel¹⁶⁷, i cili besonte se peshkopi mund të falte edhe mëkatet e rënda. Kisha u nda në këtë çështje. E shkuara iu kundërvu së ardhmes. Koncepti fillestar i mbrojtur nga Novaciani e konsideronte kishën si një shoqëri shenjtoreësh; pikëpamja e re e mbrojtur nga Korneli e konsideronte kishën si një shkollë për mëkatarët.

Pikëpamja e Kornelit ishte aq popullore, saqë e bëri peshkop të Romës, me zgjedhjen e shumicës. Novaciani siguroi mbështetjen e një minorance. Pas pak kohe, Novaciani ndërtoi një rrjet kishash të vogla dhe i konsideroi kishat katolike të ndotura, si rezultat i qëndrimit të tyre lehtësues kundrejt mëkatarëve. Ata mund të kishin pasur të drejtë, sepse kishat katolike tani ofronin falje të pakufizuar për të gjithë ata që mëkatonin.

Bashkë me pagëzimin dhe gjithmonë pas tij, katolikët kishin një sakrament të dytë; ai ishte ende pa formë, por ata u mbështetën në të si diçka me formë dhe e konsideruan veten të justifikuar që ta zbatonin në pothuajse çdo rast: dhe ky ishte sakramenti i pendesës.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Chadwick, Henry. *The Early Church*. Middlesex: Penguin, 1967.

Davidson, Ivor J. *The Birth of the Church: From Jesus to Constantine, AD 30–312, Baker History of the Church*. Vol. 1. Grand Rapids: Baker, 2004.

Davies, J. G. *The Early Christian Church*. Garden City, NY: Doubleday, 1967.

Greenslade, S. L., ed. *Early Latin Theology*. Philadelphia: The Westminster Press, 1976.

Prestige, G. L. *Fathers and Heretics*. London: S.P.C.K., 1963.

Kapitulli 8

NGA APOSTUJ NË INTELEKTUALË

Aleksandrinët

Jeronimi¹⁶⁸, i mirënjohur për përkthimin e Biblës në latinishten vulgare (*apo në latinishten popullore që sot njihet edhe si “Vulgata”*), ishte një murg strikt. Megjithatë, një herë, rreth vitit 374, ndërsa ishte ende i ri në jetesën me vetëmohim, u sëmur gjatë kreshmës dhe, në një makth, pa në ëndërr sikur po qëndronte para Fronit të madh të Gjykimit. Nga diku erdhi një zë i fortë dhe i tmerrshëm: “Ti, Jeronim, je ciceronian¹⁶⁹, jo i krishterë.”

Sigurisht, ai ishte zëri i ndërgjegjes. Jeronimi e donte Zotin, por e dinte gjithashtu se i donte dhe veprat e autorëve klasikë, si Ciceroni, Salusti, Lukreci, Virgjili, Horaci dhe Juvenali. Ëndrra e tij tregonte betejën e shpirtit të kishës së hershme kundër letërsisë dhe filozofisë pagane. Është një betejë pa fund. Çfarë lidhjeje ka Krishti me Belialin¹⁷⁰? Çfarë lidhjeje ka psalmisti me Horacin, ungjijtë me Niçen, apo Pali me Heminguejin?

Ndërkohë që mesazhi i krishterë përhapej, besimtarët u përballën me sfidën frymërore dhe intelektuale të të mësuarit të njerëzve me botëkuptime të ndryshme filozofike. Shumë prej këtyre botëkuptimeve hynin nën ombrellën e termit helenizëm - periudha e kulturës greke dhe e mendimit nga Aristoteli, deri në daljen në skenë të romakëve. Diskutimet dhe kritikën e reja i nxitën mendimtarët e krishterë që të jepnin një shpjegim më të plotë për mësimin e krishterë.

Në shekullin e tretë, krishterimi nuk ishte më një sekt i vogël judaik. Ai po dilte me shpejtësi të madhe si rivali mbizotërues i zakoneve të vjetra të Romës. Njerëzit me kulturë dhe pushtet po bënin pyetje të mëdha. Cili është roli i krishterimit në çështjet e njerëzve dhe perandorive?

DITË PËR BOTËN

Kisha gjithmonë ka një marrëdhënie të dyfishtë në çështjet njerëzore. Jezusi e përmbloodhi këtë rol më së miri, kur iu tha dishepujve se nuk janë “nga bota”, por janë “të dërguar në botë” (*Gjoni 17:16, 18*)¹⁷¹. Kjo sugjeron se, në planin e

Perëndisë, kisha e ndien ritmin e veçimit dhe përfshirjes: veçim, sepse ungjilli dhe jeta e përvetshme nuk janë nga njerëzit, por nga Perëndia; megjithatë edhe të përfshirë, sepse Perëndia e dërgon kishën në botë për të ndriçuar si dritë dhe për t'i udhëhequr njerëzit për tek e vërteta.

Kështu, kisha lëviz nëpër histori me një ritëm të veçantë: e ndarë nga bota dhe megjithatë vepron në botë. Kjo do të thotë betejë, sepse të krishterët shpesh ndryshojnë nga njëri-tjetri në lidhje me kufijtë e tërheqjes dhe përfshirjes. Ajo që për disa të krishterë është dëshmi, për të tjerët është kompromis.

Siç pritej, pra, disa të krishterë u rezistuan përpjekjeve të dijetarëve ortodoksë për ta pajtuar besimin e krishterë me filozofinë greke. Ata argumentonin se tërheqja (*veçimi*) apo ndarja ishte rruga e apostujve.

Gjoni i kishte paralajmëruar “djemtë” të tij që të mos e donin botën. “Në qoftë se ndokush do botën, - shkroi ai, - dashuria e Atit nuk është në të.”¹⁷² Dhe apostulli Pal, i cili dinte shumë më tepër për filozofinë greke, dalloi qartë se mesazhi i kryqit iu dukej grekëve si një marrëzi e pastër. Çfarë lidhjeje kishte drita me errësirën?¹⁷³

Në shekullin e tretë, kundërshtari më i fortë i pajtimit të krishterimit me filozofinë helene ishte Tertuliani. “Herezitë, - bërtiste ai, - nxiten nga filozofia. Valentini¹⁷⁴ ishte platonist! Markioni ishte stoik! Çfarë kanë të përbashkët Athina dhe Jerusalemi? Larg qofshin të gjitha përpjekjet për të prodhuar një krishterim të njollësor me përbërës stoikë, platonikë dhe dialektikë! Ne s’kemi nevojë të bëhemi kureshtarë përtej njohjes së Jezu Krishtit. Kur besojmë, nuk kemi nevojë për asgjë tjetër, përveç besimit. Kërkoni që të mund të besoni; pastaj ndaloni!”

Duke shqyrtuar betejën për jetë e vdekje të kishës me gnosticizmin, të krishterët nuk mund ta hidhnin lehtë poshtë qëndrimin e Tertulianit, si një reagim të nxituar të ndonjë sharlatani fetar. Gnostiku Valentin i kishte drejtuar vërtet armët e tij filozofike kundër ungjillit dhe e kishte bërë lëmsh kampin e të krishterëve. Gnosticizmi kishte krijuar një version të rimodeluar të krishterimit, me qëllim që t’iu përshtatej disa bindjeve ekstreme të momentit, të cilat ishin të zakonshme në kulturën mesdhetare.

Por, pasi gnostiku ishte identifikuar për atë që ishte, pra, si armik brenda radhëve të kampit, a mund të vazhdonin të krishterët që t’i rezistonin filozofisë helene si të ishte një spiune e huaj, apo duhej ta rekrutonin atë si aleate?

Gjatë shekullit të tretë, kur të krishterët po luftonin për ta ruajtur besimin nën politikat persekutuese të perandorëve, ata po zbulonin gjithashtu edhe mënyra për ta paraqitur ungjillin me fjalët e mendimit helen. Erdhi një moment kur perandori e pranoi ungjillin dhe Roma u bë e krishterë. Por rruga për pajtim u shtrua nga ata mësues të krishterë, të cilët treguan se besimi dhe filozofia mund të jetojnë në harmoni, kur të dyja i përulën Krishtit.

Drejtimi për këtë bashkim filloi në Aleksandri, në një shkollë katekizmi të drejtuar nga Klementi dhe Origeni. Ata ishin të parët e një radhe dijetarësh të krishterë që e njihnin mjaft mirë urtësinë e Greqisë dhe ishin entuziastë për këtë

filozofi, e megjithatë ishin besnikë ndaj mësimit të Krishtit. Ata u përpoqën që të futnin në krishterim gjërat më të mira të kulturës së botës helene, sidomos nga filozofët platonikë dhe stoikë. “Rruga e së vërtetës, - tha Klementi, - është një. Por në të rrjedhin përrenj nga të gjitha anët, si në një lumë të përjetshëm.”

Historianët ende debatojnë nëse kjo shkollë doli nga brenda kishës në Aleksandri, apo nëse në fillim ajo ishte e pavarur nga kisha. Unë mendoj se provat tregojnë për një fillim të pavarur. Dimë që filozofët e ndryshëm - stoikë, cinikë apo gnostikë - hapnin shkolla në qytetet kryesore dhe i tërhiqnin nxënësit me mësime të veta. Të krishterët ndoqën të njëjtën praktikë. Kur Justini ishte para gjyqit në Romë, gjykatësi i tij pagan e pyeti për veprimtarinë që zhvillonte. Sipas regjistrit zyrtar, Justini iu përgjigj: “Jetoj në katin e dytë të shtëpisë së njëfarë Martini, pranë banjave të Timoteut. Atje kam qëndruar që kur erdha në Romë për herë të dytë. Nuk njoh ndonjë tjetër vend takimi. Të gjithëve atyre që më vizitonin atje, u kam mësuar doktrinën e së vërtetës. Po, jam i krishterë.”

Me sa dihet, rreth vitit 180, një i krishterë siçilian i quajtur Panten, themeloi në Aleksandri një shkollë të ngjashme për “gnosticismin e krishterë” dhe atje mësonte se krishterimi ishte filozofia e vërtetë. Ai kishte si synim të hynte në botën e mendimit të paganëve, për të treguar epërsinë e besimit katolik. Mësimi ishte “gnostik” (fjalë e cila në kuptimin e parë të saj do të thotë: dije), sepse bënte pyetjet e mëdha të kuptimit; por ishte një *gnosticism i krishterë*, sepse mbante përgjigjet ortodokse. Panteni iu bënte thirrje të gjithë atyre që kishin uri për njohuri, jo vetëm të krishterëve, por edhe paganëve, të cilët kërkonin të vërtetën. Me anë të shpjegimeve të tij të plota dhe frymëzuese, ai fitoi shumë paganë për Krishtin dhe i ngriti shumë të krishterë bashkë me të në qiejt teologjikë.

PASTORI I FILOZOFËVE

Reputacioni i Pantenit e nxiti Klementin që të shkonte në Aleksandri. Ai qëndroi atje për njëzet vjet, së pari, si nxënës i Pantenit, dhe pastaj si pasues i tij në krye të shkollës. Klementin e njohim kryesisht nga ato shkrime të tij që kanë mbetur deri në ditët tona. Veprat më të mira formojnë me gjasë një trilogji: *Thirrje paganëve*, *Udhëzuesi*, dhe *Të ndryshme*, të cilën nuk e plotësoi kurrë.

Megjithatë, bashkëkohësit e tij nuk e njihnin dhe aq si autor, sesa si “lajmëtar të krishterimit me veshje filozofi”. Veshja prej filozofi ishte shenja e një personi që jeton në një mënyrë të dallueshme e mes një komuniteti të veçantë, duke kërkuar njohuri të vërteta. Klementi dha dëshmi për të vërtetën dhe njohurinë e gjendur te

ndjekja e Krishtit, duke pasur si prapaskenë Aleksandrinë, që ishte një qendër intelektuale, për sa i përket kërkimit të së vërtetës.

Klementi, “dijetari i parë i krishterë,” i njihte mirë jo vetëm Shkrimet e Shenjta, por edhe njohuritë e kohës, duke përfshirë edhe filozofinë greke dhe letërsinë klasike. Ai i kuptonte çështjet dhe problemet e të rinjve që vinin nga qendra të tilla arsimit, si Roma, Athina dhe Antiokia. Ata ishin kaq të pakënaqur nga mësimet që kishin marrë, sa edhe Klementi, e tani kërkonin dhe e gjetën urtësinë përfundimtare dhe më të lartë, në zbulesën e krishterë. Sigurisht, shumë prej nxënësve e kishin takuar krishterimin më parë, në formën e ndonjë teorie heretike gnostike. Klementit i duhej që të hynte në botën e tyre për t’ua shkoklavitur konceptet dhe për t’i drejtuar dalëngadalë nga gabimi në njohurinë e vërtetë të krishterimit. Ai jetoi dhe mësoi si filozof, dhe i përdori format e gjuhën e gnostikëve të kohës.

Qëllimi i Klementit ishte i qartë. Ai rroku jo vetëm rrobën e jashtme dhe format e shprehjes së filozofëve paganë të kohës, por edhe problemet e tyre. Për shembull, në rast se diskutonte për universin dhe kuptimin e tij (kozmozogjinë), një temë kaq e preferuar nga gnostikët, nuk e bënte këtë me qëllimin që t’i provonte këto ide si të gabuara aty për aty dhe pastaj t’i flakte menjëherë tej, por, përkundrazi, Klementi tregonte se si pyetjet themelore fetare për krijimin e botës, ekzistencën e ligësisë në këtë jetë dhe shpëtimi me anë të Fjalës, Jezu Krishtit, gjente përgjigjen më të thellë dhe përfundimtare në zbulesën e krishterë. Ai donte që të ishte apostull për botën intelektuale helene. Qëllimi i tij nuk ishte thjesht apo kryesisht teologjik, por pastoral. Qëllimi i tij nuk ishte të fitonte argumentin, por të fitonte njerëzit për Krishtin, dhe t’i udhëhiqte ata në shpëtim.

Kjo ishte një përpjekje shumë e rrezikshme, sidomos në Aleksandri, ku ndikimi i gnosticizmit valentinian ishte ende i pranishëm. Kisha kishte arsye që të ishte e trembur nga filozofia greke dhe letërsia pagane. Feja pagane e kishte përshkuar të gjithë letërsinë klasike dhe, kjo strukturë, njëkohësisht fetare dhe filozofike, kishte prirjen që t’i shtrembëronte bindjet kyçe të krishtera. Ata që ishin bërë të krishterë dhe nuk e kishin informacionin e mjaftueshëm, shpesh viheshin përballë zgjedhjes ndërmjet një herezie të zgjuar, të mbrojtur me oratori, dhe një ortodoksie të thjeshtë. Çdo i krishterë, i cili është arsimuar në shkollat e sotme laike, e dallon këtë problem.

Klementi ishte i vendosur që të ofronte një mundësi të tretë.

Ashtu si gnostikët heretikë, edhe dijetarët aleksandrinë synonin që ta sillnin krishterimin në përputhje me mendimin e kohës. Kjo bënte thirrje për një rol pozitiv për filozofinë. Klementi thoshte se ajo ishte përgatitje për krishterimin. “Para ardhjes së krishterimit, - thotë ai në kapitullin e parë të librit *Të ndryshme*, - filozofia ishte e nevojshme për grekët, në lidhje me drejtësinë. Tani ajo është e dobishme për t’iu dhënë përshpirtshmëri atyre që e arrijnë besimin me anë të demonstrimit. Filozofia ishte një mësues për grekët, si edhe ligji për judenjtë, duke e përgatitur rrugën për ata që përsosen në Krishtin.”

Sidoqoftë, metodat e Klementit dhe Origenit ishin në kundërshtim të fortë me ato të gnostikëve heretikë. Në ndërtimin e çështjes së tyre filozofike për krishterimin, gnostikët e sakatonin ungjillin e apostujve. Por Klementi dhe Origeni i qëndruan plotësisht besnikë mesazhit thelbësor të Pjetrit dhe Palit, edhe kur zbuluan ndërlikimet e tij.

Klementi dhe Origeni ndryshojnë nga gnostikët edhe në një aspekt tjetër të rëndësishëm: në sjelljen e krishterë. Shumë heretikë gnostikë besonin se përfitimi i njohurive nuk kishte lidhje me formimin e karakterit, meqenëse materia dhe trupi, në mënyrë të pandarë, ishin të liga dhe të korruptuara. Por Klementi ngul këmbë se mprehtësia frymërore i vjen atij që është i pastër në zemër, atyre që janë aq të përlulur, sa të ecin me Perëndinë si fëmija me atin, atyre që kanë një motiv për sjelljen morale, i cili shkon përtej frikës së ndëshkimit apo shpresës së shpërblimit, dhe kanë për synim pëlqimin e së mirës, thjesht për hir të saj. Kjo është një ngjitje nga besimi me anë të njohurisë drejt në vizionin e bekuar përtej kësaj jete, kur të shpenguarit do të jenë një me Perëndinë. Baza e kësaj mundësie të bashkimit mistik është shëmbëlltyra e Perëndisë e rrënjësuar në krijim.

Kështu, mbërrijmë te konflikti themelor midis Klementit dhe gnostikut heretik. Valentinianët e kishin refuzuar krijimin si produkt të ndonjë hyjnie të lig, por Klementi i jepte krijimit vendin qendror. Ai besonte se Perëndia i kishte mbjellë farat e mira të së vërtetës në të gjitha krijesat e tij të arsyeshme. I krishteri mund të mësojë nga grekët, sepse e gjithë e vërteta dhe mirësia, kudo që të gjendet, vjen nga Krijuesi.

Kështu, shërbesa e Klementit shënoi një pikë të rëndësishme në përparimin e doktrinës së krishterë. Pas tij, mendimi grek u bashkua me atë të krishterë. Kjo lidhje u forcua nga shenjtorët dhe teologët e mëdhenj të krishterimit të mëvonshëm lindor. Pa të, arritjet e lëkundura teologjike të këshillave të parë të kishës do të kishin qenë të pamundura. Gjenialiteti i Origenit iu kushtua ndërtimit mbi themelet e kësaj lidhjeje.

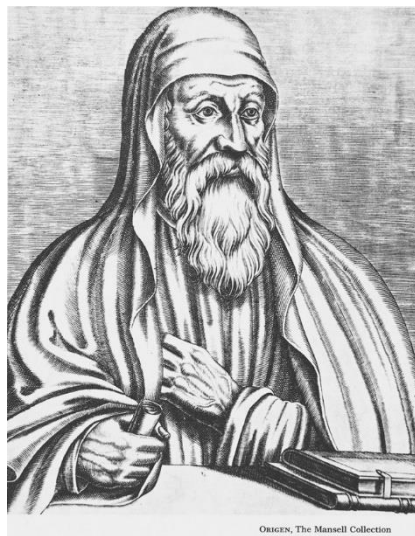
ORIGJENI DHE ETJA PËR TË VËRTETËN

Menjëherë pasi hyri shekulli i tretë, kundër të krishterëve në Aleksandri shpërtheu një persekutim. Klementi u detyrua të largohej nga qyteti, por, siç kishte mësuar nga Platoni, “nevoja është nëna e shpikjes”. Udhëheqjen e shkollës ia dorëzoi një të riu tetëmbëdhjetëvjeçar me dhunti të spikatura.

Edhe në atë moshë të re, Origeni vërtetoi se ishte një pasues i denjë i Klementit. Kishte të njëjtin entuziazëm për filozofinë, si mësuesi i tij. Edhe ai, etjen e njeriut për njohuri ia atribuonte veprës së Perëndisë:

“Në qoftë se shohim ndonjë vepër të admirueshme arti njerëzor, menjëherë bëhemi kuriozë që të hetojmë natyrën, mënyrën dhe qëllimin e këtij

prodhimi; edhe suditja e veprave të Perëndisë na nxit me një dëshirë pambarimisht më të madhe për të mësuar parimet, metodën, qëllimin e krijimit. Kjo dëshirë, ky pasion, është mbjellë pa dyshim brenda nesh nga Perëndia. Dhe, ashtu si syri kërkon dritë dhe trupi ushqim, ashtu edhe mendja jonë ka... dëshirën e natyrshme për të njohur të vërtetën e Perëndisë dhe shkaqet e asaj që vrojtojmë.”

ORIGEN, The Mansell Collection

Vetëm krishterimi e ka këtë njohuri, dhe Origeni kishte si synim që ta sillte të gjithë të vërtetën në planin e shpëtimit, të cilin Perëndia e kishte siguruar me anë të Krishtit.

Origeni vinte nga një familje e krishterë. I ati, Leonidha, u martirizua në persekutimin që e kishte detyruar Klementin të largohej nga Aleksandria. Për të mbështetur familjen, Origeni shiti librat e tij jo të krishterë dhe filloi karrierën e tij të jashtëzakonshme si mësues dhe dijetar.

Fatkeqësisht, ky dijetar kishte shpesh probleme me peshkopin e tij, Demetrin. Ai mendonte se Demetri ishte një zyrtar kishe i etur për pushtet dhe i konsumuar nga rëndësia që i jepte vetes. Nga ana e tij, Demetri mendonte se Origeni nuk donte të bashkëpunonte në përpjekjet e tij për ta organizuar kishën në Egjipt. Në kishën e lashtë ishte peshkopi ai që drejtonte shërbesën e personave nën kujdesin e tij. Mundësitë e Origenit për shërbesë kufizoheshin nga peshkopi i tij.

Rreth vitit 229, Origeni u ftua në Athinë dhe, gjatë rrugës për në Greqi, kaloi përmes Palestinës, ku kishte shumë admirues. Në Cezarë pranoi të shugurohej për shërbesë. Demetri e konsideroi këtë si një rast flagrant mosbindjeje dhe udhëhoqi një dënim publik për Origenin. Pas kësaj, Origeni u detyrua që të qëndronte në

Cezaré. Kështu, karriera e këtij dijetari të madh ndahet në vitet që ai kaloi në Aleksandri (202-230) dhe ato në Cezaré (230-254).

Megjithatë, në çdo qytet, mësuesi Origjen i tërhiqte njerëzit si magnet. Ai pranonte ftesa për të shkuar në shumë vende. Nxënësit vinin nga qindra kilometra larg për të kapur diçka nga urtësia e tij, ashtu siç erdhi Mbretëresha e Shebës për Solomonin. Njëri prej më të hershmeve ishte një nxënës i ri i ligjit nga Azia e Vogël i quajtur Gregor¹⁷⁵, më vonë i mbiquajtur Çudibërësi, për shkak të veprave misionare jashtëzakonisht të suksesshme mes njerëzve të tij.

Pasi kaloi pesë vjet nën mësimin e Origjenit, Gregori shkroi një libër ku e lavdëronte mësuesin. Sipas Gregorit, qysh nga fillimi, Origjeni iu vendoste nxënësve të tij qëllimin e filozofisë së vërtetë, arritjen e jetës së drejtë. Ai thoshte se vetëm ata që synonin të jetonin një jetë të drejtë, mund të jetonin të denjë si krijesa të arsyeshme, dhe duhej të kërkonin të njihnin së pari vetveten, pastaj atë që është e mirë dhe për të cilën duhet të luftojë çdo njeri, atë që është e keqe dhe atë që njeriu duhet të shmangë. Ai thoshte se padituria është pengesë e madhe për shenjtërimin. Nuk mund të ketë perëndishmëri të vërtetë te njeriu që e përçmon dhuntinë e filozofisë. “Por filozofia e vërtetë, - tha Origjeni, - përqendrohet gjithmonë te Fjala, i cili i tërheq të gjithë në mënyrë të parëzistueshme te vetja e Tij, me anë të bukurisë së Tij të papërshkrueshme.”

Pra, filozofia e Origjenit ishte shumë më tepër sesa një çështje idesh; ajo ishte një mënyrë për të formuar karakterin. Në këtë pikë, shembulli që ai jepte u vërtetua se ishte edhe mësimi i tij më i fuqishëm. Gregori thoshte se ai i nxiste nxënësit “më shumë me veprat që kryente, sesa me teoritë që mësonte”. Ai i nxiste nxënësit që të shqyrtonin burimet e sjelljes së tyre, për të vënë re impulset që i drejtonin nga përshtatimi në rregullin moral, dhe për t’i rezistuar farës së të ligës e për të kultivuar rritjen e mirësisë, e cila ishte ajo që Origjeni nënkuptonte me fjalën arsye. Kështu, ai kultivonte te nxënësit dashurinë për virtytin, dhe ata arritën të kuptonin se vetë mësuesi i tyre ishte një model i njeriut me të vërtetë të urtë.

Falë bujarisë së një miku të pasur, Origjeni përfitoi nga shërbimet e shtatë shkruarve stenografë, të cilët punonin me turne. Nga punishtja e tij letrare filluan të dilnin shumë libra. Fama arriti majat më të larta. Më vonë, Jeronimi bëri pyetjen: “Kush mund t’ia dilte të lexonte gjithçka që shkroi Origjeni?”

Burri i madh nga Aleksandria iu drejtua një game të gjerë temash për të krishterët dhe kundër paganëve, por shpjegimin e Shkrimit e konsideronte gjithmonë si detyrën e tij parësore. Në fakt, ai është i vetmi i krishterë greqishtfolës, i cili e ka studiuar Dhiatën e Vjetër në hebraishten origjinale. Ai bëri një libër të titulluar *Hexapla*¹⁷⁶, i cili paraqiste gjashtë versione të Dhiatës së Vjetër, në gjashtë kolona paralele. Kësaj i shtoi dhe një numër shumë të madh komentareësh dhe qindra predikime mbi libra të ndryshëm. Ai besonte se Shkrimet janë thesari i zbulesës hyjnore. Kështu që nxënësit duhet t’i shikonin ato si një e tërë. Nëse kuptimi i dukshëm i një vargu duket sikur i kundërshton bindjet e nevojshme të

moralitetit apo natyrës së Perëndisë, në to duhet të ketë pasur ndonjë mësim më të thellë nën sipërfaqen e fragmentit.

Kjo bindje e shtyu Origenin në atë që zakonisht e quajmë “interpretim alegorik” të Shkrimeve. Ai mendonte se ka tri nivele kuptimi në Bibël: kuptimi i drejtpërdrejtë; zbatimi moral për shpirtin; dhe kuptimi alegorik e frymëror, i cili u referohet mistereve të besimit të krishterë. Këto kuptime u korrespondojnë koncepteve të zakonshme se qeniet njerëzore përbëhen nga një mendje, një shpirt dhe një trup. Në praktikë, Origjeni, në mënyrë tipike, i bënte thirrje kuptimit të drejtpërdrejtë dhe atij frymëror. Origjeni besonte se interpretimi i Biblës ishte një përpjekje e madhe intelektuale, por aftësia për të parë kuptimin frymëror i jepej atij nga Fryma e Shenjtë si një dhunti.

Shqetësimi thelbësor i Origenit ishte ta linte gjithë Biblën të fliste për vete, çfarëdo që të mund të duket se thotë një tekst, sepse, kur flet Bibla, ajo flet për Perëndinë që e frymëzoi.

Këtu Origjeni shënoi një pikë shumë të rëndësishme kundër heretikëve. Prireja ku ngul këmbë herezia, qoftë kjo e lashtë apo moderne, është të kapet pas disa tekstesh të rëndësishëm dhe të nxjerrë prej tij ndonjë interpretim të ngurtë dhe të gabuar. Origjeni nuk e lejoi kurrë këtë. Ai donte që të fliste e gjithë Bibla, sepse e dinte se ato që mësonte Bibla në tërësinë e vet janë dhe të vërtetat kryesore të krishterimit katolik.

Vepra e madhe e Origenit mbi Shkrimet ishte jashtëzakonisht e rëndësishme. Ajo i ndihmoi të krishterët e mençur që ta besonin Biblën dhe të mbeteshin të krishterë. Kush e di se ç’mund t’i kishte ndodhur krishterimit, në rast se Bibla nuk do të ishte interpretuar me arsye, për të ushqyer mendjen dhe për të kontrolluar zhvillimin e mendimit të krishterë? Origjeni i ruajti Shkrimet për kishën dhe kështu mbrojti themelin historik të besimit të krishterë.

TEOLOGJI PËR MENDIMTARËT

Arritjet e këtij dijetari të madh në studimin e Biblës, iu bashkëngjitën edhe punës së tij si pionier i teologjisë sistematike. Pjesa më e madhe e teologjisë më të hershme të krishterë synonte refuzimin e herezisë. Origjeni ishte teologu i parë që shpalosi gjithë kuadrin intelektual të besimit të krishterë. Qysh në fillimet e shërbesës së tij, ai nxori veprën mbi *Parimet e para*¹⁷⁷, por nuk e ndieu kurrë nevojën për ta modifikuar në ndonjë shkallë të caktuar. Ajo iu drejtohej lexuesve të arsimuar dhe merrej me idetë që ata i njihnin. Origjeni nuk ndiente përçmim për besimin e thjeshtë të fshatarëve, por e dinte se, në qoftë se krishterimi do të duhej

ta ndikonte formimin e qytetërimit, duhej që së pari të arsyetohej si në zemrën, ashtu dhe në intelektin e njerëzimit.

Norma e besimit ishte një riformulim jozyrtar i mësimit apo historisë së krishterë që gjendej në disa mësues të hershëm të krishterë. Origjeni shpallte me mirënjohje se nuk e kishte braktisur kurrë normën e besimit. Megjithatë, ai u ndie i lirë që të ofronte një mësim “të hamendësuar”, kur norma heshtte mbi një temë të caktuar.

Duket se përfytyrimi i Origjenit nuk njihte kufi. Ai shkonte deri aty sa të jepte si mësim se të gjitha krijesat, përfshi dhe vetë djallin, një ditë do të riktheheshin në një bashkësi me Perëndinë. Ferri do të boshatisesh. Kjo doktrinë, mbi të gjitha të tjerat, i shkaktoi probleme pa fund. Shumë mendje njerëzore në historinë e kishës kanë ëndërruar që një ditë dashuria e Perëndisë të mund të triumfojë mbi çdo rebelim mëkati. Gabimi i Origjenit ishte se këtë ëndërr e ktheu në doktrinë. Të krishterët ortodoksë e dinin se këtë ëndërr s’mund ta kthenin në doktrinë, sepse një ide e tillë priret gjithmonë të mohojë vullnetin e lirë të njeriut dhe pasojat e përjetshme të tij.

Nëse Perëndia ka karakter, siç argumentoi Çarls Uilliamsi në librin e tij *Zbritja e pëllumbit*, dhe në rast se njeriu ka zgjedhje, refuzimi i përjetshëm i Perëndisë nga njeriu duhet të pranohet si mundësi; pra, ferri duhet të mbetet. Origjeni thjesht shkoi më tej se ç’duhej. Ai propozoi një doktrinë që mund të mbetet vetëm dëshirë.

Fundi i të gjitha dëshirave për Origjenin erdhi në vitin 254. Në persekutimin e shkaktuar nga perandori Dec, Origjeni u piketua në mënyrë të veçantë për t’u sulmuar. E futën në burg, e lidhën me zinxhirë dhe e torturuan. Autoritetet i shkaktuan dhimbjet më të tmerrshme dhe e mbajtën gjallë nën tortura të pandërprera. Terrori i Decit kundër kishës mori fund në vitin 251 dhe Origjeni u lirua. Megjithatë, tortura e kishte bërë punën e saj te mësuesi i thinjur. Ai vdiq tre vjet më vonë, në moshën 69-vjeçare, në Tiro.

Mendja e gjerë e Origjenit dhe shpirti bujar i Klementit u kanë shkaktuar gjithmonë parehati të krishterëve ortodoksë. A mos shkuan ata tepër larg në pranimin e mjedisit helenist? A u pushtuan radhët e krishtera nga gjuha dhe konceptet e filozofisë greke, dhe a e çuan në prangosje këto gjëra ungjillin e vërtetë? Të krishterët e sinjertë i ngrenë këto pyetje, sepse e dinë që dashuria për botën mund të komprometojë nenet e zbuluara të besimit.

Megjithatë është e qartë se Klementi dhe Origjeni i qëndruan besnikë besimit. Ndonëse hynë seriozisht në botën frymërore të dëgjuesve të tyre, ata ishin të ndërgjegjshëm për kuptimin e shpëtimit. Ashtu siç mori Krishti ekzistencën njerëzore në mishërimin e Tij, kështu dhe populli i Tij, gjatë historisë, vishet me njerëzimin e të gjithë popujve dhe qytetërimeve. Ashtu si Pali, i cili ishte “gjithçka për të gjithë” (*1 Korintasve 9:22*)¹⁷⁸, Klementi shpallte vazhdimisht: “Për helenët duhet të bëhesh helen, që t’i fitosh të gjithë. Atyre që e kërkojnë, duhet t’u ofrojmë

atë lloj urtësie, të cilën e njohin, në mënyrë që të kalojnë përmes botës së ideve të tyre në besimin tek e vërteta, sa më lehtësisht që të jetë e mundur.”

Nga ana pozitive, ajo që bënë Klementi dhe Origeni ishte ruajtja e humanizmit për krishterimin. Ata ndihmuan në daljen e udhëheqësve të tjerë të mëdhenj të krishterë - Athanasit¹⁷⁹, Gregorit të Nisës¹⁸⁰ dhe Gjon Gojartit [ose Joan Gojartit]¹⁸¹ - që i pasuan. Ata treguan se edhe pjesa më e mirë e kulturës klasike mund të gjejë një shtëpi dhe të ardhme brenda kishës.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Davidson, Ivor J. *The Birth of the Church: From Jesus to Constantine, AD 30–312*. Baker History of the Church. Vol. 1. Grand Rapids: Baker, 2004.

Danielou, J. *Origen*. Translated by W. Mitchell. New York: Sheed and Ward, 1955.

Franzen, August. *A History of the Church: Revised and Edited by John P. Dolan*. New York: Herder and Herder, 1969.

Oulton, J. E. L., and Henry Chadwick, eds. *Alexandrian Christianity*. Philadelphia: Westminster, 1954.

Patzia, A. C. *The Emergence of the Church*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2001.

Prestige, G. L. *Fathers and Heretics*. London: S.P.C.K., 1963.

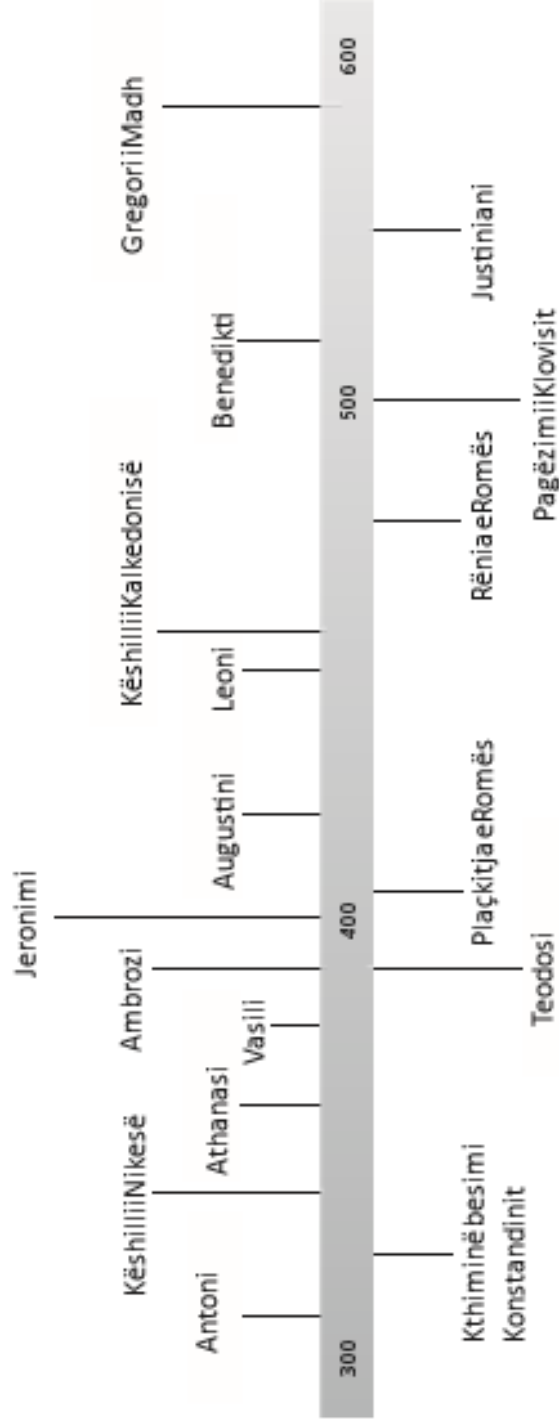
*Trigg, Joseph Wilson. *Origen: The Bible and Philosophy in the Third Century Church*. Atlanta: John Knox, 1983

EPOKA E PERANDORISË SË KRISHTERË ROMAKE

Periudha mes viteve 312 - 590 pas Krishtit

Perandori Konstandin është një prej figurave kryesore në historinë e krishterimit. Pas kthimit të Konstandinit në besim, krishterimi lëvizi me shpejtësi nga izolimi i katakombeve, në prestigjin e pallateve. Lëvizja e nisi shekullin e katërt si një minoritet i përndjekur dhe e mbylli këtë shekull me statusin e fesë zyrtare të perandorisë. Kështu, Kisha e krishterë u bashkua me fuqinë e shtetit dhe mori një përgjegjësi morale për të gjithë shoqërinë. Fillimisht, nën udhëzimin e Konstandinit, Kisha e përpunoi doktrinën e saj dhe e zhvilloi strukturën e vet. Disa persona, si për shembull historiani Euzeb, e panë përqaftimin e krishterimit nga ana e Konstandinit si një fitore mbi perandorinë. Të tjerë, si murgjit, besonin se kultura po e robëronte krishterimin. Historia që vjen më pas tregon “krishterizimin” e mendësisë madhështore heleniste dhe të botës. Kur perandoria u hapi udhën pushtuesve barbarë (që sot njihen me emrin europianë), në mënyrë ironike murgjit fituan mbi pushtuesit; ata shpalosën dinjitetin e një jete në komunitet, e cila ishte e rregulluar mirë dhe kishte rrënjë të thella në besimin e krishterë.

Epokae Perandorisēs khrisiterō Romae

DORËZIMI I SKEPTRIT

Kthimi i perandorisë në besim

Edhe nëse ndonjë turist i sotëm i qytetit të Romës mund të mos ketë ndonjë interes të veçantë për historinë apo skulpturën, prapëseprapë do të mbetej gojëhapur nga madhësia e Harkut të Triumfit të Konstandinit¹⁸². Por, në rast se lexon me kujdes në broshurën shoqëruese, do të kuptojë se e shkruara latinisht në krye të harkut lavdëron “Perandorin Cezar Flav Konstandini i Madh” për një fitore të lavdishme kundër “armikut dhe gjithë ushtrisë së tij.”

Një pamje, në anën e harkut me drejtim nga qyteti, tregon armikun, një Cezar rival me emrin Maksent¹⁸³, dhe trupat e tij, të cilat po bien nga Ura e Milvanit¹⁸⁴ në lumin Tiber. Ato ishin viktimat e mposhtura dhe të përgjakura të Konstandinit fitimtar.

Euzebi i Cezarësë, historiani dhe biografi i krishterë i Konstandinit, e krahasoi shkatërrimin e Maksentit në Tiber me atë të faraonit në Detin e Kuq. Shumë bashkëkohës mendonin se kthimi i Konstandinit në besimin e krishterë dhe fitorja e tij kundër armiqve ishte “frymëzuar nga Perëndia”, dhe shënonte një pikë kthese në histori.

Konstandini përfaqëson përfundimin e epokës së krishterimit katolik dhe fillimin e epokës së perandorisë së krishterë (312-590). Martirët guximtarë i përkisnin të kaluarës. Kishte filluar krishterizimi i perandorisë dhe ndërhyrja e perandorit në punët e kishës. Pasojat e pakëndshme të këtyre dy zhvillimeve mund t’i shohim edhe në kohën e sotme.

Po si ishte e mundur kjo rrjedhojë ngjarjesh? Si u ngrit papritmas ky “supersticion” i përçmuar e i përndjekur, me emrin krishterim, nga hijet e shoqërisë romake, dhe mori, pothuajse brenda natës, udhëheqjen frymërore të kësaj perandorie të paanë dhe të fuqishme?

KTHIMI PËRMBYS I NJË PERANDORIE

Për ta kapur kuptimin e këtij transformimi të fatit të krishterimit, duhet të kthehemi pas te pararendësi i Konstandinit në pallatin perandorak, një gjeneral me emrin Dioklecian¹⁸⁵.

Në vitin 284 ishin shfaqur të gjitha shenjat e rënies së perandorisë, dhe në këtë kohë Diokleciani veshi rrobën e purpurt (*të perandorit*). Në shekullin e tretë, tridhjetë perandorë kishin pretenduar të merrnin në zotërim fronin, dhe shumë të tjerë ishin munduar që ta bënin një gjë të tillë. Senati romak pothuaj as nuk përpqej më që të bënte mocionet e zgjedhjeve të cezarëve. Lidhjet e gjakut me perandorin e momentit nuk kishin asnjë rëndësi në përcaktimin e pasardhësit. Përkundrazi, bijtë dhe të afërmit e ngushtë të një cezari ishin shpesh në rrezik ekzekutimi të menjëhershëm me ardhjen e një perandori të ri.

Këtë krizë Haçinsoni dhe Gerisoni¹⁸⁶ e përshkruajnë kështu:

“Nëpër perandori u përhap kaosi dhe anarkia. Vrasja e një cezari ishte sinjal që trupat romake në ndonjë vend që të shpallnin një sundimtar të ri. Nganjëherë këtë zgjedhje e bënin vetë rojet pretoriane të vendosura në Romë; nganjëherë caktimi i perandorit bëhej nga ushtritë në kufi. Në mbyllje të shekullit të tretë, pjesa më e madhe e romakëve të mençur ishin të dëshpëruar. Ata e kuptuan se perandoria po rrëshqiste drejt shkatërrimit dhe qytetërimi krenar i dikurshëm po zhytej në një det barbar.”

Sigurisht, ishte pikërisht kjo që ndodhi në fund. Por rënia nuk erdhi në vitin 300. Në Perëndim ajo u vonua edhe për 175 vjet të tjerë. Ndërsa në Lindje pati një perandori që pretendonte të ishte “romake”, e cila vazhdoi të ekzistonte pothuajse deri në ditën kur Kolombi ngriti spirancat për të udhëtuar drejt zbulimit të Botës së Re. “Ky kthim i menjëhershëm në historinë e Romës, nga kaosi dhe shpërbërja që kishte kaluar çdo kufi, në një burim të ri force dhe stabiliteti, ishte kryesisht produkt i një mbretërimi, ai i Dioklecianit”, i cili e mbajti fronin për 20 vjet (284-305), deri pak kohë para Konstandinit.

Diokleciani nuk ka lënë emër të mirë në qarqet e krishtera, për shkak se ishte më i egri i persekutorëve të kishës. Megjithatë, duke gjykuar nga anarkia që trashëgoi kur erdhi në fron dhe nga perandoria e ripërtërirë që iu la pasuesve, “Diokleciani meriton të renditet vërtet midis perandorëve më të mëdhenj.”

Diokleciani, bir i dy skllëvërve në Dalmaci (zona e Ballkanit të sotëm), nisi një karrierë ushtarake dhe u bë komandant i ushtrisë përpara se të mbushte dyzet vjeç. I ngritur në fron “me zgjedhjen e gjeneralëve dhe oficerëve,” ai e zgjidhte ndonjë konkurrencë të mundshme për pushtet perandorak, duke iu sulur rivalit më të afërt,

teksa ai qëndronte para gjykatës së Senatit, dhe duke e shpuar atë tej përtej me shpatë. “Qysh nga ai moment, ky ushtarak dorërendë vazhdoi ta mbante për zverku perandorinë që po shkërmoqej dhe e shkundi duke i dhënë jetë të re.” Ai jo vetëm që e rikuperoi tërheqjen që kishte bërë perandoria nga Gjermania dhe përgjatë Danubit, por edhe pushtoi pjesën më të madhe të Britanisë dhe të Persisë.

Megjithatë, Diokleciani ishte më tepër sesa një gjeneral fitimtar. Pas ca kohësh, aftësia e tij si burrë shteti u vërtetua se ishte më e rëndësishme se kaq. Ai ishte i bindur se perandoria ishte e pamënaxhueshme. Sulmet e përhershme në kufi kërkonin riorganizim. Kështu, ai e ndau pushtetin perandorak me tre persona të tjerë, themeloi katër oborre perandorake, dhe asnjërin prej këtyre nuk e la në Romë. Oborri i vetëm e vendosi në Nikomedia¹⁸⁷, në këndin veriperëndimor të Azisë së Vogël. Prej aty vazhdoi të mbante nën vëzhgim të rreptë pushtuesit, kërcënues të përhershëm përgjatë kufijve lindorë.

Plani i Dioklecianit kishte si synim që ta mbronte perandorinë nga anarkia e krijuar nga vrasja e vazhdueshme e perandorëve. Ky perandor plak dhe i zgjuar besonte se ndarja e pushtetit perandorak në katër burra - dy “Augustë”¹⁸⁸, që kishin secili nga një “Cezar”¹⁸⁹ pak më të ulët se vetja - do t’i kontrollonte ambiciet e rivalëve të tij më të mundshëm. Meqë secili prej tyre kishte shpresa të bëhej perandor, ata nuk do të tundoheshin më që të “gradoheshin” në një shkallë më lart, duke vrarë sundimtarët më të vjetër.

TË KRISHTERËT NË ZJARR

Askush nuk e di me saktësi përse, por Diokleciani, dy vjet para përfundimit të mbretërimit të tij shumë të frytshëm, urdhëroi papritmas persekutimet më të tmerrshme kundër të krishterëve. Për tetëmbëdhjetë vjet, Diokleciani, megjithëse ishte pagan i bindur dhe praktikues, nuk i kishte kushtuar vëmendje fuqisë së krishterë që sa vinte e rritej. Oborri i kishte plot me zyrtarë të krishterë dhe grua e tij, Priska, e po kështu e bija, Valeria, njiheshin si të krishtera. Në qytetet kryesore të perandorisë kishte ndërtesa madhështore kishash dhe më e madhja ishte në kryeqytetin e tij, Nikomedia.

Pastaj, papritur, perandori plak urdhëroi që ushtria e tij të pastrohej nga të krishterët. Kjo u pasua nga dekrete perandorake që i urdhëronin zyrtarët të shkatërronin ndërtesat e kishave, të ndalonin adhurimin e krishterë dhe të digjin Shkrimet. Peshkopët kapeshin, burgoseshin, torturoheshin, dhe shumë prej tyre

dënoheshin me vdekje, ndërsa pushteti i fronit perandorak ishte lëshuar hapur që ta fshinte nga faqja e dheut pjesën e mbetur të komunitetit të krishterë.

Në vitin 305, Diokleciani, pas një plani të përcaktuar prej kohësh, e braktisi fronin dhe e detyroi augustin tjetër si ai, Maksimianin¹⁹⁰, që të vepronte njësoj. Ajo që historia e njeh me emrin “Persekutimi i Dioklecianit”, vazhdonte ende. Në fakt, augusti i ri në lindje, Galeri¹⁹¹, ishte i vendosur më shumë se kurrë që të vazhdonte përndjekjen, derisa ta shfaroste plotësisht krishterimin. Të krishterët thoshin se ai ishte nxitësi i këtij spastrimi.

Megjithatë, edhe vetë paganët ndienin neveri nga gjithë kjo gjakderdhje. Augusti tjetër i ri, Konstant Klori¹⁹², në Britaninë e largët, i cili nuk e kishte zbatuar në një masë të madhe persekutimin në rajonin e tij të Galisë¹⁹³, i pezulloi të gjitha masat kundër të krishterëve dhe filloi t’u jepte atyre shenja simpatie.

Në vitin 311, në shtratin e tij të vdekjes, Galeri e kuptoi se përpjekja për ta shkatërruar fenë në rritje kishte dështuar. “Mijëra e mijëra të krishterë të tmerruar, sigurisht, e kishin mohuar fenë, por mijëra të tjerë kishin qëndruar të fortë, duke e vulosur besimin me gjakun e tyre.” Në fakt, shumë të krishterë ishin kaq të zellshëm që të vërtetonin se donin të vuanin për besimin e tyre, saqë peshkopi i Kartagjenës u shpreh se ata që nxitonin pa qenë e nevojshme drejt martirizimit, nuk do të nderoheshin si martirë.

Efekti që pati mbi opinionin publik nëpër të gjithë perandorinë, ishte shumë i madh. “Edhe vetë froni nuk mund të vazhdonte të rrezikonte duke vazhduar me torturimet, gjykimet dhe vrasjet. Kështu, në aktin e tij të fundit zyrtar, Galeri, kundër dëshirës, dhe me gjysmë zemre, nxori një urdhëresë tolerimi,” dhe, nga ana praktike, persekutimit të fundit dhe më të keq të të krishterëve nga Roma i erdhi fundi.

Me vdekjen e Galerit, shpërtheu beteja për pushtetin perandorak. Në pranverën e vitit 312, Konstandini, i biri i Konstant Klorit, përparoi përmes Alpeve për ta larguar nga Italia rivalin e tij, Maksentin, dhe për të pushtuar Romën. Ishte një lojë e rrezikshme; dhe, kur u sul mbi armikun e vet, që ishte më superior ushtarakisht, në Urën e Milvanit, pranë mureve të Romës, ai gjeti ndihmë në Perëndinë e të krishterëve. Në ëndërr pa një kryq në qiell dhe fjalët: “Nën këtë shenjë, fiton”¹⁹⁴. Kjo e bindi që të vazhdonte përpara. Kur arriti fitoren e tij të shkëlqyer mbi trupat e Maksentit, më 28 tetor të vitit 312, Konstandini e pa këtë sukses si provë të pushtetit të Krishtit dhe të superioritetit të besimit të krishterë.

Disa historianë e kanë konsideruar “kthimin e Konstandinit në besim” thjesht si një manovër politike. Paganizmi mbeti i pranishëm. Konstandini komplotoi; vrau; madje mbajti dhe titullin e vet *Pontifex Maximus*¹⁹⁵, si kreu i kultit të fesë shtetërore. Por, e parë në dritën e veprimeve të tij publike dhe private, është e vështirë që të besosh në një kthim thjesht politik. Qysh nga viti 312, ai e favorizoi

hapur krishterimin. I lejoi predikuesit e krishterë që të shijonin të njëjtin përjashtim nga taksat, si edhe priftërinjtë paganë; anuloi ekzekutimet me kryqëzim; ndaloi betejat e gladiatorëve si ndëshkim për krime; dhe, në vitin 321, e bëri të dielën ditë pushimi. Falë bujarisë së tij u ngritën shumë ndërtesa kishash, si provë e mbështetjes që ai i bëri krishterimit.

Kujdesi për të pambrojturit

Romakët jobesimtarë, siç vepronin edhe shumë popuj të lashtë, i braktisnin dhe i linin që të vdisnin foshnjat e padëshiruara. Viktimat më të mundshme ishin vajzat, të cilat, për shkaqe ekonomike, dëshiroheshin më pak nga prindërit. Të krishterët, duke u bazuar në besimin se cilado qenie njerëzore është e çmuar, sepse është e krijuar në shëmbëlltërinë [imazhin] e Perëndisë, i shpëtonin këta fëmijë të braktisur. Romakët e kundërshtonin përfshirjen e të krishterëve në këtë praktikë, dhe më pas u hartuan ligje për t'i penalizuar besimtarët që i shpëtonin fëmijët. Konstandini vendosi që fëmija i braktisur t'i përkiste atij që e gjente. Ky vendim, si edhe shumë të tjerë, i favorizonte të krishterët.

Ky krishterim publik shkante në një linjë me ndryshimet në jetën private të Konstandinit. Duke mos i mbajtur sekret bindjet e tij të krishtera, ai i rriti bijtë dhe bijat e veta si të krishterë, dhe ndoqi një jetë familjare të krishterë. Peshkopi Euzeb i Nikomedias¹⁹⁶ e pagëzoi pak para se të vdiste, në vitin 337. Pas pagëzimit të tij, Konstandini nuk pranoi t'i vishte sërish rrobat e tij perandorake, dhe kështu e la këtë jetë i veshur me rrobat e bardha të pagëzimit.

Kthimi i perandorit në besim e frymëzoi Methju Arnoldin¹⁹⁷, poetin e shekullit të nëntëmbëdhjetë, që të shkruante këto vargje:

Perëndimin fitues ajo¹⁹⁸ e dëgjoi,
me kurorë dhe shpatë ngjeshur;
e ndjeu zbrazëtinë që në gjoks e pushtoi,
u drodh dhe u bind e heshtur.

Me vel mbuloi shqiponjat, shpatën theu, dhe
skeptrin e uli përtokë;
rrobën e purpurt ajo e urreu, dhe
s' deshi kurorë në kokë.

NJË KRYEQYTET I RI PËR KRISHTERIMIN

Bashkë me fenë e tij të re, Konstandini i siguroi botës romake një kryeqytet të ri. Armiqtë e perandorit prireshin të mblihdeshin në Lindje, dhe tani feja zyrtare ishte lindore. Një lëvizje për në Lindje ishte e natyrshme. Vendi që zgjodhi Konstandini ishte i përkryer për një qytet që do të pasurohej përmes tregtisë. Gryka e ngushtë e Bosforit, vija ujore midis Detit të Zi dhe Mesdheut, është një udhëkryq i natyrshëm midis Azisë dhe Europës, qoftë me tokë, qoftë me det. I vendosur bukur në njërën anë të ngushticës, ai është një port ideal natyror, i cili është aq i ngushtë, saqë, në kohët e vjetra, mospërmes tij vihej një zinxhir për të mbajtur jashtë njerëzit që s'duhej të hynin. Kishte shekuj që atje ngrihej një qytet. Ishte quajtur Bizant, deri ditën kur, në vitin 330, Konstandini ishte gati ta inaugurate qytetin e ri të tij. Pikërisht 1600 vjet më vonë, në vitin 1930, turqit ia ndryshuan emrin në Stamboll. Por, për pjesën më të madhe të historisë së tij të gjatë, ky vend u njoh si qyteti i Konstandinit, Konstandinopoja, kryeqyteti i Perandorisë Bizantine (apo Perandorisë Romake të Lindjes).

Sot, pas gjithë këtyre viteve, na duket pothuaj e pamundur ta rrokim me mendje se ç'kuptim pati për kishën ky ndryshim në udhëheqjen perandorake. Para vitit 312, krishterimi kishte qenë i jashtëligjshëm dhe i persekutuar. Papritmas, ai po favorizohej dhe llastohej. Konstandini e futi në jetën publike dhe, si rezultat, kisha po përballej me një mision plotësisht të ri në botë.

Historiani i kishës, Euzebi, foli ndoshta për pjesën më të madhe të të krishterëve, kur e paraqiti perandorin si sundimtarin ideal të krishterë, duke parashikuar kështu fillimin e epokës së re të shpëtimit. Mundësia e re për të predikuar hapur dhe për t'u rritur pa u trazuar, sigurisht që donte të thoshte se Perëndia kishte një mision të ri dhe më të madh për kishën. Kishte arritur momenti i caktuar në mënyrë hyjnore për futjen e frymës së krishterimit në jetën publike.

Disa të krishterë shihnin një kuptim të veçantë në faktin se Jezusi dhe mesazhi i Tij u shfaqën pikërisht në kohën kur Perandoria Romake i kishte siguruar botës unitet politik, ekonomik dhe kulturor. Perandoria dukej se po mbartte detyrën hyjnore për të përgatitur rrugën që krishterimi të përmbushte misionin e tij për të gjithë njerëzit. Tani, me Konstandinin, kthimi i botës te Krishti dukej i afërt.

Përfitimet për kishën ishin shumë reale, por duhej paguar një çmim. Konstandini sundonte mbi peshkopët e krishterë, ashtu siç bënte me shërbëtorët e tij civilë, dhe kërkonte bindje pa kushte ndaj deklarimeve zyrtare, edhe kur ato ndërhynin në çështjet thjesht kishtare. Po kështu, njerëzit tani filluan të vijnë me shumicë në kishën e favorizuar nga shteti. Para kthimit të Konstandinit në besim, kisha përbëhej nga besimtarë të bindur, të cilët ishin të gatshëm të merrnin përsipër rrezikun që të identifikoheshin si të krishterë. Ndërsa tani vinin shumë vetë që ishin

ambiciozë nga ana politike, të cilët nuk ishin të interesuar për fenë, dhe që ishin ende gjysmë të rrënjosur në paganizëm.

KISHA VJEN NË PUSHTET

Kur mbërriti viti 380, shpërblimet për të krishterët u kishin hapur rrugën ndëshkimeve për jo të krishterët. Atë vit, perandori Teodos¹⁹⁹ e bëri besimin e krishterë një çështje urdhri perandorak:

Vullneti Ynë është që të gjithë popujt që sundojmë të praktikojnë atë që iu transmetua romakëve nga Apostulli hyjnor, Pjetri. Ne do të besojmë në të vetmin Perëndi, Atë, Bir dhe Frymë e Shenjtë, nën konceptin e madhështisë së barabartë dhe Trinisë së Shenjtë.

I urdhërojmë të gjithë ata persona që ndjekin këtë fe, të përqafojnë emrin e të krishterit katolik. Ndërsa pjesa tjetër, të cilën Ne e konsiderojmë të çmendur dhe të marrë, do të mbajë poshtërsinë e dogmave heretike; vendet e tyre të takimeve nuk do të marrin emrin e kishave, dhe do të shtypen, së pari, nga hakmarrja hyjnore dhe, së dyti, nga ndëshkimi me iniciativën Tonë, të cilën ne do ta marrim në përputhje me gjykimin hyjnor.

Teodosi e merr si fakt të mirëqenë lidhjen e ngushtë midis vullnetit të tij dhe atij të Perëndisë. Kjo ishte një lidhje e nënkuptuar në perandorinë e krishterë.

Ndërtesat kishtarë në perandorinë e krishterë kishin për synim të qartë që të theksonin hierarkinë e re të Krishtit dhe perandorit. Ky stil u huazua nga Lindja. Një udhëtar grek vizitoi Persinë në shekullin e dytë, dhe përshkroi një pallat, në të cilin ishte një “sallë e mbuluar me kupolë; pjesa e brendshme ishte veshur me gurë safirësh që vezullonin me një shkëlqim qiellor blu dhe, në kontrast me sfondin blu të gurëve, kishte shumë figura të arta perëndish që shkëlqenin si yjet në qiell”. Ky u bë modeli për veshjen e brendshme të kishave bizantine me mozaikë - veçse ato tregonin, në mos “figura të arta perëndish”, të paktën Perëndinë dhe perandorin “gjysmëperëndi”, i cili e përfaqësonte atë në tokë.

Në perëndim, më larg prej oborreve perandorake, disa njerëz të kishës guxuan që ta sfidonin këtë perandor gjysmëperëndi. Ambrozi²⁰⁰, peshkopi i Milanos, ishte njëri prej tyre. Ngjarja që çoi në përplasjen e tyre ishte, në dukje, vetëm një çështje perandorake. Në vitin 390, një karrocier që ishte nga një qytet grek dhe që ngiste koçitë e garave, u akuzua për akte homoseksuale. Qeveritari i zonës e futi në burg,

por nuk e llogariti mirë reagimin e njerëzve. Meqë garat me karroca do të fillonin pas pak ditësh, populli kërkoi lirimin e karrocierit. Qeveritari refuzoi. Kështu, njerëzit morën armët, e vranë qeveritarin dhe e çliruan heroin e tyre.

Teodosi, asokohe në Milano, u ndez nga zemërimi. Urdhëroi që ata njerëz të ndëshkoheshin; kështu që, në një garë tjetër me karroca në hipodromin e Selanikut, u mbyllën portat dhe ushtarët e Teodosit u vendosën në hyrje. Pas sinjalit, ata u lëshuan mbi popullin. Brenda tri orësh, 7000 selanikas u kaluan në tehun e shpatës.

Nëpër perandori shpërtheu një britmë tmerri. Ambrozi, i cili e konsideronte veten si ndërgjegjja e perandorit, u ndje thellësisht i turpëruar. Ai duhej të fliste në emër të të qenit njeri dhe në emër të kishës. Teodosi duhej ta pranonte që kishte kryer krim dhe të pendohej. Ambrozi vendosi t'i shkruante Teodosit.

“Nuk e mohoj që ke zell për besimin, - i shkroi ai, - dhe se e ke frikën e Perëndisë, por ti ke prej natyre një shpirt shumë të zjarrtë, i cili bëhet i papërmbajtur kur zemërohesh. Të bëj thirrje që të pendohesh. Falja e mëkatit tënd bëhet vetëm me lot, pendim dhe me përulje të shpirtit para Perëndisë. Ti je njeri dhe ke mëkatuar si njeri, prandaj duhet të pendohesh. Asnjë engjëll apo kryeengjëll s'mund të të falë. Vetëm Perëndia mundet, dhe Ai fal vetëm ata që pendohen.”

Ambrozi ia refuzoi perandorit pjesëmarrjen në Darkën e Zotit, derisa ai e rrëfeu mëkatin. Për njëfarë kohe, Teodosi qëndroi larg kishës, por në fund i pranoi kushtet e Ambrozit. Përpara një bashkësie të madhe, ai hoqi rrobat e tij të shkëlqyeshme perandorake dhe kërkoi falje për mëkatet e veta. Këtë iu desh ta bënte në disa raste, derisa më në fund, ditën e Krishtlindjes, Ambrozi ia lejoi të merrte pjesë në Darkën e Zotit.

U desh një kurajë e pazakontë që të përulëj një perandor bizantin. Ambrozi e kishte gjetur armën e duhur - kërcënimin me shkishërim - të cilën kisha perëndimore do ta përdorte gjithnjë e më shpesh për të përulur princat. Por, në qendër të Perandorisë së Krishterë, në Konstandinopojë, asnjë peshkop nuk e mori ndonjëherë këtë kurajë.

Sot, Bamber Gaskoini²⁰¹ thotë: “Në kishën e Milanos, e cila mban emrin e Shën Ambrozit, shërbesat janë katolike romane - mjaft të ndryshme nga forma e adhurimit e bërë në kohën e perandorëve bizantinë, e cila dihet që ishte ortodokse greke. Por ortodoks do të thotë thjesht korrekt; katolik do të thotë universal. Kështu që, ne mund t'i referohemi atyre [shërbesave] edhe si katolike greke dhe ortodokse romane.”

Ishte vetëm një çështje ku secila palë, Lindja dhe Perëndimi, pretendonin se kishin formën e drejtë të krishterimit. Në qëndrimet e tyre të ndryshme në lidhje me perandorët e krishterë, kemi një simbol të fateve të tyre të ndryshme.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Baynes, Norman H. *Constantine the Great and the Christian Church*. 2nd ed. London: Oxford University Press, 1972.

Cochrane, Charles Norris. *Christianity and Classical Culture*. New York: Oxford, 1957.

Coleman, Christopher Bush. *Constantine the Great and Christianity*. New York: AMS Press, 1968.

Davidson, Ivor. *A Public Faith: From Constantine to the Medieval World, AD 312–600*, Baker *History of the Church*. Vol. 2. Grand Rapids: Baker, 2005.

Kee, Allistair. *Constantine Versus Christ: The Triumph of Ideology*. London: SCM Press, 1982.

*Leithart, Peter. *Defending Constantine: The Twilight of an Empire and the Dawn of Christendom*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2010.

*Yoder, John Howard. *Christian Attitudes to War, Peace, and Revolution*. Ed. By Theodore Koontz and Andy Alexis-Baker. Grand Rapids: Brazos, 2009.

Kapitulli 10

DALLIME TË HOLLA, POR SHUMË TË RËNDËSISHME

Doktrina e Trinisë

Nga të gjitha ato që thonë të krishterët për Perëndinë, më e veçanta është ajo që thotë se Perëndia është tre persona. Adhuresit ngrihen dhe këndojnë:

I Shenjtë, i Shenjtë, i Shenjtë! Zoti i Gjithëpushtetshëm!
Gjithçka ke bërë, të adhuron në qiell, tokë e det;
I Shenjtë, i Shenjtë, i Shenjtë! Hirplotë e i fuqishëm!
Atë, Bir dhe Frymë, Ti Trini e Shenjtë.

Asnjë fe tjetër kryesore nuk rrëfen apo adhuron një hyjni tre-në-një. Myslimanët dhe judenjtë mendojnë se kjo është një doktrinë fyese; unitarianët²⁰² dhe Dëshmitarët e Jehovahit²⁰³ mendojnë se ajo është për të qarë hallin.

Një pjesë e madhe e të krishterëve e pranojnë edhe vetë se doktrina është një mister. Kur besimtarët mundoheshin që ta identifikonin apo t'i drejtoheshin Perëndisë në adhurim, flisnin në mënyrë të pashmangshme për Atin, Birin dhe Frymën. Kur iu drejtohej pyetja se kë takuan në historinë e krishterë, ata përgjigjeshin në liturgji dhe predikim: “Atin, Birin dhe Frymën”. Duke menduar në mënyrë më abstrakte se si është natyra e Perëndisë, ata përgjigjeshin se Perëndia është një - një unitet. Të krishterët e shekullit të katërt ndienin një shqetësim të bezdisshëm për doktrinën, si ata studiuesit që kanë para vetes një pjesë të papërfunduar në punën e tyre kërkimore. Tre në Një dhe Një në Tre, secili identik dhe megjithatë i ndryshëm?

Një peshkop e përshkruan Konstandinopojën e kësaj periudhe si një vend ku zienin diskutimet:

“Në rast se në këtë qytet pyet dikë për të këmbyer para, ai fillon të diskutojë nëse Perëndia Bir është i lindur apo i palindur. Në qoftë se pyet për cilësinë e bukës, do të marrësh përgjigjen se Perëndia Atë është më i madh, Perëndia Bir është më i ulët. Nëse kërkon të bësh banjë, të thonë se, para se të krijohej Perëndia Bir, nuk ekzistonte asgjë.

Kjo është epoka që e formuloi këtë doktrinë. Po çfarë donin të thoshin ata me fjalën Trini? Cili është kuptimi i krishterë ortodoks për Perëndinë Triun?

TË KUPTUARIT E MISTERIT

Ky besim mori një rëndësi të madhe pas konvertimit të Konstandinit. Kur perandori u kthye në besimin e krishterë, ai besonte se kisha do t'i sillte jetë të re perandorisë së lodhur. Por, për ta bërë këtë, kisha vetë duhej të ishte e bashkuar. Një krishterim i përçarë e i ndarë nga zënkat nuk mund ta mbante të bashkuar perandorinë që po rrënohej.

Prandaj Konstandini u shqetësua nga raportimet që vinin nga të gjitha anët e perandorisë, për zemërimin që po shfaqnin të krishterët në lidhje me çështjet teologjike. Të njëjtët besimtarë që në kohën e Dioklecianit dhe Galerit kishin qenë viktimat persekutimesh të tmerrshme, tani po kërkonin që të krishterët e tjerë që ndryshonin nga ata në pikat doktrimore, të shkatërroheshin ose të largoheshin nga kishat e tyre, me anë të fuqisë së shtetit. Konstandini nuk kishte zgjedhje tjetër, veç të ndërhynte për ta ndaluar këtë grindje të vazhdueshme, e cila mund të bëhej me keq, dhe për t'i bërë nënshtetasit e tij të krishterë që të binin dakord në lidhje me bindjet e tyre.

Skema trinitariane që janë hedhur poshtë

Një vlerësim më i qartë i doktrinës së Trinisë mund të bëhet duke kuptuar atë ç'ka ajo nuk është në të vërtetë. Kisha e hershme në mënyrë tipike besonte se Trinia ishte një mister që duhej nderuar dhe respektuar dhe jo një gjëgjëzë e thjeshtë për t'u zgjidhur apo shpjeguar me ndonjë ushtrim logjik.

Kishte dy trajtime, të cilat synonin që ta mbronin idenë e një Perëndie të madh e sundues (një monark), por hidhnin poshtë rëndësinë e nevojës për Atin, Birin dhe Frymën, në mënyrë që të shpjegohej historia e krishterë. Këta teoricienë quhen monarkianë. Një prej trajtimeve monarkiane quhet modalizëm. Ky version i modalizmit e shihte Atin, Birin dhe Frymën si pamje (forma) apo role, të cilat Perëndia i merr në perioda të njëpasnjëshme, siç ndodh me një aktor që luan personazhe të ndryshme në aktet pasuese të një drame.

Kritikën kundër modalizmit e udhëhoqën teologë të rëndësishëm të shekullit të dytë. Kjo teori nuk e tregonte vërtet ndërveprimin e Atit, Birit dhe Frymës që na paraqitet në Dhiatën e Re (shikoni pak pagëzimin e Jezusit)²⁰⁴. Gjithashtu, Perëndia

i vërtetë lihet i pazbuluar pas maskave të Atit, Birit dhe Frymës. Me arsye të shëndoshë, kisha e hodhi poshtë modalizmin.

Një trajtim i dytë monarkian, subordinacionizmi (nënrenditja), u vërtetua se ishte shumë më i vështirë për t'u diskutuar. Ky trajtim paraqiste një Perëndi sundues, të vërtetë dhe të fuqishëm, të ndihmuar nga perëndi më të vegjël në forcë dhe në rang. Ati ishte plotësisht Perëndi, dhe Biri e Fryma ishin perëndi më të vegjël. Këshilli i famshëm i Nikésë, në vitin 325, e hodhi poshtë teologjinë subordinacioniste (apo teologjinë e nënrenditjes) të Arit. Debati vazhdoi edhe për një tjetër gjysmë shekulli, derisa vendimi i marrë në qytetin e Nikésë u pranua nga e gjithë kisha. Edhe modalizmi, edhe subordinacionizmi, u hodhën poshtë në pohimin e krishterë të Trinisë.

Debati më shqetësues në Lindje kishte si qendër qytetin e Aleksandrisë, ku Ari²⁰⁵, prift [presbiter] i kishës me ndikim të madh të Baukalit²⁰⁶, ra në konflikt me peshkopin e tij, Aleksandrin²⁰⁷. Diku nga viti 318, Ari i sfidoi hapur mësuesit në Aleksandri, duke pohuar se Fjala (Logos²⁰⁸) që u bë mish në Jezu Krishtin, (*Gjoni 1:14*)²⁰⁹ ishte një perëndi më i vogël, që kishte një natyrë të ndryshme nga Ati Perëndi. Biri nuk është as i përjetshëm dhe as i gjithëpushtetshëm. Për Arin, të krishterët, kur e thërrisnin Krishtin Perëndi, donin të thoshin se ai ishte hyjni vetëm në një mënyrë të përafërt. Ai ishte një qenie më e ulët, dhe jo Krijuesi i përjetshëm e i pandryshueshëm. Ai ishte një Qenie e krijuar - Qenia e parë e krijuar dhe më e madhja, por megjithatë ishte i krijuar edhe vetë. Duke ia shpjeguar pozicionin e tij Euzebit, peshkopit të kryeqytetit të perandorisë, Nikomedia, Ari shkroi: "Biri kishte një fillim..., por Perëndia nuk ka fillim."

Një mësim i tillë tërhoqi shumë prej ish-paganëve; ai i ngjante shumë fesë së rinisë së tyre. Për shembull, gnosticizmi, siç e kemi parë, mësonte se ka një Perëndi suprem, i cili jeton i vetëm, dhe pastaj ka një numër qeniesh më të ulëta, të cilat bëjnë punën e Perëndisë dhe bëjnë rrugën qiell-tokë. Të kthyerit nga paganizmi e kishin të vështirë ta rroknin besimin e krishterë se Fjala ekzistonte nga përjetësia, dhe se ishte i barabartë me Atin. Ari e bëri krishterimin më të lehtë për t'u kuptuar. U duk sikur ishte më e arsyeshme ta mendoje Krishtin si një lloj heroi hyjnor: më i madh se qeniet e zakonshme njerëzore, por i një rangu më të ulët se Perëndia i përjetshëm.

Pikëpamjet e Arit u bënë edhe më shumë popullore, sepse ai e kombinonte stilin e rrjedhshëm predikues me dhuntinë për marrëdhëniet me publikun. Në hapat e parë të konfliktit, ai i vendoste idetë në formë bejtesh, të cilat këndoheshin me muzikë të thjeshta, si reklama radioje, dhe pas pak kohe filluan të këndoheshin nga punëtorët e dokut detar, njerëzit në rrugë dhe fëmijët e shkollave të qytetit.

Megjithatë, peshkopi Aleksandër nuk e pranoi këtë. Ai thirri një sinod në Aleksandri, rreth vitit 320, dhe klerikët e mbledhur e dënuan mësimin e Arit dhe e shkishëruan ish-priftin. Ari iu kthye për ndihmë mikut të tij Euzebit, peshkop i Nikomedias, dhe fitoi përkrahje nga ai. Kështu grindja teologjike u shndërrua në

provë fuqie midis dy kishave më të rëndësishme në Lindje: Nikomedia, kryeqyteti politik, dhe Aleksandria, kryeqyteti intelektual. Me përkrahjen e miqve të tij, Ari u kthye në Aleksandri dhe nëpër rrugë shpërthyen revoltat.

Konstandini e kuptoi se kjo çështje shpërthyes duhej të çaktivizohej. Kështu, në vitin 325, ai urdhëroi që të mbledhej një këshill në qytetin e Nikésë²¹⁰, jo larg nga Nikomedia, në Azinë e Vogël. Çfarë pamjeje kishte ai sinod i parë perandorak! Shumica e rreth 300 peshkopëve të mbledhur kishin kujtime të qarta nga ditët e persekutimit. Shumë prej tyre mund të tregonin vratat e vuajtjeve dhe burgjeve. Njëri kishte humbur syrin gjatë persekutimeve. Një tjetër nuk përdorte dot duart, nga shkak i torturave. Por ditët e vuajtjes tashmë kishin kaluar. Peshkopët nuk u nisën fshehurazi për në Niké, siç kishin bërë zakonisht, duke pasur frikë nga arrestimi. Nuk iu duhej që të ecnin me dhimbje për kilometra të tëra, si më parë. Ata udhëtuan në mënyrë të rehatshme për në këshill, me të gjitha shpenzimet të paguara, të ftuar nga perandori.

Në qendër të sallës së konferencës në Niké qëndronte Konstandini, i cili në fillim kishte menduar se e gjithë kjo çështje ishte thjesht një mosmarrëveshje termash. Duke qenë kryetar i seancave të para, ai u shfaq si një figurë vezulluese me rrobat perandorake, të cilat nuk ishin më një rrobë e rreptë e purpurt, e veshur nga perandorët në Romë, por rroba shumëngjyrëshe të veshura me xhevahire, të përshtatshme për një monark lindor.

Ai u foli shkurtimisht klerikëve, duke iu kujtuar se duhej të arrinin në marrëveshje në lidhje me çështjet që i ndanin. “Ndarja në kishë është më e keqe se lufta,” u tha ai. Pasi e kishte bërë të qartë synimin e vet, Konstandini u mënjanua, duke ua lënë zgjidhjen e konfliktit udhëheqësve të kishës.

PERËNDI I VËRTETË PREJ PERËNDIE TË VËRTETË

Sipas një raporti nga këshilli, disa peshkopë që e mbështesnin Arin u hodhën në sulm për të korrur një fitore të plotë, duke e paraqitur me guxim dhe siguri çështjen e Arit. E gjithë pjesa tjetër e këshillit u mërziu kaq shumë, sa që e ndërpreu me zhurmë prezantimin. Nga sa mund të kuptohej, të gjithë këta peshkopë vinin nga kisha ku adhurohej Jezusi. Të theksoje që Jezusi ishte një lloj tjetër qenieje, mund të dukej si mungesë respekti.

Në njëfarë kuptimi, këshilli tashmë kishte mbaruar; mësimi i Arit e kishte humbur këtë raund. Më pas, erdhi puna e rëndë e hartimit të një deklarate që do ta miratonte këshilli, por që gjithashtu duhej të hidhte poshtë mësimet e Arit.

Gjatë debatit që vijoi, peshkopi më i ditur i pranishëm në këshill, historiani i kishës, Euzebi i Cezarésë, mik personal dhe admirues i perandorit, dhe në njëfarë mënyre mbështetës me gjysmë zemre i Arit, propozoi besoren e tij, ndoshta si provë për vënien në dyshim të ortodoksisë së atij vetë.

Megjithatë, shumica e peshkopëve e kuptoi se nevojitej diçka më e veçantë për ta përjashtuar mundësinë e herezisë ariane. Për këtë qëllim, ata nxorën një tjetër besore, ndoshta nga Palestina. Në të vendosën një seri mjaft të rëndësishme frazash: “Perëndi i vërtetë prej Perëndie të vërtetë, i lindur, jo i krijuar, i së njëjtës substancë me Atin.”

Shprehja *homoousion*²¹¹, “e njëjta substancë”, u paraqit ndoshta nga peshkop Hosi i Kordovës²¹² (në Spanjën e sotme). Meqë kishte ndikim të madh te Konstandini, pesha perandorake anoi nga ana e tij. Kështu, doli Besorja e Nikësë, e cila deri më sot është standardi i ortodoksisë në kishat romane, lindore, anglikane, dhe në disa kisha të tjera:

Unë besoj në një Perëndi,
Ati i Gjithëpushtetshëm,
Krijuesi i qiellit dhe i tokës, dhe i të gjitha gjërave të
dukshme dhe të padukshme.
Dhe në një Zot Jezu Krisht, Biri i
vetëmlindur i Perëndisë, lindur nga Ati
përpara të gjitha botëve, Perëndi prej
Perëndie, Dritë prej Drite, Perëndi i vërtetë
prej Perëndie të vërtetë, i lindur, jo i
krijuar, i së njëjtës substancë me Atin; me
anë të të cilit u bënë të gjitha; i cili, për ne
njerëzit dhe për shpëtimin tonë, zbriti nga
qielli,
dhe u mishërua nëpërmjet Frymës së
Shenjtë nga Virgjëresha Mari, dhe u bë
njeri;
dhe gjithashtu u kryqëzua për ne nën Pontc Pilatin;
vuajti dhe u varros;
dhe në ditën e tretë u ngjall përsëri, sipas
Shkrimeve; dhe u ngjit në qiell, dhe rri në
të djathtën e Atit; dhe do të vijë përsëri
me lavdi, për të gjykuar të gjallët dhe të
vdekurit; mbretëria e të cilit nuk do të
ketë mbarim.
Dhe unë besoj në Frymën e Shenjtë, Zotin dhe Jetëdhënësin;
i cili buron nga Ati dhe Biri;
i cili adhurohet dhe lavdërohet bashkë me Atin dhe Birin;
i cili foli me anë të profetëve.

Dhe unë besoj në një Kishë të Shenjtë, të përgjithshme dhe apostolike.
Unë pranoj një pagëzim për faljen e mëkateve; dhe pres ringjalljen e të vdekurve dhe jetën në botën që do të vijë. Amen.

Të gjithë të pranishmit, përveç dy peshkopëve, e nënshkruan këtë besore; dhe këta të dy, së bashku me vetë Arin, u dëbuan pas pak kohe. Ndërkohë, Konstandini u gëzua, duke menduar se kjo çështje u zgjidh. Për këtë organizoi një banket të madh. Një ngjarje e tillë e tejkaloi imagjinatën e të krishterëve. Kreu i perandorisë dhe peshkopët e kishës të ulur së bashku, duke festuar ditët e ardhshme të lumtura të kishës së Krishtit?

“Asnjë peshkop nuk mungoi në tryezën e perandorit,” shkroi me entuziazëm Euzebi i Cezarësë. “Rreth oborrit të jashtëm të pallatit qëndronin në gatishmëri me shpata në duar ushtarë dhe truproja, por njerëzit e Perëndisë mund të ecnin pa frikë mes tyre dhe të hynin edhe në pjesët më të thella të pallatit. Gjatë darkës, disa prej tyre u ulën në të njëjtin divan me perandorin, ndërsa të tjerët u rehatuan mbi jastëkë nga të dyja anët e tij. Kushdo mund ta merrte lehtësisht për mbretërinë e Krishtit, apo ta shihte më shumë si ëndërr, sesa si realitet.”

Peshkop Pafnuti²¹³ nga Egjipti, i cili e kishte humbur njërin sy në kohën e perandorit Dioklecian, u zgjodh për një nder të veçantë nga perandori i ri. Si shenjë miqësie midis perandorisë dhe kishës, Konstandini e puthi peshkopin në faqen ku i mungonte syri.

Megjithatë, pas Nikësë, Konstandini, dhe më vonë edhe pasuesit e tij, filluan të ndërhynin vazhdimisht, duke syrgjynosur ndonjë klerik apo duke dëbuar të tjerë. Mësimi në kishë varej tepër shpesh nga kontrolli i favorit perandorak. Oborri i perandorit u pushtua nga folës që vinin nga grupe të veçanta të krishtera. Si rezultat, pushteti perandorak urdhëronte gjithmonë që të largoheshin përgjithmonë peshkopët të ndryshëm në mërgim, dhe pothuajse me po të njëjtën shpejtësi i kthente sërish ata, sapo vinte në pushtet në oborr ndonjë grup i ri këshilltarësh të kishës.

Asnjë karrierë nuk e ilustron më mirë rrugën në të cilën pushteti perandorak vuri nën kontroll kishën, sesa karriera e Athanasit. Ka shumë mundësi që ai të ketë marrë pjesë në Këshillin e Nikësë, si sekretari i Aleksandrit, peshkopit të qytetit të Aleksandrisë. Në rast se ka qenë aty, ai mund të pohonte se ishte një kontribues i Besores së Nikësë, si edhe një ndër mbrojtësit e zjarrit të saj. Menjëherë pas kësaj, në moshën 33-vjeçare, zëvendësoi Aleksandrin si peshkop i selisë së madhe të Aleksandrisë. Megjithatë, për 50 vitet në vijim, askush nuk mund ta parashikonte se cili do të fitonte në betejën kundër arianizmit. Gjatë këtyre dekadave, Athanasi u mërgua jo më pak se pesë herë, dhe secili mërgim dhe kthim në Aleksandri përfaqësonte ose ndonjë ndryshim perandorësh, ose ndonjë ndërrim në përbërjen e

klikës kishtare në pallat, e cila kishte ndikim te perandori. Nganjëherë Athanasi ishte kaq shumë larg favorit të perandorit, saqë ndihej i braktisur nga të gjithë mbështetësit e tij. Gjatë një kohe të tillë, ai shprehu kundërshtimin e tij të famshëm të hapur: *Athanasi kundër botës*. Do të qëndronte i vetëm, nëse do të ishte e nevojshme, edhe kundër gjithë perandorisë.

Gjatë këtyre 50 vjetëve, vazhdoi debati i nxehtë mbi çështjen ariane. Jo shumë kohë pas Këshillit të Nikésë, një grup i moderuar, i cili nganjëherë quhej gjysmëarianët, doli nga grupi i arianëve të rreptë dhe u përpoq që t'i jepte një interpretim të ri termit “i së njëjtës substancë”. Ata mbrojtën përdorimin e fjalës *homoios*²¹⁴, që do të thotë “i një substance të ngjashme”, për të përshkruar lidhjen e Fjalës me Atin. Kështu, u krijuan dy grupe. Njëri, i udhëhequr nga Athanasi, që këmbëngulte për të përdorur *homoousios*, sepse besonin se Fjala (Krishti) ishte i “së njëjtës” natyrë me Atin. “Në qoftë se Krishti nuk do të kishte qenë plotësisht Perëndi, - thoshin ata, - nuk do të mund të na shpëtonte plotësisht.” Grupi tjetër, gjysmë-arianët, mbronin termin *homoiousios*²¹⁵, sepse besonin se Fjala ishte një qenie “e ngjashme me” Perëndinë Atë. Eduard Giboni²¹⁶, në historinë e tij të famshme për rënien e Perandorisë Romake, u shpreh me shpoti se, në gjithë këtë betejë, të krishterët luftuan me njëri-tjetrin mbi një diftong të vetëm. Në fakt, kështu ishte - një diftong. Por ai diftong përmbante një kuptim të jashtëzakonshëm.

Në njërin nga librat e tij, Uilliam Horderni²¹⁷ tregon historinë e një gruaje që ndërmori një udhëtim nëpër Europë, dhe i dërgoi burrit një telegram: “Kam gjetur një byzylyk të mrekullueshëm. Çmimi shtatëdhjetë e pesë mijë dollarë. A mund ta blej?” Burri iu përgjigj menjëherë me telegram: “Jo, çmimi i shtrenjtë.” Nëpunësi i telegrafit harroi sinjalin për vënien e presjes, kur po transmetonte mesazhin. Gruaja mori një mesazh që lexonte kështu: “Jo çmimi i shtrenjtë.” Ajo e bleu byzylykun; ndërsa burri e hodhi në gjyq kompaninë e telegramit dhe fitoi.

Kjo anekdotë na kujton se rëndësia e një mesazhi nuk mund të shihet nga pikësimi apo nga numri i shkronjave të përdorura. Megjithëse ajo që i ndau dy palët në Nikë ishte vetëm një jotë (*i*), çështja kishte të bënte me dy interpretime plotësisht të kundërta, në lidhje me besimin e krishterë. Vihej në rrezik hyjnishtëria e plotë e Jezu Krishtit (*e vërteta se Jezu Krishti është plotësisht Perëndi*) dhe thelbi i doktrinës së Trinisë.

Në qoftë se gjysmë-arianët do t'ia kishin dalë ta fusnin jotën e tyre në besore, pikëpamja e tyre do të ishte bërë krishterim ortodoks. Kjo do të thoshte se krishterimi do të degjeneronte në një formë paganizmi. Besimi i krishterë do të kishte dy perëndi dhe një Jezus që nuk ishte as Perëndi, as njeri. Kjo do të merrte kuptimin se Perëndia vetë është i paafrueshëm dhe plotësisht i mënjeluar nga njeriu. Rezultati do të kishte qenë një krishterim si shumica e feve pagane. Në betejën ariane, saktësia ishte gjithçka. Por si mund të flasim për tre në një, pa shpallur një absurditet?

MISTERI I TRINISË

Në përpjekje për të shpjeguar doktrinën e Trinisë, të krishterët sot iu drejtohen nganjëherë shembujve të trinisë në botë: e bardha, e verdha dhe e lëvzës; rrënja, pema dhe fryti i pemës; apo uji në tri format e tij; i lëngshëm, akull dhe avull. Këto janë të gjitha ide tërheqëse dhe nganjëherë mund të jenë të dobishme si ilustrime të Trinisë. Por ato nuk arrijnë ta rrokjin aspak elementin personal (*personat*) në doktrinën e krishterë për Trininë.

Pse është e rëndësishme Trinia?

Në Dhiatën e Re është i dokumentuar ky fakt, dhe mësuesit më të hershëm e pranonin të vërtetën se Ati, Biri dhe Fryma nuk ishin thjesht tre ndër shumë termat e përdorur për të përshkruar Perëndinë. Ati, Biri dhe Fryma ishin të nevojshëm për të shpjeguar themelin e historisë së krishterë. Perëndia e kishte mbikëqyrur rrjedhën e historisë ose e kishte drejtuar kursin e saj për të përmbushur shpëtimin tonë.

Trinia dhe shpëtimi: Shpëtimi për kishën e hershme ishte shumë më tepër sesa të shkoje në parajsë; ai kishte të bënte me të qenit në një përbashkësi të unifikuar me Perëndinë. Ati, Biri dhe Fryma duhej të ishin hyjnorë, në mënyrë që të na përfshinin edhe ne e të na bënin gati që të merrnim pjesë në këtë shoqërim hyjnor, i cili ekzistonte tashmë. Ne nuk do të bëhemi pjesë e Perëndisë apo të barabartë me Perëndinë, por duhet të transformohemi që t'i përkasim përbashkësisë së pasur e të përjetshme që i pret të krishterët.

Një histori e thjeshtë që tregon për një nip, i cili po qëndronte për ca kohë te shtëpia e gjyshërve në fshat, mund ta ilustrojë këtë. Për një djalë të vogël, gjyshërit janë më të mëdhenj se vetë jeta. Ata punojnë tokën, kënaqen me historitë që tregon djali dhe e bëjnë edhe atë pjesë të aventurave të tyre të përditshme. Pas darkës dhe bisedës së gjatë, çifti i moshuar ulet në kanapën e lëkundëse para portës, dhe të dy rrinë në heshtje. Ata duket se gjejnë gëzim në këtë përbashkësi dhe qetësi që i kënaq. Djali mund ta ndiejë lidhjen mes tyre, dashurinë, si dhe bashkimin që kanë me njëri-tjetrin. Ai ka shumë dëshirë që të bëhet pjesë e kësaj dashurie dhe jete madhështore që çifti i moshuar ndan së bashku. Më në fund, djali futet mes çiftit dhe ata i bëjnë vend. Ai ulet me ta në heshtje, duke përpirë dashurinë dhe miqësinë e marrë nga jeta e kaluar tok. Të krishterët e hershëm e shihnin fatin e tyre si një përfshirje në miqësinë e Perëndisë triumfante.

Trinia dhe adhurimi: Ati, Biri dhe Fryma janë të rrënjësor në thelb të historisë së krishterë dhe në adhurimin e krishterë. Pothuaj të gjithë të krishterët pagëzohen në emrin (numri njëjës) e Atit, Birit dhe Frymës. Trinia është e pranishme në zërat

më të hershëm të krishterë; edhe apostulli Pal e jep bekimin e Trinisë (apo bekimin trinitarian) te 2 Korintasve 13:13¹⁸.

Trinia dhe dinjiteti njerëzor: Subordinacionistët mendonin se, meqenëse Jezusi i shërbente Atit, Ai ishte në rang më të ulët se Ati. Në kulturat më të hershme, rangi i një personi përcaktohej nga statusi i familjes dhe arrijet e asaj familjeje. Me këtë mendësi, njerëzit e mëdhenj dalloheshin nga më të vegjlit, të cilët në mënyrë të pashmangshme do t'u shërbenin të mëdhenjve. Koncepti radikal i krishterë për Perëndinë e nderon dinjitetin e Birit, i cili i shërben Atit nga dashuria, jo për shkak të inferioritetit (jo

për shkak se është më poshtë në rang). Të krishterët, duke ndjekur Jezusin, e shohin shërbimin si një provë për ngjashmërinë me Krishtin, jo si një dobësi apo si diçka të papërshtatshme.

Themeli i vërtetë mbi të cilin qëndron kjo doktrinë është vetë Perëndia. Ishte Perëndia Ai që veproi në histori dhe ia zbuloi vetveten Izraelit. Është Perëndia Ai që veproi në histori, kur hyri në botë si një marangoz jude me emrin Jezus, dhe vdiq e u ringjall sërish për të na shpëtuar. Ishte Perëndia Ai që veproi në histori në ditën e Rëshajëve, duke zbritur si Fryma e Shenjtë, për t'i dhënë jetë kishës së krishterë.

Por, nëse Perëndia është përjetësisht një; dhe, nëse Perëndia është përjetësisht tre persona, si mund ta kuptojmë këtë? Përderisa Perëndia përbëhet nga persona, çdo shembull që përdorim për të menduar apo folur për Perëndinë, duhet ta përmbajë këtë koncept.

Kur kërkojmë për analogji të tillë, shohim se ka vetëm dy mundësi. Mund ta mendojmë Perëndinë si tre persona ose mund ta mendojmë si një person i vetëm.

Nëse e mendojmë Perëndinë si tre persona, atëherë triniteti i Perëndisë bëhet i qartë, dhe na duhet të japim sqarime për unitetin e Perëndisë. Zakonisht teologët thonë se tre persona mund të bëhen kaq të afërt, sa mund të thuhet se marrin pjesë në të njëjtën jetë të përbashkët. Ata mund të bashkohen kaq afër, saqë do të konsiderohej shtrembërim faktesh, po të flisje për ta si të ishin të ndarë. Meqë kjo analogji ka të bëjë me një shoqëri prej tre personash, teologët e kanë quajtur analogjia sociale. Forca e saj qëndron në qartësinë në lidhje me trinitetin e Perëndisë. Problemi i saj qëndron në mosqartësimin e unitetit (*të qenit një*) të Perëndisë.

Nëse e mendojmë Perëndinë si një person, na duhet të sqarojmë trinitetin e tij. Një mënyrë është që të themi se një person mund të ketë disa funksione të ndryshme, të veçanta, si mendja, emocionet dhe vullneti.

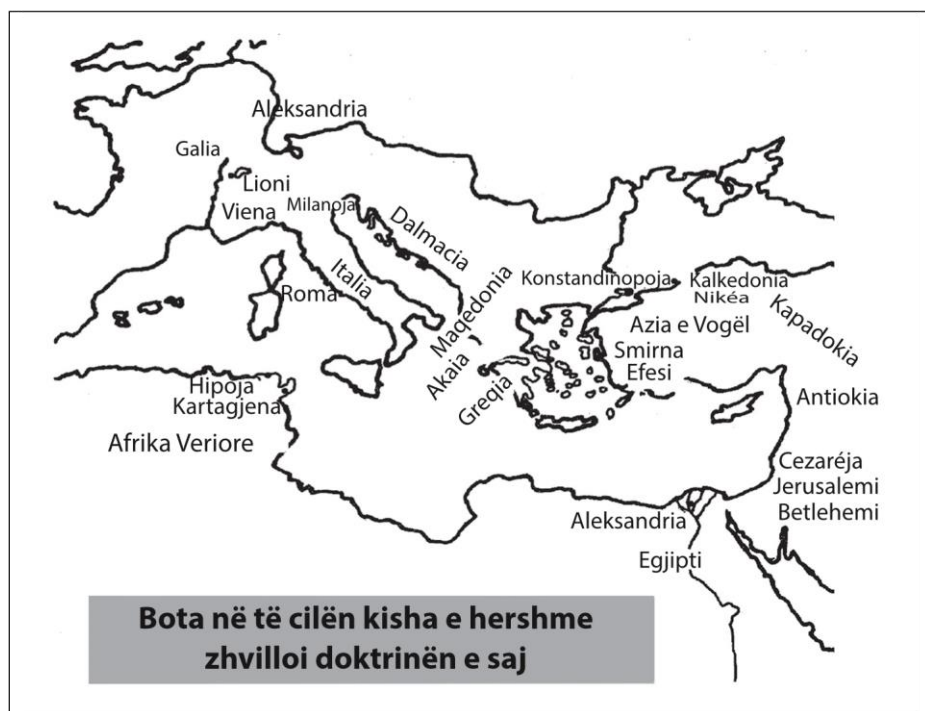
Meqë kjo analogji flet për funksione psikologjike, teologët e kanë quajtur analogjia psikologjike. Forca e saj qëndron në qartësinë e unitetit të Perëndisë: Ai është një person. Problemi i saj është paqartësia në lidhje me trinitetin e Perëndisë.

Të dyja këto analogji u përdorën nga kisha e hershme pikërisht në mënyrën siç përdoren nga teologë modernë, si Leonard Hoxhsoni²¹⁹ dhe Karl Barti²²⁰.

Me kalimin e dekadave, midis viteve 325 dhe 381, kur u mbledh Këshilli i Dytë i Përgjithshëm i Kishës²²¹, udhëheqësit që morën pjesë në debatin arian qartësuan dalëngadalë përdorimin që i bënin fjalës *person*. Këtë arritje e drejtuan tre të ashtuquajturit etërit kapadokianë²²² - Gregor Teologu²²³, Gregori i Nisës dhe Vasili i Madh²²⁴. Kapadokianët përdorën analogjinë sociale, por kuptuan se dallimet midis tre *personave* hyjnorë kishin të bënin vetëm me lidhjet e tyre të brendshme hyjnore. Nuk ka tre perëndi. Perëndia është një Qenie hyjnore në tre *persona*.

Megjithatë, fjala *person* për të krishterët e hershëm kishte kuptim të ndryshëm nga ai i sotmi. Për ne, personi është dikush me emrin Arben, Genti apo Mira. Por fjala latine *persona* në fillim kishte kuptimin e një maske që vihej nga aktori në skenë. Pavarësisht nga keqkuptimet e mundshme që na ngjall ky term, të krishterët e përdorën këtë atë për të përshkruar jetën dinamike e në përbashkësi të Atit, Birit dhe Frymës.

Pak kohë me vonë, Augustini, peshkopi i Hipos pranë Kartagjenës, përdori analogjinë psikologjike. Ai besonte se, nëse njeriu është krijuar në shëmbëlltyrën e Perëndisë, ai është krijuar në imazhin e Trinisë. Analogjia e tij me Trininë kishte të bënte me mendjen njerëzore. “Perëndia, - tha Augustini, - është si kujtesa, intelijenca dhe vullneti në mendjen e njeriut. Shkurtimisht, nuk duhet të mendojmë për tre persona, kur mendojmë për Perëndinë; mund të mendojmë si për një person të vetëm.” Sigurisht, Augustini e bëri të qartë se kjo ishte vetëm një analogji; ai nuk ishte mendimtar aq i cekët, sa ta mendonte Perëndinë si një njeri të lartësuar që qëndron në qiell. Ne jemi qenie të kufizuara njerëzore që po përpiqemi të flasim me besnikëri për misterin që është Perëndia.

Siç e tregoi koha, Athanasi nuk ishte aspak i vetëm kundër botës. Ai jetoi për të parë triumfin e kauzës që mbronte. Kur vdiq, në moshën shtatëdhjetepesëvjeçare, pati një vdekje të qetë. Më së fundi e kishte konsoliduar postin e tij si peshkop i Aleksandrisë, në vitet e fundit, dhe ajo ç'ka ishte më e rëndësishme, tani mund të vdiste i sigurt se besorja për të cilën pati luftuar në Niké dhe gjithë kohën më vonë, ishte bërë besorja e kishës. “Perëndia në tre persona, Trini e bekuar.”

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

*Anatolios, Khaled. *Athanasius: The Coherence of His Thought*. London: Routledge, 1998.

*———. *Athanasius. The Early Church Father Series*. New York: Routledge, 2004.

Cranfield, C. E. B. *The Apostles' Creed: A Faith to Live By*. Grand Rapids: Eerdmans, 1993.

Kelly, J. N. D. *Early Christian Creeds*, 3rd ed. New York: D. McKay, 1972.

———. *Early Christian Doctrine*, 5th ed. New York: Harper, 1978; London: Continuum, 2000.

———. *Early Christian Doctrine*. New York: Harper, 1978.

Kapitulli 11

EMANUEL!

Krishti në besore

Në rajonin kodrinor të malit Hermon²²⁵, Jezusi i pyeti dikur dishepujt: “Cili thonë njerëzit se jam unë?” Ata i thanë se pjesa më e madhe e njerëzve mendonin se Ai ishte një nga profetët e Izraelit. Pastaj Ai i pyeti më tej: “Po ju, cili thoni se jam unë?” Pjetri iu përgjigj: “Ti je Krishti, Biri i Perëndisë të gjallë”²²⁶.

Njerëzit i kanë dhënë një mijë përgjigje kësaj pyetjeje të Jezusit. Disa kanë thënë: “Ai është një rabin i jashtëzakonshëm jude, predikues i një mbretërie dashurie.” Të tjerë përgjigjen: “Jo, ai është një revolucionar i shoqërisë, i cili ka si synim parësor të hedhë poshtë sundimin tiranik të Romës.” Të tjerë akoma, kanë thënë: “Ai është një ëndërrimtar i mashtruar, i cili kërkonte që Perëndia të ndërhynte në histori dhe të themelonte drejtësinë në tokë.”

Cilatdo qofshin pikëpamjet e njerëzve, kisha në shekuj ka rrëfyer bashkë me Pjetrin: “Jezu Krishti është Krishti (Mesia), Biri i Perëndisë së gjallë.” Ai është më tepër se subjekt i studimit të krishterë: është vetë objekti i përkushtimit të të krishterëve. Teologët e quajnë këtë mister *mishërimi*, *trupëzimi* i Perëndisë. Shkruesit e himneve i lartësojnë cilësitë e “Emanuelit”, që do të thotë “Perëndia me ne”.

Gjatë epokës perandorake të kishës, kur perandorët u bënë trysni klerikëve për të nxjerrë shpallje në formë besorësh, që të shprehnin saktësisht besimin e krishterë, kisha foli për Perëndinë-njeri. Në vitin 451, një Këshill i Përgjithshëm në Kalkedon²²⁷, jo shumë larg Konstandinopojës, pohoi se Jezu Krishti është “i plotë në natyrën hyjnore dhe i plotë në natyrën njerëzore; Perëndi i vërtetë dhe njeri i vërtetë... i njohur në dy natyra, pa ngatërrim, pa ndryshim, pa ndarje, pa veçim..., duke formuar një person të vetëm.”

Shumica e të krishterëve katolikë, ortodoksë dhe protestantë, e konsiderojnë këtë pohim, deri më sot, pjesë të besimit të vërtetë të krishterë. Por, në mënyrë të trishtueshme, disa të krishterë në Egjipt, Siri dhe në Indi, nuk mendojnë kështu. Arsytet për mosmarrëveshjen midis tyre qëndrojnë në përpjekjet e shekullit të pestë për të folur qartë për Ngjarjen e Madhe të mishërimit të Jezu Krishtit. Si u formulua doktrina klasike e mishërimit? Ç’kuptim ka ajo?

FJALA U BË MISH

Këtë pjesë të teologjisë e quajmë kristologji, për arsye se ajo shtron pyetjen: “Cili ishte Jezui Krishti?” Cila ishte lidhja mes jetës hyjnore dhe jetës njerëzore në këtë person unik, Shpëtimtarin e të krishterëve?

Vetë ekzistenca e kësaj pyetjeje në jetën e kishës është shumë e rëndësishme. Me sa jam në dijeni unë, në islam nuk ekziston muhamedologjia, dhe as budologjia në budizëm. Debatimi në historinë e krishterimit është një monument i natyrës unike të Atij që të krishterët e quajnë Biri i Perëndisë.

Nuk ishte epoka perandorake ajo që e krijoi pyetjen e mishërimit; ajo thjesht e ngriti atë si debat. Misteri i Perëndisë-njeri ishte thelbësor në adhurimin e të krishterëve, shumë kohë para se të bëhej thelbësor në mendimin e krishterë. “Një instinkt i thellë, - u tha një herë studentëve të Universitetit të Kembrixhit, Xh. S. Ueilli²²⁸, - e ka bërë gjithmonë të ndërgjegjshme kishën se elokuenca jonë më e saktë për t’u shprehur në lidhje me misterin e Krishtit, arrihet të bëhet nëpërmjet adhurimit. Një kishë e gjallë është kishë që adhuron, kishë që këndon; jo një shkollë për njerëzit që i mbështesin të gjitha doktrinat korrekte.”

Ueilli donte të thoshte se himnet më të dashura të kishës e kanë trajtuar gjithmonë Krishtin si objekt adhurimi. Rrahjen e zemrës së përvojës së krishterë e gjejmë në muzikën e kishës, jo në besoren e saj.

Megjithatë, dijetarëve të devotshëm të krishterë iu mbetet një detyrë e madhe, sepse Perëndia në mish është shumë më tepër se një ndjenjë e krishterë; ai është realiteti i krishterë. Apostujt folën për “Shëmbëllimin e Perëndisë së padukshëm”²²⁹; “Fjala u bë mish”²³⁰; dhe “Qengji që është thurur që nga krijimi i botës”²³¹. Besimtarët e shekullit të dytë dhe të tretë e hodhën poshtë ebionizmin²³² dhe gnosticizmin, për shkak se ato ishin shtrembërime të hapura të kësaj të vërtete.

Debatet e shekullit të katërt dhe të pestë në lidhje me mësimin e mishërimit, nuk kishin synim që “të shpjegojnë” Krishtin. Këta të krishterë e dinin se Jezui Krishti nuk futej dot në asnjë kallëp shpjegimi, sepse nuk i përket asnjë klase. Ai është unik. Merita e madhe e besorëve është se ato e lënë të paprekur misterin.

Megjithatë, nuk është e habitshme që mendja njerëzore reagon kundër këtyre besorëve të Nikésë dhe të Kalkedonisë. Çdo profesor që është përpjekur të ndjekë debatet kristologjike me studentët e vitit të parë në teologji, e ka parë një reagim të tillë. Por, siç e ka thënë dhe Çarls Uilliamsi²³³, ky është një reagim “prej ndjeshmërisë së papjekur”. Është i natyrshëm.

Këshillave të krishterë duket sikur iu mungonte ndjenja. Si pasojë, ndodhin dhe devocionet e papjekura dhe romantike që i drejtohen “Jezusit të thjeshtë, gjeniut frymëror, punëtorit ndërkombëtar jude me mendje të hapur, Jezusit të zogjve që bien dhe të barërave të fushës.” “Por, - ka thënë Uilliamsi, - këto nuk do t’i shërbejnë besimit, sepse të krishterët e dinin qysh në fillim se tek Jezui Krishti takohen qiejt dhe toka, njeriu dhe Perëndia.”

Të krishterët e ditëve më të hershme e ndienin thellë këtë realitet. Ata e dinin se detyrimi për të qenë të zgjuar është një detyrim moral, kështu që kërkuan të arrinin në ndonjë deklaratë që do të mund ta lidhte jetën njerëzore me jetën hyjnore, në Jezu Krishtin.

Në kishën e hershme kishte dy shkolla të famshme teologjike, që theksonin pika të ndryshme për Fjalën që u bë mish (*Gjoni 1:14*²³⁴). Njëra prej tyre ndodhej në Aleksandri; tjetra në Antioki. Aleksandrinët theksonin se si Fjala hyjnore e pranoi mishin njerëzor (anën njerëzore në përgjithësi). Antiokianët theksonin se si Fjala hyjnore iu bashkua njeriut të quajtur Jezus. Rreziku i pandarë i teologjisë aleksandrine qëndronte në theksimin e madh që i bëhej bashkimit të hyjnores me njerëzoren, i cili bënte që ana njerëzore të errësohej nga ana hyjnore e Jezusit. Rreziku i teologjisë së antiokianëve qëndronte në mostheksimin sa duhej të bashkimit të hyjnores me njerëzoren tek Jezusi, i cili bënte që ana e Tij hyjnore të lihej në hije nga ana e Tij njerëzore.

Zëri kryesor i hershëm i Aleksandrisë ishte Origjeni, i cili, duke folur për Jezus Krishtin, krijoi termin *Perëndia-njeri*. Duke u mbështetur në disa ide të filozofit të famshëm grek Platonit, Origjeni zhvilloi një misticizëm të thellë dhe të zjarhtë, i cili kishte në qendër Fjalën hyjnore (Logosin). Idetë e tij përqendroheshin në mendimin se në Krishtin kishte ndodhur në mënyrë të përkryer takimi i Perëndisë me njerëzimin, dhe se të krishterët duhet të përpiqen ta imitojnë atë.

Të krishterët e mëvonshëm e zhvilluan këtë ide mistike. Njëri prej etërve kapadokianë, Gregori i Nisës, mësonte se, në Krishtin, Logosi - *personi* hyjnor - kishte bashkuar në veten e Tij natyrën njerëzore me atë hyjnore. Të dyja natyrat ekzistonin në vetvete dhe të dalluara nga njëra-tjetra, e megjithatë nuk ishin të ndara, por të rregulluara në një mënyrë të tillë që cilësitë e tyre shkëmbeheshin reciprokisht.

Shkolla teologjike e Antiokisë zakonisht i interpretonte Shkrimet në një mënyrë më të drejtpërdrejtë historike. Mësuesit kryesorë të këtij pozicioni prireshin të theksonin figurën njerëzore të ungjijve. Ata e gjenin virtytin shpëtues në shembullin dhe arritjen e Jezusit. Në Krishtin, vullneti njerëzor, i cili te njerëzit e tjerë i kthehet lehtë mëkatit, dha prova të ishte i bindur dhe fitimtar.

Si rrjedhojë, teologët antiokianë theksuan njerëzimin e plotë të Krishtit. David F. Raiti²³⁵ shpjegon se bashkimi i trupit me shpirtin nuk e preku në asnjë mënyrë plotësinë dhe normalitetin e natyrës njerëzore. Pasi Fjala u bë mish, të dyja natyrat mbetën të veçuara. Në mësimin antiokian, këta të dy shiheshin lehtësisht si dy qenie, Perëndia dhe njeriu, Biri i Perëndisë dhe biri i Marisë, të lidhur apo të shoqëruar, por jo të bashkuar si persona. Si enë e banuar nga Fjala, Jezusi nuk ndryshonte nga profetët dhe apostujt, vetëm se ai shijonte plotësinë e përkryer të hirit dhe fuqisë. Sipas një teologu, Fjala banonte në njeriun Jezus si në një tempull.

Debati mbi kuptimin e Ngjarjes së Mishërimit vazhdoi për breza të tërë, pjesërisht sepse rrezikohej ndikimi politik. Kur krishterimi u bë feja zyrtare e

perandorisë, nën Teodosin, struktura e kishës u përqendrua në disa figura të fuqishme. Peshkopët në qytetet kryesore të provincave perandorake filluan të quheshin *kryepeshkopë*. Termi për qendrën zyrtare të juridiksionit të një peshkopi dhe autoritetit të tij është *seli*. Peshkopët e qyteteve kryesore të perandorisë - Roma, Konstandinopoja, Aleksandria dhe Antiokia, - konsideroheshin më lart se të gjithë dhe quheshin *patriarkë*²³⁶. Përgjatë shekujve të katërt dhe të pestë, këta katër patriarkë të fuqishëm u përpoqën ta zgjerojnë prestigjin dhe pushtetin e ofiqeve të tyre frymërore.

Në përgjithësi, Aleksandria dhe Roma prireshin të mbështesnin njëra-tjetrën, dhe Antiokia kishte për aleate Konstandinopojën. Kjo tregonte xhelozinë që ndiente Aleksandria, ky qytet i lashtë dhe krenar, për ngritjen e kryeqytetit të ri në Lindje, Konstandinopojës. Edhe Roma, ndonëse e kënaqur për momentin me zgjerimin e ndikimit të saj në zonat perandorake në Perëndim, nuk ishte e lumtur me arrogancën në rritje të “Romës së re” në Lindje. Nga ana tjetër, Antiokia dhe Aleksandria kishin pasur shpesh konflikte, meqë ishin rivale në Lindje. Nëse Antiokia nuk do t’ia dilte dot të merrte përparësi, parapëlqente të paktën që më mirë t’ia jepte atë kishës në kryeqytetin e ri, sesa rivalet së saj të vjetër buzë lumit Nil.

HEREZITË KRYESORE NË LIDHJE ME KRISHTIN

Në këtë klimë, debati kristologjik u zgjat mbi një shekull dhe ishte pasioni kryesor në kishat e Lindjes. Midis viteve 350 dhe 450, dolën herezi të ndryshme, dhe secila prej tyre i detyronte kishat që të kishin një qartësi më të madhe në përgjigjen ndaj pyetjes: “Cili është Jezu Krishti?”

Pozicioni i parë, që u propozua dhe u hodh poshtë, kishte të bënte me një pastor në Laodicë, me emrin Apoliner, mik i ri i Athanasit. Duke reaguar ndaj mësimit që jepej në Antioki, Apolineri doli me idenë e qartësimit të pyetjes nga pikëpamja psikologjike. Ai mendonte se natyra njerëzore mbështillte trupin dhe shpirtin. Por, në mishërim, Fjala hyjnore (Logosi), sipas Apolinerit, e zëvendësoi [*në trupin e Jezusit*] shpirtin e arsyeshëm dhe që e bën të gjallë trupin njerëzor, dhe krijoi “një unitet natyre” midis Fjalës dhe trupit të Tij. Ai mendonte se natyra njerëzore [*e Jezusit*] ishte sfera dhe jo mjeti i shpëtimit, kështu që foli për “një natyrë të mishëruar të Fjalës hyjnore”. Këtu kemi theksin aleksandrin mbi hyjninë e Krishtit, por natyra njerëzore e Tij përfaqësohej vetëm nga një trup.

Pozicioni i Apolinerit u kundërshtua menjëherë. A nuk pasqyrohet si një qenie njerëzore e plotë dhe e vërtetë Jezus Krishti tek ungjijtë? Dhe, në rast se Fjala e

zëvendësoi shpirtin e arsyeshëm të natyrës njerëzore, me aftësinë e tij për të zgjedhur dhe për të mëkatuar, si mund të shpengohet plotësisht njeriu? Si mundet që Fjala të sigurojë shpëtimin për njerëzimin, pa një solidaritet të plotë me të [njerëzimin]? Gregor Teologu ka thënë: “Ajo që nuk është marrë mbi vete [*natyra njerëzore*], as nuk mund të ripërtërihet.”

Në këtë atmosferë kritikash, Këshilli i Dytë i Përgjithshëm i Kishës, i mbledhur në Konstandinopojë, në vitin 381, e bëri të heshtë vërtetë mësimin e Apolinerit. Ai nuk ishte një përshkrim i përshtatshëm i mishërimit.

Herezia e dytë lidhet me emrin e Nestorit²³⁷, një predikues i famshëm në Antioki, përpara se perandori, në vitin 428, ta bënte peshkop të Konstandinopojës. Kryeqyteti perandorak i dha Nestorit një tribunë për të folur. Prej andej, ai u përpoq të mbronte pozicionin e mësuesit të tij në besim, Teodorit²³⁸, peshkop i Mopsuestias pranë Antiokisë. Ashtu si dhe mësuesi i vet, Nestori e hodhi poshtë titullin popullor të Marisë si *Hyjlindëse (Perëndilindëse), Nëna e Perëndisë*²³⁹.

Me refuzimin e kësaj fraze, dukej sikur Nestori po thoshte se Krishti ishte dy persona. Ai nuk e mohonte hyjnishtësinë e Krishtit; por, duke theksuar realitetin dhe integritetin e natyrës njerëzore të Shpëtimtarit, Nestori dha pamjen e një lidhjeje midis dy natyrave në termat e një bashkimi moral, pra, një shkrirje vullnetesh, dhe jo atë të një njësimi apo bashkimi në thelb. Megjithatë nuk e ndau kurrë Krishtin në dy bij, Biri i Perëndisë dhe biri i Marisë, ai refuzoi që t’ia atribuonte natyrës hyjnore veprimet njerëzore dhe vuajtjet e njeriut Jezus. Në një rast, ai tha: “Unë i mbaj të ndara natyrat, por bashkoj adhurimin.” Ai këmbëngulte se, ta thërrisje Marinë “Nëna e Perëndisë”, ishte njësoj sikur të shpallje se natyra hyjnore u lind nga një grua apo se Perëndia mund të kishte lindur para tre ditësh.

Në fund, Nestori u dënua më tepër për arsye politike, sesa për arsye doktrinare. Në karrigen e nxehtë të Konstandinopojës, ai filloi të urrehej shumë shpejt për sulmet e tij kundër judenjve dhe heretikëve. Ngjalli shumë shpejt armiqësinë e Cirilit²⁴⁰, patriarkut të Aleksandrisë (412-44). Cirili ishte predikues dhe teolog i shkëlqyer, por ishte edhe i pamëshirshëm në debate. Ai ishte alarmuar veçanërisht nga mësimi i Nestorit, dhe u zemërua kur Nestori dëgjoi ankesat e disa klerikëve aleksandrinë, të cilët ishin disiplinuar nga Cirili.

Kështu, në fund të vitit 428, Cirili filloi sulmin mbi Nestorin. Ngriti akuza kundër tij dhe e përgojoi në Romë, ku patriarku (papa) Celestin²⁴¹ ishte zemëruar nga mikpritja që u bëri Nestori disa të dëbuarve nga Roma.

Në Këshillin e Përgjithshëm të Efesit (431)²⁴², të thirrur nga perandori Teodos II²⁴³, i cili deri atëherë e kishte përkrahur Nestorin, Cirili bëri që Nestori të hiqej nga posti, përpara arritjes së vonuar të mbështetësve të tij nga Siria. Kur mbërritën sirianët, nën udhëheqjen e Gjonit²⁴⁴, patriark i Antiokisë, filluan ta dënojnë Cirilin dhe ndjekësit e tij. Në fund, mbërritën përfaqësuesit e Romës, të cilët i miratuan veprimet e Cirilit. E gjithë kjo çështje ishte mbushur në mënyrë të neveritshme me

politika pushtetesh. Historiani amerikan i kishës, Uilliston Uoker²⁴⁵, e quajti “njërën nga kontradiktat më të përçmuara të historisë së kishës”.

Në fund, Teodosi II iu dorëzua presionit dhe e largoi Nestorin nga kryeqyteti. Ai vdiq rreth vitit 450, si i mërguar në Egjipt. Megjithatë, pjesa më e madhe e mbështetësve të tij nuk e pranuan shkishërimin e Nestorit. Deri më sot, nuk dihet me qartësi se deri në çfarë shkalle ishin heretike mësimet e Nestorit dhe deri në çfarë shkalle ai ishte viktimë e keqkuptimeve dhe keqinterpretimeve.

Ndjekësit e Nestorit u arratisën e shkuan në Persi, dhe atje themeluan Kishën Nestoriane, e cila shumë shpejt filloi një jetë aktive. Murgëria e saj aktive, teologjia e shquar dhe aktiviteti i fortë misionar, dëshmojnë për fuqinë që kishte ajo. Misionarët e saj depërtuan deri në Malabar²⁴⁶, Indi dhe Turkestan. Midis viteve 780 dhe 823, besimtarët nestorianë depërtuan deri në Tibet, si dhe në Kinën Qendrore. Në fillim të shekullit të katërmëdhjetë, Kisha Nestoriane në Azinë Qendrore numëronte deri në dhjetë kisha kryesore dhe shumë klerikë vendas. Fatkeqësisht, gjatë persekutimit të përgjakshëm nga pushtuesi mysliman Timurlëngu²⁴⁷ (1380), ky mision u shkatërrua.

Sot Kisha Nestoriane në Irak, Iran dhe Siri, numëron ende rreth 80.000 besimtarë, në Indi 5.000, dhe në Amerikë 25.000 të tillë.

Në autobiografinë e vet, Nestori këmbëngulte se nuk i kundërvihej përdorimit të fjalës *Hyjindëse*, ngaqë e mohonte hyjninë e Krishtit, por ngaqë theksonte se Jezusi ishte lindur si qenie e vërtetë njerëzore me trup dhe shpirt. Ky shqetësim i tij nuk ishte i pabazë. Pavarësisht nga kjo, madje edhe pse në mënyrë të padrejtë, mosarritjen për të parë si vërtetë bashkuara natyrat hyjnore dhe njerëzore, kisha e ka etiketuar me emrin e Nestorit.

Disa mendime liberale për Krishtin, që kanë dalë kohët e fundit, janë etiketuar si nestoriane. Sipas këtyre mendimeve, në qoftë se Nestori besonte se vetëm fuqia e vullnetit të njeriut Jezus e mbajti atë në një bashkim moral dhe pa detyrim me Fjalën hyjnore, atëherë dallimi mes të krishterëve dhe vetë Krishtit qëndron vetëm deri në njëfarë mase. Jezusi ishte më i vëmendshëm dhe më i nënshtruar ndaj Perëndisë, sesa jemi ne. Jezusi nuk ishte hyjnor, por vetëm një pamje më e lartë e shkallës se sa pranë Perëndisë mund të jetë një person; Jezusi është një model njerëzor, por jo një Shpëtimtar hyjnor.

Është për të ardhur keq që disa besimtarë ungjillorë bien pre e të njëjtit gabim në doktrinë; ata e duan Jezusin si një shembull (*njerëzor*) për t’u ndjekur për vete, dhe e shpërfillin transformimin jetëndryshues që na jep Emanueli: Perëndia me ne.

CAKTIMI I KUFIJVE TË SË VËRTETËS

Pak kohë pas Këshillit të Efesit (431), u ngrit “herezia” e tretë. Eutiku²⁴⁸, udhëheqësi shpirtëror i një manastiri pranë Konstandinopojës, pohonte se Krishti kishte vetëm një natyrë (monofizitizmi). Ai i bashkonte të dyja natyrat në mënyrë kaq të ngushtë, saqë natyra njerëzore dukej sikur ishte thithur plotësisht nga natyra hyjnore. Ashtu “si një pikë mjalti që, kur bie në det, shkrihet në të”, kështu dhe natyra njerëzore e Krishtit humbet në atë hyjnore. Kështu, Eutiku e mohonte kushtin kryesor të misterit të Krishtit dhe misionin e tij si Shpëtimtar dhe Shpengues. Në këtë mënyrë rrezikohej e gjithë doktrina e krishterë për shpengimin.

Patriarku Flavian²⁴⁹ i Konstandinopojës e thirri Eutikun para një sinodi dhe, kur ai refuzoi të hiqte dorë nga kjo doktrinë, Flaviani e dënoi si heretik. Por Eutiku gjeti mbështetje nga Dioskori²⁵⁰, patriarku i Aleksandrisë, i cili ndiqte idetë e Cirilit. Me kërkesën e Dioskorit, perandori Teodosi II thirri edhe një herë një “këshill perandorak”. Ai u mbledh në Efes (449), nën drejtimin e Dioskorit, dhe e rehabilitoi Eutikun, megjithëse kjo gjë nuk u njoh nga pjesa tjetër e kishës. Papa Leoni I²⁵¹ (440-461) e quajti “Këshill bandit”. Ai mbështeti patriarkun e Konstandinopojës dhe i kërkoi perandorit të thërriste një këshill të ri. Pasuesi i Teodosit, perandori Marcian²⁵² (450-457), e pranoi këtë kërkesë dhe thirri Këshillin e Katërt të Përgjithshëm në Kalkedoní, në vitin 451²⁵³.

Në këtë qytet, pranë Konstandinopojës, u mbledhën rreth 400 peshkopë, dhe e dënuan menjëherë Dioskorin, për veprimet e tij në “Këshillin bandit”. Pastaj, etërit e mbledhur, me gjithë ngurrimin që kishin për t’i shtuar ndonjë gjë Besores së Nikésë, paraqitën një përkufizim të ri:

Ne të gjithë, njëzëri, rrëfejmë Zotin tonë Jezu Krisht, si i vetmi dhe i njëjti Bir, në të njëjtën kohë i plotë në natyrën hyjnore dhe i plotë në natyrën njerëzore, Perëndi i vërtetë dhe njeri i vërtetë...i njohur në dy natyra, pa ngatërrim, pa ndryshim, pa ndarje, pa veçim; dallimi i këtyre dy natyrave nuk shfuqizohet nga bashkimi, por, përkundrazi, ruhet cilësia karakteristike e secilës natyre, dhe ato bashkohen duke formuar një person të vetëm.

Kristologjia në këshillat e hershëm të kishës

“Në Jezu Krishtin, natyra e vërtetë hyjnore [kundër Arit] dhe natyra e plotë njerëzore [kundër Apolinerit] janë të bashkuara në mënyrë të pandashme në një person [kundër Nestorit], pa u ngatërruar [kundër Eutikut]”.

Këshilli	Viti	Heretiku i akuzuar	Heretiku i akuzuar nuk pohonte...	Heretiku i akuzuar...
Këshilli i Nikesë	325	Ari	Natyrën e plotë hyjnore të Birit	• Mësonte se Biri është i lindur/ i krijuar/një qenie e krijuar • Biri nuk është i përjetshëm apo i bashkëpërjetshëm; "kishte një kohë kur Ai nuk ishte." • Biri nuk ka pjesë në thelbin apo natyrën e Atit. • Biri është një perëndi më i ulët.
Këshilli i Konstandinopojës	381	Apolineri	Natyrën e plotë njerëzore të Birit	Mësonte se Jezusi kishte një trup njerëzor dhe një shpirt më të ulët; shpirti i tij më i lartë njerëzor - ana e tij - ishte zëvendësuar nga një fjalë hyjnore apo logos; ky logos ishte i qëndrueshëm dhe i pandryshueshëm.
Këshilli i Efesit	431	Nestori	Bashkimin e natyrës hyjnore dhe natyrës njerëzore	Mbështeste mendimin se mes anës njerëzore dhe asaj hyjnore kishte vetëm një bashkim moral apo të vullnetshëm; rreziku që vinte nga kjo tezë ishte në kristologjitë lidhëse tipike antiokiane (ilustrim: një burrë dhe një grua që zgjedhin të martohen).
Këshilli i Kalkedonisë	451	Eutiku	Dallimin dhe bashkekzistencën e natyrave hyjnore dhe njerëzore	Mbështeste mendimin se të dyja natyrat përzieheshin në një; rreziku që vinte nga kjo tezë ishte në kristologjitë bashkuese tipike aleksandrine (ilustrim: një pikë mjalti që hidhet në oqean).

Kështu, kundër Arit, kisha rrëfeu se Jezusi ishte vërtet Perëndi, dhe, kundër Apolinerit, që Ai ishte vërtet njeri. Kundër Eutikut, kisha rrëfeu se natyra njerëzore dhe ajo hyjnore e Jezusit nuk ndryshoheshin në diçka tjetër, dhe, kundër Nestorit, se Jezusi nuk është i ndarë, por një person i vetëm.

Qysh prej asaj dite, shumica e të krishterëve në katolicizëm, protestantizëm dhe ortodoksi e gjejnë në Këshillin e Kalkedonisë themelin e doktrinës së shpëtimit, një Perëndi-njeri unik, Jezu Krishti.

Por, shumë të krishterë në Lindjen e Afërt e refuzuan atë që u arrit në Kalkedoní. Ata nuk mendonin që natyra hyjnore dhe ajo njerëzore bashkoheshin për të formuar një person tek Jezusi, por se Ai zotëronte një natyrë të vetme, në të cilën jeta hyjnore dhe ajo njerëzore nuk mund të dalloheshin nga njëra-tjetra. Ky mësim monofizit (një natyrë) ishte një faktor i rëndësishëm që kontribuoi në ndarjen e kishave monofizite nga pjesa tjetër e ortodoksisë lindore. E ndihmuar nga rënia e

pushtetit Bizantin në zonat periferike të Perandorisë Lindore, doktrina monofizite çoi në krijimin e Kishës Kopte²⁵⁴, trupi më i madh i krishterë në Egjipt sot, dhe i një kishe të ngjashme në Etiopi, si dhe të Kishës së quajtur Jakobite²⁵⁵ të Sirisë, shumica e besimtarëve të së cilës ndodhen në Indinë Jugore.

Sigurisht, Kalkedonia nuk e zgjidhi problemin se si mund të bashkohet natyra hyjnore me natyrën njerëzore në të njëjtin person. Në nivelin njerëzor, ky problem është i pashpjegueshëm. Bibla e konsideron mishërimin si një ngjarje absolutisht unike. Merita e deklaratës së Kalkedonisë qëndron në kufijtë që caktoi. Si të thuash, kjo deklaratë ngriti një gardh dhe tha: “Misteri i Perëndisë-njeri qëndron brenda këtyre kufijve.” Njëmijë e pesëqind vjet më pas, ne ende mund të dëshirojmë që të gjejmë përcaktime më të kuptueshme, por nuk guxojmë të themi më pak sesa tha kisha atëherë.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

Bevan, Edwyn. *Christianity*. New York: Henry Holt & Co., 1932.

*Ferguson, Everett. *Church History, Volume 1: From Christ to the Pre-Reformation*. Grand Rapids: Zondervan, 2005.

Hardy, Edward R., ed. *Christology of the Later Fathers*. Philadelphia: The Westminster Press, 1954.

Kelly, J. N. D. *Early Christian Doctrines*, 5th ed. New York: Harper, 1978. Continuum, 2000.

Prestige, G. L. *Fathers and Heretics*. London: S.P.C.K., 1963.

Wand, J. W. C. *Four Great Heresies*. London: A. R. Mowbray, 1955.

TË MËRGUARIT NGA JETA

Fillimet e monasticizmit

Një natë, në fillim të shekullit të katërt, Antoni²⁵⁶, murgu i nderuar egjiptian, po qëndronte në shkretëtirë i përqendruar plotësisht në lutje. Satani përfitoi nga mundësia, mbledhi kafshët e egra të zonës dhe i dërgoi ato kundër Antonit. Kur e rrethuan nga të gjitha anët,

“dhe me vështirime kërcënuese ishin gati t’i hidheshin, ai i pa me guxim dhe u tha: ‘Në qoftë se pushtetin mbi mua e keni marrë nga Zoti, afrohuni, dhe mos u vononi, sepse jam gati; por, në rast se keni ardhur e jeni mbledhur me urdhër të Satanit, kthehuni nga keni ardhur, dhe mos u vononi, sepse unë jam shërbëtor i Jezus Fitimtarit’. Dhe, kur njeriu i bekuar mbaroi së foluri këto fjalë, Satani u largua menjëherë, sapo dëgjoi të përmendej emri i Krishtit, siç i largohet trumcaku skifterit.”

Nga ky material përbëhen idealet. Fjalët vijnë nga libri i Athanasit *Jeta e Shën Antonit*, por vizioni i kësaj madhështie mund të vinte edhe nga mijëra predikues të tjerë të drejtësisë në shekullin e katërt.

I krishteri model nuk ishte më peshkopi guximtar, të cilin e hidhnin para kafshëve të egra në arenën romake. Në këtë periudhë ai ishte murgu i vetmuar në shkretëtirën e harruar egjiptiane, i cili sfidonte djallin. Morali i kësaj skene ishte po aq i qartë, sa dhe një duel kaubojsh hollivudianë në Doxh Siti. Ja ku qëndronte Satani, dhe ja ku ishte Krishti: në dyluftim për shpirtin e një njeriu.

Njerëzit e sotëm nuk dinë se si duhet t’i konsiderojnë murgjit. Pjesa më e madhe ndihet si Eduard Giboni, kur u tall me “të mërguarit e palumtur nga jeta sociale, të shtyrë nga gjenialiteti i errët dhe i pamposhtur i bestytnisë”. Pse duhej që dikush të refuzonte marrëdhëniet seksuale? Dhe, në rast se ka një aksiomë në kohët moderne, është kjo: “Jeta e mirë gjendet në një shtëpi të madhe, të plotësuar me pajisjet më bashkëkohore, të cilat ta kursejnë lodhjen.”

Edhe të krishterët - katolikë dhe protestantë - nuk bien dakord mbi pikat pro dhe kundër, për sa i përket murgërisë apo monasticizmit. Katolikët romanë kanë prirjen që të thonë se kisha ka vend qoftë për murgjit, të cilët përpiqen të arrijnë një përkryerje frymërore, qoftë për besimtarët e dobët dhe mëkatarë, të cilët tregojnë

shenja të pakta hiri. Kisha, - thonë ata, - duhet të jetë për të gjithë, pavarësisht nga arritjet morale apo dështimet frymërore.

Protestantët mendojnë ndryshe. Reformacioni i shekullit të gjashtëmbëdhjetë i dha një grusht të rëndë murgërisë. Martin Luteri, i cili kishte qenë vetë murg, i shpalli luftë vetizolimit. “Murgëria, - thanë Luteri dhe reformatorët e tjerë, - nxit idenë e dy rrugëve për te Perëndia, njëra më e lartë dhe tjetra më e ulët. Por ungjilli njihet vetëm një rrugë shpëtimi. Vetëm me anë të besimit në Zotin Jezu Krisht. Dhe ky besim nuk është një besim i vdekur, por aktiv në dashurinë për Perëndinë dhe të afërmin.”

Natyrisht, këto pikëpamje kundërshtuese për vendin e murgërisë në kishë kanë çuar në interpretime të kundërta për historinë e kësaj lëvizjeje. Të gjithë janë dakord se murgjit ishin asketë. Ata i refuzonin të mirat e shoqërisë dhe kërkonin shpërblimet frymërore të vetëdisiplinës. Teoria e tyre ishte se mohimi i trupit e çliron shpirtin për të pasur bashkësi me Perëndinë. Pyetja kryesore është: Çfarë lidhjeje ka mohimi me ungjillin? Mos është kjo një formë vetëshpëtimi? A është kjo drejtësi me anë të veprave, një shlyerje e mëkatit bazuar në mohimin e vetvetes? Apo mos është kjo një formë legjitime pendimi, një përgatitje thelbësore për gëzimin në lajmin e mirë të shpëtimit të Perëndisë?

IDEALI I MURGËRISË

Sigurisht, notat askete mund të dallohen që nga predikuesit e epokës apostolike. Gjon Pagëzori, i cili përshkonte shkretëtirën e Judesë me veshje të varfër dhe thirrje pendimi, ishte një figurë askete. Vetë Jezusi i kërkoi të paktën një të riu që të hiqte dorë nga zotërimet e tij, në qoftë se dëshironte që të merrte jetën e përjetshme²⁵⁷. Dhe apostulli Pal pohonte: “Mishi lufton kundër Frymës, dhe Fryma kundër mishit, dhe këto të dyja janë në kundërshtim me njëra-tjetrën” (*Galatasve 5:17*).

Pak pas kohës së apostujve u shfaq ideja e një moraliteti më të lartë dhe e një tjetri më të ulët. Këtë e gjejmë në një dokument të shkruar rreth vitit 140, të quajtur *Bariu i Hermës*²⁵⁸. *Bariu* thotë se Dhiata e Re jep si mësim parimet e besimit, shpresës dhe dashurisë, të cilat janë të detyrueshme për të gjithë. Por ai ofron edhe këshilla për ata që kërkojnë të bëjnë më shumë se ç’është kërkuar për të krishterën e zakonshëm.

Shumë shpejt, të tjerë të krishterë filluan t’i thurnin lavde mohimit të vetvetes, sidomos beqarisë - heqjes dorë nga martesë. Sapo u fut në veprim praktika e pendesës, ajo nxitte akte virtyti të pashembullt, si mjete për largimin e mëkatit. Kështu, Tertuliani, Origjeni, Cipriani dhe të tjerë udhëheqës, e mbështetën idenë e

një nivel më të lartë shenjtërie. Shumë kohë para kthimit të Konstandinit, besimtarë të shumtë kishin bërë betimin e përmbajtjes nga kjo botë, megjithëse në fillim ata nuk u larguan nga jeta e zakonshme në qytete.

Forma e parë e murgërisë ishte eremiti i vetmuar. Fjala *eremit* vjen nga greqishtja²⁵⁹, e cila do të thotë “shkretëtirë”, dhe na kujton se largimi murgëror nga bota filloi në Egjipt, ku një udhëtim i shkurtër në lindje ose në perëndim prej brezit të ngushtë pjellor të Nilit e çonte murgun në një shkretëtirë të ashpër.

Antoni, të cilin shumë persona e konsiderojnë si murgun e parë, u lind rreth vitit 250 në fshatin Koma. Nën shtysën e fjalëve të Krishtit për të pasurin e ri: “Të mungon ende një gjë: shit gjithë sa ke dhe shpërndajua të varfërve dhe do të kesh thesar në qiell; dhe eja e më ndiq.”²⁶⁰, Antoni e fali pasurinë e vet kur ishte njëzet vjeç, dhe shpejt filloi jetën e vetmisë në një varr. Legjenda të mëvonshme tregojnë betejat e tij me tundimet, të cilat e sulmonin në forma të dukshme: daj, kafshë të egra dhe gra. Me gjithë këtë trysni, ai jetoi një jetë të gjatë deri në moshën 105-vjeçare.

Shembulli i Antonit doli të ishte ngjites për shumë të tjerë; ai pati qindra imitues. Miku i tij, Athanasi, shkroi: “Shenja e asketëve të vetmuar sundon nga njëra anë e tokës te tjetra”. Kjo valë e papritur vetëmohimi përkon pak a shumë me popullaritetin po kaq të papritur të krishterimit.

Cilatdo të ishin motivet e Konstandinit kur ai pranoi besimin e krishterë, rezultati ishte një rënie në përkushtimin e të krishterëve. Besimtarët e fortë që ishin vrarë nga Diokleciani, u zëvendësuan nga një shumicë e përzier paganësh gjysmë të konvertuar. Dikur të krishterët kishin dhënë jetën për të vërtetën; tani ata therrnin njëri-tjetrin për të siguruar përfitime nga kisha. Gregori i Nazianzit (*i njohur më tepër si Gregor Teologu*) u ankua: “Pozitat kryesore fitohen vetëm duke bërë të keqen, jo duke arritur virtytin; dhe selitë u përkasin jo më të mirëve, por më të fuqishmëve.”

Kështu, eremiti shpesh arratisëj jo më shumë nga bota, sesa nga bota në kishë. Protesta kundër një institucioni të degraduar e çoi atë që të merrte rreziqet e një individualizmi të hapur. Kundër institucionit të madh perandorak, përçuesit të hirit hyjnor, murgjit e parë e vendosën jetën e shpirtit ballë për ballë me Perëndinë.

Tundimet e botës së jashtme u zëvendësuan me tundimet e botës së brendshme: krenaria, rivaliteti dhe pamja e sjelljet e pazakonta e paksa të çuditshme (ose ekscentrizmi). Shumë prej murgjve në Egjipt dhe Siri shkuan në ekstreme për të përballuar vështirësi. Disa nuk hanin asgjë tjetër veç barit, ndërsa të tjerë jetonin në pemë. Kishte edhe të tjerë që refuzonin të laheshin.

Nami i mirë i disa eremitëve tërhiqte turma të mëdha njerëzish nga qytetet. Njëri prej tyre, Simeon Stiliti²⁶¹ (*Simeoni i shtyllës*), shqetësohej kaq shumë nga turmat që vinin te gryka e shpellës ku jetonte, sa që ngriti një shtyllë të lartë dhe jetoi në majë të saj për më shumë se tridhjetë vjet. Dishepujt ia ngjitnin ushqimin me anë

të një koshi dhe, herë pas here, siç thuhej, ai u predikonte turmave poshtë, duke kthyer mijëra vetë në krishterim.

LËVIZJA PËR NË JETËN NË KOMUNITET

Ndërsa në Egjipt popullariteti i eremitëve vazhdonte, lëvizja murgërore mori një hap të rëndësishëm përpara kur, rreth vitit 320, një ish-ushtar me emrin Pakom²⁶² themeloi manastirin e parë të krishterë. Ai nuk i lejoi murgjit që të jetonin të vetmuar apo në grupe eremitësh, ku secili të ishte ligj për veten, por Pakomi themeloi një jetë me rregulla të përbashkëta, sipas së cilës murgjit hanin, punonin dhe adhuronin. Plani i tij parashikonte orare fikse, punë fizike, veshje me uniforma, si dhe disiplinë strikte. Kjo quhet murgëria kenobitike, term i cili vjen nga fjalët greke që kanë kuptimin “jetë e përbashkët” - *koinos bios* (κοινός βίος).

Kjo reformë ishte një përmirësim shumë i madh për jetën e eremitëve, të cilët rrezikoheshin nga plogështia dhe sjelljet e çuditshme. Kjo e bëri jetën murgërore më të lehtë për gratë, për të cilat jeta e izoluar e eremitit kishte qenë pothuajse e pamundur. Kjo e vuri gjithashtu murgërinë nën një lloj sistemi vetëpërmbytjeje. Pakomi e kuptoi qartë se “për t’i shpëtuar shpirtrat, duhet t’i sjellësh së bashku”.

Nga këto fillesa në Egjipt, lëvizja askete u përhap në Siri, në Azinë e Vogël, dhe përfundimisht në gjithë Europën Perëndimore. Azia e Vogël u fitua për idealin murgëror sidomos nga ndikimi e Vasilit, Gregor Teologut dhe Gregorit të Nisës, mbrojtësit e besimit të Nikësë në brezin që pasoi Athanasin. Vasili, i cili vdiq në vitin 379, ishte veçanërisht i rëndësishëm si përpiluesi i *Rregullores së Disiplinës*, sipas së cilës është organizuar murgëria e ortodoksisë greke deri në ditët e sotme.

Ideali murgëror e goditi krishterimin perandorak me fuqi të paparë dhe, gjatë shekujve të katërt dhe të pestë, ajo u bë një lëvizje që preku të gjitha nivelet e popullsisë së krishterë. Shumë njerëz gjenin në mënyrën askete një zëvendësues të pranueshëm heroizmi frymëror, i cili kërkohej gjatë ditëve të persekutimit. Murgjit e ripërtërinë entuziazmin e krishterë dhe jetën frymërore të një epoke më të hershme dhe më sfiduese. Ata e transformuan frymën e martirizimit në një përkushtim të plotë përfundimtar ndaj Perëndisë dhe në imitimim asket të Krishtit.

Qëllimi i imitimit të Krishtit ishte që të ekzistonin vetëm për Perëndinë dhe të jetonin vetëm me anë të fuqisë së hirit. Për ta arritur këtë synim dhe për të mos u penguar në rrugën e nisur, murgjit ndërmorën një betim të trefishtë: varfëri, virgjëri dhe bindje. Kështu, luftëtarët e vërtetë frymërorë u përpoqën që ta zhvishnin veten nga zotërimet e tyre, nga lumturia martesore dhe nga liria për të zgjedhur. Sot, ne i

quajmë këto “të drejta bazë”. Murgu i konsideronte si rrënja e egos dhe si pengesë për përkushtimin ndaj Perëndisë.

Me zbutjen e ekstremeve të hershme dhe kur murgjit filluan të jetonin sipas rregullave të qëndrueshme dhe të jetueshme, manastiri filloi të ndërmarrë detyra me përfitim të jashtëzakonshëm për kishën dhe botën. Në shekullin e pestë dhe të gjashtë, praktikisht çdo drejtues në kishë ishte ose murg, ose kishte lidhje shumë të ngushta me murgërinë. Qela murgërore u bë shkollë studimi dhe murgjit u bënë dijetarë.

Roland Baintoni²⁶³ thotë:

“Pionieri i dijetarisë murgërore ishte Jeronimi (340-420), i cili e filloi karrierën si eremit në shkretëtirën siriane, por kuptoi se tundimet e tij seksuale mund t’i largonte vetëm duke ia kushtuar mendjen një disipline të rreptë intelektuale. Ai ndërmori studimin e gjuhës hebraishte dhe ky proces iu duk kaq efektiv, saqë mendoi se ishte gati të kthehej dhe në botë. Në Romë u bë mësues i peshkopit Damàs²⁶⁴ dhe i një rrethi zonjash aristokrate.”

Ata studiuhan problemet e interpretimit biblik. Por, me kalimin e kohës, armiqtë kundërshtarë të murgjve në Romën e krishterë - për të cilën Jeronimi mendonte se i ngjante ende Babilonisë - e detyroi të tërhiqej në një manastir në Bethlehem, ku i përdori aftësitë e tij gjuhësore për të përkthyer Dhiatën e Vjetër dhe të Re nga gjuhët origjinale, në latinishten letrare. Si rezultat doli e ashtuquajtura *Vulgata*, versioni i autorizuar i Biblës në katolicizmin roman, deri në vitet e fundit.

I pari që e paraqiti murgërinë në Perëndim ishte Athanasi. Në vitin 335, kur ishte syrgjynosur në qytetin Trier²⁶⁵ (Gjermania e sotme), u shoqërua nga dy murgj. Qarkullimi i librit të tij *Jeta e Shën Antonit* e përhapte idenë edhe në Perëndim. Peshkopi Ambroz i Milanos dhe Augustini në Afrikën e Veriut ishin mbështetës të zjarhtë të murgërisë. Augustini shkroi rregulloren e parë perëndimore murgërore për komunitetin e klerikëve të tij në Tagaste²⁶⁶ dhe Hipo. Pak më vonë, në vitin 415, murgu Gjon Kasiani²⁶⁷, i cili kishte vizituar Egjiptin, themeloi manastirin e Shën Viktorit pranë Marsejës, dhe shkroi dy libra të vlefshëm për meditimin, të cilët mund të konsiderohen si Rregullore. Megjithatë, mbi të gjitha ishte Benedikti i Norçias²⁶⁸ ai që bëri kushtetutën e murgërisë perëndimore.

GJENIU I PERËNDIMIT

Benedikti u lind në qytetin Norçia²⁶⁹, rreth tetëdhjetë e pesë milje²⁷⁰ në verilindje të Romës, vonë në gjysmën e dytë të shekullit të pestë. Benedikti ishte ende në hapat e parë në arsimimin e tij në Romë, kur pranoi formën më ekstreme të asketizmit dhe jetoi si eremit lart në një shpellë të vetmuar, në zonën e pabanuar në jug të Romës. Atje kaloi tre vjet në studimin e Shkrimeve, duke praktikuar mohimin e fortë të vetes, derisa “murgjit nga një manastir aty pranë e zgjodhën si abat”, drejtuesi atëror, frymëror i një grupi murgjish. Megjithatë, disiplina e fortë e Benediktit atyre iu duk shumë e tepruar dhe ai mezi i shpëtoi vdekjes, kur murgjit u përpoqën që ta helmojnë. Për një kohë gjeti vetminë në një shpellë, por kundërshtitë ziliqare me të cilat u ndesh, bënë që të largohej nga ky rajon, si një njeri më i mençur.

Në vitin 529, në majat e malit Monte Kazino, tetëdhjetë e pesë milje në juglindje të Romës, ai vendosi themelet e atij që u bë manastiri më i famshëm në Europë, shtëpia mëmë e Urdhrit benediktin. Për këtë manastir, ai shkroi Rregulloren e tij të famshme. Këtu ai mësoi, predikoi dhe jetoi, duke qenë shembull i përshpirtjes murgërore deri në vdekje, në vitin 542.

“Benedikti nuk ishte dijetar, - thotë Uilliston Uokeri, - por kishte gjenialitetin romak për drejtim, një besim të fortë te murgëria, si jeta ideale e krishterë, dhe një njohje të thellë të njerëzve.” Në përpilimin e rregullave të tij - Rregullores - ai përfitoi nga puna e drejtuesve të mëparshëm të murgërisë, por zbuloi dhe një ndjenjë përmbajtjeje dhe gjykimi të mirë, që vinte nga vëzhgimi i thellë i natyrës njerëzore. Ai e kuptonte se murgëria kishte rreziqet e veta. Shumë murgj jetonin të padenjë për profesionin e tyre. “Disa nuk ishin më të mirë se vagabondët.” Ai tha se këto të këqija ndodhnin për shkak të mungesës së disiplinës. Kështu që, Benedikti e bëri disiplinën diçka thelbësore; megjithatë, e kuptoi gjithashtu se ajo nuk duhej të bëhej zgjedhë tepër e rëndë për njerëzit e zakonshëm. Ishte ky “kombinim i jashtëzakonshëm i vetëpërmbajtjes me njëfarë lirie” që e bëri të dallohej Rregulloren e Benediktit.

Ky shenjtor, në pamje të parë, e mendonte jetën murgërore si një lloj garnizoni frymëror për Krishtin, në një botë armiqësore. Si e tillë, disiplina e saj ishte pjesë e nevojshme e jetës. Askush nuk duhej të hynte në shërbimin e saj, derisa ta kishte provuar këtë jetë plotësisht për të paktën një vit. Gjatë kësaj kohe, nxënësi ishte i lirë të largohej. Pas kësaj kohe prove, murgu i ardhshëm bënte betimet e trefishta, që e ndanin përfundimisht nga bota dhe e lidhnin me një jetë të përherëshme në manastir: varfëri, virgjëri dhe bindje ndaj Rregullores dhe drejtuesve të manastirit.

Drejtimi i manastirit i ishte ngarkuar abatit; dhe askund nuk paraqitet më qartë urtësia e Benediktit, sesa në dispozitat që hartoi për ushtrimin e autoritetit. Ndonëse secili murg premntonte bindje absolute ndaj urdhrave të abatit, edhe kur i dukeshin të pamundura për t’u përmbushur, abati zgjidhej nga vetë murgjit, dhe vendimet

kryesore mund t'i merrte vetëm pasi të merrte mendimin e gjithë trupit të murgjve. "Benedikti pati urtësinë që të kuptonte se një njeri me mend, edhe kur i jepet në teori autoritet absolut", nuk duhet t'i refuzojë këshillat e të tjerëve në çështje të rëndësisë madhore.

Uokeri shpjegon se, për ta mbajtur këtë fortesë frymërore të veçuar nga bota, "Benedikti parashtoi se çdo manastir, atje ku ishte e mundshme, duhej të siguronte të gjitha nevojat jetike". Murgjit vishnin rroba të bëra nga vetë ata, verën e bënë vetë, dhe ishin vetë muratorë e marangozë. Benedikti e mendonte lëvizjen lart e poshtë, jashtë mureve të manastirit, një rrezik të madh frymëror për murgjit.

Meqë adhurimi ishte pjesë kryesore e jetës murgërore, në Rregullore ishin hartuar plane të veçanta për këtë. Duke hamendësuar se po bazohej në autoritetin e Shkrimeve, Benedikti kërkonte jo vetëm shtatë shërbesa në njëzet e katër orë, por bëri dhe si detyrim të veçantë zbatimin e "vigiljes", në orën dy të mëngjesit. Por, në kontrast me kërkesat e Rregulloreve të tjera, shërbesat benediktine ishin jashtëzakonisht të shkurtra, përveç "vigiljes". Ato zgjasnin rreth njëzet minuta secila dhe konsistonin kryesisht në recitimin e psalmeve.

Uokeri thotë se kërkesat më të frytshme të Benediktit kishin të bënin me punën. "Plogështia, - thoshte ai në Rregullore, - është armikja e shpirtit, prandaj vëllezërit duhet të merren në disa orare fikse me punë fizike, dhe në disa orë të caktuara me lexim fetar." Ai e kuptoi qartë vlerën morale të punës; dhe ishte aq mendjehapur, sa të fuste në konceptin e punës si punën e mendjes, ashtu dhe atë të duarve. Përpjesëtimi natyrisht ndryshonte sipas stinëve. Në kohën e korrijës në verë, puna fizike në fusha vinte e para, por në qetësinë e dimrit, sidomos gjatë kreshmës, mundësitë për lexim rriteshin.

Një manastir benediktin që u qëndronte besnik qëllimeve të themeluesit të tij, ishte "një botë e vogël në vetvete, në të cilën murgjit kalonin një jetë të lodhshme, por jo të mbingarkuar, e cila përfshinte adhurim, punë të vështirë në dyqan dhe fusha, dhe lexim serioz". Kështu, çdo manastir benediktin kishte nga një librari; dhe, megjithëse vetë Benedikti nuk thotë gjë për leximin klasik, murgjit benediktinë shpejt filluan të kopjonin dhe të lexonin veprat e mëdha letrare të antikitetit latin. Ne u jemi borxhlinj atyre për ruajtjen e shkrimeve të etërve të kishës latine dhe kryeveprave të letërsisë romake.

DISA PIKA PRO DHE KUNDËR

Nga Italia, Urdhri benediktin u përhap me shpejtësi në të gjithë Europën Perëndimore. Është pothuajse e pamundur ta ekzagjerosh ndihmesën e këtyre murgjve në periudhën pas shkatërrimit të qytetërimit të vjetër romak dhe rritjes, në vend të tij, të kombeve të reja të pushtuesve gjermanë. Epoka e mesjetës ruajti kaq shumë nga pjesa më e mirë e krishterimit dhe e botës së lashtë, për shkak se manastiret benediktine u shpërndanë kudo në fshatrat e Europës. Ata dhanë

mundësinë e vetme që kishte mesjeta për studim, mbrojtje gjatë luftërave të vazhdueshme, si edhe për qetësi. Ata ishin një forcë e madhe misionare dhe një kujtesë e vazhdueshme për popullsinë e thjeshtë se njeriu nuk mund të jetojë vetëm me bukë.

Uilliston Uokeri thotë se është e lehtë të gesh gabimet e murgërisë. Ndonëse murgu si individ bënte betimin e varfërisë, manastiret shpesh bëheshin jashtëzakonisht të pasura përmes dhuratave, dhe sidomos me faljen e tokave. Disiplina e tyre shpesh pësonte shumë rënie. Dendur, rreptësia e tyre e parë binte. Historia e mesjetës tregon përpjekjet e vazhdueshme për reformimin e tyre dhe themelimin e shtëpive të reja, që kishin për synim eliminimin e korrupsionit në ato të vjetrat.

Mbi të gjitha, koncepti benediktin për jetën e krishterë ishte i panatyrshëm në thelb. “Të hyje në manastir, do të thoshte të ndaheshe nga bota dhe të braktisje lidhjet e zakonshme të jetës shoqërore”, të hidhje poshtë martesën dhe të gjitha ato gjëra që përbëjnë një shtëpi të krishterë. Dhe mbështetja e gjithë kësaj përpjekjeje ishte një pikëpamje e gabuar për njeriun. “Shpirti, - thoshte murgu, - është i prangosur me mishin si i burgosuri me një kufomë.” Por kjo nuk është pikëpamja biblike për jetën e njeriut, dhe kjo krijoi një të metë themelore në idenë e monasticizmit (murgërisë).

Megjithatë, pranimi i këtyre gabimeve sot nuk do të thotë që këto të meta ishin të dukshme edhe për njerëzit në kohën e rënies së Perandorisë Romake apo në mesjetë. Për ta, në përgjithësi, thirrja murgërore dukej si forma më e vërtetë e jetës së krishterë. Edhe ne, kur vërejmë të këqijat e murgërisë, nuk duhet të nënvlerësojmë aspak ndihmesën e jashtëzakonshme që dhanë murgjit në përhapjen dhe zhvillimin e krishterimit dhe qytetërimit në një periudhë të vështirë për historinë e Europës.

Sugjerime për lexim të mëtejshëm

*Burton-Christian, Douglas. *The Word in the Desert—Scripture and the Quest of Holiness in Early Christian Monasticism*. New York: Oxford University Press, 1993.

Chittister, Joan. *The Rule of Benedict: Insights for the Ages*. New York: Crossroads, 1992.

Deferrari, Roy J., ed. *Early Christian Biographies*. Washington, DC: Catholic University Press, 1952.

Dowley, Tim, ed. *Eerdmans' Handbook to the History of Christianity*. Grand Rapids: Eerdmans, 1977.

Noll, Mark A. *Turning Points: Decisive Moments in the History of Christianity*. Grand Rapids, Baker Books, 2000.

Waddell, Helen. *The Desert Fathers*. London: Constable, 1936.

Workman, Herbert B. *The Evolution of the Monastic Ideal*. Boston: Beacon Press, 1962.

Kapitulli 13

DIJETARI I EPOKAVE

Augustini

Roma quhej ndryshe edhe “Qyteti i përjetshëm”. Për 620 vjet, që nga koha e Hanibalit²⁷¹, muret e Romës nuk ishin rrethuar nga asnjë pushtues i huaj. Pastaj, papritmas, në vitin 410, Alariku²⁷², udhëheqësi vizigot me hordhitë e tij ariane po rrethonte qytetin. Furtuna po afrohej. Të gjithë e dinin këtë, por kur?

Delegacioni i parë i paqes guxoi të dalë jashtë mureve për të arritur një marrëveshje me Alarikun. Ata u lutën për mëshirë. Kërkuan kushtet. Të gjithë arin, si dhe argjendin tuaj, ishte përgjigjja. Mbi të gjitha, skllëvërit tuaj gjermanë! Romakët vazhduan të luteshin, ndërsa mundimet brenda mureve po shtoheshin.

Si përfundim, vizigotët shpërthyen portat dhe e plaçkitën qytetin, tempull më tempull, pallat më pallat. Gjithçka u shkatërrua - përveç kishave. Kur Alariku, i cili e quante veten të krishterë, inspektoi plaçkën, i ndau thesaret e kishës veç nga të tjerat dhe i urdhëroi ushtarët që t’i transportonin enët e shenjta nëpër rrugë për t’i kthyer në kishat që i ishin dedikuar Pjetrit dhe Palit, dhe t’i linin atje.

Pas pak kohe, Vizigoti dhe ushtria e tij u tërhoqën e u larguan nga Roma, por bota nuk do të ishte kurrë më e njëjta. Lavdia e “Mbretëreshës së qyteteve” nuk ishte më. “Zëri më ka ngecur në fyt,” thoshte Jeronimi. “Qyteti që e kishte marrë gjithë botën rob, tani u mor rob edhe vetë.” Ai shprehte ndjenjat e të gjithëve, të krishterë dhe paganë²⁷³.

Romakët e tronditur tregonin me gisht për nga vendet ku më parë kishin qenë statujat e perëndive të lashta. Ato e kishin bërë të madhe Romën. Ndoshta do ta kishin shpëtuar qytetin. A mos ishin zemëruar perënditë ngaqë perandorët i ishin kthyer kohët e fundit Perëndisë së krishterë?

Refugjatët filluan të largoheshin nga Roma në të gjitha drejtimet. Në portin e vogël detar në Hipo, në Afrikën e Veriut, një njeri i hollë, pa mjekër, me kokë të rruar dhe tipare të mprehta, shikonte mbërritjen e refugjatëve të munduar. Dëgjonte pyetjet e tyre të thella, shprehjet e dyshimit të tyre. Dikush duhej të jepte një shpjegim për shkatërrimin e Romës. Që në atë moment, Aurel Augustini²⁷⁴, peshkopi i Hipos, vendosi që të shqyrtojë pyetjet: Si kishte rënë Roma? A donte të thoshte shkatërrimi i “Qytetit të përjetshëm” se kjo ishte dhe rënia e krishterimit? A ishte afër fundi i botës?

Përgjigjja që u dha Augustini këtyre pyetjeve nuk siguroi dritë vetëm për ditët e errëta të asaj kohe, por ofroi edhe një filozofi për themelet e krishterimit. Sot e kësaj dite, të krishterët e ndiejnë ndikimin e kësaj mendjeje dhe të shpirtit të tij. Katolicizmi roman mbështetet në një masë të madhe në doktrinën e Augustinit për kishën, siç mbështeten edhe protestantët në pikëpamjet e tij për mëkatin dhe hirin.

PËRGATITJA PËR MADHËSHINË

Afrikanoveriori i madh u lind më 13 nëntor 354, në Tagaste, një qytet i vogël në zonat kodrinore të Numidisë, një rajon, të cilin ne sot e njohim me emrin Algjeri. I ati, Patrici, ishte një pagan tolerant; nëna e tij, Monika, e krishterë e zellshme. Edhe pse burimet e tyre ishin të kufizuara, çifti ishte i vendosur që t'i jepte Augustinit arsimin më të mirë të mundshëm. Kështu, ai shkoi në shkollë, në fillim pranë shtëpisë dhe pastaj në kryeqytetin e Afrikës Veriore, në Kartagjenë. Në kryeqytet ai nuk mundi t'u rezistonte tundimeve seksuale. Ra në dashuri me një vajzë, e cila i lindi një djalë me emrin Adeodat. Jetuan së bashku për trembëdhjetë vjet, por për Augustinin seksi ishte pasioni që e ndoste. Ai ia shtrembëronte konceptet e tij për mëkatin dhe e karakterizonte shthurjen prej së cilës më vonë u ndie i shpëtuar nga hiri i Perëndisë.

Megjithatë, natyra e tij më e lartë e shfaqte gjithmonë veten. Kur ishte nëntëmbëdhjetë vjeç, i ra në dorë një traktat nga Ciceroni, autori latin, dhe ai e bindi nga ana intelektuale që kërkimin e së vërtetës ta bënte qëllimin e jetës së tij. Megjithatë, tundimet e vjetra ende vazhdonin ta sulmonin, dhe, ashtu si Pali, ai ndiente dy luftëtarë, një më të lartë dhe një më të ulët, të cilët luftonin për pushtet në jetën e tij. Gjatë këtyre konflikteve, iu kthye Biblës, por ajo nuk e tërhoqi. Stili i saj iu duk shumë i papërpunuar dhe barbar.

Për njëfarë kohe Augustini provoi manikeizmin, një besim i përndjekur në Perandorinë Romake, por që e tërhoqi shumë këtë njeri pasionant, i cili ndiente dy prirje në luftë brenda tij. Mani²⁷⁵, themeluesi i kësaj feje, kishte dhënë mësim në Persi, dhe atje ishte martirizuar me kryqëzim, në vitin 276 ose 277. Besimi thelbësor i kësaj feje e tregonte universin si një skenë konflikti të përzetshëm midis dy pushteteve, të mirës dhe të keqes. Njeriu, siç e njohim, është një produkt i përzier, ku pjesa frymërore e natyrës së tij përbëhet nga elementi i mirë, dhe pjesa fizike nga e keqja. Kështu, detyra e tij është ta çlirojë të mirën e vet nga e keqja; dhe kjo mund të bëhet me lutje, por veçanërisht duke i refuzuar të gjithat shijimet e së keqes: pasuritë, epshin, verën, mishrat, shtëpitë luksoze dhe gjëra të ngjashme me këto.

Ashtu si gnosticizmi, manikeanizmi mësonte se Jezusi i vërtetë frymëror nuk kishte një trup material dhe nuk vdiq me të vërtetë. Qëllimi i tij ishte që t'iu mësonte njerëzve rrugën për të dalë nga mbretëria e errësirës për në mbretërinë e dritës. Ashtu si dhe gnostikët, manikeanët e konsideronin një pjesë të mirë të Dhiatës së Re si të vërtetë, por refuzonin gjithçka që dukej sikur sugjeronte vuajtjet e vërteta të Krishtit, dhe e hidhnin plotësisht poshtë Dhiatën e Vjetër.

Augustini mbeti manikean i zellshëm për nëntë vjet, nga viti 374, deri në vitin 383, përpara se të fillonte të ndihej i pakënaqur nga këto mësim. Gjatë këtyre viteve, ai dha mësim lëndën e gramatikës në vendin e tij të lindjes, Tagaste, dhe retorikën në Kartagenë; dhe, megjithëse nga brenda dyshonte për të vërtetën e filozofisë manikeane, me sugjerimin e disa miqve manikeanë, u nis për në Romë, në vitin 383.

Pak pas mbërritjes në kryeqytet, ai siguroi postin e profesorit në Universitetin Shtetëror të Milanos (në vitin 384) dhe u transferua për në qytetin verior. Nëna e tij e ve dhe disa prej miqve të tij afrikanë u bashkuan me të pas pak kohe. Tani ishte tridhjetë vjeç, në kulmin e karrierës, me një të ardhme të madhe suksesi përpara. Megjithatë, ai ndihej i pakënaqur me jetën e vet më tepër se kurrë. Në fillim u nda pa mëshirë nga e dashura, nëna e Adeodatit, dhe u fejuua me një vajzë të re, të pasur dhe me pozitë; por nuk mundi t'i mposhtë pasionet. E pa veten në një "vorbull marrëdhëniesh seksuale plot vese". "Nuk ka asgjë më të fuqishme, - vërejtje më vonë, - për ta rrëzuar shpirtin e një mashkulli, sesa përkëdheljet e gruas." Konfliktet e tij të brendshme po bëheshin pothuajse të padurueshme.

Megjithatë, ndërsa jetonte ende në Milano, Augustini dëgjoi predikimin e fuqishëm të peshkopit Ambroz. Ai shkoi në fillim në kishë për të studiuar stilin predikues të Ambrozit, por, pas ca kohësh, mesazhi i mbërriti në shpirt. Te Ambrozi ai zbuloi se krishterimi është edhe bindës, edhe inteligjent, dhe se ngjarjet tronditëse të Dhiatës së Vjetër mund të interpretohen si alegori.

Shtytja përfundimtare për kthimin në besim të Augustinit duket se ishte sjellja personale e murgjve. Kur një mik i tregoi historinë e Antonit dhe eremitëve egjiptianë - se si i kishin përballuar tundimet e botës - Augustini e pa veten nën një ndjesi të fortë turpi. Si mundën këta njerëz të pamësuar të arrinin të tilla triumfe frymërore, kur ai, me gjithë arsimin e vet, vetëm dështonte? Ndjenja për mëkatën dhe pafuqinë e vet e trazuan thellësisht nga brenda.

Kjo gjë arriti kulmin, ndërsa po ecte një ditë në agoni përmes kopshtit të vet. Ai dëgjoi zërin e këngës së një fëmije që thoshte: "Merre dhe lexoje". Shkoi dhe mori Dhiatën e Re. Sytë i shkuan te fjalët që i përshtateshin në mënyrë të përkryer gjendjes së tij: "Le të ecim me ndershmëri, si ditën, jo në orgji dhe në dehje, jo në imoralitet dhe në shthurje, jo në grindje e në smirë. Por vishni Zotin Jezu Krisht dhe mos u kujdesni për mishin, që t'i plotësoni epshtet" (*Romakëve 13:13-14*). "Menjëherë, - tha Augustini, - sapo arrita te fundi i kësaj fjalie, m'u duk sikur drita e paqes më mbushi zemrën, dhe të gjitha hijet e dyshimet m'u larguan."

Në vigjiljen e Pashkës tjetër, në vitin 384, Augustini me djalin e vet, Adeodatin, dhe një mikun e tij, Alipin, u pagëzuan nga Ambrozi në Milano. “Shqetësimi i jetës sonë të kaluar, - tha ai, - u largua.” Disa muaj më vonë, i shoqëruar nga e ëma, ai u nis për në Afrikën e Veriut, duke qenë tashmë një njeri i ndryshuar. Por, gjatë udhëtimit të tij, afër Romës, i vdiq e ëma. Dhe gjatë vjeshtës së vitit 388, pasi ishte kthyer sërish në Tagaste, humbi dhe djalin, ngjarje që ia shtoi dhimbjen që kishte ndier tashmë nga vdekja e së ëmës. Augustini tani kishte aq shumë dëshirë ta linte këtë botë, sa ç’kishte kur ishte zhytur më parë në të. Por kjo nuk ndodhi. Dhuntitë e tij ishin tepër të njohura dhe nevoja për udhëheqje në kishë ishte tepër e madhe për ta lënë të qetë.

Tre vjet më vonë, në Hipo, me kërkesën e popullit, por kundër vullnetit të tij, Augustini u shpall prift. Pak kohë me vonë, me kërkesën e peshkopit Valer, u zgjodh ndihmëspeshkop në kishë dhe, një vit më vonë, me vdekjen e Valerit, Augustini mori udhëheqjen e kishës në Hipo. Ishte dyzet e katër vjeç dhe, për tridhjetë e tre vitet në vijim, deri në vdekje, në vitin 430, qëndroi në qendër të furtunave të kohës.

POLEMIKA DONATISTE

Krishterimi i Afrikës Veriore ishte ende i përçarë nga një konflikt i zjarrtë midis katolikëve dhe një lëvizjeje me emrin donatizëm. Ishte një polemikë e gjatë dhe e thellë. Peshkopi i Hipos nuk mund të mos fliste për këtë çështje.

Kur Augustini mori udhëheqjen e kishës, donatizmi ishte pothuajse njëqindvjeçar. Kjo lëvizje kërkonte një kishë të shenjtë, disiplinë kishtare dhe rezistencë të patundur kundër peshkopëve të padenjë. Donatistët thoshin se katolikët i kishin hedhur poshtë të gjitha këto, duke caktuar priftërinj dhe peshkopë imoralë.

Emri *donatist* vjen nga Donati, peshkopi i hershëm i Kartagenës (313-355), i cili kishte udhëhequr protestën kundër praktikave katolike. Akuzat donatiste përqendroheshin në faktin se disa peshkopë katolikë i kishin dorëzuar Shkrimet për t’u djegur, gjatë persekutimit nga Diokleciani. Një veprim i tillë, - këmbëngulnin donatistët, - ishte mëkat i rëndë femohimi. Meqë klerikët katolikë ishin caktuar nga peshkopë që kishin mëkatuar kaq rëndë, donatistët besonin se ata, dhe jo katolikët, përbënin kishën e vërtetë të Krishtit. Gjatë kohës së Augustinit, donatistët ishin ende shumë të përhapur në Afrikën e Veriut, dhe në disa zona përbënin shumicën.

Augustini e mohoi pikëpamjen e donatistëve për një kishë të pastër. “Deri në ditën e gjykimit, - tha ai, - kisha do të mbetet një grup i madh i përzier. Në të bëjnë pjesë edhe njerëzit e mirë, edhe ata të këqij.” Për ta mbështetur këtë ide, iu drejtua shëmbëlltyrës së Jezusit për grurin dhe egjërën (*Mateu 13:24-30*²⁷⁶), duke anashkaluar faktin se Jezusi nuk po fliste për kishën, por për të gjithë botën.

Augustini nxori gjithashtu një kuptim të ndryshëm nga sakramentet. Donatistët thoshin se vlefshmëria e sakramentit varet nga pozicioni moral i klerikut. Augustini tha: “Jo.” Sakramenti nuk i përket atij, por Krishtit. Veprimet e priftit janë në të vërtetë të Perëndisë, sepse Ai i vendosi sakramentet në duart e klerikëve të shuguruar në mënyrën e duhur. Gjithçka që kërkohet nga prifti është ndërgjegjësimi se ai po administron hirin e Perëndisë për të gjithë kishën.

Një pikëpamje e tillë e bën priftin përçues të hirit për anëtarët e kishës. Kështu, Augustini ia shtoi ndikimin e vet të madh pikëpamjes së tij priftërore për kishën, e cila shfaq shtrembërime ekstreme në krishterimin mesjetar.

Mbrojtja e tij për Kishën Katolike në polemikën donatiste, e bëri gjithashtu Augustinin që të mbështeste përdorimin e forcës për shtypjen e rivalëve. Në fillim, ai ishte plotësisht kundër detyrimit. Por, hap pas hapi, arriti në një pikëpamje të kundërt. Kur pa rezistencën donatiste përballë trytnisë në rritje të qeverisë, e pranoi përdorimin e forcës në çështjet fetare. “Ajo që duket si veprim i ashpër, - tha ai, - mund ta bëjë shkelësin të kuptojë drejtësinë e saj.” A nuk kishte thënë vetë Zoti në një shëmbëlltyrë: “Detyroji (njerëzit) të hyjnë” (*Luka 14:23*²⁷⁷)? Kështu, prestigji i Augustinit u përdor nga ata njerëz që në kohët e mëvonshme justifikuan aktet e dhunshme të inkuizicionit²⁷⁸ ndaj kundërshtarëve të krishterë.

MBI MËKATIN DHE HIRIN

Nëse polemika donatiste nxori te Augustini njeriun e kishës, debati pelagjian bëri që ai të theksojë shpëtimin me anë të hirit.

Pelagji²⁷⁹ ishte një murg britanik i ardhur në Afrikën e Veriut nga Roma. Një nga dishepujt që e shoqëronte, Celesti, kishte shpresa që të siguronte caktimin si prift në Kartagjenë, por nuk gjeti shumë mbështetje në trojet e dominuara nga Augustini. Pikëpamjet e Celestit u hodhën menjëherë poshtë, sapo u shfaqën në Kartagjenë.

Si rezultat, Celesti shkoi në Lindje, andej nga kishte shkuar Pelagji. Kishat atje e pranorin më lehtë mësimin e Pelagjit. Por Augustini lëshoi një sulm të fortë letrar kundër pelagjianizmit. Aty nga viti 419, pelagjianët u dëbuan nga perandori Honor²⁸⁰ dhe, në vitin 431, u dënuan nga Këshilli i Përgjithshëm i Kishës në Efes.

Përse? Çfarë mësonte Pelagji që nxiti kundërshtimin e fortë nga ana e Augustinit? Ky murg e mohonte që mëkati njerëzor trashëgohet nga Adami. Njeriu, - thoshte ai, - është i lirë që të veprojë me drejtësi ose me mëkat. Për më tepër, vdekja nuk është pasojë e mosbindjes së Adamit. Në të vërtetë, Adami e futi mëkatin në botë, por vetëm nëpërmjet shembullit të gabuar. Nuk ka ndonjë lidhje direkte midis mëkatit të tij dhe gjendjes morale të njerëzimit. Pothuajse e gjithë raca njerëzore ka mëkatuar; por është e mundur që të mos mëkatosh, dhe disa njerëz kanë jetuar në fakt pa mëkatuar. Perëndia nuk paracakton askënd, përveçse në kuptimin që Ai e parashikon atë që do të besojë dhe atë që do ta refuzojë ndikimin e tij të hirshëm. Falja është për të gjithë ata që ushtrojnë “vetëm besimin”; por, pasi falet, njeriu ka vetë fuqinë për të jetuar duke e kënaqur Perëndinë. Kështu, Pelagji nuk pa ndonjë nevojë reale për fuqinë e veçantë aftësuese nga Fryma e Shenjtë. Ideja e tij për jetën e krishterë ishte praktikisht koncepti stoik për vetëkontrollin asket.

E gjitha kjo ishte në kundërshtim të plotë me vetë përvojën e Augustinit. Ai ishte shumë i vetëdijshëm për thellësinë e mëkatit të vet dhe, si rrjedhojë, edhe për madhësinë e shpëtimit të Perëndisë. Ai e ndiente se asgjë më pak se vetë fuqia e parezistueshme hyjnore (hiri) mund ta shpëtonte nga mëkati, dhe vetëm hiri i vazhdueshëm hyjnor mund ta mbante në jetën e krishterë. Ideali i tij i krishterë nuk ishte vetëkontrolli stoik, por dashuria për drejtësinë e dhënë nga Fryma e Perëndisë.

Sipas pikëpamjes së Augustinit, mëkati i Adamit pati pasoja tepër të mëdha. Fuqia për të bërë të drejtën nuk ishte më. Me një fjalë, ai vdiq shpirtërisht - dhe pak më vonë, fizikisht. Por Adami nuk ishte i vetëm në këtë shkatërrim. Augustini mësonte se e gjithë raca njerëzore ishte “në Adamin” dhe merrte pjesë në rënien e tij. Njerëzimi u bë “një masë e prishur”, e paaftë për të bërë ndonjë veprim të mirë (shpëtues). Çdo individ, që nga fëmijëria, deri në pleqëri, nuk meritonte asgjë tjetër veç mallkimit.

Meqë njeriu vetë nuk mund të bëjë asgjë të mirë, e gjithë fuqia për të bërë të mirën duhet të jetë dhuratë falas nga Perëndia, pra, “hir”. Nga masa e njerëzimit të rënë, Perëndia zgjedh disa persona që ta marrin këtë hir, i cili u vjen nga vepra e Krishtit, dhe zakonisht përmes kishës e në mënyrë të veçantë përmes sakramenteve. Të gjithë ata që marrin pagëzimin, marrin dhe hirin ripërtëritës, i cili i kthen njeriut lirinë për t’i shërbyer Perëndisë, megjithëse kjo shërbesë nuk është aspak e përkryer as në nivelin e saj më të lartë, dhe mbahet vetëm nga dhurata e vazhdueshme e hirit të mëtejshëm.

Uilliston Uokeri, thotë: “Ata, të cilëve Perëndia nuk iu dërgon hirin, janë të humbur. Madje, askush nuk mund të jetë i sigurt se do të shpëtohet, edhe nëse tani shijon hirin e Perëndisë. Vetëm ata, të cilëve Perëndia u jep hirin shtesë të këmbënguljes, pra, ata që kanë ndihmën hyjnore deri në fund të jetës, do të shpengohen.” Kështu, njeriu nuk ka fuqi apo denjësi në vetvete; shpëtimi i tij vjen plotësisht nga Perëndia.

Ashtu si Pali, edhe Augustini ishte “kapur” nga hiri i Perëndisë. Ai hyri në besimin e krishterë me anë të atyre që ai i quante katastrofa. Katastrofa e parë e madhe ishte gjendja e tij në lindje, largimi i mëkatshëm nga Perëndia. Dhe çlirimi i vetëm nga kjo katastrofë ishte një lindje e re.

Reformatorët protestantë do të mbështeteshin në një masë të madhe te pikëpamja e Augustinit se njerëzimi është bërë i paaftë për shkak të kontrollit të mëkatit, dhe te koncepti se vetëm hiri i Perëndisë mund ta rimëkëmbë njeriun. Këto mësimë përputheshin mirë me mësimin e Augustinit për paracaktimin, të cilin reformatorët e zgjeruan. Ata nuk morën parasysh mënyrën se si e lidhi Augustini shpëtimin dhe hirin me sakramentet e kishës.

Mësimet e Pelagjit u dënuan nga Këshilli i madh i Efesit, në vitin 431. Ai nuk kishte arritur të rrokte efektin e madh shtrembërues të mëkatit dhe që kthimi për te Perëndia, pa pasur hirin e Tij, ishte i pamundur. Megjithatë, përgjatë shekullit tjetër, kisha shprehu pavarësinë nga idetë e Augustinit për hirin e pazezistueshëm dhe për paracaktimin. Disa kritikë vunë në dukje se Augustini kishte thyer praktikën e hershme të pranimit të lirisë së njeriut. Vinsenti i Lerënit²⁸¹ u ankua për këtë risi, kur shkroi se një i krishterë duhet të besojë atë që është besuar “në çdo kohë, në çdo vend dhe nga të gjithë”.

QYTETI I PERËNDISË MBI RRËNOJAT E ROMËS

Augustini ishte pesëdhjetë e gjashtë vjeç, kur i thanë se Roma u plaçkit. Ky duhet të ketë qenë një moment dramatik në jetën e tij. Ai i mirëpriti refugjatët e parë nga Roma, dhe iu fut punës për t’iu gjetur shtëpi dhe për ta inkurajuar këtë bashkësi të zgjeruar të tij. Në një predikim, gjatë kësaj kohe, ai e krahasoi mposhtjen e Romës me gjykimin e Sodomës. Kishte ndodhur një shkatërrim i madh, por qytetet, - tha ai, - përbëhen nga njerëzit, jo nga muret. Në ndryshim nga Sodoma, Roma ishte qortuar, por jo shkatërruar.

Pas pak kohe, ai iu kthye pyetjeve më të thella për lidhjen midis qyteteve tokësore, si Roma, të cilët kanë kohëzgjatjen e tyre, ngritje dhe rënie si gjithçka në botë, dhe Qytetit Qiellor apo Qytetit të Perëndisë, i cili është i përjetshëm.

Kjo pyetje i kushtoi gjashtëmbëdhjetë vjet të tëra, pothuajse deri në fund të jetës, dhe prodhoi veprën e tij të madhe *Qyteti i Perëndisë*, vepër, e cila, në mënyrë të drejtpërdrejtë apo të tërthortë, ndikoi mendimin e të krishterëve në lidhje me atë çka ata i detyrohen Perëndisë dhe çka i detyrohen Cezarit, gjatë pesëmbëdhjetë shekujve në vijim.

“Që nga Adami e deri në fund të kohës, - shkroi Augustini, - njerëzimi ndahet në dy qytete: masa e të paperëndishmëve që jetojnë jetën e njerëzve tokësorë; dhe bashkësa e njerëzve frymërorë, të lindur nga hiri dhe të thirrur në Qytetin e Perëndisë për gjithë përjetësinë.” “Qyteti i Botës, - tha Augustini, - mbahet nga dashuria e zakonshme për gjërat e përkohshme. Ndërsa Qyteti i Perëndisë mbahet nga dashuria e Perëndisë.”

A nuk ishte veçse lavdërimi i njerëzve ai që solli arritjet më të mëdha të romakëve?

“Çfarë tjetër mund të donin ata përveçse lavdisë? Sepse, përmes lavdisë, ata dëshironin të kishin një lloj jete pas vdekjes, në buzët e atyre që do t'i lavdëronin.... Qyteti Qiellor ia kalon shkëlqimit të Romës, përtej çdo krahasimi. Atje, në vend të triumfit, ndodhet e vërteta; në vend të pozitës së lartë, shenjtëria; në vend të paqes, lumturia; dhe në vend të jetës, përjetësia....”

Po lidhja midis kishës dhe shtetit? Augustini e konsideronte kishën të vetmin komunitet njerëzor, i cili punonte për ndërtimin e Qytetit të Perëndisë. Shteti kishte vendin e vet në shtypjen e krimit dhe ruajtjen e paqes, por, meqë shteti bazohet në pushtetin e mëkatit, ai duhet t'i bindet ligjit të kishës së krishterë.

Madhështia e këtij vizioni frymëror e bëri *Qytetin e Perëndisë* veprën më të respektuar të Augustinit, gjatë gjithë Mesjetës së hershme. Ajo u dha një interpretim frymëror vuajtjeve të botës. E tashmja mund të jetë e keqe, por në të ardhmen do të vijnë gjëra më të mira. Epoka e artë - Mbretëria e Perëndisë - është në të ardhmen, jo në shkëlqimet e venitura të mbretërisë së botës, e cila vetëm sa do të shkërmoqet dhe do të rrëzohet.

Sa më shumë që plakej Augustini, aq më shumë i vështirësohej jeta. Në vitin e tij të shtatëdhjetë e gjashtë, fisi barbar i vandalëve kaloi Ngushticën e Gjibraltarit dhe po drejtohej në lindje drejt Hipos. Në ditët e tij të fundit, Augustini kopjoi psalmet e pendimit mbi një pergamenë dhe i ngjiti në murin e dhomës së vet, në mënyrë që t'i lexonte nga shtrati. Ndërsa vdiste, besonte se fundi i botës ishte afër. Më 28 gusht 430, Augustini gjeti më së fundi paqe në Krishtin.

Rrethimi vandal i Hipos zgjati katërmbëdhjetë muaj. Kur ata çanë më në fund muret, në gusht të vitit 431, e gjetën pjesën më të madhe të popullit të vdekur, ose duke vdekur nga uria.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*Bonner, Gerald. *St. Augustine of Hippo: Life and Controversies*. London: SMC, 1963.

Brown, Peter. *Augustine of Hippo: A Biography*. Berkeley: University of California Press, 2000.

Hansel, Robert R. *The Life of Saint Augustine*. New York: Franklin Watts, 1969.

Knowles, Andrew and Pachomius Penkett. *Augustine and His World*. DownersGrove, IL: InterVarsity Press, 2004.

Martin, Thomas F. *Our Restless Heart: The Augustinian Tradition*. Maryknoll, NY: Orbis, 2003.

O'Meara, John J. *The Young Augustine*. Staten Island: Alba House, 1965.

Kapitulli 14

PJETRI SI “PONTIFEX MAXIMUS”

Fillimet e Papatit

Ti je kamxhiku i Perëndisë,” - bërtiti një murg, ndërsa Atila²⁸², kreu i fisit të hunëve, ecte në ballë të kalorësisë dhe këmbësorëve të tij të armatosur deri në dhëmbë, që vinin nga fushat e pamata të Azisë Qendrore, për të pushtuar gjysmën perëndimore të Perandorisë Romake. Marshimi i hunëve deri në Danub, në shekullin e pestë, i detyroi banorët e të dyja anëve të luginës që të largoheshin, derisa ai u përball me legjionet romake dhe aleatët e tyre nga fisi i gotëve në Europën Qendrore. “Po, ti je kamxhiku i Perëndisë, - i pati profetizuar murgu, - por Perëndia do ta thyejë mekanizmin e hakmarrjes së tij. Dije se ti do të mposhtesh!”

Në qershor të vitit 452, “Kamxhiku i Perëndisë” përparoi për në Romë. Mësymja e papritur përmes Alpeve e solli atë në Italinë Veriore, ku hasi rezistencë vetëm në pak vende. Ushtria e dobësuar romake nuk u afrua dhe popullsia u largua. Me gjithë murtajën dhe rebelimin, Atila i çoi përpara kuajt dhe njerëzit.

Në vaun e lumit Po²⁸³, Atila u takua me një grup të dërguarish nga Roma; ky ishte delegacioni i zakonshëm të paqes. Ai po bëhej gati që të mos i dëgjonte fare, kur mori vesh se me ta ishte peshkopi Leon²⁸⁴, i dërguar i perandorit romak.

Leoni kishte marrë porosinë që të ndërmjetësonte me njërin prej njerëzve më të fuqishëm të botës së lemerisur, me shpresën për të shmangur kaosin. Ai duhej të shpëtonte aq sa të mundte. Perandori romak nuk po bënte asgjë për ta ruajtur nga shkatërrimi kryeqytetin e perandorisë dhe territoret përreth. Kështu, zëvendësi i Pjetrit, i cili tani po vepronte në emër të perandorit, qëndroi vetëm përballë Atilës.

Dukej sikur këta dy burra nuk kishin fare krahasim me njëri-tjetrin. Nga njëra anë, ligji i pushtimit; nga ana tjetër, ligji i besimit. Nga njëra anë, triumfi mbi të plagosurit, të plaçkiturit dhe njerëzit që po vdisnin; nga ana tjetër, nënshtrimi ndaj mistereve të kishës. Një mbret i huaj dhe një Papë sundues.

Shumë kohë përpara mbërritjes së të dërguarve nga Roma, Atila ndoshta e kishte vendosur tashmë të ardhmen e ndërhyrjeve ushtarake. Epidemitë në ushtri, si dhe përhapja e madhe e urisë po e detyronin që të mos e vazhdonte përparimin. Por askush nuk e dinte këtë. Kështu që, me shumë dëshirë e pranoi në takim të

dërguarin perandorak, dhe e pranoi gjatë saj lutjen e Papës që kryeqyteti të lihej i paprekur. Madje, premtoi edhe që do të tërhiqej nga Italia, dhe e mbajti fjalën. Peshkopi i Romës kishte marrë një rol të ri dhe vendosi një pretendim të ri për të ardhmen.

Papati është një temë shumë e debatuar. Asnjë institucion tjetër nuk është dashur apo urryer kaq shumë. Disa të krishterë e kanë nderuar Papën si “Mëkëmbësi i Krishtit”; ndërsa të tjerë e kanë denoncuar si “Antikrishti”.

Megjithatë, të gjitha palët janë dakord që Leoni paraqet një fazë të rëndësishme në historinë e këtij institucioni unik. Ai shfaq kapacitetin e Papatit për t’iu përshtatur mjediseve të ndryshme në historinë e vet të gjatë: Perandorisë Romake, mbretërive gjermanike të mesjetës, shteteve kombëtare të kohëve moderne, dhe sot botës në zhvillim në Azi dhe Afrikë. Cili është themeli i detyrës papnore dhe kur u vendos ai?

PRETENDIMI KATOLIK ROMAN

Sipas mësimit zyrtar të Kishës Katolike Romane, të përcaktuar në Këshillin e Parë të Vatikanit (1870), Jezu Krishti e themeloi Papatin me apostullin Pjetër; dhe peshkopi i Romës, si pasrendës i Pjetrit, mban autoritetin suprem (parësinë) mbi gjithë kishën. Kishat ortodokse të Lindjes dhe bashkësitë protestante nuk i pranojnë këto pretendime. Për këtë arsye, çdo studim i historisë së Papatit krijon kundërshti, njësoj sikur dikush fut dorën në folenë e grenxave.

Megjithatë, shqetësimi ynë kryesor nuk është as justifikimi, dhe as refuzimi i pretendimeve katolike romane, por studimi i historisë së krishterë. Cilatdo qofshin pretendimet absolute të autoriteteve kishtarë, historia tregon se koncepti i pushtetit papnor për të gjithë kishën u përcaktua me hapa të ngadalta dhe të dhimbshme. Leoni është një figurë kryesore në këtë proces, sepse ai siguron për herë të parë bazat biblike dhe teologjike për pretendimin papnor. Prandaj është diçka çorientuese të flasësh për Papatin përpara kohës së tij.

Vetë termi *papë* nuk është i rëndësishëm në shfaqjen e doktrinës së epërsisë papnore. Titulli “papa” në fillim shprehte kujdesin atëror të çdo peshkopi për tufën e vet. Vetëm në shekullin e gjashtë filloi që kjo t’i rezervohet peshkopit të Romës, shumë kohë pas pretendimit të supremacisë.

Gjithashtu, duhet ta veçojmë nderimin e kishës së Romës nga autoriteti i kreut të saj. Shekujt e hershëm të historisë së krishterë ofrojnë prova të shumta të shquarjes së Romës mbi kishat e tjera të rajoneve perëndimore të perandorisë. Nderimi e qarkonte emrin e saj për disa arsye. Së pari, Roma ishte kryeqyteti

perandorak, Qyteti i Përjetshëm; dhe kisha e Romës ishte kisha më e madhe dhe më e pasur, me një emër të mirë për ortodoksi dhe dashuri. Ajo nuk kishte rival në Perëndim.

Së dyti, me gjithë persekutimet e të gjitha llojeve, bashkësia romane u rrit shumë shpejt në numër dhe rëndësi. Nga mesi i shekullit të tretë, anëtarësia e saj arriti ndoshta në 30,000 vetë; ajo numëronte 150 klerikë dhe 1,500 të varfër dhe të veja. Atëherë, ashtu si dhe në ditët e sotme, madhësia donte të thoshte ndikim.

Së treti, shkrimtarë të ndryshëm të hershëm të krishterë, duke filluar me Ireneun në shekullin e dytë, i referoheshin Palit dhe Pjetrit si themelues të kishës në Romë, dhe disa peshkopëve të mëvonshëm si pasues të apostujve. Këto rrënjë në epokën apostullore ishin të rëndësishme në ditët kur mësuesit gnostikë i drejtoheshin gjoja një tradite sekrete që nga koha e Krishtit. Shumë të krishterë katolikë e ndienin se një listë peshkopësh që do të vërtetohej deri te Pjetri dhe Pali ishte një mjet i sigurt për ruajtjen e mesazhit apostullor.

Megjithatë, ky respekt për traditat e Romës nuk i ndaloi njerëz të aftë si Ireneu dhe Cipriani që të mos binin dakord me Romën, në momentet kur e ndienin se kjo kishë apo peshkopi i saj ishte në gabim. Deri në kohën e Konstandinit, historia nuk na jep asnjë provë të saktë që peshkopi i Romës të ketë ushtruar juridiksion jashtë Romës. Nderim, po; juridiksion, jo.

Ndikimi në rritje i Romës ishte pjesë e strukturës komplekse kishtarë gjithnjë në rritje, që doli në shekujt e tretë dhe të katërt. Organizimi kishtar u zhvillua në dy mënyra të rëndësishme: (1) autoriteti i këshillave kishtarë dhe (2) autoriteti i disa peshkopëve mbi peshkopë të tjerë.

Këshillat nisën të mblidheshin kur kishat në zona të ndryshme filluan të dërgonin pastorët (apo peshkopët) e tyre në takime, për të diskutuar probleme të përbashkëta. Në fillim, ata nuk mblidheshin gjithmonë, por gjatë shekullit të tretë këta këshilla provinciale filluan të mblidheshin çdo vit. Në teori, peshkopët nga kishat ishin të gjithë të barabartë, por në praktikë rrallëherë ndodhte kështu. Pastorët e kishave të themeluara nga apostujt zotëronin një prestigj frymëror jozyrtar, dhe peshkopët nga qytetet më të mëdha ushtronin autoritet në disa çështje mbi pastorët e qyteteve më të vogla.

Me rritjen e saj, kisha pranoi në mënyrë shumë të natyrshme strukturën e perandorisë. Kjo donte të thoshte se qyteti provincial i perandorisë u bë qytet peshkopal i kishës. Metropoli ishte mbi provincat në perandori, kështu që peshkopët në këto qytete më të mëdha filluan që të mbikëqyrnin peshkopët në provincat e zonës së tyre. Përfundimisht, perandoria u nda në disa rajone kryesore, kështu që brenda kishës njerëzit filluan ta mendojnë kishën në Romë si një autoritet në Itali, Kartagenën si autoritet në Afrikën e Veriut, Aleksandrinë në Egjipt, Antiokinë në Siri etj.

Kur kishat brenda provincës u përhapën në fshatra, zakonisht përmes turneve predikuese të peshkopit, u themeluan kisha të tjera, për të plotësuar nevojat e të

kthyerë në besim. Në fillim, për këto kisha kujdesej kleri i dërguar nga qyteti. Por pastorët që shërbenin atje, nuk ishin peshkopë. Ata quheshin priftërinj, nga fjala *presbiter*²⁸⁵, e cila në gjuhën greke ka kuptimin “plak”. Këta priftërinj në kishat e fshatit dorëzoheshin dhe kontrolloheshin nga peshkopi i qytetit, por mund t’i drejtonin sakramentet.

Kështu, me fillimin e shekullit të katërt, kishat katolike filluan të përcaktonin politika të përgjithshme, me anë të këshillave të rregullt rajonalë të peshkopëve, dhe po merreshin me çështjet e përditshme, nën mbikëqyrjen e peshkopëve të çdo zone.

Këshillat e përgjithshëm të kishës u ngritën vetëm pas kthimit në besim të Konstandinit. Për zgjidhjen e çështjeve kryesore që shqetësonin kishat, perandori thërriste sinodet e peshkopëve nga një zonë e gjerë. Në Arl, në vitin 314, u mbajt një këshill i përgjithshëm i kishave të Perëndimit, dhe, në Niké, në vitin 325, u mbledh Këshilli i Parë i Përgjithshëm i të gjithë kishës. Dekretet e këtyre këshillave dhe atyre të mëvonshëm, u bënë ligj për kishën.

Peshkopi i Romës mori rëndësinë kryesore gjatë këtyre zhvillimeve. Këshilli i Nikésë njohu peshkopët e Aleksandrisë, Antiokisë dhe Romës si zotërues në zonat e veta. Jerusalemit iu dha një parësi nderi. Kështu, nga viti 325, politika e patriarkatave, pra, administrimi i çështjeve të kishës nga peshkopët e tre ose katër qyteteve kryesore, u konfirmua me një akt të këshillit.

SHPËRNGULJA PERANDORAKE NË LINDJE

Në vitin 330, u shfaq një faktor i ri i rëndësishëm. Konstandini e shpërnguli rezidencën e tij perandorake në Romën e Re, në qytetin e lashtë me emrin Bizant²⁸⁶, buzë Bosforit. Qyteti i Konstandinit (Konstandinopoja) e shpërnguli qendrën e rëndësës politike në Lindje dhe, me rritjen e pushtetit të Konstandinit, rëndësia politike e Romës së vjetër filloi të bjerë. Mjaft shpejt, kishat kërkonin drejtim frymëror dhe doktrinor të peshkopi i Konstandinopojës, njëlloj siç bënin me peshkopët e qyteteve të tjera kryesore.

Pak kohë pasi hyri në Konstandinopojë perandori Teodos, ai publikoi një ligj që e bënte kishën shtetërore. Flijimet pagane u ndaluan; tempujt u mbyllën dhe disa prej tyre u shkatërruan nga fanatikët e krishterë.

Në muajin maj të vitit 381, perandori i ri thirri një këshill të përgjithshëm²⁸⁷ në Konstandinopojë. Siç kishte bërë dhe Konstandini gjashtëdhjetë vjet më parë, Teodosi u shfaq personalisht në hapjen e tij. Ai donte të sillte rregull në kishën e tij të krishterë. Megjithatë, ftoi vetëm peshkopë nga pjesa lindore e perandorisë.

Italianët mungonin, në veçanti Damasi, peshkopi i Romës, i cili nuk dërgoi as përfaqësues.

Çfarë donte perandori? Pohimin dhe ripërtëritjen e Besores së Nikésë. Ky ishte veprimi bazë i këtij këshilli, por ai pohoi gjithashtu se peshkopi i Konstandinopojës (*për nga rëndësia*) do të vijë menjëherë pas peshkopit të Romës, sepse ky qytet (Konstandinopoja) është Roma e re.

Në Perëndim u kuptua menjëherë rëndësia e betejës midis Romës së vjetër dhe asaj të re, si dhe rritjes në përgjegjësi të peshkopit të Konstandinopojës. Kjo ishte qartazi një lëvizje politike për ta forcuar pushtetin peshkopal në Lindje. A duhej lënë Roma e lirë për të vazhduar në rrugën e vet?

Damasi, peshkopi i Romës, e kundërshtoi veprimin e Këshillit. A varet pozicioni i kishës dhe i peshkopëve të saj nga statusi që ka ai qytet në perandori? “Përparësia e Romës, - këmbëngulte ai, - nuk varet nga një rastësi e tillë historike, dhe as nga dekretet e këshillave.”

Në një sinod në Romë, një vit më pas, peshkopët nga Perëndimi thanë: “Kisha e Shenjtë e Romës e merr përparësinë mbi kishat e tjera, jo në bazë të vendimeve të sinodeve, por sepse kjo supremaci iu dha nga fjalët e Zotit dhe Shpenguesit tonë në ungjill, kur tha: ‘Ti je Pjetri, dhe mbi këtë shkëmb do të ndërtoj kishën time²⁸⁸’.” Kështu, kemi përmendjen e parë të “supremacisë së kishës së Romës”.

Kisha në Konstandinopojë dhe kisha në Romë po shihnin në dy drejtime të kundërta. Kjo u duk qartë që nga fundi i shekullit të katërt. Tendosi që do të çonin në thyerjen e plotë midis krishterimit të Lindjes dhe atij të Perëndimit ishin tashmë të dukshme.

Konstandinopoja filloi të mbështetej gjithnjë e më shumë mbi pozitën e saj politike dhe u tërhoq në orbitën e politikave perandorake lindore. Sa më shumë filluan të ndërthureshin feja dhe politika në Lindje, aq më pak i varur filloi të bëhej patriarku në kryeqytet.

Në Romë, kushtet ishin plotësisht të ndryshme. Dobësimi i Perandorisë Romake në Perëndim çoi në një pavarësi në rritje të peshkopit të Romës, patriarkut të Perëndimit. Papa nuk kishte rivalë të fortë. Të privuar nga argumenti i vjetër i supremacisë që bazohej te Roma si qyteti perandorak, peshkopët e Romës së vjetër u mbështetën edhe më shumë mbi një argument nga Shkrimet dhe tradita: mbi epërsinë e Pjetrit.

Peshkopi Damas (366-384) shënoi kalimin në ditët e reja për Romën e vjetër. Ai bëri të mundur bashkimin e krenarisë perandorake dhe qytetarisë romake me krishterimin. Damasi tregonte bazilikat fisnike që i ishin kushtuar Pjetrit dhe Palit. Të ndërtuara nga Konstandini, kishat qëndronin mbi varret që mendoheshin se u përkisnin këtyre dy shenjtorëve. “Megjithëse apostujt i dërgoi Lindja, - tha Damasi, - për shkak të meritës së martirizimit të tyre, Roma ka marrë një të drejtë superiore për t’i shpallur qytetarë të saj”. Ky ishte prologu i ardhjes së Leonit.

KAUZA E LEONIT PËR SUPREMACI

Përpara zgjedhjes së tij në postin papnor, Leoni, një fisnik nga një krahinë në veri të Romës, ishte dërguar nga perandori në Gali për të gjykuar një mosmarrëveshje. Kur vdiq peshkopi i Romës, kleri roman dërgoi një delegat për ta njoftuar Leonin se posti i peshkopit të ri i kishte qëlluar atij.

Në predikimin që mbajti ditën e marrjes së këtij posti, Leoni ngriti lart “lavdinë e apostullit të bekuar Pjetër..., në fronin e të cilit vazhdon të qëndrojë pushteti dhe të shkëlqejë autoriteti i tij.” Qyteti, i cili më parë kishte shijuar përkrahjen e të qenit kryeqytet i perandorisë, dhe kishte qenë skenë e martirizimit të Pjetrit dhe Palit, tani mori dhe një udhëheqës të ri të fuqishëm. Leoni hyri në historinë botërore si Kreu më i Lartë (*Suprem*) i të gjithë krishterimit. Duke marrë për bazë dëshminë e trefishtë të ungjillit (*Mateu 16:13-19; Luka 22:31, 32; dhe Gjoni 21:15-17*²⁸⁹), papa i ri hodhi themelet teorike të supremacisë papnore: Krishti premtoi ta ndërtojë kishën e tij mbi Pjetrin, shkëmbi i të gjitha epokave, dhe peshkopët e Romës janë trashëgimtarët e tij në këtë autoritet.

Ky ishte kthimi i plotë në të kundërt të politikës së Konstandinit, i cili e përdori krishterimin si mjet. Ai kishte ushtruar një trysni të madhe politike dhe fetare mbi peshkopët në Këshillin e Nikésë, për të ruajtur unitetin e kishës, të cilën e konsideronte çimenton e perandorisë. Një shekull më vonë, Leoni e ngriti njëherë e përgjithmonë statusin e postit të peshkopit në Romë. Ai e çoi Papatin aq larg, sa e lejonte ana teorike. Dinastia e Pjetrit, Princi i Kishës, u themelua në mënyrë solemne dhe vendimtare.

Përdorimi i teksteve të ungjillit, nga ana e Leonit, për të mbështetur përparësinë e Pjetrit, haste disa vështirësi të mëdha: së pari, ungjijtë e bëjnë të qartë se përparësia midis ndjekësve të Krishtit nuk duhet të bëhet sipas shembullit të princave të botës, të cilët ushtrojnë autoritet dhe pushtet. Dishepujt e Krishtit duhet të udhëheqin me përulje. Së dyti, Pjetri vazhdoi të ishte shumë i paqëndrueshëm. Edhe në fragmentin e *Mateut 16:23*²⁹⁰, Jezusi e qortoi dhe e quajti “Satan”, sepse nuk kuptonte “gjërat që janë nga Perëndia”. Më vonë, ai e mohoi Zotin në momentin e krizës, dhe Pali e kritikoi si dishepull jobesnik. Së treti, kjo teori presupozon se autoriteti nuk iu dha personalisht Pjetrit, por pozitës së tij si peshkop i Romës, por ky njehsim autoriteti me një post të veçantë nuk gjendet asgjëkundi në tekst.

Megjithatë, argumenti i Leonit dukej si i dërguar nga Perëndia, në kohën kur kisha e Romës po kalonte momente pasigurie. Sulmet barbare kundër Italisë e bënë oborrrin perandorak në Ravena që të kërkonte me dëshpërim mbështetjen e çfarëdolloj autoriteti që do të mund ta ndihmonte për ta mbajtur të bashkuar perandorinë në Perëndim. Kështu, në vitin 445, perandori Valentiniani III²⁹¹ nxori një dekret ku e udhëzonte Etin²⁹², komandantin romak në Gali, që të sillte me domosdo në oborrrin perandorak çdo peshkop që refuzonte të vinte me vullnetin e

vet. Edikti²⁹³ i perandorit e ktheu pretendimin e Leonit në ligj. Në dokumentin perandorak, thuhej:

“Meqë përparësia e Selisë Apostolike është e bazuar në titullin e Pjetrit të bekuar, princ i dinjitetit peshkopal, në dinjitetin e qytetit të Romës dhe në vendimin e Sinodit të Shenjtë, nuk duhet marrë asnjë hap i paligjshëm kundër kësaj Selie për t’ia uzurpuar autoritetin. Sepse e vetmja mënyrë për të ruajtur paqen midis kishave, kudo që ndodhen, është të pranohet udhëheqja e Romës në mënyrë universale.”

Titulli i Pjetrit ishte i qartë; dinjiteti i qytetit ishte pjesë e historisë. Por nuk ishte e qartë se për cilin “Sinod të Shenjtë” bënte fjalë perandori.

Vizioni i Leonit për Papatin dukej se kishte jo vetëm mbështetjen e perandorit, por dhe atë të takimit të etërve të shenjtë në Kalkedoní. Një vit para takimit me Atilën, në tetor 451, në periferi të Konstandinopojës, në bregun aziatik të Bosforit, u takuan 350 peshkopë për të mbrojtur besimin e vërtetë ndaj interpretimeve mashtruese mbi jetën e Jezu Krishtit.

Megjithëse perandori e kishte thirrur këshillin në Kalkedoní dhe e kishte vizituar personalisht, fryma e papës Leon ishte mbizotëruese. Letrat, vendimet dhe veprimet e tij u cituan kaq shpesh, saqë nganjëherë mjaftonte vetëm një referim ndaj tij, që shumica e peshkopëve të bërtisnin me ngazëllim: “Ky ishte besimi i etërve, ky ishte besimi i apostujve... Pjetri ka folur përmes Leonit.”

Megjithatë, në sesionin historik të 30 tetorit 451, po ky këshill i dha peshkopit të Konstandinopojës, si peshkop i Romës së re, të njëjtin autoritet me Leonin. Konstandinopoja u bë për Lindjen e njëjta gjë që ishte Roma për Perëndimin. Kështu u konfirmua udhëheqja e vetme dhe e pavarur e Kishës Lindore nga patriarku i Konstandinopojës.

Përfaqësuesi i Leonit në këshill protestoi menjëherë, por etërit e këshillit nuk e ndryshuan vendimin. Për Leonin, kjo ishte një kthesë e qartë. Krishterimi tani përftoi dy krerë: Kishën Romane të Perandorisë së Perëndimit dhe Kishën Greke të Perandorisë së Lindjes.

NË KËMBË MES RRËNOJAVE

Perandoria e Perëndimit ishte hija e asaj që kishte qenë në të kaluarën. Tre vjet pas ndërmjetësimeve të suksesshme të Leonit me Atilën, ajo u përball me një tjetër provë për diplomacinë e saj. Një armik i ri kërcënonte Romën.

Kësaj here ishin vandalët²⁹⁴, një fis shtegtarësh nga Skandinavia, të cilët ishin të detyruar të lëvizin në jug nga përparimi i gotëve nga Hungaria drejt Galisë dhe Spanjës. Vandalët, të përzënë për njëfarë kohe nga Europa, zunë vend në qoshen më të dobët të Perandorisë Romake, në Afrikën e Veriut, dhe për disa vjet pritën që të vinte momenti i duhur për të goditur Romën.

Në fund të marsit 455, Gaiseriku²⁹⁵, mbreti i vandalëve, u nis nga deti me njëqind anije të drejtuara nga marinarë kartagjenas. Ushtria e tij zbarkoi në veri të lumit Tiber, duke krijuar panik në Romë. Doli fjala se Gaiseriku kishte për synim ta digjte qytetin. Shumë njerëz u përpoqën të merrnin arratinë. Trupat perandorake u rebeluan. Perandori Maksim u vra nga njëri prej truprojave të tij, teksa përpiqej të largohej. Trupin ia zvarritën nëpër rrugë, ia copëtuan dhe ia hodhën në Tiber. Asnjë gjeneral nuk e mori përsipër mbrojtjen; trupat u çorganizuan. Më 2 qershor të vitit 455, vandalët hynë në Romë, pa hasur asnjë rezistencë.

Në portën e qytetit, Leoni u takua me Gaiserikun. Ai nuk po vinte në krye të ushtarëve, por në ballë të priftërinjve. Mbreti vandal ishte rreth gjashtëdhjetë e pesë vjeç; pak a shumë të njëjtën moshë kishte edhe Leoni. Gaiseriku, pjellë e paligjshme e një familjeje të vjetër gjermanike dhe bir i një fisniku nga Toskana, ishte i çalë, për shkak të një rrëzimi nga kali, por nami i tij si zot i Mesdheut Perëndimor ishte përhapur kudo.

Kur u vunë përballë njëri-tjetrit, Leoni iu lut për mëshirë. Ai i kërkoi mbretit që ta frenonte ushtrinë; iu përgjërua që të mos e digjte qytetin. I ofroi edhe para. Gaiseriku tundi kokën heshturazi në shenjë pranimi. Pastaj, duke i rënë kalit me mamuze për t'u larguar, i thirri Papës: “Katërmëdhjetë ditë plaçkitje!”

Vandalët e grabitën qytetin pallat më pallat. Emblemat, pjatat prej ari dhe argjendi apo çdo gjë që i përkiste perandorit, ishin plaçka e lejuar për t'u rrëmbyer. Tempujt u plaçkitën njëri pas tjetrit. Çatia e pruar e Kapitolit u hoq dhe po ashtu edhe enët e shenjta të Tempullit të Solomonit të sjella nga Jerusalemi. Skulptura me kuaj, kolonat prej mermeri dhe bronz, ikonat e perëndive - gjithçka u çua në anijet e vandalëve.

Vandalët morën dhe plaçkë njerëzore: së pari, të burgosur politikë, si për shembull perandoreshën dhe bijat e saj, por dhe senatorë dhe anëtarë të aristokracisë romane, për t'i mbajtur si pengje. Vandalët e pushtuan qytetin për katërmëdhjetë ditë me radhë. Pastaj mbushën anijet dhe forca ndëshkuese u tërhoq për në Kartagjenë.

Me largimin e vandalëve, romanët mbajtën një shërbesë solemne falënderimi. Roma nuk u dogj, masakra u shmang dhe vetëm pak kisha të krishtera ishin plaçkitur.

Të gjithë romanët e morën vesh ç'kishte bërë për ta peshkopi, por vetëm pak prej besnikëve ishin të pranishëm në atë shërbesë. Ata ishin ende të tmerruar teksa kujtonin ushtarët e huaj dhe grabitjen e vazhdueshme. Asnjë shtëpi nuk ishte kursyer. A do ta merrte ndonjëherë veten Roma nga një katastrofë e tillë?

Leoni u kujtoi atyre që ishin mbledhur “ditët e qortimit dhe çlirimit tonë”. Ai donte që zëri i tij të dëgjohej edhe jashtë mureve të kishës, nëpër rrugë dhe në zemrat e atyre që duhej të kishin qenë të pranishëm.

“Është turp që ta them këtë, por nuk duhet të hesht. Ju i vlerësoni djajtë më lart se apostujt. Kush e risolli sigurinë në qytet? Kush e çliroi dhe e mbrojti atë nga masakra? Kthejuni Zotit, pranoi mrekullitë që ka bërë Ai hapur për hirin dhe çlirimin tonë, dhe mos ia atribuoni atë ndikimit të yjeve, siç bëjnë të paperëndishmit, por mëshirës së papërshkrueshme të Të Plotfuqishmit, i cili e zbuti zemërimin e barbarëve.”

Megjithëse e shpëtoi Romën për të dytën herë, Leoni nuk iu referua asnjëherë vetes. Dhe nuk kishte përse ta bënte një gjë të tillë. Ai tashmë kishte marrë titullin e vjetër pagan *Pontifex Maximus*, kryepriфт i besimit të të gjithë perandorisë, dhe të gjithë e kuptonin pse. S’ ishte perandori, por Leoni ai që kishte marrë përgjegjësinë për Qytetin e Përrjetshëm. Në pushtet erdhi Pjetri.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Barracclough, Geoffrey. *The Medieval Papacy*. New York: Harcourt, Brace & World, 1968.

Hollis, Christopher, ed. *The Papacy*. New York: Macmillan, 1964.

Jalland, T. G. *The Church and the Papacy*. London: S.P.C.K., 1944.

Kidd, B. J. *The Roman Primacy to AD 461*. London: S.P.C.K., 1936.

Ullmann, Walter. *A Short History of the Papacy in the Middle Ages*. London: Methuen, 1972.

Kapitulli 15

DIKU MES QIELLIT DHE TOKËS

Ortodoksia e Lindjes

Një pasdite vere, në vitin 1054, ndërsa po bëhej gati të fillonte shërbesa në kishën e madhe të Shën Sofisë²⁹⁶ në Konstandinopojë, kardinali Humbert²⁹⁷ me dy përfaqësues të tjerë (legatë) të papës Leoni IX²⁹⁸ hyri në ndërtesë dhe u drejtua për te shenjtërorja. Nuk kishin ardhur të luteshin. Vendosën mbi altar një bulë (dokument zyrtar i Papës) për shkishërim dhe dolën përsëri jashtë. Ndërsa po kalonte përmes derës perëndimore, kardinali shkundi pluhurin nga këmbët, me këto fjalë: “Le të shikojë dhe gjykojë Perëndia.” Një nga dhjakët vrapoi pas tij shumë i shqetësuar dhe iu përgjërua që ta merrte përsëri me vete bulën. Humberti refuzoi dhe ajo u hodh në rrugë.

Për shekuj me radhë, të krishterët e kanë konsideruar këtë ndodhi fillimin e ndarjes së madhe midis ortodoksisë së Lindjes dhe katolicizmit të Perëndimit. E ngjashme me këtë ishte veprimi i Martin Luterit në shekullin e gjashtëmbëdhjetë, kur mbërtheu 95 tezat në derën e kishës së Vitenbergut, duke filluar kështu ndarjen midis protestantizmit dhe katolicizmit roman. Kjo kundërvënie në Konstandinopojë erdhi vetëm pas një procesi të gjatë dhe të ndërlikuar.

Nga tri ndarjet kryesore të krishterimit sot - katolicizmi roman, ortodoksia e Lindjes dhe protestantizmi - ai më pak i njohur në Perëndim është ortodoksia e Lindjes. Shumica e të krishterëve në Europë dhe në Amerikën e Veriut - nëse u shkon ndonjëherë në mendje për të krishterët ortodoksë - mendojnë se ortodoksia është një lloj katolicizmi roman, pa papë.

Një mendim i tillë, që vjen si rezultat i mungesës së informacionit, është i kuptueshëm. Të krishterët në Perëndim, protestantë apo katolikë qofshin, përgjithësisht fillojnë duke bërë të njëjtën pyetje: Si shpëtohet një person? Çfarë është kisha? Ku shtrihet autoriteti fetar? Katolikët dhe protestantët nuk bien dakord për përgjigjet. Kurse në ortodoksi nuk janë vetëm përgjigjet ato që e bëjnë të ndryshme nga dy besimet e para. Edhe vetë pyetjet nuk janë të njëjtat. Ortodoksia pasqyron një histori të veçantë dhe një kulturë unike.

Ngjarje të veçanta në ortodoksinë e hershme

1. Ky rrëfim i kishës nderon traditat greke të kishës së hershme. Besimtarët ortodoksë na kujtojnë se Dhiata e Re, Dhiata e Vjetër, e cila është përdorur rëndom nga kisha e hershme (Septuaginta është një përkthim në gjuhën greke i Shkrimeve hebraike), dhe deklaratat e hershme të kishës për sa i përket besimit, janë të gjitha në greqisht. Ndryshe nga kjo, kisha në Perëndim ndikohet në një masë të madhe nga gjuha dhe influencat latine.

2. Kisha Ortodokse dha ndihmën e saj vendimtare për kthimin në besim të popujve sllavë. Princi Vladimir u pagëzua në vitin 988 dhe e përkrahu me zell kishën. Për njëmijë vitet e ardhshme, ortodoksia i dha formë mendësisë së kësaj popullsie të madhe.

3. Në vitin 1054, drejtuesit e rrëfimeve katolike dhe ortodokse e thyen zyrtarisht përbashkësinë e tyre.

4. Vëllezërit ortodoksë u përballën në mënyrë më të drejtpërdrejtë me shtrirjen (zgjerimin) ushtarake të myslimanëve. Perëndimi i shfrytëzoi vëllezërit e tij ortodoksë kur ua kishte nevojën; kryqëzatat i dëmtuan besimtarët lindorë, në vend që t'i ndihmonin. Në vitin 1453, Konstandinopoja ra në duart e turqve. Ortodoksia u tolerua në njëfarë mënyre nga sundimtarët myslimanë, megjithëse besimtarët ortodoksë njiheshin si nënshtetas inferiorë ndaj pushtetit të turqve

ÇELËSI I ORTODOKSISË

Çfarë është ortodoksia e Lindjes? Sot ajo përbëhet nga pesëmbëdhjetë kisha të veçanta, shumica e tyre kryesisht në Europën Lindore, të cilat bashkohen rreth një besimi dhe historie të përbashkët. Megjithatë, pika më e mirë për të filluar që të kuptojmë ortodoksinë ndoshta nuk janë doktrinat e saj themelore, por imazhet e saj të shenjta të quajtura ikona. Shumica e perëndimorëve mund t'i sjellë ndër mend ato pikturat karakteristike të shenjtorëve me brerore të arta mbi kokë. Ato janë themelore për të kuptuar ortodoksinë. Besimtari ortodoks që hyn në kishën e vet për të marrë pjesë në shërbesë, për shembull, shkon në fillim tek ikonostasi, muri me ikona që ndan shenjtëroren nga altari. Atje puth ikonat përpara se të zërë vend në bashkësi. Ose, kur një i ftuar hyn në një shtëpi ortodokse, gjen një ikonë të varur në qoshen lindore të dhomës së gjumit dhe asaj të ndenjies. Në rast se është edhe vetë besimtar ortodoks, me të hyrë në dhomë, u falet në fillim ikonave, duke bërë kryqin dhe duke u përkulur. Vetëm pastaj shkon të përshëndoshë bujtësin.

Besimtari ortodoks nuk i konsideron këto imazhe të Jezusit dhe shenjtorëve si vepra të njerëzve, por si shfaqje të modelit të përkryer qiellor. Ato janë një lloj dritareje midis botës tokësore dhe asaj qiellore. Qeniet qiellore shfaqen përmes

ikonave përpara bashkësisë që po adhuron dhe bashkohen me të. Kështu, është e pamundur që ta kuptosh adhurimin ortodoks, pa praninë e ikonave.

Në ortodoksi, imazhet janë çelësi për të kuptuar rrugët e Perëndisë në lidhje me njeriun. Njeriu u krijua “në shëmbëlltyrën (*imazhin*) e Perëndisë”; ai e mban shëmbëlltyrën e Perëndisë brenda vetvetes.

Kështu, ka një ndryshim shumë të madh midis krishterimit të Lindjes (ortodoksisë) dhe krishterimit të Perëndimit (katolicizmit dhe protestantizmit). Të krishterët e Perëndimit kanë prirjen që ta kuptojnë marrëdhënien bazë të Perëndisë me njeriun në terma ligjore. Shpëtimi ngre çështjen se si një person mund ta fitojë drejtësinë apo drejtësimin e Perëndisë. Një ndarje e mëvonshme, për sa i përket kësaj çështjeje, do të prodhojë një diskutim të rëndësishëm mes katolikëve dhe protestantëve.

I njëjti botëkuptim romak mbi rendin ligjor shfaqet dhe në pikëpamjen e katolicizmit roman në lidhje me Papatin. Sipas Romës, Jezu Krishti i vendosi Pjetrit një epërsi juridiksionale mbi të gjithë kishën. Në kulmet e saj, siç do ta shohim, kjo teori e bëri Papën sundimtarin suprem (*më të lartë*) të botës!

Ortodoksia paraqet një kontrast interesant me katolicizmin roman. Tema e madhe e teologjisë ortodokse është mishërimi i Perëndisë dhe rikrijimi i njeriut. Sipas ortodoksisë, kur njeriu mëkaton, nuk e prish marrëdhënien ligjore të përcaktuar në mënyrë hyjnore midis Perëndisë dhe njeriut (përshkrimi që mbizotëron në mësimin e katolicizmit dhe protestantizmit), por vetëm sa e pakëson shëmbëlltyrën hyjnore - ai i shkakton një plagë shëmbëllimit origjinal të Perëndisë.

Kështu, shpëtimi qëndron në rikthimin e shëmbëllimit të plotë. Krishti, Perëndia i rimishëruar, erdhi në tokë për të rikthyer shëmbëlltyrën e Perëndisë te njeriu. Temat kryesore të ortodoksisë, pra, janë rilindja, rikrijimi dhe shndërrimi i njeriut. Kisha nuk është një institucion i formalizuar, por është vetë trupi mistik i Krishtit, i cili ripërtërihet vazhdimisht nga jeta e Frymës së Shenjtë që rrjedh në të. Dhe brenda këtij komuniteti dashurie, njeriu bëhet gati të lidhet në bashkësinë paraekzistuese mes Atit, Birit dhe Frymës. Besimtarët ortodoksë e quajnë këtë proces *Theosis* (*teozë*) ose hyjnzim. Kjo mënyrë të foluri rreth “të bërit perëndi” i shqetëson besimtarët perëndimorë. Por mësuesit ortodoksë nuk pohojnë se besimtarët bëhen Ati, Biri apo Fryma, por e përdorin këtë gjuhë për të dhënë pamjen e transformimit të besimtarëve, të cilët bëhen shoqërues të përshtatshëm për një përbashkësi të përjetshme me Perëndinë Trini dhe në Të. Një teolog grek, mbrojtës i besimit, Athanasi, e paraqiti Jezusin teksa merrte pjesë plotësisht në botën e korruptuar (*të prishur*) të njerëzve, në mënyrë që ne të mund të merrnim plotësisht pjesë në bashkësinë e pakorruptuar (*të paprishur*) të Perëndisë; Ai bëhet njeri që njerëzit të bëhen perëndi. Gjithashtu, edhe teologë perëndimorë kanë dhënë si mësim koncepte të tjera, të cilat paraqesin një transformim të pashmangshëm dhe të nevojshëm tonin, para se të kalojmë përjetësinë me Perëndinë; disa zëra

protestantë të kohëve të fundit e kanë krahasuar *teozën* me bashkimin që Krishti rrënjës me besimtarët.

Këto ndryshime themelore ishin të pranishme në kishë që në momentin kur erdhi ungjilli në Romë nga Korinti. Por besimi i krishterë karakteristik i Lindjes u shfaq së pari nën sundimin e Konstandinit.

Kthimi i Konstandinit në besim ishte jetik për zhvillimin e ortodoksisë, sepse ai krijoi për të parën herë një aleancë midis shtetit dhe kishës, dhe e bëri pastërtinë e doktrinës së krishterë një çështje themelore për perandorinë. Shumë të pakta janë ato ngjarje që kanë futur ndryshime më të mëdha në kishë.

Disa të krishterë perëndimorë me mendësi të pavarur, i konsiderojnë shpesh këto ndryshime si fillimi i skllavërimit të kishës nga shteti apo si *rënien* e kishës nga lartësitë e lirisë së hershme të krishterë. Por për të krishterët lindorë, Konstandini mbetet si nismëtari i shenjtë i botës së krishterë, hero i asaj fitoreje të madhe të dritës mbi errësirën, e cila kurorëzoi betejën e guximshme të martirëve.

Ortodoksia ka prirjen që ta konsiderojë mbretërimin e Konstandinit si kulmin e zhvillimit të Perandorisë Romake. Roma gradualisht ishte bërë një monarki fetare. Perandori shërbente si nyja ndërmjetëse midis Perëndisë dhe botës, ndërsa shteti ishte pasqyrimi tokësor i ligjit hyjnor. Kulti i Diellit të pamposhtur, të cilin perandori Aurelian e bëri fe të perandorisë, në mesin e shekullit të tretë, në kohën e Konstandinit u lidh ngushtë me pikëpamjet e reja fetare të monarkisë. Perandori në botë ishte njësoj si dielli në qiell; ai ishte pjesëmarrës në lavdinë e tij dhe përfaqësues në tokë. Pastaj erdhi dhe fitorja e Konstandinit mbi rivalët - pasi iu kthye për ndihmë Perëndisë së të krishterëve. Vetë Perëndia e vendosi perandorin nën mbrojtjen e kryqit dhe në varësi të drejtpërdrejtë të Krishtit.

VULLNETI I PERËNDISË NË SHOQËRINË NJERËZORE

Megjithatë, kjo donte të thoshte se Konstandini u kthye në besim, jo si njeri, por si perandor. Vetë Krishti ia kishte lejuar pushtetin dhe e kishte bërë përfaqësues hyjnor. Përmes personit të Konstandinit, Perëndia i qiejve e lidhi perandorinë me veten me fije të veçanta. Në fund të fundit, të paktën kështu e panë këtë ngjarje të krishterë të Lindjes.

Mendjet e krishtera u mrekulluan nga kthimi i Konstandinit në besim. Ky qëndrim jo vetëm që bëri që kisha të mos e ndryshonte absolutizmin në perandori mbi bazën e ungjillit, por përkundrazi, ky absolutizëm u bë pjesë e pandashme e pikëpamjes së krishterë për botën. Konstandini besoi në shtetin si *mbartës* i fesë, sepse pasqyronte dhe shprehte drejtpërdrejt vullnetin hyjnor për botën në shoqërinë njerëzore.

Shumë kohë pas Konstandinit, kjo bindje mbeti standard i krishterimit të Lindjes. Do të kalonin shekuj me radhë, pothuajse deri në kohën tonë, përpara se

koncepti i individit që rrjedh nga ungjijtë të çonte në një koncept të shtetit të kufizuar nga të drejtat e padhunueshme të individit.

Simboli i epokës së re për kishën në shoqëri ishte Konstandinopoja, kryeqyteti i ri i perandorisë, Roma e re. Gjatë historisë së saj të gjatë dhe të shkëlqyeshme si qendër e një qytetërimi në lulëzim dhe fronti i pushtetit ekonomik dhe politik, Konstandinopoja ishte shtëpia e traditës së krishterimit Lindor dhe qendër e qytetërimit të ri bizantin. Kjo la një shenjë njëmijëvjeçare në faqet e historisë.

Përgjatë shekujve, ky vizion mistik i Konstandinopojës si qytet i shenjtë u zgjerua dhe u thellua, por lindi pa dyshim nga perandori i saj i parë. Qysh nga fillimi, ajo ishte qendra e krishterë e perandorisë. Në Kishën e Dymbëdhjetë Apostujve që ndërtoi Konstandini, ai përgatiti, në mes të dymbëdhjetë varreve simbolike të apostujve, një varr të trembëdhjetë për vete. A nuk e plotësoi profecinë e apostujve kthimi në besim i perandorisë? Ky varr i trembëdhjetë çoi në titullimin e perandorit si “të barabartë me apostujt.”

Pesëdhjetë vjet pas themelimit të qytetit, rëndësia fetare e Romës së re ishte e qartë për të gjithë. Etërit e Këshillit të Dytë të Përgjithshëm shpallën se peshkopi i Konstandinopojës kishte epërsi nderimi pas peshkopit të Romës, sepse Konstandinopoja ishte “Roma e re, qyteti i perandorit dhe Senatit”.

Megjithatë, Konstandini zbuloi se vetë krishterimi ishte i përçarë dhe i ndarë, në lidhje me ndryshimet në traditën e doktrinës dhe praktikës. Ai kishte një ankth bestytnoz se mos Perëndia do ta mbante personalisht përgjegjës për këto ndasi dhe sherre midis të krishterëve. Në qoftë se krishterimit i mungonte bashkimi dhe uniteti, si do të mund të bëhej fe e përshtatshme për perandorinë? Kështu, Konstandini dhe perandorët që e pasuan bënë të gjitha përpjekjet për të siguruar rënien dakord mbi besimin e krishterë.

Konstandini pranoi një procedurë që ishte zhvilluar tashmë nga të krishterët, për të rregulluar mendimet ndryshe në nivelin lokal apo krahinor. Ai i thirri udhëheqësit e të gjithë kishës që të mblidheshin në praninë e tij, për të përcaktuar dhe për të rënë dakord mbi traditën e drejtë. Vetë kjo procedurë u bë pjesë e traditës së krishterimit Lindor. Që nga Këshilli i Përgjithshëm (apo Ekumenik) i Nikësë (325), deri në të shtatin, të mbajtur gjithashtu në qytetin e Nikësë, në vitin 787, ishte perandori ai që e mblodhi këshillin dhe e drejtoi atë - ose personalisht, ose nëpërmjet një zëvendësi. Të krishterët lindorë sot u japin një rëndësi të madhe këtyre shtatë këshillave të përgjithshëm. Nganjëherë, ata i referohen vetes si “Kisha e Shtatë Këshillave”.

Historia e këshillave, e shtrirë përgjatë pesë shekujsh, na ka dhënë shkrimet e mëdha të Etërve dhe besoret e mbledhjeve ekumenike. Por kjo betejë për të arritur të vërtetën ngriti gjithashtu dhe rolin e pushtetit shtetëror. Kjo nuk ishte më çështje vetëm e kishës, por mori një përmasë të re politike. Kështu, krishterimi ortodoks i Lindjes arriti në një përfundim të dhimbshëm, gjatë këtyre kundërshtimeve shumëshekullore.

Shenja se Perëndimi dhe Lindja po drejtoheshin në dy drejtime të ndryshme erdhi në vitin 395, kur perandori Teodosi i Madh, në shtratin e tij të vdekjes, e ndau perandorinë midis dy bijve të vet. Honori mori Perëndimin dhe Arkadi Lindjen. Teorikisht, perandoria vazhdoi të ishte një shtet me dy perandorë, por, në praktikë, që prej asaj kohe, rrugët e Perëndimit dhe të Lindjes u ndanë përfundimisht.

JUSTINIANI DHE HEQJA E KUFIJVE

Prova e qartë e karakterit bizantin të krishterimit lindor, u shfaq te një perandor tjetër i fuqishëm, Justiniani³⁰⁰, i cili u ngjit në fronin mbretëror në vitin 527. Nën sundimin e Justinianit (527-565), u bashkuan me një shkëlqim të madh përzierja unike bizantine e ligjit romak, besimit të krishterë dhe filozofisë greke (helenistike), bashkë me pak erëza nga Orienti. Në artin bizantin të nxitur shumë nga Justiniani, krishterimi shprehu stilin e vet qartësisht lindor. Bota e njohur fizike e përvojës njerëzore iu nënshtrua botës sipërore, transhendente. Asnjë vepër nuk e bënte qiellin më real sesa ndërtesa e kishës në zemër të perandorisë.

Kur Justiniani e rindërtoi kishën e Shën Sofisë, *Hagia Sofia*, dhe e shenjtëroi në vitin 538, shpalli se ia kishte kaluar edhe Solomonit. Bashkëkohësit thoshin se kubeja e saj dukej sikur varej nga qielli me një zinxhir të artë, një lidhje në hierarki që ngrihej nga e fundmja për te e pafundmja dhe që zbriste nga Krijuesi te krijesa. Ajo dukej po kaq e pamatë sa dhe qielli. Mozaikët nën të shkëlqenin me ndriçim marramendës. Në to ndodheshin portretet e Konstandinit dhe Justinianit, njëri duke i ofruar Nënës së Perëndisë (*Marisë*) një model të Konstandinopojës, Roma e re, dhe tjetri një model të kishës së Shën Sofisë.

Lidhja me Konstandinin ishte e qëllimshme, sepse Justiniani i solli planet e Konstandinit në përfundimin e tyre të logjikshëm, dhe kështu përcaktoi dhe kursin e ardhshëm të ortodoksisë së Lindjes.

Justiniani nuk e veçoi kurrë traditën e dalluar romake nga krishterimi. Ai e konsideroi veten si perandor plotësisht romak dhe po kaq plotësisht si perandor i krishterë. Këtu qëndronte dhe burimi i gjithë teorisë së tij, bashkimi i perandorisë dhe fesë së krishterë. Ai e përcaktoi misionin e perandorit besimtar si “mirëmbajtja e besimit të pastër të krishterë dhe mbrojtja e Kishës së Shenjtë dhe Apostolike nga çdo trazirë”.

Justiniani e mendonte veten gjithmonë shërbëtor të Perëndisë dhe zbatues të vullnetit të Tij, dhe perandorinë si mjet të planit të Perëndisë në botë. Perandoria e vendosi veten në mënyrë të pakthyeshme nën simbolin e kryqit, kështu që qëllimi

i tij ishte të ruante dhe përhapte krishterimin në gjithë botën. Ndryshimet nga ditët e hershme të besimit u dukën qartë.

Kisha e hershme e konsideronte veten një trup, një organizëm të gjallë, një popull të ri, plotësisht të papajtueshëm me popujt e tjerë apo me komunitetet e tjera natyrore. Teorikisht, të gjithë njerëzit në perandori thirreshin nga Perëndia dhe mund të bëheshin pjesëtarë të këtij trupi, por, sidoqoftë, bota nuk do të bëhej kishë, sepse në familjen e Perëndisë dhe përmes saj njerëzit kishin përbashkësi me një botë tjetër dhe me një jetë tjetër, e cila do të vinte në lavdi vetëm pas fundit të kësaj epoqe.

Megjithatë, në doktrinën zyrtare të Bizantit, shteti krahasohej me një trup jo në kuptimin e hershëm të krishterë, dhe as ngaqë të gjithë nënshtetasit e perandorisë ishin bërë anëtarë të vërtetë të kishës. Figura e trupit perandorak doli nga mendimi pagan. Vetë shteti mendohej si një komunitet i caktuar nga Perëndia, dhe përfshinte gjithë jetën e njeriut. Përfaqësuesi i dukshëm i Perëndisë në të, i cili përmbushte vullnetin e Tij dhe përhapte bekimin, ishte perandori. Kështu, kufijtë e vjetër të kishës u prishën dalëngadalë; komuniteti i krishterë u bashkua gjithnjë e më shumë me shoqërinë bizantine në tërësi.

Sipas teorisë së Justinianit, kisha pothuajse shkrihet në shoqërinë e krishterë. Sigurisht, çfarëdolloj ndërgjegjësimi se kisha është rrënjësisht e ndryshme nga bota dhe nga perandoria, zhduket njëherë e përgjithnjë nga të menduarit e shtetit.

Drejtpeshimi delikat i këtyre elementeve kryesore në krishterimin e Lindjes u prish lehtësisht. Pushteti i perandorit të krishterë, problemi i shtetit me pastërtinë e doktrinës dhe besimi i përhapur se ikonat janë dritare drejt botës së padukshme - të gjitha u rrëzuan plotësisht në mënyrë të dhunshme, gjatë kundërshtisë së famshme (apo famëkeqe) të ikonoklastëve.

KONFLIKTI PËR IKONAT

Në dukje, ky konflikt, i cili vazhdoi me furi për më shumë se një shekull, ishte një mosmarrëveshje për përdorimin e ikonave. Por, në një nivel më të thellë, ishte një mosmarrëveshje për atë se cilat gjëra ishin mjaftueshmërisht të shenjta apo të shenjtëruara për të merituar adhurim. Disa thoshin se kleri i krishterë është i veçuar me anë të përkushtimit; dhe, kështu, ai është i shenjtë. Ndërtesat e kishave janë të veçuara me anë të përkushtimit; dhe, kështu, ato janë të shenjta. Martirët dhe heronjtë e besimit janë të veçuar për shkak të veprave të tyre, prandaj dhe ata normalisht janë quajtur *shenjtorë*. A nuk meritojnë ata të njëjtin nderim si dhe kleri?

Që nga shekulli i gjashtë, kisha dhe qeveria perandorake e nxitën si bërjen e ikonave të krishtera, ashtu edhe nderimin e njerëzve të shenjtë murgj. Ata nuk e kuptonin se shumëfishimi i pakontrolluar i ikonave dhe shenjtorëve do t'i detyronte njerëzit që ta kufizonin përkushtimin e tyre të krishterë vetëm te faltoret dhe shenjtorët e tyre lokalë. Shumica e të krishterëve të zakonshëm mund të mos arrinin të bënin dallimin midis objektit apo njeriut të shenjtë dhe realitetit frymëror që ai përfaqësonte, dhe kështu mund të binin në idhujtari.

Kjo lloj idhujtarie kishte paraprijësit e vet. Në Romën e lashtë, ikona e perandorit nderohej sikur të ishte i pranishëm vetë perandori. Edhe pasi perandorët u bënë të krishterë, ikona perandorake vazhdoi të shfaqej në kampet e ushtrisë, gjyqet dhe qendrat e qyteteve kryesore. Edhe monedhat shfaqnin pamjen e perandorit si shenjë vërtetësie.

Gjatë mbretërimit të vet, Justiniani ngriti një statujë të stërmadhe të Krishtit mbi portën kryesore, Portën e Bronztë³⁰¹, në pallatin perandorak në Konstandinopojë. Nga fundi i shekullit të gjashtë, ikonat e Krishtit apo Marisë zëvendësuan në shumë raste ikonën e perandorit. Në fund, ikona e Krishtit u shfaq edhe në anën e pasme të monedhave.

Por, në fillim të shekullit të tetë, perandori Leoni III³⁰² (717-41) nisi një sulm kundër përdorimit të ikonave. Ndoshta ai u shty nga ndonjë ndjenjë faji perandorak. Krishterimi mësonte se Perëndia i ndëshkoi bijtë e Izraelit për shkak të idhujtarisë së tyre. Ndoshta disfatat dhe humbjet e turpshme të një shekulli më parë, si dhe tërmeti i tmerrshëm në fillim të mbretërimit të Leonit, kishin për synim që ta sillnin në vete “popullin e ri të zgjedhur të Perëndisë”. Sidoqoftë, ndjenja kundër ikonave u zhvillua dhe u përhap përpara fundit të shekullit të shtatë.

Pasi kishte zmbrapsur sulmin e dytë të ushtrive myslimane ndaj Konstandinopojës (717-18), Leoni shpalli hapur për të parën herë kundërshtimin që kishte ndaj ikonave. Por turma e zemëruar e vrau zyrtarin që ishte dërguar për të zëvendësuar ikonën e Krishtit me kryq mbi Portën e Bronztë. Pjesë të tëra të perandorisë u rebeluan fuqishëm. Mozaikët e mureve u hoqën; ikonat u lyen me gëlqere. Leoni bëri që patriarku i Konstandinopojës të jepte dorëheqjen dhe shuguroi një të ri që përkrahte në mendimet e tij.

Ikonoklastët (apo thyesit e ikonave) dëshironin t'i zëvendësonin ikonat fetare me simbolet tradicionale të krishterimit, kryqin, Librin (Biblën) dhe elementet e Darkës së Zotit. Vetëm këto objekte, - këmbëngulnin ata, - duhet të konsiderohen të shenjta. Përtej kësaj, vetëm ndërtesat e përkushtuara ose kleri zotëronin një lloj shenjtërie.

Harli Kei Galatini³⁰³ e shpjegon kështu këtë krizë: Mbështetësit e ikonave ishin kryesisht murgj dhe eremitë, bashkë me ndjekësit e tyre të pashkolluar dhe bestytnozë nga popullsia e gjerë. Megjithëse jo të gjithë murgjit ishin në favor të ikonave, ikonat bëheshin në disa manastire dhe ata i shisnin për të siguruar jetesën. Një mbështetje e menduar e pozicionit të tyre erdhi nga një burim i largët.

Gjon Mansuri³⁰⁴ (rreth viteve 730-60), në një manastir të largët në Palestinën e kontrolluar nga arabët, formuloi idetë që në fund do të përdoreshin për t'i justifikuar ikonat fetare. Mansuri, i njohur më mirë me emrin Gjoni i Damaskut (*apo Joan Damaskini, siç njihet nga Kisha Ortodokse*) (që ishte vendlindja e tij), ishte teologu më i madh i shekullit të tetë. Ai njihet sot nga kishat ortodokse si i fundmi i mësuesve të mëdhenj të kishës së hershme, të ashtuquajturit Etër.

Gjoni shpjegoi se shëmbëlltyra nuk ishte kurrë e së njëjtës substancë me origjinalin, por vetëm imituese e tij. Rëndësia e vetme e ikonës qëndron në faktin se ajo është përkujtesë e origjinalit. Argumenti i tij bazohet në konceptin platonik se çdo gjë që ndiejmë në këtë botë është në fakt një imitim i “formës” origjinale të përjetshme, që mund të njihet vetëm nga shpirti në botën jomateriale.

Të hidhje poshtë mendimin se ikona e vërtetë mund ta shfaqë Krishtin, siç bënin ikonoklastët, ishte në fakt si të mohojë mundësinë e mishërimit. Megjithatë ishte e gabuar të adhuroje ikonën, prania e ikonës së Krishtit mund të mësonte dhe ndihmonte besimtarin në adhurimin e Krishtit të vërtetë. Ikonat duhet të nderohen dhe adhurohen në të njëjtën mënyrë si dhe Bibla apo simboli i Kryqit.

Kështu, Gjoni pastroi terrenin për pranimin e ikonave të Marisë, apostujve, shenjtorëve, madje edhe të engjëjve. Por vetë pikturat ishin vetëm një përkujtesë për t'i ndihmuar besimtarët që të jepnin respektin dhe nderimin e duhur.

Drejtimi i mëvonshëm i kundërshtisë ikonoklaste është i gjatë dhe i ndërlikuar. Me ndihmën e patriarkut Taras³⁰⁵ (784-806), Këshilli i Shtatë i Përgjithshëm prej 350 peshkopësh u mbledh në fundi në Niké, në vitin 787. Këshilli e dënoi gjithë lëvizjen e ikonoklastëve dhe e mbështeti pozicionin e paraqitur nga Gjoni i Damaskut.

Megjithatë, lëvizja e ikonoklastëve nuk u eliminua aq lehtë. Në Azinë e Vogël dhe midis klasës ushtarake profesioniste mbetën prirje të forta ikonoklaste. Por, me kalimin e shekullit të nëntë, nxehtësia e kundërshtisë ra. Në fillim të vitit 843, u thirr një sinod për të hequr nga posti Gjoni Gramatikun³⁰⁶, dhe e zëvendësuan me Metodin³⁰⁷ si patriark; u dënuan të gjithë ikonoklastët dhe u konfirmuan vendimet e Këshillit të Shtatë. Kishat ortodokse sot e festojnë ende Të Dielën e Parë të Kreshmëve si Festën e Ortodoksisë³⁰⁸, për të përkujtuar triumfin e ikonave.

LINDJA KUNDËR PERËNDIMIT

Gjatë gjithë atyre viteve të madhështisë së Justinianit dhe kundërshtisë ikonoklaste, ndryshimet midis Kishës Ortodokse në Lindje dhe Kishës Katolike në Perëndim u thelluan gjithnjë e më shumë. Doktrinat dhe praktikat e dy gjysmave të kishës së krishterë filluan të ndryshonin dalëngadalë. Ato ziheshin dhe për një

fjalë të vetme në besore; këmbëngulnin për praktika të ndryshme për kreshmët; kishin mosmarrëveshje për llojin e bukës që duhej përdorur për të përkujtuar Darkën e Zotit. Për shkak të kulturave dhe historive të ndryshme që kishin, u deshën vetëm dy udhëheqës ambiciozë, për të futur pykën e fundit ndarëse midis dy Kishave.

Në vitin 1054, papa Leoni IX dërgoi në Konstandinopojë kardinalin e zjarrtë Humbert, për të arritur në një marrëveshje me perandorin. Perandorit i interesonte bashkëpunimi me Perëndimin, por Patriarku i Konstandinopojës, Mihail Kerulari³⁰⁹, iu përgjigj me të njëjtën monedhë intolerancës së Humbertit, dhe e poshtëroi palën e Papës. Humberti e dorëzoi bulën papnore të shkishërimit në altarin e kishës së Shën Sofisë, gjatë adhurimit.

Me kalimin e kohës, humbjet ushtarake, si dhe herezitë, e shkërmoqën perandorinë e madhe të Konstandinit dhe Justinianit. Hordhitë e barbarëve u pasuan nga përhapja e islamit. Në mesjetën e vonë, territoret e hershme të ortodoksisë greke u reduktuan në Turqinë Perëndimore, në Ballkan dhe në Qipro. Në vitin 1453, vetë qyteti i Konstandinit ra në duart e turqve islamë. Pas njëmbëdhjetë shekujsh, perandorisë së krishterë i erdhi fundi, dhe të krishterët u bënë minoritet brenda një komuniteti të drejtuar nga myslimanët. Pa perandorin në krye, ata iu drejtuan Patriarkut për udhëheqje politike. Myslimanët bënë të njëjtën gjë si të krishterët dhe e konsideruan atë si përfaqësues të komunitetit të krishterë.

Sot, nga gjithë perandoria e madhe që u fut në rrugën e krishterë nga Konstandini, vetëm Greqia dhe gjysma e Qipros janë ende ortodokse. Por krishterimi ortodoks gjeti një zonë të re zgjerimi. Me gjithë presionin nga Europa katolike në perëndim dhe nga islami në lindje, në veri mbeti hapur një korridor i ngushtë. Borisi, mbreti i bullgarëve, u kthye në besim në shekullin e nëntë³¹⁰, dhe po ashtu edhe Vladimiri³¹¹, princi i madh i Kievit dhe i gjithë Ruisë, në shekullin e dhjetë.

Madhështia e shkëlqyer e Konstandinopojës dhe liturgjia e saj që frymëzonte nderim, u la përshtypje të dërguarve fisnikë të Vladimirit, të cilët kishin ardhur për të hetuar besimin e krishterë në Romën e re.

Pasi kishin marrë pjesë në shërbesat në kishën e madhe të Shën Sofisë, të dërguarit i thanë zotërisë së tyre: “Nuk e dinim nëse ishim në Qiell apo në Tokë, por me siguri nuk ka shkëlqim apo bukuri të tillë mbi dhé. Nuk mund t’jua përshkruajmë; dimë vetëm se Perëndia banon atje mes njerëzve dhe se shërbesa e tyre ia kalon adhurimit të të gjitha vendeve të tjera. Sepse s’mund ta harrojmë atë bukuri.”

Kisha është ndarë në vitin 1054

Me kalimin e viteve, Rusia i përvetësoi madhështitë estetike të krishterimit ortodoks. Dalëngadalë, Moska filloi ta shohë veten si udhëheqëse të botës ortodokse. U zhvillua një teori që thoshte se më parë kishte qenë një Romë në Itali, e cila kishte rënë në duar të barbarëve dhe të herezisë katolike romane. Kishte pasur dhe një Romë të dytë: Konstandinopoja. Dhe, kur ajo u pushtua nga turqit, erdhi një Romë e re: Moska. Perandori e mori titullin e tij nga Roma e parë - Car është e njëjta me fjalën Cezar - ashtu siç mori edhe fenë nga Roma e dytë.

Edhe në shekullin e njëzetë, Kremli është një përkujtesë e së kaluarës së pasur dhe frymëzuese. Kokat e kupolave të lavdisë së atëhershme të ortodoksisë qëndrojnë ende më këmbë dhe tregojnë drejt qiellit.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

- Benz, Ernst. *The Eastern Orthodox Church: Its Thought and Life*. Garden City, NY: Doubleday, 1957.
- Clendenin, Daniel B. *Eastern Orthodox Christianity: A Western Perspective*. 2nd ed. Grand Rapids: Baker, 2003.
- Fairbairn, Donald, *Eastern Orthodoxy through Western Eyes*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2002.
- Pelikan, Jaroslav. *The Spirit of Eastern Christendom (600–1700)*. Chicago: University of Chicago Press, 1974.
- Ware, Timothy. *The Orthodox Church*. Baltimore: Penguin, 1963

QAFA E FITIMTARËVE PËRKULET

Misioni për barbarët

P yjet e dendura të Europës Veriore banoheshin nga fise barbare që flijonin

kafshë dhe adhuronin shpirtrat e natyrës midis pemëve dhe pranë përrenjve. Çdo misionar që guxonte të shkonte tek ata me ndonjë shpresë për kthimin e tyre në besim, duhej të demonstronte fuqinë më të madhe të shpirtrave të krishterë.

Ngjarja më e njohur tregon për një misionar të shekullit të tetë me emrin Bonifac³¹², i cili u fut me guxim në një vend të shenjtë në Gjermani, në pyllin e shenjtë të Thorit³¹³, perëndisë së rrufesë. Objekti i kultit ishte një lis i madh. Bonifaci, siç thuhet në këtë ngjarje, ngriti sëpatën për ta prerë. Sapo i dha goditjen e parë, një erë e fuqishme nga Perëndia e hodhi në tokë pemën. Paganët u mrekulluan dhe u kthyen në besim. Bonifaci e përdori drurin për të ndërtuar një kishëzë kushtuar Shën Pjetrit.

Këto ishin gjërat që e bënë të krishterë Europën. Murgjit misionarë e hidhnin poshtë magjinë barbare, duke u mbështetur në fuqi më të mëdha. Perëndia dërgonte erën dhe pema rrëzohej. Një mrekulli këtu, një betejë fitimtare atje, bëri që gjermanët të ishin gati të pagëzoheshin.

Ajo që dua të them është se krishterimi u përball me një sfidë të re të madhe, kur fiset gjermane u shpërndanë me vrull përgjatë kufirit me lumin Rin dhe lumin Danub dhe e lanë të rrënuar perandorinë e romakëve në të gjithë Perëndimin. Qytetërimi që doli nga këto rrënoja ishte i krishterë në karakter, sepse pushtuesit dorëzuan jo armët, por perënditë e veta.

Si arritën barbarët ta pranonin kishëzën e përkushtuar Shën Pjetrit në vendin ku më parë qëndronte lisi i shenjtë i Thorit? Pse gjermanët filluan të adhurojnë Perëndinë e armiqve të tyre të mposhtur?

MBËRRITJA E BARBARËVE

Viti 476 njihet zakonisht në histori si fundi i Perandorisë së Krishterë Romake në Perëndim. Ky është viti kur përfundoi radha e gjatë e linjës së perandorëve të çelur nga Augusti (27 para Krishtit - 14 pas Krishtit) dhe filloi sundimi i hapur i udhëheqësve gjermanë.

Kjo ngjarje ishte po kaq e zakonshme sa çdo ngjarje tjetër. Ushtarët mercenarë që ushtronin pushtetin e vërtetë në emër të perandorit ishin kryesisht gjermanë. Gjermanët po vrisnin gjermanët.

Në vitin 475, Orestis³¹⁴, komandanti barbar i trupave perandorake, e detyroi Senatin që ta zgjidhte birin e tij të ri, Romul Augustulin (“Augusti i vogël”), perandor të Perëndimit. Por, në vitin që vijoi, një tjetër komandant, Odovakari³¹⁵, e vrau Orestin dhe, duke mos parë ndonjë arsye për të vazhduar falsitetin e degës perandorake, e hoqi nga fronin Romul Augustulin dhe e shpalli veten kryetar të qeverisë. Me kaq, mori fund. Askush nuk u trondit shumë nga kjo gjë. Kjo kishte ndodhur qysh një brez më parë me Alarikun, Gaiserikun dhe Atilën.

Cilët ishin këta zotërues të rinj të Europës? Romakët i kishin quajtur “barbarë”, sepse gjatë kontakteve të hershme me romakët ata nuk flisnin as greqisht, as latinisht. Por, në pjesën më të madhe të tyre, ata ishin fise nga veriu, me origjinë nga Skandinavia ose afër saj - vandalë, frankë, anglë, saksonë, gotë, lombardë, burgundianë etj.

Kur filluan që t’u krijonin probleme romakëve, në shekullin e tretë, ishin në një fazë shoqërore diku në mes të një ekonomie baritore dhe një ekonomie bujqësore. Merreshin kaq pak me tregti, saqë nuk ishin paratë, por krerët e bagëtisë që kishin në zotërim, ato që tregonin se cilët persona ishin të pasur dhe me pushtet mes tyre.

Sipas historianit romak Tacit³¹⁶, gjermanët njiheshin si pijanecë dhe kumarxhinj me nam. Nga ana tjetër, Taciti e ngrinte lart guximin e tyre, respektin që kishin për gratë dhe mospasjen e veseve romake. Një ndër argëtimet e tyre të dashura ishte të dëgjonin rapsodët e fiseve që recitonin përralla të lashta me heronj dhe perëndi. Sot, ato përralla nuk ekzistojnë më, por deri te ne ka mbërritur dita e Thorit, E enjtja, [Thursday, ose Thor’s day në anglisht - shënim i përkthyesit] dhe një tjetër emër perëndie, Wodin [Wodinsday = Wednesday në anglisht - shënim i përkthyesit], ose dita E mërkurë.

Gjermanët jetonin për të luftuar. Çdo gjeneral kishte një grup luftëtarësh të lidhur pas udhëheqësit të tyre me një betim personal besnikërie. Sipas Tacitit, çdo luftëtar që largohej i gjallë nga beteja pasi ishte vrarë gjenerali, konsiderohej i damkosur me turp për gjithë jetën. “Gjeneralët luftojnë për fitore, ndërsa shokët për gjeneralin.”

Gjatë shekujve kur romakët e gjermanët përballeshin përgjatë kufirit të vendosur nga lumenjtë Rin e Danub, ata patën kontakte të panumërta me njëri-tjetrin - herë paqësore, herë armiqësore. Tregtia romake arriti deri në Gjermani, dhe

gjermanët hynë në perandori si skllëvër. Gjatë shekullit të tretë, i cili ishte i mbushur plot me trazira, shumë barbarë u ftuan që të shpërnguleshin në tokat e lira brenda perandorisë ose për të shërbyer në legjionet romake. Nga fundi i shekullit të katërt, ushtria romake me gjeneralët e saj në Perëndim ishte bërë pothuajse plotësisht gjermane.

Kriza e pushtimeve masive u shoqërua me shfaqjen e menjëhershme të një force të re, të pakontrollueshme - hunët. Nga fundi i shekullit të katërt, kjo valë popullsie aziatike kaloi lumin Vollga dhe shumë shpejt nënshtroi fisin gjerman më lindor, ostrogotët. Të tmerruar nga një pushtim i mundshëm prej hunëve që po përparonin, vizigotët (ose gotët perëndimorë) iu lutën romakëve që t'i lejonin të zinin vend si aleatë brenda perandorisë. Roma ua pranoi kërkesën dhe, në vitin 376, i gjithë fisi e kaloi Danubin për në territorin romak. Por, pas pak kohësh, zyrtarët e korruptuar romakë i keqtrajtuuan vizigotët, dhe për këtë arsye barbarët krenarë filluan plaçkitjet. Perandori i dobët lindor Valensi³¹⁷ u përpoq që t'i qetësonte, por, në vitin 378, e humbi si ushtrinë, ashtu edhe jetën, në betejën pranë qytetit të Adrianopojës (*Edirne*, në Turqinë e sotme).

Disa historianë e konsiderojnë Adrianopojën si njërën prej betejave më vendimtare në histori: ajo shkatërroi legjendën e pathyeshmërisë së legjioneve romake dhe solli si rezultat një shekull e gjysmë kaosi. Për disa vjet, perandori i aftë Teodosi I i zmbropsi vizigotët, por, pas vdekjes së tij, në vitin 395, ata filluan të shtegtonin dhe të plaçkitnin nën drejtimin e prijësit të tyre, Alarikut. Ai pushtoi Italinë dhe, në vitin 410, ndjekësit e tij e plaçkitën Romën³¹⁸.

Për të zmbursur rrezikun e Alarikut në Itali, romakët e kishin hequr pjesën më të madhe të ushtrisë nga kufiri i lumit Rin, në vitin 406, dhe nga Britania, një vit më pas. Rezultati shumë i rëndësishëm i këtij veprimi ishte vërshimi i fiseve të shumta gjermanike nëpër gjithë kufijtë e pambrojtur. Vandalët u hodhën me forcë përpara, duke depërtuar nga Galia në Spanjë dhe, pas presioneve të vizigotëve, përfunduan në Afrikë. Në vitin 455, një grup forcash plaçkitëse vandale lundroi e u kthye nga Afrika dhe, si pasojë, Roma u grabit për të dytën herë.

Ndërkaq, burgundianët u vendosën në luginën e lumit Ronë dhe frankët u shpërndanë dalëngadalë përgjatë Galisë Veriore. Anglët, saksonët dhe jutët pushtuan Britaninë. Megjithëse secili prej këtyre fiseve të ndryshme ngriti nga një mbretëri të qeverisur nga gjermanët brenda kufijve të perandorisë, vetëm frankët në Gali dhe fiset e anglëve e saksonëve në Britani arritën ta përjetësojnë mbretërinë e tyre për disa shekuj me radhë.

Sot, mund të arrijmë të dallojmë se pushtimet gjermanike nuk ishin aq shkatërrimtare, sa ç'kanë menduar më parë njerëzit. Pushtuesit vërshuan mbi shumë toka, por pjesa më e madhe e tyre ishin ose bosh, ose u përkisnin perandorëve; shumë pak pronarë privatë u shpërngulën. Në pjesën më të madhe të zonave, gjermanët ende përfaqësonin një minoritet në popullatë, dhe kështu filloi një përzierje dhe asimilim pak nga pak i kulturave dhe gjakut të dy popujve.

Kështu, barbarët, me kalimin e kohës, i humbën zakonet, fenë dhe të folurën e tyre gjermanike. Prandaj është vështirë të gjesësh ndonjë gjurmë të gjuhëve të tyre gjermanike në Itali, Francë dhe Spanjë.

MISIONET PËR NË VERI

Detyra e kthimit në besim të këtyre popujve veriorë ishte një ndërmarrje me përmasa të mëdha. T'i sillje që të ndiqnin krishterimin, nuk ishte aq e vështirë, sepse ata dëshironin vetë që të hynin në madhështinë e asaj që quhej Romë. Në sytë e tyre, krishterimi ishte feja romake. Por, që t'i zbusje, t'i rafinoje dhe edukojë këta popuj, t'u transmetojë më të mirën e kulturës së lashtësisë, t'u mësoje atyre besimin e krishterë dhe, mbi të gjitha, të rrënjosje brenda tyre qoftë edhe një grimcë sjelljeje të krishterë, kjo ishte plotësisht një çështje tjetër.

Barbarët u sollën në krishterimin e drejtë në dy mënyra: drejtpërdrejt nga paganizmi, dhe në mënyrë të tërthortë, përmes arianizmit, një herezi që e mohonte përjetësinë e Jezu Krishtit si Biri i Perëndisë. Doktrina e Ariosit u përhap në ta që nga koha kur, në shekullin e katërt, arianizmi ishte një rrymë e fuqishme në perandori. Megjithatë, ky arianizëm ishte më tepër kishtar, sesa teologjik, sepse gjermanëve nuk u interesonte teologjia abstrakte. Krishti i tyre ishte krijesa e parëlindur. Ata prireshin që ta konsideronin atë si një gjeneral lufte të lartësuar. Por ndryshimi kryesor midis arianëve dhe besimit të vërtetë në Perëndim qëndronte në strukturën e kishës. Arianët nuk kishin një qendër kishtare. Ata nuk e njihnin Romën ortodokse dhe nuk kishin asgjë të tyren të ngjashme me të. Kishat e tyre u përkisnin fiseve. Edhe pas kthimit në besimin ortodoks [të vërtetë] të këtyre gjermanëve arianë, ata nuk dëshironin që ta pranonin centralizimin e Romës.

Ndikimi arian duket se filloi me punën misionare midis vizigotëve. Gjysmë shekulli pas Këshillit të Nikésë (viti 325), një misionar me emrin Ulfila³¹⁹ (ose Vulfila) kaloi Danubin për të punuar mes tyre për dyzet vjet. I ndihmuar nga misionarë të tjerë të panjohur, Ulfila i udhëhoqi ata te besimi në Krishtin në mënyrën e predikuar nga Ari. Ky kthim në besim i gotëve duhet të ketë qenë diçka më tepër sesa një dorëzim ndaj trysnisë sociale. Dimë se Ulfila e përktheu Biblën në gjuhën gotë, me përjashtim të Librit të Mbretërve, të cilin e konsideroi tepër luftarak për t'i ndihmuar ata popuj, të cilët tashmë ishin jashtëzakonisht të rreptë dhe luftarakë. Kështu, nga gotët, krishterimi arian u përhap në fiset e tjera gjermane.

Disa nga popujt më të hershëm veriorë që erdhën te Krishti ishin përtej kufijve të perandorisë, dhe vetë ata nuk ishin gjermanë. Irlandezët ishin popuj keltë, dhe

kthimi i tyre në besim fillon me Patrikun, në fillim të shekullit të pestë. Nga autobiografia e tij e shkurtër, mësojmë se, kur legjionet romake u tërhoqën për mbrojtjen e kontinentit, irlandezët, që në atë periudhë quheshin skotë, filluan të lëshoheshin me vrull drejt bregdetit anglez, duke vozitur nëpër lumenj, duke grabitur vendbanimet, dhe duke marrë me vete plaçkë dhe skllevër. Midis të kapurve ishte dhe Patriku. Kështu, shenjtori kryesor irlandez nuk ishte irlandez! Ai ishte rritur si i krishterë. Babai i tij kishte qenë dhjak, por feja e Patrikut nuk ishte shumë e fortë, deri kur ai u lut me shumë zjarr për lirim të vet, ndërsa punonte si bari derrash. Kthimi i tij te Krishti fillon me kapjen rob. “Zoti më bëri të kuptoj mosbesimin tim,” dëshmoi ai më pas. Pas gjashtë vjetësh, ai arriti të arratisë dhe ia doli mbanë të depëronte deri në bregdet, ku gjeti një anije që po ngarkonte zagarë, për t’i çuar në Francë ose Skoci. Nuk e dimë se ku. Ngjarjet për udhëtimet e tij në Francë mund të jenë thjesht trillime, por e dimë se ai kishte shumë dëshirë ta shikonte sërish familjen dhe se, pas shumë vuajtjesh, u kthye sërish në shtëpi.

Do të kishte qëndruar me shumë dëshirë në Angli, nëse nuk do të kishte parë një natë një ëndërr, në të cilën foshnjat e Irlandës i përgjërroheshin që të kthehej në vendin e tyre për t’iu treguar për Krishtin. Patriku vendosi të kthehej, por, së pari, duhej të mësonte më shumë për krishterimin. Përfundimisht u nis, disa thonë me miratimin e Papës, si misionar për popullin midis të cilit kishte qenë skllav. Në këtë pikë mbaron rrëfimi dhe, që nga kjo kohë e më pas, kemi vetëm legjenda. Megjithatë, jemi në dijeni se një shekull më vonë, e gjithë struktura e kishës në Irlandë ishte murgërore. Mund të mendohet se komuniteti murgëror, duke e mbajtur veten me tokën që punonte, përshtatej më mirë me komunitetet bujqësore të keltëve, sesa me sistemin e kishave-famulli, i cili ishte kaq i pranishëm në Perandorinë Romake.

Dimë gjithashtu se Irlanda ishte bërë bazë ungjillëzimi për Anglinë. Irlandezët largoheshin vazhdimisht nga Irlanda. Dhe misionarët murgj nuk bënë përjashtim. Siç e kemi parë, në Britani kishte kisha të krishtera përpara kohës së Patrikut, por, një shekull pas tij, një murg irlandez i quajtur Kolumba³²⁰, themeloi një manastir në Iona³²¹, një ishull në breg të Skocisë. Iona, nga ana e vet, i dha një impuls të ri dhe jetik predikimit të Krishtit në Britani.

Çuditërisht, murgjit keltë nga Irlanda dhe Britania u bënë misionarë edhe për kontinentin. Këmbët e tyre të palodhura i çuan gjithnjë e më larg nga vendlindja. Ata themeluan manastire në Gjermani dhe Zvicër, madje edhe në Italinë Veriore. Këto u bënë qendra të devotshme mësimi dhe ungjillëzimi. Kolumbani³²² është emri i madh i këtij misioni, megjithëse ai ishte vetëm njëri ndër të shumtët; Shën Gali³²³ dhe Bobio³²⁴ ishin dy prej manastireve më të famshme kelte. Kjo ndodhte në kohën para se peshkopët e Romës të njiheshin në përgjithësi si papë, prandaj ndikimi i keltëve në kontinent dhe fryma e pavarur e murgjve irlandezë dhe britanikë u bë me kalimin e kohës një faktor shqetësues për krishterimin roman.

UNGJILLI MES FRANKËVE

Ndikimi katolik roman filloi në gjysmën veriore të Galisë, mes frankëve, i cili ishte fisi i destinuar të njihej për formimin e Europës së krishterë. Themeluesi i këtij kombi ishte Klovisi³²⁵ (ose Klodvigu) (vitet e sundimit: 481-511), i cili ishte i pari kryetar barbar me njëfarë rëndësie, që u kthye në krishterimin ortodoks³²⁶. Ndodhi që ai ishte martuar me një princeshë burgundase, e cila ishte e krishterë. Klotilda³²⁷ i fliste shpesh Klovisit për të vetmin Perëndi, i cili krijoi qiejt dhe tokën nga asgjëja dhe që formoi njeriun. Klovisi i përgjigjej: “Budallallëqe!” Por, kur i lindi djali i parë, ai lejoi që të pagëzohej. Bebja vdiq në rrobat e pagëzimit. Klovisi fajësoi pagëzimin, por Klotilda u gëzua që Perëndia ia kishte çuar shpirtin direkt në qiell, për në lumturinë e përjetshme.

Lindi dhe djali i dytë, i cili u pagëzua dhe u sëmur. Klovisi thoshte se pagëzimi do ta vriste dhe atë, por e ëma u lut dhe ai u shërua. Më vonë, gjatë një beteje me fisin e alemanëve³²⁸, Klovisi ishte në prag të pësimit të një disfatë të plotë. Prandaj u lut: “Jezu Krisht, Klotilda thotë se ti je Biri i Perëndisë së Gjallë dhe se mund t’u japësh fitore atyre që shpresojnë në ty. Më jep fitore dhe unë do të pagëzohem. Iu luta perëndive të mia, por ato më kanë braktisur. Kështu, të lutem ty! Vetëm më shpëto!” Mbreti i alemanëve ra dhe ushtria e tij u shpërnda. Klovisi u kthye dhe i tregoi Klotildës.

Ajo thirri peshkopin e Rejmsit³²⁹ (*Reims*), i cili i kërkoi mbretit që të hidhte poshtë perënditë e tij. “Po, o atë i shenjtë, - tha Klovisi, - por populli im nuk do të jetë dakord. Megjithatë, do t’iu flas.” Kështu bëri, dhe ata i hodhën poshtë njëzëri perënditë e tyre gjermane. Pagëzitorja u mbush me tapiceri, qirinjtë erëmirë ndriçonin ambientin, aroma e temjanit mbushte tempullin, aq sa shumë vetë menduan se ishin mes aromave të parajsës. Klovisi doli përpara si një Konstandin i dytë, drejt burimit të pagëzimit, dhe peshkopi tha: “Ule qafën! Adhuro atë që ke djegur dhe digje atë që ke adhuruar!” Kështu, mbreti u pagëzua në emër të Atit, të Birit dhe të Frymës së Shenjtë. Tre mijë vetë nga ushtria e tij bënë të njëjtën gjë si ai.

Ky kthim masiv në besim, i pari i llojit të tij prej shumë të tillëve që ndodhën gjatë mesjetës, shtron pyetje të rëndësishme në lidhje me paganizimin e krishterimit. Misionet mund të veprojnë në dy mënyra. Njëra është rruga e *kthimit individual*, me një periudhë mësimi përpara pagëzimit. Në përgjithësi, kjo metodë është ndjekur nga misionet protestante në lëvizjet ungjillore të shekullit të nëntëmbëdhjetë, me theksin në ndryshimin individual të zemrës. Disavantazhi i kësaj metode është se i detyron ata që janë kthyer në të krishterë nga një kulturë pagane (për shkak të ndryshimit të besimit) të shkulen nga rrënjët e kulturës së tyre dhe të shtrëngohen që të hyjnë në një enklavë të huaj.

Metoda tjetër është *kthimi në masë*, dhe kjo ishte metoda që e ktheu Europën në besim. Mbretër si Klovisi e përqafonin besimin dhe populli i ndiqte për në Qytetin

frymëror, ashtu siç bënin për në atë tokësor. Kjo donte të thoshte se individët nuk largoheshin nga kultura e tyre, por sillnin me vete në kishë edhe sjelljen dhe bestytinitë e tyre.

Kjo është e dukshme në shumë raste, duke filluar me vetë Klovisin. Për të, Jezusi ishte një perëndi fisnore lufte. Frankët e admironin në mënyrë të veçantë Shën Pjetrin, bëma më e madhe e të cilit, sipas tyre, ishte zelli për të nxjerrë shpatën që të mbronte Zotin Jezus, duke i prerë veshin shërbëtorit të kryepriutit. Ky admirim për fenë ushtarake pasqyrohet dhe te Shën Gjergji³³⁰, një shenjtor ushtarak, i cili u bë shenjtori mbrojtës i Anglisë, dhe Shën Jakobi³³¹, shenjtë mbrojtës i Spanjës së krishterë në betejën kundër islamit.

Shenjtoret, me detyrat e tyre të veçanta, mund të kenë qenë më të rëndësishëm për popullin, sesa vetë Krishti. Shën Antoni kujdesej për derrat, Shën Gali për pulat, Shën Apollonia³³², nofulla e së cilës ishte thyer gjatë përndjekjeve, kuronte dhimbjen e dhëmbit, Shën Gjinovefa³³³ kuronte ethet, dhe Shën Blezi³³⁴ ishte përgjegjës për dhimbjet e fytyrës. Këta gjermanë të kthyer brishtësisht në besim, gjenin nga një shenjt për pothuajse çdo nevojë njerëzore.

Shumë përralla qarkullonin për fuqitë mrekullibërëse të shenjtoreve. Një ndodhi tregon për dy lypsarë, njëri çalaman dhe tjetri i verbër. Ndodhi që ata u bashkuan me një procesion njerëzish që mbanin eshtrat e Shën Martin³³⁵ dhe patën frikë se mos shëroheshin, sepse kështu do të humbnin fitimet nga lypja. Ai që mund të shikonte, por nuk mund të ecte, hipi në shpatullat e atij që mund të ecte, por që nuk mund të shikonte, dhe kështu nxituan për të dalë sa më shpejt nga rrezja e fuqive mrekullibërëse të shenjtë, por të shkretët ata, nuk ia dolën, sepse u shëruan.

KALIMI NË ANGLI

Me gjithë ndikimin e dobët të ungjillit mes frankëve, konvertimi i tyre siguroi një kalim nga Galia për në Britaninë e Madhe. Pushtimi i Britanisë nga anglosaksonët (apo anglezët) i rriti kaq shumë armiqtë, sa që ideja e ungjillëzimit të gjermanëve nga ana e britanikëve as që mendohej. Iniciativa për kthimin në besim të anglezëve filloi nga Roma. Në vitin 596, papa Gregori i Madh³³⁶ (590-604) dërgoi një grup murgjish benediktinë për në Anglinë e largët dhe barbare, nën udhëheqjen e Augustinit - një tjetër Shën Augustin, i cili u bë i njohur si Shën Augustini i Kentërbërit³³⁷.

Augustini dhe murgjit e tij e filluan shërbesën në Kent³³⁸, një nga dymbëdhjetë zonat e kontrolluara nga pushtuesit anglo-saksonë të Anglisë. Me mbështetjen e mbretëreshës Berta, një tjetër nga ato mbretëreshat e krishtera që kishin zell ta konvertonin burrin e tyre pagan, Augustini siguroi një audiencë me mbretin Etelbert³³⁹, por vetëm jashtë, në natyrë e në ambient të hapur, ku Augustini të ishte më tepër në gjendje për të ushtruar fuqitë e tij magjike. Kishin qarkulluar fjalë se ai ishte në gjendje të bënte që t'u dilte bishti atyre që e mërznin. Mbreti u bind

kaq shumë nga Augustini, saqë i dha tokë për themelimin e një manastiri në Kentërbëri³⁴⁰, e cila, qysh në atë moment e tutje, u bë selia e udhëheqësit fetar anglez. Gregori e caktoi Augustinin kryepeshkopin e parë të Kentërbërit.

Misionarët që ndiqnin Augustinin, shkuan të punonin edhe më në veri. Në kohën e mbretit Osvi³⁴¹, në fund të shekullit të shtatë, dy lëvizjet misionare u bashkuan: ndjekësit keltë të Kolumbës, të cilët punonin në drejtim të jugut, me ata të Augustinit, të cilët punonin në drejtim të veriut. Mbretëresha e Osvit ishte nga jugu dhe ndiqte praktikën romane, por Osvi e kishte marrë besimin e vet në veri dhe, kështu, ndiqte praktikën kelte. Një nga pikat e mosmarrëveshjes ishte data e Pashkëve. Kur mbreti i mbaronte kreshmët dhe mbante Pashkët, mbretëresha dhe shtëpia e saj mbanin akoma agjërime - kjo gjë mjaftonte për t'i prishur Pashkët e secilës familje!

Në Sinodin e Uitbit³⁴², në vitin 664, Osvi solli çështjen për vendim. Mbrojtësi i pozicionit të keltëve iu apelua autoritetit të Kolumbas, ndërsa romanët atij të Pjetrit, të cilit i kishte dhënë çelësat Krishti. “Vërtet kështu është? Pjetri ruan portat e qiellit?” e pyeti Osvi avokatin kelt. Ai, sigurisht, pohoi. Aty për aty, Osvi vendosi të mos rrezikonte që ta mërziste ruajtësin e qiejve! Kështu, ra dakord për të ndjekur praktikën romane. Pas Uitbit, Ishujt Britanikë lëvizën në mënyrë të pandalshme drejt orbitës së Romës.

Me sigurimin e Anglisë anglo-saksone, krishterimi iu kthye kontinentit me shumë zell. Misionari më i famshëm britanik i mesjetës ishte Uinfridi, i njohur më tepër me emrin Bonifac. I lindur në Devonshir, Bonifaci u urdhërua nga papa Gregori II³⁴³, në vitin 729, që të ungjillëzonte Gjermaninë. Detyra e tij e parë ishte që të kthente në besim popullatën pagane, dhe ai pati shumë sukses në këtë gjë. Megjithatë, përveç kësaj, ai i solli murgjit misionarë britanikë dhe irlandezë bashkë me të kthyerit e tyre, në marrëdhënie më të ngushta me peshkopin e Romës.

Bonifaci ishte shumë i përkushtuar ndaj kauzës. Ai, jo vetëm që mundej ta rrëzonte një pemë të shenjtë, ndërsa turma që dridhej priste që Bonifaci të binte i vdekur nga ndonjë rrufe nga qielli, por mundej edhe që t'i fitonte masat e popullit për t'u kthyer në besim, si edhe t'i organizonte krahinat e zonat në të cilat ushtronte fuqitë e tij, duke lënë pas një strukturë kishe të lidhur fort ndaj autoritetit qendror të Romës.

Bonifaci u bë kryepeshkop i Majncit, dhe do ta kishte përfunduar karrierën e vet të shkëlqyer në paqe atje, por brejtja e ndërgjegjes për dështimin në përpjekjet e para që bëri në Frizi (Holandë), e shtyu të kthehej edhe një herë në atë terren ende pagan. Atje e vulosi besimin e tij me martirizim. Në rast se ky ishte viti 754, siç mendohet në përgjithësi, atëherë në këtë kohë princi frank Karli, i cili ishte destinuar që të bëhej perandori Karli i Madh dhe arkitekti i Europës së re të krishterë, ishte dymbëdhjetë vjeç.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Davis, R. H. C. *A History of Medieval Europe*. London: Longmans, 1957.

Deanesley, Margaret. *A History of the Medieval Church 590–1500*. London: Methuen, 1969.

Neill, Stephen. *A History of Christian Missions*. Middlesex: Penguin, 1964.

Pirenne, Henri. *A History of Europe from the Invasions to the XVI Century*. New York: Murray Printing Company, 1938.

*Southern, R. W. *Church and Society in the Middle Ages*. New Haven, CT: Yale University Press, 1992.

MESJETA E KRISHTERË

590 - 1517

Europa i detyrohet shumë më tepër sesa mendohet besimit të krishterë.

Kur barbarët e shkatërruan Perandorinë Romake në Perëndim, ishte kisha e krishterë ajo që e mbajti të bashkuar rendin e ri të quajtur Europë.

Kisha mori udhëheqjen në qeverisje, me anë të ligjit, ndjekjen e diturisë dhe shprehjen e kulturës.

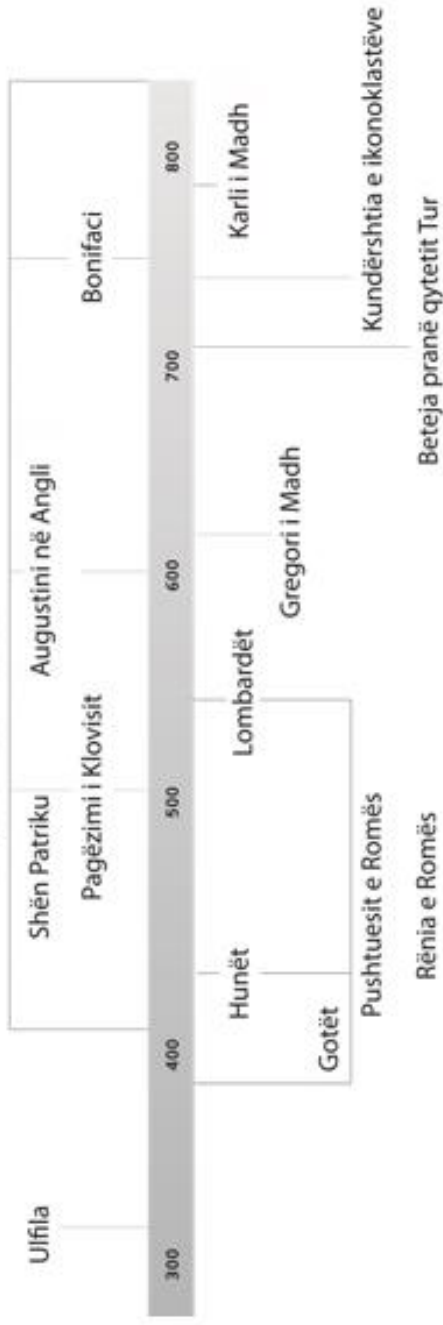
Koncepti i përbashkët ishte krishterimi, i cili e bashkoi kishën me perandorinë.

Ky koncept nisi nën drejtimin e Karlit të Madh, në shekullin e tetë, por papët, dalëngadalë,

morën gjithnjë e më shumë pushtet, derisa Inoçenti III (1198-1216) i mësoi Europës që t'i konsideronte papët si sundues të botës.

Por, në shekujt e mëvonshëm, papët u korruptuan nga pushteti dhe reformatorët luftarakë kërkuan ndryshime përherë e më të mëdha.

Europa bëhet e krishterë

Mesjetaehershme

KONSULLI I PERËNDISË

Gregori i Madh

Në fillim të vitit 590, Roma ishte në agoni. Qyteti mezi po i kalonte tragjeditë e përmytjeve dhe mizoritë e luftës, kur papritmas u godit nga përhapja e pandalshme e murtajës. Në fillim nuk ndieje më shumë se një dhimbje të lehtë në fyt; më pas vinin puçrrat e zeza dhe një vdekje e shpejtë. Karrocat mbusheshin plot e përplot me kufoma. Njerëzit çmendeshin. Roma u shkretua, ndërsa vetë Papa, Pelagji II³⁴⁴, vdiq duke klithur nga agonia.

Për gjashtë muaj, në Bazilikën e Shën Pjetrit nuk sundoi asnjë papë. Kur udhëheqësit e kishës vendosën të zgjidhnin një murg me emrin Gregor, ai e refuzoi postin, madje ia mbathi nga qyteti dhe u fsheh në pyll, derisa e gjetën dhe e sollën në Romë kundër dëshirës së tij. Pasi lajmëruan Konstandinopojën, zyrtarët e shuguruan si pasardhës të Pjetrit, më 3 shtator 590.

Gregori ishte kandidati më i paimagjinueshëm për madhështi. Ishte pesëdhjetë vjeç, tullac dhe i dobët, dhe nuk kishte fare ndonjë dëshirë për të marrë postin e papës. Ai ankohej se ishte “kaq i mbushur me trishtim, saqë mezi mundej edhe të fliste”. Megjithatë, administrimin e vet e filloi me një akt publik përuljeje, sepse murtaja kishte marrë jetën e paraardhësit të tij. Shtatë procesione shëtitën nëpër rrugë për tri ditë. U thanë lutje; u kënduan himne. Por pa ndonjë vlerë të momentit. Murtaja vazhdoi ta asgjësonte qytetin. Pastaj, fatmirësisht, u duk se ajo pushoi.

Një legjendë e mëvonshme tregon se ndalimi i katastrofës ndodhi për shkak të këtij veprimi të Gregorit, si edhe përmend dhe shfaqjen e kryeengjëllit Mikael, i cili e futi sërish shpatën në mill, kur arriti në mauzoleun e perandorit Hadrian³⁴⁵. Qysh nga ajo kohë, romanët e kanë quajtur atë Kështjella e Shën Engjëllit³⁴⁶, dhe e kanë zbukuruar me një statujë të engjëllit. Turistët mund ta shohin ende në brigjet e lumit Tiber. Roma ishte simbol i kontinentit. Ajo që sot quhet Europë, u ngrit si feniksi nga hiri i një perandorie të shkatërruar. Dhe, më tepër se çdo forcë tjetër, ishte krishterimi ai që solli jetë dhe rregull nga gjithë ky kaos.

Si ndodhi kjo? Çfarë solli krishterimi në gjithë këtë shkatërrim dhe çfarë bëri për të ndërtuar një rend të ri të quajtur Europa e krishterë?

VENDI I GREGORIT NË HISTORI

Kisha i rekrutoi murgjit keltë dhe benediktinë për t'i shërbyer asaj si milici frymërore, me qëllim që t'i fitonte barbarët në besimin e krishterë. Ndërsa postit papnor, ajo iu kthye që t'i sigurojë një strukturë të qëndrueshme për një mënyrë të re jetese. Gjithashtu, ajo lexonte dhe tregonte idealet e teologjisë së Augustinit për të mirëmbajtur një kuadër kuptimi frymëror. Askush nuk i zotëroi këto instrumente të së ardhmes më mirë se Gregori.

Në librin e tij *Kujdesi pastoral*, Gregori theksonte se udhëheqësi frymëror nuk duhet të kaplohet aq shumë nga kujdesi për të jashtmen, sa të harrojë jetën e brendshme të shpirtit, dhe as nuk duhet të lërë mënjanë gjërat e jashtme për t'u kujdesur vetëm për jetën e brendshme. “Zoti ynë e vazhdoi lutjen në mal, - shkroi Gregori, - por bëri edhe mrekulli në qytete; duke iu treguar pastorëve se, ndërsa përpiqen për më të lartën, duhet të ndiejnë nevojat e të dobhtëve. Sa me më shumë butësi që të zbrësë dhembshuria te më i ulëti, aq më shumë i bashkohet ajo pikës më të lartë.” Këto ishin fjalë autobiografike.

Kur vdiq Gregori, në vitin 604, i lodhur pas tridhjetë vjet lutjesh në male dhe mrekullish në qytete, epitafi mbi varr e shpallte me titullin “Konsulli i Perëndisë”. Ky ishte një përshkrim mjaft i përshtatshëm për njeriun që e dha plotësisht veten për të qenë vetëm i Perëndisë, ndërsa udhëhoqi kishën dhe botën si shtetas romak, i fundmi i sërës së tij.

Jo shumë kohë pas vdekjes së tij, kishat filluan ta quanin “Gregori i Madh”. Dhe, me kalimin e kohës, Kisha Katolike e bashkoi emrin e tij me atë të Augustinit, Ambrozit dhe Jeronimit, për t'i quajtur ata: “Etërit Latinë të Kishës”. Përsa u përket vetëm fuqive intelektuale, Gregori ndoshta nuk i përket këtij grupi. Por ai e kombinoi aftësinë e tij të madhe ekzekutive me një dashuri të ngrohtë për nevojat njerëzore. Dhe, nëse mirësia është lloji më i lartë i madhësisë, atëherë Kisha me të drejtë i dha atij titullin “i Madh”. Sigurisht që, askush, burrë apo grua qoftë, nuk i përfaqëson më mirë sesa ai shekujt e mesjetës së hershme. Gregori lindi rreth vitit 540 në një familje të vjetër e të pasur senatorësh të Romës, dhe u arsimua për shërbim qeveritar. Në fakt, ai hyri në faqet e historisë në një kohë shumë të vështirë. Gjatë fëmijërisë së tij, Roma po ndërronte shumë duar. Në vitin 554, ishte katërmëdhjetë vjeç, kur Narsesi³⁴⁷ u bë mëkëmbës i Italisë, nën perandorin Justinian, i cili sundonte në Konstandinopojë. Pastaj, më së fundi, me shkatërrimin e sundimit vizigot në Itali, vijuan disa vite të pakta paqeje, përpara se lombardët³⁴⁸ e egër të fillonin fushatën e djegies së kishave, therjes së peshkopëve, plaçkitjes së manastireve, si dhe kthimin në shkretinë të fushave të mbjella. Sigurisht, Roma s'ishte më metropoli që patën njohur Ambrozi dhe Augustini. Qyteti i cezarëve po

bëhej shumë shpejt qyteti i papëve; dhe ishte fati i Gregorit që të shfaqej në këtë orë tranzicioni.

Papritmas, në moshën 33-vjeçare, Gregori mori vesh se perandori Justin e kishte caktuar prefekt (ose kryetar bashkie) të Romës, pozita më e lartë civile në qytet dhe në territoret përreth. E gjithë ekonomia e Romës - furnizimet me grurë, programi i mirëqenies për të varfrit, ngritja e ndërtesave, banjat, kanalizimet e ujërave të zeza dhe brigjet e lumit - qëndronin mbi shpatullat e Gregorit. Si për t'ia rënduar më shumë barrën, caktimi i tij, në vitin 573, erdhi pikërisht në momentin kur kishin vdekur si Papa, ashtu dhe Narsesi.

Nga ana tjetër, Gregori nuk ndihej asnjëherë mirë me pushtetin e botës. Ai preferonte vetminë e qelës së manastirit. Brenda pak vitesh, hoqi dorë nga posti publik dhe e la botën. Me vdekjen e të atit, pjesën më të madhe të pasurisë së tij e shpenzoi për ndërtimin e shtatë manastireve. Pjesën tjetër ua shpërndau të varfërve, la mënjanë atë çfarë i kishte mbetur nga rangu i tij dhe e transformoi pallatin e të atit në një manastir kushtuar Shën Andreas. Rrobën e purpurt të senatorit e ndërroi me një rrobë të ashpër murgu dhe filloi të jetojë me një përkore të jashtëzakonshme, duke ngrënë vetëm fruta dhe perime të pagatuara, duke u lutur gjatë pjesës më të madhe të natës me një veshje prej leshi dhe duke e zhytur veten në detyrat e shumta të një murgu benediktin. S'kishte qenë kurrë i fortë dhe tani agjërimi i pandërprerë po ia shkatërronte sistemin tretës dhe zemrën. Megjithatë, Gregori i konsideroi këto vite si më të lumturat e jetës.

Por dhuntitë e Gregorit nuk mund të qëndronin të fshehura. Në vitin 579, papa Pelagji II e bëri njërin prej shtatë dhjakëve të Kishës Romane, dhe e dërgoi si ambasador në oborrin perandorak në Konstandinopojë. Stërvitja e tij politike dhe aftësitë ekzekutive e bënë shumë të përshtatshëm për postin. Ai u kthye në vitin 585, dhe u caktua abat i manastirit së tij, Shën Andrea, por qëndroi në gatishmëri për çdo çështje të rëndësishme publike.

Gregori ishte plotësisht i kënaqur të ishte abat dhe ndoshta do të kishte vazhduar të kujdesej vetëm për botën tjetër, nëse murtaja nuk do ta kishte shfarosur qytetin dhe s'do ta kishte marrë jetën e papës Pelagji II (579-590).

MBLEDHJA E COPËZAVE TË NJË BOTE TË SHKATËRRUAR

Menjëherë pas zgjedhjes së Gregorit, lombardët e rrethuan Romën dhe papa i ri u detyrua ta ndërpriste predikimin e tij mbi Ezekielin. “Jam i detyruar që ta ndërpres shpjegimin, sepse jam i lodhur nga jeta. Kush mund të presë që t'ia përkushtoj veten gojëtarisë së shenjtë, kur tani harpa ime po vajton dhe të folurit e mi i ngjan vajtimit?”

E gjithë Europa Perëndimore ishte në kaos. Edhe njerëzit më seriozë, mes tyre dhe Gregori, mendonin se fundi i botës ishte afër. “Çfarë është ajo gjë, - pyet ai në një nga predikimet e tij, - që mund të na gëzojë në këtë kohë në botë? Kudo shohim vuajtje, kudo dëgjojmë vajtim. Qytetet shkatërrohen, kështjellat bien, fushat shkretohen, toka prishet. Fshatrat boshatisen, në qytete kanë mbetur shumë pak banorë, madje edhe këto mbetje të pakta njerëzore po vriten çdo ditë. Kamxhiku i drejtësisë qiellore nuk po pushon, sepse nën kamxhik nuk ndodh asnjë lloj pendimi. Shohim se si disa merren pengje, të tjerët sakatohen, ndërsa të tjerë vriten. Vëllezër, çfarë mund të na bëjë tani të kënaqemi me këtë jetë? Në qoftë se e duam një botë të tillë, atëherë nuk e duam gëzimin, por plagët tona.”

Kisha e Romës u mbijetoi këtyre sulmeve, duke qenë pothuajse e vetmja mbetje e qytetërimit të organizuar në Perëndim që ia doli mbanë. Ndërsa Gregori e quajti ngritjen e tij në pozicionin papnor si ndëshkim dhe u lëshua menjëherë për të luftuar për vendosjen e rendit në mes të kaosit.

Ai u shkroi letra urgjente administratorëve të pronave të tij në Sicili: “Më dërguat një kalë gërdallë për faqe të zezë dhe pesë gomerë të mirë; kali është kaq gërdallë, sa nuk e nget dot, dhe gomerët nuk i ngas, sepse janë gomerë.”

Filloi dhe një korrespondencë të gjerë me peshkopët e tij: “Siç duket ju nuk i kushtuat vëmendje letrës sime të fundit.”

Në librin e tij *Rregulli pastoral*, ai përcakton parimet e shërbesës së krishterë: “Ai që, për shkak të nevojës së pozitës së vet, nevojitet që të flasë për gjërat më të larta, detyrohet nga e njëjta nevojë që të japë shembullin më të lartë.”

Prestigji i Papatit në mesjetë mbështetet në pjesën më të madhe në qeverisjen praktike që bëri Gregori gjatë këtyre kohëve të vështira. Ai ishte vazhdimisht i zënë. Asgjë nuk dukej tepër e madhe apo tepër e vogël për kujdesin e tij. Punët e tij bëhen edhe më të mrekullueshme, kur marrim parasysh se kishte shëndet të dobët dhe shpesh rrinte në shtrat. “Për një kohë të gjatë, - i shkruan një miku në vitin 601, - e kam pasur të pamundur të ngrihesha nga shtrati. Torturohem nga dhembjet e reumatizmit; një si zjarr duket sikur ma përshkon nganjëherë trupin; jetoj në dhembje; dhe e pres vdekjen si të vetmin shërim.” Në një tjetër letër, thotë: “Po vdes përditë, por s’vdes asnjëherë.”

Gjatë kohës së Gregorit, Kisha e Romës zotëronte shumë toka rreth e rrotull Romës, në pjesën e poshtme të Italisë dhe në Sicili. Ato quheshin “trashëgimia e Shën Pjetrit”. Të marra së bashku, këto prona - rreth 4,662 kilometra katrorë³⁴⁹ - e bënin Kishën zotëruesen më të madhe të tokave në Itali. Kështu që ishte e natyrshme që, kur lombardët pushtuan Italinë Qendrore, duke shkatërruar në këtë mënyrë dhe administrimin perandorak, zyrtarët e “trashëgimisë” të ndërhyjnë për të ushqyer popullatën dhe për të mbledhur taksat e tokës, ashtu siç kishin bërë dhe zyrtarët perandorakë. Kreu i këtij sistemi taksash dhe mirëqenieje ishte Gregori.

Për më tepër, kur sulmet e lombardëve iu afruan gjithnjë e më shumë Romës, Gregori ndërmoi mbrojtjen e Italisë Qendrore. Ai caktoi një qeveritar ushtarak dhe siguroi paqe me dy udhëheqës lombardë. Si rezultat, pas vitit 595, Papa ishte më i rëndësishëm në politikën lombarde, sesa çdo përfaqësues tjetër perandorak.

Kjo pjesëmarrje në fatet politike të Italisë, u bë një element i rëndësishëm për postin papnor, në shekujt që vijuan. Pas Gregorit, Papa nuk ishte më vetëm një udhëheqës i krishterë, por edhe një figurë e rëndësishme politike në politikën europiane - Konsull i Perëndisë.

Udhëheqja energjike e Gregorit e rriti autoritetin e fronit papnor. Një përplasje e rëndësishme me patriarkun e Konstandinopjës shfaq pikëpamjen e tij për këtë post. Në letrat e tij, Joani IV³⁵⁰, patriarku, përdorte vazhdimisht titullin *Peshkop Universal (Ekumenik)*. Ishte një titull nderi që iu ishte dhënë patriarkëve nga perandorët Leon dhe Justinian, dhe që iu konfirmua Joanit dhe pasardhësve të tij në Sinodin e Konstandinopjës, në vitin 588³⁵¹.

Por Gregori u ngacmua dhe u zemërua nga pretendimi i rivalit të tij të Lindjes. Ai përdori të gjitha fuqitë për të kërkuar anulimin (*tërheqjen*) e këtij titulli. E karakterizoi atë një uzurpim të marrë, kryeneç, profan, të lig, të neveritshëm, blasfemues dhe djallëzor, dhe e krahasoi me Luciferin këdo që e përdorte atë. Kërcënoi që do ta ndërpriste lidhjen shpirtërore me patriarkun, prandaj i kërkoi dhe perandorit që ta ndëshkonte një pretendim të tillë.

Në kundërshtim me këta tituj të lartë, Gregori e quajti veten thjesht “shërbyes i shërbëtorëve të Perëndisë”. Ky u bë një nga titujt më të lartë të papëve, megjithëse duket si ironi, kur e lidh me pretendime të tjera të mëvonshme tepër të habitshme. Kur një prift iu drejtua vetë Gregorit si papa universal, ai e refuzoi menjëherë këtë titull, duke thënë: “E kam thënë se as unë, as ndokush tjetër, s’duhet të shkruajë diçka të tillë. Larg këtyre fjalëve që të mbushin me krenari dhe që e vrasin bamirësinë!”

Nga ana tjetër, ndërsa Gregori protestonte kundër titujve të lartë, pretendonte dhe ushtronte, me sa kishte mundësi dhe pushtet, drejtimin e gjithë kishës së Krishtit.

Prandaj nuk është çudi që pasardhësit e Gregorit të mos kishin skrupuj në përdorimin e titujve edhe më arrogantë se ai që Gregori kishte kundërshtuar kaq solemnisht, me paralajmërimin: “Perëndia i kundërshton mendjemëdhenjtë (*krenarët*), por u jep hir të përulurve.”³⁵²

Për Gregorin, krenaria ishte një plagë e keqe që e ndiqte vazhdimisht. Flet për të kaq shpesh, sa që duket se përndiqej shumë prej saj. Ai e shikon krenarinë në të gjitha shfaqjet e saj. Në komentarin e tij për Jobin, të quajtur *Moralia*, ai e shqyrton atë nga çdo këndvështrim. “Krenaria, të cilën e quajmë rrënja e të gjitha veseve, në vend që të kënaqet me shuarjen e një virtyti, e ngre veten kundër të gjitha pjesëve

të shpirtit dhe, si një sëmundje universale dhe vdekjeprurëse, e shkatërron të gjithë trupin.”

Është e qartë se vetë Gregori vuante nga kjo sëmundje. I gjithë zemërimi i tij, letrat e vazhdueshme urgjente të dërguara në gjithë botën e krishterë, vendosmëria për të mos pushuar për asnjë moment, të gjitha duket se burojnë nga ndërgjegjësimi i tij për krenarinë e vet, nga dëshira e flaktë për ta përballuar të keqen dhe për ta mposhtur atë. Një betejë e tillë gjatë gjithë jetës ishte në harmoni të plotë me përkushtimin e tij ndaj murgërisë.

BURRË SHTETI MISIONAR

Me Gregorin, murgëria u ngjit për të parën herë në fronin papnor. Ai vazhdoi thjeshtësinë e rreptë të jetës murgërore, e rrethoi veten me murgj, i bëri peshkopë dhe legatë, konfirmoi Rregulloren e Shën Benediktit në një këshill në Romë, garantoj lirinë dhe strukturën e kuvendeve (*manastireve*) dhe, me shembullin e me ndikimin e vet, i siguroi jetës murgërore shërbimin më të lartë.

Asokohe qarkullonte një ndodhi, ndoshta pjesërisht fakt dhe pjesërisht fantazi, se Gregori, përpara se të merrte postin papnor, takoi tre djem të rinj anglezë që ishin për t’u shitur si skllavër në tregun e Romës. Ata i tërhoqën menjëherë vëmendjen e Gregorit.

“Oh, ç’mjerim!” thirri ai. “Sa keq që fytyra kaq të ndritshme të jenë skllavër të një errësire të brendshme. Sa të pashëm janë, por sa të sëmura janë mendjet e tyre dhe sa iu mungon hiri i Perëndisë!” Pastaj e pyeti skllavopronarin se nga cili komb vinin.

- Janë anglezë, - iu përgjigj ai.
- Ashtu vërtet, - vazhdoi Gregori, - kanë pamjen e engjëjve [*angles, e ngjashme me angels në anglisht ose engjëj në shqip* - shënim i përkthyesit] dhe duhet të jenë bashkëtrashëgimtarë të engjëjve në qiell. Nga cila provincë vijnë?
- Nga Deira,³⁵³ - i tha skllavopronari, duke përmendur emrin e lashtë të asaj zone që sot quhet Northumberland.
- Nga Deira? Atëherë vërtet duhet të shpëtohen nga zemërimi i Perëndisë [*dei ira*: në latinisht, zemërimi i Perëndisë - shënim i përkthyesit] dhe të thirren në mëshirën e Krishtit. Cili është mbreti i tyre?
- Ela.³⁵⁴
- Atëherë, - tha Gregori, - në tokën e Elës (*Aelle*) duhet kënduar Aleluja!

Gregori u përpoq të shkonte vetë në Angli si murg misionar, por u ndalua nga Perëndia dhe nga papa i atëhershëm. Por, sapo u ngjit vetë në fronin papnor, dërgoi benediktinin Augustin me dyzet murgj, që të rimbillnin ungjillin në tokën angleze. Suksesi i atij misioni në Kent, siç e kemi parë, siguron një lidhje të drejtpërdrejtë për të gjithë krishterimin anglo-amerikan me kishën e hershme.

MBROJTËS I ORTODOKSISË

Gregori jo vetëm që dëshironte me zell ta përhapte besimin në vendet e largëta, por e mori dhe shumë seriozisht thirrjen e vet si mbrojtës i ortodoksisë³⁵⁵. Mësuesit e tij në besim ishin Ambrozi, Augustini dhe Jeronimi, por atij vetë i mungonin aftësitë intelektuale. Nuk kontribuoi me asnjë ide të re dhe nuk bëri ndonjë epokë në teologji, por e formuloi besimin e përbashkët të kohës së vet dhe ia dorëzoi këtë Kishës Katolike të epokës së mesjetës. Besimi i tij nuk përqafoi vetëm deklaratimet zyrtare të këshillave dhe mësimet e Etërve, por edhe konceptet e popullatës së pashkollë, koncepte, të cilat shpesh ishin të papërpunuara dhe bestytnoze, e madje nganjëherë pagane. Kësaj mase materiali i shtoi dhe peshën e autoritetit të vet dhe, si pasojë, ajo u bë një pjesë e rëndësishme e besimit të kishës perëndimore, teologëve dhe peshkopëve, si edhe murgjve dhe laikëve. Është e pamundur të ndjekësh mendimin e mesjetës, pa udhëheqjen e Gregorit. Në doktrinën e njeriut, Gregori theksonte se rënia e Adamit i preku të gjithë pasardhësit e tij, duke e dobësuar, por pa e shkatërruar lirinë e vullnetit të tij. Kështu, sapo njeriu vihet në lëvizje nga hiri, ai mund të bashkëveprojë me të dhe të fitojë vetë meritat për veprat e mira, të cilat janë produkt i përbashkët i hirit hyjnor dhe vullnetit njerëzor.

Në pagëzim, Perëndia dhuron lirisht hir që fal, pa asnjë meritë nga ana e njeriut, por, për mëkatet e bëra pas pagëzimit, njeriu duhet të bëjë shlyerje me anë të pendesës, e cila është thjesht një formë ndëshkimi që ushtrohet nga vetë njeriu, dhe jo nga Perëndia. “Sepse, ose do ta ndëshkojë vetë njeriu veten me anë të pendesës për të ndëshkuar mëkatën e vet, ose Perëndia do të marrë hak mbi të, duke e shkatërruar plotësisht.” Pendesa kërkon edhe pendimin, i cili duhet të jetë i sinqertë e të vijë nga zemra, gjithashtu dhe rrëfimin, si edhe vepra merite.

Veprat e meritës, pa të cilat pendesa nuk është e plotë, janë vepra që përfshijnë sakrifica apo vuajtje, si dhënie lëmoshe, praktika askete dhe lutje në çdo orë të ditës. Sa më të mëdha të jenë mëkatet, aq më shumë duhet t’i shlyejmë ato, dhe aq

më të kujdesshëm duhet të jemi për t'i shmangur në të ardhmen. Nëse kemi bërë ose jo aq sa duhet për t'i shlyer ato, nuk mund ta dimë deri pas vdekjes.

Fatmirësisht, mëkatarët kanë ndihmën e shenjtorëve. Besimi në ndërmjetësimin e shenjtorëve dhe zakoni i thirrjes së tyre që të ndikojnë te Krishti nuk doli nga Gregori si koncept; si ky besim, ashtu dhe ky zakon, kishin dalë shumë kohë më parë. Por ai i theksoi më tepër dhe u dha vend qendror në besimin e krishterë. “Ja, - shkroi ai, - gjykatësi i rreptë Jezus është gati në të ardhur; tmërri i atij këshilli të fuqishëm engjëjsh dhe kryeengjëjsh po afrohet. Në atë asamble do të shtrohet çështja jonë, dhe megjithatë ne nuk u kërkojmë mbrojtësve tanë që të na vijnë në mbrojtje. Martirët tanë të shenjtë janë gati të bëhen avokatët tanë; ata dëshirojnë që ne t'ua kërkojmë këtë dhe, nëse mund ta quaj kështu, ata na lutën që ne t'u lutemi. Kërkojini ata si ndihmës në lutjet tuaja; kthehuni nga ata, që t'ju mbrojnë nga faji juaj.”

Një tjetër ndihmë përkushtimi ishin reliket e shenjta (*lipsanet*). Gregori e nxiti mbledhjen dhe nderimin e asaj çfarë kishte mbetur nga shenjtorët dhe martirët - tufa flokësh, thonj, gishta, copa rrobash. Gregori mësonte - si edhe shumica e bashkëkohësve të tij - se këto gjëra zotëronin fuqi të mëdha, duke përfshirë dhe mbrojtjen e personave që i zotëronin ato.

Dhe, në qoftë se shenjtorët dhe reliket e tyre nuk do të mjaftonin për drejtësinë në këtë jetë, mëkatet do të duhej të pastroheshin në purgator. Ky është vendi i pastrimit dhe i vuajtjes, jo për ata që vdesin me shkelje të rënda, por për ata që nuk janë plotësisht të drejtë. Në vdekje, ata që janë plotësisht të shenjtë shkojnë menjëherë në qiell dhe të ligjtë në ferr, ndërsa ata me karakter të ndërmjetëm, të cilët kanë ende mëkate të vogla për të cilat kërkohet pendesë, e kalojnë një periudhë në purgator.

Megjithatë, sigurisht që mrekullia më e madhe, çelësi për të gjitha shprehjet e tjera të pushtetit hyjnor ishte Eukaristia e Shenjtë [Darka e Zotit]. Sipas Gregorit, Eukaristia është bashkësi me Krishtin, trupi dhe gjaku i të cilit janë vërtet të pranishëm në bukën dhe në verën. Kur ushqehemi me to, ne ushqejmë dhe forcojmë jetën tonë frymërore.

Megjithatë, fuqia e mrekullueshme e Eukaristisë nuk qëndron në karakterin e saj flijimor. Ajo ofrohet nga prifti për mëkatet e njerëzve - jo si vdekja e Krishtit mbi kryq, për mëkatet e gjithë njerëzve, por vetëm për mëkatet e pjesëmarrësve apo të atyre për të cilët ofrohet në mënyrë të veçantë. Për këta, ajo ka të njëjtin efekt si pendesa, duke zënë vendin e një lloj sasie vuajtjeje që, në rast të kundërt, ata do të duhej ta vuanin për shkak të mëkateve. Nga ajo përfitojnë jo vetëm të gjallët, por edhe të vdekurit, ata të vdekur që janë në purgator, jo në ferr. Në qoftë se ofrohet për ndokënd në purgator, ajo përshpejton kohën e çlirimit prej tij.

Një nga shembujt më të mirë të besimit të Gregorit në fuqinë e meshës së shenjtë, gjendet në një nga *Dialogët*³⁵⁶ e tij. Ndonëse kjo ndodhi është pak e gjatë, shërben si tregim i qartë i besimit në mesjetë. Pasi tregon për vdekjen e njërit prej murgjve, i cili ishte gjykuar fajtor për grumbullim parash dhe ishte ndëshkuar rreptësisht, Gregori shkruan:

Tridhjetë ditë më vonë, fillova të ndiej një mëshirë të fortë për Justin e vdekur. Teksa mendova me ankth të madh ndëshkimin që po vuante ai, mendova të gjeja një mënyrë për t'ia lehtësuar vuajtjen. Me këtë gjë në mendje, i fola Pretiosit, kryemurgut të manastirit, dhe i thashë me trishtim: “Justi tani po vuan tmerret e zjarrit që prej një kohe të gjatë dhe duhet t'i tregojmë dashuri, duke e ndihmuar me sa mundemi për ta çliruar. Duke filluar që sot, ofrojeni Flijimin e shenjtë (*meshën*) për shpirtin e tij për tridhjetë ditë me radhë. Asnjë prej këtyre ditëve nuk duhet të kalojë pa kremtimin e një meshe për çlirimin e tij.” Kryemurgu i pranoi i bindur udhëzimet e mia dhe u largua. Ditët kalonin dhe, meqë isha i zënë me të tjera çështje, harrova t'i numëroja. Pastaj, një natë, Justi iu shfaq në vegim vëllait të tij, Kopiosit, i cili e pyeti pse kishte ardhur dhe si ishte. “Deri tani isha në vuajtje, - i tha ai, - por tani jam mirë, sepse sot në mëngjes u pranova të merrija pjesë në Darkën e Zotit.”

Kopiosi vrapoi për t'iu treguar murgjve për këtë lajm të mirë. Duke numëruar saktësisht ditët, ata zbuluan se kjo ishte dita e tridhjetë në të cilën ishte mbajtur meshë për të. Përpara se të ndodhte kjo, Kopiosi nuk e dinte se vëllezërit po mbanin meshë për Justin, dhe as vëllezërit nuk e dinin se Kopiosi e kishte parë në ëndërr. Kështu, në atë moment, kur ata u bënë të ndërgjegjshëm për atë që kishte ndodhur, e kuptuan se ëndrra dhe plotësimi i tridhjetë meshave ndodhi në të njëjtën kohë. Tani ishin të bindur se vëllai që kishte vdekur ishte çliruar nga ndëshkimi përmes Flijimit të meshës.

Kjo doktrinë u pranua gjerësisht në Kishën Perëndimore që nga koha e Gregorit dhe i dha krishterimit të mesjetës tonin e tij të veçantë.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Deanesly, Margaret. *A History of the Medieval Church 590–1500*. London: Methuen, 1969.

Duckett, Eleanor Shipley. *The Gateway to the Middle Ages: Monasticism*. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1961.

Gontard, Friedrich. *The Chair of Peter*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1964.

*Kardong, Terrence G. *Together Unto Life Everlasting: An Introduction to the Rule of Benedict*. Richardton, ND: Assumption Abbey, 1984.

*Markus, Robert A. *Gregory the Great and His World*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Zimmerman, Odo John, trans. *Saint Gregory the Great: Dialogues*. New York: Fathers of the Church, 1959.

Kapitulli 18

PËRPJEKJA PËR UNITET

Karli i Madh dhe bota e krishterë

Ishte data 25 prill e vitit 799, dita e Shën Markut, një ditë ku ishte zakoni pendimi dhe lutja. Megjithatë, këtë vit, besimtarët ishin goditur nga një sërë ndodhish, si edhe ishte bërë një dëm i madh në të mbjellat e tyre. Kështu, papa Leoni III³⁵⁷ (795-816) udhëhoqi një procesion përmes Romës, për bekimin e Perëndisë mbi fushat dhe të korrat.

Procesioni nisi nga Kisha e Lateranit³⁵⁸, përmes qytetit, dhe mbërriti deri te Bazilika e Shën Pjetrit. Kur u kthye te manastiri i Shën Stefanit dhe Shën Silvestrit, disa njerëz të armatosur u drejtuan për te Papa. Ia shpërndanë ndihmësit, e zbritën nga kali dhe e çuan forcërisht në një manastir grek.

Ky rebelim udhëhiqej nga zyrtarë të lartë dhe njerëz besnikë ndaj papës së mëparshëm, Adrianit I³⁵⁹. Kundër Leonit u ngritën akuza për kurvëri dhe mashtrim. Duke përdorur mbulesën e errësirës, mbështetësit e Papës arritën ta shpëtonin atë dhe ta sillnin sërish në Shën Pjetër. Por ndërluftimet e vazhdueshme nëpër rrugë e bindën Leonin se ai kishte nevojë për ndihmë nga jashtë. Kërkesa e tij arriti te mbrojtësi tradicional i Papatit, mbreti i frankëve, Karli i Madh³⁶⁰.

Një vit më pas, Karli i kapërceu Alpet në krye të një ushtrie, i gatshëm për ta zgjidhur problemin e Papës njëherë e përgjithnjë. Në dhjetor, mbreti drejtoi asamblenë e madhe të peshkopëve, fisnikëve, diplomatëve, pjesëtarëve të shtëpisë mbretërore, në të cilën merrnin pjesë edhe rebelët. Më 23 dhjetor, Papa, duke mbajtur ungjillin (në dorën ku ishte vendosur unaza e tij e veçantë), bëri një betim, duke pastruar kështu veten nga akuzat që ishin hedhur kundër tij. Me këtë u zbut dhe rebelimi, por tashmë ishte krijuar skena për një zhvillim edhe më të rëndësishëm.

Në ditën e festës së Krishtlindjes, Karli hyri në Bazilikën e Shën Pjetrit me një shpurë të madhe, për adhurmim festiv. Leoni këndoi meshën dhe Karli u lut në gjuhë

përpara kriptit³⁶¹ të apostullit. Karli pa të afrohej Papa. Në duar kishte një kurorë ari. Leoni ia vendosi Karlit mbi krye, ndërsa bashkësia thërriste: “Karlit, më të perëndishmit, augustit të kurorëzuar nga Perëndia, perandorit të madh paqebërës, i

urojmë jetë të gjatë dhe fitore!” Vetë Papa u përul. Karli i Madh, mbreti i frankëve, kishte rimëkëmbur Perandorinë e Krishterë Romake.

Kohët moderne karakterizohen nga ideja e shteteve autonome e sovrane, të cilat nuk kanë lidhje fetare, dhe gjithashtu nga koncepti i kishës si një bashkësi vullnetare, e veçuar nga pjesa tjetër e shoqërisë së organizuar. Por asnjëra prej këtyre ideve nuk ekzistonte në mesjetë.

Duke u nisur nga vizioni i Augustinit, në librin e tij “Qyteti i Perëndisë”, Karli i Madh e shatoi konceptin e krishterë për një Kishë Katolike universale mbi materialin e një pikëpamjeje tradicionale romake për perandorinë, dhe i dha botës mesjetare Botën e Krishterë, një shoqëri e unifikuar, e cila përzipte çështjet fetare (ose të përjetshme) me çështjet njerëzore (ose të përkohshme).

Si ndodhi kjo? Si mund të bëhej mbretëria për të cilën Jezusi tha që s’është “e kësaj bote”, pjesë e pushtetit tokësor?

Përgjigjja gjendet në këmbënguljen e një ideje dhe ngritjen e një mbretërie të fuqishme.

IDETË VDESIN NGADALË

Shekuj pas rënies së saj në barbarizëm, Perandoria Romake në Perëndim vazhdonte të sundonte imagjinatën e njerëzve. Barbarët kishin shumë mbretëri dhe shpesh ato ishin në luftë me njëra-tjetrën. Por njerëzit e dëshironin ende me zjarr unitetin që e kishte karakterizuar më parë perandorinë, dhe prisnin ditën kur të shfaqej një perandori e re romake. Ashtu siç besonin grekët se Roma ia kishte lënë stafetën Konstandinopojës, kështu dhe populli romak dhe fqinjët e tij gjermanë mendonin se perandoria do të vinte sërish në jetë mes tyre.

Në përzierjen e popujve dhe kulturës romake me atë gjermanike, frankët u ngritën mbi të tjerët, dhe dukej se ishin të destinuar për të rikthyer autoritetin perandorak. Klovisi, me mbështetjen aktive të Kishës Katolike, e kishte bërë mbretërinë e frankëve forcë dominuese midis fiseve gjermane.

Por, pas vdekjes së Klovisit, dinastia e tij filloi të kalbej nga dobësimi i brendshëm. Praktika gjermanike e trajtimit të mbretërisë si pronë personale dhe ndarja e saj midis fëmijëve të mbretit, çoi në një luftë civile të vazhdueshme dhe të ashpër. Kështu, pasardhësit e fronit komplotonin për vrasje dhe bëheshin mjeshtër në intriga dhe tradhti.

Në të njëjtën kohë, një qendër e re pushteti u ngrit nga aristokracia që zotëronte sipërfaqe toke. Ata filluan të merrnin në duart e tyre gjithnjë e më shumë autoritet. Midis këtyre pronarëve të fuqishëm të tokave, u veçua njëri si figura më me ndikim në mbretëri. Ai u thirr me titullin “Kryetari i Pallatit”.

Një ditë e re lindi për mbretërinë e frankëve në vitin 714, kur Karl Marteli³⁶², gjyshi i Karlit të Madh, u bë kryetar i pallatit. Marteli u lejoi mbretërve merovinianë³⁶³ që t’i mbanin pretendimet e tyre për fronin. Por ata mbetën vetëm kukulla; pushteti i vërtetë i takonte kryetarit të pallatit.

Shumë studentë të historisë e mbajnë mend Karlin për fitoren e tij mbi pushtuesit myslimanë të Europës. Ky triumf i dha atij mbiemrin Martel, “Çekani”. Në vitin 711, një ushtri myslimane nga Afrika e Veriut kishte pushtuar Spanjën dhe, në vitin 718, mbretëria e dobët e vizigotëve ishte shkatërruar. Duke qenë se pjesa më e madhe e gadishullit ishte nën kontrollin e tyre, myslimanët filluan të bëjnë plaçkitje matanë maleve Pirenej. Në vitin 732, Karl Marteli u ndesh me ta afër qytetit të Turit³⁶⁴, thellë në brendësi të mbretërisë së frankëve. Ai u shkaktoi humbje të rënda dhe ata u tërhoqën drejt Spanjës gjatë natës; pas kësaj myslimanët nuk përbënin më një kërcënim madhor për Europën Qendrore.

I biri i Karl Martelit, Pepini i Shkurtër³⁶⁵ (741-768), ishte pasardhës i denjë i të atit. Megjithatë, ai mendonte se kishte ardhur koha që pushteti mbretëror i ushtruar nga kryetarët e pallatit duhej të legalizohej. Ai i kërkoi Papës të urdhëronte që, kushdo që kishte pushtetin aktual, të bëhej sundimtar i ligjshëm. Dhe e mori atë që dëshoi. Me bekimin papnor, Bonifaci, misionari i madh anglez mes gjermanëve, e kurorëzoi Pepinin mbret të frankëve në vitin 751. Merovinianin e fundit e futën në një manastir të mënjanuar. Tre vjet më vonë, Papa e bekoj këtë *grusht shteti*, duke kaluar Alpet dhe duke e shuguruar personalisht Pepinin në mënyrën e Dhiatës së Vjetër, si *Të Zgjedhurin* nga Zoti.

Një historian e shpjegon se, pas veprimit të Papës, qëndronte nevoja e tij për të pasur një protektor të fuqishëm. Në vitin 751, lombardët kishin pushtuar territorin perandorak në Ravenë, qendra e qeverisë bizantine në Itali, dhe po kërkonin haraç nga Papa, duke kërcënuar se do merrnin Romën. Pas kurorëzimit të Pepinit, Papa siguroi premtimin e tij për ndërhyrje të armatosur në Itali, si dhe plotësimin e kërkesës që t’i jepej Papatit territori i Ravenës, sapo ai të pushtohej. Në vitin 756, një ushtri franke e detyroi mbretin lombard që t’i dorëzonte zonat e pushtuara, dhe Pepini ia dha zyrtarisht Papës territorin e Ravenës. E njohur me termin “Dhurimi i Pepinit”, kjo dhuratë e bëri Papën sundues të përkohshëm të Shteteve Papale, një rrip territorial që shtrihej diagonalisht përgjatë Italisë nga bregu në breg. “Pjetri e mori sërish shpatën.”

Kjo aleancë mes frankëve dhe Papatit pati ndikimin e saj mbi rrugën që ndoqi politika europiane dhe krishterimi për shekuj me radhë. Ajo e përshpejtoi ndarjen

e Kishës Latine nga ajo Greke, duke i siguruar Papatit një aleat të besueshëm perëndimor në vend të bizantinëve, të cilët deri tani ishin protektori i vetëm i saj kundër lombardëve; ajo krijoi Shtetet Papale³⁶⁶, të cilat luajtën një rol të madh në politikën italiane, deri në fund të shekullit të nëntëmbëdhjetë; dhe, me shugurim ritual, ajo i siguroi mbretërimit perëndimor një sanksion fetar, i cili me kohë do të shtonte rivalitetin midis Papës dhe Perandorit.

Mbetej vetëm një hap i rëndësishëm për ta rimëkëmbur Perandorinë e Krishterë në Perëndim. Kjo ndodhi me ardhjen në pushtet të të birit të famshëm të Pepinit, Karlit. Sot, ne e njohim atë me emrin Karli i Madh.

Kur Karli e zëvendësoi të atin në vitin 768, synonte që të arrinte tri qëllime: të shtinte në dorë pushtetin ushtarak, për të shkatërruar armiqtë, pushtetin fetar, për të drejtuar shpirtat e popullit të tij, dhe pushtetin intelektual, për të mësuar si mendjet, ashtu edhe shpirtat. Suksesi i Karlit të Madh në këto fusha e bëri Europën - rendin e ri politik - të krishterë në emër, për mirë apo për keq, për njëmijë vjet.

ARKITEKT I NJË PERANDORIE

Einhardi, në biografinë e tij të famshme të Karlit të Madh, e portretizoi mbretin e tij si një udhëheqës të lindur të njerëzve - i gjatë, fizikisht i fortë dhe një kalorës i madh, i cili ishte gjithmonë në krye të gjuetisë. Ndonëse ishte më shumë i suksesshëm si mbret luftëtar, duke i çuar ushtritë e tij në fushata të përvitshme, Karli i Madh kërkoi gjithashtu që të siguronte një qeverisje efektive të mbretërisë së vet.

Katër zona iu aneksuan me sukses mbretërisë së tij, me anë të fuqisë ushtarake. E para ishte kufiri i tij jugor. Duke përfutur nga luftërat e brendshme midis myslimanëve në Spanjë, Karli i Madh u përpoq që ta zgjeronte botën e krishterë edhe në atë tokë. Në vitin 778, ai kaloi malet Pirenej, por pati pak sukses³⁶⁷. Megjithatë, në ekspeditat e mëvonshme, Karli i Madh i përzuri myslimanët deri në lumin Ebro³⁶⁸ dhe caktoi një zonë kufitare të njohur me emrin Kufiri spanjoll³⁶⁹ (ose Vija spanjolle), zonë që shtrihej rreth qytetit të Barcelonës.

Së dyti, Karli i Madh mposhti bavarezët dhe saksonët, të fundmit nga fiset e pavarura germanike.

Iu deshën tridhjetë e dy fushata për t'i nënshtruar paganët kokëfortë saksonë, të cilët jetonin midis lumit Rin dhe lumit Elbë. Karli i Madh e ndau Saksoninë

në peshkopata, ndërtoi manastire dhe shpalli ligje të ashpra kundër paganizmit. Ngrënia e mishit gjatë kreshmëve, djegia e të vdekurve (një praktikë e vjetër pagane) dhe pretendimi se ishte pagëzuar (kur nuk ishte), ishin shkelje të dënueshme me vdekje.

Brutaliteti i tij në pushtimin dhe konvertimin e saksonëve tejkaloi çdo masë.

Një pikë e tretë trazirash ishte kufiri lindor i mbretërisë, i cili kërcënohej vazhdimisht nga sllavët dhe avarët, të cilët ishin nomadë aziatikë të afërt me hunët. “Në gjashtë fushata, Karli i Madh i shkatërroi avarët dhe pastaj ngriti vetë provincën e tij ushtarake në luginën e Danubit, për t’u ruajtur nga ndonjë plaçkitje që mund të vinte në të ardhmen nga nomadët lindorë. Ky territor, i quajtur *Kufiri lindor*³⁷⁰ (ose *Vija lindore*), u bë më vonë Austria e sotme.”

Përfundimisht, ashtu si i ati përpara tij, Karli i Madh ndërhyri në politikën italiane. Ambicja ekspansioniste e shtyu mbretin lombard që t’i pushtonte sërish territoret papnore. Me kërkesën e Papës, Karli i Madh i mposhti lombardët në vitin 774, dhe e shpalli veten mbret të tyre. Ndërsa në Itali e përforcoi aleancën e të atit me Kishën e Romës, duke konfirmuar “Dhurimin e Pepinit”.

Ai sulm i parë i papritur në Itali doli se ishte preludi i tjetrit, sulmit të befasishëm të vitit 800, i cili çoi në kurorëzimin e tij si perandor. Papa kishte nevojë për mbrojtje. Karli i Madh kishte nevojë për sanksionim hyjnor.

Pas kurorëzimit të tij në Krishtlindje, Karli i Madh tha se nuk e dinte se ai kishte qenë i planifikuar. Por, gjithsesi, jeta e tij e vërtetoi që ishte i denjë për këtë. Në një nga letrat e tij, ai shkroi: “Karli, me vullnetin e Perëndisë, perandor romak, august... në vitin e parë të konsullimit tonë.” Ai bëri që të gjithë zyrtarët e tij, klerikë dhe laikë, të bënin një betim para tij si Cezar. Ai dërgoi ambasadorë për të zbutur zemërimin e perandorit në Konstandinopojë dhe, në vitin 812, oborri i Lindjes e njohu.

Ceremonia në Bazilikën e Shën Pjetrit tregoi se kujtesa e Perandorisë Romake mbijetoi si një traditë jetike në Europë, dhe se kishte një dëshirë të fortë për të rivendosur unitetin politik. Sidoqoftë, kurorëzimi solli gjithashtu edhe një luftë që do të zgjaste për shumë vjet, luftën midis perandorisë së rikthyer në jetë dhe Papatit.

Sipas teorisë mesjetare, kisha dhe shteti nuk ishin gjë tjetër veçse dy aspekte të Botës së Krishterë: njëri përfaqësonte shoqërinë e krishterë të organizuar për të siguruar bekimet frymërore, dhe tjetra të njëjtën shoqëri të bashkuar për të ruajtur drejtësinë dhe mbarëvajtjen njerëzore. Teorikisht, kisha dhe shteti ishin në harmoni, dhe secila kishte synim që të siguronte të mirën e njerëzimit.

Megjithatë, në fakt, Papa dhe Perandori ishin në konkurrencë. Pyetja e vazhdueshme ishte nëse duhej ta sundonte kisha shtetin apo duhej që shteti të kontrollonte kishën? Kjo konkurrencë u ilustrua në shumë fusha, të mëdha apo të vogla, gjatë gjithë mesjetës. Meqë koha varej nga përjetësia, pala papnore

pretendonte që Perandori të varej nga Papa. Por, meqë Konstandini dhe Karli i Madh kishin treguar se Perëndia kishte caktuar edhe shtetin e krishterë, pala perandorake pretendonte se Perandori ishte i pavarur nga Papa; dhe, në rast se Ati i Shenjtë e linte pas dore postin e tij të përjetshëm në kohë, Perandori mundej madje edhe ta korrigjonte dhe ta kontrollonte Papën.

Gjatë jetës së vet, Karli i Madh nuk la dyshime për sovranitetin e perandorisë së tij. Ai i dha Europës një figurë dominuese atërore. Çdokush brenda mbretërisë i përgjigjej atij. Për të zgjidhur problemin e mbikëqyrjes së zyrtarëve lokalë, një shqetësim i përhershëm ky për të gjithë sundimtarët gjermanë, Karli i Madh lëshoi një urdhëresë për të krijuar *missi dominici*, të dërguarit e mbretit. Në grupe dyshe, këta zyrtarë në lëvizje, zakonisht një peshkop dhe një fisnik laik, udhëtonin nëpër të gjithë mbretërinë, për të kontrolluar administratën lokale. As Papa nuk mund t'u fshihej syve të kujdesshëm të Karlit.

Karli i Madh u kujdes edhe për një rigjallërim të mësimi dhe arteve. Përpjekjet e tij kanë bërë që historianët ta cilësojnë këtë periudhë “një rilindje kulturore”. Në vitin 798, Karli i Madh dekretoi që çdo manastir duhej të kishte një shkollë për arsimimin e djemve “në këngë, aritmetikë dhe gramatikë”. Në Ekslashapel³⁷¹, që ishte kryeqyteti i tij, perandori organizoi një shkollë të pallatit për arsimimin e shtëpisë mbretërore dhe nxitjen e të mësuarit në gjithë mbretërinë. Alkuini³⁷², një dijetar anglo-sakson që drejtonte shkollën, filloi detyrën e mundimshme të rilindjes së mësimi, duke ndërmarrë hapin e parë të shkruarit të librave mbi gramatikën, drejtshkrimin (*dhe drejtshqiptimin*), retorikën dhe logjikën. Alkuini i këshillonte nxënësit e tij: “Ju, djem, që keni moshën për të lexuar, mësoni! Vitet ikin si uji që rrjedh. Mos i humbisni ditët e mësimi në përtaci!”

Të paktë janë ata historianë që e sfidojnë pretendimin e Karlit të Madh për madhështi, si një figurë kryesore ndërtuese në historinë botërore. Ai e përhap qytetërimin e krishterë në Europë nga qendra e re në veri, dhe jo në Mesdhe. Pas tre shekujsh trazirash, ai rivendosi një masë ligji dhe rendi. Marrja në patronazh e diturisë nga ana e tij, la një trashëgimi kulturore mbi të cilën do të mund të ndërtonin brezat e mëvonshëm. Dhe, ideali perandorak që rizgjoji ai, vazhdoi të ishte i vlefshëm në politikën europiane deri në vitin 1806, kur Perandorisë së Shenjtë Romake i erdhi fundi nga një tjetër perandor i vetëshpallur, Napoleon Bonaparti³⁷³.

RËNIA NË FEUDALIZËM

Fatkeqësisht, perandoria e Karlit të Madh nuk siguroi më tepër sesa një periudhë të shkurtër frymëmarrjeje. Territoret e saj ishin tepër të gjera dhe fisnikëria tepër e fuqishme që të mbahej e bashkuar nën kushtet e atëhershme, pasi personaliteti

dominues i krijuesit të saj doli nga skena. Nën pushtetin e pasardhësve të dobët, perandoria u shpërbë mes një pështjellimi luftërash civile dhe pushtimesh të reja shkatërrimtare. Kur vikingët filluan të vërshonin nga tokat e veriut, njerëzit filluan gjithnjë e më tepër t'i dorëzonin tokat dhe vetveten në duart e kontëve, dukëve dhe zotërinjve të tjerë lokalë, në shkëmbim të mbrojtjes së tyre. Këto kushte shpërbërjeje sollën para kishës dhe unitetit të Europës një sfidë të re. Këtë e quajmë feudalizëm.

Feudalizmi ishte një lloj qeverisjeje në të cilën pushteti politik ushtrohej lokalisht nga individë privatë dhe jo nga institucione të një shteti të centralizuar. Një tekst i njohur e shpjegon në këtë mënyrë: “Feudalizmi i zhvilluar plotësisht ishte një bashkim i tre elementëve bazë: (1) elementi personal, i quajtur zotërim ose vasalitet, me anë të të cilit një fisnik, vasali, bëhej ndjekës besnik i një fisniku më të fortë, zotërisë (ose feudalit); (2) elementi i pronës, i quajtur feud (zakonisht tokë), të cilën vasali e merrte nga i zoti i saj, për t'i mundësuar përmbushjen e detyrimeve të vasalitetit; dhe (3) elementi qeveritar, që do të thoshte ushtrimi privat i funksioneve qeveritare mbi vasalët dhe feudet (apo çifligjet). Rrënjët e këtyre tre elementëve gjenden në kohët e vona romake dhe ato të hershme gjermanike.”

Thelbësore për feudalizmin ishte lidhja personale midis feudalit (zotërisë) dhe vasalit. Në ceremoninë e njohur si *akti i nderimit*, vasali gjunjëzohej para të zotit dhe i premtonte të ishte “njeriu i tij”. Në betimin e besnikërisë që vijonte, vasali betohej mbi Bibël ose mbi ndonjë objekt tjetër të shenjtë, se ai do t'i qëndronte besnik të zotit. Më pas, në ritualin e *emërimit*, vasalit i jepej një shtizë, dorashkë, apo edhe një fije kashte, që tregonte juridiksionin e tij (jo zotërimin e pronësisë) mbi pronën.

Duart në lutje

Nga fundi i shekullit të njëmbëdhjetë, ceremonia përfshinte edhe gjunjëzimin e vasalit para zotërisë feudal. Vasali i bashkonte duart dhe i zgjaste ato përpara. Feudali i mbulonte duart e vasalit me duart e tij, e ngrinte vasalin më këmbë dhe e puthte. Duart e bashkuara dhe të zgjatura përpara vasalit janë bërë sot simboli dhe qëndrimi i lutjes.

Kontrata feudale e nënshkruar kështu nga zotëria dhe vasali, konsiderohej e shenjtë dhe e detyrueshme për të dyja palët. Thyerja e kësaj lidhjeje detyrimesh reciproke konsiderohej krim, sepse ajo ishte lidhja themelore e shoqërisë së hershme mesjetare. Zotëria, nga ana e tij, ishte i detyruar që t'i jepte vasalit mbrojtje

dhe drejtësi. Detyra kryesore e vasalit ishte shërbimi ushtarak. Ai detyrohej t'i kushtonte dyzet ditë shërbim në vit zotërisë së tij, pa pagesë.

Meqë kisha ishte zinte kaq shumë vend në jetën mesjetare, ajo nuk mund t'i shpëtonte përfshirjes në sistemin feudal. Kushtet e paqëndrueshme të shkaktuara nga pushtuesit e rinj - vikingët nga veriu dhe maxharët³⁷⁴ nga Azia - i detyruan zyrtarët e kishës që të hynin në marrëdhënie më të ngushta me të vetmen fuqi të aftë që u ofronte mbrojtje: baronët feudalë në Francë dhe mbretërit në Gjermani. Peshkopët dhe abatët u bënë kështu vasalë, duke marrë toka për të cilat ata ishin të detyruar që të siguronin shërbimet e zakonshme feudale. Besnikëria e tyre ndaj zotërinjve më të mëdhenj krijoi konflikte të pazakonta për këta peshkopë, të cilët e shikonin Papën si bariun e caktuar nga Perëndia për kishën. Në shekullin e dhjetë dhe në fillim të shekullit të njëmbëdhjetë, Papa nuk ishte në gjendje që të sfidonte askënd. Posti i tij filloi të kalbej pasi u bë një çmim i kërkuar prej fisnikëve lokalë romanë.

Por, nga ana pozitive, kisha, me kalimin e kohës, u mundua të ndikonte për mirësjelljen e baronëve feudalë. Përveç përpjekjeve për t'ia shtuar virtytet e krishtera kodit të sjelljes kalorësiake të quajtur kalorësi, kisha u përpoq që të vendoste kufizime ndaj luftës feudale. Në shekullin e njëmbëdhjetë, peshkopët përuruan lëvizjet "Paqja e Perëndisë" dhe "Armëpushimi i Perëndisë". "Paqja e Perëndisë" linte jashtë sakramenteve të gjithë ata persona që plaçkitnin vendet e shenjta apo që refuzonin të kursenin jetën e atyre që nuk merrnin pjesë në luftime. "Armëpushimi i Perëndisë" caktoi "periudhat e mbyllura" të luftimit: që nga perëndimi i të mërkurës, deri të hënën në darkë, dhe në periudha të tjera më të gjata, si për shembull kreshmët. Fatkeqësisht, asnjëra nga lëvizjet nuk doli të ishte efektive në realitet.

Vetëm pasi mbreti gjerman Otoja i Madh³⁷⁵ e ripërtëriu Perandorinë Romake në Perëndim, në vitin 962, u rikthye njëfarë ndjenje uniteti. Me ripërtëritjen e perandorisë, nga ana tjetër, rilindi dhe rivaliteti i vjetër midis kishës dhe shtetit.

Mbreti Oto deklaroi se ishte pasardhës i Augustit, i Konstandinit, si edhe i Karlit të Madh, megjithëse pushteti i tij real kufizohej në Gjermani dhe Itali. Në fillim, Papati mbështetej te mbreti gjerman për mbrojtje nga fisnikët e pabindur italianë, të cilët për një shekull e kishin kthyer atë në shënjestër. Por, nga ana e kishës, kjo marrëveshje kishte të metat e veta, sepse mbretërit gjermanë vazhdonin të ndërhynin në çështjet kishtare, madje edhe në zgjedhjen e papëve.

Gjatë shekullit të njëmbëdhjetë, kundërshtia midis kishës dhe shtetit u përqendrua në problemin e emërimit në post të klerikëve nga ana e shtetarëve.

Teorikisht, me marrjen e postit, peshkopi apo abati u nënshtrohej dy emërimeve: autoriteti i tij frymëror i jepej nga një zyrtar i kishës, ndërsa autoriteti civil apo feudal i jepej nga mbreti apo ndonjë fisnik. Por, në fakt, lordët feudalë dhe mbretërit arritën ta kontrollonin si caktimin, ashtu dhe vendosjen e klerikëve. Kjo praktikë ishte më e theksuar në Gjermani, ku kontrolli i kishës ishte themeli i pushtetit të mbretit. Kisha gjermane ishte në thelb një kishë shtetërore.

VËNIE RREGULLI NË SHTËPINË E PERËNDISË

Kisha nuk ishte e përgatitur për të sfiduar mbretërit dhe perandorët; ajo kishte nevojë të ndreqte shtëpinë e vet, për të pasur një rregull frymëror. Kjo filloi me një ripërtëritje të madhe brenda urdhrit të reformuar benediktin të komunës Kluni (në Francë), të themeluar në vitin 910. Nga manastiri i parë në Burgundi, u përhap një shtysë e fuqishme për reformimin e kishës së feudalizuar. Programi kluniak filloi si një lëvizje për reformë murgërore, por me kalimin e kohës kërkoi detyrimin e beqarisë së klerit (*celibashit*) dhe heqjen e simonisë, blerjen ose shitjen e postit kishtar. (Termi *simoni* vjen nga Simon Magjistari, i cili u përpoq ta blinte dhuntinë e Frymës së Shenjtë nga apostujt, siç lexohet te *Vëprat 8:9-25*³⁷⁶). Qëllimi përfundimtar i reformatorëve kluniakë ishte që ta çlironin gjithë kishën nga kontrolli laik dhe ta vinin atë nën autoritetin papnor. Rreth 300 shtëpi kluniake u çliruan nga kontrolli laik, dhe, në vitin 1059, vetë Papatë u largua nga ndërhyrjet laike me krijimin e Kolegjit të kardinalëve, i cili i zgjedh papët që prej asaj kohe.

Njeriu që qëndronte pas reformës së Papatit ishte një kryedekan me emrin Hildebrand. Në vitin 1073, ai u zgjodh papë dhe, duke marrë emrin Gregori VII³⁷⁷ (1073-1085), shpalli një pushtet të paprecedentë për Papatin. Gregori VII e konsideronte ideal të vetin krijimin e një federate të krishterë nën kontrollin e Papës. Në vend që të pranonte barazinë midis kishës dhe shtetit, ai këmbënguli se pushteti frymëror ishte mbi pushtetin e përkohshëm. Në vitin 1075, ai ndaloi formalisht emërimin laik, dhe kërcënoi të shkishëronte çdo njeri laik që do ta bënte atë dhe çdo klerik që do ta pranonte. Ky veprim drastik u shpalli në fakt luftë sundimtarëve të Europës, meqë shumica e tyre e praktikonin emërimin laik në postet e kishës. Kulmi i betejës ndodhi në përplasjen e Gregorit VII me perandorin Henriku IV³⁷⁸.

Papa e akuzoi Henrikun për simoni dhe emërim laik, kur ai caktoi me zgjedhjen e vet një klerik për të qenë kryepeshkop i Milanos. Gregori VII e thirri Henrikun në Romë për të dhënë shpjegime për këtë sjellje të tijën. Kundërpërgjigjia e Henrikut ishte thirrja (në vitin 1076) e një sinodi të peshkopëve gjermanë, i cili e shpalli Gregorin uzurpator dhe të paafët për të qëndruar në selinë romane: “Kështu,

me anë të kësaj deklarate, ne mohojmë, tani dhe në të ardhmen, çdo lloj bindjeje ndaj teje.” Si shpagam, Gregori VII e shkishëroi Henrikun, si dhe e rrëzoi nga fronin, duke i liruar nënshtetasit e tij nga betimet e besnikërisë së tyre.

Përfundimisht, i detyruar për të bërë paqe me Atin e Shenjtë, pas një revolte mes fisnikëve gjermanë, Henriku u paraqit para Gregorit, në janar të vitit 1077, në Kanosa³⁷⁹, një kështjellë në malet e Italisë. I veshur si pendesëtar (njeri i penduar për mëkatet e tij), perandori qëndroi këmbëzbathur në borë për tri ditë dhe kërkoi falje, derisa, sipas fjalëve të Gregorit: “Ne ia larguam zinxhirin e mallkimeve dhe e pranuan më së fundi... në gjirin e Kishës së Shenjtë Amë.”

“Ky poshtërim i tepruar i perandorit, - thotë një historian, - nuk e zgjidhi debatin, dhe rrëfimet bashkëkohore nuk i kushtojnë shumë rëndësi kësaj ngjarjeje - pendesa publike nuk ishte e pazakontë në ato ditë, as edhe për mbretërit. Megjithatë, Papa kishte bërë një përparim drejt çlirimit të kishës nga ndërhyrja e laikëve dhe drejt rritjes së pushtetit dhe prestigjit të Papatit. Problemi i emërimit laik u zgjidh në vitin 1122, me një kompromis të njohur si Marrëveshja e Vormsit³⁸⁰. Kisha ruajti të drejtën për ta zgjedhur ajo mbajtësin e postit kishtar, por vetëm në prani të perandorit ose përfaqësuesit të tij.”

Papët e mëvonshëm nuk u shtuan shumë teorive të Gregorit për këtë post. Ashtu si Gregori, ata këmbëngulën se shoqëria e krishterë ishte organizuar nën drejtimin e Papës, kreut të tyre të dukshëm, dhe se ai ishte i ruajtur nga çdo mundësi gabimi, për shkak të pranisë së përhershme të Pjetrit te pasardhësit e tij, peshkopët e Romës.

Shumë prej pretendimeve të Gregorit tani duken të patolerueshme. Megjithatë, duhet ta pranojmë se Gregori dhe pasuesit e tij të fuqishëm mbrojtën dy parime që janë të pakundërshtueshme për të krishterët: (1) Në besnikërinë e njerëzve, frymërorja ka epërsi mbi laiken. Dhe (2) familjet e njerëzve mund të gjejnë unitet të vërtetë vetëm nën Krishtin dhe në bindjen ndaj ligjit të Perëndisë. Shoqëria mesjetare nuk ishte aspak e përkryer. Por, gjatë mesjetës, Europa u bë e vetëdijshme për veten si një unitet, edhe përtej kufijve të pasigurt të Perandorisë së Shenjtë Romake, dhe kisha arriti një nivel pushteti dhe ndikimi mbi jetën e njerëzve, e cila, për pjesën më të madhe, u përdor në mënyrë të dobishme, ashtu siç nuk është njohur më kurrë qysh prej asaj kohe.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Baldwin, Marshall W. *The Mediaeval Church*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1953.

Barracrough, Geoffrey. *The Crucible of Europe*. Berkeley: University of California Press, 1976.

Barracrough, Geoffrey. *The Medieval Papacy*. New York: Harcourt, Brace & World, 1968.

Fremantle, Anne. *Age of Faith*. New York: Time-Life Books, 1968.

*Logan, Donald. *History of the Church in the Middle Ages*. New York: Routledge, 2003.

Noll, Mark A. *Turning Points: Decisive Moments in the History of Christianity*. Grand Rapids: Baker Books, 2000.

Russell, Jeffrey Burton. *A History of Medieval Christianity: Prophecy and Order*. Arlington Heights, IL: AHM Publishing Corporation, 1968.

*Southern, R. W. *Western Society and the Church in the Middle Ages: The Penguin History of the Church*, Vol. 2. New York: Penguin, 1990.

I NGRITUR NË MËNYRË MISTIKE

Papati dhe kryqtari

Në Paris, në një ishull të vogël në Senë, qëndron një ndërtesë me gurë të rrahur nga koha, Katedralja gotike e Shën Mërisë³⁸¹ (*Notre Dame*). Kjo faltore e mirënjohur, kushtuar lavdisë së Perëndisë dhe nderimit të “Zonjës Sonë”, pasqyron një imazh tërheqës të jetës dhe frymës së mesjetës së krishterë.

Shën Mëria u ndërtua midis viteve 1163 dhe 1235, gjatë disa prej viteve më epokalë për krishterimin perëndimor. Ndërkohë që punëtorët ndërtonin ndonjë hark përforcues të mureve ose vendosnin me kujdes ndonjë dritare të bukur në katedrale, studentët mbështeteshin mbi *Pëti Pont* (*Urën e Vogël*), një urë që të çonte në bregun e majtë, dhe shkëmbenin lajme për fitoret e kryqtarëve në Tokën e Shenjtë ose debatonin mbi ndonjë nga virtytet teologjike. Disa prej këtyre studentëve, pak kohë më vonë, do të vishnin ngjyrat e peshkopit; dhe njëri prej tyre do ta çonte postin e Papës në kulmin e pushtetit botëror, duke mbajtur emrin papa Inoçenti III³⁸².

Shën Mëria ishte vetëm njëra nga simptomat e një vale të vërtetë ethesh për ndërtimin e kishave, e cila e kishte prekur Europën e asaj kohe. Mes viteve 1170 dhe 1270, vetëm në Francë ishin ndërtuar më shumë se 500 kisha të mëdha (me stilin gotik). Gotikja u shfaq së pari në restaurimin e kishës së Abacisë së Shën Denisit³⁸³ pranë Parisit. Ishte abati i Shën Denisit, Syzheri³⁸⁴, personi që përpiloi projektin dhe udhëhoqi punën rindërtuese midis viteve 1137 dhe 1144. Përshtypjen e tij për restaurimin, ai e përshkruan me fjalë që rrallëherë janë thënë për nder të stilit gotik: “Më duket sikur e pashë veten në një pjesë të çuditshme të universit, e cila nuk ishte as plotësisht prej ultësisë së tokës dhe as plotësisht prej paqes së qiellit, por, me hirin e Perëndisë, më dukej sikur u ngrita në një mënyrë mistike nga kjo sferë më e ulët, tek ajo më e larta”.

Ngritje. Arritje. Aspiratë. Këto janë fjalët e asaj epoke. Mesjeta nuk ishte e gjitha e errët dhe këtë mund ta dëshmojnë menjëherë edhe ato qindra katedrale gotike të kohës.

Për çfarë mund të shpresojnë të krishterët në shoqërinë njerëzore? Në qoftë se vullneti i Perëndisë do të bëhej vërtet në tokë, siç bëhet në qiell, si do të dukej toka?

Besimtarët e çdo epoke ia kanë bërë vetes këtë pyetje, por asnjë epokë nuk shfaqti më tepër ambicje për këtë, sesa e periudha e mesme e mesjetës.

ARDHTË MBRETËRIA JOTE

Gjatë shekullit të dymbëdhjetë dhe atij të trembëdhjetë, Papati kryesoi përpjekjen e admirueshme për të krijuar një shoqëri të përkryer në tokë. Kisha arriti një pushtet dhe madhësi të pakrahasueshme. Ashtu si katedralja gotike, edhe kisha e mesjetës u përpoq që të arrinte qiejt, duke e thirrur gjithçka që ishte poshtë për lavdinë e Perëndisë. Por, ashtu si edhe katedralet, Papati kërkoi të arrinte të pamundurën, dhe në fillim pësoi çarje, pastaj, me kalimin e kohës, ra në tokë i shkatërruar.

Kjo ndodhte shpesh me kishat. Ndërtuesit e hershëm gotikë përpiqeshin të arrinin lartësinë më të madhe të mundshme me materialet që kishin. Për shembull, katedralja e qytetit Shartrë³⁸⁵ kap nivelin e një grataçeli prej tridhjetë katesh. Katedralja e Strasburgut arrin dyzet kate. Shumë përpjekje të tilla çonin në dështime të përsëritura në ndërtimin e kishave. Një historian i katedraleve ka thënë se pyetja që duhet të vihet në guidat turistike është: “Kur ra kulla?”

Duke arritur lartësinë më të madhe të mundshme, arkitekti mendohej të krijonte iluzionin e ngritjes në lartësi. Përdorimi i harqeve përforcuese i eliminonte muret masive të kishave të mëparshme dhe bënte të mundur disa shtylla të holla, të cilat nga ana e tyre ishin punuar në formën e një grupi edhe më të hollë boshtesh që ngriheshin lart, deri në pafundësi. Edhe format e skulpturave të shenjtoreve apo engjëjve, të cilat qëndrojnë nëpër kamare, stërzgateshin: qafa, krahët, këmbët dukeshin sikur ngriheshin lart në drejtim të qiellit.

Kjo është ndoshta mënyra më e mirë për ta kuptuar krishterimin perëndimor në shekujt e dymbëdhjetë dhe të trembëdhjetë. Papati u ngrit lart mbi shoqërinë europiane, duke u ngritur mbi lavdinë në rënie të perandorisë. Shfaqja e shteteve të bashkuara kombëtare e katandisi perandorinë në një hije të fuqisë së saj të mëparshme universale. Perandorët vazhdonin ta quanin veten “perandorët e gjithëlavdishëm romakë” dhe vazhdonin të shkonin në Romë për t’u kurorëzuar, por në fakt, ata ishin vetëm sovranë të një grushti mbretërisht dhe qytetesh-republikë që përbënin Gjermaninë e mesjetës së vonë.

Papati, nga ana tjetër, ishte ndërtuar mbi reformat e papës Gregori VII dhe doli si posti më i pushtetshëm në Europë. Qeveria e Papës ishte me të vërtetë një monarki universale, e cila në mënyrë graduale po bëhej plotësisht e përqendruar. Të gjithë peshkopët i betoheshin për besnikëri Papës; asnjë urdhër fetar nuk mund të themelohej pa autorizimin e tij; gjykata papnore në Romë dëgjonte apelimet e gjithë

botës së krishterë; dhe në çdo vend përfaqësuesit e dërguar të Romës vëzhgonin zbatimin e urdhrave të Papës.

Në duart e një udhëheqësi të fortë, Papati mund t'ua kalonte të gjithë monarkëve laikë. Një udhëheqës i tillë ishte papa Inoçenti III (1198-1216), një lloj i ri papeadministrator. Në dallim nga Gregori VII dhe papë të tjerë reformatorë që kishin qenë murgj, Inoçenti dhe papët e tjerë të mëdhenj të shekujve të dymbëdhjetë e të trembëdhjetë ishin shkolluar për të qenë juristë të kanonit të kishës, ekspertë në qeverisjen kishtarë. Megjithatë, Inoçenti ngjante me Gregorin VII, sepse kishte një pikëpamje të lartë për postin e tij. “Pasardhësi i Pjetrit, - deklaroi ai, - është Zëvendësi i Krishtit: ai është caktuar ndërmjetës midis Perëndisë dhe njeriut, poshtë Perëndisë, por mbi njeriun; më pak se Perëndia, por më shumë se njeriu; i cili do t'i gjykojë të gjithë, por nuk do të gjykohet prej askujt.”

Inoçenti III u tha princave të Europës se Papati ishte si dielli, ndërsa mbretërit si hëna. Ashtu si hëna e merr dritën nga dielli, kështu dhe mbretërit e merrnin pushtetin nga Papa. Armët kryesore të Papatit, në mbështetje të autoritetit të tij, ishin ndëshkimet frymërore. Pothuajse të gjithë besonin tek ekzistenca e parajsës dhe ferrit, si edhe në administrimin e hirit nga ana e Papës, për të arritur të parën dhe për t'iu shmangur të dytit.

Kështu, arma e parë e Papës për t'i gjunjëzuar fshatarët dhe princat ishte kërcënimi me shkishërim. Ai mund të shpallte anatema (*mallkime*) kundër tyre, dhe kështu ata do të “ndaheshin” nga kisha, do të privoheshin prej hirit që ishte kaq thelbësor për shpëtim. Kur një peshkop lexonte dënimin solemn të shkishërimit, binte një këmbanë si për vdekje, mbyllej një libër dhe shuhej një qiri - të gjitha këto për të simbolizuar shkëputjen e njeriut fajtor. Në rast se ai hynte në kishë gjatë meshës, ose do të nxirrej jashtë, ose do të ndalej mesha.

Personat e shkishëruar nuk mund të vepronin si gjykatës, as si pjesëtarë të ndonjë jurie gjyqësore, as si dëshmitarë në gjyq apo si avokatë. Nuk mund të ishin mbrojtës, ekzekutues apo palë në ndonjë kontratë. Pas vdekjes, atyre nuk iu bëhej varrim i krishterë dhe, në qoftë se ndodhte që ata të varroseshin në tokë të shenjtëruar, kisha ua zhvarroste trupat dhe ua prishte.

Arma e dytë në arsenalin e Papës ishte interdikti ose dekreti për ndalimin e marrjes së sakramenteve. Ndërkohë që shkishërimi synohej për individët, interdikti binte mbi një komb të tërë. Ai e pezullonte të gjithë adhurimin publik dhe, me përjashtim të pagëzimit dhe mirosjes së fundit, i largonte sakramentet nga tokat e sunduesve të pabindur. Për ata princa që nuk bashkëpunonin me të, papa Inoçenti III kërcënoi ose e zbatoi me sukses interdiktin plot 85 herë.

Papa ishte kaq i suksesshëm në mbrojtjen e epërsisë së tij të përkohshme, si edhe asaj frymërore, sa që shumë shtete, të mëdha apo të vogla, e pranuan në mënyrë formale Papën si zotërinë e tyre feudal. Në Angli, mbreti Xhon³⁸⁶ nuk ra dakord me Inoçentin në lidhje me zgjedhjen e kryepeshkopit të Kentërbërit, dhe Inoçenti e vuri Anglinë nën interdikt e më pas e shkishëroi Xhonin. I sulmuar nga baronët, Xhoni

kapitulloi para Inoçentit dhe u bë vasal, duke ia kthyer sërish Anglinë si pronë feudale dhe duke i paguar atij një detyrim të madh vjetor.

Në Francë, Inoçenti e detyroi mbretin Filip Augusti³⁸⁷ që të pranonte kodin e moralit të kishës, duke marrë sërish për grua mbretëreshën që e kishte divorcuar me pëlqimin e peshkopëve francezë.

Edhe brenda Perandorisë së Shenjtë Romake (Gjermanisë), Inoçenti ndërhyri në një luftë civile mes kandidatëve rivalë për fronin, duke mbështetur herë njërin prej tyre e herë një tjetër. Në fund, Inoçenti siguroi zgjedhjen e të riut Hohenshtaufën³⁸⁸, i cili ishte trashëgimtari i fronit, me emrin Frederiku II³⁸⁹, për të cilin ai ishte kujdestar. Perandori i premtoi Papës se do t'i respektonte të drejtat papnore dhe se do të shkonte në një kryqëzatë.

Duke “vringëlluar” këto armë frymërore, Inoçenti dhe pasardhësit e tij në postin papnor gjatë shekullit të trembëdhjetë, e çuan krishterimin në kulmin e ndikimit të tij politik dhe kulturor. Ne nuk mund ta kuptojmë pozicionin e Papës në kohët tona, pa i kuptuar ato vite.

Ëndrrat madhështore dhe zhgënjimet e Papatit në këtë periudhë shfaqen sidomos në kryqëzatat dhe te skolasticizmi. Në të parën, Papa pretendoi pushtet mbi kauzën e shenjtë në histori; te tjetra, ai pretendoi se kishte autoritet mbi shpirtat e njerëzve, madje edhe në përjetësi. Në këtë kapitull do të flasim për kryqëzatat dhe te tjetri do të shqyrtojmë skolasticizmin.

MARRJA E KRYQIT PËR KRISHTIN

Kryqëzatat pasqyruan një dinamizëm të ri për krishterimin. Islami kishte ardhur në jetë nga vizionet dhe zbulesat e pohuara nga profeti i tij, Muhamedi, i cili kishte lindur në vitin 570. Në moshën njëzetepesëvjeçare, ai, në mënyrë të papritur, nga bari gamilesh u bë mbikëqyrësi i tregtisë së një vejushe të pasur. Asaj i bëri përshtypje karakteri i tij dhe, megjithëse ishte pesëmbëdhjetë vjet më e madhe në moshë, pas pak kohe i propozoi të martoheshin. Megjithëse pas vdekjes së saj, ai u martua me shumë gra, për sa kohë që ajo ishte gjallë ishte gruaja e tij e vetme.

Në moshën dyzetvjeçare, Muhamedi nisi të shkonte në një shpellë³⁹⁰ për periudha të gjata meditimi dhe thellimi në mendime. Pas njërit prej këtyre rasteve, ai i tha të shoqes se i ishte shfaqur një engjëll, i cili e kishte urdhëruar që “të shpallte”, dhe nga ai urdhër erdhi Kurani, titulli i të cilit fjalë për fjalë do të thotë *të shpallësh*.

Në fillim u hutua nga e gjithë kjo, por e shoqja i tha se kjo mund të ishte fare mirë thirrja e Perëndisë për të. Ajo u bë ndjekësja e tij e parë dhe më pas e ndoqi edhe një grup anëtarësh të familjes. Shumë persona e kundërshtuan shpalljen e tij se

ishte i dërguari i Perëndisë dhe vetëm pas disa betejave, diskutimeve dhe luftërave, Muhamedi mundi të fitonte një grup të madh ndjekësish në Arabi.

Në njëqind vitet e para të kësaj lëvizjeje arabe, shumë kryeqytete, si për shembull Jerusalemi, Damasku dhe Kajroja, ranë në duart e islamit. Por pasardhja e Muhamedit, pas vdekjes së tij të papritur në vitin 632, u kthye në një çështje serioze e përçarëse. Ai nuk kishte emëruar një pasardhës, dhe pas kësaj nisi një betejë e menjëhershme për të marrë drejtimin e lëvizjes. Njëri grup, *sunitë*, nguli këmbë që duhej të zgjidhej kalifi i parë. *Shiitët* argumentuan se pasardhësi duhej të vinte nga linja e gjakut të Muhamedit, dhe ky duhej të ishte Aliu, kushëriri dhe dhëndri i tij.

Tani, në epokën e katedraleve të mëdha, kryqtarët nga Europa Perëndimore u përpoqën që t'i përzinin myslimanët nga Toka e Shenjtë. Historianët iu kanë atribuuar atyre motive të shumta, përtej zellit të tyre fetar. A kërkonin aventurën në këto toka të huaja e të çuditshme? A do të gjenin fitime personale dhe dobi frymërore? Ndërkohë që pak të krishterë sot do ta mbronin idenë e kryqëzatave ose fyerjet e tyre flagrante, ne nuk duhet të anashkalojmë një realitet të thjeshtë. Të krishterët synonin që t'u kundërviheshin pushtimeve të shquara të islamit dhe të ruanin fortesat e tyre gjeografike nga rrënimi. Nga shekulli i tetë, gjysma e të gjithë të krishterëve që jetonte në atë kohë ishte nën sundimin islam. Të gjitha figurat e mëdha dhe interesante të kësaj epoke u përfshinë në këtë kauzë të fuqishme, që nga Pjetër Eremiti³⁹¹, i cili ndezi Kryqëzatën e Parë³⁹², dhe deri te Luigji IX³⁹³, mbret i Francës (i cili u bë shenjtor më vonë), personi që frymëzoi Kryqëzatën e Gjashtë dhe atë të Shtatë.

Për shekuj me radhë, pelegrinë (*shtegtarë*) paqësorë patën udhëtuar nga Europa për të adhuruar në vendlindjen e Krishtit. Ngritja dhe përhapja e islamit në Lindjen e Afërt, gjatë shekullit të shtatë, nuk e ndërpreu këtë lëvizje. Nga shekulli i dhjetë, peshkopët organizonin pelegrinazhe masive për në Tokën e Shenjtë; më i madhi prej të cilëve ishte ai që u nis nga Gjermania në vitin 1065, i cili përbëhej nga rreth shtatë mijë pelegrinë.

Por, gjatë shekullit të njëmbëdhjetë, pelegrinët e krishterë filluan të keqtrajtoheshin gjatë rrugës dhe, kur turqit selxhukë, besimtarë fanatikë të porsakthyer në islam, filluan të vërshonin dhe të plaçkitnin në Lindjen e Afërt, situata u bë shumë e tensionuar. Selxhukët pushtuan dhe morën në zotërim Jerusalemin prej myslimanëve si ata vetë, dhe pas kësaj vërshuan në veri për në Azinë e Vogël.

Forcat e Perandorisë Lindore u përpoqën në mënyrë të dëshpëruar që ta ndalnin pushtuesin, por, në Betejën e Manzikertit³⁹⁴ (1071), turqit e kapën rob perandorin e Lindjes dhe ia shpërndanë ushtrinë. Brenda pak vitesh, Azia e Vogël, burimi kryesor i të ardhurave bizantine, si dhe vendi nga ku rekrutoheshin trupat ushtarake, ra në duart e pushtuesve, dhe perandori iu shkroi princave perëndimorë dhe Papës për t'u kërkuar mercenarë, që ta ndihmonin për të fituar territoret e humbura. Përveç kësaj, nëpër Europë nisën të qarkullonin lajmet për keqtrajtimin e pelegrinëve të krishterë

prej turqve, dhe megjithëse ka prova që këto lajme ishin propagandistike, vetë thashethemet ishin të mjaftueshme për të ndezur mendjet e njerëzve.

Në vitin 1095, pasi perandori i Lindjes, Aleks I Komneni³⁹⁵, i dërgoi një kërkesë urgjente për ndihmë, papa Urbani II³⁹⁶ shpalli Kryqëzatën e Parë, për ta rifituar Tokën e Shenjtë. Duke marrë fjalën në Këshillin e Klermontit³⁹⁷ në Francën Juglindore, Papa u kërkoj të krishterëve që të merrnin kryqin dhe të luftonin për një kauzë që premtonte jo vetëm shpërblime frymërore, por edhe fitime materiale:

“Sepse kjo tokë në të cilën banoni... është tepër e ngushtë për popullsinë tuaj të madhe; dhe nuk ka as shumë pasuri; dhe jep shumë pak ushqim, që nuk i mban dot kultivuesit e saj. Kështu që, ju këtu vrisni dhe gllabëroni njerëzit... Nisuni për në rrugën e Varrit të Shenjtë; rrëmbejani atë tokë racës së keqe dhe merreni për vete.”

Sapo Urbani mbaroi fjalimin e tij të zjarhtë, nga turma u ngrit një brohoritje e madhe: *Deus Vult!* “Kështu do Perëndia!” Në këtë mënyrë, pikërisht në atë çast, Urbani deklaroi se *Deus Vult!* do të ishte brohoritja e betejave të kryqtarëve kundër armikut mysliman.

Për shtatë shekuj, të krishterët janë përpjekur që t’i harrojnë kryqëzatat, por as judenjët, dhe as myslimanët nuk do t’ua lejojnë që ta bëjnë një gjë të tillë. Në brezin tonë të çliruar është e lehtë që ta përbuzim gjithë këtë çështje të përgjakshme si një marrëzi fanatizmi fetar, duke harruar kontekstin në të cilin ndodhi ajo.

Por kryqtarët ishin qenie njerëzore, kështu që edhe motivet e tyre, ashtu si dhe tonat, ishin të përziera dhe shpesh binin në kundërshti. Vetë fjala *kryqëzatë* vjen nga togfjalëshi “të marrësh kryqin”, sipas shembullit të Krishtit. Kështu, në rrugën për në Tokën e Shenjtë, kryqtarët e vinin kryqin e qëndisur mbi rrobat e tyre në kraharor. Kur ktheheshin për në shtëpi, e vinin mbi kurriz.

Kryqtarët ishin plotësisht të ndërgjegjshëm për shpërblimet frymërore që iu premtonte Urbani, bashkë me faljen e plotë për mëkatet e mëparshme. Dhe pjesa më e madhe e tyre kishin të përbashkët një nderim të thellë personal për truallin mbi të cilin kishte ecur Krishti.

Forca e kësaj ndjenje u shpreh më vonë nga Shekspiri në fjalët e monarkut luftarak anglez, Henriku IV:

Ne jemi të prekur dhe gati të luftojmë,

.....

që t’i përzëmë ata paganë nga ato fusha të shenjta,
nëpër të cilat ecën ato këmbë të bekuara, që u
kryqëzuan një mijë e katërqind vjet më parë, për të
mirën tonë, në kryqin e hidhur³⁹⁸.

Për Urbanin dhe papët pas tij, kryqëzatat ishin një lloj i ri lufte, një Luftë e Shenjtë. Augustini i kishte përcaktuar që më parë parimet e një “lufte të drejtë”: Ajo duhej të bëhej nga shteti; të kishte si qëllim vënien e drejtësisë në vend, gjë që nënkuptonte mbrojtjen e jetës dhe të pronës; dhe kodi i saj bënte thirrje për të pasur respekt për ata që nuk merrnin pjesë në luftime, për pengjet dhe për të burgosurit. Të gjitha këto avulluan në nxehtësinë e kauzës së shenjtë. Urbani bëri thirrje për kryqtarë në emër të kishës. Qëllimi i çlirimit të të krishterëve të tjerë si ata u shndërrua në nënshtrimin e jobesimtarëve në Tokën e Shenjtë; dhe kjo thirrje e justifikonte në njëfarë mënyre mosrespektimin e plotë për ata që nuk ishin pjesëmarrës në luftë, si dhe për të burgosurit.

Lindja e kryqëzatave ndezi sulme të tmerrshme kundër judenjve, madje as të krishterët nuk përjashtoheshin nga përdhunimet dhe plaçkitjet. Mbi armiqtë myslimanë ranë mizori të pabesueshme. Kryqtarët i sharrnin trupat e vdekur për të kërkuar flori, madje nganjëherë edhe e gatuanin dhe e hanin mishin - një ushqim që atyre iu dukej “më i mirë se një pallua i gatuar me erëza”, siç zgjodhi ta cilësonte një kronikan³⁹⁹.

NGJARJE TË KRYQËZATAVE

Që nga fundi i shekullit të njëmbëdhjetë, deri në fundin e shekullit të trembëdhjetë, Europa e krishterë, e udhëhequr nga papët, nisi shtatë kryqëzata të mëdha, si dhe disa ekspedita të vogla.

Kryqëzata e Parë përbëhej nga fisnikë feudale që vinin nga Franca, nga disa pjesë të Gjermanisë dhe nga Italia e Jugut, ku kishin zënë vendqëndrim pushtuesit normanë (ose vikingë). Ushtritë u nisën me rrugë tokësore për në Konstandinopojë. Pasi kishte pritur që t'i vinin në ndihmë mercenarë europianë për të luftuar kundër selxhukëve, perandori Aleks Komneni u trondit kur pa se kishte të bënte me një hordhi të pabindur⁴⁰⁰, të cilën vetë papa Urbani e kishte quajtur “plaçkitës të dikurshëm”. Me nxitim, perandori i urdhëroi kryqtarët që të dilnin nga Konstandinopoja dhe të ndesheshin me turqit.

Kryqëzata e Parë ishte më e suksesshme nga të shtata; ajo e mposhti rezistencën e turqve, të cilët nuk ishin më të bashkuar, me jo më shumë se pesë mijë kalorës dhe këmbësorë. Mbi të gjitha, ajo e rimori në zotërim Qytetin e Shenjtë, Jerusalemin. Në një rrëfim të asaj kohe tregohet për hyrjen e të krishterëve në Jerusalem:

Disa nga burrat tanë... ua prenë kokat armiqve; të tjerë i goditën me shigjeta dhe ata ranë nga kullat; të tjerët i torturuan më gjatë, duke i hedhur në flakë... Të duhej që të ecje mbi trupa njerëzish dhe kuajsh. Por këto ishin gjëra të vogla, në krahasim me atë që ndodhi në Tempullin e Solomonit (ku)... burrat kalëruan me gjakun që arrinte deri në gju dhe deri te rripat e kapistrave. Me të vërtetë ishte ndëshkimi i drejtë dhe i shkëlqyer i Perëndisë që ky vend të

mbushej me gjakun e jobesimtarëve, pasi kishte vuajtur për kaq kohë nga blasfemitë e tyre⁴⁰¹.

Në buzëmbremje, duart e kryqtarëve ishin ende të gjakosura, ndërsa u mblodhën për lutje dhe u gjuhëzuan te Kisha e Varrit të Shenjtë, “duke u ngashëryer nga gëzimi i madh”.

Kryqëzata e Parë përfshiu në zotërim një territor të gjerë përgjatë bregut lindor të Mesdheut dhe krijoi mbretërinë feudale latine të Jerusalemit. Ajo mbijetoi deri në vitin 1291, kur pjesa e fundit që i kishte mbetur deri në atë kohë, ra në duart e myslimanëve.

Kur Mbretëria e Jerusalemit ishte në krizën e saj të parë (teksta po lëkundej në buzë të greminës, në vitin 1147), Bernardi⁴⁰², mistiku i fuqishëm i Klervosë, bëri thirrje për Kryqëzatën e Dytë⁴⁰³. Me gjithë retorikën e Bernardit dhe praninë e aristokracisë në të, kryqëzata nuk arriti gjë. Pas dy vjetësh, ajo u shpërbë.

Zelli fillestar tani kishte rënë dhe ishin shfaqur shenjat e prishjes së kauzës së shenjtë. Papët kishin nevojë për para, për të plotësuar detyrime të tilla si sigurimi i përfaqësuesve për tokat e reja të krishtera në Lindje. Kështu që i kthyen përfitimet frymërore në epërsi për të bërë para.

Në mesjetë, mëkatet duheshin rrëfyer që të faleshin. Pas dëgjimit të rrëfimit, prifti nuk shpallte vetëm faljen e fajit të mëkatit për të penduarin (falë meritës së Krishtit), por gjithashtu i caktonte atij një detyrim ose *shlyerje* - një “akt pendimi” - si shenjë e sinqeritetit të personit. Në qoftë se i penduari vdiste teksa kryente pendesën, purgatori i jepte një mundësi për jetën pas vdekjes. Një pendesë e tillë, qoftë në këtë jetë, apo në purgator, quhej ndëshkim “i përkohshëm”.

Për vite me radhë, kisha kishte pretenduar se kishte pushtet për ta hequr një pjesë të këtij ndëshkimi të përkohshëm, por asnjë falje e plotë nuk ishte dhënë deri në kohën kur Urbani II, në Klermont, ofroi falje të plotë ose “ndjesë” për kryqtarët që niseshin për në Jerusalem, “për hir të përkushtimit të tyre”.

Mungonte dhe një hap tjetër i vogël për t’u dhënë përfitime të ngjashme atyre që nuk mund të shkonin në kryqëzatë, por që kontribuonin për çështjen. Një person mund ta blinte, si të thuash, virtualisht, zëvendësin e vet. Kështu, mundësitë për ngritjen e fondeve u hapën në të gjitha drejtimet, diku me ndërtimin e një spitali dhe diku tjetër me një katedrale.

Në vitin 1187, Saladini⁴⁰⁴, sulltani i Egjiptit dhe Sirisë, u dha një udhëheqje të re dhe të fuqishme myslimanëve. Kur Jerusalemi ra në duart e jobesimtarëve, të krishterët iu përgjigjën me shumë pak dëshirë thirrjes për Kryqëzatën e Tretë⁴⁰⁵ (1189). Udhëheqësit e tyre ishin tre prej mbretërve më të famshëm të mesjetës - Frederik Barbarosa⁴⁰⁶ i Gjermanisë, Rikard Zemërluani⁴⁰⁷ i Anglisë dhe Filip Augusti i Francës. Frederiku u mbyt në Azinë e Vogël; ndërsa Filipi u kthye në shtëpi pas shumë sherresh me Rikardin. Saladini dhe Rikardi mbetën protagonistët kryesorë.

Për t'i mbajtur myslimanët të bashkuar, Saladini shpalli një *xhihad*, ose luftë të shenjtë, kundër të krishterëve, por mbeti një burrë i duruar shteti dhe luftëtar kavalier. “Mos derdhni gjak, - tha në një rast, - sepse gjaku që derdhet nuk fle kurrë.” Qëndrimi i tij i matur e i arsyeshëm për marrëveshje u duk qartë kur i propozoi Rikardit që të martohej me motrën e tij dhe t'i jepte Palestinën si dhuratë dasme, një propozim që i tronditi europianët.

Rikardi dhe Saladini arritën më në fund në një marrëveshje për një armëpushim trevjeçar dhe për liri që pelegrinët e krishterë të vizitonin Jerusalemin. Meqë Saladini do ta kishte dhënë gjithsesi këtë leje edhe më parë, armëpushimi nuk e kompensoi aspak koston e një kryqëzate kaq të shtrenjtë.

Kryqëzata e Katërt⁴⁰⁸ nxori në pah realitetin e ashpër të aspiratave të Papës për Lindjen dhe degradimin e zellit të kryqëzatave. Me ardhjen e tij në fronin papnor, në vitin 1198, Inoçenti III iu përkushtua përpjekjes për ringjalljen e frymës së kryqëzatave, por të paktë ishin kalorësit që iu përgjigjën thirrjes së tij, dhe ata nuk ishin të aftë që të paguanin tarifat tepër të larta të transportit që kërkonin venedikasit. Për të siguruar kostot e transportit, venedikasit i bindën kryqtarët që të pushtonin qytetin e krishterë të Zarës⁴⁰⁹, që ndodhet në breg të detit Adriatik.

Ky qytet i kishte bezdisur për vite me radhë anijet e Venedikut. Kështu, në vitin 1202, kryqtarët e plaçkitën Zarën. Inoçenti u ankua duke thënë se pas gjithë kësaj çështjeje grabitqare qëndronte Satani dhe i shkishëroi të gjithë ata që kishin marrë pjesë në të.

Por venedikasit i ranë pas përfitimit të tyre, duke iu bërë presion kryqtarëve që të sulmonin dhe vetë Konstandinopojën. E përçarë nga lufta e palëve brenda saj, Konstandinopoja ra në duart e kryqtarëve dhe, pasi e dhunuan qytetin, ata ngritën Perandorinë Latine të Konstandinopojës, në vitin 1204, dhe e harruan menjëherë “çlirimin e Tokës së Shenjtë”.

Me të dëgjuar për këtë pushtim, Inoçenti shkroi i zemëruar: “Ju nuk kursyet asgjë që ishte e shenjtë, madje as moshën apo gjinitë. Iu dorëzuat kurvërisë, shkeljes së kurorës dhe makutërisë, para syve të mbarë botës.” Por, duke mos qenë aspak një person që pranonte ta humbiste avantazhin politik, Inoçenti caktoi një kryepeshkop në Konstandinopojë, për t'u shërbyer interesave romane.

Perandoria Latine në Konstandinopojë zgjati deri në vitin 1261, por qyteti i lashtë nuk e mori veten kurrë plotësisht. Pushtimi e zgjeroi ndasinë midis Kishës Greke dhe asaj Latine dhe e shpejtoi rënien e qytetit në duart e turqve në vitin 1453.

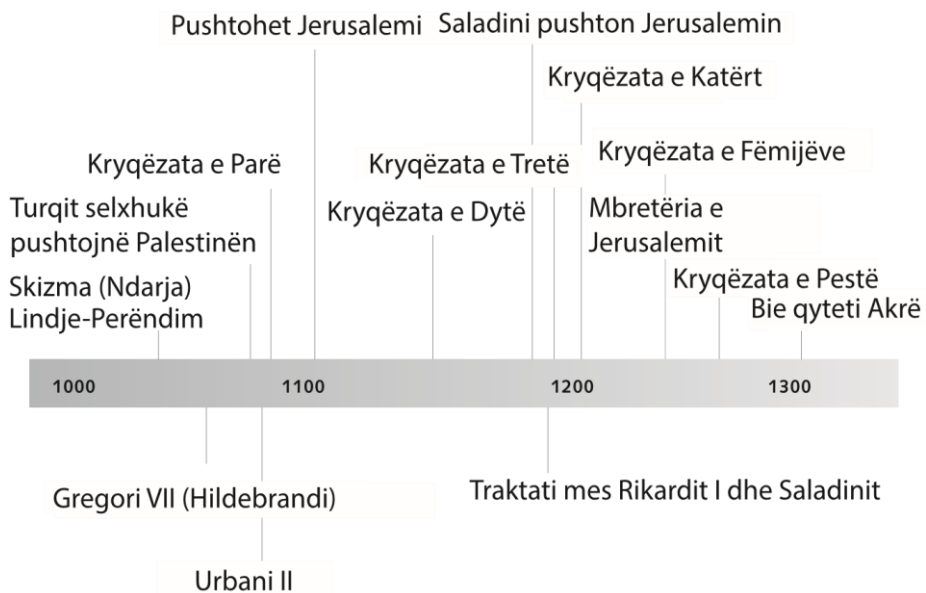
Të tjerë kryqtarë marshuan dhe u shpërndanë në lindje gjatë atyre viteve, por asnjëra prej përpjekjeve të shenjta nuk e vonoi ngjarjen e pritshme, kthimin e Tokës së Shenjtë nën kontrollin mysliman. Epoka e kryqëzatave përfundoi në vitin 1291, kur qyteti Akrë⁴¹⁰, fortesa e fundit e të krishterëve në tokën ku kishte ecur Jezusi, ra në duart e atyre që e mohonin faktin se Ai është Perëndi.

REZULTATET E KAUZËS SË SHENJTË

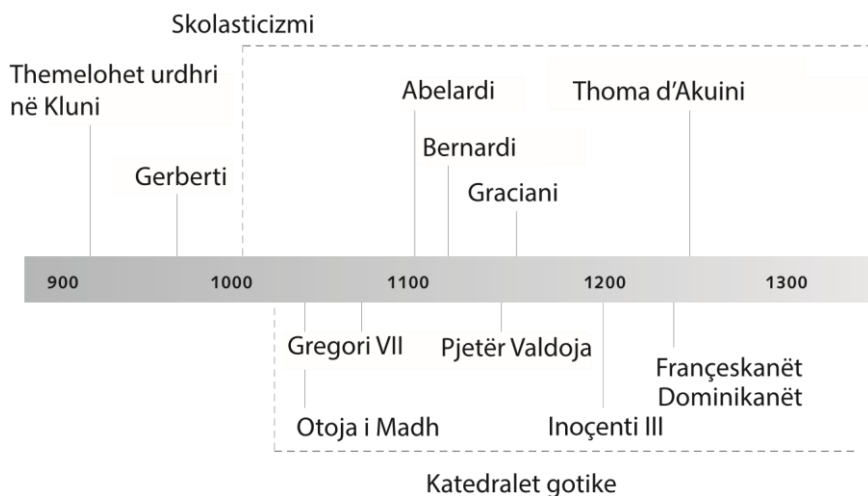
Rezultatet afatgjata të dy shekujve të zellit kryqtar nuk janë mbresëlënëse. Në qoftë se qëllimet kryesore të kryqtarëve ishin që të fitonin Tokën e Shenjtë, të ndalnin përparimin e islamit dhe të shëronin ndasinë midis Kishave të Lindjes dhe Perëndimit, atëherë kryqëzatat dështuan plotësisht.

Kryqëzatat krijuan tri urdhra ushtarakë gjysmë-murgërorë: Tempullorët⁴¹¹ (ose Kalorësit e Tempullit), që në fillim e kishin shtabin në vendin e Tempullit

Epoka e kryqëzatave

Periudha e mesme e mesjetës

të vjetër të Jerusalemit; Spitalorët⁴¹² (ose Kalorësit e Shën Joanit të Jerusalemit), të cilët u themeluan në fillim për t'u kujdesur për të sëmurët dhe të plagosurit; dhe Kalorësit Teutonë⁴¹³, një urdhër kalorësish krejt gjerman. Duke e kombinuar murgërinë me luftën, këta urdhra kishin si synim mbrojtjen e të gjithë pelegrinëve gjatë pelegrinazhit dhe luftën e përhershme kundër myslimanëve. Këta njerëz të kryqit mund të vinin në veprim 500 kalorës të armatosur, dhe kështjellat e tyre të mëdha ruanin rrugët dhe vendkalimet nga sulmet e myslimanëve. Për dy shekuj, tempullorët me rroba të bardha, të zbukuruara me një kryq të kuq, spitalorët me rroba të zeza dhe kryq të bardhë, dhe teutonët me rroba të bardha dhe kryq të zi, ishin një pamje e zakonshme në shtetet e kryqtarëve.

Ndoshta rezultati më i rëndësishëm ishte shkëlqimi i tepërt që u dha Papati kryqëzatave. Kjo jo vetëm nga fakti që ishte një papë - Urbani II - ai që e nisi Kryqëzatën e Parë, por papët gjatë gjithë kësaj periudhe ishin frymëzimi kryesor për ekspedita të reja. Ata, dhe jo perandorët, u përpoqën ta bashkonin botën e krishterë kundër islamit. Urdhrat e rinj ushtarakë dhe peshkopët e rinj në Tokën e Shenjtë, si edhe në Konstandinopojë, ishin për një periudhë nën mbrojtjen dhe shërbimin e Papës. Lufta e Shenjtë ishte përpjekja e Papatit për një sovranitet universal, për një Kishë të bashkuar, Perëndim dhe Lindje.

Por, ashtu si arkitektët gotikë, të cilët i ndërtuan katedralet gjithnjë e më në lartësi, derisa kullat u thyen dhe ranë në tokë, po kështu edhe papët u përpoqën për të pamundurën. Europa e krishterë nuk kishte nevojë për Sirinë apo Jerusalemin. Ajo i pushtoi ato pas një vale entuziazmi dhe nuk pati fuqi që t'i mbante në zotërim. Kur tregtia dhe qytetet ua ndryshuan interesat sunduesve dhe njerëzve në vendlindje,

papët i qëndruan besnik idealit të vjetër, kontrollit të krishterë të Tokës së Shenjtë. Ky ishte shqetësimi i tyre i vazhdueshëm.

Fatkeqësisht, papët nuk mbajtën parasysh dy të vërteta themelore, të cilat nuk duhet t'i harrojmë kurrë: kënaqësitë më të mëdha të krishterimit nuk sigurohen duke zotëruar vende të veçanta; dhe shpata nuk është kurrë mënyra e Perëndisë për të zgjeruar kishën e Krishtit. Kjo e metë siguroi rënien fetare të të gjithë strukturës.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

BarracloUGH, Geoffrey. *The Medieval Papacy*. New York: Harcourt, Brace & World, 1968.

Madden, Thomas. *A Concise History of the Crusades*. New York: Rowman & Littlefield, 1999.

Riley-Smith, Jonathan. *The Crusades: A Short History*. New Haven, CT: Yale University Press, 1987.

*Stark, Rodney. *The Battalions: The Case for the Crusades*. New York: Harper One, 2012.

NEKTARI I DIJES

Skolasticizmi

Për tetë shekuj me radhë, katedralet gotike në të gjithë Europën i kanë frymëzuar adhuruesit dhe i kanë mrekulluar turistët. Mjeshtrit mesjetarë të stilit gotik u përpoqën që të portretizonin në gur dhe xham hulumtimin thelbësor fetar të njeriut. Ata u përpoqën të pasqyronin tensionin. Nga njëra anë njeriu që aspiron të arrijë majat e qiellit; nga ana tjetër Perëndia që denjon t'i drejtohet më të ulëtit prej njerëzve.

Prandaj, lëvizja gotike është e dyanshme. Kolonat, kubetë dhe majat e kullave - të vëna në radhë si raketa që janë gati të nisen për në qiell - tregojnë për nga qielli. Por, përmes dritareve shumëngjyrëshe me xhama të kristaltë, drita e Perëndisë zbret për të takuar më të ulëtit. Ky ishte versioni i arkitektëve për arsyen njerëzore dhe zbulesën hyjnore.

Dritaret e godinave gotike mund të ishin të shumta dhe të mëdha, sepse kolonat dhe mbështetëset e jashtme e eliminonin nevojën për mure të trasha. Midis boshteve prej guri të hollë, arkitektët mund të vendosnin dritare me xhama shumëngjyrësh. Artistët përdornin ngjyra të ndezura - të kuqen e thellë, blunë, të purpurtën, rubinin - për të treguar ngjarjen e shpengimit, që nga krijimi e deri në Gjykimin e Fundit. Kështu, adhuruesit mund të meditnin për flijimin e Isakut, kalimin e Detit të Kuq, lindjen e Jezusit, apo betejën e Shën Antonit me djajtë.

Efekti përfundimtar ishte marramendës. Teksa dielli i mbrëmjes lëshonte rrezet e tij të ngrohta magjepsëse mbi gurin e ftohtë gri, edhe njeriu i thjeshtë nga stoli i kishës mund ta ndiente lidhjen e vet me Moisiun, Isainë, Jezusin, Palin, Augustinin dhe Benediktin.

Drita që luante mbi dritaret shumëngjyrëshe ishte një simbol i vazhdueshëm i Perëndisë dhe i mënyrës së të tij të veprimit me njerëzit. “Perëndia është dritë, - shkroi apostulli, - dhe në Të nuk ka kurrfarë errësire” (1 Gjonit 1:5). Edhe vetë Jezusi e përdori këtë imazh për mishërimin e vet, kur tha: “Unë jam drita e botës.”²⁴¹⁴

Prandaj, katedralja gotike shfaqte tensionin frymëror të dramës së krishterë: aspiratat më të larta të njeriut dhe dritën që zbret nga Perëndia. Kështu, njeriu ngjitet, kurse Perëndia zbret. Kuptohet që kjo është një gjuhë figurative. Në kuptimin hapësinor, Perëndia nuk është më shumë lart se poshtë. Por njeriu e ka

përshkruar gjithmonë nevojën e tij me fjalë që përshkruajnë arritjen lart, ndërsa të vërtetën e Perëndisë me fjalë që përshkruajnë zbritjen.

NGRITJA E UNIVERSITETEVE

Kështu, në mënyrë të përshtatshme, shkollat në këto katedrale krijuan universitetet mesjetare - sepse detyra më e lartë e universitetit ishte që të kuptohej dhe shpjegohej drita e së vërtetës së zbuluar nga Perëndia. Ashtu siç pasqyruan kryqëzatat një pasion të madh për zgjerimin e autoritetit të Perëndisë në tokat myslimane, kështu dhe universitetet shfaqin një uri të madhe për të kuptuar të vërtetën e Perëndisë, e cila merret në çdo vend.

Po si iu përul bota e ideve sundimit të Perëndisë? Si u bë arsyeja shërbyese e besimit? Këtë periudhë në historinë e mendimit të krishterë e quajmë “skolasticizëm”, sepse doli një metodë e veçantë e studimit të dijes, si dhe u shfaq një teologji unike e mesjetës. Qëllimi i skolastikëve, siç quhen nganjëherë këta mësues, ishte i dyfishtë: të pajtonin doktrinën e krishterë me arsyen njerëzore dhe të vendosnin mësimet e kishës në një sistem të rregullt.

Kërkimi i lirë i së vërtetës nuk ishte aspak i mundur, sepse doktrinat kryesore të besimit të krishterë mendoheshin si plotësisht të fiksuara. Qëllimi i diskutimeve ishte të tregohej arsyeshmëria e doktrinave dhe të shpjegoheshin rrjedhojat e tyre.

E gjithë kjo përpjekje ishte në krye të erërave të kuriozitetit intelektual. Një dijetar i shekullit të njëmbëdhjetë nga Liezhi, i përfaqëson gjithë të tjerët:

Olberti⁴¹⁵ nuk ngopej kurrë me studim. Kur dëgjonte për ndonjë njeri të dalluar në fushën e artit, shkonte me vrap atje ku ishte ai dhe, sa më shumë kishte etje, aq më shumë thithte nga dijetarët çdo gjë të mirë... Pastaj, ashtu si bleta mes luleve, i ngopur me nektarin e dijes, kthehej në koshere dhe jetonte atje, duke studiuar me përkushtim dhe duke e praktikuar fenë me zell.

Jetesa “fetare me zell” ishte standardi i arsimit të mesjetës. Qëllimi i saj kryesor ishte shpëtimi i përjetshëm. Megjithatë, në fillim mësimi ishte vetëm për klerin. Benedikti i Norçias kishte këmbëngulur që murgjit e tij të lexonin dhe të studionin për zhvillimin e tyre frymëror. Si rezultat, manastiret benediktime krijuan një lloj shkollimi fillestar në latinisht.

Më vonë, në shekullin e tetë, Karli i Madh, me ëndrrën për një perandori të krishterë, i zgjeroi mundësitë për studim, me anë të një dekreti që çdo manastir të kishte shkollë për të mësuar ata që “me ndihmën e Perëndisë, janë të aftë të

mësojnë”. Vetë perandori dha shembullin e vet me një shkollë pallati për fëmijët e tij dhe të oborrtarëve.

Rasti më i mirë që të mësonin laikët erdhi nga shkollat e katedraleve. Meqë katedralet, kishat e peshkopëve, ndodheshin nëpër qytete, shkollat e tyre për përgatitjen e priftërinjve të kishave u hapën me kalimin e kohës për të gjithë njerëzit.

Programi mësimor i shkollave të katedraleve kufizohej në disa lëndë: gramatika, retorika, logjika, aritmetika, gjeometria, muzika dhe astronomia - shtatë artet e lira, të quajtura të tilla, sepse në Romën e lashtë studimi i tyre u rezervoej atyre që quheshin *liberi*, “të lirëve”. Ato pak shkrime të disponueshme ishin shkruar nga një grup i vogël dijetarësh të mesjetës së hershme. Njëri prej tyre ishte Kasiodori⁴¹⁶, romaku i shekullit të gjashtë. Libri i tij *Manuali i dijes së shenjtë dhe laike*, përcaktonte artet e lira dhe interpretonte Biblën. Një tjetër ishte Boeti⁴¹⁷, bashkëkohës i Kasiodorit. Libri i tij *Ngushëllimi i filozofisë*, që ai e shkroi kur ishte në burg, për shkak të gjoja një komploti kundër mbretit barbar Teodorik, përpieqej të pajtonte vuajtjet e njeriut me konceptin e një Perëndie të dashur, të plotfuqishëm. Këta njerëz, së bashku me Augustinin, papën Gregori i Madh dhe disa etër të tjerë të kishës, njiheshin si *auctores* “autoritete”, fjalët e të cilëve studenti mesjetar as që duhej të guxonte t’i kundërshtonte.

FORCA TËRHEQËSE E NJË MËSUESI TË AFTË

Megjithatë, një ditë e re lindi me ardhjen e pedagogëve të mëdhenj të shkollës. Lindjen e universiteteve mund ta kërkojmë te forca tërheqëse e mësuesve të njohur, të cilët, me mjeshtërinë dhe entuziazmin për mësim, i joshnin studentët kudo që të ndodheshin.

Për Ana Frimentëllin⁴¹⁸, i pari i këtij lloji ishte Zherbéri, drejtori i shkollës së katedrales në Rejms, në gjysmën e dytë të shekullit të dhjetë. Ishte biri i një bujkrobi dhe ishte i destinuar që ta përfundonte jetën si papa Silvestri II⁴¹⁹ (999-1003), por la gjurmë më të thella në histori, përmes diturisë së tij. “Kur ishte murg i ri, Zherbéri kishte qenë kaq i shkëlqyer si student, sa që abati kishte ndërmarrë hapin e jashtëzakonshëm dhe e kishte dërguar në Spanjë për të studiuar matematikë. Tutori i Zherbérit atje, megjithëse ishte peshkop i krishterë, kishte rënë në kontakt me kulturën e gjerë dhe tolerante të myslimanëve në pushtet”. Ky ishte i pari i një numri të madh kontributesh që myslimanët i dhanë rizgjimit intelektual të krishterë.

Zherbéri u kthye në Rejms me mbresa të thella nga fryma kërkuese dhe hulumtuese e diturisë myslimane. Kur filloi të japë mësim në Rejms, deklaroi se citimet e “autoriteteve” tradicionale të kishës nuk mjaftonin më; që tani e tutje nxënësit e tij duhej që të studionin klasikët romakë në gjuhën origjinale. “Për këtë qëllim, Zherbéri mbledhi dorëshkrime kudo që mundi dhe ndërtoi një bibliotekë të madhe - një arritje e madhe për kohën, sepse nganjëherë dorëshkrimi kopjohej për jo më shpejt se një vit dhe kushtonte të paktën sa të ardhurat vjetore të një kleriku.”

Figura më aktive në këtë fazë të parë të revolucionit intelektual ishte Pjer Abelardi⁴²⁰ (1079-1142). Djali më i madh i një fisniku me pak ndikim në Bretanjë (në Francën Veriperëndimore), “Abelardi, për hir të dashurisë për mësimin, kishte hequr dorë nga të drejtat e trashëgimisë, duke ua lënë vëllezërve më të vegjël, dhe shkoi kudo në Francë për t’u ulur në këmbët e mësuesve më të mëdhenj, herë duke dëgjuar dhe herë duke i sfiduar hapur në mësim.” Me kalimin e kohës, ai u caktua si profesor në Paris, ku ndolli një numër të madh studentësh. Gjithashtu, filloi edhe të shkruajë.

Në një traktat me titull *Sic et Non (Po dhe jo)*, ai ngriti 158 pyetje për mësimin e krishterë dhe iu përgjigj atyre me citime kontradiktore nga Shkrimet, etërit e kishës, dhe nga klasikët paganë. “Çelësi i parë drejt diturisë, - theksonte Abelardi, - është ngritja e vazhdueshme dhe e zellshme e pyetjeve.... Sepse, duke vënë në dyshim, vijmë te hulumtimi, dhe me anë të hulumtimit arrijmë tek e vërteta.” Kjo ide, e pranuar gjerësisht te grekët, nuk ishte e tillë për europianët mesjetarë. Zelli i Abelardit për të vënë në dyshim, fitoi përkrahjen e disave, por alarmoi po kaq të tjerë. Një tjetër prej librave të tij, që bënte fjalë për natyrën e Trinisë, provokoi dënimin e tij nga një këshill kishtar në Suason⁴²¹, në vitin 1121, dhe dijetari i shkëlqyer e gjeti veten brenda mureve të një manastiri.

Shumë i shkathët, si gjithmonë, Abelardi siguroi lejen e manastirit për t’u larguar një vit më vonë, që të jetonte në zonën e pabanuar në juglindje të Parisit. “Studentët filluan të vinin gjithnjë e më shumë tek ai. Ata i ndërtuan një strehë, i punuan tokën dhe iu lutën që t’i mësonte sërish. Duke rifutur hulumtimin e arsyes, Abelardi filloi gjithnjë e më shumë të binte në sy për keq te konservatorët në kishë, kësaj here duke përfshirë dhe abatin Bernard të Klervosë, klerikun më me ndikim në krishterim.” Bernardi e përndoqi Abelardin me po atë zell që predikoi dhe për Kryqëzatën e Dytë. “Besimi i të drejtit beson, - deklaroi ai, - nuk diskuton”. Me nxitjen e Bernardit, një këshill kishtar në Sans⁴²², në vitin 1140, e dënoi Abelardin për herezi. Abelardi u tërhoq në manastirin e Klunit, ku qëndroi i izoluar për dy vitet e fundit të jetës.

Megjithatë, askush nuk mund ta mbyste rritjen e farës që mbolli ai. Në të gjithë kontinentin filluan të “mbinin” shkolla. Më pak se 100 vjet pas vdekjes së tij, lulëzonin universitete në Paris, Orlean dhe Monpelje në Francë; përgjatë Kanalit të La Manshit, në Oksford dhe Kembrixh; në Bolonjë dhe Padova në Itali.

Ngjarja që shënoi lulëzimin e universiteteve ishte grupimi i studentëve dhe mësuesve në shoqëri. “Ashtu siç kishin bërë zejtarët para tyre, - shpjegon Frimentëlli, - dijetarët u lidhën së bashku për interesin dhe mbrojtjen reciproke, dhe e quajtën veten *universitas*, titulli mesjetar për grupet e korporatave.”

Në Itali, ku shumica e studentëve ishin burra të rritur që ndiqnin studimin e lartë për jurisprudencë dhe mjekësi, shoqëritë e tyre filluan të ushtrojnë një pushtet të madh. Studentët i punësonin dhe i paguanin mësuesit, caktonin lëndët që do të jepnin dhe i gjobisnin ata lektorë që e anashkalonin ndonjë kapitull të lëndës.

Në universitetet franceze dhe angleze, ku studentët ishin më të rinj, shoqëria e mësuesve ishte më dominuese. Ata ua ndalonin studentëve që të shanin ose të luanin bixhoz, i gjobisnin në qoftë se thyenin orët e ndalimqarkullimit, dhe i detyronin që të zbatonin rregullat e caktuara të tryezës. Një rregull thoshte: “Mos i pastro dhëmbët me çelikut që është mprehur për ata që hanë me ty.”

Kur dëgjojmë fjalën “universitet”, kemi prirjen që të përfytyrojmë korridore me mermer dhe oborre me bar. Por universitetet mesjetare nuk kishin fare ngjasim me pamjen e godinave që jemi mësuar të shohim sot. Në fillim, leksionet mbaheshin në baraka buzë rrugës në Oksford dhe Kembrixh, në oborre manastiri në Paris, dhe nëpër sheshe në Itali. Me kalimin e kohës, mësuesit morën dhoma me qira dhe studentët uleshin në dysheme, e cila zakonisht mbulohej me kashtë, për të shmangur lagështirën. Duke mos pasur stadiume atletike, biblioteka apo pajisje të tjera, universitetet mund të ngriheshin dhe të lëviznin kudo, në çdo kohë, nëse e shihnin se krijoreshin probleme me qytetarët.

Përveç leksioneve, metoda e mësimi ishte *diskutimi*. Dy ose më shumë pedagogë - dhe nganjëherë dhe studentë - bënë debat për leximet e teksteve, duke përdorur metodën pyetje-përgjigje të Abelardit. *Skolasticizmi* u zhvillua në këtë kontekst dhe rëndësia e tij ishte arritja e mundimshme në përfundime logjike, duke bërë pyetje, duke shqyrtuar dhe duke i vendosur detajet në një sistem logjik. Diskutimi skolastik ndezi përplasje të nxehta dhe ndjenja të hidhura. Luftërat e logjikës midis mësuesve të ndryshëm vazhdonin për vite me radhë, ndërsa përkrashtet e secilit mbështesnin heroin e tyre me përplasje të zhurmshme këmbësh dhe vërshtëllima. Diçka e rëndësishme po ndodhte në këtë atmosferë plot potere. Studentët po mësonin të mendonin. Pranimi i padiskutueshëm i “autoriteteve” tradicionale nuk ishte më i sigurt; madje, po shqyrtoheshin edhe përfundimet e doktrinës së krishterë.

MBËSHTETJE PËR MONARKINË PAPONORE

Megjithatë, e gjithë kjo veprimtari e ethshme vazhdonte nën syrin vëzhgues të Papatit. Disa debate vazhdonin për breza të tërë, por Papa kujdesej që rezultati

përfundimtar të ishte një sistem i ri filozofik që të mbështeste monarkinë papnore. Nga njëra anë ishte formulimi i ri i së drejtës kanonike (ose ligji i kanonit të kishës), dhe nga ana tjetër një deklaram sistematik i teologjisë së krishterë.

Universiteti i Bolonjës në Itali doli në vitet e fundit të shekullit të dymbëdhjetë si qendër e studimit të së drejtës civile romake dhe e së drejtës së kanonit të kishës - ose siç quhet, e drejta kanonike.

E drejta kanonike i shërbente kishës në të njëjtën mënyrë që mbështet ligji civil qeverinë laike. Ajo përcaktonte të drejtat, përgjegjësitë dhe pushtetin e të gjithë njerëzve dhe priftërinjve brenda kishës. Ajo ishte ligji që administrohej në të gjitha oborret kishtarë, nga peshkopi deri te Papa.

Diku rreth vitit 1140, Graciani⁴²³, një murg i manastirit të Shën Feliksit në Bolonjë, botoi librin *Harmonia e kanoneve kontradiktore*, i cili përpiqej të bashkërendonte të gjitha koleksionet e mëparshme të së drejtës kanonike. *Harmonia* e tij u bë shpejt manuali i vetëm për mësuesit dhe gjykatësit në kishë, për shkak se ai i vendosi temë pas teme citimet e autoriteteve.

Ky libër shërbeu si bazë për shtesat e mëvonshme në librin *Korpusi i së drejtës kanonike*. Kështu, që nga shekulli i katërmëdhjetë, Kisha Romane kishte në dispozicion - deri në vitin 1918, kur u rishikua - një korpus zyrtar ligjesh për të kontrolluar dhe drejtuar jetët e njerëzve.

E drejta kanonike ndërhynte në luftëra dhe përcaktonte kujdesin për vejushat. Ajo dekretonte agjërimit dhe festat. Urdhëronte rrëfimin dhe marrjen e Darkës së Zotit të paktën një herë në vit, si dhe përcaktonte se cilat veprime e shkishëronin të krishterët nga kisha.

Por ajo drejtonte gjithashtu dhe marrëdhëniet më intime njerëzore. Për arsye të preokupimit të saj për pagëzimin, ajo caktonte standardet e gjithë lindjeve - madje gjithë procesin e lindjes. E para buzëqeshje pranuese midis burrit dhe gruas e çonte çiftin nën hijen vëzhguese të së drejtës kanonike. Kjo e drejtë drejtonte pendesën për rastet e kurvërisë dhe për shkeljen e kurorës; përcaktonte gjithashtu edhe kushtet nën të cilat mund të ekzistonte martesë.

Shkurt, e drejta kanonike prekte jo vetëm priftërinjtë, por edhe çdo njeri laik, bujk apo princ. Ajo tregonte jo vetëm rrugën e duhur për shpëtim, por edhe vetë natyrën e organeve më intime të burrit dhe gruas.

Ky zell për kontroll, zelli për të mbuluar çdo aspekt të jetës, mund të pasqyrojë një legalizëm të krishterë. E drejta kanonike u përpoq që ta katandiste lirinë njerëzore në nivelin më të ulët dhe harroi se Perëndia e kishte planifikuar lirinë si pararendëse për ardhjen e besimit të vërtetë.

Megjithatë, e drejta kanonike i dha Papatit një bazë ligjore të arsyeshme, diçka që nuk e kishin ende shtetet mesjetare. Si rezultat, Papati mori një pushtet të lartë në jetën publike të Europës dhe arriti një autoritet ndërkombëtar të pakrahasueshëm me asnjë mbretëri feudale.

Në ditën e shugurimit të tij në postin papnor, gjatë predikimit, Inoçenti III citoi fjalët e Perëndisë nga *Jeremia 1:10*: “Ja, sot unë të caktoj mbi kombet dhe mbi mbretëritë për të çrrënjosur dhe për të rrënuar, për të shembur dhe për të shkatërruar, për të ndërtuar dhe për të mbjellë.” Për tri dekada, ai bëri pikërisht këtë gjë. Ishte “Zëvendësi i Krishtit” në tokë, në pjesën më të madhe falë autoritetit universal që i jepej në të drejtën kanonike.

Mënyra e dytë me të cilën universitetet i shërbyen Papatit universal ishte se siguruan një strukturë teologjike të arsyeshme e të palëkundur për shoqërinë e krishterë. Aty nga shekulli i trembëdhjetë, universitetet ndeshën një çështje të diskutueshme. Disa shkrime të Aristotelit i ishin riparaqitur Perëndimit në universitetet e reja; ishin vepra të humbura, të cilat i kishin mbijetuar rënies së Romës mes të krishterëve lindorë dhe sidomos mes myslimanëve. Megjithatë, këndvështrimi i përdorimit të filozofisë aristoteliane, ngriti sfida. Për shembull, trajtimi i ri aristotelian bënte thirrje për një matricë apo kornizë të re, për një botëkuptim të rishikuar njerëzor, ndërkohë që pjesa më e madhe e teologëve kishin pranuar më parë si të vërtetë një kornizë platonike referimi.

Më pas erdhi një dualizëm themelor: teologët bënë dallim mes lëndës bazë materiale të botës ku ne jetojmë dhe sferës mendore apo intelektuale (bota e formave të Platonit). Sfera konceptuale përmbante idetë bazë: gjithçka nga ideja e një rrethi (cirkulariteti) e deri tek ideja e drejtësisë në vetvete dhe për vetveten. Idetë janë të përsosura, jomateriale dhe të përjetshme. Bota jonë konkrete është e përbërë nga kopje të papërkryera materiale dhe të prishshme (jo të përjetshme) të këtyre ideve të përsosura. Kjo botë përmban shumë rathë, por çdo rreth fizik e i prekshëm është i papërsosur (jo rrumbullak) dhe i përkohshëm (i nënshtuar ndaj kohës dhe efekteve të saj; jo i përjetshëm).

Teologët, si për shembull Origeni dhe Augustini, e kishin treguar historinë e krishterë duke pasur parasysh këtë sfond filozofik. Një person mund ta përfytyrojë apo paraqesë Perëndinë dhe idetë e Tij në një sferë të përjetshme dhe botën fizike të degjeneruar dhe të kompromentuar poshtë saj. Ndërkohë që Aristoteli nuk e përmbysi çdo gjë për sa i përket platonizmit, mendoi se idetë apo format ishin të pranishme në realitetet konkrete fizike. Zbulimi i formave bëri më pas thirrje që të hetohej bota konkrete apo krijimi i prekshëm. Shtytja e përgjithshme për Aristotelin nuk ishte për të ndarë dy përmasa të papërputhshme (konceptualen dhe materialen), por për të zbuluar dhe admiruar mënyrën se si mendimi më i mirë integrohej ose përshtatej me botën materiale nga projektimi i veçantë i Perëndisë. Kjo zhvendosje në këndvështrimin e botës dhe në arsye ishte sfiduese në vetvete, në risinë e saj dhe në të ardhmen e saj të paqartë.

Shumë studiues e njohën Aristotelin ashtu siç u paraqit nga një përkthyes i famshëm mysliman i quajtur Averroë⁴²⁴. Ai theksoi filozofinë ose pavarësinë e arsyes nga zbulesa ose besimi. Vepra e tij la përshtypjen se një person mund ta ndiqte arsyen për të arritur në një përfundim, ndërkohë që zbulesa mund ta çonte

nxënësin në një drejtim krejtësisht tjetër. Në ndonjë rast, Averroea do ta ndiqte Aristotelin dhe, duke arsyetuar, do të arrinte në përfundime që e kundërshtonin të vërtetën e krishterë, si për shembull, çështja të qenit i përjetshëm (jo i krijuar). Gjërat ndryshuan me ardhjen e Thoma d'Akuinit⁴²⁵.

Gjithë vepra e tij ngulte këmbë se të menduarit e saktë nuk e çon asnjëherë studiuesin larg prej së vërtetës së Perëndisë. E vërteta, të cilën e zbulon Perëndia, e tejkalon të vërtetën që ne mund të arrijmë duke arsyetuar, por ato kurrë nuk bien në kundërshtim me njëra-tjetrën. Një shprehje e njohur thotë: “E gjithë e vërteta është e vërteta e Perëndisë.”

KULMI I ARRITJES RACIONALE

Për t'u marrë me kundërshtitë në lidhje me doktrinën, Thoma d'Akuini (1224-1274) u dërgua në Paris nga Italia. Thoma d'Akuini (mbiemri i të cilit vinte nga vendlindja e të atit, Akuino) ishte një murg dominikan nga një familje fisnike, me një zgjuarsiri të jashtëzakonshme, punëtor i palodhur dhe me natyrë të butë. Edhe ai i ishte kthyer Aristotelit, por njëherë për besnikërinë e tij ndaj kishës. Ndryshe nga Abelardi, Thomai jepte mësim se arsyeja përputhej me zbulesën. Rezultati ishte libri i tij *Summa Theologica* (*Përmbledhje e njohurisë teologjike*).

Ky libër studionte gjithë universin. Thomai thotë në fillim: “Në doktrinën e shenjtë (teologji), të gjitha gjërat trajtohen nga pikëpamja e Perëndisë, dhe përmbajtja e teologjisë është pjesërisht vetë Perëndia dhe pjesërisht qeniet e tjera, për sa kohë i janë nënshtruar Perëndisë.”

D'Akuini bëri një dallim të qartë midis filozofisë dhe teologjisë, arsyes dhe zbulesës, por midis këtyre të dyjave nuk ka kundërshti. Të dyja janë burime të njohurisë; të dyja vijnë nga i njëjti Perëndi.

Këto të dyja ndryshojnë në metodat e kërkimit të së vërtetës. Arsyeja bazohet në krijimin e dukshëm dhe mund të kapë idetë që merren me “paradhomën e besimit”.

Zbulesa e shikon Perëndinë ashtu siç është në vetvete dhe si sipëror ndaj arsyes, qoftë në sigurinë, qoftë edhe në lëndën e vet.

Arsyeja, për shembull, mund të vërtetojë ekzistencën e Perëndisë. Duke pranuar parimin e Aristotelit (çdo efekt ka një shkak, çdo shkak ka një shkak paraprak, dhe kështu deri te shkaku i parë), Thomai tha se krijimi vjen nga një shkak i parë, Krijuesi.

Megjithatë, njohuria e plotë e Perëndisë - për shembull Trinia - vjen vetëm nëpërmjet zbulesës. Nga kjo njohuri, ne zbulojmë origjinën dhe fatin përfundimtar të njeriut. Njeriu është mëkatar dhe ka nevojë për hirin e veçantë të Perëndisë. Jezu Krishti, me anë të flijimit të Tij, ka siguruar pajtimin e njeriut me Perëndinë. Të gjithë ata që marrin përfitimet nga vepra e Krishtit janë të shfajësuar, por çelësi, sipas mësimit tradicional katolik, qëndron në mënyrën se si përdoren të mirat e Krishtit. Krishti fitoi hirin; kisha e shpërndan atë. D'Akuini mësoi se të krishterët kanë nevojë për një mbushje të vazhdueshme me "hirin bashkëveprues", me anë të të cilit virtytet e krishtera - mbi të gjitha, dashuria - nxiten në shpirt. I ndihmuar nga ky hir bashkëveprues, i krishteri mund të bëjë vepra që e kënaqin Perëndinë dhe të fitojë meritë të veçantë para Tij.

"Ky hir i madh, - tha D'Akuini, - iu vjen njerëzve vetëm nëpërmjet përçimit të sakramenteve të caktuara në mënyrë hyjnore, që janë vendosur në ruajtjen e kishës, trupit të organizuar roman të drejtuar nga Papa." Kaq i bindur ishte D'Akuini për caktimin hyjnor të Papatit, sa që këmbëngulte se nënshtimi ndaj Papës ishte i nevojshëm për shpëtim. Duke ndjekur një dijetar më të hershëm, Pjer Lombardin⁴²⁶, i cili kishte shkruar tekstin standard për teologjinë, D'Akuini thoshte se ka shtatë sakramente: pagëzimi, konfirmimi, Darka e Zotit, pendesa, mirrosja e fundit, martesja, dhe shugurimi.

Por sakramenti i të gjitha sakramenteve është Darka e Zotit, e cila është më tepër sesa Darka e Zotit që merrej në kishën e hershme. Ashtu si Kisha Romane për shekuj të tërë, edhe D'Akuini besonte se ka një flijim të vërtetë, vazhdim i atij të Krishtit në kryq, dhe kjo e predispozon Perëndinë që të jetë i hirshëm ndaj atyre për të cilët ofrohet ajo. Në Darkën e Zotit, buka dhe vera ndryshohen në mënyrë të mrekullueshme në trupin dhe gjakun e vërtetë të Krishtit - një doktrinë që njihet

me termin *transubstancion* - të cilit Thomai i dha një shpjegim klasik. Meqenëse mëkati mbetet një problem për të krishterin e pagëzuar, Perëndia siguroi pendesën, sakramentin për shërimin frymëror. Sipas Thomait, ajo konsiston në tri elemente: keqardhja e thellë ose pikëllimi për mëkatin; rrëfimi te prifti, si mjeku frymëror që mund të kërkojë ndreqjen e përshtatshme dhe të shpallë faljen; dhe përmbushja, që zakonisht quhet “vepra e pendesës”, me anë të së cilës i krishteri i bën të mira efektet e liga të mëkatis.

Me shumë kujdes, Thomai pranoi dhe praktikën e indulgjencave, e cila kishte fituar rëndësi gjatë kryqëzatave. D’Akuini dha si mësim se falë veprës së Krishtit dhe veprave plot meritë të shenjtorëve, kisha ka mundësi të përdorë një “thesar merite” - një rezervuar të madh frymëror. Priftërinjtë mund të marrin prej tij, për të ndihmuar të krishterët që nuk kanë merita të mjaftueshme të vetat.

Vdekja është ndarja e madhe. Të ligjtë, sipas Thomait, shkojnë në ferr. Besnikët që kanë përdorur me urtësi mjetet e hirit, kalojnë menjëherë në qiell. Por masa më e madhe e njerëzve, të cilët, gjatë jetës si të krishterë kanë marrë pjesë me dëshirë në sakramente, por nuk e kanë ndjekur Krishtin mjaftueshëm, duhet të vuajnë pastrimin e mëtejshëm në purgator, përpara se të shijojnë gëzimin e parajsës. Fatmirësisht, këta shpirta nuk janë jashtë ndihmës së kishës në tokë. Lutjet ndaj shenjtorëve në qiell, mund t’ia dalin që të çlirojnë dhimbjet e shpirtave në purgator.

Kështu, vijnë te kulmi i aspiratës - dhe arrogancës - kishtare. As toka nuk mjafton! Papa dhe priftërinjtë e tij jo vetëm që ndërmjetësojnë hirin e Perëndisë për mëkatarët në tokë - me anë të mrekullisë së Flijimit të Bekuar dhe me lutjet për të vdekurit - por ata arrijnë edhe përtej varrit për t'iu shërbyer shpirtave që vuajnë.

Këtu nuk ka asgjë të re. Këtë e kemi thënë shumë herë më parë. Por Thomai i vendosi mësimet tradicionale të kishës në një kuadër të madh, pothuajse kozmik. Ashtu si në katedralet gotike, ky sistem synonte një harmoni të përkryer midis aspiratave të njeriut dhe dritës së të vërtetës nga Perëndia. Ai i dha monarkisë papnore një pamje madhështore të mbinatyrshme të kësaj bote dhe të asaj që vjen.

Por, ashtu si edhe kryqëzatat, teologjia skolastike arriti më larg se ç'duhej dhe pretendoi më tepër se ç'duhej për veten dhe për kishën. Një shembull i kulmit të arrogancës është pretendimi i Inoçentit III se Papa është gjykatës i botës, “i vendosur midis Perëndisë dhe njeriut, poshtë Perëndisë, por mbi njeriun”. Kjo mburrje nuk kaloi pa u sfiduar. Një numër gjithnjë e më i madh njerëzish laikë të pashkolluar kujtonin dëshminë apostullore: “Ka një Perëndi dhe një Ndërmjetës.”⁴²⁷

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*Barron, Robert. *Thomas Aquinas: Spiritual Master*. 2nd ed. New York: Crossroad, 2008.

*Bauerschmidt, Frederick. *Holy Teaching: Introducing the Summa Theologiae of St. Thomas*. Grand Rapids: Brazos, 2005.

Daniel-Rops, H. *Cathedral and Crusade*. London: J. M. Dent, 1957.

Dauphinais, Michael, and Matthew Levering. *Knowing the Love of Christ: An Introduction to the Theology of St. Thomas Aquinas*. Notre Dame: University of Notre Dame Press, 2002.

Fremantle, Anne. *Age of Faith*. New York: Time-Life Books, 1968.

Haskins, Charles Homer. *The Rise of the Universities*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1957.

*Healy, Nicholas. *Thomas Aquinas: Theologian of the Christian Life*. Burlington, VT: Ashgate, 2003.

McGiffert, Arthur C. *A History of Christian Thought: From Tertullian to Erasmus*. New York: Scribner's, 1954.

Nichols, Aidan. *Discovering Aquinas: An Introduction to His Life, Work, and Influence*. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.

NJË KËNGË KUSHTUAR ZONJËS VARFËRI

Mënyra apostolike e jetesës

Dihet që të gjithë njerëzve u pëlqen të shohin njerëz të dashuruar. Këngët e përkushtimit të pafund nuk dolën sot. Baladat e rapsodëve trubadurë⁴²⁸ e përshkuan tejprtej shekullin e dymbëdhjetë. Të gjitha bënin fjalë për dashurinë në oborret mbretërore: kalorës galantë, magjistarë të ligj, kështjella të magjepsura, kafshë që flasin, dhe gjithmonë vasha bukuroshe.

Ndoshta kjo ishte arsyeja se përse kaq shumë njerëz u ndien të tërhequr pas Shën Françeskut të Asizit⁴²⁹. Kënga e tij i kushtoj Zonjës Varfëri, idealit të Françeskut për krishterimin e vërtetë dhe për shenjtëri personale. Herët, në karrierën e tij predikuese, “kalorësi tepër guximtar i Krishtit” - siç e quan biografi i tij i parë - ia përkushtoi veten me shumë zjarr Varfërisë.

Sipas njëres prej shumë historive që tregoheshin për të, Françesku me disa shokë dolën për të kërkuar Varfërinë. Dy pleq i thanë se ajo jetonte lart në male. Duke kaluar majë pas maje, Françesku e gjeti atë “mbi fronin e rrënuar së saj”. Ajo iu uroi mirëseardhjen mysafirëve, dhe Françesku menjëherë e lavdëroi si “mbretëreshë të virtyteve”. Ajo iu përgjigj se kishte qenë vërtet me Adamin në Parajsë, por, pasi mëkatoi, ajo u bë një shtegtare e pastrehë. Pastaj erdhi Jezusi. Ai e bëri të zgjedhurën e Tij, dhe me anë të saj besimtarët u shtuan. Në mënyrë të veçantë, ishin murgjit ata që u bashkuan me të, derisa armiku i saj, Lakmia, i bëri të pasur dhe i lidhi me botën. Kështu që, ajo nuk kishte më zgjedhje; u tërhoq në murgëri. Me të dëgjuar historinë e Varfërisë, Françesku iu betua se do t’i mbetej besnik. E mori si nuse dhe ajo zbriti nga mali me të.

Françesku nuk ishte i vetmi kalorës frymëror që iu kushtua Zonjës Varfëri. Në shekujt e dymbëdhjetë dhe të trembëdhjetë, ajo kishte një mori admiruesish. Varfëria vullnetare dhe predikimet shëtitëse i pëlqenin imagjinatës dhe ndërgjegjes së shumë të krishterëve. Një numër në rritje laikësh, në vend që të mbështeteshin në lutjet e murgjive dhe peshkopëve, filluan ta lexonin Biblën në gjuhën e tyre dhe të betoheshin se do të ndiqnin urdhërimin e ungjillit: “Shit gjithë sa ke dhe shpërndajua të varfërve dhe do të kesh thesar në qiell; dhe eja e më ndiq”⁴³⁰. Disa

prej këtyre besimtarëve zgjodhën ortodoksinë e besimit, të tjerë kaluan matanë për nga herezia dhe nganjëherë këto të dyja dukej se i ndante vetëm një teh i hollë.

Një gjë ishte e qartë. Vizioni i Inoçentit III për Krishtin e përlëvduar, i cili sundonte përmes Zëvendësit të Tij mbi të gjitha kombet, mbi diturinë dhe gjithë hirin në këtë jetë dhe në tjetrën, u përball me një rival të madh në imazhin e lashtë të Shpëtimtarit, që kishte thënë: “Dhëlpër kanë strofka dhe zogjtë e qiellit fole; kurse Biri i njeriut nuk ka ku të mbështesë kryet”⁴³¹. Tek e fundit, ku qëndron krishterimi i vërtetë? Në praktikën e sakramenteve, apo në një mënyrë vetëmohuese jetese?

VARFËRIA, HEREZIA DHE DHUNA

Lëvizja mesjetare për varfërinë është një përkujtesë e vazhdueshme se krishterimi politik është vetëm pjesërisht krishterim. Besimi i krishterë është shumë më tepër sesa një politikë papnore - shumë më tepër. Ç’përfitim ka kisha apo njerëzit që të fitojnë botën dhe të humbasin shpirtin?⁴³² Çfarë avantazhi kanë e drejta kanonike, kryqëzatat e shenjta, caktimet e peshkopëve dhe diskutimet e dijetarëve, në rast se njerëzit e zakonshëm marrin gurë, kur kërkojnë bukë?⁴³³

Ungjilli i varfërisë vullnetare e mori fuqinë nga një pakënaqësi e thellë dhe shumë e përhapur ndaj priftërisë së korruptuar dhe mospërfillëse. Lëvizja për kthimin tek apostujt bashkohej shpesh me përshtjellimin politik dhe ekonomik në një shoqëri që po ndryshonte dhe zgjerohej shumë shpejt. Por në zemër të saj ishte uria frymërore e njerëzve.

Kujdesi baritor mungonte në kohën kur ishte i nevojshëm më tepër se kurrë. Robert Grousitesti⁴³⁴, peshkopi i aftë i Linkolnit, në Angli (1235-1253), vajtoi për lakminë, babëzinë dhe imoralitetin e klerit. “Ndësa jeta e famullitarëve është libri i popullit, është e qartë se të tillë njerëz janë predikues të të gjitha gabimeve dhe ligësive.” “Dhe mbështetja e gjithë kësaj, - tha Grousitesti, - është oborri roman. Ai cakton jo famullitarë, por shkatërrues të njerëzve.”

Ankesa e Grousitestit kishte një tingull të njohur. Që në shekullin e dhjetë, reformatorët murgj kishin kërkuar kthimin te varfëria e kishës së hershme. Çdo predikues i zellshëm e dinte se, në qoftë se “varfëria apostullore” është ideali i krishterë, atëherë peshkopët në pallatet e tyre të bukura dhe murgjit në vendet e tyre të pasura nuk po jetonin jetën e krishterë.

Megjithatë, në shekujt e mëparshëm, kërkesa të tilla për flijim kanalizoheshin me kujdes në ndonjë reformë të re murgërore. Brenda vetë kishës, puna vazhdonte si zakonisht. Shekujt e dymbëdhjetë dhe të trembëdhjetë rezultuan se ishin të

ndryshëm. Jo të gjithë predikuesit e varfërisë apostullore ishin të gatshëm që të mbeteshin brenda kufijve të pranueshëm të kishës. Kur ktheheshin kundër kishës, ata hynin në radhët e heretikëve.

Të krishterëve të sotëm iu duket e pamundur ta kuptojnë qëndrimin mesjetar ndaj herezive. Ne besojmë thellësisht se besimi fetar është një çështje zgjedhjeje personale, por rrallëherë i mendojmë besimet fetare si çështje për jetë a vdekje. Pse duhet që dikush të vdesë për besimin e vet ose të vrasë dikë për këtë gjë?

Por të krishterët e mesjetës nuk e konsideronin asnjëherë besimin si një çështje thjesht private; dogmat e krishtera ishin çimentoja e shoqërisë dhe mohimi qoftë dhe i një neni të vetëm ishte diçka e barasvlershme me tradhtinë. Krishterimi ishte, për të përdorur një shembëlltyrë, një trup social-politik dhe besimi i krishterë ishte fryma e tij jetëdhënëse. Kështu që, herezia në krishterim ishte e papranueshme, si kanceri në trup.

Por, çfarë është herezia? Në shekullin e dymbëdhjetë, ajo ishte mohimi - nga një person i pagëzuar - i ndonjë të vërtetë të besimit të krishterë. Midis këtyre të vërtetave ishte uniteti i kishës dhe caktimi hyjnor i Papës si kreu i trupit të krishterë. Kështu, mosbindja ndaj autoritetit të kishës ishte në vetvete herezi.

Në trajtimin e heretikëve, kisha, pra, kishte dy synime kryesore: së pari, kthimin e heretikëve, dhe, së dyti, mbrojtjen e shoqërisë së krishterë. Por, sa larg mund të shkonte kisha për ta mbrojtur shoqërinë? Është e drejtë që të marrësh një jetë për të mbrojtur të tjerat?

Herezia e shtyu Kishën Katolike drejt njërit prej konflikteve të saj të brendshme më serioze: Si mund ta përdorë kisha dhunën për të ruajtur një shoqëri të paqme? Kisha kishte pranuar me dëshirë një linjë veprimi tepër të pamundur për t'u pajtuar me mbretërinë e përjetshme që ajo aspironte. Ajo krijoi inkuizicionin⁴³⁵ jo vetëm për të ekzekutuar heretikët, por edhe për t'i nënshtuar ata në tortura të stërzgjatura dhe të qëllimshme. Në përpjekjen për të nxjerrë jashtë një demon, kisha u hapi derën shtatë të tjerëve.

Kjo kontradiktë nuk ishte shumë e shfaqur në atë kohë. E njëjta kishë që kishte dërguar ushtri kryqtare kundër jobesimtarëve, tani po komandonte djegien e heretikëve. Pothuajse të gjithë ishin dakord se vullneti i Perëndisë ishte një kishë e pastër.

TË VARFËRIT NË MBRETËRI

Po ku është ajo kishë e vërtetë e pastër? Mos është vallë në pallatin papnor të Romës? Në gjakun e ushtrive kryqtare, apo në shitjen e indulgjencave (letrat për faljen e mëkateve) të varfërve? Po sikur asnjëra prej këtyre të mos jetë kisha e vetme e pastër, por të jetë në fakt te të uriturit që gjejnë bukë, te të zhveshurit që vishen dhe te të huajt që gjejnë prehje? Po sikur mbretëria e qiejve t'u përkasë vërtet të varfërve në frymë? Kjo ishte pyetja që ngriti Zonja Varfëri.

Njëri prej zërave më të hershëm kundër materializmit të Kishës Katolike ishte Arnaldoja⁴³⁶, një abat nga Breshia, qytet në Italinë e Veriut. Në një seri predikimesh në Breshia, Arnaldoja nguli këmbë se vesi i klerit ishte rezultat i përpjekjes së kishës për ta kontrolluar botën. Ai i kërkoi kishës që të hiqte dorë nga pronat e veta e nga dominimi laik për t'ia dhënë atë shtetit, si edhe të kthehej tek varfëria dhe tek thjeshtësia e kishës së hershme. “Kisha e vërtetë me predikuesit e saj, - tha ai, - duhet t'i largohet pasurisë, sepse pasuria dhe pushteti e asgjësojnë shpëtimin.”

Nga viti 1139, Arnaldoja arriti që ta kthente popullin kundër peshkopit të qytetit. Për këtë, Papa, Inoçenti II⁴³⁷, e dëboi Arnaldon nga Italia. Si duket, ai gjeti vend në Paris, ku studioi nën drejtimin e Abelardit dhe provokoi zemërimin e Bernardit të Klervosë, ashtu siç kishte arritur të bënte edhe mësuesi i vet. Bernardi e quajti “një tjetër ujk me lëkurë deleje”.

Pas pesë vjetësh në mërgim, Arnaldoja u shfaq në Romë dhe filloi menjëherë një lëvizje për të hedhur poshtë dominimin papnor. Romanët, të mbushur me ëndrrat e republikës së lashtë romake, morën në dorë pushtetin gjatë turit predikues të Papës për Kryqëzatën e Dytë, dhe Arnaldoja u bë udhëheqës i kësaj qeverie të re plotësisht laike. Ai predikoi se kleri duhej të jetonte sipas varfërisë apostullore dhe e denoncoi Kolegjin e kardinalëve si një fole hajdutësh.

Eksperimenti zgjati dhjetë vjet, derisa papa Adriani IV⁴³⁸ e vendosi Romën nën interdikt dhe siguroi ndihmën e perandorit Frederik Barbarosa për ta kapur Arnaldon. Në vitin 1155, ai u ekzekutua me djegie dhe hirin ia hodhën në lumin Tiber.

Njerëzit nuk e kishin harruar ende Arnaldon, kur u ngrit një tjetër zë për varfërinë në Francën Lindore, Pjer Valdo⁴³⁹ (rreth viteve 1140-1218), një tregtar i pasur nga qyteti i Lionit.

Një ditë, Valdoja dëgjoi një rapsod trubadur teksa po këndonte për virtytet e jetës murgërore. Balada fliste për të riun Aleks⁴⁴⁰, prindërit e të cilit, patricë romakë, po e detyronin të martohej. Por dhëndri i pakënaqur i ishte përkushtuar idealit të dëlirësisë, kështu që natën e martesës ai bëri një marrëveshje për pastërti virgjërore me nusen e tij dhe u nis menjëherë për në Tokën e Shenjtë.

Prindërit e Aleksit e kërkuan më kot. Shumë vjet më vonë, ai u kthye në shtëpi si lypës, kaq i transformuar nga jeta e vetëmohimit, saqë askush nuk e njohu. Ai ushqehet në oborr me mbeturinat e tryezës familjare.

Vetëm teksa po vdiste, Aleks i bëri të qartë familjes identitetin e tij të vërtetë, por tepër vonë që familja, tashmë e pikëlluar, ta njohte si birin e saj. Morali ishte i qartë: i krishteri i vërtetë duhet të jetë i gatshëm që të sakrifikojë gjithçka në këtë jetë, për hir të tjetrës.

I prekur thellë nga kjo histori, Valdoja kërkoi një prift për ta pyetur se si duhej të jetonte si Krishti. Prifti i ktheu përgjigjen që Jezusi i kishte dhënë sundimtarit të ri, të pasur: “Në qoftë se do të jesh i përsosur, shko, shit ç'të kesh, dhe jepua të varfërve dhe do të kesh një thesar në qiell; edhe eja ndiqmë” (*Mateu 19:21*). I njëjti

tekst, nëntë shekuj më parë, kishte ndezur lëvizjen murgërore me Antonin në Egjipt.

Valdoja vendosi që ta ndiqte këtë këshillë. Pasi siguroi të ardhura të mjaftueshme për të shopen dhe i vendosi të dyja vajzat në një manastir, pjesën që mbeti nga pasuritë e tij ua dha të varfërve.

Për të filluar misionin e vet me të varfërit, Valdoja rekrutoi dy priftërinj për të përkthyer pjesë të Biblës në frëngjisht. Pasi kishte mësuar përmendësh fragmente të tëra, Valdoja filloi që t'u predikonte njerëzve të zakonshëm që ta imitonin Krishtin, duke praktikuar varfërinë vullnetare. Kështu, risitë e tij qëndronin në zbatimin e një jete të varfër dhe dishepullëzimi për të gjithë të krishterët e vërtetë, jo vetëm për murgjit.

Pasi kishte fituar disa ndjekës, Valdoja i dërgoi dy nga dy, sipas shembullit apostullor, nëpër fshatra dhe tregje, për të mësuar dhe shpjeguar Shkrimet. Ata e quanin veten "Të varfërit në Frymë". Ne i njohim si valdezë.

Predikimi i paautorizuar i Valdosit u përball me kundërshtimin e kryepeshkopit të Lionit⁴⁴¹, i cili e urdhëroi që të pushonte. Valdoja refuzoi, duke cituar Pjetrin: "Duhet t'i bindemi Perëndisë më shumë sesa njerëzve" (*Veprat 5:29*). Kryepeshkopi e shkishëroi.

Valdoja dhe ndjekësit e tij vendosën që t'i drejtoheshin Papës. Ata mbërritën në Romë dhe e gjetën qytetin të mbushur me njerëz të kishës, të cilët kishin ardhur që të merrnin pjesë në Këshillin e Tretë Lateran⁴⁴² (1179). Arritën që të dëgjoheshin nga Këshilli, por, për fatin e tyre të keq, u tallën nga një anglez me të folur të shpejtë dhe të shkathët, i cili quhej Valter Map⁴⁴³.

Papa Aleksandri III⁴⁴⁴ nuk gjeti asnjë provë herezie tek ata dhe atij i bëri shumë përshtypje varfëria e tyre. Megjithatë, ata ishin vetëm njerëz laikë, kështu që ai urdhëroi që të predikonin vetëm me ftesë të peshkopëve, gjë e cila kishte shumë pak gjasa që të ndodhte.

Valdoja ishte i bindur se Shkrimet e urdhëronin t'iu predikonte të varfërve me ose pa miratimin e peshkopëve. Bashkë me një numër në rritje ndjekësish, ai vazhdoi të predikojë dhe praktikojë varfërinë apostullore. Lëvizja u përhap në të gjithë Francën Jugore dhe kaloi përmes Alpeve në Itali. Nga viti 1184, mosbindja e tyre e detyroi papën Luci III⁴⁴⁵ që t'i shkishëronte nga Kisha e shenjtë Katolike.

Është e kuptueshme se përse ndodhi konflikti. Valdezët donin që ta pastronin kishën me një kthim te jeta e thjeshtë e apostujve. Kjo nënkuptonte dorëzimin e pushtetit të botës. Qëllimi i tyre, si edhe ai i Kishës Romane, ishte shpëtimi. Por mjetet që ata përdornin ishin krejtësisht të ndryshme. Papati nuk mund të hiqte dorë nga sakramentet dhe priftëria e vet, e as të pranonte se besimi te Perëndia mund të jetë diçka e ndryshme nga urdhrat e Romës. Nga ana e tyre, valdezët filluan ta kuptonin gjithnjë e më shumë se asnjë mësim, përveç atij të Krishtit, nuk është i detyrueshëm. Vendimin përfundimtar duhet ta kenë Shkrimet e Shenjta. Por, si mund të gjenin mbështetjen për çështjen e tyre, në rast se të gjithë do të jetonin në

varfëri? Dalëngadalë, ata filluan të pranonin - ashtu siç kishin bërë dhe shtëpitë e hershme murgërore - dy nivele të përkushtimit të krishterë. “Të varfërit në Frymë”, pjesa e vërtetë e shoqërisë, ishin të detyruar nga betime të veçanta dhe adhuronin së bashku në shërbesa të thjeshta. Ndërsa rrethi tjetër i “miqve” qëndroi në Kishën Katolike, por e furnizonte me rekrutë dhe e mbështeste lëvizjen.

Valdezët ishin qartazi një lëvizje për kthimin te Bibla dhe shumë të krishterë ungjillorë janë përpjekur në vite t'i paraqesin ata si “reformatorë përpara Reformacionit”. Krahastuar me doktrinën e Kishës Romane, për sa i përket autoritetit papnor, thirrja valdeze për t'u kthyer te Bibla duket në fakt pikërisht si ajo e Luterit apo e Kalvinit. Por, pikëpamja e tyre për shpëtimin, një jetë pendese dhe varfërie, nuk e ka notën e qartë të hirit të Perëndisë, gjë që shpërtheu fuqishëm gjatë Reformacionit.

RREZIKU I HEREZIVE TË REJA

Një lëvizje e tretë kryengritëse dhe shumë më tepër shqetësuese për Kishën Katolike ishte nga një grup, i cili u quajt katarët⁴⁴⁶, që do të thotë “të pastrit”. Meqë ishin me shumë ndikim brenda në qytetin e Albit⁴⁴⁷, si edhe në rrethinat e tij në Francën Jugore, disa i quajtën ata albigjezë.

Pjesa më e madhe e asaj që dimë për albigjezët vjen nga armiq të tyre dhe, siç vërejt në një rast Çarls Uilliamsi⁴⁴⁸, asnjë mendjeje në një mijë nuk mund t'i besohet që të flasë me saktësi për atë që thotë kundërshtari, aq më tepër që të tregojë se ç'mendon ai.

Megjithatë, është shumë e mundshme që katarët të kenë depërtuar në Europë nga Bullgaria, ku përfaqësuesit e njëres prej degëve kryesore të tyre u quajtën bogomilë⁴⁴⁹. Si gnostikët në kishën e hershme, katarët besonin se universi është skena e një konflikti të përjetshëm midis dy fuqive, njëra e mirë, tjetra e keqe. Materia, duke përfshirë dhe trupin njerëzor, është vepër e fuqisë së keqe, perëndia i Dhiatës së Vjetër. Ata pretendonin se ai e kishte burgosur shpirtin njerëzor në trupin e vet tokësor.

Për t'i shpëtuar pushtetit të mishit, katari i vërtetë duhej të mos martohej, të mos kryente marrëdhënie seksuale, të mos hante mish, si edhe të mos kishte zotërimi materiale. Kjo ishte një varfëri radikale, por jo e bazuar në shembullin e Jezusit, dhe as në natyrën e universit. Një betejë kozmike civile ndodh midis frymës dhe mishit, dhe katari bashkohej në radhët e shpirtit.

“Perëndia i mirë, - mësonin ata, - e dërgoi Krishtin që të zbulonte rrugën e shpëtimit për njerëzimin; Krishti, për një katar, nuk ishte qenie njerëzore, por një

frymë jetëdhënëse. Krishti njerëzor nuk ishte i mundur dhe shpëtimi nga vdekja e tij në kryq ishte i pakonceptueshëm. Krishti mësonte rrugën, si Buda, dhe jo si Perëndia-njeri i besoreve të krishtera.”

Pra, katarit ishte një heretik i ndryshëm nga Arnaldoja i Breshias apo Pjer Valdoja. Arnaldoja dhe Valdoja nuk pranuan që t'i nënshtroheshin autoritetit kishtar, ndërsa katarët refuzonin jo vetëm papët dhe peshkopët, por dhe krishterimin bazë. Ata përpiqeshin t'i shpëtonin së keqes jo me pendim dhe besim, por duke e ndarë veten më dysh.

Katarët ishin një rrezik i jashtëzakonshëm për Kishën Romane. Ata jo vetëm që kishin ringjallur herezinë e lashtë dualiste, por, nga viti 1200, patën fituar mbrojtjen e princave të Tuluzës, një zonë kulturore në Francën Jugore, dhe po përhapeshin në mënyrë alarmante. Kisha Katolike mbetej me tri armë në dispozicion: të predikonte që të ktheheshin te e vërteta, një kryqëzatë për të shtypur çdo rezistencë dhe inkuizicionin për ta çrrënjësuar plotësisht herezinë.

NGRITJA E DOMINIKANËVE

Papët u përpoqën që të dërgonin predikues mes katarëve, por ata qenë fare pa efekt - të paktën derisa një spanjoll me emrin Dominik Guzman⁴⁵⁰ (1170-1221) gjeti arsyen. Në vitin 1206, Dominiku po ndihmonte në përpjekjet për të konvertuar albigjezët, kur kuptoi se predikuesit e caktuar nga Papa mbaheshin në titujt dhe në luksin e kishës. Albigjezët e konsideronin një shfaqje të tillë si shenjë të sigurt të fesë së rreme. Dominiku besonte se heretikët do të dëgjonin në rast se vetë predikuesit do t'i përkushtoheshin varfërisë. Për t'i fituar heretikët, Dominiku shkoi mes tyre si i varfër, këmbëzbathur dhe duke lypur.

Misioni paqësor i Dominikut në Francën Jugore zgjati vetëm dy vjet, përpara se të detyrohej të mënjanohej nga politika e ashpër e Inoçentit III. Megjithatë, spanjollit i zellshëm ishte i bindur se varfëria dhe predikimi shkonin bashkë. Dominiku mblodhi një grup burrash, të cilët mendonin njëlloj si ai, dhe e vazhdoi punën mes heretikëve në vende të tjera. Në vitin 1220, misioni dhe jetesa dominikane fituan miratimin zyrtar. Urdhri i ri predikues, të cilin e njohim me emrin “Urdhri dominikan”, u quajt *mendikant* që do të thotë “lypës” dhe termi *frat* (ose vëlla) i dallonte ata nga murgjit, sepse, në ndryshim nga murgjit, ata shkonin të jetonin mes njerëzve, për të predikuar dhe mësuar. Ashtu siç ishin ngritur dikur manastiret për të shërbyer në fshat, kështu edhe fretërit mendikantë u shfaqën tani për të plotësuar nevojat frymërore të njerëzve të qytetit.

Ndërkaq, Inoçenti III ishte i vendosur që ta shtypte herezinë albigjeze. Francezët e veriut mezi po prisnin rastin për ta “gllabëruar” Francën Jugore, e cila në atë periudhë ishte ende një zonë e pavarur. Kur Inoçenti bëri thirrje për kryqëzatë - jo kundër turqve myslimanë, po kundër heretikëve të krishterë - francezët e veriut vërshuan duke plaçkitur dhe duke vrarë. Nuk ndodh shpesh që të krishterët e mirë të mund të shpëtojnë shpirtrat e tyre dhe në të njëjtën kohë t'i shtojnë tokat e mbretërive të tyre, duke masakruar jobesimtarët. Edhe vetë Inoçenti u trondit nga ky brutalitet. Por kryqëzata përfundoi me sukses. Nga viti 1215, albigjezët ishin çrrënjësuar nga Tuluza dhe francezët e veriut morën tokat e shkatërruara të jugut.

NË SKENË HYN INKUIZITORI

Heretikët e shpërndarë duhet të ndiqeshin edhe në strofkat ku fshiheshin. Ky ishte qëllimi i inkuizicionit. Fama e keqe e këtij institucioni ka lënë shenjë në kujtimet dhe fjalorët e njerëzve kudo. Ai barazohet me keqinterpretimin më të egër të drejtësisë.

Forma e hershme e inkuizicionit u shfaq në vitin 1184, kur papa Luci III u kërkoi peshkopëve që të “hetonin”, duke shqyrtuar besimin e vartësve të tyre. Me pak fjalë, ata nisën një shqyrtim ose hetim. Herezia ose strehimi i një heretiku sillnin shkishërim të menjëhershëm.

Përhapja e albigjezëve dhe dhuna e tyre kundër katolikëve besnikë kërkonte masa më të forta. Në vitin 1215, Këshilli i Katërt Lateran⁴⁵¹, nën udhëheqjen e Inoçentit III, siguroi ndëshkimin e heretikëve nga shteti, konfiskimin e pasurive të tyre, shkishërimin e atyre që nuk dëshironin të godisnin heretikët dhe faljen e plotë të mëkateve për ata që bashkëpunonin.

Në vitin 1220, Papa e mori inkuizicionin nga duart e peshkopëve dhe ua dorëzoi atë dominikanëve të sapoformuar; dhe, nëntë vjet më vonë, Sinodi i Tuluzës përpiloi politikat inkuizitore, duke mos i lënë asnjë të drejtë të dyshuarit për herezi. Inkuizitori nuk i nënshtrohej asnjë ligji, përveç Papës. Ishte edhe prokuror, edhe gjykatës. “Gjyqi” ishte sekret dhe i akuzuari duhej të vërtetonte pafajësinë e tij - siç ndodhte në të gjitha gjykatat që ndiqnin ligjin romak - pa pasur mundësinë e këshillimit dhe pa i njohur akuzuesit.

Hapi përfundimtar i rëndësishëm erdhi në vitin 1252. Papa Inoçenti IV⁴⁵² autorizoi torturën si mjet për marrjen e informacionit dhe të rrëfimit nga heretikët e akuzuar. Papët, shenjtorët dhe teologët në të shkuarën e patën refuzuar me tmerr edhe ta imagjinonin këtë gjë. Por asnjë rezervë e tillë nuk mbeti më, pasi Inoçenti

III u ngjit në fronin papnor dhe Kisha Katolike arriti bashkimin e saj madhështor dhe të pushtetshëm.

Është e vërtetë që e drejta kanonike ua ndalonte klerikëve derdhjen e gjakut. Ai që shërbente në altarin e Një Flijimi të Vetëm⁴⁵³, nuk duhej të flijonte njerëz. Ai duhej vetëm të ndiqte, të hetonte dhe ta torturonte të burgosurin. Në qoftë se zbulonte se personi fatkeq ishte fajtor për herezi, ua dorëzonte atë autoriteteve civile, zakonisht për ta djegur në turrën e druve.

Kjo ishte një gjë shumë e shëmtuar, por pothuajse të gjithë, sipas Augustinit, ishin dakord që shpëtimi i gjithë trupit, duke prerë gjymtyrën e sëmurë, është rruga e urtësisë. Kuptohet, trupi ishte Kisha e Romës dhe heretiku ishte gjymtyra e kalbur.

Kombinimi i kryqëzatës kundër herezisë në Tuluzë me inkuizicionin i dhanë fund katarizmit përpara fundit të shekullit të trembëdhjetë. Doktrina se materia është e paaftë për shpëtim u konsiderua si një gjë e së kaluarës, deri me ardhjen e Meri Bejker Edit⁴⁵⁴. Valdezët, të cilët u bënë shpesh shënjestra të të njëjtit inkuizicion, mbijetuan në malet e Italisë dhe e mirëpritën Reformacionin, kur shpërtheu në Europë në shekullin e gjashtëmbëdhjetë.

Edhe inkuizicioni mbijetoi, megjithëse kishte të meta serioze. Ai mund të sakatonte, por nuk shëronte. Shërbesa e shërimit lindi në një fshat të rrethuar me vreshta, 165.6⁴⁵⁵ km në veri të Romës. Asizi ishte vendlindja e Xhovani Bernardones; ne e njohim atë me emrin Shën Françesku i Asizit. Françesku (1183-1226) ishte i biri i një tregtari të pasur italian pëlhurash. Babai i tij ëndërronte që i biri të bëhej kalorës. Françesku u përpoq që të arrinte lavdi në shërbimin ushtarak, por kapja rob e tij, sëmundja dhe një sërë vizionesh e nxitën që t'u kthente shpinën ëndrrave të të atit. Riorientimi ishte dramatik. Para kthimit, ai përfitonte nga pasuria e të atit, synonte të fitonte nderime dhe kishte neveri nga sëmundje si lebra. Duke pasur Krishtin si model, ai e braktisi sigurinë e pasurisë, kaloi një jetë të përlurur, duke iu përkushtuar të mirës së të tjerëve dhe i përqafoi lebrozët. Si u largua nga shtëpia me një mantel të rreckosur dhe një copë litar për rrip të marrë nga një dordolec, shëtiti nëpër fshatra me disa ndjekës, duke lypur te të pasurit, duke iu dhënë të varfërve dhe duke predikuar gëzimet e “varfërisë apostullore”.

THEMELIMI I FRANÇESKANËVE

Në vitin 1209, Françesku përgatiti një rregullore të thjeshtë për vëllazërinë e tij të vogël. Ajo përbëhej kryesisht nga thirrja e Krishtit për të marrë kryqin⁴⁵⁶, këshilla që i dha të riut pasanik⁴⁵⁷ dhe udhëzimet që u dha apostujve kur i nisi⁴⁵⁸. Me këtë

rregullore, Françesku me shokët shkuan te papa Inoçenti III për miratim. Ishte pothuajse e njëjta skenë si ajo e Valdos përpara Aleksandrit III në vitin 1179, por kohët kishin ndryshuar. Inoçenti e kuptoi gabimin që kishin bërë të tjerët, kështu që e miratoi grupin e vogël predikues. Françesku e quajti grupin e tij, “Fretërit e Vegjël”⁴⁵⁹ (“Vëllezërit e Vegjël”). Ne i quajmë françeskanë.

Pothuaj që nga fillimi, vizioni i Françeskut ishte për të gjithë botën. Ai u përpoq të shkonte në Siri dhe në Marok, por u pengua nga një fatkeqësi. Pastaj, në vitin 1219, ia dha këtë mundësi një ekspeditë kryqtare për në Egjipt. Bashkë me njëmbëdhjetë shokë, iu bashkua ushtrisë për në Lindjen e Mesme, ku u përpoq pa sukses që të kthente në besim sultanin e Egjiptit⁴⁶⁰. Nga Egjipti vizitoi vendet e shenjta në Palestinë, dhe Italinë e pa sërish vetëm pas më tepër se një viti.

Gjatë mungesës së tij, kishin dalë shumë mosmarrëveshje midis vëllezërve. Disa mendonin se rritja e shpejtë e tyre kërkonte më shumë organizim, më shumë rregulla, më shumë mbikëqyrje, ndërsa të tjerët përpiqeshin t’u përmbaheshin vetëm parimeve fillestare të varfërisë së Krishtit.

Pas kthimit në Itali, Françesku e kuptoi se problemet ishin më shumë se ç’ mund t’i përballonte ai. Ai ishte një model, jo një menaxher. Kështu që, iu lut Papës që ta caktonte kardinalin Ugolino si këshilltarin e tij dhe pas pak kohe ia dorëzoi administrimin e vëllazërisë bashkëpunëtorit të vet, Pietro de Kateneo. “Zoti Jezus, - u lut ai, - po ta kthej sërish këtë familje që më kishe besuar. Ti e di që unë nuk e kam më fuqinë apo aftësinë të kujdesem për të.” Kjo është një skenë e njohur në organizatat e krishtera. Dikush themelon; dikush tjetër administron.

Ugolinoja, i cili më vonë u bë papa Gregori IX⁴⁶¹, e admironte shumë Françeskun, por mbi të gjitha ai ishte një princ i kishës. Mundësitë e kësaj lëvizjeje, ai i shihte si një mjet për përparimin e Kishës Romane, sidomos atje ku autoriteti i saj ishte minuar nga Arnaldoja, Valdoja dhe katarët. Ai vendosi ta reformonte kishën, duke iu dhënë autoritet françeskanëve; Françesku dëshironte ta reformonte botën, duke predikuar përluljen e Krishtit.

Në vitin 1223, papa Honori III⁴⁶² miratoi një rregullore të re për këtë urdhër, e cila mundësonte një organizim më të detajuar, dhe e bëri lypjen tiparin thelbësor të urdhrit. Kështu, françeskanët u bashkuan me dominikanët në një kundërsulm të madh murgjish lypsarë në predikim, doktrinë dhe devotshmëri. Teksa po i afrohej fundi, e dërguan sërish në Asizi, ku vdiq, më 3 tetor 1226, i mbushur me këngë dhe përlulje.

Françesku ishte produkt i kohës së vet, i dashuruar me Zonjën Varfëri, por ai u përket dhe të gjithë shekujve të krishterë. “Për disa vjet, - ka shkruar Herbert Uërkmeni⁴⁶³, - Predikimi në Mal u bë një fakt i realizuar. Por ëndrra humbi...” Veçse jo për të gjithë.

Edhe për një shekull tjetër, françeskanët u ndanë midis murgjve, të cilët lejonin që kisha të mbante prona për përdorimin françeskan, dhe frymërorëve, të cilët thoshin se varfëria e plotë ishte tipari i padiskutueshëm i kishës së vërtetë.

Kështu, Zonja Varfëri mbeti sfidë për kishën e pasur dhe të pushtetshme, por, ashtu si edhe vizioni i Inoçentit III për një dominim universal, u vërtetua se ishte diçka e paarrtshme për kishën e të gjitha kohërave.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

- Baldwin, Marshall W. *The Mediaeval Church*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1953.
- Gobry, Ivan. *St. Francis Assisi*. San Francisco: Ignatius, 2006.
- Lambert, Malcolm. *Medieval Heresy*. New York: Holmes & Meier, 1976.
- Runciman, Steven. *The Medieval Manichee*. London: Cambridge University Press, 1955.
- Thompson, Augustine. *Francis of Assisi: A New Biography*. New York: Cornell University Press, 2012.
- Turberville, A. S. *Medieval Heresy and the Inquisition*. London: Archon, 1964.
- Westin, Gunnar. *The Free Church through the Ages*. Nashville: Broadman, 1958.
- Workman, Herbert B. *The Evolution of the Monastic Ideal*. Boston: Beacon Press, 1962.

NJERËZ TË PËRGJUMUR DHE LIGJI I NEVOJËS

Rënia e Papatit

Shekulli i katërmëdhjetë u duk se do të shpërthente me nota triumfi në Europë. Më 22 shkurt 1300, papa Bonifaci VIII⁴⁶⁴ shpalli jubileun⁴⁶⁵ - vitin e shenjtë - për të festuar njëqindvjeçarin e ri të lindjes së Krishtit. Ishte i pari i këtij lloji. Dekreti zyrtar shpallte “një falje të plotë dhe të shndritshme të të gjitha mëkateve” për ata persona që vizitonin me nderim kishat e Shën Pjetrit dhe Shën Palit gjatë Vitit të Shenjtë. Turma, e mbushur plot gëzim, vërshoi në Qytetin e Përjetshëm⁴⁶⁶.

675 vjet më vonë, papa Pali VI⁴⁶⁷ do t’u bënte jehonë fjalëve të Bonifacit, duke shpallur më 1975-n një tjetër Vit të Shenjtë. Fjalët e Palit ishin: “dhurata e ndjesës së plotë”. Dhe, ashtu si në Vitin e parë të Shenjtë, Roma i priti krahëhapur turmat që do vinin.

Bonifaci VIII (1294-1303), themeluesi i viteve të shenjta, kishte dhunti për ceremoni dhe pompozitet. Shumë herë shfaqej para pelegrinëve me rroba perandorake, duke thirrur: “Unë jam Cezari! Unë jam perandori!” Sipas të dhënave që na kanë ardhur deri më sot, kurora e tij papnore përmbante 48 rubinë, 72 safirë, 45 smeralde dhe 65 perla të mëdha. I lejonte vetes të tregohej dorëlëshuar me ndjesa për pelegrinët frymërorë. Në Kishën e Shën Palit, sipas një kronikani, bujaria e kremtuesve i mbante të zënë me punë ditë e natë dy priftërinj, “të cilët mblidhnin togje të pafundme parash”.

Dekadat që do të vinin, dukeshin të shkëlqyera për Bonifacin, sepse për dy shekuj të tërë Papati kishte mbajtur një nivel kulmor të parivalizuar pushteti si fetar, ashtu edhe politik. Papa kishte para tij shembullin e spikatur të Inoçentit III, një papë mjeshtër në bërjen detyrim të vullnetit të tij përkundrejt mbretërve dhe perandorëve. Bonifaci natyrisht që hamendësonte se do ta vazhdonte këtë praktikë.

Por brenda një periudhe prej tre vjetësh, pas jubileut, Bonifaci do të vdiste nga tronditja prej fyerjes më të madhe personale që mund t’i jetë bërë ndonjëherë një pape. Ndërsa kremtuesit ende po i gëzoheshin jubileut, disa forca po vepronin për të shënuar fillimin e fundit të sovranitetit mesjetar të Papës. Po si mundi të ndodhte një gjë e tillë? Pse njerëzit dhe kombet filluan ta sfidojnë pushtetin botëror të papëve?

GJUMI DHE NDRYSHIMI NË MBRETËRI

Kohë më parë, Jezusi tregoi një shëmbëlltyrë për një njeri, i cili mbolli farën në tokë (*Marku 4:26-29*⁴⁶⁸). Natën dhe ditën, ndërsa ai fle dhe çohet, fara mbin dhe rritet. Njeriu nuk ia kishte idenë se si rritej drithi. Dheu nxorri kërcellin, pastaj kallirin, dhe më në fund kallirin plot me kokrra, të gjitha vetë. Kjo është ajo çfarë tha Jezusi se si duket mbretëria e Perëndisë.

Në kishë dhe në botë ndodhin shpesh ndryshime të rëndësishme, dhe njerëzit nganjëherë as nuk janë të ndërgjegjshëm për çka po ndodh. Shekulli i katërmëdhjetë ishte një kohë e këtillë. Sidomos Papati vazhdonte të mbante qëndrimin sikur gjërat shkonin si më parë, ndërkaq ide të rëndësishme dhe forcat shoqërore po ia ndryshonin faqen krishterimit. Këtë periudhë midis viteve 1300 dhe 1500 e quajmë epoka e “rënies së mesjetës”, sepse ideja e botës së krishterë, e cila bashkoi mijëvjeçarin midis shekujve të katërt dhe të katërmëdhjetë, tani po sulmohej fuqimisht.

Bota e krishterë u bë e mundur nga harmonia e dy ideve, perandoria e krishterë dhe Kisha Katolike. Imazhi i një perandorie të krishterë, diçka aq e nevojshme për krijimin e një Europe të bashkuar në shekujt e shtatë dhe të tetë, u zbeh dalëngadalë për nga rëndësia në shekujt e dymbëdhjetë dhe të trembëdhjetë, me përhapjen e ndikimit papnor. Inoçenti III tregoi se sovraniteti papnor ishte shumë më efektiv në mbledhjen e princave për kryqëzata apo për të mbrojtur besimin kundër heretikëve.

Rëndësia e shekujve të katërmëdhjetë dhe të pesëmbëdhjetë nuk qëndron vetëm në rënien e mëtejshme të perandorisë, por në humbjen dramatike të prestigjit të Papës.

Në shekullin e katërmëdhjetë ishte tepër herët për të folur për *kombe* në kuptimin e sotëm të fjalës, por gjithnjë e më shumë kishte popullsi që filluan të mësohen me idenë se ishin anglezë ose francezë, sa herë që mendonin përtej qytetit apo fesë së tyre. Dhe ndoshta, ajo çka është më e rëndësishme, atyre iu dukej e mundur që të mendonin se ky “shtet” i tyre mund të funksiononte pa udhëheqjen e drejtpërdrejtë të Papës. Për të përdorur termat e sotëm, filluan të mendojnë për çështjet laike dhe ato të shenjta, njëra fushë për shtetin dhe tjetra për kishën. Ky këndvështrim i ri i botës duket qartë, sidomos në ndodhitë mes të cilave u gjendën papët.

Europa po dilte ngadalë nga e kaluara e vet feudale. Toka nuk ishte më aq e rëndësishme; paraja në dorë ishte moda e re. Gjithnjë e më shumë, ata që ishin në krye të strukturës mesjetare të pushtetit e kuptuan se duhej të zotëronin gjithnjë e më shumë burime të ardhurash. Nga ana e vet, kjo kërkonte autoritet më të gjerë taksues. Beteja midis kishës dhe monarkive të vrazhda kombëtare të Anglisë dhe Francës i dha shtysë përshtjellimit të shekullit të katërmëdhjetë.

Në Angli mbretëronte Eduardi I⁴⁶⁹, ndërsa në Francë Filipi i Bukur⁴⁷⁰. Të dy ishin të fuqishëm dhe të sigurt, dhe në kontradiktë me njëri-tjetrin për disa toka në

Francë, që ende ishin nën kontrollin anglez. Për të financuar fushatat e tyre të shtrenjta, Eduardi dhe Filipi përdorën të njëjtën zgjidhje: taksuan klerin brenda mbretërive të tyre. Por, sipas pikëpamjes së Papës, të ardhurat e kishës ishin të përjashtuara nga taksime të detyrueshme dhe të taksueshme vetëm nga kisha.

Në vitin 1296, Bonifaci VIII nxori *Clericis laicos*⁴⁷¹, një dokument që kërcënonte me shkishërim çdo sundues laik që taksonte klerin dhe çdo njeri të kishës që i paguante ato pa lejen e Papës. Por Eduardi dhe Filipi ishin një brez i ri monarkësh laikë dhe nuk frikësoheshin nga kërcënimet e Romës. Eduardi reagoi duke deklaruar se, në rast se kleri nuk do të paguante, do t'i hiqej e gjithë mbrojtja ligjore dhe pronat e tyre të shumta do të konfiskoheshin nga sherifët⁴⁷² e mbretit. Ndërsa Filipi vendosi embargo të plotë mbi eksportin e arit, argjendit dhe xhevahireve nga mbretëria e tij, duke e privuar kështu thesarin e Papës nga një burim i madh të ardhurash nga ato që kishte mbledhur kisha në Francë.

Përballë një kundërshtimi kaq të vendosur, Bonifacit iu desh të zmbrapsej, duke shpjeguar se nuk kishte pasur për qëllim që të ndërpriste kontributet klerikale për mbrojtje, në një kohë kur kjo ishte e nevojshme. Meqë e kishin në dorë mbretërit që të vendosnin se ç'donte të thoshte “mbrojtje” dhe çfarë ishte “e nevojshme”, fitorja e Eduardit dhe Filipit ishte e qartë.

NJË ZË I RI NË BOTËN E KRISHTERË

Megjithatë, fitorja mbretërore nuk ishte aspak e plotë. I fryrë nga suksesi i madh në vitin e jubileut, Bonifaci mendonte se nderimi frymëror që i jepej atij në çdo qoshe të botës së krishterë, duhej të zbatohet dhe në sferën civile. Kështu, i shtoi kurorës së tij dhe një rreth të dytë, si simbol i sovranitetit të tij në punët laike. Duke e përqendruar zjarrin mbi Filipin, Papa vendosi që t'i japë një mësim të mirë sovranit francez. Por Filipi përfaqësonte një zë të ri të fuqishëm në botën e krishterë. Ai mendonte se Jezu Krishti nuk i kishte dhënë kishës asnjë lloj autoriteti laik.

Në vitin 1301, mbreti burgosi një peshkop francez me akuzën e tradhtisë ndaj shtetit. Bonifaci urdhëroi lirimin e tij dhe e prapësoi lejen që kishte dhënë më parë për taksimin e tokave të kishës. Vitin tjetër, Filipi iu përgjigj duke thirrur përfaqësuesit e fisnikërisë franceze, klerit dhe borgjezisë (që ishte debutimi i asamblesë së tij kombëtare), e duke marrë prej tyre mbështetjen unanime në mosmarrëveshjen me Papën. Njëri nga ministrat e Filipit e shprehu qartë zgjedhjen: “Shpata e zotërisë tim është prej çeliku; ajo e Papës prej fjalësh.”

Disa muaj më vonë, Bonifaci nxori *Unam sanctam*⁴⁷³, deklarimi më i skajshëm i pushtetit papnor në gjithë historinë e kishës. Kësaj here, Bonifaci e tha qartë atë që kishte në mendje. “Është plotësisht e nevojshme, - deklaroi ai, - që çdo qenie njerëzore t’i nënshtrohet kreut të Romës.” Kundërlëvizja e mbretit ishte po aq e fortë. Ai bëri përgatitjet për ta hequr nga froni Bonifacin, me argumentin se zgjedhja e tij nuk kishte qenë e ligjshme. Për ta vënë planin e vet në zbatim, zgjodhi Gijom dë Nogaré⁴⁷⁴, një jurist i mprehtë, i cili e kishte ndihmuar Filipin që të ndërtonte themelet e kombit.

Nogaréja ishte edhe mjeshtër akuzash të rreme. Dihej se ai kishte miratuar përdorimin e dëshmisë “vullnetare”, e cila përftohej duke e zhveshur dëshmitarin, duke e lyer atë me mjaltë dhe duke e varur mbi një koshere bletësh. Çështja e tij kundër Bonifacit përfshinte jo vetëm paligjshmërinë e zgjedhjes së tij, por edhe herezinë, simoninë dhe imoralitetin. I armatosur me autoritet nga një asamble priftërinjsh dhe fisnikësh francezë, ai nxitoi për në Itali, i vendosur që ta sillte Papën në Francë për t’u gjykuar përpara një këshilli të posaçëm kishtar.

Bonifaci, tashmë 86-vjeçar, kishte lënë vapën e Romës për të veruar në kodrinat e maleve Apenine, në vendlindjen e tij, Ananji⁴⁷⁵. Nogaréja dhe disa ushtarë që kishte me vete u futën me forcë dhe e morën Bonifacin e moshuar nga dhoma e gjumit. Nuk dihet nëse e keqtrajtuan. Por me patjetër që do ta kenë sharë hapur. E mbajtën për disa ditë si të burgosur. Kur njerëzit e thjeshtë në Ananji e kuptuan se ç’po ndodhte, u ngritën dhe e shpëtuan Bonifacin. I nemitur dhe i poshtëruar, Papa i moçëm vdiq pas disa javësh. Bashkëkohësit thanë: “Ai u fut tinëz si dhelpër, mbretëroi si luan dhe vdiq si qen.”⁴⁷⁶

Cila është rëndësia e kësaj ndodhie në Ananji? Ajo tregoi se të krishterët europianë nuk e pranonin më ndërhyrjen e Papës për ato që i konsideronin si thjesht çështje politike. Askush nuk mund të thotë me siguri se çfarë ishte një çështje e pastër politike, por pushteti i mbretit brenda vendit të vet ishte një fakt i pranuar përgjithësisht. Në të njëjtën kohë, rebelimi kundër Papës, madje edhe kur ai nuk gëzonte emër të mirë, dënohej gjerësisht. Bonifaci nuk ishte ndër Papët e dashur nga populli, madje ishte shënjestër e kritikave të shumta. Madje, Dantja, gjeniu italian që shkroi *Komedinë Hyjnore*, i rezervoi një vend në ferr⁴⁷⁷! Megjithatë, ai ishte Zëvendësi i Krishtit. Të paktë ishin njerëzit në atë kohë që e mendonin krishterimin pa Atin e Shenjtë.

Kështu, edhe kur nuk kishin ndonjë term politik për këtë gjë, njerëzit në fillim të shekullit të katërmëdhjetë kishin filluar të bënin dallimin midis autoritetit laik dhe atij fetar dhe të dallonin të drejtat e secilit në vendin e vet. Dhe kjo ishte një gjë e re.

Ananji filloi të simbolizojë rënien e pushtetit papnor, ashtu si Kanosa, dy shekuj më parë, kishte simbolizuar ngritjen e tij. Kur pasardhësi i Bonifacit në Romë vdiq, pas një sundimi të shkurtër dhe të pafrytshëm, grushti guximtar i Filipit solli frytet e veta. Në vitin 1305, Kolegji i Kardinalëve zgjodhi një francez, kryepeshkopin e

Bordosë, papën Klementi V⁴⁷⁸. Klementi nuk shkeli asnjëherë në Romë, duke preferuar që të qëndronte sa më pranë shtëpisë, ku ishte gjithmonë i disponueshëm ndaj urdhrat të mbretit.

KAPJA E ATIT TË SHENJTË

Zgjedhja e Klementit shënoi fillimin e periudhës 72-vjeçare në historinë e kishës, e cila quhet Robëria babilonase⁴⁷⁹ për Papatin, term i nxjerrë ky nga mërgimi i gjatë i judenjve të lashtë në Babiloni. Pas Klementit, gjashtë papë në radhë, të gjithë me origjinë franceze, vendosën që të banojnë në një qytet të vogël të quajtur Avinjon⁴⁸⁰, dhe jo në Romë. Avinjoni ndodhej mbi lumin Ronë, përgjatë kufirit të mbretërisë së Filipit. Në kohën e papëve, qyteza u rrit dhe u bë një qytet i madh me 80,000 banorë, me burokraci të madhe klerikale dhe me një pallat të madh papnor.

Lëvizja e Papatit për në Avinjon ishte më tepër se një çështje gjeografie. Sipas mendimit të popujve europianë, Roma, Qyteti i Përjetshëm, përfaqësonte jo vetëm idenë e pasardhjes apostollore të kishës së themeluar me Shën Pjetrin, por edhe konceptin e universalitetit perëndimor, *imperum* romak. Avinjoni, nga ana tjetër, rrethohej nga të gjitha anët me mbretërinë franceze dhe ishte thjesht një vegël në duart e një kombi: të francezëve të etur për pushtet.

Papati i Avinjonit nuk u pëlqye aspak në Gjermani. Në vitin 1324, perandori Ludvig Bavarezi⁴⁸¹ (1314-1347) u çua kundër papa Gjorit XXII⁴⁸², duke iu drejtuar një këshilli të përgjithshëm. Midis dijetarëve që mbështetën një lëvizje të tillë ishin Marsilioja i Padovës⁴⁸³, që ishte larguar nga Universiteti i Parisit. Në vitin 1326, Marsilioja dhe kolegu i tij, Zhan dë Zhandëni⁴⁸⁴, i paraqitën Ludvigut një vepër të titulluar *Mbrojtësi i Paqes*, që vinte në pikëpyetje gjithë strukturën papnore të kishës dhe bënte thirrje për qeverisje demokratike. *Mbrojtësi i Paqes* theksonte se kisha është komuniteti i të gjithë besimtarëve dhe se priftëria nuk kishte epërsi ndaj njerëzve laikë. As papët, as peshkopët, dhe as priftërinjtë nuk kanë marrë ndonjë funksion të veçantë nga Krishti; ata shërbejnë vetëm si veprues në komunitetin e besimtarëve, i cili përfaqësohet nga këshilli i përgjithshëm.

Kjo pikëpamje radikale dhe revolucionare për kishën e shndërronte Papatin në një zyrë ekzekutive të këshillit dhe Papën ia nënshtroi autoritetit të këshillit. Kjo teori, e quajtur këshillarizëm, do të zbatohet shpejt edhe në praktikë.

Pjesa më e madhe e kundërshtarëve të Papatit të Avinjonit ankohej për përdorimin dhe shpërdorimin e parave. Rënia në të ardhurat nga pronat papnore në Itali e kishte falimentuar oborrin e Papës. Për t'i zëvendësuar këto fonde dhe për të

ngritur fonde të reja, papët e Avinjonit përdorën një shumëllojshmëri skemash, të reja dhe të vjetra, për të bërë para. Për privilegje të ndryshme, u vunë taksa ose pagesa. Për shembull, papët paraqitën një rregull që, sa herë të caktohej peshkopi i ri, të ardhurat e vitit të parë, të quajtura *annat*⁴⁸⁵, do t'i shkonin Papës. Për të mbushur vendet bosh, papët e transferonin shpesh një peshkop nga një qytet në tjetrin dhe krijonin kështu edhe më shumë *annate*. Nganjëherë Papa e vononte caktimin në post të ndonjë peshkopi dhe merrte gjithë të ardhurat që vinin gjatë kësaj kohe. Ky quhej *rezervim*.

Por praktika më fitimprurëse ishte dhënia e ndjesave (ose të ashtuquajturat indulgjenca). Ato jepeshin edhe për arsytet më të vogla, që nga ndërtimi i urave, deri te luftërat, dhe pretendimet ekstravagante të përfitimeve frymërore prej tyre rriteshin nga njëri brez në tjetrin. Kështu, u rritën ndjenjat armiqësore kundër Papatit, sidomos atëherë kur Ati i Shenjtë kërkonte filan taksë apo filan fitim, duke e kërcënuar me shkishërim personin e caktuar.

Nga viti 1360, trazirat në Itali për pronat e Papës, si dhe thirrjet kundër dominimit francez të Papatit, e bënë të qartë se Papati i Avinjonit nuk mund të vazhdonte përjetësisht. Megjithatë, askush nuk mundi të parashikonte ngjarjet e tmerrshme që do të ndodhnin si pasojë e kthimit në Romë të Papatit.

Në vitin 1377, papa i moshuar Gregori XI⁴⁸⁶ u rifut në Romë. Gëzimi për rithemelimin e Papatit në Qytetin e Përjetshëm ishte jetëshkurtër. Vdekja brenda vitit e Gregorit kërkonte një zgjedhje të re të Papës. Kolegji i kardinalëve, që ishte ende nën ndikimin e madh të francezëve, iu nënshtrua turmës romane dhe zgjodhi një italian. Më 18 prill, të dielën e Pashkës, u kurorëzua papa i ri, Urbani VI⁴⁸⁷. Të gjithë kardinalët ishin të pranishëm. Por, muajt e verës, bashkë me mënyrat diktatoriale të Urbanit, sollën një ndryshim në mendimet e atyre që e kishin zgjedhur. Në gusht, kardinalët e informuan papritmas gjithë Europën se populli i Romës i kishte detyruar të zgjidhnin një apostat⁴⁸⁸ (femohues) në fronin e Pjetrit dhe se procedimi kishte qenë i pavlefshëm.

Një muaj më vonë, “femohuesi” reagoi duke krijuar praktikisht një kolegji të ri kardinalësh. Nga ana e tyre, kardinalët francezë zgjodhën nga radhët e veta një papë tjetër, me emrin Klementi VII⁴⁸⁹, dhe këtë fakt ua shpallën autoriteteve kishtarë dhe civile. Klementi VII lëvizi nëpër Itali dhe përfundimisht lundroi drejt Francës për në Avinjon.

SKIZMA E MADHE PAPNORE

Kështu, me sundimin e Urbanit në Romë dhe Klementit në Avinjon, fillon kapitulli i errët në historinë e papëve, i quajtur Skizma (Përçarja) e Madhe. Ajo zgjati për 39 vjet. Secili papë kishte Kolegjin e vet të kardinalëve, duke siguruar kështu pasardhësin papnor që dëshironte vetë. Secili papë pretendonte të ishte Zëvendësi i vërtetë i Krishtit, me pushtetin për të shkishëruar ata persona që nuk e njihnin si të tillë.

Përçarje të këtij lloji kishin ndodhur dhe më parë. Por, si përpara, ashtu dhe pas kësaj ndasie kishte njerëz të perëndishëm që nuk i njihnin pretendimet e Kishës Romane. Por tani këto pretendime po i hidhte poshtë vetë Kisha e Romës. Ajo po merrej si me përkrahjen, ashtu dhe me refuzimin e vetë papëve të saj.

Identiteti i saktë i Papës së vërtetë ishte çështje e një rëndësie të jashtëzakonshme për botën e krishterë. Fatkeqësisht, të vetmit dëshmitarë të këtij problemi, kardinalët, ishin në kundërshtim të hapur me veten. Në qoftë se ajo çfarë patën thënë në prill ishte e vërtetë, ajo që thanë në shtator nuk ishte e tillë. Në rast se ajo që thanë në shtator ishte e vërtetë, ajo çka patën thënë në prill nuk ishte. U la në dorë të universiteteve, mbretërve, peshkopëve, dukëve dhe gjithë të tjerëve që të vendosnin se cili ishte Zëvendësi i vërtetë i Krishtit.

Franca u bashkua me Klementin; Italia me Urbanin. Perandoria⁴⁹⁰ u bashkua me Urbanin; po kështu dhe Anglia. Skocia u bashkua me Klementin. Por edhe brenda këtyre vendeve kishte disa pakica. Shpërthyen trazirat dhe revoltat. Filluan të digjeshin pronat dhe të predikoheshin kryqëzata. Shtëpia e ndarë në vetvete nuk mund të qëndrojë⁴⁹¹.

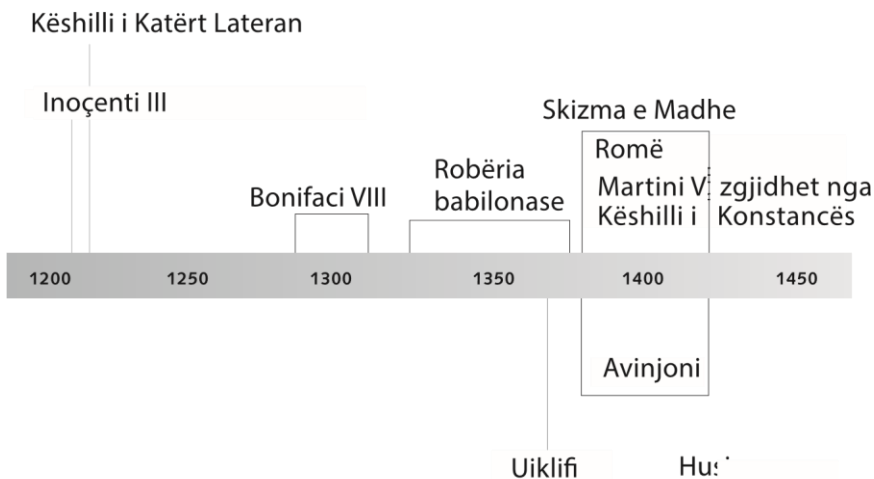
Në vitin 1395, profesorët kryesorë të Universitetit të Parisit propozuan një këshill të përgjithshëm, i cili do të përfaqësonte Kishën Universale, që të mbledhej për të shëruar ndarjen. Por u ngritën menjëherë vështirësi të shumta. E drejta kanonike thoshte se vetëm Papa mund ta thërriste këshillin e përgjithshëm; dhe vetëm Papa mund ta ratifikonte vendimin e një këshilli të përgjithshëm. Cili papë i kishte këto të drejta? Në fakt, e drejta kanonike e ndalonte vetë ribashkimin e krishterimit! Mos ndoshta ishte nevoja për një ligj më të lartë?

ZGJIDHET NJË PAPË I RI

Me ardhjen e vitit 1409, shumica e kardinalëve të të dyja kampeve kishin rënë dakord se nevoja ishte vërtet një ligj më i lartë. Ata u mbledhën për një këshill të përgjithshëm në qytetin e Pizës⁴⁹², në bregun perëndimor të Italisë. I hoqën të dy pretendentët nga froni papnor dhe zgjodhën një të tretë, me emrin Aleksandri V⁴⁹³. Por asnjëri nga të dy këta papë nuk e pranoi veprimin e këshillit. Kështu kisha tani kishte jo më dy, por tre pretendues të fronit të Pjetrit.

Tre papë në të njëjtën kohë janë të tepërt për standardet e çdokujt, sidomos kur njëri prej papëve predikon një kryqëzatë kundër tjetrit dhe fillon të shesë indulgjenca për të mbledhur fonde për këtë gjë. Ky spektakël i çuditshëm e trazoi kaq shumë Europën, saqë i nxiti udhëheqësit e saj për të vepruar. Në vitin 1414, Perandori i Shenjtë Romak⁴⁹⁴ thirri në qytetin gjerman të Konstancës, mbledhjen më të rëndësishme të kishës gjatë asaj epoke⁴⁹⁵. Madje dërgoi përfaqësues edhe Kisha Ortodokse Greke.

Rënia e epokës së mesjetës

Për të parën herë, votimi u bë thjesht mbi bazë kombëtare. Në vend të asamblesë tradicionale të peshkopëve, këshilli përfshiu edhe përfaqësues laikë dhe u organizua si kuvend i “kombeve” (gjermane, italiane, franceze dhe angleze, ndërsa spanjollët hynë më vonë). Çdo komb kishte një votë. Struktura kombëtare e këshillit ishte mjaft e rëndësishme. Kjo tregon se kisha po e pranonte, ndonëse jo me dëshirë, rregullimin e ri kombëtar të pushtetit.

Përfundimisht, në vitin 1417, këshilli e detyroi njërin prej papëve që të dilte nga loja, i shfronësoi dy të tjerët dhe zgjodhi një Zëvendës të ri të Krishtit, me emrin Martini V⁴⁹⁶. Njëri prej papëve të shfronësuar, Benedikti XIII⁴⁹⁷ i Avinjonit, nuk e dorëzoi fronin, por praktikisht Këshilli i Konstancës i dha fund Skizmës (Përçarjes) së Madhe.

Nevoja triumfoi; megjithatë, ajo u mohua menjëherë. Martini mbretëroi pikërisht për shkak të veprimit të këshillit. Por, sapo u bë papë, ai i hodhi poshtë të gjitha aktet e këshillit, përveç njërit, atij sipas të cilit sundoi ai vetë. Mendja ligjore

e Kishës Romane nuk ishte përballur asnjëherë me një kontradiktë të tillë jo teorike, por praktike.

Martini kishte mjaft arsye për ta mohuar punën e kështillit, sepse ajo ngrinte një pyetje shumë të rëndësishme: Cili është më i madh, një kështill i përgjithshëm që e krijon Papën, apo Papa që pretendon epërsi mbi të gjithë kështillat?

Lëvizja e kështillave kishte për synim transformimin e Papatit në diçka të ngjashme me monarkinë e kufizuar. Konstanca dekretoi në mënyrë solemne se kështillat e përgjithshëm kishin epërsi mbi papët dhe se ata duhej të mblidheshin në intervale të rregullta kohore. Papa e quajti heretike këtë gjë. Kthimi i tij në pushtet dhe pamundësia e kështillave të mëvonshëm për të paraqitur reformat e nevojshme u dhanë mundësi papëve që, nga viti 1450, ta zhvlerësonin lëvizjen e kështillave. Ata u morën jo vetëm me reformat fetare, por edhe me politikat italiane dhe mbrojtjen (patronazhin) e arteve. Papa shpesh nuk ishte i sigurt nëse ishte pasardhës i Pjetrit, apo i Cezarit. Korrupsioni politik dhe shturja arritën kulmin në Vatikan në kohën e Roderigo Borxhias, i cili sundoi me emrin Aleksandri VI⁴⁹⁸ (1492-1503). Ai ishte jashtëzakonisht imoral dhe i fiksuar me pasionin e tij për të siguruar pasuri dhe pushtet për fëmijët e vet.

Kështu, Konstanca mundi të mohohej, por jo të harrohej. Ndarja nga Papa po rritej gjithnjë e më shumë. Njerëzit filluan të mendojnë për “kishat kombëtare” dhe kishat e qeverisura nga trupa përfaqësues. Sfida e Reformacionit protestant tashmë ishte duke u bërë gati.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Baldwin, Marshall W. *The Mediaeval Church*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1953.

Deanesly, Margaret. *A History of the Medieval Church 590–1500*. London: Methuen, 1969.

Heinze, Rudolph W. *Reform and Conflict: From the Medieval World to the Wars of Religion, AD 1350–1648*, Baker History of the Church. Vol. 4. Grand Rapids: Baker, 2004

Hollis, Christopher, ed., *The Papacy*. New York: Macmillan, 1964.

*Logan, F. Donald. *A History of the Church in the Middle Ages*. New York: Routledge, 2013.

Schaff, Philip. *History of the Christian Church, Volume V, The Middle Ages (Part I), AD 1049–1294*. Grand Rapids: Eerdmans, 1957.

*Southern, R. W. *Western Society and the Church in the Middle Ages. The Penguin History of the Church*. Vol. 2. New York: Penguin, 1990.

Kapitulli 23

GJYKIMI NËPËRMJET PROCESEVE TË KOHËS

Uiklifi dhe Husi

Në vëllimin e tij të vogël, por tepër të mprehtë *Krishterimi dhe historia*, Herbert Batërfildi⁴⁹⁹ vëren se sistemet ngrihen, lulëzojnë dhe pastaj rrëzohen. Kjo ndodh për shkak se proceset e kohës kanë “gjykimin” e vet të brendshëm. Institucionet, të cilat në pamje të parë duken shumë të vlefshme, me kalimin e kohës shndërrohen në rrënoja, sepse vetë shekujt ua gjejnë defektet atyre.

Robëria babilonase në Avinjon dhe Skizma e Madhe e Papatit që vijoi, nxori në pah të metat themelore të tij. Reformat bazë ishin gati për t’u bërë, por, pas dështimit të lëvizjes së këshillave, nga brenda Kishës së Romës nuk erdhi asnjë reformë me rëndësi. Ideja se posti i papës ishte përçuesi i vullnetit të Perëndisë, vdiq dalëngadalë. Njerëzit besonin se Papati ishte thelbësor jo vetëm për jetën fetare të njerëzve, por edhe si mjet i sanksionimit të sundimit politik. Ai ishte qendra e shoqërisë së krishterë në tokë.

Por, dy njerëz të patrembur, Xhon Uiklifi⁵⁰⁰, anglez, dhe Jan Husi⁵⁰¹, çek, guxuan të shpallnin idenë se kisha e krishterë ishte më shumë se një organizatë e dukshme në tokë e udhëhequr nga Papa. Ata e paguan shumë shtrenjtë edhe supozimin e kësaj mundësie, por e kishin të qartë se kishte ardhur koha që mbi shtëpinë e Perëndisë të binte gjykimi. Cilët ishin ata? Dhe si na e treguan rrugën për tek e ardhmja?

ANGLEZI I ZELLSHËM, UIKLIFI

Xhon Uiklifi ishte njeri i zellshëm. Si shumica e njerëzve të tillë, ai e urrente të qenit neutral edhe mori po aq sa dha. Që nga koha kur jetoi ai, njerëzit ose e kanë lavdëruar pa masë, ose e kanë lënë plotësisht në errësirë.

Konfuzioni në lidhje me Uiklifin e vërtetë është i kuptueshëm. Në të vërtetë, ne dimë fare pak për këtë njeri. Ai e kishte zakon mbulimin e karakterit të vet nën faqet e diskutimeve studimore dhe, ndërkohë që historianët mund t'i ndjekin fare mirë argumentet e tija, shumë pak prej tyre pretendojnë se e kuptojnë *atë* (si person).

Jeta e hershme e Uiklfit është po aq e errët, sa edhe personaliteti i tij. Madje, as për datën e lindjes nuk jemi të sigurt. Ai u rrit në Anglinë e Veriut, por nga mjegulla e mesjetës shfaqet vetëm kur ishte student në Oksford. Doktoratën e mori në vitin 1372 dhe ra në sy menjëherë si profesori kryesor në universitet.

Çështja më e nxehtë asokohe ishte *dominimi* ose *zotërimi* mbi njerëzit. Të gjithë mendimtarët ishin dakord se ky zotërim vinte nga Perëndia. Por, si transmetohej kjo e drejtë për të sunduar nga Perëndia te sunduesit tokësorë? Njëra prej pikëpamjeve më të pranuar ishte se zotërimi ishte i drejtë vetëm atëherë kur ai rridhte nga Kisha Romane. Perëndia ia kishte besuar papës zotërimin universal mbi të gjitha gjërat dhe personat laikë. Çdo autoritet i ushtruar nga sundimtarët mëkatarë ishte i paligjshëm.

Mësues të tjerë ngulnin këmbë se sundimi varej më pak nga ndërmjetësimi i kishës, sesa nga fakti se zotëruesi i saj ishte në gjendje hiri, pra, nuk kishte kryer ndonjë mëkat të rëndë. Njëri nga profesorët e Uiklfit, Riçard Ficralfi⁵⁰², pati thënë: “Pse duhet t’u kërkohet vetëm sundimtarëve të përkohshëm gjendja e hirit? A kanë të drejtë priftërinjtë të sundojnë në rast se jetojnë në mëkat që çon në vdekje?” “Në qoftë se hiri është thelbësor për sundimtarin laik, - thoshte Ficralfi, - atëherë kjo është po aq e nevojshme edhe për priftërinjtë.”

Sigurisht, i ndikuar nga profesori i tij, Uiklfi u zhyt në këtë debat dhe i shtoi një ide të rëndësishme. Ai tha se qeveria angleze kishte përgjegjësinë hyjnore që të korrigjonte abuzimet e kishës brenda mbretërisë së saj dhe t’i hiqte nga detyra ata priftërinj që vazhdonin të jetonin në mëkatin e tyre. Shteti, madje, mund t’ua merrte dhe pasurinë këtyre zyrtarëve të korruptuar të kishës.

Nuk ishte për t’u habitur që Papa, në vitin 1377, e mallkoi mësimin e reformatorit të Oksfordit. Kisha mund të kishte marrë masa që në atë moment kundër Uiklfit, por disa miq me ndikim në Angli u kujdesën që dënimi të mos kalonte përtej kërcënimeve.

Rëndësia e gjerë e mësimit të Uiklfit mbi sundimin qëndron në lidhjen e tij me Reformacionin. Kjo ishte mënyra e reformatorit anglez për të theksuar lirinë frymërore të njerëzve të drejtë. Ai është zotërues “i sundimit të themeluar në hir”: “Perëndia nuk iu jep zotërim shërbëtorëve të vet, pa iu dhënë më parë Vetveten.” Kështu, çdo njeri, prift apo laik, ka vend të barabartë në sytë e Perëndisë. Kjo lidhje personale midis njeriut dhe Perëndisë është gjithçka; karakteri është baza e vetme e postit. Priftërimi ndërmjetësues dhe meshat flijuese të kishës mesjetare nuk janë më thelbësore. Kështu, Uiklfi i parapriu doktrinës së Luterit mbi shfajësimin

vetëm me anë të besimit. Të dy ata i shkatërruan pengesat mesjetare midis Perëndisë dhe popullit të tij.

Kjo doktrinë e “sundimit me anë të hirit” u vërtetua se ishte vetëm e para e rrufeve të Uiklfit. Viti vendimtar i karrierës së tij reformatore ishte viti 1378, data e Skizmës së Madhe në Papat. Përballë tragjikomedisë ku një papë në Romë shkishëronte papën tjetër në Avinjon, Uiklifi u bë edhe më radikal në vlerësimin e tij mbi kishën dhe nevojën për reformimin e saj.

Pikëpamjet e hershme të Uiklfit për Papatin u formuan nga theksi që ai vinte mbi varfërinë apostullore. Ai ngulmonte se ata që ishin të ulur në fronin e Pjetrit duhej, ashtu si apostulli, të ishin pa ar dhe argjend. Sipas Uiklfit, “Papati biblik” donte të thoshte një jetë e përlur dhe e varfër, e kaluar në shërbim të kishës, duke vënë përpara popullit të Perëndisë shembullin e mirësisë së krishterë. Papa duhej të ishte bariu i tufës dhe predikuesi që i sjell njerëzit te Krishti.

Një pikëpamje e tillë nuk lë vend për pushtetin e përkohshëm të papës. Koncepti i Papatit si forcë politike që lufton vazhdimisht të zotërojë njerëzit me anë të pushtetit politik, ishte mallkim, sipas Uiklfit. Ai e urrente pushtetin. E dënonte jetesën sipas botës dhe luksin e papëve.

Në njëfarë mënyre, Uiklifi e mirëpriti Skizmën e Madhe. Spektakli ku dy papë shkishëronin njëri-tjetrin, i dukej konfirmim që të gjithë të shikonin falimentimin frymëror të papëve dhe nevojën për të vendosur diçka tjetër në vend të këtij posti. Me vazhdimin e përçarjes papnore, pikëpamjet e Uiklfit u forcuan edhe më tej. Ai filloi të besojë se Papa ishte Antikrishti⁵⁰³. Fakti që ata të dy e mallkonin njëritjetrin, tregonte se ata ndanin të njëjtin titull të pashenjtë.

Me një lumë të vazhdueshëm akuzash, Uiklifi tregoi se sa shumë ishte larguar Papati nga besimi dhe praktika e thjeshtë e Krishtit dhe e dishepujve të tij. “Krishti është e vërteta, - shkroi ai, - Papa është parimi i së rremes. Krishti jetoi në varfëri, Papa punon për madhësi nga bota. Krishti e refuzoi pushtetin e përkohshëm, ndërsa Papa e kërkon me ngulm atë.”

Reformatori nga Oksfordi hodhi poshtë si qesharake idenë se, ngaqë Pjetri kishte vdekur në Romë, si rrjedhojë, çdo peshkop i Romës duhej të ishte mbi gjithë krishterimin. Sipas së njëjtës arsye, myslimanët mund të arrinin në përfundimin se “prelati i Jerusalemit”, ku kishte vdekur Krishti, ishte më i madh se Papa. “Vetëm Krishti, - tha Uiklifi, - është kreu i kishës. Institucioni i Papatit është *plot me helm*. Ai është vetë Antikrishti, njeriu i mëkatit që e çon veten mbi Perëndinë. Le të bjerë gjykimi!”⁵⁰⁴

NGA REFORMATOR NË PROTESTANT

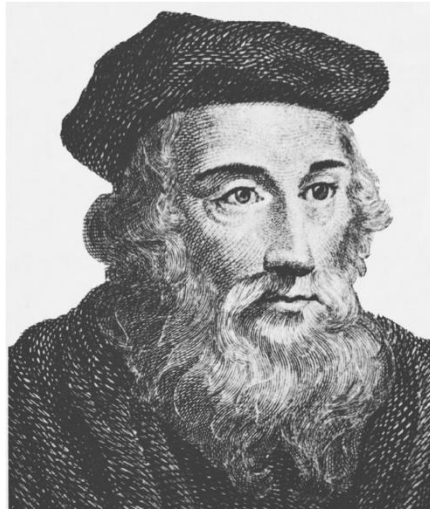
Kështu, reformatori mori hapin e madh të jetës së tij. Kaloi nga një predikues ortodoks, i etur për reformën e Kishës ekzistuese ndërkombëtare Romane, në protestant (për të përdorur një term më të vonshëm).

Ndarja e dijetarit të Oksfordit nga Papati ishte pjesë e një ideje të re që ai kishte formuar mbi kishën. Ai e pranon ndarjen e lashtë të kishës në tri pjesë - “njëra triumfuese në qiell”, “tjetra militante këtu në tokë”, dhe e treta “në gjumë në purgator”. Por, kishën në tokë ai e përcakton si gjithë numri i të zgjedhurve që përmban “vetëm njerëzit që do të shpëtohen”. Kaq absolut është mendimi i tij mbi paracaktimin, sa që shton se askush, madje as Papa, nuk e di nëse është i kishës apo nëse është “gjymtyrë e armikut”. Uiklifi e mbron doktrinën e vet nga disa prej rreziqeve të saj, duke shtuar se “çdo njeri mund të shpresojë që do të jetë i sigurt në lumturinë e përjetshme, kështu që duhet të mendojë se është gjymtyrë e kishës së shenjtë”, madje shton edhe: “se çdo njeri që do të mallkohet, do të mallkohet nga faji i tij, dhe se çdo njeri që do të shpëtohet, do të shpëtohet nga vetë meritat e tij.”

Nga kjo doktrinë e kishës së padukshme të të zgjedhurve, Uiklifi nxori disa përfundime praktike. Kisha është një unitet që nuk njeh as përparësi papnore, dhe as hierarki, si edhe as “sektet” e murgjve, fetërve dhe priftërinjve; gjithashtu, shpëtimi i të zgjedhurve nuk kushtëzohet nga meshat, indulgjencat, pendesat apo format a mënyrat e tjera që ka në dorë priftëria.

Me kalimin e kohës, Uiklifi e sfidoi të gjithë gamën e besimeve dhe praktikave mesjetare: faljet, indulgjencat, çlirimet nga mëkati, pelegrinazhet, adhurimin e imazheve, adhurimin e shenjtorëve dhe thesarin e meritave të tyre si rezervë për papën, si edhe dallimin midis mëkateve që çojnë në vdekje dhe atyre që mund të falen. Ai mbajti besimin në purgator dhe mirosjen e fundit, megjithëse e pranoi se nuk e gjeti gjëkund në Bibël urdhërimin për mirosjen e fundit. Ai tha se imazhet, në qoftë se e rrisin përkushtimin, nuk duhen hequr; dhe lutjet ndaj shenjtorëve nuk ishin me domosd të gabuara. Rrëfimi duhet mbajtur si i dobishëm, me kusht që të jetë i vullnetshëm dhe t’i bëhet një personi të përshtatshëm; më e mira do të ishte të bëhej në publik. Rrëfimin e detyruar ai e konsideronte “zinxhirin e Antikrishtit”. Frymën e revoltës së tij mund ta gjejmë në deklarinimin që bëri se predikimi “ka më shumë vlerë se kryerja e çdo sakramenti”.

Standardi me të cilin e gjykoi Uiklifi Kishën e Romës ishin mësimet e Shkrimeve. “As dëshmia e Augustinit apo e Jeronimit, - tha ai, - dhe as e ndonjë shenjtori tjetër nuk duhet të pranohet, përveçse në masën me të cilën ajo është e bazuar në Shkrimet e Shenjta.” “Ligji i Krishtit, - thoshte ai, - është më i miri dhe është i mjaftueshëm. Të gjitha ligjet e tjera njerëzit duhet t’i marrin vetëm si degë të ligjit të Perëndisë.”

Reformatori i Oksfordit shkoi edhe më tej në pohimin e tij të së drejtës së çdo njeriu për ta shqyrtuar vetë Biblën: “Dhiata e Re është plot me autoritet dhe e hapur për t’u kuptuar nga njerëzit e thjeshtë, për sa u përket pikave më të nevojshme për shpëtim... Ai që mban përuljen dhe dashurinë, ka kuptimin e vërtetë dhe përkryerjen e gjithë Shkrimit të Shenjtë, sepse Krishti nuk i shkroi ligjet e tij mbi pllaka guri apo lëkurë kafshësh, por në zemrat e njerëzve.”

Në gjithë protestën e tij puritane, Uiklifi nuk ngriti armiqësi më të madhe se ajo që shkaktoi sulmi i tij ndaj doktrinës tradicionale të transsubstancacionit. Në verën e vitit 1380, ai botoi dymbëdhjetë argumente kundër idesë se buka dhe vera e

Darkës së Zotit transformohen në trupin dhe gjakun fizik të Krishtit. Ai pohon se kisha e hershme besonte se elementet e shenjtëruara të bukës dhe verës ishin simbole të efektshme të trupit dhe gjakut të Krishtit. Kështu që, Krishti është i pranishëm në këto elemente në mënyrë simbolike, jo materialisht. Qëllimi i çdo sakramenti është prania e Krishtit në shpirt.

Mohimi që Uiklifi i bëri transsubstanciacionit iu dha armiqve të tij mundësinë që ata po kërkonin. Mbështetja e tij u reduktua në një pakicë të vogël njerëzish në Oksford. Në fillim, kancelari dhe një këshill i vogël i dënuan doktrinat e tij dhe ia ndaluan që të jepte leksione. Pastaj kryepeshkopi i Kentërbërit, Uilliam Kërti⁵⁰⁵, e vazhdoi me një këshill tjetër, duke i dënuar doktrinat e Uiklfit si heretike. Në vitin 1382, u arrit që reformatori të mos mund të fliste në Oksford.

Por, përpara se të pësonte disfatë në universitet, Uiklifi iu ishte kthyer për ndihmë njerëzve nëpër shtëpitë e fshatrave dhe në qytete. Misioni i tij shpallte se Bibla duhej të përkthehej në gjuhën e zejtarëve dhe fshatarëve, kështu që ai udhëhoqi një grup dijetarësh në Oksford, që ta përkthenin Biblën Latine në gjuhën angleze, dhe ndoqi metodat e Shën Françeskut dhe fetërve.

Nga Oksfordi, ashtu siç kishte ndodhur nga Asizi dy shekuj më parë, Uiklifi dërgoi “priftërinj të varfër” nëpër rrugë dhe fshatra, ngandonjëherë edhe nëpër kisha, për të fituar shpirtrat e atyre që ishin lënë mënjanë. Të veshur me rroba të ashpra leshi të papërpunuar, pa sandale, pa kuleta apo të holla, me një shkop të gjatë në dorë, duke u mbështetur për ushqim dhe strehë në vullnetin e mirë të fqinjëve, “priftërinjtë e varfër” të Uiklfit u bënë shumë shpejt një fuqi e madhe në Angli. Armiqtë e tyre i quajtën *lolardë*, që do të thotë *murmuritës*. Ata mbanin me vete disa faqe të Biblës së reformatorit, si edhe trakte e predikime të tij, teksa shkonin nëpër gjithë fshatrat, duke predikuar Fjalën e Perëndisë. Një vëzhgues i kapur nga paniku ka thënë se “një në dy njerëz” që takonte ishte lolard. Pavarësisht mjedisit akademik të Uiklfit, trashëgimia e tij eci më tej në një masë të madhe nga kumtuesit e thjeshtë, të cilët kishin si synim që të modelonin dhe të shpallnin një varësi të thjeshtë nga Bibla. Ndikimi i kësaj trashëgimie është një shembull i fuqizimit periodik të Shkrimeve, kur ato lexohen në gjuhën e popullit.

Uiklifi fitoi mbështetje të atillë, sa që autoritetet e kishës e ndienë se nuk duhej të merrnin masa kundër tij. Ndjekësit e tij u ndoqën për t’u zbuluar, u përjashtuan nga Oksfordi ose u detyruan që t’i hidhnin poshtë pikëpamjet e tyre, por Uiklifi, ndonëse i pezulluar nga universiteti, u la që t’i mbyllte ditët e tij në paqe, në kishën e tij në Luteruërth⁵⁰⁶. Vdiq atje, në vitin 1384.

KALIMI NË BOHEMI

Lëvizja që nisi Uiklifi, vazhdoi në Angli nën kufizime të rrepta, por gjeti një mundësi edhe më të madhe për zgjerim në Bohemi⁵⁰⁷. Këto dy kombe ishin lidhur që nga viti 1383 me martesën e Anës së Bohemisë⁵⁰⁸ dhe mbretit Rikard II⁵⁰⁹ të

Anglisë, kështu që, studentë nga të dyja vendet udhëtonin shpesh për në Oksford ose në Pragë.

Revolta e Uiklifit arriti një sukses edhe më të madh në Bohemi, sepse ajo u bashkua me një parti të fortë kombëtare, e cila udhëhiqej nga Jan Husi. Reformatori çek rridhte nga një familje fshatare në Boheminë Jugore, e ardhur në një qytet të vogël me emrin Husinec. Ai studioi teologji në Universitetin e Pragës, duke marrë edhe diplomën (bakaloreatin) (më 1394), edhe gradën master (më 1396), përpara se të fillonte të jepte mësim në fakultetin e arteve dhe t'i futej me mish e me shpirt kauzës së reformës.

Ditët e tij studentore e njohën Husin me shkrimet filozofike të Uiklifit, por vetëm pas caktimit të tij si rektor dhe predikues në Kishëzën e Betlehemit, ai arriti të lexojë shkrimet fetare të Uiklifit. E pranoi menjëherë pikëpamjen e reformatorit anglez për kishën, si një shoqëri e njerëzve të zgjedhur, me Krishtin, jo me Papën, si kreun e vërtetë.

Kishëza e Betlehemit pranë universitetit i dha Husit një mundësi të pakrahasueshme për t'i qarkulluar mësimet e Uiklifit, duke përfshirë edhe kritikën e tij mbi abuzimin e pushtetit nga Papa. Në mure kishte piktura që krahasonin sjelljen e papëve me atë të Krishtit. Papa ngiste një kalë; Krishti ecte këmbëzbathur. Jezusi ua lante këmbët dishepujve; Papa preferonte që këmbët t'ia puthnin. Kishëza ishte themeluar në vitin 1391, me qëllimin e qartë që të nxiste besimin kombëtar në Bohemi, kështu që predikimet e zjarra të Husit në gjuhën bohemiane gjetën përkrahje të gjerë popullore. Shumë shpejt filluan revoltat studentore pro dhe kundër Uiklifit, ashtu siç mund të ndodhë sot në lidhje me doktrinën e ndonjë figure revolucionare. Kryepeshkopi i Pragës filloi të shqetësohej dhe iu ankua Papës për përhapjen e doktrinave të Uiklifit. "Shkule herezinë që nga rrënjët," iu përgjigj Papa⁵¹⁰. Kështu, kryepeshkopi Zbinjek⁵¹¹ e shkishëroi Husin. Si pasojë, shpërtheu një trazirë e gjerë popullore. Husi i përkeqësoi dhe më tej gjërat, kur sulmoi hapur shitjen që Papa u bënte indulgjencave, për të mbështetur luftën e tij kundër Napolit. Kjo lëvizje i kushtoi Husit largimin e mbështetjes që i jepte mbreti i tij, Vasllavi⁵¹², dhe, kur Praga ra nën interdiktin papnor, për shkak të Husit, reformatori u largua në mërgim në Boheminë Jugore. Gjatë kësaj periudhe tërheqjeje, Husi, duke u mbështetur shumë te Uiklifi, shkroi veprën e tij më të madhe, *Për kishën*⁵¹³. Këshilli i Konstancës ishte shumë afër dhe Husi e pranoi lutjen e bërë nga perandori Zigismund që të pranonte të dilte përpara këshillit. Ai shpresonte që të paraqiste pikëpamjet e tij përpara autoriteteve të mbledhura aty, por, me të mbërritur në Kostancë, e gjeti veten viktimë të inkuizicionit.

Inkuizicioni

Inkuizicioni është një plan veprimi që buron nga ligji i lashtë romak; është një gjyq para një jurie gjyqtarësh. Ndërkohë që një gjyqtar mund të paraqiste provat,

të gjithë gjyqtarët i merrnin në pyetje dëshmitarët, duke e ulur mundësinë që trupi gjykues të mund të merrte dëshmi të rreme. Romakët kërkonin rrëfimin ose dy dëshmitarë okularë, si prova për rastet e dënueshme me vdekje. Kur dëshmitarët mundonin apo kur nuk kishte rrëfim, i akuzuari ndonjëherë torturohej për të siguruar rrëfimin, kur rrethanat tregonin se ai ishte fajtor. Kjo metodë e lashtë u përvetësua nga kisha.

Rregulli i inkuizicionit ishte i thjeshtë: në rast se një numër i mjaftueshëm dëshmitarësh dëshmonin fajin e të akzuarit, atëherë ai duhej të rrëfente dhe të largohej nga gabimet e veta, ose do të digjej. Shpërblimi për rrëfimin ishte burgimi i përrjetshëm, por jo djegia në turrën e druve. Sipas këtij rregulli, juria e gjykatësve, e caktuar nga këshilli, i besoi dëshmitarët kundër Husit dhe e dënoi atë për herezitë, të cilat ai në fakt nuk i kishte dhënë kurrë si mësim.

ZHDUKINI HERETIKËT

Husi ishte i gatshëm që t'i dorëzohej mësimi të kishës, në rast se ia vërtetonin me anë të Shkrimeve se ku ishte i gabuar mësimi i tij. Por nuk mund ta pranonte që të rrëfente se kishte bërë herezi, sepse këtë e kishte mohuar gjithmonë me forcë. Për Husin, e vërteta ishte gjëja më e lartë: “Kam thënë që as për një kishë plot me ar nuk do të tërhiqesha nga e vërteta.” Në të gjitha letrat e veta nga Konstanca, ankthi i tij më i madh ishte: “Mos mashtrulesit do të thonë se kam shkarë nga e vërteta që kam predikuar.” Të rralla janë ato skena në historinë e kishës që kanë qenë më prekëse, sesa besnikëria e Husit dhe refuzimi i tij për t'u shmangur nga e vërteta absolute, edhe pse kjo mund t'i shpëtonte jetën.

Për tetë muaj me radhë, ai mbeti i burgosur në Konstancë. Letrat e veta gjatë muajit të fundit janë ndër më të mëdhatë në literaturën e krishterë. Ky reformator, jo vetëm që i shtoi shumë trashëgimisë sonë intelektuale, por, për më tepër, na e pasuroi dhe pikëvështrimin tonë moral.

“O shumë i shenjtë Krisht, - u lut ai, - më merr, të dobët siç jam, pranë Teje, sepse, nëse Ti nuk na afron, ne nuk mund të të ndjekim. Ma forco shpirtin, që të jem i gatshëm. Në qoftë se mishi është i dobët, Hiri yt le të na prijë; hyr në mesin tonë dhe na nxit, sepse pa Ty nuk mund të shkojmë për emrin Tënd drejt vdekjes së egër. Më jep një zemër të patundur, një besim të drejtë, shpresë të fortë, dashuri të përkryer, me qëllim që për emrin Tënd të mund ta jap jetën me durim dhe gëzim. Amen!”

Përfundimisht, 6 korriku i vitit 1415, dita për djegien e tij, erdhi. Gjatë rrugës për në vendin e ekzekutimit, ai kaloi përmes një oborri kishe dhe pa se po ia digjinin librat, pasi i kishin grumbulluar në një vend. Qeshi dhe u tha sehirxhinjve që të mos i besonin gënjeshtër që qarkullonin për të. Pasi arriti në vendin e ekzekutimit, që zakonisht njihet si Vendi i Djallit, Husi u gjunjësua dhe u lut. Për të fundit herë, marshalli⁵¹⁴ i perandorisë e pyeti nëse pendohej, me qëllim që t'i shpëtonte jetën. Husi i tha: “Perëndia më është dëshmitar që dëshmia kundër meje është e rreme. Nuk kam menduar dhe predikuar asgjë tjetër, përveçse me qëllimin që t'i fitoj njerëzit, në rast se është e mundur, në mënyrë që ata të largohen nga mëkatet e tyre. Kam shkruar, mësuar dhe predikuar në të vërtetën e ungjillit; dhe sot vdes me gëzim.” Rebelimi bohemian nuk vdiq me vdekjen e Husit. Ai u zhvillua në dy krahë, njëri i moderuar, tjetri luftarak. Të moderuarit u quajtën *utrakuistë*, një term nga latinishtja, i cili do të thotë “të dy”, sepse protesta e tyre parësore kishte qenë për lirinë që Darka e Zotit të merret bashkë me bukën dhe verën. Luftarakët u quajtën taboritë, sipas një qyteti⁵¹⁵ në Bohemi, i cili shërbeu si bastioni e tyre më i fortë. Këta ndjekës të Husit luftuan kundër Kishës Romane dhe Perandorisë Gjermane, derisa luftërat e njëpasnjëshme ua pakësuan numrin dhe ndikimin. Me gjithë përpjekjet e forta nga ana e Papatit për t'i dhënë fund herezisë bohemiane, kisha e pavarur mbijetoi nën emrin *Unitas Fratrum* ose “Bashkimi i vëllazërisë”. Deri në ardhjen e Luterit, ajo mbeti si një rrënjë në tokë të thatë. Në qoftë se Kisha e Romës do të kishte vullnetin që të reformohej nga brenda, ajo pati mundësi të panumërta që ta bënte këtë gjë gjatë shekujve të katërmëdhjetë dhe të pesëmbëdhjetë. Por, nga fundi i shekullit të pesëmbëdhjetë, ëndrrat e Marsilios së Padovës ishin venitur, udhëheqësit e reformës me anë të këshillave kishtarë ishin hedhur poshtë dhe ishin refuzuar, dhe revoltat e Uiklifit dhe Husit ishin shtypur me forcë. Vlora e kësaj periudhe qëndron në faktin se ajo tregoi se reforma e kishës papnore ishte e pamundur të ndodhte nga brenda. Koha e “gjykimit” kishte ardhur. “Bashkimi i vëllazërisë” ishte dëshmitar për këtë fakt dhe premtim i gjërave që do të vinin.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*Evans, G.R. *John Wyclif: Myth and Reality*. Downers Grove, IL: IVP, 2006.

*Fudge, Thomas A. *The Magnificent Ride: The First Reformation in Hussite Bohemia*, *St. Andrews Studies in Reformation History*. Aldershot, Vermont: Ashgate, 2008.

Heinze, Rudolph W. *Reform and Conflict: From the Medieval World to the Wars of Religion, AD 1350–1648*, *Baker History of the Church*. Vol. 4. Grand Rapids: Baker, 2004. McFarlane, John. *Wycliffe and the Beginnings of English Nonconformity*. London: English University Press, 1952. Spinka, Matthew, ed. *Advocates of Reform*. Philadelphia: Westminster, 1953. ———. *John Hus: A Biography*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968. Workman, Herbert B. *The Dawn of the Reformation: The Age of Hus*. London: Epworth, 1933.

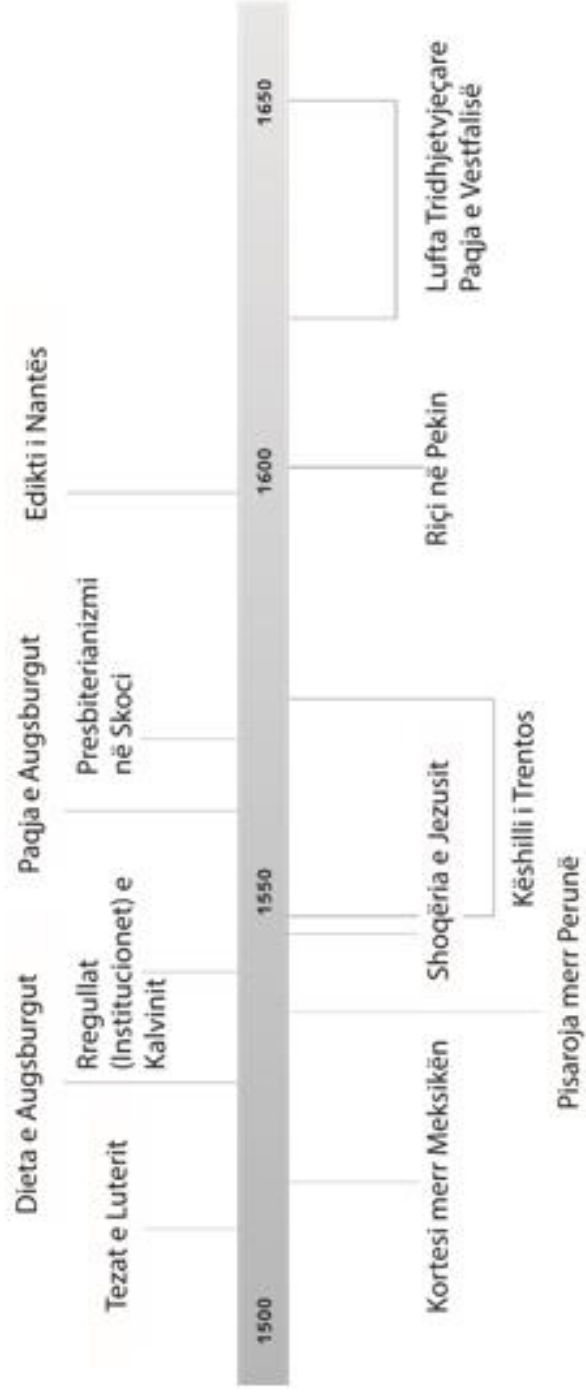
———. *The Dawn of the Reformation: The Age of Wyclif*. London: Epworth, 1933.

EPOKA E REFORMACIONIT

1517 - 1648

Fryma e reformës shpërtheu befas me intensitet të papritur në shekullin e gjashtëmbëdhjetë, duke i dhënë jetë protestantizmit dhe duke shkatërruar udhëheqjen papale në krishterimin perëndimor. Katër grupe të mëdha lanë gjurmë në fillimet e protestantizmit: luteranët, të reformuarit, anabaptistët dhe anglikanët. Me kalimin e një brezi, vetë Kisha e Romës, e drejtuar nga jezuitët, e rigjeti zellin e saj moral. Filluan betejat e përgjakshme mes katolikëve dhe protestantëve. Europa u shkatërrua nga lufta përpara se ta kuptonte se krishterimi perëndimor ishte ndarë përgjithmonë dhe disa pionierë tregonin një rrugë të re: konceptin denominacional të kishës.

EpokaeReformacionit

Kapitulli 24

DERRI I EGËR NË VRESHT

Martin Luteri dhe protestantizmi

Në verën e vitit 1520, një dokument, i cili mbante një vulë të rëndësishme, qarkulloi në të gjithë Gjermaninë, në kërkim të një personaliteti të largët. “Ngrihu o Zot, - fillonte shkrimi, - dhe gjykoje çështjen tënde. Një derr i egër ta ka pushtuar vreshtin.”

Këtij dokumenti, apo bulës papnore - fjalë e cila vjen nga latinishtja, *bull*a, që do të thotë vulë - iu deshën tre muaj që të arrinte në duart e Martin Luterit⁵¹⁶, derri të egër. Por shumë kohë përpara se ajo të arrinte në Vitenberg⁵¹⁷, aty ku Luteri jepte mësim, ai e dinte përmbajtjen. Dyzetenjë pikat e tij të besimit dënoheshin, duke u quajtur “heretike ose skandaloze, mashtruese, fyese për veshët e besimtarëve, joshëse të mendjeve të lehta apo të neveritshme kundër të vërtetës katolike”. Bula i bënte thirrje Luterit që të pendohej dhe t’i hidhte poshtë gabimet e tij, përndryshe do të përballej me pasoja të tmerrshme.

Luteri e mori një kopje të këtij dokumenti në datën 10 tetor. Në fund të periudhës gjashtëdhjetë ditore të hirit, ai, në krye të një grupi studentësh të zellshëm, dolën jashtë qytetit të Vitenbergut dhe atje ai dogji disa kopje të së drejtës kanonike, si dhe veprat e disa teologëve mesjetarë. Ndoshta, pasi u mendua dhe një herë, Luteri hodhi në flakët e zjarrit edhe kopjen e bulës që e kishte dënuar. Kjo ishte përgjigjja e tij. “Ata djegin librat e mi, - tha ai, - unë djeg të tyret.” Ato flakë të fillimdhjetorit 1520 ishin simboli i përshtatshëm i kundërshtimit të hapur karshi Papës, i cili filloi në të gjithë Gjermaninë.

Kisha e papëve tani nuk lëshon më mallkime kundër protestantëve, dhe luteranët nuk i djegin më librat e katolikëve, por ndasitë mes të krishterëve në krishterimin perëndimor mbeten ende. Pas ndryshimeve që ekzistojnë në ditët e sotme midis katolikëve dhe protestantëve, qëndrojnë ngjarjet e epokës së Luterit, një periudhë e historisë kishtare, të cilën ne e quajmë Reformacion (1517-1648).

KUPTIMI I PROTESTANTIZMIT

Çfarë është protestantizmi? Përshkrimi standard i tij na vjen nga Ernest Troelç⁵¹⁸, i cili, në fillim të shekullit të njëzetë, e quajti protestantizmin “modifikim të katolicizmit”, në të cilin mbeten problemet katolike, por jepen zgjidhje të ndryshme. Katër pyetjet, të cilave protestantët u janë përgjigjur ndryshe, janë: (1) Si mund të shpëtohet një njeri? (2) Ku qëndron autoriteti fetar? (3) Çfarë është kisha? dhe (4) Cili është thelbi i jetës së krishterë?

Reformatorët protestantë gjatë shekullit të gjashtëmbëdhjetë në Europë, arritën në disa bindje të ngjashme në lidhje me këto pyetje, por përgjigjet e reja dolën gjatë konfliktit personal të Martin Luterit me Romën. Burra dhe gra të tjerë e ndienin thellë nevojën për reformë, por askush nuk pati një betejë guximtare si ajo që ziente brenda shpirtit të gjermanit trupmadh.

I lindur në vitin 1483, djali i një minatori sakson⁵¹⁹, Luteri synonte që të bëhej jurist, derisa një ditë, në vitin 1505, u godit nga një rrufe kur po ecte drejt fshatit të Shtoternhajmit⁵²⁰. Rrufeja e hodhi përtokë dhe Luteri, i tmerruar, i thirri mbrojtëses katolike të minatorëve: “Shën Ana⁵²¹, më shpëto! Dhe do të bëhem murg!”

Me gjithë pakënaqësinë e prindërve, Luteri e mbajti premtimin. Dy javë më vonë, i mbushur me ndjenjën e fajit të brendshëm, hyri në manastirin augustinian të Erfurtit⁵²² dhe vërtetoi se ishte një murg i përkushtuar. “I zbatoja kaq rreptësisht rregullat, - kujtonte vite më vonë, - sa që mund të them se, nëse kishte ndonjë murg që do të shkonte në qiell për shkak të murgërisë, ai do të isha unë. Po të kisha ndenjur edhe pak më gjatë, do të kisha vdekur nga pagjumësia, lutjet, leximi dhe punët e tjera.”

Luteri e detyroi trupin e vet që të arrinte një ashpërsi frymërore, e cila pothuaj ia shkatërroi shëndetin. Nganjëherë, agjëronte për tri ditë me radhë dhe flinte pa mbulesë në mes të dimrit të akullt. Udhëhiqej nga një ndjenjë e thellë faji për mëkatën e vet dhe për madhështinë e papërshkrueshme të Perëndisë. Teksa ishte në mes të drejtimit të meshës së tij të parë, vetë Luteri tregon: “Isha plotësisht i goditur nga tmerri dhe i shushatur. Thosha me vete: «Kush jam unë që të jem në gjendje të ngre sytë dhe duart drejt madhështisë hyjnore? Sepse unë jam pluhur e hi dhe plot me mëkat, dhe po i flas Perëndisë të gjallë, të përjetshëm dhe të vërtetë».” Por asnjë pendesë apo këshillë e butë nga ana e eprorëve nuk mundi që ta mposhte bindjen e Luterit se ishte një mëkatar i mjerë dhe i dënuar. Megjithëse personi tek i cili rrëfehej e këshillonte që ta donte Perëndinë, Luteri një ditë shpërtheu: “Unë nuk e dua Perëndinë! E urrej!”

Murgu i trazuar e gjeti dashurinë që po kërkonte me anë të studimit të Shkrimeve. Meqë i ishte caktuar katedra e studimeve biblike në universitetin e sapothemeluar të Vitenbergut, ai u mrekullua nga fjalët e Krishtit në kryq:

“Perëndia im, Perëndia im, pse më ke braktisur?” Krishti i braktisur! Si mund të braktisej Zoti ynë? Luteri ndiehej i braktisur, por ai ishte mëkatar, ndërsa Krishti jo. Përgjigjja duhej të gjendej në identifikimin që i bëri Krishti vetes me njerëzimin mëkatar. A mos vallë mori edhe Ai pjesë në largimin e njerëzimit nga Perëndia, dhe kështu mori ndëshkimin e duhur për mëkatin?

Një pamje e re dhe revolucionare për Perëndinë filloi të ziejë në shpirtin e trazuar të Luterit. Përfundimisht, në vitin 1515, teksa po mendonte mbi *Letrën e Apostullit Pal drejtuar Romakëve*, Luteri arriti të fjalët: “Sepse, drejtësia e Perëndisë është zbuluar në Të prej besimit në besim siç është shkruar: «I drejti do të jetojë prej besimit»” (**1:17**). Ky ishte çelësi i sigurisë frymërore:

Ditë e natë meditoja, - kujtonte Luteri më vonë, - derisa pashë lidhjen midis drejtësisë së Perëndisë dhe thënies se i drejti do të rrojë me anë të besimit. Pastaj e kuptova se drejtësia e Perëndisë është drejtësia me të cilën, përmes hirit dhe mëshirës së pamërituar nga ana e Tij, Perëndia na shfaqëson me anë të besimit. Kështu e ndieva veten të rilindur dhe e kuptova që kisha hyrë, përmes portave të hapura, në parajsë.

Tani Luteri e kuptoi qartë këtë. Njeriu shpëtohet vetëm nëpërmjet besimit në meritën e flijimit të Krishtit. Vetëm kryqi mund ta largojë mëkatin e njeriut dhe ta shpëtojë nga forca e djallit. Luteri mbërriti te doktrina e tij e famshme e shfajësimit vetëm me anë të besimit. Ai e pa se sa qartësisht e kundërt ishte ajo nga doktrina e Kishës Romane për shfajësimin (apo drejtësimin) me anë të besimit dhe veprave të mira - shfaqja e besimit përmes veprave të virtytshme, pranimin e dogmës së kishës dhe pjesëmarrjen në ritualin e kishës. Më vonë, në një himn që pasqyron stilin e tij energjik, Luteri përshkroi udhëtimin e vet frymëror nga ankthi drejt bindjes:

Në burgun e djallit, në pranga isha, rob i fatit, Me
dhembje vdekjeje sa s’ka më.

Ditë e natë i sflitur prej mëkatit, Se në
mëkat më kish’ lindur ime më.

Ankthi gjithnjë e më shumë m’u
shtua, Gëzimi i jetës m’u pakësua,
Dhe mëkati po më çmendte.

Dhe Biri më foli: “Ja dora ime,
Tani e tutje do të të përkrah.
Për ty e dhashë jetën time, Dhe
për ty do bëj gjithçka.

Sepse jam i yti dhe timin të kam,
Dhe jetët tona bashkohen atje ku Unë jam,
Armiku i vjetër s'ë trondit dot gjënë time.”

Mrjedhohat që pati zbulimi i Luterit ishin të jashtëzakonshme. Në qoftë se shpëtimi vjen vetëm nëpërmjet besimit te Krishti, ndërhyrja e priftërinjve është e panevojshme. Besimi formohet dhe ushqehet nga Fjala e Perëndisë e shkruar dhe e predikuar, dhe ai nuk kërkon as murgj, as mesha, dhe as lutje drejtuar shenjtoreve. Ndërmjetësimi i Kishës së Romës humbet kështu çdo rëndësi.

SULMI I LUTERIT NDAJ AUTORITETIT TË PAPËS

Luteri nuk e kishte aspak idenë se ku do ta çonte ky zbulim frymëror. U desh një shpërdorim i hapur i financave të kishës, që ta shtynte atë në qendër të rebelimit fetar në Gjermani dhe në një pozitë tjetër revolucionare kundër autoritetit të Papës.

Shitja e ndjesave (indulgjencave), praktikë që kishte dalë në fillim gjatë kryqëzatave, mbetej një burim i parapëlqyer për të ardhurat e Papës. Në shkëmbim të ndonjë veprë të merituar - shpesh, ky ishte ndonjë kontribut në para për kauza të denja të kishës apo ndonjë pelegrinazh për në një tempull të caktuar - kisha ofronte që mëkatari të përjashtohet nga veprat e tij të pendesës, duke përfituar prej “dhomës së thesarit të saj të meritave”. Ky thesar përbëhej nga hiri që ishte mbledhur nga flijimi i Krishtit në kryq, si edhe nga veprat plot meritë të shenjtoreve.

Por, gjithnjë e më shpesh, predikuesit e zellshëm të indulgjencave apo ndjesave i bënin ato që të dukeshin sikur qenë ndonjë lloj magjie - sikur vepra e mirë, sidomos kontributi në para, e merrte shpërblimin e vet automatikisht, sido që të ishte gjendja e shpirtit të bërësit të saj. Pendimi për mëkatin anashkalohej plotësisht dhe me shumë stil. Kjo e shqetësonte thellësisht Luterin.

I armatosur me të kuptuarin e tij të sapogjetur në lidhje me besimin, Luteri filloi ta kritikonte teologjinë e indulgjencave në predikimet e veta. Pakënaqësia e tij u rrit ndjeshëm gjatë vitit 1517, kur frati dominikan Johan Tecel⁵²³ po predikonte nëpër të gjithë Gjermaninë, në përkrahje të fushatës papnore të ngritjes së fondeve për të përfunduar ndërtimin e bazilikës së Shën Pjetrit në Romë. Në shkëmbim të kontributeve në para, mburrej Teceli, ai do t’u siguronte dhuruesve një ndjesë, e cila do të kishte vlerë edhe përtej varrit dhe do t’ua lironte shpirtrat nga purgatori.

“Sapo monedha në arkë të kumbojë, - thoshte motoja e tij, - shpirtin nga purgatori do ta largojë.”

Për Luterin, mësimi i Tecelit ishte teologji e gabuar, në mos më keq. Kështu, ai përpiloi menjëherë 95 pohime (ose teza) të hapura për debat teologjik dhe, më 31 tetor 1517, sipas zakonit të universitetit, i ngjiti ato te dera e kishës së kështjellës⁵²⁴ në Vitenberg. Midis të tjerave, aty thuhej se indulgjencat nuk mund ta largojnë fajin, nuk kanë vlerë në purgator dhe janë të dëmshme, për shkak se nxisin një ndjenjë mashtruese sigurie tek dhuruesit. Kjo ishte shkëndija që ndezi Reformacionin.

Brenda një kohe të shkurtër, dominikanët gjermanë e denoncuan Luterin në Romë si fajtor për predikim “doktrinash të rrezikshme”. Një teolog nga Vatikani⁵²⁵ nxori një sërë antitezash, duke argumentuar se çdokush që i kritikonte indulgjencat ishte fajtor për herezi. Luteri, i cili në fillim ishte i gatshëm që të pranonte një vendim përfundimtar nga Roma, nisi të kërkonte prova biblike nëse e kishte gabim, madje vuri në pikëpyetje edhe autoritetin papnor mbi purgatorin. Gjatë një debati 18-ditor, në vitin 1519, me teologun Johan Ek⁵²⁶ në Lajpcig, Luteri shpërtheu: “Nganjëherë një këshill mundet edhe të gabojë. As kisha, dhe as Papa nuk mund t’i përcaktojnë kodet e besimit. Ato duhet të vijnë nga Shkrimet.”

Kështu, Luteri kaloi nga bindja e tij e parë - se shpëtimi vinte vetëm me anë të besimit të Krishti, - në një bindje e dytë: se Shkrimet, dhe jo papët apo këshillat, janë standardi për besimin dhe sjelljen e krishterë.

Johan Eku e pa qartë ngjashmërinë e Luterit me Jan Husin. Pas debatit të Lajpcigut, ai i kërkoi Romës që ta shpallte Luterin heretik. Luteri, nga ana e tij, vendosi që t’ia parashtronte çështjen e vet popullit gjerman, duke botuar një seri pamfletesh. Në veprën e tij, *Drejtuar fisnikërisë së kombit gjerman*⁵²⁷, reformatori iu kërkoi princave që t’i ndreqnin abuzimet brenda kishës, t’ua hiqnin peshkopëve dhe abatëve pasurinë dhe pushtetin e tyre, dhe të krijonin si rrjedhojë një Kishë Kombëtare Gjermane.

Në veprën tjetër të tij, *Robëria babilonase e kishës*⁵²⁸, Luteri e bëri të qartë se sa e kishte riformuar shfajësimi (ose drejtësimi) me anë të besimit doktrinën e tij për kishën. Ai argumentoi se sistemi sakramental i Romës i mbante “robër” të krishterët. Ai e sulmoi Papatin, pasi ky i fundit i privonte të krishterët si individë nga liria për t’iu afruar Perëndisë drejtpërdrejt me anë të besimit, pa ndërmjetësimin e priftërinjve, si edhe shpjegoi pikëpamjet e tij mbi sakramentet. “Që një sakrament të jetë i vlefshëm, - thoshte Luteri, - ai duhet të jetë vendosur nga Krishti dhe të jetë vetëm i krishterë.” Me anë të këtyre kriterëve, Luteri pa se nuk kishte asnjë justifikim për pesë sakramentet e katolicizmit roman. Ai mbajti vetëm Pagëzimin dhe Darkën e Zotit, madje dhe këto të vendosura vetëm brenda një komuniteti të krishterësh që beson, jo në duart e një priftërie të veçantë.

Tema të rëndësishme për Luterin

Shfajësimi (Drejtësimi) me anë të besimit

Katolikët zakonisht ndiqnin mësimin e Augustinit, i cili thoshte se drejtësia na jepet. Kjo drejtësi është një zotërim i brendshëm i një besimtari a besimtareje; drejtësi, e cila përfitohet gjatë jetës së tij ose të saj. Në ndryshim nga ky këndvështrim, Luteri mësoi se një person arrin të bëhet i drejtë në sytë e Perëndisë me anë të atij që quhet ngarkim. Ngarkimi është një term kontabiliteti. Ai e paraqet Perëndinë që “ia shton” drejtësinë (e cila i përket Jezusit) llogarisë personale të besimtarit. Kjo drejtësi “e shpallur nga Perëndia” është e jashtme për besimtarin, i cili vazhdon të jetë mëkatar në përvojën e tij. Një person mund të arrijë të bëhet i drejtë vetëm duke marrë kreditë nga Perëndia në llogarinë e tij. Vetëm në këtë moment mundet që një shenjtëri i shpallur të nisë të bëhet i drejtë në përvojën e tij.

Ngjarjen e të shpallurit i drejtë, protestantët e quajnë shfajësim (drejtësim); procesin e mëtejshëm të rritjes, ata e quajnë një shenjtërim më të lartë. Luteri i dënonte përpjekjet për t’u rritur në shenjtëri, përveçse duke u shpallur të drejtë nga Perëndia.

Përmbledhje e drejtësisë	
Pikëpamja e Augustinit për drejtësinë (modeli katolik)	Pikëpamja e Luterit për drejtësinë (modeli protestant)
Besimtarët besnikë bëhen të drejtë në pelegrinazhin e tyre frymëror	Besimtarët shpallen të drejtë dhe vetëm atëherë ata mund të përparojnë e të bëhen më të shenjtë në përvojën e tyre
Drejtësia përfitohet në një proces	Drejtësia merret në një ngjarje të veçantë
Drejtësia fitohet	Drejtësia “i ngarkohet” besimtarit
Drejtësia është një gjendje e brendshme, jepet ose brendavendoset te besimtari	Drejtësia është e jashtme për besimtarin
Shfajësimi dhe shenjtërimi janë një njësi e pandashme	Shfajësimi dhe shenjtërimi janë fuqimisht të dallueshëm [1]

Ligji dhe ungjilli

Luteri bëri dallim midis dy sistemeve ose orientimeve të ndryshme vepruese, të cilat ishin të shpërndara në të gjithë Biblën: ligjin dhe ungjillin. Ligji dhe ungjilli, që të dy mbajnë premtimin e bekimeve. Për Luterin, premtimet e ligjit kushtëzohen nga zbatimi i kushteve të besëlidhjes. Ti do të mund ta gëzoje miqësinë besëlidhëse me Perëndinë, në rast se do të mund të zbatoje rregullat e besëlidhjes. Premtimi i ligjit bëhet pothuajse dredha-dredha, në qoftë se ti nuk mund t'i zbatosh kushtet. E megjithatë, ligji luan një rol jetësor në shpalosjen qartazi të dështimit tonë frymëror dhe nevojës që kemi për hirin e ungjillit. Në kontrast me këtë koncept, ungjilli na jep një premtim edhe më të madh për të pasur një miqësi me Perëndinë; është edhe më i madh, sepse është Perëndia, i cili, në dhembshurinë e Tij, e plotëson çdo kusht: një premtim i pakushtëzuar. Luteri e përjetoi gëzimin jetëdhënës të ungjillit; ai kaloi nga të qenit një njeri i torturuar, i cili nuk mund t'i zbatonte rregullat, në një marrës të premtimit të pakushtëzuar. Pjesët që e shpallnin ungjillin gjendeshin edhe te Dhiata e Vjetër (për shembull te disa vargje të përqendruara tek Isaia), edhe te Dhiata e Re (kishte përqendrimet vargësh të Gjoni dhe Pali, por nuk kishte shpallje të ungjillit te Letra e Jakobit).

Teologjia e kryqit

Kryqi zbulon një mister në zemrën e krishterimit. Një dëshmitar okular i kryqëzimit mund të arrinte natyrshëm në përfundimin se kjo ngjarje ishte pika më e ulët në histori. Kjo padrejtësi e madhe (kryqëzimi i një njeriu të pafajshëm) në dukje është mposhtja e qëllimit të Perëndisë: një errësirë e skajshme. Vetëm më pas, ti arrin të mësosh se, duke qenë dëshmitar për kryqin, ti ke qenë dëshmitar i asaj që bëri Perëndia teksa mposhtte të ligën dhe keqbërjen. Me një kryq si një model apo lente për ta parë botën, ndjenjat e tua të vlerave, të drejtësisë dhe të shpresës transformohen. Kthimi mbrapsht i vlerësimit që ne kemi për kryqin (nga triumfi i së keqes, në triumfin mbi të keqen) na çon në një rivlerësim të botës. Për shembull, nuk ishin të disiplinuarit dhe ata që ishin sjellë më mirë personat që kishin përparuar për të qenë më pranë Perëndisë. Kryqi zbulon krenarinë e rreme dhe tregon se si ishin të përlulurit, ata që e dalluan paaftësinë e tyre frymërore dhe morale. Mëkatarrët e përlulur ishin gati për të marrë hirin e Perëndisë. Ne e shohim botën ndryshe, kur e shohim atë me lentin e kryqit: Perëndia i bën mëkatarrët shenjtore dhe të vdekurit vijnë në jetë.

Luteri e kritikoi teologjinë katolike për shkak se ajo kishte besim tek aftësia e njerëzimit për të përparuar (apo për t'u ngjitur) drejt Perëndisë. Ai e quajti këtë një teologji të lavdisë dhe tha se teologjia jonë duhet t'i ketë rrënjët te kryqi riorientues.

Kështu, Luteri e hodhi poshtë pikëpamjen tradicionale të kishës, si një hierarki e shenjtë e kryesuar nga Papa, dhe iu kthye pikëpamjes së hershme të krishterë për

një komunitet besimtarësh të krishterë, në të cilin të gjithë besimtarët janë priftërinj të thirrur për t'i ofruar Perëndisë fljime frymërore.

Në pamfletin e tretë, botuar në vitin 1520, *Liria e të krishterit*⁵²⁹, Luteri shpjegoi në mënyrë pajtuese, por me tone të forta, pikëpamjen e vet mbi sjelljen dhe shpëtimin e të krishterit. Kjo është ndoshta hyrja më e mirë e disponueshme e ideve të tij kryesore. Ai nuk i dekurajoi veprat e mira, por argumentoi se liria e brendshme frymërore që vjen nga siguria që gjendet në besim, çon në kryerjen e veprave të mira - nga të gjithë të krishterët e vërtetë. “Veprat e mira nuk e bëjnë njeriun të mirë, - tha ai, - por njeriu i mirë bën vepra të mira.”

Kështu, në prag të shkishërimit nga Kisha Romane, Luteri e mënjanoi nevojën e murgërisë, duke theksuar se thelbi i të jetuarit të krishterë qëndron në shërbesën ndaj Perëndisë, kudo që të jesh i thirrur, në kishë apo punë laike. “Çdo thirrje e dobishme, - tha ai, - është njëlloj e shenjtë në sytë e Perëndisë.”

HERETIK, I JASHTËLIGJSHËM DHE HERO

Në qershor të vitit 1520, papa Leoni X⁵³⁰ nxori një qarkore që e dënonte Luterin dhe i jepte atij 60 ditë kohë për t'u kthyer e për t'u larguar nga rruga e tij heretike. Djegia e librave në Vitenberg e bëri të qartë qëllimin e Luterit dhe, si pasojë, erdhi dhe shkishërimi i tij. Në janar të vitit 1521, Papa e shpalli heretik dhe e përjashtoi nga “e vetmja Kishë e shenjtë, katolike dhe apostolike”.

Kështu, problemi gjerman ra mbi supet e perandorit të ri, Karli V⁵³¹, i cili ishte betuar për ta mbrojtur kishën dhe për ta larguar herezinë nga perandoria. Ai e thirri Luterin në Dietën⁵³² (apo asamblenë) e vet perandorake të mbledhur në qytetin e Vorms⁵³³, që të jepte një shpjegim për shkrimet e tij. Përpara asamblesë, Luteri këmbënguli edhe një herë se vetëm autoriteti biblik mund t'ia ndryshonte mendjen. “Ndërgjegjja ime është rob i Fjalës së Perëndisë,” - i tha trupit gjykues. - “Nuk do të pendohem për asgjë, sepse të shkosh kundër ndërgjegjes nuk është as e ndershme, dhe as e sigurt. Ja ku qëndroj dhe nuk mund të bëj ndryshe. Perëndia më ndihet! Amen!”

Karlit V nuk i bëri përshtypje. Ai e shpalli Luterin të jashtëligjshëm. “Ky djall në rrobën e murgut, - thoshte deklarata e tij, - i ka përzier të gjitha gabimet e vjetra në një pellg të qelbur dhe ka shpikur të tjera akoma.” Luteri kishte 21 ditë kohë për të kaluar i sigurt për në Saksoni përpara se të hynte në fuqi dënimi. Por kjo s'ndodhi kurrë. Luteri u shpëtua nga arrestimi dhe nga vdekja prej ndërhyrjes së princit të

Saksonisë, dukës Frederiku i Urtë⁵³⁴, pronat e të cilit përfshinin dhe Vitenbergun. Duka i dha Luterit strehim në kështjellën e tij të vetmuar në Vartburg⁵³⁵. I maskuar si një fisnik i vogël nën emrin Junkeri Jërg (Giorg ose Gjergj)⁵³⁶, reformatori qëndroi aty rreth një vit; gjatë kësaj kohe përktheu Dhiatën e Re në gjermanisht⁵³⁷, një hap i parë i rëndësishëm për riformulimin e adhurimit publik dhe privat në Gjermani.

Ndërkaq, revolta kundër Romës vazhdoi të përhapej; qytet më qytet, priftërinjtë dhe këshillat e qyteteve i larguan statujat nga kishat dhe e braktisën meshën. Në skenë u shfaqën reformatorët e rinj, shumë prej të cilëve ishin edhe më radikalë se Luteri. Ç'është më e rëndësishmja, princat, dukët dhe zgjedhësit e shpërfillën dënimin e Luterit, duke e mbështetur lëvizjen e re.

Në vitin 1522, Luteri u kthye në Vitenberg për të vënë në veprim një reformë frymërore, e cila u bë model për një pjesë të mirë të Gjermanisë. Ai e anuloi postin e peshkopit, për arsyen se nuk gjeti garanci për të në Bibël. Kishat kishin nevojë për pastorë, jo për zyrtarë. Pjesa më e madhe e predikuesve në Saksoni dhe territoret përreth e braktisën beqarinë. Edhe murgjit dhe murgeshat u martuan. Vetë Luteri mori për grua, në vitin 1525, një ish-murgeshë, Katerina fon Borën⁵³⁸. Në krishterimin perëndimor u shfaq një imazh i ri për shërbesën - pastori i martuar që jeton si të gjithë të tjerët me familjen e vet. “Në vitin e parë të martesës të duhet që të mësohesh me shumë gjëra,” tha më vonë Luteri. “Zgjoresh në mëngjes dhe gjen mbi jastëk një palë gërsheta që më parë s’kishin qenë aty.”

Luteri redaktoi edhe liturgjinë latine dhe e përktheu atë në gjermanisht. Populli filloi të merrte pjesë në Darkën e Zotit me bukë dhe verë, siç kishin kërkuar husitët një shekull më parë. I gjithë theksi për adhurimin ndryshoi nga kremtimi i një meshe flijuese, në predikimin dhe mësimin e Fjalës së Perëndisë.

Megjithatë, në Gjermani nuk shkonte vaj çdo gjë. Gjatë vitit 1524, Luteri zbuloi se sa shumë lëshime kishte bërë për të marrë mbështetjen e princave gjermanë. Të nxitur nga koncepti i këtij reformatori për lirinë e njeriut të krishterë, të cilin ata e zbatuan edhe në sferat ekonomike dhe sociale, fshatarët gjermanë u rebeluan kundër zotërinjve të tyre. Të shtypur prej shumë kohësh nga fisnikët, fshatarët përfshinë në dymbëdhjetë kërkesat e tyre edhe anulimin e bujkrobërisë - në rast se ajo nuk vërtetohej në ungjijtë - dhe çlirimin nga shërbimet angari që iu kërkohehin.

Në fillim, Luteri e kuptoi drejtësinë e ankesave të fshatarëve, por, kur ata kaluan në ushtrimin e dhunës kundër autoriteteve, ai iu lëshua me tërbim. Në një pamflet të zjarrtë, *Kundër hordhive vjedhëse dhe vrasëse të fshatarëve*⁵³⁹, Luteri u bëri thirrje princave: “T’i shtypni, mbysni dhe thërrni... dhe ta dini se nuk ka gjë më të helmët, më të ligë apo satanike sesa një njeri që rebelohet.”

Në vitin 1525, princat dhe fisnikët e shtypën revoltën me një çmim prej 100,000 jetësh nga ana e fshatarëve. Fshatarët që mbijetuan e konsideruan Luterin një profet të rremë. Shumë vetë iu rikthyen katolicizmit ose u bashkuan me disa forma më radikale të Reformacionit.

Traditat kryesore të Reformacionit

Katolicizmi roman

Krishterimi mesjetar

Ortodoksia lindore

{ Luteranët
Të reformuarit
Katolikët romanë
Anglikanët
Anabaptistët

Pikëpamjet konservatore politike dhe ekonomike të Luterit rridhnin nga besimi i tij se barazia e të gjithë njerëzve përpara Perëndisë vlen vetëm për çështjet frymërore, jo për ato laike. Ndonëse këto pikëpamje i larguan fshatarët nga lëvizja, ato ishin të dobishme për aleanca me princat, shumë prej të cilëve u bënë luteranë pjesërisht për shkak se pikëpamjet e Luterit iu lejonin që ta kontrollonin kishën në territoret e tyre, duke ua forcuar kështu pushtetin dhe pasurinë.

NDIKIMI I VAZHDUESHËM I LUTERIT

Nga viti 1530, kur një kuvend i përbashkët i udhëheqësve të Reformacionit u mblodh në Augsburg për të përpiluar një deklaratetë përbashkët besimi, udhëheqja e lëvizjes filloi të largohej nga duart e Luterit. Reformatori ishte ende i jashtëligjshëm dhe për të ishte e pamundur që të merrte pjesë. Detyra e prezantimit të luteranizmit i takoi një profesori të ri të greqishtes në Vitenberg, Filip Melanktonit⁵⁴⁰. Ky dijetar i ri përpiloi *Rrëfimin e Augsburgut*⁵⁴¹ të firmosur nga princat dhe teologët luteranë, por perandori ishte po aq i patundur për të mos bërë pajtim, sa ç'kishte qenë edhe në Vorms.

Pas Augsburgut, Luteri vazhdoi që të predikonte dhe të jepte mësim Biblën në Vitenberg, por edhe biografit më pozitivë të tij e patën të vështirë që t'i justifikonin disa prej veprimeve që ai bëri në vitet e fundit të jetës. Dikur, në një revistë *Tajm*⁵⁴², është shkruar: “Ai e nënshkroi martesën bigame të mbështetësit të vet, princit Filip të Hesënit⁵⁴³. Ai i dënoi reformatorët që nuk ishin dakord me të, duke përdorur po ato epitete me të cilat kishte etiketuar më parë Papatin. Deklarimet e tij për judenjtë do të ngjanin të tepërta dhe për gjuhën e përdorur nga Hitleri.” “Me afrimin e vdekjes, në vitin 1546, - thotë biografi Roland Bainton, - Luteri shfaqet si një plak zemërak, i rrëmbyer, i zymtë, i papërmbajtur, dhe nganjëherë shumë i vrazhdë.”

Fatmirësisht, defektet personale të një rebeli të plakur nuk e zhdukjin dot aspak madhësitë e arritjes së tij, e cila përfundimisht e transformoi jo vetëm krishterimin, por edhe gjithë qytetërimin perëndimor.

Pas vitit 1530, perandori Karli V e bëri të qartë qëllimin që kishte për ta shtypur herezinë që po rritej. Për t'u mbrojtur, princat luteranë u bashkuan në vitin 1531, në Lidhjen e Shmalkaldit⁵⁴⁴, dhe midis viteve 1546 dhe 1555 vijoi një luftë sporadike civile. Ndërluftuesit arritën në një kompromis me *Paqen e Augsburgut*⁵⁴⁵ (1555), e cila i lejonte çdo princi që të përcaktonte fenë e nënshtetasve të vet, i ndalonte të gjitha degët e protestantizmit, përveç luteranizmit, dhe i urdhëronte të gjithë peshkopët katolikë që të hiqnin dorë nga pronat e tyre, në rast se bëheshin luteranë.

Efektet e këtyre dispozitave ishin të jashtëzakonshme për Gjermaninë. Luteranizmi u bë fe shtetërore në pjesë të mëdha të perandorisë. Nga Gjermania, ai u përhap në Skandinavi. Pikëpamjet fetare u bënë një e drejtë private e princave dhe individit duhej të besonte atë që i thoshte princi i vet, qoftë luteran apo katolik.

Megjithatë, kontributi më i madh që i dha Luteri historisë nuk ishte politik, por fetar. Ai i mori katër pyetjet katolike bazë dhe dha përgjigje të reja e të forta. Pyetjes se si mund të shpëtohet njeriu, Luteri iu përgjigj: “Jo me anë të veprave, por vetëm nëpërmjet besimit.” Pyetjes se ku qëndron autoriteti fetar, iu përgjigj: “Jo në institucionin e dukshëm, të quajtur Kisha Romane, por në Fjalën e Perëndisë, e cila

gjendet në Bibël.” Pyetjes se çfarë është kisha, ai iu përgjigj: “E gjithë bashkësia e besimtarëve të krishterë, meqenëse të gjithë janë priftërinj përpara Perëndisë.” Dhe pyetjes se cili është thelbi i jetës së krishterë, iu përgjigj: “T’i shërbesh Perëndisë në çfarëdolloj thirrjeje të dobishme, qoftë në kishë apo jashtë saj.” Deri në këtë ditë, çdo përshkrim klasik i protestantizmit duhet t’u bëjë jehonë këtyre të vërtetave bazë.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Bainton, Roland. *Here I Stand: A Life of Martin Luther*. Nashville: Abingdon Press, 1950.

Chadwick, Owen. *The Reformation*. Middlesex: Penguin Books, 1964.

Dillenberger, John. *Martin Luther: Selections from His writings*. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc., 1961

Heinze, Rudolph W. *Reform and Conflict: From the Medieval World to the Wars of Religion, AD 1350–1648*. Baker History of the Church. Vol. 4. Grand Rapids: Baker, 2004

Marty, Martin. *Martin Luther*. New York: Penguin, 2004

*McGrath. *Theology of the Cross: Martin Luther's Theological Breakthrough*. 2nd ed. Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2011.

Kapitulli 25

DISHEPULLËZIMI RADIKAL

Anabaptistët

Nën mbulojën e errësirës, rreth një duzinë burrash ecnin ngadalë përmes borës që binte në Cyrih, më 21 janar 1525. Të heshtur, por të vendosur në qëllimin e tyre, ata çanë përmes rrugëve të ngushta. Era e akullt dimërore që frynte nga liqeni, dukej se i përshtatej gjendjes së tyre të brendshme, teksa i afroheshin shtëpisë së Mancëve pranë Katedrales së Madhe⁵⁴⁶, e cila ishte kisha më e madhe në qytet.

Këshilli i qytetit të Cyrihut, atë ditë, i kishte urdhëruar udhëheqësit Konrad Grebel⁵⁴⁷ dhe Feliks Manc⁵⁴⁸ që të mos jepnin më mësim biblike në klasat e tyre. Kundërshtia po rritej së tepërmi! Vetëm katër ditë më parë, Këshilli i pati paralajmëruar të gjithë prindërit që t'i pagëzonin bebet e tyre brenda tetë ditësh pas lindjes, ndryshe do të dëboheshin nga territori. Çfarë duhej të bënin tani vëllezërit? Ata ranë dakord që të takoheshin në shtëpinë e Mancëve për të vendosur.

Me të hyrë brenda, diskutuan për lajmet dhe fjalët që qarkullonin, dhe më pas i kërkuan Perëndisë që t'u krijonte mundësinë për të kryer vullnetin e Tij. Pas lutjes, u ngritën për të ndërmarrë një prej veprimeve më vendimtare në historinë e krishterimit.

Jërg Blauroku⁵⁴⁹, i cili më parë kishte qenë prift, eci drejt Konrad Grebelit dhe i kërkoi që ta pagëzonte sipas mënyrës apostolike, pas rrëfimit të besimit personal që ai kishte në Jezu Krishtin. Grebeli e pagëzoi aty për aty dhe Blauroku pastaj pagëzoi të tjerët. Kështu lindi anabaptizmi, një formë tjetër e rëndësishme e Reformacionit protestant.

Sot, pasardhësit e drejtpërdrejtë të anabaptistëve⁵⁵⁰ janë menonitët⁵⁵¹ dhe huteritët⁵⁵². Amerikanët ndoshta i mendojnë si fermerë me mjekër, të cilët bashkë me gratë e tyre me skufje në kokë, ngasin kuajt dhe karrocet e vogla përgjatë tokave të Pensilvanisë apo Aiouas. Pa automobila; pa kopsa; pa zinxhirë pantallonash.

Në fakt, vetëm një pjesë e menonitëve, “Urdhri i vjetër Amish”⁵⁵³, vazhdon të mbajë fort mënyrat e vjetra. Pjesa më e madhe e menonitëve kanë të njëjtën pamje si gjithë amerikanët e tjerë dhe konsumojnë të njëjtën sasi energjie si ne të tjerët.

Ajo çka i bashkon llojet e ndryshme të menonitëve nuk është stili i rrobave apo mënyra e transportit, por një grup i përbashkët besimi dhe vlerash. Shumë prej këtyre pikave tani pranohen edhe nga të krishterë të tjerë. Kështu, pasardhësit e largët të anabaptistëve sot janë baptistët⁵⁵⁴, kueikërsat⁵⁵⁵, dhe në njëfarë mënyre

edhe kongregacionalistët⁵⁵⁶. Në fakt, në besimin e tyre për ndarjen e kishës nga shteti, anabaptistët e vërtetuan me vepra se ishin praktikisht pararendës të të gjithë protestantëve të sotëm.

Pse kështu? Si mundën disa njerëz kaq të zellshëm të rikthenin krishterimin e Dhiatës së Re, të ishin kaq shumë përpara kohës së tyre? Ashtu si murgjit benediktinë të kohëve të mëparshme, edhe anabaptistët e vërtetuan se ata persona që jetojnë me më shumë devotshmëri për jetën e ardhshme, janë në pozicionin më të mirë për ta ndryshuar të tashmen.

BESIMI BAZË I ANABAPTISTËVE

Në njëfarë mënyre, shfaqja e anabaptizmit nuk ishte diçka e papritur. Shumica e lëvizjeve revolucionare prodhojnë një krah radikalësh, të cilët ndihen të thirrur nga Perëndia për të reformuar reformimin. I tillë ishte anabaptizmi, një zë që u kërkonte reformatoreve të moderuar të godisnin edhe më thellë në themelet e rendit të vjetër.

Ashtu si edhe shumica e lëvizjeve që dalin kundër normës shoqërore, anabaptistëve iu mungonte kohezioni. Asnjë korpus i vetëm doktrine dhe asnjë organizim i bashkuar nuk mbizotëroi ndër ta. Madje dhe emri *anabaptist* iu ngjiti nga armiqtë. Ky emër do të thotë *ripagëzues* dhe kishte për synim që t'i lidhte radikalët me heretikët e kishës së hershme, për t'i përndjekur egërsisht ata. Lëvizja u bë e famshme.

Në fakt, anabaptistët e refuzonin çdo lloj lidhjeje me konceptin e ripagëzimit, sepse nuk e konsideruan kurrë si pagëzim të vlefshëm spërkatjen ceremoniale që merrnin në foshnjëri. Parapëlqenin më tepër të quheshin *baptistë*. Për shumicën prej tyre nuk ishte çështja themelore pagëzimi, por natyra e kishës dhe lidhja e saj me qeveritë civile.

Ata kishin mbërritur në bindjet e veta, si dhe shumica e protestantëve të tjerë, përmes Shkrimeve. Luteri pati dhënë mësim se njerëzit e zakonshëm kanë të drejtën që ta shqyrtojnë vetë Biblën. Ajo kishte qenë udhëheqësja e tij për shpëtim; pse të mos ishte dhe udhëheqësja e tyre?

Si përfundim, grupe të vogla besimtarësh anabaptistë filluan që të mblidheshin në takime për të lexuar Biblat. Në faqet e Dhiatës së Re, ata zbuluan një botë të ndryshme. Nuk e gjetën fare aleancën shtet-kishë, dhe as një botë të krishterë. Përkundrazi, zbuluan se kishat e apostujve ishin bashkësi besimtarësh të përkushtuar, bashkësi burrash dhe grash, të cilët kishin vendosur të ndiqnin Jezusin

lirisht dhe në mënyrë personale. Për shekullin e gjashtëmbëdhjetë, kjo ishte një ide revolucionare.

Me gjithë theksimin që i bëri Luteri fesë personale, kishat luterane ishin kisha “zyrtare”. Ato mbanin një kler të shuguruar, i cili e konsideronte të gjithë popullsinë e një territori të caktuar si pjesë të kishës së vet. Kishat vareshin nga shteti për të marrë rroga dhe përkraheshin prej tij. Protestantizmi zyrtar dukej se ndryshonte vetëm pak nga katolicizmi zyrtar.

Anabaptistët donin që ta ndryshonin gjithë këtë. Qëllimi i tyre ishte “rikthimi” i krishterimit apostolik, kthimi te kishat me besimtarë të vërtetë. “Në kishën e hershme, - thoshin ata, - burrat dhe gratë që kishin përjetuar ringjalljen frymërore personale, ishin të vetmit që quheshin të denjë për pagëzim.” Kishat apostolike nuk e njihnin aspak praktikën e pagëzimit të foshnjave. Kjo traditë ishte thjesht një mjet i përshtatshëm për të përjetësuar botën e krishterë, shoqërinë e krishterë në emër, por frymërisht të pafuqishme.

“Kisha e vërtetë, - këmbëngulnin radikalët, - ishte gjithmonë një bashkësi shenjtoreësh, dishepujsh të përkushtuar, në një botë të ligë.” Ashtu si murgjit misionarë të mesjetës, edhe anabaptistët donin që t’i jepnin formë shoqërisë, me anë të shembullit të tyre me dishepullëzim radikal - madje dhe me vdekjen e tyre, në rast se do të ishte e nevojshme. Ata refuzuan me ngulm që të bëheshin pjesë e pushtetit botëror, si për shembull, të mbanin armë, poste zyrtare apo të bënin betime. Në shekullin e gjashtëmbëdhjetë, kjo pavarësi nga shoqëria sociale dhe nga popullsia qytetare shihej si diçka pezmatuese, revolucionare, e madje edhe si tradhti.

Radikalët gjetën mundësitë më të mira për të predikuar në Zvicër, në vendet e Rinit⁵⁵⁷ dhe në Holandë. Nga mesi i atij shekulli, në Europën gjermanishtfolëse u shfaqën tri grupe: (1) *vëllezërit zviceranë*, të udhëhequr nga Konrad Grebeli dhe Feliks Mancini në Cyrih; (2) *vëllezërit huteritë* në Moravi; dhe (3) *menonitët* në Holandë dhe në Gjermaninë Veriore.

RADIKALËT NË ALPET E ZVICRËS

Në fillim, Konrad Grebeli dhe Feliks Mancini kishin qenë mbështetës të Reformacionit të sapofilluar në Cyrih, udhëhequr nga Ulrih Cvingli⁵⁵⁸ (1484-1531). Në vitin 1519, viti kur Luteri debatoi me Johan Ekun në Lajpcig, Cvingli u bë prift i popullit në Katedralen e Madhe në Cyrih. Ai e filloi Reformacionin jo duke ngjitur teza te dera e kishës, por duke mbajtur ligjërata biblike nga foltorja e saj. I ndikuar nga dijetari i famshëm Erazmi⁵⁵⁹, Cvingli kishte arritur në një pikë nderimi të thellë për gjuhën dhe mesazhin e Dhiatës së Re. Për këtë arsye, mesazhet e tij krijuan një përshtjellim të madh në Cyrih. Një nga dëgjuesit, një djalosh me emrin Tomas

Plater⁵⁶⁰, tha, teksa dëgjonte shpjegimin e Biblës së harruar prej kaq kohësh, se ndihej sikur Cvingli po e çonte lart si ta kishte kapur prej flokësh.

Me respekt të madh, Cvingli e ndoqi Biblën edhe më fort sesa Luteri. Vitenbergasi lejonte gjithçka që nuk e ndalonte Bibla; kurse Cvingli refuzonte çdo gjë që nuk e përshkruante Bibla. Për këtë arsye, Reformacioni në Cyrih kishte prirjen që ta zhvishte veten nga më shumë simbole të Kishës Romane: nga qirinjtë, nga statujat, nga muzika dhe nga pikturat. Më vonë, në Angli, njerëzit e quajtën këtë frymë *puritanizëm*⁵⁶¹.

Grebeli dhe Mancì, të dy persona të shkolluar dhe me pozitë në Cyrih, i mbështetën reformat e para të Cvinglit. Por, duke ndjekur shembullin e reformatorit - studimin e Biblës - ata filluan që të shohin ndryshimet e qarta midis kishave apostolike dhe atyre të kohës.

Në qytet-shtetin e Cyrihut, ashtu si dhe në pjesën tjetër të botës së krishterë, çdo fëmijë i porsalindur pagëzohej dhe konsiderohej anëtar i kishës. Si rezultat, kisha dhe shoqëria ishin identike. Kisha ishte thjesht kisha e gjithkujt. Por, në Dhiatën e Re, kisha ishte bashkësi e të paktëve, një shoqëri besimtarësh të vërtetë, të përkushtuar për të jetuar dhe vdekur për Zotin e tyre.

Kjo është ajo lloj kishe që Grebeli dhe Mancì dëshironin në Cyrih, një kishë të lirë nga shteti, të përbërë prej dishepujsh të vërtetë. Pagëzimi i besimtarëve ishte thjesht karakteristika më e goditur e kësaj forme të re kishe. Por Cvingli nuk donte të bashkohej me këtë revolucion. Ai ua ndiente nevojën etërve të qytetit.

Në vjeshtën e vitit 1524, kur gruaja e Grebelit lindi djalë, të gjitha teoritë u përballën me provën e veprimit. A do të pagëzohej bebja? Grebelët refuzuan dhe prindër të tjerë ndoqën shembullin e tyre.

Për ta zgjidhur këtë krizë, këshilli i qytetit të Cyrihut organizoi një debat publik mbi këtë çështje, më 17 janar 1525. Pasi dëgjuan argumentet e të dyja palëve të çështjes, përfaqësuesit e popullit shpallën si fitues Cvinglin dhe dishepujt e tij. Si pasojë, Këshilli i paralajmëroi të gjithë prindërit që nuk i kishin pagëzuar fëmijët e tyre që ta bënin këtë gjë brenda një jave, përndryshe do të dëboheshin nga Cyrihu.

Ky ishte sfondi i atij pagëzimi historik në shtëpinë e Mancëve, më 21 janar. Ishte një akt i hapur sfide. Por edhe shumë më tepër. Grebeli, Mancì dhe dishepujt e tyre e morën parasysh çmimin. Për këtë arsye, pak pas pagëzimit, kjo shoqëri e vogël e la Cyrihun dhe shkoi në fshatin e Colikonit⁵⁶², aty afër. Atje, në fundin e janarit, lindi bashkësia e parë anabaptiste, e para kishë e lirë (e lirë nga lidhjet me shtetin) e kohëve moderne.

Autoritetet në Cyrih nuk e anashkaluan këtë rebelim. Dërguan policinë në Colikon, arrestuan burrat e sapopagëzuar dhe i burgosën për ca kohë. Por, sapo u liruan, anabaptistët shkuan në qytetet fqinje për t'i konvertuar njerëzit.

Përfundimisht, Këshilli i Cyrihut e humbi durimin. Më 7 mars 1526, ai vendosi që të gjithë ata që do të gjendeshin të pagëzuar sërish, do të dënoheshin me mbytje në lumë. Siç duket, ata mendonin kështu: “Në qoftë se heretikët duan ujë, le t’ua

japim me bollëk atë.” Në harkun e një viti, më 5 janar 1527, Feliks Manci u bë i pari martir anabaptist. Autoritetet e Cyrihut e mbytën në lumin Limat⁵⁶³, i cili rrjedh përmes qytetit. Brenda katër vitesh, lëvizja radikale rreth e qark Cyrihut u çrrënjosh plotësisht.

Shumë prej të përndjekurve u arratisën për në Gjermani dhe Austri, por e ardhmja nuk ishte më e mirë atje. Në vitin 1529, Dieta perandorake e Shpajërit⁵⁶⁴ e shpalli anabaptizmin herezi dhe çdo gjykatë e botës së krishterë ishte e detyruar që t’i dënonte heretikët me vdekje. Gjatë viteve të Reformacionit, rreth katër ose pesë mijë anabaptistë u ekzekutuan me zjarr, ujë dhe shpatë.

Ne na duket se anabaptistët kishin një kërkesë të thjeshtë: e drejta e çdo personi për të pasur besimin e vet. Por, në shekullin e gjashtëmbëdhjetë, heretikët dukej se po e shkatërronin vetë përbërjen e shoqërisë. Prandaj dhe zëri i ndërgjegjes shpesh mbytej nga martirizimi.

Këtë zë e dëgjojmë në një letër mallëngjyese të shkruar nga një nënë e re në vitin 1573, drejtuar vajzës së saj, e cila kishte lindur vetëm para pak ditësh. I ati ishte ekzekutuar që më parë si anabaptist. Të ëmës, e cila gjendej në një burg në Anversë⁵⁶⁵, i ishte shtyrë ekzekutimi vetëm sa për të lindur fëmijën. Ajo shkruan për ta inkurajuar të bijën që të mos rritet e turpëruar për prindërit e saj:

Fëmija im i dashur, dashuria e vërtetë e Perëndisë të forcoftë në virtyt, sepse je kaq e vogël dhe unë jam e detyruar që të të lë vetëm në këtë botë të ligë, të poshtër dhe të shthurur.

Oh, sikur t’i kishte pëlqyer Zotit që të mundesha të të rrisja vetë, por duket se ky nuk qenka vullneti i Tij... Mos u turpëro për ne; vetë profetët dhe apostujt shkuan nëpër të njëjtën rrugë. Babi yt i dashur shpalli me anë të gjakut të tij se ky është besimi i vërtetë, dhe unë shpresoj që të bëj të njëjtën gjë me gjakun tim, megjithëse mishi dhe gjaku duhet të mbeten te shtylla ku do të lidhem dhe te turra e druve ku do të digjem, duke e ditur mirë se do të takohemi në botën tjetër.

Midis misionarëve të hershëm anabaptistë, të cilët e çuan mesazhin e tyre në lindje, përmes Alpeve, në rajonin e quajtur Tirol, ishte dhe Jërg Blauroku. Autoritetet katolike atje i persekutuan me shumë forcë anabaptistët. Më 6 shtator 1529, vetë Blauroku u dogj në turrën e druve.

Përndjekja i detyroi anabaptistët që të lëviznin për në veri. Shumë prej tyre gjetën strehim në tokat e disa princave shumë tolerantë në Moravi. Atje themeluan një formë të qëndrueshme ekonomike të quajtur *Brudërhof*⁵⁶⁶, një komunë e krishterë. Ata kishin pjesërisht për synim që të ndiqnin shembullin e bashkësisë së hershme apostolike, por komunitetin e kërkonin edhe për arsye praktike, si mjet për mbijetesën e grupit që ndodhej në përndjekje. Bashkësitë e tyre u përpoqën që të tregonin se në mbretërinë e Perëndisë vëllazëria vjen përpara vetvetes. Të

konsoliduar nën udhëheqjen e Jakob Huterit⁵⁶⁷, i cili vdiq në vitin 1536, këto grupe u njohën me emrin *huteritë*.

NDËRTIMI I MBRETËRISË BËHET I RREZIKSHËM DHE DEL JASHTË KONTROLLIT

Frika e katolikëve dhe luteranëve për radikalët anabaptistë u thellua papritmas në mesin e viteve 1530, me rebelimin e çuditshëm në Mynstër⁵⁶⁸. Mynstëri ishte një qytet episkopal në Vestfali⁵⁶⁹, pranë Holandës. Në vitin 1532, Reformacioni u përhap me shpejtësi në atë qytet. Në fillim, atje ishte i fortë një grup konservator luteran. Por më pas, emigrantët e sapoardhur, të cilët ishin apostuj të një figure të çuditshme të quajtur Jan Matejs⁵⁷⁰, i çuan drejt fanatizmit personat që ishin në pushtet. Shumë njerëz e kërkuan krijimin e mbretërisë tokësore të Zotit në Mynstër. Historianët e kishës i quajnë *hiliazma*⁵⁷¹ këto pikëpamje, që do të thotë besim në një vit tokësor njëmijëvjeçar të mbretërisë së Krishtit.

Kur peshkopi i rajonit i bashkoi trupat e vet për të rrethuar qytetin, anabaptistët atje, ndonëse nuk e kishin zakon, u mbrojtën me armë. Me vazhdimin e rrethimit, kontrollin e qytetit e morën udhëheqësit më ekstremë. Në verën e vitit 1534, një ish-pronar hani, Jani i Leidënit⁵⁷², mori në dorë pushtetin dhe sundoi si despot absolut. Duke pretenduar se kishte disa zbulesa të reja nga Perëndia, Jani paraqiti praktikën e poligamisë së Dhiatës së Vjetër dhe nga shtatori mori titullin “Mbreti David”.

“Mbreti David” jetoi në shkëlqim me haremin e vet, por e mbajti lart moralin në qytet me një dinakëri të habitshme, me gjithë urinë e përhapur në masë. Ai arriti ta mbajë ushtrinë e peshkopit jashtë qytetit, deri më 24 qershor 1535. Rënia e qytetit i dha fund sundimit të Davidit. Por, për shekuj me radhë, europianët me të dëgjuar fjalën “anabaptist” mendonin për rebelimin e Mynstërit. Për ta kjo fjalë do të thoshte një fanatizëm fetar me sy të egërsuar.

Në fund të shtypjes së Mynstërit, anabaptistët e demoralizuar të zonës së Rinit të Poshtëm morën përsëri zemër nga shërbesa e Meno Simonsit⁵⁷³. Megjithëse ishte gjithmonë në rrezik për jetën, Menoja, një ish-prift, udhëtonte kudo për të vizituar grupet e shpërndara anabaptiste të Europës Veriore dhe i frymëzonte me predikimet e tij gjatë natës. Menoja predikonte në mënyrë të palëkundur pacifizmin. Si rezultat, emri i tij me kalimin e kohës filloi të përfaqësojë refuzimin e dhunës nga ana e kësaj lëvizjeje. Megjithëse Menoja nuk ishte themelues i kësaj lëvizjeje, shumica e pasardhësve të anabaptistëve të shekullit të njëzetë quhen *menonitë*.

Duke mbijetuar vetëm si banda njerëzish të jashtëligjshëm në Zvicër, në Moravi dhe në Holandë, këto grupe anabaptiste nuk kishin shumë mundësi që t'i koordinonin përpjekjet e tyre ungjillëzuese ose për t'i dhënë besimit të tyre një shprehje të përbashkët. Megjithatë, në një rast shumë të rëndësishëm, ata u përpoqën që të binin dakord për të gjetur një emërues të përbashkët për sa i përket vëllazërisë me njëri-tjetrin.

PIONIERËT E KRISHTERIMIT MODERN

Xhon H. Joderi⁵⁷⁴ dhe Alan Krajderi⁵⁷⁵ e shohin këtë konferencë të parë si një përmbledhje të besimit anabaptist. Në vitin 1527, në komunën Shlajthajm⁵⁷⁶ (në kufirin e sotëm të Zvicrës me Gjermaninë, pranë Shafhauzenit), anabaptistët u takuan në sinodin e parë të Reformacionit protestant. Figura kryesore e këtij takimi ishte një ish-murg benediktin, Mikael Satleri⁵⁷⁷, i cili, katër muaj më vonë u dogj në turrën e druve në qytetin Rotenburg-mbi-Nekar aty afër. Koha vërtetoi se “Bashkimi vëllazëror” i miratuar në Shlajthajm, ishte një dokument shumë i rëndësishëm. Ne e quajmë Rrëfimi i Shlajthajmit⁵⁷⁸. Gjatë dekadës së mëvonshme, shumica e anabaptistëve në të gjitha pjesët e Europës ranë dakord me pikat e tij të besimit.

E para e atyre bindjeve ishte ajo që anabaptistët e quajnë *dishepullëzim*. Lidhja e të krishterit me Jezun Krishtin duhet të shkojë përtej përvojës së brendshme dhe pranimi të doktrinëve. Ajo duhet të përfshijë një ecje të përditshme me Perëndinë, në të cilën mësimi dhe shembulli i Krishtit i japin formë një stili të transformuar jetese. Një anabaptist⁵⁷⁹ ka thënë: “Askush nuk mund ta njohë vërtet Krishtin, përveçse kur e ndjek Atë gjatë jetës.” Kjo donte të thoshte një bindje të patundur ndaj “fjalëve të qarta dhe të shkëlqyeshme të Birit të Perëndisë, fjala e të cilit është e vërteta, dhe urdhërimet e të cilit janë jetë e përvetshme”. Zakonisht, të krishterët mendojnë se një person duhet që së pari të kuptojë (të interpretojë) e më pas të bindet; instinkti anabaptist është e kundërta e kësaj: vetëm bindja çon në të kuptuarit e diçkaje.

Rrjedhojat e të qenit dishepull, siç arritën ta kuptojnë dhe anabaptistët, ishin nga më të ndryshmet. Për shembull, anabaptistët refuzonin të bënin betime për shkak të urdhërimit të qartë të Jezusit në Predikimin në Mal: “Mos u betoni fare, as për qiellin,... as për dheun,... as për Jerusalemin” (*Mateu 5:34, 35*). Për anabaptistin nuk ka shkallë apo nivele të të thënit të së vërtetës.

Një parim i dytë anabaptist, parimi i dashurisë, rrodhi në mënyrë të logjikshme nga i pari. Në marrëdhëniet e tyre me joanabaptistët, ata vepronin si pacifistë. Nuk mund të shkonin as në luftë, as të mbroheshin nga përndjekësit, as të merrnin pjesë në detyrimin nga ana e shtetit.

Por etika e dashurisë shprehej edhe brenda komuniteteve anabaptiste në ndihmën reciproke dhe rishpërndarjen e pasurisë. Mes anabaptistëve të Moravisë, siç e kemi parë, kjo çoi dhe në një jetë komunitare të krishterë.

Parimi i tretë anabaptist është ajo që e quajmë pikëpamja *kongregacionale* (si bashkësi) e autoritetit kishtar, drejt të cilit u prirën Luteri dhe Cvingli në vitet e tyre të para si reformatorë. Në asamblëtë anabaptiste, të gjithë anëtarët duhej të ishin besimtarë të pagëzuar vullnetarisht, pasi të kishin bërë rrëfimin e besimit personal në Krishtin. Pastaj çdo besimtar ishte edhe prift për besimtarët e tjerë, edhe misionar për jobesimtarët.

Vendimarrja bëhej mbi bazën e të gjithë anëtarëve. Kur vendoseshin çështje doktrine, autoriteti i Shkrimeve interpretohej jo nga ndonjë traditë dogmash apo nga ndonjë udhëheqës kishtar, por me anë të marrëveshjes së të gjithë mbledhjes lokale, në të cilën të gjithë mund të flisnin dhe të dëgjonin në mënyrë kritike. Prej tyre pritej që ta ndihmonin njëri-tjetrin për të jetuar me besnikëri kuptimin e përkushtimit të tyre të pagëzimit.

Një bindje e katërt kryesore anabaptiste ishte këmbëngulja për ndarjen e kishës nga shteti. “Të krishterët, - pretendonin ata, - ishin një popull i lirë, i padetyruar dhe me vullnet të lirë.” Besimi është dhuratë e Perëndisë dhe autoritetet civile e kalojnë fuqinë e tyre ligjore kur “e detyrojnë Fjalën e Perëndisë me grusht të hekurt”. “Kisha, - thoshin anabaptistët, - është e dallueshme nga shoqëria, edhe në rast se shoqëria pretendon që të jetë e krishterë. Ndjekësit e vërtetë të Krishtit janë popull shtegtar; dhe kisha e tij është një demonstrim marshimi i të huajve të përhershëm.”

Duke e ndarë kishën nga shteti, anabaptistët u bënë të krishterët e parë të kohëve moderne që predikuan lirinë e plotë fetare; të drejtën për t’u bashkuar në adhurim me persona të tjerë të të njëjtit besim, pa mbështetjen e shtetit dhe pa përndjekje shtetërore.

Përgjatë shekujve, pasardhësit e anabaptizmit i humbën shumë prej karakteristikave të themeluesve. Duke kërkuar një kishë të pastër, ata shpesh u bënë legalistë. Të interesuar vetëm për mbijetesën e vet, e humbën zellin ungjillëzues dhe u bënë të njohur thjesht si fermerë të shkëlqyer, njerëz të mirë dhe “të heshturit e vendit”. Vetëm në fund të shekullit të nëntëmbëdhjetë arritën që të përjetonin sërish një rritje dhe ripërtëritje të freskët. Nga fundi i shekullit të njëzetë, anëtarësia e tyre në mbarë botën arriti në më shumë se pesëqind mijë persona. Megjithatë, edhe përtej kufijve të bashkësive menonite dhe huterite, të krishterët kanë përqaftuar një ose më shumë prej parimeve për të cilat ai brez i parë “radikalësh” ishte gati të jepte edhe jetën.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

- Clasen, Claus-Peter. *Anabaptism: A Social History, 1525–1618*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1972.
- Estep, William R. *The Anabaptist Story*. Grand Rapids: Eerdmans, 1975.
- Hershberger, Guy F. *The Recovery of the Anabaptist Vision*. Scottdale, PA: HeraldPress, 1957.
- Littell, Franklin H. *The Origins of Sectarian Protestantism*. New York: Macmillan, 1964.
- Wenger, John Christian. *Even unto Death*. Richmond: John Knox Press, 1946.
- *Weaver, Denny. *Becoming Anabaptist: The Origin and Significance of Sixteenth Century Anabaptism*. 2nd ed. Scottdale, PA: Herald Press, 2005.
- Williams, George H. and Angel M. Mergal. *Spiritual and Anabaptist Writers*. Philadelphia: The Westminster Press, 1957.
- *Van Braght, Thieleman J. *Martyrs Mirror: The Story of Seventeen Centuries of Christian Martyrdom from the Time of Christ to AD. 1660*. Trans. Joseph F. Sohm. Scottdale, PA: Herald Press, 1950.

NË VALLE ME DETYRIM

Zhan Kalvini

Lufta që shpërtheu mes Spanjës dhe Francës⁵⁸⁰ e pati mbyllur rrugën për në Strasburg. Prandaj studiuesi i ri nga Franca, me shpresën për të vazhduar studimet, u detyrua që të kalonte përmes Gjenevës. Kishte planifikuar të qëndronte vetëm një natë. E dinte se ai qytet nuk ishte vendi më i mirë për të qenë i vetëm.

Gjeneva ishte në rrëmujë të plotë. Asaj i kishte dalë nami se ishte një qytet shumë i dhënë pas qejfit, por refuzimi që i kishte bërë kohët e fundit Dukës së Savojës⁵⁸¹ dhe Papës⁵⁸² në Romë, i kishte lënë çështjet publike në një gjendje të mjerueshme dhe qyteti vetë ishte i përçarë ndërmjet fraksioneve të rrezikshme.

Një reformator i zjarrtë, i quajtur Gijom Farel⁵⁸³, kishte predikuar në Gjenevë për katër vjet me radhë dhe meshat katolike ishin ndërprerë. Por protestantizmi i Gjenevës varej kryesisht nga armiqësia politike ndaj peshkopit⁵⁸⁴, jo nga ndonjë bindje doktrinare. Askush nuk kishte bërë përpara për t'u dhënë formë institucioneve fetare të qytetit sipas udhëzimeve biblike.

Fareli e dinte se qyteti kishte nevojë për një administrator. Kështu, gjatë vizitës “së rastësishme” të francezit të ri Zhan Kalvin⁵⁸⁵, Fareli kërkoi ta takonte vizitorin. Te Kalvini ai gjeti përgjigjen e nevojave të Gjenevës dhe kështu iu lut studiuesit të ri që të mos vazhdonte më tej, por të qëndronte në qytet dhe të ndihmonte në forcimin e punës atje.

Kalvini kundërshtoi duke thënë se kishte disa studime të veçanta për të ndjekur. Por Fareli iu përgjigj: “Ti po ndjek vetëm dëshirat e tua! Në qoftë se nuk na ndihmon në këtë punë të Zotit, Zoti do të të ndëshkojë, sepse po shikon interesin tënd dhe jo të Tijin.”

Kalvini u tmerrua. Gjëja e fundit që dëshironte ishte të fyente Perëndinë e Gjithëpushtetshëm! Prandaj pranoi që të qëndronte dhe mori menjëherë në duar kauzën reformatore të Gjenevës.

Vite më vonë, duke kthyer vështrimin pas në lidhje me këtë karrierë, Kalvini vërejti: “Duke qenë nga natyra një njeri pak i pashoqërueshëm dhe i turpshëm, më pëlqenin shumë qetësia dhe vetmia.... Por Perëndia më ka futur kaq shpesh në mes të vorbullës, nëpërmjet ndodhish të ndryshme, sa që nuk më ka lënë të gjej askund qetësi dhe, me gjithë natyrën time, më nxori me zor në pah dhe më detyroi të *hyj në valle*, siç i thonë fjalës.”

Heqja e kësaj “valleje” nga ana e Kalvinit i dha formë një tradite të tretë reformatore. Sot atë e quajmë *krishterimi i reformuar* ose *kalvinist*. Ai përfshin të gjithë presbiterianët, kishat e reformuara gjermane dhe holandeze, si dhe shumë baptistë dhe kongregacionalistë.

KUPTIMI I KRISHTERIMIT TË REFORMUAR

Cilat janë karakteristikat unike të krishterimit të reformuar? Gjurmët e karakteristikave mbizotëruese të jetës dhe mësimeve të atij dijetari të ri që dëgjoi thirrjen e Perëndisë në paralajmërimin e Gijom Farelit, mund t’i ndjekim mirë.

Perëndia kishte në dorë diçka. Kalvini ishte i bindur për këtë. Ai e quajti vullnet sovran të Perëndisë. Doktrina qendrore e Luterit ishte shfajësimi me anë të besimit, kurse doktrina qendrore e Kalvinit ishte sovraniteti i Perëndisë. Të dy reformatoret kishin një ndjesi të jashtëzakonshme të madhështisë së Perëndisë, por Luterit kjo i shërbeu për të treguar mrekullinë e faljes, ndërsa Kalvinit për të treguar sigurinë e pandryshueshmërisë së qëllimit të Perëndisë.

Kalvini (1509-1564) kishte të përbashkët me Luterin katër bindjet kryesore protestante, por ai ishte lindur një brez pas Luterit, në një vend tjetër, dhe ishte plotësisht i ndryshëm nga Luteri.

Luteri ishte djalë fshati, murg, dhe më pas profesor universiteti; Kalvini ishte dijetar dhe jurist, i thirrur për një shërbesë publike të trazuar në një komunitet tregtar në lulëzim. Natyrisht, ata ndikoheshin nga nevoja të ndryshme dhe theksonin zgjidhje të krishtera të ndryshme. Themelet e tyre ishin të njëjta, por strukturat e doktrinës dhe praktikës që ngritën në Vitenberg dhe në Gjenevë ishin të ndryshme në shumë aspekte të rëndësishme.

Aftësitë organizative dhe ekzekutive të Kalvinit bënë të mundur që ai të ndërtonte mbi themelet e punës së Cvinglit. Lëvizja reformuese e filluar në Cyrih u përhap me shpejtësi nëpër të gjithë Zvicrën gjermanishtfolëse. Berna dhe territoret përreth (kantoni) iu bashkuan radhëve protestante në vitin 1528. Qyteti i Bazelit bëri të njëjtën gjë në vitin 1529. Shumë shpejt, lëvizjes iu bashkuan Apenceli⁵⁸⁶, Sankt Galeni⁵⁸⁷ dhe Shafhauzeni⁵⁸⁸.

Lloji cvinglian i Reformacionit gjeti mbështetje edhe jashtë Zvicrës, në qytetin e rëndësishëm gjerman të Strasburgut⁵⁸⁹. Atje, Martin Bucer⁵⁹⁰ (1491-1551), të cilit ia kalonin në influencë në të gjithë Gjermaninë vetëm Luteri dhe bashkëpunëtori i tij Melanktoni, kishte prirjen që të simpatizonte më tepër Cvinglin sesa Luterin.

Nga ana tjetër, kundërshtia midis kantoneve protestante dhe katolike në Zvicër çoi, më 11 tetor 1531, në një betejë që u zhvillua në komunën Kapl⁵⁹¹ midis qytetit

të Cyrihut dhe fqinjëve të tij katolikë. Cvingli humbi jetën gjatë betejës. Kështu, udhëheqja e Reformacionit në Cyrih ra në shpatullat e Hajnrih Bulingerit⁵⁹². Por, aty nga viti 1540, Gjeneva, në Zvicrën frëngjishtfolëse, arriti të bëhej qendra ndërkombëtare e krishterimit të reformuar nën drejtimin e disiplinuar të Kalvinit.

Zhan Kalvini vinte nga një qytet i vogël⁵⁹³, 100 km⁵⁹⁴ në verilindje të Parisit. I ati donte me ngulm që i biri të kishte të gjitha përfitimet e një arsimimi të mirë. Kalvini hyri në Universitetin e Parisit në moshën katërmëdhjetëvjeçare dhe zotëronte jo vetëm një stil të shkëlqyeshëm të shkruari, por edhe një dhunti për argumentimin logjik. Në vitet e mëvonshme, njerëzve ndoshta mund të mos iu pëlqente ajo që thoshte Kalvini, por të gjithë e kuptonin fare mirë se çfarë kishte thënë ai. Universitetin e la në vitin 1528, me gradën *master*.

Pas Parisit, me këmbënguljen e të atit, Zhani iu kthye studimit të ligjit në universitetet e Orleanit⁵⁹⁵ dhe të Burzhit⁵⁹⁶, por vdekja e të atit, në vitin 1531, i dha atij liri që të ndiqte interesat e veta. Kështu, ai u kthye në Paris si student i klasikëve, duke synuar një karrierë studimore.

Studimet e sollën Kalvinin në kontakt me idetë reformatore që qarkullonin në Paris dhe, pas pak kohësh, një ndodhi në jetën e tij e ktheu atë në një drejtim të ri. Këtë ai e quajti “një kthim i papritur te Perëndia”. Nuk e kemi të qartë datën, por sigurisht ajo ishte shumë më tepër se një lloj ndriçimi frymëror apo njohje e autoritetit suprem të Shkrimeve. Kalvini ia nënshtroi vullnetin e vet Perëndisë. Hoqi dorë nga karriera si studiues i klasikëve, duke iu bashkuar kauzës protestante në Francë.

Në vjeshtën e vitit 1533, Kalvini ishte lidhur kaq shumë me mikun e tij Nikolas Kop⁵⁹⁷, sa që, kur Kopi mbajti një fjalim të fortë protestant si rektor i universitetit, disa dyshuan se mos fjalimin ia kishte shkruar Kalvini. Ky fjalim i fuqishëm e hodhi në përshtjellim të gjithë institucionin dhe Kalvini u detyrua të largohej nga Parisi. Reformatori i ri gjeti strehim në qytetin e Bazelit, ku, në muajin mars të vitit 1536, nxori botimin e parë të librit të tij me shumë ndikim, *Parimet e fesë së krishterë*⁵⁹⁸.

Vepra e tij ishte shpjegimi më i pastër, më logjik dhe më i qartë i doktrinës protestante që nxori ndonjëherë epoka e Reformacionit, dhe ajo i dha menjëherë një famë europiane autorit të saj të ri. Njëzet vjet më vonë, ajo u bë një vepër edhe më e gjerë, por interpretimi që ajo u bëri të vërtetave të krishtera mbeti i njëjtë në thelb.

Si hyrje për *Parimet*, Kalvini i drejtonte një letër të spikatur Fransuasë I⁵⁹⁹, mbretit të Francës, duke i mbrojtur protestantët në atë vend nga kritikën e armiqve dhe duke përligjur të drejtën e tyre për t’u dëgjuar me respekt. Askush nuk kishte folur më parë me kaq efekt në interes të tyre, prandaj me këtë letër Kalvini fitoi një pozitë udhëheqëse në çështjen protestante.

GJENEVA: SHTËPIA E KALVINIZMIT

Kalvini nuk mund të qëndronte më gjatë në Francë. Prandaj, pas disa muajsh udhëtimi, u drejtua për në Strasburg, atë natë fatpërcaktuese, në korrik të vitit 1536, kur Gijom Fareli e rekrutoi për punën e Perëndisë në Gjenevë.

Këshillat e qytetit i ofruan Kalvinit një post, profesor i Shkrimeve të Shenjta, dhe ai e filloi punën me shumë energji. Përgatiti një rrëfim besimi që duhej të pranohej nga çdokush që dëshironte të bëhej qytetar; planifikoi një program arsimi për të gjithë; dhe këmbënguli për shkishërimin, sidomos me përjashtim nga Darka e Zotit të të gjithë atyre që nuk jetonin sipas standardeve frymërore.

Ky ishte programi më i fortë i disiplinës morale në protestantizëm, ndoshta edhe pak më i fortë nga sa kishin pritur senatorët e qytetit. Kjo shkaktoi kundërshti, sidomos mbi atë se kush kishte të drejtën të shkishëronte, kisha apo magjistratët. Pas një viti beteje, Kalvini dhe Fareli e humbën debatin dhe, në prill 1538, këshillat e qytetit i urdhëruan dy reformatorët që të largoheshin nga Gjeneva. Kalvini u duk sikur dështoi.

Tre vitet e tjera, të cilat i kaloi në Strasburg, ishin ndoshta më të lumturat në jetën e Kalvinit. Si pastor i kishës së refugjatëve francezë, ai ishte i lirë që të zbatonte masa disiplinore; ishte një mësues i suksesshëm teologjie; nderohej nga qyteti dhe u bë përfaqësues i tij nëpër konferencat e rëndësishme fetare në Gjermani. Gjatë kësaj kohe, u martua me një vejushë që kishte dy fëmijë, e cila i qëndroi shoqe besnike deri kur ajo vdiq, në mars të vitit 1549.

Ndërkaq, miqtë e Kalvinit në Gjenevë e rifituan pushtetin në qeverisjen e qytetit dhe i kërkuan me ngulm që të kthehej dhe të rifillonte përpjekjet për reformë. Në shtator të vitit 1541, jo me shumë dëshirë, ai e mori sërish barrën gjenevase sipas të gjitha kushteve të tij. Kushtetuta e kishës, e pranuar nga qyteti, vinte në jetë idetë kryesore të Kalvinit.

Kisha qeverisej nga katër poste: pastorët, mësuesit, pleqtë dhe dhjakët. Dymbëdhjetë pleqtë bashkë me predikuesit formonin këshillin mbikëqyrës, i cili ishte përgjegjës për mbikëqyrjen morale të qytetit. Shkeljet renditeshin që nga mungesat në adhurimin publik, te pirja e alkoolit, kurvëria, bixhozi dhe vallëzimi.

Natyrisht, kundërshtimi vazhdoi. Shpeshherë Kalvini ishte në prag dëbimi. Por ai çau përpara me kurajë, dhe ardhja e të mërguarve për shkak të besimit, kryesisht nga Franca, të cilët Kalvini i tërhoqi në mënyrë të vazhdueshme për në Gjenevë, i forconte ndjekësit e tij.

Gjatë një momenti të dobët të ndikimit të Kalvinit, në vitin 1553, mjeku i shkëlqyer, por i çrregullt, Migel Serveti⁶⁰⁰, kërkoi strehim në Gjenevë. Serveti i kishte shpëtuar përndjekjes katolike për herezinë e tij të mohimit të doktrinë së Trinisë. Ai mbërriti në Gjenevë pikërisht në momentin kur armiqtë e Kalvinit po ia sfidonin autoritetin. Ndonëse Kalvini dëshironte një vdekje më të mëshirshme sesa djegia e këtij heretiku, ai e mbështeti vdekjen e mendimtarit të paekuilibruar.

Serveti u dogj në turrën e druve dhe shumë vetë në brezat e mëvonshëm e kujtojnë Kalvinin pikësëpari si “ai që dogji Servetin.”

Dy vjet më vonë, pozita e Kalvinit në Gjenevë u bë e sigurt dhe, deri sa vdiq, nuk pati më ndonjë kundërshtim serioz në qytet. Por, për Kalvinin, Gjeneva nuk ishte kurrë qëllimi në vetvete. Ai e konsideronte qytetin si një strehim për protestantët e përndjekur, si një shembull komuniteti të krishterë të disiplinuar dhe si qendër për trajnimin e predikuesve. Studentë entuziastë nga e gjithë Europa vinin në Gjenevë për të parë atë që Xhon Noksi⁶⁰¹ e kishte quajtur “shkolla më e përkryer e Krishtit mbi tokë që nga ditët e apostujve”. Ata e morën teologjinë e Kalvinit drejtpërsëdrejti dhe jetuan me bindje sipas stilit strikt të jetesës në qytet.

SOVRANITETI I PERËNDISË

Kalvinizmi i thithur nga studentët rridhte nga besimi kryesor i Kalvinit në sovranitetin absolut të Perëndisë. “Perëndia pohon se Ai zotëron një pushtet të plotë, - shkroi ai, - dhe kërkon që t’ia njohim dhe ne këtë cilësi.” Perëndia është “Qeverisësi i të gjitha gjërave”. Në urtësinë e Tij, që nga përjetësia më e largët, Ai vendosi se çfarë do të bënte dhe, me anë të vetë fuqisë së Tij, përmbush atë që ka dekretuar.

Kjo është më tepër sesa një udhëheqje e përgjithshme. Bibla mëson drejtimin e veçantë të Perëndisë në jetën e individit. Në të thuhet se asnjë harabel nuk bie përtokë pa dashjen e Atit⁶⁰². Gjithashtu, lexojmë se disa nënave iu ka dhënë fëmijë dhe disa të tjerave jo. Ndodhi të tilla nuk përfaqësojnë një fatalizëm të pandalshëm në natyrë, por dekretet personale të Perëndisë së Plotfuqishëm, i cili i bën njerëzit që të ecin në rrugët e Tij.

Në rast se teksti përfundimtar i Luterit ishte: “I drejti do të rrojë prej besimit”⁶⁰³, ai i Kalvinit ishte: “U bëftë vullneti yt në tokë si në qiell.”⁶⁰⁴ Kalvini e konsideroi doktrinën e vjetër të paracaktimit, të dhënë si mësim prej Palit, Augustinit dhe Luterit, si burimin e përkushtimit fetar. Kalvini e konsideronte zgjedhjen hyjnore për jetë të përjetshme jo thjesht si një problem për mendjen, por si burimin më të thellë për siguri, përlujtje dhe fuqi morale.

Kalvini nuk predikonte se e dinte në mënyrë absolute se cilët ishin të zgjedhurit e Perëndisë, të shpëtuarit, por besonte se kishte tri prova që përbënin një matës të mirë për të gjykuar se cilët mund të jenë të shpëtuar: pjesëmarrja në të dyja sakramentet, Pagëzimi dhe Darka e Zotit; një jetë e drejtë morale; dhe shpallja publike e besimit. Këto ishin të mjaftueshme për një kishë të disiplinuar mbi tokë.

Rrjedhoja e besimit për Kalvinin, shumë më tepër sesa për Luterin, është përpjekja maksimale për të paraqitur mbretërinë e Perëndisë në tokë. Megjithëse nuk ndodhet më nën gjykimin e Perëndisë, i krishteri i vërtetë gjen te ligji shembullin hyjnor për karakterin moral. Njeriu nuk shfajësohet nëpërmjet veprave, por asnjë njeri i shfajësuar nuk është pa vepra. Askush nuk mund të jetë një i krishterë i vërtetë, pa aspiruar për të pasur shenjtëri në jetë. Ndjekja e fortë e drejtësisë morale ishte njëra prej karakteristikave kryesore të kalvinizmit. Ajo e bëri karakterin një provë thelbësore të jetës së vërtetë fetare dhe i jep shpjegim veprimtarisë dinamike dhe sociale të kalvinizmit. Perëndia i thërret të zgjedhurit për qëllimin e tij!

Theksimi që kalvinizmi i bëri sovranitetit të Perëndisë, çoi në një pikëpamje skeptike ndaj shtetit. Luteri kishte prirjen që ta konsideronte suprem shtetin. Princat gjermanë shpesh përcaktonin se ku dhe si duhej të predikohej ungjilli. Por Kalvini dha si mësim se askush, qoftë ky edhe mbret apo papë, nuk mund të pretendonte që të kishte një pushtet absolut. Kalvini nuk predikoi kurrë “të drejtën për revolucion”, por e nxiti rritjen e asambleve përfaqësuese dhe theksoi të drejtën e tyre për t’i rezistuar tiranisë së monarkëve. Rezistenca kalviniste ndaj ushtrimit të pushtetit arbitrar nga ana e monarkëve ishte një faktor kryesor në zhvillimin e qeverive kushtetuese moderne.

“Kisha, - tha Kalvini, - nuk i nënshtrohet qeverisë së kësaj bote, përveçse në ato çështje që janë qartësisht të kësaj bote. Nga ana tjetër, kisha ka detyrim nën Perëndinë sovran, që t’i udhëheqë autoritetet qeverisëse në çështje frymërore.” Një vizion i tillë i dërgoi ndjekësit e Kalvinit nëpër të gjithë Europën për të pasur një bashkëpunim frymëror, i cili synonte përmbysjen e fesë së rreme, si edhe të qeverive kufizuese.

Shumë dishepuj të zellshëm e konsideronin Gjenevën si një pikë zbarkimi të themeluar nga Perëndia. Ajo ishte një premtim se mbretëria do të organizohej një ditë. Kur largoheshin nga Gjeneva, ata ktheheshin në vendet e tyre për të vendosur atje parimet kalviniste. Si rezultat, kalvinizmi mori shumë shpejt përmasa ndërkombëtare.

Në Francë, kalvinizmi mbeti pakicë, por falë të konvertuarve që ishin pjesë e fisnikërisë dhe njerëz me ndikim, kjo lëvizje fitoi një rëndësi të jashtëzakonshme në numër. Të njohur me emrin hygëno⁶⁰⁵, kalvinistët francezë kërcënonin të merrnin drejtimin e vendit, kur mijëra prej tyre u masakruan pa mëshirë në Ditën e Shën Bartolomeut⁶⁰⁶, në vitin 1572. Ata mbetën një pakicë e rëndësishme, por nuk u bënë më kurrë sërish sfidë për fronin katolik.

Në Holandë, kalvinizmi shërbeu si një pikë bashkuese për opozitën ndaj sundimit shtypës të Spanjës katolike. Predikuesit kalvinistë ishin ndër udhëheqësit më të hershëm të grupeve të rezistencës. Sot do t’i quanim ata luftëtarë të lirisë ose ndoshta guerilje. Udhëheqësi për liri i Partisë Kombëtare në provincën veriore të Holandës ishte Vilemi i Heshtur⁶⁰⁷. Ai u fut në Kishën e Reformuar në vitin 1573,

dhe gjatë dhjetë viteve në vazhdim ndihmoi për të formuar Republikën Holandeze. Himni i sotëm kombëtar i Holandës, “Kënga e Princit”⁶⁰⁸, u shkrua nga ndjekësit e Vilemit.

Në Skoci, kalvinistët krijuan diçka unike për Europën e shekullit të gjashtëmbëdhjetë: një tokë të një feje të sunduar nga monarku i një feje tjetër.

Monarku quhej Mbretëresha Maria e Skocezëve⁶⁰⁹, një vajzë tetëmbëdhjetëvjeçare, e cila jetonte jashtë shtetit. Ajo u martua në një familje mbretërore franceze, dhe skocezët e shumë anglezë kishin frikë se mos ajo do t’ia dorëzonte Skocinë Mbretërisë së Francës. Megjithatë, ishte një burrë që predikoi kudo konceptin se populli i Skocisë mund ta sfidonte sundimin e mbretëreshës së tyre. Ky njeri ishte Xhon Noksi.

SKOCIA E XHON NOKSIT

Noksi ishte një aktivist i palodhur, i cili kishte bërë përpjekje edhe më parë për ta çuar Anglinë drejt kalvinizmit. Por, si dhe shumë të tjerë, ai ishte detyruar që të arratisesh nga Anglia brenda natës, kur, në vitin 1553, vendi u kthye te besimi katolik nën të bijën e Henrikut VIII, Maria I. Përndjekja që mbretëresha u bëri udhëheqësve protestantë bëri që ajo të fitonte titullin “Maria Gjakatare”.

Noksi nxitoi të largohej për në kontinent, ku zhvilloi teorinë se protestantët kanë të drejtë të rezistojnë, qoftë edhe me anë të forcës, në rast se do të ishte e nevojshme, kundër çdo sundimtari katolik-roman, i cili përpiqej të ndalonte adhurimin dhe misionin e tyre. Ai shkoi më tej nga sa do të shkonte dhe vetë Kalvini, por shumë nga fisnikët në Skoci u joshën nga kjo ide.

Kur në Skoci shpërtheu lufta civile në vitin 1559, Noksi nxitoi të kthehej në atdhe. Nga vera e vitit 1560, kalvinistët morën në kontroll qytetin e Edinburgut. Noksi përpiloi nenet e ligjit për fenë, të cilat i miratoi Parlamenti për të gjithë vendin, duke e anuluar kështu katolicizmin roman.

Vitin tjetër, kur Maria, Mbretëresha e Skocezëve, e cila tani ishte një vejjushë nëntëmbëdhjetëvjeçare, vendosi të kthehej në mbretërinë e saj, e gjeti vendin në prehrin e “herezisë” protestante. Gjatë viteve në vazhdim, Noksi, predikuesi pasionant i kalvinizmit, dhe Maria, mbretëresha e re e Skocisë, simbolizuan konfliktin e Reformacionit: protestantët kundër katolikëve, por edhe pretendimet demokratike të kalvinizmit kundër pushtetit të monarkisë për të caktuar peshkopët. Ngjarjet në Skoci lëvizën në drejtim të Noksit. Megjithëse pasardhësit e Marisë u përpoqën që ta kthenin pas orën e historisë, Skocia mbeti vendi më i përkushtuar kalvinist në botë.

Kështu, kur vdiq Kalvini në vitin 1564, la pas shumë më tepër se një Gjenevë të reformuar. Nëpër të gjithë Europën, dhe shpejt edhe në Amerikën e largët, ai kishte ndjekës të zellshëm për të hequr “vallen”, së cilës i ishte futur atë natë vendimtare në Gjenevën e zhurmshme dhe të trazuar.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*Cottret, Bernard. *Calvin: A Biography*. Eerdmans, Grand Rapids, 2000.

Ferm, Vergilius. *Classics of Protestantism*. New York: Philosophical Library, 1959.

Harbison, E. Harris. *The Christian Scholar in the Age of the Reformation*. New York: Charles Scribner's Sons, 1956.

McGrath, Alister. *A Life of John Calvin: A Study in the Shaping of Western Culture*. Oxford: Basil Blackwell, 1990.

McNeill, John T. *The History and Character of Calvinism*. New York: Oxford University Press, 1967.

Parker, T. H. L. *Portrait of Calvin*. Philadelphia: Westminster, John Knox Press, 2007.

Walker, Williston. *John Calvin, the Organizer of Reformed Protestantism*. New York: Schocken, 1969.

MALLKIMI MBI KURORËN

Kisha e Anglisë

Një pasdite të shtune në qershor të vitit 1533, një zonjë syzezë angleze, e rrethuar nga fisnikëria e kombit, përshkonte rrugët e tejmbushura të Londrës dhe kaloi përmes harqeve të saj të triumfit. Ana Bolin⁶¹⁰, e hipur mbi një palankin⁶¹¹ të veshur me ar e argjend, po drejtohej për tek Abacia e Uestminsterit⁶¹², ku mëngjesin e ditës tjetër do të vajosej dhe kurorëzohej solemnisht si mbretëreshë e Anglisë.

Pas këtij rrethi shoqëruesish, qëndronin një seri ngjarjesh të shpejta, të cilat e kishin çuar Anglinë drejt reformimit të krishterimit në një mënyrë të veçantë, dhe që krijuan sfondin historik për atë numër të madh grupimesh anglo-amerikane, ku përfshihen episkopalianët⁶¹³, kongregacionalistët dhe baptistët.

Në rast se Reformacioni luteran pati filluar në një qelë manastiri, Reformacioni anabaptist në një takim lutjeje dhe Reformacioni kalvinist nga tryeza e një dijetari, nga ana e tij, Reformacioni anglez filloi nga çështjet shtetërore, në mënyrë të veçantë nga çështja e trashëgimit të fronit mbretëror.

Në një lloj kuptimi, Anglia pati dy Reformacione: njërin kushtetues, nën drejtimin e mbretit Henriku VIII⁶¹⁴ (1509-1547), dhe tjetrin teologjik, nën drejtimin e puritanëve, pothuajse një shekull më vonë. Nën sundimin e Henrikut, asgjë nuk ndryshoi doktrinalisht. Anglia thjesht refuzoi autoritetin e Romës. Por, me anë të kësaj lëvizjeje, Anglia parashikoi të ardhmen e krishterimit për kombet e sotme. Ajo i bëri bindjet e krishtera pothuajse plotësisht çështje private dhe e konsideroi praktikimin e besimit si një mjet të shtetit. Këtë, brezat e mëvonshëm e quajtën *fe civile*.

Po si mundi të ndodhte kjo? Pse, Anglia, edhe pa pasur ndonjë çështje të madhe teologjike në mes, e hodhi poshtë autoritetin e hershëm të Kishës së Romës?

NDARJA E ANGLISË NGA ROMA

Kjo ide rrodhi nga problemet martesore të mbretit Henrik, të cilin Çarls Dikensi⁶¹⁵ në një rast e përshkroi si *një rruftan të patolerueshëm dhe një njollë gjaku e dhjami* në historinë e Anglisë⁶¹⁶. Në shkëputjen e Anglisë nga Roma

ndihmuan dhe ndikime të tjera, por trashëgimia e fronit ishte faktori parësor kushtetues në transformimin që ndodhi kur kisha në Angli u bë Kisha e Anglisë.

Kishte shekuj që kisha në Angli po lëvizte drejt pavarësisë nga Roma. Në kohën e Luterit, shumica e anglezëve patriotë e kishin të qartë karakterin e veçantë të besimit në atdheun e tyre.

Kardinali Tomas Uozli⁶¹⁷ (1474-1530) është ndoshta simboli më i mirë i pavarësisë që pati arritur Anglia edhe përpara shkëputjes së Henrikut nga Roma. Uozli ishte kryepeshkop i Jorkut, kardinal në Kishën e Romës dhe këshilltar i Mbretërisë së Anglisë. Kështu, në personin e tij, ai ndërthurte Kishën në Angli, Kishën e Romës dhe Mbretërinë e Anglisë. Megjithatë, në të gjitha këto poste ai ishte në duart e mbretit dhe i nënshtrohej nderimit ose turpërimit, sipas trilleve të mbretit.

Në mënyrë të kuptueshme, ndarja në kishë nisi për një problem mbretëror dhe jo për shkak kundërshtish teologjike. Me fjalë të thjeshta, Henriku VIII, mbret i Anglisë, u revoltua kundër Papës, për shkak se e dëshironte me shumë pasion syzezën Ana Bolin, e cila ishte shoqëruese e një zonje të lartë oborri.

Por ky është vetëm titulli i lajmit. Faktet e rëndësishme përqendrohen rreth trashëgimit mbretëror të fronit anglez, jo epshit vetjak të mbretit. Henriku dinte si t'i kënaqte epshet e veta. Ai e ndante kohën e zakonshme të qejfit mbretëror me femra të ndryshme dhe kishte të paktën një djalë jashtë martese. Problemi i tij ishte se nuk i kishte lindur asnjë djalë nga mbretëresha e vet, Katerina e Aragonës⁶¹⁸.

Katerina, e bija e Ferdinandit dhe Izabelës së Spanjës, pati lindur pesë fëmijë, por e vetmja që mbijetoi e arriti në moshë madhore ishte princesha Maria⁶¹⁹. Fatkeqësisht, Anglia nuk e përtypte dot këtë fakt e të pranonte një vajzë si trashëgimtare të fronit, sepse mbretëresha e mëparshme⁶²⁰ e kombit kishte shkaktuar luftëra të përgjakshme për trashëgimin e fronit.

Kështu, ndërkohë që Katerina plakej, Henriku shqetësohej edhe më shumë. Në vitin 1525, mbretëresha ishte dyzet vjeçe dhe Henriku mendonte gjithnjë e më shumë për rrugët e Të Gjithëpushtetshmit: “Mos jam nën ndonjë mallkim nga Perëndia?”

Kjo pyetje doli për shkak se, para martesës së tyre, Katerina kishte qenë gruaja e vëllait tashmë të vdekur të Henrikut, Arturit⁶²¹ - të paktën për disa muaj - dhe Henriku besonte se mallkimi i Perëndisë binte mbi çdo burrë që merrte për grua bashkëshorten e vëllait. Sipas Librit të Levitikut: “Në qoftë se dikush merr gruan e vëllait të tij, kjo është një gjë e papastër... nuk do të kenë fëmijë” (*Levitiku 20:21*).

Natyrisht, edhe Kisha e Romës e pranonte këtë mallkim dhe, në kohën e martesës së Henrikut, papa Juli II⁶²² gjeti arsye për të dhënë një leje të veçantë për këtë martesë. Por, me kalimin e viteve shterpë, Henriku filloi të shqetësohej se mos Juli i kishte tejkaluar të drejtat e tij të shenjta. Mos vallë paafësia e Katerinës për të lindur djalë ishte provë e mallkimit të Perëndisë mbi këtë lidhje? Në rast se ishte kështu, a nuk mundej Papa që t'i ndante ata që kishte bashkuar më parë?

Në vitin 1527, Henriku i kërkoj Atit të Shenjtë, Klementit VII, që ta anulonte lejen e veçantë dhe ta shpallte të pavlefshme qysh nga fillimi martesën tetëmbëdhjetëvjeçare. Papa mund të kishte qenë i hapur ndaj kësaj ideje, sikur Katerina të mos kishte qenë teze e Karlit V, Perandorit të Shenjtë Romak dhe Mbret i Spanjës. Në atë moment, Papës nuk i leverdiste aspak që ta fyente perandorin, kështu që ai e mbajti pezull gjendjen. Arsyet personale të Henrikut për anulimin e martesës ishin po aq të forta, sa edhe arsyet politike të Papës për t'ia refuzuar atij këtë kërkesë.

Henriku vendosi që ta merrte çështjen në duart e veta. Ai zbatoi me shumë zell sugjerimin e njërit prej këshilltarëve të vet, Tomas Kranmerit⁶²³, që t'ia paraqiste çështjen universiteteve europiane, për të marrë mendimin e tyre të bazuar në studime. Përgjigjja, siç mund të pritej, ishte e përzier, por Henriku fitoi kështu mbulesën për t'ia imponuar kombit vullnetin e tij.

Në janar të vitit 1533, mbreti u martua fshehtas me Anën. Në muajin maj, një gjykatë kishtare angleze e shpalli të pavlefshme martesën e Henrikut me Katerinën. Dhe, në shtator, mbretëresha e re lindi një fëmijë. Përkundër parashikimeve të astrologëve, ajo ishte vajzë: Elizabeta⁶²⁴.

Kur Papa e kundërshtoi lëvizjen e Henrikut, duke e shkishëruar, Henriku e kuptoi se autoriteti papnor në Angli duhej të merrte fund. Mbreti e dinte se ndjenjat kundër Papës në Angli ishin të shumta. Për shembull, në Kembrixh, disa mësues e donin kaq shumë Luterin, sa që vendi i tyre i preferuar për mbledhje, “Bujtina e kalit të bardhë”, thirrej “Gjermania e vogël”. Prandaj mbreti llogariti që do të mund ta përballonte kundërshtimin e pakët popullor, për sa kohë që do ta refuzonte autoritetin papnor në Angli dhe do të shmangte çështjet e trazuara që kishin të bënin me doktrinat.

Henriku lëvizi me shpejtësi nëpër një sërë frontesh. Zbuloi një ligj të shekullit të katërmëdhjetë, i cili i ndalonte marrëdhëniet me fuqi të huaja, dhe e përdori atë për të këmbëngulur që kleri anglez t'i ndërpriste marrëdhëniet me Papën. Në mënyrë të habitshme, kleri nuk e kundërshtoi.

Një vit më vonë, më 1534-n, Akti i Supremacisë⁶²⁵ shpalli: “Madhëria e tij, mbreti, është, duhet të njihet dhe do të njihet me të drejtë si i vetmi kryetar suprem në tokë i Kishës së Anglisë, e quajtur *Anglicana Ecclesia*.”

Mbaroi dhe kjo punë! Shkëputja nga Roma tashmë ishte e plotë. Anglia tani kishte një kishë kombëtare me mbretin si kreun e saj. Por kreu nuk ishte prift. Ai mund t'i caktonte, por nuk mund t'i shuguronte peshkopët. Ai mund ta mbronte, por nuk mund ta formulonte besimin. Mbreti mbështetej te kryepeshkopi i Kentërbërit, posti më i lartë në Kishën e Anglisë, për t'iu shërbyer qëllimeve të priftërisë, dhe siguroi shërbimet e Tomas Kranmerit në atë post.

POLITIKA E DYFISHTË E HENRIKUT

Kështu, çështja e vetme fetare në Reformacionin e parë të Anglisë ishte supremacia e Papës. Henriku nuk kishte për qëllim që të shkëputej nga besimi i vjetër. Në fakt, e konsideronte veten mbrojtës së dogmës katolike. Në vitin 1521, si përgjigje ndaj sulmit të Luterit kundër shtatë sakramenteve, mbreti kishte shkruar traktatin *Mbrojtja e shtatë sakramenteve*⁶²⁶. Në të, ai e dënonte Luterin si një “gjarpër helmues” dhe “ujk ferri”. Në shenjë mirënjohjeje, Papa i dha Henrikut titullin “Mbrojtës i besimit”⁶²⁷ - titull që mbahet ende nga monarkët anglezë.

Pas shkëputjes nga Roma, ortodoksia angleze mbeti e paprekur. Henriku vazhdoi të këmbëngulte për doktrinën katolike brenda mbretërisë. Si duket, qëllimi i tij ishte një Kishë Katolike Angleze, në vend të një Kise Katolike Romane. Statuti i Gjashtë Neneve⁶²⁸, në vitin 1539, i mbrojtë nenet katolike, si për shembull beqarinë e klerit, meshën private dhe rrëfimin te prifti.

Rruga e re brenda Kishës së Anglisë u shënua nga dy ndryshime të rëndësishme. Ndryshimi i parë ishte mbyllja e manastireve; i dyti ishte botimi i Biblës në gjuhën angleze, për t’u përdorur nëpër kisha.

Murgjit në Angli nuk ishin as me famë të mirë në popull, dhe as të devotshëm. Një autor i quajti “lebrozë të ndyrë dhe të mjerë që... ua merrnin me zor grave të varfra vezën e dhjetë”⁶²⁹. Mungesa e përkushtimit që kishin ndaj thirrjes së tyre, u bë e qartë në vitin 1536, kur Henriku i mbylli manastiret më të vogla. Mbreti iu dha murgjve mundësinë që, ose të shpërnguleshin për në vendbanime të tjera murgërore, ose t’i futeshin jetës së zakonshme; gjysma e tyre nuk zgjodhi qelën murgërore, por shoqërinë.

Henriku i përdori pronat e manastireve - që ishin pothuajse një e dhjeta e pasurisë kombëtare - për të mbushur arkat mbretërore dhe për të fituar mbështetjen e baronëve dhe fisnikëve favoritë, të cilëve ua fali ose ua shiti pronat. Murgjit morën një pension të arsyeshëm, por Henriku ia doli mbanë që, me një lëvizje të vetme, ta shuante kundërshtimin ndaj politikës së tij, si dhe të fitonte edhe miq të rinj.

Ndryshimi i dytë në Kishën e Anglisë ndodhi kur Henriku urdhëroi që në të gjitha kishat të vendosej nga një Bibël në gjuhën angleze. Në parim, Kisha e Romës nuk kishte kundërshtim ndaj versioneve në gjuhën e vendit, me kusht që ato të ishin ortodokse dhe të autorizuar. Por përkthimet nga hebraishtja dhe greqishtja do ta fyenin medoemos Romën, sepse për shekuj të tërë ajo i kishte bazuar doktrinat kryesore mbi përkthime të dyshimta, të cilat gjenden në versionin latin. Shembulli më konkret është përkthimi në latinisht “bëj pendesë” [në kuptimin që i nënshtrohem ritit roman të pendesës] atje ku në greqisht thuhet vetëm “pendohem”. Roma, pra, nuk mundej që ta mirëpriste lajmin e një tjetër Bible në anglisht, sidomos në vazhden e herezisë së Uiklifit.

Sidoqoftë, pak kohë pas botimit të Dhiatës së Re në gjuhën greke nga ana e Erazmit, në vitin 1516, në parathënien e së cilës nxitej përkthimi i Shkrimeve në gjuhët kombëtare të Europës, u shfaqën versione të reja në gjermanisht, frëngjisht dhe anglisht. Ato ushqenin ndjenjat kombëtare në rritje, si dhe bindjet protestante.

BIBLA DHE UILLIAM TINDEJLI

Pionieri i përkthimeve të Biblës në anglisht ishte Uilliam Tindejli⁶³⁰. Në shpirtin e Tindejlit digjej zelli për të vendosur në duart e popullit të zakonshëm Shkrimet në gjuhën angleze. Pasi u dorëzua si klerik, ai shprehu habinë e tij të madhe për paditurinë e klerit. Kur një prift tjetër ia kundërshtoi këtë vërejtje, Tindejli iu përgjigj rreptë: “Në qoftë se Perëndia më jep jetë, para se të kalojnë shumë vjet, do të bëj të mundur që edhe djali që punon me plug t’i njohë Shkrimet më mirë se ti.”

Por, shumë shpejt, Tindejli mësoi se një përpjekje e tillë nuk ishte e mirëpritur në Angli. Pas studimeve në Oksford dhe Kembrixh, ai u detyrua të arratisë në kontinent, për të jetuar, punuar dhe për të shtypur Dhiatën e Re. Herët, në vitin 1526, ai filloi që të fusë fshehurazi në mëmëdhe kopjet e para të veprës së tij.

Në vitet në vazhdim, Tindejli përktheu pjesë të Dhiatës së Vjetër dhe botoi një përkthim të rishikuar⁶³¹ të Dhiatës së Re. Por zyrtarët e kishës vazhduan që ta përndiqnin dhe, në vitin 1536, ai ra në duart e tyre. Pas shtatëmbëdhjetë muajsh burg, Tindejli vdiq në turrën e druve. Lutja e tij e fundit ishte: “Zot, hapja sytë mbretit të Anglisë.”

Ngjarjet në Angli po lëviznin tashmë me shpejtësi drejt përgjigjes së lutjes së Tindejlit. Gjatë muajve të tij të burgut, një tjetër reformator dhe i diplomuar nga Kembrixhi, Mails Kavërdejl⁶³², kishte nxjerrë botimin e parë të përkthimit të plotë të Biblës nga ana e tij. Botimi bazohej në punën e Tindejlit dhe i ishin shtuar përkthimet në gjermanisht dhe latinisht.

Më pas, një vit mbas vdekjes së Tindejlit, pa dritën e botimit Bibla e Methjut⁶³³. Ajo doli nga puna e një tjetër reformatori anglez, të quajtur Xhon Roxhers⁶³⁴, të cilit iu duk me vend që ta botonte përkthimin e vet pa e vendosur emrin. Bibla e Methjut ishte në fakt një përpilim i redaktuar mirë i punës së Tindejlit dhe Kavërdejlit. Megjithatë, me kërkesë të Tomas Kranmerit, Henriku VIII dha autorizimin që kjo Bibël, e redaktuar nga Kavërdejli dhe e quajtur “Bibla e Madhe”, të blihej dhe të lexohej në të gjithë mbretërinë. Lutja e fundit e Tindejlit e mori përgjigjen - të paktën pjesërisht. Mundësia e beftë për të lexuar Shkrimet u prit kudo në vend me një ngazëllim shumë të madh, aq sa Henriku nxori rregulla të reja

që ua lejonin leximin e Biblës vetëm tregtarëve të pasur dhe aristokratëve. Por ishte vetëm çështje kohe, sa të arrihej te liria më e madhe.

KALIMI NË PROTESTANTIZËM

Me vdekjen e mbretit, në vitin 1547, erdhi në fron djali i tij i vetëm, shëndetligu dhjetëvjeçar, Eduardi VI⁶³⁵. E ëma e Eduardit quhej Xhejn Sejmur⁶³⁶, me të cilën Henriku ishte martuar pasi kishte ekzekutuar Ana Bolinën e akuzuar për tradhti bashkëshortore. Pushteti i qeverisjes nën Eduardin e mitur ra në shpatullat e një grupi këshilltarësh mbretërorë, të cilët e simpatizonin Reformacionin protestant, kështu që politika zyrtare angleze u zhvendos në mënyrë të menjëhershme në drejtimin protestant.

Gjatë viteve të pakta të mbretërimit të Eduardit, Anglia përjetoj anulimin e Gjashtë Neneve, lejen që iu dha priftërinjve për t'u martuar dhe zëvendësimin e shërbesës së vjetër në latinisht me *Librin e Lutjes së Zakonshme*⁶³⁷ në anglisht, të shkruar nga Kranmeri. Në vitin 1553, Kranmeri botoi edhe *Dyzet e dy Nenet*⁶³⁸, të cilat përcaktuan besimin e Kishës së Anglisë sipas drejtimit protestant.

Kjo zhvendosje në drejtimin protestant, u ndal papritmas, kur vdiq Eduardi, në vitin 1553, dhe në fron erdhi Maria, e bija e Katerinës. Si një katolike e devotshme, Maria u përpoq që ta çonte sërish Anglinë drejt “shtigjeve” të Romës. Në vetëm katër vjet, ajo ia kaloi të atit për sa i përket egërsisë. Dërgoi në turrën e druve rreth 300 protestantë, duke përfshirë edhe kryepeshkopin Kranmer.

Më vonë, Xhon Foksi⁶³⁹ i mbloodhi rrëfimet e gjalla të këtyre martirizimeve në librin e tij *Libri i Martirëve* (1571) dhe e bëri popullin anglez që të tmerrohej për një kohë të gjatë nga katolicizmi. Ai ia doli që t'i jepte Marisë emrin me të cilin e kujton ende historia: “Maria Gjakatare”.

Ndonëse Maria ishte ndoshta e vetmja monarke angleze me të vërtetë e devotshme gjatë shekullit të gjashtëmbëdhjetë, ajo bëri një gabim të madh e të pafalshëm me martirizimet. Deri në vitet 1550, Anglia kishte shijuar pothuajse tridhjetë vjet⁶⁴⁰ pa ndërhyrjen e Romës, kështu që vendi e interpretoi përkushtimin dhe martesën e saj me Filipin e Spanjës⁶⁴¹ si një tradhti ndaj popullit të vet. Maria vdiq si mbretëreshë e zhgënjyer dhe e thyer.

Me ngjitjen në fron të së bijës flokëkuqe dhe me temperament të zjarrtë të Ana Bolinës, Elizabetës I (1558-1603), Kisha Anglikane fitoi karakterin e saj të veçantë, as roman, dhe as të reformuar. Duke e kuptuar nevojën politike për të pasur paqe fetare, Elizabeta punoi shumë për të arritur në një marrëveshje kompromisi. Megjithatë Kisha e Anglisë mbeti një kishë shtetërore nën kontrollin e monarkut,

Elizabeta e ndryshoi me zgjuarsi titullin e saj nga: “Kreu suprem”, në një më modest: “Qeverisësi suprem”.

Me pranimin e Biblës si autoriteti përfundimtar dhe me njohjen vetëm të Pagëzimit dhe të Darkës së Zotit si sakramente të urdhëruara nga Krishti, Tridhjetë e Nëntë Nenet⁶⁴² e Elizabetës (1563) janë protestante në thelb, por shumë nene u formuluan në mënyrë të tillë që t’i kënaqnin si protestantët, ashtu edhe katolikët. Liturgjia e kishës mbajti shumë prej elementeve katolike dhe kisha u administrua nga peshkopët e caktuar sipas linjës apostolike. Me kalimin e kohës, klerikët anglezë e quajtën këtë kompromis si më të mirin e të dyja botëve, *Via Media*, rruga e mesme midis protestantizmit dhe katolicizmit.

Disa prej të mërguarve, të cilët ishin detyruar që ta linin Anglinë gjatë sundimit të Marisë, nuk ishin kaq të sigurt për këtë. Kur u kthyen nga Europa në mbretërinë e Elizabetës, filluan ta ngrenë zërin kundër “bollëkut në Sion”⁶⁴³. Ata e kishin lexuar Biblën dhe kishin zhvilluar idetë e veta për Reformacionin e vërtetë në Angli. Këta reformatorë ne i njohim me emrin “puritanë”, predikues të drejtësisë personale dhe kombëtare. E ardhmja po agonte.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*McCulloch, Diarmaid. *Thomas Cranmer: A Life*. New Haven, CT: Yale, 1996.

Mozley, J. F. *William Tyndale*. New York: The Macmillan Company, 1937.

Parker, T. M. *The English Reformation to 1558*. London: Oxford University Press, 1960.

Rupp, E. G. *The English Protestant Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press, 1966.

Rupp, Gordon. *Six Makers of English Religion: 1500–1700*. New York: Harper & Brothers Publishers, 1957.

Woodbridge, U. K. *Thomas Cranmer: Churchman and Scholar*. Rochester: Boydell Press, 1993.

“NJË TJETËR NJERI” NË MANDREZA⁶⁴⁴

Reformacioni katolik

Në vitin 1521, kur Martin Luteri doli përpara perandorit Karli V në Dietën e Vormsit, një fisnik i ri spanjoll po luftonte në kufijtë e perandorisë kundër pushtuesve francezë, në qytetin e Pamplonës⁶⁴⁵. Njëra nga gjyket e topave ia dëmtoi njërën këmbë. Gjatë konvaleshencës së gjatë dhe të dhimbshme, ai iu fut leximit të dy librave frymëzues, shumë të famshëm në atë kohë: njëri mbi jetën e shenjtoreve dhe tjetri mbi jetën e Krishtit. Me to filloi procesi i gjatë i kthimit të tij në besim.

Muaj më vonë, në manastirin benediktin të Monserratit⁶⁴⁶, ai i ndërroi rrobat e fisnikut me veshjen e ashpër të pelegrinit dhe ia kushtoi shpatën dhe thikën Virgjëreshës së Zezë⁶⁴⁷ të tempullit. Për pothuajse një vit, në një qytet të vogël me emrin Mandreza, rreth 48 km⁶⁴⁸ në veri të Barcelonës, ai iu përkushtua një jete të rreptë prej asketi: lypte derë më derë, vishte një brez me gjemba dhe agjëronte për ditë të tëra. Për muaj me radhë, duroi vuajtjet e tmerrshme të natës së errët të shpirtit të mistikut, madje një herë mendoi edhe të vetëvritej. Por ajo që erdhi më pas ishte një shpërblim unik për mistikët, një zbulim i madh për ndriçimin e shpirtit. Një ditë, gjatë një vale ndriçimi ekstaze pranë lumit Kardhoner, fisniku i plagosur Injac Lojola⁶⁴⁹, u bë, sipas vetë fjalëve të tij, “një tjetër njeri”.

Lojola (1491-1556) e shndërroi rilindjen e vet në Mandreza në një plan për disiplinë frymërore, një manual ushtarak për trupa sulmi në shërbim të Papës. Rezultati ishin jezuitët, “Shoqëria e Jezusit”, forca e vetme më e madhe në fushatën e katolicizmit për të rimarrë territoret frymërore që kishin kapur protestantët.

Si iu përgjigj Kisha e Romës sfidës protestante? Në fakt, nuk iu përgjigj aty për aty. Por, kur më në fund e kuptoi seriozitetin e revoltës, ajo iu bëri thirrje luftëtarëve të vet frymërorë, mblodhi një këshill të ri militant dhe reformoi makinerinë e postit papnor. Përballë rebelimit të pothuajse gjysmës së Europës, katolicizmi e ktheu pas baticën e protestantizmit, deri sa, nga fundi i shekullit të gjashtëmbëdhjetë, protestantizmi u kufizua vetëm në një të tretën e pjesës së veriut të Europës, ashtu siç është edhe sot.

Disa historianë e kanë interpretuar Reformacionin katolik si një kundërsulm ndaj protestantëve; të tjerë e kanë përshkruar si një rilindje të vërtetë të përshpirtjes katolike me disa huazime nga protestantizmi. E vërteta është se lëvizja ishte edhe Kundërreformacion, siç ngulin këmbë protestantët, edhe Reformacion katolik, siç argumentojnë katolikët. Rrënjët e saj shkojnë pas në kohën e Luterit, por formën ajo mori kryesisht pas sulmit protestant.

Pamje të Kundërreformacionit

1. Injaci u bë një zë i rëndësishëm për anën frymërore të katolicizmit, si edhe për organizimin e urdhrat me ndikim të madh të jezuitëve.
2. Kundërreformacioni kontribuoi gjithashtu në rritjen e zërave të rëndësishëm (për sa i përket anës frymërore), duke përfshirë këtu edhe Shën Terezën e Avilës.
3. Katolikët iu përgjigjën veprave akademike dhe studimore të protestantëve me vepra në gjuhësi (sidomos në Spanjë), si edhe me kualifikimin e priftërinjve. Këshilli i Trentos bëri një pasqyrë të doktrinave, si kundërveprim ndaj mësimit protestant. Kisha Katolike nisi një zgjerim misionar të përbotshtëm.
4. Inkuizicioni, një përshtatje e formatit ligjor të hershëm romak, rezultoi se ishte një strategji efektive, por brutale, për ta zbuluar dhe për ta ndaluar herezinë.

KTHIMI TE FRYMËRORJA

Ndonëse kjo gjë mund të duket e çuditshme, përvoja mistike përbënte një pjesë të madhe të ripërtëritjes së katolicizmit. Shekulli i gjashtëmbëdhjetë nxori një shumëllojshmëri mbresëlënëse shenjtorësh katolikë: juristi dhe burri anglez i shtetit, Tomas Mori⁶⁵¹; misionari i qeshur dhe plot imagjinatë të kalvinistët, Françesku i Salesit⁶⁵²; kryepeshkopi reformator i ngrysur i Milanos, Karlo Borromeo⁶⁵³; mistikja e zellshme spanjolle, Tereza e Avilës⁶⁵⁴, dhe më ndikuesi nga të gjithë, ushtari spanjoll për Krishtin, Injac Lojola.

Përpara se Luteri të vendoste tezat e veta mbi derën e kishës, një grup i njohur aristokrat në Romë kishte formuar një vëllazëri të përshpirtshme të quajtur: “Shoqëria (ose Oratoria) e dashurisë hyjnore”. Bindja kryesore e tyre ishte se reformimi i kishës dhe i shoqërisë fillon brenda shpirtit të individit.

Shoqëria nuk u rrit kurrë më shumë se 50 vetë në numër, por pati një ndikim të jashtëzakonshëm. Ajo nxiti reformën në urdhrat e vjetër murgërorë dhe kontribuoi me udhëheqës të Kishës së Romës, duke bërë plane për një këshill të përgjithshëm, në të cilin do të trajtohej çështja e reformës së brendshme dhe e herezisë protestante. Midis anëtarëve të Shoqërisë, të cilët më vonë u bënë figura të

rëndësishme, ishin Jakopo Sadolettoja⁶⁵⁵, i cili debatoi me Kalvinin; Rexhinald Pouli⁶⁵⁶, i cili, gjatë sundimit të Marisë Gjakatare, u përpoq që ta kthente Anglinë sërish te Roma; dhe Xhan Pietro Karafo, i cili u bë papa Pali IV⁶⁵⁷.

Gjatë rrjedhës së dhjetëvjeçarëve 1520 dhe 1530, Kisha e Romës nuk ndërmori hapa të rëndësishëm drejt reformës. Lind pyetja: Pse? Pse ishte kaq e ngadaltë në reagimin e saj ndaj sfidës protestante?

Një përgjigje e thjeshtë është politika. Perandori Karli V dhe papët zhvilluan një betejë të vazhdueshme për thirrjen e një këshilli të përgjithshëm, gjë që vazhdoi për dy dekada. Luteri pati kërkuar mbledhjen e një këshilli për kishën që në vitin 1518. Kjo ide fitoi mbështetjen e princave gjermanë dhe të perandorit, por papët kishin frikë nga një asamble e tillë. Atyre iu kujtoheshin fare mirë këshillat në Konstancë dhe Bazel. E dinin, gjithashtu, se shumë vetë në Gjermani kishin në mend një këshill pa Papën.

Një tjetër arsye po aq e rëndësishme ishte se papët, ndërmjet viteve 1520 dhe 1530, ishin të preokupuar me çështje materiale dhe politike. Klementi VII (1523-1534) është një ndër shembujt më të spikatur. Ai e konsideronte si ligj suprem shqetësimin për Shtetet Papnore në Itali, dhe pasioni për fatet politike të Papatit e çuan në aleancë me Francën kundër Karlit V, i cili ishte udhëheqësi i interesave të Habsburgëve në Itali. Tradhtia dhe pabesia e Papës e zemëruan Karlin, dhe ai e kërcënoi Klementin se do ta hidhte në gjyq përpara një këshilli të përgjithshëm, në rast se nuk e ndërpriste aleancën me Fransuanë I, mbretin e Francës.

Me qëllim që t'i tregonte Papës se e kishte seriozisht, Karli i urdhëroi trupat e tij që të marshonin për në Romë. Siç doli më vonë, ai arriti më tepër sesa kishte planifikuar. Komandantët e trupave të tij u vranë. Si rezultat, mercenarët e rreptë dhe të padisiplinuar spanjollë dhe gjermanë mbetën pa udhëheqës teksa dhunonin Romën, më 6 maj 1527. Plaçkitjet, bastisjet dhe vrasjet që bënë ata në Qytetin e Përjetshëm zgjatën me javë të tëra. Papa gjeti strehim në kështjellën *Sant'Anxhelo*, por përfundimisht atij iu desh që të dorëzohej dhe të duronte gjashtë muaj të vështirë burgosjeje. Shumë vetë e konsideruan këtë plaçkitje të Romës si një ndëshkim të tmerrshëm nga Perëndia dhe si një thirrje e qartë për pendim dhe ndryshim te Papati materialist.

Asnjë reformë e rëndësishme nuk ndodhi përpara ardhjes në fron të papës Pali III⁶⁵⁸ (1534-1549). Pali dukej si kandidati më i papërshtatshëm për një udhëheqje frymërore. Ai kishte tre djem të jashtëligjshëm dhe një vajzë, katër tregues të dukshëm të zellit që ai kishte për të ndjekur qejfet. Por plaçkitja e Romës duket se e solli në vete. E kuptoi se kishte ardhur koha që në Shtëpinë e Perëndisë të fillonte reforma. Filloi atje ku e ndiente se ishte i nevojshëm në mënyrë urgjente një ndryshim zemre: në Kolegjin e kardinalëve⁶⁵⁹. Në atë kolegji, ai caktoi një numër përkrahësish të reformës. Mes tyre ishin dhe udhëheqësit e “Shoqërisë së dashurisë hyjnore”: Sadoletto, Poul dhe Karafo.

Pastaj, Pali caktoi nëntë prej kardinalëve të rinj për krijimin e një komisioni reforme. Kreu i komisionit ishte një tjetër anëtar i Shoqërisë, Gasparo Kontarini⁶⁶⁰. Duke qenë paqedashës nga natyra, Kontarini u përpoq për të arritur pajtimin me protestantët dhe bëri thirrje për një kthim te besimi i apostujve.

Pas një studimi mjaft të gjerë të kushteve të Kishës së Romës në vitin 1537, komisioni nxori një raport formal, *Këshillime... në lidhje me reformën e kishës*. Raporti thoshte se pështjellimi në kishë rridhte drejtpërdrejt nga nevoja për reformë. Posti i papës ishte tepër laik. Si papët, ashtu dhe kardinalët duhej që t'u kushtonin më shumë vëmendje çështjeve frymërore dhe të mos flirtonin më me botën. Ryshfetet e autoriteteve, abuzimi me indulgjencat, shmangiet e ligjit të kishës, kurvëria në Romë, si dhe shumë shkelje të tjera, duhej të pushonin së ekzistuari.

THIRRJA PËR NJË KËSHILL TË PËRGJITHSHËM

Papa Pali III veproi kundër disa prej këtyre shkeljeve, por reagimi i tij më i rëndësishëm ishte thirrja e një këshilli të përgjithshëm të kishës. Pas ndërmjetësimesh të vazhdueshme, ai ra dakord me perandorin për caktimin e një vendi për asamblenë: një qytet në Italinë e Veriut i quajtur Trento, i cili ndodhej nën kontrollin perandorak.

Por, megjithatë, për disa vjet nuk pati asnjë këshill, sepse Fransuaja I bëri gjithçka që kishte në dorë për ta penguar një gjë të tillë. Duke qenë i mbushur me pasionin për ta udhëhequr Europën, ai kishte frikë se mos këshilli do të forconte vetëm anën e Karlit V. Madje, Fransuaja filloi t'i nxiste edhe turqit kundër perandorit. Dy luftëra⁶⁶¹ midis Fransuasë I dhe Karlit V e vonuan fillimin e këshillit deri në vitin 1545, pothuajse tridhjetë vjet pasi ishin shfaqur tezat e Luterit.

Kur trokiti viti 1545, Roma u vu nën ndikimin e një jetese të rreptë të re. Reforma ishte në rritje. Shthurja e ditëve të hershme të papës Pal nuk pranohej më si sjellje.

Rreptësia e re e Papës u bë e dukshme në institucionin e inkuizicionit roman dhe në indeksin e librave të ndaluar⁶⁶²: vepra prej të cilave katolikët rrezikonin të dënoheshin, në qoftë se i lexonin. Atje u renditën të gjithë librat e reformatorëve, si edhe Biblat protestante. Për një kohë të gjatë, edhe zotërimi i ndonjërit prej atyre librave të ndaluar ndëshkohej me vdekje në Spanjë. Indeksi u rishikua vazhdimisht, deri në vitin 1959, dhe u anulua përfundimisht nga papa Pali VI⁶⁶³.

INJAC LOJOLA

Ishte ky qytet, Roma e re militante, dhe ky Papë, Pali III, ata që miratuan shoqërinë e re të Jezusit, të kryesuar nga Injac Lojola. Këta ushtarë guximtarë për Krishtin i prematuan Papës se do të shkonin kudo që do t'i dërgonte ai, “te turqit apo në Amerikë, te luteranët apo te të tjerët, te besimtarët apo te jobesimtarët”. Dhe e kishin me gjithë mend, sepse jezuitët ishin një shëmbëlltysë e qartë e gjeneralit që i themeloi.

Që kur ishte i vogël, Injaci e pati lënë kështjellën e zymtë të Lojolës pranë Pirenejve për të hyrë në oborrin e një miku fisnik të të atit. Kur u rrit, ishte bërë thjesht një i ri mondan dhe i kalonte ditët me lojëra ushtarake ose lexime romancash të njohura kalorësiake, ndërsa netëve ndiqte aventura më pak fisnike me vajza të vendit. Por e gjithë kjo ndodhi përpara se Injaci të takonte Perëndinë në Mandreza. Martin Luteri doli nga beteja e tij frymërore i bindur se vullneti njerëzor është i skllavëruar, se njeriu nuk mund ta shpëtojë vetveten. Perëndia, dhe vetëm Perëndia duhet ta çlirojë atë. Kur Lojola doli nga beteja e vet, ai doli duke besuar se edhe Perëndia, edhe Satani janë të jashtëm për njeriun, dhe se njeriu ka fuqinë për të zgjedhur njërin prej tyre. Njeriu, me anë të përdorimit të disiplinuar të imagjinatës, mund ta forcojë vullnetin, aq sa të zgjedhë Perëndinë dhe rrugët e Tij.

Një nga ushtrimet frymërore të Lojolës, për shembull, kishte për synim që t'i bënte reale tmerret e ferrit:

Dëgjo me mendjen tënde klithmat, rënkimet dhe britmat blasfemuese kundër Krishtit, Zotit tonë, dhe kundër gjithë shenjtorëve. Ndieje erën e tymit të squfurit dhe erën e keqe të papastërtisë e prishjes. Provoje me imagjinatë gjithë hidhësinë e lotëve, melankolisë dhe ndërgjegjes në rritje. Ndiej me imagjinatë nxehtësinë e flakëve që luajnë me shpirtrat dhe i djegin.⁶⁶⁴ Sigurisht, e njëjta teknikë mund të përdorej për të treguar bukuritë e lindjes së Krishtit apo lavditë e qiellit. Nëpërmjet një discipline të duhur, imagjinata mund ta forconte vullnetin dhe ta mësonte të bashkëpunonte me hirin e Perëndisë.

Për Injacin personalisht, dorëzimi ndaj vullnetit të Perëndisë donte të thoshte dhe më shumë arsimim. Ai u regjistrua në një shkollë në Barcelonë, ku ulej me djem që ishin sa gjysma e moshës së vet, për të studiuar latinisht, dhe pastaj iu fut me vrull një viti të vështirë kursesh në Universitetin e Alkalës⁶⁶⁵. Nga kjo erdhi bindja e tij se të mësuarit duhet të jetë i organizuar për të qenë i dobishëm. Kjo ide solli në fund planin e famshëm të studimeve të jezuitëve, i cili caktonte doza të rënda, por të përballueshme, të klasikëve, shkencave humane dhe shkencave të tjera.

Injaci u bë një ungjilltar kaq i zellshëm, sa që inkuizicioni e burgosi dhe e mori nën hetim më tepër se një herë për jetën, mësimet dhe teologjinë e vet. I shqetësuar,

ai u largua për në Paris, ku kaloi shtatë vjet në universitet⁶⁶⁶, fitoi gradën “Master”⁶⁶⁷, dhe mblodhi rreth vetes të parët e shokëve të tij të përhershëm: **Pjer Lëfevrën**⁶⁶⁸, Diego Lainezin⁶⁶⁹, Alfonso Salmeronin⁶⁷⁰, Simao Rodrigезin⁶⁷¹, Nikola Bobadijan⁶⁷², dhe mbi të gjithë këta, fisnikun e ri spanjoll Françesk Saverin⁶⁷³.

Injaci ndau me ta programin e tij të shquar për shenjtëri: *Ushtrime frymërore*. Si distilim i përvojave të tij fetare gjatë dhe pas kthimit të tij në besim, *Ushtrimet* kërkojnë katër “javë” meditimesh, duke filluar me mëkatin, vdekjen, gjykimin dhe ferrin, dhe pastaj vazhdojnë me jetën, vdekjen dhe ringjalljen e Krishtit.

Injaci synonte një rrugë për përkryerjen frymërore: shqyrtimi rigoroz i ndërgjegjes, pendesa dhe harresa e plotë për sa i përket fajit, pasi shtegtari të merrte faljen e Perëndisë. *Ushtrimet* u bënë baza për anën frymërore të çdo jezuiti. Papët e mëvonshëm ua jepnin ato për t’i zbatuar edhe kandidatëve që do të shuguroheshin, dhe konferencat katolike ua kërkonin ato grupeve laike.

Në librin e tij *Portreti i artistit në rininë e tij*, Xhejms Xhojsi⁶⁷⁴ e përshkruan heroin e vet djaloshtar, Stefan Dedalin, si të shkatërruar nga tmerrri pas një predikimi mbi ferrin. “Një valë zjarri ia përshkoi trupin... nga kafka i shpërthyen flakë.” Por, pasi shkoi për t’u rrëfyer, “e kaluara shkoi”. Kjo është pikërisht mënyra se si e kishte planifikuar Injaci. “Mos ktheni askënd të dëshpëruar, - shkroi ai. - Perëndia nuk kërkon asgjë të pamundur.” Kështu, dishepujt e tij u bënë apostujt e mëdhenj të së mundshmes.

SHOQËRIA E JEZUSIT (JEZUITËT)

Në vitin 1540, papa Pali III e miratoi Shoqërinë e vogël të Jezusit si një urdhër të ri fetar. Sipas metaforës së Injacist, ata ishin ushtarët kalorës të Jezusit, të lëvizshëm, të paparashikueshëm, të gatshëm të shkonin kudo dhe të kryenin çdo detyrë që iu caktonte Papa. Si urdhër i njohur, ata iu shtuan betimeve të mëparshme për varfëri dhe virgjëri, si dhe betimit tradicional të bindjes ndaj eprorëve, edhe një betim të katërt, i cili shprehte besnikërinë e tyre të veçantë ndaj Papës. Komandën ia dhanë një gjenerali epror, i cili ishte i zgjedhur për të gjithë jetën. Zgjedhja e tyre si gjenerali i parë ishte Injaci.

Qëllimi i urdhrit ishte i thjeshtë: ta rikthente Kishën Katolike Romane në pozicionin e pushtetit frymëror dhe ndikimit botëror që ajo e kishte pasur tre shekuj më parë, nën drejtimin e Inoçentit III. Çdo gjë i nënshtrohej Kishës së Romës, sepse Injaci besonte me ngulm se Krishti i gjallë banonte vetëm në kishën institucionale. Ndoshta karakteristika më joshëse e jezuitëve ishte përpjekja e tyre e rrezikshme

për të jetuar me energji në botë, pa qenë pjesë e saj. Lojola donte që ata të ishin gjithçka për të gjithë njerëzit, dhe për pak desh ia arritën.

Përpjekjet e tyre kanë krijuar mbështetës, të cilëve iu caktojnë vendet më të larta në qiell, si dhe kritikë, të cilëve iu kanë caktuar vendet më të ulëta në ferr. Duke i shkruar Tomas Xhefersonit në vitin 1816, Xhon Adamsi,⁶⁷⁵ thotë: “Në qoftë se ka ekzistuar ndonjëherë ndonjë bashkësi njerëzish, të cilët mund ta meritojnë humbjen e përjetshme në tokë dhe në ferr, ajo është bashkësia e Lojolës.” Cilido qoftë fati i fundit i tyre, jezuitët, qysh nga fillimi, ishin unikë.

Ai brez i parë nën udhëheqjen e zellshme të Lojolës kalëroi me gjithë fuqinë e vet drejt detyrave të reja: kthimi në besim i paganëve dhe rikthimi i Europës protestante. Françesk Saveri shkoi sa në Indi, sa në Azinë Juglindore, pastaj në Japoni, një vend që nuk e kishte dëgjuar kurrë më parë mesazhin e krishterë. Më tepër se të tjerët, Shoqëria e Jezusit e ndaloi dhe nganjëherë edhe e ktheu pas baticën e protestantizmit në Francë, në Vendet e Ulëta dhe në Europën Qendrore. Kur vdiq Injaci në vitin 1536, urdhri i tij kishte arritur në 1,000 burra dhe i kishte dërguar apostujt në të katër kontinentet e njohura deri atëherë.

Asnjë mision në atë brez të parë nuk doli në realitet që të ishte më vendimtar, sesa ky grup jezuitësh të caktuar për Këshillin e Trentos. Vetëm tridhjetë e një etër të këshillit, të udhëhequr nga legatët e Papës, ishin të pranishëm në ceremonitë e hapjes së këshillit. Asnjë prej tyre nuk mund ta merrte me mend se fillimi modest që bënë do të çonte në këshillin më të rëndësishëm midis Nikësë (325) dhe Vatikanit II (1962-1965). Nën ndikimin e jezuitëve, Trentoja u kthye në një armë të fuqishme të Kundërreformacionit. Dy anëtarë të zgjuar, të butë dhe me shumë ndikim të Shoqërisë - Diego Lainezi dhe Alfonso Salmeroni, e drejtuan rendin e punëve të këshillit gjithnjë e më tepër drejt “qëndrimit korrekt kishtar” të ndjekësve të Lojolës.

Etërit e këshillit u mblodhën në tri sesione kryesore: 1545-1547, 1551-1552 dhe 1562-1563. Gjatë gjithë këtyre sesioneve, italianët u përfaqësuan fuqimisht. Zonat e tjera, sidomos Franca, u përfaqësuan fare pak. Në krahasim me këshillat e tjerë, Trentoja nuk u ndoq asnjëherë mjaftueshëm. Gjatë serisë së dytë të sesioneve, ishin të pranishëm dhe një numër protestantësh, por kjo nuk solli asgjë të re. Që nga fillimi deri në fund, këshilli pasqyroi qëndrimin e ri militant të Romës.

FORMA E KATOLICIZMIT MODERN

Gjithçka që Reformacioni protestant e mbronte fuqimisht (ndoshta edhe forcërisht), u hodh poshtë nga Këshilli i Trentos. Reformatorët protestantë theksonin drejtësimin (shfajësimin) *vetëm me anë të besimit*. Këshilli nguli këmbë që të krishterët duhet të bëjnë vepra të mira, përndryshe do të bëhen përtacë dhe indiferentë. Këshilli e hodhi poshtë një kompromis të mundshëm, duke qëndruar në mendimin se drejtësimi (shfajësimi) i personit vjen si rezultat i dy shkaqeve: 1)

është një drejtësi që është e jashtme për dishepullin, por i shtohet llogarisë sonë në sytë e Perëndisë, dhe 2) është një drejtësi që është e brendshme, “e injektuar në brendësinë” e dishepullit. Drejtësia e jashtme e protestantit ishte një ngjarje përmes së cilës Perëndia e llogariste personin si të drejtë në sytë e Tij. Për katolikët, drejtësia e brendshme ishte procesi me anë të të cilit Perëndia e jepte drejtësinë (shfajësimin) brenda dishepullit, përgjatë rrjedhës së jetës së tij. Në mënyrë të theksuar, Këshilli i Trentos e lidhi drejtësimin (shfajësimin) me procesin e të bërit të drejtë, duke e lënë për shpallësit protestantë konceptin e shpalljes të drejtësuar.

Luteri, Kalvini dhe Grebeli e vunë theksin te shpëtimi *vetëm nëpërmjet hirit*; këshilli theksoi hirin dhe bashkëveprimin njerëzor me Perëndinë, për të shmangur, sipas vetë Lojolës, “helmin që e shkatërron lirinë”. “Lutuni sikur gjithçka të varet vetëm nga Perëndia, - këshilloi Injaci, - por veproni sikur gjithçka të varet vetëm nga ju, nëse do të shpëtoni ose jo.”

Protestantët jepnin si mësim se autoritetin fetar e kanë *vetëm Shkrimet*. Këshilli këmbënguli në epërsinë e postit mësimdhënës të Kishës së Romës, papëve dhe peshkopëve, si interpretues thelbësorë të Biblës.

Kështu, Këshilli i Trentos garantoj që katolicizmi modern roman të drejtohej nga bashkëpunimi midis Perëndisë dhe njeriut. Papa mbeti, shtatë sakramentet mbetën, mesha mbeti. Shenjtorët, rrëfimet, indulgjencat mbetën. Vepra e Këshillit e ngushtoi në thelb hapësirën e mundësive, të cilat më parë ishin të mundshme për të krishterin mesjetar; toni kundërshtues antiprotestant që pati ky këshill, as që mund të vihej në dyshim. Tani, pas katër shekujsh, ne mund t’i kthejmë sytë te epoka e Reformacionit dhe të shohim se uniteti fetar i botës së krishterë në Perëndim u shkatërrua përfundimisht. Njerëzit e kohës së Lojolës nuk e panë këtë të vërtetë. Ndërsa Europa e kuptoi këtë fakt në mënyrë të ngadaltë.

Në fillim, ndjekësit e Luterit mendonin se ai kishte kaq qartësisht të drejtë, sa që Kisha Katolike do t’i pranonte në mënyrë të pashmangshme idetë e tij. Të tjerë i mendonin kaq hapur të gabuara tezat e tij, sa që, sipas tyre, herët a vonë ai do të digjej si heretik dhe lëvizja e tij do të venitej. Tek e fundit, e shkuara ishte e mbushur me kufomat e trupave të heretikëve. Çështja është se të dyja palët, pala katolike dhe ajo protestante, mendonin se përfaqësonin Kishën e vërtetë Katolike të Krishtit dhe se armiqtë e tyre kishin një version të rremë të saj. Po në të njëjtën linjë ishte edhe fryma e Trentos.

Megjithatë, me kalimin e kohës, të menduarit e njerëzve të zakonshëm arriti, pothuajse në një mënyrë të paperceptueshme, një fazë të dytë. Bindja e trazuar gjysmë e ndërgjegjshme se konflikti kishte arritur në një pikë të vdekur, filloi të rritej. Katolicizmi nuk mund ta mposhte herezinë e re dhe protestantizmi nuk mund ta rrëzonte Romën. Në këtë fazë të dytë, njerëzit nuk e miratonin realisht në mënyrë intelektuale apo emocionale këtë pikë të vdekur, por vetëm e pohonin hidhur si fakt.

Shumica dërrmuese e njerëzve ishin ende të bindur se e vërteta fetare ishte e njohshme. E vërteta qëndron nga njëra anë, gabimi nga ana tjetër. Gabimi nuk përfshinte vetëm dënimin e individit, por edhe infektimin e të tjerëve dhe shkatërrimin e shoqërisë. Rezistenca ndaj këtyre ligësive të tmerrshme mori formën e inkuizicioneve, luftërave civile dhe përndjekjeve.

Kalvinistët dhe jezuitët mbanin kryesimin në këtë luftë ideologjike. Secili prej tyre përfaqësonte një organizatë militante, e cila kërkonte besnikëri përmbi çdo lidhje kombëtare e politike, si edhe përtej çdo lidhjeje të tillë. Në këtë fazë, pothuajse askush nuk mund ta imagjinonte se e vërteta mund të qëndronte në të dyja anët e fushës së betejës ose se të dyja palët mund të bashkëjetonin në paqe në të njëjtin shtet apo në të njëjtin kontinent.

Faza e tretë e tolerancës fetare, e cila bazohej në pranimin e plotë të larmisë fetare brenda kombit, u shfaq përpara viteve 1600, në mënyrë jo të hapur, në qëndrimet e mistikëve, të humanistëve të krishterë si Erazmi, protestantëve radikalë si anabaptistët, dhe politikanëve praktikë si mbretëresha Elizabeta e Anglisë.

Ndoshta edhe më të fuqishme akoma ishin forcat politike dhe ekonomike, të cilat i ishin përkushtuar synimit të shfaqjes së shtetit-komb. Europa tanimë kishte zona të vogla politike (në madhësinë e konteëve të mëdha ose të shteteve të vogla në SHBA) nën ombrellën e perandorit dhe të Kishës Katolike. Këto zona të vogla që ishin në zotërimin e lordëve, po shkriheshin në ato që ne sot i njohim si kombe, siç është Gjermania. Një shtet me kufij gjeografikë të përcaktuar dhe me më tepër njerëz brenda tyre do të kërkonte që edhe qytetarët protestantë, edhe qytetarët katolikë të bashkekzistonin dhe të bashkëpunonin.

Disa zëra, duke i dalë përpara mendësisë së mëvonshme të iluminizmit, bënë thirrje për të pasur një koncept të përgjithshëm për Perëndinë, i cili të pranohej virtualisht nga të gjithë besimtarët në Perëndim dhe të bëhej një standard i ri publik: Perëndia është i përjetshëm, është një i vetëm etj. Besimet dhe praktikat shoqërore që mund të ishin të dallueshme me njëra-tjetrën, do të toleroheshin në qoftë se do të mund të transformoheshin për t'u bërë një çështje përkushtimi privat. Megjithëse ky ishte një tingull i mekur, kjo pëshpërimë ishte zëri i së ardhmes. E megjithatë, asnjë grup tjetër të krishterësh nuk i rezistoi asaj me më shumë këmbëngulje, sesa jezuitët.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

- *Bireley, Robert. *The Refashioning of Catholicism, 1450-1700*. Washington, D.C.:Catholic University of America Press, 1999.
- Brodrick, James. *The Origin of the Jesuits*. London: Longmans, Green and Co.,1949.
- Daniel-Rops, Henry. *The Catholic Reformation*. New York: E. P. Dutton, 1962.
- Franzen, August. *A History of the Church: Revised and Edited by John P. Dolan*, NewYork: Herder and Herder, 1969.
- Noll, Mark A. *Turning Points: Decisive Moments in the History of Christianity*.Grand Rapids: Baker Books, 2000.
- *O'Malley, John W. *The First Jesuits*. Cambridge, MA: Harvard University Press,1993.
- Thompson, Francis. *Saint Ignatius Loyola*. Westminster, MD: Newman Press,1950.
- Wakefield, James L. *Sacred Listening: Discovering the Spiritual Exercises of Ignatius Loyola*. Grand Rapids: Baker Books, 2006.

Kapitulli 29

HAPJA E SHKËMBIT

Amerika dhe Azia

Të enjten e 11 tetorit 1492, u hap një botë e re për besimin e krishterë.

Atë ditë, Kristofor Kolombi⁶⁷⁶, “Admirali i detit të hapur, përfaqësues dhe guvernator i çfarëdo territori që mund të zbulonte,” pikasi një lloj shapke (*shpendë me sqep të gjatë e të hollë që rrinë brigjeve dhe ushqehen me jovertebrorë*), kallama të gjelbër, dhe së fundi vuri re atë tokë që quhet Inditë Perëndimore.

Mëngjesin e ditës tjetër, Kolombi vuri këmbë në bregun e ishullit, e quajti “San Salvador” (Shpëtimtari i Shenjtë), dhe e vuri nën zotërim në emër të mbretit Ferdinand dhe mbretëreshës Izabela e Spanjës⁶⁷⁷. Indigjenëve kureshtarë iu ofroi “kapuçë të kuq dhe toptha xhami me varëse për t’i vënë rreth qafës”. Kjo i kënaqi shumë dhe Kolombi arriti në përfundimin se ata mund të ktheheshin shumë më lehtë “te besimi ynë i shenjtë nëpërmjet dashurisë”, sesa nëpërmjet forcës.

Historianët i konsiderojnë 150 vitet në vijim si epoka e zbulimeve, sepse gjatë këtyre dekadave, europianët krijuan koloni në Amerikë dhe zbuluan rrugë të reja tregtare drejt pasurive të Lindjes së Largët. Në historinë e krishterimit, këto vite mund t’i quajmë “epoka e zgjerimit botëror”, pasi, midis viteve 1500 dhe 1650, murgjit dhe fetërit katolikë romanë e çuan ungjillin në kolonitë spanjolle në të gjithë Amerikën Latine, si edhe në portet portugeze përgjatë brigjeve të Azisë dhe Afrikës.

Gjatë gjithë këtyre viteve ngazëlluese, alternativa e parë e Kolombit i shqetësoi misionarët e krishterë. Si duhet të fitohen indigjenët për t’i kthyer te “besimi i shenjtë”: nëpërmjet dashurisë apo nëpërmjet forcës? Nganjëherë kishte ndonjë jezuit ose françeskan që i fitonte njerëzit duke iu treguar dashuri këmbëngulëse. Herë të tjera, kjo kryhej nga ushtri pushtuesish të pamëshirshëm të krishterë, të cilët i detyronin indigjenët që të pagëzoheshin nën kërcënimin e shpatës.

Ky problem doli ngaqë misionarët duhej që gjithmonë të përcaktonin se çfarë është paganizmi. Është njerëzim që është penguar në kërkimin e pasigurt të Perëndisë së vërtetë, apo është njerëzim i organizuar për t’i rezistuar me dashje ungjillit? A duhej që ambasadori i krishterë të kërkonte të mirën në fetë pagane dhe ta përdorte këtë si themel për ndërtimin e komunitetit të krishterë, apo duhej që ai të shtypte dhe të shkatërronte, në rast se e lypte nevoja, të gjitha format e fesë

pagane, për të mbjellë besimin e vërtetë? Të parën mund ta quajmë politikë përshtatjeje dhe të dytën politikë pushtimi.

UNGJILLI DHE KULTURA

Përshtatja apo pushtimi varen nga një pyetje edhe më e gjerë: Si lidhet ungjilli me kulturën? Kisha shpesh rrezikohet kur e barazon ungjillin me ndonjë formë të caktuar kulturore në të cilën gjen vend besimi. Prandaj misionarët kanë dështuar nganjëherë, duke mos iu përshtatur rrugëve të një populli tjetër. Ata janë ndier të detyruar që të këmbëngulin që besimi të shprehet vetëm në një mënyrë.

Në epokën e apostujve, të krishterët judenj besonin me përkushtim se besimi barazohej vetëm me ritet, besëlidhjet dhe sabbatet hebraike. Vetëm pasi u çlirua nga format e veta judaike, lajmi i mirë ishte në gjendje që të zinte rrënjë në botën grekoromake. E njëjta gjë ndodhi kur fiset gjermanike shkatërruan shumë institucione të jetës romake. Besimi i krishterë gjeti mënyra të reja për t'u folur në mënyrë të frytshme popujve të mesjetës. Mesjeta e hershme dhe ajo e mesme ishin kohët e përpjekjeve të përkushtuara misionare.

Megjithatë, gjatë mesjetës, mes të krishterëve europianë mori formë një qëndrim i rëndësishëm. Zgjerimi i islamit në shekullin e shtatë shërbeu si pykë ndarëse midis të krishterëve në Europë dhe bashkëbesimtarëve të tjerë të tyre në Azi dhe Afrikë. Vetëm pak vendngulime të përparuara të krishterimit mbijetuan në vendet islame të Afrikës së Veriut dhe Lindjes së Afërt. Krishterimi u kufizua pothuajse plotësisht vetëm në Europë.

Kryqëzatat ishin përpjekja e vrullshme e Europës së krishterë për të thyer pengesat e islamit nëpërmjet forcës ushtarake. Beteja e gjatë në Spanjë dhe Portugali për t'i flakur maurët⁶⁷⁸ jashtë - kështu quheshin atje myslimanët - krijoi një qëndrim tepër militant kundrejt jobesimtarëve të huaj. Pushtimi dhe ungjillëzimi ndërthureshin shpesh; të paktë ishin ata njerëz që e dallonin ndryshimin.

Epoka e re e misioneve mbarëbotërore u hap me erën e zbulimeve të mëdha. Portugezët dhe spanjollët, i kthyen në fillim anijet drejt jugut, nga mesi i shekullit të pesëmbëdhjetë. Francezët, holandezët dhe anglezët iu bashkuan këtyre përpjekjeve kolonizuese më vonë. Duke ndjekur bregun perëndimor të Afrikës, portugezët arritën në cepin jugor të kontinentit, në vitin 1486, dhe e quajtën atë Kepi i Shpresës së Mirë⁶⁷⁹. Në vitin 1495, Vasko de Gama⁶⁸⁰ vazhdoi rreth e rrotull Afrikës në drejtim të Azisë dhe vërejti tokë për herë të parë në bregun perëndimor, ose në rajonin e quajtur Malabar⁶⁸¹, në Indi. Ai ishte një vend ideal për të shërbyer

si bazë veprimesh për zgjerimin portugez në Lindjen e Largët. Për shekuj me radhë, tregtarët arabë patën marrë erëza, xhevahire, fildish, mëndafsh indian dhe pambuk kinez në portet e Malabarit dhe i patën transportuar përmes Detit të Kuq ose Gjirit Persik, pastaj i patën çuar me tokë në botën mesdhetare. Portugezët e kuptuan se këto porte ishin qendra shkëmbimi mes Lindjes dhe Perëndimit, zemra e tregtisë lindore.

Brenda një kohe të shkurtër, portugezët i përzunë nga Oqeani Indian anijet arabe, të cilat ishin më pak të fuqishme se të tyre. Goa⁶⁸², në bregun e Malabarit, u bë qendra e perandorisë së tyre tregtare lindore, dhe ata lëvizën në drejtim të lindjes, për të ngritur baza strategjike në ishujt e arkipelagut malajzian dhe në Ishujt Malakë⁶⁸³. Në vitin 1516, ata arritën deri në Kinë, dhe, në vitin 1543, deri në Japoni.

Portugezët, në dallim nga spanjollët, nuk u përpoqën që të pushtonin apo të kolonizonin zona në shkallë të gjerë. Atyre nuk iu interesonte toka, dhe as përfytyrimet e arit. Ata dëshironin një monopol tregtie. Kjo donte të thoshte kontroll të deteve.

Kështu, portet portugeze filluan të shfaqeshin përgjatë bregut të Afrikës Perëndimore, Kongos dhe Angolës; në Indi dhe Cejlon; në Brazil, Mozambik dhe në gadishullin e Malajzisë. Në çdo ngulim tregtie filluan të shfaqeshin kisha të vogla katolike.

SPANJOLLËT NË BOTËN E RE

Ndërkaq, spanjollët po ndiqnin zbulimet e Kolombit. Gjenovezi kokëkuq bëri dhe tri udhëtime të tjera në Botën e Re, në një përpjekje të kotë për të gjetur ndonjë rrugëdalje për në kontinentin aziatik. Në udhëtimin e dytë, Kolombi lundroi me shtatëmbëdhjetë anije dhe 1500 burra. Në Haiti gjeti ar, madje një sasi të madhe.

Pasi ndoqi bregun e Kubës, të cilën e ngatërroi me Kinën jugore, Kolombi u drejtua sërish për në Spanjë. Me gjithë betimin për ta ruajtur në fshehtësi sekretin, fjala magjike *ar* u vajti në vesh njerëzve në atdhe dhe kështu nisën ethet më të fuqishme të arit në historinë e botës.

Brenda pesëdhjetë vjetësh pas zbulimit të ishullit të San Salvadorit, spanjollët e kishin plaçkitur dhe e kishin pushtuar Botën e Re që nga Kalifornia, deri në cepin e Amerikës së Jugut. Puna e këtyre pushtuesve të guximshëm dhe të dhunshëm mbolli në fjalorët tanë fjalën *konkuidadorë* (*pushtues*). Në vitin 1521, Hernan Kortes⁶⁸⁴, i pajisur me parzmore, barut dhe kuaj, shkatërroi perandorinë e madhe azteke⁶⁸⁵ në Meksikë, dhe, në vitin 1533, Franthisko Pizarro⁶⁸⁶ vrau me dinakëri

Atahualpën⁶⁸⁷, monarkun e inkasve⁶⁸⁸, duke e gjunjësuar perandorinë e tij, e cila më parë kishte qenë mjaft e fuqishme.

Vlen të thuhet se e gjithë kjo rrjedhë ngjarjesh ndodhi gjatë jetës së Martin Luterit. Karli V, i cili pasoi Ferdinandin dhe Izabelën, dhe u bë trashëgimtar i pasurisë së stërmadhe të Botës së Re, ishte po ai princ përpara të cilit qëndroi Luteri në Dietën e Vormsit. Kështu, ndërkohë që nga njëra anë përpiqej që të mos i rrëshqiste Gjermania nga duart e veta perandorake në duart e protestantëve, Karli gjeti ngushëllim tek anijet spanjolle, të cilat vinin të ngarkuara me mallra nga Inditë Perëndimore dhe nga Meksika.

Kjo aventurë e madhe botërore, nga ana tjetër, nuk ishte thjesht një garë e ethshme për erëza dhe flori. Thellë në zemrat e tyre, tregtarët portugezë dhe *konkuistadorët*⁶⁸⁹ spanjollë kishin një zell për të përhapur “besimin e shenjtë”, besimin katolik roman të etërve. Kështu, dominikanët, françeskanët, augustinianët dhe jezuitët lundronin pothuajse në çdo anije, po kaq të zellshëm për t’i kthyer në besim paganët, sa ç’ishin edhe kapitenët për të gjetur ndonjë port të ri për të bërë tregti.

Sakrificat që bënë shumë prej këtyre murgjve dhe fretërve ishin të jashtëzakonshme. Udhëtimet në det ishin të rrezikshme dhe nuk kishin leje për t’u shkëputur përkohësisht nga misioni. Nga 376 jezuitët që udhëtuan për në Kinë, midis viteve 1581 dhe 1712, 127 prej tyre vdiqën gjatë udhëtimit.

Falë njerëzve të tillë, shekulli i gjashtëmbëdhjetë, i cili dëshmoi ndarjen e Europës mes katolikëve dhe protestantëve, dëshmoi edhe transformimin e krishterimit në katolik, në një mënyrë të re. Pikërisht atëherë kur ishte e qartë se fjala *katolik* nuk donte të thoshte më *i bashkuar*, besimi i krishterë u shfaq si katolik në misionin e vet për popujt e largët. Ai nuk u kufizua më vetëm në brigjet e Europës. Për të shmangur rivalitetin mes Portugalisë dhe Spanjës, Papa vijëzoi në hartë një linjë të drejtë, e cila niste nga Poli i Veriut e përfundonte në atë të Jugut, duke marrë si referencë cepin perëndimor të arkipelagut të Azoreve⁶⁹⁰. Ai tha se gjithçka në perëndim të kësaj vize i përkiste Spanjës; dhe gjithçka në lindje i përkiste Portugalisë. Ky kufi shpjegon se përse Brazili sot është një vend që flet portugalisht, ndërsa pjesa tjetër e Amerikës Latine flet spanjisht.

Me urdhër të Papës, mbretërit e Portugalisë dhe të Spanjës merrnin përgjegjësinë për të ungujllësuar tokat e pushtuara nga ushtarët e tyre. Kisha Katolike priste që këta princa të dërgonin misionarë dhe që t’u siguronin jetesën atyre, qofshin në Indi apo në Peru. Monarkët kishin kontroll të plotë mbi misionarët dhe mund të emëronin peshkopë për të udhëhequr nënshtetasit e tyre të sapopagëzuar.

Kështu, ideja kryesore e kësaj epoke të re misionare ishte zgjerimi i konceptit të princit të krishterë, udhëheqësi i caktuar nga Perëndia për popullin e tij, prej të cilit pritej që të hiqte çdo shenjë idhujtarie nga tokat e veta dhe t’i sillte nënshtetasit të mbretërimi i Krishtit përmes Kishës së Shenjtë Katolike.

Natyra e dhunshme e ekspeditave spanjolle qëndron ndoshta e rrënjësuar në përkushtimin e spanjollëve ndaj kishës mëmë dhe në ndërhyrjet ushtarake islame në Spanjë. Të trishton fakti që ekspeditat morën karakterin e kryqëzatave të shenjtë, duke pasur të njëjtin fanatizëm, të njëjtin grup fisnikësh dhe të njëjtën bestytë. Kortesi, pushtuesi mjeshtëror dhe i pamëshirshëm i Meksikës, për shembull, ishte i përkushtuar ndaj Virgjëreshës Mari dhe mbante gjithmonë me vete një statujë të vogël të saj. Ai lutej dhe merrte pjesë përditë në meshë. Te njëri nga flamujt e tij mbante një kryq, ndërsa te tjetri një imazh të Virgjëreshës.

Politika e parë e Spanjës kundrejt indianëve, e quajtur *enkomjenda*⁶⁹¹, iu jepte kolonizatorëve spanjollë të drejtën për të pasur në zotërim një numër indianësh, të cilët ishin të detyruar që të punonin në minierat dhe plantacionet e pronarëve të tyre. Në shkëmbim të punës së rëndë, indianët merrnin mbrojtje dhe mësim për besimin e shenjtë⁶⁹². Meqë indianët ishin fajtorë për krime të rënda, si flijim njerëzish dhe idhujtari, spanjollët e ndien si detyrë që t’iu jepnin fund këtyre barbarive. Luftërat kundër indianëve, pra, sipas mendjes së tyre, ishin të drejta, si lufta e Izraelit kundër kananitëve të paperëndishëm. Në vitin 1531, peshkopi Sumárraga⁶⁹³ raportoi nga Meksika se ata kishin shkatërruar më shumë se 500 tempuj dhe 20,000 idhuj.

MBROJTËSI I TË SHTYPURVE

Një nga mbrojtësit e indianëve të shtypur ishte Bartolome de las Kasas⁶⁹⁴, babai i të cilit kishte shoqëruar Kolombin në udhëtimin e tij të dytë drejt Indive Perëndimore. Në fillim, Bartolomeu kishte qenë pjesëmarrës i pushtimeve të krishtera, po aq sa edhe çdo spanjoll tjetër në Inditë Perëndimore dhe Meksikë. Megjithatë, aty nga mosha tridhjetepesëvjeçare, ai pati një kthim frymëror dhe u shugurua prift, i pari i tillë në Botën e Re. Filloi të ndiejë brejtjen e ndërgjegjes dhe, në një predikim para guvernatorit dhe krerëve të kolonëve, denoncoi mizoritë që kishte parë me sytë e tij. Si mund ta urdhëronte Perëndia i të krishterëve egërsinë si mjet të kthimit të Krishti?

Las Kasasi u përball me një kundërshtim të gjerë; shumë njerëz e konsideruan si ëndërrimtar dhe si një kërcënim për Spanjën e Re. Disa misionarë argumentonin se popujt e egër dhe barbarë nuk mund të vinin në besim pa ushtruar forcën e nevojshme për t’iu treguar gabimin e rrugës së tyre. Disa nga themeluesit e kolonive këmbëngulnin se kundërshtimi i Las Kasasit kundër politikës së *enkomjendas* mund t’i shkatërronte kolonitë ekonomike.

Por Las Kasasi këmbënguli në pikëpamjet e veta. Ai bëri katërmbëdhjetë udhëtime nëpër Atlantik, për t'iu kërkuar udhëheqësve spanjollë që të shikonin ndonjë mënyrë tjetër për t'i fituar indianët në besim. Pjesërisht falë kërkesave të tij, Karli V, në vitin 1542, nxori një sërë ligjesh të reja, *Ligjet e Indive*, të cilat e zbutën ashpërsinë e sistemit *enkomjendas* dhe përcaktuan parimin se edhe indianët kishin të drejta njerëzore.

Megjithatë, tjetër gjë ishin ligjet në Spanjë dhe tjetër gjë vënia e tyre në praktikë në Meksikë. Në një debat të famshëm të mbajtur në Bajadholidh⁶⁹⁵, në Gadishullin e Jukatanit⁶⁹⁶, në vitin 1550, Las Kasasi dha argumente pro barazisë dhe lirisë së indianëve. “E vetmja mënyrë për t'i fituar ata, - tha ai, - është nëpërmjet predikimit paqësor të Fjalës dhe nëpërmjet shembullit të një jete të shenjtë.” Kundërshtari i tij ishte teologu Huan Gines de Sepulveda⁶⁹⁷, i cili përdori argumentin e Aristotelit se disa njerëz janë të lindur nga natyra për të qenë në skllavëri⁶⁹⁸. “Spanjollët, - tha ai, - janë aq lart mbi indianët, sa ç'është njeriu mbi majmunin.” Kështu, me gjithë përpjekjet më të forta të Las Kasasit, imperializmi i krishterimit vazhdoi në Botën e Re dhe e pengoi përhapjen e ungjillit mes indianëve.

Indianët ishin mjaft të zellshëm që ta pranonin besimin e krishterë; por ishin po aq të gatshëm që edhe ta braktisnin atë. Mes viteve 1524 dhe 1531, françeskanët pagëzuan më shumë se një milion indianë. Praktika e pagëzimit në masë i kujton lexuesit kthimet në masë në besim që ndodhën në Europën Veriore gjatë mesjetës së hershme⁶⁹⁹. Praktika të tilla duken sipërfaqësore apo edhe si bestytini për besimtarët modernë, të cilët theksojnë një qëndrim individual përpara Perëndisë.

Sipas një ndodhie të njohur, Kortes i la udhëzime të prera në një qytet që qytetarët të adhuronin Perëndinë e krishterë, si edhe të kujdeseshin për një nga kuajt e tij, i cili çalonte. Indianët u bindën me besnikëri. E ushqyen kalin me fruta dhe lule, deri në ditën kur ngordhi; ata mendonin se kali dhe Perëndia i krishterë ishin njëloj. Më vonë, dy françeskanë zbuluan se indianët kishin bërë një shëmbëlltëri të kali dhe e adhuronin atë si perëndinë e vetëtimës dhe të bubullimës.

Në Lindje, portugezët, ashtu si spanjollët, mendonin se mbreti i krishterë ishte përgjegjës para Perëndisë për mbarëvajtjen frymërore të nënshtetasve të vet. Si rezultat, Goa, qendra e perandorisë tregtare portugeze në Lindje, u bë qyteti i kishave të mëdha baroke. Ajo kishte kryepeshkop, i cili shërbente si përfaqësues i autoritetit të Kishës Katolike në gjithë Azinë Lindore, dhe autoritetet portugeze siguroheshin që territori i mbretit të tyre të krishterë të mos ndotej fare nga idhujtaria.

Megjithatë, portugezët përballeshin me një problem me të cilin spanjollët nuk u ndeshën kurrë në Amerikë. Ata u vunë përballë disa qytetërimeve mjaft të zhvilluara dhe u ballafaquan me fe të lashta shumë më të forta se ato të inkasve dhe të aztekëve. Këto patën një ndikim shumë të madh në mënyrën se si u afruan popujve të Azisë misionarët e krishterë. Në Indi, Japoni dhe Kinë, politika e kthimeve në besim me anë të pushtimit u modifikua dhe në disa raste u la mënjanë

në favor të politikës së përshtatjes. Jezuitët, në veçanti, kërkuan të dinin se cilat zakone japoneze, kineze apo indiane ishin thjesht shoqërore ose civile, dhe cilat ishin të papërputhshme me pagëzimin e krishterë.

FRANÇESK SAVERI

Pionieri i madh i misioneve të krishtera në Lindjen e Largët e shkeli tokën e Goas në vitin 1542. Françesk Saveri (1506-1552), bashkëpunëtor i Injac Lojolës, u caktua si legat i Papës në shërbim të mbretit të Portugalisë. Të gjithë zyrtarët ishin të detyruar që ta ndihmonin në misionin e tij predikues. Ai e gjeti Goan, si shumica e pjesës tjetër të porteve, plot me fundërrina të shoqërisë, të mbledhur nga mijëra brigje, dhe që ushqente epshet e tyre të shumta. Saveri qëndroi në Goa për disa muaj, por gjatë asaj kohe të shkurtër ndezi një lloj revolucioni moral në port. Pastaj, i zellshëm për të hapur toka të reja, i ktheu sytë drejt një fushe që kërkonte më shumë punë, kësaj here në cepin jugor të Indisë.

Në vitin 1534, disa peshkatarë, të cilët jetonin në bregun juglindor të Indisë, kërkuan mbrojtjen e mbretit të Portugalisë. Plaçkitësit në tokë dhe në det ua kishin bërë jetën skëterrë. Portugezët ranë dakord që t'i mbronin, me kusht që ata të pranonin pagëzimin e krishterë. Ata pranuan, por gjatë tetë viteve të para të pranimi të krishterimit nuk kishin ndonjë njeri që t'u shpjegonte misteret e besimit të tyre të ri. Saveri, “burri i shkurtër ezmer”, donte që t'ua plotësonte këtë nevojë. Ai shkoi kudo, duke kaluar kodrat me rërë djegëse, atje ku ishin shpërndarë fshatrat e peshkatarëve. Ai i binte një kambane të vogël për t'i mbledhur fshatarët dhe iu recitonte Besoren, Lutjen e Zotit, Dhjetë Urdhërimet dhe Rruzaren⁷⁰⁰. Kur peshkatarët i mësonin fjalët dhe shpallnin besimin te Besorja, Saveri i pagëzonte me qindra, derisa nuk i ngrinte dot më duart nga stërlodhja. Pas tre vjetësh, ai iu la pasuesve të tij një kishë të organizuar.

Paravarët⁷⁰¹, siç njihej kjo popullsi peshkatarësh, numëronin ndoshta 30,000 vetë. Meqë krishterimi mes tyre kufizohej vetëm te një kastë, ata nuk kishin kontakt me fqinjët, përveçse për tregti. Prandaj kisha mbijetoi vetëm si një ishull i rrethuar nga një det hinduizmi.

Jezuitët që pasuan Saverin, të mbështetur nga autoritetet portugeze, i mblodhën paravarët nëpër fshatra dhe dalëngadalë i dhanë formë jetës së tyre sipas standardeve të krishtera. Asnjë barkë nuk dilte për peshkim të dielën; një pjesë e sasisë së peshkut të kapur të premtën i shkonte kishës. Dalëngadalë, çdo kujtim i kohëve të shkuara, kur paravarët nuk ishin të krishterë, filloi të zhdukej. Qendra e

jetës së tyre ishte kisha, e vetmja ndërtesë guri rreth së cilës grumbulloheshin kasollet e tyre me gjethe palme dhe kashtë.

Katolikët romanë dhe protestantët e lavdërojnë njëzëri zellin misionar dhe hijeshinë personale që kishte Françesk Saveri. Megjithatë, edhe ai ishte një njeri i kohës së vet. Vitet në Indi tregojnë se në fillim ai e mbronte mostolerancën fetare të epokës së vet. Në një letër të shkruar, më 16 maj 1546, ai i thoshte mbretit të Portugalisë që, për të pasur të krishterë të mirë në Indi, mbreti duhej të themelonte inkuizicionin për të shtypur myslimanët. Mbreti ia pranoi këtë kërkesë dhe në Goa inkuizicioni vazhdoi deri në fillim të shekullit të nëntëmbëdhjetë.

Megjithatë, Saveri nuk synonte që të mbetej në Goa apo në rajonin rreth e rrotull. Urdhri që ai kishte marrë nga Papa dhe mbreti shtrihej për të gjithë Lindjen e Lartë, prandaj, në vitin 1546, ai lëvizoi nga India për në Malajzi. Pas rreth dy vjetësh shërbese atje, ishte gati të gjente botë të reja për t'i pushtuar. U kthye në Goa dhe, në vitin 1549, i pajisur me letra nga autoritetet, lundroi për në Japoni, që ishte ishulli i ëndrrave të Marko Polos⁷⁰².

Bashkë me dy shokë të tjerë, Saveri mbërriti në Japoni, më 15 gusht. Më pas, u vërtetua se kjo ishte një kohë e përshtatshme. E qeverisur vetëm nga baronët feudalë dhe e zellshme për tregti me botën e jashtme, Japonia i mirëpriti të huajt. Budizmi nuk preferohej më dhe asnjë fe kombëtare nuk paraqiti ndonjë kundërshtim të fortë ndaj ungjillit.

Vitet në Japoni ia ndryshuan Saverit pikëpamjen mbi misionet e krishtera. Gjatë ditëve të hershme në Indi, ai kishte mbajtur pozicionin imperialist. Paganizmi nuk kishte asgjë të përbashkët me besimin e vërtetë. Gjithçka duhej të sheshehej përpara se të ngrihej i krishteri. Kjo ishte edhe pikëpamja e shumicës së misionarëve në Amerikën Latine.

Por, në Japoni, Saveri u përball me një popull me kaq shumë shenja fisnikërie, sa që i ndryshoi qëndrimet e tij. E kuptoi se, ndonëse ungjilli duhej t'i transformonte dhe t'i rafinonte japonezët, ai nuk duhej që të hidhte poshtë si të pavlefshme gjithçka nga jeta dhe kultura japoneze. Të rrethuar nga disa fe të lashta të rëndësishme të Lindjes, shumë jezuitë, të cilët e ndoqën pas Saverin, zhvilluan një cilësi plotësisht jokarakteristike për Kundërreformacionin, një kompromis për çështjet fetare.

Shoqëria e Jezusit e dominoi misionin e krishterë në Japoni deri në fund të shekullit të gjashtëmbëdhjetë. Puna e tyre rezultoi në një sukses të plotë. Në vitin 1577, një jezuit shkroi me optimizëm: "Brenda dhjetë vjetësh, e gjithë Japonia do të bëhet e krishterë, në qoftë se do të kemi një numër të mjaftueshëm misionarësh." Dy vjet më vonë, jezuitët themeluan një qytet të ri, si strehë për të kthyerit e krishterë. E quajtën Nagasaki⁷⁰³. Përpara fundit të këtij shekulli, misionarët mund të numëronin 300,000 të kthyer në besim, qindra kisha, si dhe dy kolegje të krishtera.

Gjatë viteve, jezuitët ndoqën rrugën e Saverit dhe kërkuan mënyra të reja për ta shprehur besimin e krishterë në kulturën e bujtësve. Iu përshtatën zakoneve lokale dhe vlerave të tyre në çdo mënyrë të mundshme. Madje, lëvizën me të gjithë shpejtësinë e mundshme për të përgatitur udhëheqës japonezë për kishat.

Fatkeqësisht, në fillim të shekullit të shtatëmbëdhjetë, sunduesit e rinj, të frikësuar se mos misionarët e huaj ishin pushtues të huaj, ndoqën politikën e përndjekjes së të krishterëve. Nga viti 1614, deri më 1642, jo më pak se 4,045 martirë dhanë dëshminë më të lartë për Krishtin, disa nga shpata, disa nga turra e druve, dhe të tjerë nga kazani me ujë të nxehtë. Puna prodhimtare e dikurshme e krishterë në Japoni u shkërmoq. Vetëm një pjesë e vogël mbijetoi në kodrat pranë qytetit të Nagasakit.

DERA PËR NË KINË

Në Kinë, historia e misioneve të krishtera gjatë kësaj epoke shkon në paralel me sagën japoneze. Edhe një herë tjetër, njeriu me vizion quhej Françesk Saveri. Pas dy vitesh predikimi në rrugët e Japonisë, Saveri i patrembur vendosi se ishte koha që të hynte në Kinë. U kthye në Goa për të siguruar autoritetin e nevojshëm, por, gjatë kalimit në Lindje, e pati të vështirë që të shkonte përtej Singaporit. Duke shpresuar që të futej fshehurazi në Kanton⁷⁰⁴, mori një anije dhe arriti deri në një ishull pranë bregut të Kinës Jugore. Atje u sëmur dhe vdiq, duke i dhënë fund njëres prej karrierave më krijuese të kronikave të misioneve. Ishte viti 1552.

Dera për në Kinë, të cilën nuk e gjeti dot Saveri, u hap për pasuesin e tij shpirtëror Mateo Riçi⁷⁰⁵ (1552-1610). Në vitin 1567, një ishull i vogël pranë bregut të Kinës, Makao, u bë koloni portugeze. Megjithatë, për vite me radhë, hyrja në Kinë u duk e pamundur. Dinastia sunduese Ming⁷⁰⁶ nuk ishte e interesuar për kontakte me botën e jashtme. Ata i konsideronin kinezët si dhënës të kulturës, jo si marrës të saj. Konfucianizmi⁷⁰⁷ e dominonte perandorinë dhe shtetin; familja dhe morali drejtoreshin nga modeli dhe mësimet e tij.

Sipas një ndodhie, Alesandro Valiniano⁷⁰⁸, udhëheqës i jezuitëve në Lindje, duke parë nga dritarja e tij në Makao, në vitin 1579, thirri në drejtim të bregut kinez:

“Shkëmb, o Shkëmb, kur do të hapesh?”

Valinianoja i bëri thirrje një mësuesi italian jezuit tridhjetëvjeçar, i cili në atë kohë jepte mësim në një seminar në Goa. Mateo Riçi kishte studiuar matematikë, astronomi dhe kozmologji në Romë, përpara se të drejtohej për në Indi. Dukej

jashtëzakonisht i përgatitur për punën me kinezët, prandaj Valinjanoja e thirri Riçin në Makao dhe i vendosi mbi shpatulla barrën e Kinës.

Detyra e parë e Riçit ishte që të zinte vend në Makao për të mësuar gjuhën dhe zakonet kineze, dhe të priste që Shkëmbi të plasari tej. Në vitin 1583, ai siguroi lejen për të banuar në Çaoçing⁷⁰⁹, qytetin kryesor të provincës. Me respektin e tyre tradicional për dijetarët, kinezët reagueshan pozitivisht ndaj dikujt që vishte rrobën e mandarinëve⁷¹⁰, fliste gjuhën e tyre, dhe ishte në gjendje t’iu hapte fusha të reja dijeje. Riçi iu bëri një hartë të botës dhe futi për herë të parë tek ata shkencën e re të kalendarit.

Këto kontakte u vërtetua se ishin të dobishme për ta fituar tolerancën e kinezëve, por Riçi ishte i bindur se Kina nuk do të fitohej kurrë për besimin e krishterë nga një provincë e mënjauar. Hap mbas hapi, ai lëvizti drejt kryeqytetit të perandorisë. Në vitin 1600, ai mori leje për të hyrë pikërisht në Pekin.

Riçi përdori dy orë me kurdisje për të fituar favorin perandorak. Orët i solli me vete si dhurata për perandorin. Ato e kënaqën shumë monarkun, por, kur u prishën, ekspertët kinezë nuk ia kishin idenë se si t’i vinin sërish në punë. Aftësia e Riçit për t’i mbajtur ato në gjendje pune siguroi miratimin e ngrohtë të perandorit, dhe atij ia lejuan që të qëndronte në kryeqytet për dhjetë vjet si astronom dhe matematikan.

Nën udhëheqjen e urtë të Riçit, misioni jezuit në Pekin zuri rrënjë dhe lulëzoi. Një numër familjesh dhe dijetarësh të njohur u pagëzuan. Në kohën e vdekjes së Riçit, në vitin 1610, kisha numëronte 2,000 vetë.

Pasardhësi i Riçit, Adam Shalli⁷¹¹, e çoi veprën e diturisë në një nivel edhe më të lartë. Ai fitoi admirimin e klasës dijetare të Kinës, kur parashikoi saktësisht kohën e eklipsit të hënës, dhe u bë drejtor i Shërbimit Astronomik Perandorak. Në vitin 1630, Shalli ndërtoi një kishë shtetërore në Pekin dhe fitoi liri fetare për krishterimin në të gjithë perandorinë (1657). Në kohën kur vdiq, Kina kishte rreth 270,000 të krishterë. Urdhëresa perandorake për tolerancë, e cila doli në vitin 1692, ishte shpërblimi që Kina dhe shtëpia mbretërore i dha punës së jezuitëve, dhe kështu kisha e pavarur kineze po bëhej gjithnjë e më shumë reale.

Megjithatë, misioni kinez u përball edhe me fatkeqësi, kësaj here jo nga trysnitë e jashtme, por nga misionarët dominikanë dhe françeskanë, të cilët pretendonin se përshtatja ndaj jetesës kineze i kishte kaluar kufijtë.

Riçi ishte përpjekur që të mos e paraqiste krishterimin te kinezët si diçka të re. Ai nuk pranoi që t’i konsideronte këta njerëz të përparuar dhe fetarë si ateistë, kështu që mësoi se përkushtimi tradicional kinez arrinte përkryeje në besimin e krishterë. “Zoti i Qiellit”, të cilin e kishin adhuruar për kaq shumë kohë kinezët, ishte Perëndia. Riçi argumentonte se nderimi i paraardhësve, kaq i përhapur në Kinë, nuk ishte akt fetar, por shoqëror, prandaj ai ishte i pranueshëm për të krishterët.

A mos kishte shkuar më larg nga ç'duhej përshtatja? Në vitin 1631, një françeskan i shoqëruar nga një dominikan mbërritën në Pekin dhe u tronditën nga ajo që panë. Fjala e përdorur për përkthimin e *meshës* së krishterë në katekizmin jezuit ishte hieroglifi kinez⁷¹² për ceremoninë e adhurimit të paraardhësve⁷¹³! Një natë, fretërit shkuan të maskuar në një ceremoni të tillë; panë se si merrnin pjesë në këtë ceremoni të krishterët kinezë dhe u skandalizuan nga kjo gjë. Këtë ndodhi ia raportuan Romës dhe kështu filloi sherri mbi “ritet”. Një papë miratonte, tjetri e kundërshtonte, derisa, pas një shekulli, i gjithë misioni në Kinë ra jashtë mase.

Konflikti midis politikës së përshtatjes dhe asaj të pushtimit nuk përfundoi në shekullin e shtatëmbëdhjetë. Ai vazhdon deri më sot, vetëm se pushtimi nënkuptohet në termat e kontrollit ekonomik, më tepër sesa në termat e atij politik. Por epoka e zgjerimit botëror ishte e veçantë në një pikëpamje: kjo epokë, me hapjen e zonave të stërmëdha të sipërfaqes së tokës ndaj mesazhit të krishterë, nxori në pah udhëheqësit më me krijimtari dhe më novatorë të të gjitha epokave.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Gascoigne, Bamber. *The Christians*. New York: William Morrow & Co., Inc., 1977.

Latourette, Kenneth Scott. *A History of the Expansion of Christianity*. Vol. 3. New York: Harper, 1939.

Neill, Stephen. *A History of Christian Missions*. Edited by Owen Chadwick. Middlesex: Penguin Books, 1986.

———. *The Christian Society*. New York: Harper & Brothers, 1952.

Kapitulli 30

SUNDIMI I SHENJTORËVE

Puritanizmi

Në vitin 1630, më tepër se 400 emigrantë u mbledhën në qytetin Sauthempton në Angli, duke u përgatitur për të lundruar drejt Botës së Re. Xhon Kotoni⁷¹⁴, një predikues i spikatur, i cili më vonë iu bashkua këtij grupi përtej detit, dha një predikim lamtumire. Teksti që ai përdori për këtë rast ishte marrë nga *Libri i Dytë i Samuelit 7:10* dhe përmbledhte frymën e aventurës së madhe:

Do t'i caktoj një vend Izraelit, popullit tim, dhe do ta ngulit që ai të banojë në shtëpinë e tij dhe të mos shqetësohet më, që njerëzit e këqij të mos vazhdojnë ta shtypin si në të kaluarën.

Kotoni deklaroi se, ashtu si izraelitët e lashtë, këta emigrantë ishin populli i zgjedhur i Perëndisë, të cilët niseshin drejt tokës së premtuar, truall që ishte përgatitur prej Zotit. Në këtë tokë të re, ata do të ishin në gjendje të punonin të pashqetësuar për lavdinë e Perëndisë.

Këtu kemi para nesh një foto çasti të puritanizmit: Bibla është manuali me udhëzime konkrete për besimtarin, ku atij i tregohet se si të kthehet në besim dhe si të ndërtojë një shoqëri, e cila është e përgatitur për të përforcuar një pamje biblike të shtetit; kisha, që shpesh paraqitet në analogji me Izraelin e lashtë, pasqyrohet gjithashtu në mënyrë korrekte në Shkrime dhe duhet të funksionojë si veprimtarja për reformën individuale dhe atë shoqërore; shoqëria dhe kombi duhet të organizohen që të përkrahin qëllimin e Perëndisë, teksa ai gjen zbatim në histori. Ndërkohë që puritanizmi u zhvillua si një lëvizje e dallueshme historike midis viteve 1560 dhe 1660, ai iu dha të krishterëve të çdo brezi një shembull për besimin e krishterë, si një përkushtim vendimtar ndaj Jezu Krishtit, e gjithashtu iu dha një model edhe për mënyrën se si jeta e shpirtit e shpreh vetveten në arenën publike në një komb të qeverisur nga të vërtetat e Biblës.

PURITANIZMI: JETA E RE DHE BOTA E RE

Në shekujt e mëvonshëm, të krishterët e kanë ripërtërirë herë pas here përvojën puritane për sa i përket shpirtit të besimtarit, një lloj besimi të thellë që del nga vepra plotësisht e hirshme e Perëndisë në zemrën e besimtarit. Por asnjë lëvizje e krishterë më vonë nuk pati vizionin apo mundësinë për ta zbatuar ligjin e Perëndisë në jetën e kombit.

Në kohët moderne, të cilat janë të spikatura për zellin ndaj të drejtave të individit dhe për lirinë seksuale, fjala *puritan* do të thotë një njeri i vetëkënaqur e hipokrit, një kryeneç fetar apo dikush që është i ndrydhur për sa u përket marrëdhënieve seksuale: pra, një njeri që përpiqet me sa fuqi ka që t'i largojë njerëzit nga qejfet. Kjo pikëpamje për puritanin, si një moralist i mykur, rroku mendimin e gjithkujt, si reagim ndaj mendjengushtësisë viktoriane. Në fillimin e shekullit të njëzetë, gazetari amerikan H. L. Menken⁷¹⁵ e përmbloodhi imazhin popullor në një thumb të tijin, duke thënë se puritanizmi ishte “frika e vazhdueshme se mos dikush, diku, mund të jetë i lumtur.”

Por, a është një gjykim i drejtë ky? Çfarë ishte në fakt puritanizmi? Sido që ta përmbledhësh, puritanizmi nuk ishte mendjengushtë. Ai kërkonte ndryshim dhe t'i jepte një të ardhme të re Anglisë. Puritanët e parë nuk kishin fare besim te feja tradicionale. Planet e tyre për një Angli “të ripërtërirë” dolën nga bindja e thellë se konvertimi frymëror ishte i domosdoshëm për krishterimin. Kjo rilindje e ndau puritanin nga masa e njerëzimit dhe i dha atij privilegjet dhe detyrat e të zgjedhurit të Perëndisë. Kisha mund ta përgatisë dikë për këtë përvojë dhe, pas kësaj, kisha mundet edhe ta udhëzojë, por zemra e kësaj përvoje, martja e hirit të Perëndisë, është përtej kontrollit të kishës.

Në orvatjen e vet për t'i dhënë një pamje të re Anglisë, lëvizja puritane kaloi nëpër tri periudha të përcaktuara mjaft qartë: Së pari, nën mbretëreshën Elizabetë (1558-1603), lëvizja u përpoq që ta “pastronte” Kishën e Anglisë, duke ndjekur modelin e Gjenevës së Kalvinit. Së dyti, nën Xhejmsin I⁷¹⁶ dhe Karlin I⁷¹⁷ (1603-1642), ajo u rezistoi pretendimeve të monarkisë dhe vuajti nën trysinë mbretërore, e cila kishte si synim detyrimin e konformitetit sipas stilit të krishterimit të kishës së lartë. Së treti, gjatë Luftës Civile të Anglisë dhe sundimit të Oliver Kromuellit⁷¹⁸, puritanët patën rastin që ta formonin kishën kombëtare në Angli, por dështuan për shkak të mosmarrëveshjeve të brendshme.

Kjo rrjedhë ngjarjesh na sugjeron, me të drejtë, se puritanizmi kishte si anën personale, ashtu dhe atë publike. Ai fillonte me përvojën e hirit shpengues të Perëndisë te individi, por vazhonte pastaj duke theksuar misionin e të zgjedhurve në botë, formimin e shoqërisë sipas parimeve biblike.

Me theksin e vet te jeta e brendshme e shenjtorit, puritanizmi shërbeu si rrënja kryesore e krishterimit ungjillor me mesazhin e vet të rilindjes. Ndërsa, me theksin që puritanizmi i vuri “kombit nën Perëndinë”, kombit të disiplinuar dhe që zbatonte

ligjet e Tij, ai kontribuoi jashtëzakonisht për formimin e karakterit kombëtar të popullit amerikan.

Puritanizmi, Reformacioni i dytë i Anglisë, u shfaq së pari gjatë mbretërimit të Elizabetës. Ai kishte një stil të ri predikimi: mesazhi nuk synonte mendjen, por zemrën. Kjo “vëllazëri frymërore,” siç e quajti dikur Uilliam Hallëri⁷¹⁹, autoriteti puritan përfshiu emra të tilla, si: Grinham⁷²⁰, Roxhërs⁷²¹, Çadërton⁷²² dhe Dod⁷²³. Shumë prej këtyre puritanëve të parë kishin qenë mërgimtarë protestantë gjatë sundimit të Marisë Gjakatare (1553-1557). Të dëbuar nga mëmëdheu prej kësaj mbretëreshë, këta simpatizantë protestantë patën shkuar në Gjenevë, ku u mobilizuan si pararojë për sulmin e ri kalvinist në Angli.

Imazhi ushtarak është mjaft i përshtatshëm, sepse në fundin e viteve 1550, Gjeneva ishte bërë qendër e përmbyesjes ndërkombëtare - si të thuash, një lloj Moske protestante, - e cila dërgonte kuadro studentësh të mbushur me një pasion të zjarrtë për rrëzimin e katolicizmit në vendin e tyre. Në vitin 1560, Xhon Noksi pati sukses në Skoci, dhe reformatorët anglezë shpresuan që e njëjta gjë do të ndodhte edhe në vendin e tyre.

Vdekja e mbretëreshës Mari dhe kurorëzimi i Elizabetës u duk se ishte ftesë që mërgimtarët të ktheheshin në Angli. Ata filluan sërish punën, ende të bindur se Bibla kishte udhëzime të veçanta edhe për rregullimin e jetës personale, strukturimin e kishës, si dhe rregullimin e shoqërisë. Ata zbuluan se çështja më e fortë politike ishte autoriteti për të zgjedhur predikues a shërbenjës për kishat. Puritanët dëshironin që të ishte populli ai që do t'i zgjidhte predikuesit; mbretëresha këmbëngulte që caktimi i peshkopëve ishte përgjegjësi e sundimtarit.

Gjatë gjithë jetës së saj, Elizabeta lejoi që qentë puritanë të lehnin, për sa kohë që nuk kafshonin. Politika tolerante e mbretëreshës u lejoi atyre që të ankoheshin për librin e lutjeve, veshjen e veçantë të predikuesve dhe shenjën e kryqit gjatë pagëzimeve, pra, për çdo praktikë që dukej si katolicizëm roman, por nuk i lejoi që ta kishin Kishën nën kontroll. Ajo u lejoi që të mbanin mësim me orë të tëra mbi rëndësinë e predikimit dhe postit biblik të pleqësisë, por u sigurua që Kisha e Anglisë të mbetej plotësisht në dorën e peshkopëve, pra, nën kontrollin e kurorës.

NJË POPULL SIPAS LIBRIT

Zelli puritan për ta pastruar Kishën e Anglisë u ndez nga leximi i zellshëm i versioneve më të njohura të Biblës. Kryesorja mes tyre ishte Bibla e Gjenevës. Ky emër doli nga fakti se ajo ishte vepër e disa prej mërgimtarëve anglezë në Gjenevë, gjatë sundimit të Marisë katolike. Mails Kavërdejli, i cili përktheu Biblën e parë të plotë në anglisht, në vitin 1535, ishte njëri prej tyre. Ajo u shtyp në vitet e para të mbretërimit të Elizabetës dhe vargjet me numra të Biblës së Gjenevës, proza e saj e shkëlqyer, dituria e përparuar, parathëniet e zgjeruara dhe shënimet e saj, të gjitha këto i dhanë këtij përkthimi të Biblës një popullaritet të madh. Ajo mbeti Bibla më

e përhapur në Angli, deri sa u zëvendësua nga Versioni i Mbretit Xhejms⁷²⁴, në vitin 1611, dhe ishte ajo që u çua në Amerikë nga puritanët.

Por puritanët kishin më tepër se Biblën e Gjenevës. Ata kishin një ndjenjë për përmbushjen e një misioni që iu ishte caktuar: vizionin e qëllimit të Perëndisë mes njerëzve dhe kombeve. Ideja se i Plotfuqishmi vepron në çështjet njerëzore, patjetër që gjendet në Bibël. Por koncepti se shtegtimi i popullit të Perëndisë kaloi përmes shekujve për të mbërritur së fundmi në Angli, erdhi nga një libër tjetër. Ishte Xhon Foksi, me librin e tij të njohur *Libri i martirëve*, ai që e mbolli këtë ide në mendjen e anglezëve.

Si edhe Bibla e Gjenevës, *Libri i martirëve* ishte produkt i mërgimit anglez gjatë mbretërisë së Marisë Gjakatare. Foksi tregoi rrëfim pas rrëfimi vuajtjet e protestantëve besnikë, të cilët guxonin edhe të vdisnin, në rast se ishte e nevojshme, për triumfin e mbretërisë së Perëndisë. Sipas Foksit, kjo udhë martirësh çonte deri në brigjet e Anglisë dhe te mbretërimi i Marisë. Përfundimi dukej i qartë: Perëndia kishte një vend të veçantë për popullin anglez në planin e tij mbarëbotëror për shpengimin.

Siç u pa më vonë, ndikimi i *Librit të martirëve* u vërtetua se ishte i jashtëzakonshëm. Brez pas brezi, anglezët filluan ta hulumtonin historinë dhe ta lexonin Biblën sipas pikëvështrimit të Foksit. Pas Biblës, ky ishte libri që e formoi më tepër sesa çdo vëllim tjetër mendjen e anglezëve. Më pak se një gjysmë shekulli pas vdekjes së Foksit, puritanët e çuan veprën dhe filozofinë e tij për historinë, bashkë me Biblën e tyre në gjuhën angleze, përtej Atlantikut, në tokën e palëvruar të Amerikës.

Falë studimit të tyre të Biblës dhe leximit të *Librit të martirëve*, puritanët filluan që ta shikonin veten si Izraeli i ri i Perëndisë. Pjesa më e madhe e të krishterëve të shekullit të nëntëmbëdhjetë besonin se Bibla ishte Fjala e frymëzuar e Perëndisë dhe zbulesa e vullnetit të Tij. Çelësi i pikëpamjes puritane për Biblën dhe vetveten gjendet në të kuptuarit prej tyre të konceptit thelbësor biblik të quajtur *besëlidhje*.

Puritanët, ashtu si hebrenjtë e lashtë, besonin se mes Perëndisë dhe njerëzve ekzistonin disa *kontrata frymërore*. Ajo më themeltarja ishte besëlidhja e hirit. Kjo ishte *kontrata frymërore* me anë të së cilës të krishterët lidheshin me Perëndinë. Ata besonin se Perëndia i zgjedh në mënyrë sovrane njerëzit për shpëtim, por besonin gjithashtu se çdokush që vjen me besim personal te Jezu Krishti mund t'i bashkohet shoqërisë së besëlidhjes. Besimtarët bëhen populli i Perëndisë me anë të hirit dhe Ai Perëndia i tyre.

Kjo “lidhje e afërt” i detyronte shenjtorët që të ecnin në të gjitha rrugët e Perëndisë të zbuluara në Fjalën e Tij. Por, nga ana tjetër, ajo i konsideronte Shkrimet si një burim thellësisht i nevojshëm për fuqi frymërore dhe emocionale, burim i asaj vendosmërie të ashpër për të cilën ishin të famshëm puritanët. Të jetoje nën besëlidhjen e hirit, do të thoshte të jetoje brenda dritës së Fjalës dhe sipas planit të Perëndisë së Plotfuqishëm.

KONFLIKTET ME MBRETIN

Në vitin 1603, mbretërimin të gjatë të mbretëreshës Elizabetë i erdhi fundi, kur ajo vdiq pa lënë pasardhës. Xhejmsi VI i Skocisë, i biri i Marisë, mbretëreshë e skocezëve, u bë Xhejmsi I i Anglisë, duke bashkuar për të parën herë dy mbretëritë. Por, çdo shpresë e puritanëve që Xhejmsi mund ta sillte presbiterianizmin nga Skocia në Angli, u venit shpejt. Ai e mirëpriti rastin për t'u marrë vesh me peshkopët. Sundimi në Skoci për të kishte qenë një betejë e vazhdueshme me predikuesit presbiterianë. Madje, ai tha se presbiteria [*mënyra e drejtimit të kishës me anë të pleqësisë*] skoceze “përputhet me monarkinë, sa ç’përputhet Perëndia me djallin.”

Në Konferencën e Oborrit në Hemptën, në vitin 1604, disa puritanë me emër patën rastin që t'i paraqisnin mbretit idetë e tyre për ndryshim në Kishën e Anglisë. Por Xhejmsi, i cili kishte një pikëpamje tepër të fryrë për inteligjencën e vet, e hodhi poshtë pa mirësjellje shumicën e mendimeve të tyre. Vetëm në një pikë ra dakord me kërkesat e puritanëve. Ai pranoi që të kishte një përkthim të ri të Shkrimeve. Nga ky vendim doli ajo që quajmë Versioni i Biblës së Mbretit Xhejms (King James Version).

Por mbreti qëndroi i paepur ndaj gjithçkaje tjetër me rëndësi për puritanët. Ceremonitë, Libri i Lutjes dhe peshkopët e Kishës së Anglisë do të mbeteshin. Dhe, në qoftë se puritanëve nuk iu pëlqente kjo, do të nënshtroheshin gjithsesi, përndryshe, tha mbreti: “Do t'i shporr nga kjo tokë, në mos më keq.” Me këtë kërcënim, konferenca u shpërnda.

Kontakti i parë i Xhejmsit me Parlamentin ishte po aq pa takt. Në fjalimin e tij të parë ndaj trupës së deputetëve, ai mbrojti të drejtën hyjnore të mbretërve. “Shteti i monarkisë, - tha ai, - është gjëja më e lartë mbi tokë, sepse mbretërit janë jo vetëm mëkëmbës të Perëndisë mbi tokë dhe të vendosur në fronin e Tij, por janë quajtur perëndi edhe nga vetë Perëndia.”

Me mënjanimin e institucioneve angleze dhe shpërfilljen e qëndrimit të popullit anglez, Xhejmsi e bëri të qartë se kishte për synim që të ishte një monark absolut. Në vitin 1611, ai e shpërndau Parlamentin dhe, për dhjetë vitet në vazhdim, e sundoi Anglinë pa të. Kështu, udhëheqësit e puritanëve dhe mbrojtësit e autoritetit parlamentar në Angli u bashkuan në rezistencën e tyre ndaj pushtetit mbretëror.

Megjithatë, disa persona në lëvizjen puritane mezi prisnin për të parë ndryshim në Kishë. Pak kohë pas Konferencës së Oborrit në Hemptën, grupe të vogla besimtarësh filluan të mblidheshin për adhurim, ashtu siç ndienin se i udhëhiqte Bibla, jo sipas peshkopëve apo librave të lutjeve. Ishin të vendosur që t'i bindeshin Perëndisë edhe në qoftë se udhëheqësit e kombit të tyre nuk vepronin kështu. Këtë lëvizje e quajmë separatizëm (ndarje), sepse ato grupe kishin për qëllim të ndaheshin nga Kisha e Anglisë.

Njëri prej këtyre grupeve gjendej në fshatin Skrubi⁷²⁵ në Anglinë Veriore. Një tjetër ndodhej jo shumë larg, në Gejnsbërë⁷²⁶. Nga viti 1608, të dyja këto bashkësi u zhvendosën në Holandë, ku kishin siguri dhe liri adhurimi. Grupi i Skrubit u vendos në Lejdën⁷²⁷; grupi i Gejnsbërëut gjeti strehë në Amsterdam.

Pas dhjetë vitesh në Holandë, bashkësia e Skrubit, e udhëhequr nga pastori Xhon Robinson⁷²⁸, e kuptoi se fëmijët e tyre po rriteshin duke i humbur lidhjet me mëmëdheun, madje po harronin edhe gjuhën amtare. Por kthimi në Angli do të thoshte t'u ktheheshin rrugëve të këqija të shoqërisë angleze. Ndërkaq dëgjuan për një koloni angleze në Virxhinia, e cila ishte krijuar në vitin 1607. Ndoshta kontinenti i ri i Amerikës ishte përgjigjja që prisnin. Ishte një mendim i guximshëm, i mbushur me tmerrin e së panjohurës, por një numër i vogël prej tyre ishin të gatshëm që ta provonin. Ata u kthyen në Angli, ku u bashkuan me një grup tjetër shtegtarësh, të cilët kishin të njëjtin mendim. Në shtatorin e vitit 1620, një grup prej rreth njëqind personash nisën lundrimin nga Plimuthi⁷²⁹ me një anije të quajtur *Mejflauër (Lulja e Majit)*⁷³⁰. Në nëntor, ekuipazhi pikasi bregun shkëmbor të Anglisë së Re. Etërit pelegrinë zbarkuan në vendin që quhet Plimuth⁷³¹, në Masaçusets.

Ndërkohë, grupi i dytë e kërkoi në Holandë strehimin nga persekutimi. Këtyre separatistëve iu ishte dhënë ndihmë nga menonitët që ishin atypari. Ne kemi pak informacion për lidhjet që ekzistonin mes tyre, por dimë se ata shkëmbenin rrëfimet e besimit me njëri-tjetrin, për të krahasuar doktrinat. Pastori i grupimit, i cili ishte diplomuar në Kembrixh, Xhon Smithi⁷³², e kishte studiuar me kujdes të jashtëzakonshëm Dhiatën e Re në greqisht dhe kishte zbuluar se praktika e pagëzimit të foshnjave nuk gjendej në faqet e saj. Në rast se foshnjat nuk përfshiheshin në besëlidhjen e hirit, sepse aty pranohen vetëm besimtarët e rritur në Jezu Krishtin, atëherë, a nuk duhej që kishat të strukturoheshin sipas rrëfimit të besimit dhe jo sipas varësive të besëlidhjeve? Me shpalljen e besimit të tyre, ata formuan kishën e parë baptiste. Smithi pagëzoi veten dhe më pas pagëzoi të dyzet anëtarët e bashkësisë së tij duke u hedhur ujë⁷³³. Ishte viti 1609. Çështja e origjinës baptiste dhe ajo e identitetit baptist janë të lidhura ngushtë së bashku. Baptistët duhet të kuptohen si separatistë anglezë, apo si separatistë anglezë që u përzien me anabaptistët?

SULMI NDAJ TË VAJOSURIT TË ZOTIT

Por ndarja nga Kisha e Anglisë konsiderohej si diçka tepër e skajshme për shumicën dërmuese të puritanëve. Ata kishin shpresë se mund të gjenin ndonjë

alternativë tjetër, përveç ndarjes. Megjithatë, çdo arsye për shpresë te sunduesit tokësorë u duk se u venit në vitin 1625, kur Karli I pasoi të atin e vet, Xhejmsin, në fronin anglez. Xhejmsi kishte teoritë e veta për të drejtën hyjnore të mbretërve; Karli ishte i vendosur që t'i vinte në praktikë ato. Asnjë ligj apo parlament nuk mund ta përmbante. Dhe, ç'ishte më e keqja për puritanët, gruaja e tij, Henrieta Maria, ishte një princeshë katolike franceze.

Për t'ua imponuar vullnetin e tij puritanëve, Karli gjeti një shërbëtor besnik te kryepeshkopi Uilliam Lodi⁷³⁴, i cili besonte se Perëndia i kishte caktuar peshkopët për të qeverisur kishën e Tij. I udhëhequr nga kryepeshkopi, pala e peshkopëve u ngrit për t'iu rezistuar puritanëve. Me mbështetjen e mbretit, ata futën sërish në përdorim dritaret me xhama të lyer, kryqet, si dhe kryqet e qafës. Ata e ngritën lart tryezën e Darkës së Zotit dhe e quajtën altar, si dhe këmbëngulën që adhurimi të bëhej sipas Librit të Lutjes, në asnjë mënyrë tjetër.

Politika kryeneçe dhe detyruese e Lodit i çoi disa prej puritanëve drejt separatizmit dhe disa të tjerë përmes Atlantikut në Amerikë. Brenda dhjetë vitesh pasi Lodi mori kryepeshkopatën, në Gjirin e Masaçusetsit u themeluan njëzet qytete dhe kisha me rreth 16,000 njerëz, duke përfshirë 400 personat që kishin dëgjuar lamtumirën e Xhon Kotonit në Sauthemptën.

Pyka e fundit e ndarjes së dy mbretërve hyri kur Karli u përpoq t'i detyronte skocezët presbiterianë që të adhuronin sipas kishës së lartë të besimit anglikan. Ai nguli këmbë që ata t'i kryenin shërbesat e adhurimit sipas Librit të Lutjes së Zakonshme. Xhon Miltoni⁷³⁵ e quajti atë “strukturë të një meshari”. Kështu e quajtën dhe skocezët. Ata u ngritën për ta kundërshtuar këtë lëvizje dhe formuan “Bashkimin e Besëlidhjes Kombëtare”⁷³⁶. Për ta mbrojtur Kishën e tyre, ata guxuan që të merrnin edhe armët kundër mbretit.

Për ta nxjerrë ushtrinë në betejë, Karli ishte i detyruar që të mblidhte parlamentin, të cilin, si ai, si i ati, ishin përpjekur që ta linin mënjane për më shumë se një dhjetëvjeçar. Me mbledhjen e parlamentit, grupet kundërshtare të fisnikëve u grumbulluan në krijimin e një “partie ruajaliste” (mbretërore) dhe të një “partie parlamentare”. Parlamentarianët, që sigurisht ishin shumica, ishin dakord me parimet e gjera puritane, por ishin të përçarë për formën e kishës. Nga njëra anë ishin presbiterianët; nga ana tjetër independentët⁷³⁷ (ose kongregacionalistët). Të bashkuar nga urrejtja për kryepeshkopin Lod, parlamentarianët ia dolën mbanë që ta nxirrnin atë përpara gjyqit dhe t'i prisnin kokën.

Kur Karli u përpoq që t'i ndëshkonte udhëheqësit e kësaj opozite, shpërtheu lufta civile. Anëtarët ruajalistë të parlamentit u larguan nga Londra për t'iu bashkuar forcave që mbronin mbretin. Kështu, Parlamenti ishte i lirë, më së fundi, që të vendoste reformën e Kishës, të cilën e kishin dëshiruar gjithmonë puritanët. Ai thirri në Uestminster grupe të tëra teologësh puritanë dhe u caktoi atyre detyrën për krijimin e një forme të re adhurimi dhe të një forme të re qeverisjeje të kishës, posaçërisht për Kishën e Anglisë.

Asambleja e Uestminsterit, e cila u mblodh nga viti 1643, deri në vitin 1649, nxori *Rrëfimin e Besimit të Uestminsterit*, për të zëvendësuar *Tridhjetë e një nenet*, si dhe *Katekizmin e Shkurtër* dhe atë të *Gjatë*, për t'u përdorur në kisha. Këto shkrime, në mënyrë të veçantë, e bënë këtë asamble një nga më të rëndësishmet e mbledhjeve në historinë e krishterë. Shumë presbiterianë ortodoksë dhe kongregacionalistë i përdorin edhe sot këto dokumente.

Në vitin 1645, Parlamenti urdhëroi krijimin e presbiterive në të gjithë vendin dhe zgjedhjen e pleqve për kishat. Ky sistem, nga ana tjetër, nuk u vu asnjëherë plotësisht në zbatim, sepse Parlamenti nuk e zotëroi asnjëherë të gjithë vendin, madje, edhe pas disfatës së mbretit, pushtetin e mori në dorë ushtria, jo Parlamenti.

SUNDIMI I SHENJTORËVE

Vetë lufta nxori në pah njërën prej figurave më të rëndësishme të historisë së krishterë, një fisnik fshati të quajtur Oliver Kromuell (1599-1658). Ai vërtetoi se ishte gjeni ushtarak, kur ishte kolonel në forcat parlamentariane. Regjimenti i tij, i njohur si *Krahëhekurtit*⁷³⁸, nuk u mposht asnjëherë, pjesërisht për shkak se Kromuelli iu rrënjosi burrave të tij një ndjenjë disipline dhe misioni të krishterë.

Ngritja e yllit të Kromuellit e bëri udhëheqës të Ushtrisë së Modelit të Ri⁷³⁹, një forcë prej 21,000 personash, të cilët e konsideronin rolin e tyre në historinë e Anglisë si thirrje nga Perëndia. Për ta, kjo luftë ishte një kryqëzatë puritane kundër armiqve të drejtësisë. Fundi i drejtë e shenjtëronte mjetin e forcës. Prandaj ushtria lutej përpara betejave dhe hidhej me vrull në luftë, duke kënduar himne të krishtera.

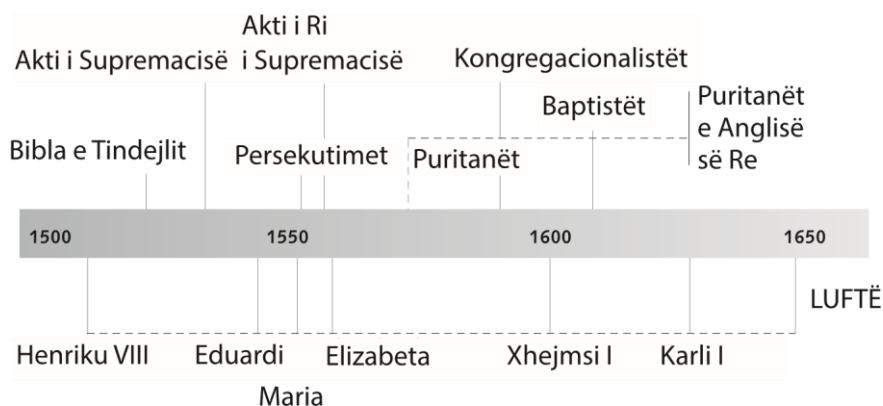
Nga fundi i vitit 1646, ushtria e Kromuellit e detyroi Karlin që të dorëzohej. Gjatë dy viteve në vijim, mbreti u përpoq që t'i bënte armiqtë e vet të luftonin kundër njëri-tjetrit: skocezët, presbiterianët (të cilët kontrollonin Parlamentin), dhe independentët (që dominonin ushtrinë). Ai ia doli që ta ndante Parlamentin më dysh dhe bëri një aleancë të fshehtë me skocezët. Por urrejtja e thellë për Karlin shpërtheu hapur në ushtri dhe lufta shpërtheu sërish në vitin 1648.

Kësaj here ushtria i mposhti aleatët e mbretit dhe presbiterianët u spastruan nga Dhoma e Përfaqësuesve⁷⁴⁰. Ky “parlament cung”, siç u quajt ai, - vegël e ushtrisë - krijoi një gjykatë të lartë drejtësie për gjykimin e mbretit. Në janar të vitit 1649, Karlin e çuan drejt podiumit të vendosur përballë pallatit mbretëror të Uaithollit⁷⁴¹ në Londër dhe e ekzekutuan përpara turmës së mbledhur atje.

Kjo ishte një lëvizje e nxituar, shenjë e sigurt e rënies përfundimtare të Parlamentit nga pushteti, sepse ai u dha ruajalistëve një martir. Shekujt e shumtë të

traditës mbretërore angleze nuk mund të shuheshin lehtë, madje as nga ana e shenjtorëve të Perëndisë.

Reformacioni në Angli

Menjëherë pas ekzekutimit të mbretit, filloi të qarkullonte një portret, i cili gjoja paraqiste orët e tij të fundit. Mbreti ishte gjunjëzuar para një tryeze; mbi të ndodhej Bibla. Kurora mbretërore ishte lënë përdhe. Në dorën e djathtë mbreti kishte një kurorë gjembash. Sytë i kishte ngritur drejt një kurore lavdie që shihej në lartësi.

Kjo pikturë shumë e përhapur dhe ndjenja që shkaktoi ajo e diskredituan puritanizmin shumë më tepër sesa fusha e betejës. Ajo e shndërroi Karlin nga një mbret i ekzekutuar nga rebelët, në një martir të përndjekur nga fanatikët. Kështu zgjodhën shumë anglezë që t'i kujtonin puritanët.

Megjithatë, për momentin fjalën e kishte ende ushtria e shenjtorëve. Pasi e shpërndau Dhomën e Lordëve⁷⁴², Dhoma e Përfaqësuesve e shpalli Anglinë republikë: Komonuellthi⁷⁴³. Por, në vitin 1653, ushtria, e cila ende nuk i besonte Parlamentit, e rrëzoi Komonuellthin dhe ngriti një formë qeverisjeje të quajtur Protektorat. Kromuelli mbante postin e Lordit Protektor⁷⁴⁴, me fjalë të tjera, si diktator ushtarak i Anglisë.

Lordi Protektor u përpoq që të arrinte në një marrëveshje fetare për kombin, duke lejuar një numër të madh grupesh të ndryshme të krishtera, të cilët tani po rriteshin në mjedisin fetar: presbiterianët⁷⁴⁵, independentët, baptistët, kuejkërsat, levelersat⁷⁴⁶ dhe të tjerë. Për fat të keq, ai e kuptoi se kjo detyrë ishte e pamundur, dhe tre vitet e fundit të jetës së tij ishin vite zhgënjimi dhe shqetësimi. Me vdekjen e tij, në vitin 1658, vdiq edhe “sundimi i shenjtorëve” në Anglinë plakë. Pas dy vjetësh, vendi e mirëpriti kthimin e monarkisë, dhe bashkë me mbretin edhe rivendosjen e postit të peshkopit. Por, përtej Atlantikut, dhjetëramijëra shenjtorë

kishin zënë vend mirë në Anglinë e Re, ku po ngrinin me përkushtim mbretërinë e Perëndisë në truallin “djerre” të Amerikës.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*Bebbington, David. *Baptists through the Centuries: A History of a Global People*. Waco, TX: Baylor Press, 2010.

*Brackney, William H. *The Baptists*. Westport, CT: Praeger, 1995.

Haller, William. *The Rise of Puritanism*. New York: Harper & Brothers, 1938.

Morgan, Edmund S. *Visible Saints: The History of a Puritan Idea*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1963.

Rutman, Darrett B. *American Puritanism*. Philadelphia: Lippincott, 1970.

Simpson, Alan. *Puritanism in Old and New England*. Chicago: University of Chicago Press, 1955.

Torbet, Robert G. *A History of the Baptists*. Philadelphia: Judson Press, 1963.

Watkins. Owen C. *The Puritan Experience*. New York: Schocken, 1972.

NGURRUES PËR TË VDEKUR PËR NJË IDE TË VJETËR

Denominacionet

Ndonëse për dekada të tëra kritikët i kanë quajtur “skandal”, “fatkeqësi”, “ndasi” dhe “sisteme kastash”, denominacionet (*grupimet e ndryshme fetare të krishtera*) mbeten vulat institucionale të krishterimit të sotëm.

Kritika është e kuptueshme. Një lexim i zakonshëm i Dhiatës së Re nga të krishterët zbulon ndryshimin midis besimit të apostujve dhe krishterimit të sotëm. Apostulli Pal, për shembull, flet për kishën si tempulli i Perëndisë, e bashkuar në përkushtimin ndaj Zotit Jezui Krisht, ndërsa në kohën tonë gjejmë vetëm një panair kultesh, sektesh, denominacionesh fetare dhe *izmash* të shumtë. E ndiejmë thellësisht se *nuk duhet* të jetë kjo gjendje e copëzuar e krishterimit, por ja që është.

Pse? Si arritën denominacionet të bëhen pasqyrimi kryesor i krishterimit në kohët moderne?

Fakti i thjeshtë është se të krishterët janë të ndarë sot, pjesërisht për shkak se kanë lirinë që të jenë të ndryshëm. Në shekujt e mëparshëm, kjo gjë nuk ishte e mundur. Mund t'i mallkojmë emërtimet fetare apo edhe të përpiqemi që t'i anashkalojmë, por ato nuk do të zhduken shpejt, sepse çmimi i heqjes së tyre është më i madh sesa do të donte të paguante shumica prej nesh. Ne jemi të tronditur nga ky fryt i krishterimit modern, por pak prej nesh dëshirojnë që t'i vënë sëpatën që në rrënjë⁷⁴⁷.

Epoka e Reformacionit (1517-1648) nuk përfundoi befasisht dhe epoka e arsyes dhe e rizgjimeve (1648-1789) nuk lindi brenda një nate, siç mund të duket se sugjerojnë datat e historianëve, por kohët ndryshojnë dhe një ndryshim i theksuar midis shekullit të gjashtëmbëdhjetë dhe atij të shtatëmbëdhjetë është pranimi i ndryshimeve fetare.

Shpesh dëgjojmë: “Nuk jam dakord me atë që thua, por do ta mbroj deri në vdekje të drejtën tënde, që ti ta thuash.” Dhe pjesa më e madhe e të krishterëve sot, edhe në rastet kur nuk e dallojnë dot burimin, e pranojnë pikëpamjen e këtij manifesti kaq shumë të cituar. Ata e pranojnë jo ngaqë është e krishterë, por ngaqë është moderne.

SHTYPJA E JOKONFORMISTËVE

Kjo shprehje ka mundësi që i përket Volterit⁷⁴⁸ (1694-1778), humanistit krenar e me siguri të tepruar tek vetja të Epokës së Arsyes. Këtë gjë nuk do ta thoshin kurrë as Martin Luteri, as Injac Lojola, sepse asnjëri prej të dyve nuk besonte në të. Në dritën e Reformacionit, mospërputhja e mendimeve nuk ishte as virtut i krishterë, dhe as e drejtë njerëzore. Reformatorët ishin po kaq të zellshëm sa dhe katolikët, që ta shtypnin jokonformizmin.

Kjo ndodhte sepse të dyja kampet besonin se e vërteta e krishterë e mbante shoqërinë të bashkuar. Ajo ishte një mjet pushteti. Dhe vetëm njëra palë në një konflikt fetar kishte të vërtetën. Ideja se Fjala e Perëndisë mund të gjendet në të dyja palët në një fushëbetejë, ishte një koncept revolucionar, i cili u miratua vetëm pasi këtyre palëve iu shterën fuqitë.

Në vitet 1540 dhe 1550, kur si protestantët, ashtu dhe katolikët besonin ende në një krishterim të bashkuar, princat luteranë luftuan kundër forcave perandorake katolike në Gjermani, derisa arritën në një pikë të vdekur. Në Paqen e Augsburgut (1555), të dyja palët ranë dakord që të ndalnin luftimet vetëm pasi pranuan parimin territorial: sundimtari i një krahine mund të vendosë për besimin e nënshtetasve të vet, luteran apo katolik.

Ky kompromis u nxit nga ideja e princit të krishterë. Ai ishte garanci për shumë njerëz që të adhuronin sipas ndërgjegjes, por gjithashtu iu njihte princave të drejtën që të përndiqnin këdo që nuk ishte dakord me ta. Kjo çoi në vuajtje dhe vështirësi për shumë njerëz të pafajshëm, faji i vetëm i të cilëve ishte mospërputhja fetare.

Parimi i territorializmit ishte lajmëtar i vdekjes së afërt të botës së krishterë. Në rast se një princ i krishterë i një territori të vogël mund të caktojë ligjin e një feje për shtetasit e vet dhe një sundimtar tjetër dymbëdhjetë kilometra më tej mund të caktojë një tjetër ligj për një tjetër fe, atëherë shkatërrohet standardi i së vërtetës së krishterë dhe shoqëria e krishterë shpërfaqet plotësisht.

Sigurisht, idetë e reja parapriheshin nga ngjarjet, kështu që të tjera luftëra u bënë në mbarë Europën dhe territoret e reja u formuan sipas konceptit të vjetër se vetëm njëra fe mund të ekzistojë në një krahinë.

Nga viti 1562 deri në vitin 1598, Franca vuajti nën një seri të gjatë luftërash civile midis katolikëve romanë dhe kalvinistëve francezë (ose hygënovë). Kur të dyja këto palë arritën pikën e lodhjes së skajshme, ranë dakord për një kompromis territorial në Ediktin e Nantës⁷⁴⁹ (1598). Hygënotë fituan liri fetare dhe kontrollin politik të një pjese të vendit, ndërsa katolicizmi roman mbeti feja zyrtare e mbretërisë dhe e pjesës më të madhe të vendit.

Në mënyrë të ngjashme, në Holandë, mes viteve 1560-1618, holandezët e fortë kalvinistë u ngritën në një luftë pavarësie nga Spanja katolike dhe fituan. Por, në territoret jugore, në zonën që quhet Belgjikë, populli mbeti katolik dhe e fitoi pavarësinë nga Spanja shumë kohë më vonë.

LUFTA TRIDHJETËVJEÇARE

Të gjitha këto konflikte ishin preludi i përgjakshëm i luftës së fundit dhe më shkatërrimtare fetare: Lufta Tridhjetëvjeçare⁷⁵⁰ (1618-1648). Konflikti filloi së pari si një betejë fetare me ngjyrimet politike dhe përfundoi si një betejë barbare politike për pushtet me ngjyrimet fetare. Ky ndryshim në motivet kryesore e bën Luftën Tridhjetëvjeçare simbol të qartë të kalimit nga epoka e Reformacionit në epokën e arsyes dhe të rizgjimeve.

Lufta ishte po aq e ndërlikuar, sa edhe e gjatë. Këtu nuk është vendi për të dhënë detaje ushtarake apo politike. Ne na intereson ndryshimi i idealeve dhe këtë mund ta gjejmë në një mënyrë të thjeshtë.

Një nga dobësitë më të mëdha të Paqes së Augsburgut (1555) ishte se ajo i linte plotësisht mënjatë kalvinistët. Duke pasur parasysh ndjenjën e tyre për misionin e shenjtë, shpërthimi i ri i armiqësive ishte vetëm çështje kohe. Përgatitjet për luftë u kryen në fillim të shekullit të shtatëmbëdhjetë, kur protestantët formuan një lidhje të princave gjermanë, dhe katolikët, nga ana tjetër, krijuan një lidhje të ngjashme katolike. Luftimet shpërthyen në vitin 1618.

Një mbështetës i zellshëm i Kundërreformacionit, i arsimuari i jezuitëve, Ferdinandi II⁷⁵¹, u shpall mbret i Bohemisë vetëm pak kohë pasi ishte zgjedhur edhe si Perandori i Shenjtë Romak. Duke vepruar sipas konceptit të një feje në një mbretëri, Ferdinandi u përpoq që ta çrrënjoste protestantizmin nga Bohemia dhe t'i detyronte nënshtetasit e tij që të bëheshin katolikë.

Fisnikët bohemianë, pjesa më e madhe e të cilëve ishin protestantë, u ngritën në revoltë dhe ia ofruan kurorën e tyre Frederikut V⁷⁵², sundimtarit të zjarhtë kalvinist të Palatinatit, njërit prej territoreve kryesore gjermane. Pranimi nga ana e Frederikut ndezi luftën midis katolikëve dhe kalvinistëve.

Në vitin 1620, pranë Pragës, forcat perandorake katolike, duke u turrur përpara nën thirrjen: “Për Virgjëreshën Mari”, shpartalluan bohemianët dhe konfiskuan pjesën më të madhe të pronave të rebelëve. Fitimtarët i ngacmuan edhe më tepër plagët kur iu dhanë jezuitëve kontrollin e Universitetit të Pragës, që kishte qenë fortësia e vjetër e Jan Husit.

I tmerruar nga kjo fitore e katolikëve dhe i etur për të aneksuar territorin gjerman, mbreti Kristiani IV⁷⁵³ i Danimarkës luterane hyri në luftë kundër Ferdinandit dhe forcave katolike. Megjithatë, sfida e tij ishte e destinuar të dështonte që nga fillimi, për shkak të mungesës së një mbështetjeje të mjaftueshme. Në vitin 1626, danezët u shpartalluan plotësisht në malet Harc⁷⁵⁴ dhe u detyruan që të tërhiqeshin drejt Danimarkës si qen të rrahur.

Kontrolli perandorak i brigjeve jugore të Baltikut dhe bindjet e thella fetare, e shtynë luftëtarin e aftë luteran, mbretin Gustav Adolf⁷⁵⁵ të Suedisë, që të hynte në Gjermani si udhëheqësi i ri i çështjes protestante. Një sërë fitoresh të plota e çuan në jug deri në Mynih. Protestantët e quajtën “Luani i Veriut”, por prapëseprapë

edhe kurajoja mbretërore përfundon dikur. Në Betejën e Lyncenit⁷⁵⁶ (1632), në jugperëndim të Lajpcigut, ushtria suedeze fitoi sërish, por Adolfi u vra në betejë.

Lufta vazhdoi edhe pa Adolfin, por rezultati ishte i qartë tashmë. Forcat katolike nuk mund t'i nënshtrojnë protestantët në Gjermaninë Veriore, por as protestantët nuk mund t'i kontrollojnë katolikët në Jug.

Gjatë viteve të fundit të konfliktit, feja u la plotësisht në harresë. Ishin kryesisht Franca dhe Spanja, të dyja katolike me emër, të cilat luftuan për përfitime politike në tokën e Shtetit të Rinit⁷⁵⁷.

Kur u ulën shpatat, Gjermania ishte përçudnuar plotësisht. Ëndrra e Ferdinandit për një ripërtëritje të autoritetit perandorak atje ishte venitur, dhe në vend të tij tani gjendeshin 300 shtete të pavarura. Zelli fetar i katolikëve dhe i kalvinistëve u ftoh për shkak të kotësisë së çështjes, dhe njerëzit filluan që ta vinin në pikëpyetje idenë territoriale. Denominacionalizmi tashmë ishte një alternativë.

Marrëveshja e paqes, e quajtur Paqja e Vestfalisë⁷⁵⁸ (1648), pasqyron kalimin e një epoke. Calvinizmi “iu bashkua” luteranizmit dhe katolicizmit, si një shprehje e pranuar e besimit të krishterë. Princat, në qoftë se do të dëshironin, për të parën herë, mund t'i lejonin protestantët dhe katolikët që të jetonin së bashku brenda territoreve të tyre. Papa u përjashtua nga çdo ndërhyrje në çështjet fetare të Gjermanisë. Natyrisht, papa Inoçenti X⁷⁵⁹ e dënoi këtë traktat, por si katolikët, ashtu edhe protestantët i shpërfillën protestat e tij. Pas më shumë se një mijë vjetësh, shteti ishte i lirë që të merrej me problemet e veta, sikur të mos ekzistonte fare Papa.

Aleanca e krishterimit me pushtetin civil po ndryshonte. Të krishterët në Perëndim tani do të jetonin në shtete kombëtare, fitimtarët e vërtetë në Luftën Tridhjetëvjeçare. Dalja në dritë e shteteve kombëtare, do t'u kërkonte të krishterëve të jetonin nën një qeveri, qytetarët e së cilës i përkisnin një larmie denominacionesh dhe besimesh. Me kalimin e kohës, disa prej këtyre shteteve kombëtare u kërkuan qytetarëve që të bënin një pohim të përgjithshëm besimi në Perëndinë, me qëllim që të mbanin postin e tyre ose të regjistroheshin në kolegji; por besimet dhe praktikatat e dallueshme karakteristike, siç ishin të qenit katolik apo presbiterian, ishin çështje rreptësisht private dhe individuale.

MËNYRA E RE NË AMERIKË

Nga viti 1648, larg, përtej Atlantikut, në kolonitë angleze të Amerikës së Veriut, njerëzit po kërkonin që të ndërtonin shoqëri qartësisht fetare. Në fillim, ata krijuan vende me karakter dhe dëshmi të devotshme të krishterë. Më pas, synimi i ndërtimit

të një qyteti të shenjtë, i cili ushqen njerëz të shenjtë, u ndryshua në ndërtimin e një qyteti ku njerëzit do të mund të ishin të shenjtë. Valët e të ardhurve rishtas, indiferenca e breznisë së dytë dhe kufiri krejtësisht i hapur që shtrihej para tyre, ishin kundër një uniformiteti fetar.

Gjatë shekullit të gjashtëmbëdhjetë, si Anglia, ashtu edhe Franca, patën dërguar eksploratorë të guximshëm në Amerikën e Veriut, për të kërkuar më kot kalimin veriperëndimor për në Kinë. Por ngulimet e përhershme filluan që t'i tërhiqnin anglezët për në Botën e Re, vetëm pasi Shoqëria e Londrës⁷⁶⁰ i zbarkoi kolonët e saj të parë në qytetin Xhejmstaun të Virxhinias, në vitin 1607. Pelegrinët zbarkuan në vitin 1620 dhe, dhjetë vjet më vonë, Shoqëria e Gjirit të Masaçusetsit⁷⁶¹ filloi të tërheqë drejt Bostonit dhe qyteteve përreth mijëra puritanë të dëshpëruar. Midis viteve 1629 dhe 1642, në Anglinë e Re emigruan rreth 25,000 puritanë. Me përjashtim të shtetit të Virxhinias, autoritetet angleze nuk u përpoqën që të caktonin ndonjë formë uniformiteti fetar në Botën e Re.

Kolonitë ishin ndërmarrje tregtare me synim kontributin për përparimin e Perandorisë Angleze në zhvillim. Për të pasur fitime, kolonitë kishin nevojë për kolonë, që të pastronin pyjet dhe të mbillnin fushat. Prandaj premtimi i tolerimit fetar siguronte një ndjellës të fuqishëm për të pranuar rreziqet e jetës në kolonitë amerikane. Kuejkërsat erdhën në Pensilvani, katolikët në Merilend dhe holandezët e reformuar në Nju-Jork. Më vonë erdhën luteranët suedeze dhe hygënotë francezë, baptistët anglezë dhe presbiterianët skocezë.

Përjashtimi kryesor i kësaj politike të përgjithshme tolerimi fetar ishin puritanët kongregacionalistë të Gjirit të Masaçusetsit, të cilët ishin të vendosur që të themelonin një Sion të ri në tokën amerikane: “një formë të përshtatshme qeverisjeje civile dhe kishtare,” ishin fjalët me të cilat e shpjegoi këtë guvernatori Xhon Uinthrop⁷⁶².

Mundësia për të krijuar sundimin e shenjtorëve puritanë në Anglinë e Re, doli nga heqja e çuditshme nga statuti e nenit të detyrueshëm, në të cilin kërkohej që zyrat kryesore të kompanisë të ishin në Angli, pra, që t'i nënshtroheshin autoritetit të mbretit. Si pasojë e lënies jashtë të këtij neni, Shoqëria e Gjirit të Masaçusetsit, e kontrolluar nga shenjtorët, u bë një republikë e pavarur, sepse të gjithë anëtarët e kompanisë emigruan për në Anglinë e Re dhe e morën statutin me vete.

Kështu, për dy breza me radhë, shenjtorët në Anglinë e Re qeverisën sipas një politike konformizmi (*nënshtrimi*) fetar, edhe pse kjo politikë u vërtetua që ishte e pavlefshme në Anglinë e vjetër. Mospjesëmarrja në shërbesat e kishës, mohimi i ringjalljes së Krishtit dhe mosrespektimi i Biblës, mund të sillnin ndëshkime të rënda tek individët.

Megjithatë, edhe këtu, në zemër të puritanizmit të Anglisë së Re, kishte shtytje për tolerim fetar. Njëra prej tyre gjendej në përkushtimin e puritanëve ndaj Shkrimeve.

Pastori Xhon Robinson u tha etërve pelegrinë⁷⁶³: “Zoti ka edhe më shumë të vërteta për të nxjerrë nga Fjala e Tij e Shenjtë.” Puritani ishte gjithmonë gati “të merrte çfarëdo të vërtete që do t’i bëhej e njohur... nga fjala e shkruar e Perëndisë”. Nuk është e çuditshme, pra, që puritanët e Anglisë së Re i lindnin vetë rebelët e tyre, burra dhe gra që i drejtoheshin së vërtetës, e cila iu ishte bërë e njohur nga “fjala e shkruar e Perëndisë”. Roxher Uilliamsi⁷⁶⁴ ishte njëri prej tyre; po kështu dhe Ana Haçinsoni⁷⁶⁵.

Një shpëtim i dytë nga jotoleranca puritane gjendej në tokën e pashfrytëzuar të vendit. Jokonformistët në Anglinë e Re nuk kishin nevojë që të fshiheshin nën tokë; ata thjesht mund të zhvendoseshin më tej: përgjatë lumenjve, nëpër pyje apo matanë maleve. Strehimi mund të gjendej gjithmonë në vende të hapura.

Kështu, përkushtimi puritan ndaj Biblës, prania e tokave të pashfrytëzuara dhe politika angleze e tolerimit, u kombinuan për ta minuar mungesën e tolerancës nga ana e puritanëve në Anglinë e Re.

Fundi i përpjekjeve të tyre për të imponuar një konformizëm në Anglinë e Re, u paralajmërua nga humbja e statutit të tyre në vitin 1684. Kthimi i kolonisë nën kontrollin mbretëror u sinjalizua në mënyrë të befte në vitin 1687, kur guvernatori e shndërroi në kishë anglikane sallën e takimit “Old South”⁷⁶⁶. Pas kësaj, banorët e Anglisë së Re u detyruan që t’i përshtateshin politikës angleze.

IDEJA E DENOMINACIONEVE

Shumëllojshmëria fetare e kolonive amerikane, megjithëse kryesisht brenda traditës puritane, kërkonte një të kuptuar të ri të kishës. Këtë mund ta quajmë *teoria denominacionale* e kishës. Përdorimi i fjalës *denominacion* për të përshkruar një grup fetar, u përhap rreth vitit 1740, gjatë viteve të hershme të Rizgjimit Ungjillor të udhëhequr nga Xhon Uesli⁷⁶⁷ dhe Xhorxh Uitfilldi⁷⁶⁸. Por vetë kjo teori ishte krijuar një shekull më parë nga një grup udhëheqësish radikalë puritanë në Angli dhe Amerikë.

Në origjinë, ideja e denominacioneve është e kundërta e sektarizmit (ndarjes sipas sekteve). Sekti pretendon se autoriteti i Krishtit qëndron vetëm tek ai. Ai beson se është trupi i vërtetë i Krishtit; e gjithë e vërteta i përket atij dhe asnjë feje tjetër. Kështu, sekta është përjashtues që në përkufizim.

Fjala *denominacion*, nga ana tjetër, është një term gjithëpërfshirës. Ajo donte të thoshte se një grup i krishterë i quajtur ose *i emërtuar* [*denominuar*] me një emër të veçantë, është thjesht anëtar i një grupi më të madh, kishës, të cilës i përkasin të gjitha denominacionet.

Pra, teoria denominacionale e kishës i mëshon faktit se kisha e vërtetë nuk mund të identifikohet me një strukturë të vetme kishtare. Asnjë denominacion nuk

pretendon se e përfaqëson të gjithë kishën e Krishtit. Secili prej tyre përbën thjesht një formë të ndryshme në adhurim dhe organizim të jetës më të gjerë të kishës.

Reformatorët i patën mbjellë farat e teorisë denominacionale të kishës qysh kur këmbëngulën se kisha e vërtetë nuk mund të identifikohet në mënyrë të veçantë me një institucion të veçantë. E drejta e vërtetë e titullit nuk iu përket peshkopëve, por besimtarëve. Luteri këmbëngulte se një lloj shprehjeje institucionale “në një vend dhe në gjërat dhe veprimtaritë e botës” ishte e pashmangshme; por “në këtë jetë, kisha nuk kuptohet siç duhet në këto terma”. “Format e jashtme të kishës, - tha Luteri, - duhet t’i japin liri Fjalës së Perëndisë në botë, jo t’ia bllokojnë asaj fuqinë për shpëtim.”

Në një mënyrë të ngjashme në parathënien e *Parimeve*, Kalvini tregoi se është e pamundur që të përcaktohen kufij të saktë për kishën e Krishtit. Asnjë njeri nuk mund ta përcaktojë me përpikmëri se kush numërohet mes të zgjedhurve të Perëndisë.

Megjithatë, reformatorët nuk e ndoqën kurrë shembullin e tij. Kur në zonën e tyre kishte ndonjë mosmarrveshje për çështje fetare, ata përpiqeshin që ta shtypnin. Ishin ende të bindur se brenda një krahine mund të ekzistonte vetëm një fe. Arkitektët e vërtetë të teorisë denominacionale të kishës ishin independentët (kongregacionalistët) e shekullit të shtatëmbëdhjetë, të cilët përfaqësonin zërin e pakicës në Kuvendin e Uestminsterit⁷⁶⁹ (1642-1649). Shumica e Kuvendit iu përmbajt parimeve presbiteriane dhe i shprehu këto bindje në mënyrë klasike në Rrëfimin e Besimit të Uestminsterit⁷⁷⁰ dhe në Katekizmin e Gjatë dhe të Shkurtë të Uestminsterit⁷⁷¹.

Megjithatë, independentët, të cilët iu përmbaheshin parimeve kongregacionale, ishin mjaft të ndërgjegjshëm për rreziqet e “ndarjes së palës së perëndishme protestante” në Angli, kështu që kërkuan të gjenin ndonjë mënyrë për të shprehur bashkimin e të krishterëve, edhe kur të krishterët nuk ishin dakord me njëri-tjetrin.

Këta vëllezër jokonformistë të Uestminsterit e shprehën teorinë denominacionale të kishës sipas disa të vërtetave themelore:

Së pari, duke marrë në konsideratë paaftësinë e njeriut për ta parë gjithmonë qartë të vërtetën, ndryshimet në mendime për formën e jashtme të kishës janë të pashmangshme.

Së dyti, megjithëse këto ndryshime nuk përfshijnë themelet e besimit, nuk janë çështje që duhen anashkaluar. Çdo i krishterë është i detyruar që të praktikojë atë që beson se i mëson Bibla.

Së treti, meqenëse asnjë kishë nuk e zotëron të vërtetën përfundimtare dhe të plotë, kisha e vërtetë e Krishtit nuk mund të përfaqësohet asnjëherë plotësisht nga ndonjë strukturë e vetme kishtare.

Së fundi, fakti i ndarjes nuk përfshin përçarjen në vetvete. Është e mundshme që të mendosh ndryshe në disa pika dhe prapëseprapë të jesh i bashkuar në Krishtin.

Kështu, teoria denominacionale e kishës kërkoi unitet të të krishterëve në një përvojë të brendshme fetare dhe e lejoi shumëllojshmërinë në shprehjet e jashtme të këtij besimi personal.

Ky qëndrim tolerant nuk lindi nga indiferenca ndaj doktrinës. Independentët nuk kishin si qëllim që ta zgjeronin unitetin e krishterë të të gjithë njerëzit që rrëfejnë besim. Identiteti i “kishës së vetme të vërtetë” iu jepej vetëm atyre personave që ndanin një kuptim të përbashkët për thelbin e besimit të krishterë.

Kjo pikëpamje denominacionale për kishën u pranua vetëm në një mënyrë të kufizuar në Angli, ku Kisha e Anglisë mbante një pozicion të favorshëm, madje edhe pasi Akti i Tolerimit⁷⁷², më 1689-n, i njohu të drejtat e presbiterianëve, kongregacionalistëve, baptistëve dhe kuejkërsave, për të adhuruar lirisht. Nga ana tjetër, në kolonitë angleze të Amerikës, teoria denominacionale fitoi një pranim të gjerë. Ajo dukej se ishte përgjigjja e Perëndisë ndaj besimeve në rritje në Botën e Re.

Të paktë ishin ata përkrahës të pikëpamjes denominacionale të kishës në shekullin e shtatëmbëdhjetë, të cilët i parashikuan ato qindra grupe të krishtera që hyjnë nën këtë ombrellë sot. Ata nuk kishin për qëllim që t'i reduktonin parimet bazë të krishterimit në një ndjenjë të përgjithshme sinqeriteti fetar. Por e ardhmja nuk mund të kontrollohej. Ata e dinin se fanatizmi dhe gjakderdhja tradicionale në emër të Krishtit nuk ishte mënyra për të vazhduar përpara.

Prandaj, në fund të fundit, forma denominacionale e kishës e ka vënë shenjë e saj dalluese mbi shekujt e fundit të historisë së krishterimit jo ngaqë është ideale, por ngaqë është më e mirë se çdo alternativë tjetër që kanë ofruar vitet.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Ahlstrom, Sydney E. *A Religious History of the American People*. New Haven, CT: Yale University Press, 1972.

Buschart, W. David. *Exploring Protestant Traditions*. Downers Grove, IL: IVP Academic, 2006.

*Gustad, Edwin S. and Leigh E. Schmidt. *The Religious History of the America: Revised Edition*. San Francisco: Harper Collins, 2004.

Hudson, Winthrop S. *American Protestantism*. Chicago: University of Chicago Press, 1961.

Littell, Franklin H. *From State Church to Pluralism*. Garden City, NY: Doubleday, 1962.

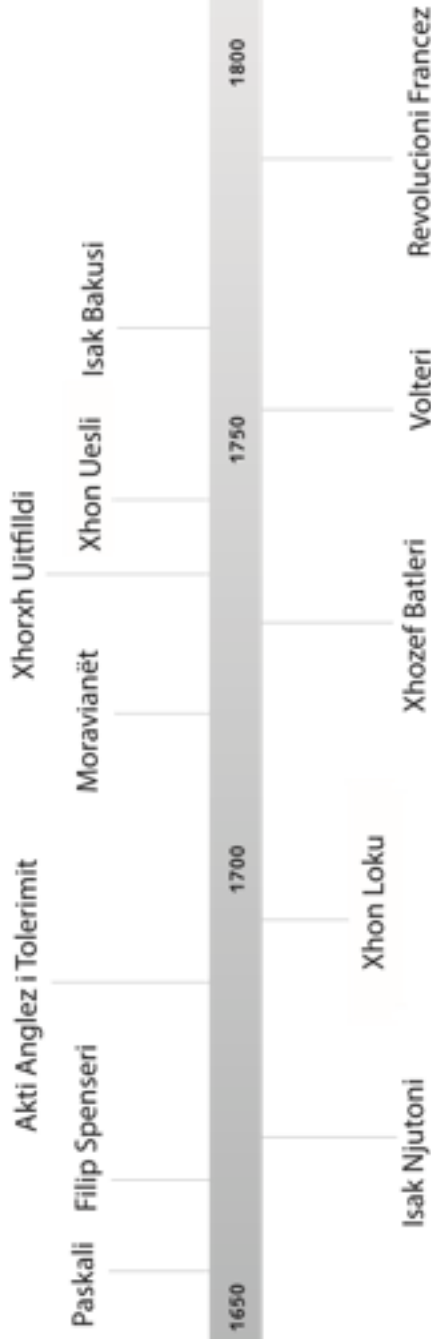
Mead, Sidney E. *The Lively Experiment: The Shaping of Christianity in America*. New York: Harper & Row, 1963.

EPOKA E ARSYES DHE E RIZGJIMIT

1648 - 1789

Epoka e Reformacionit karakterizohet nga debati mes të krishterëve për rrugën e shpëtimit. Epoka e arsyes u karakterizua nga mohimi i çdo feje që kishte origjinë të mbinatyrshme. Besimi i krishterë u zëvendësua me respektin për shkencën dhe arsyen njerëzore, i cili u bë edhe guri i themelit të kulturës perëndimore. Protestantët iu përgjigjën krizës së besimit jo me argumente, por me anë të përjetimit të kthimit të mbinatyrshëm në besim. Besimi ishte më pak dogmë dhe më shumë përjetim. Ky krishterim ungjillor u përhap shpejt me anë të fuqisë së predikimit. Shumë të krishterë e kuptuan që mbështetja e shtetit nuk ishte më thelbësore për mbijetesën e krishterimit. Të krishterët modernë (të kohës) mund ta pranonin lirinë fetare.

Epokaearysedheerizgjimeve

Kapitulli 32

GODITJE NË THEMELE

Kulti i arsyes

Në qoftë se amerikanët do të besonin te shenjtorët, Beniamin Franklini⁷⁷³ do të ishte një i tillë. Ai përfaqësonte shumë prej virtyteve që admironin amerikanët. Populli e njihte si njeri praktik, me këmbë në tokë, zemërgjerë, të zgjuar, dhe mbi të gjitha tolerant.

Disa javë para se të vdiste, Beni iu përgjigj një pyetjeje, nga presidenti Ezra Stajls⁷⁷⁴ i Universitetit të Jelit, në lidhje me besimin e tij fetar. Franklini i tha:

“Përsa i përket Jezusit të Nazaretit..., unë kam... disa dyshime në lidhje me natyrën e tij hyjnore, megjithëse kjo është një çështje për të cilën nuk do të bëhesha shumë dogmatik, sepse nuk e kam studiuar kurrë, dhe e mendoj si diçka të panevojshme që të merrem me këtë tani, pasi pres që së shpejti të kem një mundësi që ta njoh të vërtetën me më pak mund. Megjithatë, nuk shoh asgjë të keqe nëse besohet, nëse ky besim sjell si rrjedhojë të mirën... që t’i bëjë doktrinat e tij më të respektuara dhe më të zbatuara.”

Aty ka diçka nga fryma amerikane. Kjo ishte fryma e kohës së Franklinit, epoka e arsyes (1648-1789). Çështjet e dogmës dukeshin të parëndësishme dhe nuk ia vlente që të nxitoheshë. Ajo që kishte jashtëzakonisht rëndësi ishte sjellja. A na bëjnë besimet tona më tolerantë, që t’i respektojmë më shumë ata që ndryshojnë nga ne, dhe më të përgjegjshëm për frymën e vërtetë të Jezusit?

Në qoftë se kjo urrejtje ndaj fanatizmit fetar, bashkë me përkushtimin për tolerimin e të gjitha pikëpamjeve fetare, na duket e njohur, kjo ndodh për shkak se qëndrimet e Epokës së Arsyes nuk janë diçka e së kaluarës. Ato ekzistojnë edhe sot në vlerat e botës përëndimore.

Epoka e Reformacionit dha prova edhe një herë se besimi dhe pushteti janë një përzierje e fuqishme. Për sa kohë që të krishterët kishin lidhje me pushtetin, ata e përdorën për të detyruar pajtimin me të vërtetën: qofshin këta katolikë, luteranë apo të reformuar. Prandaj njerëzit vdisnin për besimin e tyre, madje me dhjetëramijëra syresh..., derisa diçka e përgjithshme, por shumë e thellë në njeriun, u ngrit në revoltë.

FRYMA E EPOKËS SË ARSYES

Këtë revoltë e quajmë epoka e arsyes - apo siç parapëlqejnë disa, iluminizëm - kur, siç tha Çarls Uilliamsi⁷⁷⁵, “interesat kombëtare dhe revolucion i intelektual kombinohen për ta përjashtuar metafizikën nga kultura.”

Fryma e Epokës së Arsyes ishte një revolucion intelektual, një mënyrë e re pikëvështrimi për Perëndinë, botën dhe vetveten. Ishte lindja e laicizmit.

Epoka e mesjetës dhe e Reformacionit ishin shekuj besimi, në kuptimin që arsyeja i shërbeu besimit; mendja i bindej autoritetit. Për një katolik ishte autoriteti i kishës; për një protestant ishte autoriteti biblik; por, në secilin prej këtyre rasteve, Fjala e Perëndisë vinte e para, jo mendimet e njeriut. Shqetësimi kryesor i njeriut në këtë jetë ishte përgatitja për jetën tjetër.

Epoka e arsyes e refuzoi këtë gjë. Në vend të besimit, ajo vendosi arsyen. Shqetësimi kryesor i njeriut nuk ishte jeta tjetër, por lumturia dhe përmbushja në këtë botë; dhe ishte mendja e njeriut, jo besimi, udhëzuesi më i mirë drejt lumturisë, jo emocionet apo mitet, a bestytnitë.

Fryma dhe qëllimi i iluminizmit u shprehën në mënyrë të qartë nga njëri prej mbrojtësve të tij, Baroni fon Holbah⁷⁷⁶, i cili shkroi:

Le të përpiqemi t'i shpërndajmë ato re paditurie dhe ato mjegulla errësire, të cilat e pengojnë Njeriun në udhëtimin e tij, ... dhe që ia ndalojnë ecjen përmes jetës me një hap të sigurt dhe të qëndrueshëm. Le të përpiqemi që ta frymëzojmë atë... me respekt për arsyen e tij, me një dashuri të pashueshme për të vërtetën..., në mënyrë që ai të mund të mësojë ta njohë vetveten... dhe të mos vihet në gjumë nga ndonjë imagjinatë që i është servirur në mënyrë të shtrembër nga autoritetet..., në mënyrë që ai të mund të mësojë ta bazojë moralin mbi natyrën e vet, dëshirat e veta, mbi atë që i sjell vërtet dobi shoqërisë..., në mënyrë që të mund të mësojë të ndjekë lumturinë e vet, duke ndihmuar atë të tjerëve..., me pak fjalë, që ai të mund të

bëhet qenie e arsyeshme dhe e virtytshme, e cila nuk mund të dështojë në kërkimin e lumturisë.

RILINDJA

Si zuri rrënjë kjo frymë e re dhe si u rrit? Farat e saj ndoshta gjenden në vetë epokën e Reformacionit, në një lëvizje, të cilën historianët e quajnë Rilindje. Kjo fjalë do të thotë “lindje sërish” dhe i referohet rikthimit të vlerave të qytetërimit klasik grekoromak, të shprehura në letërsi, politikë dhe arte. Në një kuptim, Reformacioni nuk është i mundur pa ndikimin e humanizmit të Rilindjes, i cili kërkon një “lulëzim” njerëzor, një person në harmoni, që zotëron një plotësi të përsosur virtytesh dhe aftësish. Leximi i teksteve klasike të shkruara në ditët e lavdisë së hershme greke e romake, mendohej se ishte një hap kyç drejt një jete të mirë. Të lexoje ishte një përfshirje në një bashkëbisedim me një autor të mirënjohur, një takim përjetues qoftë me autorin, qoftë me kulturën. Të lexoje një tekst në gjuhën e tij origjinale ishte standardi i artë në këtë përpjekje shpirtndërtuese. Secili prej reformatorëve kryesorë e përqafoi këtë qasje humaniste të Rilindjes ndaj teksteve. Secili prej tyre arriti në bindjen se ata duhej të takoheshin me Biblën në gjuhët e saj origjinale.

Ndoshta shembulli më i mirë i rilindjes së frymës klasike ishte Erazmi i Roterdamit (1467-1536). Në një sërë satirash shumë të shitura me titull *Lavdërimi i marrëzisë*⁷⁷⁷, Erazmi u tall me monasticizmin dhe skolasticizmin, duke përdorur ironinë, mendjen dhe arsyen e shëndoshë të iluminizmit.

Ndjekësit e Erazmit mendonin se gjetën në të një reformator të vërtetë. Ata thoshin se Luteri ngrohu vezën që kishte bërë Erazmi. Por, në vitin 1524, shpërtheu një konflikt i fortë midis Luterit dhe Erazmit. Në atë vit u botua nga Erazmi vepra *Fjalim kundër vullnetit të lirë*⁷⁷⁸. Ajo vepër i bëri të qarta ndryshimet e mëdha që ekzistonin midis këtyre dy burrave. Luteri besonte se vullneti njerëzor ishte i skllavëruar dhe plotësisht i paafte, përveçse po të aftësohej nga hiri i Perëndisë, për ta dashur dhe për t’i shërbyer Perëndisë. Por Erazmi e konsideronte këtë si një doktrinë të rrezikshme, pasi ajo kërcënonte që ta çlironte njeriun nga përgjegjësia e tij morale.

Ndryshimet midis Reformacionit dhe Rilindjes qëndrojnë pikërisht këtu, te pikëpamja për njeriun. Reformatorët predikonin mëkatin fillestar të njeriut dhe e shikonin botën si “të rënë” nga vendi që kishte pasur si qëllim Perëndia. Rilindja kishte një vlerësim pozitiv për natyrën njerëzore dhe vetë universin. Ky besim te

njeriu dhe te fuqitë e tij lulëzoi dhe e mbushi ajrin me një aromë të mirë gjatë iluminizmit.

Një tjetër rrënjë e iluminizmit e përshkon shekullin (1550-1650) me konflikte të rënda fetare: Lufta Civile në Angli⁷⁷⁹, përndjekja e hygënovë francezë dhe Lufta Tridhjetëvjeçare në Gjermani. Vetë etika (moral) njerëzore bërtiste kundër pushtetit të klerikëve fanatikë. Kishte njerëz që ndienin vetëm neveri gjithnjë e më tepër, kur digjej ose mbytej ndonjë grua plakë e akuzuar për magji dhe herezi. Paragjykimi fetar dukej një rrezik shumë më i madh se ateizmi. Prandaj u përhap një etje për tolerancë dhe të vërtetat që janë të përbashkëta për të gjithë njerëzit.

Iluminizmi

Iluminizmi ishte në fakt një sërë “përndritjesh”. Ai ndikoi Anglinë, Francën, si edhe vende të tjera, përpara se, më në fund, të fillonte në Gjermani. Thelbi i kuptimit të tij u rrok nga mendimtarët e parë francezë të iluminizmit. Ata bënë disa vëzhgime të ndryshme, nisur nga përvojat që kishin pasur në Angli, të cilat i magjepsën. Panë një begati më të madhe, si edhe një liri më të madhe. Në Angli, institucionet e qeverisë dhe të kishës ndërmorën më pak veprime për të kufizuar qytetarët individualë, të cilët ishin të lirë që të arsyetonin për vete në një masë më të madhe. Këto elemente të ndryshme u mbledhën më në fund dhe formuan një bindje kryesore: në qoftë se individët nuk ishin të detyruar dhe të kufizuar nga barra e traditave kulturore dhe lejoheshin që të arsyetonin lirisht për vete, do të shijonin mirëqenien. Liria për të menduar për vete, pavarësisht nga tradita, prodhon liri dhe mirëqenie. Ky arsyetim zgjerohet dhe përhapet në një shumëllojshmëri të pafundme.

Përfundimisht, epoka e arsyes doli nga trualli i një besimi të ri te ligji dhe rregulli. Shkenca moderne doli në shekujt e gjashtëmbëdhjetë dhe të shtatëmbëdhjetë dhe i mbushi njerëzit me vizione të një epoke të re paqeje dhe harmonie. Këta pionierë të shkencës moderne i detyruan njerëzit që të mendonin në një mënyrë të re për universin: Koperniku⁷⁸⁰ (1473-1543), i cili thoshte se dielli, dhe jo toka, është qendra e universit tonë; Johan Kepleri⁷⁸¹ (1571-1630), i cili arriti në përfundimin se dielli lëshonte një forcë magnetike, e cila i lëvizte planetët sipas orbitave të tyre; dhe Galileo Galilei⁷⁸² (1564-1642), i cili bëri një teleskop për të këqyrur planetët dhe provoi se përshpejtimi i trupave në rënie është i njëtrajtshëm.

Por të gjitha këto zbulime duhej të bashkoheshin në një parim gjithëpërfshirës, i cili do të shpjegonte lëvizjen e trupave në qiell dhe do ta paraqiste universin si një

makinë të madhe që vepron sipas ligjesh të pandryshueshme. Kjo ishte arritja e shkencëtarit më të ndritur të Epokës së Arsyes, Isak Njutonit⁷⁸³ (1642-1727).

Në vitin 1687, Njutoni botoi veprën e tij të rëndësishme, *Parime matematikore të filozofisë së natyrës*⁷⁸⁴, në të cilën të gjitha ligjet e lëvizjes, në qiell dhe në tokë, u harmonizuan në një parim kryesor për universin: ligji i gravitetit.

MREKULLIA E MAKINERISË SË BOTËS

Publiku lexues i Europës u josh së tepërmi nga mrekullia e makinerisë së botës që jepte si mësim Njutoni. Bota mesjetare e shpirtrave të padukshëm - engjëjt dhe djajtë - tani mund të hidhej poshtë si bestytini. Vendin e saj e zuri një univers, i cili varet nga ligjet fizike, të cilat shprehen me simbole matematikore.

Zbulimi i këtij universi të pamatë i mbushi me trishtim disa njerëz. Blez Paskali⁷⁸⁵ (1623-1662), fizikanti francez, u frikësua para “hapësirave të tmerrshme që na qëlltisnin si një atom që lëviz”. Por të tjerët e pranuan këtë si një ftesë për të zbuluar sekretet e ekzistencës kozmike. Aleksandër Poupit⁷⁸⁶ shkroi:

Natyra dhe ligjet e saj fshiheshin nëpër natë;

“U bëftë Njutoni!” tha Zoti, dhe gjithçka u bë e qartë.

Kjo mundësi e papritur hyrjeje në misteret e universit u duk se e rriti shumë rolin e arsyes njerëzore. Në rast se universi është një makineri që punon në mënyrë të përkryer, ku të gjitha pjesët e tij koordinohen nga një projekt madhor, atëherë njeriu duhet të mendojë thellë për të gjetur kuptimin e jetës dhe lumturinë e vërtetë. Kjo ide themelore, që njeriu ka aftësinë që ta gjejë të vërtetën nëpërmjet përdorimit të shqisave dhe arsyes, i dha shtysën etiketës që iu vendos kësaj periudhe: epoka e arsyes (*racionalizmi*).

Ky term nuk do të thotë se çdo kovaç apo prift fshati mori menjëherë pamjen e një intelektual. Shumë të krishterë jetuan dhe vdiqën në besimin e etërve të tyre, plotësisht të pandërgjegjshëm se kishte aguar një erë e re. Por pikëvështrimi dhe drejtimi i Europës kishte ndryshuar.

Krishterimi nuk mund t’i shpëtonte pasojave të këtij revolucioni intelektual. Për 1200 vjet, krishterimi ishte sunduar nga idetë e Augustinit. Njeriu ishte një mëkatar i skllavëruar, i cili kishte nevojë mbi çdo gjë tjetër për hirin e mbinatyrshëm të Perëndisë. Për të siguruar disponueshmërinë e hirit përmes kishës së krishterë, Perëndia kishte caktuar autoritetet shtetërore për të mbrojtur të vërtetën dhe për të ndëshkuar gabimin.

Por tani intelektualët po debatonin për diçka tjetër: njeriu nuk është mëkatar. Ai është një krijesë e arsyeshme. Tani dukej sikur njeriu kishte nevojë më tepër për gjykimin e shëndoshë, sesa për hirin e Perëndisë.

Të krishterët e gjetën veten mes dy atmosferash të kundërta. Së pari, gjatë viteve të fundit të shekullit të shtatëmbëdhjetë, disa besimtarë, sidomos në Angli, u përpoqën që ta harmonizonin arsyen me besimin. Ata argumentonin se krishterimi është plotësisht i arsyeshëm, por disa të vërteta vijnë nga arsyeja dhe disa të tjera nga zbulesa. Disa gjëra, si ekzistenca e Perëndisë, vijnë nga vrojtimi i qiejve; ndërsa disa gjëra të tjera, si ringjallja e Krishtit, vijnë nëpërmjet dëshmisë së Shkrimit.

Megjithatë, me kalimin e kohës, pasi kishte filluar shekulli i tetëmbëdhjetë, atmosfera ndryshoi. Në Francë, besimi te arsyeja arriti majat dhe të krishterët panë se shumë intelektualë e quajtën marrëzi bestytnore pretendimin se Shkrimet janë zbulesë nga Perëndia. Atmosfera u bë haptazi armiqësore.

Përfaqësuesi më i mirë i brezit të parë është Xhon Loku⁷⁸⁷ (1632-1704). Ky filozof me shumë ndikim, nuk e minimizoi asnjëherë rëndësinë e besimit. Në esenë e tij *Ese në lidhje me kuptimin njerëzor*⁷⁸⁸, ai tregon jo vetëm se si funksionon arsyeja, por tregon edhe se ekzistenca e Perëndisë është “e vërteta më e hapur që zbulon arsyeja.” Megjithatë, një shqyrtim më i detajuar do të tregonte se Perëndia që kishte në mendje Loku, kishte shumë pak gjëra të përbashkëta me Perëndinë e Eksodit ose të ringjalljes së Jezusit. Përpjekjet për ta shpjeguar krishterimin në mënyrë të arsyeshme, për fat të keq, çuan shpesh në një përshtatje të krishterimit në atë që dukej si diçka e arsyeshme për atë kohë. U harrua një urtësi e thellë, e hershme, e krishterë. Të krishterët nuk arrijnë të bindjet e krishtera si përfundim i një argumentimi të gjatë; ata besojnë për shkak se e kanë marrë dëshminë nga dëshmitarë okularë. Kjo dëshmi u përligj në mënyrë të fuqishme nga fuqia e vazhdueshme e Perëndisë. Dhiata e Re është libër i një dëshmie fuqimisht të përligjur të veprimit të Perëndisë, jo një libër i logjikës deduktive. Arsyeja mund t’i shërbejë zbulesës, por nuk mund ta zëvendësojë kurrë zbulesën.

Diçka që mund të thuhet në favor të Lokut është se ai e pranoi zbulesën dhe nuk e vuri kurrë në dyshim rëndësinë e saj. Profecitë e përmblusura dhe mrekullitë e Jezusit janë provë e autoritetit të Tij. Por ajo që tregon Shkrimi në të vërtetë është se vetëm pak nga dogmat janë të nevojshme. Dhe ato pak që nevojiten, thjeshtëzohen dhe bëhen të kuptueshme edhe për njerëzit e zakonshëm. Në fakt, krishterimi ka vetëm një doktrinë thelbësore: Jezusi është Mesia. Pjesën më të madhe të teologjisë tradicionale, Loku e hedh lehtësisht poshtë si të parëndësishme.

Gjithashtu, Loku foli për brezin e tij, kur theksoi sjelljen morale. “Krishterimi, - tha ai, - i shton besimit në Jezusin si Mesia edhe domosdoshmërinë e një jete të mirë.” “Jezusi foli shpesh për shpërblime dhe ndëshkime për sjelljen e të krishterit.

Madje, edhe kjo është shumë e arsyeshme, sepse arsyeja na thotë se standardet morale duhet të bëhen të detyrueshme nëpërmjet nxitësish të fortë.”

Kështu, sipas Lokut, zbulesa tregon karakterin e arsyeshëm të krishterimit. Besimi në Jezusin si Mesia dhe sjellja morale e njeriut janë gjithçka që kërkuan Jezusi dhe apostujt për drejtësinë. Të dyja ato janë thelbësisht të arsyeshme.

NGRITJA E RADIKALËVE

“Etërit kanë ngrënë rrushin e papjekur dhe dhëmbët e bijve të tyre janë mpirë” (*Ezekieli 18:2*). Shumë persona të brezit tjetër, të parët për shekullin e tetëmbëdhjetë, ndienë edhe më pak detyrime ndaj të kaluarës së krishterë, prandaj, në vend që të përpiqeshin që ta harmonizonin natyrën me Shkrimet, e lanë plotësisht mënjatë zbulesën. Shumë intelektualë pretenduan se pjesët e Biblës që bien dakord me arsyen janë plotësisht të panevojshme. Pjesët që e kundërshtojnë arsyen: mitet, mrekullitë dhe fjalët e pakuptueshme të priftërinjve, janë thjesht të pavërteta. Ky qëndrim më militant kundrejt besimit u duk më qartë në Francë.

Në shekullin e tetëmbëdhjetë, Parisi u shfaq si kryeqyteti i kulturës së re kozmopolitane. Idetë qarkullonin lehtësisht nëpër Europë dhe deri te kolonitë amerikane. Në një shkallë të paarritur kurrë më parë ose më pas, udhëheqësit e Europës intelektuale u bashkuan në një komunitet mendimi dhe interesash.

Në Paris, një grup mendimtarësh dhe shkrimtarësh të njohur me emrin *filozofë*⁷⁸⁹, e ngritën në kulm epokën e arsyes. *Filozofët* nuk ishin filozofë të përkushtuar ndaj ndonjë disipline akademike. Ata ishin njerëz të letrave, studiues të shoqërisë, të cilët analizonin të këqijat e saj dhe që përpiluan reforma të ndryshme. Synimi i tyre ishte që të përhapnin diturinë dhe të emanciponin frymën njerëzore.

Çuditërisht, ateizmi nuk ishte aspak në modë te kjo “shoqëri e sjellshme”. Shumica e “jobesimtarëve” kryesorë që e tallën krishterimin gjatë shekullit të tetëmbëdhjetë, besonin në një qenie të lartë, por e konsideronin të kotë që të besonin se ai ndërhynte në makinerinë e botës. Ky besim u quajt *deizëm*⁷⁹⁰, një lëvizje, e cila ishte veçanërisht e përhapur mes anglishtfolësve. Deizmi shërbeu si një vendqëndrim në mesin e rrugës drejt ateizmit. Një person mund ta mbante idenë e Perëndisë dhe të hiqte nga mendja konceptin se Perëndia do të ndërhynte apo do të përfshihej në marrëdhënie me botën.

Perëndia i deistëve është quajtur nganjëherë “orëbërësi” Perëndi. Perëndia e krijoi botën ashtu siç e krijon orëbërësi orën, pastaj e kurdisi dhe e la të punojë. Meqë Perëndia është “orëbërësi” i përkryer, nuk është e nevojshme që ai të ndërhyjë në botë më vonë. Për këtë arsye, deistët refuzonin gjithçka që iu dukej si

një ndërhyrje e Perëndisë në botë, siç ishin mrekullitë apo zbulesa e veçantë në Bibël.

Deistët besonin se feja e tyre ishte feja që kishte pasur njeriu që në fillim. Të gjitha fetë e tjera dolën si shtrembërim i kësaj feje. Këto shtrembërime ishin vepër e priftërinjve, të cilët shpikën teologji, mite dhe doktrina fesh të ndryshme, për të fituar më shumë pushtet.

Propagandisti më i rëndësishëm i deizmit ishte Volteri (1694-1778), i cili personifikonte skepticizmin e iluminizmit francez. Volteri, më shumë se gjithë të tjerët, e popullarizoi shkencën e Njutonit, luftoi për lirinë e personit dhe të shtypit dhe përhap kultin e arsyes. Ai prodhoi një numër të madh veprash: histori, pjesë teatrale, pamflete, ese dhe romane. Në korrespondencën e tij, që llogariten rreth dhjetë mijë letra, ai përhap me zgjuarsiri virtytet e iluminizmit dhe sulmoi ashpër abuzimet e kohës së vet.

Famën më të madhe Volteri e arriti kur u bë i njohur si kritiku më i fuqishëm i kishave shtetërore, protestante apo katolike. Ai ndiente neveri nga mungesa e tolerancës në krishterimin e organizuar dhe nga sherret absurde që dukej se po mbizotëronin në shumë prej priftërinjve dhe klerikëve. Por, me gjithë kritikën e tij të ashpër kundër krishterimit, ai nuk synonte shkatërrimin e fesë. Madje, në një rast tha se, në qoftë se nuk do të ekzistonte një Perëndi, do të ishte e domosdoshme që të shpikëj një i tillë.

Volteri kishte shumë dishepuj, por i vetmi konkurrent serioz në përhapjen e ungjillit të deizmit ishte një seri librash: e famshmja *Enciklopedia*⁷⁹¹ franceze e botuar nga Dëni Didro⁷⁹² (1713-1784). Shtatëmbëdhjetë vëllimet e *Enciklopedisë* përbënin monumentin kryesor të *filozofëve*. Ata shpallnin epërsinë e shkencës së re, mbronin tolerancën, dënonin bestytnitë dhe shpjegonin meritat e deizmit. Artikulli i Didroit mbi krishterimin tregonte respekt të madh për fenë e Jezusit, por kishte si qëllim që të ngjallte te lexuesi një neveri të thellë ndaj dështimeve sociale të krishterimit.

Në ndryshim nga pjesa më e madhe e kritikëve të mëparshëm të kishës, *filozofët* nuk ishin heretikë apo kundërshtarë, të cilët e sulmonin kishën në emër të Krishtit. Këta njerëz e filluan sulmin nga jashtë kishës. Raketat e tyre nuk ishin drejtuar në ndonjë pikë të veçantë të dogmës, por në themelin e gjithë të vërtetës së krishterë. Qëllimi i tyre i shpallur hapur ishte që të shkatërronin fortesën.

KRISHTERIMI NË GJYQ

Ata këmbëngulnin se krishterimi ishte një komplot i lig, i cili kishte për synim t'ia jepte botën në duar pushtetit shtypës të kastës priftërore. Feja e zbuluar nuk ishte asgjë tjetër veçse një komplot për të shfrytëzuar të paditurit. Volterit i pëlqente që ta quante krishterimin “gjëja e ndyrë”. Akuza e tij më e pamëshirshme kundër besimit ishte se mungesa e tolerancës së krishterimit kishte krijuar mijëra e mijëra viktima paditurie. Në mënyrë ironike, kritikët e krishterimit i matën sjelljet e krishtera me standarde që i quajtën njerëzore. Këta kritikë e shpërfillën faktin se këto standarde njerëzore ishin në fakt trashëgimia e mësimit të krishterë.

Këta intelektualë e gjykonin krishterimin vetëm sipas standardeve njerëzore të së mirës dhe të së keqes. Në qoftë se kisha, në emër të pastërtisë së doktrinës, urdhëronte kasaphanën e përgjakshme të të krishterëve të tjerë, siç kishte bërë gjatë luftërave fetare, atëherë krishterimi jo vetëm që nuk ishte i shenjtë dhe i pastër, por ishte një organizim i lig. Ai kishte penguar paqen, harmoninë dhe përparimin mes njerëzve në tokë.

Arma kryesore kundër kishës ishte e vërteta. “Ne mendojmë se shërbimi më i madh ndaj njerëzve, - tha Didroi, - është t’u mësohet që të përdorin arsyen dhe të besojnë vetëm kur e vërteta verifikohet dhe vërtetohet.”

Por standardet e së vërtetës së tyre e linin jashtë që në fillim doktrinën e krishterë. Kur ortodoksët⁷⁹³ përpiqeshin që të arsyetonin nga premiset e tyre bazë, jobesimtarët thjesht talleshin, sepse refuzonin që të lejonin që argumentet të fillonin nga autoriteti apo tradita e përcaktuar në Bibël ose në kishë. Për ta, ato ishin “të paarsyeshme”.

Marrja e mrekullive si provë ndeshte me të njëjtën përbuzje. Argumenti i një pikëpamjeje gjendej në arsyen ose përvojat njerëzore dhe, meqë sipas tyre mrekullitë nuk i rezistonin dot kësaj prove, ato hidheshin mënjane si marrëzi mesjetare.

Shikoni, - argumentonte Dideroi, - në momentin kur dikush vë këmbë në këtë fushë të së mbinatyrshmes, nuk ka më kufij, nuk dihet se ku shkohet apo se çfarë mund të takojë. Dikush pohon se pesë mijë vetë janë ushqyer me pesë bukë të vogla; dakord! Por nesër, dikush tjetër do t’ju sigurojë gjithashtu se ai ushqeui pesë mijë vetë me një bukë të vetme, dhe, ditën tjetër, një i tretë do të ketë ushqyer pesë mijë vetë pa bukë fare.

Kritikët ishin plotësisht të ndërgjegjshëm se po nxisin një revolucion në bindjet themelore të europianëve. Volteri e mirëpriste çdo triumf të ri të arsyes mbi kishën, me ngazëllimin e një komandanti kur fiton betejat.

KOTËSIA E SIGURISË BOSHE

Këto sulme ndaj bindjeve të krishtera kërkonin një reagim të fuqishëm dhe të arsyetuar mirë nga ana e të krishterëve ortodoksë⁷⁹⁴. Fatkeqësisht, në vendet katolike si Franca, reagimi ishte mjerisht i pamjaftueshëm. Udhëheqësit e kishës nuk ishin indiferentë ndaj baticës në rritje të mosbesimit, por u përpoqën që ta ndalonin me mjete tradicionale. Ata iu drejtuan autoriteteve jofetare për t'i censuruar librat “e rrezikshëm”, por në përgjithësi nuk i njihnin çështjet kryesore që ngrinin tallësit.

Në Angli ishte ndryshe. Shumë vetë shkruan në mënyrë të frytshme kundër deizmit, por askush më tepër se peshkopi Jozef Batler⁷⁹⁵ (1692-1752). Vepra e tij monumentale *Analogjia e fesë*⁷⁹⁶, i dha në fakt fund debatit për mendimtarët. Debatet vazhduan për vite me radhë, por pas Batlerit u duk qartë se çështjet thelbësore ishin zgjidhur.

Deistët, me optimizmin e tyre të madh, pohonin se dinin gjithçka në lidhje me urtësinë dhe qëllimin e Perëndisë, dhe se e kuptonin plotësisht natyrën. Por Batleri tregoi në mënyrë të qartë se jeta është e mbushur me enigma dhe pësjtjellime.

Ai nuk u përpoq që të provonte ekzistencën e Perëndisë. Deistët nuk ia mohuan kurrë këtë parashtrim. Ai nuk e hodhi poshtë as arsyen; e pranoi atë si dritën e natyrshme të njeriut. Por kundërshtoi pavarësinë e arsyes. “Arsyeja, - tha Batleri, - nuk siguron një sistem të plotë njohurish dhe në jetën e përditshme ajo na ofron vetëm probabilitete (gjasa).”

Kështu, Batleri e minoi fortesën e deizmit, sigurinë e tij tek arsyeja. “Natyra, - tha ai, - nuk është një fushë në të cilën mbretëron vetëm arsyeja. Ajo është e mbushur me paqartësi dhe mistere të pashpjegueshme. Ne përballemi me dyshime në çdo qoshe. Dhe, në rast se përballemi me probleme në natyrë, mos duhet të habitemi që përballemi me vështirësi edhe në fe?”

“Por, le të hedhim një hap më tej. Ne e njohim rrjedhën e zakonshme të natyrës, për shkak se ajo na zbulohet nga përvoja, përfshirë këtu edhe problemet dhe paqartësitë tona. Në qoftë se të vërtetat fetare kanë vështirësi të ngjashme, a nuk është e arsyeshme që të pohojmë se njëri lloj i njohurisë është po kaq i varur sa tjetri? Ne veprojmë zakonisht mbi bazën e probabilitetit. Pse të mos e bëjmë këtë gjë edhe në fe?”

Sidoqoftë, në fund, deizmi u rrëzua për shkak të vetë dobësive të tij. Ai bazohej në një optimizëm të rremë. Nuk u jepte dot shpjegim të këqijave dhe fatkeqësive të jetës. Meqenëse ligjet e natyrës ishin të qarta dhe të pandryshueshme, deistët pohonin se zgjedhjet morale të njeriut, të cilat nxirren nga natyra, janë gjithashtu të thjeshta dhe të pandryshueshme. Në rast se iu bëhej pyetja: “Pse njerëzit nuk i shohin gjithmonë në mënyrë të qartë të vërtetat fetare në natyrë?”, deistët mund të

përgjigjeshin vetëm duke thënë: “Këto janë dokrra të priftërinjve.” Por kjo ishte tepër e thjeshtë për të qenë e vërtetë dhe shumë pak u bindën.

Megjithatë, rënia përfundimtare e deizmit nuk ia ktheu krishterimit vendin qendror, të cilin ai e kishte pasur dikur në kulturën perëndimore. Puna negative e epokës së arsyes vazhdoi. Kultura moderne, arti, arsimi, politika e saj, u çlirua nga ndikimi formal i krishterë. Njerëzit bënë një përpjekje të qëllimshme për të formuar një qytetërim neutral nga ana fetare. Kjo donte të thoshte se besimi duhej të kufizohej vetëm në shtëpi dhe në zemër. Sot, këtë gjë e vërejmë në të gjithë shoqëritë moderne laike.

Kjo i lë të krishterët me një problem thelbësor për epokën moderne: Sa larg mund të shkojnë besimtarët në përpjekjet e tyre, si qytetarë, që ta bëjnë shtetin të vërë në zbatim standardet e krishtera të sjelljes? Në qoftë se të krishterët heqin dorë nga ideja e imponimit të sjelljes së krishterë, atëherë çfarë norme sjelljeje duhet të përpiqen, si qytetarë, të bëjnë të detyrueshme për çdokënd?

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Brinton, Crane. *The Shaping of the Modern Mind*. New York: The New American Library, 1953.
Cragg, Gerald R. *The Church and the Age of Reason: 1648-1789*. Middlesex: Penguin Books, 1960.

Gay, Peter. *Age of Enlightenment*. New York: Time-Life Books, 1966.

———. *The Enlightenment: An Interpretation: The Rise of Modern Paganism*. New York: Alfred A. Knopf, 1966.

McGrath, Alister. *Science and Religion: A New Introduction*, 2nd edition. Malden MA: Blackwell, 2010.

Pearse, Meic. *The Age of Reason: From the Wars of Religion to the French Revolution, AD 1570-1789*, *BakerHistory of the Church*. Vol. 5. Grand Rapids: Baker, 2006.

ZEMRA DHE ARSYET E SAJ

Paskali dhe pietistët

Çfarë duhet bërë me gjërat personale të një njeriu të dashur kur ai vdes? Në fakt, ky është pothuajse një problem universal.

Pak ditë pas vdekjes së Blez Paskalit, një shërbëtor i shtëpisë vuri re rastësisht një gungë të çuditshme në xhaketën e shkencëtarit të madh. Pasi e shqepi vendin, nxori prej andej një pergamenë të mbështjellë, të shkruar nga dora e Paskalit. Brenda pergamenës ishte një fletë letre e shkruar, kopje besnike e fjalëve të shkruara edhe në pergamenë:

Viti i hirit 1654.

E hënë, 23 nëntor... që nga ora dhjetë e gjysmë e mërkurës, afërsisht deri në dymbëdhjetë e gjysmë të natës,

Perëndia i Abrahamit, Perëndia i Isakut, Perëndia i Jakobit,
jo i filozofëve dhe dijetarëve.

Siguri, siguri, ndjenjë, gëzim, paqe.

Perëndia i Jezu Krishtit...

Unë isha ndarë prej Tij, isha arratisur larg Tij,
e kisha mohuar, e kisha kryqëzuar.

Mos u ndafsha më kurrë prej Tij... Dorëzim
i plotë dhe i ëmbël.

Këto fjalë ishin shprehje e ndriçimit mistik të Paskalit, kur ai qëndroi për dy orë në prani të Perëndisë! Për tetë vjet me radhë, Paskali i mbajti të fshehura në xhaketë këto fjalë, duke i qepur ose shqepur për t'i lexuar sa herë që kishte nevojë. Ky ishte sekreti i tij personal, përkujtimorja e ardhjes së hirit në shpirtin e tij.

Edhe në epokën e arsyes, etja e shpirtit nuk mundi të harrohej. Si përkujtesë e këtij fakti, u ngrit një lëvizje e re dhe e rëndësishme: pietizmi⁷⁹⁷.

Katoliku roman, Blez Paskali, dhe pietistët e hershëm, shumica e të cilëve ishin luteranë të deklaruar, nuk dukej se i përkisnin të njëjtës rryme në historinë e krishterë. Por, me ashpërsinë e besimit që i karakterizoi shekujt e shtatëmbëdhjetë dhe tetëmbëdhjetë, etiketat tradicionale fetare i humbën gjithnjë e më shumë vlerat

e tyre. Kritikat e fuqishme të Paskalit për sa i përket iluminizmit, treguan se mendimtarët e iluminizmit nuk mundeshin që ta mbronin gjithmonë të kuptuarit e tyre të ngushtë teknik të arsyes, pa bërë hamendësime madhore apo pa kryer “kapërcime” të mëdha besimi. Dëshmia e rëndësishme e Paskalit nuk qëndronte te ndonjë version mbresëlënës, i gjithëdijshtëm dhe i vetëmjaftueshëm për sa i përket arsyes njerëzore, por te një urtësi më e thellë e lidhjes mes arsyes dhe zemrës. Paskali dhe pietistët u mbajtën fort te roli thelbësor që ka zemra për të njohur Perëndinë. Mirëpo, si arritën ata që ta mbanin gjallë jetën e shpirtit në epokën e arsyes?

THIRRJE NDAJ “HIRIT TË ZHVLERËSUAR”

Kisha Katolike e shekullit të shtatëmbëdhjetë kishte heronjtë e vet frymërorë si në Europë, ashtu edhe në botën e re të Azisë, Afrikës dhe Amerikës. Megjithatë, në Francë, ajo i mbrojti me xhelozë aleancat e saj të fuqishme tradicionale. Kleri i lartë i kishës e dinte rëndësinë që kishte në rendin politik. Ata ndanin të ardhurat e kombit dhe shkëlqimin e oborrit bashkë me fisnikët dhe mbretërit.

Shpesh mësuesit e të pasurve dhe rrëfyesit⁷⁹⁸ ku rrëfesheshin të fuqishmit, jezuitët, ishin të përgatitur për të funksionuar në botën urbane të mbretërisë. Roli i tyre si udhëheqës frymërorë të fisnikëve dhe mbretërve i bëri ekspertë në psikologji ndjekësit e Lojolës. Ata mësuan që ta mbysnin bubullimën e Sinait⁷⁹⁹ dhe t’i shëronin neurozat e vrasjes së ndërgjegjes, duke zhvilluar mjeshtërinë e kazuistikës⁸⁰⁰, shkencës së të drejtës dhe të gabuarës në lidhje me ndërgjegjen e krishterë.

Si njerëz te të cilët shkonin persona të ndryshëm për t’u rrëfyer, nga priftërinjtë katolikë pritej që të dinin me saktësi se cili mëkat ishte fatal, cili ishte i falshëm dhe cili nuk ishte fare mëkat. Ata duhej që ta vinin në zbatim këtë njohuri dhe të caktonin pendesën e duhur, duke ia përshtatur përvojës së veçantë të çdo të penduari. Në cilat raste mund të liheshin mënjatë fjalët e ligjit në favor të frymës së tij? Kur mundej që i krishteri të gënjente, të vidhte apo të vriste për qëllime më të larta?

Disa ekspertë të shkencës së kazuistikës ishin interpretues të ngurtë të ligjit moral; të tjerë ishin më dorëlëshuar. Jezuitët ishin dorëlëshuar, madje fare dorëshpuar.

Ata argumentonin se ishte e mundur që të fshihej e vërteta me anë të “rezervimit mendor”⁸⁰¹, apo që edhe mund të gënjehej në rast se e kërkonte një qëllim i lartë. Ata bënë kaq shumë lëshime për natyrën mëkatore njerëzore, saqë shumë njerëz të

ndershëm protestuan duke e quajtur këtë një “hir të zhvlerësuar”, falje pa thyerje të frymës dhe pa pendesë të vërtetë nga ana e besimtarit.

Rezervimi mendor dhe probabilitizmi

Rezervimi i gjerë mendor bën të mundur që dykuptimësia e folësit t’i mashtrojë dëgjuesit. Kur ushtarët romakë po ndiqnin Athanasin, miku i tij iu tha atyre se Athanasi “nuk ishte shumë larg”, kur në fakt peshkopi ishte i fshehur në barkën e tij. Ushtarët nxituan përpara, duke menduar se prapëseprapë mund ta arrinin barkën e Athanasit. Rezervimi i ngushtë mendor bën të mundur që folësi ta gënjejë dëgjuesin, duke mos i treguar atij diçka kuptimplotë, të cilën ai e ka mbajtur në mendje. Folësi mund të arsyetojë në këtë mënyrë: “Nuk duhet ta pranoj se kam thënë një gënjeshtër, për shkak se kisha një arsye shumë fisnike që e thashë atë gënjeshtër.” Jezuitët arsyetonin se një gënjeshtër e thënë në këto rrethana mund të mos llogaritej si gënjeshtër ose si mëkat.

Ata propozuan gjithashtu edhe teorinë e probabilitizmit. Kjo teori e justifikonte sjelljen mbi bazën e arsyetimit se një sjellje e tillë mund të kishte qoftë edhe një mundësi të largët për të qenë moralisht e pranueshme.

Kundërshtia më e fuqishme ndaj jezuitëve erdhi nga lëvizja e quajtur jansenizëm⁸⁰². Kornel Janseni⁸⁰³ (1585-1638) ishte një holandez, i cili përqafoi pikëpamjet e Shën Augustinit për mëkatin dhe faljen, në Universitetin e Luvenit⁸⁰⁴. Ai besonte se mënyra më e mirë për ta mbrojtur katolicizmin nga sfida e kalvinizmit ishte që t’u ktheheshin doktrina të afrikano-veriorit të madh dhe të përcaktonin një kod të fortë moral për klerin katolik, për të luftuar etikën e shkuarjesur të jezuitëve.

Janseni e vazhdoi fushatën kundër jezuitëve qoftë gjatë kohës kur ishte profesor i Shkrimeve në Luven, qoftë edhe më vonë, kur u bë peshkop i qytetit të Ipërit⁸⁰⁵. Me vdekjen e tij, në vitin 1638, ai la në gjendje të papërfunduar një trajtesë të rëndësishme, *Augustini*⁸⁰⁶, e cila, pas botimit në vitin 1640, u bë platforma e jansenizmit në Francë.

Për të korrigjuar gabimet e katolicizmit gjatë kohës së tij, Janseni iu kthye Augustinit dhe argumentoi se Perëndia, përpara themelimit të botës, i kishte zgjedhur njerëzit që duhej të shpëtoheshin. Veprat e mira të njerëzve nuk mund ta fitonin kurrë shpëtimin, pa ndihmën e hirit hyjnor, sepse vullneti i njeriut nuk është i lirë, dhe se natyra e tij është e korruptuar (*e prishur*) përtej mundësisë së shpëtimit të vetvetes. Vetëm hiri i Perëndisë, që sigurohet përmes vdekjes së Krishtit, mund ta shpëtojë njeriun.

Kisha Katolike nuk i kishte mohuar asnjëherë qartazi këto doktrina të Augustinit, por i kishte lënë ato në hije të mësimi të saj. Pas Këshillit të Trentos,

mbrojtja e vullnetit të lirë nga ana e jezuitëve i ngriti lart veprat e mira të njeriut, deri në pikën e zhvlerësimit të veprës shpenguese të Krishtit. Të paktën, kështu iu duk edhe Jansenit. “Jezuitët, - tha ai, - e ngrinin më lart se ç’duhej arsyen njerëzore dhe, mjerisht, e ulnin së tepërmi besimin e plotë dhe të padiskutueshëm të Perëndia.”

JANSENIZMI NË PORT-RUAJAL

Miku i ngushtë i Jansenit, Zhan dy Verzhie⁸⁰⁷, abat i Sen-Siranit⁸⁰⁸, e çoi mesazhin e Jansenit në Francë në vitin 1633, kur u caktua rrëfyes i një manastiri cistercian⁸⁰⁹ të quajtur Port-Ruajal⁸¹⁰, rreth 26 km larg Parisit⁸¹¹. Abatesha⁸¹² e re e kuvendit të grave, Zhaklinë Arn⁸¹³, e kishte udhëhequr grigjën plotësisht në udhën e Krishtit, por me përulësi. Nami i përkushtimit të këtij manastiri joshi jo vetëm gra të tjera, por edhe një grup laikësh të përkushtuar, të quajtur “eremitë”⁸¹⁴, të cilët ndiqnin shenjtërinë personale në luginën e ulët moçalore rreth PortRuajalit.

Midis miqve të njohur të manastirit ishte vëllai i Zhaklinës, Antuan Arn⁸¹⁵, anëtar i Sorbonës, i fakultetit teologjik të Universitetit të Parisit. Me vdekjen e Jansenit, në vitin 1638, Arn⁸¹⁶ ja mori në dorë udhëheqjen e çështjes janseniste. Në vitin 1643, ai i drejtoi armët e tij teologjike kundër jezuitëve. Pa i përmendur fare me emër, e hodhi poshtë idenë se rrëfimi i shpeshtë mund të kompensonte mëkatimin e shpeshtë. Jezuitët nuk mund ta anashkalonin këtë akuzë. Ata iu drejtuan Papës dhe i bënë përshtypje atij me paralajmërimet e tyre për rreziqet e jansenizmit. E quajtën kalvinizëm të veshur me rroba katolike. Në vitin 1653, Papa i dënoi pesë propozimet⁸¹⁶ që ishin nxjerrë nga *Augustini*.

Por Arn⁸¹⁷ ja e vazhdoi sulmin ndaj jezuitëve. Ai botoi dy letra të hapura të titulluara *Letra për një dukë dhe fisnik*⁸¹⁷, duke sulmuar ato që ai pretendonte se ishin metodat jezuite në rrëfyestore⁸¹⁸. Sorbona, ndërkohë, filloi të shqyrtonte mundësinë e përjashtimit të tij nga fakulteti.

Arn⁸¹⁹ ja kishte nevojë për mbrojtës, prandaj iu drejtua një miku të ri nga PortRuajali, një shkencëtar i ri dhe mjeshtër i prozës franceze, Blez Paskalit (1623-1662). Zgjedhje më të mirë nuk mund të kishte bërë. Që nga fëmijëria, Paskali kishte parë më shumë vështirësi, se gjëra të tjera.

E ëma i kishte vdekur që kur ai kishte qenë tre vjeç. I ati, Stefan Paskali, kishte marrë në dorë arsimin e të tre fëmijëve, Zhilbertit, Blezit dhe Zhaklinës.

Nganjëherë Stefani e merrte të birin me vete në takimet e Akademisë së Shkencave dhe të riut iu ngjall shpejt kurioziteti shkencor.

Para se të mbushte njëzet e shtatë vjeç, Paskali kishte fituar admirimin e matematikanëve të Parisit, kishte shpikur makinën llogaritëse për të atin, i cili kishte qenë tepër i ngarkuar me punë si mbledhës taksash në atë kohë, dhe kishte zbuluar parimet bazë të trysnisë atmosferike dhe asaj hidraulike. Ai i përkiste epokës së të mëdhenjve të shkencës.

Kontakti i parë i Blezit me jansenistët erdhi si rezultat i një aksidenti që i ndodhi të atit. Një ditë të acartë të janarit të vitit 1646, Stefani nxitoi me vrap për të ndaluar një duel që ishte gati të ndodhte. Ai shkau ngaqë toka kishte ngrirë dhe nxori këllkun nga vendi. Dy mjekët që e kuruan ishin jansenistë të përkushtuar. Ata ia dolën që jo vetëm ta kuronin pacientin, por edhe të bënë që i biri të përqafoje doktrinat e tyre.

Ata iu mësuan Paskalëve se vuajtjet fizike ishin thjesht ilustrime të një të vërtete fetare themeltare: njeriu në vetvete është një krijesë e pashpresë dhe e mjerë. Vetë Blezi rrallëherë kishte parë një ditë të bardhë, pa dhimbje. Ai e dinte se sa të padobishëm ishin nganjëherë mjekët, prandaj ky argument e goditi me forcë të jashtëzakonshme. Kjo gjë bëri që t'i thellohej bindja për misterin tragjik të jetës.

Blezi mësoi gjithashtu nga këta mjekë jansenistë se sa thellë flet Bibla për gjendjen e njeriut. Ai u bë studiues i zellshëm i Shkrimeve, duke medituar mbi faqet e saj po kaq sa kishte hulumtuar edhe për trysninë atmosferike. Ai e ndiente se Bibla ishte rruga drejt ndryshimit të zemrës.

Megjithatë, në vitin 1651, tragjedia personale e Paskalit u thellua me vdekjen e të atit. Kjo humbje i solli një krizë të madhe. E motra, Zhaklina, e mohoi botën duke u futur në kuvendin e Port-Ruajalit, dhe Blezi mbeti vetëm në Paris.

Kështu u dha me mish e me shpirt pas interesave të kësaj bote. Bleu një shtëpi të mobiluar mirë, e mbushi me shërbëtorë, dhe filloi të bridhte nëpër qytet me një pajton me katër kuaj. Filloi të ndjekë rrugët e “shoqërisë së lartë”, ashtu siç kishte ndjekur me interes gjeometrinë. Por, pas një viti qejfesh, ndjeu vetëm “një neveri të madhe për botën” dhe u zhyt në një “dëshpërim të heshtur” çdo ditë e më tepër. Ndihej i braktisur nga Perëndia.

SIGURI, GËZIM, PAQE

I vetëm në errësirën e shpirtit, Blezi iu kthye edhe një herë Biblës, te kapitulli shtatëmbëdhjetë i Ungjillit sipas Gjonit, ku Jezusi përgatitet për flijimin e tij në

kryq. Papritmas, iu shfaq Zjarri, siç e përshkroi ai vetë në përkujtimoren që shkroi: “Siguri, siguri, ndjenjë, gëzim, paqe.”

Besimi i ri i Paskalit e tërhoqi atë si me magnet drejt orbitës së Port-Ruajalit. Më vonë, në vitin 1654, ai iu bashkua së motrës, Zhaklinës, si pjesëtar i bashkësisë. Atje e gjeti dhe Arn^ója, kur pati nevojë për një mbrojtës të çështjes së tij kundër jezuitëve.

Paskali iu përgjigj në mënyrë të shkëlqyer. Ai shkroi tetëmbëdhjetë *Letra provinciale*⁸¹⁹, të cilat nxirrnin në shesh teologjinë dhe praktikat jezuite, me një gjuhë të rrjedhshme dhe mençuri plot sarkazëm. Sapo dilnin në qarkullim, njerëzit i rrëmbenin. Ato bëheshin në moment më të shiturat. Port-Ruajali nuk ishte më një manastir i errët, por qendër e interesit shoqëror. Papa i dënoi këto letra, siç pritej, por e gjithë Franca e arsimuar i lexoi ato, siç kanë bërë dhe brezat e mëvonshëm për dy shekuj rresht.

Pasi shkroi të fundmen e letrave, në mars të vitit 1657, Paskali filloi të mendonte për shkrimin e një libri mbi provat e krishterimit. Dorëshkrimin nuk arriti kurrë që ta përfundonte. Në qershor të vitit 1662, e kapi një sëmundje e rëndë dhe, pasi vuajti për dy muaj, vdiq, më 19 gusht, në moshën tridhjetenëntëvjeçare.

Miqtë i gjetën pjesët e shkrimit të tij mbi arsyen dhe besimin dhe, tetë vjet pas vdekjes, i botuan këto shënime me titullin *Mendime*⁸²⁰. Në to, Paskali shfaqet si një gjeni fetar, i cili depërton në doktrinën dhe thelbin e problemit moral të njeriut. Ai i bën thirrje intelektit, me anë të pasionit për të vërtetën, dhe të zgjon ndjenjat nëpërmjet përshkrimit të pamëshirshëm që i bën gjendjes së pashpresë të njeriut pa Perëndinë.

Në epokën e arsyes, Paskali këmbënguli se natyra nuk është treguese e sigurt e Perëndisë. “Shikoj nga të gjitha anët, - thotë Paskali, - dhe ngado nuk shoh asgjë tjetër veç mjegullisë... Në rast se nuk do të shihja dot shenja të një hyjnie, do të bëhesha një mohues i patundur. Në qoftë se do të shihja kudo shenjat e një Krijuesi, do të preheshja i qetë në besim. Por, pasi shoh kaq shumë gjëra që e mohojnë (Atë) dhe tepër pak që më sigurojnë për Të, mbetem në një gjendje të mjeruar, dhe do të kisha dëshiruar qindra herë që, në rast se ka një Perëndi që e mban natyrën, ajo të mund ta shfaqte Atë pa mëdyshje.”

Njeriu, i kapur rob në këtë univers të mjegullt, është në vetvete misteri më i madh. Ai është pjesërisht engjëll dhe pjesërisht kafshë. Ai i kujtonte Paskalit Himerën⁸²¹, e cila, sipas mitologjisë greke, ishte dhi me kokë luani dhe bisht gjarpri:

“Çfarë Himere që është njeriu! Çfarë risie, përbindëshi, kaosi, kundërshtie, gjenialiteti! Lavdia dhe plehu i universit. Kush mund ta shtjellojë këtë pështjellim?”

Edhe arsyeja nuk është një udhëheqëse e sigurt. Në qoftë se do t'i besonim vetëm arsyes, do të dyshonim gjithçka tjetër, përveç dhimbjes dhe vdekjes. Por zemra na tregon se kjo nuk është e vërtetë. Blasfemia më e madhe e të gjithave do të ishte në qoftë se do të mendonim se jeta dhe universi nuk kanë kuptim. Perëndia dhe kuptimi i jetës duhet të ndihen me zemër, jo me arsye. “Zemra ka arsyet e veta, të cilat arsyeja nuk i njeh.”

Paskali e pa gjendjen njerëzore kaq thellë dhe kaq qartë, sa që edhe njerëzit e kohës sonë, tre shekuj më pas, i referohen këndvështrimit të tij për shtegtimin e tyre të mistershëm. Pas vdekjes së Paskalit, kundërshtia e Kishës Katolike, e kombinuar me veprimin e mbretit Luigji XIV, ia doli që ta çrrënjoste jansenizmin nga Franca. Port-Ruajali u shkatërrua dhe lëvizja u detyrua që të gjejë strehë në Holandë.

Por, në shekullin e shtatëmbëdhjetë, Franca katolike nuk ishte zona e vetme që kishte nevojë për zemrën. Çdo fe që bëhet fe e shumicës dhe dalëngadalë kthehet në zakon social, ka prirjen që të bëhet monotone dhe e thatë, pavarësisht nga shkëlqimi entuziast i fillimit. Kjo gjë ndodhi në shumë zona të Gjermanisë luterane.

Skolasticizmi protestant

Gjatë njëqind vjetëve pasi kishin dhënë mësim Luteri dhe Kalvini, në lëvizjen protestante ndodhi një ndryshim fare i dukshëm. Karakteri dinamik i thirrjeve të protestantëve të hershëm që besimtarët t'ia besonin vetveten dhembshurisë transformuese të Perëndisë, u eklipsua nga diskutimet doktrinale, të cilat dukeshin abstrakte dhe pa jetë. Luteri e kishte lexuar Biblën dhe në këtë mënyrë kishte dalluar dëshminë e saj jetëdhënëse për sa i përket Jezusit. Skolastikët protestantë formuan argumente të ndërlikuara e të lodhshme që vareshin nga logjika e Aristotelit (të cilën Luteri e kishte dënuar) dhe jo nga Shkrimi. Kur protestantët e mëvonshëm iu referuan Biblës, i shkëputën shpesh thëniet nga konteksti dhe i bënë të dukeshin sikur ishin pjesëza atomike e logjike të dhënash, dhe jo pjesë e rrjedhës së madhe historike të historisë së Perëndisë. Shkrimi dukej se shikohej si një trup i vetëmjaftueshëm material dhe jo si libri që erdhi në jetë me anë të dëshmisë së Frymës së Perëndisë. Me të parit të Perëndisë në një prizëm më pak personal, Shkrimi dukej ndryshe: një burim, por jo një dëshmi jetëndryshuese. Gjithashtu, teologjia kishte marrë formë nga shkollat dhe më pak nga kisha. Me kalimin e kohës, edhe predikimet dukeshin si leksione ose meditime teorike. Ajo që kishin thënë Luteri dhe Kalvini kishte më pak rëndësi, sesa ajo që do të kishin thënë në rast se do t'iu drejtoheshin çështjeve spekulative të skolastikëve protestantë. Mjerisht, kjo ndërmarrje teologjike nuk i bënte ata aspak të ndryshëm nga jobesimtarët, madje as nga katolikët, përveçse të ndryshëm nga njëri-tjetri. Rrëfimet dhe besoret e ndanë gjithnjë e më shumë kishën.

Pas lëvizjes energjike dhe krijuese të quajtur Reformacion, erdhi një periudhë e kujdesshme e quajtur skolasticizmi protestant ose konfesionalizmi protestant. Nga thellësitë e vetë përvojës së tij, Luteri kishte shpallur një doktrinë të fuqishme të shfajësimit (*drejtësisimit*) nëpërmjet besimit. Megjithatë, në shekullin e shtatëmbëdhjetë, ndjekësit e përkushtuar të tij, nën ndikimin e intelektit, e kthyen besimin në një ushtrim mendor. Pasi nuk ishte më një veprim dorëzimi ndaj mëshirës së Perëndisë së zbuluar në Krishtin, besimi mbeti vetëm si një pranim formal i të vërtetave doktrinale të shpallura nga dijetarët.

Jeta e krishterë u bë më pak lidhje personale me Krishtin dhe më tepër një çështje anëtarësie në kishën shtetërore. Pjesëmarrja besnike në adhurimin publik dhe marrja e bukës dhe e verës të ofruara nga meshtarët ortodoksë⁸²², ishin shenjat thelbësore të një të krishteri të mirë.

Pietizmi doli si reagim ndaj këtij kalçifikimi të Reformacionit. Ashtu siç kishte dalë jansenizmi, për të kundërshtuar hirin e zhvlerësuar të jezuitëve francezë, kështu dhe pietistët e sfiduan besimin e luteranizmit gjerman, i cili shpallej vetëm me gojë.

Qëllimi i pietistëve ishte i dyfishtë: Së pari, ata theksonin rëndësinë e besimit personal. I lanë pas të gjitha ëndrrat e një bote të krishterë katolike apo konfederatave puritane. Ata besonin se krishterimi fillonte me individin. Kështu, për të parën herë në historinë e krishterë, doli në pah ideja e kthimit në besim të të krishterëve të pagëzuar (si edhe konvertimi i paganëve). “Thelbi i besimit, - thoshin pietistët, - është një përvojë personale e hirit të Perëndisë në zemrën e besimtarit.”

Së dyti, pietistët donin ta zhvendosnin qendrën e jetës së krishterë nga kishat shtetërore, në të cilat njerëzit lindeshin dhe rriteshin, drejt bashkësive të ngushta të atyre që kishin një besim të gjallë të Perëndia. Laikët e rilindur nga këto qendra kishin për detyrë përhapjen e Fjalës së Perëndisë nëpër të gjitha klasat e njerëzve.

Tre burra: Filip Jakob Shpineri⁸²³, August Herman Franke⁸²⁴ dhe konti Nikolaus fon Cincendorf⁸²⁵, janë pika më e lartë e historisë së pietizmit.

KTHIMI I SHPIRTIT NË JETË

Filip Shpineri (1635-1705) u rrit nën ndikime të forta fetare, përfshirë këtu edhe shkrimet e mistikut gjerman Johan Arnt⁸²⁶ dhe puritanëve anglezë. Më vonë, në Universitetin e Strasburgut, ai u takua me disa profesorë, të cilët e njohën me Luterin, dhe e kuptoi shfajësimin nëpërmjet besimit jo thjesht si doktrinë, por si një rilindje frymërore.

Pasi kaloi tre vjet si pastor në Strasburg, Shpineri pranoi një thirrje për në qytetin e rëndësishëm luteran të Frankfurtit. Atje u trondit nga gjendja e qytetit. I braktisi tekstet që duhej të përdorte dhe filloi të predikonte nga e gjithë Bibla. Bëri thirrje për pendesë dhe dishepullëzim. Për disa vjet me radhë nuk ndodhi asgjë e jashtëzakonshme. Pastaj, në vitin 1669, predikoi nga Predikimi në Mal dhe përgjigjja ishte e papritur dhe befasuese. Njerëzit filluan të ktheheshin në besim dhe jeta familjare ndryshoi.

Shpineri filloi të mblidhte një grup të vogël besimtarësh të përkushtuar në shtëpinë e tij, dy herë në javë, për të lexuar Shkrimet dhe për të biseduar për besimin. Shumë shpejt, këto takime filluan të quheshin me tallje “takime të të përshpirtshmëve”⁸²⁷, dhe kështu lindi pietizmi.

Me rritjen e interesit për literaturën devocionale apo të përkushtimit shpirtëror, u botuan predikimet e Johan Arntit⁸²⁸ dhe Shpineri shkroi një parathënie të tyre. Ai e quajti *Dëshira të përshpirtshme*⁸²⁹. Me anë të saj, ai rekomandoi themelimin e grupeve të studimeve biblike për rritje frymërore; një jetë të krishterë të mundimshme dhe tepër të përkorë; një kujdes më të madh për karakterin e krishterë të studentëve të teologjisë; dhe një predikim më të thjeshtë dhe më frymëror. Shpineri kishte mendimin që në çdo bashkësi të mblidhej një qelizë të krishterësh me zemër, për të kultivuar një jetë më të fortë dhe më të ngrohtë të krishterë. Ai shpresonte që kjo majë të mund ta përshkonte të gjithë kishën. E ndiente se vetëm ata që ishin rilindur nga një përvojë e ndërgjegjshme e krishterë, pra, nga kthimi në besim, ishin të përshtatshëm për këtë punë ose mund të kishin një vend në shërbesë.

Në vitin 1686, Shpineri pranoi një ftesë për t’u bërë predikues⁸³⁰ i oborrit të fisnikëve në Dresden. Por, për shkak të predikimit të tij pa kompromis, i krijoheshin shpesh telashe nga autoritetet, dhe, në vitin 1692, pranoi ftesën e një anëtari të Kolegjit Zgjedhor të Brandenburgut, për të shkuar në Berlin. Po atë vit, ai e bindi Frederikun⁸³¹, mbretin e ardhshëm të Prusisë, që ta ftonte August Herman Franken (1663-1727) të bëhej profesor në Universitetin e ri të Halles⁸³². Në këtë gjë, Shpineri tregoi një urtësi dhe përlësi të madhe. Shumë shpejt Frankeja u bë udhëheqësi i lëvizjes pietiste, megjithëse Shpineri vazhdoi të shkruante dhe të predikonte deri sa vdiq, në shkurt të vitit 1705.

Mbërritja e Frankes në Halle vinte pas shtatë vjetësh në Universitetin e Lajpcigut⁸³³, ku theksi frymëror që ai shpaloste i kishte krijuar “fërkime” me kolegët e tij në fakultet. Ai shikonte si zanafillën e zellit të tij një moment kthimi të jetës, që i kishte ndodhur pas dy vjetësh beteje të brendshme dhe dyshimi. Teksa shkruante një predikim mbi vargun e Ungjillit të Gjonit 20:31⁸³⁴, Frankeja kishte rënë në gjunjë i tronditur nga frika. “Unë, - tha Frankeja, - iu përgjérova Perëndisë, të cilin nuk e njihja ende, dhe tek i cili nuk besoja se, në rast se ka vërtet një Perëndi, ai do të mund të më shpëtonte mua nga kjo gjendje e mjerë.” Por Perëndia e dëgjoi!

Trishtimi iu largua nga zemra dhe ai “papritmas u mbush me gëzim të pamasë”. Kur u ngrit, e dinte se ishte shpëtuar dhe, që nga ajo kohë, ishte “e lehtë të jetosh me drejtësi dhe gëzim në këtë botë”.

Në Halle, Frankeja hapi një numër të madh misionesh frymërore dhe sociale. Universiteti u bë qendër e një sërë misionesh pietiste. Mëshira që Frankeja kishte për njerëzit e lënë mënjanë, e shtyu që të hapte një shkollë për të varfrit. Gjithashtu, hapi edhe një jetimore dhe bleu një tavernë, si dhe bleu tokë për të ndërtuar një spital. Ai hapi edhe një shkollë për djem të talentuar (ku jepej mësim në gjuhën latinisht), një shtëpi për vejushat, një shtëpi për gratë e pamartuara, një infermieri, një depo librash, një godinë shtypshkronje dhe një shtëpi si qendër biblike. Kur mbreti Frederiku IV⁸³⁵ i Danimarkës, vendosi që të hapte njërin prej misionëve më të hershme protestante në Indi, në vitin 1705, misionarët e parë i zgjodhi nga dishepujt e Frankes në Halle.

ZDRUKTHËTARI DHE KONTI

Faza e mëvonshme e pietizmit u dominua nga konti Fon Cincëndorf (1700-1760), një njeri entuziast dhe emocional, i cili besonte se shenja e krishterimit të vërtetë është besimi i thjeshtë, si ai i fëmijëve, në gjakun e Jezusit. Me imazhe të gjalla, pothuajse erotike, ai i këndonte lidhjes së shpirtit me Krishtin.

Cincëndorfi ishte nip i një fisniku që ishte larguar nga Austria, për shkak të bindjeve të tij fetare. Kur i ati i Nikolausit të vogël vdiq dhe nëna u martua sërish, formimi i tij ra mbi shpatullat e gjyshes së vet të përkushtuar, e cila i admironte pietistët e Halles. Nikolausi studioi tre vjet jurisprudencë në Universitetin e Vitenbergut, por shërbesa mbeti shqetësimi kryesor i shpirtit të tij.

Mundësia për të shërbyer i erdhi në mënyrë të papritur me pjesën e mbetur nga lëvizja e vjetër husite, *Vëllezërit Bohemianë (Unitas Fratrum)*⁸³⁶. Vëllezërit lulëzuan në Bohemi⁸³⁷ dhe në Moravi⁸³⁸ në kohën e Reformacionit, por u shuan pothuajse fare gjatë zhvillimit të Luftës Tridhjetëvjeçare dhe po përndiqeshin egërsisht. Nën udhëheqjen e një zdrukthëtari moravian, Kristian Davidit, *Vëllezërit* patën përjetuar zjarrin e rizgimit frymëror dhe po kërkonin për një vend strehimi në tokat protestante. Këtë e gjetën në pronat e Cincëndorfit, dhe, në vitin 1722, Davidi themeloi një komunitet të quajtur *Herrnhut*, “Mbrotjtja e Zotit”. Cincëndorfi hyri në komunitet dhe shumë shpejt në Herrnhut filluan të mblidheshin njerëz me formime të ndryshme. Moravianët kishin në plan që të ndërtonte një qytet⁸³⁹ të banuar nga të krishterë, të ndarë nga bota, një “komunitet i vërtetë shenjtorësh”. Kjo ishte një lloj jete murgërore e lirë dhe shoqërore, pa beqari. Por, ashtu si dhe

murgëria, ata u munduan ta jetonin jetën e krishterë në kushte mjaft të favorshme dhe të ndarë nga tundime më të mëdha.

Nga viti 1727, Cincëndorfi ishte bërë udhëheqësi frymëror i Herrnhutit, dhe dhjetë vjet më vonë mori pranimin zyrtar nga Kisha e riorganizuar Moraviane ose *Bashkimi i Vëllezërve*, siç parapëlqenin ta quanin besimtarët. Cincëndorfi pati gjithmonë një nxitje të fortë misionare. Si rezultat, moravianët u bënë forca e parë e gjerë protestante në histori.

Gjatë një vizite në kryeqytetin danez, Kopenhagë, për kurorëzimin e mbretit Kristian VI⁸⁴⁰, në vitin 1731, Cincëndorfi u takua me një zezak⁸⁴¹ nga Ishujt e Indisë Perëndimore Daneze⁸⁴², dhe i ngelën në mendje nevojat e këtij populli të skllavëruar. Si rezultat, në vitin 1732, të parët e një ushtrie të tërë misionarësh moravianë, Leonard Dober⁸⁴³ dhe David Niçman⁸⁴⁴, u nisën nga Herrnhuti për në ishullin Shën Tomas. Themelimi i misioneve të tjera vijoi me shpejtësi: në Grënlandë⁸⁴⁵, në Laponi⁸⁴⁶, tek indianët e Amerikës në shtetin e Xhorxhias, në Bregun e Guinesë Afrikane⁸⁴⁷, te hotentotët⁸⁴⁸ e Afrikës së Jugut, në Guajanën e Amerikës së Jugut⁸⁴⁹, në Cejlon⁸⁵⁰ dhe Algjeri.

Karakterit i Cincëndorfit, si shumica e njerëzve, kishte dritëhijet e veta. Ai prirej drejt një tipi feje sentimentale. Megjithatë, disa prej himneve të tij të ndjera, si p.sh.: “Jezusi ende udhëheq, derisa të fitojmë prehje”, kanë gjetur një vend të vetin në adhurimin e shumë kishave. Pak njerëz kanë shprehur një përkushtim të tillë personal ndaj Krishtit, dhe ai e tregoi themelin e vërtetë të karakterit të tij, kur shpalli përpara bashkësisë së tij në Herrnhut: “Unë kam vetëm një pasion. Është Ai, askush tjetër veç Atij.”

PAMJA NGA PASQYRA E PASME

Pietizmi i dha një kontribut të madh jo vetëm popullit gjerman, por dhe krishterimit në mbarë botën. Në kishat e shekullit të tetëmbëdhjetë, ai e zhvendosi theksin nga debatet e zjarra, drejt kujdesit për shpirtrat. Pietizmi e bëri predikimin dhe kujdesin pastoral çështje kryesore në shërbesën protestante, dhe e pasuroi jashtëzakonisht muzikën e krishterë. Gjithashtu, ai theksoi rëndësinë e anëtarëve frymërorë për të pasur një kishë të ripërtërirë. Ndoshta trashëgimia e tij më e madhe ishte theksi që pietizmi vuri mbi grupet e vogla të besimtarëve dhe leximin me përkushtim të Shkrimit. Takimet e kishës nuk ofronin një ekspozim të mjaftueshëm sistematik Shkrimeve, ndërkohë që grupet e vogla e përqendronin vëmendjen te leximet personale plotësuese dhe inkurajuese të Shkrimit, si edhe tek adhurimi i përbashkët. Besimtarët kishin mundësi të kishin kopje personale të Shkrimit, më

shumë se kurrë më parë në histori. Puna personale me Biblën u bë një pikë kryesore e dishepullëzimit. Grupet nënvizonin një fjalë ose një mendim nga Shkrimi. Një himn i përzgjedhur me kujdes e përforconte meditimn e asaj dite nga Shkrimi.

Në mbështetje të të gjitha këtyre pikave, tema mbizotëruese e pietistëve ishte rilindja. Me këtë ata nuk nënkuptonin një doktrinë teologjike, por përvojën jetike të të krishterit. Ata besonin se kjo rilindje frymërore ishte plotësimi i vërtetë i Reformacionit protestant. Në thelb, doktrina e krishterë u bë një realitet i krishterë.

Mënyra tepër personale me të cilën pietisti e përshkruante rilindjen apo rigjenerimin, e bënte shpesh krishterimin një dramë të shpirtit njerëzor. Zemra e njeriut ishte skena e një beteje të dëshpëruar midis fuqive të së mirës dhe të së keqes.

Në këtë kuptim, pietizmi ishte burimi i të gjitha rizgjimeve moderne. Ai e vendosi përvojën e jetës së re në Krishtin, në qendër të mesazhit dhe shërbesës së krishterë. Për këtë arsye është e pamundur që sot të mendohet për krishterimin ungjillor, pa gjurmën e pietizmit.

Ungjillorët trashëguan dy tipare të rëndësishme nga pietizmi. Së pari, emocioni luajti një rol kaq të madh në jetën fetare të pietistëve, saqë arsyeja u vu në rrezik. Meqë mendja e njeriut nuk mund t'i rrokë misteret e fatit njerëzor, iu lejohej ndjenjave që ta mbartnin kuptimin e besimit. Si pasojë, pietizmi nuk kishte shumë gjëra për të thënë në lidhje me vendin e Perëndisë në natyrë ose në historinë njerëzore. Ai i bëri shumë pak sfidë përhapjes së laicizmit. Ungjillorët shpesh iu dorëzuan të njëjtës dobësi.

Së dyti, pietizmi e pranoi ekzistencën e kishës institucionale. Ai nuk e sulmoi kishën ballë për ballë. Por, nga ana tjetër, pietizmi e zhvendosi nga kishat tradicionale atë që ishte thelbësore për krishterimin, rilindjen dhe jetën frymërore, dhe e futi mes grupeve të ngushta të bashkësive apo shoqërive vullnetare të besimtarëve. Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, ku nuk hodhi rrënjë kurrë asnjë kishë shtetërore, ungjillorët bënë një aleancë me konceptin denominacional të kishës dhe i shumëfishuan lëvizjet fetare, të cilat e vinin theksin mbi ungjillëzimin ose mbi ndonjë aspekt tjetër të jetës së krishterë.

Siç kuptohet qartë, pra, pietizmi është ende gjallë jo vetëm në denominacionin moravian, por edhe në krishterimin ungjillor në përgjithësi, te pasardhësit frymërorë të Xhon Ueslit dhe Xhorxh Uitfilldit.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Brown, Dale. *Understanding Pietism*. Revised Edition. Nappanee, IN: Evangel Publishing House, 1996.

Cailliet, Emile. *Pascal: The Emergence of Genius*. New York: Harper & Brothers, 1961.

Groothuis, Douglas. *On Pascal*. Melbourne: Thomson/Wadsworth, 2003.

*Hammond, James. *The Cambridge Companion to Pascal*. Cambridge: New York, 2003.

McGiffert, A. C. *Protestant Thought Before Kant*. New York: Harper & Brothers, 1961.

McNeill, John T. *Modern Christian Movements*. New York: Harper & Row, 1954.

*O'Connell, Marvin. *Blaise Pascal: Reasons of the Heart*. Grand Rapids: Eerdmans, 1997.

*Shantz, Douglas H. *An Introduction to German Pietism: Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe*. Baltimore, MD: Johns Hopkins, 2013.

Stoeffler, F. Ernest. *The Rise of Evangelical Pietism*. Leiden: E. J. Brill, 1965.

Kapitulli 34

NJË URË ZJARRI E SHPËTUAR NGA DJEGIA

*Uesli dhe metodizmi*⁸⁵¹

Nga fundi i janarit të vitit 1736, anija *Simmonds*, e nisur për në qytetin Savana të shtetit Xhorxhia në Amerikë, u ndesh me një sërë stuhish të forta të Oqeanit Atlantik. Era shpërtheu me furi; anija u ça dhe po dridhej; kuverta po goditej nga valët.

Një predikues i ri, i hollë, anglikan, që ishte në kuvertë, po dridhej nga frika. Xhon Uesli ua kishte predikuar të tjerëve ungjillin e shpëtimit të përjetshëm, por vetë kishte frikë të vdiste. Megjithatë, u mrekullua thellë nga një grup vëllezërish moravianë nga Herrnhuti. Teksa valët përplaseshin në kuvertën e anijes dhe bashkë me erën po e bënë copë-copë velën kryesore, moravianët i këndonin me qetësi psalme Perëndisë.

Më pas, Uesli pyeti njërin nga gjermanët nëse kishte ndopak frikë.

- Jo. - iu përgjigj ai. - Po as gratë dhe fëmijët tuaj nuk kanë frikë? - e pyeti Uesli.

- Jo, - i tha moraviani, - fëmijët dhe gratë tona nuk kanë frikë nga vdekja.

“Kjo, - shkroi Uesli në *Ditarin* e tij, - ishte një nga ditët më të lavdishme që kam parë.”

Në atë moment të lavdishëm, Uesli dukej si kandidati më i pamundur për të marrë drejtimin e një rizgjimi frymëror, i cili pas pak do ta shkundte Anglinë nga themelet. Ai kishte një lloj besimi të thellë, por i duhej ende kohë që t’ia zbulonte fuqinë.

RIZGJIMI UNGJILLOR

Epoka e arsyes përjetoi një ripërtëritje dramatike frymërore në Gjermaninë Perëndimore, të quajtur rizgjimi ungjillor. Kjo lëvizje u ndërthur nga lidhjet personale të udhëheqësve, por tri rajone u ndryshuan në mënyrë të veçantë: Gjermania nga ngritja e pietizmit, Britania nga predikimi i metodistëve dhe kolonitë amerikane nga ndikimi i Rizgjimit të Madh.

Rizgjimi metodist në Angli shpjegon jo vetëm origjinën e denominacionit metodist (në të cilin sot numërohen rreth 20 milionë persona në botë), por edhe lëvizjen që ne e quajmë krishterimi ungjillor. Cilët ishin këta ungjillorë dhe si morën rëndësi të madhe në historinë e krishterë?

Ata moravianë që këndonin teksa lundronin për në Xhorxhia me Xhon Ueslin, përfaqësojnë një grupim të rëndësishëm të ungjillorëve. Siç e dimë, ata ishin pietistë. Megjithatë, masa më e madhe e ungjillorëve erdhi nga Britania e Madhe dhe kolonitë e saj.

Gjatë viteve 1730, në Amerikë, Skoci, Uells dhe Angli, u pa një shpërthim i papritur i shqetësimit apostolik për t'ua predikuar ungjillin atyre që nuk ishin të kthyer në besim. Xhonatan Eduardsi⁸⁵², në qytetin Nordhemptën të shtetit Masaçusets (Amerikë); Ebenezer⁸⁵³ dhe Ralf Eskini⁸⁵⁴ në Skoci; Hauell Herrisi⁸⁵⁵ në Uells; dhe Xhorxh Uitfilldi në Angli, të gjithë këta i paraprinë Xhon Ueslit në rizgjinin ungjillor. Shumica e pikave bazë të besimit të ungjillorëve mund të gjenden te puritanizmi: natyra mëkatore e njeriut, vdekja shpenguese e Krishtit, hiri i pamerituar nga Perëndia, shpëtimi i besimtarit të vërtetë. Por, puritanizmi merrej më tepër me politikë. Përpiquej që të krijonte konfederatën e shenjtë, shoqërinë e vërtetë biblike në Angli dhe në Amerikë.

Ungjillorët nuk ishin të veçuar nga politika, siç ishin pietistët, por pasioni i tyre i madh ishte kthimi i të humburve. Ata shqetësoheshin më pak për reformimin e kishave dhe më shumë për predikimin e ungjillit të gjithë njerëzve: të krishterëve sa për emër, tallësve dhe paganëve. Xhon Uesli nuk e kishte këtë pasion në Xhorxhia, por, kur e gjeti, e mori vesh e gjithë Anglia.

Në dekadat e para të shekullit të tetëmbëdhjetë, Anglia ishte vendi më i papërshtatshëm për të filluar një rizgjim mbarëkombëtar besimi të gjallë. Midis të pasurve dhe të mirarsimuarve, iluminizmi e kishte larguar fenë nga qendra e jetës, duke e bërë diçka dytësore.

Në kishën shtetërore, në Kishën Anglikane, dhe në denominacionet jokonformiste, si baptistët dhe kongregacionalistët, zelli i puritanëve dukej se ishte diçka që i takonte së kaluarës. Anglia e kishte kaluar kohën e çështjeve të shenjta. Në rend të ditës ishte vetëpërmbajtja në gjithçka.

Volteri ka thënë se predikimi anglez ishte “një ligjëratë e fortë, por nganjëherë e thatë, e cila lexohet përpara njerëzve, pa gjeste dhe pa ngazëllimin e veçantë të zërit”. Predikuesit e anashkalonin hapur doktrinën tradicionale të krishterë për natyrën mëkatore të njeriut. Njerëzit i afroreshin Perëndisë me një respekt të butë dhe me buzëqeshje. Himni i famshëm i Xhozef Edisonit⁸⁵⁶, botuar në gazetën e tij *Spektatori*⁸⁵⁷, e tregon në mënyrë tipike këtë qëndrim:

Lart, kupa e madhe qiellore,
Me ngjyrën e Qiellit kaltërore,
Dhe Parajsa vezulluese, një imazh i ndritur,
Krijimin e madh bëjnë të ditur:
Dielli i palodhur, që çdo ditë kalon,
Fuqinë e Krijuesit të tij tregon,
Dhe kudo e shfaq këtë gjë,
Veprën e një dore të Gjithëpushtetshme në të.

Shenjat e zbehjes së ndikimit të arsyes mbi kishat, u shfaqën në një grup të madh brenda Kishës së Anglisë, me emrin *tolerantë*⁸⁵⁸. Gojëshkathëti Xhon Tilotson⁸⁵⁹, kryepeshkop i Kentërbërit (1691-1694), ishte njëri prej tyre. Ai e dënoi fuqishëm atë që e quajti “entuziazëm” fetar. Kjo përfshinte çdo lloj shprehjeje emocionale që nxitej nga predikuesit e flaktë. Ai dhe tolerantët e tjerë theksonin nga ana tjetër një sjellje të përshtatshme. Njerëzit duhet ta rregullojnë sjelljen; ata duhet të jenë bujarë, njerëzorë dhe tolerantë, si dhe ta shmangin ngushtësinë e mendjes dhe fanatizmin.

VIGANI I VOGËL

Xhon Uesli (1703-1791) rridhte nga një familje e rregullt dhe e respektuar. Ajo ishte një kombinim i përshtatshmërisë anglikane me jokonformizmin. I ati, reverendi Samuel Uesli, ishte një klerik i lartë, i arsimuar dhe i përkushtuar, i cili shërbente në qytetin e vogël Epuërth të Linkolnshërit. E ëma e Xhonit, Suzana, ishte e bija e një predikuesi jokonformist në Londër. Ishte grua e jashtëzakonshme dhe lindi nëntëmbëdhjetë fëmijë. Xhoni ishte i pesëmbëdhjeti. Ajo i mësoi ata “që t’i druheshin shkopit dhe të qanin pa zë”. Çdo javë, ajo gjente kohë për t’i dhënë

secilit prej fëmijëve mësim për fenë. Që ta arrinte këtë gjë, i duhej të ishte shumë sistematike! Xhoni i drejtohej së ëmës për këshilla, deri në fund të jetës së saj.

Kur ishte gjashtë vjeç, shtëpia e predikuesit të Epuërthit mori zjarr; Xhoni kishte mbetur vetëm në mes të flakëve, por arriti që të shkonte deri te njëra nga dritaret e katit të dytë dhe u shpëtua nga një fqinj, i cili u ngjiti mbi shpatullat e dikujt tjetër. Që prej asaj kohe, Xhoni e quajti veten “një urë zjarri e shpëtuar nga djegia”. Nuk e vuri kurrë në dyshim dorën providenciale të Perëndisë mbi jetën e vet.

Kur mbushi shtatëmbëdhjetë vjeç, u nis për në Universitetin e Oksfordit, ku studioi si fillim në kolegjin “Kisha e Krishtit”⁸⁶⁰ dhe më vonë në kolegjin “Linkoln”⁸⁶¹. Oksfordi i ofroi shumë pak për nxitjen e mendjes apo të shpirtit, por ai lexoi shumë dhe i bënë përshtypje të thellë etërit e kishës dhe klasikët e mëdhenj devocionalë. Etërit e hershëm grekë i mësuuan se qëllimi i jetës së krishterë ishte përkryerja, një proces i disiplinuar dashurie, jo një gjendje fetare.

Uesli mësoi nga libri *Jetesa e shenjtë*⁸⁶², shkruar nga Xheremi Tejlör⁸⁶³, nga *Imitimi i Krishtit*⁸⁶⁴, me autor Tomasin e Kempenit⁸⁶⁵, dhe nga libri *Thirrje e rëndësishme për jetë të shenjtë*⁸⁶⁶, i Uilliam Lout⁸⁶⁷, se jeta e krishterë është përkushtimi i plotë i njeriut në dashurinë për Perëndinë dhe fqinjin. “Këta njerëz, - tha ai, - më bindën për pamundësinë absolute të të qenit një *gjysmë i krishterë*. Me anë të hirit të Tij, unë vendosa që t’i përkushtohem plotësisht Perëndisë.” Prandaj ai i gjeti dobësitë e veta dhe përcaktoi rregulla për t’i mposhtur ato.

Në vitin 1726, Uesli u zgjodh pedagog në kolegjin “Linkoln”. Kjo i dha atij jo vetëm një pozitë të mirë akademike në universitet, por i siguroi edhe të ardhura të qëndrueshme. Dy vjet më vonë, ai u zgjodh predikues në Kishën Anglikane dhe u kthye në Epuërth për njëfarë kohe, për të shërbyer si ndihmës i të atit.

Kur iu kthye sërish detyrave të veta në Oksford, pa se i vëllai, Çarlisi, i alarmuar nga përhapja e deizmit në universitet, kishte mbledhur rreth vetes një grup të vogël studentësh, të vendosur që ta merrnin seriozisht fenë. Xhoni u tregoi se ishte pikërisht udhëheqësi për të cilin ata kishin nevojë. Nën drejtimin e tij, ata përpiluan një plan studimi dhe një rregullore të jetës, e cila theksonte lutjen, leximin e Biblës dhe pjesëmarrjen e shpeshtë në Darkën e Zotit.

Ky grup i vogël, tërhoqi shumë shpejt vëmendjen dhe filloi të shihej me njëfarë talljeje nga ana e studentëve të plogësht. “Entuziazëm” në Oksford? Ata u thirrën “klubi i shenjtë”, “tenjat e Biblës”, “metodistë”, madje edhe “klubi i reformuar”. Por më në fund u mbeti etiketa “metodistë”.

Anëtarët e kësaj shoqërie të vogël ishin shpirtëra të zjarrtë dhe të paqetë. Ata entuziazmoheshin shumë kur ndonjë qytetar apo student i ri bashkohej me ta, si për shembull studenti i zgjuar dhe i hedhur nga kolegji “Pembrouk”⁸⁶⁸, Xhorxh Uitfilldi. Por vazhdimisht kërkonin dhe mënyra për t’ia përshtatur jetën zakonisht të krishterëve të parë. Ata iu jepnin ndihma në formë të ndryshme të varfërve, si

edhe vizitonin të burgosurit. Por Xhoni shpejt rrëfeu se i mungonte paqja e brendshme e një të krishteri të vërtetë. Perëndia duhej të kishte diçka më tepër në mendje.

Pastaj erdhi ftesa nga shteti i Xhorxhias në Amerikë. Një mik i tij, dr. Xhon Bërtëni⁸⁶⁹, sugjeroi që Xhoni dhe Çarlisi mund t'i shërbenin Perëndisë në koloninë e re të udhëhequr nga gjenerali Xhejms Ogëlltorp⁸⁷⁰. Çarlisi mund të bëhej sekretari i gjeneralit, ndërsa Xhoni kapelan i kolonisë. Xhoni e mirëpriti rastin për t'iu predikuar indianëve, kështu që vëllezërit i hipën në tetor anijes *Simmonds*, me idealizëm rinor dhe zell misionar, plotësisht të pandërgjegjshëm për stuhitë detare dhe frymërore me të cilat do të ndesheshin pak më tej.

E gjithë puna e Xhorxhias doli një fiasko. Xhoni zbuloi se fisnikët e egër amerikanë ishin “njerëz të pangopur, vjedhës, mashtrues dhe vrasës”. Nga ana tjetër, kolonistët e bardhë e morën inat për sjelljen e tij të fortë kishtare, që refuzoi të kryente funeralin e një jokonformisti, si dhe për ndalimin e veshjeve të bukura të zonjave dhe të stolive të florinjta në kishë.

Zhëgënjimeve të Xhonit iu shtua edhe lidhja e pafat dashurore me Sofi Hopkin, mbesa tetëmbëdhjetëvjeçare e kryetarit të gjykatës së qytetit Savana. Uesli gjendej kaq i trazuar emocionalisht dhe shpirtërisht, saqë nuk dinte ku kishte kokën. Përfundimisht, këtë çështje e zgjidhi Sofia, duke u rrëmbyer me rivalin e Xhonit. Meqë ndihej i tradhtuar, Xhoni ia ndaloi asaj të merrte pjesë në Darkën e Zotit, dhe i shoqi i zemëruar i Sofisë e hodhi atë në gjyq për përdhosje të karakterit të saj. Procesi gjyqësor u bë tërkuzë dhe, pas gjashtë muaj shqetësimesh, Uesli u largua nga kolonia i mbushur me neveri.

Gjatë rrugës për në shtëpi, pati rastin të meditonte mbi gjithë këtë përvojë. “Unë, - tha ai, - shkova në Amerikë për të kthyer indianët në besim, por, ah, kush do të më kthejë mua?”⁸⁷¹

NGROHJA E NJË ZEMRE TË SHENJTË

Ai u kthye në Angli, më 1 shkurt 1738, krejt i turpëruar dhe mjerisht i pasigurt për besimin dhe të ardhmen e tij. Për dymbëdhjetë vjet me radhë, ishte përpjekur që t'i ngjitej udhës së përkryerjes, duke u përpjekur sipas modeleve më të mira që dinte, për të arritur bekimin e vërtetë. Dhe misioni i Xhorxhias vetëm sa ia shfaqti hapur falimentimin e vet frymëror.

Në gjithë sa ndodhi në Xhorxhia, ai gjeti vetëm një përvojë pozitive: kontakti me moravianët. Xhoni vendosi që të mësonte sekretin e fuqisë së tyre frymërore. Në Londër, ai takoi Peter Bylerin⁸⁷², një predikues të ri moravian, i cili e bindi Ueslin për nevojën që kishte për të lindur sërish, një besim i fortë personal në Krishtin, i cili do t'i jepte mundësinë ta mposhte mëkatin dhe të arrinte te shenjtëria e vërtetë. “Drejtësimi (*shfajësimi*) nëpërmjet besimit, - i tha Byleri, - nuk është thjesht doktrinë. Ai është një përvojë personale e faljes së Perëndisë.” “Po si mund të jepet besimi në një moment kohor?” - e pyeti Uesli.

Përgjigjen e kësaj pyetjeje e gjeti vetë, më 24 maj 1738.

“Në darkë, - shkroi ai, - shkova kundër dëshirës te një aktivitet në rrugën *Olldërsgejt*⁸⁷³, ku dikush po lexonte parathënien e Luterit për *Letrën drejtuar Romakëve*. Nga ora nëntë pa një çerek, teksa ai po përshkruante ndryshimin që shkakton Perëndia në zemër, nëpërmjet besimit në Krishtin, e ndjeva se zemra po më ngrohej në mënyrë të habitshme. E ndjeva se unë vërtet besoja në Krishtin, vetëm në Krishtin, për shpëtim; dhe m'u dha një siguri që Ai ma kishte larguar mëkatin *tim*, po, mëkatin *tim*, dhe më kishte shpëtuar nga ligji i mëkatit dhe vdekjes.”

Shënimet në ditarin e Ueslit, pas Olldërsgejtit, pasqyrojnë një mungesë të vazhdueshme të sigurisë, e cila mori fund kur Perëndia përdori predikimin e tij ungjillëzues me efekt të madh. Kështu e gjeti Uesli sigurinë që i kishte munguar, një ndjenjë qëllimi që do ta mbante për gjysmë shekulli me energji të pakrahasueshme. E kishte zbuluar mesazhin e jetës së tij. Tani i duhej të gjente vetëm metodën.

Më vonë, gjatë asaj vere, Uesli u shkoi për vizitë moravianëve në atdheun e tyre, në Saksoni. Ai donte të shihte vetë pushtetin e besimit të thellë që kishte parë me sy në anije dhe në Xhorxhia. Nga Herrnhuti doli me përshtypje të ndryshme. Nga njëra anë takoi shumë njerëz të mrekullueshëm, të cilët personifikonin “sigurinë e plotë të besimit të krishterë”. Por nga ana tjetër vërejti menjëherë shenjat e një vetëdrejtësie mes tyre. Përshtypje veçanërisht të keqe i la kulti i individit, që ishte krijuar rreth udhëheqësit të tyre, kontit Fon Cincendorf. “A nuk është konti gjithëka për të gjithë?” - pyeti Uesli.

Kështu, Uesli dhe moravianët u ndanë shumë shpejt. Ai iu detyrohej shumë atyre, sidomos për mesazhin e drejtësisht (*shfajësimi*) nëpërmjet besimit dhe për sistemin e grupeve të vogla për rritje shpirtërore. Por, Uesli nuk mund ta shihte veten si moravian.

U kthye në Londër dhe filloi përsëri predikimin nëpër kisha. Kishte një zell të madh, por rezultatet nuk ishin më të kënaqshme se më parë. Ende i mungonte ndjesia e brendshme e realitetit dhe ndikimi i jashtëm. Pastaj, pothuajse rastësisht,

teksa shkonte nga Londra për në Oksford, filloi të lexonte rrëfimin e Xhonatan Eduardsit për kthimet në besim në kohët e fundit në Nordhemptën, Masaçusets. Kjo e goditi Ueslin me një forcë të tmerrshme. Në këtë rast, Rizgjimi i Madh në Anglinë e Re pati një ndikim të drejtpërdrejtë në rizgjimën ueslian në vendin e tij të lindjes. Brenda disa javësh, Uesli u përfshi në një lëvizje të ngjashme të Frymës. Ajo filloi kur Uesli mori një ftesë të çuditshme nga një anëtar i “Klubit të Shenjtë”.

Xhorxh Uitfilldi, nëntë vjet më i ri se Xhon Uesli, kishte shkuar me të në Xhorxhia në vitin 1738, por qe kthyer në vjeshtë të po atij viti, për t’u bërë pastor. I pakënaqur me mundësitë që i jepeshin nëpër foltore dhe i zellshëm për të prekur masa të tëra njerëzish, në shkurt të vitit 1739, ai filloi të predikonte nëpër fushat e hapura pranë Bristolit, para turmave të minatorëve të qymyrit, të cilëve rrallëherë iu shkonte në mendje të hynin në ndonjë kishë e aq më rrallë guxonin për ta bërë një gjë të tillë. Kishte një zë të qartë dhe të fortë, dhe oratoria e tij e zjarrtë i prekte kaq shumë këta njerëz të ngurtësuar dhe të lodhur, sa që mund të shikonte “kanalet e bardhë që u krijoreshin nga rrëketë e lotëve”, të cilat u binin mbi faqet e zeza që kishin kur dilnin nga tunelet e minierës.

Predikimi i Uitfilldit ishte i paharrueshëm. Përdorimi i shembujve të goditur bënte që dëgjuesit e tij të ndienin dhimbjen e mëkatit dhe tmerrin e ferrit. Pastaj, me lot në sy, ai u përshkruante dashurinë e Krishtit, derisa turma klithte bashkë me të për falje. “Do të jepja njëqind gini,⁸⁷⁴ - ka thënë dikur aktori Dejvid Gerik,⁸⁷⁵ - mjaft që të mund të thoja vetëm *Oh!*, siç e thotë z. Uitfilld.”

Kur minatorët e ngurtësuar të Bristolit filluan të kërkonin mëshirën e Perëndisë në turma të mëdha, Uitfilldi iu lut Ueslit që të bënte të njëjtën gjë si ai nëpër fusha të hapura. Xhoni e dinte se nuk mund ta arrinte kurrë oratorinë e Uitfilldit. Ai fliste si dijetar nga Oksfordi dhe si fisnik. Por hezitoi më tepër sepse nuk kishte ëndërruar kurrë të predikonte në qiell të hapur. “Meqë kisha qenë gjithë jetën tepër i kujdesshëm për të qenë i matur dhe i rregullt, - shkroi ai, - edhe shpëtimin e shpirtrave e mendoja pothuajse një mëkat, në rast se nuk bëhej në kishë.”

NË FUSHA, NË BOTË

Me gjithë kundërshtimin e vëllait të vet, Çarlsit, Xhoni vendosi me vështirësi që të shkonte në Bristol më tepër si martir, sesa si lajmëtar i gëzuar. Por, siç doli më vonë, “ura e zjarrit, e shpëtuar nga djegia” filloi atje misionin e vërtetë në jetë. U predikoi jashtë më tepër se 3000 vetëve dhe reagimi i këtyre njerëzve të

zakonshëm ishte i mrekullueshëm. Në çdo predikim, filluan kthime turmash te Krishti, njësoj si në Anglinë e Re. Kishte filluar rizgjimi metodist.

Rezultatet ishin të jashtëzakonshme për Ueslin. Deri në atë moment, ai ishte i mbushur me ankth, pasiguri dhe kotësi. Pas Bristolit, u bë një urë zjarri për Perëndinë.

Peter Byleri e kishte këshilluar: “Predikojë besimin derisa ta kesh, dhe pastaj, ngaqë e ke, do të predikosh besim.” Në Olldërsgejt, ai kaloi nga besimi në mendje te besimi i vërtetë, nga shpresa te zotërimi i vërtetë. Eduardsi dhe Uitfilldi i treguan se Fjala e predikuar siç duhet prodhon fryte të dukshme. Dhe tani, para syve të tij kishte të korra të mbara të këtyre fryteve. E pati predikuar besimin derisa e morën të tjerët, dhe tani besimi i tij u pohua prej besimit të tyre!

Pas asaj pranvere të vitit 1739 në Bristol, Uesli u nis për t’ua çuar ungjillin të varfërve, kudo që ishin të gatshëm ta dëgjonin. Në qershor, shkroi: “Gjithë botën e konsideroj truallin tim; e gjykoj si detyrën time personale që t’u shpall të gjithë atyre që janë të gatshëm të dëgjojnë, lajmin e gëzuar të shpëtimit.”

Predikoi në burgje për të burgosurit, në hane për udhëtarët, si dhe nëpër anijet që shkonin për në Irlandë. U predikoi 30,000 vetave në një amfiteatër natyror në Kornuoll⁸⁷⁶ dhe, kur iu refuzua të predikonte në kishën e Epuërthit, ai u predikoi qindra vetave në oborrin e kishës, teksa qëndronte mbi gurin e varrit të të atit. Në ditarin e 28 qershorit 1774, Uesli na tregon se ai përshkonte minimalisht në vit rreth 7,242 km.⁸⁷⁷ Kjo do të thotë se gjatë gjithë jetës së tij ai ka udhëtuar për 402,336 km,⁸⁷⁸ dhjetë herë rreth botës! Udhëtonte më tepër i hipur në kalë dhe shpejt mësoi ta linte kalin të ecte lirshëm, në mënyrë që të lexonte ndonjë libër apo të përgatiste ndonjë predikim, teksa udhëtonte për në qytetin tjetër.

Në vitet e para të udhëtimeve të Ueslit, turmat nuk ishin gjithmonë miqësore. Ato e godisnin predikuesin me gurë të mëdhenj e të vegjël, si dhe me gjëra të tjera. Nganjëherë goditej dhe rrihej nga grupe, të cilat nxiteshin nga ndonjë fisnik apo famullitar armiqësor. Por Uesli nuk ia kishte frikën askujt. Me anë të “magnetizmit” të jashtëzakonshëm personal që kishte, ai shpesh i mrekullonte turmat e zhurmshme dhe, me kalimin e kohës, dhuna u zbut. Përpara se të vdiste, për të kënaqur kërkesat e publikut, u prodhuan në Kinë shumë statujëza të vogla të Ueslit dhe suvenire.

Në vitin 1751, Uesli u martua me Molli Vazej⁸⁷⁹, vejusha e një tregtari londinez, e cila ishte kujdesur për të derisa ai ishte shëruar, pasi ishte rrëzuar në akull. Nuk ishte e lehtë që të jetoje me të. Dy vjet rresht ajo u përpoq të shkonte me të nëpër udhëtimet e tij të gjata, por e lanë shëndeti dhe nervat, dhe kështu e la. Deri nga viti 1777, Uesli po mendonte për mundësinë e një pajtimi. Kur Molli vdiq në vitin 1781, ai nuk e mori vesh, dhe kështu nuk mori pjesë në varrim. Ajo kishte marrë për burrë dikë që ishte martuar vetëm me misionin e tij.

Në predikimet e tij të palodhura, Uesli theksonte ato që quajmë parime *arminiane*; në fakt, ishte i vetmi udhëheqës me emër i Rizgjimit që veproi kështu. Ky emër vjen nga Jakob Armini⁸⁸⁰ (1560-1609), një profesor holandez, i cili u përpoq të zbuste kalvinizmin e kohës. Uesli nuk ndihej borbli ndaj Arminit, por personalisht e kundërshtonte me forcë doktrinën e Kalvinit për paracaktimin. Ai mendonte se ky besim e bënte Perëndinë të dukej arbitrar. Ai këmbëngulte se Perëndia dëshironte shpëtimin e *të gjithë* njerëzve dhe se njerëzit kishin aq liri vullneti, sa ta zgjidhnin ose ta refuzonin hirin hyjnor.

Kjo bindje bëri që miqësia e tij me Uitfilldin të krisej. Uitfilldi mbronte doktrinën e paracaktimit, sepse ajo e forconte autoritetin e Perëndisë. Ai mendonte se “arminianizmi” i Ueslit e zbehte ndjesinë shumë të rëndësishme të mëkatit dhe rrezikonte konceptin jetik të një Perëndie të plotfuqishëm.

Të dy këta burra donin që puna e rizgjimit të vazhdonte, prandaj ranë dakord që të ndanin mendime të ndryshme, duke ruajtur respektin për njëri-tjetrin. Në predikimin që bëri në varrimin e Uitfilldit në vitin 1770, Uesli foli për “miqësinë bujare dhe zemërbutë” të këtij ungjilltari. Por, kundërshtia mes tyre çoi në dy kampe të ndryshme brenda metodistëve: shoqëritë arminiane që ndiqnin Ueslin dhe shoqëritë kalviniste që ndiqnin Uitfilldin.

STRUKTURA METODISTE

Uitfilldit nuk i jepej për organizim, ndërsa Uesli ishte gjeni nga ana organizative. Sipas shembullit të tij, shoqëritë metodiste u shfaqën anembanë Anglisë, Irlandës dhe Uellsit. Ato nuk ishin ende bashkësi në kuptimin e sotëm të termit. Shumica e besimtarëve ishin anëtarë të Kishës Anglikane dhe Uesli u kërkoi që të merrnin pjesë në kishat e tyre për adhurim, si dhe në Darkën e Zotit. Ai mbeti prapëseprapë kleriku i përkushtuar nga Epuërthi. Por të konvertuarit e tij e gjetën thelbin e shembullit të krishterë në shoqëritë metodiste, ku ia rrëfenin mëkatet njëri-tjetrit, i nënshtroheshin disiplinës së udhëheqësit dhe bashkoheshin në lutje dhe këngë.

Çarls Uesli, i cili e përjetoi hirin shpëtues të Perëndisë tri ditë para Xhonit, shkroi mbi 7,000 himne dhe këngë të krishtera për këto takime metodiste. Ndoshta më e parapëlqyera ishte “Jezus, i dashuri i shpirtit tim”. Ajo u këndua nëpër shoqëri në të gjithë Britaninë dhe Amerikën. Disa historianë besojnë se himnet e Çarlsit janë trashëgimia më e madhe e këtij rizgjimi.

Sipas shembullit moravian, Xhoni i ndau shoqëritë e veta nëpër grupe më të vogla me nga dymbëdhjetë anëtarë, me emrin *klasa*. Ky term rrjedh nga fjala latine *classis*, që do të thotë “ndarje”, dhe nuk kishte të bënte me shkollat. Uesli i përdori ato në fillim për të nxitur mbështetjen financiare: një peni në javë për punën. Por shumë shpejt e kuptoi se mbledhësi mund të shërbente edhe si udhëheqësi shpirtëror i deleve, dhe se anëtarët e klasave mund ta inkurajonin njëri-tjetrin edhe në jetën e krishterë. Si rezultat, dolën “takimet e klasave” për dëshmi, lutje dhe inkurajim shpirtëror, një tipar tepër i suksesshëm i rizgjimit metodist.

Me rritjen e punës, Uesli vendosi të punësojë si predikues dhe ndihmës të tij, njerëz laikë⁸⁸¹ nga shoqëritë dhe klasat. Ai e shmangu me kujdes përdorimin e termit pastor për ta dhe nuk pranoi që t’iu jepte atyre autoritet për të dhënë bukën dhe verën në Darkën e Zotit. Sipas tij, ata ishin ndihmësit e tij personalë, të cilët ishin drejtpërdrejt përgjegjës para tij në punë, dhe ai vetë përgjigjej para Kishës Anglikane.

Nga viti 1744, ai e pa se ishte e pamundur që të mbante kontakt personal me të gjithë këta predikues. Me një numër të vogël kolegësh klerikë dhe me akoma më pak predikues laikë, ai krijoi Konferencën Vjetore. Kjo mbledhje ndihmoi për t’i dhënë formë politikës dhe doktrinës së lëvizjes; por gjithmonë sipas vendimeve të Ueslit.

Ai i shpërndante ndihmësit e tij si një lloj milicie, duke i lëvizur shpesh nga njëra detyrë në tjetrën e duke këmbëngulur që të kishin një detyrë të përbashkët: ungjillëzimin dhe rritjen e të krishterëve. “Ne e shohim veten jo si autorë apo krijues të ndonjë sekti ose partie të veçantë, - kjo është gjëja që nuk na shkon kurrë në mendje - por si lajmëtarë të Perëndisë për tek ata që janë të krishterë në emër, por paganë në zemër dhe në jetë, që t’i thërrasim sërish nga ajo që kanë rënë, në krishterimin e vërtetë dhe të parë.”

Kështu, nga viti 1748, “njerëzit e quajtur metodistë”, ashtu si pietistët në Gjermani, ishin një kishë brenda kishës. Për dyzet vitet në vijim, Uesli u rezistoi të gjitha trysnive nga ndjekësit e tij dhe të gjitha akuzave nga peshkopët anglikanë, të cilët thoshin se ai po ndahej nga Kisha e Anglisë. “Unë jetoj dhe do vdes, - tha ai, - si anëtar i Kishës së Anglisë.”

Megjithatë, nga fundi i jetës së Ueslit, nevojat e metodistëve në Amerikë e çuan që të ndërmerre disa hapa të rëndësishëm drejt ndarjes. Shumë kohë përpara se amerikanët të thërrisnin “Liri!”, Uesli e kishte dërguar Frensis Ezbërin⁸⁸² te kolonitë atje dhe puna ishte rritur. Në vitin 1773, në qytetin e Filadélfias u mbajt Konferenca e Parë Metodiste Amerikane, por shoqëritë kishin nevojë për udhëheqës të pranuar nga kisha si pastorë. Kërkesat që i drejtoi Uesli peshkopit të Londrës, ranë në vesh të shurdhër, prandaj ai e mori vetë në dorë çështjen.

Ai vendosi që të caktonte dy prej predikuesve të tij laikë, Riçard Uotkoston dhe Tomas Vejsin, për të shërbyer në Amerikë, dhe e caktoi dr. Tomas Koukun⁸⁸³ si mbikëqyrës të metodistëve amerikanë. Kjo ishte një e çarë e rëndësishme me politikën anglikane. Kisha Metodiste në Amerikë u bë një denominacion i ri, i veçantë, kur konferenca e Krishtlindjes, e cila u mbledh në Baltimorë në vitin 1784, zgjodhi Koukun dhe Frensis Ezbërin që të ishin mbikëqyrës.

Uesli vazhdoi të predikonte pothuajse deri në fund të jetës. Vdiq në Londër, më 2 mars 1791, afër të tetëdhjetetave. Kur ura e zjarrit u shua më në fund, ai la pas vetes 79,000 ndjekës në Angli dhe 40,000 në Amerikën e Veriut. Në qoftë se do ta gjykonim madhësinë nga ndikimi, ai sigurisht është njëri prej viganëve të kohës.

Pas vdekjes së tij, metodistët anglezë ndoqën shembullin e vëllezërve amerikanë dhe u ndanë nga Kisha Anglikane. Por ndikimi i Ueslit dhe rizgimi që ai përfaqëson, u transmetuan përtej Kishës Metodiste. Ky rizgim e ripërtëriu jetën fetare të Anglisë dhe të kolonive. Ai e lartësoi jetën e varfërve. Gjithashtu, nxiti misionet përtej detit dhe interesimin shoqëror të ungjillorëve në shekujt XIX dhe XX.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*Collins, Kenneth J. *The Theology of John Wesley: Holy Love and the Shape of Grace*. Nashville, TN: Abingdon, 2007.

Edwards, Maldwyn. *John Wesley and the Eighteenth Century*. London: Epworth, 1955.

Green, V. H. H. *John Wesley*. London: Nelson, 1964.

Outler, Albert C., ed. *John Wesley*. New York: Oxford, 1964.

Pudney, John. *John Wesley and His World*. New York: Scribner, 1978.

*Rack, Henry D. *Reasonable Enthusiast: John Wesley and the Rise of Methodism*. 3rd ed. London: Epworth Press, 2002.

Tomkins, Stephen. *John Wesley: A Biography*. Grand Rapids: Eerdmans, 2003.

Wood, A. Skevington. *The Inextinguishable Blaze*. Grand Rapids: Eerdmans, 1960.

REND I RI PËR EPOKAT

Rizgjimi i Madh

Më 4 korrik 1776, Beniamin Franklini, Xhon Adamsi⁸⁸⁴ dhe Tomas Xhefersoni, u caktuan për të qenë komiteti që duhej të përgatiste një vulë për Shtetet e Bashkuara të Amerikës.

U dhanë shumë sugjerime të ndryshme. Franklini dëshironte një kompozim që paraqiste Moisiun. Në sfond do të dukeshin trupat e Faraonit që mbyteshin në Detin e Kuq dhe te mesazhi do të lexohej: “Kundërshtimi i tiranëve është bindje ndaj Perëndisë.” Xhefersoni thoshte se vula duhej të tregonte që bijtë e Izraelit në shkretëtirë “u udhëhoqën nga një re ditën dhe nga një shtyllë zjarri natën”.

Deri në kohën kur erdhi momenti i miratimit përfundimtar të vulës, përmbajtja biblike pothuajse avulloi, por është e rëndësishme që, këta patriotë amerikanë, të cilët vetë ishin të largët me trashëgiminë e tyre judeo-kristiane, i gjetën në Bibël ato simbole që do ta bashkonin dhe do të shpjegonin përvojën e të gjithë popullit. Tek kjo pjesë në latinisht e vulës, e cila sot gjendet në kartëmonedhat e Shteteve të Bashkuara të Amerikës, lexohet:

E PLURIBUS UNUM - COEPTIS - MDCCLXXVI -
NOVUS ORDO SECLORUM

Një përkthim i shpejtë, do të ishte:

Nga shumë, u bëmë një - (Perëndia) u ka buzëqeshur përpjekjeve tona - 1776
- një rend i ri për epokat.

Askush nuk e di se ç’donin të thoshin këta patriotë me “një rend i ri për epokat”, frazë e cila u shkrua prej këtyre patriotëve. Ajo është retorika e një revolucioni. Por sigurisht që kishat e krishtera po përballeshin me një mision të ri dhe krejt të ndryshëm në kombin e ri amerikan. Asnjë ngjarje nuk e shënoi më mirë rendin e ri për krishterimin, sesa shpërthimi fetar që njihet me emrin Rizgjimi i Madh, i pari në historinë e gjatë të rizgjimeve amerikane. Çfarë ishte Rizgjimi i Madh dhe pse u bë thelbësor për zhvillimin e krishterimit në Amerikë?

RENDI I RI PËR KISHAT

Për tridhjetë breza, populli i krishterë pati gjetur një vend kuptimplotë nën qiellin e Perëndisë, duke u mbajtur pas idesë së botës së krishterë. Askush nuk e kishte sfiduar seriozisht deri atë moment këtë ide. Brez pas brezi, njerëzit lindeshin dhe pagëzoheshin në shoqërinë e krishterë, ku kisha dhe shteti gjenin një harmoni vepruese për të mirën e të gjithëve. Përmes mësimit dhe sakramenteve, kisha iu jepte hir shpëtues njerëzve, për t'i përgatitur ata për jetën tjetër. Shteti mbante ligjet e krishtera dhe rendin politik për mirëqenien tokësore të nënshtetasve.

Reformacioni, pa dashur, e shkatërroi botën e krishterë në formën e saj tradicionale. Ai u lut, predikoi, dhe luftoi për besimin e vërtetë, derisa nuk mbeti asnjë kishë e vetme, përveç atyre që sot ne i quajmë denominacione. Por, në vend të botës së krishterë, princa të fortë popullorë u ngritën për ta përjetësuar aleancën mes kishës dhe shtetit në mbretëritë e tyre, gjoja për të mirën e nënshtetasve të vet. Këto kisha, të përcaktuara dhe të mbështetura me ligj, kishin prirjen që të lëkundeshin mes skajeve të shtypjes dhe lëshimit.

“Rendi i ri” për krishterimin në kolonitë amerikane i hodhi kishat në një tjetër arenë. Pas brezit të parë të kolonëve, një shumëllojshmëri e madhe prirjesh kombëtare dhe fetare e bëri diçka të pamundur për pjesën më të madhe të kolonive ekzistencën e një kishë të vetme shtetërore. Për shembull, aty nga viti 1646, vetëm në brigjet e lumit Hadson⁸⁸⁵ fliteshin tetëmbëdhjetë gjuhë⁸⁸⁶ të ndryshme. Ndoshta të gjitha grupet e krishtera bashkoheshin njëzëri mbi një gjë të vetme: të gjitha donin liri të plotë për t'i shpallur pikëpamjet e veta. Megjithatë, pas pak kohësh u bë e qartë se e vetmja mënyrë me anë të së cilës çdo grup mund të kishte një liri të tillë, ishte që ajo liri t'iu jepej të gjithë të tjerëve. Ata kishin ardhur në Amerikë për të ndërtuar një qeveri, e cila do të kishte si rezultat njerëz të shenjtë; si përfundim, atyre do t'iu duhej të bashkëpunonin me shumë lloje të ndryshëm njerëzish, për të përmbushur një ëndërr të rishikuar. Vendosi në jetonin në një shoqëri ku njerëzit ende mund të praktikonin shenjtërinë.

Kështu, kishat u detyruan që ta mbartnin të vetmuara barrën e ungjillëzimit të jobesimtarëve dhe të ushqimit të besimtarëve, pa mbështetje nga shteti, pa mbrojtje nga shteti. Krishterimi tani ishte më vete.

Këtë gjendje e quajmë *vullnetarizëm*, pasi kishat, të privuara nga mbështetja shtetërore, u detyruan që ta vazhdonin në mënyrë vullnetare misionin e predikimit dhe të mësimit. Njerëzit mund ta pranonin ose ta refuzonin ungjillin sipas dëshirës. Shteti s'kishte të bënte aspak me këtë gjë. Denominacioneve do t'iu duhej që të fitonin besimtarë dhe të ngrinin fonde pa ndihmën e shtetit.

Siç u vërtetua, Rizgjimi i Madh ishte diçka thelbësore për këtë rend të ri. Ai i bindi grupet e shumta të të krishterëve se vullnetarizmi mund të funksiononte. Pas valëve të para ngazëlluese të Frymës, shumë besimtarë i konsideruan rizgjimet një dhunti e Perëndisë për krijimin e një Amerike të krishterë. Madje, Xhonatan Eduardsi predikoi se Amerika do të bëhej skena e mijëvjeçarit të ardhshëm!

Por kjo nuk ndodhi kaq lehtë. Rizgjimi hasi rezistencë, sidomos në Anglinë e Re puritane. Arsyet nuk ishin të vështira për t'u gjetur. Puritanizmi i themeluar me ligj përfaqësonte rendin e vjetër: krishterimi në aleancë me shtetin. Megjithatë, edhe në vetë puritanizmin ishin shpërndarë shumë farëra për rizgjim.

Pikëpamja puritane për kishën qëndronte në të kuptuarit nga ana e tyre të besëlidhjes së hirit. Kolonët e parë e kuptuan se kisha e dukshme nuk mund të jetë kurrë një kopje e plotë e të zgjedhurve të vërtetë, por Perëndia dëshironte që kisha e Tij të ishte sa më shumë që të ishte e mundur, kishë shenjtore të dukshme. Prandaj dhe brezi i parë këmbëngulte që kthimi te Krishti vinte përpara anëtarësisë në kishë, një praktikë e ripohuar në vitin 1648, me miratimin e “Platformës së Kembrixhit”⁸⁸⁷.

“Dyert e kishave të Krishtit në tokë, - thoshin ata, - nuk janë hapur nga Perëndia aq shumë, sa të futen sipas qejfit gjithfarëlloj njerëzish, të mirë e të këqij.” Ata që kërkonin pranim në kishë, duhej të “viheshin në provë dhe të hetoheshin në fillim”, për të parë nëse kishin vërtet, mbi çdo gjë tjetër, “pendim për mëkatin dhe besim te Jezu Krishti”. Zakonisht, kjo nënkuptonte që anëtarët e mundshëm të bënin “një rrëfim personal dhe publik,” duke dhënë hollësi për “mënyrën se si vepron Perëndia në shpirtin e njeriut”.

VULLNETI I PERËNDISË NË SHOQËRI

Por kolonia në Masaçusets ishte më tepër se një varg bashkësish të krishtera rreth portit të Bostonit. Ashtu si pelegrinët në paktin e anijes “Mejflauër”, puritanët synonin që ta bashkonin të gjithë komunitetin, sipas planit të Perëndisë. Ky ishte qëllimi i besëlidhjes civile. Populli i krishterë, në rast se dëshiron të shijojë bekimet që mund t'i japë vetëm Perëndia, duhet të ecë në rrugët e Tij dhe të plotësojë urdhërimet e Tij, qoftë dhe në qeverinë civile.

Vullneti i Perëndisë mishërohej në “ligje të shëndosha”. Puritanët thoshin se ai ligj, i cili nuk ka një bazë morale, nuk është ligj. Meqë “mëkatet e njerëzve janë si një det i tërbuar, i cili është gati të na përpijë të gjithëve, në qoftë se nuk i vihet kufi,” puritani e dinte se ligjet ishin të nevojshme për të përmbytur lakmitë e njerëzve dhe për të frenuar shprehjet e jashtme të shturjes njerëzore. Ligje të tilla

nxirren nga Shkrimi ose nga natyra dhe arsyeja e drejtë. Megjithatë, sprova e çdo ligji ishte nëse i shërbente apo jo “të mirës publike”, thënë me fjalë të tjera: “përmbushja e vullnetit të Perëndisë në shoqëri.”

Puritanët ishin në gjendje që të vendosnin se cilat ligje ishin për “të mirën publike” dhe cilat jo, sepse e kishin siguruar statusin që iu jepte të drejtën të vendoseshin në Anglinë e Re. Kështu, në koloninë e tyre në Masaçusets, ata kishin autoritetin që të lejonin vetëm njerëzit e lirë për të votuar për qeveritarin dhe funksionarët, dhe që të këmbëngulnin që të gjithë njerëzit e lirë të ishin anëtarë të kishës. Kështu, vota dhe moraliteti publik kontrolloheshin nga kishat.

Kjo përpjekje për ta vendosur moralitetin me ligj, ishte një arsye për të cilën amerikanët e mëvonshëm filluan që t’i urrenin puritanët. Shumica e amerikanëve të shekullit të njëzetë e vlerësonin lirinë e tyre personale më tepër se karakterin e shoqërisë në të cilën jetonin. “Eksperimenti i shenjtë” puritan, përzjerja e besimit në një kishë besimtarësh me idenë e një shteti të krishterë, dukej i destinuar që të dështonte pothuajse qysh nga fillimi. Në veprimtarinë e çdo lloj kishe në botë dalin probleme, pasi vetëm Perëndia e di se cilët janë anëtarët e vërtetë. Jo të gjithë njerëzit në Masaçusets ose Konektikat mund të dëshmonin hapur se kishin marrë hir të vërtetë. Me ftohjen e zellit të themeluesve të Anglisë së Re, gjithnjë e më pak burra dhe gra mund të dëshmonin në publik hirin për shpirtrat e tyre. Për ta ruajtur anëtarësinë nga turrja e mëtejshme, shumë kisha vendosën Besëlidhjen e Mesme⁸⁸⁸, në vitin 1662. Sipas kësaj politike, “të parizgjuarit” mund të shijonin një lloj anëtarësie të pjesshme, t’i pagëzonin fëmijët dhe të merrnin pjesë në veprimtaritë e bashkësisë, por nuk mund ta merrnin të plotë Darkën e Zotit. Për shumicën e qëllimeve politike dhe sociale, ky ishte një bashkim i mjaftueshëm kishtar, kështu që gradualisht “shenjtoret” përfunduan në një pakicë të vogël. Kur statuti i ri i vitit 1691 e bazoi mbi pronën të drejtën për të votuar dhe jo mbi anëtarësinë në kishë, Anglia e Re mbërriti në një udhëkryq frymëror.

Menjëherë pas agimit të shekullit të tetëmbëdhjetë, u shfaqën dy lloj trashëgimtarësh puritanë. Trashëgimia frymërore iu ra bijve të Rizgimit të Madh. Thirrja për një kthim personal në besim, si bazë për anëtarësinë në kishë, ushtoi pas pak kohe gjatë gjithë luginës së lumit Konektikat, nëpërmjet predikimit të Xhonatan Eduardsit.

“Puritanët materialistë⁸⁸⁹” e mbajtën ndjenjën puritane të përgjegjësisë qytetare dhe shqetësimin për qeveri të ligjshme. Edhe kur nuk e ndjenin më frikën e të jetuarit përpara Zotit të mahnitshëm të historisë, këta kolonialistë besonin ende se perandoritë ngrihen dhe bien në varësi të faktit nëse njerëzit u binden ose nuk u binden planeve të Providencës hyjnore. Për shembull, ata besonin se Perëndia buzëqeshte me dashamirësi, kur bëhej fjalë për kërkimin e lirisë nga një popull.

Rizgimi i Madh e njihte si buzëqeshjen, ashtu edhe ngrysjen e Perëndisë. Ai i riktheu krishterimit kolonial si lotët e pendesës, ashtu edhe gëzimin e shpëtimit.

Për njëzet vjet me radhë (1720-1740), rizgimi u shfaq në formën e një sërë puhuzash krahinore. Sipas Xhorxh Uitfilldit, “autori i kësaj vepre të madhe” ishte Teodor J. Frilinghajzëni⁸⁹⁰, pastor në Kishën e Reformuar Holandeze në NjuXhersi. Pak kohë pas mbërritjes në këto koloni, ai i tronditi ndjenjat e besimtarëve të tij të ngurtë të fermave në luginën Raritan⁸⁹¹, me thirrjet e tij plot pasion, dhe pati një “mbledhje të mrekullueshme anëtarësh të rinj.”

Erërat frynë edhe te presbiterianët skocezo-irlandezë në këtë zonë. Në një shkollë të vogël, të cilën klerikët më skolastikë e thërrisnin “Kolegji i kërcunjve”⁸⁹², një predikues nga Pensilvania, me emrin Uilliam Tenent⁸⁹³, filloi të nxjerrë një numër të konsiderueshëm predikuesish të përkushtuar ndaj ungjillit. Të diplomuarit e tij e kapën shumë shpejt erën e rizgimit, teksa po shpërthente nëpër shumë kisha, sidomos në Nju-Xhersi. Në një kohë të shkurtër, u ngrit një kundërshti në lidhje me çështjen e predikuesve “të arsimuar” përkundrejt atyre “të kthyer te Krishti”, dhe e gjithë kisha presbiteriane u nda në njerëzit e “Krahut të ri”, të cilët e mbështesnin rizgimin, dhe njerëzit e “Krahut të vjetër”, që i kundërviheshin atij.

Të patrembur nga kundërshtimi, forcat e Krahut të ri dërguan misionarë në Jug. Në Virxhinia u vendosën bashkësitë e rizguara presbiteriane, nën udhëheqjen e reverendit Samuel Dejvis⁸⁹⁴. Për të mos mbetur pas, në Virxhinia dhe në dy Karolinat filluan që të shtoheshin edhe baptistët, nën drejtimin e disa predikuesve të “paarsimuar”, por të zellshëm, të udhëhequr nga Shubael Stërnsi⁸⁹⁵.

Në Anglinë e Re, puhiza frynte nga perëndimi, nga një qytet i vogël në Masaçusets, i quajtur Nordhemptën, ku Xhonatan Eduardsi kishte përgjegjësi frymërore për dyqind familje, të cilat vuanin “nga një plogështi e jashtëzakonshme besimi.” Eduardsi ankohej se ata ishin “të shturur... endeshin natën, frekuentonin mejhanet dhe bënë gjëra të turpshme.” Por, në dhjetor 1734, “Fryma e Perëndisë filloi të zërë vend në mënyrë të jashtëzakonshme.” Qyteti u përfshi nga “një shqetësim për gjërat e mëdha të... botës së përjetshme.” “Asnjë njeri i vetëm në qytet, i ri apo plak, nuk mbeti pa u shqetësuar për gjërat e mëdha të botës së përjetshme...” shkroi Eduardsi. “Puna e kthimit në besim u transmetua në një mënyrë të jashtëzakonshme; njerëzit iu kthyen, si të thuash, me turma Jezu Krishtit.”

RILINDASI I MADH

Nju-Xhersi, Virxhinia, Masaçusets. Erërat vazhduan të frynin të forta, por rajonale, derisa rryma e Atlantikut çoi në Amerikë atin e ungjillëzimit modern masiv, Xhorxh Uitfilldin. Në vitin 1739, miku i Ueslit solli në koloni zërin e tij të

fuqishëm dhe stilin tërheqës, dhe predikoi kudo në Xhorxhia, në dy Karolinat, në Virxhinia, Merilend, Pensilvani dhe Nju-Jork.

Në Filadélfia, ai fliste jashtë. Madje i bëri përshtypje edhe dijetarit mondan Beniamin Franklini, sidomos kur turma “e admiroi dhe e respektoi duke mos e kundërshtuar, kur... i siguroi më parë se ata ishin nga natyra *gjysmë kafshë dhe gjysmë djaj*.” Për Franklinin deist, ishte e habitshme që, teksa ecte në rrugët e qytetit të tij, të dëgjonte se shtëpi më shtëpi këndoheshin me zë kumbues psalme.

Uitfilldi lëvizi më në veri dhe, në vitin 1740, e bashkoi rizgjimin e Anglisë së Re⁸⁹⁶ me atë të Kolonive të Mesme⁸⁹⁷ dhe të Jugut⁸⁹⁸. Një numër predikuesish nga Bostoni e ftuan në qytetin e tyre dhe, pa kuptuar, vendosën një shembull. Në vitet e mëvonshme, çdo rizgjuës veçanërisht i suksesshëm merrte rrugën për në qytetet më të mëdha. Uitfilldi foli vetë në Boston dhe në Harvard, dhe në fund shkoi në Nordhemptën, ku dha katër fjalime përpara bashkësisë së Eduardsit. Pastaj vazhdoi që të udhëtonte përmes qyteteve të Konektikatit, ku turmat vinin nga fermat rreth e rrotull në numra kaq të mëdhenj, saqë dukeshin “si një përrua i vazhdueshëm kuajsh dhe kalorësish.”

Uitfilldi u largua pas një muaji nga Anglia e Re, por rizgjimet krahinore nuk ishin më thjesht puhiza freskuese. Ato krijuan uraganin frymëror që njihet me emrin Rizgjimi i Madh.

Eduardsi dhe predikuesit e tjerë filluan që të vizitonin qytetet fqinje, për të mbajtur “predikime për rizgjimin”. Kur Eduardsi foli në qytetin Enfilld, në Konektikat, për temën “Mëkatarët në duart e një Perëndie të zemëruar”, u tregua i pamëshirshëm. Ai e përshkroi Perëndinë sikur i mbante njerëzit mbi flakët e ferrit, ashtu siç e mban dikush një merimangë të neveritshme mbi flakën e qiririt. Ai hamendësoi se si mund të ndihej njeriu në agoninë e lemerishme të djegies gjatë gjithë përjetësisë. U tha dëgjuesve se toka poshtë këmbëve të tyre ishte dyshme e kalbur që qëndronte mbi një gropë plot zjarr, e gatshme për t’u epur në çdo moment.

Siç doli më pas, ky predikim ishte i fuqishëm për njerëzit, të cilët i ndjenë si të vërteta ato flakë. Të qarat dhe gulçimat u rritën në një kreshendo kaq të madhe, saqë Eduardsi nganjëherë u detyrua që ta ndalonte predikimin, pasi i humbiste zëri në mes të të qarave kaq të mëdha. Por, ky predikim ka shërbyer edhe si sharje kundër tij. Brezat e mëvonshëm të amerikanëve e harruan pothuajse plotësisht se ai ishte një psikolog i thellë, teolog i shkëlqyer dhe presidenti i tretë i Universitetit të Prinstonit⁸⁹⁹. Në mënyrë të pasaktë, ata e kujtojnë vetëm si një prej predikuesve më të rreptë të zjarrit të ferrit dhe squfurit.

Nga viti 1741, ishin në lojë të gjithë elementët e rizgjimit: të ftuarit nëpër foltore, paralajmërimet për humbje në ferr, predikuesit oratorë magjepsës, takimet e lutjeve dhe rritja e madhe e anëtarëve, si dhe kundërshtitë dhe copëtimet e kishave.

Ndryshimet e dobishme që solli Rizgjimi i Madh në Anglinë e Re, janë të dukshme edhe në jetën e një djali nga fermat e Konektikatit. Në një shkollë

njëdhomëshe, i riu Isak Bakus⁹⁰⁰ mësoi se rendi i mirë i shoqërisë së Konektikatit mbrohej nga mësimi fetar në kisha dhe nga ligjet e kolonisë.

Megjithatë, era e Rizgjimit të Madh fryu edhe në Noriç në vitin 1741, dhe nëna e shtatëmbëdhjetëvjeçarit Isak u kthye te Krishti. Pas pak kohësh, ai e kuptoi se për të kishte ardhur “koha e caktuar” që të pendohej. Ai u “rilind” pa emocionin dhe ekstatën e zakonshme, teksa po ecte i vetëm nëpër fusha. “M’u bë e mundur nga drita hyjnore, - tha ai, - që të shihja drejtësinë e përkryer të Krishtit, si edhe çlirimin dhe pasuritë e hirit të Tij, me një qartësi kaq të madhe, saqë shpirti im u nxit që t’i besonte Atij për shpëtim.”

Kjo “dritë e re” apo “dëshmi e brendshme” ishte çelësi i rizgjimit në Anglinë e Re. Rizguesit tregonin se etërit e tyre e kishin lënë Kishën e Anglisë për të ardhur në Amerikë, pikërisht sepse besonin se ishte diçka kundër Fjalës së Perëndisë që t’u lejohej të pakthyerve në besim të hynin në kishë. Ata e ndienin se Rizgjimi ishte një thirrje nga Perëndia për të filluar një “Reformacion të ri” në Anglinë e Re.

Kështu, nga kishat e krahinave filluan të ndaheshin “Dritat e reja”⁹⁰¹ dhe të krijonin bashkësitë e veta, duke përdorur metodat e etërve themelues të Anglisë së Re. Në fillim, ata dëgjonin dëshmitë e njerëzve të kthyer në besim dhe pastaj nënshkruanin një besëlidhje, ku binin dakord që të ecnin së bashku në rrugët e Zotit, si kishë e shenjtoreve të dukshëm.

Jo shumë kohë pas kthimit të tij në besim, Isaku ndieu se ishte thirrur nga Perëndia që t’iu bashkohej radhëve të rizguesve. Ai iu fut me zell ungjillëzimit shëtitës nëpër qytetet e pjesës juglindore të Anglisë së Re. Drita e mëtejshme e solli edhe më afër bindjeve baptiste. Kështu, me një grusht njerëzish të tjerë, ai formoi Kishën e parë Baptiste të Midëllbrout, në Masaçusets.

MBROJTËS I LIRISË FETARE

Kështu u përgatit skena për rolin e rëndësishëm të Bakusit në historinë amerikane, si mbrojtës i lirisë fetare. Më shumë se kushdo tjetër, ai formuloi dhe bëri publik pozicionin ungjillor të kishës dhe të shtetit, që në fund u bë mbizotërues në të gjithë Amerikën.

Në vitin 1769, baptistët e Anglisë së Re formuan shoqatën “Uorren”⁹⁰², për ta çuar përpara kauzën e tyre. Dy vjet më vonë, shoqata krijoi një komitet ankesash dhe i dha detyrën e mbrojtjes së lirisë fetare për të gjithë Anglinë e Re. Bakusi u bë anëtar i komitetit.

Ai shkroi pamflete, përpiloi duzina me peticione, siguroi prova faktike për përndjekjen e pësuar, doli në gjyq si dëshmitar, punoi në komitete për të formuluar politika dhe e vazhdoi luftën e përhershme të fjalëve nëpër gazeta, debate publike dhe letra private. Burgosja e së ëmës, vëllait dhe xhaxhait në Konektikat, si dhe bindjet e tij të thella pietiste, krijuan tek ai një kundërshtar të ethshëm ndaj sistemit institucional.

Besimi bazë i pozicionit baptist ishte se të gjitha lidhjet e drejtpërdrejta midis shtetit dhe fesë së institucionalizuar duhej të shkëputeshin, në mënyrë që Amerika të mund të bëhej me të vërtetë një vend i krishterë. Bakusi, ashtu si edhe Xhefersoni e Medisoni, besonte kështu: “E vërteta është e madhe dhe ajo do të triumfojë.” Por, në dallim nga “kolegët e tij të shkolluar”, me termin *e vërteta* ai nënkuptonte doktrinat e zbuluara të Shkrimeve. Bindja e tij thelbësore ishte: “Perëndia ka caktuar dy lloje të ndryshme qeverish në botë, të cilat janë të ndryshme për nga natyra dhe nuk duhet të ngatërrohen kurrë”; njëra është civile, ndërsa tjetra kishtare.

“Të zgjedhurit tanë civilë, - tha Bakusi, - nuk funksionojnë si *përfaqësuesit tanë në çështjet fetare*.” Ata zgjidhen si përfaqësues për çështjet civile e laike dhe, kur veprojnë edhe në çështjet kishtare, përzihen me çështje për të cilat votuesit e tyre nuk u kanë dhënë fuqi me anë të votës. Për më tepër, fuqia legjislative nuk është e përshtatshme për besimin. “Feja është një bindje vullnetare ndaj Perëndisë, të cilën nuk mund ta nxitë forca.”

Duke kundërshtuar kishat institucionale, rizguesit nuk kishin kurrë si synim që të hiqnin dorë nga ëndrra e një Amerike të krishterë. Në Rizgjinin e Madh, ata gjetën përgjigjen e nevojave të tyre. Mbretëria e Perëndisë do të vinte në Amerikë vetëm në qoftë se do të mund të bindej shumica e qytetarëve që t’u nënshtrohej vullnetarisht ligjeve të Tij. Rizgjimët ishin mjeti i Perëndisë për këtë qëllim.

Në vitin 1760, kjo ishte më tepër se një ëndërr boshe. Nga viti 1740 deri në vitin 1742, Rizgjimi përfshiu 25,000 deri 50,000 anëtarë në kishat e Anglisë së Re. Midis viteve 1750 dhe 1760, u formuan 150 grupe të reja kongregacionale, për të mos përmendur këtu edhe shtimin e vazhdueshëm të baptistëve.

Arsyeja e thellësisë së ndarjes së Rizgjimit me të kaluarën, qëndron në mesazhin e rizguesve. Duke u përqendruar te nevoja e individit për shpëtim, zgjimitarët kishin prirjen që ta linin mënjanë shqetësimin puritan për rëndësinë politike dhe sociale të ungjillit. Me “besëlidhjen e hirit”, që kufizohej vetëm tek individët, te burrat dhe gratë e rilindur, “populli i besëlidhjes” u largua si ide nga kisha, për t’u përqendruar te populli amerikan në përgjithësi. Si rezultat, misioni i “popullit të zgjedhur” u transferua pa u kuptuar nga koncepti i një “konfederate të shenjtë” puritane, drejt betejës së popullit amerikan për “liri”.

Sigurisht, rizguesit nuk ishin të vetmit kolonë, të cilët e favorizonin vullnetarizmin. Në shekullin e nëntëmbëdhjetë, dolën edhe linja të tjera mendimi që e mbronin idenë e miratimit të lirë, të padetyruar e individual, si baza e vetme e duhur për organizimet njerëzore civile dhe kishtare.

Shumë prej Bijve të Lirisë⁹⁰³ ishin infektuar nga fryma e iluminizmit. Ashtu si mësuesit e tyre francezë dhe anglezë, këta patriotë - Xhefersoni, Franklini, Medisoni⁹⁰⁴ - mendonin se njeriu duhet të përdorte arsyen dhe, nëpërmjet saj, ai mund të arrinte në një kuptim të arsyeshëm dhe “të qartë” të vetvetes dhe të botës.

Këta patriotë iluministë besonin se individi mund të drejtohej dhe të udhëzohej vetëm nga pesha e provave në mendjen e vet. Imponimi i opinionit nga ana e shtetit në interes të uniformitetit, pati shërbyer vetëm “për ta bërë gjysmën e botës budallenj dhe gjysmën tjetër hipokritë,” mendonte Xhefersoni.

Ky ishte dhe terreni i përbashkët për “njerëzit e arsyeshëm” të iluminizmit dhe “njerëzit e rizgjimit”, pjesëtarët e Rizgjimit të Madh. Rizgjimi zhvilloi edhe idenë e lirisë (vetëm se kjo liri e individit ishte nën një shërbesë të veçantë nga Fryma) së kontrolluar, kuptohet, nga zbulesa objektive e Shkrimeve. Përvoja personale e njeriut të kthyer në besim me anë të hirit, i sillte atij lirinë frymërore jo për shkak të arsyes, por “në Krishtin”. Prandaj, siç tha dikur Sidni Midi⁹⁰⁵, rizguesi “nuk kishte zemrën” dhe “racionalisti nuk kishte mendjen”, për ta justifikuar më tej uniformitetin e imponuar nën fenë e zyrtarizuar. Prandaj, edhe gjatë shekullit të tetëmbëdhjetë, racionalistët dhe rizguesit arritën që t’i bashkonin forcat në lidhje me çështjen praktike dhe ligjore të lirisë fetare, kundër mbrojtësve të fesë zyrtare.

Aleanca e tyre e përkohshme doli e suksesshme. Lindja e Shteteve të Bashkuara të Amerikës solli miratimin e ndryshimit⁹⁰⁶ të parë të Kushtetutës: “Kongresi nuk do të nxjerrë asnjë ligj, në lidhje me njohjen zyrtare të ndonjë feje, apo për sa i përket ndalimit të ushtrimit të lirë të saj....”

Një shekull pas Revolucionit Amerikan, një vëzhgues i mençur i popullit amerikan, lordi Xhejms Brajs⁹⁰⁷, shkroi librin e tij të thellë *Konfederata amerikane*. Ai arriti që të nënvizonte ato bindje, të cilat amerikanët i merrnin të mirëqena. “Pikëpamja amerikane për kishën dhe shtetin, - tha Brajsi, - i ka rrënjët në konceptin e kishës si trup frymëror, i cili ekziston për qëllime frymërore dhe lëviz përgjatë rrugësh frymërore, dhe, si rrjedhojë, amerikanit të zakonshëm nuk i shkon asnjëherë në mendje se përse duhet të ekzistojnë kishat shtetërore.... Detyrimi, i çfarëdolloji qoftë, është kundër natyrës së një trupi të tillë.... Ai nuk e dëshiron ndihmën e shtetit.... Nuk kërkon privilegje të veçanta.”

Asgjë tjetër në rendin e ri të epokave nuk mund të ishte më e re se kjo!

Sugjerime për lexime të mëtejshme

*Kidd, Thomas S. *The Great Awakening: A Brief History with Documents*. New York: St. Martins, 2007.

———. *The Great Awakening: The Roots of Evangelical Christianity in Colonial America*. New Haven, CT: Yale, 2007.

Marsden, George. *Jonathan Edwards: A Life*. New Haven, CT: Yale University Press, 2003.

Marty, Martin E. *Religion, Awakening and Revolution*. Wilmington: McGrath 1977.

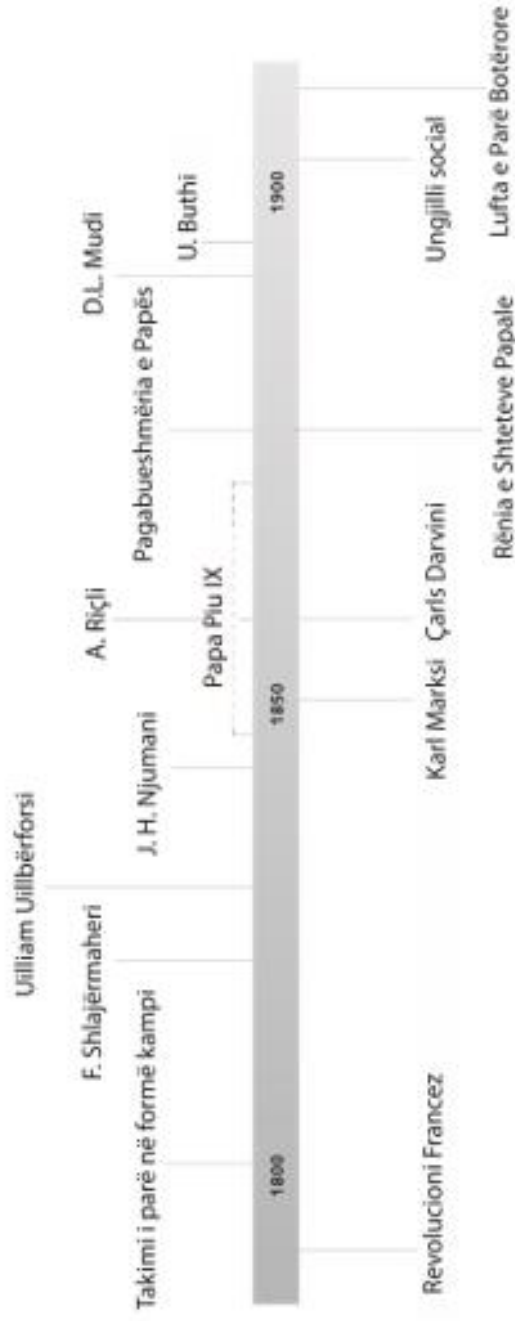
- McLoughlin, William G. *Isaac Backus and the American Pietistic Tradition*. Boston: Little, Brown and Co., 1967.
- Parrish, Archie. *The Spirit of Revival: Discovering the Wisdom of Jonathan Edwards*. Wheaton, IL: Crossway, 2000.
- Stearns, Monroe. *The Great Awakening 1720-1760*. New York: Franklin Watts, 1970.
- Stott, Harry S. *The Divine Dramatist: George Whitefield and the Rise of Modern Evangelicalism*. Grand Rapids: Eerdmans, 1991.

EPOKA E PËRPARIMIT

1789 - 1914

Të krishterët vunë re që trazira të reja shoqërore po u shtoheshin sfidave intelektuale që buronin nga ngritja e shkencës moderne. Revolucioni Francez ndërseu shpresa të reja, si dhe pritshmëri të reja për njeriun e zakonshëm. Pushteti tani dukej shumë pranë mundësive për t'u arritur nga masat. Si mund t'i plotësonin të krishterët nevojat e masave qytetare? A ishte njeriu thjesht një produkt i forcave të evolucionit? Të krishterët pësuan një ndarje serioze në lidhje me mënyrat se si duheshin trajtuar këto probleme. Pa pasur mbështetjen tradicionale nga shteti, shumë protestantë u bashkuan në shoqëri vullnetare, për t'iu shërbyer të varfërve dhe të shtypurve, si edhe përta çuar ungjillin në vende të tjera.

Epoka e përparimit

Kapitulli 36

RESTAURIMI I FORTESAVE

Katolicizmi në epokën e përparimit

Në skajin lindor të Parisit, ndodhej një fortesë e vjetër feudale, e përdorur prej shumë kohësh si burg. Propaganda popullore e kishte bërë atë simbol të tiranisë mbretërore. Nëpër qelitë e saj dergjeshin mbrojtës të flaktë të popullit të shtypur. Guvernatori Dë Loné⁹⁰⁸ e ruante Bastijën⁹⁰⁹ me një garnizon prej 110 ushtarësh.

Herët, në mëngjesin e 14 korrikut 1789, në një shesh të vogël para portës së jashtme të burgut, filloi të mblidhej një grumbull njerëzish. Pas pak, grumbulli u zmadhua dhe po kështu edhe zhurma. Njerëzit filluan të shtyheshin drejt portës së madhe. Disa patriotë guximtarë u ngjitën lart dhe këputën zinxhirët e urës së lëvizshme, duke iu bërë të mundur mësymësve që të hynin në oborrin e jashtëm.

Duke e ndier egërsinë e turmës, Dë Loné ra dakord që ta dorëzonte fortesën, me kusht që ai dhe njerëzit e tij të lireshin të lirë. Por, sapo u hapën portat e oborrit të brendshëm, mësymësit hynë brenda me furi, e kapën Dë Lonénë dhe e vranë.

Nga burgu dolën shtatë viktima të tiranisë: pesë kriminelë ordinerë dhe dy të çmendur. Mes tyre nuk kishte asnjë patriot! Faktet e neveritshme të 14 korrikut 1789 u shndërruan me shpejtësi në vepra heroike të Revolucionit Francez⁹¹⁰.

LINDJA E NJË EPOKE TË RE

Historianët e konsiderojnë atë ngjarje vendimtare si lindjen e një epoke të re: epoka e përparimit (1789-1914). Bastija ishte simbol i regjimit të vjetër: i sundimit absolut të monarkëve dhe i shoqërisë konservatore feudale, e cila përbëhej nga Kisha Katolike, aristokratët e pasur dhe vegjelia e pafuqishme. Ajo turmë zhurmëmadhe ishte shenja e epokës së re, e shekullit të nëntëmbëdhjetë, dhe i të drejtave të njeriut të zakonshëm.

Terreni i fortë i besimit popullor në këtë epokë të re ishte doktrina e përparimit njerëzor. Në qoftë se trazira dhe gjakderdhja, që ndodhën pas rënies së Bastijës, ngritën pyetje të reja në lidhje me kushtet që duhen ndjekur në rrugën drejt përparimit, shumë pak njerëz e vunë në dyshim se historia po lëvizte lart në një mënyrë të pashmangshme. Raca njerëzore po përmirësohej dhe po bëhej më e lumtur. Sidoqoftë, ky ishte besimi i tyre i ri.

Krishterimi depërtoi e ia doli mbanë edhe në këtë periudhë plot trazira, por në kushte shumë të vështira. Shekulli i nëntëmbëdhjetë u përfshi nga rryma dhe kundërryma të shumta, dhe të krishterët e patën shpeshherë të vështirë që të gjenin rrugën e duhur. Protestantët e ndienë këtë ndikim, por Kisha Katolike Romane, për shkak të lidhjes së saj prej shumë kohësh me rendin e vjetër, pa se shumë prej thesareve të saj që vinin nga e kaluara, u fshinë dhunshëm nga erërat e kohëve moderne.

Ungjilli demokratik i Revolucionit Francez u mbështet më shumë në glorifikimin e njeriut, sesa në lavdërimin e Perëndisë. Kisha e Romës e kuptoi këtë dhe e goditi herezinë me forcë, ashtu siç kishte bërë gjithnjë. Ajo e kuptoi më qartë se shumë kisha protestante, se djalli, kur e ka diçka në favor të tij, është demokratik.

Edhe sikur dhjetë mijë njerëz ta thonë një gënjeshtër, ajo nuk bëhet e vërtetë. Ky është një mësim i rëndësishëm, i marrë nga epoka e përparimit, për të krishterët e çdo brezi. Liria për të votuar dhe mundësia për të mësuar nuk e garantojnë arritjen e utopisë. Besimi i krishterë ka ngulur këmbë gjithmonë se e meta në natyrën njerëzore është më thelbësore, sesa çdo e metë e institucioneve shoqërore apo politike të njerëzve.

Aleksis de Tokëvil⁹¹¹, i cili vizitoi Shtetet e Bashkuara të Amerikës gjatë shekullit të nëntëmbëdhjetë, lëshoi një paralajmërim në studimin e tij klasik *Mbi demokracinë* në Amerikë. Ai tha se në Shtetet e Bashkuara të Amerikës nuk ekziston as aristokracia, dhe as tirania mbretërore. Megjithatë, Dë Tokëvili bëri një pyetje: “A nuk parashtron në vetvete një kërcënim fatal, kjo *barazi kushtesh e paprecedentë: tiraninë e shumicës?*” Dë Tokëvili paralajmëroi se, në proceset e qeverisjes, sundimi i shumicës mund të nënkuptojë shtypjen e pakicës, një kontroll që vjen nga prirjet e ndryshueshme dhe të paqëndrueshme të publikut, dhe jo nga udhëheqja e arsyeshme.

Për fat të keq, duke i rezistuar ungjillit të njeriut të zakonshëm, Kisha e Romës u përpoq që ta kthente pas rrotën e historisë. Ajo u përpoq që të ngrinte një fortesë mesjetare në rrugën drejt përparimit, prandaj masat e gjera të njerëzve kaluan në krahun tjetër. Pyetja është pse. Pse i pa me kaq frikë katolicizmi lëvizjet popullore të kohës?

Erërat e epokës së re u parashikuan nga thirrja e kushtrimit të Revolucionit Francez: “Liri, barazi dhe vëllazërim.”⁹¹²

Termi liri këtu nënkuptonte lirinë individuale në arenën politike dhe ekonomike. Kur mbrojtësit e saj flisnin për *lirinë*, ata shpesh nënkuptonin *liberalizmin*, por numri i shumtë i kuptimeve që ky term ka në gjuhën angleze e bën të vështirë që ta përdorësh thjesht. Liria në një kuptim social mund të përfshijë Ronald Reganin⁹¹³ dhe Ted Kenedin⁹¹⁴, për shkak se të dy ata synonin (ashtu si edhe partitë përkatëse të tyre) maksimizimin dhe zgjerimin e lirisë personale; ata ndryshojnë në mënyrën se si duhet arritur liria dhe se ç'pamje ka ajo. E megjithatë, ne vazhdojmë që të flasim për lirinë si synimi për t'u arritur. Sigurisht, liberalizmi në politikë dhe liberalizmi në fe nuk janë aspak e njëjta gjë.

Liberalët e politikës, në fillim të shekullit të nëntëmbëdhjetë, ishin zëra të klasës së mesme. Ata donin që të kishin të drejtën për të votuar, si edhe kontrollin e qeverive përfaqësuese. Për sa u përket çështjeve që kishin të bënin me paratë, ata dëshironin liri për të ndërtuar fabrika dhe për të mbledhur pasuri, pa ndërhyrjen e qeverive (*laissez faire*⁹¹⁵).

Termi i dytë, barazia, kishte të bënte me të drejtat e njerëzve, pavarësisht nga sfondi i tyre familjar apo nga pozita financiare. Gjatë shekullit të nëntëmbëdhjetë, fshatarët dhe punëtorët në qytet u përpoqën që të fitonin barazi politike me klasën e mesme, prandaj mbështetën filozofitë sociale, të cilat mbronin të drejtat e tyre. Por, ndërkohë që klasa e mesme, zotëruesit e pronave dhe baronët e biznesit, trumbetonin doktrinën e *laissez faire*, klasa punëtore kërkonte barazi nëpërmjet një filozofie rivale të quajtur *socializëm*. Përfitimet për punëtorët do të vinin ose me evolucion brenda një kuadri demokratik, ose me revolucion, sipas shembullit marksist.

Ideja e tretë, vëllazëria, përfaqësonte një ndjenjë të fuqishme miqësie shoqërore që shpërtheu në shekullin e nëntëmbëdhjetë. Rebelët që hynë me forcë në Bastijë ishin të bashkuar nga një ambicie për të qenë vetë zotër të territorit të tyre dhe të fateve të kombit. Me pak fjalë, ata shtyheshin nga *nacionalizmi*, i cili shpërtheu jo vetëm nëpër të gjithë Europën e shekullit të nëntëmbëdhjetë, por që, në shekullin e njëzetë, përfshiu edhe Azinë e Afrikën.

Të gjitha këto rryma dhe shumë të tjera si këto, u futën me vrull edhe nëpër kisha gjatë epokës së përparimit, por askush nuk e kishte parashikuar shkatërrimin që do të sillnin në Kishën e Romës, e cila ishte lidhur fort me traditën.

Në prag të Revolucionit Francez, Kisha Katolike Romake po ngrohej në diellin e lavdisë së rendit të vjetër. Për një mijë vjet, ajo kishte shenjtëruar strukturat e Europës feudale. U kishte dhënë bekimin hyjnor sundimeve të mbretërve dhe martesave të fisnikëve. Ashtu si këta monarkë dhe aristokratë, edhe Kisha nuk i kishte kushtuar shumë vëmendje pafuqishmërisë së fshatarëve dhe klasës së mesme në rritje. Në shoqërinë europiane të shekullit të tetëmbëdhjetë, lindja në familje

fisnike dhe thirrja e shenjtë kishin rrjedhime shumë më të mëdha se intelijenca, arritjet dhe pasuria, të cilat ishin pothuajse asgjë.

Në popullsinë e përgjithshme të Francës, prej 25 milionë banorësh, vetëm 200 mijë prej tyre iu përkisnin klasave të privileguara: fisnikërisë dhe klerit. Këto dy grupe kontrollonin pothuajse gjysmën e tokës së vendit dhe mbanin pozicionet më të mira në qeveri. Fshatarët, 80 përqind e popullsisë, lëngonin nën barra të padurueshme, përfshirë këtu edhe taksat e rënda ndaj kishës dhe shtetit. Klasa e mesme kishte pasuri, por jo përgjegjësi, inteligjencë, por jo autoritet, dhe aftësi, por që nuk ia përfillte askush. Ndryshimi rrënjësor ishte thjesht çështje kohe - një kohe më të shkurtër se ç' mund t'ia merrte dikujt mendja.

ETHET REVOLUCIONARE

Epoka e iluminizmit krijoi majanë për ndryshim, por pjesa më e madhe e kësaj majaje shprehej me fjalë, më tepër sesa me vepra. Duke filluar që nga vitet 1760, vendet e ndryshme filluan të ndiejnë ethet e trazirave politike. Në shtetet e vogla si Gjeneva⁹¹⁶ dhe në shtetet e mëdha si Anglia, rendi i institucionalizuar u sfidua nga politikanët radikalë. Në çdo vend, kërkesat e tyre bazë ishin të njëjta: e drejta për të marrë pjesë në politikë, e drejta për të votuar dhe e drejta për të pasur liri më të madhe shprehjeje.

Revolucioni Amerikan në vitet 1770, i frymëzoi këta radikalë në Europë. Ai dha një mësim të madh për t'u menduar dhe ndoshta për t'u imituar. Për vëzhguesit europianë, kolonët amerikanë ishin njerëz të vërtetë të iluminizmit: racionalë, e megjithatë të mbushur me një pasion për barazi, paqedashës, e megjithatë gati për të luftuar për lirinë. Me sigurimin e lirisë, duke luftuar kundër një fuqie të jashtëzakonshme perandorake, kolonët vërtetuan se idetë e iluminizmit funksiononin. Ato u provuan në laboratorin më të vështirë në botë, të cilit dëshironte t'ia nënshtonte të gjitha idetë e veta iluminizmi, që është përvoja.

Në Francë, që ishte vendi më i populluar i Europës, kishte një sasi të madhe provash për falimentimin politik dhe ekonomik. Qeveria po merrte hua të stërmëdha nga bankat europiane dhe po falsifikonte dokumentet për ta mbajtur të fshehur gjendjen e vërtetë të financave të veta. Përveç kësaj, jeta luksoze e zyrtarëve të kishës dhe një sërë të vjelash të këqija në industrinë strategjike franceze të prodhimit të verës, krijuan një atmosferë trazirash.

Mbreti Luigji XVI⁹¹⁷ u përpoq të bënte disa rregullime. Në vitin 1789, ai mblodhi Përfaqësinë e Përgjithshme⁹¹⁸, një asamble kombëtare, në të cilën përfaqësoheshin tri grupet tradicionale ose shtresat në shoqërinë franceze: kleri, fisnikëria dhe populli i zakonshëm.

Kundërshtia shpërtheu menjëherë, kur u fol se si duhej t'i menaxhonte asambleja çështjet e veta. Ajo nuk ishte mbledhur që prej 175 vjetësh, dhe autoriteti i saj nuk ishte i përcaktuar mirë. Historiani Piter Geji⁹¹⁹, shkruan kështu:

“Aristokracia dhe kleri, duke synuar që të ruanin privilegjet e tyre tradicionale, dëshironin që secili grup të votonte si një i plotë. Kjo do t'ua linte kontrollin e asamblesë klasave të larta. Populli i zakonshëm, i cili përbënte grupin e tretë, dëshironte që çdo njeri të votonte si individ. Meqenëse përfaqësimi i tyre në asamble ishte rritur atëherë deri në 50 për qind të anëtarësisë së përgjithshme dhe, duke menduar se do të kishin mbështetjen e liberalëve në dy grupet e tjera, ata mendonin se kjo do t'iu jepte kontrollin numerik.

Trazira popullore mbi këtë çështje u shtua shumë dhe ndjenja revolucionare u rrit. Kur mbreti nuk i plotësoi kërkesat e grupit të tretë, popullsia e zakonshme u shkëput nga Përfaqësia e Përgjithshme dhe krijoi Asamblenë e vet Kombëtare.”

Më 14 korrik 1789, turmat e zemëruara të Parisit sulmuan Bastijën: Kurora mbretërore nuk ishte më në gjendje që të ruante rendin; që prej atij momenti, popullata franceze u llogarit si forcë politike. Nga fundi i gushtit të të njëjtit vit, shumica e privilegjeve feudale tradicionale të aristokracisë franceze ishte anuluar, dhe ishte miratuar një ligj shumë i guximshëm: “Deklarata e të drejtave të njeriut dhe qytetarit.”

Kjo Deklaratë kodifikoi shumicën e kërkesave të iluminizmit; shpalli se të drejtat natyrore të njeriut: “liria, prona, siguria dhe rezistenca ndaj shtypjes” ishin të shenjta dhe të patjetërsueshme; ajo mbrojti të drejtën e njerëzve për të shprehur lirisht mendimet; ndaloi arrestimet arbitrare dhe mbrojti të drejtat e të akuzuarve. Gjithashtu, shpalli se Franca nuk ishte pronë private e monarkëve, por një komb sovran në dorë të njerëzve të tij!

Në dhjetë vitet e shkurtra përpara fundit të shekullit, Franca formoi një republikë, ekzekutoi një mbret, themeloi një regjim efektiv revolucionar (ndonëse të ndarë në fraksione) dhe kaloi përmes një periudhe pështjellimi, e cila përfundoi me një *grusht shteti* dhe me ardhjen në pushtet të gjeneralit Napoleon Bonapart⁹²⁰. Përgjatë gjithë kësaj kohe, kombi francez u gjend vazhdimisht i përfshirë në luftëra me pjesën tjetër të Europës.

Kisha e Romës ishte bërë kaq shumë pjesë e rendit të vjetër, saqë revolucionarët e bënë objekt të veçantë sulmi. Në fillim të viteve 1790, Asambleja Kombëtare revolucionare u përpoq që ta reformonte Kishën sipas idealeve të iluminizmit. Ajo siguroi të ardhura të mira për drejtuesit e famullive dhe ripërcaktoi kufijtë e dioqezave, të gjitha për mirë. Por, kur Asambleja eliminoi çdo kontroll të Papës në Kishën Franceze dhe vendosi një betim të detyruar besnikërie për klerikët, kjo e ndau Kishën më dysh. Në pothuajse çdo qytet dhe fshat të Francës, u krijuan dy kampe katolike në kundërshtim me njëri-tjetrin: kleri kushtetues, që e pranoi betimin, dhe ai jokushtetues, që e refuzoi.

Udhëheqësit e Revolucionit bënë që 30 mijë deri në 40 mijë priftërinj të largoheshin nga qytetet e tyre të lindjes dhe të merrnin rrugën e mërgimit ose të fshiheshin⁹²¹. Kjo gjë u vërtetua më pas se ishte vetëm preludi i ngjarjeve. Revolucioni filloi të marrë një karakter fetar të vetin. Përpilimi i kalendarit të ri i hoqi të gjitha shenjat e krishterimit dhe ngriti lart kultin e arsyes. Pas pak kohësh, kishat e krahinave u kthyen në “tempuj të Arsyes” dhe, në katedralen e Shën Mërisë⁹²², revolucionarët ngritën në fron një aktore mbi altarin e lartë, si “perëndeshë të arsyes”. Kjo përcaktoi qëndrimin edhe për provincat. Vajza të vogla të veshura si Arsyeja, Liria ose Natyra, udhëhiqnin turmat nëpër qytete, drejt altarëve të ngritur për fenë e re të Revolucionit.

Nga viti 1794, kjo parodi e krishterimit shteroi si forcë, dhe një dekret, në fillim të vitit tjetër, garantoi ushtrimin e lirshëm të çdo feje në Francë. Në të gjithë vendin, katolikët iu kthyen altarit. Kisha e Romës, nga ana tjetër, nuk e harroi kurrë këtë: Liria nënkuptonte adhurimin e perëndeshës së arsyes!

Kur Napoleoni mori në dorë frenat e pushtetit, ai pati logjikën e shëndoshë që të siguronte një marrëveshje me Papën, marrëveshjen e vitit 1801, dhe i riktheu Kishës së Romës vendin e veçantë që ajo kishte në Francë. Ajo u thirr “feja e shumicës dërrmuese të francezëve”, por tashmë Kisha e kishte humbur pozicionin e mëparshëm të pushtetit. Franca dhe pjesa tjetër e Europës nuk do t’i ktheheshin më kurrë asaj shoqërie, e cila mbahej nga aleanca e fronit me altarin. Kisha e Romës nuk e pranoi kurrë liberalizmin. Arsyet nuk janë të vështira për t’u gjetur.

KATOLICIZMI KUNDËR LIBERALIZMIT

Zoti dhe apostujt e Tij nuk shpenzuan shumë kohë për të folur për lirinë dhe pavarësinë personale apo për të drejtën e njeriut për të shprehur mendimet e veta.

Përgjatë mesjetës dhe Reformacionit, aksioma e Augustinit se liria vjen nga hiri dhe jo hiri nga liria, kishte qenë baza e organizimit dhe imponimit të besimit të krishterë. Për të qenë vërtet i lirë, njeriu duhej të ishte në një gjendje shpëtimi, kështu që, përgjatë këtyre shekujve, të krishterët nuk kishin shumë entuziazëm për idenë e lirisë së papërshtatshme të njeriut: liria në kuptimin politik.

Por, gjatë shekullit të nëntëmbëdhjetë, ideja se kushdo duhej të ishte aq i lirë, sa të ishte e mundur, po afrohej. Po cili është kufiri i “së mundshmes”?

Liria në një kuptim të lashtë

Liria, në sfonde të shumta të lashta, nënkuptonte shumë më tepër sesa konceptin e thjeshtë që një individ mund të zgjedhë një rrjedhë të vepruari. Liria, në mënyrë tipike, lidhej me natyrën. Njerëzimi zotëronte një natyrë të tijën ose një thelb të vetin. Si pasojë, në përputhje me natyrën e qenieve njerëzore, njerëzit mundeshin që, për shembull, të mendonin dhe të arsyetonin duke shfaqur një potencial të madh. Liria ishte e lidhur me një person, i cili ishte në gjendje që të jetonte po aq mirë sa ç’pritej nga njerëzit, si edhe të kalonte një jetë në pajtim me natyrën e njerëzve. Një njeri, i cili zvarritet me këmbë dhe duar në llucë, nuk do të ishte për t’u lavdëruar, për shkak se një qenie njerëzore kishte vendosur që, në këtë mënyrë, të sillej si një derr. Liria ishte diçka fisnike dhe e rëndësishme, sepse një njeri mund të synonte qëllimin e të jetuarit në lartësinë e natyrës njerëzore dhe të potencialit njerëzor. Pengesat sociale, të cilat e kufizonin përparimin e një personi, duhej të hiqeshin kurdoherë që kjo gjë të ishte e mundur. Njerëzit, sot, e kuptojnë shpesh lirinë si diçka të veçuar nga natyra. Ata nuk dëshirojnë që të jenë të lirë, në mënyrë që të bëhen një version i mirë i asaj që janë (sipas natyrës); ata mendojnë se liri do të thotë që ata të jenë në gjendje të vendosin se çfarë duan që të bëhen. Në mënyrë të ngjashme, të kuptuarit e hershëm për sa i përket “lulëzimit njerëzor” apo lumturisë njerëzore lidhej me të qenit një njeri i mirë ose me arritjen e të bërit një njeri i mirë, dhe jo thjesht me të ndjerit mirë. Për shembull, Aristotelit do t’i dukej diçka e çuditshme që kultura jonë bashkëkohore mund të gjejë kënaqësi te dikush, i cili po ndihet mirë, ndërkohë që nuk është i mirë. Sërish, të jetuarit në sinkroni me natyrën e vetë qenies ishte diçka thelbësore për lirinë dhe lumturinë. Etërit themelues amerikanë e merrnin si të mirëqenë këtë koncept të lashtë të natyrës, kur flisnin për jetën, lirinë dhe lumturinë. Konceptet bashkëkohore të lirisë varfërohen shpesh nga krahasimi që u bëhet atyre.

“Liria e gjithsecilit, - ka shkruar Xhon Stjuart Milli⁹²³, - kufizohet nga liria e të gjithëve.” Kjo përcaktonte të mundshmen. Liria nënkuptonte të drejtën për të pasur mendimet e tua, për t’i përhapur mendimet e tua dhe për t’u sjellë sipas po këtyre mendimeve, por kjo i nënshtrohej një lirie të ngjashme për secilin pjesëtar të komunitetit.

Në praktikë, kjo nënkuptonte një qeveri kushtetuese, e cila i ruan liritë civile të të gjithëve, duke përfshirë këtu lirinë për të adhuruar sipas zgjedhjes personale. Papët ndienin neveri për këtë mendim.

Kur perandoria e Napoleonit u rrëzua, në vitin 1815, dhe ai u syrgjynos në një ishull të shkretë⁹²⁴ në Oqeanin Atlantik, mbretërit absolutistë u përpoqën ta rifitonin terrenin që kishin humbur. Por kthimi te monarkia ndeshi me një rezistencë të fuqishme nga liberalët në mbarë Europën.

Kryengritjet e para liberale në Spanjë dhe Itali u shtypën lehtësisht. Por suktesi liberal në mposhtjen e mbretërve të rikthyer të Francës (1830)⁹²⁵ siguroi premtimin për ndryshim. Viti i rëndësishëm ishte 1848, kur revolucioni liberal triumfoi përkohësisht në pothuajse çdo kryeqytet të Europës⁹²⁶.

Gjatë gjithë atyre viteve, papët në fron - Leoni XII⁹²⁷, Piu VIII⁹²⁸ dhe Gregori XVI⁹²⁹ - nuk ishin njerëz të këqij. Ata thjesht refuzuan që t’i bashkoheshin shekullit të nëntëmbëdhjetë. Vazhduan që ta mbronin të kaluarën dhe e humbën kontaktin me lëvizjen e kohës së tyre. Asnjëri prej tyre nuk e kuptoi me të vërtetë botën e re që u bë e njohur nga Revolucioni Francez. Nuk e kuptuan dot kurrë se si ta luftonin atë apo se si ta kthenin atë në katolike.

Liberalizmi propozonte mposhtjen e të gjithave të këqijave që po e shkatërronin njerëzimin dhe, në këtë betejë, ai jo vetëm që e refuzoi ndihmën e Kishës Katolike Romane, por edhe këmbënguli që kisha nuk kishte të drejtë të shprehte pikëpamjet e veta për moralitetin në jetën publike. Politika është e pavarur nga etika e krishterë. Katolikët romanë ishin qytetarë të thjeshtë me të gjitha të drejtat e qytetarëve të thjeshtë, por asgjë më tepër.

Simboli më i qartë i lidhjeve të Papatit me të kaluarën ishin Shtetet Papale në Itali, sepse në to, Papa ishte jo vetëm udhëheqës frymëror, por edhe sovran tokësor. Për shekuj me radhë, Italia kishte qenë thjesht një shprehje gjeografike. Ajo përfshinte shtatë shtete italiane, të cilat iu shtoheshin territoreve të Papatit që nga juglindja e Romës e përgjatë të gjithë gadishullit.

Në mesin e shekullit të nëntëmbëdhjetë, lindi në Sardenjë një lëvizje për bashkimin e Italisë. Ajo u quajt *Risorgimento*: Rilindje⁹³⁰. Kishte si synim rrëzimin e të gjitha fuqive të huaja në Itali, si edhe bashkimin e të gjithë gadishullit në një komb modern italian. Kjo frymë revolucionare nuk mund ta toleronte vazhdimësinë e Shteteve Papale, një shtet mesjetar në zemër të Italisë, i cili qeverisej nga parime të ngurta absolutiste. Pas vitit 1849, Shtetet Papale kishin

tërhequr kaq shumë urrejtje mbi vete, sa që mbroheshin vetëm nga bajonetat franceze.

Liberalët e mirëpritën në fillim papa Piun IX⁹³¹ (1846-1878). Ai ishte njeri i butë, i mirë dhe mirëdashës, dhe liberalët e morën për reformator të vërtetë kur, më 14 mars 1848, ai iu dha Shteteve Papale një kushtetutë, e cila i lejonte popullit një shkallë të moderuar pjesëmarrjeje në qeveri. Disa filluan të ëndërronin për një federate italiane nën drejtimin e Papës. Por Piu ndryshoi mendje papritur për Shtetet Papale, kur revolucionarët vranë ministrin kryesor të Papës, kontin Pelegrino Rosi⁹³². Në Romë shpërtheu Revolucioni, ndërsa Piu u detyrua të arratisesh. Me ndihmën e ushtrisë franceze, ai e rifitoi Romën dhe Shtetet Papale, por kësaj here Piu këmbënguli për një kthim te sundimi i vetër absolutist.

Zemërimi i kundërshtarëve të tij u rrit dhe, lëvizja për bashkim kombëtar, e kryesuar nga mbreti Viktor Emanueli II i Sardenjës⁹³³ (1849-1878), u zmadhua si një ortek, i cili nuk mund të përmbahej më. Në vitet 1859-1860, pjesë të mëdha të Shteteve Papale ranë në duart e nacionalistëve. Në mars të vitit 1861, Viktor Emanueli u shpall në Firence mbret i Italisë.

Vetë Roma mbrohej ende nga një garnizon francez, por, kur Lufta FrankoPrusiane⁹³⁴ e bëri të detyrueshme tërheqjen e trupave franceze për në atdhe, nacionalistët italianë e pushtuan menjëherë Romën. Pas një bombardimi të shkurtër, më 20 shtator 1870, qyteti u dorëzua. Pas më tepër se një mijë vjetësh, Shtetet Papale pushuan së ekzistuari.

Piu IX u tërhoq në Vatikan. Në qershor të vitit 1871, Viktor Emanueli e transferoi në Romë rezidencën e vet, duke mos i marrë fare parasysh protestat dhe shkishërimin që i bëri Papa. Qeveria e re i ofroi Papës një financim vjetor, së bashku me ushtrimin e lirë dhe të papenguar të të gjitha funksioneve të tij frymërore. Por Piu e refuzoi me zemërim këtë ofertë dhe i vazhdoi protestat si “i burgosuri i Vatikanit”⁹³⁵. Ai ua ndaloi katolikëve italianë që të merrnin pjesë në zgjedhjet politike. Por kjo vetëm sa iu la fushë të lirë radikalëve. Si rezultat, doli një prirje e re antiklerike në rritje në qeverinë italiane. Kjo gjendje e papëlqyeshme, “Çështja romane”⁹³⁶, siç u quajt, nuk solli asnjë zgjidhje, deri në kohën kur Benito Musolini⁹³⁷ firmosi Traktatin Lateran⁹³⁸ në shkurt të vitit 1929. Në këtë traktat, Papa hiqte dorë nga të gjitha pretendimet në lidhje me Shtetet e mëparshme Papale dhe morri sovranitet të plotë mbi Shtetin e vogël të Vatikanit.

PAGABUESHMËRIA E PAPËS

Megjithatë, viti 1870 shënon jo vetëm fundin e sundimit tokësor të Papës, por edhe të shpalljes së autoritetit suprem të Peshkopit të Romës dhe të doktrinës së pagabueshmërisë së Papës. Kjo është më shumë se diçka simbolike. Këshilli i Parë i Vatikanit⁹³⁹ përfaqësonte kulmin e një lëvizjeje të quajtur *ultramontanizëm*⁹⁴⁰. Kjo shprehje do të thotë “përtej maleve” (Alpeve) dhe nënkupton përkushtimin ndaj Romës.

Pas Revolucionit Francez, në atë vend plot trazira u rrit një lloj besnikërie e veçantë për Papatin. Pas trazirave të viteve revolucionare dhe napoleonike, disa katolikë e paraqitën Papatin si burimin e vetëm të rendit civil dhe moralitetit publik. Ata pretendonin se vetëm papët ishin në gjendje që ta rregullonin shoqërinë e shkatërruar njerëzore dhe se vetëm një kler i pavarur nga shteti dhe i udhëhequr fuqimisht nga një papë i pagabueshëm, udhëheqës i padiskutuar i Kishës, kishte prestigjin dhe fuqinë e kërkuar për ta mbrojtur lirinë frymërore nga tirania e pushtetit politik.

Pra, pagabueshmëria u shfaq si një kusht i pashmangshëm, i nevojshëm dhe i qartë për të pasur një Papat të frytshëm. Kisha duhet të jetë monarki, në përputhje me vullnetin të Perëndisë. Pagabueshmëria ishte për papët, ashtu siç ishte sovraniteti për mbretërit laikë; pagabueshmëria nuk ishte asgjë më tepër sesa sovraniteti në fushën e frymës dhe të Kishës. Në këtë mënyrë, monarkët e bindur mund t’ia transferonin Kishës dhe Papatit konceptet që kishin për autoritetin politik.

Nga mesi i shekullit, kjo linjë mendimi tërhoqi një numër të madh ndjekësish katolikë. Papa e nxiti atë me të gjitha mënyrat e mundshme. Një botim jezuit shpjegonte se, kur meditonte Papa, Perëndia mendonte brenda tij. Filluan të shfaqeshin gjithashtu himne, të cilat i drejtoheshin më shumë papës Piu IX, sesa Perëndisë; madje, disa guxuan që ta quajnë Atin e Shenjtë “zëvendës Perëndia i njerëzimit”.

Më 8 dhjetor 1854, Piu IX e shpalli si dogmë besimin tradicional se Maria ishte ngjizur pa mëkatin fillestar. “Është një e vërtetë e deklaruar besimi se Maria, në momentin e parë të ngjizjes së saj, u lirua nga një hir i veçantë prej mëkatit fillestar, për shkak të meritave të Krishtit.” Subjekti i vendimit nuk ishte i ri, por mënyra me të cilën u shpall ishte e re. Ky nuk ishte një vendim i marrë nga ndonjë këshill, por një përcaktim *ex cathedra*⁹⁴¹ nga ana e Papës. Kjo shprehje do të thotë “nga katedra”, që është roli zyrtar mësimor brenda Kishës.

Pyetjet shpërthyen nga të gjitha anët. A mundet që Papa, i vetëm, pa këshillin, të vendosë dhe të shpallë dogmat? Kisha po përballej me çështjen më të madhe të

Këshillit të Parë të Vatikanit. Shpallja solemne e ngjizjes së pamëkat të Marisë, u pranua nga 54 kardinalë dhe 140 peshkopë, por vendimi u mor vetëm nga Papa.

Dhjetë vjet më vonë, në dhjetor të vitit 1864, ndërsa nacionalistët italianë po ua shtrëngonin lakun rreth qafës Shteteve Papale, papa Piu IX u dërgoi të gjithë peshkopëve të Kishës një *enciklikë* (qarkore) apo letër papnore.

Në të, ai përfshiu edhe një *Përmbledhje gabimesh*⁹⁴², një përmbledhje të 80 të këqijave në shoqërinë moderne. Me fjalë të qarta, ai i shpalli luftë socializmit, racionalizmit, lirisë së shtypit, lirisë së fesë, shkollave publike, shoqërive biblike, ndarjes së kishës nga shteti, si dhe një sërë demonësh të tjerë të epokës së përparimit. Ai e përfundoi letrën duke i kundërshtuar ata që thonë: “Papa i Romës mundet dhe duhet që të pajtohet dhe të arrijë në marrëveshje me përparimin, liberalizmin dhe qytetërimin modern.”

Piu IX nuk donte të mbante bisedime paqeje me botën moderne. Kisha duhej t’i forconte radhët rreth udhëheqësit të saj të pagabueshëm dhe të përgatitej për një betejë të gjatë.

Për t’ia forcuar duart Mëkëmbësit të Krishtit, Piu përgatiti disa plane për një këshill të përgjithshëm të Kishës. Ai caktoi një bashkësi përgatitore kardinalësh (më 9 mars 1865), mori në mirëbesimin e tij shumë peshkopë të tjerë, dhe, me rastin e përvjetorit të 1800-të të Pjetrit dhe Palit (viti 1867), shpalli para më shumë se 500 peshkopëve planin e tij për të thirrur një këshill. Këshilli u hap në Romë, më 8 dhjetor 1869.

Çështja që kishte mbetur pezull ishte ajo e përcaktimit të pagabueshmërisë së Papës. Ky koncept paraqiste në vetvete vështirësi jo të mëdha; katolikët nuk kishin shumë dyshim se Papa, si pasardhës i Pjetrit, zotëronte një autoritet të veçantë mësimi. E vetmja çështje ishte se sa larg shkonte ky autoritet, nëse mund të ushtrohej ai në mënyrë të pavarur nga këshillat dhe kolegji i peshkopëve, dhe se çfarë parakushtesh duhej të plotësoheshin.

Në këshill, peshkopi Hifëlë i Rotenburgut⁹⁴³, autori i ditur i veprës së famshme *Historia e këshillave*⁹⁴⁴, dhe peshkopi Shtrosmajer⁹⁴⁵ i qytetit Gjakovo⁹⁴⁶ në Bosnjë, ishin ata që udhëhoqën kundërshtimin ndaj një koncepti të tillë; ata u mbështetën edhe nga shumë kardinalë e peshkopë të tjerë; mes tyre ishin edhe shumica e përfaqësuesve nga Gjermania.

Në votimin e parë të 13 korrikut 1870, 451 etër të këshillit votuan në favor të konceptit të pagabueshmërisë, 88 e kundërshtuan dhe 62 e pranuan me rezerva. Shumë prej atyre që e kundërshtuan mendonin thjesht se nuk ishte koha e duhur.

Pas diskutimesh të mëtejshme, një numër prej tyre nuk ishin ende të qartë, por, për të mos krijuar ndonjë skandal, 55 peshkopë, duke marrë lejen e Papës, u larguan nga Roma përpara votimit përfundimtar. Votimi përfundimtar, më 18 korrik, rezultonte me 533 vota pro doktrinës së pagabueshmërisë. Vetëm dy vota kundër.

Kështu, Këshilli theksoi dy të vërteta themelore: parësia e Papës dhe pagabueshmëria e Papës.

Së pari, si pasues i Pjetrit, Mëkëmbës i Krishtit, dhe si kreu suprem i Kishës, Papa ushtron autoritet të plotë dhe të drejtpërdrejtë mbi të gjithë Kishën, si edhe mbi peshkopët si individë. Ky autoritet ushtrohet mbi të gjitha çështjet e besimit dhe të moralit, si dhe mbi ato që kanë të bëjnë me disiplinën dhe administrimin e kishës. Kështu, peshkopi si individ ka detyrimin e një bindjeje të plotë ndaj Papës, “jo vetëm në çështje të besimit dhe të moralit, por edhe në ato të sjelljes dhe të administrimit të kishës.”

Së dyti, kur Papa, në kapacitetin e tij zyrtar (*ex cathedra*), merr një vendim përfundimtar në lidhje me të gjithë Kishën, për ndonjë çështje besimi dhe morali, ky vendim në vetvete është i pagabueshëm dhe i pandryshueshëm, dhe nuk kërkon një leje të mëparshme nga Kisha.

Këshillit iu desh ta ndërpriste punën menjëherë pas votimit mbi pagabueshmërinë. Shpërthimi i Luftës Franko-Prusiane (më 19 korrik 1870) i detyroi shumë prej etërve të këshillit që të ktheheshin në vendet e tyre. Më vonë, pushtimi i Romës nga nacionalistët italianë, më 20 dhjetor 1870, e shkatërroi çdo shpresë vazhdimësie. Nuk prishte punë: puna e vërtetë jetike ishte përfunduar që më parë. Këshilli ia doli mbanë që, siç mund të thuhet, ta restauronte Bastijën.

E gjithë strategjia e ultramontanistëve, të udhëhequr nga Piu IX, e ndryshoi jetën e katolikëve romanë për të gjithë brezat që do të vinin më vonë. E rrethuar nga forca armiqësore, si: liberalizmi, socializmi dhe nacionalizmi, Roma zgjodhi të zmbrespaj për t’u strehuar e sigurt mbrapa mureve të një Papati të lartësuar dhe të pagabueshëm. Për fat të keq, fortesat kanë një të metë të madhe. Ato të mbysin e të lënë pa ajër. Nuk të lejojnë zgjerim mendimi, dhe pas pak kohësh fillon të mendosh se e vetmja botë që ka rëndësi ndodhet brenda këtyre mureve.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Bokenkotter, Thomas. *A Concise History of the Catholic Church*. New York: Doubleday, 1977.

Hughes, Philip. *A Popular History of the Catholic Church*. New York: MacMillan, 1957.

*Jadock, Darrell. *Catholicism Contending with Modernity*. Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Johnson, Paul. *A History of Christianity*. New York: Atheneum, 1983.

Vidler, Alec R. *The Church in an Age of Revolution: 1789 to the Present Day*. New York: Penguin Books Inc., 1961.

NJË FRONT I RI SHOQËROR

Anglia e shekullit të nëntëmbëdhjetë

Më pri, ti, o Dritë e ëmbël, mes trishtimit rreth e qark, Përpara
më udhëhiq!
Nata është e errët dhe prej shtëpisë jam larg! Përpara
më udhëhiq!

Këto vargje që këndohen sot nga miliona njerëz, u shkruan në vitin 1833, nga Xhon Henri Njumani⁹⁴⁷, teksa po kthehej për në Angli nga Sicilia. Solemniteti i vargjeve na kujton ata njerëz shumë të shqetësuar të Anglisë së shekullit të nëntëmbëdhjetë. Një dekadë më vonë, Njumani iu drejtua Kishës së Romës për të gjetur siguri dhe u bë katolik, por e njëjta ndjenjë trishtimi shfaqet edhe në himnin e njohur të ungjillorit Henri Frensis Lait⁹⁴⁸, “Bano në mua”:

Me shpejtësi veniten këto ditë që jetoj; Gëzimet
e tokës vdesin, lavdi e saj u largua;
Veç ndryshim dhe kalbje kudo për qark shikoj; O Ti,
që s’ndryshon kurrë, të lutem, bano në mua!

Askush në Anglinë e shekullit të nëntëmbëdhjetë nuk mund ta anashkalonte ritmin e ndryshimit. Por dy lëvizje të jashtëzakonshme të krishtera ndihmuan miliona besimtarë, ndjekës të tyre, që t’iu përshtateshin “ditëve që veniteshin” dhe, me kalimin e kohës, fituan për vete një vend të nderuar në mendjen e të krishterëve.

Jemi duke folur për Sektin ungjillor të Klepëmit⁹⁴⁹, dhe lëvizjen e klerikëve të lartë anglikanë të Oksfordit⁹⁵⁰. Në fillim, asnjëra prej këtyre lëvizjeve nuk ishte e madhe në numër. Ata na kujtojnë vërejtjen e profesor Gilbert Mërit⁹⁵¹: “Ngritja e njeriut është vepra e pak të zgjedhurve.” Megjithatë, deri më sot, të krishterët ungjillorë e konsiderojnë Sektin e Klepëmit një model të shqetësimit social të të krishterëve, dhe anglikanët e “Kishës së Lartë” e shohin Lëvizjen e Oksfordit si burim të klerikalitetit të përkushtuar.

Një krahasim i këtyre dy lëvizjeve krijon disa dritare interesante në lidhje me çështjet e vazhdueshme të vendit të krishterimit në shoqëri. Në fund të fundit, si duhet ta shikojnë botën të krishterët?

UNGJILLORËT NË BOTË

Ne e dimë se kisha ka një thirrje të dyfishtë: Perëndia e ka dërguar popullin e vet *në* botë për të shpallur shpëtimin dhe për t'u shërbyer nevojtarëve. Por gjithashtu Ai i thirri të tijtë *prej* botës për ta adhuruar dhe njohur atë. Misioni pa adhurim mund të prodhojë vetëm një shërbesë boshe dhe adhurimi pa mision çon në një fe të pakujdesshme. Kështu, jeta e kishës në botë përfshin një komunikim të vazhdueshëm me një po këtu dhe një jo atje. Protestantët në Anglinë e shekullit të nëntëmbëdhjetë, panë se shoqëria po ndryshonte kaq shpejt, sa që nuk ishin gjithmonë të sigurt nëse po flisnin me miq apo me armiq.

Ungjillorët

Përshkrimet bashkëkohore varen shpesh nga katër karakteristikat e dhëna nga Dejvid Bebingtoni⁹⁵². Këto përfshijnë kthimin në besim, të qenit aktiv në kishë, të qenit biblik (të pasurit siguri të Biblës, si një burim për përkushtim, udhëheqje dhe si bazë teologjike) dhe përqendrimin të kryqi (theksi që i vihet natyrës fljimore të kryqit). Tomas Kidi⁹⁵³ e thekson Frymën e Shenjtë, siç tregohet të rizgjimet, derdhjet e Frymës dhe takimet transformuese me dashurinë e Perëndisë.

Shekulli i nëntëmbëdhjetë i takoi Britanisë në shumë aspekte. Anglia ishte djepi i Revolucionit Industrial⁹⁵⁴. Londra u bë qyteti më i madh në rruzullin tokësor dhe qendra financiare e botës. Tregtia britanike ndikoi gjithë globin; marina britanike pushtoi detet. Në vitin 1914, Britania sundonte mbi perandorinë më të gjerë në shtrirje gjeografike dhe me numrin më të lartë të popullsisë që ishte krijuar ndonjëherë nga njeriu.

Por kjo rritje e shpejtë industriale dhe tregtare i la pa frymë shumë prej britanikëve. Çdo institucion i shenjtëruar u duk se po goditej në themele. Disa njerëz, duke kujtuar ditët e tmerrshme të Revolucionit Francez, kishin frikë nga e

ardhmja. Disa të tjerë këndonin himnet e ndryshimit dhe e quajtën këtë gjë përparim. Për ta, Anglia ishte pararojë e një dite të re përparimi dhe lirie për të gjithë. Kështu, frika dhe shpresa bashkëjetuan në të njëjtin vend.

Agimi i epokës së përparimit i gjeti protestantët anglezë ose në kishën e institucionalizuar, në anglikanizëm, ose në denominacionet jonkonformiste, metodiste, baptiste, kongregacionaliste, si dhe disa bashkësi të tjera më të vogla. Megjithatë, lëvizjet e spikatura të shekullit të nëntëmbëdhjetë nuk buruan nga këto linja denominacionale tradicionale. Liria në rritje e epokës iu dha mundësi të krishterëve që të formonin shumë shoqëri fetare, për të shërbyer në jetën angleze në mënyra shumë të rëndësishme ose për ta çuar ungjillin përtej detit. Këto shoqëri nuk ishin kisha në kuptimin tradicional të sakramenteve, besoreve dhe predikuesve të shuguruar. Ato ishin grupe të krishterësh individualë, të cilët punonin për ndonjë qëllim të veçantë, për shembull, për shpërndarjen e Biblave apo për të ndihmuar të varfrit.

Me fillimin e epokës së përparimit, fuqia më e madhe në jetën fetare angleze ishte lëvizja ungjillore, e cila u ndez dhe u përhap nga Xhon Uesli dhe Xhorxh Uitfilldi. Shenjat kryesore të kësaj lëvizjeje ishin besimi i thellë dhe i fortë personal, i cili zakonisht rridhte nga përjetimi i kthimit të Krishti, dhe shqetësimi i saj i fortë për shërbesën e të krishterëve në botë. Të dyja ato ushqeheshin nga përkushtimi ndaj Biblës dhe të dyja udhëhiqeshin nga temat qendrore të rizgjimit të shekullit të tetëmbëdhjetë: dashuria e Perëndisë e shfaqur në Krishtin, domosdoshmëria e shpëtimit nëpërmjet besimit dhe përjetimi i lindjes sërisht, që shkaktohet nga Fryma e Shenjtë. Ky mesazh ungjillor jehoi nga një pakicë e vogël foltoresh të Kishës së Anglisë dhe nga një shumicë foltoresh në denominacionet jokonformiste.

Ungjillorët e Kishës së Anglisë ishin plotësisht besnikë ndaj kishës së tyre dhe ishin dakord me qeverisjen e saj episkopale. Por ata ishin të gatshëm që të bashkëpunonin edhe me pastorët jokonformistë dhe kishat e tjera, sepse interesi i tyre më i madh nuk ishte kisha dhe ritet e saj. Ata e konsideronin predikimin e ungjillit si diçka më të rëndësishme sesa procedura e sakramenteve apo llojet e ritualeve. Një pozicion i tillë është quajtur “Kisha e Ulët”.

Të nxitur nga entuziazmi i rizgjimit metodist, ungjillorët i konsideruan të këqijat sociale të shoqërisë britanike, si një thirrje për një shërbesë të përkushtuar. Ata iu përkushtuan çështjeve të reformës për të ndihmuar të harruarit dhe të shtypurit.

KOMUNITETI I KLEPËMIT

Shtabi qendror i fushatave ungjillëzuese ndodhej në një fshat të vogël, jo më shumë se 4.8 km⁹⁵⁵ larg Londrës, Klepëmi. Ky fshat ishte rezidenca rurale e një grupi ungjillorësh të pasur dhe të flaktë, të cilët e dinin se çfarë donte të thoshte të praktikoje “shenjtërimin në jetën e përditshme” dhe si të jetoje me mendjen te

përjetësia. Një numër syresh i kishin të vetat shtëpitë e bukura në fshat, ndërsa disa të tjerë shkonin shpesh në Klepëm dhe jetonin bashkë me bashkëpunëtorët e vet. Historianët i njohin ata me emrin “Sëkti i Klepëmit”, ndonëse ata nuk ishin sekt, por më shumë ishin një familje e lidhur ngushtë.

Ky grup e gjeti udhëheqësin frymëror të predikuesi i kishës lokale, Xhon Veni⁹⁵⁶, një njeri me kulturë dhe gjykim të shëndoshë të shenjtëruar. Ata takoheshin shpesh për studime biblike, biseda dhe lutje, në bibliotekën ovale të një bankieri të pasur, Henri Thorntënit⁹⁵⁷.

Udhëheqësi i padiskutuar i sektit ishte Uilliam Uillbërforsi⁹⁵⁸ (1759-1833), anëtar i Parlamentit. Por Uillbërforsi gjeti një galaktikë të gjerë talentesh për çështjen ungjillore të rrethi i miqve të tij: Xhon Shori, që njihej ndryshe si Lordi Tinmuth⁹⁵⁹, Guvernator i Përgjithshëm i Indisë; Çarls Granti⁹⁶⁰, drejtor i Kompanisë së Indive Lindore; Xhejms Stivens Plaku⁹⁶¹, nënsekretar i shtetit për kolonitë; Zakaria Mëkoli⁹⁶², kryeredaktor i revistës *Vëzhguesi i krishterë*⁹⁶³; Tomas Klarksoni⁹⁶⁴, udhëheqës i lëvizjes për heqjen e skllavërisë e të tjerë.

Në moshën njëzetepesëvjeçare, Uillbërforsi përjetoi një kthim të fortë në besim, pasi kishte lexuar librin e Filip Dodrixhit⁹⁶⁵ *Lindja dhe përparimi i fesë në shpirt*; por ai kishte gjithashtu të gjitha cilësitë e natyrshme për të qenë një udhëheqës i spikatur: pasuri të madhe, arsim liberal dhe dhunti të jashtëzakonshme. Madje, kryeministri Uilliam Pit⁹⁶⁶ tha se ai zotëronte gojëtarinë më të madhe natyrore që kishte parë ndonjëherë. Disa e quajtën “bilbili i Dhomës së Përfaqësuesve”. Shumë njerëz dëshmuuan për aftësinë e tij të jashtëzakonshme për miqësi dhe parimet e larta morale. Për shumë arsye, Uillbërforsi dukej i përgatitur në mënyrë hyjnore për detyrën dhe kohën e vet.

“Ecja ime, - tha ai në një rast, - është publike: detyra ime është në botë dhe unë duhet të përfshihem nëpër asamblëtë e njerëzve ose të heq dorë nga roli që më ka caktuar providenca hyjnore.”

Nën udhëheqjen e Uillbërforsit, miqtë e Klepëmit u mbledhën së bashku dalëngadalë për të forcuar miqësinë dhe solidaritetin. Mbledhjet e tyre, të cilat i quanin “këshilla kabineti” i mbanin në shtëpitë e Klepëmit. Atje diskutonin të këqijat dhe padrejtësitë në vend, si dhe betejat që duhej të bënin për të vendosur drejtësinë. Pas kësaj, brenda ose jashtë Parlamentit, ata lëviznin si një trup i vetëm, duke i deleguar secilit prej tyre punën që mund të bënte më mirë për të arritur qëllimin e përbashkët.

“Ishte një vëllazëri e jashtëzakonshme,” - tha Rexhinald Kouplandi⁹⁶⁷, biografi i jetës së Uillbërforsit. - “Nuk ka pasur më asnjë si ajo në jetën publike britanike.”

UNGJILLORËT DHE ÇËSHTJET SOCIALE

Nga Klepëmi i vogël e i qetë gufuan një numër i madh kauzash ungjillore: “Shoqëria Misionare e Kishës”⁹⁶⁸ (1799), “Shoqëria Biblike për Britaninë dhe Vendet e Huaja”⁹⁶⁹ (1804), “Shoqëria për Përmirësimin e Kushteve të të Varfërve”⁹⁷⁰ (1796), “Shoqëria për Reformimin e Disiplinës në Burg”⁹⁷¹, dhe shumë të tjera.

Megjithatë, puna më e madhe e të gjithave u përqendrua në fushatën kundër skllavërisë. Beteja e parë u bë për heqjen e tregtisë së skllavërve, pra, kapjen e zezakëve në Afrikë dhe transportimin e tyre për shitje në Inditë Perëndimore.

Anglezët i ishin futur kësaj tregtie që në vitin 1562, kur Sër Xhon Hokinsi⁹⁷² mori një ngarkesë skllavërisht nga Sierra Leone⁹⁷³ dhe i shiti në Santo-Domíngo⁹⁷⁴. Pastaj, pasi u restaurua monarkia, në vitin 1660, mbreti Karli II⁹⁷⁵ i dha lejen zyrtare një kompanie, e cila dërgonte 3,000 skllavër në vit në Inditë Perëndimore. Që nga ajo kohë, tregtia u rrit me përmasa të mëdha. Në vitin 1770, nga një total prej 100,000 skllavërisht në vit nga Afrika Perëndimore, anijet britanike transportonin më tepër se gjysmën prej tyre. Shumë anglezë e konsideronin tregtinë e skllavërve të lidhur në mënyrë të pandashme me tregtinë dhe sigurinë kombëtare të Britanisë së Madhe.

Në vitin 1789, Uillbërforsi mbajti fjalimin e parë në Dhomën e Përfaqësuesve, në lidhje me trafikun e skllavërve. Ai e pranoi menjëherë se gojëtaria në vetvete nuk do të mundte kurrë që t’i mposhte interesat tregtare të shitjes së qenieve njerëzore. Ai kishte nevojë për informacion të besueshëm, prandaj u bëri thirrje kolegëve në Klepëm që ta ndihmonin.

Dy vjet më vonë, pas një përgatitjeje të plotë, Uillbërforsi mbajti një tjetër fjalim në Dhomën e Përfaqësuesve, ku kërkoi që të paraqitej një projektligj, i cili do ta ndalonte importimin e skllavërve për në Inditë Perëndimore. “Kurrën e kurrës, - tha ai, - nuk do të kthehem pas, pa e shfarosur këtë skandal nga emri i krishterë, pa e çliruar veten nga pesha e fajit dhe pa shuar çdo gjurmë të këtij trafiku të ndyrë.”

Edhe në këtë rast, oratoria nuk mjaftoi, por mbështetja për të u rrit. Veprimtarët pro heqjes së skllavërisë e kuptuan se shpresat për sukses gjendeshin në apelimin jo vetëm në Parlament, por më tepër te populli anglez. “Mund të mbështetem vetëm në ndjenjën e kombit,” tha Uillbërforsi. “Prandaj le t’ia shtojmë urët zjarrit.”

Hap pas hapi, Sekti i Klepëmit mësoi dy gjërat bazë të politikës në demokraci: së pari, si duhet të krijohet opinioni publik; dhe, së dyti, si t’ia imponosh qeverisë trysninë e këtij opinioni.

Ungjillorët siguruan peticione; botuan literaturë cilësore pro heqjes së skllavërisë; dhanë leksione nëpër platforma publike; bënë fushata me pankarta. I përdorën të gjitha mjetet e sotme të publicitetit. Jokonformistët u bashkuan në mbështetje të tyre dhe, për herë të parë në histori, gratë morën pjesë në një diskutim politik. Ungjillorët “ia shtuan urët zjarrit”, pastaj e çuan zjarrin në Parlament, ku

Uillbërforsi me katër kolegë nga Klepëmi - “Shenjtoret” e Përfaqësuesve - u përpoqën t’i bënin të ndërgjegjshëm udhëheqësit e plogësht, që t’i jepnin fund tregtisë çnjerëzore të skllavërve.

FUNDI I TREGTISË SË SKLLEVËRVE

Më në fund, përpjekjet e tyre u kurorëzuan me fitore. Më 23 shkurt 1807, u thye çdo kundërshtim i mundshëm. Entuziazmi në Dhomën e Përfaqësuesve u rrit edhe më shumë nga fjalimet plot pasion të mbështetësve të heqjes së skllavërisë. Kur njëri prej tyre bëri një krahasim të shkëlqyer të Uillbërforsit me Napoleonin, Dhoma e vjetër dhe e përmbajtur flaku tej çdo etikë tradicionale, u ngrit e gjitha në këmbë, shpërtheu në brohoritje dhe bëri që çatia të jehonte me një jehonë të atillë, që nuk ishte dëgjuar kurrë më parë në Parlament. Uillbërforsi, i pushtuar nga emocionet, qëndroi i kërrusur në karrige me kokën në duar, ndërsa lotët i rridhnin mbi faqe.

Kjo e ndaloi trafikun e ligjshëm të jetëve njerëzore, por skllavërit mbeteshin ende në pranga. Uillbërforsi e vazhdoi betejën për një emancipim të plotë, derisa mosha dhe shëndeti e detyruan që të largohej nga Parlamenti. Megjithatë, ai vuri në veprim dhuntitë e një ungjillori të ri, Tomas Fauëll Bakstoni⁹⁷⁶, që ai të merrte udhëheqjen e “ndërmarrjes së shenjtë”. Bakstoni ishte një zgjedhje e mençur. Siguria e miratimit të Aktit të Lirimit⁹⁷⁷, i cili do t’i lironte skllavërit në Perandorinë e madhe Britanike, erdhi më 25 korrik 1833, katër ditë para vdekjes së Uillbërforsit.

Rëndësia e këtij veprimi, përpara momentit kur fuqitë koloniale europiane do ta ndanin Afrikën, ishte e jashtëzakonshme. Askush nuk e ka përshkruar këtë rëndësi më mirë se profesori G. M. Treveljan⁹⁷⁸ në librin *Historia e Britanisë në shekullin e nëntëmbëdhjetë*⁹⁷⁹:

“Natën e fundit të skllavërisë, zezakët në ishujt tanë në Inditë Perëndimore, iu ngjitën majave të kodrave për të parë lindjen e diellit, i cili do t’iu sillte lirinë sapo rrezet e para të preknin ujin. Por, larg tyre, në pyjet e Afrikës Qendrore, në zemër të territ ende të paekspluar, askush nuk e kuptoi e as nuk e mori me mend rëndësinë e kësaj dite. E megjithatë, kontinenti i zi ishte më i ndikuari nga të gjithë. Përpara se të kishte filluar mirë shfrytëzimi i tij nga Europa, kombi më i fuqishëm i atyre që do të kishin në dorë fatin e këtij kontinenti, vendosi që skllavëria nuk do të ishte një marrëdhënie e pranueshme midis të bardhit dhe të ziut.”

Për këtë arsye mbi gjithçka tjetër, Sekti i Klepëmit mbetet shembulli më i shkëlqyer i asaj se si një shoqëri, ndoshta dhe vetë bota, mund të ndikohet nga një grusht njerëzish të aftë dhe të përkushtuar.

LËVIZJA E OKSFORDIT

Lëvizja e dytë e krishterë, ajo e Oksfordit, përfaqëson një reagim të kundërt me krizën shoqërore të Anglisë së shekullit të nëntëmbëdhjetë. Si edhe paraardhësja e saj, lëvizja ungjillore, ajo ishte një lëvizje zemre më tepër sesa mendjeje. Por, në dallim nga grupi i Klepëmit, burrat e Oksfordit ishin thellësisht të bezdisur nga drejtimi i shoqërisë angleze. Ata i panë reformat e qeverisë si sulme ndaj shenjtërisë së Kishës së Anglisë dhe ishin të vendosur që t'u rezistonin ndërhyrjeve të botës.

“Jetojmë në një erë të re,” i shkroi Xhon Henri Njumani së ëmës, në mars të vitit 1829. “Deri tani, njerëzit janë mbështetur te të tjerët, sidomos te kleri, për të vërtetën fetare; ndërsa tani, çdo njeri përpiqet të gjykojë për veten e vet.... Talenti i ditës është kundër Kishës.”

Për breza me radhë, fuqia e Kishës së Anglisë qëndronte te aristokratët e mëdhenj të tokave, të cilët ishin të fuqishëm në Parlament. Revolucioni Industrial krijoi qytete industriale, të cilat rriteshin me shpejtësi, si Mançesteri dhe Birmingemi, por ato nuk kishin përfaqësues në Parlament. Thirrja për reformë po rritej.

Akti i Reformës së vitit 1832, e kaloi peshoren e pushtetit nga aristokracia e tokave, te klasa e mesme, dhe kjo donte të thoshte një ndjeshmëri të re ndaj forcave demokratike. Ky veprim nënkuptonte se shumë prej anëtarëve të rinj të Parlamentit, ndonëse nuk ishin anëtarë të Kishës së Anglisë, do të ushtronin pushtet të madh mbi Kishën. Disa prej klerikëve të devotshëm u tmerruan nga kjo gjë. A do të guxonin politikanët profanë që të vinin dorë mbi gjërat e shenjta të Perëndisë?

Në Universitetin e Oksfordit, një grup fetarësh të flaktë dhe të mbushur plot me dhunti, bënë një thirrje kundër këtij mendimi. Xhon Kebëlli⁹⁸⁰, pedagog në kolegjin “Oriel”⁹⁸¹, bëri në foltoren e Universitetit, më 14 korrik 1833, një predikim me titull “Femohimi kombëtar”. “Një komb dënohet për mohim të sovranitetit të Perëndisë, - tha ai, - kur tregon mungesë respekti ndaj pasardhësve të apostujve, peshkopëve të Kishës, dhe kur bazohet vetëm në arsyet që nisen nga popullariteti apo dobia praktike.”

Kebëlli gjeti një mbështetës të fortë te Xhon Henri Njumani (1801-1890), vikar i kishës së Universitetit dhe një figurë e spikatur në komunitetin akademik. Pa kaluar shumë kohë, me ta u bashkua edhe një burrë më i vjetër, Eduard Pjuzi⁹⁸²,

profesor i gjuhës hebraike. Me anë të predikimit dhe mësimit të tyre, këta tre burra me ndikim e kthyen protestën në një lëvizje.

Burrat e Oksfordit e ndienin se Kisha e Anglisë duhej të pohonte se autoriteti i saj nuk qëndronte në autoritetin e shtetit. Ai vinte nga Perëndia. Peshkopët e Kishës nuk ishin të fuqizuar nga pozita e tyre sociale, por nga urdhërimi apostullor. Edhe sikur Kisha të ndahej plotësisht nga shteti, Kisha e Anglisë mundej, prapëseprapë, që të kërkonte besnikërinë e anglezëve, pasi ajo mbështetej në autoritetin hyjnor.

Për t'i përhapur pikëpamjet e tyre, këta burra të Oksfordit shpërndanë në vitin 1833, një seri shkrimesh të quajtura “Pamflete për kohët”, një hap që i dha shtysë emrit me të cilin u quajtën ata: “pamfletistë”. Në këto shkrime, udhëheqësit e Oksfordit botuan bindjet e veta në një artikull mbi besoren: besimi në “një Kishë të shenjtë, katolike dhe apostolike”. Ata theksuan vazhdimësinë apostolike të peshkopëve në histori dhe autoritetin që Perëndia i kishte dhënë Kishës për të mësuar të vërtetën dhe për të sunduar jetën e njerëzve. E zmadhuan vendin e sakramenteve dhe iu veshën pushtet të vërtetë shpëtues atyre. Si ideal për Kishën e Anglisë, ata mbanin kishën e pesë shekujve të parë të krishterë. “Atëherë, - thoshin ata, - kisha e krishterë ishte e papërçarë dhe me të vërtetë katolike.”

Ndonëse disa prej këtyre ideve historike ishin imagjinare, pamfletistët i besonin me entuziazëm ato. Ata e quanin veten katolikë, për shkak se ishin dakord me krishterimin e hershëm katolik, dhe nuk e pranonin emrin protestant, sepse ai i referohej ndasisë në kishë.

Adhurimi publik ishte jetik për këta burra të Oksfordit. Ata besonin fuqimisht në vlerën fetare të veprimeve simbolike në adhurim, si p.sh., kthimi drejt altarit, gjuhëzimi dhe ngritja e kryqit. Ata thoshin se adhurimi i Perëndisë kërkon reagimin e plotë të njeriut, prandaj rituali duhet t'i u drejtohet shqisave: rrobat e bukura priftërore, temjani mbi altar dhe muzika nga zëra të stërvitur. Me pak fjalë, krishterimi pamfletist ishte një version i zellshëm i krishterimit të Kishës së Lartë.

Dalëngadalë, burrat e Oksfordit lëvizën drejt Kishës së Romës. Atëherë erdhi dhe goditja e rrufesë. Në vitin 1841, Xhon Henri Njuman shkroi “Pamfletin 90” dhe shpalli se tridhjetë e nëntë nenet e Kishës së Anglisë nuk ishin me domosdo protestante. Ato mund të interpretoheshin në frymën e Kishës Katolike. Me të vërtetë besonte Njuman se një person mund të jetë katolik roman, e megjithatë të mbetet në Kishën e Anglisë?

Mbi Lëvizjen e Oksfordit ra një shkulum i fortë kundërshtimesh. Peshkopi i Oksfordit ia ndaloi Njumanit që të botonte pamflete të tjera. Njuman arriti në përfundimin se e vetmja mënyrë për të qenë vërtet katolik, ishte që të hyje në Kishën Katolike Romane. Ai u kthye drejt Romës në vitin 1845, dhe, gjatë gjashtë viteve në vijim, qindra klerikë anglikanë bënë të njëjtën gjë. Në atë kohë Njuman u bë rektor i universitetit të ri katolik të Dublinit dhe, në vitin 1877, u bë kardinal në Kishën e Romës.

Megjithatë, shumica dërrmuese e pamfletistëve mbetën në Kishën e Anglisë dhe panë se si një numër gjithnjë e më shumë në rritje klerikësh pranuan pikëpamjet e tyre për Kishën e Lartë. Feja, për shumë prej tyre, përqendrohej në ritualet, priftërinjtë dhe sakramentet. Shqetësimi për të bukurën solli përmirësime në arkitekturë, muzikë dhe tek arti nëpër kisha. Dalëngadalë, emrat “Lëvizja e Oksfordit” dhe “pamfletistë” u zëvendësuan nga termi “anglo-katolikë”, që do të thotë anglikanë që e vlerësonin bashkimin e tyre me traditën katolike në ortodoksinë lindore dhe katolicizmin roman, por që refuzuan të pranonin autoritetin më të lartë⁹⁸³ të Patriarkut ose Papës.

Pikëpamjet ungjillore dhe anglo-katolike për rolin e krishterimit janë ende gjallë në kohën tonë, megjithëse nuk ndodh gjithmonë plotësisht kështu. Të paktë janë ata breza, të cilët pretendojnë se kanë njerëz si Uillbërforsi apo Njuman. Megjithatë, pikëpamjet e tyre kanë mbijetuar sepse janë në bazë të krishterimit të çdo epoke: misioni dhe adhurimi. Të krishterët e hershëm besonin se, edhe në mes të trishtimit që e kishte pllakosur, vetë Zoti Jezus u lut për dishepujt: “O Atë.... Unë nuk kërkoj që ti t’i heqësh nga bota, por që ti t’i ruash nga i ligu. Ata nuk janë nga bota, sikurse unë nuk jam nga bota. Shenjtëroji ata në të vërtetën tënde; fjala jote është e vërteta. Sikurse ti më dërgove mua në botë, po ashtu unë i dërgova ata në botë” (*Gjoni 17:11-18*).

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Church, R. W. *The Oxford Movement*. Chicago: University of Chicago Press, 1970.

Coupland, Reginald. *Wilberforce: A Narrative*. Oxford: Clarendon Press, 1923.

Howse, Ernest Marshall. *Saints in Politics*. London: George Allen, 1960.

Johnson, Paul. *A History of Christianity*. New York: Atheneum, 1983.

Ollard, S. L. *A Short History of the Oxford Movement*. London: Faith Press, 1963.

Symondson, Anthony, ed. *The Victorian Crisis of Faith*. London: S.P.C.K., 1970.

*Tomkins, Stephen. *William Wilberforce: A Biography*. Grand Rapids: Eerdmans, 2007.

TE POPULLI MË I LARGËT I TOKËS

Misionet protestante

Në një fshat anglez, rreth fundit të shekullit të tetëmbëdhjetë, ndodhej një punishte e varfër. Mbi derë kishte një tabelë, në të cilën shkruhej: “Blihen dhe shiten këpucë të përdorura.” Brenda, këpucari Uilliam Keri⁹⁸⁴ rregullonte këpucët e ndonjë fqinji dhe, kur kishte kohë, vazhdonte studimin e dy gjuhëve të huaja, latinishtes dhe greqishtes. Matanë bankës së punës kishte një hartë të vjetër të botës. Në të, Keri kishte shkruar copëza informacioni nga udhëtimet e kapitenit Xhejms Kuk⁹⁸⁵ ose të ndonjë udhëtari tjetër të botës. Një mik i tij, Tomas Skoti⁹⁸⁶, e quajti punishten: “kolegji i Kerit.”

Harta dhe banka e Kerit janë simbolet e duhura të zgjimit të interesit për popujt e largët, gjatë epokës së përparimit, dhe të mënyrave të çuarjes së ungjillit atje. Në fillim të shekullit të nëntëmbëdhjetë, krishterimi protestant ekzistonte pothuajse vetëm në Europë dhe në Amerikë. Azia ishte pothuajse plotësisht e paprekur nga ungjilli, përveçse në disa vende të pakta në Indi, si edhe në ishujt e quajtura Inditë Lindore⁹⁸⁷, ku holandezët kishin zënë vendin e portugezëve. Afrika ishte “kontinent i errët”, po të mos merreshin parasysh të krishterët që jetonin atje prej kohësh: koptët e lashtë në Egjipt dhe Etiopi. Pas tetëmbëdhjetë shekujsh, krishterimi ishte ende larg të qenit një fe botërore.

Sot gjërat janë plotësisht ndryshe. Faqet e para të pothuajse çdo gazete metropolitane kanë lajme të përditshme për ngjarje që lidhen shumë ngushtë me krishterimin diku në botë.

Epoka e madhe e shtrirjes së krishterimit ishte shekulli i nëntëmbëdhjetë. “Asnjë grup tjetër idesh, fetare apo laike, nuk ishte propaganduar më parë në një zonë kaq të gjerë, nga kaq shumë përfaqësues profesionistë që mbaheshin me dhuratat e padetyruara të kaq shumë milionë individëve.” Ky ishte mendimi i Kenith Skot Laturetit⁹⁸⁸, historianit të ditur dhe më të mirë për periudhën e përhapjes së krishterimit. Për nga madhësia, misioni i krishterë në shekullin e nëntëmbëdhjetë është plotësisht unik në historinë njerëzore.

Si mund ta shpjegojmë këtë shpërthim të papritur të energjisë protestante, e cila synonte ta fitonte botën për Krishtin?

PIONIERI I MISIONEVE MODERNE

Gjatë shekullit të parë të historisë protestante, vendet katolike romane, Spanja dhe Portugalia, ishin ato që dominonin zotërimet tregtare dhe perandorake të popujve europianë. Emrat e mëdhenj misionarë ishin Saveri, Las Kasasi dhe Riçi. Kontinentet dhe popujt e rinj u hapën për misionarët protestantë vetëm pas disfatës që i shkaktuan anglezët flotës detare spanjolle (1588)⁹⁸⁹, dhe pas shfaqjes së Britanisë dhe Holandës si fuqi koloniale.

Protestantët e parë që u përpoqën të arrinin popujt e largët me ungjillin, ishin pietistët. Por shqetësimi moravian përqendrohej vetëm te disa individë nëpër kolonitë europiane, të cilët përndryshe do të humbisnin pa pasur njohurinë e Krishtit. Grupet e krishtera të krijuara nga pietistët, ishin ishuj të vegjël në mes të një deti “paganizmi”.

Uilliam Keri futi te të krishterët frymën e misioneve në një shkallë më të gjerë. Ai mendonte duke marrë në konsideratë ungjillëzimin e kombeve të tëra, dhe atë që do të ndodhte në rast se e gjithë popullsia bëhej e krishterë. Ai i qëndronte fort mendimit se misionari i huaj nuk mundej kurrë që të jepte më tepër se një kontribut të vogël drejt plotësimit të punës që duhej bërë, dhe prandaj zhvillimi i shërbesës lokale ishte detyra e parë dhe më e madhja e të gjitha misioneve. Mbi të gjitha, ai e kuptoi se krishterimi duhet të jetë i themeluar fort në kulturën dhe traditat e vendit ku mbillet. Për të gjitha këto arsye dhe për shumë të tjera, Keri fitoi titullin: “Ati i misioneve moderne.”

Këpucari anglez ishte kandidati më pak i mundshëm për madhështi. Ai ishte martuar me një vajzë që ra viktimë e një sëmundjeje mendore dhe, ajo që fitonte Keri si këpucar, shpesh nuk mjaftonte as për të siguruar për të ngrënë. Megjithatë, madhështia e këtij njeriu ishte përbrenda dhe nuk varej nga gjendja e tij. Ai kishte uri të madhe për njohuri dhe nganjëherë rrinte pa ngrënë vetëm për të blerë libra. Heronjtë e tij më të mëdhenj ishin Kolombi dhe kapiteni Xhejms Kuk.

Në vitin 1779, nëpërmjet një miku të tij këpucar, ai u bë i krishterë, dhe, në vitin 1783, u pagëzua si besimtar. Pasi fitoi pak përvojë si predikues, u bë pastor i Kishës Baptiste në Molltën⁹⁹⁰, dhe e mbante familjen e tij duke dhënë mësim dhe me punën si këpucar.

Në rrethet baptiste, ai u takua me një tjetër pastor, Endriu Fullerin⁹⁹¹. Fulleri ishte një kalvinist i fortë, i cili pati mosmarrëveshje me disa prej bashkëpunëtorëve të tij kalvinistë, që e përfytyronin ungjillëzimin e vrullshëm dhe thirrjet për t’u kthyer në besim, si diçka që nuk përputhej me zgjedhjen që kishte bërë Perëndia për të shpëtuar disa persona të caktuar. Fulleri u mbajt pas të dyja gjërave që besonte: në një version kalvinist të paracaktimit, si edhe në urdhrin për të ndjekur Jezusin dhe apostujt në praktikën e ungjillëzimit.

“Ne jemi zhytur në një mënyrë sjelljeje kaq të kompromentuar në marrëdhëniet me të pakthyerit, - iu ankua Fulleri, - saqë pothuajse e kemi humbur frymën e

predikuesve të hershëm, prandaj dhe gjithfarëlloj mëkatarësh ulen qetësisht, vit pas viti, nëpër vendet tona të adhurimit.”

Nga mësimi i Fullerit, Keri nxori mësimin e pashmangshëm se, në qoftë se është detyra e të gjithë njerëzve që të pendohen dhe ta besojnë ungjillin, siç thoshte edhe Fulleri, është gjithashtu detyra e të gjithë atyre që i besonin ungjillit, që ta çonin atë në të gjithë botën.

Në vitin 1792, Keri botoi librin *Përsiatje për detyrën e të krishterëve*, që të përdorin *mjete për kthimin e paganëve*⁹⁹². Libri bëri epokë. Në të, Keri trajtoi pesë kundërshtimet që ngrinin njerëzit kundër misioneve për në tokat pagane: largësia, barbarizmi, rreziku i mundshëm, vështirësitë e mbështetjes financiare, si edhe gjuhët e pakuptueshme që fliteshin në ato vende. Ai iu përgjigj të pestave njëra pas tjetrës. Thoshte se të njëjtat pengesa nuk i patën penguar tregtarët që të shkonin në brigje të largëta. “E vetmja gjë që kërkohet, - shkroi ai, - është që të kemi po aq dashuri për shpirtrat e krijesave të tjera njerëzore si ne, që janë mëkatarë siç jemi edhe ne, sa ç’kanë tregtarët për fitimet që nxjerrin nga ato pak gëzofë vidre, pastaj të gjitha këto vështirësi do të mund të kalohen lehtësisht.” Thirrjen e tij e përfundoi me disa propozime praktike për predikimin e ungjillit në të gjithë botën.

Duke nxitur njëri-tjetrin, Keri dhe Fulleri ia dolën që të çliroheshin nga teologjia penguese e kohës. Ata iu kthyen Dhiatës së Re, sidomos thirrjes së Jezusit që ungjilli të predikohet në të gjithë botën dhe shpalljes së apostullit Pal të qëllimit të Perëndisë: “Që në emër të Jezusit të përkulet çdo gju i atyre që janë në qiell dhe mbi tokë dhe nëntokë, dhe çdo gjuhë të rrëfejë se Jezu Krishti është Zot, për lavdi të Perëndisë Atë.” (*Filipianëve 2:10, 11*). Tekste të tilla lexoheshin me një ndjenjë rëndësie të menjëhershme, sikur Jezusi po u fliste direkt atyre dhe jo dishepujve shumë kohë më parë.

Si rezultat, në tetor të vitit 1792, Keri, Fulleri dhe njëmbëdhjetë kolegë baptistë, formuan “Shoqërinë Misionare Baptiste” dhe, brenda një viti, Keri me familjen u nisën për në Indi. Gruaja e tij, Dorothei, kishte bërë plan që të qëndronte në Angli, por e ktheu vendimin dhe pranoi një thirrje të fundit, duke iu bashkuar të shoqit. Ajo u pendua pothuaj menjëherë për vendimin që kishte marrë. Më pas, e kaloi jetën në dhomën e saj, duke jetuar me hidhërim dhe ndoshta e sëmure mendërisht.

Kompania Britanike e Indisë Lindore⁹⁹³, e cila kishte qenë sundimtarja e vërtetë e Indisë që prej vitit 1763, po ushtronte një pushtet të plotë gjatë asaj kohe në atë vend. Ajo nuk i mbështeste fare misionet. Mendjen e kishte vetëm te përfitimet financiare. Shumica e përfaqësuesve të saj, të cilët jetonin jetë qejfesh dhe të shthurur, duke shijuar plotësisht ndjenjën e epërsisë raciale që kishin, e konsideruan “dërgimin e misionarëve në zotërimet tona në Lindje, si projektin më të çmendur, më të tepruar, më të kushtueshëm dhe më të pambrojtshëm që është sugjeruar ndonjëherë deri tani nga ndonjë fanatik mendjerrjedhur. Një plan i tillë është i lig, i pasigurt, i padobishëm, i dëmshëm, i rrezikshëm, jofitimprurës dhe aspak realist.”

Kompania ia refuzoi Kerit lejen e qëndrimit për të jetuar në qytetin e Kalkutës, prandaj ai u vendos në Serampor⁹⁹⁴ nën flamurin danez⁹⁹⁵. Atje siguroi punë si përgjegjës i një fabrike lëndësh ngjyruese në Bengal. Meqë detyra i kërkonte të punonte vetëm tre muaj në vit, ai kishte shumë kohë për të studiuar ethshëm gjuhët orientale. Në vitin 1799, dy baptistë të tjerë, Xhoshua Marshmani⁹⁹⁶ dhe Uilliam Uordi⁹⁹⁷, u bashkuan me Kerin në Serampor. Për një çerek shekulli, këta tre burra punuan së bashku për të organizuar një rrjet stacionesh misionare, që sa vinte dhe rritej, në Bengal dhe përtej tij.

Keri me shokët e vet iu futën me kurajë të gjitha detajeve të mendimit hinduist. Ata nuk i konsideruan këto studime si shmangie nga puna e misionit. Përkundrazi, e mendonin të kuptuarin e plotë të mendimit hinduist si një pjesë të pandashme të armatimit të tyre jo vetëm ngaqë predikuesi i ungjillit nuk mund të kuptohet qartë, në rast se flet vetëm i nisur nga vetëbesimi në njohurinë e vet, por edhe ngaqë e kuptonin se nuk duhen shpenguar vetëm shpirtat dhe trupat e njerëzve. Edhe botëkuptimi i një kombi jo të krishterë është një ndër fushat që duhet zënë rob dhe duhet nënshtruar nga Krishti. Nga viti 1824, Keri kishte përfunduar redaktimin e gjashtë përkthimeve të plota të Biblës, si dhe të njëzet e katër përkthimeve të pjesshme të saj, dhe kishte botuar disa libra gramatike, fjalorë dhe përkthime librash të Lindjes.

PËRHAPJA E SHËRBIMIT MISIONAR

Shembulli i treshes së Seramporit, siç u vërtetua më vonë, ishte ngjites. Fillimi i shekullit të nëntëmbëdhjetë dëshmoi një vendosmëri të re dhe të gjerë në protestantizëm, për ta çuar ungjillin në të gjithë botën. Qëndrimi i parë që mbizotëronte në kishat kryesore i kishte konsideruar misionet një përpjekje të panevojshme dhe të pashpresë. Por tani, ngriheshin nga të gjitha anët zëra që shpallnin detyrën e të gjithë të krishterëve për ta ndarë besimin me popujt e të gjithë botës. Ungjilli nuk ishte pronë private e popujve europianë.

Lista e pionierëve misionarë përmban qindra emra: Henri Martini⁹⁹⁸ në Indi, Robert Morrisoni⁹⁹⁹ në Kinë, Xhon Uilliamsi¹⁰⁰⁰ në detrat e Jugut, Adonajrëm Xhadsëni¹⁰⁰¹ në Burma, Aleksandër Dafi¹⁰⁰² në Indi, Alen Gardineri¹⁰⁰³ në Tokën e Zjarrtë¹⁰⁰⁴, Robert Moveti¹⁰⁰⁵ në Afrikën e Jugut, dhe shumë e shumë të tjerë. Dhjetëra misionarë të tjerë, bashkë me gratë e tyre, janë harruar pasi vdiqën brenda pak muajve nëpër klimat tropikale plot malarie, apo nga duart e ndonjë fisi të egër.

Në pjesën më të madhe, ky pasion i ri për t'ua predikuar ungjillin paganëve, buroi nga ato pjesë të protestantizmit, të cilat ishin ndikuar thellësisht nga rizgjimët ungjillorë të shekullit të tetëmbëdhjetë në Angli dhe në Amerikë. Gjatë tri dekadave të para të erës së re misionare, përpjekjet ishin pothuajse vetëm nga ana e ungjillorëve.

Dhe kjo nuk është pothuajse aspak për t'u habitur. Rizgjimet ungjillore e kishin revolucionarizuar predikimin dhe objektivat e tij. Klerikët tradicionalë kufizoheshin zakonisht vetëm te detyra e predikuesit për të ushqyer farën e besimit të mbjellë në pagëzim të të gjithë anëtarët e zonës. Këta lloj njerëzish nuk mund ta imagjinojnë predikimin e ungjillit në shoqëritë e tribuve. Në të njëjtën kohë, ata të krishterë që besonin në një doktrinë të ngurtë paracaktimi, nuk u shqetësuan kurrë për të zgjedhurit në Indi ose në Kinë. Ndërsa ungjillorët si Keri e konsideruan predikimin si një thirrje ndaj mëkatarëve, për të shkuar te Perëndia nëpërmjet besimit në Krishtin. Ata ndien një përgjegjësi morale për këtë gjë dhe nuk panë asnjë ndryshim në parim ndërmjet paganëve të pagëzuar në Britani dhe popujve jo të krishterë përtej detit.

Vetëm në vitet 1820 dhe 1830, interesi për misionet përtej detit u bë një karakteristikë e përgjithshme e jetës kishtare në Britani. Kjo ishte pjesërisht për arsye të suksesit të ungjillorëve në ndikimin e shoqërisë angleze dhe skoceze. Shumë prej vlerave të tyre u pranuan edhe jashtë qarqeve të tyre. Në veçanti, zuri rrënjë ideja e Britanisë si një komb i krishterë me përgjegjësi të krishtera përtej detit.

Vizioni i kësaj detyre misionare është shprehur në mijëra predikime dhe qindra himne të kohës. Rexhinald Heberi¹⁰⁰⁶, i cili dha jetën në Indi, ku shërbeu si peshkop i Kalkutës, na jep një shembull të këtij vizioni në himnin e tij shumë të njohur: “Nga mali i akullt i Groenlandës”:

A mundeni ju, si frymëndriçar, Me
urtësinë hyjnore; A mund t'i lini
njerëzit errësuar, Pa dritën e jetës,
pas dore? Shpëtim, oh, shpëtim!
Shpallni fjalën me gëzim, Derisa
kombi më i largët Ta mësojë emrin
Tim.

Dy ishin theksimet që çuan në këtë vizion të ri botëror protestant. I pari, si në rastin e Kerit dhe Fullerit, ishte theksi ungjillor. Bibla na mëson se njerëzit janë të humbur pa besimin në Krishtin, dhe Zoti i urdhëron besimtarët e çdo epoke që ta bëjnë të njohur shpëtimin në të gjithë botën.

Theksi i dytë ishte profetik. Shumë të krishterë në shekullin e nëntëmbëdhjetë, ndoqën Xhonatan Eduardsin në mendimin se njohuria e Zotit do ta mbushë tokën siç e mbushin detin ujërat, dhe kjo shpërndarje e ungjillit ishte një përgatitje për mbretërinë e Krishtit që po vjen mbi tokë. Ky besim në një mbretërim të ardhshëm të Krishtit, u quajt milenializëm.

Misioni protestant për të gjithë botën nuk ishte një ëndërr me sy të hapur. Përkushtimi i lëvizjes misionare bashkuar me optimizmin e epokës së përparimit

për ta bërë të mundur plotësimin e këtij qëllimi, duket shumë i mundshëm. Kështu, Lëvizja Vullnetare Studentore për Misionet e Huaja¹⁰⁰⁷ e bëri moto të vetën “ungjillëzimin e të gjithë botës gjatë këtij brezi.”

Ky vizion u ripërtëri vazhdimisht nga rrëfimet e freskëta që vinin nga Afrika ose Paqësori i Jugut. Por më frymëzueset nga të gjitha ishin rrëfimet për errësirën frymërore në Afrikë apo tmerret e tregtisë së skllëvërve arabë që tregoi në vendlindje Dejvid Livingstouni¹⁰⁰⁸ (1813-1873).

Eksploratori i madh i “kontinentit të errët” vinte nga një fis i rreptë skocezësh. Në moshën nëntëmbëdhjetëvjeçare, ai vendosi që t’ia përkushtonte jetën “lehtësimit të mjerimit njerëzor.” Studioi mjekësi për t’u përgatitur për punën si misionar dhe, më pas, i tërhequr nga fama e Robert Movatit në Afrikën e Jugut, shkoi në Afrikë për të ndihmuar në punën e nisur atje.

LIVINGSTOUNI NË AFRIKË

Pasi mbërriti në vitin 1841, Livingstouni shërbeu për dhjetë vjet në rutinën e zakonshme të punës misionare. Por ai nuk ishte lloji i njeriut që qëndron për një kohë të gjatë në të njëjtin vend. Ai kishte mendjen dhe shtytjen e eksploratorit dhe tërhiqej gjithmonë për të shkuar më tej, siç thotë dhe vetë, nga “tymi i mijëra fshatrave” që nuk kishin parë kurrë më parë misionarë.

Udhëtimi i parë i madh që e bëri të famshëm, u krye përmes xhunglës, për në bregun perëndimor të Angolës, dhe pastaj, ngaqë nuk donte t’i braktiste shoqëruesit afrikanë që ishin me të, përmes kontinentit, shkoi në Kelimani¹⁰⁰⁹, në bregun lindor. Gjatë këtij udhëtimi, ai tregoi të gjitha cilësitë e një eksploratori të madh. Kishte një sjellje kaq të durueshme me afrikanët, saqë nuk iu desh kurrë të përdorte dhunë. Ndërsa vëzhgimet e tij shkencore dhe gjeografike ishin të sakta deri në detaje. Ky udhëtim e hapi përpara kohës moderne zemrën e Afrikës.

Por Livingstouni ishte gjithmonë më tepër sesa thjesht një udhëtar. Ungjilli ishte kauza e tij. Ditari i tij përmban shumë paragrafë përkushtimi pothuajse mistik. Pak kohë përpara se të nisej për në udhëtimin e tij të madh, ai shkroi: “Nuk i vlerësoj fare ato që kam ose që zotëroj, përveçse në lidhje me mbretërinë e Krishtit.”

Ajo që e nxiste atë më shumë se gjithçka tjetër ishte “kjo plagë e hapur e botës”: tregtia shkatërrimtare e skllëvërve në Afrikën Qendrore. Duke iu folur studentëve të Kembrixhit në vitin 1857, ai tha: “Po kthehem në Afrikë për t’u përpjekur që të hap një rrugë të re për tregtinë dhe krishterimin: në rast se do ta vazhdoni punën që kam filluar unë, atëherë do ta lë në duart tuaja.”

Tregtia dhe krishterimi? A mos vallë Livingstoni ishte vetëm një prej pararendësve të atyre shfrytëzuesve kolonizatorë që e bënë jetën ferr për pjesën më të madhe të Afrikës? Jo, aspak. Livingstouni e kuptonte se tregtia e skllëvërve nuk do të mund të vazhdonte, në rast se afrikanët nuk do të merrnin pjesë në të. Kur rrëmbimi i skllëvërve u duk se ishte rruga për t’u bërë i pasur, afrikanët tundoheshin

shpesh që të merrnin pjesë në sulmet kundër fiseve më të dobëta fqinje, dhe kjo ua bëri jetën të vështirë njerëzve të pambrojtur. Vetëm në qoftë se afrikanët do të bindeshin që të merrnin pjesë në një tregti të ligjshme (jo me tregtinë e sklllevërve), duke i shkëmbyer produktet e fushave dhe pyjeve të veta me ato gjëra të dëshirueshme, të cilat mund t'ua furnizonte njeriu i bardhë, do të mund t'i jepej fund tregtisë së ligë dhe shkatërrimtare. Sidoqoftë, kjo ishte bindja e Livingstounit, pjesa kryesore e ëndrrës së tij për Afrikën.

Si u vu në jetë ky vizion misionar? Cilat ishin rrugët që u përdorën për këtë shpërthim energjie frymërore? Denominacionet tradicionale përdornin njërën prej tri formave të qeverisjes së kishës: episkopale, presbiteriane ose kongregacionale. Mbështetësit e secilës prej tyre pretendonin se po ndiqnin Biblën dhe të gjitha argumentet kryesore kundër njëri-tjetrit ishin plotësisht të njohura. Njerëzit kishin vuajtur, - madje kishin derdhur edhe gjak për të mbrojtur secilën prej atyre formave të qeverisjes.

Por, me forcimin e bindjes së përgjegjësisë të krishterët britanikë apo amerikanë për ta përhapur ungjillin në të gjithë botën, u duk qartë se asnjëra prej këtyre formave tradicionale të qeverisjes së kishës, nuk do ta ndihmonte kishën për t'iu futur misionit mbarëbotëror. Mbështetësit e ungjillëzimit mbarëbotëror u nxitën që të gjenin një tjetër formë bashkëpunimi: shoqërinë vullnetare.

KRIJIMI I SHOQËRISË VULLNETARE

Sërish, edhe këtu Keri ishte pionieri i parë. Kur shkroi librin e tij *Përsiatjet*, ai bëri pyetjen: “Si do të vepronte një kompani tregtare?” Nga kjo, ai propozoi formimin e një kompanie me të krishterë seriozë, laikë dhe klerikë. Ky grup duhej të kishte një komitet, i cili do të mblidhte dhe shoshiste informacionin, dhe do të mblidhte fonde dhe misionarë të përshtatshëm për t'i dërguar në tokat e huaja.

Shoqëria vullnetare, e cila kishte shoqërinë misionare si njërën prej formave më të hershme të saj, e transformoi krishterimin e shekullit të nëntëmbëdhjetë. Më tepër se për arsye teologjike, ajo u shpik për të përballuar nevojat, por në fakt i tronditi format e institucionalizuara të qeverisjes së kishës. Ajo e bëri të mundur veprimin ndërkishtar. Anglikanët, baptistët, kongregacionalistët dhe metodistët, mund të punonin së bashku për qëllime të caktuara, pa ngritur çështje të vështira për strukturën e kishës. Gjithashtu, ajo e ndryshoi bazën e pushtetit të kishës, duke nxitur udhëheqësinë laike. Burrat, dhe më vonë gratë, të cilët ishin të krishterë të zakonshëm, filluan të mbanin pozicione kyçe në shoqëritë e rëndësishme, diçka që mendohej e pamundur në ndonjë tjetër fushë të kishës.

Këto karakteristika u shfaqën herët në historinë e shoqërive misionare. Shoqëria Misionare e Londrës miratoi, në vitin 1795, “parimin themelor se qëllimi ynë nuk është që të dërgojmë te paganët presbiterianizmin, independentizmin, episkopalizmin apo ndonjë tjetër formë qeverisjeje kishtare..., por ungjillin e lavdishëm të Perëndisë së bekuar.” Njëri prej themeluesve bëri thirrje për të kryer “funeralin e fanatizmit fetar.”

Falë krijimit të shoqërive, entuziasti misionar, që mbledhte një qindarkë në javë nga rezervat e anëtarëve të shoqërisë së tij misionare dhe që shpërndante revistën e misionit, merrte pjesë plotësisht në punën e misioneve. Përmes punës së njerëzve të tillë, filluan që ta ofronin veten për shërbim shumë kandidatë. Në vitin 1834, misionari amerikan Ruf Andersoni¹⁰¹⁰, shkroi: “Vetëm në shekullin tonë, kishat ungjillore të krishterimit u organizuan vërtet, duke pasur si synim kthimin e botës të Krishti.” Ato u organizuan nëpërmjet shoqërive vullnetare.

Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, shoqëria e parë misionare e huaj ishte Bordi Amerikan i Komisionerëve për Misionet e Huaja¹⁰¹¹ (1810). Ajo u formua me nismën e një grupi studentësh në seminarin teologjik kongregacional të sapokrijuar të Endovërit. Udhëheqësi i grupit ishte Samuel Xh. Millsi¹⁰¹², i cili, gjatë kohës kur ishte në kolegjin “Uilliams”, pati nxitur formimin e një shoqërie të vogël, në të cilën secili anëtar betohej se do t’ia përkushtonte jetën shërbimit misionar. Në Endovër, kjo shoqëri kishte misionarin e mëvonshëm në Burmë, të famshmin Adonajrëm Xhadsënin. Kështu, studentët, siç kishin bërë dhe shumë herë të tjera në vitet e fundit, vunë themelet për përparimin e misioneve, kësaj here për kombin e ri amerikan.

Brenda pak vjetësh, baptistët, presbiterianët dhe denominacionet e tjera kryesore, ndoqën shembullin e kongregacionalistëve, duke krijuar agjenci misionare. Kthimi i paganëve u bë njëri prej shqetësimeve kryesore të bashkësive lokale në çdo qytet të madh apo të vogël të vendit, gjë që u nxit nga veprimtaria e vazhdueshme e shoqërive lokale dhe organizatave të grave, “ditët e fëmijëve për misionet e huaja”, vizitat e ndryshme nga misionarë gjatë lejes së zakonshme, fushatat periodike për oferta, dhe, në kohët e fundit, përfshirja e mbështetjes për misionet e huaja, si zë kryesor në buxhetet e rregullta të kishave.

Nga fundi i shekullit të nëntëmbëdhjetë, pothuajse çdo trup i krishterë, që nga Kisha Ortodokse e Rusisë, deri te Ushtria e Shpëtimit¹⁰¹³, dhe pothuajse çdo vend, nga Kisha Luterane e Finlandës, deri te Kisha Valdeze e Italisë, dhe denominacionet më të reja në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, kishin pjesën e vet në përpjekjet misionare përtej detit.

Shumë herë, këta misionarë të parë nuk ishin të ndërgjegjshëm për konfliktet që do të prodhonte ungjilli në kulturat e tjera. Sipas mendimit të pjesës më të madhe të tyre, krishterimi në formën e tij perëndimore ishte krishterimi i vetëm ekzistues. Prandaj, që indiani ose malajziani të bëhej i krishterë, duhej që të kthehej sa më shumë që të ishte e mundur në holandez ose portugez.

Sot është e lehtë që ta dënosh këtë lloj qëndrimi. Megjithatë, çdo shoqëri e krishterë dhe çdo i krishterë si individ kombinon me besimin shumë gjëra të traditës së vet kulturore. Ky problem ka ekzistuar qysh nga fillimi në çdo punë misionesh. Megjithatë, pasojat e një prezantimi kaq të huaj mund ta shkatërrojnë përparimin e ungjillit. Në rast se krishterimi shfaqet me zakone perëndimore, të cilat u duken tronditëse popujve të tjerë, si për shembull, ngrënia e mishit apo një familjaritet më i madh midis gjinive, sesa lejohet në shumicën e shoqërive Lindore, atëherë besimi dënohet përpara se të provohet.

Nga ana tjetër, në komunitetin e krishterë ka një veçanti, e cila rrjedh nga veçantia e vetë ungjillit. Ungjilli është një forcë revolucionare, prandaj çdo përpjekje për ta fshehur këtë fakt mund ta ndryshojë besimin e krishterë në diçka tjetër. Ndërkohë, thellësia e këtij problemi ndihmon në shpjegimin e arsyes se përse krishterimi deri më sot është ende një pakicë, madje një pakicë tepër e vogël në disa zona, në ato rajone që dominohen nga kultura të lashta: islame, hinduiste dhe kineze.

SHENJAT E KRISHTERIMIT MODERN

Por me gjithë këto pengesa, lëvizja misionare protestante vazhdoi të përhapej edhe më tej. Me kalimin e kohës, ajo nxori në pah karakteristika të ndryshme të krishterimit modern:

Së pari, përhapja mbarëbotërore erdhi në përgjithësi nga vullnetarizmi, jo nga detyrimi. Që nga koha e Konstandinit, përhapja e besimit kishte pasur mbështetjen aktive të sundimtarëve në vendet e krishtera, dhe shpesh ajo çoi në kthime masive të Krishti. Kjo ishte përgjithësisht e vërtetë në rastin e misioneve katolike romane në shekullin e shtatëmbëdhjetë në të gjithë Azinë dhe Amerikën Latine. Ndërsa misionarët protestantë të shekullit të tetëmbëdhjetë, me shumë pak përjashtime, u nisën pa mbrojtjen e shtetit dhe gjithashtu edhe pa kontrollin e shtetit. Ata përparuan vetëm nëpërmjet forcës së bindjes. Kështu, të krishterët gjetën një mënyrë që të përfshiheshin në misione, duke e ruajtur lirinë fetare.

Së dyti, kjo lëvizje misionare u mbështet në pasurinë dhe dhuntitë e protestantëve të thjeshtë. Në dallim nga përparimi i hershëm misionar, i cili udhëhiqej nga murgjit dhe peshkopët, shoqëritë e reja u organizuan mbi bazën më të gjerë të mundshme. Kështu, detyra e parë e kishave, predikimi i ungjillit, ra mbi shpatullat e njerëzve të kishave.

Së treti, predikimi i gjerë i ungjillit u shoqërua nga një rang i gjerë shërbesash humanitare. Agjencitë misionare hapën shkolla, spitale dhe qendra për trajnimin e

infirmierëve dhe mjekëve. Ato bënë që të shkruheshin shumë gjuhë dhe dialekte, si dhe përkthyen jo vetëm Biblën, por edhe shkrime të tjera Perëndimore në ato gjuhë. Gjithashtu, ato futën masa shëndetësore dhe teknika më të mira bujqësore. Në disa raste, këto aktivitete lidheshin ngushtë me qëllimin e kthimit në besim, por shumë të tjera dolën thjesht nga pranimi i nevojave shoqërore dhe fizike, të cilat nuk mund të anashkaloheshin nga ata të krishterë që kërkonin ta mbanin të pastër ndërgjegjen.

Pra, në shumë aspekte, lëvizja misionare i ktheu ungjillit vendin qendror në krishterim. Dhe, në këtë aspekt të rëndësishëm, lëvizja riktheu një element në konceptin e kishës së shenjtë katolike, i cili ishte errësuar nga Reformacioni. Katoliciteti apo universaliteti [përhapja e besimit në të gjithë botën], i cili filloi të harta e punishte së Kerit, u përhap duke përfshirë popuj të rinj në shumë toka të reja.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Drewery, Mary. *William Carey: Shoemaker and Missionary*. London: Hodder and Stoughton, 1978.

George, Timothy. *Faithful Witness: The Life and Mission of William Carey*. Birmingham, AL: New Hope, 1991.

Gascoigne, Bamber. *The Christians*. New York: William Morrow, 1977.

Huxley, Elspeth. *Livingstone and His African Journeys*. New York: Saturday Review Press, 1974.

Neill, Stephen. *A History of Christian Missions*. Edited by Owen Chadwick. Middlesex: Penguin Books, 1986.

Northcott, Cecil. *David Livingstone: His Triumph, Decline and Fall*. Philadelphia: Westminster, 1973.

FATI I NJË KOMBI

Një Amerikë e krishterë

Anë dritë brenda një çasti?” Pyetja e Isaisë dukej se nuk i përshtatej kombit të ¹⁰¹⁴ lind vallë një vend brenda një dite të vetme apo një komb vjen vallë ri amerikan. Në vitin 1835, Lajmën Biçëri , pastori i mirënjohur presbiterian dhe kongregacional i Anglisë së Re, mbajti një predikim nga ky tekst, i cili gjendet tek **Isaia 66:8**¹⁰¹⁵, dhe ia vuri titullin: *Përgjërim për Perëndimin*.

Biçëri besonte fuqimisht se në tokën e papunuar amerikane, po ngrihej një perandori e re dhe e gjerë. Dhe kjo po vinte në rrezik ekzistencën e një kulture të tërë. “Të krishterët, - tha ai, - duhet të përfitojnë nga rasti që t’i japin formë *fatit politik dhe fetar të kombit*.”

Si mendonte ai se do të bëhej kjo gjë? Ai bëri thirrje për predikimin e ungjillit, shpërndarjen e Biblave, mbjelljen e kishave, hapjen e shkollave dhe reformën e parimeve morale amerikane. Ngaqë ishte puritan, Biçëri e dinte se një shoqëri e lirë ka nevojë për ligje të drejta dhe se, në një demokraci, ligjet e drejta kërkojnë mbështetjen e popullit të frymëzuar nga krishterimi.

Biçëri foli në emër të një numri të madh të krishterësh ungjillorë: baptistë, metodistë, kongregacionalistë, presbiterianë dhe episkopalianë¹⁰¹⁶. Në fakt, pikëpamjet e tij ishin kaq shumë të përhapura, saqë historianët e quajnë këtë kohë epoka e “perandorisë së drejtë”. Vizioni për një Amerikë të krishterë ishte tema kryesore e protestantizmit amerikan të shekullit të nëntëmbëdhjetë. Ngritjen, krizën kryesore dhe elementet e rënies së saj, ne i njohim mirë. Pa pasur njëfarë njohurie për këtë shekull, të krishterët e sotëm do ta kenë pothuajse të pamundur që t’i kuptojnë forcat shoqërore dhe figurat fetare të kohës së vet.

SFIDA E PERËNDIMIT AMERIKAN

Fushata ungjillore për formimin e fatit të kombit të ri amerikan nuk ishte diçka e re. Ashtu si në rastin e vizionit të Inoçentit III për Europën mesjetare dhe të vizionit të Kalvinit për një Gjenevë të krishterë, ëndrra ungjillore për Amerikën ishte shprehje e shqetësimit të krishterë për shoqërinë. Perëndimi amerikan i siguroi krishterimit ungjillor mundësinë më të madhe që ta nxiste të gjithë kombin të pranonte nevojën për ungjillin.

Në qoftë se ky vizion është venitur në kohën tonë - dhe në fakt kështu ka ndodhur - nxitësi kryesor është ende gjallë, sepse është pjesë e qëllimit të Zotit për popullin e Tij. “Ju jeni drita e botës¹⁰¹⁷... ju jeni kripa e dheut.”¹⁰¹⁸ Si mund të mos shqetësohen të krishterët me botën që i rrethon?

Fakti i madh i botës së shekullit të nëntëmbëdhjetë në Amerikë ishte Perëndimi: kufiri gjithmonë në lëvizje. Vizitorët e parë që shkuan përtej maleve Alegen¹⁰¹⁹ e lavdëruan bukurinë e këtij vendi. Në vitin 1751, Kristofer Gisti¹⁰²⁰ e përshkroi atë si një vend “të ujitur me një numër të madh përrenjsh dhe rrëkesh të vogla, dhe të mbushur me livadhe të bukura natyrore, të mbuluara me thekër, bar blu dhe tërfil.”

Pas luftës revolucionare (në të cilën u fitua pavarësia nga Anglia - *shënim i redaktorit S.H.*), drejt këtij territori u dyndën kaq shumë amerikanë, saqë u duk sikur i gjithë kontinenti po synonte të shkonte drejt Paqësorit. Midis viteve 1792 dhe 1821, trembëdhjetë shteteve të para amerikane iu shtuan edhe nëntë shtete të reja¹⁰²¹. Nga mesi i shekullit, gjysma e popullit amerikan jetonte në perëndim të Apalasheve¹⁰²².

Kjo ishte një lëvizje e fuqishme. Përveç detyrës së shporrjes së indianëve dhe nënshtrimit të tokave të shkreta, njerëzve të këtij fronti iu doli nami për një jetë të keqe dhe të shthurur. Sjellja e tyre barbare i trondiste gjithmonë europianët e rastësishëm që kalonin përtej maleve.

Një vizitor anglez vërejti se njerëzit përtej pyjeve... luftonin edhe për provokimin më të vogël. “Për armë kanë duart, dhëmbët, gjunjët, kokën dhe këmbët, dhe nuk luftojnë vetëm me grushte..., por edhe çjerrin, shkelmojnë, copëtojnë, kafshojnë ose ia nxjerrin sytë njëri-tjetrit, duke përdorur me shkathtësi gishtin, dhe bëjnë çmos që ta vrasin njëri-tjetrin....”¹⁰²³

Me lindjen e Shteteve të Bashkuara të Amerikës, denominacionet u dukën të papërgatitura për të parë mundësitë e Perëndimit. Ndikimi i krishterë në atë kohë ishte shumë i ulët. Vetëm pesë ose dhjetë përqind e popullit amerikan ishte anëtar në ndonjë kishë. Megjithatë, me kalimin e kohës, shoqëria e ashpër, e trazuar dhe e paperëndishme e Perëndimit u zbut dhe ajo që ndikoi më shumë në këtë gjë ishte forca e krishterimit ungjillor.

Teksa ungjillorët u përballën me sfidën e kthimit të të gjithë kombit në bindjen ndaj Krishtit, ata përdorën dy mjete që kishin në dorë: shoqërinë vullnetare dhe rizgjimin.

Ligji i të Drejtave, duke siguruar liri fetare për të gjithë, miratoi në fakt konceptin denominacional të kishës dhe la jashtë çdo ndikim të drejtpërdrejtë të kishave mbi qeverinë. Prandaj, denominacionet ishin të lira që të zgjidhin vetë besimin dhe praktikën e tyre. Po përgjegjësia e krishterë për jetën dhe parimet morale publike? Në këtë pikë, ndërhyri shoqëria vullnetare.

Uilliam Keri dhe ungjillorët e tjerë anglezë e krijuan shoqërinë vullnetare për ta çuar ungjillin në Indi dhe për të luftuar kundër tregtisë së skllëvërve në Inditë Perëndimore. Ungjillorët amerikanë e përdorën këtë ide për qëllimet e tyre. Ajo dukej se ishte mjeti i përkryer për një shoqëri të lirë në Amerikë, për të ushtruar ndikim mbi opinionin publik, për të fituar mbështetje për veprimtari të largëta misionare dhe arsimore, dhe për të përhapur idealet e reformës në kombin e ri. Shoqëritë vullnetare iu lejuan të krishterëve nga denominacione të ndryshme që të bashkoheshin për çështje me interes të përbashkët, si për shembull, për mosteprimin me pije alkoolike ose për respektimin e Sabatit (*Të shtunës*).

Kështu, qysh herët në shekullin e nëntëmbëdhjetë, u shfaqën një numër i madh shoqërish, të cilat synonin që t'u jepnin formë aspekteve të ndryshme në jetën amerikane, si: “Shoqëria Biblike Amerikane”¹⁰²⁴, “Shoqëria e Kolonizimit Amerikan”¹⁰²⁵, “Sindikata Amerikane e Shkollave të së Dieles”¹⁰²⁶, “Shoqëria e Arsimit Amerikan”¹⁰²⁷ dhe shumë të tjera. “Çdo ditë e më shumë po bëhet e qartë, - vërejtji Biçëri në vitin 1830, - që ndikimi i madh” i kishës dhe triumfet e dyzet viteve të fundit ishin rezultat i “bashkimit vullnetar të të krishterëve.”

Mjeti i dytë që përdorën ungjillorët për ta nënshtuar tokën e papunuar më parë, ishte rizgjimi. Biçëri thoshte se kishat duhet të kërkojnë rizgjim “për anëtarët dhe për pastorët e vet, për pushtetin që i jep energji ligjit, si edhe të kërkojnë mbështetjen vullnetare të institucioneve fetare.”

Në vitin 1790, ungjillorët u përballën me një sfidë të dyfishtë ungjillëzuese: të rifitonin pjesën lindore të vendit dhe të fitonin pjesën perëndimore të tij. Në pjesën lindore, sidomos në disa kolegje, entuziazmi i ri për jetën në Frymë u shfaq që përpara vitit 1800. Ky rizgjim u bë i njohur me emrin Rizgjimi i Dytë i Madh. Ai siguroi një brez me dhunti dhe udhëheqës të përkushtuar për fushatën në Perëndim.

Rizgjimi në frontin e madh perëndimor ndodhi në rajonet e sapokrijuara midis Alegenëve dhe Misisipit, dhe kishte si qendër Kentakin dhe Tenesin. Ky Rizgjim mori karakteristikat e banorëve. Ishte i papërpunuar, i fortë dhe i vrullshëm.

Timothi Flint¹⁰²⁸, i cili e njihte mirë rajonin, na ka lënë portretin e predikuesit tipik perëndimor:

“Duke udhëtuar muaj pas muaji përmes pyjesh të errët... burrat fitojnë në mënyrë të natyrshme një stil të qetë dhe romantik mendimi dhe shprehjeje..., prandaj predikimi është shumë popullor dhe ka si qëllim kryesor që të të ndezë ndjenjat.... Vendi ofron një teatër të paanë për një gojëtar të fortë, të sinqertë dhe të pamësuar, dhe të rrallë janë ata predikues me ndikim ose dobi të madhe, që nuk i kanë këto karakteristika.”

Në një popullsi gjerësisht të pashkolluar, ky predikues i zonave të pashkelura, i bardhë apo i zi qoftë, u bë përçuesi kryesor për përhapjen e krishterimit. Njëri prej rizgjuësve më të mprehtë të këtij lloji të ashpër nga perëndimi, ishte një presbiterian

i gjatë, me tipare të ashpra, me sy të zinj e të mprehtë dhe një “sjellje të hapur dhe të pakomprometueshme,” reverendi Xhejms Mek-Gridi¹⁰²⁹.

I ZJARRTI XHEJMS MEK-GRIDI

Mek-Gridi vinte nga një familje skocezo-irlandeze në Pensilvani, por shkrepitmat e para i lëshoi në Karolinën e Veriut. Me theksimin që i bëri zemërimit të Zotit kundër mëkatarëve qafëfortë, Mek-Gridi ndezi një rizgjim, i cili çoi te kthimi në besim i dhjetëra të penduarve.

Megjithatë, ai vërejti se bashkësitë e këtij kufiri nuk dorëzoheshin gjithnjë përpara një predikimi të zjarhtë. Kur Mek-Gridi lëvizi papritmas për në Kentaki në vitin 1798, qarkulloi një thashethemnajë se sugjerimi që ai të lëvizte për në Perëndim i kishte ardhur nga një letër anonime e shkruar me gjak!

Në Kentaki, i zjarri Mek-Gridi predikoi në tri bashkësi të vogla pranë lumenjve Red, Gasper dhe Madi. Të tria ndodheshin në krahinën e Loganit, në qoshen jugperëndimore të shtetit. Ajo zonë u përshkrua nga një famullitar si “Streha e bataçinjeve”¹⁰³⁰, sepse kishte një mori vjedhësish të kuajve, banditësh dhe vrasësish. Për çudi, njerëzit atje iu përgjigjën me entuziazëm përshkrimit që Mek-Gridi i bëri parajsës qiellore, si edhe ferrit.

Ai e përshkruante parajsën me kaq gjallëri, saqë e gjithë bashkësia, ndonëse përbëhej nga njerëz të ashpër, mund t’i shikonte qartë lavditë e saj, dhe njerëzit dëshironin që të shkonin atje. Pastaj ua përshkruante ferrin dhe tmerret e tij me kaq aftësi, saqë mëkatarët dridheshin dhe tmerroheshin kur imagjinonin një liqen zjarri dhe sqfuri që hapte gojën për t’i gllabëruar, dhe zemërimin e Perëndisë që do t’i hidhte përfundimisht në humnerë.

Në korrik të vitit 1800, Mek-Gridi pati “ditën e tij të Rëshajëve” dhe ia ndryshoi drejtimin historisë amerikane. Pas rizgjimit të parë buzë lumit Red, ai vendosi që t’i dërgojë kishës pranë lumin Gasper, një lajmërim për shërbesë sakramentesh, e cila do të organizohej gjatë atyre ditëve. Kur u përhap fjala nëpër ngulimet e ndryshme, dhjetëra pionierë të territoreve të atjeshme u nisën për në atë vend me pajtone, me kuaj, ose morën rrugën më këmbë drejt lumit Gasper, mbathur me opinga lëkure¹⁰³¹, të gatshëm që Fryma të vepronte. Kishte syresh që, për të ardhur aty, bënë rreth 160 km¹⁰³². Dhjetëra familje erdhën në lumin Gasper me tenda dhe ushqime - bërçolla të ftohta derri, bukë misri dhe zogj të pjekur - të gatshëm që të qëndronin për ca kohë, për të parë, dëgjuar dhe ndier dorën e Perëndisë.

Tani ne e shohim lumin Gasper si “takimin e parë në formë kampi” apo “takimet në kamp”, siç njihen - pra, si shërbesën e parë fetare me kohëzgjatje shtatëditore të

mbajtur jashtë, për njerëz që kishin udhëtuar edhe nga vende të largëta për të marrë pjesë. Ata ngritën kamp pikërisht në atë vend, prandaj doli dhe ky emër.

Mek-Gridi ishte përcaktues për punën e ardhshme në këtë drejtim. Predikuesi i rizgjimeve dhe takimi-kamp kanë mbijetuar në Amerikë për pothuajse dy shekuj me radhë. Megjithatë, koha ndjek rrugën e vet dhe intensiteti i predikimit është ftohur. Kjo ishte e pashmangshme. Njeriu nuk jeton vetëm nga zjarri. Nën udhëheqjen e njerëzve të tillë si Çarls Fini¹⁰³³, D. L. Mudi¹⁰³⁴ dhe Billi Grahmi¹⁰³⁵, takimet-kamp filluan të organizoheshin në ndërtesa dhe vazhduan të pëlqeheshin nëpër kishëzat në fshat apo në auditorët në qytet.

Sigurisht, jo të gjithë njerëzit i mbështetën rizgjimët. Shumë luteranë dhe presbiterianë mendonin se ato e linin mënjatë doktrinën e shëndoshë. Katolikët romanë dhe episkopalianët i konsideronin shpërthime emocionale, por jo adhurim të vërtetë.

Megjithatë, këto kritika ranë në vesh të shurdhër, pasi rizguesit entuziastë dhe një numër gjithnjë në rritje misionarësh lëvizën për në Perëndim, duke predikuar ungjillin, dhe mbollën kisha e themeluan kolegje. Nga vitet 1830, Aleksis dë Tokëvili, vëzhgues i mprehtë, i cili vinte nga jashtë shtetit, zbuloi se nuk ka vend tjetër në botë në të cilin feja e krishterë të ushtrojë një ndikim më të madh në shpirtin e njeriut, sesa në Amerikë. Shumë njerëz ishin dakord me të.

Megjithatë, nëpër indet e “Amerikës së krishterë” u përhap një gangrenë vdekjeprurëse. Si kishte mundësi që një demokraci e ushqyer nga parimet e krishtera, të vazhdonte të lejonte skllavërimin e miliona qenieve njerëzore?

Praktika e skllavërisë në Amerikë kishte filluar që më 20 gusht 1619, dita kur 20 skllavër zezakë zbritën nga një anije holandeze në Xhejmstaun, Virxhinia¹⁰³⁶. Deri në vitin 1830, numri i tyre arriti në rreth dy milionë. Me zgjerimin e kombit në Perëndim, kjo gjë u bë çështja më e përfolur. Sa herë që në Unionin Amerikan hynte ndonjë shtet i ri, dhe sa herë që kolonët hynin në ndonjë tokë të re, çështja përvëluese e skllavërisë e digjte edhe më thellë ndërgjegjen kombëtare. Territori i ri duhej të ishte me njerëz të skllavëruar apo me njerëz të lirë? A duhej të përhapej pa kufi skllavëria? Në pasionin për të mbrojtur si lirinë, ashtu dhe bashkimin, në rast se duhej që të zgjidhej mes tyre, cila prej tyre do të vinte e para?

Përmasat e kësaj beteje ishin kaq thelbësore për ekzistencën njerëzore dhe kaq fetare në karakter, sa që të gjitha palët iu kthyen Shkrimeve për të interpretuar përvojat vetjake.

KRISHTERIMI MES SKLLEVËRVE

Skllavi iu kthye Biblës për të kuptuar boshllëkun në shpirt. Ai iu drejtua asaj më tepër nga nevoja, pasi pronari i tij i bardhë ia kishte plaçkitur gjithçka tjetër, madje dhe perënditë e veta afrikane.

Rrëmbimi i zezakëve dhe transportimi i tyre në një tokë të huaj, pati një efekt shkatërrues mbi jetën e tyre. Me shkatërrimin e kulturës së tyre afrikane dhe me ndarjen nga organizimi shoqëror që kishin, skllavëria ua hoqi ndjenjën e të qenit pjesë në botë.

Disa skllavër vranë veten gjatë “kalimit të ndërmjetëm”¹⁰³⁷, kalimit të Atlantikut. Të tjerë njerëz u përpoqën që të arratiseshin prej skllavërisë në mjedisin e ri. Megjithatë, shumica dërrmuese iu nënshtrua fatit dhe, në mes të pështjellimit dhe hutimit që kishin, kërkuan kuptim për ekzistencën e tyre në botën e njeriut të bardhë.

Krishterimi i dha skllavit një qendër të re për jetën e tij të re, në një tokë të re. Në fillim, disa pronarë iu kundërvunë ungjillëzimit të zezakëve. Ata kishin frikë se mos zezakët mund të gjenin në Bibël ide të barazisë njerëzore, të cilat mund t’i nxisnin të ngrinin krye. Megjithatë, kjo pengesë ra kur pronarët u bindën se vetë Dhiata e Re jepte argumente në mbështetje të skllavërisë. Në fakt, disa prej pronarëve ishin të bindur se skllavërit më të mirë - pra, ata që ishin të gatshëm ta pranonin kontrollin e pronarit të bardhë - ishin ata që e njihnin më mirë Biblën.

Pra, skllavërit mësuan nga Bibla që të njihnin Perëndinë e të bardhit dhe marrëdhëniet e tij me njerëzit. Meqë skllavëve iu ndalohejshin të gjitha format e jetës së organizuar shoqërore, predikuesi zezak doli si figurë e rëndësishme në “institucionin e padukshëm”: në kishën e skllavëve. Duke reflektuar frymën rizgjimore të kufirit¹⁰³⁸, predikuesi zezak “thirrej” për këtë detyrë pothuajse gjithmonë nëpërmjet ndonjë përjetimi të veçantë, që i tregonte se Perëndia e kishte zgjedhur atë si udhëheqës frymëror. Në këtë mënyrë, ai mësoi që t’i dramatizonte ndodhitë biblike për zezakët dhe t’i interpretonte shumë personazhe dhe ngjarje, sipas përjetimit të skllavëve.

Dikur, dekani i Harvardit, Uillard Sperry¹⁰³⁹, shpjegoi se ndodhia kryesore për ta ishte Eksodi, ndërsa personazhi më i madh në Bibël ishte Jezusi. Skllavëria e popullit të Perëndisë në Egjipt, çlirimi prej tij, kalimi i Detit të Kuq, shkatërrimi i ushtrisë së Faraonit në det, shtegtimi në shkretëtirë dhe kalimi i lumit Jordan për në tokën e premtuar, ishin të gjitha shëmbëlltyra të jetës që ushqenin temat kryesore të predikimeve dhe këngëve të skllavëve. Në ditët e skllavërisë, dukej se mbi tokë nuk kishte shumë shpresë për çlirim, prandaj çlirimi filloi të lidhej me vdekjen, kur Jezusi do t’i hedhë poshtë vargonjtë e skllavit dhe do ta çlirojë në një botë tjetër më të mirë.

Kur kthejmë kokën pas, është e vështirë të shohim se si mund ta kenë mbrojtur të krishterët skllavërinë. Shumica e tyre nuk reagues fare përpara viteve 1830.

Nganjëherë e harrojmë se gjatë tri dekadave të para të shekullit të nëntëmbëdhjetë, lëvizja kundër skllavërisë ishte më e fortë në Jug, sesa në Veri të Amerikës. Megjithatë, për një sërë arsyes, lëvizja antiskllavëri u venit, dhe në Jug u ngrit mbrojtja e institucionit të skllavërisë. Disa prej argumenteve pro skllavërisë u morën nga Bibla, falë klerikëve të Jugut.

Arsyja e mbrojtjes që i bëri Jugu skllavërisë gjendej në faktin se Bibla, me urdhërime dhe me shembuj, e mbështeste të drejtën e zotërimit të skllavërve. Riçard Furmani¹⁰⁴⁰, kreu baptist i Karolinës së Jugut, argumentoi se izraelitët, në Dhiatën e Vjetër, u urdhëruan që të blinin skllavër dhe, në momentin e blerjes, ata bëheshin “skllavër përgjithnjë” (*Levitiku 25:46*¹⁰⁴¹). Po ashtu, sipas Furmanit, në Dhiatën e Re, apostujt e frymëzuar nga Fryma nuk kërkuan kurrë lirin e skllavërve. Detyra e vetme e pronarëve ishte që t’u jepnin gjërat që janë të drejta dhe të barabarta, dhe të mos i kërcënonin.¹⁰⁴²

Lidhja e fesë ungjillore dhe racës u bë një karakteristikë e veçantë e mënyrës jugore të jetesës, gjatë viteve të Mbretërisë së Pambukut¹⁰⁴³. Jugu u bë gjithnjë e më shumë i izoluar, jo vetëm nga Veriu, por edhe nga pjesa më e madhe e botës perëndimore, ku gjykimet e forta kundër skllavërisë ishin shprehur tashmë shumë shpesh. Ky izolim çoi në instinktin e mbrojtjes. Rajoni filloi që të bëhej i fiksuar pas institucionit të skllavërisë. Herieta Mártino¹⁰⁴⁴, vizitore nga jashtë në vitet 1830, vërejti: “Rreth e qark atyre që jetojnë në mes të skllavërisë, duket sikur ekziston një lloj unaze magjike; dhe ajo i jep karakter rrethor gjithçkaje që mendojnë apo bëjnë ata në lidhje me këtë temë. Të paktë janë ata që mendojnë brenda kësaj unaze, por që mund të shohin dhe ndonjë gjë tjetër përtej saj.”¹⁰⁴⁵ Disa nga gjërat që kuptuan jugorët përtej “unazës së tyre magjike” ishin kërcënimet dhe sulmet.

Shpërthimi i parë në Veri i ndjenjës ungjillore kundër skllavërisë, gjendet në predikimin rizgjuës të Çarls Finit. Nëpërmjet ndikimit të gjerë të Finit, në Miduest¹⁰⁴⁶ u forcua shumë ndjenja kundër skllavërisë, sidomos rreth kolegjit “Oberlin”¹⁰⁴⁷, ku Fini ishte rektor. Në ballë të kësaj fushate ishte njëri nga dishepujt e Finit, Teodor Uelldi¹⁰⁴⁸. Shkrimet e tij të fuqishme, *Bibla kundër skllavërisë* (1837) dhe *Skllavëria siç është*, shërbyen si katalizatorë të lëvizjes për heqjen e skllavërisë.

Të bijës së Lajmën Biçërit, Herietës, i bëri jashtëzakonisht përshtypje shkrimi *Skllavëria siç është*. Sipas gruas të Uelldit, Anxhelina Grimki Uelldi, “Heriet Biçër Stou¹⁰⁴⁹ jetoi ditë e natë me librin *Skllavëria siç është*, derisa i paraqiti faktet e saj në librin *Kasollja e xha Tomit*”¹⁰⁵⁰. Në këtë libër të saj kundër skllavërisë, Herieta këlthet: “O të krishterë! Sa herë që luteni të vijë mbretëria e Krishtit, si mund ta harroni se kjo profeci i sjell, në një mënyrë të tmerrshme, si vitin e shpengimit të Zotit, ashtu dhe ditën e hakmarrjes së Tij?” Ajo i referohej përmbyesjes së dhunshme të së ligës, Babilonisë, që parashikohet në librin e fundit në Bibël¹⁰⁵¹. Sipas interpretimit gjerësisht të pranuar milenialist në lidhje me Zbulesën, grahamat e

vdekjes për Babiloninë, të cilat filluan me Reformacionin protestant, do të dëgjoheshin me “dridhjen” e kombeve.

Kështu, kombi amerikan, i destinuar që të luante një rol kryesor në planin hyjnor, duhej të pastrohej nga pesha e fajit, teksa turrej drejt kulmit të historisë njerëzore. Skllavëria nuk është mëkat vetëm i Jugut. Faji është i të gjithë kombit; pastrimi duhet të jetë mbarëkombëtar. Në librin e saj *Kasollja e xha Tomit*, znj. Stou i bënte thirrje ndërgjegjes kombëtare, me shpresën se pastrimi i shpirtit të kombit do ta largonte ndëshkimin hyjnor nga trupi i politikës.

Kështu, të gjitha palët në këtë betejë përdorën të njëjtin grup simbolesh. Kishte vetëm një Bibël, një parajsë, një ferr, një Jezu Krisht, një udhë shpëtimi. Megjithatë, simbolet përdorëshin për çështje të kundërta. Si mundej Perëndia të ishte Perëndi i Jugut kundër Veriut, apo i Veriut kundër Jugut? Si mund ta pranonte Ai skllavërinë, siç thoshin jugorët, dhe ta kundërshtonte në të njëjtën kohë atë, siç pretendonin veriorët?

Askush nuk ishte më i ndërgjegjshëm për këto pyetje, sesa burri që mbajti barrën e pajtimit, presidenti Abraham Linkoln¹⁰⁵². Megjithëse i ngjizur me kulturën ungjillore, Linkoln nuk u bë kurrë pjesë e kishës dhe i pëlqeu më shumë që të mos kishte asnjë kredo në veçanti. Por gjuha dhe mendimi i Abrahamit ishin mbrujtur nga Bibla, dhe prej saj ai mësoi se askush nuk mund ta interpretonte me detaje të plota se cili ishte vullneti i Perëndisë për kombin.

“Në debatet e mëdha, - tha dikur ai, - secila palë pretendon se vepron sipas vullnetit të Perëndisë. Të dyja, ose njëra prej tyre, mund të jenë të gabuara.” Një herë tjetër, në fjalimin e tij të dytë përurues, tha: “Të dyja (Unioni dhe Konfederata¹⁰⁵³) lexojnë të njëjtën Bibël dhe i luten të njëjtit Perëndi; të dyja i luten që t’i ndihmojë kundër njëri-tjetrit.... Nuk mund të kenë përgjigje lutjet e të dyjave.... I Plotfuqishmi

ka qëllimet e veta.” Linkoln e dinte se njerëzit duhej të përpiqeshin të kryenin vullnetin e Perëndisë me aq sa mund ta përcaktonin me siguri, por i Plotfuqishmi ka qëllimet e veta, të cilat shkojnë përtej planeve të njerëzve.

Dhe kështu ndodhi. U bë luftë¹⁰⁵⁴; u derdh gjak; por kombi mbijetoi. Vizioni i një Amerike të krishterë mbijetoi, por ashtu si vetë kombi, edhe ai doli i dobësuar shumë. Kishat e zezakëve u rritën shumë, si shprehje institucionale e lirisë dhe si një përkujtesë e vazhdueshme e pikës së errët në vizionin e një Amerike të krishterë.

TRONDITJET KULTURORE PËR AMERIKËN UNGJILLORE

Rrugët e Atlantës nuk ishin pastruar ende, kur ndodhën një sërë tronditjesh kulturore, të cilat ngritën pyetje të mëdha për të vërtetën ose rëndësinë e bindjeve tradicionale ungjillore.

Tronditja e parë erdhi nga pena e Çarls Darvinit¹⁰⁵⁵. Në vitin 1859, ai botoi librin *Prejardhja e llojeve*¹⁰⁵⁶, që është ndoshta libri më i rëndësishëm i shekullit. Teoria e evolucionit të Darvinit i përballi ungjillorët me një sfidë të madhe. Në rast se në krijim nuk ekzistonte syri rregullues i Providencës hyjnore, në qoftë se, në fakt, nuk ka pasur fare krijim, por thjesht një evolucion nga format më të thjeshta të masës dhe të energjisë në ato më të ndërlikuara, atëherë çfarë i mbetej besimit tradicional të krishterë në një Perëndi krijues dhe ndihmues? Në rast se Darvini kishte të drejtë, atëherë si mundej që të ishte e vërtetë Bibla?

Tronditja e dytë e besimit tradicional erdhi nga industrializimi në rritje i shoqërisë amerikane dhe nga dyndja e popullsisë në qytete. Qytezat e vogla u bënë qytete të mëdha “brenda natës”. Njerëzit vinin jo vetëm nga toka amerikane, por edhe nga Gjermania, Norvegjia, Italia dhe vendet e tjera europiane. Pjesa më e madhe e emigrantëve të rinj sollën me vete mendime fetare që ishin të huaja për mënyrën tradicionale me të cilën amerikanët protestantë e kishin parë vendin e tyre dhe Biblën.

Sulmi i tretë i drejtpërdrejtë ndaj besimit në Shkrimet erdhi në formën e asaj që quhet kritikizmi i lartë i Biblës. Sa më i madh bëhej numri i profesorëve të kolegjeve dhe seminareve, të cilët kishin marrë grada të larta shkencore në universitetet kryesore europiane, aq më shumë bëheshin mbizotëruese pikëpamjet kritike në arsimin e lartë amerikan dhe pastaj në çdo denominacion. Imagjinoni tronditjen nëpër kisha, kur u pretendua se Moisiu nuk ishte autori i pesë librave të parë të Biblës¹⁰⁵⁷, dhe se vetë Jezusi ishte në njëfarë mënyre një ëndërrimtar i zhgënjyer dhe jo Biri i Perëndisë në mish.

Të marra së bashku, këto tronditje ishin pjesë e zhvendosjes së kulturës perëndimore nga format e krishtera, drejt formave laike të mendimit dhe të sjelljes. Edhe të krishterët vetë ishin në kundërshtim me njëri-tjetrin në lidhje me veprimet që duhej të ndërmerrnin për t'i përballuar sfidat e reja.

Midis denominacioneve tradicionale ungjillore, u zhvilluan dy grupime tepër të veçanta. Njëri grupim zgjodhi që t'i përqafoje ndryshimet si bekime të dërguara nga Perëndia, ndërsa tjetri zgjodhi që t'u rezistonte ndryshimeve, sepse ato i dukeshin kërcënime ndaj mesazhit të Biblës.

Rilindasi (ose rizgjuesi) më i madh urban gjatë brezit që doli pas Luftës Civile, ishte Duajt L. Mudi. Mudi dhe shumë predikues të tjerë më pak të njohur, mendonin se detyra e tyre kryesore ishte që t'i fitonin njerëzit për Krishtin dhe t'i përgatisnin njerëzit e shpëtuar për ardhjen e dytë të Tij.

Sidoqoftë, duket qartë se ëndrra e Biçërit për një Amerikë të krishterë po venitej me shpejtësi. Shpresat milenialiste u shuan nga urrejtja e luftës mes shteteve, traumat e grevave dhe paniku financiar i viteve 1870 dhe 1880, si dhe nga formimi i një bote urbane që i refuzonte vlerat e krishtera. Ungjillorët iu kthyen supozimeve për të ardhmen dhe kultivimit të një jete të brendshme, në numra gjithnjë e më të shumtë, sidomos në qytetet e Veriut.

Karakter i vendimtar i gjysmëshekullit përpara Luftës Civile dhe Luftës së Parë Botërore, duket qartë në dy deklaratat: njëra e mbajtur në fillim të kësaj periudhe dhe tjetra në fund të saj.

Në vitin 1873, në një fjalim drejtuar Aleancës Ungjillore¹⁰⁵⁸, reverendi Teodor Ullzi¹⁰⁵⁹, presidenti i Universitetit të Jeillit¹⁰⁶⁰, shtroi pyetjen: “Në çfarë kuptimi mund ta quajë ky vend veten *të krishterë*? Sigurisht, vetëm në këtë kuptim, - u përgjigj ai, - ngaqë shumica dërrmuese e njerëzve besojnë në Krishtin dhe në ungjillin, ngaqë ndikimi i krishterimit është universal dhe ngaqë qytetërimi dhe kultura janë intelektuale janë ndërtuar mbi këtë themel...”

Pesëdhjetë vjet më vonë, në vitin 1924, H. L. Menkeni¹⁰⁶¹, kritiku mjaft i njohur i jetës amerikane, vërejti këtë gjë: “Krishterimi mund të përcaktohet shkurtimisht si ajo pjesë e botës, në të cilën, në qoftë se dikush del në publik dhe shpall solemnisht se është i krishterë, të gjithë ata që e dëgjojnë, do të qeshin.” Biçëri nuk do ta besonte kurrë këtë gjë.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Frazier, E. Franklin. *The Negro Church in America*. New York: Schocken, Books, 1963.

- George, Timothy, ed. *Mr Moody and the Evangelical Tradition*. New York: T & T Clark International, 2004.
- Handy, Robert T. *A Christian America*. New York: Oxford University Press, 1971.
- Marty, Martin E. *Righteous Empire: The Protestant Experience in America*. New York: Dial Press, 1970.
- McLoughlin, William O. *The American Evangelicals: 1800–1900*. New York: Harper & Row Publishers, 1968.
- Noll, Mark A. *A History of Christianity in the United States and Canada*. Grand Rapids: Eerdmans, 1992.

Kapitulli 40

NJË URË PËR MODERNËT INTELIGJENTË

Liberalizmi protestant

Në ditëlindjen e tij në vitin 1920, kur mbushte tetëdhjetë e pesë vjeç, Lajmën Aboti¹⁰⁶², i cili kishte qenë njëri prej predikuesve më me ndikim në Amerikën e viteve 1890, po meditonte mbi treçerekshkullin që kishte kaluar i rritur si puritan. Pikëpamjen e tij rinore për Perëndinë e kujtonte si “një lloj drejtësie të tmerrshme dhe të kudondodhur policore,” dhe vetja i dukej një “fajtor i trembur, i cili e di se e meriton ndëshkimin, por nuk e kupton qartë përse.”

Megjithatë, shumë kohë përpara vitit 1920, bashkë me shumë europianë dhe amerikanë të tjerë, Aboti pushoi së menduari se Perëndia ishte një “polic i kudondodhur” dhe njeriu “një fajtor i trembur”. Bota perëndimore iu ishte nënshtruar shumë ndryshimeve dhe kishte përvetësuar një numër tepër të madh idesh të reja në çerekun e fundit të shekullit të nëntëmbëdhjetë.

Aboti përfaqësonte një numër të madh predikuesish amerikanë, të cilët vinin nga familje puritane të forta në besim, por që kishin studiuar në Gjermani ose në ndonjë seminar amerikan, në të cilin respektohej dituria e kontinentit, dhe që kishin përvetësuar bindje fetare “liberale”.

Ngjarjet e shekullit të njëzetë nuk kanë qenë të buta me kredon liberale, por çdo denominacion kryesor protestant vazhdon të reflektojë ndikimin e teologjisë liberale. Është e vështirë të mos jesh dakord me gjykimin e profesor Sidni E. Alstromit¹⁰⁶³, kur thotë se teologët liberalë “shkaktuan kundërshtinë më të madhe për rrënimin e kishave, që nga epoka e Reformacionit.” Arsyeja qëndron në objektivin e tyre ambicioz. Ata u përpoqën që t’i udhëhiqnin kishat protestante drejt botës së re të shkencës, filozofisë dhe historisë moderne. Në autobiografinë e tij *Jeta këto ditë*¹⁰⁶⁴,

Herri Emerson Fosdiku¹⁰⁶⁵, pastor i kishës me ndikim në Riversajd, Nju-Jork, e shpjegon qartë se qëllimi kryesor i teologjisë liberale është të bëjë të mundur që njeriu “të jetë njëkohësisht edhe modern i zgjuar, edhe i krishterë serioz.”

QËLLIMET E LIBERALIZMIT PROTESTANT

Prandaj, liberalizmi protestant u mor me një problem që është po aq i vjetër sa dhe krishterimi: Si munden të krishterët që ta bëjnë të rëndësishëm besimin e tyre në një botë të re mendimesh, pa e prishur ose shkatërruar ungjillin? Apostulli Pal u përpoq dhe ia doli. Gnostikët e hershëm u përpoqën, por dështuan. Juria nuk e ka dhënë ende verdiktin për sa i përket liberalizmit, por opinioni publik i krishterë anon fort drejt mendimit se ai ka dështuar. Askush nuk e ka shprehur më mirë ironinë e liberalizmit, sesa H. Riçard Niburi¹⁰⁶⁶, kur tha se, në liberalizëm, “një Perëndi pa zemërim, i solli njerëzit pa mëkat në një mbretëri pa gjykim, nëpërmjet shërbesës së një Krishti pa kryq.”

Përtej qëllimit të tij të qartë, përcaktimet e liberalizmit fetar janë po aq të vështira, sa dhe ato të liberalizmit politik. Shumë vetë e mohojnë se liberalizmi protestant është teologji. Ata parapëlqejnë ta quajnë *këndvështrim* ose *qëndrim* apo *frymë*. Kështu, Henri Sloan Kofini¹⁰⁶⁷ tha dikur në Seminarin e Unionit¹⁰⁶⁸ të NjuJorkut, se liberalizmi është ajo frymë që e nderon të vërtetën mbi gjithçka dhe prandaj kërkon lirinë për të diskutuar, botuar dhe ndjekur atë që beson se është e vërtetë.

Liberalizmi teologjik

Liberalizmi teologjik nxit një vizion etik progresiv, i cili rrjedh nga mesazhi i krishterë, ndërkohë që mohon të kuptuarin tradicional të doktrinës së krishterimit.

Shembulli i përsosur për liberalizmin është Adolf fon Harnaku¹⁰⁶⁹ (1851-1930). Ai solli disa kontribute të reja në studimet e Dhiatës së Re, në teologji, etikë dhe teologji historike (fushë të cilën ai e revolucionarizoi). Ai ngriti debatin se Jezusi ishte keqkuptuar dhe se ishte keqpërfaqësuar në shumicën e burimeve të krishtera, duke përfshirë këtu edhe ungjijtë. Jezusi kishte qenë një profet i thjeshtë hebre, i cili iu kishte bërë thirrje njerëzve për një zgjim moral. Gjithsesi, mesazhi i Jezusit të vërtetë mund të dilte përsëri në dritë, pasi të hiqeshin shtresat e falsifikuara të traditës, duke nxjerrë të zhveshur nga lëvorja bërthamën me vlerë të qendrueshme.

Sipas Harnakut, Jezusi na mësoi se mbretëria e Perëndisë nuk ishte një kataklizëm, e cila vinte në mënyrë të mbinatyrshme, por një mbretëri etike. Ai mësoi për natyrën atërore të Perëndisë dhe për vëllazërinë e njerëzimit; secili shpirt i veçantë kishte një vlerë të pafundme. Jezusi, gjithashtu, iu bëri thirrje ndjekësve të tij për një drejtësi më të lartë (përtej asaj të farisenjve), e cila ishte rrënjësor në urdhërimin e Perëndisë për të dashur njëri-tjetrin.

Nuk ka dyshim që ky është këndvështrimi i liberalëve, por kaq është e gjithë puna? A nuk çon kjo frymë në bindje të identifikueshme? Unë mendoj se po. Ajo frymë dhe ato bindje së bashku përbëjnë liberalizmin protestant.

Nëse e mendojmë teologjinë liberale si një urë të varur, kjo gjë mund të na ndihmojë. Themeli i njëres anë është ngulur mbi mendimin modern dhe themeli i tjetres mbi përjetimin e krishterë. Fatkeqësisht, dheu rrëshqet në të dyja anët, dhe ata që ngjiten në urë nuk janë dakord me njëri-tjetrin se cila anë është më e sigurt. Kjo është arsyeja se përse profesori Kenneth Kothën¹⁰⁷⁰ gjen dy forma themelore liberalizmi, të cilat i quan “liberalizëm ungjillor” dhe “liberalizëm modernist.”

Kothëni thotë se liberalët ungjillorë ishin “të krishterë seriozë”, po të flasim me termat e Fosdikut, që po kërkonin një teologji, e cila do të mund t’iu shërbente “modernëve inteligjentë.” Prandaj liberalët ungjillorë fituan siguri në atë anë të urës, e cila mbështetet mbi përvojën e krishterë.

Nga ana tjetër e urës, ishin liberalët modernistë, të cilët ishin “modernë inteligjentë”, që shpresonin të konsideroheshin në njëfarë mënyre “të krishterë seriozë”. Ata gjetën mbështetje më të madhe në anën e urës që mbështetet mbi mendimin modern.

Ndoshta mënyra më e mirë për ta eksploruar liberalizmin teologjik është që t’i hedhim një vështrim të kujdesshëm *mendimit modern* dhe pastaj *përjetimit të krishterë*.

Liberalët besonin se teologjia e krishterë duhej të pajtohej me shkencën moderne, në rast se shpresonte që të kërkonte dhe të kishte mbështetjen e inteligjencës së kohës. Prandaj ata refuzuan që t’i pranonin bindjet fetare vetëm mbi bazë autoriteti dhe këmbëngulën që besimi duhej të kalonte provën e arsyes e të përvojës. Liberalët besonin se mendja njerëzore ishte në gjendje që të mendonte mendimet e Perëndisë pas Tij¹⁰⁷¹, dhe çelësat më të mirë për të kuptuar natyrën e Perëndisë ishin intuita dhe arsyeja njerëzore.

Ata thoshin se i krishteri duhet të jetë mendjehapur ndaj së vërtetës që vjen nga çfarëdolloj burimi. Faktet e reja mundet edhe t’i ndryshojnë bindjet tradicionale, që mbështeten vetëm te zakonet dhe koha, por nuk ia vlen që ta mbash një besim të pashqyrtuar.

Duke iu dorëzuar plotësisht mendjes moderne, liberalët pranuan bindjen se universi është një makinë e madhe harmonike ose ndoshta një organizëm jashtëzakonisht kompleks në rritje. Cilido qoftë imazhi, një orë apo një bimë, çështja është uniteti, harmonia, koherenca.

Megjithatë, rrëfimi biblik i krijimit pranon disa renditje të rëndësishme në univers: materia jo e gjallë, bimët, kafshët, njeriu dhe Perëndia. Por kjo nuk e shqetësonte teologjinë liberale. Ajo bëri thirrje për unitet dhe vazhdimësi. I pakësoi së tepërmi dallimet midis zbulesës dhe fesë natyrore, midis krishterimit dhe feve

të tjera, midis të humburve dhe të shpëtuarve, midis Krishtit dhe njerëzve, midis njeriut dhe Perëndisë.

Në këtë pikë janë thelbësorë dy terma teknikë teologjikë: *imanenca*¹⁰⁷² dhe *transhendencia*¹⁰⁷³. Imanenca mbart idenë e një Perëndie që banon në botë dhe vepron nëpërmjet natyrës. Imanenca ekstreme është panteizmi¹⁰⁷⁴, i cili thotë se Perëndia është bota dhe bota është Perëndia. Transhendencia nënkupton realitetin e një Perëndie të veçuar nga bota. Transhendencia ekstreme gjendet në besimin e deistëve, sipas të cilëve Perëndia është i ndarë nga bota, siç është i ndarë orëbërësi nga ora.

Liberalët mendonin se ideja e vjetër ortodokse e krishterë e një Perëndie diku përtej universit, ishte e papranueshme për njerëzit modernë. Disa liberalë e kritikuan pikëpamjen se Perëndia ishte një qenie e largët dhe e vetmuar, megjithëse kjo pikëpamje mund të ketë të bëjë më shumë me deizmin, sesa me teologjinë e krishterimit të vërtetë. Duke iu kundërvënë pikëpamjes së një Perëndie të largët, ata e lidhën hyjnore me ndërgjegjen e njeriut. Jetën, që rrjedh përmes natyrës dhe njeriut, ata e quajtën Perëndi.

Pikëpamja imanente për Perëndinë dukej se iu përshtatej rezultateve të studimeve shkencore. Në vend që të shpërthente papritmas mes reve për të krijuar botën, Perëndia, sipas tyre, punonte epokë pas epoke, përmes ligjeve të natyrës, duke ngritur dalëngadalë një univers siç e njohim sot. Pjesa dërrmuese e liberalëve ishin dakord me atë poet që tha: “Disa e quajnë evolucion, ndërsa të tjerët Perëndi.”¹⁰⁷⁵

Evolucioni ishte një teori që pretendonte se të gjitha qeniet e gjalla komplekse janë zhvilluar nga format e thjeshta përmes veprimit të përzgjedhjes natyrore. Kështu, asnjë specie nuk është fikse dhe e pandryshueshme. Në vitin 1785, Xhejms Hatoni¹⁰⁷⁶ ia veshi zhvillimin e tokës shkaqeve natyrore, jo atyre të mbinatyrshme. Konfirmimi i kësaj pikëpamjeje erdhi me botimin e librit historik të Sër Çarls Lajëllit¹⁰⁷⁷ *Parimet e gjeologjisë*¹⁰⁷⁸ (1830). Lajëlli argumentoi se sipërfaqja e tokës ishte formuar nga shkaqe natyrore, të cilat kishin vepruar gjatë një periudhe të madhe kohore. Një koncept i tillë për kohën gjeologjike ishte thelbësor për çdo teori evolucionit që bazohej mbi ndryshimet në specie gjatë mijëra brezave.

HYN NË SKENË ÇARLS DARVINI

Emri i shkencëtarit që u bë sinonim i evolucionit ishte Çarls Darvin (1809-1882). Pasi studioi për mjekësi dhe u përgatit në Universitetin e Kembrixhit për t’u bërë klerik, Darvini u bë natyralist. Nga viti 1831 deri më 1836, studioi mostrat që kishte mbledhur gjatë një ekspedite vëzhguese me anijen *Bigëll*¹⁰⁷⁹, përgjatë bregut të Amerikës së Jugut.

Në vitin 1859, pikëpamjet e Darvinit u shfaqën në librin e tij *Prejardhja e llojeve*. Ai pretendonte se gjatë një numri të madh breznish, llojet (speciet) janë modifikuar... kryesisht me anën e seleksionimit natyror të ndryshesave të shumta, të lehta¹⁰⁸⁰ e të dobishme¹⁰⁸¹. *Prejardhja e llojeve*, libri më i rëndësishëm i shekullit, i revolucionarizoi konceptet për origjinën dhe evolucionin e jetës në planetin tokë. Darvini hodhi edhe një bombë të dytë pas të parës. Në vitin 1871, në librin e tij *Prejardhja e njeriut*, ai thotë se përzgjedhja natyrore ndodhi edhe te qeniet njerëzore, dhe arriti në përfundimin e diskutueshëm se paraardhësit e njeriut ishin ndoshta kafshë që i ngjisinin majmunit.

Këto përfundime u bënë shkas që shumë njerëz fetarë të hidheshin në mbrojtje. Disa prej tyre i refuzuan fuqishëm pikëpamjet e reja shkencore. Në rast se njeriu nuk është krijuar nga Perëndia dhe nuk ka rënë prej (*gjendjes së*) hirit të Perëndisë, cila është nevoja për shpëtimin e Krishtit? Të tjerë njerëz u përpoqën që t'i pajtonin bindjet e tyre fetare me evolucionin. Me kalimin e kohës, liberalët filluan të besonin se teoria e evolucionit më shumë e mbështeste bazën e krishterimit, sesa e kundërshtonte. Ata e konsideronin rritjen dhe zhvillimin si mënyrë që Perëndia e zgjodhi për t'iu zbuluar njeriut. Në vitin 1892, Lajman Aboti, që atëherë ishte pastor në kishën e Plimthit në Bruklin, Nju-Jork, shkroi librin *Evolucioni i krishterimit*, dhe u përpoq që të tregonte se “si në frymëroren, ashtu dhe në fiziken, Perëndia është sekret i burimi i dritës”. Ai foli për evolucionin e Biblës, kishës, madje dhe të shpirtit.

Me gjithë seriozitetin e sfidës së shkencës ndaj krishterimit ortodoks¹⁰⁸², ajo ishte diçka dytësore në krahasim me sfidën e pikëpamjeve të reja mbi historinë. Shkenca vetëm sa mund të vinte në dyshim sundimin e Perëndisë mbi botën fizike, por kritika historike përparoi në mënyrë të drejtpërdrejtë në fushën e besimit të krishterë, në vetë zbuluesin e Perëndisë në Bibël.

Termi për zbatimin e parimeve të historisë në Bibël quhet *kritikë biblike*. Termi *kritikë* është paksa mashtrues. Është e vërtetë që shumë studiues kritikë arrijnë në përfundime, të cilat e sfidojnë vërtetësinë e Biblës dhe vlerën e saj si një dëshmi e qëllimit të Perëndisë. Por termi në fakt veçon një strategji për të ditur dhe për të mësuar. Një studiues është kritik, në rast se ai ia nënshtron materialin një shqyrtimi të kujdesshëm (kritik). Për shembull, një studiues modern ose kritik mund të shqyrtojë materialet e Dhiatës së Re për të parë nëse ka vërtet prova historike që e mbështesin mësimin e kishës se Biri ishte Perëndi, apo kjo doktrinë mbështetet mbi traditën. Megjithatë më pak e besueshme në ditët tona, kjo lëvizje hamendësonte se ajo në vetvete ishte immune nga të njëjtat tradita të shtrembëruara.

Kritika biblike filloi të shprehej në dy forma: në ato që dikush i quan kritika *e ulët* dhe *e lartë*. Kritika e ulët mendohej që të rindërtonte formulimin e saktë të fjalëve në origjinal (që tashmë ka humbur) nga një shqyrtim i shumë

dorëshkrimeve të lashta që kanë mbijetuar. Kjo përpjekje studimore fillimisht mund t'i alarmojë të krishterët konservatorë; por janë konservatorët ata që kanë kontribuar në një masë të madhe në këtë përpjekje. Në fund të fundit, ata kanë një interes të lartë në dallimin dhe zbulimin e formulimit të saktë të fjalëve tek origjinalët.

Ndërsa kritika e lartë dha prova se ishte e një lloji tjetër. Kritiku i lartë nuk interesohet kryesisht për formulimin e saktë të fjalëve në tekst; atij i intereson kuptimi i tekstit. Ai dëshiron që ta shqyrtojë tekstin nga ana historike, për të parë nëse ngjarja që raportohet prej tij ka ndodhur në të vërtetë. Për ta bërë këtë, atij i duhet të studiojë sfondin historik kur është shkruar fragmenti i Shkrimit, autorësinë (kush e shkroi) dhe mjedisin në të cilin u shkrua ai tekst. Kritiku i lartë beson se ne mund ta kuptojmë Biblën vetëm në rast se e gjejmë sipas sfondit të saj. Metodat e kritikës së lartë nuk janë të padëgjueshme më parë, por deri atëherë ato ishin kufizuar vetëm në shkrimet e tjera jashtë Biblës. Në shekullin e nëntëmbëdhjetë, kjo metodë u zbatua edhe për Biblën, si të ishte thjesht një nga librat e tjerë të lashtë, kredencialet e të cilëve duhej t'i kalonin standardet e metodave historike. Në praktikën aktuale, kritikët nuk e zbatonin metodologjinë kritike, siç do të bënin me çdo libër tjetër. Shumë syresh hidhnin supozime se Perëndia nuk mund të vepronte në histori në mënyra të mrekullueshme apo ta bënte këtë gjë herë pas here. Të tjerë hamendësonin se historia e Biblës dhe mësimet e saj ishin të pavërteta, deri në momentin kur të tregoheshin se ishin të vërteta nga një burim tjetër i pavarur, përveç Biblës. Kjo gjë çoi në përfundime që e tronditën ortodoksinë.

Disa përfundime kritike i shqetësuan besimtarët. Kritikët besonin se librat e Moisiut ishin në fakt produkti i një procesi përpilimi që kishte zgjatur disa shekuj, në të cilin ishin përfshirë katër tradita të mëdha letrare, që ishin kombinuar përgjatë historisë së Izraelit. Kishte kritikë që spekulonin se disa profeci dukeshin të vërteta, për shkak se ishin shkruar pasi kishin ndodhur ngjarjet. Të tjerë sfiduan saktësinë e ungjijve, sidomos Ungjillin sipas Gjonit. Njëri nga interesimet kryesore të kritikëve të lartë ishte kërkimi për “Jezusin historik”. Kritikët supozonin se Jezusi, ai që jetoj vërtet në histori, ishte i ndryshëm nga ai që gjejmë të portretizuar tek ungjijtë. Ata hamendësonin se kisha e hershme dhe shkruesit e ungjijve i kishin shtuar shumë gjëra tregimit biblik, kështu që problemi ishte që të ndaheshin thëniet dhe bëmat autentike të Jezusit nga shtesat e mëvonshme.

Vepra e Shtrausit¹⁰⁸³ (1808-1874) i hidhte poshtë trajtimet e mëparshme. Ai shtronte tezën se nuk ishte më e mundur që të përqafohej një qëndrim drejtpërdrejt i mbinatyrshëm ose qëndrimi oportunist i racionalizmit. Racionalistët pohonin se lexuesit mund të zbulonin shpjegime të arsyeshme për mrekullitë e Jezusit, të cilat shkrimtarët e ungjijve i kishin keqkuptuar; për shembull, Jezusi po ecte mbi mol dhe jo mbi ujë. Gjithashtu, nuk ishte i kënaqshëm as koncepti që shkrimtarët e

ungjijve kishin mashtruar qëllimisht në krijimin e historisë së Jezusit. Shtrausi supozonte se përfaqësimi i Jezusit në ungjill pasqyron një perspektivë mitologjike të etërve të lashtë.

Mitet ishin mjetet që popujt e lashtë i përdornin për të kuptuar njerëzit e mëdhenj dhe ngjarjet e jashtëzakonshme; këndvështrimi i këtij botëkuptimi mitologjik mbi botën i dha lexuesit modern çelësin për t'i vlerësuar siç duhet idetë e rëndësishme që mbarteshin në historitë e miteve të lashta.

NDIKIMI I KRITIKËS BIBLIKE

Megjithatë, më i rëndësishëm se të gjitha këto detaje të kritikës biblike ishte fakti që kritika e vuri në dyshim besimin se Bibla është një autoritet i pagabueshëm për besimin dhe praktikën e krishterë. Liberalët e pranuan krahëhapur kritikën e lartë, sepse e kuptonin që për modernët inteligjentë ishte e nevojshme të kishte një pikëpamje plotësisht të ndryshme për Biblën nga ajo e mëparshme. Ata ishin të gëzuar që mund të çliroheshin nga nevoja për ta mbrojtur të gjithë Biblën si Fjalën e pagabueshme të Perëndisë. Atyre nuk do t'iu duhej më që të mbronin një Perëndi, i cili i kishte urdhëruar izraelitët t'i vrisnin armiqtë¹⁰⁸⁴ deri te gruaja dhe fëmija i fundit, apo që kishte dërguar arinj për të ngrënë disa fëmijë që u tallën me një profet¹⁰⁸⁵.

Sipas liberalëve, studimet e kritikëve të lartë e bënë të qartë se Perëndia e kishte zbuluar vetveten nëpërmjet një procesi evolutiv, ashtu siç e kishte krijuar dhe tokën. Duke filluar me ide primitive, të etura për gjak, Bibla tregon se si judenjtë dalëngadalë filluan të rrokin idenë e një Perëndie të drejtë, të cilit mund t'i shërbejë vetëm ai që vepron me drejtësi, që e do mëshirën dhe që ecën me përlulësi përpara Tij. Kjo zbulesë progresive e Perëndisë e gjen plotësinë e vet në Jezusin, ku Perëndia portretizohet si Ati i dashur i të gjithë njerëzve.

Kur liberalët nuk mund t'iu rezistonin dot më doktrinave tradicionale të ortodoksisë, të cilat ata mendonin se shkenca dhe historia i kishin hedhur poshtë, gjetën sigurinë e nevojshme në këmbën tjetër të urës: te përjetimi i krishterë.

Në fillim të shekullit të nëntëmbëdhjetë, filloi një lëvizje artistike dhe intelektuale e quajtur romantizëm¹⁰⁸⁶. Ndërkohë që në masën e gjerë romantizmi kuptohet si një protestë kundër mendësisë tepër racionale të iluminizmit, ai dalloj një energji dhe forcë dinamike, e cila ngrihej nga natyra. Ky vitalitet i fortë nuk ishte saktësisht irracional, por më tepër mund të quhet përtej arsyes. Pikturat

romantike shpesh e përfaqësojnë këtë forcë jetësore si një stuhi të fuqishme, që është njëkohësisht e rrezikshme dhe tërheqëse për vëzhguesin. Njerëzit mund ta shquanin këtë dhe të përfshiheshin në fuqitë e saj krijuese dhe mendore. Takimi dhe përfshirja me këtë forcë jetësore mori rëndësi të dorës së parë. Përfshirja me të bëhej me anë të një ndjesie apo ndërgjegjësimi intuitiv, dhe jo si deduksion logjik. Pse të shqetësohemi për kredot formale dhe të jashtme, kur çdo shpirt sundohet nga një siguri kaq e afërt dhe pamohueshme? Tenisoni¹⁰⁸⁷ shkroi:

Ti foli Atij, se të dëgjon, dhe Fryma mund të takohet -Më afër se frymëmarrja është Ai, nga duart dhe këmbët më pranë nga ç'mendohet.

Kur iu kërkua që të interpretonte situatën amerikane përpara Këshillit Kongregacional Ndërkombëtar në Londër në vitin 1891, dr. Ljuis F. Stërnsi¹⁰⁸⁸ nga Seminari i Bengorit¹⁰⁸⁹ në Mejn, tha:

“Ne po fillojmë të kuptojmë se ajo që do t’i japë teologjisë sonë fuqinë e saj të madhe në të ardhmen, është pranimi i realitetit të pamposhtur të krishterimit frymëror.... Kritika mund të sulmojë faktet historike të zbulesës: racionalizmi mund të nxjerrë kundërshtime ndaj doktrineve; por aq sa mund të shkatërrohen shkëmbinjtë e bregut të Mejnit nga shkuma e detit, aq do të mund ta tronditin kritika dhe racionalizmi realitetin e krishterë, i cili mbahet fort në përjetimin e vetë besimtarit dhe të kishës.”

FOLËS LIBERALË ME NDIKIM

Dy folësit më me ndikim pro përjetimit të krishterë ishin Fridrih Shlajërmaheri¹⁰⁹⁰ (1768-1834) dhe Albreht Riçli¹⁰⁹¹ (1822-1889). Të dy ishin teologë gjermanë. Shlajërmaheri jepte mësim në universitetin e sapoformuar të Berlinit¹⁰⁹², ndërsa Riçli në Bon¹⁰⁹³ dhe Gëtingen¹⁰⁹⁴.

Sipas profesorit Uilliam Hordern¹⁰⁹⁵, Shlajërmaheri u përpoq që ta rehabilitonte fenë midis intelektualëve, duke ngulur këmbë se debatet e mëdha për provat e ekzistencës së Perëndisë dhe përshkrimet abstrakte doktrinale të besimit, ishin, në formën më të mirë të tyre, një shprehje dytësore e fesë. Në zemër të fesë ishte vetëdija e varësisë sonë absolute dhe e dobësisë sonë para madhësisë së

Perëndisë. Ai iu bëri thirrje intelektualëve të sofistikuar, të cilët me të drejtë i hidhnin poshtë versionet abstrakte të krishterimit, që shiheshin në skolasticizmin protestant. Në fakt, ndjeshmëritë e tyre romantike ishin fetare në thelb, dhe krishtërimi i kuptuar drejt jep shpjegime për këtë eksperiencë më mirë se çdo fe tjetër. Pas Shlajërmaherit, kjo ide u bë e zakonshme: se fetë janë shprehje të ndryshme të së njëjtës përvojë të brendshme fetare, që është e përbashkët për të gjithë njerëzit. Shlajërmaheri tha se fakti që Krishti ishte unik nuk gjendet në ndonjë doktrinë për Jezusin apo në origjinën e mrekullueshme, si lindja nga një virgjëreshë. “Mrekullia e vërtetë është vetë Jezusi. Në Jezusin, ne gjejmë njeriun që kishte ndjenjën e ndërgjegjësimit për Perëndinë në shkallën më të lartë.” Atje ku ne kemi vetëm disa shkëndija Perëndie, ai kishte njohurinë e plotë. Ne kemi vetëm një bindje të paqëndrueshme, kurse ai kishte bindje të plotë. “Si njeriu i mbushur me Perëndinë”, Jezusi ishte “udhëçelësi ynë i madh” në mbretërinë e frymës dhe moralitetit.

Meqë Jezusi kishte njohurinë e plotë dhe të përmbushur të Perëndisë, ai ishte në gjendje që t’ua komunikonte edhe të tjerëve këtë ndërgjegjësim për Perëndinë. Përmes Jezusit, ne vijmë në një marrëdhënie jetike dhe të gjallë me Perëndinë. Kisha është dëshmitarja e gjallë ndaj faktit se, gjatë shekujve, njerëzit kanë mbërritur në një ndërgjegjësim jetik për Perëndinë, përmes kontaktit me jetën e Jezusit. Kjo çon në një ribashkim të vërtetë me njerëzit e tjerë, për një jetë në vëllazëri.

Shlajërmaheri ishte “babai i teologjisë moderne”, pikësëpari ngaqë e zhvendosi bazën e besimit të krishterë nga Bibla te “përjetimi fetar”. Albreht Riçli, teologu më me ndikim në fundin e shekullit të nëntëmbëdhjetë dhe mësuesi kryesor i liberalëve amerikanë, e përqendroi përjetimin fetar te Jezusi historik.

Për Riçlin, feja duhet të jetë praktike. Ajo duhet të fillojë me pyetjen: “Çfarë duhet të bëj që të shpëtohem?” Por, në qoftë se kjo pyetje do të thotë: “Si mund të shkoj në qiell kur të vdes?”, atëherë ajo bëhet pyetje teorike. Të shpëtohesh do të thotë të jetosh një jetë të re, të shpëtohesh nga mëkati, egoizmi, frika dhe faji.

Horderni tha: “Që të jetë praktik, krishterimi duhet të ndërtohet mbi fakte, prandaj Riçli e mirëpriti kërkimin për Jezusin historik. Fakti i madh i krishterë është ndikimi që Jezusi ka patur mbi kishën gjatë shekujve.” Natyra nuk mund të na njohë me Perëndinë, pasi ajo e paraqet Perëndinë në mënyrë të errët. “Perëndinë e gjejmë te historia, ku ngrihen lëvizje që iu përkushtohen vlerave që i japin kuptim jetës. Detyra e teologjisë është t’i kthejë sërish njerëzit te Jezusi dhe t’iu kujtojë edhe një herë atyre se çfarë do të thotë që ta ndjekësh atë.”

Sipas Riçlit, feja mbështetet mbi vlerat e njerëzve, jo mbi të vërtetën shkencore. Shkenca na tregon faktet, gjërat ashtu siç janë; ndërsa feja i peshon faktet dhe i quan disa prej tyre më të vlefshme se të tjerat. “Fakti i madh për njeriun është se,

megjithëse është produkt i natyrës dhe i evolucionit, ai ka ndjenjën e vlerave.” Këtë mund ta shpjegojmë vetëm në rast se e pranojmë që universi nuk krijon vetëm atome dhe molekula, por edhe vlera. “Perëndia është postulati¹⁰⁹⁶ i domosdoshëm për ta shpjeguar këtë kuptim vlere te njeriu.”

Horderni thotë se shumë të krishterë në fund të shekullit të nëntëmbëdhjetë, e menduan të vlefshëm qëndrimin e Riçlit. Ai dukej se e çlironte besimin e krishterë nga ndikimi shkatërrimtar i historisë dhe i shkencës. Ai ia lejonte kritikës biblike që të merrte rrugën e shkencës: të caktonte faktet për autorësinë, datimin dhe kuptimin e librave të Biblës. Por, nga ana tjetër, ai e pranoi se feja është shumë më tepër sesa fakte. Shkenca nuk mund të sundojë mbi vlerat, të cilat i përkasin fesë.

Nëse kritika biblike i mohon mrekullitë e Jezusit, lindjen e Tij nga një virgjëreshë, ekzistencën e Tij që më parë, kjo nuk ia ul vlerat Jezusit për ne. Besimi në hyjninë e Jezusit nuk bazohet në asnjërën prej këtyre gjërave; ajo bazohet vetëm në faktin se Ai është burimi i një lëvizjeje që krijon vlera; Ai i ka udhëhequr njerëzit që të gjejnë Perëndinë e vlerave. Pra, jeta e Jezusit është mishërim i idealeve kaq të larta etike dhe i arritjes kaq të madhe, sa që ne frymëzohemi që të jetojmë sipas shembullit të Tij. Jezusi është hyjnor në kuptimin se Ai mund të bëjë për ne atë që bën Perëndia; Ai na bën të ndërgjegjshëm për kulmin e jetës. Pra, nga ndikimi i Jezusit vjen kisha, një komunitet vlerëkrijues: grupi për ndërtimin e një shoqërie të frymëzuar nga dashuria, mbretëria e Perëndisë në tokë.

Ndikimi i liberalizmit nuk u kufizua vetëm në një denominacion apo te një vend i veçantë. Ai i sfidoi grupet tradicionale ortodokse në të gjithë Europën dhe në Amerikën e Veriut. Kongregacionalistët në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, mund t'i citojmë si një shembull i grupeve të tjera të krishtera në lidhje me këtë pikë.

NJË SHEMBULL I NDRYSHIMIT LIBERAL

Teologjia liberale u shfaq mes kishave të Anglisë së Re me emrin Teologjia e Re. Mbrojtësit kryesorë të Teologjisë së Re dolën nga brendësia e kalvinizmit të Anglisë së Re: Teodor Thorntën Mangëri¹⁰⁹⁷ ishte pastor në Kishën e Bashkuar (kongregacionale) në Nju-Hejvën, Konektikat. Njuman Smaithi¹⁰⁹⁸, kolegu i tij në Nju-Hejvën, shërbeu në Kishën Qendrore (kongregacionale) për njëzet e pesë vjet rresht. Xhorxh Enxhiër Gordoni¹⁰⁹⁹ ishte predikues në Kishën historike të Jugut të Vjetër (*Old South*) në Boston. Uashington Gladeni¹¹⁰⁰ pati shërbyer herët në Anglinë e Re, por suksesin më të madh e gjeti në Kishën e Parë Kongregacionale

në Kolombus, Ohajo. Xhorxh Harrisi¹¹⁰¹ ishte profesor i teologjisë së krishterë në Seminarin Teologjik të Endovërit dhe, i mbështetur nga kolegët, ishte edhe zëdhënës për Teologjinë e Re nëpërmjet *Revistës së Endovërit*¹¹⁰². “Ndoshta askush tjetër, - tha F. H. Fosteri, - nuk ka ushtruar ndikim më të madh në Amerikë në drejtim të teologjisë liberale.”

Dhjetëra njerëz të tjerë u grumbulluan rreth këtyre udhëheqësve të parë: Henri Uord Biçër¹¹⁰³, Egbert Smaith¹¹⁰⁴, Uilliam Xhuet Taker¹¹⁰⁵, Ljuis Freñç Stërns, Uilliam Njuton Klark¹¹⁰⁶ dhe të tjerë, por karakteri i lëvizjes mbeti i njëjti në thelb. Ajo ishte një protestë në interes të mendimit modern kundër “teologjisë së vjetër” të puritanizmit ungjillor, që njëhej zakonisht me emrin *Teologjia e Anglisë së Re*.

Në vitin 1881, Eduards Amasa Parku¹¹⁰⁷, ndoshta zëdhënësi më i njohur i Teologjisë së Anglisë së Re, dha dorëheqjen nga pozicioni si profesor i teologjisë në Endovër. Dy vjet më vonë, Harrisi bëri të njëjtën gjë. Këtë ngjarje mund ta konsiderojmë si një hendek midis të vjetrës dhe të resë.

Përpara vitit 1880, shumica e pastorëve të Anglisë së Re besonin në sovranitetin e Perëndisë, në shthurjen e lindur të njerëzimit (të cilën e shihnin si rrjedhojë të mëkatit të njeriut të parë), në pajtimin me anë të Jezu Krishtit (baza për faljen e mëkateve), në Frymën e Shenjtë, si elementin e domosdoshëm për kthimin në besim dhe në ndarjen e përvetshme të të shpëtuarve nga të humburit në parajsë ose në ferr.

Pas vitit 1880, secila prej këtyre bindjeve u godit fuqishëm nga liberalët. Kundërshtia më e dëgjuar shpërtheu në Seminarin e Endovërit. Seminari ishte themeluar nga kongregacionalistët e Anglisë së Re në vitin 1808, për të kundërshtuar prirjet unitariane të Harvardit. Në përpjekjen për të ruajtur ortodoksinë e Endovërit, themeluesit kërkuan që fakulteti të nënshkruante një besore, e cila përmbledhte kalvinizmin e trashëguar të tyre. Por, nga viti 1880, disa anëtarë të fakultetit, të cilët ishin nën ndikimin e liberalizmit, menduan se kjo kërkesë ishte e pamundur për t’u plotësuar, dhe e thanë hapur këtë gjë. Shkëndija që ndezi flakët e kundërshtisë ishte një seri artikujsh në *Revistën e Endovërit*. Egbert K. Smaithi, Uilliam Xhuet Takeri dhe Xhorxh Harrisi nga fakulteti, hapën debatin se paganët që vdesin pa njohurinë e ungjillit, do të kenë një mundësi në jetën e ardhshme që ta pranojnë ose ta refuzojnë ungjillin, përpara se të përballen me gjykimin përfundimtar. Hap pas hapi, në debatin që vijoi, disa anëtarë të fakultetit lëvizën në drejtim të mbrojtjes publike të teologjisë liberale.

Bordi i Vizitorëve¹¹⁰⁸, njëri prej organizmave drejtues të seminarit, e akuzoi në fund Smaithin ligjërisht për braktisjen që i kishte bërë besores: kjo ishte një lloj prove. Pas disa vjet veprimesh dhe kundërveprimesh, Gjykata e Lartë e Masaçusetsit, në vitin 1892, e zhvlerësoi veprimin që kishte ndërmarrë Bordi i

Vizitorëve për përjashtimin e Smaithit. Por, deri në atë kohë, pothuajse çdo denominacion amerikan kishte krijuar tashmë nga një rast heretik të vetin.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Ahlstrom, Sydney E. *A Religious History of the American People*. New Haven, CT:Yale University Press, 1972.

Cauthen, Kenneth. *The Impact of American Religious Liberalism*. New York:Harper & Row, 1962.

Dorrien, Gary J. *The Making of American Liberal Theology, 1900–1950*. Louisville,KY: Westminster John Knox Press, 2003.

Hordern, William E. *A Layman's Guide to Protestant Theology*. New York: MacMillan,1968.

Shriver, George H. *American Religious Heretics*. Nashville: Abingdon Press,1966.

Kapitulli 41

ASGJË PËR TË HUMBUR, VEÇ PRANGAVE

Kriza shoqërore

Në romanin e tij *Kohë të vështira*¹¹⁰⁹, Çarls Dikensi përshkruan një qytet tipik fabrikash në Anglinë e fillimit të shekullit të nëntëmbëdhjetë:

“Qyteti ishte prej tulle të kuqe apo më mirë prej tulle që do të dukej e kuqe, sikur t’i hiqeshin tymrat dhe hiri; por, duke qenë kështu, qyteti shfaqej me një ngjyrë të çuditshme të zezë në të kuqe, si fytyra e lyer e një njeriu të egër. Ishte qytet me makineri dhe oxhaqe të larta, prej të cilëve dilnin pa mbarim gjarpërinj të panumërt tymi e që nuk fashiteshin kurrë. Kishte... një lumë me ngjyrë të purpurt, të përzier me erën e keqe të bojës, dhe ndërtesa të stërmëdha plot dritare, prej nga vinin dridhje dhe zhurma gjatë gjithë ditës....”

Kjo skenë është një imazh i Revolucionit Industrial, një term i përdorur nga historianët për ndryshimet e shpejta në shoqërinë europiane dhe amerikane në shekullin e nëntëmbëdhjetë. Quhet *industrial* sepse shumica e ndryshimeve e kanë origjinën në sistemin e ri të manifakturës. Fabrikat krijuan qytete; qytetet mblodhën njerëz, dhe njerëzit koklavitën probleme, madje shumë.

Rritja e papritur e qyteteve dhe shumëfishimi i makinerive bënë që krishterimi të haste një sfidë të re dhe të ndërlikuar, sikur të mos i mjaftonte konflikti i mëparshëm me mendimin modern. Si iu përgjigjën të krishterët kësaj krize shoqërore?

Ende në ditët e sotme, shumë kritikë këmbëngulin se krishterimi nuk u përball me krizën. Vetëm iku prej saj. Në kohët tona, shumë territore të mëdha, në të cilat më parë jetohej sipas vlerave të krishtera, tani kontrollohen nga ndonjë qeveri marksiste. Madje, edhe në të ashtuquajturin Perëndim të krishterë, të paktë janë ata njerëz që shohin ndonjë lidhje mes fesë dhe punësimit të tyre. Ç’lidhje ka drita me errësirën¹¹¹⁰, apo salla e sindikatës me kishën?

BOTA E RE E FABRIKAVE

Qyteti industrial ishte i vështirë për t'u kuptuar nga besimtarët. Ata nuk ia kuptonin dot mekanizmin; kishin frikë prej mëkateve dhe krimeve atje. Megjithatë, përgjatë historisë, krishterimi ka qenë një forcë si radikale, ashtu edhe konservatore. Dhe i tillë u vërtetua se ishte edhe gjatë krizës industriale.

Franca pati një revolucion politik, Gjermania, nga ana tjetër, bëri një revolucion intelektual, ndërsa Anglia solli në jetë Revolucionin Industrial. Duke qenë forca më e madhe tregtare dhe financiare, Anglia kishte tregjet dhe paranë për prodhimin industrial. Nga fundi i shekullit të tetëmbëdhjetë, shumë industri bënë përparime në rritjen e prodhimit, por asnjëra nuk ishte më e rëndësishme se shfrytëzimi i avullit. Xhejms Vati^[11] (1736-1819), gjeniu skocez i Universitetit të Glasgout, gjeti mënyrën për të kontrolluar presionin e avullit dhe për të vënë në lëvizje një piston lart e poshtë brenda një cilindri të mbyllur. Shumë shpejt makineritë me avull u përdorën në prodhimin e tekstileve nëpër manifaktura dhe, më vonë, për të vënë në lëvizje lokomotivat dhe anijet.

Për herë të parë, pronari i manifakturës kishte një burim fuqie që nuk varej nga klima apo nga stinët, për të lëvizur mullinjtë ose rrotat që viheshin në lëvizje me anë të ujit. Fabrika u bë simboli i rendit të ri industrial. Atje, fuqia dhe makineria e bënë të mundur rritjen e prodhimit. Prandaj njerëzit që do të drejtonin makineritë, u detyruan të linin kasollet, avlëmendet dhe fushat, për t'iu bashkuar forcës së punës nëpër fabrika.

Jeta ndryshoi menjëherë. Për shumë vetë mori fund njëherë e mirë jeta fshatarake ose e qyteteve të vogla, ku ritmi i punës përcaktohej nga dita ose nata, nga mbjelljet apo korrjet. Në vend të këtyre, njerëzit gjetën saktësinë dhe regjimin e botës së fabrikave. Dielli i Perëndisë u fsheh pas tymit dhe u zëvendësua nga fishkëllima e fabrikës; simboli i kohës së njeriut, jo i kohës së Perëndisë.

Revolucioni Industrial e rriti shumë pasurinë njerëzore, por solli me vete një mori të këqijash për punëtorët e mbledhur së bashku në fabrikat gjithmonë në rritje në qytetet europiane dhe amerikane. Fabrikat e para nuk kishin as pajisjet më elementare sanitare apo të sigurisë. Rastet e tmerrshme të gjymtimit ishin të zakonshme dhe, në ligjin përgjithshëm anglez, çdo aksident që mund të pësonte punëtori, konsiderohej rezultat i pakujdesisë së tij. Nuk kishte sistem për kompensimin e punëtorëve apo sigurime shëndetësore. Një punëtor i dëmtuar zakonisht hidhej në rrugë duarbosh dhe puna i jepej njërit prej atyre mijëra vetave që ishin vërsulur drejt qyteteve në kërkim të punësimit.

Gratë dhe fëmijët punonin përkrah burrave. Varfëria nganjëherë i detyronte gratë që të bënin punë të rënda, deri një ose dy ditë para se të lindnin, dhe pastaj i ktheheshin punës menjëherë sapo lindte fëmija. Shumë mullinj punësonin fëmijë

të moshës katër ose pesë vjeç. Ditët e punës ishin dymbëdhjetë deri pesëmbëdhjetë orë në ditë punë e rëndë për paga minimale.

Punëtorët dhe familjet e tyre jetonin në një dhomë të vogël në shtëpi të pista, dhe ishin me fat nëse nuk iu duhej që ta ndanin me familje të tjera. Rugët e pista rreth e rrotull ishin të mbushura me mbeturina. Pa kanalizime të përshtatshme të ujërave të zeza, ato qelbeshin nga era e jashtëqitjeve.

Konflikti i vjetër klasor mes aristokratëve dhe klasës së mesme, që kishte nisur në Europën Perëndimore gjatë ditëve të para të shekullit të nëntëmbëdhjetë, pati përfunduar me triumfin e borgjezisë. Fitorja e tyre solli me vete një filozofi ekonomike të quajtur *laissez faire*. Sipas kësaj teorie, të këqijat shoqërore të industrializmit nuk kishin nevojë që të korrigjoheshin. Çdo individ duhej të lihej i lirë të ndiqte interesat e veta: pastaj gjithçka supozohej se do të shkonte në favor të lumturisë së shumicës së njerëzve.

Libri kryesor i mendimit të kësaj shkolle, *Pasuria e kombeve*¹¹² i Adam Smithit¹¹³, argumentonte se shoqëria përfitonte më shumë nëpërmjet konkurrencës. Individët më të aftë fitonin shpërblime më të mëdha. Qeveritë, megjithëse ishin përgjegjëse për mbrojtjen e jetës dhe të pronës, duhej t'i mbanin duart larg biznesit. Interesave të shoqërisë u shërbehej më mirë nga veprimi i lirë i ligjit të ofertës dhe kërkesës.

Sidoqoftë, forca punëtore urbane nuk përfitonte fare nga kjo konkurrencë. Ajo nuk kishte fare prona dhe kështu nuk kishte as votën për t'i ndryshuar kushtet. Beteja e punëtorëve në shekullin e nëntëmbëdhjetë ishte vota ose ndonjë mjet tjetër për të fituar pushtet.

Sulmi i parë ndaj filozofisë kapitaliste *laissez faire* erdhi nga një koncept i ri i quajtur *socializëm*¹¹⁴. Në këtë fazë të hershme, ky term nuk përfaqësonte ndonjë lëvizje militante punëtore. Socializmi ishte më shumë një teori që dënonte përqendrimin e pasurisë dhe bënte thirrje për pronësinë publike ose punëtore të biznesit. Mbi të gjitha, socialistët këmbëngulnin se nuk ishte konkurrenca e paskrupullt ajo që mund t'i mbante nën kontroll çështjet ekonomike, por harmonia dhe bashkëpunimi.

Këta socialistë të hershëm u quajtën utopistë, sepse teoritë e modeleve komunitare të tyre bazoheshin në konceptin naiv se njerëzit nga natyra e duan njëri-tjetrin, dhe se ata do të mund të jetonin të lumtur së bashku. Sipas tyre, ajo që e vinte njeriun kundër njeriut ishte konkurrenca kapitaliste.

Kështu, shumë probleme të shoqërisë industriale kishin prirjen që të përqendroheshin te një çështje e vetme: te prona. A ka njeriu ndonjë të drejtë të natyrshme dhe të patjetërsueshme për të pasur ndonjë gjë në pronësi? Kisha kishte thënë gjithmonë po. Kjo dukej se mishërohej në urdhërimin e dhjetë: “Mos dëshiro gruan e të afërmit tënd, mos dëshiro shtëpinë e të afërmit tënd, as arën, as

shërbëtorin, as shërbëtoren, as kaun, as gomarin dhe asnjë send që janë pronë e tij.”¹¹¹⁵ Ata që e kishin refuzuar këtë parim ishin trajtuar si heretikë.

Por, asnjëherë përpara shekullit të nëntëmbëdhjetë, nuk kishin ekzistuar kaq shumë prona dhe kaq pak pronarë. Jo mijëra, por miliona njerëz ishin shpronësuar plotësisht. Njerëzit e Romës së lashtë qetësoheshin me bukë dhe amfiteatro. Por, në këtë epokë më të vonshme, të dyja këto mënyra ishin zhdukur. Të varfërve nuk iu lejohehin as misri, dhe as karnavalet. Klasat më të ulëta ishin të goditura nga uria, dhe pasiguria po rritej gjithnjë e më tepër në klasat e mesme.

Kishat nuk ishin në një pozitë të fortë për të folur kundër krizës. Prirja e kohëve moderne që kisha të jetë e ndarë nga shteti i kishte lënë kishat pa një platformë politike. Kushtetuta e Shteteve të Bashkuara të Amerikës ia ndalonte qeverisë federale që ta bënte doktrinën e një kishe si fe të vendit. Reformat angleze të viteve 1830 e zhveshën Kishën e Anglisë nga pjesa më e madhe e privilegjeve të saj tradicionale. Dhe, në vendet ku katolikët romanë ishin të shumtë, sidomos në Francë dhe në Itali, ndjenjat antiklerikale i kufizonin autoritetet e kishës. Me pak fjalë, kishat ishin përjashtuar nga sfera ku merreshin vendimet kryesore.

Njerëzit jashtë dhe brenda kishave filluan që ta mendonin krishterimin në terma gjithnjë e më të ngushtë. Pothuajse gjithçka që nuk ishte qartësisht “frymërore” nuk kritikohesh. Kështu, një grupim punëtorësh industrialë që sa vinte e rritej, i konsideronte kishat dhe mesazhin e krishterë si të padobishëm dhe të pafuqishëm për t’iu përgjigjur vështirësive që po kalonin punëtorët në epokën e makinerive.

MARKSI, PROFETI I EPOKËS SË RE

Mirëpo kjo epokë nuk mbeti pa zërat e saj. Pothuaj si pa kuptuar, në vitin 1848, doli një profet i quajtur Karl Marks, i cili predikonte një formë të re socializmi. Marksi e kritikonte krishterimin, duke shpallur se ai nuk i qëndronte besnik vizionit të tij: sipas tij, krishterimi kishte kaluar në anën e shtypësve të pasur. Ashtu si e gjithë feja në përgjithësi, krishterimi ishte një mjet në duart e pasanikëve, për të shtypur të varfrit. Predikimi i krishterë i nxiste të varfrit që të vuanin nga padrejtësitë e tanishme e të këtushme, duke iu premtuar një shpërblim në qiell. Gjithashtu, krishterimi i kishte mashtruar njerëzit me biseda të larta e shpërqendruese për idetë fisnike; Marksi, përkundrazi, ngrinte debatin se rrethanat aktuale ishin rezultat i konfliktit mes klasave shoqërore. Ai mësonte se kishte ardhur koha që të varfrit të ngrinin krye e të hidheshin në veprime të dhunshme,

për të ndryshuar historinë. Marksi (1818-1883) lindi në rajonin e Rinit, në Trier, nga prindër hebrej, të cilët ishin bërë të krishterë. Ai mori gradën e doktorit, pasi kishte studiuar idetë e filozofit Georg Hegel¹¹¹⁶.

Duke mos mundur të bënte karrierë në mësimdhënie në universitet, u detyrua që ta siguronte jetesën me shumë vështirësi si gazetar. Shkoi në Paris, ku u interesua për idetë socialiste dhe atje zuri miqësi me Frederik Engelsin¹¹¹⁷ (1820-1895), bir i një pronari të pasur gjerman, miqësi që do të zgjaste gjithë jetën. Në vitin 1845, autoritetet franceze i detyruan Marks dhe Engelsin që të largoheshin nga Franca dhe të shkonin të jetonin në Bruksel.

Në janar të vitit 1848, Marksi dhe Engelsi botuan librin e tyre të famshëm *Manifesti komunist*¹¹¹⁸. Ky dokument nxitës përmbante praktikisht të gjitha elementet e asaj që u quajt më vonë socializmi “shkencor”. Ai hapej me një deklaratë paralajmëruese: “Një fantazmë sillet nëpër Europë - fantazma e komunizmit.”¹¹¹⁹ *Manifesti* bënte thirrje për një luftë të paepur ndaj borgjezisë. Ai shpallte revolucionin e pashmangshëm dhe triumfin e masave, dhe mbyllej me një paralajmërim të fortë:

“Komunistët e quajnë një gjë të shëmtuar të fshehin pikëpamjet dhe qëllimet e tyre. Ata deklarojnë haptazi se qëllimet e tyre mund të arrihen vetëm duke përmbysur me forcë gjithë rendin shoqëror ekzistues. Le të dridhen klasat sunduese përpara Revolucionit Komunist. Proletarët s’kanë ç’të humbasin në të, veç prangave të tyre. Ata kanë për të fituar gjithë botën. PROLETARË TË TË GJITHA VENDEVE, BASHKOHUNI!”¹¹²⁰

Pas një kohe të shkurtër të kaluar në Gjermani, Marksi e kaloi pjesën tjetër të jetës në Londër, ku mezi mbijetoi. I mbështetur kryesisht nga kontributet e miqve, sidomos nga Engelsi, Marksi shkonte pothuajse përditë në Muzeun Britanik, ku mblidhte materiale për librat e shumtë që shkroi, por sidomos për veprën e tij: *Kapitali*¹¹²¹.

Sido që të mendojmë për socializmin marksist, askush nuk e vë në dyshim se *Kapitali* (1867-1894) është njëri prej librave më me ndikim të kohëve moderne. Ka qenë një periudhë në shekullin e njëzetë, në të cilën pothuajse gjysma e botës u organizua nga qeveri që bazoheshin në mësimet e marksizmit.

Ashtu si në debatin e skllavërisë, lëvizjet e krishtera u pozicionuan në të gjitha anët e krizës shoqërore. Disa anëtarë të kishës ishin kapitalistë. Ata zotëronin fabrika dhe kishin pozita me ndikim në shoqëri. Shumë njerëz e mbronin me zell filozofinë *laissez faire*.

Megjithatë, pas mesit të shekullit të nëntëmbëdhjetë, një numër gjithnjë në rritje të krishterësh, katolikë dhe protestantë, punuan me zell për të arritur kushte më të mira për punëtorët. Para tyre ishin të hapura katër linja veprimi: (1) mund ta sfidonin filozofinë *laissez faire* në emër të parimeve të krishtera; (2) mund të themelonin institucione të krishtera, për të lehtësuar vuajtjet e të varfërve dhe të pafuqishmëve; (3) mund të mbështesnin formimin e sindikatave të punëtorëve; dhe (4) mund t'i bënin thirrje shtetit për një legjislacion, i cili të synonte përmirësimin e kushteve të punës.

Në qarqet katolike romane, duke filluar nga viti 1848, një peshkop gjerman, Vilhelm Keteleri¹¹²² (1811-1877), u mor me çështjen e punëtorit të fabrikës në librat dhe predikimet e tij. Ai propozoi një zgjidhje katolike, e cila përcaktonte rreziqet, qoftë të konkurrencës së pakufizuar në kapitalizëm, qoftë të kontrollit të tepëruar shtetëror në socializëm. Keteleri mbronte si të drejtën e ndërhyrjes së shtetit ndaj kapitalistëve, ashtu dhe të drejtën e pronës private, kundër prirjeve totalitare të socialistëve. Mbi të gjitha, ai ngulte këmbë në të drejtën e punëtorëve për të krijuar shoqëritë e tyre, dhe bëri thirrje për një sërë reformash, të cilat përfshinin ndarjen e fitimit, orë të arsyeshme pune, një numër të mjaftueshëm ditësh pushimi, inspektim fabrikash dhe rregullimin e punës së grave dhe fëmijëve.

Në Angli, punëtorët gjetën një mik te kardinali Henri Eduard Maning¹¹²³ (vdekur në vitin 1892), i cili ishte një mbështetës i madh i tyre mes katolikëve romanë, pasi ishte konvertuar nga anglikanizmi ungjillor. Që në dhjetor të vitit 1872, Maningu shkoi në një takim të organizuar, për të çuar përpara kauzën e punëtorëve në ferma. Ishte një veprim i guximshëm, pasi, për të parën herë në Angli, një prelat katolik roman mbante hapur anën e punëtorëve. Ai e vazhdoi këtë veprim me një letër drejtuar kryeministrit Gladstoun¹¹²⁴, në të cilën i kërkonte dy gjëra: miratimin e ligjeve që e ndalonin punën e fëmijëve nën një moshë të caktuar dhe rregullimin e strehimit.

Në vitin 1874, Maningu mbajti një leksion, me titull: “Të drejtat dhe dinjiteti i punës”, në të cilin mbrojti fuqimisht të drejtën e punëtorëve për t’u organizuar, bëri thirrje për ligje që rregullonin orët e punës dhe iu përgjërua popullit që të shihte me kujdes keqpërdorimet e tmerrshme që bëheshin me punën e fëmijëve.

Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, një katolik roman laik¹¹²⁵, Terens Paudërli¹¹²⁶, ishte udhëheqësi i sindikatës së parë punëtorësh që ishte me të vërtetë efektive, e cila quhej “Kalorësit e punës”¹¹²⁷. Sindikata ishte e hapur për amerikanët e të gjitha besimeve, por që në ditët e para pati një anëtarësi gjerësisht katolike.

Megjithatë, në shekullin e nëntëmbëdhjetë, krerët e Kishës Katolike, madje dhe vetë Papa, ua kishin frikën sindikatave të punës. Ata i mbanin mend mjaft mirë konfliktet me muratorët italianë dhe forcat politike që donin të bashkonin Italinë. “Kalorësit e punës” rrezikonin të dënoheshin nga Papa dhe ka mundësi që kjo gjë

u shmang vetëm pasi kryepeshkopi i Baltimorës, që më vonë u bë kardinali Gibbons¹¹²⁸, iu doli në mbrojtje atyre.

Deri në vitin 1891, Papa nuk e pati marrë në shqyrtim krizën shoqërore. Papa Leoni XIII¹¹²⁹, i cili në këtë kohë ishte mjaft i moshuar (1878-1903), përcaktoi pozicionin katolik bazë në lidhje me marrëdhëniet e kapitalit me punën. Qarkorja *Rerum Novarum*¹¹³⁰, pasi tërhiqte vëmendjen ndaj kushteve të këqija që dolën nga Revolucioni Industrial, e dënoi socializmin dhe mori një pozitë të fortë në ndihmë të familjes së krishterë, si qeliza bazë e shoqërisë.

Megjithatë, Leoni theksoi detyrimin e kapitalistit që të veprojë me drejtësi në lidhje me punëtorët. Ai mbrojti të drejtat e punëtorëve katolikë për t'u organizuar dhe për të bërë marrëveshje me pronarët, si dhe të drejtën e tyre për pagë të mjaftueshme dhe pushim të arsyeshëm. Kështu, Papa kritikoi si kapitalizmin e monopoleve, ashtu edhe skllavërinë industriale, gjithashtu edhe atë që ai e quajti socializëm.

PUNËTORËT NË ANGLI

Në Angli, ku mbizotëronin protestantët, mbështetja e punëtorëve erdhi kryesisht nga denominacionet jokonformiste. Deri në mesin e shekullit të nëntëmbëdhjetë, sindikatat punëtoresh ishin të paligjshme, por lëvizja e punës gjeti mbështetje mes jokonformistëve, sidomos te metodistët e vjetër. Shumë prej udhëheqësve të lëvizjes së punës kishin qenë predikues laikë metodistë. Ata ua shtuan shoqërive të punëtorëve zellin, aftësitë e tyre organizuese, si edhe përvojën e predikimit që vinte nga kishat metodiste.

Jokonformistët ishin edhe udhëheqës të fushatës së vetëpërmbytjes¹¹³¹ dhe të hapjes së jetimoreve. Xhorxh Myleri¹¹³² i “Vëllezërve të Plimuthit”¹¹³³, Çarls Hadon Spërxhëni¹¹³⁴, predikuesi më i madh baptist në Londër, dhe T. B. Stivensoni¹¹³⁵, një metodist, udhëhoqën krijimin e jetimoreve të krishtera.

USHTARË TË KRISHTERË, PËRPARA!

Shembulli më i spikatur i shërbesës të të varfrit ishte puna e ungjillorit pietist Uilliam Buth¹¹³⁶ (1829-1912). Ai e filloi punën e tij me “Lidhjen e Re Metodiste”¹¹³⁷, por shumë shpejt u tërhoq për të punuar me të varfrit e Londrës. Predikimet e tij në rrugë, në lagjen Ist End¹¹³⁸ të Londrës, në vitin 1864, patën një sukses të jashtëzakonshëm. Brenda njëmbëdhjetë vjetësh, ai krijoi tridhjetë e dy qendra që bënë ungjillëzim dhe kryenin shërbime sociale mes të varfërve të Londrës. Punëtorët e tij, të organizuar si repart ushtarak, u quajtën pas pak kohësh “Ushtria e Shpëtimit”¹¹³⁹. Ungjilltari Buth u bë gjenerali Buth.

Deri në vitin 1888, gjenerali kishte rekrutuar 1,000 trupa britanike dhe kishte dërguar vrojtues edhe në kombe të tjera. Libri i tij *Në Anglinë e zymtë dhe rrugëzgjdhja*¹¹⁴⁰ doli në vitin 1890, dhe krahasonte në mënyrë të mrekullueshme errësirën shoqërore në Angli me errësirën e Afrikës, përshkruar nga Dejvid Livingstouni. Aty thuhej se, në Londër, në një vit, ishin gjetur të vdekur 2,157 njerëz, 2,297 të tjerë kishin vrarë veten, 30,000 jetonin me anë të prostitucionit, 160,000 ishin dënuar për teprim me pijen, dhe më tepër se 900,000 vetë klasifikoheshin si të varfër. Buthi përshkruante përpjekjet e jashtëzakonshme shpëtuese të “Ushtrisë së Shpëtimit”. Ky përshkrim i shprehu qartë nevojat e skajshme të njerëzve.

Nga ana tjetër, Kisha e Anglisë nuk dha asnjë ndihmesë të tillë. Ajo ishte kaq e lidhur me të kaluarën, saqë e kishte shumë të vështirë që t’i përshtatej krizës shoqërore. Famullitë e reja në qytetet e sapokrijuara industriale duhej të miratoheshin nga Parlamenti. Kjo kërkonte shumë kohë dhe kishte kosto të larta. Si rezultat, masat e reja urbane u rritën përgjithësisht jashtë kujdesit të Kishës së Anglisë.

Kisha Anglikane nxori vetëm një lëvizje, e cila, siç u vërtetua më pas, ishte një përjashtim i habitshëm: grupin “Socialistët e krishterë”¹¹⁴¹. F. D. Morisi¹¹⁴² (1805-1872), teolog; Çarls Kingsli¹¹⁴³ (1819-1875), autor romanesh; dhe Xhon Malkolm Ladlou¹¹⁴⁴ (1821-1911), jurist, ishin klerikë, të cilët e ndienin se ungjilli kishte diçka për t’u thënë punëtorëve të Anglisë.

Gjatë periudhës së shkurtër të veprimtarisë së saj, nga viti 1848 deri në vitin 1854, “Lëvizja socialiste e krishterë” u hodh në sulm kundër të gjithë këndvështrimit *laissez faire*. “Konkurrenca, - i shkruante Morisi Kingslit, - propagandohet si ligji i universit. Ky është mashtrim. Ka ardhur koha që ne ta shpallim se kjo është gënjeshtër, me fjalë dhe vepra.”

Ai pretendonte se ligji i vërtetë i universit është që njeriu është krijuar për të jetuar në komunitet. Njerëzit e kuptojnë natyrën e vet të vërtetë vetëm kur bashkëpunojnë me njëri-tjetrin si fëmijë të Perëndisë dhe si vëllezër në Krishtin.

Udhëheqësit e socializmit të krishterë e përvetësuan fjalën “socializëm” për të qenë provokues. Ata thoshin se ajo fjalë nuk nënkuptonte asgjë tjetër përveçse

shkencën që i bën njerëzit shokë njëri me tjetrin. Ata e konsideronin këtë si zhvillim të krishterimit dhe besonin se besimi i krishterë mbështeste një shoqëri, e cila do t'u bënte të mundur njerëzve që të punonin me njëri-tjetrin, dhe jo kundër njëri-tjetrit.

Rezultatet praktike të “Lëvizjes socialiste të krishterë” ishin të pakta. Punishtet e tyre në formë kooperative nuk ishin të organizuara mirë dhe ishin më tepër optimistë se ç'duhej për rolin e punëtorëve. Kontributi i tyre më i madh ishte ndoshta në idetë që kapërcyen Atlantikun deri në Shtetet e Bashkuara të Amerikës.

Në përgjithësi, punëtorët e shekullit të nëntëmbëdhjetë në Angli, fituan dalëngadalë pushtet politik dhe kushte më të mira pune. Hap pas hapi, ligj pas ligji, Anglia e shpërndau doktrinën e vjetër të *laissez faire* dhe e përmirësoi jetesën e punëtorëve të saj: fëmijët nën dhjetë vjeç nuk lejoheshin të punonin, fëmijët dhe gratë duhej të punonin jo më shumë se dhjetë orë në ditë, nëpër fabrika bëheshin inspektime për sigurinë dhe shumë gjëra të tjera. Anglia kishte siguruar lehtësira të shumta për njerëzit e punës edhe përpara se shumë njerëz në Shtetet e Bashkuara të Amerikës ta kuptonin se kriza shoqërore ekzistonte.

UNGJILLI SOCIAL NË AMERIKË

Lëvizja më e madhe për drejtësi shoqërore në Shtetet e Bashkuara të Amerikës u quajt “Ungjilli social”, një lëvizje mes pastorëve liberalë protestantë dhe profesorëve liberalë të teologjisë. Ata nuk formuan ndonjë organizatë të spikatur, por vendosën që të punonin përmes denominacioneve të njohura dhe agjencie politike.

Thelbi i “Ungjillit social” ishte besimi se vepra shpëtuese e Perëndisë përfshin si strukturat e korporatave, ashtu edhe jetën personale të njerëzve. Në qoftë se është e vërtetë që e mira dhe e keqja shoqërore janë kolektive për nga natyra, dhe jo thjesht një shumë individësh të mirë dhe të këqij, atëherë të krishterët janë të detyruar që të punojnë për rindërtimin e rendit shoqëror. Kjo është pjesë e përgjegjësisë së ungjillit.

Profetët e “Ungjillit social” u mbështetën në shumë burime. Vetë filozofia e rizgimit, e cila nën drejtimin e Duajt L. Mudit u bë tepër individualiste, kishte pasur si fillim një vizion për një Amerikë morale dhe të krishterë. Përpara Luftës Civile, rizgimet dhe reformat shkonin dorë për dorë. Çarls Fini, për shembull, i

nxiste të kthyerit në besim që të lëviznin nga përjetimi personal i rigjenerimit, drejt misionit shoqëror të fushatës kundër skllavërisë.

Megjithatë, udhëheqësit e “Ungjillit social” shfletonin edhe veprat e socialistëve të krishterë në Europë: F. D. Moris, Çarls Kingsli e të tjerë.

Në fund doli edhe Teologjia e Re. “Ortodoksia përparimtare” e Seminarit të Endovërit dhe foltoreve të Anglisë së Re siguroi një qëndrim të përgjithshëm bindjesh për predikuesit e hershëm të ungjillit social.

Babai i kësaj lëvizjeje ishte Uashington Gladeni (1836-1918), i cili e botoi të parin e librave të tij të shumtë mbi ungjillin social në vitin 1876. I ardhur në Anglisë së Re, ai i kaloi vitet e tij më të fuqishme në Kishën e Parë Kongregacionaliste të Kolombusit, në shtetin Ohajo. Pikërisht në kryeqytetin e Ohajos, ai u përball personalisht me betejën e punëtorëve.

Në bashkësinë e tij kishte punëtorë dhe punëdhënës, prandaj, gjatë kohës së luftës industriale, Gladeni pa me shqetësim “zgjerimin e të çarës midis këtyre klasave”. Në një sërë predikimesh gjatë shërbesave të pasdites, ai u përqendrua te çështja e punës dhe shprehu bindjen se mësimet e Jezusit përmbanin parimet për rendin e duhur të shoqërisë.

Diçka prej frymës së tij prej reformatori mund të shihet në njërin prej himneve të tij të mirënjohur:

Më lër me Ty të eci, o Mjeshtri im,
Në shtigje të vetmuara shërbimi pa shpërblim;
Më thuaj sekretin Tënd; forcë m’i jep durimit të mbaj
lodhjen e mundimit dhe brejtjen e shqetësimit.

Gladeni nuk ishte socialist. Ai besonte në pronën dhe ndërmarrjen private. Megjithatë ishte i bindur se shumë industri mund të drejtoheshin në formë kooperimi dhe se industritë e hekurudhave, minierave dhe shërbimeve publike në qytete duhej të drejtoheshin nga qeveria.

Po të flasim për një ndikim jetëgjatë, të tillë pati profeti i spikatur i “Ungjillit social”, Valter Raushenbushi¹¹⁴⁵ (1861-1918). Që kur ishte pastor i ri baptist në njërin prej blloqeve të apartamenteve me qira në qytetin e Nju-Jorkut, në lagjen e njohur me emrin *Kuzhina e Ferrit*¹¹⁴⁶, gjermani Raushenbush u përpoq që t’iu jepte përgjigje të krishtera problemeve të qytetit. Librat që e bënë të njohur në rang kombëtar, u shkruan gjatë kohës kur ishte profesor i historisë së kishës në Seminarin Teologjik të Roçesterit¹¹⁴⁷. Tri veprat e tij madhore, janë: *Krishterimi dhe kriza shoqërore* (1907), *Krishterizimi i rendit shoqëror* (1912) dhe *Teologjia e “Ungjillit social”* (1917)¹¹⁴⁸.

Duke e shmangur doktrinën e rehatshme të përparimit njerëzor, Raushenbushi e mbështeti thirrjen e vet për përgjegjësi shoqërore, në konceptin e mbretërisë së Perëndisë. “Ungjilli social, - shkroi ai, - është mesazhi i lashtë i shpëtimit, por i zmadhuar dhe i përforcuar. Ungjilli individualist na mësoi që të shohim mëkatshmërinë e çdo zemre njerëzore dhe na frymëzoi me besim në dëshirën dhe pushtetin e Perëndisë, për të shpëtuar çdo njeri që vjen tek Ai. Por, ai ungjill nuk na dha dot një kuptim të mjaftueshëm të mëkatit të rendit shoqëror dhe fajit të tij për mëkatet e individëve në të... Ungjilli social synon që t’i sjellë njerëzit në pendim për mëkatet e tyre të përbashkëta dhe të krijojë një ndërgjegje më të ndjeshme dhe më të kohës.”

Shembulli i parë i mëkatit në shoqëri, sipas predikuesve të “Ungjillit social”, ishte sistemi kapitalist. Sipas tyre, shpëtimi i njeriut është i pamundur, për sa kohë që nuk ndryshon ai sistem. Anëtarët e “Ungjillit social” nuk binin dakord me njëritjetrin në lidhje me sasinë e nevojshme të ndryshimit për ripërtëritjen e sistemit amerikan, por gjithsesi ishin dakord se mbretëria e Perëndisë nuk mund të vijë pa këtë ripërtëritje.

Sa depërtoi “Ungjilli social” nëpër denominacione? Shumë seminare teologjike i riformuluan programet e tyre për të futur në to mësimin e çështjeve shoqërore dhe, pothuajse të gjitha denominacionet kryesore, krijuan departamente, të cilat merreshin me problemet shoqërore. Por, shenja parësore e ndryshimit erdhi në vitin 1908, me formimin e Këshillit Federal të Kishave¹¹⁴⁹. Veprimi i parë i Këshillit ishte miratimi i një besoreje: “Besorja Sociale për Kishat”¹¹⁵⁰. Ajo bënte thirrje për shumë lehtësira, të cilat, më vonë, punëtorët amerikanë i konsideruan nevoja bazë: siguri në punë, siguri për moshën e pensionit, pagë minimale, si dhe të drejtën për të apeluar vendimet kundër tyre.

Gjatë historisë së saj, kisha është përpjekur që ta përmirësojë jetën e njeriut në tokë, si dhe ta përgatisë atë për botën tjetër. Ajo u përqendrua aq shumë në jetën pas vdekjes, sa që të krishterët dukeshin të pandjeshëm ndaj dhimbjes së të tashmes. Në fakt, kriza shoqërore e shekullit të nëntëmbëdhjetë e tregoi mjaft qartë këtë gjë.

Lëvizjet e ndryshme të krishtera në mbrojtje të çështjeve shoqërore janë ndeshur gjithnjë me rrezikun e reduktimit të ungjillit në aktivizëm shoqëror. Megjithatë, ato na kanë lënë të gjithëve mësimin e rëndësishëm se të krishterët nuk mund ta shfaqin siç duhet interesin e tyre për fatin e përjetshëm të njerëzve, në rast se nuk shfaqin të njëjtin interes për nevojat tokësore të tyre.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Carter, Paul A. *The Decline and Revival of the Social Gospel*. Hamden, CT: Archon Books, 1971.

Dayton, Donald W. *Discovering an Evangelical Heritage*. New York: Harper & Row, 1976.

George, Timothy, ed. *Pilgrims on the Sawdust Trail: Evangelical Ecumenism and the Quest for Christian Identity*. Grand Rapids: Baker, 2004.

Handy, Robert, ed. *The Social Gospel in America 1870–1920*. New York: Oxford University Press, 1966.

*Rauschenbusch, Walter. *Christianity and the Social Crisis in the 21st Century: The Classic that Woke up the Church*. Me ese të redaktuara nga Paul Raushenbush. New York: Harper Collins, 2007.

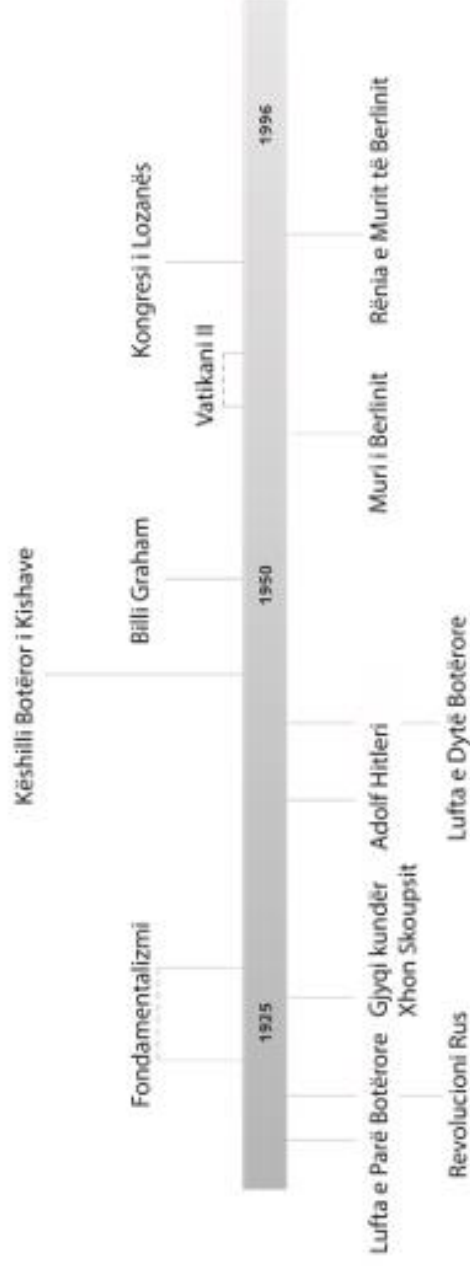
White, Ronald C., Jr. dhe C. Howard Hopkins. *The Social Gospel*. Philadelphia: Temple University Press, 1976.

EPOKA E IDEOLOGJIVE

1914 - 1989

Shekulli i njëzetë nxori në pah betejat e mëdha mes gjigandëve politikë dhe ushtarakë: komunizmit, nazizmit dhe amerikanizmit. Një paganizëm i ri u shfaq në thirrjet për ligje ekonomike, për ndjenjat racore dhe në thirrjet e bëra për të drejtat e patjetërsueshme të individit. Të krishterët u detyruan që të vuajnë, të mendojnë dhe të bashkohen në mënyra të reja. Protestantët u bashkuan me njëri-tjetrin në lëvizjet për bashkim. Katolikët romanë luftuan që ta modernizonin Kishën e tyre. Rënia e Murit të Berlinit sinjalizon një rënie të pushtetit të ideologjive. Krishterimi “i ri” del në pah dhe zgjerohet me një shpejtësi të pallogaritshme në Botën e Tretë e përtej. Ky krishterim i ri i lë në hije zërat e ndezur myslimanë, në të cilët ai dallon edhe rrezikun, edhe thirrjen për mision.

Epoka e ideologjive

GRAFITE TË SHKRUARA MBI NJË MUR TURPI

Ideologjitë e shekullit të njëzetë

Gjatë verës së vitit 1961, policia gjermano-lindore, e nxitur nga kryetari i qeverisë sovjetike, Nikita Hrushovi¹¹⁵¹, u përpoq që ta ndalte vërshimin e gjermanëve të pjesës lindore të Berlinit, të cilët po ia mbathnin për në anën perëndimore të qytetit¹¹⁵². Kur dështuan edhe masat më të rrepta të udhëtimit, policia ngriti një mur rreth dyzet e dy kilometra¹¹⁵³ të gjatë, me tela me gjemba dhe beton, i cili dukej si një plagë e shëmtuar në fytyrën e qytetit. Berlinezët e zemëruar e quajtën *Schandmaurer*, muri i turpit. Çfarë simboli i goditur i botës së shekullit të njëzetë!

Në anën lindore të Murit të Berlinit, ngriheshin ndërtesat e zymta të botës komuniste me ungjillin e saj të një utopie tokësore në një shoqëri të ardhme pa klasa. Nga ana perëndimore, ishin dyqanet dhe kinematë e “Perëndimit të lirë” me kërkimin e tyre të pandalshëm për pasuri dhe lumturi në të tashmen. Përgjatë murit kishte dhjetëra bunkerë, përmendore të heshtura të Rajhut të Tretë¹¹⁵⁴ të Hitlerit¹¹⁵⁵, dikur i pathyeshëm.

Si ka rezistuar krishterimi me mesazhin e vet të paqes dhe lirisë, gjatë gjithë këtyre viteve të mbushura me armiqësi të përbotshme? Si dhe ungjijtë e tjerë, atij i është dashur që të luftojë për paqe mbi muret e përgjakura të konflikteve njerëzore. Një vështrim i hedhur mbi dy brezat e kaluar, zbulon mesazhin e krishterë, shkruar gjatë dekadave si një lloj grafiti, rrethuar nga mesazhe të tjera që dukeshin po kaq joshëse dhe ndoshta edhe më kërkuese, si: nazizmi, marksizmi dhe kapitalizmi.

PERËNDI PASKRISTIANE PËR MASAT

Arnold Tojnb¹¹⁵⁶, historiani i njohur, ka thënë dikur se shekulli i njëzetë shënoi zëvendësimin e feve të mëdha botërore me tri ideologji paskristiane: me nacionalizmin, komunizmin dhe individualizmin. Secila prej këtyre ideologjive ka marrë karakterin e një besimi fetar. Secila prej tyre ka kërkesa të jashtëzakonshme: patriotizëm, luftë klasash ose humanizëm laik. Secila prej tyre ka simbolet dhe ceremonitë e veta të shenjta, shkrime të frymëzuara, dogma, shenjtore dhe udhëheqës karizmatikë.

Sidoqoftë, teoria e Tojnb¹¹⁵⁶ është vetëm pjesërisht e drejtë. Njerëzit në Perëndim duket se e kuptojnë me të drejtë shekullin e njëzetë të lidhur me këtë proces laicizmi; ideologjitë që u shfaqën në këtë periudhë: nacionalizmi, komunizmi dhe individualizmi, i zëvendësuan në një masë të gjerë ose edhe “i zbutën” besimet e mëdha fetare, duke bërë që ato të mos dukeshin aq të rëndësishme. Shumë persona parashikuan se ky proces do të vazhdonte. Arsyeja dhe shkenca do të jepnin gjithnjë e më shumë shpjegime për botën dhe për njerëzit në të. Ndërkohë që njerëzit do të bëheshin më të arsimuar, nuk do të kishin më nevojë për fenë ose të paktën nuk do ta ndiqnin atë si më parë. Zërat e laicizimit parashikuan se më pak persona do të besonin te Perëndia, dhe se Perëndia tek i cili ata besonin do të ishte më pak Perëndi. Megjithatë shumë perëndimorë vazhdojnë që ta përqafojnë modelin e laicizimit, kjo teori është qesharake dhe e gabuar kur merret parasysh e gjithë bota. Bota është më fetare se kurrë, madje është tepër fetare. Besimtarët në Perëndim ndoshta ende vazhdojnë të besojnë se krishterimi është duke u tërhequr dhe nuk janë të vetëdijshëm për zgjerimin e tij të pakrahasueshëm. Përpara se të mbyllej shekulli, teoricienët e hodhën poshtë një pjesë të madhe të teorisë së Tojnb¹¹⁵⁶; ne do ta kuptojmë më mirë të ardhmen, duke marrë në konsideratë më me kujdes çështjet fetare dhe kulturore, më tepër sesa çështjet politike dhe ekonomike.

E megjithatë, në skenë dolën shumë qeveri totalitare. Ato shpesh udhëhiqeshin nga ndonjë diktator ose nga ndonjë elitë e vogël sunduese, që kishte nën kontroll një forcë të armatosur. Me përdorimin e metodave të sofistikuara psikologjike, udhëheqësit janë në gjendje që t'i drejtojnë mendjet dhe ndjenjat e popullit kundër armiqve të regjimit. Propaganda dhe kontrolli i medias bashkë me rregullin e ekonomisë kanë si qëllim që të prodhojnë një lloj të ri njerëzish, të cilët nuk kanë fare dëshirë që të kenë ndonjë liri personale. Kjo është metoda totalitare.

Rrënjët e këtyre ideologjive të shekullit të njëzetë dhe të regjimeve të tyre totalitare shkojnë thellë në tokën e zhytur në gjak të Luftës së Parë Botërore. Feja e re e Europës së shekullit të njëzetë ishte nacionalizmi. Pangjermanizmi dhe pansllavizmi i sollën fuqitë e mëdha të Europës në konflikt të hapur në Ballkan. Militarizmi në rritje, imperializmi ekonomik dhe politikat e pushtetit krijuan fuqinë

e barutit¹¹⁵⁷ për luftë. Shkëndija që e shpërtheu barutin ishte 28 qershori 1914, kur një student i ri, i frymëzuar nga nacionalizmi serb, vrau princin trashëgimtar të kurorës së Austro-Hungarisë¹¹⁵⁸. Në gusht, Gjermania dhe Austria (Blloku Qendror) i shpallën luftë Francës, Rusisë dhe Britanisë (Antantës). Përpara se lufta të merrte fund, në këtë konflikt ishin përfshirë rreth njëzet e shtatë kombe, që nga Tokioja deri në Otavë.

Për të parën herë, bota njohu “luftën totale”. Vdiqën shumë ushtarë dhe aviatorë, siç kishin vdekur edhe më parë shumë burra të tjerë. Por tani civilët i dorëzonin liritë e tyre civile dhe i sakrifikonin zotërimet e veta personale për hir të luftës. Nga të dyja anët e vijës së betejës, popujt besonin se ishin të përfshirë në një fushatë të drejtë. Kur Shtetet e Bashkuara të Amerikës hynë në luftë, më 6 prill 1917, presidenti Vudrou Uillson¹¹⁵⁹, i biri i një predikuesi presbiterian, tha se kjo ishte një luftë, “e cila synonte që ta bënte botën të sigurt për demokraci”.

Kur amerikanët mobilizuan fuqinë njerëzore dhe materiale, përpjekjet luftarake të Rusisë morën fund. Me anë të një revolucioni, në nëntor të vitit 1917, bolshevikët - avangarda e vetëshpallur ushtarake e shoqërisë së re socialiste - ia rrëmbyen pushtetin Carit¹¹⁶⁰ dhe, në fillim të vitit 1918, revolucionarët bënë paqe me Gjermaninë.

Zbarkimi i një milion amerikanëve në Europë bëri që aleatët ta ulnin Gjermaninë në tryezën e armëpushimit, gjë e cila çoi përfundimisht në Konferencën e Paqes në Paris¹¹⁶¹. Por kushtet e paqes që u detyruan të pranonin gjermanët¹¹⁶² doli se ishin një përzierje e çuditshme e idealizmit naiv me zellin për hakmarrje.

Vudrou Uillsoni vendosi krijimin e një Lidhjeje të Kombeve¹¹⁶³, por populli amerikan nuk pranoi ta mbështeste atë. Aleatët e tjerë synonin më tepër që ta bënin Gjermaninë të pranonte fajin dhe ta gjymtonin këtë vend për vite me radhë. Ata i arritën të dyja synimet, por gjermanët nuk ua harruan kurrë këtë. Si rezultat i këtij shpagimi erdhi nazizmi.

LINDJA E NAZIZMIT

Nazistët i mësuari botës kuptimin e totalitarizmit. Ata ishin versioni i djathtë i sundimit diktatorial, të cilin ne e quajmë *fashizëm*. Këto lloje qeverish e largojnë stresin personal dhe vetminë, si dhe tensionet shoqërore dhe ato ekonomike, duke theksuar bashkimin klasor dhe duke ripohuar vlerat tradicionale. Lëvizjet fashiste

i japin lavdi kombit, duke e përkufizuar atë sipas misionit të tij ose veçantisë racore, apo vetë shtetit. Udhëheqësit fashistë e lejojnë pronën private dhe ndërmarrjen kapitaliste, por e kontrollojnë atë me shumë kujdes.

Pas Luftës së Parë Botërore, qeveritë e krahut të djathtë filluan të marrin në dorë pushtetin kudo nëpër Europë, por ideologjia më e fuqishme ishte nacionalsocializmi gjerman, e cila njihet më tepër me emrin nazizëm. Kishat protestante në tokën e Luterit humbën miliona njerëz, të cilët aderuan në këtë fe të re politike. Shumë prej tyre u komprometuan ose u pajtuan me të për interesat e tyre; të tjerë e braktisën krishterimin tradicional.

Pjesa më e madhe e klerit protestant në Gjermaninë e pasluftës ishte monarkiste. Ata nuk kishin simpati për socializmin apo për demokracinë. Por shumë njerëz nuk mendonin si ata. Punëtorët e industrisë filluan ta urrenin një kishë që u kundërvihet nga ana sociale dhe politike. Në të njëjtën kohë, klasa e kulturuar gjermane ishte gati për nazizmin, për shkak se me të atyre iu ishte kthyer një pikëpamje romantike për të kaluarën gjermane. Ishte një pikëpamje heroike, aristokrate dhe shpesh panteiste.

Udhëheqësi i lëvizjes naziste ishte austriaku Adolf Hitler, i cili u bë kancelar i Republikës Gjermane, më 30 janar 1933¹¹⁶⁴. Dy vjet më vonë, ai mori kontrollin e plotë të qeverisë.

Nazistët besonin në bashkimin absolut të popullit gjerman nën drejtimin e Udhëheqësit¹¹⁶⁵ (*Fyrrerit*) dhe shprehjen e këtij parimi udhëheqjeje në të gjitha strukturat e kombit. Duke i integruar të gjitha instrumentet shoqërore, ekonomike dhe politike të vendit, ata synonin që të krijonin një superkomunitet ideal.

Tipari më i veçantë i nazizmit ishte refuzimi i idealeve liberale të mendimtarëve iluministë, siç ishin liria individuale dhe toleranca. Ata e përdorën metodologjinë e përgjithshme iluministe për të kritikuar traditat e Biblës me anë të ushtrimit të arsyes. Më pas, u nxor një version i shpikur rishtas i krishterimit, në të cilin “Jezusi nazist” nuk kishte veçse përçmim për hebrenjtë dhe Dhiatën e tyre të ndryshuar. Teologët nazistë besonin se të krishterët nuk e kishin kuptuar mësimin e Jezusit, dhe se ata e kishin paraqitur gabimisht atë brenda një kornize hebraike. Në mënyrë tipike për mendimtarët iluministë, ata vetëm bënë gjoja sikur po kritikonin traditën; në praktikë, ata e hodhën poshtë traditën e Jezusit dhe të popullit hebre dhe iu kthyen një tradite tjetër. Kështu, lartësuan e zmadhuan një të kaluar të idealizuar e primitive, e cila ishte portretizuar në operat vagneriane¹¹⁶⁶, si edhe në sagat e lashta gjermanike¹¹⁶⁷, ku nuk kishte vend për kompleksitetet e jetës moderne. Çështja racës zinte vend kryesor në ideologjinë naziste. Nazistët predikonin se gjermanët zotëronin disa cilësi unike, të cilat buronin nga atdheu i tyre. “Trojet” dhe “gjaku” i veçonin gjermanët nga të gjitha kombet e tjera, kështu

që nazistët i konsideronin idetë e huaja dhe popullsitë e tjera si mashtrime, në veçanti hebrejët dhe idetë e tyre.

Teoricienët nazistë zhvilluan një doktrinë barbare antisemitizmi. “Për të rifituar pafajësinë e humbur të së kaluarës, Gjermania, - thoshin ata, - duhet të spastrohet nga papastërtitë e së tashmes.” Si kokë turku shërbyen judenjtë. Ata ishin burimi i të gjitha të këqijave moderne, “raca kulturëshkatërruese” që i dha botës kapitalizmin dhe marksizmin. Hitleri deklaroi se edhe besimi i krishterë ishte një komplot judaik: “Grushti më i fortë që e ka goditur njerëzimin është ardhja e krishterimit. Bolshevizmi është fëmijë i paligjshëm i krishterimit. Të dyja janë shpikje të judenjve.”¹¹⁶⁸ Shfarosja e racës judaike ishte vepra e pastrimit shoqëror, që nevojitej për t’i rikthyer Gjermanisë të kaluarën e vet të pastër.

Nazistët i privuan në fillim judenjtë gjermanë nga të drejtat e tyre si qytetarë dhe i shtrënguan që të emigronin. Kur ushtritë e Rajhut të Tretë mposhtën Europën Lindore, e cila kishte një popullsi shumë më të madhe judaike, antisemitizmi kaloi në dhunë. Skuadrat naziste të vdekjes eliminuan me mijëra hebrej aty ku ata gjendeshin. Kampet famëkeqe të përqendrimit, të cilat në fillim u krijuan për të thyer gjendjen shpirtërore të kundërshtarëve të nazizmit, u bënë një ferr edhe më i keq për judenjtë.

Në vitin 1940, nazistët krijuan një lloj të ri kampi për “zgjidhjen përfundimtare”¹¹⁶⁹, zhdukjen e të gjithë popullsisë judaike në Europë. Më i madhi prej tyre ishte Aushvici në Poloni. Ata i grumbulluan burrat, gratë dhe fëmijët dhe i transportuan nëpër këto “fabrika të vdekjes”, ku me gjakftohtësi të plotë i lanë që të vdisnin nga uria, i pushkatuan, i mbytën në dhomat e gazit apo bënë eksperimente mjekësore me ta. Përlllogaritja më e arsyeshme e numrit të judenjve që vdiqën gjatë Holokaustit, shkon në gjashtë milionë jetë.

TË KRISHTERËT NËN SUNDIMIN E HITLERIT

Jeta e të krishterit të përkushtuar në botën naziste ishte po kaq e pasigurt, sa dhe jeta e judeut. Ndonëse i lindur dhe i rritur si katolik, Hitleri i braktisi plotësisht të gjitha parimet e krishtera që kishte mbajtur më parë, për hir të besimit të tij të ri në ripërtëritjen e Gjermanisë përmes nacional-socializmit.

Gjatë ngjitjes në pushtet, Hitleri u përpoq të fitonte mbështetjen e krishterë, duke theksuar krenarinë kombëtare dhe duke u shtirur se e favorizonte rolin e kishave në shtet. Si miliona gjermanë të tjerë, klerikët kishin dalë të tronditur nga

disfata e kombit të tyre në Luftën e Parë Botërore. Edhe ata e ëndërronin rilindjen e Gjermanisë.

Katolikët, të cilët kishin pasur pushtet në Republikën Gjermane gjatë viteve '20, e pranuan qeverinë e re naziste dhe e mbështetën marrëveshjen (*konkordatin*)¹¹⁷⁰ që nënshkroi *Fyreri* me Papën në vitin 1933, i cili garantonte lirinë e praktikimit të fesë katolike.

Konkordati ishte një hap shumë i rëndësishëm për Hitlerin. Ai ia rriti jashtëzakonisht prestigjin dhe i la katolikët jashtë politikës gjermane. Megjithatë, Hitleri nuk kishte ndër mend që të mbante pjesën e vet të premtimeve në këtë marrëveshje.

Në të njëjtën kohë, mes protestantëve doli një lëvizje me emrin “Të krishterët gjermanë”¹¹⁷¹, e cila kishte si synim që të bashkohej më fort me nazistët. “Të krishterët gjermanë” donin t’i bashkonin të njëzetë e tetë grupimet rajonale protestante nën një peshkop të vetëm. Zgjidhën për këtë post një nazist të flaktë, që quhej Ludvig Myler¹¹⁷². Ata futën gjithashtu parimin e *Fyerit* në qeverisjen e kishës dhe miratuan “paragrafin arian”, i cili bënte thirrje për pezullimin nga postet kishtarë të të gjithë njerëzve që kishin origjinë judaike. Në vitin 1933, “Të krishterët gjermanë” ishin tre mijë, nga shtatëmbëdhjetë mijë pastorët protestantë.

Për t’iu kundërvënë lëvizjes “Të krishterët gjermanë”, një grup pastorësh, të kryesuar nga Martin Nimëlër¹¹⁷³, formuan “Lidhjen e Jashtëzakonshme të Pastorëve” dhe ngritën një qeverisje alternative kishtarë të njohur si “Kisha Rrëfyese”. Në kulmin e saj, kjo lëvizje pati të njëjtën madhësi si dhe grupi i “Të krishterëve gjermanë”. Midis këtyre dy grupimeve mbetën një shumicë e ndrojtur predikuesish protestantë, të cilët përfundimisht iu bindën urdhrave të Hitlerit, pa bërë protestë të hapur.

Në maj të vitit 1934, “Kisha Rrëfyese” i shpalli bindjet e veta teologjike në *Deklaratën e Barmenit*¹¹⁷⁴. *Deklarata*, që kishte si autor kryesor Karl Martin¹¹⁷⁵, u bënte thirrje kishave gjermane që t’u riktheheshin të vërtetave themelore të krishterimit dhe t’i refuzonin pretendimet totalitare të shtetit. Deklarata i bënte thirrje kishës që të mbështetej te zbulesa, veçanërisht siç u zbulua në Jezusin. Ajo mori vendim kundër teologjisë natyrore. Teologu natyror mund të përdorte disa dukuri të natyrës për të vërtetuar që Perëndia ekziston ose për të vëzhguar disa cilësi të mira në natyrë (siç është krijimtaria e gjallë e saj) dhe për të arritur në përfundimin se Perëndia duhet të jetë burimi i saj. Barti e hodhi tërësisht poshtë teologjinë natyrore. Ai e pa atë si diçka që degjeneronte në idhujtari, që e përshkruante Perëndinë ashtu siç na pëlqen ne. Liberalizmi përdorte një strategji të tillë, për ta parë Perëndinë me anë të lenteve njerëzore. Liberalët përqaфонin vetëm ato mësimë biblike që përputheshin me të kuptuarit e tyre të sofistikuar për Perëndinë. Ata i braktisën ato përshkrime të Perëndisë, që gjendeshin në Shkrim

dhe në traditë, të cilat atyre iu dukeshin të pahijshme, duke përqaftuar një vizion që i plotësonte standardet e tyre. Rezultati ishte i njëjtë si edhe i teologjisë naziste: një idhujtari e pakontrolluar. “Perëndia jo vetëm që na pëlqen ne, qeniet njerëzore, por ai edhe na ngjan neve,” thoshin ata. Duhet vetëm pak imagjinatë për të kuptuar se politika naziste e gjenocidit është një formë demoniake idhujtarie. Ata që besonin te nazizmi e panë tragjikisht krimin e tyre si një spastrim të lejuar nga Perëndia. Teologjia e çoroditur ka pasoja.

“Kisha Rrëfyese” nuk planifikoi asnjë fushatë rezistence kundër nazizmit. Ajo drejtohej kryesisht kundër shtrembërimeve heretike të “Të krishterëve gjermanë” dhe, në fakt, udhëheqësit e saj e pohuan në mënyrë të përsëritur besnikërinë e tyre ndaj shtetit dhe e uruan Hitlerin për lëvizjet e tij politike. Meqë luteranët tradicionalisht e kishin mbështetur pushtetin e kohës, “Kisha Rrëfyese” vendosi që të mos e ngrinte veten si kishë rivale, por thjesht si një organizëm që mbron besimin ortodoks të krishterë nga ndryshimet.

E ndjekur nga Gestapoja¹¹⁷⁶ dhe e refuzuar nga shumica e udhëheqësve protestantë, “Kisha Rrëfyese” jetoi “me kokë në torbë”. Në vitin 1935, u arrestuan jo më pak se shtatëqind pastorë të “Kishës Rrëfyese”. Prania e kësaj lëvizjeje ishte një telash që i vinte në vështirësi nazistët, dhe dëshmia që ajo i bëri epërsisë së Krishtit mbi botën nënkuptonte një sfidë për totalitarizmin e Hitlerit.

Kur u bë e qartë se miku i Hitlerit, Ludvig Myleri, nuk ia doli dot që t’i bashkonte kishat protestante, *Fyreri* iu kthye gjithnjë e më shumë për ndihmë nazistëve të tij, që ishin kundër të krishterëve, të cilët pretendonin se vetë nazizmi përfaqësonte plotësimin e vërtetë të krishterimit. Në vitin 1935, nazistët krijuan Ministrinë e Punëve të Kishës, që drejtohej nga juristi nazist Hans Kerl¹¹⁷⁷. Kur Kerl u përball me rezistencën e klerikëve, ai deklaroi: “Nacional-socializmi është vepër e vullnetit të Perëndisë. Vullneti i Perëndisë është shfaqur në gjakun gjerman. Krishterimi i vërtetë përfaqësohet nga Partia.”

Qëllimet e Hitlerit tashmë ishin të qarta për të gjithë. Klerikët katolikë shprehën alarmin e tyre për përhapjen e “paganizmit të ri” dhe kufizimet gjithnjë në rritje kundër punës së tyre; më në fund, ata iu kthyen për ndihmë Vatikanit.

Më 14 maj 1937, papa Piu XI¹¹⁷⁸, me ndihmën e kardinalit Euxhenio Paçeli, Sekretari i Shtetit të Papës, i cili më vonë u bë papa Piu XII¹¹⁷⁹, përpiloi qarkoren *Mit brennender Sorge* (*Me ankth të thellë*). Ky ishte dokumenti i parë kishtar që e kritikonte nazizmin. I futur fshehurazi në Gjermani, ai u lexua të Dielën e Palmave në çdo foltore katolike, përpara se të binte në duart e nazistëve. Riçard Pierardi¹¹⁸⁰ shpjegon se qarkorja protestonte kundër shtypjes së kishës dhe iu bënte thirrje katolikëve që t’i rezistonin kultit idhujtar të racës dhe të shtetit, që të ngriheshin kundër shtrembërimit të doktrinave dhe kundër përcudnimit të moralitetit të krishterë dhe që ta ruanin besnikërinë e tyre ndaj Krishtit, kishës së Tij dhe Romës.

Hitleri reagoi me zemërim në fillim, por pastaj vendosi që t'i shmangej prishjes së marrëdhënieve me Romën, duke e lënë në heshtje të plotë qarkoren. Duke e ditur se kishte mbështetjen e popullit katolik në Gjermani, Hitleri e shtoi trysninë mbi kishat, për të asgjësuar çdo mundësi rezistence të organizuar.

REVOLUCIONI RUS

Ndërkaq, gjatë po këtyre viteve të turbullta '20 dhe '30, bolshevikët (ose komunistët) rusë krijuan një tjetër sistem totalitar, një regjim të krahut të majtë. Sistemi komunist kishte shumë prej tipareve të Gjermanisë së Hitlerit: udhëheqje diktatoriale, një parti të vetme të centralizuar, terror të pamëshirshëm, propagandë, censurë, ekonomi të kontrolluar dhe armiqësi kundër fesë së organizuar.

Ndryshimi i vetëm ishte se ideologjia komuniste e vinte theksin te klasa punëtore, te revolucioni, si mjet për ndryshimin shoqëror, dhe tek ideali utopik i një shoqërie pa klasa. Nga viti 1917 deri në vitin 1924, truri i revolucionit rus ishte Vladimir Iliç Uljanovi¹¹⁸¹ (1870-1924). Ne e njohim me emrin Lenini, një udhëheqës i mërguar socialist, i cili u kthye nga Zvicra në vitin 1917, për të marrë përgjegjësinë e ngjarjeve në atdhe.

Lenini besonte se dhuna ishte arma kryesore e marksizmit. Ai nuk mori asgjë si të mirëqenë. Për ta shkatërruar kapitalizmin, ai krijoi një parti tepër të disiplinuar komuniste, së pari, për të përmbysur të gjitha institucionet tradicionale, dhe pastaj për të kontrolluar makinerinë e qeverisë së re. Shteti dhe partia u bënë një.

Me vdekjen e Leninit në vitin 1924¹¹⁸², shpërtheu një luftë e egër mes Leon Trockit¹¹⁸³ dhe ambiciozit Josif Stalin¹¹⁸⁴, për të marrë frenat e udhëheqjes sovjetike. Në vitin 1924, Stalini arriti të bëhej diktatori i padiskutueshëm. Ai synonte që ta transformonte Bashkimin Sovjetik, siç u quajt në atë kohë ky shtet, në një komb industrial, që do të mund të konkurronte me vendet kapitaliste.

Në fakt, Stalini, siç u vërtetua më pas, ishte edhe më i pamëshirshëm se Hitleri. Ai i përdori terrorin e policisë së fshehtë dhe kampet e përqendrimit, për të shtypur edhe rebelimin më të vogël, si dhe për të asgjësuar të gjithë rivalët e mundshëm.

Revolucioni komunist i vuri përballë krishterimit një sfidë të jashtëzakonshme, pasi komunizmi ishte një botëkuptim i bazuar mbi ateizmin. Teoria marksisteleniniste pretendonte se feja është një ndërgjegjësim i rremë, një refleks i gënjeshtërt i botës, i cili vjen si rezultat i ndarjeve klasore. Kur shoqëria do të kthehet në gjendje “normale” nën komunizëm, feja do të vdesë në mënyrë të natyrshme. Kjo ishte teoria. Megjithatë, komunistët luftuan në mënyrë aktive kundër fesë. Partia e konsideroi veten mishërim të idealeve të marksizmit dhe nuk mund t'i lejonte asnjë pjese tjetër të shoqërisë që të vepronte jashtë kontrollit të saj.

Feja institucionale është një forcë shoqërore reaksionare që vetëm e pengon përparimin drejt një shoqërie joklasore, prandaj ajo duhet të shkatërrohet.

Për shekuj të tërë para Revolucionit, Kisha Ortodokse Ruse kishte qenë kisha shtetërore. Në teori, Cari ishte kreu i kishës. Por, kur morën pushtetin bolshevikët, ata ia konfiskuan tokat kishës, ia hoqën mbështetjen shtetërore në financë, dekretuan martesën civile dhe ua ndaluan të rinjve arsimin fetar. Si mund të mbijetonte kisha, kur nuk mundej dot as që t'i mësonte fëmijët e vet në një shoqëri të mbushur me indoktrinimin ateist?

Kisha Ortodokse reagoi ndaj këtyre dekreteve, duke i shpërfillur ato. Patriarku i sapozgjedhur Tihon¹¹⁸⁵ i shpalli luftë shtetit në letrën e tij të parë pastorale. Revoltat shpërthyen pothuajse në çdo qytet. Në dhunën e paorganizuar të gjashtë viteve të para të Revolucionit, u vranë njëzet e tetë peshkopë dhe mbi një mijë priftërinj.

Në vitin 1929, ligji i shtetit mbi organizatat fetare vendosi kufizime të forta për veprimtaritë e kishave, duke ua mohuar atyre me sukses çdo ndikim mbi shoqërinë ruse. Kjo gjë solli vite të tjera persekutimi të fortë. Mijëra klerikë u burgosën ose u eliminuan gjatë kolektivizimit të bujqësisë dhe gjatë spastrimeve të Stalinit.

Kushtetuta e re sovjetike e vitit 1936 ia riktheu klerit të drejtën e votimit, por “shërbëtorët e fesë” vazhduan të konsideroheshin qytetarë të dorës së dytë, elementë të një profesioni, i cili “shfrytëzonte paditurinë dhe bestytnitë e kota të punëtorëve”. Ata shqetësoheshin vazhdimisht nga policia sekrete, sepse konsideroheshin “kleriko-fashistë”.

Me ardhjen e vitit 1939, propaganda ateiste, ligjet e forta kundër fesë dhe terrori stalinist e kishin çuar Kishën Ortodokse Ruse në prag të shkatërrimit. Luteranët pothuajse ishin shfarosur, ndërsa kishat baptiste dhe ungjillore ishin rrënuar.

Por, në Perëndim, urrejtja kundër regjimit sovjetik u rrit edhe më shumë nga dëshmitë e persekutimeve. Kisha Katolike Romane e shprehu hapur shqetësimin e vet. Në mars të vitit 1937, Piu XI nxori qarkoren *Divine Redemptoris*¹¹⁸⁶, e cila i dënonte “gabimet e komunizmit”. Ai e kritikoi përhapjen e komunizmit, shprehu simpati për popullin rus dhe paraqiti doktrinat e Kishës Katolike si alternativë kundër komunizmit. Për të goditur politikën e atëhershme “të frontit popullor”¹¹⁸⁷ të Stalinit, Papa deklaroi: “Komunizmi është gabim që në thelb dhe askush nuk mund ta shpëtojë qytetërimin e krishterë, në rast se ai bashkëpunon me të në çfarëdolloj përpjekjeje.” E nxjerrë vetëm katër ditë pas qarkores së tij, ku kritikonte Gjermaninë naziste, kjo qarkore e vendosi Vatikanin fuqimisht në anën e besimtarëve të përndjekur në vendet totalitare.

NDIKIMI I LUFTËS SË DYTË BOTËRORE

Lufta e Dytë Botërore shpërtheu në vitin 1939, kur forcat gjermane pushtuan Poloninë¹¹⁸⁸. Hitleri ishte bashkuar në një kauzë të përbashkët me regjimin fashist të Musolinit në Itali dhe me klikën ushtarake që sundonte në Japoni¹¹⁸⁹. Të tria këto kombe ishin ndezur nga ideja e zgjerimit të hapësirave. Hitleri firmosi gjithashtu një pakt mossulmimi me Stalinin¹¹⁹⁰, pak kohë përpara se trupat e tij të marshonin për në Poloni, por brenda dy vjetësh ai e sulmoi edhe këtë aleat. Rusia komuniste u detyrua që të hynte në aleancë me Francën, Britaninë e Madhe dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës, për të mos lejuar shtrirjen e Japonisë në Lindje dhe të nazistëve në Europë dhe në Afrikën e Veriut.

Siç kishte ndodhur edhe në Luftën e Parë Botërore, të krishterët e të dyja anëve të konfliktit morën pjesë në luftë, por kësaj here me një zell më të pakët. Besimtarët gjermanë gjendeshin përpara një dileme të madhe. Krerët e Kishës Gjermane nuk deshën t'i prishnin marrëdhëniet me shtetin nazist, por nuk ia dolën që ta zbusnin vuajtjen e të krishterëve në Gjermani. Këshilltarët më të ngushtë të Hitlerit, Bormanit¹¹⁹¹, Himleri¹¹⁹² dhe Hajdrihu¹¹⁹³, punuan sistematikisht për qëllimin e “zgjidhjes përfundimtare” të çështjes së kishës. Kishat duhej t'i nënshtroheshin rendit të ri, kleri të zhvishej nga të gjitha privilegjet, dhe krishterimi të lihej të vuante në agoninë e asaj që Hitleri e quajti “vdekje natyrale”.

Në zonat e pushtuara të Europës Lindore, priftërinjtë dhe pastorët, bashkë me besimtarët e përkushtuar (jo klerikë), u trajtuan si kriminelë ordinerë. Mijëra prej tyre u përdoqën ose u dërguan në kampet e përqendrimit. Vetëm kërkesat e luftës dhe nevoja për mbështetje popullore i penguan nazistët që të mos e çrrënjosnin fenë edhe në Gjermani.

Rezistenca e kishave gjermane ndaj Hitlerit ishte çuditërisht e vakët. Ato merreshin vetëm me besimin personal individualist, nënshttrimin tradicional ndaj shtetit, dhe kishin një pikëpamje konservatore, e cila hidhte poshtë çdo propozim të krahut të majtë për reformë shoqërore dhe politike, duke pranuar kështu pretendimin e nazistëve se ishin alternativa e vetme kundër komunizmit.

Situata në Rusinë Sovjetike të kohës së luftës ishte një kontrast i habitshëm me sa më sipër. Stalini e kuptoi vlerën e kontributit të kishave në moralin e popullsisë gjatë luftës dhe e dinte se kjo do t'i ndihmonte territoret e fituara gjatë luftës që të integroheshin për të çuar përpara politikën e mëvonshme të jashtme sovjetike.

Stalini i lejoi kishat që t'i ngrinin sërish organizatat e veta, të mblidhnin fonde dhe t'u jepnin fëmijëve mësimë private fetare. Në vitin 1945, Kisha Ortodokse dhe grupet e tjera fetare e rifituan statusin e korporatave të ligjshme, si dhe të drejtën për të pasur prona e për të prodhuar objekte liturgjike. Ndonëse ende mbikëqyrej

rreptë, Kisha Ortodokse kishte pozicionin më të favorshëm që nga koha e Revolucionit.

Në vitin 1943, qeveria krijoi Këshillin për Çështjet e Kishës Ortodokse Ruse dhe, një vit më vonë, caktoi një këshill të ngjashëm edhe për grupimet e tjera fetare. Këto këshilla mbanin lidhjen mes qeverisë dhe kishave, përpilonin rregullore për fenë dhe bënin të mundur që të zbatoheshin ligjet.

Megjithatë, në përgjithësi, Lufta e Dytë Botërore pati një ndikim shkatërrues mbi krishterimin si fizikisht, ashtu dhe shpirtërisht. Mijëra kisha u shkatërruan, shumë klerikë u vranë dhe besimtarët besnikë u përndoqën ose u larguan forcërisht nga shtëpitë e veta. Niveli i dhunës u përkeqësua nga përdorimi i blindave, bombardimeve, raketave dhe bombës atomike. Miliona vetë humbën jetën. Një vlerësim i mirënjohur i bërë në universitetet amerikane, e pasqyronte regjimin rus si një regjim të korruptuar, por, për sa i përket anës morale, në një nivel të njëjtë me Shtetet e Bashkuara të Amerikës; Rusia ishte një shembull me të meta i socializmit dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës ishin një version i mangët i kapitalizmit. Një teori e tillë nuk duket e pranueshme, duke pasur parasysh brutalitetin që shtrihej përtej kishës; vdekjet e pësura nën regjimin komunist po llogariten ende, por ato e kapërcejnë dhjetëfish ose më shumë çmimin në jetë njerëzish që la pas nazizmi (gjashtë milionë njerëz).

Kjo kasaphanë bëri që shumë njerëz të pyesnin veten nëse kishte më mundësi që një luftë të ishte e drejtë. Sipas tyre, pranimi i luftës nga ana e të krishterëve çoi vetëm në ndezjen më të fortë të konflikteve. Megjithëse disa të krishterë u përfshinë personalisht në përpjekjet për t'i bashkuar kombet dhe kishat, si në rastin e Kombeve të Bashkuara (1945) dhe Këshillin Botëror të Kishave (1948), pasionet e vazhdueshme nacionaliste ua penguan punën.

Pasi bomba atomike e detyroi Japoninë të ulej në tryezën e bisedimeve për paqe¹¹⁹⁴ dhe, pasi forcat aleate dhe komuniste e shkatërruan Rajhun e Tretë, fitimtarët i hynë asaj që njihet me emrin “Lufta e Ftohtë”¹¹⁹⁵.

Si shteti udhëheqës i demokracive perëndimore, Shtetet e Bashkuara të Amerikës morën iniciativën, nëpërmjet politikës së “përmbajtjes”, për t’iu kundërvënë zgjerimit sovjetik. Amerika ishte përgatitur që t’i kundërvihej komunizmit pothuajse në çdo gjë, edhe nëse kjo do të nënkuptonte ndërhyrjen ushtarake, por, përfundimisht, krijimi i bombës me hidrogjen dhe i raketave balistike me distanca të gjata veprimi e bënë të kotë konfliktin e armatosur mes këtyre dy superfuqive.

Profesori Riçard Pierard i përmbledh kështu kushtet e kohës:

Megjithëse Lufta e Ftohtë filloi si rivalitet midis fuqive të mëdha, shumë shpejt ajo mori përmasa ideologjike. Të dyja anët e botës së polarizuar morën

mbështetjen e popullsive të tyre të krishtera. Në mënyrë mesianike, sovjetët predikonin doktrinat e komunizmit dhe nevojën e çlirimit të njerëzve të shtypur prej “imperialistëve”.

Udhëheqësit ortodoksë rusë, ndërkaq, u munduan që t’i futnin kishat e vendeve të tjera në juridiksionin e vet. Përfaqësuesit ortodoksë udhëtuan edhe jashtë shtetit, për të shpallur “vijën” e Moskës për çështjet botërore, dhe u thurën lavde kushteve dhe gjendjes në Bashkimin Sovjetik. Duke theksuar “bashkëjetesën paqësore” pas vdekjes së Stalinit në vitin 1953, Kisha Ortodokse mori pjesë në çështjet ekumenike dhe, më në fund, iu bashkua Këshillit Botëror të Kishave në vitin 1961.

Perëndimi reagoi me kundërideologjinë e antikomunizmit. Pohimi bazë ishte se Moska po udhëhiqte një komplot universal komunist dhe se po i dirigjonte të gjitha kryengritjet revolucionare në botë. Antikomunizmi ishte përgjigjja specifike amerikane ndaj pikës së vdekur në marrëdhëniet Lindje-Perëndim pas Luftës së Dytë Botërore. Si rezultat i paaftësisë së Amerikës për të përhapur në çdo komb virtytet e demokracisë liberale, u krijua një pakënaqësi e ethshme.”

Dhe kështu, muri mbeti.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Detzler, Wayne A. *The Changing Church in Europe*. Grand Rapids: Zondervan, 1979.

Dowley, Tim. ed. *Eerdmans' Handbook to the History of Christianity*. Grand Rapids: Eerdmans, 1977.

Franzen, August. *A History of the Church: Revised and Edited by John P. Dolan*. New York: Herder and Herder, 1969.

Hardon, John A. *Christianity in the Twentieth Century*. Garden City, NY: Doubleday & Company, Inc., 1971.

Johnson, Paul. *A History of Christianity*. New York: Atheneum, 1983.

Kapitulli 43

EMIGRANTË TË PARRËNJOSUR NË NJË SHOQËRI TË SËMURË

Ungjillorët amerikanë

Gjatë fushatës presidenciale të vitit 1976 në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, besimi ungjillor i Xhimi Karterit¹¹⁹⁶ u bë një prej çështjeve më madhore në të. Të ndërgjegjshëm se skandali i Uotërgeitit¹¹⁹⁷ e kishte rrëzuar administratën e Niksonit¹¹⁹⁸ pak kohë më parë, shumë amerikanë e ndienin se moraliteti në qeveri ishte i një rëndësie të jashtëzakonshme. Megjithatë, shumë të tjerë paralajmëruan se feja mund ta përçante kombin dhe se ajo nuk kishte vend në një fushatë politike amerikane.

Historiani Artur M. Shleizinger i Riu¹¹⁹⁹, që kishte qenë këshilltar i presidentëve Xhon Kenedi¹²⁰⁰ dhe Lindon Xhonson¹²⁰¹, e tha hapur: “Nuk mendoj se Karteri duhej ta kishte shpallur hapur intimitetin e tij me Perëndinë, Jezusin e kështu me radhë... Në rast se ai do që ta tregojë këtë gjë, i lumtë, por kjo nuk ka fare lidhje me fushatën!”

Për sa u takon kritereve për shërbim publik, Shleizingeri pa dyshim që kishte të drejtë. Kushtetuta amerikane i ndalon kriteret fetare për marrjen e ndonjë posti publik. Por të krishterëve seriozë iu dukej e pamundur që ta shihnin qeverinë apo ndonjë institucion tjetër shoqëror - familjen, gjykatat, shkollat - me sy plotësisht laikë.

Kjo ishte dilema e ungjillorëve në epokën e ideologjive¹²⁰². Ajo iu ofroi miliona njerëzve një besim personal qetësues përballë frikës apokaliptike, por si mund ta çonte Amerikën në një tjetër rizgjim të idealeve shoqërore?

KTHIMI TE FEJA E KOHËVE TË VJETRA

Në vitet 1970, Xhimi Karteri, ish-guvernatori i Xhorxhias, ishte simbol i një krishterimi të ripërtërirë ungjillor në Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Feja e kohëve të vjetra po tregonte shenja të dukshme të një jete të re.

Kjo gjë iu duk e habitshme shumë amerikanëve. Ata ishin rritur me mendimin se rizgjimi ishte kompetencë e shëruesve me anë të besimit, e atyre që dridheshin nga ekstaza e lutjes, dhe e predikuesve të rremë, gjë që kishte të bënte me emocione të mëdha, shije të keqe dhe papjekuri. Megjithatë, në vitet 1970, shumë personalitete të njohura nga politika, sportet e të tjera, e shpallën hapur besimin e tyre në Krishtin.

Feja që më parë mendohej se kufizohej vetëm në zonën që quhet “Brezi i Biblës”¹²⁰³ tani po shfaqej në të gjithë vendin. Dukej sikur Amerika zbuloi krishterimin e rilindur. Pas një gjenerate që rritej vazhdimisht, ungjillorët numëronin 45 milionë besimtarë në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, dhe ata ia ndryshuan plotësisht faqen protestantizmit amerikan.

Të ashtuquajturit protestantë të vijës kryesore - ose për të përdorur termin e Martin Martit¹²⁰⁴, protestantët *publikë* - iu përkisnin denominacioneve kryesore të Këshillit Kombëtar të Kishave: episkopalianët, metodistët, presbiterianët, baptistët amerikanë dhe Kisha e Bashkuar e Krishtit. Por, në pjesën më të madhe të denominacioneve, ungjillorët përbënin një pakicë konservatore, prandaj vetëm rreth një e treta e 36 milionë protestantëve në Këshillin Kombëtar, ishin ungjillorë. Kur kjo shifër iu shtohet 33 milionë ungjillorëve jashtë Këshillit, të ashtuquajturve protestantë privatë, ata përbënin grupimin kryesor fetar, pothuajse sa numri total i 45 milionë katolikëve romanë.

Sigurisht, ungjillorët përfaqësonin qëndrime të ndryshme ndaj problemeve amerikane. Lëvizja e tyre përfshinte një sërë nëngrupesh të ndryshme. Mes tyre kishte radikalë, klerikë të krahut të djathtë militant, të cilët i kundërviheshin çdo lloj përshtatjeje me kulturën moderne, dhe pentekostalë, të cilët kishin përjetuar “pagëzimin në Frymën e Shenjtë” dhe praktikonin të tilla “dhunti” hyjnore, si për shembull, të folurit në gjuhë të panjohura dhe shërimin e mrekullueshëm me anë të lutjes. Në këtë grup të quajtur pentekostalë apo *karizmatikë*, përfshihen besimtarë që nga episkopalianët deri në pothuaj një milionë katolikë romanë (që besojnë në këto dhunti), që nga shëruesit nëpërmjet besimit, dhe deri te predikuesit e ndryshëm me tenda. Megjithatë, shumica e ungjillorëve ishin protestantë të zakonshëm, të cilët besonin fuqimisht në autoritetin e Biblës dhe mbaheshin fort pas doktrinave ortodokse të krishtera. Ata besonin në ndërmartjen e një përkushtimi të ndërgjegjshëm personal ndaj Krishtit: një takim frymëror, shkallë-shkallë apo i momentit, i njohur si përjetimi i lindjes sërisht.

Cilët janë karizmatikët

Termi karizmatik përdoret në shumë mënyra të ndryshme. Ka denominacione karizmatike, siç është Asambleja e Perëndisë, por karizmatikët gjithashtu përbëjnë një përqindje të konsiderueshme edhe të denominacioneve të tjera, si për shembull episkopalianët.

Si një mënyrë e thjeshtë për ta shpjeguar, njerëzit zakonisht përshkruhen si karizmatikë, në rast se ushtrimi i sa më shumë dhuntive shpirtërore, që konsiderohen mrekulli, siç janë të folurit në gjuhë të panjohura, shërimi dhe veprat e profecisë, është një pjesë e rëndësishme dhe rutinë e adhurimit të kishës, dhe pjesë e kohës personale të përkushtimit të besimtarit.

Me gjithë rritjen e lëvizjes ungjillore dhe shfaqjen të saj të papritur nëpër media, ajo nuk dha shumë prova të ndryshimit të ideve dhe idealeve në kulturën amerikane. Ajo nuk pati shumë ndikim në qeveri apo universitete, ose në qendrat e komunikimit të kombit. Arsytet se përse ata ishin në marrëdhënie të ftohta e të distancuara nga politika, nga arsimi dhe nga media, gjenden në vitet e para të shekullit të njëzetë.

Historiani Xhorxh M. Marsden¹²⁰⁵ i Notrë Damit i krahason ungjillorët në Amerikën e shekullit të njëzetë me emigrantët pa rrënjë në një tokë të re. Vetëm se në këtë rast ungjillorët nuk e kaluan kurrë oqeanin për të përjetuar tronditjen që sjell zhvendosja në një vend të huaj. Ata thjesht e ruajtën vendin e vet, teksa pjesa tjetër e vendit ndryshoi.

Siç e kemi parë, pas Luftës Civile, lëvizja ungjillore e Jugut u shkatërrua nga disfatat dhe nga një ndjenjë humbjeje. Një pjesë e madhe e krahut të Veriut iu kthye premilenializmit¹²⁰⁶, besimit se kthimi i Krishtit ishte i afërt dhe se shoqëria do të bëhej gjithnjë e më e keqe përpara se të ndodhte kjo. Nga fundi i viteve 1800, ungjillori i madh Duait L. Mudi predikoi hapur moralin e një varke shpëtimi¹²⁰⁷: “Unë e shikoj botën si një anije të shkatërruar. Perëndia më ka dhënë një barkë shpëtimi dhe më tha: ‘Shpëto sa të mundesh!’” Kështu, shumë konservatorë u tërhoqën nga arena shoqërore. Historiani ungjillor Timothy Smith¹²⁰⁸, e përshkruan këtë si Tërheqjen e Madhe. Rrënjët e fundamentalizmit mund të gjenden në këtë dorëzim, për sa u përket shqetësimeve shoqërore. Në vitet 1880 dhe 1890, studimi biblik dhe shenjtëria personale dukeshin se ishin gjëra më shpërblyese sesa reforma e jetës amerikane. Duke filluar me një takim të vogël në Suamptskot¹²⁰⁹, Masaçusets, në korrik 1876, ungjillorët nga shumë denominacione u mbledhën nëpër konferenca verore biblike për të diskutuar ardhjen e dytë të Krishtit. Predikuesi baptist A. J. Gordon¹²¹⁰ nga Bostoni, luajti një rol protagonist në organizimin e dy konferencave të mëdha për profecinë në Nju-Jork (1878) dhe Çikago (1886), në të cilat u shpall thelbi i premilenializmit: Bota do të vazhdojë të rrënohet në mëkat derisa Antikrishti të lirohet për një shfrenim të fundit për shkatërrim, dhe, në fund të kësaj kohe, Krishti do të kthehet me shenjtoret e tij për të themeluar një mbretëri tokësore 1000-vjeçare. Një formë e veçantë e premilenializmit u artikulua gjithmonë e më qartë në konferenca të tilla. Emri i saj, dispensacionalizëm¹²¹¹ (vjen nga fjala anglisht “dispensation” që në këtë kontekst ka kuptimin “epokë” - *shënim i redaktorit S.H.*), nuk është shumë vetëshpjegues, por tri epokat para përjetësisë janë thelbësore për variantin e saj klasik. Jezusi e ofroi veten si mbret, në kuptimin

e plotë të fjalës, për kombin e Izraelit, për të sunduar nga Jerusalemi; populli hebre e hodhi poshtë ofertën e Tij. Ky mospranim shënoi fundin (ose shtyrjen) e së parës prej këtyre epokave. Epoka tjetër ishte epoka e kishës; duke qenë i refuzuar si mbreti i Izraelit, Jezusi e ktheu vëmendjen te johebrenjtë. Këtyre johebrenjve, ai iu ofroi një besëlidhje tjetër hiri dhe faljeje, e cila pasoi besëlidhjen e ligjit dhe bindjes. Më pas, kjo epokë e mbyll ciklin e vet, duke përfunduar në dështim, siç ndodh me çdo besëlidhje. Ardhja e dytë e Jezusit shënon fillimin e epokës së tretë dhe të fundit: Ai kthehet si mbret dhe mbretëron për një mijë vjet me anë të Izraelit, mbi të gjithë botën. Ky variant i të menduarit premilenianist ishte një shmangie serioze nga premilenializmi historik; ai kishte si kërkesë që Perëndia të kishte dy popuj të ndryshëm, Izraelin dhe kishën. Këta dy popuj e kanë prejardhjen nga dy besëlidhje pa asnjë pikë të përbashkët me njëra-tjetrën, të cilat vepronin me anë të dy administrimeve krejt të ndryshme: hiri, përkundrejt bindjes ndaj ligjit. Në formën e tij origjinale, dispensacionalizmi thyen disa besime të vjetra: që Jezusi dhe kisha e Tij i përmbushnin premtimet e Dhiatës së Vjetër, që Bibla në vetvete ka unitet, hiri në Dhiatën e Vjetër, si edhe thirrja e Jezusit për bindje në Dhiatën e Re. Për më tepër, në Dhiatën e Re kishte shumë gjëra që ishin për Izraelin dhe jo për kishën, ku mund të përmendim Predikimin në Mal. Shumë përmirësime të kësaj teorie e kanë bërë atë më të pranueshme për besimtarët me mendësi ortodokse (siç janë presbiterianët). Sot, kjo tezë mbështetet gjerësisht mes protestantëve konservatorë. Në mënyrë ironike, ajo ka të përbashkëta disa bindje me mendimtarët modernë: me liberalët, ajo mbështet mendimin se Jezusi fillimisht duhet kuptuar në terma tokësorë, politikë; gjithashtu, ajo shpjegon (bashkë me ide të tjera, si për shembull ndalimi i dhuntive frymërore) se pse jeta e tanishme e kishës duket kaq e ndryshme nga përjetimi i pasqyruar në Bibël.

Tri epokat vendimtare të dispensacionalizmit

	... Epoka hebraike	Epoka e kishës	Sundimi 1000-vjeçar
Populli	Izraeli	Kisha	Izraeli / Bota
Raca mbizotëruese	Hebrenjtë	Johebrenjtë	Hebrenjtë / Bota
Roli i Jezusit	Jezusi vjen për t'u bërë mbret mbi Izraelin.	Pas mospranimit, Jezusi kthehet te johebrenjtë dhe, me dhembshuri, vdes për të paguar për mëkat.	Jezusi kthehet për të sunduar për 1000 vjet.

Tri epokat vendimtare të dispensacionalizmit

Gjatë po këtyre viteve, ungjillorë të tjerë iu kthyen konferencave për shenjtërinë. Shqetësimi për një bekim të dytë, për shenjtërimin e plotë apo për përsosmërinë e krishterë, kishte qenë gjithmonë një nga parimet bazë të rizgjimit metodist. Në fundin e shekullit të nëntëmbëdhjetë, anëtarë nga komunitetet fetare u bashkuan për të shprehur të njëjtin shqetësim. Grupet e shenjtërimit, si Kisha e Nazarenasve¹²¹², dhe konferencat për një jetë më të thellë, i nxitën besimtarët që ta dorëzonin veten për t'u mbështetur te Fryma e Shenjtë, si një mënyrë për të filluar jetën fitimtare të krishterë.

Ndërkohë që rritja e vëmendjes edhe për kohët e fundit, edhe për jetesën personale të krishterë kishte rrënjë të forta biblike, ajo iu dha ungjillorëve tradicionalë një mënyrë për ta ruajtur besimin në një kulturë mbi të cilën ata po e humbnin kontrollin. Për t'i rregulluar çështjet e njerëzve, ata duhej të gjenin mbështetje në botën e shpirtit.

SHFAQJA E FONDAMENTALIZMIT

Fondamentalizmi¹²¹³ zakonisht mendohet se e ka filluesin nga një seri prej dymbëdhjetë librash të vegjël të botuar mes viteve 1910 dhe 1915, të cilët përmbanin artikuj dhe ese që synonin të mbronin të vërtetat thelbësore (fondamentale) të krishtera. Tre milionë kopje të këtyre librave iu dërguan falas studentëve të teologjisë, predikuesve të krishterë dhe misionarëve në të gjithë botën.

Projekti doli nga mendimi i Lajman Stjuartit¹²¹⁴, manjati i naftës në Kaliforninë e Jugut, i cili ishte i bindur se nevojitej diçka për të ripohuar të vërtetat e krishtera përballë kritikizmit biblik dhe teologjisë liberale. Pasi dëgjoi reverendin Amzi K. Dikson¹²¹⁵ në gusht 1909, Stjuarti siguroi ndihmën e tij për të botuar *Elementet bazë*¹²¹⁶.

Stjuarti pastaj siguroi mbështetjen financiare të të vëllait, Miltonit; dhe Diksoni, pastor i kishës së Mudit në Çikago, zgjodhi një komitet, në të cilin u përfshi dhe ungjilltari R. A. Torri¹²¹⁷, për të ndihmuar në punën redaktuese.

Në serinë *Elemnetet bazë* morën pjesë gjashtëdhjetë e katër autorë. Shumica e autorëve ishin nga lëvizja premilenialiste amerikane dhe nga Konferenca Angleze e Kezikut¹²¹⁸. Por kishte edhe konservatorë të tjerë që kontribuan, si për shembull: E. J. Mallinsi¹²¹⁹ nga Seminari i Baptistëve të Jugut¹²²⁰ dhe Benjamin B. Uorfilldi¹²²¹ nga Seminari i Prinstonit.

Lufta e Parë Botërore e vonoi shpërthimin e debatit “modernist-fundamentalist” në denominacionet protestante. Por, menjëherë pasi u kthyen ushtarët nga Europa, baptistët, presbiterianët, metodistët dhe “Dishepujt e Krishtit”¹²²² filluan luftën e vet të fjalëve, për vlerat dhe rreziqet e teologjisë liberale nëpër kisha.

Në vitin 1920, Kurtis Li Louz¹²²³, kryeredaktori baptist i gazetës *Roja-kontrollori*¹²²⁴ u bëri thirrje “fundamentalistëve” brenda Konventës Baptiste Veriore¹²²⁵, për një konferencë në Bufalo, Nju-Jork. Ky grup konservatorësh, i njohur përgjithësisht si “Bashkësia fundamentaliste”, ishin konservatorë të moderuar. Ata besonin se modernistët po i linin mënjanë bazat e ungjillit: natyrën mëkatore të njeriut, paaftësinë e tij për t’u shpëtuar pa hirin e Perëndisë, rëndësinë e vdekjes së Jezusit për ripërtëritjen e individit dhe të shoqërisë, dhe zbulesën autoritare të Biblës.

Ky grup ishte i pari që e quajti veten me emrin *fundamentalist*. Ata nuk arritën miratimin e një rrëfimi besimi nga ana e baptistëve të veriut, por Louzi dhe bashkëpunëtorët e tij nuk e konsideruan të humbur luftën. Në vitin 1924, Louzi shkroi se shkolla të ndryshme në denominacionin e tij po e pengonin depërtimin e liberalizmit dhe se hetimi që kishin bërë shoqatat misionare të ndihmuara nga fundamentalistët, tregonte ndryshime që e bënë të panevojshëm krijimin e një misioni të ri. Edhe më shumë baptistë militantë nuk ishin dakord me Louzin, dhe formuan Shoqatën e Përgjithshme të Baptistëve të Rregullt¹²²⁶ për fundamentalistët.

Mbrojtësi presbiterian i ortodoksisë ishte profesori Xhon Gresham Mahen¹²²⁷ i Seminarit Teologjik të Prinstonit¹²²⁸. Në vitin 1929, Asambleja e Përgjithshme e Kishës Presbiteriane autorizoi riorganizimin e seminarit. Profesor Maheni dhe një grup i vogël profesorësh të njohur në shkollë, mendonin se bashkimi i bordeve¹²²⁹ e forconte ndikimin liberal në shkollë. Ata u larguan nga Prinstoni në shenjë proteste dhe themeluan Seminarin Teologjik të Uestminsterit në Filadélfia.

Kur Maheni refuzoi që t’i ndërpriste lidhjet me Bordin e Pavarur të Misioneve të Huaja Presbiteriane¹²³⁰, ai u soll në gjyq para gjykatave të kishës së tij dhe u konsiderua fajtor për rebelim ndaj eprorëve. Si rezultat, konservatorët në denominacionin e tij krijuan Kishën Presbiteriane Ortodokse, si edhe Kishën Presbiteriane Biblike.

Në thelbin e këtyre dallimeve moderniste-fundamentaliste ishin pikëpamjet kontradiktore ndaj Biblës. Ndonëse në secilin kamp kishte një larmi mendimesh, Shajler Methjusi¹²³¹ dhe Maheni mund të merren si përfaqësues të dy palëve në kontradiktë.

Methjusi ishte profesor i teologjisë historike dhe dekan i Shkollës Teologjike në Universitetin e Çikagos. Çështjen që ngrinte për një këndvështrim të Biblës bazuar në “shqyrtimet shkencore”, e shpalozi në librin e tij *Besimi i modernizmit*¹²³², në vitin 1924. Ai thoshte se teologjia rrëfyese mendon se Shkrimet janë dhënë në mënyrë të mbinatyrshme.

“Modernisti i përdor Shkrimet si dokument besnik dhe produkt i një feje në zhvillim... Duke e zbuluar këtë përjetim të Perëndisë dhe duke e pranuar atë si origjinën e tij fetare, modernisti e pranon besueshmërinë e Shkrimeve... Krishterimi bëhet, pra, riprodhim qëndrimesh dhe besimi, dhe jo pranimi i një literature; bëhet një bashkësi me ata njerëz të lashtë me moral jo të përkryer, zemrat e të cilëve gjetën Perëndinë.”

Këtu mund të shohim të gjitha parimet kryesore të teologjisë liberale: (1) filozofia evolucionare që i vishet fesë; (2) pikëpamja optimiste e njeriut që përqendrohet në përjetimin e tij fetar; dhe (3) koncepti moralist për Perëndinë, që mund “të gjendet” kaq lehtësisht nga njeriu.

Në vitin 1915, te *Revista Teologjike e Princetonit*¹²³³, profesor Maheni, që ishte ndoshta mbrojtësi më i zhdërvjellët i ortodoksisë, iu përgjigj thirrjes së modernistit për të zbatuar metodat historike dhe letrare. “Studenti i Dhiatës së Re, - tha ai, - duhet të jetë së pari historian... Bibla përmban dokumentimin e diçkaje që ka ndodhur, diçkaje që i jep një pamje të re jetës... Kjo është jeta, vdekja dhe ringjallja e Jezu Krishtit. Autoriteti i Biblës duhet të provohet këtu te pika kryesore. A ka Bibla të drejtë për Jezusin?... A është ai një mësues dhe shembull, apo është një Shpëtimtar?”

Edhe këtu shohim shenjat e një fundamentalizmi të hershëm: (1) një Jezus i mbinatyrshëm që provohet i vërtetë me anë të ringjalljes së tij nga të vdekurit; (2) një Bibël e besueshme, burimi i besimit të krishterë; dhe (3) nevoja e njerëzve për të pasur “një pikëpamje të re për jetën”.

UILLIAM XHENINGS BRAJAN, SIMBOLI I NDRYSHIMIT

Stuhitë nëpër denominacione ishin tregues të erërave akoma më të fuqishme të ndryshimit në Amerikë. Në qoftë se do të kërkonim një njeri, jeta e të cilit e tregon qartë ndryshimin në pikëpamjet amerikane, një ndër shembujt më të admirueshëm do të ishte rasti i Uilliam Xhenings Brajanit¹²³⁴.

Falë televizionit, Broduejit, si dhe filmit *Trashëgo erën*¹²³⁵, vetëm përmendja e emrit të Brajanit të kujton gjykatën e mbushur plot në Dejton, Tenesi, ku një ditë të nxehtë korriku të vitit 1925, Brajani dhe Klarens Darrou¹²³⁶ desh u rrahën me grushta në debatin për origjinën e njeriut, që flitet në Zanafillë.

Kjo ndodhi në gjyqin e Xhon Skoupsit¹²³⁷, i cili akuzohej se kishte thyer ligjin e shtetit të Tenesit, që e ndalonte mësimdhënien për teorinë e evolucionit nëpër shkollat shtetërore.

Darrou, i cili ishte në kulmin e fuqive të tij si një mjeshtër në sallën e gjyqit, i ngatërroi dhe i pengoi përpjekjet e Brajanit plak për të mbrojtur të dhënat biblike. Turma e reporterëve, jashtëzakonisht armiqësore ndaj pikëpamjeve të Brajanit, derdhi miliona fjalë për t’i transmetuar kombit amerikan ngjarjen që ai po priste.

Imazhi i një Brajani të djersitur, i cili po lëkundej përballë sulmit të ashpër racional të Darrou, zë një vend jashtëzakonisht të pamerituar, si simboli i marrëzisë së të krishterëve amerikanë që besonin te Bibla.

Përkundrazi, ishte Brajani ai që ishte përparimtari i vërtetë politik. Filmi *Trashëgo erën* lë një përshtypje që është dukshëm mashtruese. Filmi linte të kuptohej se Brajani ishte një mohues ultrakonservator dhe se Darrou ishte mendimtari përparimtar e me mentalitet progresiv. Skenaristët e filmit shpikën një linjë historie sikur Brajani e kishte detyruar të fejuarën e z.Skoups për ta përligjur strategjinë e gjyqit, me qëllim që Brajani të përshkruhej si i lig.

Në të vërtetë, imazhi i Brajanit si një fanatik mendjengushtë, rrjedh nga fakti se ai gjatë gjithë jetës së tij e përkrahu njeriun e zakonshëm. Askush më tepër se ai nuk është përpjekur për të qenë një “amerikan i zakonshëm”. Ishte Brajani ai që ishte kundër darvinizmit social dhe u bë mbrojtësi i të drejtës së grave për të votuar. Këto dy ide janë të lidhura me njëra-tjetrën: Në rast se gratë e orientuara emocionalisht nuk kishin evoluar mjaftueshëm për të qenë mjaftueshëm racionale, atëherë ato nuk duhej të lejoreshin të votonin. Si udhëheqës i çështjes përparimtare në Partinë Demokratike, Brajani kishte qenë tri herë kandidat për president të Shteteve të Bashkuara të Amerikës dhe Sekretar i Shtetit në kabinetin e presidentit Vudrou Uillson. Si Sekretar i Shtetit nën drejtimin e Uillsonit, Brajani shprehu përkushtimin e tij ndaj paqes, duke ndërmjetësuar për traktate me tridhjetë vende të botës. Megjithatë, kur shpërtheu kriza e vitit 1914, traktatet e tij dolën të padobishme, pasi gjermanët fundosën anijen e pasagjerëve *Lusitania*, më 7 maj 1915. Presidenti Uillson dhe kabineti iu kundërvunë përdorimit të traktateve. Ky konflikt politikash çoi në dorëheqjen e Brajanit.

Por ky fund i afërt i karrierës së vet politike i dha mundësi të reja karrierës fetare dhe reformatore të Brajanit. Shumë shpejt, ai iu përkushtua kauzës së Prohibicionit¹²³⁸ dhe luajti një rol të rëndësishëm në sigurimin e miratimit të Amendamentit të Tetëmbëdhjetë¹²³⁹, i cili nxirrte jashtë ligjit pijet alkoolike në të gjithë vendin, pas janarit të vitit 1920. Kjo ishte ndoshta fushata e fundit e suksesshme ungjillore për një Amerikë të moralshme.

Më vonë, amerikanët patën prirjen që ta shihnin Prohibicionin si armë të ashpër të një grupi “puritanësh” seriozë, të cilët mendonin se jeta është një gjë pa gëzime, dhe që ishin të vendosur që askush tjetër të mos lejohej të distilonte qoftë dhe një pikë kënaqësie prej saj. Ky qëndrim është në vetvete shembull i transformimit të kulturës amerikane.

Brajani e konsideroi Prohibicionin si një tjetër betejë kundër atyre interesave egoiste që e vunë përfitimin privat mbi mirëqenien njerëzore, dhe u ushqyen me gjendjen e pashpresë të masave. “Ata që përpiqen për Prohibicionin, - shkroi ai, - po ndihmojnë për krijimin e kushteve që do të sjellin të mirën më të madhe për shumicën prej nesh..., sepse nuk është e padrejtë për askënd që një njeriu t’i refuzohet leja për t’u pasuruar, duke dëmtuar njerëzit e tjerë.”

Fushata e fundit e madhe e Brajanit ishte ajo që e tërhoqi në mënyrë të drejtpërdrejtë në lëvizjen fundamentaliste, pra, përpjekja e tij për të nxjerrë jashtë ligjit mësimin e evolucionit në shkollat shtetërore në Amerikë.

Përpara vitit 1920, Brajani kishte shprehur shpesh vërejtjen e tij për mësimet e Darvinit dhe rreziqet e tyre ndaj moralitetit publik. Që në fillim të vitit 1905, pasi lexoi librin e Darvinit *Prejardhja e njeriut*¹²⁴⁰, ai tha se koncepti i këtij biologu për origjinën e njeriut do ta dobësonte kauzën e demokracisë.

Në pranverën e vitit 1921, Brajani lëshoi një varg sulmesh ndaj evolucionit, të cilat e vendosën menjëherë në ballë të forcave fundamentaliste. Atë nuk e hante meraku nëse evolucionin ishte i vërtetë apo i gabuar. Ai nuk pati kurrë për qëllim që ta hidhte poshtë evolucionin me arsye shkencore. “Kundërshtimi im ndaj evolucionit, - tha ai, - nuk është në thelb se ai nuk është i vërtetë. Kundërshtimi kryesor është se ai është shumë i dëmshëm për ata që e pranojnë.”

Leksioni i tij, “Kërcënimi i darvinizmit”¹²⁴¹, u botua në formë pamfleti dhe u shpërnda kudo. Ai shkroi se moraliteti dhe virtyti varen nga feja dhe besimi në Perëndinë, prandaj gjithçka që e dobëson besimin në Perëndinë, e dobëson njeriun dhe e bën të paafat që të bëjë të mirën. Duke e vendosur njeriun në nivelin e kafshës dhe duke i anashkaluar të gjitha vlerat frymërore, teoria e evolucionit, e zbatuar në teorinë sociale, e zhvesh njeriun nga stimuli i tij moral për një jetë të moralshme. Pa pasur një busull morale, dukej si diçka e arsyeshme që i forti të lulëzonte dhe të mos pengohej nga shqetësimi për të dobët.

Kundërshtimi i fortë ligjor ndaj evolucionit mori formën e tridhjetë e shtatë ligjeve kundër evolucionit, të cilat iu paraqitën njëzet legjislativave shtetërore mes viteve 1921 dhe 1929. Ato u përpiluan nga brezi që miratoi Amendamentin e Tetëmbëdhjetë, dhe ishin produkt i besimit amerikan se veprimi legjislativ mund ta ndihmonte moralitetin publik.

Gjyqi i Skoupsit ishte pasojë e një ligji të miratuar në Tenesi, i cili ndalonte që një mësues i shkollës publike “t’u mësonte nxënësve ndonjë teori që e mohonte historinë e krijimit hyjnor të njeriut, ashtu siç mësohej në Bibël, dhe në vend të tij t’u mësonte se njeriu rridhte nga një rend më i ulët kafshësh.”

Çështja në gjyqin e Dejtonit ishte nëse Xhon Skoupsi, mësuesi i ri i biologjisë për shkollën e mesme, kishte dhunuar ligjin e Tenesit, apo jo. Por çështja ligjore ishte e dorës së dytë. Tregtarët dhe reporterët e kthyen gjyqin në një cirk. Protagonistët ishin Brajani, që shërbente në rolin e prokurorit, dhe Klarens Darrou, avokati i shkëlqyer dhe i mirënjohur i Çikagos, i cili e mori në mbrojtje Skoupsin. Të dy e kuptuan se gjyqi kishte përmasa më të mëdha.

“Qëllimi im i vetëm, kur erdha në Dejtון, - tha Brajani, duke e hedhur vështrimin te Darrou, - është që ta mbroj Fjalën e Perëndisë ndaj ateistit dhe gnostikut më të madh në Shtetet e Bashkuara!” Salla e gjyqit shpërtheu në duartrokitje. Darrou argumentoi se ajo që po gjykohej ishte pikërisht liria intelektuale, dhe vazhdoi më tej duke e kthyer Skoupsin në paditësin e vërtetë dhe

Brajanin si të akuzuarin e vërtetë. Ai e përdori dëshminë e Brajanit si provë për mendjelehtësinë fundamentaliste.

Kur mbaroi gjithçka, Skoupsi u konsiderua fajtor dhe u gjobit me një shumë simbolike. Kështu, Brajani fitoi në Dejtton, ndërsa Darrou në të gjithë pjesën tjetër të vendit. Pesë ditë pas gjyqit, Brajani vdiq qetësisht në gjumë, duke lënë pas të gjitha kauzat e tij të reformave. Në një kuptim tepër të vërtetë, fushata ungjillore për një Amerikë të krishterë vdiq bashkë me të.

Pas pak kohësh, Amerika u godit fort nga Kriza e Madhe¹²⁴² dhe krishterimi ungjillor pati vështirësi bashkë me pjesën tjetër të vendit. Ai mbijetoi në formën e shoqërive të ndryshme vullnetare dhe transmetimeve radiofonike, por publiku shpesh i klasifikoi fundamentalistët si njerëz mendjengushtë, injorantë, armiqësorë dhe separatistë.

RIPËRTËRITJA E KRISHTERIMIT UNGJILLOR

Megjithatë, pas Luftës së Dytë Botërore, krishterimi ungjillor u rikthye në ballë të jetës publike në Amerikë. Zëri i tij më i njohur kishte një theks të butë nga Karolina e Veriut. Billi Grahmi u bë një emër i njohur në çdo familje, pasi predikonte para mijëra vetave në çdo stadium të madh në Shtetet e Bashkuara, fliste rregullisht nëpër radio, dhe dilte në televizionet kombëtare. Revista *Vendimi*¹²⁴³, e botuar nga shoqëria e tij ungjillëzuese, shkoi në miliona shtëpi.

Grahmi ishte rritur në një mjedis traditash baptiste dhe presbiteriane të Jugut. Ishte diplomuar në Universitetin “Bob Xhouns”¹²⁴⁴, në Institutin Biblik të Floridas¹²⁴⁵ dhe në Kolegjin e Uitonit¹²⁴⁶. Pas një kohe si pastor në Uestern Springs, Illinois, në një lagje të Çikagos, ai i hyri punës ungjillëzuese me kohë të plotë, me një organizatë rinore të quajtur “Rinia për Krishtin”. Pas një fushate mjaft të suksesshme dhe të reklamuar shumë në Los Ánxhelos (1949), fama e Grahmit u përhap me shpejtësi. Shumë shpejt, ai filloi të bënte fushata mbarëqytetare nëpër të gjithë botën.

Por Billi Grahmi ishte vetëm emri më i dëgjuar në rrethet ungjillore të stilit të ri. Edhe shumë të krishterë të tjerë konservatorë shprehnin pakënaqësi ndaj fundamentalizmit, që ishte krijuar mes dy luftërave botërore. Shumica e tyre nuk kritikonin doktrinat e lëvizjes, por e ndienin se ajo kishte shkarë në baltën e disa theksimeve fatkeqe.

Që në vitin 1947, Karl F. H. Henri¹²⁴⁷, në librin e tij *Ndërgjegjja e shqetësuar e fundamentalizmit modern*¹²⁴⁸, shprehte shqetësimin se fundamentalizmi nuk kishte arritur të ofronte të vërtetat bazë të krishtera në problemet thelbësore, të cilat po godisnin njeriun modern.

Në vitin 1956, Billi Grahmi e bindi një grup ungjillorësh që të nxirrnin një revistë të re periodike me titullin *Krishterimi sot*¹²⁴⁹. Karl Henri e la postin e tij si mësues në Seminarin Teologjik të Fullerit¹²⁵⁰, për të shërbyer si kryeredaktor i kësaj

reviste. Në fillim, revista iu dërgohej falas studentëve të teologjisë dhe klerikëve të shumë bindjeve të ndryshme doktrimore, duke siguruar kështu një qarkullim të gjerë për të.

Që në numrin e parë, Henri tha se qëllimi i revistës ishte t'i tregonte brezit të tanishëm krishterimin historik. Themeluesit ishin të bindur se liberalët teologjikë nuk e kishin arritur përmbushjen e nevojave morale dhe frymërore të njerëzve. Redaktorët shprehnin pa rezerva “mbështetjen e plotë të Fjala e shkruar e Perëndisë”. Por, gjithashtu, synonin që t'i shprehnin vlerat e ungjillit në çdo fushë të jetës.

Rizgimi ungjillor mori një përforsim të papritur në vitin 1960, nga një tjetër burim i krishterimit personal, pentekostalizmi. Përjetimi pentekostal - “pagëzimi nga Fryma e Shenjtë, me provën e të folurit në gjuhë të panjohura” - nuk ishte diçka e re. Shkëndija e pentekostalizmit të shekullit të njëzetë ishte një rizgim trevjeçar, i cili kishte filluar që më 1906-n në Misionin e Rugës “Azusa” në Los Ánxhelos. Edhe më parë kishte pasur përvoja personale të të folurit në gjuhë të panjohura, por Rrugja “Azusa” ndezi pentekostalizmin mbarëbotëror. Të krishterë nga e gjithë Amerika e Veriut, Europa dhe Bota e Tretë, shkuan në Rugën “Azusa” dhe e çuan zjarrin në vendin e tyre.

Denominacionet pentekostale erdhën më vonë. Më të mëdhatë në Shtetet e Bashkuara të Amerikës ishin *Asambleja e Perëndisë, Kisha e Perëndisë në Krishtin, Kisha e Perëndisë dhe Kisha e Shenjtërisë Pentekostale*. Ato ishin zakonisht plot e përplot me njerëz të rrënuar nga ana sociale dhe ekonomike. Kjo ishte arsyeja që shtypi kombëtar i kushtoi vëmendje kur, në vitin 1960, shpërtheu përjetimi pentekostal edhe në bashkësitë e klasave të mesme luterane dhe episkopale. Ky ishte një lajm spektakolar.

Ky shpërthim i ri pasioni pentekostal u quajt neopentekostalizëm. Efektet e tij u shpërndanë në të gjitha drejtimet. Shumë shpejt, Amerika u mbush me grupe karizmatike që luteshin, të cilat përbëheshin kryesisht nga anëtarë kishash kryesore të protestantizmit. Ato pretendonin se kishin gjetur një dimension të ri për jetën e krishterë, përmes pagëzimit pentekostal.

Mes luteranëve, Kisha Luterane Amerikane u prek nga kjo lëvizje në fillim të viteve '60. Debat i shpërtheu në vitin 1963, u qetësua vetëm kur autoritetet nxorën udhëzime për praktikuesit pentekostalë. Pastaj, më 1967-n, lëvizja preku edhe qarqet luterane të Sinodit të Misurit¹²⁵¹. Shumë prej pastorëve të tyre u pezulluan nga detyra, për shkak të deklaratave publike që bënë në lidhje me këtë çështje.

Shkalla e depërtimit pentekostal në kishat luterane u kuptua më 1972-shin, kur më shumë se 10,000 vetë morën pjesë në Konferencën e Parë Ndërkombëtare Luterane për Frymën e Shenjtë në Mineapolis, Minesota.

Në vitin 1970, Asambleja e Përgjithshme e Kishës së Bashkuar Presbiteriane në Shtetet e Bashkuara të Amerikës botoi një raport “Vepra e Frymës së Shenjtë”¹²⁵².

Duke pasqyruar në të mbi dy vjet studime të detajuara, ky raport u përshëndet si një prej deklarimeve më të mira zyrtare mbi ripërtëritjen karizmatike, dhe solli një rritje të jashtëzakonshme të kësaj lëvizjeje. Nga viti 1975, disa zëdhënës të lëvizjes vlerësuan se 10,000-15,000 anëtarë të Kishës së Bashkuar Presbiteriane dhe Kishës Presbiteriane në SHBA kishin marrë pagëzimin pentekostal.

Këto dy denominacione - luteranët dhe presbiterianët - ishin vetëm shembuj të rritjes së lëvizjes pentekostale në denominacionet e tjera kryesore protestante dhe në katolicizmin roman.

Në fundin e viteve '70, në SHBA, ungjillorët e të gjitha ngjyrave i shqetësonte pyetja: A ka rëndësi besimi? Për dekada me radhë, ata patën menduar se numri i madh i të krishterëve të lindur sërish do të sillte një ndryshim në klimën morale të Amerikës. Por vitet '70 e vunë këtë mendim përballë një prove të vështirë. Ungjillorët i kishin numrat, por shoqëria amerikane ishte ende e goditur nga krimi, divorci, racizmi, dhuna, shtrembërimi seksual, alkoolizmi dhe droga. Disa studiues arritën në përfundimin se Artur Shlezinger i Riu mund të kishte folur jo vetëm për Xhimi Karterin, por edhe për të gjithë ungjillorët, kur tha: “Në rast se ai do që ta tregojë këtë gjë, i lumtë, por kjo nuk ka fare lidhje me fushatën!”

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Levine, Lawrence W. *Defender of the Faith*. New York: Oxford, 1965.

Marsden, George M. *Fundamentalism and American Culture*. New York: Oxford, 1980.

Noll, Mark, David W. Bebbington, and George A. Rawlyk, eds. *Evangelicalism*. New York: Oxford, 1994.

Quebedeaux, Richard. *The New Charismatics*. Garden City, NY: Doubleday, 1976.

Sandeel, Ernest R. *The Roots of Fundamentalism*. Chicago: University of Chicago Press, 1970.

*Synan, Vinson. *The Century of the Holy Spirit: 100 years of Pentecostal and Charismatic Renewal, 1901–2001*. Nashville: Thomas Nelson, 2001.

Woodbridge, John, Mark A. Noll, and Nathan O. Hatch. *The Gospel in America*. Grand Rapids: Zondervan, 1979.

Kapitulli 44

BESORE TË REJA PËR MËNGJES

Lëvizja ekumenike

Pak kohë përpara se të mbledhej asambleja e Këshillit Botëror të Kishave në vitin 1961¹²⁵³, e cila do të mbahej në Nju-Delhi të Indisë, Vilem Adolf Visert Hufti¹²⁵⁴ po hante mëngjes në një hotel në Leningrad, me një delegacion të krerëve të Kishës Ortodokse Ruse. Në atë kohë, përkufizimi në kushtetutë për Këshillin Botëror të Kishave, ishte: “Një bashkësi kishash, të cilat e pranojnë Zotin Jezu Krisht si Perëndi dhe Shpëtimtar.” Rusët u ankuan pasi ky përcaktim linte mënjane bazën trinitare të krishterimit, e cila vlerësohej në mënyrë të veçantë nga kishat ortodokse.

Visert Huftit iu kujtua që protestantët patën shprehur shpesh një ankesë tjetër: ata ankoheshin për mungesën e përmendjes së Shkrimeve në këtë kushtetutë. Kështu, ai e kuptoi se kishte rastin që, me fjalët e duhura, të theksonte elementët bashkues të krishterimit dhe, në mënyrë diplomatike, t’i zbuste dallimet mes tyre. “Kështu, - kujtoi ai më vonë, - mora menunë e mëngjesit dhe shkrova një formulë të re mbi të.”

Disa muaj më vonë, në Nju-Delhi, Këshilli e miratoi përkufizimin e menisë së mëngjesit të Visert Huftit, si besoren e re të Këshillit. Aty lexohet: “Këshilli Botëror i Kishave është një bashkësi kishash, të cilat e rrëfejnë Zotin Jezu Krisht si Perëndi dhe Shpëtimtar, në përputhje me Shkrimet e Shenjta, prandaj përpiqen që të përmbushin së bashku thirrjen e tyre të përbashkët për lavdinë e një Perëndie të vetëm, Atë, Bir dhe Frymë e Shenjtë.”

Kjo manovër e mëngjesit ishte njëra prej lëvizjeve më të shkëlqyera të Visert Huftit, në karrierën e tij të gjatë si Sekretar i Përgjithshëm i Këshillit Botëror. Ajo solli në Këshill 30 milionë të krishterë ortodoksë rusë dhe ia ndryshoi pamjen lëvizjes ekumenike.

Në shekullin e gjashtëmbëdhjetë, kishat e Reformacionit ndaheshin vetëm në katër grupime kryesore: luteranët, të reformuarit, anabaptistët dhe anglikanët. Megjithatë, shumë shpejt në skenë u shfaqën një sërë denominacionesh të tjera, shumica prej të cilave ishin themeluar nga besimtarë të bindur në rëndësinë e

ndonjë mësimi të veçantë në Bibël. Në shekullin e njëzetë, vetëm tabloja e Shteteve të Bashkuara të Amerikës përbëhej nga rreth 200 ose më shumë denominacione. Forca brenda krishterimit ishte centrifugale - larg centralizimit - shpesh e pavarur dhe nganjëherë përçarëse.

Por, në shekullin e njëzetë, një tjetër forcë, kësaj here centripete, i tërhoqi të krishterët drejt bashkëpunimit, shkrirjes dhe veprimit të përbashkët. Kjo forcë e ka emrin *ekumenizëm*.

LËVIZJET KUNDËR UNITETIT TË KRISHTERË

Fjala *ekumenike* do të thotë “e përbotshme” ose “universale”. Kur përdoret për kishat e krishtera, ajo nënkupton unitetin e të krishterëve në besim, kudo që ata ndodhen. Ky unitet mund të jetë ose një realitet frymëror i veçantë nga organizatat njerëzore - siç janë të prirur të thonë ungjillorët - ose një përpjekje për të krijuar federata kishash apo shkrirje denominacionesh. Frymën e këtij uniteti e quajmë *ekumenizëm* dhe përpjekjen organizative e quajmë *lëvizje ekumenike*. Krijimin e këshillave kombëtare dhe mbarëbotërore të kishave e quajmë *ekumenizëm sinodik*.

Janë vetëm fare pak pika, në të cilat të gjithë njerëzit mendojnë njësoj. Sigurisht, të krishterët nuk mendojnë njëlloj për besimin e tyre. Ata kanë ndryshimet e veta në lidhje me doktrinën, moralitetin, adhurimin dhe organizimin. Dhe pikëpamjet e tyre ata nuk i mbajnë si mendime të thjeshta, por si bindje fetare.

Si rezultat, të krishterët bien në mosmarrëveshje edhe për ndarjet në krishterim. Disa i mbrojnë veçoritë e denominacionit të vet; disa të tjerë i quajnë mëkat dhe skandal ato. Sidoqoftë, ekumenizmi është njëra prej pikave më të rëndësishme të krishterimit të shekullit të njëzetë.

Por si e kanë shprehur të krishterët këtë frymë uniteti?

Përpjekja e parë e rëndësishme në kohët moderne për të nxitur bashkëpunimin mes protestantëve ishte Aleanca Ungjillore. E organizuar në Londër, më 1846n, Aleanca bashkoi besimtarët e krishterë të pesëdhjetë grupimeve ungjillore në Europë dhe Amerikë. Me kalimin e kohës, u krijuan degë në nëntë vende europiane. Aleanca përkrahte lirinë fetare dhe nxiste veprimtari të përbashkëta, por, nga fundi i shekullit të nëntëmbëdhjetë, asaj iu venit entuziazmi.

Meqë Aleanca, e përbërë prej individësh, tregoi shenja apatie, në skenë doli një shprehje e re uniteti, një federatë kishash (ose denominacionesh). Në vitin 1908,

Këshillit Federal të Kishave iu bashkuan tridhjetë e një denominacione amerikane. Ndërsa Këshilli po punonte në mënyrë aktive, duke dhënë deklarata në lidhje me çështje shoqërore, ekonomike dhe politike, shumë klerikë konservatorë e kritikuan teologjinë e tij liberale. Në vitin 1950, Këshilli Federal u përfshi në një organizëm më të madh, Këshilli Kombëtar i Kishave të Krishtit.

Megjithatë, shprehja më ambicioze e ekumenizmit kishtar është Këshilli Botëror i Kishave, i formuar në vitin 1948 në Amsterdam. Këshillin Botëror mund ta mendojmë si një lumë kryesor, një Misisipi fetar, i cili rrjedh nga tri degë madhore. Këto tri degë janë Këshilli Misionar Ndërkombëtar, Konferenca për Jetën dhe Punën, si edhe Konferenca mbi Besimin dhe Rendin. Të tria e kanë burimin te ai kulm i historisë ekumenike moderne: Konferenca Misionare Ndërkombëtare e Edinburgut, e cila u mbajt në vitin 1910. Konferenca e Edinburgut mbledhi 1000 delegatë nga e gjithë bota, për të shqyrtuar problemet e misioneve botërore në botën jokatolike. Në diskutimin për misionet, delegatët zbuluan një ndjenjë të re uniteti.

Dekadat e hershme të lëvizjes ekumenike u mbizotëruan nga katër udhëheqësit kryesorë të saj: amerikan Xhon R. Moti¹²⁵⁵; kanadezi Çarls H. Brenti¹²⁵⁶; suedezi Natan Söderblumi¹²⁵⁷; dhe nga holandezi Villem A. Visert Hufti.

Xhon Moti (1865-1955), një metodist laik, i kishte të kombinuara dhuntitë e një besimi të thellë fetar, të një zelli ungjilltar, të pushtetit mbi asamblетë publike, si dhe zotëronte një të folur joshëse dhe bindëse. Në moshën njëzetvjeçare, ai u bë sekretari studentor i Komitetit Ndërkombëtar të Shoqatës së të Rinjve të Krishterë (YMCA)¹²⁵⁸. Kur ndjeu nevojën për një koordinim më të madh të punës studentore, themeloi në Suedi Federatën e Krishterë të Studentëve në Botë¹²⁵⁹, duke bashkuar disa shërbesa studentore në Amerikë, në Britaninë e Madhe, në vendet skandinave dhe në Gjermani. Puna e Federatës Studentore i dha Motit qindra kontakte personale me misionet e krishtera dhe e bëri atë kandidat të natyrshëm për të marrë kryesinë e Konferencës Misionare të Edinburgut.

Pas Konferencës së Edinburgut, e cila bëri epokë, Moti shërbeu si kryetar i Komitetit të Vazhdimësisë. Kur u krijua Këshilli Misionar Ndërkombëtar, në vitin 1921, ai shërbeu për njëzet vjet si kryetari i tij i parë. Askush nuk i dha më shumë kontribut përhapjes së unitetit të krishterë që çoi në Këshillin Botëror të Kishave, sesa Moti. Çarls Brenti (1862-1929) ishte anglikan kanadez, i cili shërbente si misionar në ishujt Filipine. Në dallim nga Moti, i cili kishte një zell plot pasion për unitetin e bazuar në dashurinë e Krishtit, Brenti ishte më i ndërgjegjshëm për dallimet doktrinale që i ndanin kishat. Ai e konsideroi anglikanizmin si ura që do të mund t'i bashkonte dallimet. Kur Konferenca e Edinburgut votoi për të gjetur mënyrat për zgjidhjen e konflikteve mes shoqërive misionare, Brenti ua dha rekomandimin e vet miqve të tij anglikanë në kuvendin e tyre trevjeçar në Çikago. Me nxitjen e tij, kuvendi caktoi një komitet për t'i ftuar “të gjitha kishat, të cilat e

pranonin Jezu Krishtin si Perëndi dhe Shpëtimtar, që të bashkoheshin në konferenca sipas metodës së përgjithshme të Konferencës Botërore Misionare, për të shqyrtuar të gjitha çështjet që kanë të bëjnë me besimin dhe rendin në Kishën e Krishtit.”

Për shkak të Luftës së Parë Botërore dhe pasojave të saj, Konferenca e Parë Botërore mbi Besimin dhe Rendin nuk arriti të mbahej para vitit 1927. Atë vit, në Lozanë të Zvicrës, në muajin gusht, 150 përfaqësues nga 69 denominacione, u mblodhën dhe miratuan një sërë rezolutash, të cilat vendosën themelet për Këshillin e ardhshëm Botëror.

Brenti besonte se bashkëpunimi midis kishave ishte i mundur vetëm mbi bazën e marrëveshjes për themelet e besimit. “Mungesa e bashkimit, - tha ai, - ka të bëjë në thelb me besoret. Derisa të zgjidhen këto ndryshime, të krishterët nuk do të kenë unitet të vërtetë.” Kështu, besimi dhe rendi u bënë sinonime të besimit dhe adhurimit.

LËVIZJA PËR JETËN DHE PUNËN

Natan Söderblumi (1866-1931), kryepeshkopi luteran i Upsalës në Suedi, ishte themeluesi dhe propaganduesi kryesor i Lëvizjes së Jetës dhe Punës. Kur mbreti i Suedisë e caktoi papritur kryepeshkop, në vitin 1914, konservatorët brenda kishës ia vunë në pikëpyetje ortodoksinë. Dhe jo pa arsye.

Söderblumi e mohonte besimin në natyrën hyjnore e njerëzore të Krishtit, pasi e konsideronte atë të papranueshme për njeriun modern. Ai theksonte se zbulesa është një proces i vazhdueshëm, që nuk është i kufizuar vetëm në epokën apostullore. “Feja e vërtetë, - thoshte ai, - nuk mbështetet në konceptin tonë për Perëndinë, por në karakterin tonë moral.” Sipas tij, feja është ajo çka është njeriu apo ajo çka bën ai, dhe jo ajo çka beson ai.

Prandaj Söderblumi nuk priste që të gjente unitet të krishterë nëpërmjet marrëveshjeve doktrinale, siç shpresonte Brenti, por nëpërmjet historisë. Secili grup i krishterë, sipas tij, duhej t’i respektonte të tjerët dhe të ndante me ta ndryshimet doktrinale, dhe dalëngadalë, brez pas brezi, do të shpaloset një zbulesë e vetme për racën njerëzore.

Megjithatë, vepra kryesore e Söderblumit nuk ishte teologjia, por bashkimi i të krishterëve rreth njëri-tjetrit, për interesin e përbashkët. Ai ishte mendja kryesore pas Konferencës së Parë për Jetën dhe Punën, të mbajtur në Stokholm. Në gusht

1925¹²⁶⁰, 500 delegatë nga 39 vende dhe 91 denominacione të ndryshme, thanë se problemet e moralitetit shoqëror ishin tepër të mëdha për t'u zgjidhur me përpjekje individuale. Komuniteti i krishterë duhej të pranonte përgjegjësinë për të mirën e përbashkët.

Ndonëse mund të duket e çuditshme, me ardhjen e vitit 1937, si Konferenca mbi Besimin dhe Rendin, ashtu dhe Konferenca për Jetën dhe Punën e pranuan se përpjekja për unitetin e krishterë kërkonte një organizatë të re më gjithëpërfshirëse. Kur u takuan atë vit në Britani, dy konferencat u bashkuan për të lëshuar një thirrje për formimin e Këshillit Botëror të Kishave.

Adolf Hitleri dhe Lufta e Dytë Botërore e vonuan krijimin e Këshillit Botëror, por, në vitin 1948, u mbledh në Amsterdam Kuvendi i Parë, në të cilin morën pjesë 351 delegatë, që përfaqësonin 147 denominacione nga 44 vende. Ndër më kryesorët që nuk morën pjesë ishin katolikët romanë, shumë ungjillorë konservatorë dhe ortodoksët rusë.

Gjatë këtyre viteve të para të rëndësishme të Këshillit Botëror, Sekretari i Përgjithshëm ishte Villem Visert Hufti. Duke vazhduar në gjurmët e Xhon Motit, Visert Hufti pati shërbyer si sekretar i Komitetit Botëror Ndërkombëtar të Shoqatës së të Rinjve të Krishterë dhe pastaj në të njëjtin post në Federatën e Krishterë Botërore të Studentëve. Në vitin 1938, ai ishte kandidati i natyrshëm për të udhëhequr Komitetin e Përkohshëm, që formoi Këshillin Botëror të Kishave në Amsterdam.

Teologu zviceran Karl Bart kishte një ndikim të madh te Visert Hufti. “Barti e ndiente se kisha e kishte humbur pothuajse plotësisht shpirtin e saj, duke iu përshtatur rrymave historike,” tha një herë Visert Hufti. “Ai i bëri edhe njëherë thirrje kishës që të ishte vetvetja.” Atij i kujtohej se parulla jozyrtare e njerëzve që nisën lëvizjen ekumenike ishte: “Kisha le të jetë kishë.” “Dhe kjo, - tha udhëheqësi holandez, - nuk donte të thoshte që kisha të arratisë nga bota. Kuptimi ishte që kisha të mos ishte vetëm jehonë e rrymave të kohës në botë.”

Njëri prej projekteve të vogla të Visert Huftit, pas Luftës së Dytë Botërore, ishte krijimi i një Instituti Ekumenik në Zvicër, për përgatitjen e udhëheqësve në lëvizjen e bashkimit të kishave. Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, gjatë një darke me financierët Tomas U. Lamont¹²⁶¹ dhe Xhon D. Rokfeler i Riu¹²⁶², Visert Hufti ia paraqiti këtë plan Rokfelerit, i cili iu përgjigj: “Duhet të kërkojë më shumë para.” Më vonë, Rokfeleri kontribuoi me rreth 1 milion dollarë, për të ngritur Institutin Ekumenik në Bosé¹²⁶³, Zvicër.

Falë diplomacisë së Visert Huftit, kuvendi i Këshillit Botëror të Kishave u bë një mozaik shumëngjyrësh kulturash, kontinentesh dhe çështjesh. Çdo takim kishte teologë konservatorë nga vendet ortodokse të Europës Lindore dhe Lindjes së Mesme, teologë laikë nga Europa dhe Amerika e Veriut, ungjillorë nga Europa dhe

Bota e Tretë, luteranë rrëfimtare nga Skandinavia dhe zëdhënës çlirimi nga Amerika Latine.

Këshilli Botëror nuk pretendoi se ishte superkishë. Sipas kushtetutës së vet, Këshilli nuk përfaqësonte kishat anëtare në të. Ai kishte për qëllim bashkëpunimin e mirëkuptimit midis anëtarëve, si edhe unitetin e krishterë atje ku ishte e mundur. Deklaratat e kuvendeve pasqyronin në mënyrë të pashmangshme një kompromis mbi çështjet në kundërshti, siç e tregon fare mirë rasti i mëngjesit të Visert Huftit në Leningrad.

Kuvendet e mëvonshme u mbajtën në Evanston, Illinois (1954), Nju-Delhi, Indi (1961), Upsala, Suedi (1968), dhe në Nairobi, Kenia (1975). Në Nju-Delhi, Kisha Ortodokse Ruse iu bashkua Këshillit dhe Këshilli Misionar Ndërkombëtar u vu nën administrimin e Këshillit Botëror.

Me kalimin e viteve, theksimi doktrinal i Konferencave mbi Besimin dhe Rendin ra gjithnjë e më shumë dhe u rritën gjithnjë e më shumë shqetësimet shoqërore të Jetës dhe Punës. Kuvendet në Upsala dhe Nairobi pasqyruan depërtimin e laicizmit në kisha. Shqetësimi për çështjet shoqërore si racizmi, lufta dhe paqja, varfëria dhe papunësia, alkoolizmi dhe droga, dhe lëvizja e lirive të grave, u bënë kaq të rëndësishme për këshillat e kishave në vende të ndryshme, sa që qëllimi i veçantë i mbështetjes së ribashkimit midis organizmave të ndara kishtarë iu la gjithnjë e më tepër agjencive dhe institucioneve të tjera.

SHKRIRJET DENOMINACIONALE

Këshilli Botëror i Kishave ishte vetëm shprehja më e spikatur e lëvizjes ekumenike. Zelli për unitet krijoi edhe shumë shkrirje denominacionesh dhe aleancash ndërkombëtare.

Në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, ku denominacionalizmi kishte qenë kaq i theksuar, u bënë mbi tridhjetë shkrirje mes denominacioneve në vitet 1900-1970, duke përfshirë krijime të tilla të mëdha si Metodistët e Bashkuar dhe Presbiterianët e Bashkuar. Në disa raste, ato ishin ribashkime organizmash kishtarë, të cilat kishin qenë ndarë më parë për çështje të tilla, si: dallimet raciale në shekullin e nëntëmbëdhjetë (metodistët), apo grupe të së njëjtës traditë, që kishin emigruar në Amerikë nga vende të ndryshme (luteranët).

Jashtë Shteteve të Bashkuara të Amerikës, shkrirja më e rëndësishme ishte Kisha e Indisë Jugore, e formuar në vitin 1947 nga bashkimi i tri organizmave

fetare: Kisha Anglikane e Indisë, Burmës dhe Cejlonit; Provinca e Indisë Jugore e Kishës Metodiste; dhe Kisha e Bashkuar e Indisë Jugore - që ishte në vetvete rezultat i një lëvizjeje që bashkoi në një trup të vetëm organizmat presbiteriane, kongregacionale dhe holandezët e reformuar.

Një shkrimje e propozuar me përmasa të ngjashme ishte krijimi i një kishe të re me 19,000,000 anëtarë në Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Idenë e parë për këtë e dha Juxhin Karson Blejku¹²⁶⁴ në vitin 1960, i cili ishte drejtori ekzekutiv i Kishës Presbiteriane të Bashkuar në SHBA (Presbiterianët e Veriut), dhe më vonë Sekretar i Përgjithshëm i Këshillit Botëror të Kishave. Blejku propozoi që Kishat Protestante Episkopale dhe Presbiterianët Veriorë t'i ftonin së bashku metodistët dhe Kishën e Bashkuar të Krishtit, për të formuar një kishë të re të krishterë. I trishtuar nga qindra ndarjet brenda protestantizmit, Blejku tha: “Nuk besoj se është vullneti i Perëndisë që në Shtetet e Bashkuara të Amerikës të ketë kaq shumë kisha.”

Ky propozim u mirëprit nga peshkopi protestant episkopal Xhejms A. Paik¹²⁶⁵, i cila tha: “Fryma e Shenjtë është në anën tonë, sa herë që i thyejmë pengesat mes të krishterëve. Ai do të sigurojë vazhdimisht udhëheqje për të na treguar mënyrat me të cilat mund ta thyejmë kryelartësinë e plogësht të organizmave tona kishtare kombëtare në këtë pikë.”

Në Kuvendin e Përgjithshëm të Kishës Protestante Episkopale në Detroit, në shtator 1961, Dhoma e

Peshkopëve shqyrtoi propozimin për të pranuar ftesën e Asamblesë Presbiteriane të Bashkuar. Një ditë e tërë iu rezervua debatit mbi këtë çështje dhe një turmë e madhe kishte mbushur hapësirat anësore të sallës në hollin “Kobo”¹²⁶⁶, për të dëshmuar triumfin. Propozimi u miratua njëzëri brenda rreth tridhjetë sekondash.

“Kam mbetur fare pa fjalë!” gulçoi kryesuesi i seancës, peshkopi Artur K. Lihtenberger.¹²⁶⁷ Në mendjet e të gjithë kandidatëve jehonin siç duket fjalët e lutjes që kishte bërë peshkopi Lihtenberger pak më përpara se të fillonte votimi: “Shikoje me mëshirë, o Zot, trupin e thyer të Kishës Tënde.”

Kuvendi u mbyll me thirrjen mallëngjyese të Dhomës së Peshkopëve për ribashkimin e krishterimit mbarëbotëror. Duke shpallur se kjo është një sfidë, të cilës “ne nuk mund t'i shmangemi në besnikërinë para Perëndisë,” peshkopët iu kërkuan të krishterëve: “Të punojnë dhe të luten pa pushim derisa, me anë të hirit të Perëndisë dhe në kohën e Tij, të shuhet të gjitha ndarjet, me anë të të cilave e turpërojmë të vetmin Zot tonin.”

Me mbështetjen e denominacioneve të tjera pjesëmarrëse, Konsulta e Unionit Kishtar (COCU) shpalli kërkimin për një plan shkrimjeje. Më vonë, Konsulta e ndryshoi emrin në Kisha e Krishtit që Bashkon, me qëllim që t'u lejonte edhe denominacioneve të tjera që t'i bashkoheshin kësaj shkrimjeje. Megjithatë,

entuziazmi i parë u shua me kalimin e kohës. Pas njëzet vjetësh, denominacionet pjesëmarrëse ende vazhdonin të kërkonin formulën e duhur të bashkimit.

Përveç këtyre shkrirjeve, shekulli i njëzetë ka parë bashkimin e shumë aleancave botërore rrëfyese. Në të gjithë botën, kisha dhe organizata kishtarë me rrëfime të ngjashme besimi janë takuar në mënyrë periodike për diskutime dhe bashkësi. Aleanca të tilla janë:

Këshilli Kongregacional Ndërkombëtar, Konferenca Botërore Menonite, Konferenca Metodiste Botërore, Aleanca Botërore Baptiste, Federata Botërore Luterane dhe Aleanca Botërore e Kishave të Reformuara e Presbiteriane.

Përgjatë gjithë këtyre viteve, kritikët më këmbëngulës ndaj ekumenizmit sinodik kanë qenë ungjillorët konservatorë. Duke u mbajtur fort pas autoritetit të Biblës, ungjillorët e dinë se Jezusi u lut që dishepujt e tij të jenë një, por ata e vënë në dyshim formën e federatës si bashkim i krishterë.

Ata e kundërshtojnë bazën e pamjaftueshme doktrinale të Këshillit Botëror dhe përkushtimin e tij ndaj ungjillëzimit. Në mënyrë të veçantë, ata janë të shqetësuar nga përfshirja gjithnjë e më e madhe e Këshillit Botëror nëpër aktivitete politike në vendet në zhvillim.

Që nga Kuvendi i Upsalës (1968)¹²⁶⁸, Këshilli Botëror duket se e konsideron unitetin e kishës si shenjë të unitetit të njerëzimit. Ungjillorët konservatorë thonë se kjo mund të çojë lehtësisht në mbështetjen e qëllimeve humaniste për shoqërinë dhe jo në mbështetjen e një dëshmie të dukshme të krishterë. Ndryshimi midis kishës dhe botës do të bëhet gjithnjë e më pak çështje besimi dhe mosbesimi, dhe më tepër do të bëhet një ndryshim midis të shtypurve dhe shtypësve. Shpëtimi do të shndërrohet në çlirim.

SHPREHJET UNGJILLORE PËR UNITET

Të rrënjosur thellë në filozofinë e rizgjimit, ungjillorët kanë theksuar gjithmonë nevojën për një përjetim fetar personal. Ata nuk janë dhe aq të interesuar në formën e duhur të kishës; shqetësimi ungjillor parësor është misioni i kishës.

Xhorxh Uitfilldi foli në emër të ungjillorëve të çdo brezi, kur predikoi nga ballkoni i gjykatës së Filadelfias, duke ngritur sytë nga qielli dhe duke bërë titur:

“Atë Abraham, me kë je në qiell? Me episkopalianët? Jo! Me presbiterianët? Jo! Me independentët apo me metodistët? Jo, jo, jo! Me kë je atje? Ne këtu nuk i kemi këto emra. Të gjithë që jemi këtu jemi të krishterë.... A, kështu është puna? Atëherë Perëndia na ndihmoftë që të harrojmë emrat e partive dhe të bëhemi të krishterë në vepër dhe në të vërtetë.”

Në fillimet e viteve 1940, ungjillorët amerikanë krijuan dy organizata: Shoqërinë Kombëtare të Ungjillorëve dhe Këshillin Amerikan të Kishave të Krishtera. Të dyja ishin besnike ndaj krishterimit ortodoks, por ndryshonin në strukturë dhe në qëndrimin ndaj ekumenizmit sinodik. Këshilli Amerikan kritikonte jo vetëm Këshillin Kombëtar dhe Këshillin Botëror të Kishave, por dhe të gjithë ata që në njëfarë mënyre kishin lidhje me to.

Në nivelin ndërkombëtar, ungjillorët iu kthyen një vargu kongresesh, për të nxitur përpjekjet e përbashkëta për ungjillëzim. I frymëzuar nga fushatat masive të ungjilltarit Billi Graham, Kongresi Botëror për Ungjillëzimin, në Berlin (1966), pati pjesëmarrës nga më shumë se 100 vende dhe nxiti konferencat rajonale dhe kombëtare në shumicën e kontinenteve.

Kongresi Ndërkombëtar për Ungjillëzimin e Botës i vitit 1974, i cili u mbledh në Lozanë të Zvicrës, dha prova të qarta të një pjekurie të re në pikëpamjet ungjillore për bashkimin e krishterë. Një grup ndërkombëtar prej 142 udhëheqësish ungjillorë, nën kryesinë e nderuar të Billi Grahamit, ftoi 2700 pjesëmarrës në qytetin zviceran, që të nxisnin grupet rajonale për ungjillëzim dhe për të krijuar Besëlidhjen e Lozanës¹²⁶⁹, e cila u firmos nga shumica dërrmuese e pjesëmarrësve.

Besëlidhja pohon se bashkimi i dukshëm i kishës në të vërtetën është qëllimi i Perëndisë. Dy janë arsyet që e mbështesin këtë theksim ungjillor të unitetit: e para është teologjike, ndërsa e dyta pragmatike.

“Uniteti i kishës, - thotë Besëlidhja, - është dhunti e Perëndisë përmes Frymës, e bërë e mundshme nga kryqi i Krishtit.” “Ai në fakt është paqja jonë” (*Efesianëve 2:14*¹²⁷⁰). Besëlidhja e pranon se ky unitet mund të marrë shumë forma, por “bashkimet organike” nuk e mbajnë gjithmonë unitetin “në të vërtetën” (*Efesianëve 4:13*).

Arsyeja pragmatike për “bashkimin e dukshëm në të vërtetën” është se ungjillëzimi... na bën thirrje për unitet. Si mund të predikojmë një ungjill pajtimi dhe pastaj të mbetemi të papajtuar?

Si rezultat i Kongresit të Lozanës u krijua një Komitet Vazhdimësie për Ungjillëzimin Botëror prej dyzet e tetë anëtarësh. Komiteti zgjodhi si sekretar ekzekutiv një udhëheqës afrikan, reverendin Gotfrid Osei-Mensa¹²⁷¹, dhe nisi “të nxitë dhe të ndihmojë aty ku është e nevojshme, në formimin e komiteteve rajonale dhe kombëtare, për ta çuar përpara ungjillëzimin botëror në çdo zonë.”

Kështu, me fundin e viteve '70, fryma ekumenike e Këshillit Botëror të Kishave duket se ishte kthyer drejt shqetësimeve sociale - nganjëherë edhe duke vënë në veprim mjete të hapura politike - si shprehje kryesore e bashkimit të krishterë. Ndër konservatorët ungjillorë, qëllimi ishte që t'i kthehej ungjillëzimit vendi qendror në misionin e kishës, me shpresën se si rrjedhojë do të vinte uniteti.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Brown, Robert McAfee. *The Ecumenical Revolution*. Garden City, NY: Doubleday, 1969.
Douglas, J. D., ed. *Let the Earth Hear His Voice*. Minneapolis: World Wide Publications, 1975.
Goodall, Norman. *The Ecumenical Movement*. London: Oxford University Press, 1961.
Haddon, John A. *Christianity in the Twentieth Century*. Garden City, NY: Doubleday, 1971.
Neill, Stephen. *Twentieth Century Christianity*. Garden City, NY: Doubleday, 1963.

Kapitulli 45

ILAÇI I MËSHIRËS

Katolicizmi roman: Vatikani II

Këshilli i Dytë i Vatikanit¹²⁷² ishte një spektakël i vërtetë. Ceremonia katërorëshe e hapjes dha përshtypjen e pëdurimit të “një epoke të re për Kishën”. Veladonët e bardhë të peshkopëve çanë përmes rrugëve plot njerëz të Sheshit të Shën Pjetrit; froni i lëvizshëm i Papës, i cili binte në sy mbi turmën e bardhë, dukej si një anije mbretërore, teksa anash kishte dy erashka me pendë struci; ndërsa kori këndonte *Ubi caritas et amor Deus ibi est*: “Aty ku ka bamirësi dhe dashuri, atje ndodhet edhe Perëndia.”

Por Vatikani II ishte më tepër sesa spektakël, shumë më tepër. Ai i zbuloi botës pamjen e rrënjësuar thellë të një fryme të re brenda katolicizmit roman, e cila po këlthiste për ndryshime në epokën e ideologjive, gjë që e shkatërroi pikëpamjen protestante për Kishën Katolike si një sistem monolit dhe absolutist, dhe shënoi për të parën herë pranimin e heshtur nga Kisha Katolike se ata që e kishin lënë atë në të kaluarën mund të kishin pasur të drejtë.

Imazhi tradicional i Kishës së Romës, i krijuar kryesisht nga Këshilli i Trentos, ishte ai i një fortëse të pamposhtur nga sulmet prej forcave të laicizmit, modernizmit dhe individualizmit. Brenda mureve të saj, njerëzit mund të fitonin siguri dhe shpëtim, sepse atje mund të gjenin të vërtetat e pandryshueshme të Perëndisë, fljimin e vërtetë të meshës dhe pagabueshmërinë e Papës. Në vitin 1950, papa Piu XII (1939-1958) pasqyroj të njëjtin imazh kur, në qarkoren e tij *Humani Generis*¹²⁷³, dënoi përpjekjet e disa teologëve, që donin t’i modernizonin mësimet e Kishës, dhe kështu “ta dobësonin rëndësinë e dogmave..., duke u përpjekur që t’i çlironin ato nga konceptet dhe formulimet e mbajtura kaq gjatë nga Kisha e t’i ktheheshin vetëm gjuhës së Biblës dhe etërve...”

Vatikani II (1962-1965) paraqiti një tjetër imazh. Ai i foli Kishës si një “populli shtegtar”. E paraqiti Kishën, nën Perëndinë, teksa lëviz përmes botës bashkë me shtegtarët e tjerë, duke u kujdesur për të dobëtin dhe të përvuajturin. Këshilli nuk bëri shumë deklarata për sukses apo siguri, sepse shtegtarët nuk kanë arritur ende. Ata janë akoma rrugës. Si mund ta shpjegojmë këtë revolucion në Romë? Çfarë ngjarjesh sollën sfidën ndaj mendësisë së ngushtë të katolicizmit roman?

BARIU I MIRË, PAPA GJONI

Udhëheqësi, i cili ishte plotësisht përgjegjës për hapjen e dritareve të ndryshimit në kështjellën katolike, quhej Anxhelo Ronkali. Ne e njohim me emrin papnor Gjoni XXIII¹²⁷⁴.

Papa Gjoni thoshte shpesh se ideja e mbledhjes së këshillit i erdhi si një frymëzim i menjëhershëm nga Fryma e Shenjtë. Në fakt, pas zgjedhjes së tij, më 28 tetor 1958, kishin kaluar vetëm 90 ditë nga marrja e postit, kur ai shpalli para botës, më 25 janar 1959, planin e tij për të thirrur një këshill.

Anxhelo Ronkali ishte shumë i përgatitur për momentin e tij në histori. Ai ishte pothuajse një njohës intuitiv i shpresave dhe i nevojave njerëzore. Kur ishte prift i ri, dha mësim për një vit për jetën dhe mendimin e etërve të hershëm të kishës në Seminarin Lateran Papnor¹²⁷⁵ në Romë, dhe më pas eprorët e seminarit arritën në përfundimin se ai nuk ishte i besueshëm. Ai guxoi që të propozonte ide të tilla, si p.sh. që martesat e përziera (martesat mes një katoliku dhe një personi të pagëzuar jashtë Kishës Katolike – shënim i redaktorit S.H.) mund të lejoheshin në raste të veçanta. Kështu u detyrua që të vuante si kopjues letrash në Kongregacionin Oriental të Vatikanit¹²⁷⁶ derisa zyrtarët zbuluan se kishin nevojë për një vizitor¹²⁷⁷ apostolik në Bullgarinë e largët (1925-1934). Prej andej, Ronkali jetoi 10 vjet në Turqinë myslimane dhe pastaj u transferua në Francën plot trazira, nga fundi i Luftës së Dytë Botërore, vetëm ngaqë Selia e Shenjtë nuk donte të çonte në atë post dikë prej njerëzve të saj më të mirë. Por, përlësia dhe aftësitë e Ronkalit i tërhoqën francezët. Në vitin 1953, papa Piu XII i dha biretën¹²⁷⁸ e kuqe të kardinalit dhe e caktoi udhëheqës frymëror të Venecias.

Kudo, Gjoni XXIII u mundua të takonte dhe të miqësohej me jokatolikët. Kur ishte në Turqi, ai ndihmoi për shpëtimin dhe kujdesin ndaj hebrenjve, të cilët kishin shpëtuar nga Gjermania naziste, dhe, në Francë, pas luftës, u tmerrua kur pa filma që jepnin trupat e hebrenjve të mbledhur pirg në Bukenvald dhe Aushvic: “Si mund të ndodhë kjo gjë? Trupi mistik i Krishtit!” Kur një grup hebrenjsh i shkuan për vizitë pasi u bë papë, ai eci drejt tyre dhe thjesht përsëriti përshëndetjen biblike: “Unë jam Jozefi, vëllai juaj.”¹²⁷⁹

Kur u bë papë, Gjoni kërkoi që të njëhej jo si papë politik dhe i ditur, por si “bariu i mirë, i cili mbron të vërtetën dhe mirësinë.” Ai dilte shpesh nga Vatikani për të shkuar nëpër jetimore, burgje, shkolla dhe kisha. Në një rast, ai shkoi madje te një cirk udhëtues dhe përkëdheli me dashuri një këlysh luani me emrin Doll. Gjithashtu, ai anuloi zakone të tilla, si moslejimi i vizitorëve në kishën e Shën Pjetrit, në kohën kur Papa shëtiste në kopshtin poshtë. Gjoni tha: “Pse të mos shikojnë? Nuk po bëj ndonjë gjë skandaloze.”

Pasi papa Gjoni shpalli qëllimin e tij për të mbledhur një këshill të përgjithshëm, tha se qëllimi i atij këshilli duhej të ishte *axhornamentoja*¹²⁸⁰, një fjalë italiane, e cila do të thotë “përditësim, ndreqje”. Ajo sugjeron jo vetëm përshtatjen ndaj jetës së jashtme të shoqërisë së kohës, por edhe një ndryshim të plotë mendimi të brendshëm. Gjoni në fakt planifikoi që këshilli t’iu largohej shembujve të ngushtë ligjorë të së kaluarës dhe t’u përkushtohej shqetësimeve pastorale të së tashmes. Shumë vetë prisnin që *axhornamentoja* të çonte në një ndryshim revolucionar në Kishë, të ngjashëm në madhësi me kthimin në besim të Konstandinit apo me Reformacionin. Një transformim i tillë kërkonte përmbysjen e lidhjes së ngushtë me fenë dhe politikën që kishte paraqitur Konstandini, dhe mohimin e frymës së ngushtë që lindi nga Kundërreformacioni. Sigurisht, qëllimi i papa Gjoni ishte një Kishë në harmoni me botën moderne. *Axhornamentoja*, sido që të përkufizohej nga kushdo, ishte një program ambicioz.

Qysh nga fillimi i atij tetori të ftohtë, kur 2540 nga 2908 kardinalët, patriarkët, peshkopët dhe abatët e përzgjedhur erdhën në Romë, u bë e qartë se Vatikani II do të ishte një këshill i ndryshëm nga gjithë të tjerët. Vetë pesha e shifrave e bënte të qartë këtë gjë. Në Këshillin e Parë të Vatikanit kishte vetëm 600 deri në 700 prelatë të Kishës, të cilët shpallën pagabueshmërinë e Papës më 1869-70. Në Këshillin tetëmbëdhjetëvjeçar të Trentos, i cili dënoi Reformacionin protestant, votuan për dekretet vetëm 200 anëtarë. Kësaj here kishte 230 prelatë nga një vend, i cili kishte qenë territor misioni deri në vitin 1908: Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Grupi amerikan vinte i dyti në numër pas italianëve, të cilët kishin 430 anëtarë. Kishte dhe 230 afrikanë, dhe më shumë se 300 përfaqësues nga Azia.

Vatikani II ishte i pari këshill që nuk u thirr për të dënuar herezitë, për të shpallur dogmë të reja apo për ta rreshtuar Kishën kundër forcave armiqësore. Këshilli i Trentos (1545-63), për shembull, ripohoi vlefshmërinë e ndjesave (apo indulgjencave) - të vënë në pikëpyetje nga Luteri - dhe ndërtoi një fortesë doktrinale kundër Reformacionit protestant. Papa Gjoni tregoi se Vatikani II nuk u thirr kundër diçkaje, por *për* diçka. Fjala e hapjes së tij ishte një urdhër për një këshill kryesisht pastoral, jo doktrinal. Ditët e kishës shtetërore kishin shkuar, dhe ai e dinte këtë. “Në epokën që po lind, - tha ai, - Kisha nuk duhet të përpiqet të ruajë autoritetin e vet me armë shtypëse. Ajo duhet të sundojë me ilaçin e mëshirës, jo me ashpërsi.” Prandaj, qëllimi i Këshillit ishte që t’i bënte të mundur Kishës “që ta përditësonte veten”. Modernizimi do të sillte më afër kohën e ribashkimit të krishterimit, kur do të përmbushej lutja e Krishtit “që ata të jenë një”¹²⁸¹.

Këto ishin fjalë të guximshme. Kur peshkopët dhe abatët zunë pas dy ditësh karriget e tyre me tapiceri jeshile për sesionin e parë të punës, u vunë menjëherë në provë. Detyra e parë e etërve ishte që të zgjidhnin anëtarë për dhjetë komisionet e përhershme. Për “udhëzim”, secili prej tyre kishte mbi tryezë listat e anëtarëve të

komisioneve përgatitore. Këto komisione ishin drejtuar nga kardinalët e Kurisë¹²⁸², shërbimi civil kishtar i kontrolluar nga italianët, me bazë në Vatikan. Listat “udhëzuese” u sugjeronin etërve që gjithçka do të shkonte më mirë, në rast se do të zgjidhnin ekspertët e pëlqyer nga Kuria, të cilët kishin bërë dhe punën përgatitore. Puna ishte se kush do ta drejtonte këshillin: Kuria, apo vetë etërit? Dhe si nënkuptim i kësaj pyetjeje ishte edhe pyetja më thelbësore: Sa i hapur do të ishte Vatikani ndaj ndikimeve nga bota e jashtme?

Kjo nuk u hodh në votë që atë ditë. Një njeri flokëbardhë, pak i kërrusur, hundëshshkabë, u ngrit në këmbë nga tryeza e presidencës, e përbërë prej dhjetë kardinalësh. Si u ngrit përballë dy radhëve të gjata të etërve të këshillit, tha: “Ne nuk do t’i pranojmë listat e kandidatëve që janë përgatitur për ne përpara se të hapej Këshilli. Nga ana tjetër, nuk kemi pasur kohë që të zgjidhnim kandidatët tanë dhe kërkojmë një shtyrje për të bërë zgjedhjen tonë.”

Kërkesa u pranua dhe u miratua, dhe kuvendi u shpërnda, pasi u mbledh për më pak se gjysmë ore. Njeriu që dha këtë mocion ishte kardinali Ashil Lienar¹²⁸³, kryepeshkopi shtatëdhjetëvjeçar i Lilës në Francën Veriore. Kardinali Lienar kishte kaluar gjashtë muaj përgatitje për Këshillin. Atë që shumë etër e interpretuan si një metodë të padëmshme për të shpejtuar zgjedhjet, ai e kuptoi se ishte një manovër për t’i dhënë Këshillit një orientim të veçantë. Por peshkopët treguan se nuk mund ta pranonin aq thjesht vendimin e specialistëve të Kurisë. Kur zgjodhën dhjetë komisionet, dy ditë më vonë, lista përfundimtare ishte e drejtpeshuar dhe me përfaqësi të gjerë ndërkombëtare.

KONSERVATORËT DHE PROGRESISTËT

Ajo strategji e ditëve të para të Këshillit caktoi kufijtë midis dy grupeve kryesore të peshkopëve, që u bënë të njohur me emrat “konservatorët” dhe “progresistët”. Nga ana konservatore, sipas atit Frensis Xh. Mek-Kull, dijetarit jezuit nga Merilendi, ishin “ata persona që shohin në të ardhmen një kërcënim ndaj së kaluarës.” Nga ana progresiste ishin “ata që shohin në të ardhmen një premtim të së ardhmes.” Këto dy koncepte u përplasën vazhdimisht në pothuajse çdo çështje.

Personat më përgjegjës për pozicionin konservator i përkisnin Kurisë Romane, trupit qendror administrativ në Romë. Shumica prej tyre ishin italianë të kaluar në moshë, të cilët ishin izoluar plotësisht nga bota moderne. Ata ushtruan një ndikim

dhe kontroll të madh jo vetëm mbi katolicizmin botëror, por edhe mbi vetë Papën. Kishin qenë përgjithësisht të kënaqur me gjendjen e atëhershme të Kishës dhe i shikonin me shumë armiqësi përpjekjet për ndryshim.

Personi që e përfaqësoi më mirë pikëpamjen konservatore ishte eruditi shtatëdhjetedyjeçar, kardinali Alfredo Otaviani¹²⁸⁴. I lindur në furrën e bukës së të atit, në zonën Trastevere¹²⁸⁵ të Romës, Otaviani e kishte kaluar pjesën më të madhe të jetës brenda 2 kilometrave katrorë të Vatikanit. Në njëfarë mënyre, ai ishte i burgosuri i funksionit të vet, i cili ishte që të ruante pastërtinë e doktrinës dhe ta dënonte herezinë. Në botimin e përvitshëm të Papatit, emri i tij shfaqej njëzetë e tre herë. Ai ishte anëtar i shtatë bashkësive, dy komisioneve, një gjykate, si edhe mbrojtës i njëzet e dy urdhrave fetare. Kritikët e tij thoshin se ai mendonte se gjithçka e re ishte e gabuar. Por, në fakt, ai thoshte se jo çdo gjë e re është me domosdo e drejtë.

Shumë zyrtarë konservatorë nuk e patën dashur aspak thirrjen e Këshillit, dhe e quanin midis njëri-tjetrit “çmenduri të Papës”. Ata u përpoqën që ta sabotonin dhe ta vononin punën përgatitore, për shkak se mendonin që Këshilli do ta dëmtonte Kishën duke shfaqur dallimet brenda saj. Ata ishin të vendosur që t’i ruanin të paprekura fuqitë vendimmarrëse të Kurisë, nën kontrollin e klerikëve italianë, të cilët ishin krenarë për botëkuptimin e tyre të ngushtë.

Klerikët progresistë nuk kishin ndonjë udhëheqës të veçantë, por një grup të aftë kardinalësh nga Gjermania, Franca, Austria, Holanda dhe Belgjika. Më tipiku ishte kardinali Jan Allfrink¹²⁸⁶, udhëheqësi i gjatë e me trup atleti i Kishës në Holandë. Allfrinku kishte kaq shumë kontakte me “vëllezërit e ndarë” protestantë në Holandë, sa që një gazetë italiane e damkosi si “antiroman”.

Këshilli e vazhdoi punën me katër takime të veçanta. Sesioni i parë zgjati nga 11 tetori deri më 8 dhjetor 1962. Pastaj, për tri vitet në vijim u organizuan tri sesione të tjera, gjatë muajve të vjeshtës.

Pikëpamjet e kundërta të konservatorëve dhe progresistëve u dukën që në fillim. Gjatë sesionit të parë, progresistët kërkuan ndryshimin e liturgjisë së Kishës, për të lejuar përdorimin e gjuhëve moderne në vend të latinishtes tradicionale, dhe nxitjen e pjesëmarrjes së laikëve në meshë. Në mënyrë të kuptueshme, konservatorët kundërshtuan.

Çështje edhe më thelbësore dolën në pah për dokumentin (skemën) e propozuar për zbulesën hyjnore. E përgatitur nga komisioni teologjik nën drejtimin e kardinal Otavianit, kjo deklaratë theksonte në mënyrë të pakomprometueshme dy burimet e zbulesës - Shkrimet dhe traditën - të pranuar nga katolicizmi roman që në Këshillin e Trentos. Progresistët, të cilët mendonin se nuk kishte vlerë që të theksonin ndryshimet katoliko-protestante, dëshironin që t’i paraqisnin Shkrimin dhe traditën si dy kanale të së njëjtës rrymë. Pyetja kryesore ishte: A gjendeshin

disa të vërteta të besimit vetëm te tradita, apo të gjitha të vërtetat e besimit gjenden në Shkrimet?

Debati vazhdoi i ashpër për rreth dy javë. Përfundimisht, 1368 etër të Këshillit votuan për lënien mënjane të dokumentit të Otavianit, por duheshin edhe disa vota të tjera për të fituar dy të tretat e nevojshme të shumicës. Papa Gjoni, i cili po i ndiqte bisedimet nga televizori me qark të mbyllur në apartamentin e vet, ndërhyri dhe urdhëroi që propozimi të rishkruhej nga një komitet i ri me dy bashkëkryetarë, kardinalin Otaviani dhe kardinalin Augustin Bia¹²⁸⁷ - kreu jezuit i Sekretariatit të sapokrijuar për Përkrahjen e Bashkimit të Krishterë dhe një prej udhëheqësve të progresistëve të Këshillit. Ati kanadez Gregori Baum¹²⁸⁸, teolog në Këshill, tha: “Kjo ditë do të hyjë në histori si fundi i Kundërreformacionit.”

Më 3 qershor 1963, në mes të përgatitjeve për sesionin tjetër, papa Gjoni XXIII vdiq. E gjithë bota fetare u ndal për të vajtuar për të. Më 21 qershor, kardinali Montini, kryepeshkopi i Milanos, u ngjit në fronin e papës me emrin papa Pali VI¹²⁸⁹. Papa i ri shpalli menjëherë planin e tij që Këshilli të vazhdonte.

Gjatë sesionit të dytë, në vjeshtë të vitit 1963, kuptimi i ri progresist për Kishën u përplas edhe një herë me konceptet tradicionale të konservatorëve. Vatikani I pati shpallur pagabueshmërinë dhe epërsinë e Papës. Vatikani II u përpoq që të shpjegonte se si është i lidhur me Papën i gjithë grupi (kolegji) i peshkopëve në qeverisjen e Kishës. Konservatorët mbronin sovranitetin papnor; progresistët kërkonin pushtet më të madh të peshkopëve (kolegjialitet).

Mes debateve të ndryshme vendimtare gjatë sesionit të tretë (14 shtator - 21 nëntor 1964) ishte edhe ai mbi çështjen e lirisë fetare. A do ta bënte relative të vërtetën e Perëndisë një deklaram i lirisë fetare? Mos vallë, kjo do të ushqente një frymë indiferentizmi? “Nuk ka rëndësi se çfarë beson, për sa kohë që e ke sinqerisht.”

Sesioni i tretë pati gjithashtu debate mbi udhëzimet për jetën dhe shërbesën e priftërinjve, misionin e laikëve në botë dhe punën misionare në zonat jo të krishtera.

Sesioni i fundit, 14 shtator - 8 dhjetor 1965, nxori sërish në pah debatin mbi lirinë fetare. Deklaratat e Këshillit mbi të drejtën e lirisë së ndërgjegjes, shpallën se asnjë shtet nuk ka të drejtën që të pengojë, përmes trysnive të jashtme, predikimin dhe pranimin e ungjillit. Në të njëjtën kohë, Kisha hoqi dorë nga pohimi që ishte mbajtur që nga koha e Konstandinit, që, atje ku ajo kishte mundësitë (si në Spanjë apo Itali), të kishte të drejtën të ushtronte pushtet publik, për të detyruar kërkesat e saj fetare dhe për ta çuar përpara veprën e shpëtimit. Duke e pranuar këtë dekret, katolicizmi roman refuzoi në mënyrë solemne në parim përdorimin e forcës së jashtme kundër zërit të ndërgjegjes. Shpallja e tij, më 7 dhjetor, shënoi shkëputjen e plotë nga praktikat e vjetra pesëqindvjeçare.

Puna e Këshillit u mbyll me një festim mbresëlënës në Sheshin e Shën Pjetrit, më 8 dhjetor 1965. Termi *revolucionar* është ndoshta tepër i fortë për t’u përdorur që të përshkruajë Vatikanin II. Teologjia tradicionale dhe qeverisja papnore e Kishës mbetën të paprekura. Gjashtëmbëdhjetë dekretet e Këshillit, me pak përjashtime, pasqyruan një lloj kompromisi të arritur mes progresistëve dhe konservatorëve.

VALA E BATICËS SË NDRYSHIMIT

Këshilli pasqyroj një shpërthim të rëndësishme nga fryma e zemëruar e Këshillit të Trentos dhe nga qëndrimi mbrojtës i Vatikanit I. Vatikani II e ktheu drejt botës fytyrën e katolicizmit roman jo me zemërim, por me shqetësim.

Puna e Këshillit ishte aq tronditëse, sa që lëshoi një valë të re batice për ndryshim në Kishë. Dhjetëvjeçari pas mbylljes së Këshillit, siç doli më vonë, ishte më i trazuari në historinë moderne të Kishës. Shumë piketa frymërore dhe fetare u hodhën poshtë kaq papritmas, sa që katolikët e zakonshëm mbetën në një gjendje çorientimi të plotë.

Vala e parë e përmytjes shpërtheu kur, pak kohë pas Këshillit, u paraqit liturgia e re. Meqë më parë iu ishte mësuar ta mendonin meshën si një paketë të pandryshueshme ceremonish, që rridhnin nga vetë Krishti, katolikët e zakonshëm nuk ishin të përgatitur intelektualisht, frymërisht apo emocionalisht, për atë që ndodhi. Ata panë se altari u zhvendos më përpara dhe se prifti tani drejtohej drejt bashkësisë; në vend që t’i pëshpëriste lutjet në latinisht, ai tani i lexonte me zë të lartë në gjuhën e popullit. Shumë prej ceremonive të vjetra u anuluan. Adhuresit kishin mësuar më parë që të mbanin një qëndrim lutës, duke mos e vënë fare re se cilin kishin pranë; por tani iu kërkohej që të ktheheshin dhe ta përshëndesnin njëritjetrin me një “shenjë paqeje”.

Megjithatë, çështja thelbësore përqendrohej te autoriteti i Kishës. Deri në ardhjen e papa Gjorit dhe Këshillit të Dytë të Vatikanit, katolikët normalë e merrnin strukturën autoritare të Kishës si diktat i zbulesës hyjnore. Ata e mendonin Papën si një lloj sundimtari mbinjerëzor, çdo fjalë e të cilit ishte urdhër i veshur me autoritet të mbinatyrshëm; madje, edhe peshkopi shihej me adhurim. Në këtë lloj situatë, të paktë ishin ata katolikë që i vinin në dyshim procedurat autokratike në Kishë, megjithëse të jashtëmve kjo iu dukej diçka mesjetare. Askush nuk guxonte

që ta sfidonte peshkopin, i cili e drejtonte dioqezën e vet si të ishte feudi i tij personal, apo priftin në udhëheqjen e famullisë.

Vatikanin II ushqeu shpresën e progresistëve, por ata e kuptuan shpejt se me gjithë fjalët e bukura të Këshillit, asgjë nuk ndryshoi në praktikë. Struktura bazë e Kishës së Romës mbeti piramidale, ku pushteti rridhte nga Papa, kreu i saj i pagabueshëm. Këshilli i Dytë i Vatikanit u përpoq që ta ruante autoritetin e tij absolut, dhe peshkopëve iu dha vetëm një pozicion konsultues, duke i lënë Papës dorë të lirë që t'i përdorte ose jo ata në qeverisjen e Kishës.

Në dritën e kuptimit të ri të Kishës të nxjerrë nga Këshilli, shumë katolikë menduan se këto struktura autoritare ishin të patolerueshme, dhe filluan që të ngrinin krye për reforma demokratike. Ata ngritën krye, demonstruan, bënë greva në kishë dhe përdorën shtypin.

Kisha e Romës arriti në një gjendje tensioni të jashtëzakonshme në vitin 1968, kur papa Pali nxori qarkoren *Humanae Vitae*¹²⁹⁰, në të cilën dënoi përdorimin e metodave artificiale të kontracepsionit. Me këtë gjë, ai vuri në rrezik autoritetin e vet, sepse këtë vendim e mori kundër shumicës dërrmuese të komisionit të tij për kontrollin e lindjeve. E gjithë kjo shkaktoi krizën më serioze të autoritetit papnor që nga koha e Luterit.

Dalëngadalë doli në skenë një mendim i fortë, i cili ishte kritik ndaj Papës, pasi ai nuk kishte vepruar në bashkëpunim me peshkopët, kur nxori qarkoren. Zëdhënësi më i spikatur i kësaj pikëpamjeje ishte kardinali Syënen¹²⁹¹, kryepeshkopi i Mehelënit¹²⁹² në Belgjikë, dhe njëri prej arkitektëve të Vatikanit II. Në fjalimet, konferencat e shtypit dhe shkrimet e tij, Syëneni bëri thirrje për t'i dhënë fund Papatit mesjetar, dhe nuk u lodh kurrë së ripërsërituri temën e tij: Papa nuk duhet të veprojë më sikur është jashtë Kishës, apo përmbi Kishën.

Po kaq serioze sa kriza e kontrollit të lindjeve ishte dhe ndalimi i divorcit nga Kisha. Sipas këtij ligji, asnjë martesë vërtet sakramentale mes katolikësh të pagëzuar nuk mund të zgjidhet, as nga vetë Papa. Në rastet kur partnerët nuk mund të jetojnë më dot në paqe së bashku, atyre mund t'u jepet leja nga Kisha që të ndahen, por pa të drejtën për t'u martuar sërish, për sa kohë që partneri tjetër është ende gjallë. Me gjithë vështirësitë e tmerrshme që krijoi kjo politikë për ata që vinin nga martesa të thyera, shumë pak vetë kishin guxuar që ta kundërshtonin këtë ligj deri në Vatikanin II.

Por, sapo fasada e pandryshueshmërisë dhe pagabueshmërisë filloi të thyhej nën trysninë e ngjarjeve pas përfundimit të Këshillit, një numër priftërinjsh dhe teologësh filluan që ta vinin në dyshim vlefshmërinë dhe urtësinë biblike të ligjit të ngurtë mbi divorcin. Ata donin që Kisha të vazhdonte të predikonte shenjtërinë e martesës si sakrament dhe si përkushtim për të gjithë jetën, por bënë thirrje për një qëndrim më elastik pastoral në rastet e çifteve, martesa e të cilëve dështonte.

KRIZA E IDENTITETIT

Për shkak të këtyre trazirave, Kisha pati një eksod masiv priftërinjsh, murgjish dhe murgeshash. Nga viti 1962 deri në vitin 1974, vetëm në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, numri i përgjithshëm i seminaristëve u ul me 31 përqind; nga viti 1966 deri në vitin 1972, rreth 8000 priftërinj amerikanë e braktisën shërbesën publike.

Shkaku kryesor i kësaj krize dukej se ishte çështja e identitetit të priftit. Çfarë do të thotë në fakt që të jesh prift? Shenjtëria që më parë e kishte qarkuar priftërinë dukej e çuditshme, kur e krahasoje me përshkrimet e Dhiatës së Re për një shërbenjës. Për më tepër, prirja demokratike në Kishë bëri që sistemi i kastës së vjetër për priftërinë të dukej mesjetar. Kur anëtarësia në kishë u bë çështje e përkushtimit personal në një shoqëri laike, më tepër se e tipit të të lindurit katolik, nevoja që prifti të mbante gjithë peshën e misionit të Kishës u venit.

Sipas kardinalit Syënen, konflikti mbi autoritetin në Kishë rridhte nga dy teologji të kundërta: Njëra e sheh Kishën mbi të gjitha, si bashkësi komunitetesh frymërore, të cilat mbahen të lidhura me njëra-tjetrën në thelb me anë të pranimit të epërsisë së Papës; ndërsa tjetra, tradicionalja, e konsideron Kishën si një supershtet mesjetar të qeverisur nga një monark absolut, qëllimi i së cilës është që t'ua imponojë vullnetin të gjithë anëtarëve dhe shoqërisë.

Kardinali Syënen gjeti shpresë për të ardhmen e Kishës në një lëvizje e re që theksonte krishterimin personal, Ripërtëritjen Karizmatike Katolike¹²⁹³. Udhëheqësit e saj i patën fillesat në pranverën e vitit 1966, kur dy laikë në fakultetin e Universitetit “Dukejn”¹²⁹⁴ në Pitsburg, Pensilvani, e kuptuan se iu mungonte forca e të krishterëve të hershëm për të shpallur ungjillin. Ata iu përkushtuan lutjes dhe e ndanë shqetësimin e tyre me persona të tjerë në fakultet. Pastaj, në gusht të vitit 1966, dy djem të rinj, pjesëmarrës në Kuvendin Kombëtar të Kursilos (një lëvizje rilindëse katolike, e cila lindi në Europë në fundin e viteve 1940), i paraqitën këtij rrethi një libër që i kishte sfiduar shumë: *Kryqi dhe krimi*¹²⁹⁵ nga protestanti Dejvid Uillkerson¹²⁹⁶. Pas kontakteve personale me karizmatikët protestantë në zonën e Pitsburgut, anëtarë të ndryshëm të trupës pedagogjike të “Dukejnit” morën pagëzimin pentekostal, që shënohej nga të folurit në gjuhë të panjohura. Nga mesi i shkurtit të vitit 1967, në atë që historianët e lëvizjes e quajnë “fundjava e Dukejnit,” ky përjetim i erdhi edhe një grupi studentësh dhe anëtarësh të trupës pedagogjike në një shkallë më të gjerë.

Lajmi i përjetimeve të Pitsburgut arriti shumë shpejt në Universitetin e NotrëDamit¹²⁹⁷, në lokalitetin Notrë-Dam¹²⁹⁸ të shtetit Indiana. Në shumë takime lutjeje në shtëpi, të nxitura dhe të ndihmuara nga anëtarët e Bashkësisë Protestante të Biznesmenëve për Ungjillin e Plotë¹²⁹⁹, shumë katolikë morën pagëzimin në Frymë.

Pak kohë pas Pashkëve, në kompleksin e studentëve të Notrë-Damit, u mbajt e para “Konferencë Pentekostale Katolike Kombëtare”. Në të morën pjesë rreth 100 studentë, priftërinj dhe anëtarë të fakultetit, kryesisht nga Notrë-Dami dhe nga shteti i Miçiganit. Ky takim u njoh gjerësisht dhe u bë një ngjarje e përvitshme. Të njëqindtë e 1967-ës u bënë 11,500 (përfshirë këtu 7 peshkopë dhe 400 priftërinj) në Konferencën e Gjashtë, në qershor 1972. Në atë kohë, pentekostalizmi katolik ishte një lëvizje e fuqishme ndërkombëtare, dhe njëhej me emrin Ripërtëritja Katolike Karizmatike.

Me mbylljen e viteve '70, Kisha e Romës ishte përpjekur në shumë mënyra që të dilte sadopak nga muret e sigurta të fortesës së vet mesjetare. Ashtu si “vëllezërit e ndarë” protestantë, ajo zbuloi se udhëtimi përmes epokës së ideologjive është një shtegtim i rrezikshëm dhe shpesh i paqartë.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Abbott, Walter M., ed. *The Documents of Vatican II*. New York: Guild Press, 1966.

Berkouwer, G. C. *The Second Vatican Council and the New Catholicism*. Grand Rapids: Eerdmans, 1965.

Dolan, John P. *Catholicism: An Historical Survey*. Woodbury, NY: Baron's Educational Series, 1968.

Gillis, Chester. *Roman Catholicism*. New York: Columbia University Press, 1999.

McCarthy, Timothy. *The Catholic Tradition: Before and After Vatican II, 1878–1993*. Chicago: Loyola University Press, 1994.

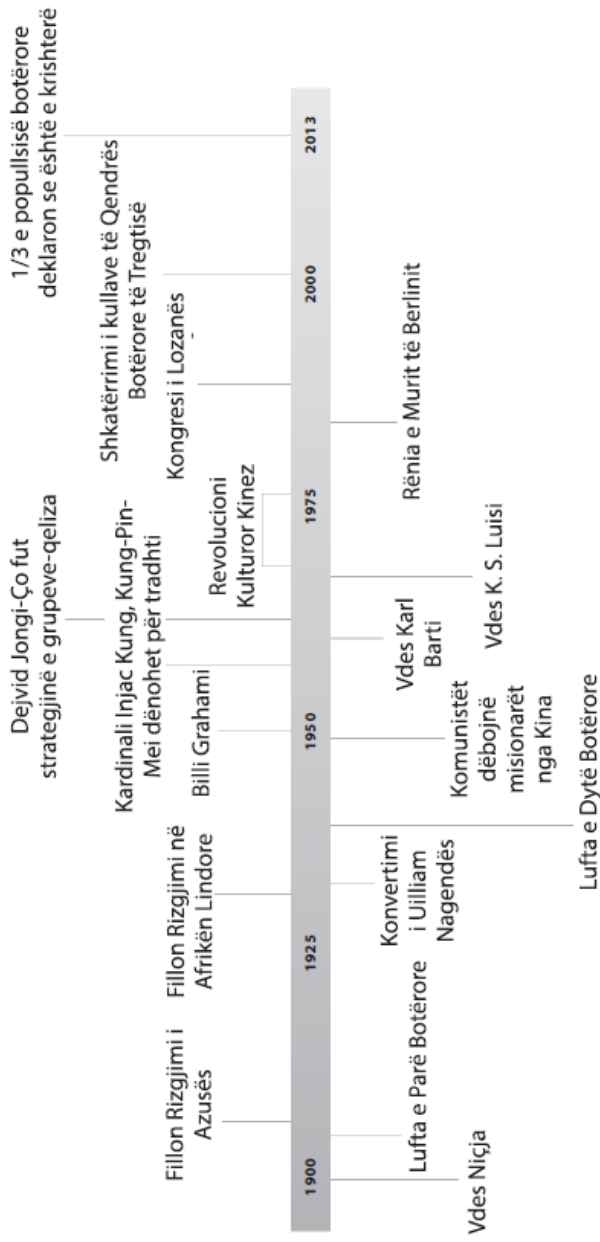
Ranaghan, Kevin and Dorothy. *Catholic Pentecostals*. New York: Paulist Press/Deus Books, 1969.

Epoka e shtrirjes mbarëbotërore dhe zhvendosjes

1900 -

Në njëqind vjetët e fundit, janë bërë të krishterë më shumë se kurrë më parë. Kur përqendrohesh në zgjedhjen e besimit ungjillor, është e vërtetueshme se në njëqind vjetët e fundit ka ndodhur më shumë se ç'ka ndodhur më parë në të gjithë historinë e kishës. Shtytja e madhe misionare në fund të shek.XIX dhe në fillim të shek.XX ka kontribuar në këtë rritje të madhe të vrullshme e të menjëhershme në jug të Ekuatorit. Tashmë rritja e re duket se ka karakterin e saj dallues dhe nxitjen e dhënë nga Fryma. Për ironi, bastionet e dikurshme të misionit të krishterë në Europë dhe në Amerikën e Veriut janë të përgjumura dhe në rënie. Historia do ta tregojë nëse qendrat e reja të krishterimit në Botën e Tretë dhe më tej mund ta ruajnë me besnikëri një karakter të krishterë, dhe të dëshmojnë për këtë vepër të pashembullt të Frymës. Gjithashtu, koha do ta tregojë nëse shenjat e rizgjimit shpirtëror do të rizgjojnë një dëshmi besnike në Perëndim. Pa rizgjim shpirtëror, etiketa “postkristian” do të bëhet më e përshtatshme me kalimin e kohës.

Epoka e shtrirjes mbarëbotërore dhe zhvendosjes

Kapitulli 46

KRISHTERIMI NË PERËNDIM

Rënia dhe rindërtimi

Gjendja e fesë në Perëndim është shumë e paqartë. Mendimet për këtë janë të shumëllojshme. Disa persona besojnë se ndikimi i krishterimit mbi kulturën është diçka që i përket së kaluarës. Shumë njerëz e përshkruajnë Perëndimin me termin “paskristian”. Të tjerë akoma duket që mendojnë se kisha ungjillore ka fituar, në kuptimin që njerëzit sot do ta identifikonin besimin ungjillor si “të krishterë”, në dallim nga liberalizmi. Të tjerë, plotësisht të informuar për numrat në rënie të pjesëmarrjes në kisha, kanë përshtypjen se Amerika e Veriut është në mëdysheje nëse do të marrë pjesë apo jo në një vepër tjetër të madhe të Frymës. Po të flasim në terma të Librit të Zbulesës, shumë persona në kishë janë të pasigurt nëse ata janë Izraeli i ri apo Babilonia e vjetër. Të dyja drejtimet kanë nevojë që të eksplorojnë. Sidoqoftë, së pari, ne duhet të përpiqemi që të rrokim disa tipare të shekullit të njëzetë dhe të historisë së tij.

Kur nisi shekulli i njëzetë, të krishterët konservatorë “u ndeshën” me të krishterët progresistë apo liberalë, të cilët dukej se po pushtonin kulturën. Liberalët shfrytëzuan një ndjenjë përparimi moral dhe frymëror, e cila po priste që të lulëzonte në qytetërimin perëndimor. Këta liberalë pretendonin se po rroknin vizionin dhe kauzën morale të Jezusit, pa u shpërqendruar nga doktrina e shtrembëruar, si dhe nga liturgjia e besimtarëve me mendësi tradicionale. Të tjerë liberalë e pranuan me bujari aftësinë e sinqertë dhe autentike fetare që ka në vetvete çdo person individual; ata arsyetonin se, ndërkohë që shprehja e jashtme mund të jetë e ndryshme për budistët dhe baptistët, përvoja e brendshme fetare ishte njëlloj në thelb. Këto ide progresive dukej se zotëronin një pjesë të madhe të kulturës së Europës Perëndimore dhe Veriore, si dhe të Amerikës së Veriut. Shumë institucione me ndikim në Perëndim, siç ishin universitetet, u karakterizuan nga këto prirje ose u dhanë pas një materializmi, i cili i hidhte poshtë qeniet frymërore. Konservatorët iu përgjigjën sfidës me zjarr rizgjimi dhe me forcë intelektuale. Lëvizja fundamentaliste e kundërshtoi mësimin liberal aq mirë sa mundi (megjithëse, ndryshe nga ç’pritej, ata kishin të përbashkëta shumë koncepte të rëndësishme të modernitetit).

Përgjigjja më efektive dukej se qëndronte te predikimi. Disa studiues llogarisin se një milion njerëz i janë përgjigjur thirrjes ungjillore të Billi Sandeit¹³⁰⁰. Ungjilltari më i frytshëm, Billi Grahmi, e shpalli ungjillin anë e mbanë botës. Zëri më efektiv për sa i përket apologjisë, K.S. Luisi¹³⁰¹, vinte nga sallat e universitetit për të artikuluar një pasqyrim të pikëpamjeve tradicionale të krishtera. Teologu me më tepër ndikim ishte Karl Barti. Megjithëse nuk ishte ungjillor konservator, ai i shërbeu me efektivitet kauzës së tyre, duke e thirrur kishën dhe botën akademike sërish te zbulesa, në dritën e mizorive të religjionit të krijuar nga njerëzit përgjatë dy luftërave botërore.

Në kohën e K.S. Luisit dhe Billi Grahmit, peizazhi kishte ndryshuar. Dy luftëra botërore kishin shfaqur një ligësi vdekjeprurëse, e cila i rëndonte optimizmit të përparimtarëve. Për një periudhë, ungjillorët dukej se i kishin eklipsuar kundërshtarët e tyre liberalë me njëfarë ndjenje sigurie se mesazhi konservator kishte fituar. Pas luftërave, ishte bërë e qartë se ungjillorët po përballeshin me armiq të tjerë, duke kontribuar kështu në një venitje a tranzicion të madh të besimit drithërues të krishterë. Teoricienët ia atribuojnë një larmie faktorësh këtë ndjenjë rënieje. Disa prej tyre thonë se një shqetësim pa mbarim për të rendur pas kënaqësive dhe për të përmbushur dëshirat individuale, bëri që ndjenja e komunitetit dhe e vlerave morale të pësonte rënie. Begatia ka dhënë një standard gjithnjë e më shumë në rritje për t'i shkuar nga pas. Shumë njerëz kanë vënë re se edhe “të kamurit”, edhe “të skamurit” e përqafojnë këtë përpjekje të pambarimtë për të përfutur të mira materiale: një dështim i virtytit, i cili quhet *konsumizëm*. Me disa përjashtime, kishat e bekojnë këtë përpjekje ekonomike dhe i shmangen mësimit të Jezusit për sa i përket parasë.

Teknologjia luan një rol të sajën në jetën e përditshme të perëndimorëve, rol i cili do të ishte i vështirë për t'u imagjinuar vetëm pak vite më parë; shekulli i njëzetë pa daljen në skenë të televizionit dhe të rrjetit të mahnitshëm të materialeve që mund të arriheshin me anë të kompjuterit. iPhone-i doli për publikun në vitin 2007 dhe tashmë është bërë mjet standard për pjesën më të madhe të studentëve. Telefonat inteligjentë (*Smart phone*) sigurojnë një lidhje individuale, private, të lëvizshme, për argëtimin, informacionin dhe reagimet sociale të çastit apo lidhjet sociale të çastit me shikues të tjerë.

Teknologjia është pjesë e një prirjeje globalizimi, e cila po e ndryshon biznesin dhe po krijon një kulturë të përbashkët, sidomos për të rinjtë. Se cili do të jetë hapi tjetër i teknologjisë, nuk dihet, dhe pasojat e saj janë gjithashtu të mistershme. Disa persona e shohin atë si një njohuri demokratizuese: ajo e vendos informacionin në dispozicion të më shumë njerëzve, ashtu siç ndodhi edhe me shtypshkrimin. Provat i çojnë të tjerë persona që të arrijnë në përfundimin se teknologjia moderne e komunikimit bën që njerëzit të vuajnë nga një aftësi më e ulët për t'u përqendruar,

si dhe nga një rënie e krijueshmërisë. Duke pasur aftësinë për të bërë të mirën dhe të keqen, ajo mundet që thjesht ta mishërojë dhe përkeqësojë kulturën e përqendruar tek vetja, të cilën e kemi vënë re edhe më lart. Të tjerë akoma thonë se fajin e ka kisha. Ajo duket se shpesh është vetëm një pasqyrim i kulturës rreth saj dhe jo një katalizatore e ndryshimit. Laicizimi është një nga emrat dhe përshkrimet e shumta të kësaj venitjeje të besimit.

LAICIZIMI

Kuptimi modern i laicizimit ka një histori të ndërlikuar. Një koncept kryesor për të kuptuarit e sotëm është se një person mund ta dallojë qartë atë që është fetare nga ajo që është jofetare. Kjo mund t'u duket e çuditshme atyre lexuesve që janë mësuar me këtë ide, por dikur në historinë e njerëzimit, ndjekja e njohurisë për Perëndinë mendohej se ishte një përpjekje, e cila kërkonte që t'i përkushtoheshe një aventure që zgjaste sa vetë jeta, duke shfrytëzuar çdo fushë të diturisë. Njohja e Perëndisë kërkonte një stil të dallueshëm jete, praktika të shenjta dhe një komunitet të ri. Sot, njohuria mendohet se është një orvatje intelektuale apo akademike, e cila nuk kërkon as konvertim e as besim te Perëndia! Madje, disa persona pretendojnë se përkushtimet fetare nuk e lejojnë apo e pengojnë ndjekjen intelektuale të idesë së Perëndisë. Për këtë ndryshim, studiuesit ua hedhin fajin lëvizjeve të ndryshme: skolastikës mesjetare ose kolapsit të saj (paraqitja e Perëndisë thjesht një faktor që ndikon mes shumë syresh), skolastikës protestante (të mbështeturit mbi stërvitjet e thata intelektuale), dhe daljes në skenë e shtetit-komb (duke e cunguar kështu idenë e Perëndisë dhe arenës ku Ai mund të shërbejë). Por ndoshta secili prej këtyre kontribuon në rrethanat e sotme, ku ne e shohim fenë si një trup të dallueshëm njohurie, i cili shoqërohet e është i ngjashëm me biologjinë ose me fizikën, dhe i përket një sferë qartësisht private apo personale.

Në botën e sotme, *laicizimi* u referohet lëvizjeve, të cilat dëshirojnë ta eliminojnë apo ta kufizojnë ndikimin e fesë. Laikja dhe fetarja janë të përpjesëtuara në mënyrë të anasjelltë; aty ku po fiton terren feja, po humb terren laicizimi, dhe anasjelltas. Në këtë klimë, kritikët me mendësi laike pasqyrojnë një skenar që i ka rrënjët në iluminizëm; meqë pjesa më e madhe e botës shpjegohet me anë të sqarimeve natyrore, njerëzit do të kuptojnë më në fund se nuk kanë nevojë për një kategori për të mbinatyrshmen. Zërat armiqësorë kundër fesë nuk e shohin besimin thjesht si të panevojshëm, por si të keq; këta zëra të zemëruar pohojnë se feja është

shkaku kryesor për pjesën më të madhe të problemeve me të cilat është përballur bota. Të themi të drejtën, kisha është përballur me ateistë më të zgjuar; por armiqësia e ateistëve dhe laikëve të sotëm bën thirrje për heqjen e fesë, madje dhe heqjen e krishterimit nga informacionet zyrtare për publikun. Përshkrimi i kulturës perëndimore si “kristofobike” nuk është ndonjë ekzagjerim i madh.

Ateistë më të zgjuar

Dejvid Bentli Hart¹³⁰², në librin e tij “Zhgënjimet e një ateisti: Revolucioni i krishterë dhe armiqtë e tij elegantë”¹³⁰³, vë re se kritikët e ashpër të kohëve të fundit ofrojnë një lexim të së kaluarës, i cili nuk përputhet me realitetin. Ata ia hedhin fajin fesë në përgjithësi dhe krishterimit në veçanti, për çdo gjë të keqe të njohur nga njeriu. Niçja¹³⁰⁴ ishte më i mençur dhe i arsimuar më mirë. Marrëzia e “njeriut të çmendur” të Niçes nuk qëndronte në faktin se ai mohonte ekzistencën e Perëndisë. Niçja mendonte se pjesa më e madhe e njerëzve të arsimuar kishin reshtur së besuari te Perëndia. Kultura e dënoi “mohimin e Perëndisë”, për shkak se kjo gjë nuk kishte mundësi që të përputhej me pasojën e të vazhduarit pa Perëndinë.

Niçja e dinte se i gjithë vizioni moral i qytetërimit perëndimor i kishte rrënjët në një koncept të veçantë të Perëndisë, dhe se parimet morale të Perëndimit do të duhej që të riformuloheshin tërësisht. Për shkak se Niçja e njihte historinë e Perëndimit, përfundimi i tij të çon në drejtim të kundërt me kritikët e sotëm. Besimi te Perëndia nuk përbën thjesht problemin me vizionin e madh perëndimor të parimeve morale. Perëndia është themeli, pa të cilin vlerat perëndimore mbeten të pambështetura.

Allister Mek-Grathi¹³⁰⁵ mendon se retorika armiqësore vjen nga paniku: Krishterimi po rritet, dhe një numër i pashembullt shkencëtarësh të nivelit botëror po e pranojnë Perëndinë. Këto fakte i kundërshtojnë mitet e përhapura laike se arsimimi do t’i largojë njerëzit nga Perëndia.

Ndoshta po aq shqetësuese sa armiqësia ndaj besimit është dhe indiferenca ndaj krishterimit. Kultura në tërësi duket se nuk e vëren një gjë të tillë; gjuha e Biblës që dikur karakterizonte diskutimet e të gjithë qytetarëve të arsimuar, tani duket se mungon në jetën e përditshme. Studime të shumta tregojnë se besimtarët kanë më pak njohuri dhe përkushtim për disa mësimet thelbësore të krishtera, sesa kanë pasur më parë. Ata që vazhdojnë t’i mbrojnë doktrinat ose mësimet e krishterimit, ndryshe nga ç’pritet, ofrojnë shpjegime laike dhe e shndërrojnë krishterimin në një

version të sponsorizuar nga Perëndia për terapi ndaj vetes. Një shprehje e qartë e laicizimit është rënia në pjesëmarrjen dhe anëtarësinë në kishë. Europa, në veçanti, raporton se pjesëmarrja në kishë është dhjetë përqind e popullsisë, dhe në disa vende kjo është nën pesë përqind. Kjo rënie është edhe më e habitshme, duke pasur parasysh se kishat më të mëdha në shumë kryeqytete europiane drejtohen dhe frekuentohen nga emigrantë, të cilët vijnë nga Bota e Tretë.

NDRYSHIMI TE TË KRISHTERËT PERËNDIMORË DHE KISHAT PERËNDIMORE

Pasojat e rritjes së laicizmit sollën ndryshime të befta për kishën në Perëndim. Mes kishave të privileguara të linjës kryesore të protestantizmit - episkopalianëve, metodistëve, presbiterianëve, Kishës së Bashkuar të Krishtit, grupimeve kryesore luterane, dhe Kishës së Krishterë (Dishepujt e Krishtit) - ndikimi ishte përgjithësisht negativ. Ato konsideroheshin si simbole të një të kaluarë të vjetër, të institucionalizuar, por që nuk kishin më ndikim. Si rezultat, grupimet kryesore panë një rënie në financa dhe në numër, duke filluar që nga mesi i viteve '60 e më tej, gjë që tregonte se këto kisha e kishin humbur rolin e protagonistit dhe “po dilnin mënjatë”.

Në ndryshim të plotë me to, protestantët konservatorë, duke përfshirë këtu grupimet ungjillore, fundamentalistët, karizmatikët dhe pentekostalët, në përgjithësi po lulëzonin. Për të marrë një shembull të spikatur për këtë epokë, Asambletë e Perëndisë u katërfishuan në numër, nga 500,000 besimtarë në më tepër se katër milionë. Me ardhjen e vitit 1990, edhe numrat në katolicizmin roman në Shtetet e Bashkuara të Amerikës ishin rritur në pesëdhjetë e pesë milion persona. Numri i madh i këtyre katolikëve të rinj shpjegohet me rritjen e jashtëzakonshme të popullsisë latine¹³⁰⁶ në SHBA. Më shumë se një e treta e Kishës Katolike Romane në Amerikë tashmë vjen nga popullsia hispanike. Kishat konservatore shpjegojnë se numrat e tyre të qëndrueshëm dhe në rritje ishin për shkak të besnikërisë ndaj besimit, si dhe ndaj Shkrimit të Shenjtë; të tjerë përfshinin në këtë shkak edhe konceptin se kishat konservatore jepnin përgjigje solide dhe organizoheshin në mënyra efektive.

PËRGJIGJET UNGJILLORE: SHPËTIM, RIMARRJE DHE LIDHJE ME REALITETIN

Kishat konservatore së bashku dhanë tri shkaqe për përparimin e laicizmit. Njëri shkak i kishte rrënjët në një pritje spekulative të fundit të kohërave ose të paktën të fillimit të fundit të kohërave. Në këtë ide të përhapur, bota e kohës shihej gjithnjë e më tepër e humbur dhe që nuk kishte të bënte shumë me planin e Perëndisë për kishën. Besohej se Rrëmbimi i kishës do të ndodhte shumë shpejt, për shkak të së ligës në rritje dhe të prishjes morale. Hal Lindseji¹³⁰⁷ botoi një sërë librash shumë të shitur, midis të cilëve: *I ndjeri planeti madhështor Tokë*¹³⁰⁸ dhe *Satani është shëndoshë e mirë në planetin Tokë*¹³⁰⁹. Këta libra krijuan një shpresë të singertë se Jezusi mund të vijë nga çasti në çast; ky ndërgjegjësim i rritur tregonte se shpengimi i botës së rënë në mëkat ishte i kotë.

Shërbesa, po ashtu si edhe misioni, duhet të ketë si synim që t'i përgatisë shpirtat para se të vijë fundi. Madje edhe disa kritikë të krishterë menduan se ky entuziazëm ungjillor mori dritëhije gnostike, për arsye se ai e zhvlerësonte krijimin e Perëndisë dhe synimin e Tij për ta shpenguar atë; edhe trupi, edhe shpirti, duhej të shpengoheshin. Pas disa dekadash me afate të humbura për kthimin e Jezusit, lëvizja e humbi vrullin, megjithëse cilido prej titujve të gazetave që flasin për Lindjen e Mesme apo Bashkimin European mund ta zgjojë këtë mendësi dhe të japë mundësi për shkrimin e një libri tjetër, që ta përditësojë situatën. Ungjillorët nuk e braktisën qëndrimin e tyre ndaj së ardhmes, por në përgjithësi ata arritën të kuptojnë se të paktën e kishin zbatuar atë koncept në një mënyrë të dyshimtë. Ndoshta në kontradiktë me qëndrimin e mëparshëm, disa personalitete nga i njëjti grup morën pjesë te qëndrimi i radhës, duke u përpjekur që të kundërshtonin pohimet e krishtera për botën dhe kombin. Qëndrimet u përzien së bashku në praktikë.

Qëndrimi i radhës ishte që të ndesheshin me forcat laike në terrenet politike dhe kulturore. Xherri Faluelli¹³¹⁰ ishte pastori i Kishës Baptiste të Rrugës “Tomas” në Linçburg, Virxhinia, por, pasi krijoi një grup veprimtar politik të quajtur “Shumica morale”, në vitin 1979, u bë zëdhënësi i parë i njohur për të ashtuquajturën “Të drejtë fetare”. Kjo etiketë përmblihte një koalicion të gjerë të krishterësh fundamentalistë, pentekostalë, ungjillorë dhe katolikë, të cilët, të shtyrë nga shqetësimi për rrënimin e parimeve morale amerikane, ishin bërë mjaft aktivë në arenën politike. Thelbi i lëvizjes ishte një aleancë e gjerë grupesh, e udhëhequr nga “Shumica morale”. Të mbledhur rreth një programi, i cili mbronte vlerat morale tradicionale dhe qëllimet politike konservatore, ishin: “Zëri i krishterë”¹³¹¹, i udhëhequr nga Robert Grenti¹³¹²; “Gratë e shqetësuar për Amerikën”¹³¹³, nën udhëheqjen e Beverli Lahejit¹³¹⁴; dhe “Këshilli i lirisë”¹³¹⁵, i formuar nga Pat

Robertsoni¹³¹⁶, një ungjilltar televiziv, i cili ishte një ndër emrat (që nuk fitoi) e kandidatëve për president nga Partia Republikane, për zgjedhjet e vitit 1988.

Pasioni për të drejtën fetare gjendej në perceptimin e këtyre personave se Shtetet e Bashkuara të Amerikës po binin nën ndikimin e humanizmit laik, dhe se vlerat tradicionale të familjes po sulmoheshin nga mediat dhe nga shkollat publike. Ky reagim i ri konservator duket se u ndez nga një varg çështjesh të mëdha kombëtare. Së pari, në vitin 1973, vendimi i Gjykatës së Lartë të SHBA-së për çështjen *Rou kundër Ueidit*¹³¹⁷ mbrojti zonjushën Xhejn Rou, një grua e re, e pamartuar, nga Teksasi, duke thënë se e drejta e saj për privatësi përfshinte gjithashtu të drejtën që ajo ta ndërpriste shtatzaninë e saj nëpërmjet abortit. Shumë katolikë dhe protestantë, të cilët besonin se jeta njerëzore fillon që në ngjizje, u tronditën dhe u shqetësuan nga ky vendim. Së dyti, në vitin 1978, një propozim për votim në Kaliforni u përpoq që ta zgjeronte mbrojtjen ligjore ndaj homoseksualëve. Kur një grup pastorësh konservatorë u organizuan që ta kundërshtonin këtë masë, Shërbimi i Brendshëm i të Ardhurave¹³¹⁸ i paralajmëroi se, për shkak të aktivitetit të tyre politik, rrezikohej statusi që kishin kishat për përjashtim nga taksat. Pastorët menduan se kjo ishte një arsye e mjaftueshme për të formuar “Zërin e krishterë”. Ata nuk pranonin që të hiqnin dorë nga kjo betejë. Në fund, erdhi beteja për Amendamentin e të Drejtave të Barabarta¹³¹⁹, lëvizja që u jepte grave mbrojtjen ligjore të një amendamenti të Kushtetutës. Si shumë të krishterë konservatorë, Xherri Faluelli iu kundërvu fjalëve të amendamentit të miratuar nga Kongresi. Ai mendonte se kjo gjë do të lejonte martesat homoseksuale dhe birësimet e fëmijëve nga këto martesë, dhe do të bënte që gratë të rekrutoheshin në shërbimin ushtarak. Prandaj, në Virxhinia, ai luftoi me sukses kundër miratimit të amendamentit.

Këto tri çështje - aborti, të drejtat e homoseksualëve dhe feminizmi - shërbyen për t'i mobilizuar të krishterët konservatorë për beteja në arenën politike, të cilat shpejt u zgjeruan për të përfshirë edhe çështje të tjera morale dhe politike. Për të arritur qëllimet e veta, “E drejta fetare” u mbështet fuqimisht në shërbesat e ungjilltarëve në televizion. *Ora e ungjillit të lashtë*¹³²⁰ nga Faluelli, si edhe “Rrjeti Transmetues i Krishterë” (CBN)¹³²¹ dhe *Klubi 700*¹³²² të Robertsonit, transmetuan në radio dhe televizione një numër programesh të sponsorizuara nga të krishterët, në përkrahje të moralit dhe programit politik konservator. Në radio, një folës, i cili ishte psikolog fëmijësh, dr. Xhejms Dobsoni¹³²³, e shndërroi shërbesën e tij radiofonike “Fokusi te familja”¹³²⁴ në një zë të fuqishëm për vlerat tradicionale familjare. Dhe ndoshta ç'është më e rëndësishme nga ana politike, këto grupe ia dolën që të edukonin dhe të mobilizonin fundamentalistët dhe pentekostalët, një segment i popullsisë amerikane, i cili më parë nuk kishte qenë aktiv nga ana politike.

Një qëndrim i tretë ka të bëjë me një tjetër ndryshim të kursit të veprimit apo të strategjisë. Ungjillorë të shumtë në numër synonin që të ishin më pak kundërvënës dhe do të përpiqeshin që të përballeshin me kulturën e re e në ndryshim sipas kushteve të saj. Këta frekuentues të kishave vunë në dukje faktin se ata iu shërbenin njerëzve që ishin brenda moshës kur një individ mund ta shprehte lirisht veten. Ata krijuan kisha tërheqëse për pjesëmarrësit, gjë që e bëri fenë një çështje pothuajse tërësisht zgjedhjeje personale. Me dëshirën që të ungjillëzonin, praktikuesit e këtij qëndrimi bënë analiza të tregut, duke u përpjekur që të ofronin një përvojë, e cila do të pëlqej nga audienca që synohej të arrihej. Disa krijuan një përvojë që do të ishte e këndshme për atë person që i kthente sytë nga feja. Një larmi e gjerë kishash përshtatën qëndrimin të vetëshërbimit praktik; u përqaftua një version i veçantë i alegorisë, për të nxjerrë teknika nga Bibla, të cilat u bënë papritur manual për të arritur suksesin në jetë.

Dukuria e megakishave¹³²⁵ ilustron qëndrimin e tretë për përpjekjet që u bënë në mënyrë që të arrihej një lidhje e përshtatshme me njerëzit. Me rënien e denominacioneve në jetën publike amerikane dhe privatizimin gjithnjë e më të madh të fesë, kishat e mëdha fituan një pjesë gjithnjë në rritje të popullsisë që shkonte në kishë në Amerikë ose, siç e quajnë disa në mënyrë popullore: “tregun fetar”. Këto kisha të mëdha u rritën pjesërisht për shkak se e kishin hedhur poshtë imazhin negativ të krishterimit denominacional dhe ngaqë tërhiqnin shijet fetare të kohës. Ashtu si gjashtëdhjetë e gjashtë milionë anëtarët e brezit të pasluftës, megakishat pëlqenin që ta quanin veten të pavarura dhe tepër të individualizuara.

Shërbesat e së dielës në mëngjes nëpër këto kisha ndiqeshin nga mijëra njerëz. Por ndërtesat e këtyre kishave mbusheshin edhe gjatë javës me njerëz që ndiqnin klasat e mësimave të Biblës, që merrnin pjesë në grupet e mbështetjes për besimtarët, që shkonin në ekskursione për të moshuarit, në mësimet praktike për rënien në peshë dhe në veprimtaritë për fëmijët. Tërheqja e shijeve të kohës u zbulua se kishte disa karakteristika të përbashkëta: Së pari, këto bashkësi rrallëherë mbanin etiketa denominacionale. Ato preferonin në tabela emrat “kishë”, “qendër” apo “komunitet”. Emri ishte simbol i hapjes së tyre ndaj njerëzve me sfone dhe probleme të ndryshme: divorc, narkomani dhe depresion. Së dyti, adhurimi në këto bashkësi të mëdha dallohej nga një ritëm i shpejtë entuziast fetar dhe shumë popullor. Zgjedhja e muzikës ka qenë ndikuar shumë nga industria e muzikës komerciale të krishterë. Së treti, ato u mbështetën në shërbesën joshëse të ndonjë predikuesi me personalitet tërheqës. Predikimet theksonin zbatimin e Biblës në jetën e përditshme. Së katërti, këto kisha të mëdha japin imazhin e një efektiviteti dhe pjesëmarrjeje të gjerë. Ndërtesat ishin shpesh të reja; trupa e predikuesve ishte e trajnuar mirë dhe e frytshme; shërbesat ishin në dispozicion të çdo nevojë të imagjinueshme.

Historianët kanë prirjen që ta shikojnë këtë zhvillim si një tjetër shembull të *privatizimit* të besimit nga ana e amerikanëve. Edhe në nxitjen e një turme të madhe, pjesëmarrësit nëpër megakisha kërkonin një besim që t'u shërbente për jetën private: ndihmë për rritjen e fëmijëve, për unitetin familjar dhe emocionet personale. Pjesëmarrësve të rregullt e të vjetër të kishave, këto megakisha iu dukeshin të hapura, në krahasim me kishat e vogla të lagjeve ku ata kishin marrë pjesë më parë. Amerikanët kërkonin një shtëpi të tyre, një mjet transporti privat, një kopsht privat, një lavanderi private dhe dyqane me vetëshërbim. Edhe brenda vetë familjeve, amerikanët kishin filluar që të kërkonin që çdo anëtar i familjes duhej të kishte një dhomë më vete, madje edhe nga një televizor, telefon dhe makinë më vete, të paktën kur kjo gjë ishte e mundur ekonomikisht.

Shumë megakisha vazhdojnë që të lulëzojnë, por shumë të tjera janë në vend numëro. Një brez i ri mundet që fare mirë të kërkojë një komunitet, për të kompensuar individualizmin dhe izolimin në të cilin ndodhet; disa kisha synojnë një përqasje të re, e cila do ta tërheqë brezin që po del. Qindra kisha të reja u shfaqën kudo nëpër Mbretërinë e Bashkuar dhe në SHBA, dhe të gjitha kishin si qëllim që të arrinin brezin postmodern. “Ata që nuk arrijnë t'i ndryshojnë mënyrat e tyre të shërbesës, - thoshin zërat e rinj, - rrezikojnë që ta fshehin ungjillin pas formave të mendimit dhe mënyrave të shprehjes, të cilat nuk komunikojnë më me brezin e ri që po del.” Kishat që po mbilleshin theksonin me qëllim ndjenjat dhe dhembshurinë, dhe jo anën racionale e të mendimit linear, theksonin përvojën personale, dhe jo të vërtetat e sugjeruara, përfshirjen, dhe jo përjashtimin, pjesëmarrjen në adhurimin e përbashkët, në kontrast me individualizmin e megakishës, ku shpesh je i humbur në turmë.

SHENJA PËR T'U PASUR PARASYSH

Ka disa shenja të qarta, të cilat tregojnë se përpjekjet konservatore ungjillore (për t'u përgatitur për shpëtim frymëror nga një botë, e cila po vdes, apo për t'i rikthyer një karakter të krishterë kombit me fitore politike, a për t'u lidhur me kulturën e humbur) nuk e kanë frenuar baticën e laicizimit. Shumë shenja të ndryshme të marra së bashku, tregojnë se “feja e kohës së vjetër” mund të jetë duke lëvizur me shpejtësi drejt një statusi minoriteti brenda kulturës. Konservatorët nuk mund ta shohin më rënien e pjesëmarrjes në kisha si një problem të kishës liberale apo të rrymës kryesore të saj.

Kur shumë denominacione nisën që të pakësoheshin në numër, dolën në pah disa pyetje shqetësuese: A do ta ndjekin edhe denominacionet konservatore rënien e kishave liberale? A do t'i ngjante peizazhi i krishterimit në Amerikën e Veriut atij që ishte tashmë në Europë? Konservatorët nuk mund të gjenin më ngushëllim në rëniet e ngadalta të fillimit të viteve '90. Statistika të kohëve të fundit nga Qendra kërkimore "Pju" e vlerësojnë vetidentifikimin e njerëzve me një fe të caktuar në pikën e tij më të ulët që nga viti 1930, kur janë marrë të dhënat më të hershme nga kjo qendër. Tani, një ndër pesë amerikanë pohon se nuk është anëtar i asnjë feje; ndërsa, për të rriturit nën moshën tridhjetë vjeç, numrat rriten duke shkuar në një të tillë ndër tre persona. Gjithashtu, të krishterët konservatorë kanë humbur terren për sa u përket tri nismave që kishte si objektiv "E drejta fetare": aborti, të drejtat e homoseksualëve dhe feminizmi. Kufizimet ligjore për martesën brenda së njëjtës gjini u dëmtuan rëndë në qershorin e vitit 2013. "Propozimi numër tetë i Kalifornisë"¹³²⁶ dhe "Akti për mbrojtjen e martesës"¹³²⁷ u pezulluan për shkak të veprimit të Gjykatës së Lartë. Përveç kësaj, besimtarët konservatorë në Perëndim ndihen të kërcënuar nga disa çështje që janë në zhvillim e sipër.

BETEJAT NË VAZHDIM

Institucionet e familjes dhe të martesës kanë vuajtur. Konceptet tradicionale të çifteve që të martohen para se të jetojnë së bashku dhe natyra e qëndrueshme e martesës nuk pranohen në mënyrë të vazhdueshme nga kultura më e gjerë ose nga anëtarët e kishës së krishterë. Kultura e përgjithshme e braktisi idenë tradicionale të martesës shumë kohë para se ajo të rrethohej nga interesat e së njëjtës gjini. Natyrës së prishur të vatrës familjare i shtohen edhe familjet me një prind të vetëm (të cilat janë një ndër pesë) dhe gratë që dalin në punë (të paktën dyzet përqind e forcës punëtore).

Mëngjesin e 11 shtatorit 2001, amerikanët u përballën fort me terrorizmin radikal. Ata kuptuan se feja, madje zelotët fetarë do ta karakterizonin peizazhin politik në të ardhmen që kishin përpara. Dy aeroplanë të mbushur me karburant u përplasën me dy kullat e Qendrës Botërore të Tregtisë në Nju-Jork. Në vitin 1993, nuk ia kishin dalë dot t'i shembnin, kurse kësaj radhe ia dolën me sukses. Një aeroplan i tretë fluturoi dhe goditi ndërtesën e Pentagonit, kurse pasagjerët e një aeroplanit të katërt, i cili synonte të godiste Shtëpinë e Bardhë, luftuan me grabitësit,

para se ai të rrëzohej në jugperëndim të Pensilvanisë. Pothuaj çdo amerikan mund të shohë me sytë e mendjes rrëzimin e ndërtesave të Qendrës së Tregtisë.

Brenda pak ditësh nga 11 shtatori, presidenti Xhorxh U. Bush¹³²⁸ u shpalli luftë terroristëve dhe, pasi u formua një koalicion, i cili ishte përgjithësisht nga vendet perëndimore, Presidenti - që kishte më pak se një vit në detyrë - dërgoi trupa në Afganistan, ku terroristët e quajtur talebanë¹³²⁹ kishin gjetur një strehë të sigurt dhe një vend stërvitjeje. Me bashkëpunimin e disa krerëve kyçë afganë, koalicioni i udhëhequr nga amerikanët ishte në gjendje që ta rrëzonte regjimin taleban dhe t'i largonte ata nga pushteti brenda disa muajve. Osama bin Ladeni¹³³⁰, drejtuesi i xhihadistëve më famëkeqë, u gjet më vonë dhe u vra, por vetëm pasi kishte frymëzuar dhe drejtuar sulme të tjera kundër “të pafeve”.

Disa muaj më vonë, në Kabul, kryeqyteti afgan, u vendos një qeveri e re. Pastaj koalicioni i luftës kundër terrorit, i udhëhequr nga amerikanët, pushtoi Irakun, strehën tjetër të xhihadistëve, gjë që solli edhe përmbysjen e Sadam Huseinit¹³³¹ nga pushteti. Megjithatë, lufta në Irak, i cili ishte një vend shumë më i madh në hapësirë dhe më i fortë ushtarakisht, doli se ishte diçka shumë më komplekse dhe më e vështirë, sesa konflikti afgan.

Modernizmi dhe islami

Një nga shpjegimet e zakonshme për termin modernizëm është edhe fetar, edhe politik në natyrën e tij. Në këtë këndvështrim, një shtet-komb është modern, në rast se i toleron shprehjet e ndryshme fetare nën ombrellën e tij më të madhe. Shteti është në njëfarë mase neutral ose i të gjithëve, në një kuptim fetar, dhe i lejon zërat e ndryshëm, siç janë islami dhe krishterimi, që të jetojnë në të njëjtin shtet. Ky koncept është i dobishëm për ta kuptuar islamin. Pas Luftës së Parë Botërore, pothuaj e gjithë bota arabe ishte e vendosur nën një shtet (diçka shumë artificiale, që kishte vendosur bashkë nën një flamur grupe kundërshtare) që mbikëqyrej nga një komb europian (dhe në sytë e pjesës më të madhe të arabëve, këto janë gjithashtu shtete të krishtera). Ky organizim është pjesë e një pamjeje më të madhe të quajtur imperializëm.

Ndërkohë që të krishterët e kishin ndryshuar mënyrën e pranimi të një shteti modern jo shumë kohë pas Reformacionit (Lufta Tridhjetëvjeçare), islami, sipas natyrës së tij, është medoemos social dhe politik; pikëpamjet e islamit thonë në mënyrë të veçantë se islami duhet të përkthehet në ligje të sanksionuara nga qeveria, në mënyrë që ai të jetë besnik ndaj parimeve të veta. Për një periudhë kohe, bota myslimane jetoi në shtete moderne, të cilat ishin të garantuara nga vendet europiane me forcën e armëve. Sundimtarë si Sadati¹³³² në Egjipt dhe shahu i Iranit¹³³³, i shtypnin brutalisht zërat radikalë, për ta bërë më të lehtë funksionimin

e këtyre shteteve moderne. Egjipti dhe Irani mendohej se kishin marrë tipare perëndimore.

Kur popujt arabë nisën që ta ushtrojnë pavarësinë politike, zërat radikalë brenda islamit ia dolën mbanë që të merrnin kontrollin. Revolucioni Iranian¹³³⁴ solli një ndryshim të beftë nga një komb me tipare perëndimore në një tjetër të qeverisur nga militantët e rreptë islamikë. Koha do ta tregojë se cilat vende mes popujve arabë do të zgjedhin shtete të rreptë islamikë apo do të përqafojnë ndonjë lloj zgjidhjeje moderne.

Në ditët e sotme, zërat e myslimanëve shiitë radikalë duket se e kanë karakterizuar në një masë të madhe peizazhin politik dhe kulturën e këtyre vendeve. Myslimanët modernë, të cilët pjesa më e madhe e studiuesve i shohin si shumicë, duken shumë të ndrydhur. Ngritja e islamit radikal e ka ndryshuar peizazhin fetar anembanë globit dhe shumë vende arabe tashmë janë radikalizuar. Duhet vënë re se sundimtarët islamikë i kanë toleruar historikisht qytetarët e krishterë, për sa kohë që ata nënshtroheshin për të qenë qytetarë të dorës së dytë brenda kombeve myslimane.

Sot, të krishterët në botën arabe po vuajnë. Në vitin 1900, në Lindjen e Mesme dhe në Afrikën e Veriut ishin 15 përqind të krishterë; njëqind vjet më pas llogaritet të jenë 5 përqind. Numrat e arabëve të krishterë, që dikur ishin të konsiderueshëm, kanë rënë për shkak se janë përndjekur me nënshttrim, mërgim apo vrasje. Ndoshta po aq e rëndësishme është edhe prania e myslimanëve që jetojnë në Perëndim me qëllime misionare, madje edhe ushtarake. Të krishterët bëjnë mirë që të tregohen të mençur e të vëmendshëm ndaj rrezikut që paraqet për ta në botën arabe apo perëndimore islami radikal. Të krishterët do të përballen me një rrezik edhe më të madh, atë të mos qenit besnikë ndaj Krishtit, në rast se myslimanët nuk takohen me dashurinë e Krishtit nëpërmjet dëshmisë dhe përkujdesjes së prekshme. Dëshmia këmbëngulëse e kthimit në besim të myslimanëve dhe hapjes së tyre ndaj ungjillit është diçka e vështirë për t'u matur; raportet e myslimanëve që e takojnë Jezusin në ëndrra, pritja çuditërisht pozitive që disa të krishterë ungjillorë marrin në botën arabe, këmbëngulja e kishave të fshehura dhe të krishterët që janë të gatshëm të shërbejnë dhe të jetojnë mes myslimanëve, janë shenja inkurajuese për një prani të krishterë në vazhdimësi në këtë rajon. Këta të krishterë që janë të thirrur për të jetuar në botën arabe, janë disa prej përkrahësve të përpjekjes misionare.

Përveç ndërgjegjësimit për radikalët myslimanë dhe rrezikun që ata paraqesin, kisha gjithashtu është e thirrur që të përballlet me një valë të re emigracioni që po vjen në SHBA. Akti Hart-Sellër¹³³⁵ ishte një pjesë e legjislacionit të të Drejtave Civile. Akti e nxiste emigrimin nga Azia, Lindja e Mesme dhe nga Afrika. Emigracioni i paligjshëm nga Amerika Qendrore dhe ajo Jugore e përshpejtoi gjithashtu diversitetin racial. Megjithëse zëra nga kisha hapën rrugë për përparim

në çështjet racore, kisha ungjillore në pjesën më të madhe e ka ruajtur ndarjen sipas racave, si edhe ndarjen sipas nivelit ekonomik. Raca dhe klasa ekonomike shkojnë krah për krah; për shembull, një familje afro-amerikane do të pranohet më me gatishmëri në një kishë me shumicë kulturore “anglo”¹³³⁶, në rast se ata kanë një stil jetese të ngjashëm.

Gjithashtu, ndërkohë që misionet po shpërthenin kudo nëpër botë, të krishterët perëndimorë po fillonin të kishin vështirësi me praktikën. Denominacionet ungjillore dhe organizatat misionare po përballeshin me shkurtime të buxheteve. Ungjillorët ishin në mëdyshje nëse misionarët duhet të merreshin më tepër me problemet humanitare, apo me problemet e shpëtimit të shpirtit; ata gjithashtu nuk ishin të qartë sa duhej ta impononin misionarët kulturëne tyre mbi vendasit; po kështu, ata u përulën nga përplasja më të gjera me fetë e botës. Larmia racore dhe gjeografike, ndërgjegjësimi i islamit dhe teknologjia e përhapur anembanë globit, i bëjnë më të qarta këto çështje. Përkushtimi misionar dukej më i lehtë kur ishte jashtë vendit; por dukej më i ndërlikuar kur bota u afrua gjeografikisht dhe u zvogëlua teknologjikisht.

TË MPOSHTUR APO NË RIMËKËMBJE?

Lajmet për abdikimin e krishterimit në Perëndim mund të jenë të parakohshme. Së paku, ai do të ketë ndikim për shkak të fuqisë monetare që ka, si edhe të institucioneve të tij arsimore. Gradat shkencore perëndimore shpesh janë ende privilegj në Botën e Tretë. Është i vështirë një vlerësim më i plotë, megjithëse disa vëzhgime të ndryshme mund të ndihmojnë. Mjedisi kulturor është gjithnjë e më shumë laik dhe armiqësor ndaj besimit. Të krishterët që kërkojnë botën e krishterë (një territor i krishterë i karakterizuar nga një partneritet i organizuar dhe bashkëpunues mes shtetit dhe kishës) do të zhgënjehen. Të krishterët dhe bindjet e tyre mund të presin më tepër kufizime dhe persekutime. Pastorët që hidhen në gjyq për fjalimet gjoja “me urrejtje” dhe shkollat e krishtera që humbasin fonde federale, duken si gjëra pothuaj të pashmangshme. Denominacionet kryesore do të përjetojnë një rënie të përgjithshme, megjithëse ato do të ndryshojnë për sa i përket përshtatjes me normat kulturore; disa prej tyre mund të kthehen në mënyrë instiktive te tradita e madhe e kishës dhe do ta rizbulojnë ungjillin (një përjasje e tillë quhet postliberalizëm).

Disa kisha në traditën pentekostale, disa qarqe jodenominacionale dhe disa denominacione konservatore do të vazhdojnë që të rriten. Përparimi i vërtetë do të mbështetet në themelimin e kishave të reja, të cilat më së shumti nuk raportohen. Këto kisha janë elastike dhe të lëvizshme; ato mund të takohen në lokale, si dhe në

grupe të vogla qelizë. Janë pothuajse të pamundura për t'u gjurmuar dhe për t'u numëruar.

Për ilustrimin e kësaj pike, mund të shërbejë kjo shëmbëlltyrë personale. Autori i këtyre radhëve (R. L. Haçit) është rritur në një kishë baptiste lagjeje. Kisha jonë, metodistët dhe Kisha e Krishtit, ishin model përulësie. Ndërtesat e kishave tona kishin një pamje të veçantë, tipike për kishat, dhe ishin vende më të bukura e më të këndshme sesa shtëpitë tona. Kur një kishë jodenominacionale e karizmatike nisi të mbledhej në një sallë, e cila dikur kishte qenë treg ushqimor, kontrasti ishte i dukshëm. Ata kishin një tabelë të gjatë e me shumë fjalë. Madje ishin më të varfër se ne. Nuk ishin të lidhur me lëvizje më të mëdha kishash e as me institucione të tjera (siç janë programet e misionit dhe seminaret). Për më tepër, ata ishin periferia ose përjashtimi, ndërkohë që ne ishim norma (modeli). Tani që kanë kaluar pothuaj pesëdhjetë vjet, këto kisha të ngritura nuk janë më periferia, por norma numerike. E ardhmja e afërt u përket grupeve si ky, të cilat janë të pavarura dhe kanë mendësi sipërmarrëse.

Norma e re përbëhet nga pentekostalët dhe jodenominacionalët; dalja në pah e tyre sinjalizon një ndryshim në të kuptuarit e krishterimit në të ardhmen në Perëndim. Ne jemi në një periudhë riorganizimi, e cila ndjek pas këtë revolucion sociologjik; popullsia ungjillore tani do të gjendet më së shumti në këtë matricë të lëvizshme plot me minoritete. Ata shfaqin njëfarë karakteri të ngjashëm me anabaptistët. Nuk janë të gjithë pacifistë (megjithëse disa e harrojnë se shumë pentekostalë ishin kundërshtarë me vetëdije të plotë në Luftën e Parë Botërore) dhe disa mund të shohin me nostalgji ditët e bukura të një Amerike të krishterë, por ata e shohin veten me vlera krejt të ndryshme nga shoqëria; përqendrohen te dishepullëzimi dhe komuniteti; do të bashkëpunojnë me partnerë të ndryshëm për të plotësuar nevojat, por nuk do të kenë as gatishmërinë, dhe as orientimin e ungjillorëve më të hershëm.

Shenja të tjera jete gjenden në një numër vendesh. Katolikët e rinj në Amerikë, të mirarsimuar dhe të përkushtuar nga ana shpirtërore, duken të fortë në mendje, në zemër dhe në numër. Inkurajohesh gjithashtu edhe nga takimet e të rinjve, siç është ai që quhet "Pasion"¹³³⁷. Në vitin 2013, gjashtëdhjetë e katër mijë studentë universitarë u mbledhën në Atlanta gjatë pushimeve të Krishtlindjes. Në çdo konferencë "Pasion", qoftë në SHBA, qoftë jashtë vendit, salla është plot. Nisma të shumta bëjnë thirrje për ripërtëritje dhe rizgjim. Një grup ekumenik, *Renovaré*¹³³⁸, i kapërcen kufijtë denominacionalë për të mësuar rreth formimit frymëror. Lutemi që Fryma të lëvizë.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

- Bellah, Robert N. et al. *Habits of the Heart: Individualism and Community in American Life*. New York: Harper & Row, 1985.
- Bennett, William J. *The Index of Leading Cultural Indicators*. New York: Simon and Schuster, 1994.
- Collins, Kenneth J. *The Evangelical Moment: A Promise of an American Religion*. Grand Rapids: Baker Academic, 2005.
- George, Timothy, ed. *Pilgrims on the Sawdust Trail: Evangelical Ecumenism and the Quest for Christian Identity*. Grand Rapids: Baker, 2004.
- *Noll, Mark. *The Old Religion in a New World: the History of North American Christianity*. Grand Rapids: Eerdmans, 2002.
- Shelley, Bruce, dhe Marshall Shelley. *The Consumer Church*. Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 1992.
- *Weigel, Georg. *The Cube and the Cathedral: Europe, America, and Politics Without God*. New York: Basic Books, 2005.
- Wuthnow, Robert. *The Struggle for America's Soul, Evangelicals, Liberals, and Secularism*. Grand Rapids: Eerdmans, 1989.

Kapitulli 47

ZHVENDOSJA NË BOTËN E TRETË

Çfarë është “Krishterimi i ri”?

Në fillim të shekullit të njëzetë, harta e krishterimit botëror, ashtu siç mund ta kenë njohur D. L. Mudi ose Vladimir Lenini, kishte marrë një formë krejtësisht tjetër. Në vitin 1900, vetëm 10 përqind e të krishterëve në botë jetonin në kontinentet e jugut dhe të lindjes¹³³⁹ së rruzullit, por, pas një shekulli, në këto zona jetonin të paktën 70 përqind e të krishterëve të botës. Ka më shumë të krishterë që adhurojnë në kishat anglikane në Nigeri çdo javë, sesa në të gjitha kishat episkopale dhe anglikane në Britaninë e Madhe, në Europë dhe në Amerikën e Veriut të marra së bashku. Tashmë, anëtarët e Asamblesë së Perëndisë në Amerikën Latine janë dhjetë herë më shumë se ata që janë në Shtetet e Bashkuara. Ka më shumë baptistë në Kongo, sesa në Britaninë e Madhe. Ka më shumë njerëz në kishë çdo të diel në Kinën komuniste, sesa në të gjithë Europën Perëndimore apo në Amerikën e Veriut.

Filip Xhenkinsi¹³⁴⁰, Profesor i Shquar¹³⁴¹ i Historisë në Universitetin “Bejlor”¹³⁴², tha njëherë se feja në shekullin e ri arriti deri aty sa tregoi shenja se po e zëvendësonte ideologjinë si forcën kryesore që u jepte shtysë çështjeve njerëzore.

“Në rast se shohim përtej Perëndimit liberal, - shkroi ai në revistën *Atlantiku i përnuajshëm*¹³⁴³, - vëmë re një tjetër revolucion të krishterë . . . , i cili tashmë është në zhvillim e sipër. Në të gjithë botën, krishterimi tani po lëviz drejt të mbinatyrshmes dhe [ashtu siç e quajti ai] neoortodoksisë, dhe në shkallë të gjerë drejt këndvështrimit të lashtë botëror, i cili shprehet në Dhiatën e Re: një vizion i Jezusit si mishërimi i fuqisë hyjnore, i cili i mund forcat e së keqes, që sjellin fatkeqësi dhe sëmundje mbi racën njerëzore.”

Xhenkinsi foli në mënyrë të veçantë për “vendet e pazhvilluara” apo për ato zona të botës, të cilat perëndimorët dikur i konsideronin si Bota e Tretë, dhe dha argumente që krishterimi bashkëkohor është zhvendosur në jug, ku është dhe pesha më e madhe e të krishterëve në botë, gjë e cila i ka dhënë globit formën një dardhe. “Në këtë Jug apo Botë të Tretë, - ka shkruar Xhenkinsi, - ne gjejmë popullsi të

krishtera shumë të mëdha, të cilat po vazhdojnë të rriten: në agimin e shekullit të njëzetënjtë, janë 480 milionë në Amerikën Latine, 360 milionë në Afrikë, dhe 313 milionë në Azi, krahasuar me 260 milionë që janë në Amerikën e Veriut.”

Ai tha se zhvendosja paralajmëronte telashe për perandorinë tradicionale kulturore të Atlantikut Verior, institucionin fetar liberal. Ndoshta aluzioni më i gjerë publik u dha nga Konferenca Lambet¹³⁴⁴ e vitit 1998, ku të krishterët e vendeve të varfra përdorën pushtetin e tyre numerik për të përkrahur mendime që ishin tërësisht jashtë mode në Atlantikun e Veriut (apo në Perëndim). “Ishperandoria e mbretëreshës Viktoria, - tha Xhenkinsi, - nga Afrika Jugore e deri në Singapor, u kundërpërgjigj.”

Rritja e krishterimit në Afrikën e epokës paskoloniale kishte qenë veçanërisht i pandalshëm. Në vitin 1900, Afrika kishte vetëm 10 milionë të krishterë, nga një popullsi kontinentale prej 107 milionë banorësh, pra, rreth 9 përqind e tyre. Me ardhjen e shekullit të njëzetënjtë, totali i besimtarëve të krishterë kishte arritur në 360 milionë, nga 784 milionë shpirta gjithsej, ose 46 përqind e popullsisë në Afrikë. Me këtë përqindje, studiuesit parashikonin se kishte shumë gjasa që ata të vazhdonin të rriteshin, për shkak se vendet e krishtera afrikane janë ndër vendet me nivelet më të mëdha të rritjes së popullsisë. Brenda njëzet e pesë viteve të shekullit XXI, studiuesit presin që numri i të krishterëve në botë të rritet deri në 2,6 miliardë, duke e bërë krishterimin besimin më të madh në botë, me një largësi të madhe nga besimet e tjera. Ne duhet të kërkojmë që ta përshkruajmë këtë krishterim të ri, edhe pse mund të na duhet që t’u drejtohem mënyrave perëndimore për ta bërë këtë gjë.

KRISHTERIMI BOTËROR SI KRISHTERIM PENTEKOSTAL OSE KARIZMATIK

Vëzhgimi i parë dhe i pagabueshëm për kishat nën Ekuator është se ato janë karizmatike. “Dhuntitë” luajnë një rol të rëndësishëm në adhurimin publik dhe në përkushtimin personal. Të kuptuarit e historisë së kësaj lëvizjeje do ta përgatisë lexuesin që të takojë e të njohë Botën e Tretë. Ishin disa lëvizje që e përgatitën dhe e paraprinë daljen në skenë të pentekostalizmit bashkëkohor. “Lëvizja metodiste” dhe ajo e quajtur “Lëvizja e Shenjtërimit”¹³⁴⁵ ishin plotësisht të përshtatshme për “tokat kufitare”¹³⁴⁶ të Amerikës së Veriut, me karakterin barazimtar që mishëronin, i cili i kapërcente pengesat ekonomike, racore dhe gjinore. Duke kulmuar 150 vjet

të teologjisë së “Lëvizjes së Shenjtëritimit” në vitin 1900, pentekostalët përqaftuan dhe përmirësuan një traditë të “Lëvizjes së Shenjtëritimit”, duke theksuar disa pika.

Qasja e “bekimit të tretë” pranonte se bekimi i parë ishte ai i konvertimit në besim, dhe se bekimi i dytë vinte kur besimtarët nxiteshin dhe lëviznin drejt shenjtëritimit apo shenjtërisë (theksimi që erdhi nga Uesli). Përveç kësaj, ata pranuan një bekim të tretë, i cili ishte pagëzimi në Frymë. Pagëzimi në Frymë përfshinte një fuqizim të veçantë për shërbesën (fuqizimi theksohej nga “Lëvizja Kezik”¹³⁴⁷). Gjithashtu, pentekostalët pohuan se pagëzimi në Frymë shoqërohej me të folurit në gjuhë të panjohura. Derdhja e Frymës lidhej me periudhën e ditëve të fundit, siç mendohej nga shumë persona. Konferencat e profecive dhe ridalja në skenë e premilenializmit (se Krishti do të kthehet që të vendosë një mbretërim njëmijëvjeçar) i shtoheshin ndjenjës së pritjes. Gjithashtu, shërbesa të shumta shërimi dhanë idenë se Perëndia po i përgatit njerëzit e Tij për shërbesë.

Lëvizjen pentekostale e nxitën edhe rizgjimet e njohura botërisht në Indi, Uells dhe Kore. Rizgjimi në Uells dëshmoi praninë dhe fuqinë e Frymës së Shenjtë. Zëdhënësi i këtij rizgjimi, Ivan Roberts¹³⁴⁸, tha se një përjetim i tillë i Frymës së Shenjtë ishte një kusht i nevojshëm për rizgjimin. “Pentekosti korean” përgatiti kushtet për shumë tradita të forta të Kishës Koreane të kohëve të sotme, siç janë takimet e lutjes herët në mëngjes dhe lutja simultane.

Pentekostalë dhe karizmatikë

Këta terma ndonjëherë përdoren në vend të njëri-tjetrit. Termi pentekostal shpesh iu referohet ngjarjeve dhe denominacioneve, të cilat ndjekin Rizgjimin e Rrugës “Azusa” në fillim të viteve 1900. Denominacionet pentekostale, siç janë “Asambleja e Perëndisë” dhe “Kisha e Perëndisë”, shpesh besojnë se dhuntia e Frymës ka si shenjë dalluese të folurit në gjuhë të panjohura.

Në mënyrë të veçantë, njerëzit përshkruhen si karizmatikë, në rast se ushtrimi i dhuntive frymërore të konsideruara si mrekulli, siç janë të folurit në gjuhë të panjohura, shërimi dhe veprat e profecisë, janë një pjesë e rëndësishme dhe e vazhdueshme e adhurimit në kishë, si edhe pjesë e përkushtimit personal të besimtarit si individ. Termi

karizmatik, në mënyrën më të zakonshme, u referohet mësimi, praktikave dhe adhurimit të frymëzuar nga ngjarja e Pentekostit, të cilat tanimë janë përqaftuar në kishë nga shumë denominacione të tjera përtej atyre pentekostale.

Siç thuhet në mënyrë të veçantë, dy janë personat që qëndrojnë në qendër të origjinës pentekostale. Një ish-pastor metodist, Çarls Parhami¹³⁴⁹, e mori frymëzimin nga disa burime të ndryshme, para se t’i vendoste duart për t’u lutur mbi një grua të re, Egniz Ozman¹³⁵⁰. Ajo foli në gjuhë të panjohura dhe Parhami

besonte se ajo foli në gjuhën kineze. Të tjerë persona e pranuan Frymën dhe folën në gjuhë edhe ata. Gjuha që fliste Parhami mendohet se ishte suedisht. Parhami besonte se këto gjuhë, në fakt, fliteshin në mënyrë të mrekullueshme (*ksenolalia*¹³⁵¹), dhe kjo gjë do të nxiste disa projekte për misione ndërkombëtare. Uilliam Sejmuri¹³⁵², megjithëse ishte i ndarë nga nxënësit e bardhë, mori pjesë si dëgjues në një kurs biblik tremujor të drejtuar nga Parhami në qytetin Hjuston të Teksasit. Pak kohë pas kësaj, Sejmuri u bë pastori i “Kishës Afrikano-Amerikane të Shenjtërimit” në Los Ánxhelos. Kisha e hodhi poshtë mësimin e tij për sa u përket gjuhëve, por disa persona ishin dëshmitarë kur Sejmuri vendosi duart për t’u lutur për mikun e tij Eduard Li, në shtëpinë e të cilit po qëndronte. Zoti Li pati një gjendje pothuaj të pandërgjegjshme, e cila pasoi me të folurit në gjuhë të panjohura. Në të njëjtin takim, edhe shtatë persona të tjerë e morën pagëzimin në Frymë, të shoqëruar me të folurit në gjuhë të panjohura, përfshirë edhe vetë Sejmurin.

Shpejt u pa se shtëpia e zotit Li nuk mund të ishte një vend i përshtatshëm për mbledhjet e grupit nga raca të ndryshme njerëzish, të cilët kishin ardhur për të parë dhe për të pranuar Pentekostin. Pas kësaj, erdhi Rizgimi i Rugës “Azusa”. Historia që pasoi, ajo e daljes në pah të lëvizjeve pentekostale dhe karizmatike, si dhe e misioneve me të njëjtin emër, mund të quhet si historia më e rëndësishme e shekullit të njëzetë, në mënyrë që të kuptohet krishterimi sot. Matja e zgjerimit dhe e rritjes së denominacioneve është vetëm një pjesë e historisë, për shkak se ndikimet karizmatike dhe pentekostale janë kundërshtarët kryesorë të denominacionalizmit. Dhe ajo që është më e rëndësishmja, teologjia dhe praktika karizmatike tani është karakteristike e shumë besimtarëve të denominacioneve kryesore, si edhe e jetës katolike.

Studiuesit amerikanë të lëvizjes vënë re tri lëvizje të Frymës, të cilat kanë ndodhur kohët e fundit. Vala e parë i referohet derdhjes së Frymës në Rugën “Azusa” dhe daljes së denominacioneve kryesore që erdhën pas saj. Vala e dytë shënon një takim të gjerë dhe një përqaftim të jetës karizmatike, që u përhap në denominacionet kryesore protestante, si dhe në katolicizëm, në vitet ’60 dhe në fillimet e viteve ’70. Vala e tretë pa përqaftimin e shenjave dhe mrekullive nga konservatorët; ajo nisi në vitet ’80 në Seminarin “Fuller”¹³⁵³ në Kaliforni, kur po flitej për mësimin dhe shërbesën e Xhon Uimberit¹³⁵⁴. Rrjeti i kishave “Vreshti”¹³⁵⁵ është një shenjë e përhershme e kësaj lëvizjeje, e cila pa shumë ungjillorë të përfshirë në përjetimin karizmatik.

Historinë e treguar zakonisht për rritjen e pentekostalizmit, disa historianë e vendosin brenda disa kornizave më të gjera. Ajo që ndodhi në Rugën “Azusa”, mund të jetë pjesë e një derdhjeje të Frymës mes shumë kombeve dhe kulturave të tjera; Rrugja “Azusa” mund të jetë Jerusalemi i Pentekostit të ri ose i shumë

pentekosteve që ndodhin rreth e rrotull globit pothuajse në të njëjtën kohë. Ajo mund të jetë shprehja mbizotëruese e një epoke më gjithëpërfshirëse të rizgjimit frymëror, që përfshin edhe rrjedhat medituese, siç thuhet tek Henri Naueni¹³⁵⁶ dhe Riçard Fosteri¹³⁵⁷. Mund të shihet edhe si pjesë e një skenari më të madh: rënia e vazhdueshme e liberalizmit, që po zëvendësohet nga rritjet më të shpejta konservatorëve e apo ungjillorëve. Ndonëse secila prej tyre ka merita dhe interesa, sfera e ndikimit të kësaj lëvizjeje duket se e eklipson pjesën më të madhe të faktorëve të tjerë.

Kjo përzierje e kategorive me një numër denominacionesh e bën lëvizjen pentekostale/karizmatike pothuaj të pamundur që të matet me shifra. Disa përllogaritje modeste thonë se ata janë pak më shumë se një ndër katër të krishterë sot, megjithëse numri dhe ndikimet mund të jenë shumë më të mëdha. Rritja mbresëlënëse në përqindje është edhe më mahnitëse, për shkak të rritjes së pashembullt të krishterimit në këtë shekull, gjatë së njëjtës periudhë.

Po ashtu, është e mahnitshme edhe rritja numerike e pentekostalëve dhe karizmatikëve.

Kontinentet sipas përcaktimit nga Dejvid Barreti¹³⁵⁸	Numri i të krishterëve karizmatikë/ pentekostalë në vitin 1900, shprehur në miliona	Numri i të krishterëve karizmatikë/ pentekostalë në vitin 2000, shprehur në miliona
Afrika	0.9	126
Azia	0	135
Europa	0	37.6
Amerika Latine	0	141.4
Amerika e Veriut	0	79.6
Oqeania	0	4.3

Është e lehtë që të kuptohet arsyeja pse studiuesit i mbitheksojnë paksa faktet, kur shprehen se rritja botërore në të vërtetë është rritje pentekostale.

RRËNJËT NË PËRPJEKJET MISIONARE PERËNDIMORE

Misionarët shpesh janë kritikuar se i kanë shërbyer edhe Krishtit, edhe tregtisë. Ata janë përshkruar si agjentë të zgjerimit kolonial dhe se nuk kanë qenë në gjendje që të bëjnë dallimin mes mesazhit të ungjillit dhe preferencave të tyre kulturore. Keniani Xhomo Keniata¹³⁵⁹ është i famshëm për përmbledhjen e kësaj pikëpamjeje kritike: “Kur erdhën misionarët në Afrikë, ata kishin Biblat dhe ne kishim tokën. Ata thanë: ‘Le të lutemi.’ Ne i mbyllëm sytë. Kur i hapëm, ne kishim Biblat, kurse ata tokën.” Studime të kohëve të fundit mbi përpjekjet misionare iu japin misionarëve një emër më të mirë, duke vënë në dukje se ata shpesh u bënë mbrojtës të drejtësisë dhe të pavarësisë.

Ndikimi misionar është i pashmangshëm. Mark Nolli¹³⁶⁰ bën një dallim mes ndikimit direkt të misionarëve dhe të modelit më të qëndrueshëm që ata lënë pas. Në një kuptim, Rizgjimi Afrikano-Lindor¹³⁶¹ nuk mundej të ishte më tepër perëndimor apo më tepër amerikan në tiparet e tij. Rilindasi Çarls Fini u pranua me ndërgjegje të plotë si model nga Xhozef Çërçi¹³⁶² dhe të tjerë. Madje, materialet e Finit për rizgjinin lexoheshin me zë të lartë. Çërçi përdorte teologjinë e Kezikut, si edhe një Bibël Studimi “Skofilld”¹³⁶³. Ai fliste për politikën perëndimore dhe praktikonte mjekësinë perëndimore.

Por Nolli na paralajmëron se një përfundim që perëndimorët i kanë manipuluar afrikano-lindorët, nuk mund ta japë të gjithë historinë. Në të vërtetë, ka shumë faktorë me ndikim që bëhen bashkë. Gjithashtu, një i kuptuar më i thellë i arsyes përse këta zëra misionarësh patën ndikim në vend të të tjerëve, mund të na tregojë më tepër për kulturën afrikane. Shumë studiues i matin këto ndërveprime kulturore dhe arrijnë në përfundimin se Rizgjimi Afrikano-Lindor ishte vërtet afrikan në karakterin e tij. Rëndësia më e madhe e librit të Nollit, *Forma e re e krishterimit botëror: Si e pasqyron përvoja amerikane besimin botëror*¹³⁶⁴, qëndron në faktin se ai shikon përtej çështjes së ndikimit të saktë e të drejtpërdrejtë që misionarët perëndimorë kishin mbi kombet e Botës së Tretë. Nolli hedh vështrimin përtej kësaj çështjeje të rëndësishme, në një të kuptuar më të gjerë të ndikimit të Amerikës në përhapjen e krishterimit në Botën e Tretë. Ai e zhvendos dhe e largon fokusin tonë nga pyetja se çfarë bënë misionarët, dhe e drejton te versioni i krishterimit që ndërtuan ata përpara besimtarëve të Botës së Tretë.

Krishterimi u soll në Amerikë nga të krishterët europianë; është produkti i vetë misioneve. Por krishterimi ka marrë një formë të veçantë në Amerikën e Veriut. Të kuptuarit e kësaj forme të veçantë është kyçe për të parë ndikimin më të madh të misionarëve. Disa ide që jepen më poshtë do të na ndihmojnë të përshkruajmë karakterin e krishterimit amerikano-verior. Po të flasim në përgjithësi, krishterimi

amerikan është një krishterim vullnetar, dhe është më pak shprehje e asaj që quhej “Bota e krishterë”.

“Bota e krishterë”

Thënë në mënyrë të thjeshtë, termi “Bota e krishterë” u referohet zotërimeve të krishtera: toka, të cilat janë nën zotërimin e të krishterëve, po të flasim në termat e dallimit ndaj feve të tjera. Sot, termi përdoret veçanërisht për arsye kulturore dhe politike: një kulturë mund t’i përqafojë vlerat e krishtera dhe t’i përvetësojë ato si ligje (për shembull, të ashtuquajturat “ligjet blu”, të cilat e kufizojnë shitjen apo blerjen e disa mallrave ditën e diel). Disa persona mendojnë se termi “Bota e krishterë” pranon si të vërtetë idenë se qytetërimi perëndimor është produkti i krishterimit. Përgjithësisht, një krah fetar (kisha) dhe një krah laik (qeveria civile) u shërbejnë qëllimeve të ndryshme, por gjithashtu shërbejnë për të përmbushur një realitet të bashkuar. Në shprehjen më ekstreme të “Botës së krishterë”, që është një kishë shtetërore, të gjithë të krishterët në këtë zotërim do të llogariteshin si qytetarë dhe qytetarët do të llogariteshin si të krishterë.

Mospranimi më radikal i “Botës së krishterë” gjendet tek anabaptistët. Ata nuk e përfytyronin kishën si diçka të lidhur me shtetin nga ana organike apo nga ana organizative; ata e shikonin kishën si të pavarur nga çdo formë qeverie dhe të pavarur nga ndonjë rajon gjeografik përgjegjës. Kisha përbëhej nga njerëz, të cilët e përqafonin vullnetarisht anëtarësinë besëlidhore. Ndërkohë që ky trajtim duket mjaft i thjeshtë për amerikanët sot, anabaptistët përndiqeshin dhe vriteshin mizorisht edhe nga protestantët, edhe nga katolikët romanë. Të kundërshtojë “Botën e krishterë” ishte diçka shumë e rëndë.

Anabaptistët japin argumente se në Amerikë ekziston një “Botë e krishterë” informale. Megjithëse asnjë lloj kishë apo forme të krishterimit nuk i jepet emri nga qeveria e Shteteve të Bashkuara të Amerikës (pra, ka një mungesë institucionalizimi), të krishterët amerikanë sërish e shikojnë kombin e tyre si të krishterë, në njëfarë kuptimi, dhe e shikojnë kishën si të detyruar që t’i shërbejë shtetit si një kapelan. Të krishterët amerikanë e shikojnë veten diku në mes të ekstremit të pavarësisë anabaptiste nga njëra anë, dhe “Botës së krishterë” në kuptimin e saj të plotë, sipas modelit që shihet në Europë, nga ana tjetër. Zhvendosja larg modelit të “Botës së krishterë”, sado e lehtë qoftë, është diçka thelbësore për të kuptuar krishterimin amerikan.

Krishterimi, i cili u rrit më shpejt në Amerikën e Veriut dhe që është përqaftuar më gjerësisht në botën e pazhvilluar, ishte vullnetar. Në Amerikën e Veriut

theksohet gjithashtu kthimi personal dhe individual në besim. Amerikanët përqafuan Bunjanin¹³⁶⁵, libri i të cilit, *Rruga e shtegtarit*¹³⁶⁶ (1678), ilustron dhe përhap një krishterim që përqendrohet në jetën e krishterë të individit. Bunjani nuk e braktis puritanizmin, e megjithatë historia e tij të lë përshtypjen se krishterimi ishte një çështje e kthimit në besim dhe e shtegtimin individual të personit. Në rilindjet dhe rizgjimët që i dhanë formë fesë në Amerikë, theksi ra sërish mbi kthimin e individit në besim. Ndonjëherë ky theksim merret dhe pranohet në kishat globale, pavarësisht orientimit të tyre më komunitar dhe kolektiv.

Gjithashtu, kishat amerikane i pranonin drejtuesit me më tepër gatishmëri në bazë të dhuntive të tyre, si dhe të iniciativës që tregonin, dhe jo në bazë të statusit institucional apo atij hierarkik. Ndikimi i Ueslit mund të jetë një shembull i përshtatshëm: në trashëgiminë e tij sot parapëlqehen aftësitë e tij novatore dhe organizative, dhe jo përpjekjet që bëri ai për të mbajtur lidhjet me Kishën e Anglisë. Në fund të fundit, është gatishmëria vullnetare, e pavarur dhe novatore e misionarëve perëndimorë, ajo që la gjurmë të përhershme në kishat e Botës së Tretë.

VËNIA NË JETË E BIBLËS

Sot Bibla ka një rezonancë të veçantë me Botën e Tretë. Jemi falënderues që vizioni misionar shpesh ka bërë një përpjekje të fuqishme për ta përkthyer Biblën në gjuhën e kombeve. Me të drejtë mund të vëmë re se vepra e përkthimit përmban në vetvete një mundësi të madhe që misionarët perëndimorë të sjellin paragjykimet e tyre kulturore. E megjithatë, efekti i përkthimit ishte më tepër një shtytje për pavarësinë kulturore, sesa një manipulim kulturor. Disa studiues e kanë përmendur rëndësinë themelore që ka përkthimi biblik për daljen në pah të të menduarit në mënyrë të pavarur. Marrja e Biblës në gjuhën amtare rezulton në fuqizimin e njerëzve të atij kombi. Për këta njerëz, kjo gjë nxit përqafimin e zakoneve të tyre lokale. Lexuesit e Biblës janë të lumtur teksa shohin dhe zbulojnë se disa zakone apo tradita të tyre gjejnë paralelizma në Bibël, sapo faqet e saj hapen dhe studiohen.

Disa e kundërvënë ndikimin globalizues të parapëlqimit të islamit për të pasur një gjuhë të vetme për Kuranin, me mbështetjen e zakoneve dhe kulturës lokale që ndodh kur përkthehet Bibla¹³⁶⁷. Për më tepër, vendasit mund ta vlerësojnë atë që iu kanë dhënë si mësim misionarët, duke i shqyrtuar vetë Shkrimet në Bibël. Një ilustrim i zakonshëm gjendet mes afrikanëve, të cilët zbuluan se patriarkët e

mëdhenj ishin poligamë dhe nisën të pyesin se pse misionarët ishin kaq të palëkundur për monogaminë.

Puna e vërtetë me popullsitë vendase (indigjene) nisi kur u bënë përkthimet; më pas, lexuesit mund ta përvetësonin gjuhën, botëkuptimin dhe kulturën e Biblës. Mark Nolli ka regjistruar një larmi qasjesh kulturore ndaj Biblës. Perëndimi zakonisht i lexon letrat didaktike dhe misionare të Palit si diçka kyçe për të lexuar pjesën tjetër të Biblës. Disa të krishterë në Afrikë e konsiderojnë Levitikun si librin kryesor të Biblës. Identifikohen me një ndjenjë shenjtërie dhe rituali. Tek Levitiku, ata zbulojnë se disa kategori, siç janë “e pastra” dhe “e papastra”, e kanë zanafillën në Bibël, dhe nuk janë thjesht produkte të bestytnive pagane. Disa të krishterë në Azi përqendrohen te Fjalët e Urta, ku zbulojnë se Perëndisë i intereson urtësia, që ata dikur e kërkonin në burimet konfuciane.

Të krishterët në vendet e pazhvilluara duket se e përvetësojnë Biblën në mënyrë të drejtpërdrejtë; ata lexojnë me një ndjenjë ndërgjegjësimi të menjëhershëm, sikur Bibla të jetë shkruar aty për aty për ta. Në dallim nga kjo, lexuesit në Perëndim vënë re një largësi historike mes botës ashtu siç e shohin ata, dhe botës së Biblës. Ajo që del në pah për këta lexues është se sa e ndryshme është përvoja e tyre nga përvoja e Dhiatës së Re. Shpesh vihet re se, për pentekostalët, Dhiata e Re, me gjuhët e panjohura, shërimet, demonët dhe me luftën frymërore që tregohet, nuk është diçka e çuditshme, por është projektimi i mënyrës se si duhet të jetohet jeta e krishterë. Në kontrast nga kjo mënyrë, interpretuesit perëndimorë zakonisht i përkthejnë ndodhitë e Dhiatës së Re në kategori më të njohura; për shembull, ata mendojnë se dëbimi i një shpirti të keq do të kuptohet sot si një formë sëmundjeje mendore. Madje, edhe besimtarët ungjillorë dhe fundamentalistë në Perëndim zhvillojnë strategji për të shpjeguar largësinë mes tekstit dhe përvojës së tyre bashkëkohore. Dispensacionalizmi klasik, për shembull, synonte që ta dallonte atë mësim në Bibël që i përkiste kishës, dhe udhëzimet e këshillat që i drejtoheshin popullit tjetër të Perëndisë, Izraelit. Duke përcaktuar që këta dy popuj nuk kishin absolutisht asnjë lidhje mes tyre, ai e ndalonte përzjerjen apo ngatërrimin e mesazheve; i vinte keq që të krishterët e përvetësonin “Predikimin në mal”, kur ai i adresojë Izraelit.

Ndoshta akoma edhe më e rreptë është një qasje që quhet “cesacionizëm”, sipas së cilës pretendohet se ka kaluar koha kur ndodhnin mrekullitë dhe dhuntitë. Një nga mbështetësit intelektualë të lëvizjes fondamentaliste (dhe që nuk ka lidhje me dispensacionalistët), B. B. Uorfilldi, hapi debatin se të krishterët sot nuk duhet të presin mrekulli. Ai qëndronte në mendimin se mrekullitë përqendroheshin në tri grupe për t'i dhënë besueshmëri një zbuluese të re. Mrekullitë ishin të shumta kur dha ligjin Moisiu, kur Elia dhe Elizeu shpallën profecinë dhe kur Jezusi dha lajmin e mbretërisë së Perëndisë. Këto teori ilustrojnë faktin se si të krishterët shumë

konserverorë në Perëndim, si edhe homologët e tyre liberalë, synonin që ta lehtësonin parrhatinë e lexuesve, të cilët e ndjenin se përvoja e tyre në kishë ishte shumë e ndryshme nga ajo e Biblës.

Botëkuptimi dhe metafizika (një term, të cilin fare mirë mundet që ta zëvendësoni me pyetjen: “Çfarë është e vërtetë?”) janë thelbësore. Vëzhgimet e përgjithshme për çështjet filozofike janë të rrezikshme, por është e drejtë që të vëmë re se të krishterët në vendet e pazhvilluara e shikojnë botën rreth tyre si diçka që manifeston një ndërveprim të gjallë mes asaj që mund ta quajmë një sferë frymërore (jomateriale) dhe një sferë materiale (konkretisht fizike). Në mënyrë veçantë e në përgjithësi, perëndimorët mbështesin mendimin se një zotërim mbi sferën materiale (ndoshta me anë të shkencës) e ndryshon apo edhe e mohon nevojën për sferën frymërore.

Një shembull i thjeshtë mund të na ndihmojë ta kuptojmë. Një shaman¹³⁶⁸ apo një profet i thotë fisit të tij se ata janë të sëmurë dhe se po vdesin, për shkak se perënditë po i ndëshkojnë ngaqë i kanë tradhtuar aleatët e tyre. Ky interpretim frymëror i ngjarjeve mbetet i tillë derisa vjen nga Perëndimi një studiues, i cili i bën analizat ujit dhe zbulon se burimi nga marrin ujin është i ndotur. Vendimi i studiuesit është se perënditë s’kishin të bënin fare me këtë gjë; shkaktaret që njerëzit po sëmureshin ishin mikrobet mikroskopike në ujë. Kjo dilemë e thjeshtuar sundon mentalitetin e shumë perëndimorëve: një gjë e caktuar ose ka një shkak natyror, ose ka një shkak mbinatyror, pra, nuk ka më kuptim të pyesësh nëse do që të marrësh autobusin apo të marrësh drekën me vete në shkollë.

Një ilustrim i tillë na ndihmon që të pasqyrojmë një materializëm, i cili i kapërcen pa të drejtë kufijtë e tij. Besimtarët në Perëndim shpesh “aklimatizohen” me pikëpamjen mbizotëruese. Kanë frikë se njohuria mund ta bëjë të panevojshëm Perëndinë. Ata, për shembull, heqin dorë nga mësimi i krishterë se “është Perëndia Ai që e mban botën” ose nga mësimi që “Perëndia nuk është thjesht një agjent tjetër veprues në botë.” Disa e hedhin poshtë tërësisht idenë e Perëndisë ose pranojnë një deizëm të përkohshëm. Në një teizëm të tillë të pagojë, Perëndia është jashtë skenës dhe mezi bëhet i dukshëm; demonët, frymërat dhe engjëjt minimizohen. Për pjesën më të madhe të besimtarëve perëndimorë, ekziston vetëm një këndvështrim modest për sa i përket anës frymërore. Për Botën e Tretë, botët frymërore dhe fizike ndërveprojnë. Në një botë të tillë, demonët ose frymërat mund të ndikojnë në gjendjen shpirtërore të një personi ose në mirëqenien e tij. Sfera frymërore dhe sfera materiale janë të ngulitura fort në mendje. Këta popuj hyjnë në tekstet e Shkrimit me më pak pengesa.

UNGJILLI DHE DREJTËSIA SHOQËRORE

Kisha në vendet e pazhvilluara ndodhet në përgjithësi në një gjendje varfërie. Edhe vetë emërtimi *Bota e Tretë* ta jep këtë ide. Është e drejtë që të vëmë re se jo të gjithë njerëzit në vendet e pazhvilluara janë të varfër, por lufta me padrejtësitë shoqërore është konteksti i pashmangshëm dhe rrethana në të cilën gjendet një pjesë e madhe e Botës së Tretë. Besimtarët atje janë më të gatshëm që të besojnë se ungjilli flet për çështjen e varfërisë. Teologët e çlirimit pohojnë se Jezusi synonte që njerëzit të fitonin lirinë nga sistemet shtypëse ekonomike. Këta teologë e lexojnë Biblën si një libër që merret me padrejtësinë shoqërore dhe se bën thirrje që të krishterët ta praktikojnë drejtësinë, jo vetëm ta shpallin atë. Ungjillorët konservatorë në vendet e pazhvilluara ndikohen nga zërat që kërkojnë liri në një masë më të madhe sesa homologët e tyre në Amerikën e Veriut. Megjithatë, ata vazhdojnë ta mbajnë theksin në lajmin e mirë të një veprë shpenguese të Jezusit. Madje, edhe në të kuptuarit e veprës shpenguese të Krishtit, rrethanat ku ata ndodhen iu japin formë atyre si persona dhe i ndikojnë.

Kjo ndjeshmëri ndaj padrejtësisë shoqërore ka ndikim edhe në doktrinat më bazë. Kisha tregon qartë tri rrugë kryesore për të kuptuar atë që bëri Jezusi për familjen njerëzore, në mënyrë që të përmbushte shpëtimin për ta: (1) Zakonisht, ungjillorët mbështeten në një kuptim që e sheh Krishtin si përfaqësuesi apo zëvendësuesi ynë, i cili vdiq në kryq për të përmbushur shpëtimin. (2) Besimtarë të tjerë, sidomos në kampet moderne liberale, e shohin kryqin si një demonstrim dramatik të dashurisë së Perëndisë. Kur kuptohet, kjo dramë e mposht ngurrimin tonë, dhe na bën që të besojmë se Perëndia na do dhe na ndërgjegjëson që edhe ne t'i përgjigjemi Atij me dashuri. Këto janë dy teoritë që mbizotërojnë në kishën perëndimore. Tek e para, Jezusi mban ndëshkimin apo borxhin tonë individual si mëkatarë që jemi. Në të dytën, Jezusi vë në dukje paaftësinë tonë për ta pranuar dashurinë dhe për ta treguar atë. (3) Një teori e tretë ka vazhduar në Kishën Lindore dhe ka qenë qasja e saj më tipike për shlyerjen e fajit për një mijë vjet. Në këtë qasje, Jezusi merret me skllavërinë që ne përjetojmë. Familja njerëzore, në mënyrë të pashmangshme, përballet me ligësinë shtypëse dhe me një armik frymëror personal (Satani dhe demonët e tij). Përveç kësaj, ne përballemi me mëkatin, të cilin nuk mund ta mposhtim me fuqitë tona. Së fundmi, përballemi me vdekjen. Të gjithë i nënshtrohemi vdekjes. Këta armiq do të kenë fitoren mbi ne dhe, në mënyrë të pamënjanueshme, do të shkruajnë kapitullin e fundit të historisë së jetës sonë. Por Jezusi, me vetë ardhjen e Tij në botë dhe me ringjalljen e Tij, i theu prangat e vdekjes dhe humbjes. Fitorja e tij mbi vdekjen është shenja se Ai është mbrojtësi fitimtar dhe Ai që na jep fitoren edhe neve. Cilido që është me Jezusin do të marrë pjesë në fitoren e Tij.

Bota e Tretë shpesh është e rrënjosur te ky motiv fitoreje, i cili quhet “Krishti fitimtar”. Lutja e tyre personale, liturgia dhe praktika e marrin formën nga vizioni i kësaj fitoreje mbi armiqtë. Njerëzit që jetojnë në vendet e pazhvilluara nuk kanë nevojë për imagjinatë, që të kenë një pamje të këtyre armiqve. Trazirat politike, korrupsioni, dhuna dhe shtypja ekonomike, të cilat në dukje janë të pashmangshme, kuptohen si manifestime të thyerjes së krijimit. Jezusi i ungjijve e lufton me fuqi të ligën, si një shenjë të mbretërisë që po vjen. Pali pohon se vetë krijesa po rënkon që të shpengohet. Mbizotëron shpresa dhe përvoja e çlirimit të saj. Ky kuptim i Jezusit dhe i misionit të tij, megjithëse është lënë për shumë kohë i braktisur në Perëndim, qëndron në themel të teologjisë dhe adhurimit të kishës në vendet e pazhvilluara.

KARAKTERISTIKA TË TJERA: ADHURIM I TË GJITHË TRUPIT TË KISHËS PËR TË GJITHË BOTËN

Kishat jashtë Perëndimit kanë një ndjenjë solidariteti, e cila është e vështirë për t’u rrokur nga perëndimorët. Ne vijmë nga kultura më individualiste në të gjithë historinë. Kur u thua studentëve nga Perëndimi se cilët janë ata, e pranojnë se u përkasin grupeve, por nuk u duket se e kanë komunikuar plotësisht se cilët janë derisa ta kenë dalluar veten si një identitet individual. Perëndimorët mendojnë se vetja jote e vërtetë gjendet në të dhënat individuale, të cilat të veçojnë ty nga familja dhe komuniteti yt (duke bërë dallim mes informacionit individual dhe atij të grupit). Për pjesën më të madhe të njerëzve në botë është e vërtetë e kundërta: ata besojnë se identiteti i tyre i vërtetë tregohet kur thonë se cilave grupe u përkasin. Dikush mund të sjellë prova se janë të nevojshme të dyja, qoftë një identitet grupi, qoftë edhe një identitet individual, por, në rast se amerikanët janë jashtëzakonisht individualistë, mund të kemi vështirësi për të kuptuar siç duhet traditat e kishës gjatë. Në shumë kultura kthehet në besim një grup i tërë njerëzish. Gjithashtu, në ato kisha ekziston një ndjenjë e të qenit të bashkuar ose të lidhur si një trup kisha, ndjenjë e cila duket metaforike ose e habitshme për dikë nga Perëndimi.

Uniteti është i dukshëm në adhurimin bashkë të kishës. Të kënduarit kumbues është një ushtrim i gjithë trupit të kishës për shumë besimtarë në vendet e pazhvilluara. Kjo është diçka e mbushur me energji, në krahasim me shumë kisha perëndimore, por mund të lidhet me adhurimin sakramental. Lutja ndërmjetësuese përbën një element kryesor në adhurim; pjesë të veçanta të lutjes mund të zgjasin

për orë të tëra. Shumë besimtarë mendojnë se Perëndia vazhdon që të flasë, ashtu siç bëri me profetët para shumë kohësh. Kjo dhunti e vazhdueshme e profecisë nuk e zë vendin e Biblës. Në studimin e Shkrimeve nisin shumë shpesh fjalë të reja profetike, kur një frazë e caktuar bëhet rrënja e kësaj fjale të re profetike.

Dejvid Jongi Ço¹³⁶⁹ është pastori i kishës më të madhe në botë, në Korenë e Jugut. Kur e kanë pyetur se përse kisha i përfshin gratë në drejtimin e saj, duke qenë se kultura koreane është një kulturë e orientuar fuqishëm nga meshkujt, ai është përgjigjur thjesht: “Më tha Perëndia.” Besimtarët në vendet e pazhvilluara, sidomos ata karizmatikë, jetojnë me një ndjenjë pritshmërie se Perëndia flet dhe iu jep besimtarëve dhunti si profetë. Gjithashtu, besimtarët përtej Perëndimit i përshkon një ndjenjë më e gjallë takimi me të keqen. Këta besimtarë merren me betejat frymërore të specifikuar nga Pali në Letrën drejtuar Efesianëve, kapitulli 6. Përfshirja e shfaqjeve të këtyre armiqve frymërorë në adhurimin e përbashkët është një nga tiparet kryesore të krishterimit botëror në përgjithësi dhe të pentekostalizmit në mënyrë të veçantë. Alan Andersoni¹³⁷⁰, një nga figurat kryesore në studimet pentekostale, e pranon se bindja që Perëndia i ka kthyer sërish shërimin kishës është kryesore për karakterin dhe rritjen e saj. Ai shkruan: “Në shumë raste, shkaku kryesor i rritjes së kishës është aftësia që ka predikuesi për të shëruar.” Në adhurimin e kishës zënë vend heqja dorë nga gjërat demonike dhe denoncimi i tyre, si edhe lutjet për shërim.

Së fundmi, të krishterët në vendet në zhvillim i përqafojnë misionet që nga ditët e tyre të para. Shumë persona besojnë se ata janë pjesë e një momenti të madh eskatologjik¹³⁷¹, ashtu siç po ndodh me pentekostalizmin. Në këtë moment, Perëndia po krijon një popull të thirrur nga çdo racë, për ta plotësuar veprën e Tij. Një ilustrim i këtij botëkuptimi shihet në Kinë, kur nisi në fillim lëvizja kineze e kishave nëpër shtëpi. Grupet e tyre hasën një kundërshtim të rreptë, ndërkohë që shkonin nga një fshat në një tjetër, duke predikuar ungjillin. Gjithë fshati do të dilte në rrugë dhe do ta godiste me gurë e me fruta a perime të kalbura këtë “llum” të shoqërisë - sakatët, lypësit dhe të verbrit që i besonin Krishtit. Por ata rezistuan. Për dekada të tëra ishin të fshehur, por, kur u zmadhuan në mënyrë të jashtëzakonshme nën sundimin komunist, u njohën shpesh me emrin Lëvizja “Kthim në Jerusalem”¹³⁷², kthim në Lindjen e Afërt dhe në botën islame. Ky emërtim shpesh keqkuptohet në Perëndim, për shkak se ai nuk po sugjeron ungjillëzimin e Jerusalemit apo të Izraelit. Kur kinezët thonë: “Kthim në Jerusalem,” kanë në mendje përparimin gjeografik të ungjillit përgjatë historisë. Ungjilli nisi në Jerusalem dhe më pas u përhap përgjithësisht drejt Perëndimit, në Afrikën e Veriut dhe në Europë. Kështu, me një mendësi kineze, Lëvizja “Kthim në Jerusalem” vëren se, për ta përmbushur Porosinë e Madhe, duhet ta qarkojë të gjithë globin me ungjillin, derisa të kthehet sërish aty ku nisi.

Pra, Lëvizja “Kthim në Jerusalem” në vitet e fundit të shekullit të njëzetë, i ruante si thesar shpresat e të dërguarit të 100,000 misionarëve në 51 kombe të ndryshme. Synimi i tyre nuk ishte Jerusalemi apo Izraeli, por të gjitha vendet dhe popujt e paarritur nga ungjilli, të cilat ndodhen mes Kinës dhe Jerusalemit. Ata kishin në mendje Rrugën e vjetër të Mëndafshit¹³⁷³, e cila sillte dikur tregtinë nga Lindja e Mesme në Kinë, dhe përgjatë kësaj rruge gjenden afërsisht 5200 grupe dhe fise popullsish të paarritura nga ungjilli, përfshirë këtu edhe shumë myslimanë. Shumë persona besojnë se ata janë thirrur për ta përhapur besimin e tyre te këta myslimanë. Disa, madje, flasin për të dërguar deri në 100,000 misionarë në Lindjen e Mesme.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

Aikman, David. *Jesus in Beijing*. Washington, DC: Regnery, 2003.

*Anderson, Allen. *To the Ends of the Earth: Pentecostalism and the Transformation of World Christianity*. New York: Oxford University Press, 2013.

*Jacobsen, Douglas. *The World's Christians: Who they Are, Where They Are, and How They Got There*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2011.

*Jenkins, Philip. *The Next Christendom: The Coming of Global Christianity*. 3rd ed. Oxford, UK: Oxford University Press, 2013.

Lambert, Tony. *China's Christian Millions*. London: Monarch, 1999.

*Latourette, Kenneth Scott. *Christianity in a Revolutionary Age. Vols. 4–5*. New York: Harper and Row, 1961–62.

Marshall, Paul, ed. *Radical Islam's Rules: The Worldwide Spread of Extreme Shari'a Law*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2005.

*Noll, Mark, *The New Shape of World Christianity: How American Experience reflects Global Faith*.

Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2009.

Kapitulli 48

DRITARE PËR TË PARË KRISHTERIMIN BOTËROR

Vende dhe njerëz të besimit

Ne e përshkruajmë kishën botërore me terma perëndimorë dhe kjo nuk është për t'u krenuar. Rendi Riçards¹³⁷⁴ ka shkruar: “Përgjithësimet janë përherë të gabuara dhe zakonisht të dobishme.” Ndoshta përshkrimi dhe paraqitja që ne i bëjmë Botës së Tretë mund t'i shtohet ndopak kontekst, duke shtuar historitë (sado të shkurtra qofshin ato) e disa vendeve dhe njerëzve, që së bashku përbëjnë popullin madhështor të Perëndisë.

KINA

Në fillim do të shohim gjerësisht historinë e mahnitshme të besimit në Kinë. Në Kinë ka pasur armiqësi të madhe gjatë trazirave fetare. Ka pasur një kryengritje fetare në këtë vend, e cila ka shkaktuar njëzet e pesë milionë të vdekur! Përpjekjet misionare të krishtera janë pritur me dyshim dhe misionarët janë përzënë në shekujt e nëntë dhe të trembëdhjetë. Jezuitët patën një sukses më të qëndrueshëm, por gjithsesi modest, në vitet 1600. Të krishterë të tjerë janë ankuar që jezuitët i kishin kompromentuar mësimet e krishtera, me qëllim që ato të bëheshin të asimilueshme për popullsinë kineze.

Kombet perëndimore e bënë Kinën fokusin e veprës së tyre misionare në fundin e viteve 1800 dhe fillimin e viteve 1900. Pas Luftës së Parë Botërore shpërtheu një luftë civile mes Partisë Nacionaliste të drejtuar nga Çan Kai Sheku¹³⁷⁵ dhe Partisë Komuniste të drejtuar nga Mao Ce Duni¹³⁷⁶. Më pas, Partia Nacionaliste u përzu nga pjesa kontinentale, duke u vendosur në Tajvan. Komunistët formuan Republikën Popullore të Kinës dhe i përzunë misionarët e krishterë në vitin 1949,

pavarësisht kohës së gjatë që ata kishin në vend. Shumë njerëz pyesnin veten nëse të krishterët do të mund të arrinin që të mbijetonin, për shkak të përvojës së dhunshme në lidhje me çështjet fetare, dyshimit se krishterimi ishte një mjet në duart e imperializmit perëndimor, gjendjes së dobët, konvertimin sa për emër të disave, dhe kundërshtimit që komunistët i bënin fesë në përgjithësi.

Në fillim pati një përpjekje për ta kontrolluar krishterimin, si edhe fetë e tjera. Mao Ce Duni kishte bindjen se besimi fetar do të kishte një vdekje të natyrshme në momentin që do të ndalej shtypja dhe mashtrimi i fesë. U krijuan disa organizata qeveritare, me qëllimin që çështjet e fesë të ndiqnin vijën patriotike të shtetit. *Lëvizja Patriotike Protestante e Tre Vetëve*¹³⁷⁷ (1955) dhe *Shoqata Patriotike Katolike*¹³⁷⁸ (1957) u bënë institucione të fuqishme, të cilat i censuronin të krishterët dhe i detyronin ata që të plotësonin kërkesat e tyre, në emër të besnikërisë ndaj shtetit. Të krishterët kinezë u përçanë keq. Disa u bashkuan me këto organizata qeveritare dhe patën vështirësi të mëdha në përpjekjet për të bërë që në Kinë të mbijetonte një zë i krishterë. Të tjerë protestuan duke thënë se një bashkëpunim i tillë përbënte një kompromentim të besimit.

Organizata protestante që u përmend më lart, e merrte emrin nga një strategji e hershme misionare, e cila iu bënte thirrje kishave që të kishin më shumë besim në forcat e veta, duke theksuar termin “vetë”: vetëqeverisje, vetëmbështetje dhe vetëpërhapje. Termet e përvetësuar kishin kuptime të tjera për komunistët, të cilët e shihnin ndikimin perëndimor si diçka domosdoshmërisht shtypëse. Protestantët që bashkëpunuan me këtë organizatë, u panë si tradhtarë. Ata u quajtën *Kisha e Tri Vetëve*, por sot njihen më tepër si *Kisha e regjistruar*. Të tjerët vunë në rrezik jetën dhe gjithçka tjetër që kishin, për të ruajtur pavarësinë e tyre. Ata u quajtën “Kisha e nëndheshme”, “Kisha e shtëpisë” dhe sot njihen më tepër si *Kisha e paregjistruar*. Qeveria kineze ushtronte një përndjekje të egër, por gjithashtu besonte se izolimi i krishterimit kinez nga ndikimi perëndimor do ta çonte atë në kolaps. Politika e mëvonshme kineze u përpoq që t’i jepte fesë një fund të ashpër. Vetë kryetari i partisë, Maoja, kurdisi Revolucionin e Madh Proletar Kulturor¹³⁷⁹ (1966-1976). Modeli në atë periudhë ishte dhuna masive, riedukimi dhe adhurimi si kultit të Mao Ce Dunit.

Prona e kishës u konfiskua, madje u përndoqën edhe ata kinezë të krishterë që kishin bashkëpunuar me kishat e regjistruara.

Pas vdekjes së Mao Ce Dunit, në Kinë fituan ndikim disa zëra më të moderuar. Këta zëra u mishëruan në personin e Ten Siao Pinit. Presidenti Xhimi Karter i normalizoi marrëdhëniet me Kinën në muajin janar të vitit 1979. Duke vizituar Shtetet e Bashkuara të Amerikës, Ten Siao Pini e falënderoi Karterin që i kishte sjellë përfitime popullit të Kinës, dhe i kërkoi nëse mund t’ia kthente në njëfarë mënyre të mirën. Karteri i tha që, kur kishte qenë fëmijë, kishte dhuruar pesë cent

në javë për të ndërtuar spitale dhe shkolla në Kinë, dhe i kishte parë misionarët si heronjtë e besimit të tij. Ai vuri në dukje se Kina i ndalonte misionarët, Biblat, dhe lirinë e adhurimit të Zotit, dhe kërkoi që të tria këto gjëra të lejoreshin. Ten Siao Pini i kërkoi kohë që të mendohej për këto kërkesa. Ai iu përgjigj Karterit të nesërmen në mëngjes. I tha se Kina do të vazhdonte të mos i lejonte misionarët, por qeveria do të autorizonte shpërndarjen e Biblave dhe do të miratohej një ligj për lejimin e adhurimit të lirë. Lejimi i shtypjes dhe shpërndarjes së Biblave ndodhi më shpejt në kohë dhe, në vitin 1982, u miratua një ligj, i cili u jepte të krishterëve më tepër liri që të adhuronin. Liria e sotme në Kinë për të adhuruar ndryshon shumë nga një rajon në një tjetër, por kishat e paregjistruara (të nëndheshme) po zhvillojnë gjithnjë e më shumë takime të hapura, kurse kishat e regjistruara po gëzojnë një liri më të madhe.

Qëndrimi armiqësor po ulet, duke bërë që bashkëpunimi mes kishës së regjistruar dhe kishës së paregjistruar të jetë një shembull tipik. Gjithashtu, përveç kishës së regjistruar dhe kishës së paregjistruar, ka dalë në pah edhe një tjetër zë dhe ndikim i rëndësishëm. Suksesi ekonomik në Kinë ka sjellë aty sipërmarrës nga të gjitha vendet e botës. Personave të huaj, të cilët zotërojnë një pasaportë të rregullt, iu jepet e drejta ligjore që të mblidhen dhe të adhurojnë lirisht. Këto kisha, të përbëra nga të krishterë që vijnë nga e gjithë bota, krijojnë ndikim dhe lidhje të rëndësishme frymërore me kishat e tjera në Kinë.

Numri i të kthyerve në besimin e krishterë në Kinë të habit. Në një vlerësim të bërë në vitin 2000, i cili në të vërtetë na jep një shifër më të ulët nga ç'është në realitet, thuhet se aty janë 89 milionë besimtarë, plot 7.1 për qind e popullsisë kineze.

KARDINALI KUNG: VENDOSMËRI BESNIKE

Kardinali Injac Kung, Kung Pin-Mei¹³⁸⁰ (i cili njihet gjithashtu edhe me emrin Gung Pin Mei) u shugurua në vitin 1930 dhe, në vitin 1950, u bë peshkopi i parë kinez (i lindur në Kinë) i Shangait, qytetit-port të rëndësishëm. Ai u burgos në vitin 1955, për mosgatishmërinë e tij për të refuzuar Papën dhe për të pranuar legjitimitetin e përpjekjeve të Kinës për të vënë nën kontroll Kishën Katolike¹³⁸¹. Autoritetet e nxorën peshkopin para një turme shumë të madhe në Stadiumin e Garave të Qenve, në mënyrë që ai ta hidhte poshtë publikisht Papën. Kurse ai, përkundrazi, thirri me guxim: “Rroftë Krishti Mbret!” “Rroftë Papa!”¹³⁸² U burgos

për pesë vjet, para se të dënohej për tradhti në vitin 1960. U la i izoluar për njëzet e pesë vjet dhe vetëm, përveç kohës së punës fizike. E kishte të ndaluar që të mbante Bibël apo rruzare lutjesh. Nuk iu lejua që të kishte korrespondencë apo kontakte me familjen.

Pas vdekjes së kryetarit Mao, Kina po lëvizte ngadalë drejt një ekonomie më të hapur dhe, në një masë më të vogël e me ritme më të ulëta, drejt një kulture më të hapur. Në vitin 1984, Ten Siao Pini¹³⁸³ organizoi një banket për nder të kardinalit dhe peshkopit të qytetit të Manilës, Haime Sin¹³⁸⁴. Ky prift filipinas kishte qenë vendimtar në revoltën popullore që bëri të mundur rrëzimin e presidentit të Filipineve, Ferdinand Markos¹³⁸⁵. Si një gjest simbolik për këtë hapje të shtetit kinez, u ftua në këtë banket edhe peshkopi i moshuar kinez, i cili kishte bërë afërsisht tridhjetë vjet burg. Rrethanat e përgatitura me kujdes nuk lejuan që dy njerëzit e kishës të kishin ndonjë moment personal apo privat. Megjithatë, peshkopi i moshuar e shfrytëzoi këtë mundësi për të kënduar një këngë. Duke shfaqur guxim, ai këndoi një këngë në latinisht, mbështetur në vargun 16:18 të Ungjillit të Mateut: “Mbi këtë shkëmb, unë do të ndërtoj kishën time.” Vendosmëria e tij u kishte rezistuar tridhjetë viteve izolimi dhe pune të rëndë. Një vit më vonë, kinezët e liruan kardinalin Kung për “arsye shëndetësore”. Atë natë, as kardinali Sin nuk e dinte që papa Gjon Pali II¹³⁸⁶ e kishte emëruar Kungun kardinal, por e kishte bërë këtë *in pectore* (d.m.th., në zemër, një term i cili përdoret për ta fshehur një emërim, kur publikimi i tij mund të jetë diçka e papërshtatshme apo edhe e rrezikshme). Jeta e kardinalit Kung është një rrugëtim i mrekullullueshëm. Ai ishte munduar që të punonte me autoritetet kineze, por më pas i kishte kundërshtuar hapur. Tridhjetë vitet e punës së rëndë dhe të izolimit nuk e mposhtën vendosmërinë e këtij besimtari. Shumë persona u shqetësuan se mos jezuitët e kishin komprometuar krishterimin; të tjerë pyesnin pse një besimtar i sinqertë do të punonte me kishën e regjistruar. E megjithatë, koha ka dhënë prova që Fryma e Shenjtë i ka ndërtuar shpirtat e njerëzve, duke krijuar një besim të fortë nga përulësia.

KOREJA

Krishterimi erdhi në Kore në mënyrë të pazakontë. Pak a shumë, ishin koreanët ata që në fakt e sollën krishterimin në Kore. Në vitin 1784, Sëng Hun Li¹³⁸⁷ u pagëzua kur ishte me një mision diplomatik në Kinë. Ai u kthye në atdhe, duke sjellë me vete edhe literaturë nga misionari i famshëm jezuit Mateo Riçi.

Pavarësisht se nuk kishin një prift, të krishterët koreanë pagëzonin njëri-tjetrin dhe mbanin meshë.

Në vitin 1794, një prift nga Kina, Xhejms Çou¹³⁸⁸, u dërgua fshehurazi në Kore, ku mori përsipër shërbesën ndaj pothuaj katër mijë të krishterëve, që e praktikonin besimin e tyre. Këta katolikë, për të cilët ekzistonte frika se mos kishin aleanca me fuqitë e huaja, i ndoqi persekutimi; valë martirizimesh, duke përfshirë edhe vetë Çoun, vazhduan për pothuaj një gjysmë shekulli.

Në vitin 1873, mbreti Ko Jong¹³⁸⁹ shfaqti një qëndrim më të hapur ndaj ndikimit perëndimor. Gjatë kësaj epoke të re, katolikët u rritën në numër. Një misionar presbiterian nga Skocia, Xhon Rosi¹³⁹⁰, e përktheu Dhiatën e Re për koreanët, ndërsa shërbente në Kinë. Me ardhjen e viteve 1880, misionarë të shumtë protestantë nisën të punojnë në Kore.

Aktiviteti protestant pati ndikim të një djaloshi i ri, i quajtur Son Çu Kil¹³⁹¹. Familja e tij u transferua në kryeqytetin e Koresë, Phenian, në vitin 1885. Atë vit, mbërritën aty disa misionarë presbiterianë amerikanë. Këta misionarë e mbështetën përkthimin e Biblës dhe përvetësuan strategjinë e Xhon Neviusit¹³⁹², një misionari amerikan në Kinë. Neviusi i mbështeste kishat e forta e të pavarura. Mbërritja e misionarëve korrespondoi në kohë me zhgënjimin e koreanëve nga rrethanat politike. Koreja ishte e detyruar që të ekzistonte nën hijen e Kinës, Rusisë dhe Japonisë. Sun Çu Kili kishte pasur vështirësi me taoizmin¹³⁹³ e tij dhe kishte nisur që të shqyrtonte krishterimin. Një prej misionarëve amerikanë, Samuel Mofeti¹³⁹⁴, e ftoi Kilin që të lexonte librin “Rruga e shtegtarit”. Gjatë një periudheje lufte frymërore, Kili kaloi një natë duke qarë e duke u lutur dhe pastaj u bë i krishterë.

Kili mori një rol aktiv në drejtimin e kishës dhe në ungjillëzimin që ajo po bënte mes klasës punëtore. Në vitin 1903, ai u fut në Seminarin Presbiterian të Phenianit¹³⁹⁵ (i mbështetur nga Mofeti). Njoftimet për rizgjimin uellsian bënë që Kili të organizonte takime lutjeje herët në mëngjes, ku pjesëmarrësit kërkonin një rizgjim korean. Pranë përfundimit të një serie përgatitjesh dhjetëditore për besimtarët e rinj, një misionar u rrëfye publikisht për “kokëfortësinë dhe krenarinë që kishte shfaqur.” Shpejt, shumë të tjerë filluan që të rrëfeshin haptas. Vetë Kili pranoi se kishte keqpërdorur një testament, i cili i ishte dhënë atij në administrim. Takimi zgjati nga ora tetë e mbrëmjes deri në orën dy të mëngjesit. Koreanët luteshin njëkohësisht; secili besimtar lutej me zë të lartë në të njëjtën kohë me të tjerët. Disa thonë se zërat e shumtë, të folur në këtë mënyrë, formojnë një simfoni që i pëlqen Perëndisë. Shumë perëndimorë e kanë parë këtë si një përvojë të veçantë të sferës frymërore koreane (megjithëse praktikohet edhe gjatë).

Në vitin 1910, japonezët e aneksuan Korenë dhe e mbajtën të pushtuar vendin deri në fund të Luftës së Dytë Botërore. Ata u treguan të ashpër me kishat. Shumë të krishterë e përkrahën pavarësinë nga Japonia. Kili ishte një zë i fuqishëm i kësaj

lëvizjeje, megjithëse ai i qëndroi besnik bindjes së tij të krishterë për mospërdorimin e dhunës. Në këtë rast, të krishterët fituan një emër të mirë, meqenëse mbajtën qëndrim kundër fuqive të kolonizimit. Me kalimin e kohës, Kili u caktua pastor i një kishe me shumë ndikim, Kishës Qendrore Presbiteriane. Roli drejtues në lëvizjen për pavarësi i kushtoi më pas jetën atij dhe djalit të tij. Ai u dorëzua tek autoritetet, pas arrestimit të shokëve të tij në lëvizjen për pavarësi; pasi u lirua, vdiq për shkak të komplikacioneve nga keqtrajtimet që kishte pësuar. Mark Nolli thotë se Kili bëri më shumë se shtatëmbëdhjetë mijë predikime dhe mori pjesë në mbjelljen e gjashtëdhjetë kishave të ndryshme.

Pas Luftës së Dytë Botërore, Koreja u nda mes Veriut, që mbështetej nga Bashkimi Sovjetik, dhe Jugut, që mbështetej nga Shtetet e Bashkuara të Amerikës. Lufta u ndal në vitin 1953¹³⁹⁶, por brutaliteti kundrejt të krishterëve vazhdoi. Komunistët morën masa ndaj kishës. Në atë kohë, dy të tretat e të krishterëve koreanë ishin në Veri. Është shumë e rëndësishme që të vlerësohet gjendja e krishterimit në Korenë e Veriut, për shkak të qëndrimit shumë të mbyllur dhe fshehtësisë që mban qeveria atje. Në Korenë e Jugut, disa grupe të krishtera kanë lulëzuar fuqishëm. Presbiterianizmi, pentekostalizmi dhe, së fundi, edhe katolicizmi, janë rritur jashtëzakonisht. Rezultatet e Rizgjimit korean ishin një katalizator për një rritje të jashtëzakonshme. Në vitin 1914, një ndër njëqind koreanë ishte protestant. Në vitin 2010, një ndër tre koreanë ishte i krishterë.

Koreja është vendi i kishave më të mëdha në botë. Kisha e Ungjillit të Plotë në Joido¹³⁹⁷ ka më shumë se një milion anëtarë. Struktura e saj me qeliza shërben si model dhe ndoshta edhe si frymëzim për kishat nëpër botë. Vetëm Shtetet e Bashkuara të Amerikës ia kalojnë Koresë së Jugut për nga numri i seminareve të themeluara dhe për nga numri i misionarëve të dërguar nëpër botë. Këta misionarë mbartin politikën e ndërtimit të kishave të pavarura, por gjithashtu edhe një spiritualitet korean, që është ndryshe në formë dhe në tipare. Ky spiritualitet i veçantë i ka rrënjët te lutja. Ajo që vihet re nga njoftimet e vizitorëve është lutja simultane koreane. Fakti që lutja është diçka qendrore atje, shihet fare qartë te Mali i Lutjes¹³⁹⁸. Koreanët planifikojnë kohë të veçantë në qendra çlodhjeje, me qëllim që të luten dhe të agjërojnë. Pastori Dejvid Jongi Ço i kishës në Joido mendon se rritja e kishës nuk ka ardhur për shkak të strukturës qelizore të saj apo nga gjendja e shkëlqyer që ajo ka, por si rrjedhojë e lutjes së vetë kishës.

RIZGJIMI NË AFRIKËN LINDORE

Historitë e dy burrave dhe e miqësisë që ata lidhën, përbëjnë një pjesë të rizgjimit madhështor që ka përfshirë Afrikën Lindore. Të dy u përjetuan zhgënjim. Simeon Nsibambi¹³⁹⁹ lindi në vitin 1897. Ai u bë i krishterë në vitin 1922. Mundësitë e shumta ngjallën tek ai shpresën dhe pritjen se do të përzgjidhej për të kryer studimet jashtë shtetit, por kjo gjë nuk ndodhi. Perëndia iu përgjigj me një vegim zhgënjimit të thellë të Simeonit. Në vegim, Perëndia e pyeti që të krahasonte vlerën e një burse studimi, me vlerën e mesazhit të ungjillit dhe faljes që i ishte dhuruar atij.

Doktor Xho Çërçi u bë i krishterë kur ishte student në Universitetin e Kembrixhit, në gusht të vitit 1920. Kembrixhi, si universitet, ka njohur disa lëvizje ungjillore. Ungjilltari amerikan D. L. Mudi ka predikuar në Kembrixh për pothuaj katër dekada, përpara se Çërçi të bëhej i krishterë. Në gjurmët e takimeve të Mudit, shumë studentë të Kembrixhit u thirrën për të shërbyer në misione, përfshirë këtu edhe grupin “Shtatëshja e Kembrixhit”, të cilët shkuan në Kinë për ungjillëzim. Një student i tillë, Xhorxh Lorens Pilkingtoni¹⁴⁰⁰, shkoi në Uganda, ku u bë dëshmitar i një rizgjimi në vitin 1893, pararendës i rizgjimit që do të vinte. Dr. Çërçi ushtroi zanatin e mjekut në Afrikë, ku u dallua gjithashtu edhe si misionar i aftë.

Në vitin 1929, Çërçi po kalonte ditë të këqija si nga ana fizike, ashtu edhe nga ana shpirtërore. Për të luftuar me zbrazëtinë që po ndjente, kishte shumë nevojë për një mik të mirë dhe në këtë kohë u takua me Simeon Nsibambin. Të dy kishin të përbashkët dëshirën e zjarrtë për të parë rizgjim në shpirtin e tyre dhe në Afrikë. Ata u lutën dhe e studiuan Biblën së bashku për dy ditë rresht. Përvoja dhe uniteti i qëllimit u ndryshoi jetën. Duke cituar mendimet e Çërçit për këtë takim, Nolli na jep këtë dëshmi: “Kjo ishte koha kur m’u shfaq Perëndia në hirin e Tij sovran, më bëri të kuptoj se sa i dobët jam dhe e gjeti me vend të më bënte pjesë në fuqinë e Rëshajëve.”

Miqësia midis të dyve do të rritej dhe forcohej vazhdimisht e vazhdimisht. Në shtator të vitit 1935, një tjetër grup u takua për një rizgjim frymëror; mendimi u erdhi nga motivi i Kezikut se, përpara depërtimeve frymërore të Perëndisë, është i nevojshëm një dorëzim i plotë ndaj Krishtit. Ata planifikuan dhe nisën një sërë takimesh, të cilat mund të shihen si pikënisjet e rizgjimit. Në grup ishin edhe Xho Çërçi (i vetmi anglishtfolës i bardhë) dhe Simeon Nsibambi. Uilliam Nagenda¹⁴⁰¹ iu bashkua më pas grupit dhe do të bëhej personi më ndikues për përhapjen e rizgjimit. Dy fjalë të rëndësishme na zbulojnë natyrën rizgjuese të këtij vërshimi: *abaka* do të thotë “i zjarrtë”; *balokole* do të thotë “i shpëtuar”. Disa persona e vlerësojnë këtë grup drejtuesish jo vetëm për predikimin e tyre, por edhe për

urtësinë e treguar në organizim, duke dërguar grupe njerëzish në skuadra, pjesë e të cilave ishin edhe besimtarë të thjeshtë, pa poste në kishë. Përhapja gjeografike e rizgjimit e kapërceu kufirin e Ugandës së Veriut, duke përfshirë Kenian, Ruandën, Burundin dhe Tanzaninë (e cila në atë kohë quhej Tanganika). Kjo lëvizje preku shumë njerëz në shumë kombe përtej rajonit. Numrat nuk i lënë vend aspak imagjinatës. Përqindjet e ithtarëve besimtarë të krishterë në fund të shekullit të kaluar, janë si më poshtë: Uganda 89%, Kenia 79%, Ruanda 81%, Burundi 90% dhe Tanzania 51%.

Uilliam Nagenda dhe Xho Çërçi bënë ndoshta skuadrën më efektive. Familja e fortë e Nagendës ishte një përligjje e predikimit të tij të fuqishëm. Nagenda gjithashtu u përfshi edhe në një nga sprovat e rëndësishme me të cilat ata u përballën gjatë rizgjimit. Në vitin 1941, njëzet e nëntë studentë u përjashtuan nga Kolegji Teologjik “Peshkopi Taker”¹⁴⁰². Drejtuesit e shkollës u alarmuan për shkak të zellit të rizgjimit të këtyre *balokole*-ve ose “të shpëtuarve”. I jemi mirënjohës Perëndisë që autoritetet e shkollës (të gjithë me prejardhje angleze) mundën t’i rikthenin pothuajse të gjithë studentët në shkollë, përfshirë edhe Uilliam Nagendën. Studentët patën mundësi që ta shprehnin zjarrin e rizgjimit dhe njëkohësisht edhe t’i qëndronin besnikë denominacionit; ky elasticitet doli më vonë se ishte shumë i rëndësishëm për lëvizjen e rizgjimit. Por lëvizja i kapërceu kufijtë e denominacioneve në shumë pika. Kisha e Vëllezërve, adventistët e ditës së shtatë, menonitët, baptistët dhe metodistët, të gjithë thonë se kanë marrë pjesë në rizgjim.

Një tjetër zë i lavdëruar i kësaj lëvizjeje është Festo Kivenxhere¹⁴⁰³. Kivenxhere kishte lindur në një familje sundimtarësh fisnorë afrikanë dhe kishte punuar si bari që kur kishte qenë fëmijë. Bariu i ri lexonte histori fëmijësh për Jezusin, ndërkohë që punonte. Ai u bë i krishterë gjatë një takimi ungjillëzues. Festoja studioi teologji, ishte pastor në një kishë, dhe më pas u shugurua peshkop në Kishën Anglikane. Lidhi miqësi me Billi Grahamin dhe shërbeu si përkthyesi i tij. Përveç kësaj, mori pjesë si predikues në fushatat ungjillëzuese të Grahamit. Gjithashtu, edhe guximi i Kivenxheres në përballjen me diktatorin Idi Amin¹⁴⁰⁴ u admirua në një masë të gjerë. Amini vrau kryepeshkopin e Kishës Anglikane të Ugandës, Xhanani Luvumin¹⁴⁰⁵, dhe Kivenxhere qëndroi në mërgim deri në rrëzimin nga pushteti të Ainit. Gjatë kësaj kohe, ai u njoh botërisht si një zë në favor të drejtësisë shoqërore dhe në favor të gjithë Afrikës. Teologjia e tij i kishte rrënjët te kryqi. Kivenxhere besonte se Krishti e kishte thirrur që ta donte diktatorin Amin, pavarësisht mizorive të tij.

Ne vëmë re disa elemente të përbashkëta në Kinë, në Kore dhe në Afrikën Lindore. Secili prej këtyre rizgjimeve ka një shpërfaqje të vetë kulturave të pasura të krishtera, ndërkohë që u detyrohen edhe përpjekjeve misionare. Secili prej këtyre vendeve ka qenë dëshmitar i rritjeve të jashtëzakonshme numerike. Secili ka

prodhuar besimtarë, të cilët i japin Krishtit në vuajtjen e tyre të mbushur me durim, si dhe në hirin që ua përçojnë edhe të tjerëve.

Sugjerime për lexime të mëtejshme

- *Anderson, Allen. *To the Ends of the Earth: Pentecostalism and the Transformation of World Christianity*. New York: Oxford University Press, 2013.
- *Hill, Jonathan. *Zondervan Handbook to the History of Christianity*. Grand Rapids: Zondervan, 2006.
- *Jacobsen, Douglas. *The World's Christians: Who they Are, Where They Are, and How They Got There*. Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2011.
- *Osborn, H. H. *Pioneers in the East African Revival*. Winchester, UK: Apologia, 2000.
- *Noll, Mark A. and Carolyn Nystrom. *Clouds of Witnesses: Christian Voices from Africa and Asia*. Downer Grove, IL: InterVarsity Press, 2011.
- *Spickard, Paul R. and Kevin M. Cragg. *A Global History of Christians: How Everyday Believers Experience Their World*. Grand Rapids: Baker, 2004.

EPILOGU

R. L. HAÇET

Për ta përmbledhur: “të shpëtohesh”, sipas pikëpamjes së Palit, do të thotë të bëhesh pjesë e popullit të Perëndisë, njerëzit e të cilit lindin në familjen e Perëndisë me anë të Frymës, dhe, si rezultat, janë të bashkuar me njëri-tjetrin si një trup, mbledhja e të cilëve në Frymë i bën ata tempullin e Perëndisë. Perëndia nuk është se thjesht po shpëton individë dhe po i përgatit ata për në parajsë; më tepër se kaq, Ai po krijon një popull për emrin e Tij, mes të cilit vetë Perëndia mund të banojë, dhe, në jetën e tyre, së bashku, do të riprodhojnë jetën dhe karakterin e Perëndisë në të gjithë unitetin dhe larminë e tyre.

Gordon Fi

PALI, FRYMA DHE POPULLI I PERËNDISË

Ky libër ka lënë pas një vazhde historish, ngjarje që na shpjegojnë se cilët jemi ne. Sapo kemi lexuar historinë e të krishterëve të hershëm, të cilët, me besimin e tyre të drejtë, e mbajtën kishën në shtegun e duhur, duke rrokur një pjesë të misterit se cili është Jezusi. Ne kemi lexuar historinë e reformatoreve protestantë, që u përpoqën ta mbanin fort zemrën e ungjillit, duke studiuar Shkrimin e Shenjtë. Kemi lexuar historinë e besimtarëve, të cilët e ruajtën besimin dhe nuk iu nënshtruan shtrembërimeve liberale. Kemi lexuar histori për rizgjimet që kanë ndikuar mbi kulturën tonë të begatshme amerikane. Këto histori shpjegojnë se cilët jemi ne: ne jemi ortodoksë (me besim të drejtë), protestantë, konservatorë apo ungjillorë në Amerikën e Veriut. Ky është profili i shumë prej studentëve dhe lexuesve të Dr. Shellit përgjatë viteve.

Është e drejtë që të tregojmë historitë tona dhe të gjejmë vendin që kemi në historinë e madhe të Perëndisë. Megjithatë, ka shumë persona sot që ndiejnë se një shqetësim për suksesin e historisë sonë mund të ketë një çmim të lartë. Një mahnitje

pas vetë historisë sonë mund të bëjë që ajo të duket si një zenit apo një përmbyllje. Ne kështu jemi të prirur që të mos i shohim e të mos i vlerësojmë të tjerët dhe të mos e matim siç duhet veten; duke e vlerësuar gabimisht historinë tonë, përballemi me dekurajimin dhe rrezikun e humbjes së rrugës për ku po na drejton historia e madhe e Perëndisë. Rritja e paprecedentë e krishterimit në njëqind vitet e fundit kërkon një rivlerësim të saktë. Aktualisht, të dy skajet e historisë së krishterë flasin thellësisht në unison. Gordon Fi na kujton se të krishterët e parë e kuptuan që Perëndia po formonte një popull nga të gjithë popujt e botës. Këta shpesh u morën nga një status apo nivel i ulët shoqëror dhe iu dha privilegji që t'i përkisnin popullit të Perëndisë. Sot, Perëndia po mbledh një popull për Vetën nga pothuaj çdo vend dhe popull i imagjinueshëm.

Tranzicioni dhe vështirësitë në kishën perëndimore mund të kuptohen pjesërisht nën këtë dritë; përvoja perëndimore mund të jetë një mikrokozmos i asaj që po ndodh në mbarë botën; të krishterët perëndimorë po e humbasin statusin e tyre dhe madje po përballen me persekutimin, e megjithatë ata gjithashtu po dëshmojnë një grumbullim të këtyre njerëzve nga prejardhje të ndryshme.

Problemet dhe rreziqet janë kudo; nuk tregojmë mungesë respekti po të ngremë pyetje për shumë çështje të ndryshme. A janë këta besimtarë të rinj supersticiozë apo naivë? A është besimi i tyre formal, i hollë sa një fije letre? A mund të shkëputen ata nga kultura e tyre? Si mund të ndodhë gjenocidi në Ruandë, në të njëjtin terren ku ndodh Rizgimi i Afrikës Lindore? Me të drejtë duhet të shtrojmë pyetje të ngjashme edhe për vete, si amerikanë: A është formuar apo keqformuar tradita jonë e krishterimit nga kultura jonë pasur? A nuk e kemi parë edhe vetë një vëllë të krishterë, i cili ka ngritur armët kundër një vëllai të krishterë në Luftën tonë Civile? Gjithashtu, duhet të pyesim veten nëse kemi gjëra për të mësuar nga të krishterët e Botës së Tretë: A e kuptojmë ne solidaritetin? A mos po e mbyl Frymën metafizika jonë? Vlerësimi i historive tona sërish mund të na çojë që të vlerësojmë përkatësinë ndaj popullit të Perëndisë mbi çdo gjë tjetër.

Ky rreth vazhdon pa mbarim: Leximi i drejtë i historisë së kishës na ndihmon ta lexojmë drejt edhe Biblën; leximi i drejtë i Biblës na ndihmon që ta lexojmë drejt edhe historinë e kishës. Ne mund t'i lexojmë ato me një vlerësim të ri, në rast se mund të dallojmë rëndësinë teologjike të kishës si populli i Perëndisë, popull që është mbledhur nga kombet.

Duke iu afruar atij, gurit të gjallë, i hedhur tej nga njerëzit, por i zgjedhur, i çmuar përpara Perëndisë, edhe ju, — si gurë të gjallë, ndërtoheni për të qenë një

shtëpi frymërore, një priftëri e shenjtë, për të ofruar flijime frymërore, që i pëlqejnë Perëndisë me anë të Jezu Krishtit. ✠¹⁴⁰⁶ Prandaj edhe përmendet në Shkrimet:

“Ja, po vë në Sion një gur qosheje, të
zgjedhur, të çmuar,
dhe ai që beson në të nuk do të turpërohet aspak.”¹⁴⁰⁷

Sepse për ju që besoni, Ai është i çmuar, po
për ata të pabindurit:
“Guri, që u hoq mënjane nga ndërtuesit, u
bë guri i qoshes,”

dhe

“Gur pengese dhe shkëmb skandali që i bën të
rrëzohen.”¹⁴⁰⁸

Ata pengohen duke qenë të pabindur ndaj fjalës, dhe për këtë ata ishin caktuar. Por ju jeni fis i zgjedhur, priftëri mbretërore, komb i shenjtë, popull i fituar nga Perëndia, që të shpallni lavdinë e atij, që ju thirri nga terri në dritën e tij të mrekullueshme;

ju që dikur nuk ishit një popull, kurse
tani populli i Perëndisë;
dikur të pamëshiruar, por
tani të mëshiruar.¹⁴⁰⁹ (1
Pjetrit 2:4-10).

BRUS SHELLI

Sot, pas 2000 vjetësh, krishterimi është, të paktën kështu njihet, besimi i një të tretës së popullsisë botërore. Nga një grusht peshkatarësh, tagrambledhësish dhe ngatërrestarësh të rinj në një provincë të errët në Jude, ky besim u shpërnda në të gjithë globin, duke fituar besimin e afërsisht një miliard banorëve të planetit tonë.

Pa dyshim, një nga veçoritë e shumta që vihen re në krishterimin sot, është numri i vogël i besimtarëve të deklaruar që e kanë studiuar seriozisht historinë e fesë së tyre. Në një epokë më të hershme, ndjekësit e ndonjë besimi rrallëherë ndesheshin me ndjekës të ndonjë besimi tjetër. Pak prej këtyre u kërkohej që të mbronin fenë e

tyre nga kritikak e një besimi rival. Por, në kohën tonë, kur media masive e ka bërë botën fqinjën tonë, padituria e të krishterëve¹⁴¹⁰ e vështirë të justifikohet.

Lëvizja drejt ndarjes së kishës nga shteti e ka larguar plotësisht fenë nga arsimi shtetëror. Kjo është e vërtetë. Por edhe arsimi i krishterë në shumë denominacione nuk ka bërë shumë përpjekje për t'iu dhënë anëtarëve të vet ndonjë kuptim të pjekur për besimin që ata thonë se ndjekin. A duhet të habitemi, pra, që i krishteri i sotshëm i përzien shpesh gabimet e mëdha me pohimin ortodoks ose mbron ndonjë praktikë pagane si sjellje të krishterë?

Të krishterët e informuar mund të tundohen që të bëjnë pyetjen: “Nëse i drejti mezi shpëton, ku do të duket i pabesi dhe mëkatari?” (*1 Pjetrit 4:18*). Por ata e dinë se dështimi njerëzor është gjithmonë vetëm gjysma e historisë. Ata e kuptojnë se sa shpesh kisha ka qenë armikja më e keqe e vetvetes dhe se vazhdimisht ripërtëritja ka ardhur nga ndonjë burim plotësisht i papritur. Shpesh kisha ka zbuluar se si një Fuqi e padukshme e ka larguar kërcënimin ndaj ekzistencës së vet apo e ka shndërruar krizën në një mundësi për rritje. Persekutimet e xehta kanë shërbyer për ta pastruar shtëpinë e besimit. Përhapja e herezisë ka shkaktuar sqarimin e bindjeve bazë të kishës. Dhe shfaqja e papritur e hordhive barbare hapi dyert për një zgjerim të mëtejshëm. Kjo aftësi për të përballuar sfidat e reja dhe për të përdorur burimet e përtëritjes është një nga sekretet e rritjes së krishterimit.

Ecja përpara zakonisht ka nënkuptuar një vështrim të studiuar prapa, prapa te shembëlltyra e Perëndisë zbuluar në historinë e Jezusit. Të krishterët e kanë konsideruar gjithnjë epokën e Jezusit dhe të apostujve, si një lloj modeli për të gjitha epokat e ardhshme. Ajo epokë i ka dhënë kishës besimin te Jezusi, Mesia i ringjallur, si edhe shpresën e faljes së mëkateve nëpërmjet Tij. Dhe koha tregoi, në jetën e Palit, se ungjilli i hirit nuk njeh kufij kombesh, racash, gjinish apo kulturash.

Krishterimi katolik, i cili e pranoi këtë të vërtetë, u përhap me shpejtësi në të gjithë botën mesdhetare. Ai i u ndesh me idetë e papajtueshme të gnosticizmit, markionizmit dhe montanizmit, e quajti gënjeshtren gënjeshtër, duke iu drejtuar për ndihmë shkrimeve të apostujve dhe peshkopëve ortodoksë, të cilët i mbronin. Në të njëjtën kohë, të krishterët u përballën me fuqinë përndjekëse të Romës dhe guxuan të vdisnin me heroizëm si martirë, dëshmitarë për besimtarët e tjerë që do të ndiqnin rrugën e tyre.

Kjo farë e gjakut të martirëve, siç e quajti Tertuliani, solli në fund shumë fryte në kthimin e perandorisë në besim. Epoka perandorake filloi më 312-n, kur Konstandini pati një vegim të Krishtit. Krishterimi u bë feja zyrtare e shtetit të madh romak, përpara fundit të shekullit të katërt. Kisha në katakombe është diçka e veçantë, por çfarë gjërash të përbashkëta ka krishterimi me pallatet?

Nën tutelën perandorake, kisha mësoi që t'iu shërbente posteve të pushtetit, duke e formuluar besimin për masat. Kështu filloi epoka e këshillave të mëdhenj. Ata të

krishterë që nuk kishin admirim për pallatet, iu drejtuan shkretëtirës për të gjetur një tjetër mënyrë hiri. Eremitët e nderuar e panë veten shpejt në pararojë të një lëvizjeje, murgërisë, e cila ishte vala e së ardhmes.

Por sidoqoftë, shumica e të krishterëve panë dorën e Perëndisë në martesën e lumtur të kishës së krishterë me shtetin romak. Në Lindje, martesë vazhdoi për një mijëvjeçar. Nën mbrojtjen e perandorëve ortodoksë, lulëzoi një përshpirtje mistike deri në vitin 1453, kur pushtuesit myslimanë turq e shkatërruan përfundimisht Perandorinë Bizantine. Por rënia e Konstandinopojës shënoi ngritjen e Moskës, kryeqyteti i ri i Ortodoksisë Lindore.

Në Perëndim, ndodhi diçka plotësisht ndryshe. Pas shekullit të pestë, kur gjermanët dhe hunët barbarë e shkatërruan mbrojtjen e perandorisë dhe u turrën drejt vetë qytetit të përjetshëm, njerëzit iu kthyen *Qytetit të Perëndisë* të Augustinit për shpjegime. Aty gjetën një vizion për një epokë të re. Këta shekuj i quajmë mesjetë. Njerëzit që jetuan gjatë kësaj kohe i quajtën këta shekuj të krishterë.

Arsyet e tyre kanë të bëjnë me rolin e Papës, i cili shkeli mbi rrënojat e perandorisë së rrëzuar në Perëndim dhe vazhdoi të ndërtojë kishën mesjetare mbi lavdinë e shkuar të Romës. Duke qenë e vetmja pikë lidhjeje që mbijetoi nga e kaluara romake, Kisha e Romës i mobilizoi murgjit benediktinë dhe i dërgoi si ambasadorë misionarë te popujt gjermanë. U deshën shekuj për këtë gjë, por papët, të ndihmuar nga princat e krishterë, dalëngadalë e qetësuan dhe e pagëzuan kontinentin, dhe e quajtën Bota e krishterë, Europa e krishterë.

Megjithatë, masat popullore të pagëzuara nënkuptonin paganë të pagëzuar. Nga shekulli i dhjetë, rilindja frymërore ishte një nevojë e dukshme. Ajo filloi në një manastir në Francën Qendrore, të quajtur Kluni, dhe u përhap derisa arriti te vetë Papati. Më i madhi i papëve reformatorë ishte Gregori VII. Pasuesit e tij të zellshëm e çuan postin e papës në zenitin e pushtetit tokësor. Në mungesë të lidhjes së një perandorie romake, kisha e shekullit të dymbëdhjetë ishte vetë një lloj perandorie, një mbretëri frymërore dhe tokësore, e cila shtrihej nga Irlanda deri në Palestinë, nga toka deri në qiell. Kryqëzatat dhe filozofia skolastike ishin dëshmitare të këtij sovraniteti papnor.

Megjithatë, pushteti korrupton. Kisha fitoi botën, por humbi shpirtin e vet. Të paktën kështu predikoi një rrymë e vazhdueshme reformatorësh: valdezët, françeskanët, albigjezët. Midis gjithë luftës për pushtet tokësor dhe provave të qarta të një feje shterpë në shekujt e katërmëdhjetë dhe të pesëmbëdhjetë, shumë të krishterë iu kthyen Biblës për ripërtëritje dhe për një vizion të freskët.

Reforma erdhi me furi. Borisë së kushtrimit i ra Martin Luteri, por kauzës iu bashkuan turma të tëra njerëzish. Periudha që quhet Reformacion shënon mobilizimin e protestantizmit: luterian, i reformuar, anglikan dhe anabaptist. Nga mesi i shekullit të gjashtëmbëdhjetë, Reformacioni e kishte shkatërruar unitetin

tradicional të Europës Perëndimore dhe u la si trashëgim kohëve moderne pluralizmin fetar.

Kisha e Romës i rezistoi këtij sulmi ndaj traditës. Ajo mbledhi trupa të reja, sidomos Shoqërinë e Jezusit. Dërgoi valë të freskëta misionarësh në Azi, në Afrikë dhe në Amerikën Latine. Luftoi në Francë, Holandë dhe Gjermani. Por në fund, Bota e krishterë u venit. Vendin e saj e zuri koncepti denominacional për kishën, i cili u lejonte kombeve moderne që t'i trajtonin kishat si shoqëri vullnetare, të ndara nga shteti.

Shkolla të reja mendimi mbushën shekullin e shtatëmbëdhjetë. Asgjë nuk ishte më e fuqishme se vetë arsyeja. Ajo bënte pyetjen: “Kush ka nevojë për Perëndinë?” Dhe përgjigjej: “Njeriu mund t’ia dalë i vetëm.” Të krishterët ngritën zërin për të kundërshtuar, por kjo ide u përhap deri sa laicizmi e mbushi jetën publike të shoqërive perëndimore. Perëndia mbeti, por vetëm si çështje zgjedhjeje personale.

Të krishterët nuk mund t'i drejtoheshin më krahut të pushtetit për të shtypur herezitë e tilla. Prandaj, shumë prej tyre iu kthyen rrugës së apostujve, lutjes dhe predikimit. Si rezultat, ndodhën një sërë rizgjimesh ungjillore: kryesisht, pietizmi, metodizmi dhe Rizgjimi i Madh. Ungjillorët u përpoqën që ta rikthenin Perëndinë në jetën publike, me predikime dhe me kthimet personale në besim.

Epoka e përparimit bëri që shumë të krishterë të llojeve të ndryshme të luftonin në një betejë të fortë kundër përparimit të laicizmit. Nga rizgjimet ungjillore dolën përpjekje të reja për ta çuar ungjillin e Krishtit në toka të largëta, dhe u krijuan një numër i madh shërbesash shoqërore në Europën dhe Amerikën e industrializuar. Nga kështjellat e Romës, Papatë mbrojtës lëshoi një bateri të tërë raketash kundër armiqve modernë të besimit katolik. Por, me gjithë përpjekjet e krishtera, krishterimi dalëngadalë u nxor nga jeta publike në botën perëndimore. Besimtarët u përballën me problemin që kemi edhe në kohën tonë: Si mund të ushtrojnë të krishterët një ndikim moral në shoqëritë pluraliste dhe totalitare, ku bindjet e krishtera për realitetin nuk mbizotërojnë më?

Thellësia e këtij problemi u bë diçka e dukshme në epokën e ideologjive, kur u ngritën perëndi të reja, duke pretenduar besnikërinë e njerëzve laikë. Nazizmi i thuri lavde shtetit; komunizmi adhuroi partinë; dhe demokracia amerikane adhuroi individin dhe të drejtat e tij. Kombet moderne, gjoja të ndriçuara, shkaktuan dy luftëra botërore, në përpjekjen për të vendosur epërsinë e këtyre perëndive të reja. Kur panë se asnjë ideologji nuk sundoi dot mbi të tjerat, filloi një luftë e ftohtë bashkekzistence mes kombeve të dikurshme të krishtera. Gjatë gjithë kësaj kohe të turbullt, denominacionet luftuan për teologjitë ortodokse dhe liberale, kërkuar mënyra të reja për të rigjetur unitetin e humbur dhe reflektuar urinë e re për përjetimet apostollore.

Pas Luftës II Botërore, në Botën e Tretë lindi një udhëheqje e re e krishterë energjike, e cila ofronte shpresën për një ditë të re në besimin e lashtë. Mos ndoshta misionarët nga kombet neopagane të Europës dhe Amerikës së Veriut i krijuan padashur krishterimit një hapësirë mundësish në të ardhmen për ta çuar ungjillin në Afrikë dhe në Amerikën Latine?

Vetëm koha do ta tregojë këtë gjë. Por të krishterët mund të shpresojnë, pasi besimi shkon gjithmonë përtej situatave tokësore. Ai e ka themelin te një person. Dhe asnjë person tjetër në historinë e dokumentuar nuk ka ndikuar në jetën e kaq shumë njerëzve, nga kaq shumë vende e kohë të ndryshme, gjatë një kohe kaq të gjatë, sa Jezu Krishti. Hijet dhe tonet e figurës të Tij duket se ndryshojnë për t'iu përshtatur nevojave të njerëzve: Mesia jude i mbetjes besimtare, Urtësia e apologjetit grek, Mbreti kozmik i Kishës Perandorake, Logosi Qiellor i këshillave ortodoksë, Sundimtari Botëror i oborreve papnore, Modeli murgëror i varfërisë apostullore, Shpëtimtari personal i rizguesve ungjillorë.

Me të vërtetë, Ai është njeri për të gjitha kohërat. Në një kohë kur shumë njerëz e konsiderojnë të parëndësishëm, relike të një të shkuare, e cila është hedhur poshtë prej kohësh, historia e kishës dëshmon qetësisht se Jezu Krishti nuk do të zhduket nga skena. Titulli i Tij mund të ndryshojë, por e vërteta e Tij do të zgjasë në të gjitha brezat.

SHËNIMET E AUTORIT

Kapitulli 1

Përshkrimi hyrës i kryqëzimit pasqyron një pjesë nga libri *The Christians* nga Bamber Gascoigne (New York: Morrow, 1977), 17.

Citimet në këtë kapitull, si edhe shumë hollësi shprehëse, janë marrë nga përshkrimet e kohëve të Jezusit në librin *Great People of the Bible and How They Lived* (Pleasantville: Reader's Digest Association. 1968), 308, 338, 370, 379-81.

Kapitulli 2

Përshkrimi i Antiokisë, si edhe citimi për Jerusalemin dhe rënien e tij, janë marrë nga libri *Great People of the Bible and How They Lived*, 406, 407, dhe 390.

Kapitulli 3

Për fragmentin e nxjerrë në pah, shihni librin nga Rodney Stark, *The Rise of Christianity: A Sociologist Reconsiders History*. (Princeton: Princeton University Press, 1996).

Historia për mbretin Abgar gjendet te libri *Ecclesiastical History* nga Eusebius, Libri I, paragrafi XIII.

Parathënia e dhënë nga profesori Ward Gasque për Ireneun dhe Tertulianin gjendet te libri *Eerdman's Handbook to the History of Christianity* (Grand Rapids: Eerdmans, 1977), faqet 7577. Ky vëllim, i redaktuar nga Tim Dowley, është një nga parathëniet më të mira që mund të gjenden për historinë e kishës.

Kriticizmi i Celsit për të krishterët vjen nga libri *Origen's Against Celsus*, Vëllimi III, paragrafi 44.

Pikëpamjet e perandorit Julian për sjelljen e krishterë gjenden në një letër drejtuar Arsakit (Arsacius), kryeprift i Galatisë, të cilat janë regjistruar në Sozomen's *Ecclesiastical History* V. 16.

Për pjesën e këtij kapitulli me titull "Arsyet për përhapjen e ungjillit", m'u duk i dobishëm libri *The Early Church* nga Henry Chadwick (Middlesex: Penguin, 1967), faqet 54-60.

Kapitulli 4

Martirizmi i Polikarpit është një nga historitë më të njohura nga kisha e hershme. Mund të gjendet te libri *Early Christian Fathers*, redaktuar nga Cyril C. Richardson (Philadelphia: Westminster, 1953), 141-58.

Kontrastin që ekziston mes prozelitizmit hebre dhe atij të krishterë e kam nxjerrë nga libri *20 Centuries of Christianity* nga Paul Hutchinson dhe Winfred E. Garrison (New York: Harcourt, Brace and Co., 1959), 30-31.

Letra e Plinit drejtuar Trajanit gjendet te libri *A New Eusebius*, redaktuar nga J. Stevenson (London: S.P.C.K., 1960), 13-14.

Kapitulli 5

Citimi i Mahatma Gandit përsëritet te libri i Robert Johnson, *The Meaning of Christ* (Philadelphia: Westminster, 1958), 63.

Diskutimi mbi pjesën me titull “Besimi dhe teologjia”, pasqyron idetë e J. W. C. Wand te libri *The Four Great Heresies* (London: A. R. Mowbray, 1955), kapitulli 1.

Citimi nga Charles Bigg mund të gjendet te libri *Descent of the Dove* nga Charles Williams (New York: Meridian Books, 1956), 23.

Besorja e Vjetër Romake gjendet te libri *Documents of the Christian Church*, redaktuar nga Henry Bettenson (London: Oxford University Press, 1963), 23-24.

Citimi nga C. S. Lewis është marrë nga libri i tij *Mere Christianity* (New York: Macmillan, 1952), Libri 2, Kapitulli 5.

Përshkrimi i ortodoksisë te pjesa “Besimi dhe teologjia” dhe krahasimi mes fjalëve “virgjëreshë” dhe “i lindur” janë marrë nga libri *Layman’s Guide to Protestant Theology* i autorit William Hordern (New York: Macmillan, 1974), 1, 13.

Fragmenti i nxjerrë në pah “Çfarë besojnë gnostikët” është përshtatur nga libri i J. N. D. Kelley, *Early Christian Doctrines*, 26.

Fragmenti “Ungjilli i Thomait” është përshtatur nga libri *Fabricating Jesus* nga Craig Evans, (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2006), 71.

Krahasimet që gjenden te fragmenti “Të kuptojmë gnosticizmin sot” u nxorën nga një leksion me titull

“Did We Get Jesus Right? Jesus in the Canonized and Apocryphal Gospels,” me autor Simon Gathercole dhe përgjigje nga David Chapman te Lanier Theological Library, më 8 shtator 2012.

Kapitulli 6

Tregimi i besimtarit në Sicili vjen nga libri i Herbert B. Workman, *Persecution in the Early Church* (London: Charles H. Kelly, 1906), 275-76.

Pikëpamjet e Origenit për kuptimet e Shkrimeve vijnë nga vepra e tij *On First Principles*, Libri IV, paragrafët 7-8.

Pjesa në këtë kapitull “Çështja e apokrifëve” pasqyron diskutimin e qartë të Floyd Filson *Which Books Belong in the Bible?* (Philadelphia: Westminster, 1957).

Kapitulli 7

Citimet e marra nga “One Early Christian” dhe nga Athenagoras, mund të gjenden në librin e Adolph Harnack, *Mission and Expansion of Early Christianity* (New York: Harper, 1962), 207-9.

Ky kapitull mbështetet te diskutimi “Forgiveness of Sins” në librin e Roland H. Bainton, *Christendom*, Vëll. 1 (New York: Harper & Row, 1964, 1966). I kam dhënë tjetër formë shpjegimit të dobishëm të Beintonit mbi qëndrimin e Ciprianit.

Përshtatur nga libri i Everett Ferguson, *Church History, Volume One: From Christ to the PreReformation* (Grand Rapids: Zondervan Press, 2005), 114-119.

Kapitulli 8

Trajtimi i gjerë i Tertulianit kundër filozofisë është marrë nga vepra e tij *Prescriptions Against the Heretics*, paragrafi 7. Citimi nga Origeni për qëllimin e krijimit është marrë nga vepra e tij *On First Principles*, Libri II, paragrafi II, 4.

Citimi nga Klementi për urtësinë vjen nga libri *A History of the Church*, me autor August Franzen (New York: Herder and Herder, 1969), 37.

Kapitulli 9

Përshkrimi i Dioklecianit dhe i Galerit është një tregim i ripërpunuar nga libri me autorë Hutchinson dhe Garrison, *20 Centuries of Christianity*, 44-48. Citimet janë nga kjo vepër.

Letra e Ambrozit për Teodosin, letra 51, citohet nga Robert Payne në librin *Fathers of the Western Church* (New York: Viking Press, 1951), 78-79.

Citimi nga Bamber Gascoigne është nga libri i tij *The Christians*, 44-45.

Kapitulli 10

Citimi nga peshkopi për Konstandinopojën, i përket Gregorit të Nisës dhe citohet në librin e W. H. C. Frend, *The Early Church* (Philadelphia: Lippincott, 1966), 186-87.

Besorja e Nikesë shfaqet, mes shumë vendesh të tjera, te libri i Philip Schaff, *Creeks of Christendom*, Vëll. 2 (New York: Harper, 1919), 58-59.

Vëzhgimet entuziaste të Euzebit të Cezarësë janë marrë nga libri i tij *Life of Constantine*, III, 15.

Anekdotat e William Hordern gjenden në librin e tij *A Layman's Guide to Protestant Theology*, 15-16.

Në diskutimi rreth Trinisë, gjeta ndihmë te libri me autor Fisher Humphrey, *The Almighty* (Elgin, IL: David C. Cook, 1976), sidomos në faqet 102-107; krahasojeni me librin e Roger Olson, *The Story of Christian Theology: Twenty Centuries of Tradition & Reform* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 1999); gjithashtu shihni edhe librin e Justo Gonzalez, *A Concise History of Christian Doctrine* (Nashville, TN: Abingdon, 2006).

Kapitulli 11

Vëzhgimi nga J. S. Whale në Kembrixh është marrë nga libri i tij *Christian Doctrine* (London: Fontana Books, 1957), faqe 102.

Diskutimi i David F. Wright për debatin e kristologjisë gjendet në librin *Eerdmans' Handbook to the History of Christianity*, faqe 156. Citimi është në faqen 171.

Përkufizimi i Kalkedonisë mund të gjendet te libri i Henry Bettenson, *Documents of the Christian Church*, faqe 51-52.

Tabela është hartuar nga manuale të shumta mbi doktrinën. Aty mund të shihen elementët dhe ndikimi i përshtatur nga Strong, Gonzalez dhe Coppedge. Allen Coppedge, *The God Who is Triune: Revisioning the Christian Doctrine of God* (Downers Grove, IL: InterVarsity, 2007); Justo Gonzalez, *A Concise History of Christian Doctrine* (Nashville, TN: Abingdon, 2006); dhe libri i A. H. Strong, *Systematic Theology*. Për citimin përmbledhës, shihni librin e Tony Lane, *A Concise History of Christian Thought*. Rishikuar. (Grand Rapids: Baker, 2006), 61.

Kapitulli 12

Përvoja e Shën Antonit në shkretëtirë mund të gjendet te libri i Anne Fremantle, *Treasury of Early Christianity* (New York: Mentor, 1960), 400.

Citimi që përshkruan Jeronimin është nga libri i Roland Bainton *Christendom*, Vëll. 1, 135.

Pjesa në libër "Gjeniu i Perëndimit" bazohet lirisht te skica për Benediktin në librin e autorit Williston Walker, *Great Men of the Christian Church* (Chicago: Chicago University Press, 1908), faqe 103-14. Citimet në këtë pjesë të librit janë marrë nga kjo vepër.

Kapitulli 13

Citimet e Augustinit për fillimet e jetës së tij vijnë nga libri i tij *Rrëfimet (Confessions)*. Kontrastet mes pikëpamjeve të Pelagjit dhe atyre të Augustinit për sa i përket mëkatit dhe hirit, i bëjnë jehonë thënies së qartë të Williston Walker në librin e tij *Great Men of the Christian Church*, faqe 76-79.

Vëzhgimi i Augustinit për Qytetin e Botës vjen nga vepra e tij *Qyteti i Perëndisë (City of God)*, sidomos nga Libri XIV, faqe 28 dhe Libri V, faqe 19. Për sa i përket qëndrimit që pati Kisha

ndaj Augustinit, shihni librin e Justo Gonzalez, *The Story of Christianity: Volume One: The Early Church to the Dawn of the Reformation*, i rishikuar dhe i përditësuar. (New York: HarperCollins, 2010), faqe 250.

Kapitulli 14

Dekreti i Valentinianit dhe citimi i Leonit mund të gjenden të dy te libri i Friedrich Gontard, *The Chair of Peter* (New York: Holt, Rinehart, and Winston, 1964), 138; faqet 142-143.

Kapitulli 15

Skena hapëse është marrë nga libri i Kallistos Timothy Ware, *The Orthodox Church* (Middlesex, Eng.: Penguin, 1964), faqe 51.

Përshkrimi i dobishëm i ikonave nga Harlie Kay Gallatin gjendet te libri *Eerdman's Handbook*, faqet 247-248.

Fjalët e të dërguarit rus gjenden te libri i Stephen Neill, *Christian Missions* (Middlesex: Penguin, 1964), faqe 89.

Kapitulli 16

Historia e lutjes dhe e pagëzimit të Klovisit gjenden te libri i Roland Bainton, *Christendom*, Vëll. 1, faqet 145-146.

Kapitulli 17

Citimet e Gregorit të Madh në këtë kapitull mund të gjenden te libri i Philip Schaff, *History of the Christian Church*, Vëll. 4 (Grand Rapids: Eerdmans, 1950), faqet 212-215, faqe 228.

Disa hollësiira biografike në këtë kapitull janë marrë nga libri i Robert Payne, *The Fathers of the Western Church* (New York: Viking, 1951).

Historia e murgut Kopios gjendet te libri i Odo J. Zimmerman, *Saint Gregory: the Great Dialogues* (New York: Fathers of the Church, 1959), faqet 266-270.

Kapitulli 18

Episodi hyrës është përpunuar nga tregimi që gjendet në librin e Friedrich Gontard, *The Chair of Peter*, faqet 180-181.

Politikat e Perandorisë së Shenjtë Romake mund të jenë pëshpjelluese për një besimtar të thjeshtë.

Kam pasur prirjen e fortë që ta trajtoj këtë çështje me standardin e një teksti historie. Në pjesët e këtij kapitulli, “Idetë vdesin ngadalë” dhe “Arkitekt i një perandorie” e kam treguar shkurtimisht ngritjen në pushtet të Karlit të Madh, duke u bazuar te libri me autorë T. Walter Wallbank, Alastair M. Taylor dhe Nels M. Bailkey, *Civilization: Past and Present* (Glenview, IL: Scott, Foresman, 1975), faqet 190-193. Shpjegimi i feudalizmit është një kondensim i faqeve 197-198, dhe paragrafët që trajtojnë temën e konflikteve të mbretërive gjermanike janë një version i shkurtuar i faqeve 243-245.

David Bentley Hart, *The Story of Christianity* (London, Quercus: 2007), faqet 116-117.

Kapitulli 19

Vërejtja nga Syzheri për stilin gotik gjendet në librin e Anne Fremantle, *Age of Faith* (New York: Time-Life, 1965), faqe 124.

Thirrja e papa Urbanit për kryqëzatën dhe citimi i kryqtarit gjenden te libri *Civilization: Past and Present*, faqe 209-210.

Shihni librin e Robert Wilken, *The First One Thousand Years*, (New Haven, CT: Yale, 2012), faqe 288 dhe në vazhdim, ku flitet për të krishterët nën sundimin mysliman.

Kapitulli 20

Sjellja e dijetarit Olbert përshkruhet te libri *Civilization: Past and Present*, faqe 250.

Përshkrimi te pjesa “Forca tërheqëse e një mësuesi të aftë” vjen nga libri *Age of Faith*, faqe 94-96. Citimet në këtë pjesë të librit vijnë nga kjo vepër, e cila është shkruar mjeshtërisht.

Kapitulli 21

Shihni shënimin mbi kryqëzatën albigjeze nga David Bentley Hart, te libri *The Story of Christianity* (London: Quercus, 2007), faqe 141.

Kapitulli 23

Lutja e Jan Husit citohet te libri i Herbert B. Workman, *Dawn of the Reformation*, Vëll. 2 (London: Epworth, 1953), faqe 325.

Për shënimin mbi inkuizicionin, shihni librin e Glenn Sunshine, *The Reformation for Armchair Theologians* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2005), faqet 96-99.

Kapitulli 24

Biografia më e mirë e Martin Luterit është ajo nga Roland Bainton, *Here I Stand* (Nashville: Abingdon, 1950). Aty gjenden citimet për këtë kapitull, duke përfshirë edhe himnin që përshkruan shtegtimin frymëror të Luterit (66-67). Që të paraqiten këto citime, kam përdorur përmbledhjen e larmishme të jetës së Luterit, e cila gjendet në revistën *Time*, 24 mars 1967, faqet 70-74, pa u përpjekur të vë në dukje citimet brenda citimit.

Për teologjinë dhe paragrafët e nxjerra në pah, shihni librin e Alister E. McGrath, *Historical Theology: An Introduction to the History of Christian Thought*, botimi i dytë (Malden, MA: Wiley-Blackwell, 2013).

Kapitulli 25

Citimi nga nëna e martirizuar gjendet te libri i Thielman J. Van Braght, *Martyr's Mirror* (Scottsdale, PA: Mennonite Publishing House, 1951), faqet 984-987.

I jam borxhli John H. Yoder dhe Alan Kreider për përmbledhjen e tyre të dobishme për sa i përket besimeve anabaptiste, e cila gjendet në *Eerdman's Handbook*, faqet 399-403.

Kapitulli 28

Një përmbledhje e shkurtër e jetës së Lojolës dhe Urdhrit Jezuit është dhënë në revistën *Time*, numri i datës 23 prill 1973, faqe 40-48. Kemi nxjerrë disa përshkrime nga ky artikull. Citimet për sa u përket tmerreve të ferrit vijnë nga libri *Spiritual Exercises*, faqe 58.

Kapitulli 32

Përgjigjja Benjamin Franklinit drejtuar Ezra Stajlsit citohet te libri i Winthrop S. Hudson, *American Protestantism* (Chicago: University of Chicago Press, 1961), faqe 13.

Citimi nga Baroni fon Holbah mund të gjendet te libri *Civilization*, faqe 393-394.

Citimi nga Dideroi gjendet te libri i Frank E. Manuel, *The Age of Reason* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1951), faqe 30.

Për temën e humanizmit gjatë Rilindjes, shihni librin e Alister E. McGrath, *Historical Theology*:

An Introduction to the History of Christian Thought, faqe 115-116.

Për urtësinë e hershme të Zbulesës, shihni librin e Robert Wilken, *The Spirit of Early Christian Thought: Seeking the Face of God* (New Haven, CT: Yale, 2003).

Kapitulli 33

Citimet nga libri *Mendime* shfaqen në shumë botime. Mes tyre është botimi nga shtëpia botuese Modern Library, Blaise Pascal, *Pensées* (New York: Random House, 1941).

Citimi për August Herman Francke gjendet ashtu siç është cituar nga Tom Streeter, në librin *The Church and Western Culture: An Introduction to Church History* (Bloomington, IN: AuthorHouse, 2006), faqe 319.

Skica e Xinxerdorfit pasqyron përjasjen e shkrimtarit Williston Walker, në librin e tij *Great Men of the Christian Church*, faqe 308-316.

Kapitulli 36

Kushtet dhe ngjarjet e Revolucionit Francez janë nxjerrë me shkurtime nga libri *Civilization*, 451461, dhe nga libri i Peter Gay, *Age of Enlightenment* (New York: Time-Life, 1966), 167-168.

Tregimi për humbjen e Shteteve Papale dhe për Këshillin e Dytë të Vatikanit është një përmbledhje e trajtimit të August Franzen, në librin *A History of the Church*, faqe 384-394.

Kapitulli 37

Citimi nga G. M. Treveljan (G. M. Trevelyan) mund të gjendet te libri i Ernest Marshall Howse, *Saints in Politics* (London: George Allen, 1953), faqe 178. Ky libër ka qenë shumë i dobishëm për mua për këtë kapitull.

Për shtojcën e përshkrimit të Bebingtonit mbi ungjillorët, shihni librin nga Thomas Kidd, *The Great Awakening: The Roots of Evangelical Christianity in Colonial America* (New Haven, CT: Yale, 2007).

Kapitulli 38

Qëndrimi i Kompanisë Britanike të Indisë Lindore është një pasqyrim i asaj që shkruhet në librin e dy autorëve Hutchinson dhe Garrison, *20 Centuries of Christianity*, faqe 279.

Përmbledhja e punës përkthyesë të Kerit vjen nga Stephen Neill, *The Christian Society* (New York: Harper, 1952), faqe 202.

Për një diskutim të mirë për sa i përket Fullerit, shihni librin e James Leo Garrett, *Baptist Theology: a Four-Century Study*. (Macon, GA: Mercer, 2007).

Jam munduar që t'i jap zë këtij aspekti të rëndësishëm në leximin e Shkrimit; shihni R. L. Hatchett. "The Hermeneutics of Conversion" në librin *The Ties That Bind: Life Together in the Baptist Vision*, redaktorë, Gary Furr dhe Curtis Freeman (Macon GA: Symth and Helwys, 1994).

Kapitulli 39

Portreti i Timothy Flintit për predikuesin në Perëndim është cituar nga Edwin Scott Gaustad, në librin *Historical Atlas of Religion in America* (New York: Harper & Row, 1962), faqe 41.

Shpjegimi i Uillard Sperrit për fenë mes sklevërvë zezakë i drejtohej një audience angleze: *Religion in America* (Boston: Beacon Press, 1963), faqe 193.

Citimet nga Presidenti Ullzi dhe nga H. L. Menken vijnë nga kapitulli i shkruar nga George Marsden në librin *The Evangelicals*, redaktorë, David F. Wells dhe John D. Woodbridge (Nashville: Abingdon, 1975), faqe 122-23.

Kapitulli 40

Përmbledhja për “Folës liberalë me ndikim” mbështetet te libri i Hordern, *A Layman's Guide*, faqe 44-49. Citimet janë marrë nga këto faqe.

Kapitulli 41

Citimet e Dikensit nga romani i tij *Kohë të vështira* gjenden te libri *Civilization: Past and Present*, faqe 487-488. Gjithashtu, edhe diskutimet e shkurtra të Marksit dhe Engelsit janë mbështetur te ky vëllim.

Informacioni mbi peshkopin Keteler dhe kardinalin Maning vjen nga libri i Thomas Bokenkotter, *A Concise History of the Catholic Church* (Garden City, NY: Doubleday, 1977), faqe 314-316.

Shpjegimi i Raushenbushit për “Ungjillin social” vjen nga libri i tij, *A Theology of the Social Gospel* (New York: Macmillan, 1917), faqe 5.

Kapitulli 42

Diskutimi “Të krishterët nën sundimin e Hitlerit” mbështetet në artikullin shumë të mirë nga Richard Pierard, “An Age of Ideology”, që gjendet në librin *Eerdman's Handbook*, faqe 576578. Citimi i fundit është nga faqet 587-588 të këtij libri.

Kapitulli 43

Citimet nga Shajler Methjus (Shailer Mathews) dhe nga Xhon Gresham Mahen (J. Gresham Machen) mund të gjenden në librin e Robert L. Ferm, *Issues in American Protestantism* (Garden City, NY: Doubleday, 1969), faqet 262-287.

Për gjyqin e Skoupsit, shihni librin e Gary Wills, *Under God: Religion and American Politics* (New York: Simon and Schuster, 1900).

Kapitulli 44

Citimi i Xhorxh Uitfilldit gjendet në librin e William Warren Sweet, *The Story of Religion in America* (New York: Harper, 1950), faqe 141-142.

Kapitulli 46

Shihni artikullin mbi “laicizimin” në *The Blackwell Encyclopedia of Modern Christian Thought* (Malden, MA: Blackwell, 1993).

George Weigel, *The Cube and the Cathedral: Europe, America, and Politics Without God* (New York: Basic Books, 2005), faqe 12.

Për një ateizëm më të zgjuar, shihni librin e David Bentley Hart, *Atheist Delusions: The Christian Revolution and its Fashionable Enemies* (New Haven, CT: Yale, 2009) dhe librin e Alister McGrath, *The Twilight of Atheism: The Rise and Fall of Disbelief in the Modern World* (WaterBrook Press, 2006).

Për trazirat mes myslimanëve, shihni librin e dy autorëve, Tom Doyle dhe Greg Webster, *Dreams and Visions: Is Jesus Awakening the Muslim World?* (Nashville, TN: Thomas Nelson, 2012).

Kapitulli 47

Artikulli i Philip Jenkins “The Next Christianity” gjendet në revistën “The Atlantic”, tetor 2002, faqe 53-68.

Pentekostalët qëndruan në pararojën e Kundërreformacionit Jugor.

Megjithëse pentekostalizmi doli si një lëvizje vetëm në fillim të shekullit të njëzetë, kryesisht në Amerikën e Veriut, një shekull më vonë pentekostalët ishin të paktën 400 milion persona të fuqishëm dhe jashtëzakonisht të përqendruar në Hemisferën Jugore të globit. Deri në vitin 2040 ose aty afër, ata mund të shkojnë një miliard vetë; periudhë në të cilën, të krishterët pentekostalë (pa përfshirë këtu të tjera grupime të krishterësh) mund t’ia kalojnë numrit të budistëve në botë dhe mund të gëzohen për një përafërsi në numra me hinduistët.

Për rrënjët dhe historinë e hershme të pentekostalizmit, shihni librin e Allan Anderson, *An Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity* (New York: Cambridge, 2004), Kapitujt 2 dhe 3.

Shihni librin e Jenkins, *The Next Christendom*. Në faqen 40 mund të gjeni citimin nga Keniata (Kenyatta).

Për proporcionin e karizmatikëve ndaj numrit total të të krishterëve (1 karizmatik ndër 4 të krishterë), shihni të dhënat nga *Pew Forum on Religion and Public Life* (December 19, 2011), te botimi “Global Christianity: A Report on the Size and Distribution of the World’s Christian Population”.

Tabela mbi numrat e pentekostalëve është përshtatur nga libri i Mark Noll, *The New Shape of World Christianity: How American Experience reflects Global Faith* (Downers Grove, IL: InterVarsity Press, 2009), faqe 22. Noll mbështetet te shifrat e nxjerra nga David B. Barrett në librin *World Christian Encyclopedia*, botimi i dytë (New York: Oxford University Press, 2001).

Shihni Noll, *The New Shape of World Christianity*, faqe 185, për Afrikën Lindore.

Shihni librin e autorit A. Greg Carter, *Rethinking Christ and Culture: A Post Christendom Perspective* (Grand Rapids: Brazos Press, 2006), te faqet 14-15, për përshkrimet e Botës së krishterë.

Për Bunjanin, shihni librin e Linda Woodhead, *Introduction to Christianity* (New York: Cambridge, 2004), faqe 204-205.

Shihni Mark Noll mbi Biblën dhe përkthimet (duke u mbështetur mbi Seneh [Senneh]), *The New Shape of World Christianity*, faqe 22-24, 36.

Për teologjinë e çlirimit, shihni librin nga Paul R. Spickard dhe Kevin M. Cragg, *A Global History of Christians: How Everyday Believers Experience Their World* (Grand Rapids: Baker, 2004), faqe 429.

Citimi rreth “dhembshurisë në masë” është nga libri i Carol Flake, *Redemptorama: Culture, Politics, and the New Evangelicalism* (New York: Penguin Books, 1984), faqe 17.

Në librin e tij, *Becoming Conversant with the Emerging Church* (Grand Rapids: Zondervan, 2005), autori D. A. Carson, shkruan: “Në zemër të lëvizjes së Kishës në Rritje - ose siç iu pëlqen ta quajnë disave prej drejtuesve të saj, “kuvendit” - qëndron bindja se ndryshimet në kulturë sinjalizojnë se një kishë e re është ‘në rritje’. Prandaj, drejtuesit e krishterë duhet të përshtaten me këtë kishë në rritje. Ata që nuk arrijnë që ta bëjnë këtë gjë, janë të verbër ndaj rritjeve kulturore, të cilat e fshehin ungjillin prapa formave të të menduarit dhe mënyrave të shprehjeve, që nuk komunikojnë më me brezin e ri, brezin, i cili po del në skenë e po rritet” (faqe 12).

Shumë vëzhgues e kanë lidhur kishën që po rritet, me postmodernitetin.

Profesor David E. Wells ka shkruar: “Ky botëkuptim postmodern vjen në të gjitha llojet e formave dhe shprehjeve, gjë që ndoshta shpjegon shumëllojshmërinë e përkufizimeve që janë vënë përpara nesh. Etosi i tij pothuaj garanton që nuk do të ekzistojë një koncept i tillë, siç është një botëkuptim postmodern, por, përkundrazi, do të jenë shumë perspektiva të ndryshme postmoderne. Megjithatë, ajo që ata kanë të përbashkët është se ata të gjithë besojnë se ky kuptim tashmë ka marrë fund. Kjo duhet të cilësohet menjëherë, me anë të pohimit se ajo që pothuaj padyshim ka marrë fund është lloji i kuptimit racional që ka siguruar iluminizmi - por postmodernët nuk gjejnë asnjë bazë për ndonjë lloj tjetër përveç tij”. Marrë nga libri *From Above All Earthly Powers* (Grand Rapids: Eerdmans, 2005), faqe 67.

Kapitulli 48

Përshkrimi i skenës së kishës së fshehtë vjen nga artikulli “China’s Christian Underground” nga Fang Bay, gazeta *U.S. News & World Report*, 30 prill 2001. Dhe zhvendosja mbresëlënëse në hartën globale gjendet tek artikulli i Christopher J. H. Wright “An Upside Down World” nga revista *Christianity Today*, janar 2007, faqe 42.

Historia e Dejvid Ejkmënit (David Aikman) dhe raporti që ai jep nga Kina mund të gjenden në librin e tij *Jesus in Beijing*. Historia e Su Wenxing është në faqet 258-260.

Në vitet e hershme të shekullit të njëzet e njëte, popullsia e krishterë e Koresë së Jugut vazhdoi gjithashtu me një ritëm të shpejtë rritjeje me afërsisht 6 për qind në vit, e përkrahur nga përpjekjet e fuqishme ungjillëzuese edhe nga favorizimi i qeverisë, e cila e shihte krishterimin si një mjet ideologjik të kundërshtimit të cenimit nga komunizmi.

Për historitë, jam bazuar tek libri i Mark Noll dhe Carolyn Nystrom, *Clouds of Witnesses: Christian Voices from Africa and Asia* (Downer Grove, IL: InterVarsity Press, 2011); libri i Jonathan Hill, *Zondervan Handbook to the History of Christianity* (Oxford: Zondervan, 2006); libri nga Allen Anderson, *To the Ends of the Earth: Pentecostalism and the Transformation of World Christianity* (New York: Oxford University Press, 2013); libri i Paul R. Spickard dhe Kevin M. Cragg, *A Global History of Christians: How Everyday Believers Experience Their World* (Grand Rapids: Baker, 2004); dhe libri nga Douglas Jacobsen, *The World’s Christians: Who they Are, Where They Are, and How They Got There* (Oxford, UK: Wiley-Blackwell, 2011).

Historia e Karterit tregohet nga Daniel Vestal; krahasojeni edhe me faqen e internetit <http://www.washingtonpost.com/wp-srv/newsweek/religion.htm>

Për numrat konservatorë, u mbështeta te të dhënat e *Pew Forum on Religion and Public Life* (December 19, 2011), në botimin “Global Christianity: A Report on the Size and Distribution of the World’s Christian Population”, faqe 67.

Për Rizgjimin Afrikano-Lindor kam ndjekur librin e Mark Nollit, *The New Shape of World Christianity*, faqe 169-183.

Në internet, *The Dictionary of African Christian Biography* siguron artikuj të mirinformuar; shumë burime të tjera janë të dobishme, duke përfshirë edhe faqen e internetit: missionforum.wordpress.com, nga Wesley L. Handy.

Për studim të mëtejshëm

Përveç librave të përmendur në fund të secilit kapitull dhe në këto shënime, libra të tjerë reference japin të dhëna për të shuar kureshtjen e studentit më të zellshëm. *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, botimi i tretë, i rishikuar, redaktuar nga F. L. Cross dhe Elizabeth A. Livingstone (New York: Oxford University Press, 2005) dhe *The New International Dictionary of the Christian Church*, redaktuar nga J. D. Douglas (Grand Rapids: Zondervan,

1978) kanë artikuj dhe sugjerime të tjera për lexim, që gjenden në pjesët brenda kapitujve të këtyre vëllimeve.

Për të ndjekur interesimin e nxitur nga kapitujt në këtë vëllim, të cilat trajtojnë temën e krishterimit amerikan, studenti gjithashtu mund të gjejë artikuj dhe sugjerime për libra në *Dictionary of Christianity in America*, botuar nga Daniel C. Reid (Downers Grove, IL: InterVarsity, 1990). Një gamë e tërë hartash për studimin e historisë së krishterë gjendet te *The Macmillan Atlas History of Christianity* nga Franklin H. Littell (New York: Macmillan, 1976).

LISTA E PAPËVE NGA LEONI I DERI TE PAPA AKTUAL

Kisha Katolike Romake rendit dyzet e tetë papë para Leonit I.

440 - 461 Leoni I	672 - 676 Adeodati II
461 - 468 Hilari	676 - 678 Domni I
468 - 483 Simplici	678 - 681 Agati
483 - 492 Feliksi III	682 - 683 Leoni II
492 - 496 Gjelas I	684 - 685 Benedikti II
496 - 498 Anastasi II	685 - 686 Gjoni V
498 - 514 Simaku	686 - 687 Kononi
498 Laurenti*	687 - 692 Paskali*
514 - 523 Hormizda	687 Teodori*
523 - 526 Gjoni I	687 - 701 Sergji I
526 - 530 Feliksi IV	701 - 705 Gjoni VI
530 - 532 Bonifaci II	705 - 707 Gjoni VII
530 Dioskori*	708 Sisini
533 - 535 Gjoni II	708 - 715 Konstandini I
535 - 536 Agapeti I	
536 - 537 Silveri	715 - 731 Gregori II
537 - 555 Vigjili	731 - 741 Gregori III
556 - 561 Pelagji I	741 - 752 Zakaria
561 - 574 Gjoni III	752 Stefani II
575 - 579 Benedikti I	752 - 757 Stefani III
579 - 590 Pelagji II	757 - 767 Pali I
590 - 604 Gregori I†	767 - 768 Konstandini II
604 - 606 Sabiniani	768 - 772 Stefani IV
772 - 795 Adriani I	795 -
607 Bonifaci III	
816 Leoni III	
608 - 615 Bonifaci IV	816 - 817 Stefani V
615 - 618 Adeodati I (Deodati I ose Deusdediti)	817 - 824 Paskali I
619 - 625 Bonifaci V	824 - 827 Eugjeni II
827 Valentini	625 - 638 Honori I
640 Severini	
640 - 642 Gjoni IV	827 - 844 Gregori IV
642 - 649 Teodori I	844 - 847 Sergji II
649 - 655 Shën Martini I	847 - 855 Leoni IV
654 - 657 Eugjeni I	855 - 858 Benedikti III
657 - 672 Vitaliani	855 Anastasi
	858 - 867 Nikolla I

867 - 872 Adriani II
 872 - 882 Gjoni VIII
 882 - 884 Marini
 884 - 885 Adriani III
 885 - 891 Stefani VI
 891 - 896 Formozi
 896 Bonifaci VI
 896- 897 Stefani VII
 897 Romani
 897 Teodori II
 898- 900 Gjoni IX
 900 - 903 Benedikti IV
 903 Leoni V
 903- 904 Kristofori
 904- 911 Sergji III
 911 - 913 Anastasi III
 913 Landoja
 914- 928 Gjoni X
 928- 929 Leoni VI
 929- 931 Stefani VIII
 931 - 936 Gjoni XI
 936 - 939 Leoni VII
 939 - 942 Stefani IX
 942 - 946 Marini II
 946 - 955 Agapeti II
 955 - 964 Gjoni XII
 963- 965 Leoni VIII
 964- 965 Benedikti V
 965- 972 Gjoni XIII
 973- 974 Benedikti VI
 974- 983 Benedikti VII
 983- 984 Gjoni XIV
 984- 985 Bonifaci VII
 985- 996 Gjoni XV
 996- 999 Gregori V
 997- 998 Gjoni XVI*
 999 - 1003 Silvestri II†
 1003 Gjoni XVII
 1003 - 1009 Gjoni XVIII
 1009 - 1012 Sergji IV
 1012 - 1024 Benedikti VIII
 1012 Gregori VI*
 1024 - 1033 Gjoni XIX
 1033 - 1045 Benedikti IX
 1045 Silvestri III
 1045 - 1046
 Gregori VI
 1046 - 1047
 Klementi II
 1048 Damasi II
 1049 - 1054 Leoni
 IX 1055 - 1057
 Viktori II
 1057 - 1058 Stefani X
 1059 - 1061 Nikolla II
 1061 - 1073 Aleksandri
 II 1061 Honori II*
 1073 - 1085 Gregori VII§
 1086 - 1087 Viktori III
 1088 - 1099 Urbani II
 1099 - 1118 Paskali II
 1100 Teodoriku*
 1102 Alberti*
 1105 - 1111 Silvestri IV*
 1118 - 1119 Gjelasii II
 1118 - 1121
 Gregori VIII*
 1119 - 1124 Kaliksti II
 1124 Celestini*
 1124 - 1130 Honori II
 1130 - 1143 Inoçenti II
 1130 - 1138 Anakleti II
 1138 Viktori IV*
 1143 - 1144
 Celestini II
 1144 - 1145 Luci II
 1145 - 1153
 Eugjeni III
 1153 - 1154
 Anastasi IV
 1154 - 1159
 Adriani IV
 1159 - 1181 Aleksandri III
 1159 - 1164 Viktori IV*
 1164 - 1168 Paskali III*
 1168 - 1178 Kaliksti III*

1178 - 1180 Inoçenti
 III*
 1181 - 1185 Luci III
 1185 - 1187 Urbani III
 1187 Gregori VIII
 1187 - 1191 Klementi
 III 1191 - 1198 Çelestini
 III
 1198 - 1216 Inoçenti III
 1216 - 1227 Honori III
 1227 - 1241 Gregori IX
 1241 Celestini IV
 1243 - 1254 Inoçenti IV
 1254 - 1261 Aleksandri
 IV
 1261 - 1264 Urbani IV
 1265 - 1268 Klementi
 IV
 1271 - 1276 Gregori X
 1276 Inoçenti V
 1276 Adriani V
 1276 - 1277 Gjoni XXI
 1277 - 1280 Nikolla III
 1281 - 1285 Martini IV
 1285 - 1287 Honori IV
 1288 - 1292 Nikolla IV
 1294 Celestini V
 1294 - 1303 Bonifaci
 VIII
 1303 - 1304 Benedikti
 XI
 1305 - 1314 Klementi V
 1316 - 1334 Gjoni XXII
 1334 - 1342 Benedikti
 XII
 1342 - 1352 Klementi
 VI
 1352 - 1362 Inoçenti VI
 1362 - 1370 Urbani V
 1370 - 1378 Gregori XI
 1378 - 1389 Urbani VI
 1389 - 1404 Bonifaci IX
 1394 - 1423 Benedikti
 XIII
 1404 - 1406 Inoçenti
 VII
 1406 - 1415 Gregori XII

1409 - 1410
 Aleksandri V*
 1410 - 1415 Gjoni
 XXIII*
 1417 - 1431 Martini V
 1431 - 1447 Eugjeni IV
 1439 - 1449 Feliksi V*
 1447 - 1455 Nikolla V
 1455 - 1458 Kaliksti III
 1458 - 1464 Piu II
 1464 - 1471 Pali II
 1471 - 1484 Siksti IV
 1484 - 1492 Inoçenti
 VIII
 1492 - 1503 Aleksandri
 VI
 1
 503 Piu
 III 1503
 - 1513
 Juli II
 1513 - 1521 Leoni X
 1522 - 1523
 Adriani VI
 1523 - 1534
 Klementi VII
 1534 - 1549 Pali III
 1550 - 1555 Juli III
 1555 Marçeli II
 1555 - 1559 Pali IV
 1559 -
 1565
 Piu IV
 1566 -
 1572
 Piu V

* - kjo shenjë tregon
 një antipapë
 † Gregori I quhet
 Gregori i Madh
 § Gregori VII njihet me
 emrin Hildebrand
 ‡ Silvestri II njihet me
 emrin Zherbér 1572 -
 1585 Gregori XIII

1585 - 1590 Siksti V
1590 Urbani VII
1590 - 1591 Gregori
XIV 1591
Inoçenti IX
1592 - 1605 Klementi
VIII
1605 Leoni XI
1605 - 1621 Pali V
1621 - 1623 Gregori XV
1623 - 1644 Urbani VIII
1644 - 1655 Inoçenti X
1655 - 1667 Aleksandri
VII
1667 - 1669 Klementi
IX
1670 - 1676 Klementi X
1676 - 1689 Inoçenti XI
1689 - 1691 Aleksandri
VIII
1691 - 1700 Inoçenti XII
1700 - 1721 Klementi
XI
1721 - 1724 Inoçenti
XIII
1724 - 1730 Benedikti
XIII
1730 - 1740 Klementi
XII
1740 - 1758 Benedikti
XIV
1758 - 1769 Klementi
XIII 1769 - 1774
Klementi XIV
1775 - 1799 Piu VI
1800 - 1823 Piu VII
1823 - 1829 Leoni XII
1829 - 1830 Piu VIII
1831 - 1846 Gregori
XVI
1846 - 1878 Piu IX
1878 - 1903 Leoni XIII
1903 - 1914 Piu X
1914 - 1922 Benedikti
XV
1922 - 1939 Piu XI
1939 - 1958 Piu XII

1958 - 1963 Gjoni XXIII
1963 - 1978 Pali VI
1978 Gjon Pali I
1978 - 2005 Gjon Pali II
2005 - 2013 Benedikti
XVI
2013 - Françesku I

SHËNIMET NË BOTIMIN SHQIP

1 *angl. **Peanuts*** është një seri tregimesh komike të shkruara dhe të ilustruara me vizatime nga Çarls M. Shulc. Kjo seri e përditshme filloi më 2 tetor 1950, dhe vazhdoi deri më 13 shkurt 2000 (një ditë pas vdekjes së Shulcit). Konsiderohet si një nga seritë më të pëlqyera dhe më me ndikim në historinë e tregimeve komike të ilustruara. U botuan 17,897 seri. Arriti kulmin në vitet '60 duke u botuar në mbi 2600 gazeta me rreth 355 milionë lexues, në 75 vende. Kjo seri u përkthye në 21 gjuhë. Në vitin 2014 u bë edhe film vizatimor në një bashkëpunim italo-franko-amerikan.

2 *greq. e vjet. ὕβρις*, krenari e tepruar ose besim i tepruar në vetvete. Arrogancë, kryelartësi. Në lashtësi, në Athinë, kjo fjalë kishte kuptimin e dhunës së qëllimshme për të poshtëruar dhe ulur një person. Shembulli më i njohur në Greqinë e lashtë është rasti i Midës, një athinas i pasur dhe njeri me ndikim, i cili goditi me shuplakë oratorin Demosten, në vitin 348 para Krishtit, kur ky i fundit ishte veshur me rroba ceremoniale dhe po kryente një detyrë zyrtare. Hybrisi përbënte krim të paktën që nga koha e Solonit (shek.VI para Krishtit), burrit të shtetit, ligjvënësit dhe poetit athinas. Aristoteli, në librin e tij “Retorika” e përshkruan kështu: *Hybrisi qëndron në bëjjen dhe thënien e gjërave që i shkaktojnë turp viktimës... thjesht për kënaqësi. Shpagimi nuk është hybris, por hakmarrje... Të rinjtë dhe të pasurit e shfaqin këtë karakteristike, sepse mendojnë që janë më të mirë se njerëzit e tjerë.* Hybrisi përshtatet me kulturën e turpit në Greqinë e lashtë dhe klasike, ku veprimet e njerëzve udhëhiqeshin nga motivi i shmangies së turpit dhe i kërkimit të nderit. Kjo gjë nuk përputhej me kulturën e fajit të brendshëm që u bë e rëndësishme në antikitetin e vonë dhe karakterizon Perëndimin modern. Gjithashtu, në antikitet Hybris quhej edhe një perëndeshë apo shpirt i paturpësisë, dhunës, krenarisë moskokëçarëse, arrogancës dhe fyerjes. Te romakët njihet me emrin Petulantia. (<https://www.britannica.com/topic/hubris>).

3 *W. David Buschart, Exploring Protestant Traditions, InterVarsity Press, 2006.*

4 Kjo është strofa e tretë e himnit *There Is a Fountain Filled with Blood*, shkruar nga poeti anglez Uilliam Kuper (1731-1800) në vitin 1770, bazuar në librin e profetit **Zakaria 13:1**.

5 **Ligji i Përtërirë 21:22-23**. “Në rast se dikush ka kryer një krim që meriton vdekjen dhe ka pësuar vdekjen dhe ti e ke varur në një dru, kufoma e tij nuk do të rrijë tërë natën mbi pemë, por do ta varrosësh po atë ditë; sepse ai që rri varur është i mallkuar nga Perëndia dhe ti nuk do ta ndotësh tokën që Zoti, Perëndia yt, të jep si trashëgimi.” **Galatasve 3:13**. “Krishti na shpengoi nga mallkimi i ligjit, sepse u bë mallkim për ne (sepse është shkruar: «I mallkuar është kushdo që varet në dru»).”

6 *lat. **Marcus Tullius Cicero**, Pro C. Rabirio [Perduellionis Reo] Oratio Ad Quirites*, 5.16. (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0023%3Asection%3D16>).

M. Tullius Cicero. *Speech before Roman Citizens on Behalf of Gaius Rabirius, Defendant Against the Charge of Treason*. ed. William Blake Tyrrell. (English) (Cic. Rab. Perd.)

7 (48,27 km). **Sebaste** është një qytet i vjetër në Palestinën Qendrore, i njohur edhe si **Samarī**. Flav Jozefi, në librin e tij të përkthyer në anglisht “Antiquities of Jews” (Libri 15, kapitulli 8, vargu 5) e jep emrin e vjetër të këtij qyteti si **Shomron**. Qyteti ka qenë shkatërruar nga Aleksandri i Madh, në vitin 331 para Krishtit, dhe nga Joan Urkani, jude dhe makabe, në vitin 108 para Krishtit. U rindërtua nga gjenerali romak Pompeu, në vitin 63 para Krishtit. Në vitin 27 para Krishtit, Cezar Augusti ia dhuroi qytetin Herodit të Madh (37-4 para Krishtit), i cili e emërtoi *Sebaste*, që në gjuhën greke do të thotë “i përnderuar” dhe në latinisht është *august*, për nder të perandorit, dhe ndërtoi aty edhe një tempull për nder të tij. (<https://www.britannica.com/place/Samaria-West-Bank>).

8 *lat. Iuppiter, Iovis* është perëndia kryesore e romakëve. Është ekuivalenti i Zeusit në mitologjinë greke. Quhej edhe me epitelin *Lucetius*, që do të thotë “sjellësi i dritës”. (<https://www.britannica.com/topic/Jupiter-Roman-god>).

9 **Libri i Profetit Daniel** gjendet në pjesën e tretë të kanonit hebre, të quajtur *Ketuvim* (*Shkrimet*). Për datën e shkrimit të tij ka mendime të ndryshme. Një numër studiuesish mendojnë se ai është shkruar në gjysmën e parë të shek.II para Krishtit. Tradicionalisht, libri mendohet se është shkruar nga profeti Daniel në shek.VI para Krishtit. Xhon Mek-Artur na jep si datë të shkrimit të tij vitet 536-530 para Krishtit (Shih: *La Sacra Bibbia con note e commenti di John MacArthur, Nuova Riveduta, 2006, fq. 1216*).

10 “Unë shikoja disa vegime nate, dhe ja mbi retë e qiellit po vinte dikush që i ngjante një Biri njeriu; ai arriti deri te i Lashti i ditëve dhe iu afrua atij. Atij iu dha sundimi, lavdia dhe mbretëria, me qëllim që gjithë popujt, kombet dhe gjuhët t’i shërbenin; sundimi i tij është një sundim i përhershëm që nuk do të kalojë, dhe mbretëria e tij është një mbretëri që nuk do shkatërrohet kurrë. Sa për mua, Danielin, fryma ime mbeti e brengosur në mbështjellën e trupit dhe vegimet e mendjes sime më turbulluan. Iu afrova njerit nga ata që ishin aty afër dhe e pyeta mbi të vërtetën që lidhej me tërë këtë punë; dhe ai më foli dhe më bëri të njohur interpretimin e atyre gjërave: ‘Këto kafshë të mëdha, që janë katër, përfaqësojnë katër mbretër që do të dalin nga toka; pastaj shenjtoret e Shumë të Lartit do të marrin mbretërinë dhe do ta zotërojnë përjetë, në përjetësi.’ Atëherë dëshirova të mësoj të vërtetën lidhur me kafshën e katërt, që ishte ndryshe nga të gjitha të tjerat dhe jashtëzakonisht e tmerrshme, me dhëmbë prej hekuri dhe me thonj prej bronzi, që hante, thërrmonte dhe shkelte me këmbë kusurin, dhe lidhur me dhjetë brirë që kishte mbi kokë, dhe lidhur me bririn tjetër që i dilte dhe para të cilit kishin rënë tre brirë, domethënë briri që kishte sy dhe gojë për të thënë gjëra të mëdha dhe që dukej më i madh se brirët e tjerë. Unë shikoja dhe po ky bri bënte luftë kundër shenjtoreve dhe i mundte, derisa arriti i Lashti i ditëve dhe iu dha e drejta shenjtoreve të Shumë të Lartit, dhe erdhi koha në të cilën shenjtoret zotëruan mbretërinë.”

11 **Mateu 3:15**: “Dhe Jezusi, duke iu përgjigjur, i tha: «Lejo të bëhet për tani, sepse në këtë mënyrë përmbushim çdo drejtësi». Atëherë e lejoi.”

12 **Luka 18:13**.

13 **Marku 11:9**. Shih edhe: **Mateu 21:9**: “Por turmat që paraprinin dhe ato që e ndiqnin brohoritnin, duke thënë: «Hosana Birit të Davidit! Bekuar qoftë ai që vjen në emër të Zotit! Hosana në vendet më të larta!».” **Luka 19:38**: “Duke thënë: «I bekuar qoftë

Mbreti që po vjen në emër të Zotit; paqe në qiell dhe lavdi në vendet më të larta.” **Gjoni 12:13**: “Morën degë palmash dhe i dolën përpara ta presin, duke thirrur: «Hosana! Bekuar ai që vjen në emër të Zotit, Mbreti i Izraelit!»” dhe **Psalmi 118:26**: “I bekuar qoftë ai që vjen në emër të Zotit; ne ju bekojmë nga Shtëpia e Zotit.”

14 Shih edhe **Isaia 56:7**: “Sepse shtëpia ime do të quhet shtëpi lutjeje për të gjithë popujt.” **Jeremia 7:11**: “Ky tempull, i cili mban emrin tim, mos është bërë vallë në sytë tuaj një strofkë hajdutësh?” Kjo histori gjendet edhe te **Marku 11:17**: “Dhe i mësonte, duke u thënë atyre: «Vallë nuk është shkruar: ‘Shtëpia ime do të quhet shtëpi e lutjes për të gjitha kombet?’ Ju, përkundrazi, e keni bërë shpellë kusarësh!»” dhe **Luka 19:46**: “Duke u thënë atyre: «Është shkruar: ‘Shtëpia ime është shtëpi e lutjes, por ju e bëtë atë shpellë kusarësh!».”

15 Emërtimi **Iskariot** tregon emrin e fisit dhe ka mundësi të jetë një deformim i fjalës latine *sicarius*, që do të thotë *vrasës*. Nisur nga kjo, disa studiues mendojnë se ai i përkiste fisit *Sicarii*, grupit më radikal hebre, disa nga anëtarët e të cilit ishin terroristë (<https://www.britannica.com/biography/Judas-Iskariot>). Por studiues të tjerë mendojnë se kjo është një fjalë greke të i korrespondojë togfjalëshit hebre *Isb-Krijot*, që do të thotë “njeriu nga Keriothi”. *Keriothi* ose *Kiriothi* ishte një qytet në jug të Judesë, rreth 16 km në jug të Hebronit (<https://www.biblestudytools.com/dictionary/judas-iskariot/>). Përmendet te Jozueu 15:25, Jeremia 48:24, 41, Amosi 2:2. Shelli duket se mbështet këtë tezën e dytë.

16 **Mateu 26:15**, *Bibla, Diodati i Ri, përkthimi 1991-94, Shoqata Shqiptare e Biblës, 1995, fq.57*. “Atëherë një nga të dymbëdhjetët, me emër Judë Iskarioti, shkoi te krerët e priftërinjve, dhe u tha atyre: «Sa do të më jepni që unë t’jua dorëzoj?» Dhe ata i numëruan tridhjetë sikla argjendi. Dhe qysh atëherë ai kërkonte rastin e përshtatshëm për ta tradhtuar.” Shih edhe **Marku 14:11**: “Dhe ata, kur e dëgjuan, u gëzuan dhe i premtuan se do t’i jepnin para. Kështu ai kërkonte rastin e përshtatshëm për ta tradhtuar.” dhe **Luka 22:5**: “Dhe u gëzuan dhe i premtuan t’i japin para.” **Zakaria 11:12**: “Atëherë u thashë atyre: «Po t’ju duket e drejtë, më jepni pagën time; nëse jo, lëreni». Kështu ata e peshuan pagën time: tridhjetë sikla argjendi.” Në vargun më pas, Zakaria (në vitet 520-518 para Krishtit), thotë: “Por Zoti më tha: «Hidhja poçarit çmimin madhështor me të cilin ata më vlerësuan». Atëherë i mora tridhjetë siklat prej argjendi dhe i hodha në Shtëpinë e Zotit për poçarin” (Zakaria 11:13). Te **Mateu 27:3-7** gjejmë përmbushjen e kësaj profecie: “Atëherë Juda, që e kishte tradhtuar, kur pa se Jezusi u dënua, u pendua dhe ua ktheu kryepriftërinjve dhe pleqve të tridhjetë monedhat e argjendit, duke thënë: «Mëkatova duke tradhtuar gjakun e pafaj». Por ata thanë: «Po ne ç’na duhet? Punë për ty!». Dhe ai, mbasi i hodhi copat e argjendit në tempull, u largua dhe shkoi e vari veten. Por kryepriftërinjtë i morën monedhat e argjendit dhe thanë: «Nuk është e ligjshme t’i vëmë në thesarin e tempullit, sepse është çmim gjaku». Dhe, mbasi bënë këshill, me këto monedha argjendi blenë arën e poçarit për varreza të të huajve.”

17 Shih edhe **Mateu 26:26**: “Merrni, hani; ky është trupi im.” **Marku 14:22**: “Merrni, hani; ky është trupi im.” **Luka 22:19**: “Ky është trupi im, që jepet për ju; bëni këtë në përkujtimin tim.”

18 Shih edhe **Luka 22:20**: “Kjo kupë është besëlidhja e re në gjakun tim, që derdhet për ju.” **Mateu 26:27-28**: “Pini prej tij të gjithë, sepse ky është gjaku im, gjaku i besëlidhjes së re, i cili është derdhur për shumë veta për faljen e mëkateve.” **Marku 14:24**: “Ky është gjaku im, gjaku i besëlidhjes së re, që derdhet për shumë veta.”

19 heb. *הַסֹּאֵפִיָּה*, *greg. vjet. Καϊάφας*. **Jozef ben Kaiafa** ishte kryepriifti i Jerusalemit në vitet 18-36 pas Krishtit. Sipas Flav Jozefit, në librin e tij *Antiquitates Judaicae, libri XVIII, kapitulli 2, paragrafi 2*, ai u caktua si kryepriift nga paraardhësi i Pilait, Valer Grati, të cilin, Tiberi, perandori i Romës, e kishte caktuar guvernator të Judesë, në vend të Ani Rufit: "...dhe ai dërgoi Valer Gratin si administrator të Judesë, për të marrë postin e Ani Rufit. Ky njeri e hoqi Ananin si kryepriift dhe caktoi Ismaelin, të birin e Fabit, si kryepriift. Gjithashtu, ai e hoqi atë në pak kohë dhe emëroi Eleazarin, të birin e Ananit, si kryepriift, i cili kishte qenë dhe më parë; post, të cilin, kur ai e mbajti për një vit, Grati ia hoqi dhe ia dha Simonit, birit të Kamithit; dhe, kur ai e mbajti atë titull për jo më tepër se një vit, Jozef Kaiafa e mori atë post." Te **Gjoni 18:13**, përmendet se Ana (Anani) ishte vjehri i Kaiafës. Ai drejtonte jetën e përditshme të qytetit i ndihmuar nga një këshill, Sinedri. Kryepriifti kishte rolin e ndërmjetësit midis guvernatorit romak dhe popullsisë vendase, e cila nuk i donte paganët dhe të huajt, dhe nuk donte të kishte të bënte me ta drejtpërdrejt. Përgjegjësia politike e tij ishte të ruante rendin dhe të mblidhte taksat për romakët. Pilati njihej, të themi, formalisht si sundimtari i Judesë, përfshirë këtu dhe Jerusalemin, por qeverisja e përditshme e qytetit ishte në duart e Kaiafës dhe këshillit të tij.

20 Me këtë emër njiheshin këshillat zyrtarë të judenjve në Palestinën e kohës së sundimit romak, të cilët kryenin funksione të ndryshme politike, fetare dhe gjyqësore. Fjala e ka prejardhjen nga greqishtja dhe do të thotë *këshill*. Sipas *Talmudit*, Sinedri i Madh ishte një këshill që përbëhej nga 71 të urtë dhe mblidhej në Lishkat La-Gazit (Dhoma e Gurëve të Latuar) në Tempullin e Jerusalemit, dhe kryesohej nga dy zyrtarë. Për përbërjen e Sinedrit ka diskutime nëse ai ishte i përbërë vetëm nga saducenjtë apo edhe nga farisenjtë (<https://www.britannica.com/topic/sanbedrin>). **Mateu 26:57**, thotë: "Dhe ata që e kishin arrestuar Jezusin e çuan te Kaiafa, kryepriifti, ku ishin mblodhur skribët dhe pleqtë." **Marku 14:53**, thotë: "Atëherë ata e çuan Jezusin te kryepriifti dhe u mblodhën tek ai të gjithë kryepriiftërinjtë, pleqtë dhe skribët." Te **Gjoni 11:47**, thuhet: "Atëherë kryepriiftërinjtë dhe farisenjtë mblodhën sinedrin dhe thanë: «Ç'të bëjmë? Ky njeri po bën shumë shenja.»

21 Në vitin 35 para Krishtit, Herodi rindërtoi Barisin, një fortesë që shërbente për të mbrojtur malin e Tempullit. Kjo fortesë ndodhej në cepin veriperëndimor të malit të Tempullit dhe u riemërtua Antonia për nder të Mark Antonit, mikut të Herodit. Te libri *Luftrat e judenjve*, Flav Jozefi thotë se muret e saj ishin 50 kubitë të lartë (26.25 m) (*De Bello Iudaico* 5.242). Antonia kishte formë drejtkëndore me katër kulla, me gjerësi rreth 45 m veri-jug dhe me gjatësi rreth 120 m lindje-perëndim. Njëra nga kullat, ajo e juglindjes, ishte 70 kubitë e lartë (36.75 m) dhe prej andej mbikqyrej gjithë territori i Tempullit. Antonia funksiononte si selia e shtabit të ushtrisë romake dhe kishte një pallat e kazemat. Flav Jozefi thotë se atje qëndronte gjithmonë një kohortë ushtarësh (420-800 ushtarë) dhe se gjatë festave ushtarët rrinin gati të armatosur rreth portikëve dhe vëzhgonin njerëzit, për të shtypur çdo rebelim (*De Bello Iudaico* 5.244). Ka studiues, si autori i këtij libri, që besojnë se Pilati e gjykoi Jezusin pikërisht në këtë fortesë, kurse të tjerë mendojnë se kjo gjë ndodhi në Pallatin e Herodit që ndodhet në anën tjetër të qytetit, pasi guvernatorët romakë rrinin atje kur vinin në Jerusalemin, gjatë festave të mëdha të judenjve. Kjo fortesë përmendet te **Veprat e Apostujve 21:37**: "Dhe kur Pali do të hynte në **fortesë**, i tha kryemijësit: «A më lejohet të të them diçka?». Por ai tha: «A di greqisht?». Po aty Pali dha dëshminë e tij përpara popullit (**Veprat e Apostujve 22:1-21**). Antonia u shkatërrua në vitin 70 pas

Krishtit, kur, Tit, i biri i perandorit Vespasian, rrethoi dhe mori Jerusalem. Ai shkatërroi gjithashtu dhe Tempullin. “Tani, Tit urdhëroi trupat që ishin me të të rrafshonin Antonian deri në themele dhe të bënin gati një rrugë më të lehtë [në malin e Tempullit] për gjithë ushtrinë” (*De Bello Iudaico* 6.93). “Ndërkohë, pjesa tjetër e ushtrisë romake, e cila kishte rrëzuar për shtatë ditë muret e Antonias, kishte përgatitur një rrugë të gjerë për në Tempull” (*De Bello Iudaico* 6.149).

22 *lat. Marcus Pontius Pilatus* (vdekur pas vitit 36 pas Krishtit) ishte guvernatori romak i Judesë në vitet 26-36 pas Krishtit. U emërua në këtë post me ndërhyrjen e Sejanit, kryeadministratori i Perandorisë Romake dhe një nga njerëzit e parapëlqyer të perandorit Tiber. Pilati urrehej nga judenjtë, sepse kishte fyer ndjenjat e tyre fetare, duke vendosur figurën e perandorit anëmbanë Jerusalem dhe duke prerë para me simbole pagane. Në vitin 36 pas Krishtit, samaritanët u ankuan për të të Viteli, guvernatori i Sirisë, sepse Pilati i kishte sulmuar ata në malin Gerzim, pas një kryengritjeje të këtyre të fundit, siç thotë dhe Flav Jozefi te *Antiquitates Judaicae* 18.85-89. Për këtë shkak Pilati u thirr në Romë, ku u gjykua me akuzat për mizori dhe tirani, veçanërisht sepse kishte gjykuar njerëz pa gjyq. (<https://www.britannica.com/biography/Pontius-Pilate>). Sipas Euzebit të Cezarësë, në librin “Historia e kishës”, Pilati vrau veten me urdhër të perandorit Kaligula: “Ja vlen të shënojmë se, siç tregojnë dokumentet, në kohën e mbretërimit të Gajit [*Kaligulës*], kohën e të cilit po përshkruaj, vetë Pilati, guvernatori i kohës së Shpëtimtarit tonë, ishte përfshirë në kaq fatkeqësi, sa u detyrua të bëhej xhelati i vetvetes dhe ta ndëshkonte veten me dorën e tij: duket se drejtësia hyjnore nuk vonoi ta arrinte” (*The History of the Church, Penguin Books, 1989, fq. 43*).

23 *lat. Tiberius Claudius Nero* (lindur, më 16 nëntor të vitit 42 para Krishtit, dhe vdekur, më 16 mars 37 pas Krishtit, në Kapri, pranë Napolit) ishte perandori i dytë i Romës në vitet 14-37 pas Krishtit. Ishte djali i adoptuar i Cezar Augustit. U përpoq të ruante institucionet dhe kufijtë e perandorisë. Në vitet e fundit të mbretërisë u tërhoq nga jeta publike dhe u shndërrua në tiran (<https://www.britannica.com/biography/Tiberius>).

24 **Golgota** në aramaisht do të thotë *kafka*. Quhet ndryshe edhe *Kalvar*, nga latinishtja *calva* që do të thotë *kafkë*. Është një kodër jashtë mureve të Jerusalem, pranë rrugës, që ka formën e një kafke (<https://www.britannica.com/place/Golgotha>). “Dhe, kur arritën në vendin që quhej Golgota, domethënë ‘Vendi i kafkës’, i dhanë të pijë uthull të përzier me vrer; por ai, mbasi e provoi, nuk dëshoi të pijë” (**Mateu 27:33-34**).

25 “Por mbasi e kryqëzuan, i ndanë rrobat e tij duke hedhur short, që të përmbushej ç’ ishte thënë nga profeti: «I ndanë ndërmjet tyre rrobat e mia dhe hodhën short mbi veshjen time»” (**Mateu 27:35**). “Ndajnë midis tyre rrobat e mia dhe hedhin në short tunikën time” (**Psalmeve 22:18**). “Dhe, pasi e kryqëzuan, i ndanë rrobat e tij duke hedhur short mbi to, çfarë të merrte secili” (**Marku 15:24**). “Dhe ushtarët, mbasi e kryqëzuan Jezusin, morën rrobat e tij dhe bënë katër pjesë, një pjesë për çdo ushtar, edhe tunikën. Por tunika ishte pa tegel, e endur njësh nga maja e deri në fund. Prandaj ata i thanë njëri-tjetrit: «Le të mos e grisim, por të hedhim short për të kujt t’i bjerë»; që të përmbushej Shkrimi, që thotë: «I ndanë midis tyre rrobat e mia, dhe hodhën short për tunikën time». Ushtarët, pra, i bënë këto gjëra” (**Gjoni 19:23-24**).

26 “Dhe përmbi kryet e tij, i vunë gjithashtu shkakun e shkruar të dënimit të tij: «KY ËSHTË JEZUSI, MBRETI I JUDENJVE»” (**Mateu 27:37**). “Dhe mbishkrimi që tregonte shkakun e dënimit, i cili ishte vënë përmbi të, thoshte: «Mbreti i judenjve»

(*Marku 15:26*). “Por mbi të ishte edhe një mbishkrim me shkronja greke, latine dhe hebraike: «KY ËSHTË MBRETI I JUDENJVE» (*Luka 23:38*). “Dhe Pilati shkroi edhe një mbishkrim dhe e vuri në kryq; dhe ishte shkruar: «JEZUS NAZARENASI, MBRETI I JUDENJVE»” (*Gjoni 19:19*).

27 ***Gjoni 19:30***. “Por kur Jezusi mori uthullën, tha: «U kryel». Dhe duke ulur kryet, dha frymën.”

28 “Edhe si u ngrys, erdhi një njeri i pasur nga Arimateja me emër Jozef, i cili ishte edhe vetë dishepull i Jezusit. Ai shkoi te Pilati dhe i kërkoj trupin e Jezusit. Atëherë Pilati dha urdhër që t’ia dorëzonin trupin. Dhe Jozefi, mbasi e mori trupin, e mbështolli me një çarçaf liri të pastër, dhe e vendosi në varrin e vet të ri, që e kishte hapur në shkëmb; dhe rrokullisi një gur të madh në hyrje të varrit dhe u largua” (*Mateu 27:57-60*). (Shih edhe *Marku 15:43-46*, *Luka 23:50-53* dhe *Gjoni 19:38-42*)

29 “Dhe unë do të bekoj të gjithë ata që do të të bekojnë dhe do të mallkoj ata që do të të mallkojnë; te ti do të jenë të bekuara tërë familjet e tokës.” 30 Shih: ***Veprat e Apostujve 7:2-60***.

31 Është një fakt i njohur që judenjtë po prisnin një udhëheqës ushtarak që do t’i çlironte ata nga sundimi romak dhe do të themelonte një mbretëri në Tokë. Tek Ungjilli i Lukës, kur Jezusi i shfaqet dy dishepujve në rrugën për në Emaus, ka një fakt interesant që tregon se vetë apostujt prisnin një udhëheqës tokësor si të gjithë judenjtë. “Dhe, ja, po atë ditë, dy nga ata po shkonin në një fshat, me emër Emaus, gjashtëdhjetë stade larg Jerusalemit. Dhe ata po bisedonin midis tyre për të gjitha ato, që kishin ndodhur. Dhe ndodhi që, ndërsa po flisnin dhe bisedonin bashkë, edhe vetë Jezusi u afrua dhe ecte bashkë me ta. Por sytë e tyre ishin të penguar për të mos e njohur atë. Dhe ai u tha atyre: «Ç’janë këto biseda që bëni me njëri-tjetrin udhës? Dhe pse jeni të trishtuar?». Dhe një nga ata, me emër Kleopa, duke u përgjigjur i tha: «Ti qenke i vetmi i huaj në Jerusalem që nuk ka marrë vesh ato që kanë ndodhur atje ndër këto ditë?». Dhe ai u tha atyre: «Cilat?». Ata i thanë: «Ato të Jezusit nga Nazareti, i cili qe një profet i fuqishëm në vepra dhe në fjalë përpara Perëndisë dhe gjithë popullit. Dhe se si kryepriftërinjtë dhe krerët tanë e dorëzuan në dënim vdekjeje dhe e kryqëzuan. Por ne shpresonim që ky të ishte ai që do të shpengonte Izraelin; por, megjithëkëtë, sot është e treta ditë që kur ndodhën këto. Por edhe disa gra prej nesh na çuditën, sepse, kur shkuan herët në mëngjes te varri, dhe duke mos e gjetur trupin e tij, erdhën duke thënë se kishin parë një vegim engjëjsh, të cilët thonë se ai jeton. Dhe disa nga tanët shkuan te varri dhe e gjetën ashtu si thanë gratë, por atë nuk e panë»”

(*Luka 24:13-24*). Po ashtu, në librin ***Veprat e Apostujve 5:34-37***, Luka përmend fjalët e Gamalielit, një nga farisenjtë më me autoritet të asaj kohe, mësues i Ligjit, përpara Sinedrit, kur ky po gjykonte Pjetrin dhe Gjonin: “Por një farise, me emër Gamaliel, mësues i ligjit dhe i nderuar nga gjithë populli, u ngrit në sinedër dhe urdhëroi të nxirren jashtë apostujt për një kohë të shkurtër. Pastaj u tha atyre të sinedrit: «Burra izraelitë, mendohuni mirë për atë që do t’u bëni këtyre njerëzve. Sepse përpara këtyre ditëve u ngrit Teuda duke thënë se ishte dikush; këtij iu ngjitën një numër burrash, afro katërqind; por ai u vra dhe të gjithë ata që e kishin ndjekur u shpërndanë dhe u asgjësuan. Pas tij, në ditët e regjistrimit të popullsisë, u ngrit Juda galileas që tërhoqi pas vetes shumë njerëz; edhe ai humbi, dhe të gjithë ata që e kishin ndjekur u shpërndanë.” Por Bibla na e tregon qartë që Jezusi nuk erdhi për t’u bërë mbret në Tokë. Te ***Gjoni 6:14-15***, pasi ka ushqyer 5000 mijë burra,

thuhet: “Atëherë njerëzit, kur panë shenjën që bëri Jezusi, thanë: «Me të vërtetë, ky është profeti që duhet të vijë në botë». Por Jezusi, duke ditur se po vinin ta kapnin për ta bërë mbret, u tërhoq përsëri në mal, fill i vetëm.”

32 “Por ditën e parë të javës, në mëngjes, kur ishte ende errët, Maria Magdalena erdhi te varri dhe pa gurin të ngritur nga varri. Atëherë rendi dhe erdhi te Simon Pjetri dhe te dishepulli tjetër, të cilin Jezusi e donte, dhe u tha atyre: «E ngritën Zotin nga varri dhe nuk e dimë ku e vunë». Atëherë Pjetri dhe dishepulli tjetër dolën dhe erdhën te varri. Por rendnin të dy bashkë, dhe dishepulli tjetër rendi përpara, më shpejt se Pjetri dhe erdhi i pari te varri. Dhe, si u përkul, pa pëlhurat prej liri të shtrira, por nuk hyri. Vjen, pra, Simon Pjetri, që po e ndiqte, hyri në varr dhe pa pëlhurat prej liri të shtrira, dhe rizën, që qe vënë mbi kokën e Jezusit, e cila nuk ishte bashkë me pëlhurat prej liri, por ishte e mbështjellë në një vend, veç. Atëherë, pra, hyri edhe dishepulli tjetër, që kishte arritur i pari te varri, dhe pa dhe besoi. Sepse, nuk e kuptonin ende Shkrimin, që ai duhej të ringjallej prej së vdekurish. Pastaj dishepujt shkuan përsëri në shtëpitë e tyre. Por Maria qëndroi jashtë pranë varrit dhe po qante. Dhe, duke qarë, u përkul brenda varrit, dhe pa dy engjëj, me të bardha, duke ndenjur njëri te kryet dhe tjetri te këmbët, ku qe trupi i Jezusit. Ata i thanë: «O grua, pse po qan?». U thotë atyre: «Sepse e kanë hequr Zotin tim, dhe nuk e di ku e kanë vënë». Dhe si tha këtë, ajo u kthye prapa dhe pa Jezusin, që qëndronte në këmbë; por nuk e dinte se ishte Jezusi. Jezusi i tha: «O grua, pse po qan? Kë kërkon?». Ajo, duke menduar se ishte kopshtari, i tha: «Zot, po e pate hequr ti, më thuaj ku e vure dhe unë do ta marr». Jezusi i tha: «Mari!». Ajo u kthye dhe i tha: «Rabboni!», që do të thotë: Mësues. Jezusi i tha: «Mos më prek, sepse ende nuk jam ngjitur tek Ati im; por shko te vëllezërit e mi dhe u thuaj atyre: Unë po ngjitem tek Ati im dhe Ati juaj, te Perëndia im dhe Perëndia juaj». Atëherë Maria Magdalena erdhi t’ua njoftojë dishepujve se kishte parë Zotin dhe se i kishte thënë asaj këto gjëra” (*Gjoni 20:1-18*). Shih edhe *Mateu 28:1-10*, *Marku 16:1-8*. “Tani ditën e parë të javës, shumë herët në mëngjes, ato erdhën te varri, duke sjellë erërat e mira të përgatitura, dhe gra të tjera bashkë me to. Dhe gjetën gurin të rrokullisur nga varri. Dhe, kur hynë, nuk e gjetën trupin e Zotit Jezus. Dhe ndodhi që, ndërsa ishin shumë të hutuara nga kjo, ja, dy burra të veshur me rroba të ndritshme iu qëndruan pranë atyre. Dhe, mbasi ato, të trembura, e mbanin fytyrën të përkulur përdhe, ata u thanë: «Ç’e kërkonit të gjallin midis të vdekurve? Nuk është këtu, por është ringjallur; kujtohuni si ju foli, kur ishte ende në Galile, duke thënë se Biri i njeriut duhet të dorëzohet në duart e njerëzve mëkatarë, edhe të kryqëzohet dhe të ringjallet ditën e tretë». Dhe ato kujtuan fjalët e tij. Dhe kur u kthyen nga varri, ua treguan të gjitha këto të njëmbëdhjetëve dhe gjithë të tjerëve. Ato që ua treguan apostujve këto gjëra ishin Maria Magdalena, Joana, Maria, nëna e Jakobit dhe gratë e tjera që ishin me to. Dhe atyre iu dukën këto fjalë si dokrra; dhe nuk u besuan atyre. Por Pjetri u çua, rendi te varri, u përkul dhe pa pëlhurat prej liri të vëna, vetëm; pastaj u largua, i mrekulluar me veten e tij për sa kishte ndodhur” (*Luka 24:10-12*).

33 Shih në shënimet më sipër *Luka 24:13-24*, kur Jezusi iu shfaqet dy dishepujve në rrugën për në Emaus. Gjithashtu, te Ungjilli i Gjonit, kemi: “Por Thomai, i quajtur Binjaku, një nga të Dymbëdhjetët, nuk ishte me ta kur erdhi Jezusi. Dishepujt e tjerë, pra, i thanë: «Kemi parë Zotin». Por ai u tha atyre: «Po nuk pashë në duart e tij shenjën e gozhdëve dhe po nuk vura gishtin tim te shenja e gozhdëve dhe po nuk vura dorën time në brinjën e tij, unë nuk do të besoj». Dhe tetë ditë më vonë, dishepujt e tij ishin përsëri brenda dhe Thomai ishte me ta. Jezusi erdhi, ndonëse dyert ishin të mbyllura, dhe qëndroi

në mes dhe tha: «Paqja me ju!». Pastaj i tha Thomait: «Vëre gishtin tënd këtu dhe shiko duart e mia; dhe shtrije dorën tënde dhe vëre në brinjën time; dhe mos ji mosbesues, por besues!». Atëherë Thomai u përgjigj dhe i tha: «Zoti im dhe Perëndia im!». Jezusi i tha: «Sepse më ke parë, Thoma, ti ke besuar; lum ata që nuk kanë parë dhe besuan!». Jezusi bëri edhe shumë shenja të tjera para dishepujve të tij, të cilat nuk janë shkruar në këtë libër. Por këto gjëra janë shkruar që ju të besoni se Jezusi është Krishti, Biri i Perëndisë dhe që, duke besuar, të keni jetë në emër të tij” (**Gjoni 20-24-29**).

34 Pas ringjalljes, Jezusi iu shfaq disa herë dishepujve, si afër detit të Tiberiadës [Galilesë] (**Gjoni 21**), iu shfaq dy dishepujve në rrugën për në Emaus (**Luka 24:13-24**), iu shfaq dishepujve kur ishin në tryezë (**Luka 24:36-49**) etj.

35 “Dhe, ja, unë po dërgoj mbi ju premtimin e Atit tim, por ju qëndroni në qytetin e Jerusalemit, derisa të visheni me fuqi nga lart” (**Luka 24:49**).

36 Njihet ndryshe edhe me fjalën nga greqishtja koine Πεντηκοστή (*Pentekoste*), që do të thotë *dita e pesëdhjetë*. Sipas Enciklopedisë Britanike, dita e pesëdhjetë ka qenë një festë e judenjve e quajtur *Shavuot* ose Festa e Javëve, një festë falënderimi për të korrat e para (frytin e parë) të grurit, e cila kremtohej shtatë javë pas fillimit të të korrave (<https://www.britannica.com/topic/PentecostChristianity>). Shih: **Ligji i Përtërirë 16:9-12**: “Do të numërosh shtatë javë; fillo të numërosh shtatë javë nga koha që fillon të korrësh grurin; pastaj do ta kremtosh Festën e Javëve për nder të Zotit, Perëndisë tënd, duke bërë ofertat e tua vullnetare dhe kjo në masën që Zoti, Perëndia yt, të bekon. Dhe do të gëzosh përpara Zotit, Perëndisë tënd, ti, biri yt dhe bija jote, shërbëtori yt dhe shërbëtorja jote, leviti që ndodhet brenda portave të tua dhe i huaji, jetimi dhe e veja që ndodhen në mes teje, në vendin që Zoti, Perëndia yt, ka zgjedhur për të ruajtur emrin e tij. Do të kujtosh që ke qenë skllav në Egjipt dhe do të kujdesesh t’i zbatosh këto statute.” **Levitiku 23:16-22**: “Do të numëroni pesëdhjetë ditë deri në ditën pas shabatit të shtatë, pastaj do t’i ofroni Zotit një blatim të ri ushqimi. Do të çoni në banesat tuaja dy bukë për një ofertë të tundur prej dy të dhjetash efe majë mielli; ato do të jenë pjekur me maja, si prodhime të para të ofruara për Zotin. Së bashku me këto bukë do të ofroni shtatë qengja motakë pa të meta, një dem të vogël dhe dy desh; ata do të jenë një holokaust për Zotin së bashku me blatimet e tyre të ushqimit dhe me blatimet e tyre të pijes; do të jetë një flijim me erë të këndshme, i bërë me zjarr për Zotin. Pastaj do të ofroni një cjap si flijim për mëkatin dhe dy qengja motakë si flijim falënderimi. Prifti do t’i tundë bashkë me bukën e prodhimit të parë dhe me dy qengjat, si ofertë e tundur përpara Zotit; ata do t’i shenjtërohen Zotit dhe do t’i takojnë priftit. Po atë ditë do të shpallni një mbledhje të shenjtë. Nuk do të bëni atë ditë asnjë punë të rëndë. Është një ligj i përjetshëm për të gjithë brezat tuaj, në të gjitha vendet ku do të banoni. Kur të korrni të mbjellat e tokës suaj, nuk do të korrësh deri në cepat e arës sate dhe nuk do të mbledhësh kallinj të që kanë mbetur pas; do t’i lësh për të varfrin dhe për të huajin. Unë jam Zoti, Perëndia juaj.” **Eksodi 23:16**: “Do të kremtosh edhe Festën e Korrjes, të prodhimit të hershëm të punës sate, të asaj që ke mbjellë në ara; si dhe Festën e të Vjelave, në fund të vitit, kur të mbledhësh nga arat frytet e punës sate.” **Numrat 28:26**: “Ditën e marrjes së prodhimit të parë, kur t’i paraqisni Zotit një blatim të ri ushqimi, në Festën tuaj të Javëve, do të bëni një mbledhje të shenjtë; nuk do të kryeni asnjë punë të rëndë.” Pas shkatërrimit të Tempullit, në vitin 70 pas Krishtit, ofrimi nuk mund të bëhej më në Tempull, dhe kjo festë u lidh me përkujtimin e ditës kur Moisiut iu dha Ligji në malin Sinai. Në këtë kapitull bëhet fjalë për zbritjen e Frymës së Shenjtë mbi dishepujt e Jezusit, ndërsa ishin në Jerusalem. Shih: **Veprat e Apostujve 2:1-13**: “Kur

erdhi dita e Rrëshajëve, ata ishin të gjithë bashkë, në një mendje të vetme, në të njëjtin vend. Dhe befás nga qielli u bë një ushtimë, si ajo e një ere që fryn furishëm dhe e mbushi gjithë shtëpinë, ku ata po rrinin. Dhe atyre iu dukën gjuhë, si prej zjarri, të cilat ndaheshin dhe zinin vend mbi secilin prej tyre. Kështu, të gjithë u mbushën me Frymën e Shenjtë dhe filluan të flasin në gjuhë të tjera, ashtu si Fryma e Shenjtë ua jepte atyre të shpreheshin. Por në Jerusalem banonin disa judenj, njerëz të devotshëm, nga të gjitha kombet nën qiell. Kur u bë ajo ushtimë, turma u mblodh dhe u hutua, sepse secili nga ata i dëgjonte të flisnin në gjuhën e vet. Dhe të gjithë habiteshin dhe mrekulloheshin dhe i thoshin njëri-tjetrit: «Ja, a nuk janë të gjithë galileas këta që flasin? Dhe si vallë secili nga ne i dëgjon të flasin në gjuhën e vet amtare? Ne partët, medët, elamitët dhe banorët e Mesopotamisë, të Judesë dhe të Kapadokisë, të Pontit dhe të Azisë, të Frigjisë e të Pamfilisë, të Egjiptit dhe të pjesëve të Libisë pranë Kirenës dhe të ardhurit nga Roma, judenj dhe prozelitë, kretas dhe arabë, i dëgjojmë të flasin për gjërat e mëdha të Perëndisë në gjuhët tonale». Dhe të gjithë habiteshin dhe ishin hutuar dhe i thoshin njëri-tjetrit: «Ç’do të thotë kjo?». Kurse të tjerë, duke përqeshur, thoshin: «Janë plot me verë të ëmbël!».” Kthimi më pas i kësaj feste juadaike në një festë të krishterë lidhej me besimin se dhurata e Frymës së Shenjtë për ndjekësit e Jezusit ishte fryti i parë i një periudhe të re, e cila përmbushi dhe vazhdoi periudhën e vjetër të Ligjit. Nuk dihet se kur e kremtuan për herë të parë si festë të krishterë, por ajo është përmendur për herë të parë në shek. II pas Krishtit, në një vepër të quajtur *Epistola Apostolorum*. Në shek. III pas Krishtit, përmendet nga Origeni, teologu dhe kreu i kishës në Aleksandrisë, dhe nga Tertuliani, prift dhe shkrimtar nga Kartagjena. Në kishën e hershme të krishterë i referoheshin kësaj feste si pesëdhjetë ditë pas Pashkës.

37 **Jerusalemi.** Shih edhe porosinë e Jezusit të **Luka 24:49**: “Dhe, ja, unë po dërgoj mbi ju premtimin e Atit tim, por ju qëndroni në qytetin e Jerusalemit, derisa të visheni me fuqi nga lart.” Shih gjithashtu: **Luka 24:52-53**: “Dhe ata, e adhuruan dhe u kthyen në Jerusalem me gëzim të madh. Dhe ishin vazhdimisht në Tempull duke lavdëruar dhe duke bekuar Perëndinë.”

38 **Joeli 2:28-32**: “«Mbas kësaj do të ndodhë që unë do të përhap Frymën tim mbi çdo mish; bijtë tuaj dhe bijat tuaja do të profetizojnë, pleqtë tuaj do të shohin ëndrra, të rinjtë tuaj do të kenë vegime. Në ato ditë do të përhap Frymën tim edhe mbi shërbëtorët dhe shërbëtoret. Do të bëj mrekulli në qiejt dhe mbi tokë: gjak, zjarr dhe shtëllunga tymi. Dielli do të shndërrohet në terr dhe hëna në gjak, para se të vijë dita e madhe dhe e tmerrshme e Zotit. Dhe do të ndodhë që kushdo që do t’i thërrasë emrit të Zotit do të shpëtojë, sepse në malin Sion dhe në Jerusalem do të ketë shpëtim, siç e ka thënë Zoti, edhe për mbetjen që Zoti do ta thërrasë.»”

39 “Por Pjetri u çua në këmbë bashkë me të njëmbëdhjetët e ngriti zërin e tij dhe u foli atyre: «O burra judenj dhe të gjithë sa banoni në Jerusalem, merrni njoftim për këtë dhe u vini veshin fjalëve të mia. Këta nuk janë të dehur, siç po mendoni ju, sepse është vetëm ora e tretë e ditës. Por kjo është ajo që ishte thënë nëpërmjet profetit Joel: “Dhe në ditët e fundit do të ndodhë, thotë Perëndia, që unë do të përhap nga Fryma im mbi çdo mish; dhe bijtë tuaj e bijat tuaja do të profetizojnë, të rinjtë tuaj do të shohin vegime dhe të moshuarit tuaj do të shohin ëndrra. Në ato ditë do të përhap nga Fryma im mbi shërbëtorët e mi dhe mbi shërbëtoret e mia dhe do të profetizojnë. Dhe do të bëj mrekulli lart në qiell dhe shenja poshtë mbi tokë: gjak, zjarr e avull tymi. Dielli do të kthehet në errësirë dhe hëna në gjak, para se të vijë dita e madhe dhe e shquar e Zotit. Dhe do të

ndodhë që kushdo që të thërrasë emrin e Zotit, do të shpëtohet”. Burra izraelitë, dëgjoni këto fjalë: Jezusi nazarenas, njeriu i dëftyer nga Perëndia ndër ju me vepra të fuqishme dhe mrekulli dhe shenja që Perëndia bëri ndër ju me anë të tij, siç e dini edhe vetë, ai, pra, sipas këshillit të caktuar dhe të paranojohur të Perëndisë, ju dorëzua juve dhe ju e zutë dhe, me duart e të padrejtëve, e gozhduat në kryq dhe e vratë. Por Perëndia e ka ringjallur, pasi e zgjidhi nga ankthet e vdekjes, sepse nuk ishte e mundur që ai të mbahej nga vdekja. Në fakt Davidi thotë për të: “E pata vazhdimisht Zotin para meje, sepse ai është në të djathtën time, që unë të mos lëkundem. Prandaj u gëzua zemra ime dhe ngazëlleu gjuha ime; edhe mishi im do të prehet në shpresë. Sepse ti nuk do ta lësh shpirtin tim në Hades dhe nuk do të lejosh që i Shenjti yt të shohë kalbjen. Më dëfteve udhët e jetës, ti do të më mbushësh me gëzim me praninë tënde”. Burra vëllezër, lejohej t’ju them haptas për Davidin patriark që ai vdiq dhe u varros; dhe varri i tij është ndër ne deri ditën e sotme. Ai, pra, duke qenë profet, e dinte se Perëndia i kishte premtuar me betim se nga fryti i belit të tij, sipas mishit, do të ngjallet Krishti për t’u ulur mbi fronin e tij; dhe, duke parashikuar këtë, foli për ringjalljen e Krishtit, duke thënë se shpirti i tij nuk do të lihej në Hades edhe mishi i tij nuk do të shihte kalbjen. Këtë Jezus, Perëndia e ka ringjallur; për këtë të gjithë ne jemi dëshmitarë! Ai, pra, duke qenë i ngritur në të djathtë të Perëndisë dhe duke marrë nga Ati premtimin e Frymës së Shenjtë, derdhi atë që ju tani shihni dhe dëgjoni. Sepse Davidi nuk është ngritur në qiell, madje ai vetë thotë: “Zoti i ka thënë Zotit tim: Ulu në të djathtën time, derisa unë t’i vë armiqtë e tu stol të këmbëve të tua!” Ta dijë, pra, me siguri, gjithë shtëpia e Izraelit se atë Jezus që ju e keni kryqëzuar, Perëndia e ka bërë Zot e Krishtë” (*Veprat e Apostujve 2:14-36*).

40 “Sepse ti nuk do ta lësh shpirtin tim në Sheol dhe nuk do të lejosh që i Shenjti yt të shohë kalbjen.”

41 “Zoti i thotë Zotërisë tim: «Ulu në të djathtën time, derisa t’i bëj armiqtë e tu stol të këmbëve të tua.»”

42 “Këtë Jezus, Perëndia e ka ringjallur; për këtë të gjithë ne jemi dëshmitarë!”

43 *Veprat e Apostujve 2:41*: “Dhe ata që e pranuan fjalën e tij me gëzim, u pagëzuan; atë ditë u shtuan rreth tri mijë shpirta.”

44 Shih: *Luka 6:12-16*: “Në ato ditë ndodhi që ai shkoi në mal për t’u lutur, dhe e kaloi natën duke iu lutur Perëndisë. Dhe si zbardhi dita, thirri pranë vetes dishepujt e vet dhe zgjodhi prej tyre dymbëdhjetë, të cilët i quajti apostuj: Simonin, të cilin edhe e quajti Pjetër, dhe Andrean, vëllanë e tij, Jakobin e Gjonin, Filipin dhe Bartolomeun, Mateun dhe Thomanë, Jakobin e Alfeut dhe Simonin, që e quanin Zelota, Judën, të *birin* e Jakobit, dhe Judë Iskariotin, i cili edhe u bë tradhtar.”

45 *Veprat e Apostujve 1:15-26*: “Dhe, në ato ditë, Pjetri u ngrit në mes të dishepujve (dhe numri i emrave të mbledhur ishte rreth njëqind e njëzet) dhe tha: «Burra vëllezër, ishte e nevojshme që të përmbushej ky Shkrim, të cilin Fryma e Shenjtë e parafoli me anë të gojës së Davidit në lidhje me Judën, i cili u bë prijës i atyre që e kapën Jezusin. Sepse ai ishte i numëruar bashkë me ne dhe kishte marrë pjesë në këtë shërbesë. Ai, pra, fitoi një arë, me pagën e paudhësisë dhe, duke rënë kokëposhtë, plasi në mes dhe të gjitha të brendshmet e tij iu derdhën. Kjo iu bë e njohur të gjithë banorëve të Jerusalemit, sa që ajo arë në dialektin e tyre është quajtur Akeldama, që do të thotë: “Ara e gjakut”. Në fakt, në Librin e Psalmeve, është shkruar: «Shtëpia e tij u bëftë e shkretët dhe askush mos banoftë në të», dhe: «Tjetërkush e zëntë detyrën e tij». Duhet, pra, që ndër burrat, që

kanë qenë në shoqërinë tonë gjithë kohën në të cilën Zoti Jezus ka hyrë dhe ka dalë midis nesh, duke filluar që nga pagëzimi i Gjonit e deri në atë ditë kur u mor në qiell nga mesi ynë, një prej tyre të bëhet dëshmitar me ne, i ringjalljes së tij». Dhe vunë dy: Jozefin, të quajtur Barsaba, që ishte i mbiquajtur Just, dhe Matian. Dhe, duke u lutur, thanë: «Ti, o Zot, që i njeh zemrat e të gjithëve, trego cilin nga këta të dy ke zgjedhur, për të marrë shortin e kësaj shërbese dhe apostullimin, nga i cili Juda u largua për të shkuar në vendin e vet». Atëherë hodhën short për ta, dhe shorti i ra Matias; dhe ai u shtua të njëmbëdhjetë apostujve.”

46 *greq. vjet.* ἐκκλησία, fjalë e përbërë nga dy pjesë: parafrasa ἐκ- që do të thotë *nga* dhe καλέω që do të thotë *thërras* (për një aktivitet). Kuptimi bazë i fjalës ἐκκλησία është *ftoj, bëj thirrje*. Sipas Enciklopedisë Britanike, në Greqinë e Vjetër ἐκκλησία quhej asambleja e qytetarëve (burrave që kishin të drejtën e qytetarisë) në një qytet-shtet (<https://www.britannica.com/topic/Ecclesia-ancientGreek-assembly>).

47 *greq. vjet.* σκατολογία. Përbëhet nga fjalët σκατος, që do të thotë *i fundit* dhe nga -λογία, që do të thotë *studim*. Do të thotë studimi i gjërave të fundit, të fundit të kohërave. Eskatologjia e krishterë ka të bëjë me studimin e fatit përfundimtar të shpirtit, në bazë të teksteve biblike. Ajo studion çështje të tilla, si: vdekja dhe jeta pas vdekjes, parajsja, ferri, ardhja e dytë e Krishtit, ringjallja e të vdekurve, rrëmbimi i kishës, mundimi, mijëvjeçari i fundit, gjyqi i fundit, Qielli i ri, Toka e re etj (<https://www.britannica.com/topic/eschatology>).

48 **Jeremia 31:31-34**: “Ja, do të vij në ditë”, thotë Zoti, «në të cilat do të vendos një besëlidhje të re me shtëpinë e Izraelit dhe me shtëpinë e Judës; jo si besëlidhja që kam vendosur me etërit e tyre ditën kur i zura për dore për t'i nxjerrë nga vendi i Egjiptit, sepse ata e shkelën besëlidhjen time, ndonëse unë isha i zoti i tyre», thotë Zoti. «Por kjo është besëlidhja që do të vendos me shtëpinë e Izraelit mbas atyre ditëve», thotë Zoti: «Do ta shtie ligjin tim në mendjen e tyre dhe do ta shkruaj mbi zemrën e tyre, dhe unë do të jem Zoti i tyre dhe ata do të jenë populli im. Ata nuk do të mësojnë secili të afërmin e vet dhe secili vëllanë e vet, duke thënë: “Njihni Zotin!”», sepse të gjithë do të më njohin, nga më i vogli e deri te më i madhi», thotë Zoti. «Sepse unë do ta fal paudhësinë e tyre dhe nuk do ta kujtoj më mëkatën e tyre».”

49 *greq. vjet.* μεταφρασις τῆς βδομήκοντα (Përkthimi i shtatëdhjetës) që njihet edhe me shkurtimin **LXX**, është përkthimi i Biblës hebraike në gjuhën greke koine. Ky version mendohet se është bërë për komunitetin jude që jetonte në Aleksandri të Egjiptit, në shek. III para Krishtit (Tora ose Pesëlibërshti i Dhiatës së Vjetër) dhe në shek. II para Krishtit (pjesa tjetër e Dhiatës së Vjetër), në gjuhën greke, pasi ajo ishte gjuha që flitej në gjithë Mesdheun. Termi *Septuaginta* rrjedh nga latinishtja *septuaginta*, që do të thotë *shtatëdhjetë*, pasi sipas traditës hebreje ajo u përkthye nga 70 studiues judenj. Me këtë emër filloi të njihet aty nga fundi i shek. IV, fillimi i shek. V pas Krishtit, në kohën e Augustinit. (<https://www.britannica.com/topic/Septuagint>)

50 *greq. vjet.* διάκονος, -ου, διάκονοι që do të thotë *shërbëtor, ndihmës, shërbyes, dhjak* (The Greek New Testament, Fourth Revised Edition, Dictionary, Deutsche Bibelgesellschaft, D-Stuttgart, 6th printing, 2002, fq. 42). Kjo fjalë përbëhet nga parafrasa διά-, që do të thotë *nëpërmjet* dhe -κονος, që do të thotë *të veprash*.

51 **Veprat e Apostujve 6:1-6**: “Por në ato ditë, duke u shumëzuar numri i dishepujve, u bë një murmuritje nga ana e helenistëve kundër hebrejve, sepse vejshat e

tyre po liheshin pas dore në shërbesën e përditshme. Atëherë të Dymbëdhjetët, pasi mbloodhën numrin e madh të dishepujve, thanë: «Nuk është mirë për ne të lëmë fjalën e Perëndisë për të shërbyer nëpër tryeza. Prandaj, vëllezër, kërkonin midis jush shtatë burra, me dëshmi të mirë, të mbushur me Frymën e Shenjtë dhe me urtësi, të cilët do t'i vendosim në këtë detyrë. Kurse ne do të qëndrojmë duke iu kushtuar lutjes dhe shërbesës së fjalës». Ky propozim i pëlqeu gjithë shumicës. Dhe zgjodhën Stefanin, një burrë plot besim dhe Frymë të Shenjtë, Filipin, Prohorin, Nikanorin, Tímonin, Parmenin dhe Nikollën, një prozelit nga Antiokia. I paraqitën pastaj përpara apostujve, të cilët, mbasi u lutën, vunë duart mbi ta.”

52 ***Veprat e Apostujve 7:55-60.*** “Por ai, plot Frymë të Shenjtë, i nguli sytë nga qielli, pa lavdinë e Perëndisë dhe Jezusin duke qëndruar në të djathtën e Perëndisë, dhe tha: «Ja, unë po shoh qiejt e hapur dhe Birin e njeriut duke qëndruar në të djathtë të Perëndisë». Por ata, duke lëshuar britma të forta, i zunë veshët dhe të gjithë, në një mendje të vetme, u sulën mbi të; dhe, si e nxorën jashtë qytetit, e vranë me gurë. Dhe dëshmitarët i vunë rrobat e tyre te këmbët e një djaloshi, të quajtur Saul. Kështu e vranë me gurë Stefanin, që i thërriste Jezusit dhe thoshte: «Zot Jezus, pranoje frymën time!». Edhe si ra në gjunjë, thirri me zë të lartë: «O Zot, mos ua ngarko atyre këtë mëkat!». Dhe, si tha këtë, fjetí.”

53 Historia e plotë e martirizimit të Stefanit gjendet në Bibël te ***Veprat e Apostujve 6:8-7:60.***

54 Bëhet fjalë për apostujt dhe këtu fjala nuk i referohet moshës së tyre, por funksionit si drejtues të bashkësive të para të krishtera.

55 Historia e kthimit në besim të Saulit gjendet te ***Veprat e Apostujve 9:3-18:*** “Por ndodhi që, ndërsa po udhëtonte dhe po i afrohej Damaskut, befaz rreth tij vetëtiu një dritë nga qielli. Dhe, si u rrëzua përtokë, dëgjoí një zë që i thoshte: «Saul, Saul, përse më përndjek?». Dhe ai tha: «Kush je, Zot?». Dhe Zoti tha: «Unë jam Jezusi, që ti e përndjek; është e rëndë për ty të godasësh me shkelm kundër gjembave». Dhe ai, duke u dridhur dhe i shtangur, tha: «Zot, çfarë do ti të bëj unë?». Dhe Zoti i tha atij: «Çohu dhe hyr në qytet dhe do të të thuhet çfarë duhet të bësh». Dhe burrat, që udhëtonin me të, mbetën pa gojë, sepse dëgjonin zërin, por nuk shikonin njeri. Dhe Sauli u ngrit nga toka, por, kur i çeli sytë, nuk shihte asnjeri; atëherë e morën për dore dhe e çuan në Damask. Dhe tri ditë nuk shihte dhe as hëngri, as piu. Në Damask ishte një dishepull me emër Anania dhe Zoti i tha në vegim: «Anania!». Dhe ai u përgjigj: «Ja ku jam, Zot!». Dhe Zoti i tha: «Çohu dhe shko në rrugicën e quajtur E drejtë dhe kërko në shtëpinë e Judës një nga Tarsi me emër Saul, se ja, ai po lutet, dhe ka parë në një vegim një burrë, me emër Anania, që hyri dhe i vuri duart që të shikonte përsëri». Atëherë Anania u përgjigj: «O Zot, nga shumë veta kam dëgjuar për këtë njeri se sa të këqija u ka bërë shenjtorëve të tu në Jerusalem. Dhe këtu ka autoritet nga kryepfëritërinjtë, të lidhë gjithë ata që thërrasin emrin tënd». Por Zoti i tha: «Shko, sepse ai është vegla që unë kam zgjedhur për të mbajtur emrin tim përpara kombeve dhe mbretërve dhe bijve të Izraelit. Sepse unë do t'i tregoj atij se sa shumë i duhet të vuajë për emrin tim». Atëherë Anania shkoi dhe hyri në atë shtëpi; dhe, duke i vënë duart mbi të, tha: «Saul vëlla, Zoti më dërgoi, Jezusi, që të është shfaqur në rrugën nga erdhe, që të shikosh përsëri dhe të mbushesh me Frymën e Shenjtë». Dhe menjëherë i ranë si luspa nga sytë dhe menjëherë i erdhi drita e syve; dhe si u ngrit, u pagëzua.”

56 “Dhe të gjithë ata që janë prej veprave të ligjit janë nën mallkim, sepse është shkruar: «I mallkuar është kushdo, që nuk qëndron në të gjitha ato, që shkruhen në librin e ligjit për t'i bërë». Por, që me anë të ligjit askush nuk drejtesohet përpara Perëndisë, është e qartë, sepse: «I drejtë do të rrojë prej besimit». Por ligji nuk është prej besimit, por: «njeriu që do t'i bëjë ato, do të rrojë nëpërmjet tyre». Krishti na shpengoi nga mallkimi i ligjit, sepse u bë mallkim për ne (sepse është shkruar: «I mallkuar është kushdo që varet në dru»), që bekimi i Abrahamit t'u vijë kombeve nëpërmjet Jezu Krishtit, që ne të marrim premtimin e Frymës përmes besimit.”

57 *greq. vjet. ἀπόστολος, -ου*. (Shih edhe: *The Greek New Testament, Fourth Revised Edition, Dictionary, Deutsche Bibelgesellschaft, D-Stuttgart, 6th printing, 2002, fq. 23*).

58 Një fakt i padiskutueshëm për ardhjen e krishterimit edhe në territoret tona që në kohërat apostolike, gjendet në Bibël te **Letra e Apostullit Pal drejtuar Romakëve 15:19**, shkruar me gjasë në pranverën e vitit 57 pas Krishtut (Shih: *The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible, Vol. 5, Q-Z, 1976, fq. 152*), ku ai thotë: “Kështu që, prej Jerusalemit e përqark gjer në **Iliri** kam përmbushur shpalljen e ungjillit të Krishtit [e kam mbushurë me ungjillin’ e Krishtit - Kristoforidbi], dhe kështu, duke pasur nder të ungjillëzoj atje ku nuk ishte i njohur emri i Krishtit, që të mos ndërtoj mbi themelin e tjetërkujt” (Shih: *Diodati i Ri, ABS*). Pavarësisht se nuk përmendet ndonjë qytet konkret, përsëri kemi të bëjmë me një burim të dorës së parë që tregon se Pali e ka shpallur ungjillin në këto vise, dhe këtë gjë e dëshmon vetë. Ky pohim i tij përbën një fakt të shkruar që nuk mund të shpërfilllet. Këtu bëhet fjalë për provincën romake të Ilirikut. Kufijtë e saj shtriheshin nga lumi Drilon [Drin] në jug deri në gadishullin e Istrias me kufi lumin Arsia [sot Rasha] në veriperëndim. Në verilindje kufizohej nga lumi Sava dhe pastaj kufiri zbriste deri në malet e Sharrit në juglindje. Kufirin e lumit Drin në jug e pohojnë Uillkis, Hekardi dhe Fallmerajeri, i cili citon Likun. (Shih: *John Wilkes, Ilirët, përkth. Abdurrahim Myftiu, Sh. B. “Bacchus”, Tiranë, 2005, fq.223-224*; *Hyacinthe Hecquard, Historia dhe përshterimi i Shqipërisë së Epërme ose i gegërisë, përkth: Oriana Tamburi, Sh. B. “Plejad”, 2008, fq. 363*; *J. Ph. Fallmerayer, Elementi Shqiptar në Greqi, përkth. Nestor Nepravishta, Botiet “Saraçi”, 2003, fq.42*.) Plini i Ri thotë: “Prej Lisit nis provinca maqedone.” (Shih: *Plini Secundi, Naturalis Historiae, Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, Ilirët dhe Iliria te autorët antikë, Tiranë, 1965, fq. 194*.) Ptolemeu (shek.II pas Krishtit) thotë: “Bregdeti i Dalmacisë fillon me Sikun dhe mbaron me qytetin Ulkinion, Gryka e lumit Drilon, Lissos.” (*Ptolemaei, Geographia, Libri II, Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, Ilirët dhe Iliria te autorët antikë, Tiranë, 1965, fq. 266*.) Ndërsa Karl Paçi, Hasan Ceka e Skënder Anamali e vendosin kufirin me Maqedoninë deri në grykëderdhjen e lumit Mat. (Shih: *Karl Patsch, Ilirët, Sh. B. “Uegen”, 2004, përkth. Karl Gurakuqi, fq.37*; *Ceka Hasan. Shënime nga geografia historike e Ilirisë së Jugut, Iliria, vol. 14 n°1, 1984, fq. 23*; *Skënder Anamali, Procece shëndërrimi në trevën jugore ilire në shekujt I-V, ILIRIA Nr. 1-1986, fq. 5*; *Historia e Popullit Shqiptar, Vëll. 1, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Sh. B. “Toena”, Tiranë, 2002, fq. 148*.) Të mos harrojmë edhe se pjesa më e madhe e territorit ku jetojmë ne shqiptarët sot, në atë kohë bënte pjesë në provincën romake të Maqedonisë, e cila shtrihet nga Adriatiku në perëndim e deri në malet Rodope në lindje, nga lumi Drin dhe malet e Sharrit në veri e deri në vijën: malet Akroeraune - mali i Qelqezës [në Malësinë e Kolonjës] - malet e Pindit [Greqi] - në veri të malit të Olimp [Greqi] e deri në detin Egje në jug. (Shih: *A Companion to Ancient Macedonia, Blackwell Publishing Ltd, 2010, fq. 280*, cituar *N.G.L. Hammond, Epirus, Oxford 1967, fq. 7*.) Në vitin 9 pas Krishtit, Perandori August dhe generali Tiber e bënë Ilirikun pjesë të qëndrueshme të Perandorisë

Romake me kryeqytet Salonën [Splitin]. Nuk dihet saktë se kur u përdor për herë të parë emërtimi Provinca Romake e Ilirikut. Xhon Uillkins, në librin e tij *Ilirët*, thotë: “Në mesin e shek.I (para Krishtit) romakët kishin vënë në përdorim emrin Ilirik [Illyricum] për territoret e tyre të Adriatikut në veri të Drinit, në jug të të cilave fillonte provinca e Maqedonisë. (John Wilkes, *Ilirët*, Sh. B. *Bacchus*, Tiranë 2005, fq. 223.) Më vonë, ky territor u nda në dy provinca më të vogla: Dalmacia në jug dhe Panonia në veri. Se kur ka ndodhur kjo, nuk dihet me siguri. Ka studiues që pohojnë se kjo ka ndodhur pas kryengritjes së viteve 6-9 pas Krishtit, (Shih: *Historia e Popullit Shqiptar*, Vëll. 1, *Akademia e Shkencave të Shqipërisë*, Sh. B. “Toena”, Tiranë, 2002, fq. 149.) të tjerë e çojnë në vitet 19-20 pas Krishtit. (Shih: Jason R. Abdale, *The Great Illyrian Revolt Rome’s Forgotten War in the Balkans, AD 6–9, Pen & Sword Military An imprint of Pen & Sword Books Ltd*, 2019, fq. 15 dhe 243.) Studiuesja slovene Marjeta Shashel-Kos, thotë se kjo ndarje mund të jetë bërë më vonë, në kohën e perandorit Klaud ose dhe të Vespasianit. Ajo përmend një diplomë ushtarake të 2 korrikut të vitit 61 pas Krishtit, të gjetur në Vukovar, Kroaci, botuar në vitin 1990, ku flitet për trupa ndihmëse të vendosura në Ilirik. (Shih: *Marjeta Šašel Kos, The final phase of the Augustan conquest of Illyricum, Antichità Altoadriatiche, volume LXXXI, Editreg TRIESTE 2015, fq. 81-82*.) Mund të jetë edhe kështu, pasi të **Letra e Dytë drejtuar Timoteut 4:10** (letër që daton rreth vitit 68 pas Krishtit, kur Pali ndodhet në Romë, dhe është viti i vdekjes së tij gjatë persekutimit të Neronit), Pali thotë: “sepse Dema më la, sepse deshi këtë botë dhe iku në Thesaloniki; Kreshenci në Galati, Titi në Dalmaci.” Pra, bëhet fjalë për një territor [Dalmacinë, e cila ka qenë banuar nga ilirët], që ka qenë përfshirë brenda provincës Ilirik, por që tani del me emër më vete, ndoshta si krahinë brenda provincës ose si provincë më vete. Titi ishte një nga bashkëpunëtorët më të afërt të Palit. Nga sa dihet deri më sot, është fakt që Pali asnjëherë nuk i ka dërguar bashkëpunëtorët e tij të ngushtë (Titin dhe Timoteun) në vende ku nuk ka qenë më parë vetë. Studiuesit, nisur nga parafjala greke μέγχοι του, përkthyer në shqip me parafjalën *gjer në*, me përdorim si pjesëz, që tregon cakun më të tejtmë të një vendi, ngrehin dyshimin nëse Pali ka shkelur në territorin e provincës romake të Ilirikut, apo ka shkuar deri në kufi të tij. (Faik Konica për këtë çështje bën një shënim interesant: “Teksti greqisht e ka *mechni*, domethënë në Ilirikum. A do të thotë kjo se Shën Pavli ka depërtuar në viset ilire, apo ka ardhur deri në kufijtë e tyre. Mbetet një çështje për ta diskutuar. Shën Jeromi që vetë ishte ilir, e ka kuptuar këtë se do të thoshte që Shën Pavli e ka vizituar Ilirinë dhe duhet të mbahet si ai që ka futur krishterimin ndër ilirët.” Shih: *Faik Konica, Vepra*, Sh. B. “*Naim frashëri*”, Tiranë, 1993, fq. 497-498.). Zef Mirdita citon Jeronimin: “është përhapur (sc. krishtenizmi, Z.M.) në të gjitha vendet (...) me Tomën në Indi, me Pjetrin në Romë, me Palin në Ilirik, me Andreun në Ahajë, me apostujt dhe njerëzit e veçantë apostolikë në të gjitha vendet” (cit. *Santi Eusebii Hieronimi epistulae. Pars I, Epist. LIX 5,4*). (Shih: Zef Mirdita, *Kroaci, Cjashtë shekujt e parë të krishtenizmit në trevat iliro-shqiptare, Krishterimi ndër shqiptarë, Simpozium ndërkombëtar, Tiranë, 16-19 Nëntor 1999, Botim i Konferencës Ipeshkvnore të Shqipërisë, Shkodër, 2000, fq. 38*.) Një vëzhgim tjetër interesant tregon se Pali nuk shkoi kuturu. “Me ungjillëzimin e provincës së Azisë, Pali e kishte përfunduar programin e tij të çeljes së udhës misionare në Azinë e Vogël dhe në botën e Egjeut. Ungjilli ishte predikuar, dhe ishin mbjellë kisha në qytetet kryesore dhe përgjatë rrugëve kryesore të Galatisë, Azisë, Maqedonisë dhe Akaisë. Gjatë vizitës së shkurtër të Palit në Gadishullin e Ballkanit, e cila pasoi shërbesën e tij në Efes, ai e çoi ungjillin më tej në perëndim nga ç’kishte bërë më përpara, të paktën deri në kufijtë e Ilirikut, provinca në bregun lindor të Adriatikut. Pali pohon me fjalët e tij: ‘Por tani,

duke mos pasur më vend në këto vise, dhe duke pasur prej shumë vjetësh mall të vij te ju, kur të shkoj në Spanjë, do të vij te ju;” (Romakëve 15:23-24).” “Mbas këtyre ngjarjeve, Pali kishte vendosur në frymë të shkojë në Jerusalem, duke kaluar nëpër Maqedoni dhe nëpër Akai, dhe thoshte: «Mbasi të kem qenë atje, më duhet të shoh edhe Romën» (Veprat e Apostujve 19:21)”. (Shih: *The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible, Vol. 5, Q-Z, 1976, fq. 150*). Dr. Craig Bloomberg, studiues i shquar i Dhiatës së Re, e shikon misionin e Palit ndër johebrenjtë si përpjekje apo plan të tij për ta çuar ungjillin si në pjesën lindore të Perandorisë, ashtu edhe në atë perëndimore. “Nga Iliriku deri në Jerusalem caktohet përafërsisht gjysma lindore greqishtfolëse e Perandorisë Romake të kohës së Palit ose të paktën pjesët më të populluara. Te Romakëve 15:23-24, kur ai ftet se nuk ka më vend për të punuar në këto vise dhe për shpresat e tij për të vizituar romanët, madje në fund edhe spanjollët, po shpall në thelb një zhvendosje të shërbesës së tij në gjysmën perëndimore më latinishtfolëse të Perandorisë.” (Shih: *Craig L. Bloomberg, From Pentecost to Patmos, An Introduction to Acts through revelation, B&H Academic, Nashville, Tennessee, 2006, fq. 233*.) Në pranverën e vitit 51 pas Krishtit, Pali nisi udhëtimin e dytë misionar. Ai kalon nga Misia në Troas (Azi e Vogël) në ishullin e Samotrakës dhe pastaj në Neapolis, pranë Kavallës së sotme, në Trakë, që në atë kohë ishte pjesë e Provincës Romake të Maqedonisë. Pastaj kaloi në Filipi, Amfipol, Apoloni dhe pastaj në Selanik, ku qëndroi 3 javë. Pastaj shkoi në Berea dhe u hodh në Akai (Greqi). Në dimrin e vitit 53, Pali kthehet në Antioki të Sirisë. Në vitin 56 (55-57), Pali shkon përsëri në Maqedoni, pasi kishte dërguar më parë Timoteun. Në këtë kontekst, pohimi që bën Farlati në *Illyrici Sacri, Tomus Septimus, Ecclesia Diocletana, Antiharensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum Earum Suffraganeis, 1817, fq. 339*, duhet i përligjur: *[Fillimi i kishës së Durrësit] Zanafilla e fesë së krishterë ndër dyrrahasi mund të themi se është që nga koha e apostujve, dhe askush nuk e sheh si diçka të dyshimtë se Apostulli Pal e mbushi me ungjillin e Krishtit nga Jerusalemi e deri në Ilirik, meqenëse është në Letrën drejtuar Romakëve, kap. XV., dhe ndriçoi dritën e ungjillit në Maqedoni dhe në Greqi, madje ky udhëtoi në çdo cep të krahinës së Maqedonisë, që më vonë u quajt Epëri i Ri, dhe Dyrrahu në këtë kohë kishte shumë qytetarë fisnikë, dhe drejtoi në adhurimin e Krishtit jo pak prej qytetarëve. Prandaj Pali do të merrej për themeluesin e parë të kësaj kishë; dhe, nëse u besojmë mujorëve grekë [menologion-kalendarë mujorë, të cilët përmbajnë edhe të dhëna për jetët e shenjtoreve], njëfarë Apoli [Apoloni] ose Cezar, të dy nga shtatëdhjetë dishepujt e Krishtit [Luka 10], ishte edhe peshkopi i parë i Dyrrahut; (Shih edhe përkthimin e dom Frano Illijajt, Danjel Farlati-Jakob Koleti, *Illyricum Sacrum, VII/1, Arqipeshkëria Metropolitane Shkodër-Pult, 2019, fq. 332-333*.) ([*Ecclesia Dyrrachiensis initia*] *Primordia Christianae religionis apud Dyrrhachinos inde usque temporibus Apostolicis repetamus licet, nec videtur dubitari posse, quin Paullus Apostolus, qui ab Hierusalem ad Illyricum replevit Evangelium Christi, ut est in ep. ad Rom. cap.XV. & Macedoniam atque Græciam evangelica luce collustravit, eam quoque partem Macedoniae peragraverit, quæ postea diæta est Epirus nova, & Dyrrhachium nobilissimam ea tempestate civitatem adierit, & non paucos et civibus ad Christi cultum traduxerit. Quocirca Paullus hujus Ecclesiae auctor primus putandus est; & si fides habenda Menologiis Græcis, Apollo quidam, aut Cæsar, de septuaginta Christi Discipulis ambo, primus itidem fuit Dyrrhachii Episcopus; - Farlati, fq. 339*). Në listën e peshkopëve të Durrësit, Farlati shënon: *Shën Cezari rreth vitit 58 [pas Krishtit] (po aty fq. 340)*. Ky pohim është brenda logjikës së ngjarjeve dhe udhëtimit të Palit nëpër Maqedoni (v. 56 ose 55-57), ku Durrësi ishte një nga portet kryesore të saj dhe pikënisja e rrugës së njohur romake Egnatia (e cila u ndërtua në vitet 146-120 para Krishtit, dhe vazhdoi të përdorej, të paktën në territorin shqiptar, deri në shek.XX), që shkonte në Selanik dhe në Konstandinopojë. Këtë fakt e*

përmend gjithashtu edhe Dhimitër Beduli në punimin e tij *Kisha Orthodokse Autoqefale e Shqipërisë deri në vitin 1944*, botuar nga IDK, 2006, në një përmbledhje studimesh të autorit nën titullin *Kishë dhe kulturë*, ku thotë në fq. 39: “Në një dorëshkrim të vjetër, që gjendet në Bibliotekën e Kishës së Jerusalemit përmendet si episkop i parë i komunitetit të Durrësit Shën Qesari, një nga të shtatëdhjetë nxënësit e Krishut” (cituar nga *Përshkrim i shkurtër historik i Mitropolitë së shenjtë të Beratit*, prej Anthim Aleksudhit, Korfuz, 1868, fq. 146). Po ashtu, *rreth vitit 100* pas Krishut, Farlati na jep një tjetër peshkop të Durrësit, *Shën Astin* (fq. 340), për të cilin Beduli, po aty, thotë: “i cili në kohën e ndjekjes së shpallur kundër të krishterëve nga perandori Trajan (98117), u mbërthe në kryq prej qeveritarit të atëhershëm të Durrësit Agrikol” (cituar nga *Akolluthia e Shën Astit*, prej Mitropolit Jakovit, fq. 23). Dhori Qiriaz, në librin e tij “Krishterimi në Shqipëri”, në fq. 14, shënon: “Shën Asti u dënua me vdekje në vitin 116 nga perandori Trajan dhe sundimtari vendas Agrikoli, dhe dha frymën me një vdekje tragjike (cituar nga *M.Th. Truja, Astimatiqi akolluthia tu agjiu endboksu jeromatriu Astiu Episkopu Dhiraqiu, Konstandinopojë 1918*).

59 “Sepse Rrethprerja jemi ne, që i shërbejmë Perëndisë në Frymë dhe që mburremi në Krishtin Jezus pa besuar në mish, megjithëse unë kam përse të besoj edhe në mish; nëse ndonjë mendon se ka përse të besojë, unë edhe më shumë: u rrethpreva të tetën ditë, jam nga prejardhja e Izraelit, fisi i Beniaminit, hebre nga hebrej, sipas ligjit farise, sipas zellit, përndjekës i kishës; sipas drejtësisë së ligjit, i bërë i paqortueshëm. Por ato që më ishin fitim, i konsiderova, për shkak të Krishut, dëm. Po me të vërtetë i konsideroj të gjitha se janë dëm për madhështinë e njohjes së Krishut Jezus, Zotit tim, për shkak të të cilit i humba të gjitha këto dhe i konsideroj se janë pleh, që unë të fitoj Krishtin, dhe, që të gjendem në të, duke pasur jo drejtësinë time nga ligji, por atë përmes besimit në Krishtin: drejtësia prej Perëndisë, me anë të besimit, që ta njoh atë dhe fuqinë e ringjalljes së tij dhe bashkësinë në vuajtjet e tij, duke u barazuar me vdekjen e tij, që në ndonjë mënyrë të mund t’ia arrij ringjalljes prej së vdekurish” (*Filipianëve 3:3-11*).

60 “Por Perëndia, që është i pasur në dashuri, për shkak të dashurisë së tij të madhe me të cilën na deshi, ndonëse ne ishim të vdekur nëpërmjet shkeljeve, na dha jetë bashkë me Krishtin (ju jeni të shpëtuar me anë të hirit), edhe na ringjalli bashkë me të dhe na vuri të ulemi bashkë me të në vendet qiellore në Krishtin Jezus, që të tregojë në kohët që do të vijnë pasurinë e pamasë të hirit të tij, me anë të mirësisë ndaj nesh në Krishtin Jezus” (*Efesianëve 2:4-7*).

61 **Romakëve 6:1-2;11-13; 15-20.** “Ç’është themi, pra? A të mbetemi në mëkat, që të shtohet hiri? Kurrë mos qoftë! Ne që jemi të vdekur ndaj mëkatit, si do të jetojmë ende në të? - Kështu edhe ju, llogariteni veten të vdekur për mëkat, por të gjallë për Perëndinë, në Krishtin Jezus, Zotin tonë. Le të mos mbretërojmë, pra, mëkati në trupin tuaj të vdekshëm, që t’i bindeni atij në epshet e veta. As mos ia paraqitni gjymtyrët tuaja mëkatit si mjete padrejtësie, por i paraqisni veten tuaj Perëndisë, si të gjallë prej së vdekurish, dhe gjymtyrët tuaja si mjete drejtësie Perëndisë. - Atëherë, çfarë? Të mëkatojmë sepse nuk jemi nën ligj, por nën hir? Kurrë mos qoftë! A nuk e dini se, nëse e paraqitni veten tuaj shërbëtorë të atij që i bindeni, jeni shërbëtorë të atij që i bindeni, qoftë mëkatit për vdekje, qoftë bindjes për drejtësi? Por qoftë falënderuar Perëndia, sepse ishit shërbëtorë të mëkatit, por iu bindët me zemër formës së mësimit që iu është dhënë. Dhe, mbasi u çliruat nga mëkati, u bëtë shërbëtorë të drejtësisë. Unë po flas njerëzish për shkak të dobësisë së mishit tuaj. Sepse ashtu si i paraqitët gjymtyrët tuaja për të qenë shërbëtorë të papastërtisë dhe të paudhësisë për të bërë paudhësinë, kështu tani paraqitni gjymtyrët tuaja

për të qenë shërbëtorë të drejtësisë për shenjtërim. Sepse, kur ishit shërbëtorë të mëkatit, ishit të lirë ndaj drejtësisë. Dhe ç'fryt kishit, pra, atëherë, nga ato gjëra, për të cilat tani keni turp? Sepse fundi i tyre është vdekja.” (I gjithë kapitulli 6 te **Romakëve** trajton këtë çështje. Shih edhe **Galatasve 5:16-25**: “Por po them: Ecnë në Frymë dhe nuk do të përmbushni dëshirat e mishit, sepse mishi ka dëshira kundër Frymës, dhe Fryma ka dëshira kundër mishit; dhe këto i kundërvihen njëra-tjetrës, që të mos bëni ato që doni. Por në qoftë se udhëhigjeni nga Fryma, nuk jeni nën ligj. Por veprat e mishit janë të shfaqura dhe janë: kurorëshkelja, kurvëria, papastërtia, shthurja, idhujtaria, magjia, armiqësia, grindja, xhelozia, zemërimi, rivaliteti, përçarjet, tarafet, smira, vrasjet, të dehurit, grykësia dhe të tjera të ngjashme me to, për të cilat po ju paralajmëroj, sikurse ju thashë edhe më parë, se ata që i bëjnë këto gjëra nuk do të trashëgojnë mbretërinë e Perëndisë. Por fryti i Frymës është: dashuria, gëzimi, paqja, zemërgjerësia, mirëdashja, mirësia, besimi, zemërbutësia, vetëpërmbytja. Kundër tyre nuk ka ligj. Por ata që janë të Krishtit e kanë kryqëzuar mishin bashkë me pasionet dhe epshet. Në qoftë se rrojmë në Frymë, në Frymë edhe le të ecim.”

62 **Udhëtimi i parë misionar i Palit** përshkruhet te **Veprat e Apostujve 13:1-14:28**. Me shumë mundësi ky udhëtim u bë në vitet 46-48 pas Krishtit. (*The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible, Vol.4, M-P, Zondervan Publishing House, Grand rapids, Michigan, 1976, fq. 636.*)

63 **Udhëtimi i dytë misionar i Palit** përshkruhet te **Veprat e Apostujve 15:40-18:22**. Ky udhëtim ka ndodhur përafërsisht rreth viteve 49-52 pas Krishtit. (*The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible, Vol.4, M-P, Zondervan Publishing House, Grand rapids, Michigan, 1976, fq. 640.*)

64 **Udhëtimi i tretë misionar i Palit** përshkruhet te **Veprat e Apostujve 18:23-21:17**. Ky udhëtim zgjati përafërsisht nga viti 53 deri në vitin 58 pas Krishtit. (*The Zondervan Pictorial Encyclopedia of the Bible, Vol.4, M-P, Zondervan Publishing House, Grand rapids, Michigan, 1976, fq. 645.*)

65 *lat. Nero Claudius Caesar Augustus Germanicus* me emrin e vërtetë **Lucius Domitius Ahenobarbus** (37-68 pas Krishtit). Perandori i pestë i Romës, në vitet 54-68 pas Krishtit. Ishte thjeshtri dhe trashëgimtari i perandorit Klaud. Ishte i njohur për orgjitë që organizonte dhe për shpenzimet e tepëra që bënte. Thuhet se ishte ai që dogji Romën dhe më pas fajin ua hodhi të krishterëve, duke ngritur një valë persekutimi ndaj tyre. (<https://www.britannica.com/biography/NeroRoman-emperor>).

66 E diela është dita e parë e javës. Ajo respektohet nga shumica e të krishterëve si “Dita e Zotit” dhe është një kujtim i përjavshëm i ringjalljes së Jezu Krishtit nga të vdekurit. Siç e thotë dhe autori më sipër, kjo traditë e mbledhjes së të krishterëve në këtë ditë për të adhuruar Perëndinë, daton që në kohërat apostolike. Te Zbulesa 1:10 përmendet dita e Zotit, dhe kjo u interpretua në shumë shkrime të vjetra të krishtera si një referencë për të dielën. Justin Martiri (100-165 pas Krishtit), filozof dhe mbrojtës i besimit të krishterë, thotë në shkrimet e tij se të krishterët mbledheshin së bashku për të adhuruar në ditën e Zotit: lexohej ungjilli ose Dhiata e Vjetër, një meshtar apo pastor predikonte, dhe njerëzit luteshin së bashku dhe merrnin Darkën e Zotit. Ishte perandori Konstandin që në vitin 321 nxori një ligj që e diela të ishte pushim, si një kohë adhurimi, me përjashtim të bujqve, të cilët mund të punonin nëse ishte e nevojshme. Emërtimi *e diel* vjen nga latinishtja *dies solis* që do të thotë *dita e diellit*. Kjo traditë ku java ka shtatë ditë dhe

ato janë të emërtuara sipas shtatë planeteve (Dielli, Hëna, Marsi, Mërkuri, Jovi, Venusi, Saturni) e ka origjinën nga astrologjia helenistike dhe u mor nga Roma nëpërmjet Egjiptit në shekujt I-II pas Krishtit.

67 Emri i vërtetë i tij ishte **Marcus Julius Agrippa** (lindur rreth vitit 10 para Krishtit, dhe vdekur në vitin 44 pas Krishtit). Përmes miqësisë me familjen perandorake romake (ishte shoku i Drusit, djalit të perandorit Tiber dhe më vonë i Kaligulës) mori në dorë mbretërinë e gjyshit të tij, Herodit të Madh. Kur Herodi i Madh i vrau të atin, Aristobulin IV, Agripa u dërgua në Romë, në një vend të sigurt, dhe që të shkollohej. Pas vdekjes së Drusit jetoi ca kohë në Bersheba, në Aleksandi dhe u kthye sërish në Romë. Në vitin 37 pas Krishtit, Kaligula e bëri mbret të ish-mbretërisë së xhaxhait të tij, Filipit, Tetrarkut. Pas vdekjes së Kaligulës, Agripa mbështeti perandorin Klaud dhe ky i dha Judenë dhe samarinë. (<https://www.britannica.com/biography/Herod-Agrippa-I>). “Dhe në atë kohë mbreti Herod vuri duart që të keqtrajtojë disa nga kisha. Dhe e vrau me shpatë Jakobin, vëllain e Gjonit” (***Veprat e Apostujve 12:1-2***).

68 Historia e shpëtimit të Pjetrit përshkruhet te ***Veprat e Apostujve 12:3-23***.

69 Në të vërtetë martirizimi i Pjetrit nuk përmendet as te libri ***Veprat e Apostujve*** dhe as te ***Letra drejtuar Romakëve***. Te ***Letra e parë e Pjetrit 5:13*** përmendet “kisha që është në Babiloni”. Studuesit bien dakord që fjala Babiloni, e përdorur edhe te Zbulesa, i referohet Romës dhe përmendja te Letra e Pjetrit është një fakt që Pjetri ka jetuar në Romë. Vargjet te ***Gjoni 21:18-19*** janë një referencë e qartë për vdekjen e Pjetrit. Një nga faktet më të forta që mbështesin tezën se Pjetri u martirizua në Romë gjendet në ***Letrën drejtuar Korintasve 5:1-6:4*** nga Klementi: “Pjetri, i cili për arsye të xhelozisë së mbrapshtë, jo vetëm një apo dy herë, por shpesh duroi vuajtje, e kështu, duke dhënë dëshminë e tij, shkoi në vendin e lavdishëm, të cilin e meritonte (5:4).... Këtyre njerëzve [Pjetrit dhe Palit] që jetuan jetë kaq të shenjtë iu bashkuan një mori e madhe të zgjedhurish, të cilët, për shkak të kundërshtimit, ishin viktimë të mizorive dhe torturave, dhe u bënë shembuj të rëndësishëm mes nesh (6:1).” Peshkopi Dioniz i Korintit na informon në një letër drejtuar romakëve [besimtarëve në kishën e Romës]: “Në këtë mënyrë, me këshillën tuaj mbresëlënëse ju keni lidhur bashkë gjithëka që është rritur nga fara që mbolli Pjetri dhe Pali si te romakët, edhe te korintasit. Të dy mbollën në Korintin tonë dhe mësuan bashkë; në Itali gjithashtu mësuan bashkë në të njëjtën qytet dhe u martirizuan në të njëjtën kohë.” (Eusebius, *The History of Church*, Penguin Books, 1989, libri 2, kapitulli 25, fq. 63.)

70 Jakobi nuk ishte një nga ndjekësit e Jezusit gjatë shërbesës publike të këtij të fundit. Te ***1 Korintasve 15:7***, Pali ia atribuon kthimin e Jakobit në besim shfaqjes së Jezusit të ringjallur. Tre vjet pas kthimit të Palit në besim, Jakobin e gjejmë një nga drejtuesit kryesorë të kishës së Jerusalemit (***Galatasve 1:18-19***). Ishte një nga folësit kryesorë të kishës së Jerusalemit në Këshillin e Jerusalemit (rreth vitit 50 pas Krishtit) që kishte të bënte me misionin e Palit te johebrenjtë (***Veprat e Apostujve 15:13***). Për herë të fundit shfaqet te ***Veprat e Apostujve 21:18***. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-James-the-Lords-brother>). Jakobi ishte i njohur për përmbushjen e porosit të Ligjit hebre dhe për këtë gëzonte popullaritet. Ky popullaritet zgjoi zemërimin e krerëve të judenive dhe të priftërinjve. Euzebi thotë se, kur Pali i apeloj Cezarit dhe u dërgua nga Festi në Romë, judenjtë të zhgënjyer e kthyen vëmendjen nga Jakobi, vëllai i Zotit, i cili kishte qenë zgjedhur nga apostujt në krye të kishës së Jerusalemit. Ata e sollën në mes tyre dhe

i kërkuan që të mohonte besimin e tij në Krishtin, por ai tha se Jezusi, Zoti dhe Shpëtimtari ynë, ishte Biri i Perëndisë. Për mënyrës e si vdiq Jakobi, Euzebi thotë se këtë e tregon Klementi, i cili thotë se atë e hodhën nga muri dhe e rrahën për vdekje. Euzebi sjell gjithashtu dëshminë e Hegesipit, i cili i përkiste brezit të parë pas apostujve, që thotë se skribët dhe farisenjtë e hipën Jakobin në murin e Tempullit dhe i thanë: “I drejtë, fjalën e të cilit të gjithë jemi të detyruar ta pranojmë, njerëzit po shkojnë në humbje pas Jezusit që u kryqëzua; kështu që, na thuaj se çfarë kuptohet me ‘dera e Jezusit’.” “Ai u përgjigj me zë të lartë sa mundi: ‘Përse po më pyesni për Birin e njeriut?’ ‘Po ju them se Ai është ulur në të djathtë të Fuqisë së Madhe dhe do të vijë mbi retë e qiellit’.” Skribët e farisenjtë u penduan dhe vendosën ta rrëzojnë nga muri, duke thënë: “I drejtë ka shkuar në humbje.” Kështu e hodhën poshtë dhe i thanë njëri-tjetrit: “Le ta vrasim me gurë Jakobin, të Drejtin.” Dhe filluan ta godasin, sepse ai ishte ende gjallë. Ndërsa vdiste, Jakobi tha fjalët: “Të lutem Ty, Zot Perëndi dhe Atë, fali; nuk e dinë ç’bëjnë.” (*Eusebius, The History of Church, Penguin Books, 1989, libri 2, kapitulli 23, fq. 58-61.*)

71 **Kryendritja e Parë e Judenjve** (66-70 pas Krishtit) ishte një kryengritje kundër sundimit romak në Jude. Kjo erdhi si pasojë e një sërë përplasjesh dhe qëndresash të veçuara të grupeve të vogla judeje kundër romakëve, për një kohë të gjatë. Ata i përzunë romakët nga Jerusalemi dhe shpartalluan në Qafën e Beth-Horonit një forcë ndëshkimore romake të udhëhequr nga Gai Sest Gali, përfaqësuesi perandorak në Siri. Perandori Neron dërgoi Vespasianin me tri legjione dhe shumë trupa ndihmëse për të shtypur kryengritjen. Komandën e njërit nga legjionet e kishte i biri, Tit. Ata hynë në Galile dhe u ndeshën me forcat judeje të udhëhequra nga **Josef Ben Matias** (më vonë i njohur si historiani **Flav Jozef**), të cilat u shpartalluan. Në vitin 70 pas Krishtit Jerusalemi ra përsëri në duart e romakëve. Forcat e Titit dogjën dhe shkatërruan Tempullin. (<https://www.britannica.com/event/First-Jewish-Revolt>).

72 **lat. Caesar Vespasianus Augustus**, me emrin e vërtetë **Titus Flavius Vespasianus** (9-79 pas Krishtit), ishte perandor i Romës në vitet 69-79 pas Krishtit. Themeluesi i dinastisë flaviane, pas luftërave civile që pasuan vdekjen e Neronit (68 pas Krishtit). Reformat e tij fiskale dhe konsolidimi i perandorisë sollën stabilitet politik dhe një program të gjerë veprash ndërtimi në perandori. (<https://www.britannica.com/biography/Vespasian>).

73 **lat. Titus Vespasianus Augustus**, me emrin e vërtetë **Titus Flavius Vespasianus** (39-81 pas Krishtit), ishte perandor i Romës në vitet 79-81 pas Krishtit, dhe pushtuesi i Jerusalemit në vitin

70. Në Forumin Roman gjendet edhe sot Harku i Titit, i cili përkujton pushtimin e Jerusalemit. U ndërtua në vitin 81 nga perandori Domician (vëllai i Titit). Në vitin 80, Tit përfundoi Amfiteatrin Flavian apo Koloseun e nisur nga Vespasiani diku mes viteve 70-72. Përunimi i tij u pasua nga 100 ditë lojëra. (<https://www.britannica.com/biography/Titus>).

74 **greq. vjet. καθολικός**, që do të thotë *i përbotshtëm, mbarëbotëror, universal*. (<https://www.billmounce.com/greek-dictionary/katholikos>).

75 **Euzebi i Cezarësë** ishte peshkop, interpretues i Shkrimit, polemist dhe historian. Shkroi një sërë vëllimesh si apologjet, kronograf, historian etj., por libri më i njohur i tij është “Historia e kishës”, ku jep të dhëna për krishterimin e shekujve të parë dhe përbën një pikë referimi në historiografinë e krishterë. Mendohet se filloi ta shkruajë gjatë periudhës së persekutimit dhe e rishikoi në vitet 312 dhe 324. Euzebit, megjithëse

erudit i madh, i mungon qartësia e mendimit dhe paraqitja tërheqëse e ngjarjeve. Ai u pagëzua në Cezarë dhe mori mësimë nga presbiteri i ditur Pamfili, për shkak të të cilit u quajt edhe Euzeb Pamfili. Pamfili u martirizua nga romakët në vitin 310, kurse Euzebi shkoi në Tiro [sot në Liban] e më pas në Egjipt, ku u burgos për njëfarë kohe. Në vitin 313 u bë peshkop i Cezarësë. Në vitin 318, ai përkrahu, megjithëse jo plotësisht, doktrinën e Arit, një prift nga Aleksandria, që mësonte se Biri ishte i një rangu më të ulët se Ati. Në janar të vitit 325, në Sinodin e Antiokisë, i cili u shpreh fort kundër doktrinës së arianëve, ai bashkë me dy përkrahës të tij u përjashtuan nga kisha për pikëpamjet ariane. Në Këshillin e Nikesë, të thirrur nga perandori Konstandin I, që u mbajt po atë vit, Euzebi dha shpjegimet e veta dhe u shfajësua me miratimin e qartë të perandorit, dhe pas kësaj mbajti anën e mbrojtësve të Besores së Nikesë. (<https://www.britannica.com/biography/Eusebius-of-Caesarea>).

76 Sipas Enciklopedisë Britanike, sot njihet me emrin **Shanllëurfa**, qytet në juglindje të Turqisë së sotme. Qyteti më parë quhej në gjuhën aramaike Urhai dhe më pas Edesa, kur u rithemelua si koloni ushtarake në shekullin III para Krishtit. Vendosur në një pozicion strategjik, qyteti kontrollonte rrugën që të shpinte nga Anadoli në Mesopotami, e cila njihej edhe si Rruga Mbretërore Perse. Si kryeqytet i Mbretërisë së Osroenit, Edesa ishte një qendër e madhe e kulturës siriane. Krishterimi erdhi aty në vitin 150 pas Krishtit, dhe Edesa do të bëhej froni i asaj që shpejt do të bëhej peshkopata më e rëndësishme në Siri. Aty është gjetur një numër i madh shkrimesh të krishtera në gjuhën siriake. (<https://www.britannica.com/place/Sanliurfa>).

77 Një mbretëri e lashtë në veriperëndim të Mesopotamisë, vendosur mes lumenjve Tigër dhe Eufrat, e cila shtrihej përtej kufijve të sotëm të Turqisë dhe Sirisë. Emrin besohet se e mori nga themeluesi i saj, njëfarë **Osroeni i Orhait**, aty nga viti 136 para Krishtit. Megjithëse emri duket si iranian, sundimtarët e kësaj mbretërie kanë qenë gjithmonë arabë. Duke qenë në pozita të forta strategjike, në luftën që bëri Roma me partët nga shek.I para Krishtit, deri në shek. II pas Krishtit, ajo mbajti herë anën e njëres palë e herë anën e tjetrës. Në vitin 116, pas shtypjes së një kryengritjeje në Mesopotami, perandori Trajan e rrëzoi mbretin Abgar VII dhe vendosi sundimtarë të huaj. Në vitin 123 perandori Adrian vendosi në fron vëllanë e Abgarit, Manun VII. Deri në vitin 216 mbretëria kishte njëfarë autonomie, kur perandori Karakala pushtoi Edesën dhe shfuqizoi mbretërinë. Nën dinastitë arabe Mbretëria e Osroenit u bë qendër e fuqishme e kulturës aramaike dhe qendër e kundërshtimit kombëtar të helenizmit. Në vitin 608 ra nën pushtetin e dinastisë perse të sasanidëve dhe në vitin 638 ra në duart e myslimanëve. (<https://www.britannica.com/biography/Osroes-of-Orhai>).

78 Mbreti **Abgar V Ukkama** [Ukkama të thotë i Ziu]. Sipas një gojëdhënë, mbreti, i sëmurë nga lebra, kur dëgjo i për mrekullitë e Jezusit, i shkroi Atij se e pranonte misionin e Tij hyjnor dhe i kërkoi që ta shëronte, dhe e ftoi në Edesa, si një mbrojtje e sigurt nga persekutimi. Në përgjigjen e tij, Jezusi e lavdëroi mbretin për besimin, i shprehu keqardhjen që misioni i Tij nuk e përmbante një vizitë të tillë, por i premtoi se pas Ngjitjes së Tij në qiell, një dishepull do ta vizitonte Edesën (sipas traditave lindore ishte Tadeu, një nga shtatëdhjetë dishepujt e Krishtit dhe ndoshta ai që përmend Mateu 10:3, sipas traditave të tjera ishte Thoma) dhe do ta shëronte mbretin. Megjithatë, kjo letër, që mendohet të jetë shkruar në fillim të shekullit të katërt, u shpall e rreme në shekullin e pestë. (<https://www.britannica.com/topic/Abgar-legend>. Shih edhe: Eusebius, *The History of Church*, Penguin Books, 1989, libri 2, kapitulli 25, fq. 339).

79 Shih: <https://www.britannica.com/topic/Abgar-legend>.

80 *lat. Ignatius Theophoros* (vdekur rreth vitit 110 pas Krishtit, në Romë) ishte peshkop i Antiokisë në Siri [sot në Turqi] i njohur kryesisht për shtatë letra me shumë vlera që i shkroi për kisha të ndryshme në Azinë e Vogël, gjatë udhëtimit për në Romë, si i burgosur, i dënuar të ekzekutohej për bindjet e tij, gjatë periudhës së perandorit Trajan. Ai kundërshtoi ashpër mësimet e judaistëve që nuk pranonin autoritetin e Dhiatës së Re, dhe të doketistëve, të cilët mësonin se vuajtjet dhe vdekja e Krishtit dukeshin të tilla, por nuk ishin të vërteta. (<https://www.britannica.com/biography/SaintIgnatius-of-Antioch>. Shih edhe: Eusebius, *The History of Church*, Penguin Books, 1989, libri 2, kapitulli 25, fq. 377). Farlati na jep këtë shënim për të: “Në fillim të salvimit të tretë vjeti 108 e nderoi me ardhjen e ndejen e vet Kishën e qytetit e Durrësit Shën Injaci, i cili, kur po çohëj lidhë nga Antiokija në Romë, tue udhtue neper tokë erdhi n’Epidamn apo Durrës, ku, si ká gjasë, tue u dhënë zemer të krishtenëve të qindrojshin e të bájshin çdo mûndim per Krishtin, lâ sheje të shkëlqyeshme dieje e shëjtnie. Kështu të Ruinarti *Punët e Zgjedhunâ të Martirëve*, ku flet mbí martirizimin e Shën Injaci: “u pershkue kâmbë neper tokë deri n’Epidâmn, prej ku, hypë n’anije, duel n’Itali dhe erdhi në Romë.” (*Illyrici Sacri, Tomus Septimus, Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiënsis, cum Earum Suffraganeis*, 1817, fq. 342. Shih përkthimin e dom Frano Illijajt, *Danjel Farlati-Jakob Koletit, Illyricum Sacrum, VII/1, Arqipeshkëria Metropolitane Shkodër-Pult*, 2019, fq.343.)

81 Ky emër mendohet se është një shqiptim për emrin Tadeu dhe sipas legjendës është një nga 12 dishepujt e Krishtit, të cilin e përmend **Mateu 10:3**. Sot ekziston një dokument që quhet “Doktrina e Adait”, shkruar në gjuhën siriake, rreth shek. IV pas Krishtit, dhe që pretendon se jep të dhëna për krishterimin e hershëm në qytetin e Edesës. Sidoqoftë, nga shek. V pas Krishtit, ky dokument u konsiderua i rremë. (<https://www.britannica.com/topic/Abgar-legend#ref85035>).

82 *greq. vjet. Σεραπίων* ishte peshkop i Antiokisë në vitet 191-211 pas Krishtit. Ai vlerësohet shumë nga Jeronimi dhe Euzebi, duke u konsideruar si një nga teologjët kryesorë të kohës së tij. Është i njohur për shkrimet e tij kundër montanistëve dhe gnostikëve, siç ishte rasti i shkrimit kundër Ungjillit *doketik* të Pjetrit (një ungjill i rremë). (<http://soc-wus.org/ourchurch/St.%20Serapion,%20Patriarch%20of%20Antioch.htm>).

83 *Plini i Ri* ose *lat. Gaius Plinius Caecilius Secundus* (61/62-113). Plini lindi në një familje të pasur dhe u adoptua nga xhaxhai i tij, Plini Plaku. Në moshën 18-vjeçare filloi të merrej me ligjet. Në vitin 93 u bë pretor dhe në vitin 100 u bë konsull. Plini kishte aftësi financiare dhe drejtoi me sukses thesarin e ushtrisë dhe të senatit në vitet 94-100. Në vitet 104-106 është administrator i sistemit të kanalizimeve në Romë. Në vitin 110 u dërgua nga perandori Trajan në Bitini, për të hetuar korrupsionin në administratën e atjeshme. Vdiq në Bitini në vitin 113. (<https://www.britannica.com/biography/Pliny-the-Younger>).

84 *lat. Marcus Ulpius Traianus* i njohur edhe si *Caesar Divi Nervae Filius Nerva Traianus Optimus Augustus* apo *Caesar Nerva Traianus Germanicus*, lindi në provincën romake të Betikas (sot Andaluzi në Spanjë) në vitin 53 pas Krishtit. Vdiq në vitin 117 pas Krishtit në Cilici (Turqia e sotme). Në vitin 70 perandori Vespasian i dha titullin e konsullit dhe e regjistroi ndër patricët e Romës. Më pas Trajani u bë guvernator i Sirisë dhe Azisë. Në vitin 97 perandori Nerva e zgjodhi atë si pasardhësin e tij dhe e bëri guvernator të Gjermanisë së Sipërme. Me vdekjen e Nervës në vitin 98, Trajani u pranua si perandor

nga ushtria dhe nga senati. Meqenëse s'kishte fëmijë, mori në pallat kushëririn e tij, Hadrianin, i cili u bë perandor pas vdekjes së tij. (<https://www.britannica.com/biography/Trajan>).

85 **lat. Irenaeus, greq. vjet. Εἰρηναῖος** (lindur rreth viteve 120-140 në Azinë e Vogël, dhe vdekur rreth viteve 200-203, me shumë mundësi në Lion) ishte peshkopi i Lugundumin [Lionit] dhe teologu më i rëndësishëm i shek. II pas Krishtit. Rreth vitit 180 (datë të cilën studiuesit e nxjerrin me përafërsi, nisur në përmedja në libër e Lefterit, peshkopit të Romës rreth viteve 174-189), ai shkroi në greqisht një vepër të përbërë nga pesë libra, të titulluar *Adversus haereses* (*Kundër berezive*), i njohur vetëm në versionin në latinisht. Ireneu, përpara si t'i sulmojë doktrinat gnostike, bën një përmbledhje të tyre. Shumë studiues, me zbulimin e bibliotekës gnostike të Nag Hamadit në Egjipt, në vitin 1940, kanë vënë re se Ireneu është jashtëzakonisht i saktë në përshkrimin e doktrinave që hedh poshtë. Në shkrimet e tij ai mbron vlefshmërinë e Dhiatës së Vjetër, të cilën gnostikët nuk e pranonin. Ai pohoi vlefshmërinë e të dyja Dhiatave, në një kohë kur po rritej shqetësimi për të përbashkëtat dhe dallimet mes tyre. Në atë kohë, në shekullin e dytë, kishte një numër veprash, shumë prej të cilave nga gnostikët, që pretendonin se kishin autoritet nga Shkrimet, dhe Ireneu, me kritikën që u bëri gnostikëve ndihmoi në zvogëlimin e rëndësisë së veprave të tilla dhe në krijimin e një kanoni. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Irenaeus>. Shih edhe: <http://www.earlychristianwritings.com/irenaeus.html>).

86 **Këshilli i Arlit** (lat. *Concilium Arelatense*), mbajtur në gusht të vitit 314, ishte mbledhja e parë e peshkopëve të krishterë në Perandorinë Romake të Perëndimit. U mbledh në Arl, në Galinë e Jugut [sot Francë], nga perandori Konstandin I, për t'u marrë kryesisht me problemin e donatistëve, një grup përçarës në Afrikën e Veriut. Morën pjesë përfaqësues nga 43 peshkopata. (<https://www.britannica.com/event/Council-of-Arles>). Emrat e peshkopëve nga Britania që morën pjesë, janë: **Restituti** Londrës, **Ebori** Eborakut [Jorku] dhe **Adelfi** i kolonisë së Londrës. (Shih: *Richmond, I. A. "The four Coloniae of Roman Britain". Archaeological Journal. 103, 1946, fq. 57–84.*)

87 **Kartagjena** ishte një nga qytetet e mëdhenj të antikitetit në Afrikën Veriore [sot një nga lagjet e Tunisit] dhe sipas legjendës u themelua nga fenikasit me në krye mbretëreshën Didona (ose Eliza) të Tiros. Ajo u dëbua nga qyteti i saj prej të vëllait, Pigmalionit, mbretit historik të Tiros, dhe bashkë me një grup ndjekësish lundruan nëpër Mesdhe e u vendosën në brigjet e Afrikës Veriore, ku themeluan qytetin e Kartagjenës, rreth vitit 814 para Krishtit. Emri i saj rrjedh nga fenikishtja *Kart-hadasht*, që do të thotë *qytet i ri*. Kartagjena u bë një nga qytetet më të fuqishëm në Mesdhe para ndritjes së Romës. Romakët i quajtën banorët e saj *poeni*, prandaj edhe tre luftërat e Romës ndaj Kartagjenës u quajtën Luftëra Punike (264-146 para Krishtit). Kartagjena ra përfundimisht në vitin 146 para Krishtit, pas tre vjet rrethimi nga generali romak Skipio Emiliani. Qyteti u plaçkit e u dogj, dhe nuk mbeti gur mbi gur. Më pas Kartagjena u ringrit përsëri dhe mbeti nën administrimin e Perandorisë Romake të Lindjes. Ishte atdheu i Tertulianit. Augustini i Hipos jetoi aty para se të shkonte në Romë. Në vitin 698 pas Krishtit, qyteti ra në duart e myslimanëve, të cilët i përzuanë bizantinët nga Afrika. (<https://www.britannica.com/place/Carthage-ancient-city-Tunisia>. Shih edhe: <https://www.ancient.eu/carthage/>).

88 “Të fala Rufit, të zgjedhurit në Zotin, dhe nënës së tij, që është edhe imja.”

89 “...të Frigjisë e të Pamfiliës, të Egjiptit dhe të pjesëve të Libisë pranë Kirenës dhe të ardhurit nga Roma, judenj dhe prozelitë...”

90 “Dhe disa nga sinagoga, që quhej e libertinëve, e kirenarëve, e aleksandrinëve dhe e atyre të Kilikisë dhe të Azisë u ngritën që të debatnin me Stefanin.”

91 “Por disa prej tyre ishin burra qipriotë dhe kireneas, të cilët, kur erdhën në Antioki, u folën helenistëve duke shpallur Zotin Jezus.”

92 Autori i *Ungjillit sipas Markut*. Nuk ka shumë të dhëna për jetën e tij. Te *Veprat e Apostujve 12:12* lexojmë se shtëpia e së ëmës së tij, Marisë, në Jerusalem, ishte vend ku mbledheshin të krishterët. Gjithashtu e gjejmë të përmendet te *Veprat e Apostujve 12:25*, ku shoqëron Palin dhe Barnabën në Antioki. Te *Veprat e Apostujve 13:5*, e gjejmë në Salaminë të Qipros me Palin dhe Barnabën. Te *Veprat e Apostujve 13:13*, Gjon Marku ndahet nga Pali dhe Barnaba në Pergë të Panfilisë dhe kthehet në Jerusalem. Për këtë shkak, te *Veprat e Apostujve 15:37-39* kemi një grindje mes Palit dhe Barnabës, i cili donte të merrte me vete edhe Markun në udhëtimin që do të bënin për të vizituar kishat. Por Pali refuzonte, për shkak se Marku i kishte braktisur në Panfilë. Nga ky moment Barnaba dhe Marku lundrojnë për në Qipro. Te *Letra drejtuar Kolosianëve 4:10*, Pali thotë se Marku është kushëri i Barbabës. Thuhet se Gjon Marku vdiq në Aleksandri të Egjiptit. Marku konsiderohet si themeluesi i kishës së Egjiptit dhe që nga shek. IV kisha e Aleksandrisë është konsideruar si “froni i Markut” (*cathedra Marci*) (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Mark-the-Evangelist>).

93 *greq. vjet.* Κέλσος, *lat.* **Celsus** ishte një filozof platonist grek që shkroi në vitin 178 pas Krishtit një libër të quajtur Λόγος Ἀληθῆς (*Doktrina e vërtetë*), ku e kundërshtonte krishterimin. Ai i njihte mirë Shkrimet, por i përzieu ato me disa mësimet gnostike që kisha i kishte hedhur poshtë, me filozofinë platonike dhe me mësimet e judenjëve. Ai u tall me të krishterët që adhuronin një njeri që kishte pësuar një vdekje të turpshme. Rreth 70 vjet më vonë, aty nga vitet 246-248 pas Krishtit, Origjeni, teolog dhe studiues, një nga apologjetët e parë të krishterimit të hershëm, shkroi një libër të titulluar Κατὰ Κέλσου (*Kundër Celsit*), ku mbrojtë doktrinën e monoteizmit, si dhe mishërimin dhe vdekjen e Krishtit në kryq. (<http://www.earlychristianwritings.com/celsus.html>).

94 *angl.* **Ward Gasque** është profesor emeritus i studimeve biblike në kolegjin “Regent”.

95 *greq. vjet.* Ἀριστείδης ishte filozof athinas i shekullit II pas Krishtit. Një nga apologjetët më të hershëm të krishterimit. Shkrimi i tij “Apologji e besimit të krishterë” është një nga dokumentet më të hershme apologjetike. Megjithatë i thjeshtë, shkrimi i tij u bë pararendës për apologji të tjera në shekullin e dytë dhe të tretë. Ai thoshte se vetëm “një komb i ri”, siç i quante ai të krishterët, kanë një ide të vërtetë për Perëndinë, i cili krijoi të gjitha gjërat me anë të Birit të Tij dhe Frymës së Shenjtë. I frymëzuar thellë nga besimi i ri, Aristidi theksonte shumë ndihmën e bashkësisë së krishterë dhe këmbëngulte që, edhe pse të pakët në numër, të krishterët po e justifikonin jetën e re dhe shpëtimin e botës me anë të ndërmjetësimit para Perëndisë. (<https://www.britannica.com/biography/Aristides-Athenian-philosopher>).

96 *greq. vjet.* Ἰουστίνου ο μαρτυροῦς, *lat.* **Iustinus Martyr** (lindur rreth vitit 100 pas Krishtit në Flavia Neapolis, në Palestinë [sot Nablus], dhe vdekur në Romë rreth vitit 165) është një nga filozofët grekë apologjetë të kishës së hershme. Shkrimet e tij paraqesin të parin takim pozitiv të zbulësës së krishterë me filozofinë greke. I edukuar si pagan në një mjedis hebre, studioi filozofinë e stoikëve të Platonit dhe shumë filozofi të tjera pagane. U bë i krishterë rreth vitit 132, ka të ngjarë në Efes. Pas vitit 135 u end sa në një vend në

tjetrin, edhe në Romë, duke shpallur filozofinë e re të krishterë, me shpresën që të sillte në besim paganët e arsimuar. Disa vjet më vonë, pas një debati me cinikun Kreshenc, u denoncua si armik te prefekti romak dhe u dënua me vdekje. Nga veprat që i atribuohen atij si të vërteta janë *Apologjitë* dhe *Dialog me Trifonin*. Në librin e parë ai i mbron të krishterët nga akuzat për ateizëm dhe kundërshtim të shtetit romak. Ai pohoi se Krishti ishte mishërimi i gjithë Logosit (Fjalës) hyjnor, dhe se erdhi në botë t'u tregonte njerëzve të vërtetën e t'i shpëtonte nga pushteti i demonëve. Aty ai përshkruan edhe mënyrën e kremtimit të Eukaristisë dhe Pagëzimit nga të krishterët e hershëm. Në librin e dytë Justini përpiqet të tregojë se një besëlidhje e re ka zëvendësuar besëlidhjen e vjetër me popullin hebre, dhe se Jezusi është edhe Mesia i shpallur nga profetët e Dhiatës së Vjetër, edhe Logosi që kishte ekzistuar, me anë të të cilit Perëndia zbuloi Veten e Tij në Shkrimet. Kontributi i veçantë i Justinin në teologjinë e krishterë është koncepti i tij i një plani hyjnor të Perëndisë, ku epokat e ndryshme historike janë integruar në një harmoni organike të drejtuar drejt një fundi të mbinatyrshëm. Justini përmend tre ungjijtë e parë dhe citon e parafrazon nga letrat e Palit dhe Pjetrit. Është i pari që citon nga Veprat e Apostujve. (<https://www.Britannica.com/biography/Saint-Justin-Martyr>).

97 *greq. vjet. Τατιανός, lat. Tatianus* (lindur në Siri rreth vitit 120 pas Krishtit, dhe vdekur në vitin 173) ishte hartues i *Diatesarionit* (Nga katër), një version i katër ungjijve në gjuhën siriane, i cili shërbeu për shekuj si fjalor biblik-teologjik për kishën siriane. Ishte gjithashtu nxënës i Justin Martirit. Ai refuzoi si të degjeneruar letërsinë klasike dhe moralin grek, duke parapëlqyer në vend të tyre kulturë “barbare” të krishterë. Pas martirizimit të Justinin, Tatiani iku nga Roma dhe u kthye në Siri, dhe, për të gjetur terren për filozofinë e tij që ishte një përzjerje e konceptit të monoteizmit judeo-kristian me filozofinë stoike, u bashkua me enkratitët, një komunitet gnostikësh “të krishterë” asketë të shekullit të dytë, të cilët ndalonin martesat dhe ngrënien e mishit. Mendohet se për këta gnostikë ose për ata që kishin një koncept të ngjashëm, bëhet fjalë edhe te 1 Timoteut 4:1-5: “Dhe Fryma e thotë shkoqur se në kohët e mëvonshme disa do të bien nga besimi, duke u vënë veshin frymërave mashtruese dhe mësimëve të demonëve, që flasin gënjeshtër me hipokrizi, të damkosur në ndërgjegjen e tyre, të cilët do të ndalojnë martesën dhe do të urdhërojnë të mos hani ushqimet që Perëndia i krijoi, të merren me falënderim nga ata që besojnë dhe e njohin të vërtetën. Sepse çdo krijesë e Perëndisë është e mirë dhe asgjë s’është për t’u hedhur, nëse merret me falënderim, sepse është shenjtëruar përmes fjalës së Perëndisë dhe lutjes.” (<https://www.britannica.com/biography/Tatian>).

98 *greq. vjet. Ἀθηνάγορας* (l. rreth vitit 133 - vd. rreth vitit 190) ishte i krishterë grek, filozof dhe apologjet i shek. II. Ishte nga Athina. Para se të bëhej i krishterë ishte filozof platonist. Jetoj një pjesë të jetës në Aleksandri, ku krijoi një prototip për akademinë e tij të krishterë. Shkroi një sërë librash, ku më të njohurit janë: *Ambasada e të krishterëve* (*Πρεσβεία πρὸς Χριστιανῶν, lat. Legatio Pro Christianis*), një libër apologjetik me 30 kapituj, të cilin ia drejtoi perandorit Mark Aurel dhe djalit të tij, Komodit, ku përdor konceptet neoplatonike për të shpjeguar besimin dhe adhurimin e krishterë për kulturën greke dhe romake, dhe për të hedhur poshtë akuzat e hershme pagane se të krishterët ishin ateistë (nuk besonin në hyjnitë pagane), kanibalë (që hanin foshnjat) dhe imoralë (kryenin incest); dhe *Për ringjalljen e të vdekurve* (*Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν*), ku rrëzon parimin platonik se trupi është burgu i shpirtit, duke pohuar plotësimin që i bëjnë njëra-tjetrës materialja dhe shpirtërorja. Ai pranon ringjalljen trupore nga të vdekurit në bazë të gjithëfuqisë së Perëndisë dhe qëllimit për të shfaqur imazhin e Tij përjetësisht. Atenagora i bëri thirrje

arsyes greke dhe romake dhe kërkoi për të krishterët të njëjtat të drejta të përbashkëta si për të gjithë qytetarët. (<https://www.britannica.com/biography/Athenagoras>).

99 *greq. vjet.* Θεόφιλος ὁ Ἀντιοχεύς (lindur në territorin midis lumenjve Tigër dhe Eufrat në Irakun e sotëm, dhe vdekur rreth vitit 180 pas Krishtit në Antiokinë e Sirisë, sot qyteti Antakja në Turqinë Jugore), apologjet i krishterë dhe peshkopi i gjashtë i Antiokisë. U bë i krishterë në moshë të rritur, pasi e shqyrtoi për një kohë të gjatë besimin e ri. U zgjodh peshkop në vitin 170. Prej shkrimeve të tij kanë mbijetuar janë tri trakte apologjetike drejtuar Autolikut, një miku pagan, të cilat i nxitu tallja që Autoliku i bënte besimit të krishterë. Veprat e tij ishin fillimisht shumë popullore mes teologëve të krishterë, por u harruan në shekullin V. (<https://www.britannica.com/biography/Theophilus-of-Antioch>).

100 **Letra drejtuar Diognetit** është një nga traktet më të hershme të apologjetëve të krishterë që shkruan greqisht, e cila shpjegon dhe mbron krishterimin, dhe i drejtohet një pagani me emrin Diognet (nuk dihet nëse ky personazh është i vërtetë apo i sajuar) që është i interesuar për besimin e krishterë. Vlen të përmendim se ky libërth me vlera është përkthyer tashmë në gjuhën shqipe prej origjinalit greqisht dhe është pajisur me shënime nga Florenc Mene, botuar nga *Botimet "Streha"*, Tiranë, 2016.

101 *greq. vjet.* Μελίτων Σάρδεων ishte peshkopi grek i Sardës në Lidi (krahinë në Turqinë e sotme), në shek. II. Ai shkroi një traktat teologjik për Pashkën, "Vuajtja e Zotit", i cili tregon për reputacionin që kishte Melitoja si folës i shquar mes të krishterëve të hershëm. Euzebi i Cezarësë e identifikon Meliton si peshkopin që i drejtoi një fjalë (ligjëratë) perandorit Mark Aurel, ku i argumentonte se krishterimi duhej të bëhej feja e shtetit në Perandorinë Romake. Euzebi i atribuon Melitos 20 tituj librash, nga të cilët kanë mbetur vetëm fragmente, me përjashtim të tekstit "Vuajtja e Zotit", i cili ka mbërritur pothuajse i plotë e u botua për herë të parë në vitin 1940, pas zbulimit të një papirusi, dhe i plotë në vitin 1960. (<https://www.britannica.com/biography/Melito-of-Sardis>).

102 *lat.* **Quintus Septimus Florens Tertullianus** (lindur në Kartagjenë [në Tunizinë e sotme], në atë kohë qyteti i dytë më i madh pas Romës, dhe vdekur pas vitit 220 po në Kartagjenë, atëherë një provincë romake në Afrikën e Veriut). Vetë ishte me origjinë nga fiset berbere të Afrikës. Është një nga teologët e hershëm të rëndësishëm të krishterë, polemist dhe moralist. Është quajtur "ati i krishterimit latin" (sepse shkroi në latinisht) dhe "themelues i teologjisë perëndimore". Studioi gramatikë, retorikë, letërsi, filozofi dhe jurisprudencë. Kur ishte rreth 20 vjeç, shkoi në Romë për të studiuar më tepër dhe për të punuar si jurist. Aty shfaqti interes për lëvizjen e krishterë, por nuk u bë i krishterë, derisa u kthye në Kartagjenë, aty nga fundi i shekullit të dytë, kur edhe kisha në Kartagjenë u rrit, u forcua dhe bë e fuqishme. Ashtu si bashkëkohësit e tij, ai shkroi një sërë veprash apologjetike dhe traktate për çështje teologjike dhe për kundërshtarë të veçantë, si *Adversus Marcionem* (Kundër Markionit), *Adversus Hermogenem* (Kundër Hermogenit), një piktur nga Kartagjena që thoshte se Perëndia e krijoi botën nga një materie që kishte ekzistuar më parë, *Adversus Valentinianos* (Kundër Valentinianit), një gnostik nga Aleksandria, *De resurrectione carnis* (Për ringjalljen e mishit) etj. Ai shkroi të parin libër për pagëzimin *De Baptismo* (Për pagëzimin), një libër për doktrinën e krishterë për njeriun *De anima* (Për shpirtin), një libër kundër të gjitha herezive *De praescriptione haereticorum* (Për ato që thënë heretikë) etj. Pakënaqësia që kishte për jetën e të krishterëve të kohës së tij dhe doktrina montaniste për fundin e afërt të botës dhe për një jetë të rreptë morale, bënë që, diku para

vitit 210, Tertuliani ta linte kishën ortodokse (pra, që kishte doktrinën e drejtë) dhe të bashkohej me këta të fundit. Mirëpo as montanistët nuk ishin aq të rreptë sa donte Tertuliani, prandaj u largua edhe prej tyre dhe krijoi një grupim të vetin që vazhdoi në Afrikë deri në shekullin e pestë. Shkrimet e tij të fundit datojnë në vitin 220, por data e vdekjes nuk dihet. (<https://www.britannica.com/biography/Tertullian>).

103 *greg. vjet.* Πάνταινος, një ish-filozof stoik, themeluesi dhe drejtuesi i parë i një shkolle katekizmi në Aleksandri, në kohën kur perandor i Romës ishte Komodi, rreth vitit 180 pas Krishtit, siç thotë Euzebi i Cezarësë. Ishte mësuesi i Klementit, i cili zuri vendin e Pantenit pas vdekjes së këtij të fundit, rreth vitit 200 pas Krishtit. (<http://catholicencyclopedia.newadvent.com/cathen/11446b.htm>). Euzebi i Cezarësë shkruan për të: “Në atë kohë, shkolla për besimtarët në Aleksandri drejtohej nga një njeri me reputacion shumë të madh si dijetar me emrin Panten, sepse ishte një zakon i vendosur që midis tyre duhej të ekzistonte një akademi e mësimit të shenjtë. Kjo akademi ka vazhduar deri sot, dhe unë e kuptoj se ajo është drejtuar nga burra me qëndrim të lartë dhe shpjegues të aftë të teologjisë, por ne e dimë se Panteni ishte një nga mësuesit më shquar të kohës së tij, duke qenë një stoli e sistemit filozofik të njohur si stoicizëm. Thuhet se ai ka treguar kaq ngazëllim të madh për fjalën hyjnore, sa që u caktua t’u predikonte ungjillin e Krishtit popujve të Lindjes dhe shkoi deri në Indi. Sepse kishte, po, kishte edhe atëherë shumë ungjilltarë të fjalës të etur për të kontribuar me një zjarr të frymëzuar nga modeli apostolik, për rritjen dhe ndërtimin e botës hyjnore. Një prej tyre ishte Panteni: thuhet se ai shkoi deri në Indi, ku duket që ka zbuluar se Ungjilli i Mateut kishte mbërritur atje përpara tij dhe ishte në duart e disave që e kishin njohur Krishtin. Bartolomeu, një nga apostujt e Krishtit, u kishte predikuar atyre dhe kishte lënë aty rrëfimin e Mateut me shkronjat e sotme hebraike, dhe ai ishte ruajtur deri në kohën e misionit të Pantenit. Ai vetë, pasi bëri punë të madhe, u bë drejtori i akademisë së Aleksandrisë, ku me gojë e me shkrim nxori në pah thesaret e doktrinës hyjnore.” (Eusebius, *The History of Church*, Penguin Books, 1989, libri 5, kapitulli 10, fq. 156-157).

104 *greg. vjet.* Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, *lat. Titus Flavius Clemens* (lindur në vitin 150 në Athinë, dhe vdekur aty nga vitet 211-215), ishte apologjet i krishterë, misionar dhe teolog për botën helenistike (trashëgiminë kulturore greke) dhe udhëheqësi i dytë i njohur i shkollës së katekizmit në Aleksandri. U bë i krishterë nën mësuesin e tij Pantenin, një ish-filozof stoik, themeluesi i shkollës së katekizmit në Aleksandri. Klementi e mori drejtimin e kësaj shkolle aty nga viti 190 dhe për dy dekada ishte udhëheqësi intelektual i komunitetit të krishterë në Aleksandri. Shkroi disa vepra morale dhe teologjike, si dhe komentare biblikë. Ai iu kundërvu gnostikëve dhe polemizoi me të krishterët që e shihnin me dyshim intelektualizmin e krishterimit. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Clement-of-Alexandria>; <http://www.newadvent.org/cathen/04045a.htm>). Në shkrimin e tij **Λόγος παραINETIKOS ΠΡΟΣ** □λληνας (Fjalë parulajmërimi grekëve), ai shkruan: “Le të mos vazhdojmë në skllavëri dhe të mos e duam ndyrësinë; por si bij të vërtetë të drtës, le të ngremë sytë e të vështrojmë dritën, përndryshe për Zotin do të jemi të paligshëm, ashtu siç i konsiderojnë shqiponjat të vegjlit e tyre që nuk e shikojnë dot diellin për një kohë të gjatë. Le të pendohemi, pra, dhe të kalojmë nga padituria në dituri, nga marrëzi në mençuri, nga shthurja në vetpërmbytje, nga padrejtësia në drejtësi, nga paperëndishmëria te Perëndia. Shkuarja drejt Perëndisë është një ndërmarrje e guximshme fisnike; dhe ata që e duan drejtësinë dhe synojnë jetën e përgjeshme kanë në dispozicion të tyre shumë gjëra të tjera të mira, veçanërisht ato gjëra për të cilat aludon vetë Perëndia, duke folur nëpërmjet Isaisë:

«Ka një trashëgimi për ata që i shërbejnë ZOTT». E mirë dhe e mrekullueshme është kjo trashëgimi: nuk është as ari, as argjendi, as veshja, të cilat i bren tenja, dhe gjëra të tokës, të cilat sulmohen nga vjedhësi, syti i të cilit joshet nga pasuria e botës; por është ai thesari i shpëtimit drejt të cilit ne duhet të nxitojmë, duke u bërë dashurues të Fjalës.” (*Exhortation to the Greeks, Clement of Alexandria, translated by Alexander Roberts and James Donaldson, Roman Roads Media, LLC, Idaho, 2015, fq. 45*).

105 *lat. Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*, lindi rreth vitit 240 pas Krishtit në Afrikën e Veriut dhe vdiq rreth viti 320 pas Krishtit, në Augusta Treverorum, sot qyteti Trier në Gjermani. Ishte një nga apologjetët e krishterë më të njohur. Libri i tij “Parimet hyjnore” (*Divinae institutiones*), një nga më të botuarit e etërve të kishës, trajton parimet e qëndrimit të të krishterëve ndaj jetës dhe hedh poshtë shumë parime që s’kanë të bëjnë me krishterimin. Gjatë epokës së Rilindjes, Laktanti u quajt nga humanistët “Ciceroni i krishterë”. (<https://www.britannica.com/biography/Lactantius>).

106 *lat. Via Appia*, ishte rruga e parë dhe më e njohura nga rrugët e vjetra romake. Filloi të ndërtohej në vitin 312 para Krishtit nga censori *Appius Claudius Caecus*. Fillimisht shkonte nga Roma në Kapua (Kampanjë) dhe ishte e gjatë 132 milje ose 212 km. Rreth vitit 244 para Krishtit, ajo u zgjat edhe me 230 milje ose 370 km, deri në Brindizi. (<https://www.britannica.com/topic/Appian-Way>).

107 *lat. e vonë, fem. nom. sing. catacumba, nom. pl. catacumbae, acc. pl. catacumbas*. Origjina e kësaj fjale nuk është e qartë. Disa studiues mendojnë se vjen nga *cata + tumba*, që do të thotë *mes varreve*. (Shih edhe: *A Comprehensive Etymological Dictionary of the Spanish Language with Families of Words Based on Indo-European Roots, Volume I (A-G)*, by Edward A. Roberts, Xlibris LLC, 2014, fq. 331.)

108 *lat. Flavius Claudius Julianus*, i njohur ndryshe edhe si *Julianus Apostata* apo *Julian Femohuesi*, lindi në vitin 332 në Konstandinopojë dhe vdiq në vitin 363 në Ktesifon, në Mesopotami. Ishte nipi i perandorit Konstandini I (i Madh). Ishte njeri i ditur dhe udhëheqës ushtarak i zoti. Në rivalitet me Konstandinin II, ai u shpall perandor nga trupat e tij ushtarake, kur ishte në Paris. Përpara se të ndesheshin, Konstandini II vdiq pranë Tarsit, në vitin 361. Juliani ndenji perandor në vitet 361-363 pas Krishtit. Ishte armik i betuar i krishterimit. Në vitin 361 shpalli publikisht konvertimin në fenë pagane, duke marrë kështu epitetin “femohuesi”. Ai e ngriti paganizmin në nivelin e një feje zyrtare me hierarki. Riktheu traditat pagane, duke e vendosur veten në krye të kësaj hierarkie fetare. Të krishterët u dëbuan nga ushtria dhe iu ndalua të mësonin filozofi dhe letërsi klasike. Ai shkroi një shkrim të titulluar “Kundër galileasve”, ku sulmonte të krishterët dhe thoshte: “Nuk ka asgjë hyjnore në mashtrimin e galileasve; ai është vetëm për fshatarët dhe përbëhet nga përralla dhe gënjeshtra që janë jashtë arsyes.” (<https://www.britannica.com/biography/Julian-Roman-emperor>).

109 *greq. vjet. ὁ μάγιστρος*.

110 *greq. vjet. Πολύκαρπος*, peshkopi i Smirnës, [sot Izmiri në Turqi], ishte një nga figurat udhëheqëse të krishterimit të shekullit të dytë në Azinë e Vogël, një nga themeluesit e literaturës teologjike të krishterë. Florenc Mene, në parathënien që i bën veprës madhore të Polikarpit, *Letra drejtuar filipianëve*, përkthyer prej tij nga origjinali greqisht dhe botuar në shqip nga Botimet “Streha”, Tiranë, 2016, fq. 15-18, thotë se ai lindi në një familje të krishterë rreth vitit 70 pas Krishtit. Jetoj në fund të periudhës së apostujve dhe kishte qenë nxënës i apostullit Gjon, i cili jetoj deri në fund të shekullit të parë. Në kohën kur

njohu Gjonin, Polikarpi duhet të ketë qenë rreth 20 vjeç. Ireneu i Lionit, që kishte qenë nxënës i Polikarpit, e cilëson atë një hallkë jetike në zinxhirin e traditës së apostujve. Gjatë gjysmës së parë të shekullit të dytë e deri sa vdiq, ai shërbeu si udhëheqësi kryesor i kishave të Smirnës. Fama e tij u përhap si një njeri që kërkonte ta mbronte dhe ta ruante të paprekur besimin e apostujve të Krishtit. Në kohën kur Aniketi ishte peshkop i Romës, Polikarpi shkoi aty si përfaqësues i gjithë kishave në Azinë e Vogël, për një debat që lidhej me kremtimin e Pashkës. Në Romë ai u përplas me disa heretike të sektit gnostik të Valentinit dhe me kryheretikun Markion, të cilin e demaskoi si “i parëlinduri i Satanit”. Kur u kthye në Smirnë, Polikarpi u arrestua nga prokonsulli romak, rreth moshës 86-vjeçare, aty nga viti 156, dhe u dënua me vdekje. Kur e sollën në amfiteatër përpara turmës që ishte mbledhur të tallej me vdekjen e një të krishteri, prokonsulli i kërkoi të betohej në emër të Cezarit. Por Polikarpi iu përgjigj: “I kam shërbyer Krishtit për tetëdhjetë e gjashtë vjet dhe Ai s’më ka bërë asgjë të keqe. Si mund ta fyje mbretin që më shpëtoi?” Kështu e dogjën në turrën e druve. Në librin *Martirizimi i Polikarpit*, që u shkrua pak pas martirizimit të tij, tregohet se për shkak se flakët nuk po ia digjinin trupin, e vranë me shpatë.” 111 *greg. vjet.* □ γιος.

112 *lat. Calixtus* ose *Callistus*, vdiq në Romë në vitin 222 pas Krishtit. Për të dihet pak. U denoncua si i krishterë nga një jude dhe u dënua të punojë në minierat e Sardenjës. Më vonë, pasi u kthye, u bë kryekëshilltar i peshkopit Zefirin. Me vdekjen e këtij të fundit, u zgjedh peshkop i Romës, aty nga viti 217 pas Krishtit. Zgjedhja e tij u kundërshtua nga Hipoliti, kundërshtari i tij teologjik, i cili e akuzonte për zbutje të disiplinës, dhe se, para dhe pas zgjedhjes së tij, kishte favorizuar doktrinat modaliste (ose monarkiane) dhe patrisiane, që mësonin se Perëndia është një dhe vepron nëpërmjet “mënyrave” ose “shfaqjeve” të ndryshme të Atit, Birit dhe Frymës së Shenjtë, duke hedhur poshtë individualitetin dhe identitetin e personave të Trinisë. Megjithatë, Kalisti e kishte dënua doktrinën heretike të sabelianëve, e cila ishte e ngjashme me këto të mësipërmet dhe mësonte se Perëndia ishte njëun, që e shpreh veten në tri funksione, të Atit, në krijim, të Birit, në shpengim, dhe të Frymës së Shenjtë, në shenjtërim. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Calixtus-I>).

113 Eusebi i Cezarësë bën këtë shënim: “Kështu ndodhi që ky njeri [Neroni], i pari që spikati si një luftëtar i shquar kundër Perëndisë, arriti në vrasjen e apostujve. Ka të dhëna se, gjatë mbretërimit të tij, Palit iu pre koka në Romë, dhe Pjetri gjithashtu u kryqëzua, dhe e dhëna konfirmohet nga fakti se varrezat atje ende quhen me emrat e Pjetrit dhe të Palit, dhe po ashtu nga një klerik që quhet Gai, i cili kishte jetuar në kohën që peshkop i Romës ishte Zefirini. Në *Dialogun* e tij me Proklën, udhëheqësin e heretikëve frigjiane, Gai thotë këtë për vendin ku janë vendosur me nderim eshtrat e dy apostujve: *Unë mund të tregoj monumentet e apostujve fitimtarë. Po të shkosh deri në Vatikan ose në Rrugën e Ostias, do të gesh monumentet e atyre që themeluan këtë kishë.* Që ata u martirizuan në një ditë, na thotë peshkopi Dioniz i Korintit, në një letër shkruar romanëve [kishës në Romë]: *Në këtë mënyrë, me kështyllën tuaj mbresëlënëse, ju keni bërë bashkë të gjithë ata që janë rritur nga fara që Pjetri dhe Pali mbollën njëkohësisht në romanët dhe korintasit. Sepse të dy mbollën në Korint dhe na mësuam bashkë: edhe në Itali ata mësuam bashkë në të njëjtin qytet dhe u martirizuan në të njëjtën kohë.* Këto prova e bëjnë akoma më të sigurt të vërtetën për mua.” (Eusebius, *The History of Church*, Penguin Books, 1989, Libri 2, kapitulli 25, fq. 62-63). Kryqëzimi i Pjetrit kokëposhtë përmendet vetëm te shkrimi apokrif *Veprat e Pjetrit*, kapitulli XXXVII: “Ju lutem ju, xhelatëve, më kryqëzoni kështu, me kokë poshtë dhe jo ndryshe, dhe arsyen për këtë do

t'ua them atyre që dëgjojnë.” ([http:// www.earlychristianwritings.com/text/actspeter.html](http://www.earlychristianwritings.com/text/actspeter.html)). Te **Gjoni 21:18-19**, përmendet për herë të parë ekzekutimi i Pjetrit: “Në të vërtetë, në të vërtetë të them: Kur ti ishe më i ri, ngjishje veten tënde dhe ecje ku të doje; por kur të jesh plak, do t'i shtrish duart dhe dikush tjetër do të të ngjeshë e do të të çojë atje ku ti nuk do të doje». Por këto i tha, duke treguar me ç'vdekje do ta përlëvdonte Perëndinë.” Martirizimi i Pjetrit përmendet gjithashtu nga Klementi i Romës në *Letrën drejtuar korintasve*, (kapitulli 5) rreth vitit 90 pas Krishtit: “Pjetri duroi jo një e dy, por shumë mundime, nga zilia e padrejtë, dhe, më në fund, pasi dha dëshminë e tij, u nis për në vendin e lavdisë që i takonte.” (<http://www.newadvent.org/fathers/1010.htm>), ([https:// evidenceforchristianity.org/what-is-the-evidence-that-peter-was-crucifiedupside-down-in-rome/](https://evidenceforchristianity.org/what-is-the-evidence-that-peter-was-crucifiedupside-down-in-rome/)).

114 *Apology*, kapitulli 2, ANF03. *Latin Christianity: Its Founder, Tertullian* by Philip Schaff ([https:// bolybooks-lichtenbergpress.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/ Ante-Nicene-Fathers-VOL-3.pdf, fq.24](https://bolybooks-lichtenbergpress.netdna-ssl.com/wp-content/uploads/ Ante-Nicene-Fathers-VOL-3.pdf, fq.24)).

115 Përmendet nga Pali 4 herë në letrat e tij: **Romakëve 16:16**: “Përschendetni njëri-tjetrin me puthje të shenjtë; kishat e Krishtit ju përschendesin”; **1 Korintasve 16:20**: “Ju përschendesin të gjithë vëllezërit; përschendetni njëri-tjetrin me puthjen e shenjtë”; **2 Korintasve 13:12**: “Përschendetni njëri-tjetrin me puthjen e shenjtë. Të gjithë shenjtoret ju përschendesin”; **1 Thesalonikasve 5:26**: “Përschendetni të gjithë vëllezërit me puthje të shenjtë.” Xhon Mek-Arturi, jep këtë sqarim: “Në Dhiatën e Vjetër ishte e zakonshme të puthje shokët në ballë, në faqe apo në mjekër. Judenjtë në kishën e Dhiatës së Re e ruajtën këtë zakon dhe u bë jashtëzakonisht i çmuar për besimtarët e rinj (shpesh të dëbuar nga familjet e tyre, për besimin), për shkak të dashurisë shpirtërore që përfaqësonte.” (*La Sacra Bibbia con note e commenti di John MacArthur, Nuova Riveduta, 2006, fq. 1712*).

116 **Matheu 26:26-28**: “Dhe ndërsa ata po hanin, Jezusi mori bukë, dhe e bekoj, dhe e theu, dhe ua dha dishepujve dhe tha: «Merrni, hani; ky është trupi im». Dhe mori kupën, dhe falënderoi, dhe ua dha atyre duke thënë: «Pini prej tij të gjithë, sepse ky është gjaku im, gjaku i besëlidhjes së re, i cili është derdhur për shumë veta për faljen e mëkateve.” **Marku 14:22-24**: “Dhe, ndërsa ata po hanin, Jezusi mori bukë, e bekoj, e theu dhe ua dha atyre duke thënë: «Merrni, hani; ky është trupi im». Pastaj mori kupën, falënderoi, ua dha atyre dhe të gjithë pinë prej saj. Atëherë u tha: «Ky është gjaku im, gjaku i besëlidhjes së re, që derdhet për shumë veta.” **Luka 22:19-20**: “Dhe mori bukë, falënderoi, e theu dhe ua dha atyre duke thënë: «Ky është trupi im, që jepet për ju; bëni këtë në përkujtimin tim». Po kështu, pas darkës, mori edhe kupën duke thënë: «Kjo kupë është besëlidhja e re në gjakun tim, që derdhet për ju.”

117 Shih: Letrat e Plinit drejtuar perandorit Trajan, Libri X, letra 96. (<http://www.thelatinlibrary.com/pliny.ep10.html>).

118 Sot qyteti Bergama në Turqi.

119 *lat. Tiberius Claudius Caesar Augustus Germanicus*, me emrin e vet *Tiberius Claudius Nero Germanicus*, lindur në vitin 10 para Krishtit në Lugdunum (Lion), Galë, dhe vdekur në vitin 54 pas Krishtit. Ishte perandor i Romës në vitet 41-54 pas Krishtit. Nën drejtimin e tij Roma e zgjeroi sundimin e saj në Afrikën e Veriut dhe e bëri Britaninë provincë të saj. (<https://www.britannica.com/biography/Claudius-Roman-emperor>).

120 *lat. Gaius Messius Quintus Decius* lindi në vitin 201, në Bubalia, në Panoninë e Poshtme, pranë qytetit të sotëm Sremska Mitrovica në Serbi, dhe vdiq në vitin 251, në Abrittus, qyteti i sotëm Razgrad në Bullgari. Ishte perandor i Romës në vitet 249-

251 pas Krishtit. Luftoi kundër dyndjes së gotëve në Myzi. Ai njihet se krijoi të parin persekutim të organizuar ndaj të krishterëve. Aty nga viti 250, ai lëshoi një dekret ku urdhëronte të gjithë qytetarët që t'i bënin sakrificë perandorit në praninë e të dërguarve. Një numër i madh i të krishterëve e kundërshtuan hapur qeverinë. Peshkopët e Romës, Jerusalemit dhe Antiokisë humbën jetën dhe shumë të tjerë u arrestuan. ([https:// www.britannica.com/biography/Decius](https://www.britannica.com/biography/Decius)).

121 **Zbulesa 13:1-10**, “Dhe pashë të ngjitej nga deti një bishë, që kishte shtatë krerë dhe dhjetë brirë, dhe mbi brirët e saj dhjetë diadema dhe mbi krerët e saj emër blasfemie. Dhe bisha që pashë i ngjante një leopardi; dhe këmbët e saj ishin si të ariut dhe goja e saj si goja e luanit; dhe dragoi i dha asaj fuqinë e vet, fronin e vet dhe pushtet të madh. Edhe pashë një nga krerët e saj si të plagosur për vdekje; por plaga e saj vdekjeprurëse u shërua; dhe gjithë dheu u mrekullua pas bishës. Dhe adhuruan dragoin, që i dha pushtet bishës dhe adhuruan bishën, duke thënë: «Kush i ngjan bishës? Kush mund të luftojë kundër saj?» Dhe asaj iu dha një gojë, që flet gjëra të mëdha dhe blasfemi; dhe iu dha pushtet të veprojë për dyzet e dy muaj. Dhe hapi gojën e saj në blasfemi kundër Perëndisë, për të blasfemuar emrin e tij dhe tabernakullin e tij dhe ata që banojnë në qiell. Dhe asaj iu dha të bëjë luftë kundër shenjtoreve dhe t'i mundë; dhe iu dha pushtet mbi çdo fis e gjuhë dhe komb. Dhe do ta adhurojnë të gjithë banorët e dheut, emrat e të cilëve nuk janë shkruar në librin e jetës së Qengjit, që është therur që nga krijimi i botës. Kush ka veshë, le të dëgjojë. Kush e çon tjetrin në robëri, në robëri do të çohet; kush vret me shpatë, duhet edhe ai të vritet me shpatë. Këtu është durimi dhe besimi i shenjtoreve.”

122 **Zbulesa 13:11-18**, “Dhe pashë një bishë tjetër, që ngjitej nga dheu, dhe kishte dy brirë që i ngjanin qengjit, dhe fliste si një dragua. Dhe ushtronte gjithë pushtetin e bishës së parë përpara saj dhe bënte që dheu dhe banorët e tij të adhurojnë bishën e parë, së cilës iu shërua plaga vdekjeprurëse. Edhe bënte shenja të mëdha, saqë edhe zjarr bënte të zbresë prej qiellit mbi tokë në sy të njerëzve, dhe i mashtronte banorët e dheut me anë të shenjave, që i dhanë asaj për të bërë përpara bishës, duke u thënë banorëve të dheut t'i bëjnë një figurë bishës, që kishte plagën e shpatës dhe u kthye në jetë. Dhe iu dha t'i japë një frymë figurës së bishës, aq sa figura e bishës edhe të flasë, edhe të bëjë që të gjithë ata të cilët nuk e adhuronin figurën e bishës, të vriteshin. Dhe bëri që të gjithëve, të vegjëlvë e të mëdhenjve, dhe të pasurve dhe të varfërve, dhe të lirëve dhe skllëvërve, t'u vihet një damkë mbi dorën e tyre të djathtë ose mbi ballin e tyre, dhe që askush të mos mund të blinte ose të shiste, po të mos kishte damkën ose emrin e bishës ose numrin e emrit të saj. Këtu është urtësia. Ai që ka mend, le të bëjë llogari numrin e bishës, sepse është numër njeriu; dhe numri i saj është gjashtëqind e gjashtëdhjetë e gjashtë.”

123 Shih: **Mateu**, kapitujt **5, 6, 7**.

124 *greq. vjet. ορρόδοχος*, përbëhet nga fjalët: ορός, që do të thotë *i drejtë, i vërtetë, i duhur*, dhe δοξα, që do të thotë *pikëpamje, mendim*.

125 *greq. vjet. θεολογια*, përbëhet nga fjalët: θεός dhe λογία (-λογία).

126 **Psalmeve 118:22**: “Guri që ndërtuesit e kishin hedhur u bë guri i qoshes.” **Isaia 28:16**: “Prandaj kështu thotë Zoti, Zoti: «Ja, unë vendos si themel në Sion një gur, një gur të provuar, një kokë qosheje të çmuar, një themel të sigurt; kush i beson atij nuk do të ngutet.” **Mateu 21:42**: “Jezusi u tha atyre: «A nuk keni lexuar kurrë në Shkrimet: ‘Guri, që ndërtuesit e hodhën poshtë, ai u bë guri i qoshes?’ Nga Zoti u bë kjo, dhe është e mrekullueshme në sytë tanë.” **Marku 12:10**: “Po a nuk e keni lexuar këtë shkrim: ‘Guri,

që ndërtuesit e hodhën poshtë, u bë guri i qoshes?” **Luka 20:17-18.** “Por Jezusi, duke i vështruar, tha: «Ç’është, pra, ajo që është shkruar: “Guri, që ndërtuesit e hodhën poshtë, u bë guri i qoshes”? Kushdo që do të bjerë mbi këtë gur do të copëtohet, dhe atë mbi të cilin do të bjerë, do ta dërrmojë.»” **Veprat e Apostujve 4:11.** “Ky është guri, që i hedhur poshtë nga ju ndërtuesit, u bë guri i qoshes.”

1 Pjetrit 2:7-8. “Për ju, pra, që besoni, ai është i çmuar, po për të pabindurit: «Guri, që u hodh tej nga ndërtuesit, ai u bë guri i qoshes, dhe gur pengese dhe shkëmb skandal!».”

127 Vlen të përmendim se një frazë e tillë në gjuhën shqipe, që përbën dokumentin e parë të shqipes së shkruar, është gjetur në një dorëshkrim latinisht prej 37 faqesh, që mban datën 8 nëntor 1462, shkruar nga kryepeshkopi i Durrësit Pal Engjëlli dhe që njihet si “Formula e pagëzimit”: *Un’te paghesont’ pr’emenit t’Atit e t’Birit e t’Spërit Senit. (Unë të pagëzojth në emër të Atit e të Birit e të Shpërit Shënjt.)*

128 “Sepse unë ju kam transmetuar para së gjithash atë që edhe mora, se Krishti vdiq për mëkatet tona, sipas Shkrimeve, dhe se u varros dhe se u ringjall të tretën ditë, sipas Shkrimeve.”

129 “Është një trup dhe një Frymë, sikurse ju u thirrët në një shpresë të thirrjes suaj. Një Zot, një besim, një pagëzim, një Perëndi dhe Atë i të gjithëve, që është përmbi të gjithë, përmes të gjithëve dhe në ju të gjithë.”

130 **Gjoni 19:34.** “Por njëri nga ushtarët ia tejshpoi brinjën me një heshtë, dhe menjëherë i doli gjak e ujë.”

131 *heb. מְיָנוּחַ*, që do të thotë *të varfrit*. Ishin një sekt asketësh në Palestinë dhe rreth saj. Themelues mendohet se ishte njëfarë Ebioni diku rreth kohës së shkatërrimit të Tempullit në Jerusalem (70 pas Krishtit). Për të shmangur persekutimin e lanë Palestinën dhe u vendosën në Transjordanin dhe Siri e më pas në Azinë e Vogël dhe në Egjipt. Ky sekt përmendet për herë të parë nga Ireneu në librin e tij *Kundër herezive*. Duket se ka ekzistuar si sekt edhe në shek. IV. Ata mësonin se Jezusi ishte “profeti” i vërtetë që përmendej te Ligji i Përtërirë 18:15. Nuk e pranonin që Jezusi lindi nga një e virgjër, por i mbaheshin tezës që ai ishte biri natyror i Jozefit dhe Marisë. (<https://www.britannica.com/topic/Ebionites>).

132 *greq. vjet. δοκεῖν*, që do të thotë *duket, ngjan*. Është një nga rrymat e hershme heretike që u shfaq me doktrinën se Krishti nuk kishte një trup të vërtetë natyral gjatë jetës së Tij në Tokë, por ishte fantazmë. Megjithëse format fillestare të kësaj doktrine përmenden tërthorazi në Dhiatën e Re te letrat e Gjonit, (1 Gjonit 4:1-3: “Të dashur, mos i besoni çdo fryme, por i vini në provë frymërat nëse janë prej Perëndisë, sepse shumë profetë të rremë kanë dalë në botë. Në këtë e njihni Frymën e Perëndisë: çdo frymë, që rrëfen se Jezu Krishti ka ardhur në mish, është prej Perëndisë. Dhe çdo frymë, që nuk rrëfen se Jezu Krishti ka ardhur në mish, nuk është prej Perëndisë; dhe kjo është fryma e antikrishtit që, siç e keni dëgjuar se vjen; dhe që tani është në botë”, dhe 2 Gjonit 7: “Sepse shumë mashtrues dolën në botë, të cilët nuk rrëfejnë se Jezu Krishti ka ardhur në mish; ky është mashtruesi dhe antikrishti.”), doketizmi u zhvillua më tepër si një doktrinë e gnosticizmit, një sistem dualist fetar që u shfaq në shek. II pas Krishtit, që pretendonte se materia ishte e keqe, ndërsa shpirti i mirë, dhe pohonte se shpëtimi arrihej vetëm nëpërmjet një njohurie të fshehtë, që ata e quanin *gnosis*. (<https://www.britannica.com/topic/Docetism>).

133 Vjen nga sanskritishtja dhe do të thotë *i përndëruar*. Gurutë ishin mësues ose udhëheqës shpirtërorë në hinduizëm. (<https://www.britannica.com/topic/guru-Hinduism>).

134 Këtu është fjala për të krishterët që mbanin doktrinën e drejtë, përkundrejt doktrinëve heretike.

135 *angl. Charles Bigg* (1840-1908) ishte historian i kishës, shkolluar në kolegjin “Corpus Christi” në Oksford. (<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095505159>).

136 *angl. Thomas Jefferson* (1743-1826) përpiluesi i Deklaratës së Pavarësisë së Shteteve të Bashkuara të Amerikës dhe presidenti i tretë i SHBA-së (1801-1809). Si një produkt i epokës së iluminizmit dhe si deist, ai krijoi atë që njihet si Bibla e Xhefersonit. Në vitin 1804, gjatë periudhës që ishte president, ai preu nga Bibla në anglisht (King James Version) pjesë që i atribuoheshin Jezusit në ungjij dhe krijoi një lloj albumi me pjesë të ngjitura, i përbërë prej 46 faqesh, të cilin e quajti *Filozofia e Jezusit të Nazaretit*. Më pas, në vitin 1820, ai preu citate dhe pjesë nga Dhiata e Re (të cilat ai i konsideronte të sakta, ndërsa të tjerat jo) në gjuhë të ndryshme, si greqisht, latinisht, frëngjisht dhe anglisht (King James Version), dhe i ngjiti në fletë të bardha, në katër kolona, duke krijuar një libërth me 84 faqe, të cilit i vuri edhe kapak prej lëkure të kuqe. Libri mbante titullin *Jeta dhe parimet morale të Jezusit të Nazaretit, nxjerrë tekstualisht nga ungjijtë në greqisht, latinisht, frëngjisht dhe anglisht*. (<https://www.britannica.com/topic/Jefferson-Bible>; <https://www.smithsonianmag.com/artsculture/how-thomas-jefferson-created-his-own-bible-5659505/>).

137 *angl. Dan Brown, The Da Vinci Code, A Novel, Doubleday, New York, 2003*.

138 Bëhet fjalë për të krishterët që kërkonin t’i mbaheshin doktrinës së drejtë.

139 Theksojmë edhe njëherë se këtu është fjala për doktrinën e drejtë të krishterimit, përkundrejt doktrinëve të rreme. Shih edhe më poshtë.

140 **Mateu 5:10.**

141 **Mateu 16:24.**

142 **Gjoni 10:35:** “Nëse ai i quan perëndi ata, të cilëve u qe drejtuar fjala e Perëndisë (dhe Shkrimi nuk mund të bjerë poshtë),...”; **Luka 24:44:** “Dhe u tha atyre: «Këto janë fjalët që unë ju thosha kur isha ende me ju: se duhet të përmbushen të gjitha që janë shkruar lidhur me mua në ligjin e Moisiut, në profetët dhe në psalmet.»”

143 *lat. Oregenes Adamantius* (lindur rreth vitit 185, ndoshta në Aleksandri, dhe vdekur rreth vitit 254 në Tiro, Feniki [qyteti Shur në Libanin e sotëm]) është një nga teologët dhe studiuesit më të rëndësishëm të kishës së hershme. Filozofi neoplatonist, Porfiri, thotë se lindi nga prindër paganë, kurse Euzebi i Cezarës thotë se lindi nga prindër të krishterë. Madje ai shënon se i ati i tij, Leonidha, u martirizua gjatë persekutimit të vitit 202. Ishte nxënës i Klementit, të cilin e pasoi në drejtimin e shkollës së katekizmit në Aleksandri, kur ishte peshkop Demetri. Në Aleksandri ai shkroi një sërë traktatesh dhe komentare, si *Mbi ringjalljen, Për parimet e para* (περὶ Ἀρχῶν), një komentar për Ungjillin e Gjonit, të cilin e shkroi kundër komentarit të Herakleonit, ndjekësit gnostik të Valentinit etj. Bëri një sërë udhëtimesh në Romë, Arabi, Antioki dhe Palestinë. Pas një grindjeje me peshkopin Demetër, shkoi të jetojë dhe të mësojë në Cezarë. Persekutimi i Maksimianit, në vitin 235, e gjeti në Kapadoki. Gjatë persekutimit të Decit (250), u burgos dhe u

torturua, por shpëtoi dhe vdiq katër vjet më vonë. (<https://www.britannica.com/biography/Origen>).

144 Termi ka hyrë nga latinishtja mesjetare *apocryphus*, që do të thotë *jokanonik*, huazuar nga greqishtja koine ἀποκρυφος (*i errët, i paqartë*), që vjen nga folja ἀποκρύπτειν (*të fshehësh*). Këtë term e përdori për herë të parë Jeronimi, me kuptimin jokanonik, por, megjithatë, ai përfshiu pjesën më të madhe të tyre në **Vulgatën** (Biblën në latinisht). Këta libra nuk pranohen në kanonin e Shkrimeve nga ungjillorët apo protestantët, sepse për ta vërtetësia e tyre është e dyshimtë. Më 8 prill 1546, Këshilli i Trentit shpalli canonicitetin e pothuajse gjithë Vulgatës, duke përjashtuar vetëm Librin e Tretë dhe të Katërt të Makabejve, Lutjen e Manaseut, Psalmin 151 dhe Librin e Parë dhe të Dytë të Esdrës. Ndërkohë që bota e krishterë në Lindje kishte pranuar si kanonikë disa nga librat apokrifë të Dhiatës së Vjetër, si Librin e Tobisë, Librin e Juditës, Urtësinë e Solomonit, Librin e Siriacidit, por nuk kishin pranuar pjesën tjetër. Sot në kanonin e Kishës Katolike Romane janë 73 libra, kurse në kanonin e Kishës Protestante janë 66 libra. Shtatë librat që protestantët me në krye Luterin nuk i pranuan si kanonikë, janë: *Libri i Tobisë, Libri i Juditës, Libri i Barukut* (ku përfshihet edhe *Letra e Jeremias* në kapitullin e fundit), *Libri i Urtisë (së Solomonit), Libri i Siriacidit, Libri i Parë i Makabejve* dhe *Libri i Dytë i Makabejve*. Këtu përfshihen edhe pjesët shtesë në *Librin e Esterit* dhe në *Librin e Danielit* (të cilat nuk gjenden në tekstin hebraisht dhe aramaisht të Danielit, por gjenden në Septuagintën në greqisht, dhe që janë: *Lutja e Azariahut, Kënga e tre fëmijëve të shenjtë, Historia e Suzanës* dhe *Bela dhe Dragoi*). Në kanonin e Kishës Ortodokse quhen gjithashtu *dhefterokanonikë* ose Ἀναγινωσκόμενα “*të lexueshëm, me vlerë për t’u lexuar*”. Ata janë: *Esdra I dhe Esdra II, Tobia, Judita, Libri i Parë i Makabejve, Libri i Dytë i Makabejve, Libri i Tretë i Makabejve, Jisui i Navinut, Urtësia e Jisuit, Birit të Siriakut, Urtësia e Solomonit, Lutja e Manaseut, Psalmi 151, Libri i Barukut, Letra e Jeremisë, si dhe shtesat e Librit të Esterit dhe të Librit të Danielit*, ku përfshihen: *Historia e Suzanës, Lutja e Azariahut, Bela dhe Dragoi, Kënga e tre djemve*.

145 *greq. vjet. δευτεροκανονικός*. Fjalë për fjalë, kanonikë të dytë, apo që i përkasin kanonit të dytë. Sipas New World Encyclopedia, ky term u shpik së pari në vitin 1566 nga teologu Siksti i Sienës, për të emërtuar tekstet biblike të Dhiatës së Vjetër, canoniciteti i të cilave ishte përcaktuar nga katolikët në Këshillin e Trentit (që u mbajt në tri periudha, nga viti 1545, deri në vitin 1563), por që ishin lënë jashtë më parë nga disa kanone, veçanërisht në Lindje. Pranimi i tyre nga të krishterët e hershëm nuk ishte i përbotshtëm, por disa këshilla rajonale në Perëndim botuan kanone zyrtare që i përfshinin këta libra, aty nga shekujt e katërt dhe të pestë. (https://www.newworld-encyclopedia.org/entry/Deuterocanonical_books).

146 *lat. Hippo Regius*, siç e emërtuan romakët, sot qyteti i vogël port në Mesdhe *Annaba*, në bregun verilindor të Algerisë, pranë kufirit me Tunizinë. Mendohet se e kanë themeluar fenikasit, në shek. XII para Krishtit. Ka qenë rezidenca e mbretërve të Numidisë dhe pas Luftërave Punike (264-146 para K.) fitoi pavarësinë. (<https://www.britannica.com/place/Hippo>).

147 *greq. vjet. Σινώπη* ishte qytet-port në bregun jugor të Detit të Zi, në Turqinë veriore. Sipas një legjende, qyteti qe themeluar nga amazonat, të cilat e emërtuan atë për nder të mbretëreshës së tyre Sinova, kurse një tjetër legjendë ia atribuon themelimin e qytetit Autolikut, një shoku të Herakliut. I shkatërruar nga sumerët, qyteti u rithemelua aty nga fundi i shek. VII para Krishtit, nga një koloni jonësh nga Mileti, dhe u bë një nga

kolonitë greke më të lulëzuara në Detin e Zi e një superfuqi në det. Në vitin 70 para Krishtit, ra në duart e romakëve. (<https://www.britannica.com/place/Sinop>).

148 Ishte një i krishterë heretik i gjysmës së parë të shekullit të dytë (rreth 85-160 pas Krishtit). Mësimet e tij sot i njohim nëpërmjet fjalëve dhe citimeve të kundërshtarëve të doktrinë së tij, sidomos prej veprës apologjetike të Tertulianit të Kartagjenës, në shekullin e tretë, *Adversus Marcionem* (Kundër Markionit). (<https://www.britannica.com/biography/Marcion-of-Pontus>).

149 *greq. vjet.* Κέρδων, një mësues gnostik i gjysmës së parë të shekullit të dytë. Epifani i Salaminës dhe Filasteri pohojnë se ai ishte sirian. Ireneu pohon se ai erdhi në Romë kur ishte peshkop Hygini (rreth viteve 136-140) dhe nuk kishte qëllim të krijonte një sekt jashtë kishës, por vinte në kishë, bënte pohime publike dhe mësonte fshehtas doktrinën e tij. (<https://www.ccel.org/ccel/wace/bioidict.html?term=Cerdo,%20Gnosti%20teacher>).

150 *Letra e Parë e Apostullit Pal drejtuar Timoteut, Letra e Dytë e Apostullit Pal drejtuar Timotent, Letra e Apostullit Pal drejtuar Titit.*

151 Termi i referohet doktrinës, pra si bashkësitë që mbanin doktrinën e drejtë, të ndërtuara me të njëjtin model.

152 Ato që ruanin një doktrinë të drejtë. Të mos ngatërrohet me Kishën Ortodokse.

153 “Por, kur të vijë ai, Fryma e së Vërtetës, do t’ju prijë në gjithë të vërtetën, sepse nuk do të flasë prej vetes, por do të flasë atë që do të dëgjojë dhe do t’ju kumtojë ato që do të vijnë. Ai do të më përlëvdojë, sepse do të marrë prej simes dhe do t’jua kumtojë. Gjithë sa ka Ati janë të miat; për këtë ju thashë se ai do të marrë prej simes dhe do t’jua kumtojë.”

154 Është themeluesi i montanizmit, një lëvizje skizmatike (përçarëse) që goditi krishterimin në Azinë e Vogël dhe në Afrikën e Veriut, e cila vazhdoi deri në shekullin e nëntë. Për vetë Montanin nuk dihet shumë. Para se të bëhej i krishterë, kishte qenë prift i kultit ekstatik të perëndeshës Kibele, nëna e zotave të frigasve dhe hyjneshë e pjellorisë. Ishte udhëheqësi i një grupi të quajtur *illuminati* (“të ndriçuarit”). Anëtarët e këtij grupi shfaqnin natyrën e tërbuar të sektit të mëparshëm, duke e përzier me “gjuhë të panjohura”, dhe dishepujt i shihnin si orakuj të Frymës së Shenjtë. Montanistët predikonin se fundi i botës ishte afër dhe se Jerusalemi i Ri, që përmendet në Zbulesën e Dhiatës së Re, do të zbriste pranë fshatit Pepuza në Frigji. Montani shpalli një moral të rreptë për t’i pastruar të krishterët dhe për t’i larguar ata nga dëshirat materiale. Ata i mëshuan fort idesë së profecive të reja dhe shpërfillën autoritetin hyjnor të peshkopëve. Megjithatë profecia e tyre për fundin e botës nuk doli e vërtetë, montanistët mbetën në zonat rurale të Azisë së Vogël. Nga fillimi i shekullit të tretë, Tertuliani, teologu i njohur nga Kartagjena iu bashkua montanistëve, por më pas u largua prej tyre. (<https://www.britannica.com/biography/Montanus-religious-leader>).

155 *it. Ludoviko Antonio Muratori* (1672-1730), studiues, historian, jurist dhe prift jezuit italian. Konti Karlo Borromeo e caktoi në kolegjin e “doktorëve” në Bibliotekën Ambroziane në Milano, ku ai filloi të mbledhte shumë dokumente të vjetra, të cilat i botoi në dy vëllime në Milano, me titullin *Anecdota Latina ex Ambrosiana Bibliotheca codicibus* (Dorëshkrimet të pabotuara latine nga dokumentet e vjetra të Bibliotekës Ambroziane), dhe më pas botoi më vonë edhe dy të tjerë në Padova, kur punonte në Modena. Duka Rinaldo

I e mori në Bibliotekën Dukale në Modena, ku Muratori punoi deri sa vdiq. (<https://www.britannica.com/biography/Lodovico-Antonio-Muratori>).

156 *greq. vjet.* δάκρυος, që do të thotë *shërbëtor*.

157 *greq. vjet.* Ἰγνάτιος ishte peshkop i Antiokisë (qyteti kryesor i Provincës Romake të Sirisë) dhe njihej edhe si Ignat Perëndimbajtësi (Ἰγνάτιος □ Θεοφόρος). Njihet për shtatë letra shumë të vlerësuara (që i takojnë fillimit të shekullit të dytë), të cilat i shkroi gjatë një udhëtimi për në Romë, si i dënuar për t'u ekzekutuar për besimin e tij. Ai i kundërshtoi me zell mësimet e dy grupeve: të judaistëve, që nuk e praninin autoritetin e Dhiatës së Re, dhe të doketistëve, që thoshin se vuajtjet dhe vdekja e Krishtit nuk ishin të vërteta, por ashtu iu duk njerëzve. Mendimi i tij pati shumë ndikim nga letrat e Palit dhe nga trashëgimia e apostullit Gjon. Madje, mendohet se Ignati e ka njohur personalisht Gjonin. Vdiq rreth vitit 110 pas Krishtit, në Romë. Euzebi i Cezarësë, në librin e tij “Historia e Kishës”, që është një nga burimet kryesore për historinë e kishës para vitit 324 pas Krishtit, thotë se arrestimi dhe dënimi i tij me vdekje, duke iu hedhur bishave në arenën e Romës, ndodhi gjatë mbretërimit të perandorit Trajan (98-117). Euzebi, madje, mbi baza të panjohura e daton vdekjen e tij në vitin 107 ose 108 pas Krishtit. Në Shqipëri, një afresk që paraqet martirizimin e Ignatit të sulmuar nga dy luanë, ruhet në hajatin e kishës së Shën Kollit në Voskopojë, piktuaruar nga vëllezërit Kostandin dhe Athanas Zografi, në vitin 1750. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Ignatius-of-Antioch-Eusebius>, *The History of Church*, Penguin Books, 1989, libri 3, kapitulli 36, fq. 97-100). 158 *greq. vjet.* εὐχαριστία, që do të thotë *falënderim*.

159 *greq. vjet.* □ γῆσιππος, ishte një historian i krishterë grek, me shumë mundësi me origjinë hebreje, mbrojtës i ortodoksisë dhe kundërshtar i gnosticizmit. Kujtimet e tij, që përbëheshin nga një përzierje copash historie, çështjesh doktrinare, polemikash dhe katekizëm, i përmbledhi në pesë vëllime, aty nga viti 180 pas Krishtit. (<https://www.britannica.com/biography/Hegesippus>).

160 Kisha e hershme konsiderohej katolike, pra mbarëbotërore, dhe ortodokse, pasi mbante doktrinën e drejtë. Të mos ngatërrohet me termat *katolik* dhe *ortodoks*, që shënuan më vonë ndarjen e kishës së Lindjes nga ajo e Perëndimit.

161 “Por fryti i Frymës është: dashuria, gëzimi, paqja, zemërgjerësia, mirëdashja, mirësia, besimi, zemërbutësia, vetëpërmbytja. Kundër tyre nuk ka ligj.”

162 *greq. vjet.* Ἀθηνάγωρος (l.rreth 133 – vd. rreth 190) ishte i krishterë grek, filozof dhe apologjet i shekullit të dytë. Ishte nga Athina. Para se të bëhej i krishterë, ishte filozof platonist. Jetoj një pjesë të jetës në Aleksandri, ku krijoi një prototip për akademinë e tij të krishterë. Shkroi një sërë librash, ku më të njohurit janë: *Ambasada e të krishterëve* (*greq. vjet.* Πρεσβεία πρὸς Χριστιανῶν, *lat.* *Legatio Pro Christianis*), një libër apologjetik me 30 kapituj, të cilin ia drejtoi perandorit Mark Aurel dhe djalit të tij, Komodit, ku përdor konceptet neoplatonike për të shpjeguar besimin dhe adhurimin e krishterë për kulturën greke dhe romake, dhe për të hedhur poshtë akuzat e hershme pagane se të krishterët ishin ateistë (nuk besonin në hyjnitë pagane), kanibalë (që hanin foshnjat) dhe imoralë (kryenin incest); dhe *Për ringjalljen e të vdekurve* (Περὶ ἀναστάσεως νεκρῶν), ku rrëzon parimin platonik se trupi është burgu i shpirtit, duke pohuar plotësimin që i bëjnë njëra-tjetrës materialja dhe shpirtërorja. Ai pranon ringjalljen trupore nga të vdekurit, në bazë të gjithëfuqisë së Perëndisë dhe qëllimit për të shfaqur imazhin e Tij përjetësisht. Atenagora i bëri thirrje

arsyes greke dhe romake dhe kërkoi për të krishterët të njëjtat të drejta të përbashkëta për të gjithë qytetarët. (<https://www.britannica.com/biography/Athenagoras>).

163 *lat. Gaius Messius Quintus Decius* (lindur rreth vitit 201 në Budalia, në Panoninë e Poshtme [pranë Mitrovicës së Sremit në Serbinë e sotme], dhe vdekur në qershor të vitit 251 në Abrittus, Myzi [pranë qytetit të sotëm Razgrad, në Bullgari]) është i njohur për luftën që kreu në Myzi, për të ndalur dyndjen e gotëve, dhe si personi që krijoi të parin persekutim të organizuar ndaj të krishterëve, anembanë perandorisë. Para tij, përndjekja e të krishterëve kishte qenë sporadike dhe lokale, por, në fillim të janarit të vitit 250, ai lëshoi një dekret ku kërkonte që të gjithë shtetasit e perandorisë të kryenin një sakrificë për perënditë pagane, në prani të disa komisionerëve. Shumë të krishterë refuzuan dhe, si pasojë, u përndoqën, u arrestuan dhe u vranë. Në këtë persekutim humbën jetën edhe peshkopi i Romës, Fabiani, i Jerusalemit, Aleksandri, dhe i Antioqisë, Babila. (<https://www.britannica.com/biography/Decius>).

164 *lat. Thascius Caecilius Cyprianu* (lindur në vitin 200 në Kartagenë, dhe vdekur, më 14 shtator 258, po në Kartagenë), teolog i krishterë dhe peshkop i Kartagenës, i cili udhëhoqi të krishterët e Afrikës së Veriut gjatë persekutimit romak. Kishte lindur në një familje të pasur dhe studioi jurisprudencë. Edhe për të thuhet se ishte me origjinë nga fiset berbere. Para se të bëhej i krishterë, rreth vitit 246, ushtroi në Kartagenë zanatin e tij si jurist. Dy vjet më pas, u zgjodh peshkop i Kartagenës dhe, në vitin 250, u përball me persekutimin e Decit. Gjatë persekutimit u fsheh. Në këtë kohë shumë të krishterë hoqën dorë nga besimi dhe morën vërtetime se u kishin bërë sakrifica perëndive pagane. Cipriani u kthye në Kartagenë në fillim të vitit 251, por u përball me rrëfyesit (ata që e kishin ruajtur besimin), të cilët pretendonin se, si “miq të Krishtit”, kishin të drejtën të jepnin faljen më shumë se peshkopët. Në keshillin e peshkopëve, në maj 251, ai e fitoi përsëri autoritetin e tij, por rrëfyesit zgjodhën një kundërpeshkop, Fortunatin. Në vitin 252, një tjetër persekutim nga perandori Gali nxiti një rintegrim më të shpejtë të të rrëzuarve. Në vitin 254, pozita e Ciprianit u vu në provë përsëri, pas një grindjeje me Stefanin, peshkopin e Romës (254-257), për shkak të çështjes së ripranimit në kishë të atyre që ishin larguar nga besimi. Në debatin që kishte shpërthyer më parë në Romë midis Novacianit dhe Kornelit, Cipriani kishte mbështetur këtë të fundit. Prishja e plotë mes Romës dhe Kartagenës u shmang me vdekjen e Stefanit (në vitin 257) dhe Siksti II që e pasoi ishte pajtues. Ndërkohë filloi përsëri persekutimi i të krishterëve nga perandori Valerian (253-260). Një vit më vonë u dënua me vdekje. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Cyprian-Christian-bishop>).

165 *lat. indulgentia, ulje ose falje* nga ana e Papës të dënimit të përkohshëm që u duhej të vuanin njerëzit pas vdekjes në Purgator, për shkak të mëkateve që kishin kryer, të cilat i jepte Kisha Katolike në mesjetë, *përkundrejt një pagese. Ndjesat nuk ishin të lira dhe çmimi caktohej sipas gjendjes financiare të blerësit. Për shembull, në librin “Martin Luteri, historia e jetës”* nga Xhim Kromarti, thuhet se mbretërit, mbretëreshat dhe princat duhej të paguanin 25 monedha ari, kurse të varfrit, aq sa t’u mbante xhepi. Ekzistonte një listë e veçantë çmimesh për një larmi mëkatesh: poligamia kushtonte 6 dukate, dëshmia e rreme 9, vrasja 8, ndërsa magjia 2 dukate. Kjo doktrinë u kundërshtua hapur nga Martin Luteri (1483-1546), i cili e dinte nga Fjala e Perëndisë, Bibla, se vetëm Perëndia mund t’i falë mëkatet dhe u bë një nga shkaqet fillim të lëvizjes protestante në Gjermani. Sigurisht, shitja e indulgjencave ishte një doktrinë e rreme, e cila nuk bazohet në Bibël dhe në mësimet e Krishtit.

166 *lat. Novatianus* (lindur rreth vitit 200 në Romë, dhe vdekur rreth vitit 258) ishte një nga udhëheqësit e kishës së Romës dhe i pari teolog roman që shkroi në latinisht. Doktrina e tij për të mos i faluar ata që e kishin braktisur besimin, krijoi një ndarje në kishë, e cila njihet si *skizma e Novacianit*. Idetë e tij u përhapën në krejt perandorinë, duke krijuar grupe që vazhduan të ekzistonin për disa shekuj. Gjatë persekutimit të viteve 251-253, ai u largua nga Roma. Sipas pohimit të historianit të kishës, Sokratit (vdekur rreth vitit 445), Novaciani u martirizua rreth vitit 258, në kohën e perandorit Valerian. Vepra e tij më e rëndësishme është *De trinitate* (*Mbi trinitinë*), një përmbledhje dhe mbrojtje e doktrinë ortodokse të Trinitës, ndaj herezive të kohës. (<https://www.britannica.com/biography/Novatian>).

167 *lat. Cornelius* (lindur në Romë, dhe vdekur në vitin 253), u zgjodh peshkop i Romës në vitet 251-253, gjatë një periudhe të shkurtër qetësimi të situatës gjatë persekutimit të të krishterëve. Iu kundërvu doktrinë së Novacianit dhe në këtë gjë gjeti edhe mbështetjen e Ciprianit të Kartagenës dhe të shumë peshkopëve në Afrikë dhe në Lindje. Në vitin 253, kur përfundoi persekutimi, u dëbua nga Roma dhe u vendos në Centumcellae. Atje edhe vdiq nga mundimet ose iu pre koka. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Cornelius>).

168 *lat. Eusebius Hieronymus* me pseudonimin *Sofroni* (i përmbajtur) (lindur rreth vitit 347 në Stridon, në Dalmaci, dhe vdekur rreth viteve 419/420 në Betlehem të Palestinës), ishte murg dhe përkthyes i Biblës në latinishten popullore (*Vulgata*). Tradicionalisht është konsideruar si më i dituri ndër etërit latinë. Në vitin 389, themeloi një manastir në Betlehem. Veprat e tij të shumta biblike, heremite, asketike, monastike dhe teologjike, patën ndikim shumë të madh në mesjetë. Konsiderohet si doktor i kishës, d.m.th. person shkrimet e të cilit kishin një autoritet të veçantë. Në Perëndim kishte katër doktorë të kishës: *Ambrozi, Augustini, Gregori i Madh dhe Jeronimi*. Në lindje ishin: *Gjon (Joan) Gogarti, Vasili i Madh dhe Gregor Teologu (i Nazianziti)*, të cilëve krishterimi perëndimor u shtoi dhe *Athanasin e Madh*. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Jerome>).

169 Në historinë e letërsisë latine ka një periudhë që quhet “Epoka e artë”, që shtrihet nga vitet e fundit të republikës deri në kohën e mbretërimit të Augustit (27-14 para Krishtit). Pjesa e parë e kësaj periudhe, nga viti 70-43 para Krishtit quhet me të drejtë **epoka ciceroniane**, sepse skena politike dhe letrare u dominua nga Ciceroni, burrë shteti, orator, kritik dhe filozof, i cili e përsosi më tej gjuhën latine, duke shprehur me qartësi mendimet abstrakte dhe të ndërlikuara. Ndikimi i Ciceronit në prozën latine ishte aq i madh, sa proza e mëvonshme, jo vetëm në latinisht, por edhe në gjuhët e mëvonshme amtare, deri në shek. XIX, ishte ose një reagim kundër, ose një kthim në stilin e tij. Një tjetër figurë e shquar e kësaj epoke ishte Jul Cezari, i njohur për oratorinë e tij politike dhe rrëfimin e gjallë të ngjarjeve ushtarake. Në këtë periudhë, Varroni u bë i njohur për gramatikën e tij, Salusti si historian, Katuli u njoh si një nga mjeshtrit e lirikës latine të dashurisë dhe Lukreci, i cili u mor me origjinën e universit dhe ligjet shkencore dhe filozofike që e drejtojnë atë, u bë i njohur për poemën e gjatë didaktike *De rerum natura* (*Mbi natyrën*). (<https://www.britannica.com/art/Ciceronian-period>).

170 “Mos hyni në një zgjedhë bashkë me jobesimtarët, sepse ç’lidhje ka drejtësia me paudhësinë? Dhe çfarë bashkësie ka drita me errësirën? Dhe ç’harmonie ka Krishti me Belialin? Ose ç’pjesë ka besimtari me jobesimtarin?” (**2 Korintasve 6:14-15**). Është një sinonim për satanin apo një personifikim për të keqen. (<http://catholicencyclo>

pedia.newadvent.com/cathen/02408a.htm). Te "Parajsa e humbur" e Xhon Miltonit Beliali është një nga engjëjt e rënë që është bashkë me djallin. Ai paraqitet i pashëm e madhështor, por i mbushur plot me gënjeshtër dhe poshtërsi. (Shih: Xhon Milton "Parajsa e humbur", shqipëroi Alqi Kristo, N.Sh. Botimeve "Naim Frashëri, Tiranë, 1960, Libri 2, fq. 41-45.)

171 "Ata nuk janë nga bota, sikurse unë nuk jam nga bota. Sikurse ti më dërgove mua në botë, po ashtu unë i dërgova ata në botë."

172 **1 Gjonit 2:15-16.** "Mos e doni botën, as gjërat që janë në botë. Në qoftë se ndokush do botën, dashuria e Atit nuk është në të, sepse gjithçka, që është në botë, dëshirimi i mishit, dëshirimi i syve dhe fodullëku i jetës, nuk është nga Ati, por është nga bota." 173 Shih më sipër **2 Korintasve 6:14.**

174 *lat.* **Valentinus** ishte filozof egjiptian, themelues i shkollave romane dhe aleksandrine të gnosticizmit. Ishte një nga gnostikët më me ndikim. Studioi filozofi në Aleksandri. Dishepujt e tij pohonin se ai kishte patur si mësues Teodën, një nxënës i supozuar i Palit, dhe ishte pagëzuar. Shkoi në Romë rreth vitit 136, ku për 25 vjet predikoi mësimet e tij gnostike. Në vitin 140, donte të bëhej peshkop i Romës, por, si nuk e arriti këtë gjë, e braktisi bashkësinë e krishterë. U përjashtua nga kisha aty rreth vitit 150. Doktrina e tij ishte një gnosticizëm mistik. Ai mësonte se qeniet njerëzore janë të larguara nga Perëndia, për shkak të paditurisë së tyre shpirtërore. Krishti i sjell ata në gnosis (që është një zbulës e fshehtë) që është bashkim me Perëndinë. Valentini pohonte se të gjitha qeniet vijnë nga Perëndia dhe se në fund të gjitha do të kthehen te Perëndia. Bashkësitë valentine të themeluara nga dishepujt e tij ishin një sfidë e madhe për teologjinë e krishterë në shekujt e dytë dhe të tretë. (<https://www.britannica.com/biography/Valentinus>).

175 *greq. vjet.* Γρηγόριος ὁ Θεολογικός (Gregor Çudibërës) lindi rreth vitit 213, në NeoCezaré [sot Niksar në Turqi], dhe vdiq po aty, rreth vitit 270. Ishte i krishterë grek, apostull për Azinë romake, mbrojtës i ortodoksisë, gjatë polemikave për Trininë, në shekullin e tretë. U mbiquajt Çudibërësi për shkak të mrekullive që kishte bërë. Kishte studiuar jurisprudencë. U bë i krishterë në Cezaré, nën mësimet e Origenit. Me t'u kthyer në NeoCezaré, u bë peshkop dhe ia kushtoi jetën krishterizimit të gjithë atij rajoni pagan. Persekutimi i Decit e detyroi Gregorin dhe bashkësinë e tij që të largohej në male. Letra e tij kanonike (rreth vitit 256) ka të dhëna të vlefshme për disiplinën në Kishën Lindore të shekullit të tretë. Aty rreth vitit 264, mori pjesë në Sinodin e Parë të Antiokisë, ku kundërshtoi herezinë e Palit të Samosatës, peshkop i Antiokisë, i cili përkrahte doktrinë monarkiane që thoshte se Perëndia është një dhe se Ati, Biri dhe Fryma e Shenjtë nuk ishin persona të veçantë brenda Perëndisë, por ishin funksione të ndryshme të të njëjtit Perëndi, i cili shfaqej në rolin e Atit, të Birit dhe të Frymës së Shenjtë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Gregory-Thaumaturgus>).

176 *greq. vjet.* Ἑξάπλα, *Gjashëkolonëshe*, botim i Dhiatës së Vjetër i bërë nga Origeni kur ishte në Cezaré, para vitit 245. Përmban një krahasim të tekstit në hebraisht të Dhiatës së Vjetër, me tekstin hebraik me shkronja greke, me versionet greke të Akuilës, Simakut, me Septuagjintën dhe me versionin e Teodotit. (<https://www.britannica.com/topic/Hexapla>).

177 *lat.* **De principiis.**

178 "Tu bëra të dobëtëve si një i dobët, që të fitoj të dobëtiti; të gjithëve u bëra gjithçka, që me çdo mënyrë të shpëtoj disa."

179 *greq. vjet.* Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας, i njohur ndryshe edhe si **Athanas i Madh**, lindur rreth vitit 293 në Aleksandri, dhe vdekur po aty, më 2 maj 373. Ishte teolog, drejtues i kishës dhe drejtues kombëtar i Egjiptit. Ishte një nga mbrojtësit kryesorë të krishterimit ortodoks, në shekullin e katërt, nga doktrina heretike e *arianëve*, që mësonin se Perëndia nuk është Trini. Sipas tyre *Logosi hyjnor* ose **Fjala e Perëndisë, Jezu Krishti**, që u bë njeri, **nuk** është Biri hyjnor i Perëndisë, por është thjesht një krijesë, dhe nuk është i së njëjtës substancë me Atin. Po kështu, për ta edhe Fryma e Shenjtë ishte krijesë. Në vitin 325, Athanasi shoqëroi në Këshillin e Nikesë peshkopin Aleksandër të Aleksandrisë. Me vdekjen e Aleksandrit, në vitin 328, Athanasi i bë peshkop i Aleksandrisë. Luftoi me doktrinën ariane pothuaj gjatë gjithë jetës së tij. Ai u bë një nga mbrojtësit e mëdhenj të vendimeve të Këshillit të Nikesë, se Krishti, Logosi, Biri i Perëndisë është i pakrijuar, hyjnor dhe i vetëmlindur. *Ai është Perëndi i Vërtetë prej Perëndie të Vërtetë, Fjala e Perëndisë me anë të të Cilit u bënë të gjitha. Ai erdhi në botë prej Virgjëreshës Mari, si Shpëtimtari i botës.* Shkroi një sërë veprash, ndër të cilat më të njohurat janë: *Jeta e Shën Antonit, Mbi mishërimin dhe Katër fjalime kundër arianëve.* (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Athanasius>).

180 *greq. vjet.* Γρηγόριος Νύσσης, lindur rreth vitit 335 në Cezarë të Kapadokisë, në Azinë e Vogël [sot qyteti Kajzeri në Turqi], dhe vdekur rreth vitit 394, ishte filozof, teolog, mistik i shekullit të katërt dhe një mbrojtës i madh i doktrinës së Trinisë. Shkroi një sërë veprash teologjike, mistike dhe monastike. Në vitin 372, u zgjodh peshkop i Nisës, një qytet i vogël në provincën e re Kapadokia Sekunda. Ishte një nga teologët ortodoksë drejtues të kishës në Azinë e Vogël, gjatë betejës me doktrinën ariane. Në traktatin *Jo mbi tre perënditë*, ai është i pari që formuloi doktrinën e Trinisë, pra, tre persona në një Zot (Hyjni), duke u mbështetur në konceptin platonist të një dhe shumë. U shfaq për herë të fundit në Këshillin e Konstandinopojës, në vitin 381. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Gregory-of-Nyssa>).

181 *greq. vjet.* Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος ose, siç njihet në traditën e Kishës Ortodokse, *Joan Gojarti*, lindi në vitin 347, në Antioki, dhe vdiq në Komana [sot Shahr në Turqinë e sotme] të Kapadokisë, në vitin 407. Është një nga etërit e hershëm të kishës, interpretues i Biblës dhe kryepeshkop i Konstandinopojës (i zgjedhur kundër dëshirës së tij). Për shkak të zellit dhe qartësisë në predikim, i cili u drejtohej veçanërisht njerëzve të zakonshëm, u mbiquajt "gojarti". Periudha e tij si peshkop ishte e stuhishme dhe ai vdiq në mërgim. Vepra e tij përbëhet nga një numër i madh predikimesh mbi Shkrimin e Shenjtë, bashkë me një numër traktatesh dhe letrash. Është autor i *Liturgjisë hyjnore (Meshës)* që mbahet edhe sot në kishat ortodokse. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-JohnChrysostom>).

182 *lat.* **Flavius Valerius Constantinus**, lindur rreth vitit 280 pas Krishtit në Naissus, në Myzi [sot Nish, në Serbi], dhe vdekur, më 22 maj 337, në Ankirona, pranë Nikomedisë, në Bitini [sot Izmit në Turqi], ishte perandori i parë romak që përqafoi krishterimin. Ishte i biri i Konstant I Klorit, një ushtaraku që, në vitin 293, u ngrit në rangun e cezarit dhe shërbeu nën augustin (perandorin) Maksimian në Perëndim. Konstandini u rrit në oborrin e perandorit Dioklecian, në Nikomedia, dhe u arsimua kryesisht në gjuhën latine. Në vitin 305, Diokleciani dhe Maksimiani abdikuan fronin dhe u zgjodhën dy augustë të rinj, Galeri (*Gaius Galerius Valerius Maximianus, 305-311*) në Lindje, dhe Konstanti Klori në Perëndim. Si cezar, në Perëndim, nën Konstantin, u zgjodh Flav Valer Severi, i cili kontrollonte Panoninë, Italinë dhe Afrikën. Me vdekjen e Konstantit I, në fushatën ushtarake në Britani, në vitin 306, Severi u zgjodh august nga perandori i Lindjes, Galeri, por nuk gëzonte popullaritet, për shkak të taksave të larta që

vuri veçanërisht për popullin e Romës dhe të Italisë. Gjithashtu, me vdekjen e Konstantit I, ushtria kishte zgjedhur si august (perandor), të birin e Konstantit, Konstandinin I. Një tjetër pretendent, që të bëhej august në Perëndim, ishte edhe Maksenti, i biri i ish-perandorit Maksimian, i cili u ngrit kundër Severit, dhe e shtypi atë me ndihmën e të atit. Ndërkohë, në Lindje, Galer i ishte zëvendësuar nga Licini (Valerius Licinianus Licinius, 308-324). Konstandini që, në vitin 307, kishte marrë si grua të dytë Faustën, vajzën e ish-perandorit Maksimian, pushtoi Italinë, në vitin 312, dhe e mundi kunatin dhe rivalin e tij, Maksentin, në betejën pranë Urës Milvian, në Romë, dhe u bë perandor i Perëndimit. Eusebi i Cezarësë thotë se gjatë fushatës kundër Maksentit, Konstandini kishte parë në qiell një shenjë të krishterë, një kryq (stavrogram) drite mbi diellin, me mbishkrimin $\text{ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΟΣ ΗΜΩΝ ΙΗΣΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ}$ "Në këtë shenjë, fiton." (Shih: *Eusebius, Life of Constantine*, Clarendon Press, Oxford, 1999, fq. 81.) Laktanti (*Lucius Caecilius Firmianus Lactantius*, 240-320) një apologjet i krishterë, thotë se ai luftoi në betejën e Urës së Milvianit, në emër të Perëndisë së krishterë, dhe ishte udhëzuar në ëndërr të vendoste monogramin ΧΡΙΣΤΟΣ (Krisht) në mburojat e ushtarëve. Në shkurt të vitit 313, ai u takua me Licinin, në Mediolanum (sot Milano), dhe nxorën bashkë atë që njihet si Edikti i Milanos, i cili i lejonte njerëzit të adhuronin lirisht cilën perëndi të donin, si dhe siguroi të drejta ligjore për të krishterët, përfshirë të drejtën për të formuar kisha dhe kthim të menjëhershëm të pasurisë së konfiskuar. Në vitin 316, ai i mori Licinit (i cili më parë kishte mundur rivalin e tij Galer Maksiminin [*Galerius Valerius Maximinus*], nipin e ish-perandorit Galer) territore në Ballkan dhe, në vitin 324, e shpartalloi atë në Adrianopojë (Krisopojë – Qyteti i Artë) [sot Edirne, në Turqi], dhe u bë perandori i vetëm i Lindjes dhe i Perëndimit. (<https://www.britannica.com/biography/Constantine-I-Roman-emperor>).

183 *lat. Marcus Aurelius Valerius Maxentius* (vdekur në vitin 312) ishte i biri i perandorit Maksimian. Me vdekjen e Konstantit I, në Britani, në vitin 306, u zgjodh august (perandor) Flav Valer Severi (*Flavius Valerius Severus*). Të pakënaqur me politikën e Severit, veçanërisht me taksat, Garda Pretoriane e zgjodhi Maksentin si *princeps* (një titull që do të thotë *i pari, kryetar*), në vitin 306. Ish-perandori Maksimian u thirr në fron për të mbështetur Maksentin. Severi, i cili u nis nga Mediolanumi (Milanoja), u braktis nga ushtria dhe shkoi në Ravenë për t'u mbrojtur. Iu dorëzua Maksimianit, me kusht që t'i falej jeta, por u ekzekutua në vitin 307. Atë e bir u grindën dhe Maksimiani kërkoi mbrojtje nga Konstandini, të cilin e kishte dhëndër. Maksenti u vra në betejën e Urës së Milvianit nga Konstandini, në vitin 312. (<https://www.britannica.com/biography/Maxentius>).

184 *Ura e Milvianit* në Romë, mbi lumin Tiber, ishte një pikë e rëndësishme për të hyrë në Romë. Aty u zhvillua beteja midis Konstandinit dhe Maksentit, më 28 tetor 312. (<https://www.britannica.com/topic/Battle-of-the-Milvian-Bridge>).

185 *lat. Gaius Aurelius Valerius Diocletianus*, lindur në vitin 245 pas Krishtit në Salone, Dalmaci [sot Solin, në Kroaci, qytet në verilindje të Splitit], dhe vdekur në vitin 316 po aty, ishte perandor i Romës në vitet 284-305. Ai erdhi si një qeveritar i aftë, pas gjendjes gati anarkike ku ishte katandisur perandoria. Riorganizoi sistemin fiskal, administratën dhe ushtrinë, duke hedhur themelin e Perandorisë Bizantine në Lindje. Për të kontrolluar ambicet e rivalëve, ai e ndau pushtetin mes katër personave, dy augustë (perandorë) dhe dy cezarë (zëvendësperandorë). Vetë ishte august në Lindje me seli në Nikomedia. Në Perëndim august ishte Maksenti, ilir nga Mitrovica e Sremit, Panonia e Poshtme, me seli në Milano. Cezar u caktua Konstant I Klori, një fisnik nga Dardania, me seli në Augusta Treverorum [Trier, Gjermani] dhe Galer i, me seli në Mitrovicën e

Sremit, [Sremska Mitrovica, Serbi]. Hoqi dorë nga froni (abdikoi) në vitin 305 pas Krishtit. Pas tij, august (perandor) në Lindje u zgjodh Galeri. Diokleciani njihet gjithashtu edhe për persekutimin e fundit të madh që iu bë të krishterëve. (<https://www.britannica.com/biography/Diocletian>).

186 *Paul Hutchinson dhe Winfred E. Garrison, autorë të librit "20 Centuries of Christianity A Concise History", Harcourt, Brace and Company, New York, USA, 1959.*

187 Sot qyteti Izmit në Turqinë veriperëndimore, në gjerin e Detit Marmara. Mendohet se qyteti është themeluar në shekullin VIII para Krishtit, nga kolonë grekë nga Megara, në Atikë. Në vitin 264 para Krishtit, qyteti i vjetër i shkatërruar u rindërtua nga mbreti Nikomedi I i Bitinisë dhe u quajt Nikomedia. Ishte kryeqyteti i Bitinisë. Pas pushtimit romak, ishte shpesh rezidencë e perandorëve romakë. Diokleciani e shpalli kryeqytetin lindor të Perandorisë Romake. (<https://www.britannica.com/place/Izmit>).

188 Perandorë. *Augustus* në latinisht do të thotë "i madhërisëm" ose "i përnderuar" dhe ishte një titull që iu dha Oktavianit (*Gaius Julius Caesar Octavianus*), perandorit të parë romak. Pas vdekjes së tij, u bë një titull zyrtar që e morën të gjithë perandorët romakë pas tij.

189 Zëvendësperandor. *Caesar* është një titull perandorak, që rrjedh nga mbiemri i Jul Cezarit, diktatorit romak.

190 *lat. Marcus Aurelius Valerius Maximianus*, lindur rreth vitit 250 në Sirmium, në Panoninë e Poshtme [sot Mitrovica e Sremit, Serbi], dhe vdekur në vitin 310 në Massilia [sot Marsejë, Francë], ishte perandor romak bashkë me Dioklecianin, në vitet 286-305 pas Krishtit. Lindi në një familje të thjeshtë ilire dhe në bazë të aftësive të tij ushtarke u bë oficer i besuar i perandorit Dioklecian, i cili e caktoi cesar në vitin 285, dhe një vit më vonë e caktoi august (perandor). Megjithatë kishte titull të barabartë me Dioklecianin, roli i tij ishte nën Dioklecianin. Si perandor i pjesës Perëndimore, ai shtypi një sërë revoltash në Gali dhe Gjermani. Në vitin 293, ai zgjodhi cesar Konstant Klorin, të cilit i la në zotërim Galinë dhe Britaninë, ndërsa vetë mbajti sundimin në Itali, Spanjë dhe Afrikë. Më 1 maj 305, abdikoi në të njëjtën ditë me Dioklecianin. Në vitin 307, hipi përsëri në fron për të ndihmuar të birin, Maksentin, të mundte Severin dhe të hipte në pushtet si perandor. Në vitin 308, pas një grindjeje me të birin, jetoi në oborrin e Konstandinit, të cilit i kishte dhënë për grua vajzën e tij, Faustën. Aty organizoi një kryengritje ndaj Konstandinit dhe, kur ajo u shtyp, u detyrua të vriste veten. (<https://www.britannica.com/biography/Maximian>).

191 *lat. Gaius Galerius Valerius Maximianus*, lindur pranë Serdikës, në Traki [sot Sofje, Bullgari], dhe vdekur në vitin 311, ishte perandor romak në Lindje, në vitet 305-311. Kishte famë të keqe për persekutimin ndaj të krishterëve. Diokleciani e caktoi cesar në vitin 293. Galeri u divorcua me gruan e tij dhe u martua me vajzën e Dioklecianit, Valerian. Qeverisi Egjiptin, në vitet 293-295. Më pas mori pjesë një fushatat mbrojtëse ndaj sulmeve të Perandorisë Sasaniane ose Perandoria e Re Perse. Pas disa humbjeve, korri një fitore vendimtare, dhe fitoi kështu edhe simpatinë e Dioklecianit. Më pas u zhvendos në Ballkan ku korri dhe aty një sërë fitoresh. Si pagan me bindje të forta, e nxiti perandorin Dioklecian që të niste një persekutim të të krishterëve në Nikomedia, në vitin 303. Me abdikimin e Dioklecianit, u zgjodh perandor në Lindje. Ishte në varësi të Konstant Klorit, që sundonte në Perëndim. Pas vdekjes së këtij të fundit, mbështeti Severin si perandor. Pas vrasjes së Severit nga Maksenti, Galeri pushtoi Italinë, por u

detyrua me forcë që të tërhiqej. Në vitin 308, ai caktoi pasardhës të tij Licinin. Galer ishte sundimtar i pamëshirshëm. Ai shtoi një taksë për frymë për popullsinë urbane dhe i përdoqi egër të krishterët. Në dimrin e vitit 310-311, u sëmur rëndë dhe, nga frika se kjo sëmundje ishte ndëshkim nga Perëndia i të krishterëve, më 30 prill 311, lëshoi një dekret (urdhër) ku, pa dëshirën e tij, bënte tolerime për të krishterët. (<https://www.britannica.com/biography/Galerius>).

192 *lat. Flavius Valerius Constantius* ose *Flavius Julius Constantius*, lindur në Dacia Ripensis [provincë në jug të Danubit] rreth vitit 250, dhe vdekur, më 25 korrik 306, në Eboracum [sot Jork në Angli], perandor romak (august) në Perëndim, në vitet 305-306. Ishte babai i Konstandinit I. U mbiquajt *Klori*, që do të thotë *i zbehti* ose *verdhacuku*. Ishte me origjinë ilire dhe bëri një karrierë të shkëlqyer ushtarake, para se të bëhej guvernator i Dalmacisë. Në vitin 289, e braktisi konkubinën e tij, Helenën, nënën e Konstandinit, dhe u martua me Teodorën, vajzën e gruas së Maksimianit. Nga vitet 293-305, mbajti titullin e cesarit dhe sundoi në Gali. U dërgua në Britani për të shtypur Mark Aurel Karaun, një oficer i ushtrisë romake, që kishte uzurpuar Britaninë. Karau ishte vrarë nga ministri i tij i thesarit, Alekti, dhe midis tij dhe Konstantit u bë paqe për tre vjet. Pas tre vjetëve, ai e mundi Alektin dhe restauroi pikat mbrojtëse në Britani. Mori masa të forta kundër piraterisë së frankëve dhe saksonëve, dhe, në vitin 298, mundi alemanët në Gali. Në vitin 305, u zgjodh august në Perëndim dhe, në vitin 306, u vra në luftë me piktët, një popullsi që jetonte në fise në pjesën lindore dhe veriore të Skocisë së sotme. Pas vdekjes së tij, ushtria shpalli perandor të birin e tij, Konstandinin. (<https://www.britannica.com/biography/Constantius-I>)

193 *Galía* ishte një rajon i banuar nga galët, i cili përfshinte Francën e sotme, një pjesë të Belgjikës, pjesën perëndimore të Gjermanisë dhe pjesën veriore të Italisë. Galët ishin një racë kelte që jetonin kryesisht me bujqësi dhe ishin të ndarë në disa fise. (<https://www.britannica.com/place/Gaul-ancient-region-Europe>).

194 *greq. koine. Ἐν Τούτῳ Νίκα* (*lat. In Hoc Signo Vinces*).

195 *Prifti më i madh* ose *kryeprifti*. Ishte kreu i kolegjit të priftërinjve në Romën e vjetër. Perandori Oktavian Augusti ishte e para figurë politike që e mori këtë titull, në vitin 12 para Krishtit, dhe u njoh si kreu zyrtar i fesë romake, pas vdekjes së Mark Emil Lepidit. (<https://www.britannica.com/topic/pontifex-maximus>).

196 *Euzebi i Nikomedias*, vdekur rreth vitit 342, ishte një nga peshkopët e rëndësishëm të kishës në Lindje, në shekullin e katërt pas Krishtit. Ishte një prej përkrahësve kryesorë të arianizmit, doktrinës që thoshte se Krishti nuk ishte i së njëjtës substancë me Perëndinë, dhe udhëheqës i një grupi arianësh të quajtur euzebianë. Ai mund ta ketë njohur Arin në Antioki, si bashkënxënës të teologut dhe martirit Lukian të Antiokisë. U zgjodh peshkop i Beritit [sot Bejruti në Liban] dhe, në vitin 318, peshkop i Nikomedias. Kur Ari u dënua, në vitin 323, nga Sinodi i Aleksandrisë, për mësimet e tij, Euzebi e mori në mbrojtje dhe mbajti një Sinod në Bitini, i cili shfuqizoi përjashtimin e Arit nga kisha. Në Këshillin e Nikesë (325), ai mbrojti pikëpamjen ariane, megjithëse në fund e nënshkroi Besoren që doli nga ky Këshill, e cila hidhte poshtë pretendimet ariane. Perandori Konstandin e dëboi dhe e dërgoi në Gali, pak pas përfundimit të Këshillit. Ai u kthye tre vjet më vonë, pasi bëri një rrëfim formal të besimit, sepse vazhdonte të përkrahte arianizmin. Me anë të miqësisë që kishte me Konstatian, motrën e perandorit, pati ndikim të madh te perandori në vitet e tij të fundit të jetës. Euzebi ishte shkaktori i

luftës që bëri perandori në atë kohë ndaj atyre që mbronin doktrinën se Krishti ishte i së njëjtës substancë me Perëndinë, e cila ishte vendosur edhe në Besoren e Nikësë. Ai ndikoi që perandori Konstandin të anonte nga arianët dhe të dëbonte peshkopin Athanas të Aleksandrisë, një nga mbrojtësit e Besores së Nikësë, në Sinodin e Tiros, në vitin 335, dhe të rikthente Arin, në Sinodin e Jerusalemit, po në vitin 335. Ai u përkrah edhe nga Konstandini II, i biri i perandorit Konstandin I, që ishte proarian, dhe u zgjodh peshkop i Konstandinopojës në vitin 339. Në vitin 341, drejtoi një sinod në Antioki, ku u miratua një besore që linte jashtë pikën që Krishti ishte i së njëjtës substancë me Perëndinë. (<https://www.britannica.com/biography/Eusebius-of-Nicomedia>)

197 angl. **Matthew Arnold** (1822-1888), poet anglez i epokës viktoriane, kritik letrar dhe shoqëror.

198 Këtu poeti përdor një personifikim të Perandorisë Romake të Lindjes, e cila përzihet me figurën dhe aktin e perandorit Konstandin.

199 greq. vjet. Θεοδοσιος Α', *Teodosi I ose Teodosi i Madh* (lindur në vitin 347 në Kauka, nga prindër të krishterë, Galeci [sot Koka në Spanjë], dhe vdekur në vitin 395 në Mediolanum [Milano]), ishte perandori romak i Lindjes në vitet 379-392 dhe perandor i Lindjes dhe Perëndimit bashkë në vitet 392-395. Si reagim ndaj paganizmit dhe ndikimit arian, ai e vendosi Besoren e Nikësë (325) si normë të përgjithshme të ortodoksisë (d.m.th. të doktrinës së drejtë, të mos ngatërrohet me emërtimet që morën dy kishat kur u ndanë, katolike dhe ortodokse) së krishterë dhe thirri një këshill të dytë në Konstandinopojë, në vitin 381, për ta qartësuar edhe njëherë atë që ishte miratuar në Nikë. Ishte perandori i parë që refuzoi të mbante titullin *Pontifex Maximus*. U pagëzua në vitin 380, pas një sëmundjeje të rëndë. Në vitin 391 ai ndaloi me dekret adhurimin e perëndive pagane. Vdiq papritur në janar të vitit 395, në Mediolanum [Milano]. Trupi i tij u transportua për në Konstandinopojë dhe u vendos në mauzoleumin e ngritur nga Konstanti II. (<https://www.britannica.com/biography/Theodosius-I>).

200 lat. **Ambrosius** (lindur në vitin 339 në Augusta Treverorum, në Gali [sot Trier në Gjermani], dhe vdekur në vitin 397 në Mediolanum [Milano]) ishte peshkop i Milanos dhe një kontribues në ndërtimin e marrëdhënieve kishë-shtet. Veprat e tij janë konsideruar si kryevepra të oratorisë latine. Njihet gjithashtu si shkruar himnesh. Është mësuesi që ktheu në besimin e krishterë dhe pagëzoi Augustinin, teologun e njohur, i cili u bë peshkopi i Hipos në Afrikën e Veriut. U zgjodh peshkop i Milanos në vitin 374, dhe dominoi jetën kulturore dhe politike të kohës së tij. U pozicionua kundër doktrinës që mësonin arianët. Ambrozi është i pari që futi konceptin e një perandori të krishterë që është një bir i bindur i kishës, koncept që vazhdoi edhe në mesjetë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Ambrose>).

201 angl. **Arthur Bamber Gascoigne** (l. 1935) është një prezantues televiziv dhe autor anglez, i njohur si drejtues i konkursit shumë të ndjekur televiziv *University Challenge* (*Sfida e universitetit*), që nga viti 1962. Është autor i një sërë librash, shumica për historinë.

202 **Unitarianizmi** është një lëvizje fetare që u shfaq gjatë periudhës së Reformacionit, në Poloni, Transilvani dhe Angli, dhe më vonë në kishat e Amerikës së Veriut. Ata kërkonin të realizonin një reformim që ishte plotësisht në përputhje me Shkrimet hebraike dhe Dhiatën e Re. Unitarianët pretendojnë se nuk kanë gjetur përligjeje të doktrinës së Trinitës, të cilën kisha e tjera e pranojnë. Ata e mbështesin besimin e tyre në arsyen dhe përvojën. Unitarianët mendojnë se secili ka besimin e tij personal dhe është

i lirë nga dogma, prandaj nuk e pranojnë dogmën dhe nuk kanë besore apo një doktrinë ose një listë gjërash që ata besojnë. Unitarianët nuk besojnë se Jezusi është Mesia dhe nuk besojnë se është Zoti i trupëzuar, ose personi i dytë i Trinisë apo gjykatësi vendimtar në mbarim të botës. Sipas tyre, pasuesit e tij, me Palin në krye, e shpallën Shpëtimtar që shlyen mëkatet e njerëzimit. (<https://www.britannica.com/topic/Unitarianism>).

203 **Dëshmitarët e Jehovahit** është një sekt i lindur në SHBA, në gjysmën e dytë të shek.XIX, që e hedh poshtë doktrinën e Trinisë (si të nisur nga Djalli). Jezu Krishti nuk është Zot, po është një qenie e krijuar. Ata mendojnë se ai është kryeengjëlli Mikael (nën emrin e Jezusit), i cili zbriti në tokë thjesht si një njeri i përsosur dhe se përmbushja e premtimit të tij nuk ishte asnjë më tepër se një shpërblësë për lirim, paguar Perëndisë Jehova, për të rifituar të drejtat e racës njerëzore të humbura në Adamin, d.m.th. jetën e përsosur njerëzore me të drejtat dhe perspektivat e veta njerëzore. Dëshmitarët e Jehovahit mohojnë gjithashtu ringjalljen trupore të Jezusit dhe thonë se ai u ngrit në një krijesë të padukshme shpirtërore. Ata mohojnë gjithashtu hyjninë e Frymës së Shenjtë dhe thonë se ai nuk është person. Mësojnë gjithashtu se Zoti Jehova do t'i shpallë të drejtë mbi bazat e meritës së tyre të gjitha krijesat e përsosura njerëzore që i kanë qëndruar provës së fundit dhe vendimtare të njerëzimit. (Shih: *Josh McDowell & Don Stewart, Mashtruesit, OM, 1996, fq. 76-79.*)

204 Në këto vargje të të katër ungjijve duket qartë ndërveprimi midis Atit, Birit dhe Frymës së Shenjtë, gjë që e hedh poshtë modalizmin, që pretendonte se Perëndia është një dhe merr role të ndryshme: **Mateu 3:16-17**, “Dhe Jezusi, sapo u pagëzua, doli nga uji; dhe, ja, qiejt u hapën dhe ai pa Frymën e Perëndisë të zbrësë si një pëllumb e të vjërë mbi të; dhe, ja, një zë prej qiellit që tha: «Ky është Biri im i dashur, në të cilin gjeta pëlqim.»” **Marku 1:9-11**, “Dhe ndodhi në ato ditë që Jezusi erdhi nga Nazareti i Galileës dhe u pagëzua nga Gjoni në Jordan. Dhe menjëherë, kur po dilte nga uji, pa se qiejt po hapeshin dhe Fryma po zbriste mbi të si pëllumb. Dhe një zë erdhi nga qiejt: «Ti je Biri im i dashur në të cilin gjeta pëlqim.»” **Luka 3:21-22**, “Dhe ndodhi që, mbasi u pagëzua gjithë populli, edhe Jezusi u pagëzua; dhe ndërsa po lutej, qielli u hap dhe Fryma e Shenjtë zbriti mbi të, në trajtë trupore si të pëllumbit, dhe prej qiellit erdhi një zë, që thoshte: «Ti je Biri im i dashur, ty të kam pëlqyer.»” **Gjoni 1:32-34**, “Dhe Gjoni dëshmoi duke thënë: «E pashë Frymën duke zbritur nga qielli si pëllumb dhe qëndroi mbi të. Dhe unë nuk e njihja; por ai, që më dërgoi të pagëzoj në ujë, më tha: “Ai, mbi të cilin do të shikosh të zbrësë Fryma dhe të qëndrojë mbi të, ky është që pagëzon me Frymën e Shenjtë”. Dhe unë pashë e dëshmova se ky është Biri i Perëndisë.»”

205 *greq. vjet.* □ *getos*, *lat.* **Arius** (lindur rreth vitit 250-6 pas Krishtut në Libi, dhe vdekur në vitin 336 në Konstandinopojë [sot Stamboll]) ishte një presbiter [meshtar, klerik] me origjinë berbere dhe asket, në Aleksandri të Egjiptit. U arsimua në shkollën teologjike të Antiokisë, nën kujdesin e Lukianit, shkollë e njohur për studimin gjuhësor të Biblës dhe për një trajtim racionalist të doktrinës së krishterë. Mësimet e tij, të pëziera me neoplatonizëm dhe me një trajtim racionalist të teksteve të Dhiatës së Re, krijuan një doktrinë teologjike të njohur si *arianizmi*, që pohonte natyrën e krijuar dhe të fundme të Krishtut, e cila u cilësua nga kisha e hershme si herezi e madhe. Doktrinën e tij ai e bëri të njohur në vitin 323, nëpërmjet veprës së tij në vargje *Thalia* (*Banketi*), e cila gjeti popullaritet edhe në saje të këngëve të shkruara për punëtorët dhe udhëtarët. Peshkopi Aleksandër i Aleksandrisë i lidhi mësimet e Arit pikërisht me shkollën e Antiokisë, ku Lukiani ishte përzier më parë me mësimet e monarkianëve, të cilët nuk e pranonin

doktrinën e Trinisë. Mësimet e Ari u shpallën heretike në Këshillin e Nikesë, dhe ai u dëbua. Mirëpo mbështetja e madhe që kishte në Azinë e Vogël dhe nga Konstantia, motra e perandorit Konstandin, bënë që ai të kthehej nga mërgimi dhe të pranohej në kishë, pas miratimit të një formule kompromisi. Perandori i kishte kërkuar Athanasit të Aleksandrisë të ta pranonte në kishë. Pak para se të ndodhte kjo, vdiq në rrethana të paqarta, duke ecur në rrugët e Konstandinopojës, menjëherë pasi kishte dalë nga një audiencë me perandorin. Ndjekësit e tij pretendonin se ai ishte helmuar. (<https://www.britannica.com/biography/Arius>; <https://www.britannica.com/biography/Saint-Lucian-of-Antioch>).

206 Lagje e Aleksandrisë në Egjipt, ku thuhet se është martirizuar Marku, një nga katër shkruarit e ungjillit. (Shih: E. L. Butcher, *The Story of the Church of Egypt, Volume 1, London, 1897, fq. 140.*)

207 Peshkopi i Aleksandrisë në vitet 313-328 pas Krishtit. Ai ra në konflikt me Arin, kur në një nga predikimet e tij shpalli unitetin e Trinisë. Ari e akuzoi për sabelianizëm (herezi, një formë më e zhvilluar e monarkianizmit, që mëson se Perëndia ishte një dhe manifestohet në funksione të ndryshme, si Ati në krijim, si Biri në shpengim dhe si Fryma e Shenjtë në shenjtërim) që në atë kohë ishte hedhur poshtë. Ndërsa Aleksandri i denoncoi si heretike mësimet e Arit dhe e përjashtoi atë nga kisha. Në Këshillin e Nikesë kundërshtoi fort doktrinën e arianëve, duke mbrojtur doktrinën e Trinisë. (<https://www.britannica.com/biography/Eusebius-of-Caesarea#ref234890>).

208 *greq. vjet. λόγος.*

209 “Dhe Fjala u bë mish dhe ndenji ndër ne dhe ne soditëm lavdinë e tij, si lavdia e të vetëmlindurit nga Ati, plot hir e të vërtetë.”

210 *greq. vjet. Νίκαια* [sot Iznik në Turqi], qytet i vjetër në Anadollin Veriperëndimor. Më vonë, në vitet 1204-1263, u bë dhe kryeqyteti i Perandorisë së Nikesë, themeluar nga aristokracia bizantine që braktisi Konstandinopojën, pas marrjes së saj nga perëndimorët dhe venecianët, gjatë Kryqëzatës së Katërt (1202-1204). (<https://www.britannica.com/event/First-Council-of-Nicaea-325>).

211 *greq. vjet. ὁμοούσιον.*

212 *lat. Hosius* (lindur rreth vitit 256, me shumë mundësi në Kordova, Spanjë, dhe vdekur po aty në vitet 357 ose 358) ishte peshkopi i Kordovës, në Spanjë, në vitet (295-357/358) dhe, në vitet 312-326, ishte këshilltar për çështjet e kishës në oborrin e perandorit Konstandin I. Ishte një nga mbrojtësit kryesorë të ortodoksisë në Perëndim, ndaj doktrinës së hershme të donatistëve, në kishën e Kartagenës, që vazhdoi nga shekulli i katërt, deri në shekullin e gjashtë. (Donatistët, të cilët u quajtën kështu për shkak të peshkopit të tyre me origjinë berbere Donatius Magnus, ishin pjesë e një komuniteti të krishterë në Afrikën romake [sot Tunizi dhe Algjeri], të cilët nuk e kishin mohuar besimin e tyre gjatë persekutimit të perandorit Dioklecian, dhe nuk i pranonin në kishë tradhtarët (që e kishin mohuar besimin), prandaj refuzuan të pranonin autoritetin dhe shërbesat e peshkopëve që e kishin mohuar më parë besimin.) Në vitin 324, ai u dërgua nga perandori si emisar në Lindje për të zgjidhur konfliktin arian. Gjatë kësaj kohe, thirri një sinod në Aleksandri dhe një në Antioki, ku u dënuan mësimet e Arit dhe të ndjekësve të tij. Nën ndikimin e Hosit, Konstandini I thirri Këshillin Ekumenik të Nikesë (325) dhe ishte po ai që futi në Besoren e Nikesë fjalën kyçe *homoousion* “i së njëjtës substancë”. Në vitin 342/342, kryesoi Këshillin e Sardikës, që u bojkotua nga peshkopët e Lindjes, për shkak se peshkopët e Perëndimit këmbëngulnin që në të të ishte i pranishëm edhe peshkopi

Athanas i Aleksandrisë, një nga kundërshtarët kryesorë të arianizmit. Farlati na thotë që në këtë këshill ka marrë pjesë dhe peshkopi i Amantias, Euliali. (*Illyrici Sacri, Tomus Septimus, Ecclesia Diocletana, Antibarenensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum Earum Suffraganeis, 1817, fq. 394*. Shih: *Danjel Farlati-Jakob Kolet, Illyricum Sacrum, VII/1, përth. dom Frano Illijaj, Arqipeshkëria Metropolitane Shkodër-Pult, 2019, fq. 483*). Zef Mirdita, thotë: “Në mesin e tyre kanë qenë dhe prelatët e Kishës së Ilirikumit, të cilët edhe u nënshkruan në aktet konciliare, si: Paregorius nga Dardania de Scupis, Gaudentius nga Naissusi dhe Machedonias nga Ulpiana, e të cilët njëzërit dënuan mësimin e Ariusit.” (*Zef Mirdita, Kroaci, Gjashtë shekujt e parë të krishtenizmit në trevat iliro-shqiptare, Krishterimi ndër shqiptarë, Simpozium ndërkombëtar, Tiranë, 16-19 Nëntor 1999, Botim i Konferencës Ipeshkvnore të Shqipërisë, Shkodër, 2000, fq. 45*, cit. “*Gentes Macedonum, Dardanorum, Triballorum, Bastarnorum*” FARLATI, *Illyr. Sacr.I. fq. 254-255; VIII, fq. 1*). Teodoreti, i cili ka vazhduar historinë e kishës pas Euzebit (v. 323-428) përmend mes të tjerëve edhe pjesëmarrjen e peshkopëve të Dardanisë, Panonisë, Epirit, si dhe përmend një letër që u është dërguar peshkopëve të Ilirisë nga disa peshkopë pjesëmarrës në këtë këshill. (*Theodoretus Cyrensis, Historia Ecclesiastica, Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, Ilirët dhe Iliria të autorët antikë, Tiranë, 1965, fq. 368-369*). Në vitet 353-356, Hosi kundërshtoi me forcë kërkesën e perandorit arian Konstanti II që Athanasi të dënohej nga peshkopët e Perëndimit. Për këtë shkroi dhe një letër ku e qortonte perandorin për ndërhyrje në çështjet e kishës. Në vitin 356, u thirr në Sirmium [Srem, Serbi] në punimet e atij që njihet si Këshilli i Tretë i Sirmiumit (nga viti 347-358 u mbajtën katër të tillë) dhe u arrestua. Pas një viti kërcënimesh dhe dhune, ai u detyrua të nënshkruante dokumentin arian të Sirmiumit, por e tërhoqi atë pak para se të vdiste. (<https://www.britannica.com/biography/Hosius-of-Cordoba>).

213 Ishte peshkop i një qyteti në Tebën e Sipërme në Egjipt, në fillim të shek. IV pas Krishtit. Në kohën e persekutimit të Dioklecianit dhe Maksimianit, ishte gjymtuar në këmbën e majtë, kishte humbur syrin e djathtë dhe ishte dënuar me punë të detyruar në minierë. (<http://catholicencyclopedia.newadvent.com/cathen/11457a.htm>) 214 greq. vjet. □ μοιουσος.

215 greq. vjet. □ μοιουσος.

216 angl. **Edward Gibbon** (1737-1794) historian racionalist anglez dhe studiues, i mirënjohur për veprën e tij *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* (*Historia e dobësimit dhe rënies së Perandorisë Romake*) (1776-1788), që tregon historinë e Perandorisë Romake nga shekulli II pas Krishtit, deri në rënien e Konstandinopojës, në vitin 1453. (<https://www.britannica.com/biography/Edward-Gibbon>).

217 angl. **William Hordern** (1920-2104), teolog i njohur kanadez, ish-president i Seminarit Teologjik Luteran në Saskatun, Kanada dhe autor i njohur librash. (<https://www.anglicanjournal.com/william-hordern-canadian-theologian/>).

218 “Hiri i Zotit Jezu Krisht, dashuria e Perëndisë dhe bashkësia e Frymës së Shenjtë qofshin me ju të gjithë. Amen.”

219 angl. **Leonard Hodgson** (1889-1969), prift anglikan, filozof, teolog dhe historian i kishës, *Regius Professor of Divinity* në Universitetin e Oksfordit, në vitet 1944-1958. Autor i një sërë librash të njohur, botuar në vitet 1925-1967. (<https://www.giffordlectures.org/lecturers/leonard-hodgson>).

220 gjer. **Karl Barth** (1886-1968), zviceran, i cilësuar si teologu më i madh protestant i shek.XX. Njihet për komentarin e bërë për *Letrën drejtuar Romakëve* dhe për veprën me

13 vëllime *Kirchliche Dogmatik* (Teologjia e doktrinëve të kishës). (<https://www.britannica.com/biography/Karl-Barth>).

221 **Këshilli i Konstandinopojës (381)**, i cili u thirr nga perandori Teodosi I. Këshilli u mbledh në Kishën e Shën Irenës, në Konstandinopojë. Ky këshill u mbledh për të arritur një marrëveshje të përgjithshme nëpërmjet një asambleje që përfaqësonte gjithë krishterimin, me qëllim që të gjitha kishat të pranonin vendimin e Këshillit të Nikësë. Ky këshill pohoi edhe njëherë Besoren e Nikësë dhe miratoi atë që sot njihet si Besorja Nikéo-Konstandinopojane. Ai shpalli përfundimisht doktrinën e Trinisë, të barazisë së Frymës së Shenjtë me Atin dhe Birin. Gjithashtu, në këtë këshill u vendos e drejta që peshkopi i Konstandinopojës (si Roma e Re) të jetë i dyti në rang midis gjithë peshkopëve, pas peshkopit të Romës.

222 Ishin nga krahina e Kapadokisë, (madje Vasili dhe Gregori i Nisës ishin vëllezër) në rajonin lindor-qendror të Anadollit, ku edhe shërbyen. Ata ishin mbështetës të fortë të vendimeve të Këshillit të Nikësë dhe luajtën gjithashtu një rol të rëndësishëm në Këshillin e Konstandinopojës, duke mbështetur doktrinën e Trinisë, të formuluar nga Gregori i Nisës.

223 *greq. vjet.* Γρηγόριος □ Ναζιανζηνός, **Gregori i Nazianzit** (i njohur edhe si **Gregor Teologu**) lindi rreth vitit 330 në Arianz, pranë Nazianzit në Kapadoki, në Turqinë e sotme dhe vdiq në Arianz. Është një nga etërit e kishës së shek. IV, i cili mbrojti doktrinën e Trinisë, dhe kjo e bëri një nga mbrojtësit më të mëdhenj të ortodoksisë nga doktrina ariane. Edhe i ati i tij quhej Gregori, dhe u bë i krishterë nga një sekt monoteist i quajtur *hypsistari*, nën ndikimin e së shoqes. Shpejt u zgjodh peshkop i qytetit të tij të lindjes, Nazianzit, (vendndodhja e të cilit sot nuk dihet) nga disa peshkopë që po shkonin në Këshillin e Nikësë (325). Gregori lindi disa vjet më vonë dhe u rrit në një familje të krishterë. Ai mori arsim klasik dhe fetar në Cezarë e më pas në Aleksandri e Athinë. Ishte mik i ngushtë i Vasilit të madh, peshkopit të Cezarësë. Kur u kthye në Kapadoki, u bashkua me një komunitet murgjish që e kishte ngritur Vasili në Anezi, në Pont. Në vitin 362 u bë prift, për të ndihmuar të atin. Punoi për 10 vjet në Nazianz, ku mbështeti Vasilin, peshkopin e Cezarësë, në betejat e tij me rivalët personalë dhe me arianët. Ai nuk mbajti kurrë një post peshkopi. Pas vdekjes së të atit, në vitin 374, kur në kishë u emërua peshkop i ri, Gregori u tërhoq në një manastir në Isauri, në Anadollin Jugqendror. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Gregory-of-Nazianzus>).

224 *greq. vjet.* Βασίλειος □ Μέγας, **Vasili i Madh** lindi në Cezarë të Kapadokisë, sot Kajzeri në Turqi, në vitin 329, dhe vdiq po në Cezarë, më 1 janar 379. Shumë shpejt pas vdekjes u shpall shenjt. Është një nga etërit e hershëm të Kishës që mbrojti ortodoksinë nga herezia ariane. Ishte peshkop i Cezarësë në vitet 370-379. Shkroi një sërë veprash për murgërinë, teologjinë dhe kanonin. U rrit në një familje që kishte qenë e krishterë që nga ditët e persekutimit të të krishterëve, në fillim të shek. IV. Studioi në Cezarë, Konstandinopojë dhe Athinë, ku u njoh edhe me Gregorin e Naziazit. Kur u kthye në shtëpi, filloi të bënte një jetë laike, por, nën ndikimin e së motrës besimtare, Makrina, murgeshë dhe kryetare e një kuvendi murgeshash, u bë asket, dhe bashkë me një grup shokësh themeluan një manastir në Anezi, Pont. Në një sinod në Konstandinopojë (360), ndihmoi peshkopët e Kapadokisë. Në vitin 362, u zgjodh presbiter. Ai e kundërshtoi fort arianizmin dhe u përpoq të bashkonte gjysmë-arianët me mbështetësit e vendimeve të Këshillit të Nikësë, nën formulën: tre persona në një substancë. Disa nga veprat e tij të

njohura janë: *Drejtuar të rinjve, Gjashtë ditë, Kundër Eunomit, Mbi Shpirtin e Shenjtë* etj. Mesha e *Shën Vasilit*, që mbahet sot në Kishën Ortodokse 10 herë në vit, më 1 janar, 5 të dielat e para të kreshmëve, Të Enjten e Madhe, Të Shtunën e Madhe, Natën e Krishtlindjeve dhe Natën e Epifanisë, i atribuohet atij, së paku pjesërisht. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Basil-the-Great>).

225 Mali në kufirin mes Sirisë dhe Libanit, në perëndim të Damaskut. Shënon kufirin verior të Palestinës. Është maja më e lartë në bregun lindor të Mesdheut, 2814 m. Duket lehtë nga çdo pikë e Palestinës, nëse hedh sytë drejt veriut. Rrëzë tij dalin burimet që ushqejnë lumin Jordan. Sot njihet me emrin *Jebel-esb-Sheikh*, që do të thotë “mali kryesor”. Përmendet disa herë në Bibël, me emrat: Hermon, Sion, Sirion, Senir dhe Baal-hermon. Shih: **Ligji i Përtërirë 3:8-9, 4:48; Jozueu 11:3, 11:17, 12:1, 13:11; Gjyqtarët 3:3; 1 Kronikave 5:23 dhe Psalmeve 89:12**. Studiuesit mendojnë se ky është mali ku ndodhi shpërfytyrimi i Jezusit (shih: **Mateu 17:1-13; Marku 9:2-13** dhe **Luka 9:28-36**), pavarësisht se nuk përmendet në atë ngjarje. Sipas Xhon Mek-Arturit, me shumë mundësi ky është mali Hermon, mali më i lartë pranë Cezarësë së Filipit, ku ndodhej Jezusi me dishepujt, siç na thotë Bibla, dhe para kësaj ngjarjeje është rrëfyer pohimi i Pjetrit (Shih: *La Sacra Bibbia con note e commenti di John MacArthur*, 2006, fq. 1457.) Te *Halley's Bible Handbook*, 1965, fq. 476, thuhet se mendohet që shpërfytyrimi ndodhi në malin Hermon, pak para nisjes së fundit të Jezusit nga Galileja, rreth katër muaj para vdekjes së Tij. Te *The NIV Study Bible, Zondervan Publishing House*, 1995, fq. 1555, thuhet se, megjithse mali Tabor mbahet si mali ku ka ndodhur shpërfytyrimi, largësia e tij nga Cezarëa e Filipit (afërsia e ngjarjeve) dhe lartësia e tij e bëjnë të vështirë që ky të jetë ai mal. Ka më shumë të ngjarë të jetë mali Hermon, i cili është më afër dhe më i lartë.

226 **Mateu 16:13-16**: “Por Jezusi, kur erdhi në krahinën e Cezarësë së Filipit, i pyeti dishepujt e vet: «Kush thonë njerëzit se jam unë, Biri i njeriut?» Dhe ata thanë: «Disa Gjon Pagëzori, të tjerë Elia, dhe të tjerë Jeremia, ose një nga profetët». Ai u tha atyre: «Po ju, kush thoni se jam unë?» Dhe Simon Pjetri duke u përgjigjur tha: «Ti je Krishti, Biri i Perëndisë të gjallë.» Shih edhe: **Marku 8:27-33, Luka 9:18-22, Gjoni 6:66-69**.

227 Sot, qyteti bregdetar tur. **Kadiköy**, në bregun lindor të Bosforit, përballë Stambollit, në Turqi. Ka qenë qytet i themeluar nga megarët, në shek VII para Krishtit. Ra në duart e romakëve, në vitin 133 para Krishtit. Në vitin 451, aty u mbajt Këshilli i Kalkedonisë ose Këshilli i Katërt Ekumenik i Kishës. U thirr nga perandori Marcian dhe në të morën pjesë 520 peshkopë ose përfaqësuesit e tyre.

Është këshilli më i madh dhe më i mirëdokumentuar nga të gjithë këshillat e herëshëm kishtarë. Këshilli miratoi që Besoren e Nikësë (325) dhe Besoren e Konstandinopojës (381), që sot njihen nën një emër, Besorja e Nikësë. Këshilli miratoi gjithashtu dy letra të Cirilit kundër Nestorit, i cili këmbëngulte në unitetin e personit hyjnor dhe njerëzor në Krishtin, si dhe tomosin (letren) e kryepeshkopit të Romës (që më vonë njihet si papë) Leoni I, i cili pohonte dy natyrat e ndara në Krishtin, duke hedhur poshtë doktrinën monofizite, e cila thoshte se Krishti ka vetëm një natyrë (mësimë që ishin dënuar më parë edhe në Këshillin e Efesit, 431). Këshilli nxori për këtë shkak edhe besoren e vet, që njihet si Besorja e Kalkedonisë. Përveç forcimit të kanoneve të këshillave më të hershëm dhe disa këshillave lokale, këshilli nxori dhe një sërë dekretesh që preknin murgjit dhe klerin, si dhe shpallën patriarkate Jerusalemin dhe Konstandinopojën. (<https://www.britannica.com/place/Chalcedon>).

228 *angl. Rev. Dr. John Seldon Whale* (1896-1997), historian dhe teolog britanik. Studioi histori në Universitetin e Oksfordit dhe më pas jepte aty lëndën “Histori e Kishës”. Gjatë jetës së tij, ka mbajtur një sërë postesh arsimore dhe fetare në Britani. Ka mbajtur leksione në një sërë universitetesh të njohur, si në Oksford, në Nju-Jork, Çikago, Columbia, Princeton etj. Ka mbajtur ligjërata fetare në shumë kisha në Britani dhe SHBA. Është autor i librit të njohur *Doktrina e krishterë* (1941). (<https://www.nytimes.com/1997/09/22/nyregion/jobn-s-whale-100-theologian-andcongregational-historian.html>).

229 **Kolosianëve 1:15**: “Ai është shëmbëllimi i Perëndisë të padukshëm, i parëlinduri i çdo krijese.”

230 **Gjoni 1:14**: “Dhe Fjala u bë mish dhe ndenji ndër ne dhe ne soditëm lavdinë e tij, si lavdia e të vetëmlindurit nga Ati, plot hir e të vërtetë.”

231 **Zbulesa 13:8**: “Dhe do ta adhurojnë të gjithë banorët e dheut, emrat e të cilëve nuk janë shkruar në librin e jetës së Qengjit, që është therur që nga krijimi i botës.”

232 Një sekt fetar asketësh të krishterë judenj, që u shfaqën në territorin e Palestinës, në shekujt e parë pas Krishtit. Emri i tyre vjen nga hebraishtja *ebyonim* ose *ebionim*, që do të thotë “i varfri”. Mendohet të jenë shfaqur për herë të parë pas shkatërrimit të Tempullit, aty nga viti 70 pas Krishtit. Përmenden për herë të parë nga Ireneu, në librin e tij *Kundër herezive* (rreth viti 180 pas Krishtit), më pas te Origjeni dhe Epifani i Konstancës. Ebionitët u vendosën në Transjordanë, për t’i shpëtuar persekutimit, dhe më pas në Siri, Azinë e Vogël dhe Egjipt. I gjejmë të përmenden edhe në shekullin e katërt. Ata besonin se Jezusi ishte mesia dhe “profeti” i vërtetë që përmendet te Ligji i Përtërirë 18:15. Nuk besonin lindjen e Jezusit nga e virgjëra, por besonin se ishte biri natyror i Jozefit dhe Marisë. Sipas tyre, Jezusi u bë Mesia, sepse iu bind Ligjit të judenjve. Ata vetë e ndiqnin Ligjin me besnikëri, megjithse kishin hequr prej tij ato që i quanin si të futura më vonë, dhe kishin shtuar mësimë të reja, si vegetarianizmin, varfërinë e shenjtë, pastrimin ritual me ujë dhe refuzimin e sakrificës së kafshëve. Thuhet se literatura ebionite i ngjante Ungjillit të Mateut, pa pjesën ku flitet për lindjen e Tij. (<https://www.britannica.com/topic/Ebionites>).

233 *angl. Charles Walter Stansby Williams* (1886-1945), poet, romancier, dramaturg, teolog dhe kritik letrar britanik. Ishte mik me shkrimtarin dhe teologun e njohur C.S.Lewis. (<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb9780198614128-e-36918>).

234 “Dhe Fjala u bë mish dhe ndenji ndër ne dhe ne soditëm lavdinë e tij, si lavdia e të vetëmlindurit nga Ati, plot hir e të vërtetë.”

235 *angl. David. F. Wright* (1937-2008) është historian dhe teolog anglez, që dha mësim lëndën e *Historisë së Kishës*, me fokus etërit e kishës dhe Reformacionin, në New College në Universitetin e Edinburgut. (<https://www.thegospel-coalition.org/blogs/justin-taylor/david-f-wright/>).

236 *greq. vjet. πατριάρχης* përbëhet nga dy pjesë: *πατριά* (familje) dhe *ρχης* (qeveris) dhe do të thotë “kryetari apo babai i familjes”. Titulli ka qenë përdorur më parë për disa nga udhëheqësit në Dhiatën e Vjetër, si Abrahami, Isaaku, Jakobi dhe 12 djemtë e tij. Siç thuhet dhe më sipër, në shek. IV pas Krishtit, ky titull iu dha peshkopëve që

administronin kishën në disa nga qytetet më të rëndësishëm. (<https://www.britannica.com/topic/patriarch-Eastern-Orthodoxy>).

237 *greq. vjet.* Νεστόριος (lindur nga prindër persë, në shek. IV, në Germanicia, Siria e Euftratit, sot qyteti Kahramanmarash në Turqi, dhe vdekur rreth vitit 451 në Panopolis, Egjipt) ishte një nga peshkopët e hershëm të Konstandinopojës. Studioi në Antioki, me shumë gjasë si nxënës i Teodorit të Mopsuestias. U bë murg në Manastirin e Shën Euprepit, dhe, pasi u zgjodh prift, fitoi emër si asket, si mbrojtës i ortodoksisë dhe si orator. Falë emrit të mirë që gëzonte, Nestori u zgjodh peshkop i Konstandinopojës nga perandori Teodosi II, në vitin 428. Me të marrë postin, ai nisi punën për të shkatërruar heretikët e çdo lloji, duke u treguar i butë vetëm me pelagianët. Kriza shpërtheu kur, më 22 nëntor 428, Nestori mori në mbrojtje Anastasin, kapelanin e shtëpisë së tij, i cili kishte shfaqur vërejtje në një predikim, kundrejt përdorimit të titullit *Theotokos* (*Hyjlindëse*) për Marinë. Në ditën e Krishtlindjeve, ai vetë mbajti një sërë fjalimesh, ku shpjegonte se Maria nuk ishte *Hyjlindëse*. Sipas tij, ky titull kompromentonte natyrën e plotë njerëzore të Krishtit. Shumë veta e panë këtë pikëpamje të Nestorit si mohim të natyrës hyjnore të Krishtit, duke e parë atë thjesht si njeri që ishte adoptuar si bir nga Perëndia. Kjo pikëpamje u kundërshtua nga peshkopi i Aleksandrisë, Cirili, i cili mendonte me të vërtetë se Nestori po minonte pastërtinë e besimit, si dhe unitetin Perëndi-njeri. (<https://www.britannica.com/biography/Nestorius>).

238 *greq. vjet.* Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας (lindur rreth vitit 350 në Antioki të Sirisë, dhe vdekur në vitin 428/429 në Mopsuestia, Cilici, në Turqinë e sotme) ishte teolog sirian, i konsideruar si interpretuesi më i madh i Biblës i kohës së tij dhe si kreu shpirtëror i Shkollës së interpretimit në Antioki. Bashkë me shokun e tij, Gjon Gojartin (Joan Gojartin), mësuan me sofistin dhe oratorin e njohur Libanin. Gjon Gojarti ndikoi që Teodori të bëhej asket, në vitin 369. Hyri në një manastir pranë Antiokisë, ku jetoi dhe studioi deri në vitin 378. Në vitin 392, u bë peshkop i Mopsuestias. Mori pjesë në debatet që përshinin kishën e kohës së tij dhe filloi të shkruante. Shkroi një sërë komentaresh për Lutjen e Zotit, Besoren e Nikëës dhe sakramentet. Shkroi gjithashtu edhe vepra për çështje teologjike dhe praktike, si për Shpirtin e Shenjtë, mishërimin, priftërinë, murgërinë, metodën e interpretimit etj. Ndryshe nga Shkolla e Aleksandrisë, që kishte në thelb interpretimin alegorik të Biblës, Teodori përdori metodat shkencore, kritike, filologjike dhe historike, që i paraprinë studimit modern. Nga ana teologjike, Teodori këmbënguli se në personin e Krishtit janë dy natyra: hyjnore dhe njerëzore. Duke e mbështetur kristologjinë e tij në analizën psikologjike të personalitetit, Teodori besonte se natyrat njerëzore dhe hyjnore kishin një lloj bashkimi si ai i trupit me shpirtin. (<https://www.britannica.com/biography/Theodore-of-Mopsuestia>).

239 *greq. vjet.* Θεοτόκος (lat. *Dei Genetrix*).

240 *greq. vjet.* Κύριλλος, **Cirili** ose **Qirili** i Aleksandrisë (lindur rreth vitit 375, dhe vdekur në vitin 444) ishte teolog i krishterë dhe peshkop i Aleksandrisë, gjatë periudhës së luftërave të ndërlukuara doktrinale të shek. V. Ai njihet së tepërmi për fushatën që ndërmori kundër Nestorit, peshkopit të Konstandinopojës, pikëpamjet e të cilit mbi Krishtin u cilësuan si heretike. Në vitin 412, u bë peshkop i Aleksandrisë, duke ndjekur në post të ungjin, Teofilin. Ra menjëherë në konflikt me administratën civile, për shkak të zellit të treguar në mbrojtjen e ortodoksisë. Ai mbylli kishat e novatianëve, sektit skizmatik që mohohte fuqinë e kishës. Në konfliktin e tij me Nestorin për natyrën e

Krishtit, Cirili theksoi unitetin e dy natyrave në një person, ndërsa Nestori theksoi dallimin e këtyre natyrave, ku dukej se ai e ndante Krishtin në dy persona që vepronin në harmoni. Cirili këmbëngulte në emërtimin e Marisë si *Hyjindëse*, për të përshkruar bashkimin e ngushtë të dy natyrave në mishërim. Debati midis tyre çoi në mbajtjen e Këshillit të Efesit (431). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Cyril-of-Alexandria>).

241 *lat. Caecestinus I* (lindur në Kampania dhe vdekur në Romë, më 27 korrik 432) ishte kryepeshkop (që më pas u quajt papë) në Romë, në vitet 422-432. Më 10 shtator 422, në kohën kur u thirr të pasonte Bonifacin I, ishte dhjak. U shqua për kundërshtimin e fuqishëm të nestorianizmit dhe të doktrinës së Pelagjit, e cila minimizonte rolin e hirit hyjnor në shpëtimin. Në vitin 429, ai dërgoi në Angli peshkopët francezë Zhermen të Okserit dhe Lupi të Truasë, për të luftuar pelagianizmin. Mbështeti peshkopin Ciril në Këshillin e Efesit (431). Miratoi vendimin e këshillit për të shkishëruar, shkarkuar dhe dëbuar Nestorin, i cili shkaktoi një skizmë që mbeti e pazgjidhur për më tepër se një shekull. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Celestine-I>).

242 Njihet si **Këshilli i Tretë Ekumenik**. Ky këshill u mbajt nën drejtëmin e Cirilit, patriarkut të Aleksandrisë, i caktuar nga patriarku i Romës, Celestini I, për të kundërshtuar dhe dënuar doktrinën e Nestorit, peshkopit të Konstandinopojës. Mirëpo, kur mbërritën peshkopët e Lindjes (që simpatizonin më tepër Nestorin) dhe mësuan se këshilli i thirrur nga perandori Teodosi II kishte filluar pa praninë e tyre, mbajtën një këshill kundërshtar, të kryesuar nga Gjoni i Antiokisë, dhe shkishëruan Memnonin, peshkopin e Efesit, bashkë me Cirilin. Kur patriarku Celestin shqiptoi shkishërimin e Nestorit dhe vulosi dëbimin e tij si peshkop i Konstandinopojës, perandori e braktisi pozicionin e tij neutral dhe u hodh në anën e Cirilit. Në këtë këshill, si reagim ndaj kundërshtarëve, u mor gjithashtu vendim që Kisha e Qipros të shpallej e pavaruar nga selia e Antiokisë. (<https://www.britannica.com/event/councilsof-Ephesus>). Në këtë këshill, morën pjesë Senecioni, peshkopi i Shkodrës (*Illyrici Sacri, Tomus Septimus, Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum Earum Suffraganeis, 1817, fq. 305*). Shih: Danjel Farlati-Jakob Kolet, *Illyricum Sacrum, VII/1, përktb. dom Frano Illijaj, Arqipeshkëria Metropolitane Shkodër-Pult, 2019, fq. 229-230*), Feliksi, peshkopi i Apolonisë (*Illyrici Sacri, fq. 396; Illyricum Sacrum, VII/1, fq. 488*). Po ashtu edhe peshkop Eukari i Durrësit të Epirit të Ri, i cili mbajti qëndrim kundër Nestorit e Gjonit të Antiokisë dhe pro Cirilit. “Eukari Ipeshkvi i Durrësit thá: Letren që Shëjti e i dáshtuni i Zotit Arqipeshkvi e ati i ynë Çirili ia shkroi Nestorit të përshpirtshëm tue shqyrtue me peshimin e drejtë e gjei se i pergjegjë fesë së spjeguese prej etënve tanë Shëjten të mbledhun dikur në Niké: prándej dhe unë këshu e mbajë dhe e besoj, dhe po në këtë mënyrë jam gadí në Zotin të jetoj e të des.” (*Illyrici Sacri, fq. 343; Illyricum Sacrum, VII/1, fq. 345*).

243 *greq. vjet. Θεοδοσιος Β', lat. Flavius Theodosius Junior Augustus* (lindur, më 10 prill 401, në Konstandinopojë, dhe vdekur, më 28 korrik 450) ishte perandor i Lindjes në vitet 408-450. Ishte i biri i perandorit të Lindjes, Arkadit, dhe u bë bashkëperandor me të në vitin 402. Me vdekjen e të atit, në vitin 408, u bë perandori i vetëm i Lindjes, me Antemin, prefektin e pretorianëve, si regjent. Në vitin 414, e motra, Pulkeria mori titullin *augusta* dhe mori regjencën. Ishte tip i butë, i shkolluar, por njeri që dominohej lehtë. Ai lejoi që qeveria e tij të drejtohej nga një sërë të afërmish dhe ministrash. Gjatë periudhës së tij, ai i mundi dy herë pushtuesit persë (422, 447), ndërsa dështoi në luftërat me vandalët në Afrikën e Veriut. Epoka e mbretërimit të tij u trazua edhe nga debatet për doktrinën heretike të Nestorit, të cilin ai vetë e kishte zgjedhur patriark të Konstandinopojës, në

vitin 428. Me emrin e Teodosit II lidhen tre projekte të rëndësishëm: ngritja e një muri të pathyeshëm rreth Konstandinopojës (413); ngritja e Universitetit të Konstandinopojës (425); dhe mbikëqyrja e përpilimit të Kodit të Teodosit (botuar në vitin 438), i cili kodifikoi ligjet pas vitit 312. Vdiq nga plagët e marra gjatë një aksidenti në gjueti. Vajza e tij Eudoksia (Evdhoskia) u martua me perandorin e Perëndimit Valentinian III. (<https://www.britannica.com/biography/Theodosius-II>).

244 *greq. vjet.* Ῥωάννης Ἀντοχείας (428-441) ishte mik i Nestorit dhe kishin qenë bashkë nxënës. Kur nisën debatet për fjalën *Hyjlindëse*, ai e paralajmëroi mikun e vet që të mos shkaktonte trazira, pasi ky emërtim ishte përdorur vazhdimisht nga etërit ortodoksë. Më vonë, mori anën e Nestorit, kundër “egjiptianit”, rivalit të tij të natyrshëm. U thirr nga perandori në Këshillin e Efesit. Mbërriti gjashtë ditë më vonë, bashkë me një numër të madh peshkopësh, dhe refuzoi të merrte pjesë në këshill. Ai mbajti aty një këshill tjetër, ku mbështeti Nestorin dhe dënoi Cirilin, dhe nuk e njohu Maksimianin, peshkopin e ri të Konstandinopojës. Kjo solli ndarje mes Antiokisë dhe Aleksandrisë e Romës. Më vonë, ai mbajti një këshill tjetër në Antioki, ku shkishëroi Cirilin dhe ndjekësit e tij. Perandori Teodosi II dërgoi Aristolën, një tribun, për të bërë paqe mes Antiokisë dhe Aleksandrisë. Gjonit iu mbush mendja të dërgonte në Aleksandri njërin nga peshkopët e tij, Palin e Emsës, me një deklaratë ortodokse besimi. Cirili e pranoi dhe, pas disa diskutimesh për gjëra të vogla, ata nënshkruan të dy një dokument të hartuar nga Cirili, ku dënohej Nestori. Kështu, Cirili i shkroi papës Siksti III (432-440) se paqja midis dy patriarkateve të Lindjes ishte arritur. Si rezultat, shumë peshkopë të Sirisë (themeluesit e Kishës Nestoriane të Sirisë) shpallën se Gjoni kishte rënë nga besimi dhe i shkëputën lidhjet me të. Megjithatë, ai mbajti një qëndrim të moderuar ndaj tyre. (<http://www.newadvent.org/cathen/08468a.htm>)

245 *angl.* **Williston Walker** (1860-1922), historian amerikan i kishës. Ka studiuar në Amerikë dhe në Gjermani (Lajpcig). Dha mësim në Seminarin Teologjik të Hartfordit dhe në Universitetin e Jellit (Yale). Ka shkruar një sërë librash për historinë e kishës dhe për Reformacionin. (<https://peoplepill.com/people/williston-walker/>).

246 Krahinë në jugperëndim të Indisë.

247 *çagatay* رومیت (**Temür**) që do të thotë *bekur*, ose edhe **Timurlëngu** [*Timur Sakati*] (lindur në vitin 1336 në Kesh, pranë Samarkandës, në Transoksani [sot Uzbekistan], dhe vdekur, më 19 shkurt 1405, në Otrar, pranë Çimkentit [sot Shimkent, Kazakistan]) ishte udhëheqësi i një grupi të vogël nomadësh, që me dredhi dhe me forcën e armëve mori tokat e Transoksanisë, në vitin 1360. Më pas, për tre dekada, pushtoi territoret që nga Mongolia e deri në Detin Mesdhe. Ishte i fundit i pushtuesve të fuqishëm të Azisë Qendrore që arriti suksese të tilla ushtarake. Skamja, gjakderdhja dhe shkretime i shkaktuar nga fushatat e tij, krijuan shumë legjenda. (<https://www.britannica.com/biography/Timur>).

248 *greq. vjet.* Εὐτοχῆς (lindur rreth vitit 375, dhe vdekur në vitin 454) ishte themeluesi i eutikianizmit, një formë ekstreme e herezisë monofizite, që theksonte mbizotërimin e natyrës hyjnore në Krishtin. Ai pasqyronte pikëpamjen monastike Lindore për Krishtin dhe iu kundërvu Shkollës së Antiokisë, e cila mbështeste doktrinën e Nestorit që fliste për dy natyra të Krishtit, qartësisht të dallueshme: hyjnore dhe njerëzore. Eutiku ishte arsimuar në Shkollën e Aleksandrisë, nën ndikimin e patriarkut Ciril. Në vitin 448, Eutiku u thirr nga patriarku Flavian, kundërshtar i monofizitëve, në Këshillin e

Konstandinopojës. Eutiku refuzoi ta diskutonte natyrën e Krishtit dhe deklaroi se ai mbartte besimin e etërve të Këshillit të Nikësë (325), i cili përqendrohej kryesisht në hyjninë dhe barazinë e Krishtit në Trini, sesa në natyrën e Tij. Ai i qëndroi besnik formulës së tij “dy natyra para dhe një natyrë pas mishërimit” që shprehte thelbin e doktrinës monofizite, e cila thoshte se në mishërim natyra njerëzore e Krishtit u hyjnzua dhe u përfshi në një esencë të vetme. Për Eutikun, natyra njerëzore e Krishtit ishte ndryshe nga ajo e njerëzve të tjerë. Flaviani njoftoi për këtë papën Leoni I, i cili lëshoi një tomos (dokument kishtar), më 13 qershor 449, ku dënonte Eutikun. Mirëpo Eutiku iu drejtua patriarkut Dioskor të Aleksandrisë, i cili e mori në mbrojtje dhe e bindi perandorin Teodos II të thërriste një këshill të përgjithshëm në Efes (449). Ky këshill, që më vonë u quajt “Këshilli bandit” dhe nuk u njoh asnjëherë as nga kisha në Perëndim, as nga kisha në Lindje, e rehabilitoi Eutikun dhe rrëzoi patriarkun Flavian e mbrojtësit e tjerë të doktrinës së dy natyrave të Krishtit. Në vitin 450, erdhi në fron perandori Marcian, i cili thirri Këshillin e Kalkedonisë (451). Ndër vendimet e këtij këshilli ishin edhe dëbimi i Eutikut dhe dënimi i herezisë së tij. Këshilli pohoi se Krishti kishte dy natyra të përsosura dhe të pandashme, por të dallueshme: një njerëzore dhe një hyjnore. Pas këtij këshilli, Eutiku u zhduk, por ndikimi i tij u rrit kur monofizitizmi u përhap në të gjithë Lindjen. (<https://www.britannica.com/biography/Eutyches>).

249 *greq. vjet.* Φλαβιανός (vdekur, më 11 gusht 449, në Hipepa, Lidi) ishte patriarku i Konstandinopojës, në vitet 446-449. Kundërshtoi doktrinën heretike monofizite dhe kryesoi Këshillin (apo Sinodin) e Konstandinopojës (448), i cili dënoi murgun Eutik, mbështetës i një forme ekstreme të monofizitizmit. Farlati na thotë se në këtë këshill mori pjesë edhe Pali, peshkopi i Apolonisë. (*Illyrici Sacri, Tomus Septimus, Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrhachiensis, et Sirmiensis, cum Earum Suffraganeis, 1817, fq.396; Danjel Farlati-Jakob Kolet, Illyricum Sacrum, VII/1, Arqipeshkëria Metropolitane Shkodër-Pult, 2019, fq. 488.*) U shkarkua si patriark nga “Këshilli bandit” i Efesit (449) dhe u rrah për vdekje tre ditë më vonë nga kundërshtarët e tij. Këshilli i Kalkedonisë (451) i dha të drejtë dhe e nderoi si martir të shenjtë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Flavian>).

250 *greq. vjet.* Δόσκορος (lindur në Aleksandri, Egjipt, dhe vdekur, më 4 shtator 454, në Gangra, Galati, Turqia e sotme) ishte patriark i Aleksandrisë. Ishte kryedhjakon në Aleksandri, kur pasoi Cirilin si patriark, në vitin 444. Përkrahu miafizitizmin (μία – e njëjta dhe një njësi dhe φύσις – natyrë) (që ndryshon nga monofizitizmi, μόνος – një, teke dhe φύσις – natyrë) e paraardhësit të tij, apo këndvështrimin kristologjik se të dyja natyrat e Krishtit, ajo njerëzore dhe ajo hyjnore, janë njësoj të pranishme në personin e tij, në një natyrë të vetme (të dyja natyrat janë të bashkuara pa ndarje, pa përzierje, pa ngatërim dhe pa ndryshim), nëpërmjet misterit të mishërimit. Në Këshillin e Konstandinopojës (448), që dënoi murgun Eutik dhe herezinë e tij, e cila theksonte natyrën hyjnore në kurriz të asaj hyjnore, mbajti anën e sinodit. Por, më vonë, ai e mbështeti Eutikun, dhe e bindi perandorin Teodosi II të thërriste atë që më vonë u quajt “Këshilli bandit” i Efesit (449), i cili riktheu Eutikun, dëboi patriarkun Flavian, dhe u përpoq të shkishëronte papën Leoni I, për dënimin që i kishte bërë Eutikut. Në Këshillin e Kalkedonisë (451), që dënoi monofizitizmin, Dioskori u shkarkua për masat e qarta jokanonike që kishte marrë në rolin e tij në “Këshillin bandit” të Efesit, dhe u dëbua në Gangra, Lidi. Megjithatë, nuk u dënua kurrë si heretik. Ai është nderuar në kishat Ortodokse Orientale si një mbrojtës i patundur i miafizitizmit, dhe tre prej tyre: Kisha Ortodokse Kopte e Aleksandrisë, Patriarkati Ortodoks Siriak i Antiokisë dhe gjithë Lindjes dhe Kisha Apostolike Armene,

e nderojnë atë si shenjt. (<https://www.britannica.com/biography/Dioscorus-patriarch-of-Alexandria>). Në Këshillin e Efesit morën pjesë dhe peshkopi Luka i Durrësit dhe peshkopi Anton i Lyknidës (Ohrit). “... Luka, e bashkë me të edhe Antoni Ipeshkvi i Lyknidit, të shtym prej frige e kercnimesh pránuen kthimin e Eutikut.” (fq. 346). Por në Këshillin e Kalkedonisë Luka i penduar kërkon të falur dhe pranon vendimet e keshillit, i cili dënon Dioskurin dhe mësimet e Eutikut. (*Illyria Sacra, Tomus Septimus, Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrachiensis, et Sirmiensis, cum Earum Suffraganeis*, 1817, fq. 343-345 ; *Danijel Farlati-Jakob Koleti, Illyricum Sacrum, VII/1, Arqipeshkëria Metropolitane Shkodër-Pult*, 2019, fq. 346-347.)

251 *lat. Leo I*, i quajtur ndryshe edhe Leoni i Madh (*Leo Magnus*), lindi në shek. IV, me gjasë në Toskanë, dhe vdiq në Romë, më 10 nëntor 461, ishte papë në vitet 440-461. Ishte pasardhës i Sikstit III. Gjatë pontifikatit të tij, ai pa shpërbërjen e Perandorisë Romake në Perëndim dhe formimin në Lindje të dallimeve të vogla teologjike, të cilat do ta ndanin krishterimin. Ishte i përkushtuar për të luftuar herezinë, të cilën e konsideronte si shkak të përçarjeve, dhe për të mbrojtur ortodoksinë e për të siguruar unitetin e kishës në Perëndim, nën supremacinë e Papatit. Pas përfundimit të Sinodit të Konstandinopojës (448), Leoni I i dërgoi patriarkut Flavian (449) tomosin e tij të famshëm, ku dënonte mësimet e Eutikut, si dhe paraqiti një doktrinë të saktë sistematike të Mishërimit të Krishtit dhe të bashkimit të të dyja natyrave të Tij. Këshilli i Kalkedonisë (451) e shpalli tomosin e Leonit I si të vërtetën përfundimtare. Ai e njohu atë si “zëri i Pjetrit”. Kështu, tomosi i Leonit I themeloi për kishën doktrinën që thotë se natyrat e Krishtit bashkekzistojnë dhe se Mishërimi i Tij tregon se si natyra njerëzore është rikthyer në një unitet të përsosur me qenien hyjnore apo absolute. Leoni I e përforcoi edhe më tej autoritetin e Papatit. Ai tha se pushteti papnor u dha nga Krishti vetëm për Pjetrin dhe se ai pushtet u transmetua nga Pjetri te pasuesit e tij. Leoni I luajti një rol të madh udhëheqës në Perëndim dhe fitoi shumë pushtet, pasi Perandoria Romake gjendej në vështirësi dhe perandorët ishin të dobët. Në kohën e tij ishte ai që u përball me guxim me fiset barbare dhe bindi hunët, një popull nomad që terrorizonte Italinë Veriore, për të mos sulmuar Romën (452), dhe vandalët, një popull gjerman, që të mos e plaçkitnin Romën, kur e pushtuan tre vjet më vonë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Leon-I>).

252 *lat. Marcianus* (lindur në vitin 396 në Traki, dhe vdekur në vitin 457 në Konstandinopojë) ishte perandori i Perandorisë së Lindjes, në vitet 450-457, sundimtari i fundit i dinastisë së Teodosit I (vdekur në vitin 395). Epoka e sundimit të tij, që u quajt më vonë “Epoka e Artë” e Perandorisë së Lindjes, dallonte nga dhuna që po shkatërronte Perandorinë e Perëndimit. E nisi karrierën si ushtar profesionist. Më pas arriti të fitonte një post të lartë pranë Asparit, komandantit të ushtrisë së Teodosit II. Me vdekjen e Teodosit (450), Aspari dhe motra e Teodosit, Pulkeria, e zgjodhën perandor. Si pjesë e marrëveshjes, Marciani u martua formalisht me Pulkerian, me qëllim që të ndiqte zyrtarisht linjën e dinastisë teodosiane. Ai u tregua administrator i aftë dhe, pas vdekjes, e la të mbushur mirë arkën e shtetit. Marciani refuzoi t’u paguante haraçin hunëve dhe u tregua i kujdesshëm në ndërmarrjet e shtrenjta ushtarake jashtë vendit. Nuk deshi dhe nuk u përfshi në luftë me vandalët, në Afrikën e Veriut, pavarësisht disa problemeve të vogla. Ngjarja më e njohur gjatë sundimit të tij ishte Këshilli i Kalkedonisë (451), i cili mbështeti doktrinën ortodokse të krishterë që Krishti kishte dy natyra, hyjnore dhe njerëzore, dhe kundërshtoi monofizitizmin, i cili pohonte se Krishti kishte një natyrë

hyjnore. Vajza e tij, Eufemia, u martua me Antemin, perandorin e Perëndimit (467-472). Marciani u pasua nga perandori Leoni I, Trakasi (*Leo Thrax Magnus*) (457-474).

253 Siç e kemi përmendur dhe më sipër, në Këshillin e Kalkedonisë, sipas Farlatit, mori pjesë edhe peshkopi Luka i Durrësit (*Illyrici Sacri, Tomus Septimus, fq. 343-345; Illyricum Sacrum, VII/1, fq. 347-348*), si dhe peshkopi Euzebe i Apolonisë (*Illyrici Sacri, Tomus Septimus, fq. 396; Illyricum Sacrum, VII/1, fq. 489*).

254 E quajtur edhe **Kisha Ortodokse Kopte**, është kisha kryesore e krishterë në Egjipt (me seli në Aleksandri). Përpara pushtimit arab, në shek VII, egjiptianët e quanin veten në gjuhën greke *aigyptios*, në arabisht *qibt*, të cilën perëndimorët e lexuan si *kopt*. Në shek. IV-V, në Egjipt, pati një konflikt teologjik midis koptëve dhe romakëve greqishtfolës apo melkitëve, në lidhje me doktrinën monofizite. Melkitët mbrojtën vendimet e Kalkedonisë, kurse koptët i kundërshtuan ato. Vonë, në shek XX, Kisha Kopte dhe kishat e tjera të njohura si Kishat Ortodokse Lindore, adoptuan një pozicion teologjik të quajtur miafizitizëm, të cilin e kemi sqaruar në shënimet më sipër, qëndrim që e kishte mbajtur edhe Cirili, patriarku i Aleksandrisë (375-444), i cili shpallte “një natyrë të mishëruar të Fjalës”. (<https://www.britannica.com/topic/Coptic-Orthodox-Church-of-Alexandria>).

255 **Patriarkati Ortodoks Siriak i Antiokisë dhe i gjithë Lindjes**, i njohur ndryshe edhe si *Kisha Ortodokse Siriake*, është një *Kishë Autoqefale Ortodokse Orientale Lindore*. Në shek. V-VI, një grup i madh të krishterësh në Siri i hodhi poshtë patriarkët e Antiokisë, të cilët kishin mbështetur vendimet e Këshillit të Kalkedonisë (451) në pohimin për dy natyrat e Krishtit dhe kishin refuzuar doktrinën monofizite, që thoshte se Krishti kishte vetëm një natyrë hyjnore. Edhe ata, ashtu si të krishterët koptë, etiopianë, armenë dhe indianë, përshtatën më vonë doktrinën që njihet si miafizitizëm. Për shkak të rolit ndihmës të Jakob Baradeut, peshkop i Edesës (vd. 578), në organizimin e komunitetit të tyre, ata janë quajtur historikisht *jakobitë*, edhe pse vetë nuk e pranojnë këtë, sepse si themelues të tyre njohin Apostullin Pjetër. Të krishterët siriakë janë quajtur edhe *siriakë*, pasi doktrian e tyre ishte shkruar në gjuhën siriake. Të krishterët ortodoksë siriakë njihen gjithashtu edhe si *rumë* (arab. *romakë*) nga arabët. (<https://www.britannica.com/topic/Syriac-Orthodox-Patriarchate-of-Antioch-and-All-the-East>).

256 *greq. vjet.* Ἀντώνιος lindi rreth vitit 251, në fshatin Koma, në rajonin El-Minja (*Al-Minya*), Heptanomis, në Egjiptin e Mesëm, në krahun e majtë të rrjedhës së Nilit, dhe vdiq në vitin 356, në *Deir Mari Antonios*, në malet e Detit të Kuq. Konsiderohet si babai i monasticizmit. Në Kishën Katolike njihet si *Shën Antoni i Madh*, ndërsa në Kishën Ortodokse si *Shën Andoni i Madh*. Dita e tij kremtohet më 17 janar. Ishte dishepull i Palit të Tebës dhe filloi të bënte jetën e murgut që në moshën 20-vjeçare. Pas 15 vjetësh u tërhoq në vetmi absolute në një mal pranë lumit Nil, të quajtur Pispir (sot *Dayr al-Maymin*), ku jetoi nga viti 285-305. Gjatë kësaj periudhe ai filloi luftën legjendare kundër Djallit, duke përballuar një seri tundimesh. Kur mbaroi persekutimi i krishterë, pas Edikut të Milanos (313), ai u zhvendos në një mal në shkretëtirën Lindore, midis Nilit dhe Detit të Kuq, ku sot gjendet manastiri *Dayr Mari Antonios*. Shkoi dy herë në Aleksandri, herën e fundit (rreth vitit 350), për të predikuar kundër arianizmit. Sipas Athanasit, peshkopit të Aleksandrisë, autor i librit “Jeta e Shën Antonit” (*greq. vjet.* Βίος καὶ Πολιτεία Πατρὸς Ἀντωνίου; *lat. Vita Antonii*) sulmi i Djallit ndaj Antonit ishte në formën e vizioneve joshëse ose të tmerrshme. Për shembull, njëherë Djalli iu shfaq nën maskën e një murgu që i sillte bukë gjatë kohës së agjërimit. Herë të tjera në formën e kafshëve të egra, grave apo

ushtarëve, e ndonjëherë duke rrahur shenjtëtorin dhe duke e lënë gati të vdekur. Figura dhe jeta e tij frymëzuan mjaft piktorë të shquar, si Jeronim Bosh, Matias Grynvald, Maks Ernest, Pol Sezan dhe Salvador Dali. Gystav Foberi shkroi romanin “Tundimi i Shën Antuanit” (1874). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Antony-of-Egypt>). Vdiq në moshën 105-vjeçare dhe kërkoi të varrosej në një vend të fshehtë. Eshtrat e tij gjetën dhe u çuan në Aleksandri, në vitin 561. Pas pushtimit të Egjiptit nga saraçenët, në vitin 635, u çuan në Konstandinopojë. Mendohet se perandori Vasili II, ia dhuroi eshtrat kontit francez Zhoslën, aty nga viti 980. Ato u vendosën në kishën benediktine “Tuma e Shën Didiesë”, e cila më vonë u bë Abacia e Shën Antonit, pranë Vienës (Francë). Në vitin 1491, eshtrat u çuan në Arl, në Kishën e Shën Julianit. Sot, kafka dhe një nga eshtrat e këmbës ruhen në Kishën e Shën Trofimit, në Arl, Francë. (<https://www.jobnsanidopoulos.com/2013/01/the-relics-of-saint-antony-great.html>). Rreth vitit 1100, u themelua pranë Grenoblës *Urdhri i Spitalorëve të Shën Antonit*, dhe ky institucion u bë qendër pelegrinazhi për personat që vuanin nga një sëmundje e shkaktuar nga një kërpudhë dhe që quhej ergotizëm ose Zjarri i Shën Antonit.

257 Shih: **Mateu 19:16-30, Marku 10:17-31, Luka 18:18-25**. “Dhe një nga krerët e pyeti, duke thënë: «Mësues i mirë, ç’duhet të bëj për të trashëguar jetën e përjetshme?». Dhe Jezusi i tha: «Përse më quan të mirë? Askush nuk është i mirë, përveç një të vetmi, domethënë Perëndisë. Ti i njeh urdhërimet: “Mos shkel kurorën, mos vrit, mos vidh, mos thuaj dëshmi të rreme, ndero atin tënd dhe nënën tënde”. Dhe ai tha: «Të gjitha këto i kam zbatuar që nga rinia ime». Si e dëgjoi, Jezusi i tha: «Të mungon ende një gjë: shit gjithë sa ke dhe shpërndajua të varfërve dhe do të kesh thesar në qiell; dhe eja e më ndiq». Por ai, kur i dëgjoi këto, u trishtua shumë, sepse ishte shumë i pasur.”

258 *greq. vjet.* Πομπή □ το □ ομ □ përfaqëson një nga shkrimet e etërve apostolikë. Autori, Herma, njihet vetëm përmes detajeve autobiografike të dhëna në libër. Kishte qenë skllav i krishterë. U lirua dhe u bë tregtar i pasur. Më pas e humbi pronën dhe u pendua për mëkatet që kishte bërë. Thuhet se ishte bashkëkohës i Klementit të Romës (vdekur rreth vitit 95). Por Kanoni muratorian, lista më e vjetër (rreth vitit 190) e shkrimeve të Dhiatës së Re, thotë se ai ishte vëlla i papës Piu I (vdekur në vitin 155), dhe provat që gjejmë në libër mbështesin këtë datën e mëvonshme. Bariu i Hermës përmban pesë vizione të përjetuara nga Herma dhe njihet për figurën e engjëllit të pendimit që iu shfaq atij në vizionin e pestë, i veshur si bari. Vepra përmban edhe 12 urdhërime morale e 10 shëmbëlltyra. Libri thekson se mëkati pas pagëzimit mund të falet vetëm një herë, dhe se po vjen një ditë pendimi, pas së cilës mëkatet nuk mund të falen. Vepra i mëshon më tepër moralit sesa teologjisë, dhe është tregues i një lloji të krishterimit hebre - që i përmbahet Ligjit të Moisiut - i dukshëm në Romën e shek. II. 259 *greq. vjet.* □ οημιτης.

260 **Luka 18:22.**

261 *greq. vjet.* Συμεών □ στυλιτης lindi rreth vitit 390, në Cilici, pranë Alepos, në Siri, dhe vdiq në Telanis (Dair Sem’an), Siri, në vitin 459. Njihet ndryshe dhe si Simeon Plaku. Ishte i biri i një bariu. Në fillim hyri në një komunitet murgish, por u përjashtua për shkak të jetës shumë të ashpër që bënte. Më pas u bë eremit. Fitoi nderim të madh me anë të mrekullive që bënte. Për t’u shpëtuar turmave të njerëzve që vinin për ta vizituar, ngriti një shtyllë rreth dy metra të lartë dhe filloi të jetonte aty, rreth vitit 420. Më pas e rriti lartësinë e saj në 15 metra dhe në majë kishte një platformë 1m², në të cilën jetonte. Jetoj aty për 37 vjet. Njerëzit i kërkonin këshilla shpirtërore, çlirim nga sëmundjet, ndërhyrje

për të shtypurit dhe ndriçim në lutje dhe doktrinë. Ktheu shumë njerëz në besim. Gjatë polemikave të shek. V për natyrën e Krishtit, ndikoi që perandori i Lindjes, Leoni I, të mbante anën e atyre që mbështesnin Besoren e Kalkedonisë. Pas vdekjes së tij, shtylla ku banonte u kthye në vend pelegrinazhi. Reputacioni që kishte i frymëzoi asketët, burra dhe gra, që të imitonin atë lloj jetese. Një mënyrë e tillë jetese ndër murgjit vazhdoi deri në shek. XIX në Rusi. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Simeon-Stylites>).

262 *greq. vjet.* Παχώμιος lindi rreth vitit 290 pas Krishtit, me gjasë në Egjiptin e Sipërm, dhe vdiq në vitin 346. Kishte qenë ushtar në kohortat e perandorit Konstandin, në Afrikën e Veriut, ku edhe kishte rënë në kontakt me krishterimin kopt. Rreth vitit 314, u largua nga ushtria dhe jetoi vetëm në shkretëtirë në Henoboskion (Χηνοβόσκιον – kullota e patate), një qendër e hershme e krishterimit në Egjipt, pranë Tebës, e cila frekuentohet shumë nga Etërit e Shkretëtirës në shek. III dhe ku u ndërtua një manastir në shek. IV pas Krishtit. Sot nuk ka mbetur asnjë gjë nga dorëshkrimet e Pakomit. Jeta dhe biografia e tij na jepen nga historiani i shek. V Palladi i Galatisë, në veprën e tij “Historia lauziake”, shkruar në vitet 419-420, me kërkesën e Lauzit, eunuk, shambellan në oborrin e perandorit Teodosi II, i njohur për koleksionin e tij të madh të artit dhe skulpturave, të cilit dhe iu kushtua ky libër, një nga më të hershmit libra të historisë së kishës.

263 *angl. Roland H. Bainton* (1894-1984) ka qenë për dyzet e dy vjet profesor i Historisë së Kishës në Universitetin e Jelit, autor, historian dhe pastor kongregacional. Në karrierën e tij të gjatë dhe të shquar akademike, dha leksione në SHBA dhe jashtë vendit, dhe shkroi mbi tridhjetë libra me ndikim në historinë e krishterë.

264 *lat. Damasus* (lindur rreth vitit 304 në Romë, dhe vdekur po në Romë në vitin 384) ishte peshkop i Romës në vitet 366-384. Në kohën e peshkopit Liber, ai kishte qenë dhjak, dhe e shoqëroi këtë të fundit, kur perandori Konstandin e dëboi nga Roma, për kundërshtim të arianizmit. Damasi është i pari që i referohet Romës si seli apostolike e themeluar nga Apostulli Pjetër. Jeronimi ishte miku i tij dhe sekretar e këshilltar i mjaft i afërt. Damasi e caktoi atë në vitin 382, që të rishikonte përkthimet e vjetra latine të Biblës, të cilat përdorehin në Kishën e Romës, punë nga e cila doli *editio vulgata* (botimi në gjuhën e zakonshme). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Damasus-I>). Në vitin 383, ai ripunoi përkthimin e ungjijve. Më pas, duke u mbështetur në *Septuagintën*, përktheu *Psalmet* dhe *Librin e Jobit*. I pakënaqur me *Septuagintën*, ai e përktheu të gjithë Dhiatën e Vjetër nga hebraishtja. Përkthimi i Jeronimit nuk u pranua menjëherë, por aty nga mesi i shek. VI filloi të përdorej Bibla e plotë me të gjithë librat bashkuar nën një kopertinë, e cila përmbante përkthimin e Dhiatës së Vjetër të Jeronimit, përveç *Psalmeve*, *Librit të Tobias*, *Librit të Xhuditës* (nga apokrifat) dhe ungjijve që ai kishte ripunuar. Në vitin 1546, Këshilli i Trentos shpalli se *Vulgata* është versioni i drejtë, autoritar, i Biblës në latinisht. Versioni i nxjerrë nga papa Klementi VIII, në vitin 1592, u bë teksti biblik autoritar në Kishën Katolike Romane. (<https://www.britannica.com/topic/Vulgate>).

265 *lat. Augusta Treverum, frë. Trèves*, qytet në Palatinatin e Rinit, në jugperëndim të Gjermanisë. Ekzistonte që në vitin 400 para Krishtit, si vend i shenjtë i fisit gjermanik të treverëve. Si qytet romak, u themelua nga perandori August, në vitin 15 para Krishtit. Në shek. II pas Krishtit, ishte qendra e krahinës së Belgjikës në Galinë romake. Në shek. III pas Krishtit, shërbeu si seli perandorake, dhe më vonë, me emrin Treveris, shërbeu si selia e perandorit përgjegjës për Galinë dhe Britaninë. Pas shek. IV,

u bë peshkopatë dhe qendra e krishterimit në veri të Alpeve, status që e mbajti edhe pas pushtimit të frankëve në shek.V. Në vitin 815 u bë kryepeshkopatë dhe kryepeshkopët ishin për një farë kohe edhe princa me pushtet mbi territorin. Në shek.XII kryepeshkopët e Trierit u bënë elektorë të Perandorisë së Shenjtë Romake. (<https://www.britannica.com/place/Trier-Germany>).

266 Qytet në Numidi, ku ka lindur edhe Aurel Augustini, apo Augustini i Hipos. Ke qenë qendër e kulturës berbere. Sot është qyteti *Souk Ahras* në Algjeri. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Augustine>).

267 *lat. Johannes Cassianus* (lindur në vitin 360 në Dobruja, Skithi, sot territor midis Rumanisë dhe Bullgarisë, dhe vdekur në Marsejë në vitin 435) ishte asket, murg, teolog dhe themeluesi e abati i parë i Abacisë së Shën Viktorit në Marsejë. Në fillimet u bë murg në Betlehem, dhe më vonë u vendos mes eremitëve dhe murgjve në Egjipt. Aty nga viti 399, shkoi në Konstandinopojë, ku u caktua dhjak nga Gjon Gojarti, patriarku i Konstandinopojës. Disa vjet pas rrëzimit të paligjshëm të Gjonit, ai shkoi në Romë për të mbrojtur çështjen e tij te Papa, dhe atje u dorëzua prift në vitin 405. Në vitin 415, themeloi një manastir në Marsejë dhe Abacinë e Shën Viktorit, në nderim të Shën Viktorit, martirit të vdekur rreth vitit 290, oficer në ushtrinë romake, i cili refuzoi publikisht të adhuronte Jupiuterin, dhe u dënua me prerje të kokës nga perandori Maksimian. Thuhet se manastiri u ngrit në vendin pranë një shpelle ku ndodheshin eshtrat e tij dhe të shokëve të tij, Longinit, Aleksandrit dhe Felicianit. Gjoni ndenji aty abat derisa vdiq. Më vonë ajo u bë abaci benediktine. Gjoni ka shkruar vepra me ndikim të madh për murgërinë në Perëndim, si: *Parimet e jetës murgërore dhe Shqyrtimi i etërve* (shkruar si dialogë të murgjve që njihen si etërit e shkretëtirës). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-John-Cassian>).

268 *lat. Benedictus Nursiae* (lindur rreth vitit 480 në Norçia, Itali, dhe vdekur rreth vitit 547 në Monte Kazino) është themeluesi i manastirit benediktin në Monte Kazino dhe babai i murgërisë perëndimore. Urdhri që themeloi u bë normë për jetën murgërore në të gjithë Europën. Benedikti jetoi në kohën kur kryeqyteti i Perandorisë Romake të shkatërruar u bë Roma e Papatit në mesjetë. Në rininë e Benediktit, Roma ruante ende gjurmët e sitemit të vjetër administrativ me Senat dhe konsuj. Në vitin 546, Roma u shkatërrua dhe u zbraz nga mbreti got Totila, dhe, kur dështoi përpjekja e perandorit Justinian I për ta ripushtuar, Papatit mbushi boshllëkun administrativ e pas kësaj u bë pushteti sovran i një sundimi të vogël italian, pothuajse i pavarur nga Perandoria e Lindjes. Ai shërbeu si lidhje mes murgërisë së Lindjes dhe epokës së re që po vinte. Kur ishte i ri, i tronditur nga shturja e Romës, shkoi të jetonte për 3 vjet në Enfide (sot Affile) dhe më pas në një shpellë pranë rrënojave të pallatit të Neronit në Subiako, 64 km në lindje të Romës, rrëzë kodrave të Abrucit. Kur u përhap fama e shenjtërisë së tij, ai mendoi se ishte gati të bëhej abat i njërit prej manastireve të zonës, por zelli i tij reformues mori si përgjigje një përpjekje për ta helmuar. U kthye përsëri në shpellë, por me këmbënguljen e dishepujve të tij themeloi 12 manastire, të gjithë me 12 murgj nën drejtimin e tij. Patricët dhe senatorët e Romës i ofruan bijtë e tyre që të bëheshin murgj nën drejtimin e tij, dhe prej tyre dolën dy dishepujt më të njohur të tij: Mauri dhe Placidi. Më vonë, i shqetësuar nga intrigat e një prifti fqinj, u largua bashkë me disa dishepuj për në jug, pranë Monte Kazinos, midis Romës dhe Napolit, një rajon ende pagan, ndërsa 12 manastirët mbetën.

269 *it. Norcia*.

270 136.7 km.

271 **Hanibali** (lindur në vitin 247 para Krishtit, dhe vdekur në vitet 183/181 në Libisa, Bitini [pranë qytetit Gebze, Turqi]) ishte gjeneral nga Kartagjena, një nga ushtarakët e mëdhenj të antikitetit, i cili komandonte forcat e Kartagenës kundër Romës në Luftën e Dytë Punike (218-201), dhe mbeti kundërshtar i saj deri sa vdiq. Të dhënat kryesore për jetën e tij na i japin historiani grek Polibi dhe historiani romak Tit Livi. (<https://www.britannica.com/biography/Hannibal-Carthaginian-general-247-183-BC>).

272 got. **Alareiks** (sundimtar i gjithçkaje), lat. **Alaricus** (lindur në Ishullin e Pishave në grykëderdhjen e Danubit [Rumani], rreth vitit 370, dhe vdekur në vitin 410 në Cosentia, Bruttium [sot Kozenca, Itali]) ishte udhëheqësi i vizigotëve (populli gjermanike) që nga viti 395, dhe komandanti i ushtrisë që plaçkiti Romën, në gusht të vitit 410, ngjarje që shënoi dhe rënien e Perandorisë Romake të Perëndimit. Më parë kishte shërbyer si komandant i trupave gote në ushtrinë romake. Me vdekjen e perandorit Teodos I (395), u largua nga ushtria dhe u zgjodh udhëheqësi i vizigotëve. Me pretekstin se popullsia së tij nuk i ishin dhënë ndihmat e kërkuara, Alariku marshoi drejt Konstandinopojës, por u ndal nga forcat romake dhe u drejtua për në Greqi, ku plaçkiti Pireun (portin e Athinës), shkatërroi Korintin, Megarën, Argosin dhe Spartën. Perandori Arkad, për ta qetësuar, e bëri *magister militum* (komandanti më i lartë ushtarak) për Ilirinë, grada më e lartë ushtarake që nga koha e perandorit Konstandin. Poeti romak Klaudian (lindur në dhjetëvjeçarin e fundit të shek. IV pas Krishtit), në një nga poemat e tij thotë: *Dhe tani kush marrëveshjet shkel, / pasurohet, kush atyre u përmbahet në skamje jeton; Ai që shkretoi / kerabinën e Ahesë dhe pastaj, pa u dënuar, Epirin shkatërroi, / sundon tani Ilirikun.* Dhe pastaj: *[fjalët e Alarikut] Kurse tani që pushteti i Ilirikut më është dhënë / dhe ata komandant të tyre ushtarak më bënë, aq shumë heshta, aq shumë shpata, / aq shumë përkrenare me djersën e thrakëve pregatita / dhe detyrova të japin për nevojat e mijë taksën në bekur / qytete romake me urdbër ligjor. / Kështu fati më buzëqeshi, kurse ata, të cilët gjatë shumë viteve / i shkretova, më janë dhënë për të më shërbyer....* (Shih: Claudii Claudiani, *Carmina*, *Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, Ilirët dhe Iliria të autorët antikë, Tiranë, 1965. fq. 359-360*). Në vitin 401, Alariku u dynd në Itali, por u mund nga gjenerali Flav Stiliko dhe, në vitin 402, u dëbua nga gadishulli. Ai u mund edhe në përpjekjen e dytë, por, megjithatë, e detyroi Senatin romak të paguante një shumë për vizigotët. Në vitin 408 erdhi në pushtet një parti që ishte kundër barbarëve, e cila i nxiti trupat romake që të masakronin familjet e barbarëve që merrnin pjesë në ushtrinë romake. Kjo bëri që shumë prej tyre t'i bashkoheshin Alarikut, i cili u fuqizua shumë. Alariku kërkoi paqe, por perandori Honor i refuzoi kërkesat e tij për tokë dhe furnizime. Atëherë ai rrethoi Romën dhe Honor i pranoi të ulej në negociata. Senati i dha një tjetër ndihmë në furnizime. Honor nuk u pajtua kurrë me kërkesat e Alarikut dhe ky i fundit rrethoi përsëri Romën në vitin 409, duke shpallur Atalusin si perandor. Në vitin 410, Alariku e rrethoi përsëri Romën, duke rrëzuar Atalusin, dhe qyteti që kishte 800 vjet që nuk pushtohej, hapi dyert për trupat e tij, të cilat e plaçkitën atë për tri ditë. U sollën mirë me banorët dhe dogjën vetëm pak ndërtesa. Alariku vdiq po atë vit, ndërsa trupat e tij po marshonin drejt veriut. (<https://www.britannica.com/biography/Alaric>).

273 Ja çfarë shkruan Jeronimi për dyndjet e popujve: “Më rënqethet shtati kur mendoj të tregoj për shkatërrimet në kohën tonë. Në vazhdim të njëzet vjetëve, bile edhe më tepër, gjaku romak derdhet për çdo ditë ndërmjet Konstandinopolit dhe Alpeve Jule: goti, sarmati, kuadi, alani, huni, vandalët dhe markomanët shkretojnë, plaçkisnin dhe grabisin Skythinë, Thrakinë, Maqedoninë, Dardaninë, Dakinë, Thesalinë, Ahenë, Epirin,

Dalmatinë dhe gjithë Panoninë. Sa matrone [gra fisnike], sa virgjëresha kushtuar zotit, sa njerëz të lirë dhe fisnikë u dhunuan në këto lufta! U morën robër peshkopë, u vranë presbyter dhe shërbyes të tjerë të ndryshëm të kishës. U shkatërruan kishat. Pranë altarëve të Krishtit u vendosën si në grazhd, kuajt. Kockat e martirëve u nxorën nga varret. *Kudo zi, kudo ofshe dhe bija e madhe e vdekjes...* (t.XXII, 344-345, col.600) [*crudelis ubique Luctus, ubique pavor et plurima mortis imago: Aeneid Book II, vv.369 Vergil's Aeneid, Books I-VI, Revised Edition 1964, Bolchazy-Carducci Publishers Inc. 2005, fq. 109*]... (Letra 60, drejtuar Heliodorit, paragrafi 16. *Nicene and Post-Nicene Fathers, Second Series, Vol. 6. Edited by Philip Schaff and Henry Wace. Buffalo, NY: Christian Literature Publishing Co., 1893, fq. 128; Eusebius Hieronymus, 1. Epistolae, Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, Ilirët dhe Iliria të autorët antikë, Tiranë, 1965, fq. 354.*)

274 *lat. Aurelius Augustinus* (lindur në vitin 354 në Tagaste, Numindi [sot Souk Ahras, në Algjeri] dhe vdekur në vitin vitin 430 në Hippo Regius [sot Annaba, në Algjeri]) ishte peshkop i Hipos, në vitet 396-430, një nga Etërit Latinë të Kishës dhe ndoshta mendimtari i krishterë më i rëndësishëm pas Palit. Përshtatja që ai i bëri mendimit klasik (kryesisht traditës platonike) me mësimet e krishtera, krijoi një sistem teologjik shumë të fuqishëm dhe me ndikim shumë të madh. Veprat e tij më të rëndësishme, si *Rrëfimet* (rreth vitit 400) dhe *Qyteti i Perëndisë* (413-426) krijuan modelin e ekzgegjës biblike dhe hodhën themelet e mendimit të krishterë në mesjetë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Augustine>).

275 *pers. پیام, greq. vjet. Μάγνης*, lindi në Babiloninë Jugore (Irakun e sotëm). Kur ishte 24 vjeç, mori një “shpallje hyjnore” që të shfaqej hapur dhe të shpallte doktrinën e tij. Mani e shihte veten si pasardhësin e fundit në një linjë të gjatë profetësh, duke filluar me Adamin, Budën, Zoroastrën dhe Jezusin. Ai e konsideronte veten si bartës i një mesazhi universal, të destinuar për të zëvendësuar të gjitha fetë e tjera. Kështu, filloi një fe e re. U bë i njohur si “Apostulli i Dritës” dhe “Ndriçuesi” më i lartë. Që nga ajo kohë, Mani predikoi në gjithë Perandorinë Perse. Në fillim u lejua, por më pas u kundërshtua nga mbreti dhe u dënua e u burgos. Pas 26 ditë sprovash, të cilat ndjekësit e tij i quajin “Vuajtjet e Ndriçuesit” ose “kryqëzimi i Manit”, ai u dërgoi dhe një mesazh të fundit atyre dhe vdiq. Kisha manikeane pati në fillim një aktivitet të fuqishëm misionar, në përpjekje për të kthyer botën në besimin e tyre. Mani nxiti përkthimin e shkrimeve të tij në gjuhë të tjera dhe organizoi një program të gjerë misionesh. Manikeizmi u përhap shpejt në Egjipt, Afrikën e Veriut, ku në fillim e përqafoi dhe Augustini, dhe mbërriti në Romë, në fillim të shek. IV. Më pas u përhap edhe në Galinë e Jugut dhe në Spanjë. I goditur fort nga kisha në Perëndim dhe nga shteti, u zhdruk nga kjo pjesë në fund të shek.V, dhe nga Lindja, në fillim të shek.VI. (<https://www.britannica.com/biography/Mani-Iranianreligious-leader>).

276 U paraqiti atyre një shëmbëlltë të tjetër, duke thënë: «Mbretëria e qiejve i ngjan një njeriu që mbolli farë të mirë në arën e vet. Por, ndërsa njerëzit po flinin, erdhi armiku i tij dhe mbolli egjër nëpër grurë dhe iku. Por kur gruri u rrit dhe jepte fryt, atëherë u shfaq edhe egjra. Dhe shërbëtorët e zotërisë së shtëpisë iu afruan atij dhe i thanë: “Zot, a nuk mbolli farë të mirë në arën tënde? Vallë nga doli egjra?” Por ai u tha atyre: “Ndonjë njeri armik e ka bërë këtë”. Atëherë shërbëtorët i thanë: “A do ti të shkojmë e ta mbledhim?” Po ai tha: “Jo, se mos duke mbledhur egjërën, njëkohësisht shkulni edhe grurin. I lini të rriten bashkë deri në të korra. Dhe në kohën e korres do t’u them korrsëve: Mbledhni më parë egjërën dhe lidheni në duaj për ta djegur; por grurin mbledhni në hambarin tim”».

277 Atëherë Jezusi i tha: «Një njeri bëri një darkë të madhe dhe ftoi shumë veta; dhe, në kohën e darkës, dërgoi shërbëtorin e vet t'u thotë të ftuarve: "Ejani, sepse gjithçka tashmë është gati". Dhe të gjithë, njëzëri, filluan të kërkojnë ndjesë. I pari i tha: "Bleva një arë dhe më duhet të shkoj ta shoh; të lutem, të më falësh". Dhe një tjetër tha: "Bleva pesë pendë që dhe po shkoj t'i provoj; të lutem, të më falësh". Dhe një tjetër tha: "Mora grua e prandaj nuk mund të vij". Kështu ai shërbëtor erdhi dhe ia dëftoi këto të zotit. Atëherë i zoti i shtëpisë, i zemëruar, i tha shërbëtorit të vet: "Shpejt, shko nëpër sheshet dhe nëpër rrugicat e qytetit e sill këtu të varfrit, sakatët, të çalët dhe të verbrit". Pastaj shërbëtori i tha: "Zot, u bë ashtu siç urdhërove ti, por ka vend edhe më". Atëherë zoti i tha shërbëtorit: "Dil nëpër udhë dhe përgjatë gardheve dhe **detyroji të hyjnë** që të më mbushet shtëpia. Sepse unë po ju them se asnjë nga ata njerëz që ishin të ftuar, nuk do ta shijojë darkën time». Atëherë zoti i tha shërbëtorit: "Dil nëpër udhë dhe përgjatë gardheve dhe detyroji të hyjnë që të më mbushet shtëpia." (**Luka 14:16-24**)

278 *lat. mesjet. inquisitio*, që do të thotë *mbledh fakte, kërkoj, pyes, këqyr, hetoj*, praktikë ligjore që më pas u bë institucion. U themelua nga Papati për të luftuar herezitë dhe u përdor ndonjëherë edhe nga qeveritë laike. Vjen nga folja latine *inquiri*, që do të thotë *hetoj, pyes*. Me këtë emërtim u njohën komisionet që u ngritën në shek.XIII dhe më pas në shek.XV dhe XIX. Historia nis në vitin 1184, kur papa Luci III u kërkoj peshkopëve të bënin një hetim gjyqësor për herezi në dioqezat e tyre, masë që u ripohua në Këshillin e Katërt Lateran, në vitin 1215. Në vitin 1227, papa Gregori IX caktoi të parët gjyqtarë delegatë si inkuizitorë për mëkatën e herezive, shumë prej të cilëve, megjithëse jo të gjithë, ishin fetër dominikanë dhe françeskanë. Në vitin 1248 ose 1249, u shkrua libri i parë i praktikës inkuizitive, ku u miratuan procedura të përbashkëta. Në vitin 1252, papa Inocenti IV lejoi që heretikët kokëfortë të torturoheshin nga laikët. Kur fillonin hetimet në një krahinë, zakonisht inkuizitori shpallte një periudhë hiri, gjatë së cilës, atyre që rrëfenin vullnetarisht përfshirjen e tyre në herezi, u jepeshin dënime të lehta. Mosparaqitja në gjyqin e inkuizicionit presupozonte fajësi. Të vetmit njerëz që merrnin pjesë në gjyq ishte një noter, i cili mbante shënim procedurat, dhe dëshmitarët. Avokatët kishin frikë të mbronin të akuzuarin, sepse mund të akuzoheshin edhe ata për herezi. I akuzuari mund t'i apelonte Papës, para se të nisnin procedurat, por kjo kishte kosto të madhe.

Pasi konsultoj me njerëzit e ligjit, inkuizitori shpallte vendimin në një *sermo generalis*, ceremoni e shpalljes së vendimit. Ata që e pranonin fajin dhe tërhiqeshin, fillonin pendimin, i cili përmbante dënime, si pelegrinazhe pendimi, vendosja e kryqeve të verdhë në veshje dhe burgim. Kishte dy lloje burgjesh që aministroheshin nga laikë: burgje të hapur (*murus largus*), të cilët përbëheshin nga qeli të ndërtuara rreth një oborri dhe të burgosurit gëzonin një liri të konsiderueshme, dhe burgje të mbyllur (*murus strictus*), burgje të sigurisë së lartë, ku të burgosurit mbaheshin në izolim dhe të lidhur me zinxhirë. Ata që e pranonin akuzën, por nuk hiqnin dorë prej saj, digjeshin në turrën e druve. Zakonisht nuk kishte shumë raste të tilla, pasi qëllimi i inkuizitorëve ishte pajtimi i heretikëve me kishën. Megjithatë, në raste të rralla, kishte edhe ekzekutime të mëdha publike, siç ndodhi në Verona, në vitin 1278, kur u dogjën rreth 200 katarë, anëtarë të një sekti dualist të cilësuar heretik, që pati shumë ndikim në Francën Jugore.

279 *lat. Pelagius* (ka lindur rreth vitit 354, me shumë mundësi në Britani, dhe mendohet se ka vdekur pas vitit 418 në Palestinë) ishte murg dhe teolog, themelues i pelagjianizmit, një sistem teologjik që theksonte rolin parësor të përpjekjeve njerëzore në shpëtim. Erdhi në Romë rreth vitit 380. Megjithëse nuk ishte prift, u bë udhëheqësi

shpirtëror i shumë klerikëve dhe laikëve. Asketizmi i rreptë që ndoqi ai dhe pasuesit e tij shërbeu si qortim për shumë të krishterë të plogësht në Romë. Standardet morale të tyre e shqetësonin shumë Pelagjin. Ai e kundërshtoi doktrinën e hirit, të formuluar nga Augustini, si të rrezikshme për moralin, dhe fitoi shumë ndjekës në Romë. Bashkëpunëtori i tij më i afërt u bë një jurist me emrin Celest. Pas rënies së Romës në duart e vizigotëve, në vitin 410, ai dhe Celesti shkuan në Afrikën e Veriut, ku doktrina e tyre u kundërshtua ashpër nga Augustini, i cili botoi një sërë letrash akuzuese për doktrinën e tyre, veçanërisht për këmbënguljen e Pelagjit për natyrën e mirë morale në thelb të njeriut dhe për përgjegjësinë e njeriut për të zgjedhur me vullnet të lirë asketizmin e krishterë për përparimin e tij shpirtëror. Aty nga viti 412, Pelagji u nis për në Palestinë. Në Sinodin e Jerusalemit (415) u akuzua për herezi, por ia doli ta nxirrte veten të pastër dhe të shpëtonte nga censura. Si përgjigje ndaj sulmeve të Augustinit dhe Jeronimit, shkroi, në vitin 416, *De libero arbitrio (Mbi vullnetin e lirë)*, gjë që solli si pasojë dënimin e mësimave të tij në dy këshillat e mbajtur në Afrikë. Në vitin 417, papa Inoçenti I e miratoi dënimin dhe shkishërimin për Pelagjin dhe Celestin. Pasardhësi i Inoçentit, papa Zosimi, në fillim e shpalli të pafajshëm, bazuar në “Deklaratën e Shkurtër të Besimit” (*Libellus fidei*) që kishte shkruar Pelagji, por ai u dënua në Këshillin e Kartagenës, në vitin 418. Pas këtij viti nuk dihet më gjë për të. ([https:// www.britannica.com/biography/ Pelagius-Christian-theologian](https://www.britannica.com/biography/Pelagius-Christian-theologian)).

280 *lat. Flavius Honorius* (lindur, më 9 shtator 384, dhe vdekur, më 15 gusht 423) ishte perandori romak në Perëndim, në vitet 393-423, një periudhë ku pjesa më e madhe e Perandorisë së Perëndimit u pushtua nga fiset barbare dhe Roma u plaçkit nga vizigotët. Ishte djali më i vogël i perandorit Teodos I dhe vëllai i Arkadit, perandorit të Lindjes. U bë perandor në moshën 10-vjeçare, me vdekjen e të atit. Ishte një nga perandorët më dobët romakë. Pas vdekjes së tij erdhi në pushtet Valentiniani III, djali i Konstantit, komandantit të ushtrisë. ([https://www.britannica.com/biography/ Honorius-Roman-emperor](https://www.britannica.com/biography/Honorius-Roman-emperor)).

281 *lat. Vincentius*, (lindur me shumë mundësi në Tulë, Belgjikë [sot në Francë], dhe vdekur rreth vitit 450, me origjinë galo-romake) ishte kryeteologu i Abacisë së Lerënit, e cila ndodhej në Ishulljt e Lerënit (saktësisht në ishullin e Shën Honorit) në Mesdhe, pranë Kanës, në Francë. Është i njohur veçanërisht për traktatin e tij për herezitë *Commonitoria (Memorandum)* botuar me pseudonimin **Peregrini (I huaj)**, shkruar rreth tre vjet pas Këshillit të Efesit (431). Ai mbrojti termin *Theotokos (Hyjlindëse)* për Marinë, që e kundërshtonte Nestorin, i cili u dënua nga Këshilli i Efesit. Mendohet se ka qenë vëllai i Lupit të Truasë. Përpara se të hynte murg në Abacinë e Lerënit, rreth vitit 425, mendohet se ka qenë ushtar. Më vonë u dorëzua prift, dhe e kaloi gjithë jetën aty si murg, ku fitoi emër të mirë në mësimin e shkrimit dhe në dogmë. Ai i kundërshtoi mësimet e Augustinit si të rrezikshme dhe në kundërshtim me traditën. Madje, edhe traktatin e tij studiuesit e shohin si një sulm të tërthortë ndaj Augustinit, për të cilin aludohet, megjithëse nuk përmendet. Ata e cilësojnë Vinsentin si gjysmëpelagian, një term që doli në shek.XVII për të përshkruar doktrinën e një lëvizjeje antiaugustiniane, e cila lulëzoi në vitet 429-529, në Francën Jugore. Ishte një doktrinë që pozicionohej midis pelagianizmit dhe mësimave të Augustinit. Ndryshe nga pelagianët, të cilët mihonin mëkatin fillestar dhe besonin në vullnetin e përsosur të lirë të njeriut, gjysmëpelagianët besonin në universalitetin e mëkatit fillestar si një forcë korruptive (prishjeje) në njeriun, por besonin edhe se kjo forcë korruptive nuk mund të kapërcehej pa hirin e Perëndisë. Ata

këmbëngulnin gjithashtu për nevojën e pagëzimit, madje edhe për foshnjat. Por, në kundërshtim me Augustinin, ata mësonin se korrupsioni i lindur (natyra e prishur) i njeriut nuk ishte aq i madh, sa që iniciativa ndaj angazhimit të krishterë të ishte përtej fuqive të vullnetit të natyrshëm të njeriut. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Vincent-of-Lerins>).

282 **Atila**, i cilësuar si *Flagellum Dei* “Kamxhiku i Perëndisë” (vdekur në vitin 453), ishte mbreti i hunëve në vitet 434-453 (mbretëroi bashkë me të vëllanë më të madh, Bleda, deri në vitin 445). Atila ishte një nga sundimtarët më të mëdhenj të fiseve barbare që sulmuan Perandorinë Romake dhe pushtuan krahinat e Ballkanit Jugor dhe Greqinë, Italinë dhe Galinë. Mbretëria që kishte trashëguar bashkë me të vëllanë, shtrihej nga Alpet dhe Deti Baltik në perëndim, deri afër Detit Kaspik në lindje. Shfaqet për herë të parë aty nga viti 434, kur negocion bashkë me të vëllanë një marrëveshje paqes me Perandorinë Romake të Lindjes, në qytetin Margus [sot Pozharevac në Sebi], ku Perandoria Romake e Lindjes duhej t’u paguante hunëve 300 kg ar në vit. Romakët nuk e mbajtën fjalën dhe, në vitin 441, hunët sulmuan kufirin e Danubit. Ata pushtuan një numër qytetesh të rëndësishëm, mes të cilëve edhe *Singidunum* [Beogradin]. Viti 442 ishte armëpushim dhe Atila i rifilloi sulmet një vit më vonë, kur mori qytetet *Naissus* [Nish, Serbi], *Sedica* [Sofje], *Filipopolis* [Plovdiv, Bullgari] dhe doli në det pranë Konstandinopojës, në veri dhe në jug. Duke e parë që e kishte të pamundur të merrte Konstandinopojën, Atila shkatërroi forcat perandorake që ishin tërhequr në Galipoli. Në traktatin e ri të paqes, ai kërkoi t’i paguheshin detyrimet e papaguara, që llogariteshin 2700 kg ar, si dhe një tribut vjetor prej 950 kg ar në vit. Në vitin 445, Atila vrau vëllanë dhe sundoi mbi hunët si autokrat. Në vitin 447, ai ndërmoi sulmin e dytë të madh ndaj Perandorisë Romake të Lindjes, ku shkretoi krahinat në Ballkan dhe u drejtua për në Greqi, ku u ndal vetëm në Termopile. Këta tre vjet të dyndjeve të hunëve janë të mbushur me negociata mes Atilës dhe të dërguarve të perandorit Teodosi II. Marrëveshja e paqes këtë herë ishte edhe më e rëndë. Në vitin 451, Atila u drejtua për në Gali, megjithëse thuhet se kishte marrëdhënie të mira me gjeneralin Eti, që ishte sundimtari i vërtetë i Perandorisë Romake të Perëndimit në atë kohë (perandor ishte Valentiniani III). Thuhet se Atila kishte si objektiv që të merrte mbretërinë e vizigotëve me qendër Tuluzën. Një vit më parë ishte martuar me Honorën, motrën e perandorit, dhe kishte kërkuar si prikë gjysmën e perandorisë. Fushata e tij në Gali është e mbështjellë me shumë legjenda. Atila gati e mori qytetin Aurelianum [Orlean], kur mbërritën ushtritë e Etit dhe të Teodorikut, mbretit të vizigotëve. Përballja vendimtare mes tyre u bë në Betejën e Fushave të Kaltalonjës, sipas disa studiuesve, dhe në Betejën e Maurikës, sipas disa të tjerëve (vende që nuk janë identifikuar edhe sot). Pas një luftimi të rreptë, ku u vra mbreti i vizigotëve, Atila u tërhoq dhe u kthye në Gali. Kjo ishte e para dhe e vetmja disfatë e tij. Në vitin 452, hunët u dyndën në Itali dhe plaçkitën një sërë qytetesh, si Aquileia, Patavium (Padova), Verona, Brixia (Brescia), Bergomum (Bergamo) dhe Mediolanum (Milano). Por uria dhe murtaja i detyruan hunët të largoheshin nga Italia, pa i kaluar Apeninet. Në vitin 453, kur po bëhej gati të sulmonte Perandorinë e Lindjes, pasi Marciani, perandori i ri, kishte refuzuar të paguante tributin vjetor, sipas marrëveshjes që kishte patur me Teodosin II, vdiq një natë në gjumë. Ata që e varrosën atë dhe thesaret e tij, u vranë më pas nga hunët, me qëllim që varri i tij të mos mund të zbulohet kurrë. Ai u pasua nga të bijtë, të cilët e ndanë perandorinë mes tyre. Ai del si personazh me emrin Etzel në eposin gjerman *Këngët e Nibelungëve* dhe Atli te *Eda* islandeze. (<https://www.britannica.com/biography/Atila-king-of-the-Huns>).

283 Lumë në krahinën e Padanias në Itali, i cili derdhet në Detin Adriatik pranë Venecias.

284 Ai që më vonë, në shek.VI, u quajt papa Leoni I.

285 *greq. vjet. προεβύτατος.*

286 Studiuesit mendojnë se emri **Bizant** vjen nga **Byzas**, udhëheqësi i grekëve nga qyteti i Megarës, të cilët, sipas legjendës, ua morën gadishullin fiseve trakas dhe ndërtuan aty qytetin, në vitin 637 para Krishtit. Në vitin 196 pas Krishtit, qyteti u rindërtua nga perandori romak Severi me emrin Augusta Antonina, pasi e kishte rrafshuar më parë, për shkak të kundërshtimit gjatë një lufte civile. Në vitin 330 pas Krishtit, Konstandini i Madh e bëri kryeqytetin e tij dhe e quajti Roma e re. (<https://www.britannica.com/place/Istanbul>).

287 I njohur si **Këshilli i Dytë Ekumenik**, i thirrur nga perandori Teodos I. Ky këshill ripohoi edhe njëherë Besoren e Nikësë, që njihet edhe si Besorja Nikéo-Konstandinopojane, si dhe shpalli doktrinën e Trinisë, të barazisë së Shpirtit të Shenjtë me Atin dhe Birin. (<https://www.britannica.com/event/First-Council-of-Constantinople-381>).

288 **Mateu 16:18.**

289 **Mateu 16:13-19.** Por Jezusi, kur erdhi në krahinën e Cezarésë së Filipit, i pyeti dishepujt e vet: «Kush thonë njerëzit se jam unë, Biri i njeriut?» Dhe ata thanë: «Disa Gjon Pagëzori, të tjerë Elia, dhe të tjerë Jeremia, ose një nga profetët». Ai u tha atyre: «Po ju, kush thonë se jam unë?» Dhe Simon Pjetri duke u përgjigjur tha: «Ti je Krishti, Biri i Perëndisë të gjallë». Dhe Jezusi, duke iu përgjigjur, i tha: «I lum je ti, o Simon, bir i Jonas, sepse këtë nuk ta zbuloi as mishi, as gjaku, por Ati im që është në qiej. Dhe unë po të them gjithashtu se ti je Pjetri, dhe mbi këtë shkëmb do të ndërtoj kishën time dhe dyert e ferrit nuk do ta mundin atë. Dhe unë do të të jap çelësat e mbretërisë së qiejve; ç'të kesh lidhur mbi tokë, do të jetë lidhur në qiej, dhe ç'të kesh zgjidhur mbi tokë, do të jetë zgjidhur në qiej»; **Luka 22:31, 32.** Edhe Zoti tha: «Simon, Simon, ja, Satani ka kërkuar t'ju shoshë ashtu siç shoshet gruri. Por unë jam lutur për ty, që besimi yt të mos mpaket; dhe ti, kur të kthehesh, forco vëllezërit e tu»; **Gjoni 21:15-17.** Por mbasi hëngrën mëngjesin, Jezusi i tha Simon Pjetrit: «Simon i Jonas, a më do ti mua më shumë se këta?». Iu përgjigj: «Po, Zot, ti e di se unë të dua». I tha përsëri: «Kulloti qengjat e mi!» Përsëri i tha për të dytën herë: «Simon i Jonas, a më do ti mua?». Iu përgjigj: «Po, Zot, ti e di se unë të dua». Ai i tha: «Ruaji delet e mia». E pyeti për të tretën herë: «Simon i Jonas, a më do ti mua?». Pjetri u trishtua pse e pyeti për të tretën herë: «A më do ti mua?», dhe i tha: «Zot, ti i di të gjitha gjërat, ti e di se unë të dua». Jezusi i tha: «Kulloti delet e mia.

290 Por ai u kthye dhe i tha Pjetrit: «Largohu prej meje, o Satan! Ti je një skandal për mua, sepse s'ke ndër mend punët e Perëndisë, por punët e njerëzve».

291 *lat. Flavius Placidius Valentinianus* (lindur në Ravena në vitin 418, dhe vdekur në Romë në vitin 455) ishte perandor në Perandorinë Romake të Perëndimit, në vitet 425-455. Gjatë gjithë sundimit të tij, nuk u mor kurrë me punët e shtëtit. Ishte i biri i patricit Flav Konstant (që kishte qenë gjeneral i perandorit Honor dhe ishte për rreth 7 muaj perandor në Perëndim, në vitin 421, nën emrin Konstanti III) dhe i Elia Galla Placidias, vajza e perandorit Teodos I dhe motra e perandorit Honor. Pas vdekjes së Honorit, në vitin 423, Elia qeverisi si regjente për të birin, bashkë me ndihmën e patricit Flav Etit, deri në vitin 437, megjithëse Etu vazhdoi të ishte sundimtari i vërtetë në Perëndim. Gjatë viteve të mbretërimit të Valentinianit III, vandalët u vendosën në Afrikë

(429) dhe, 10 vjet më pas, ata hodhën poshtë sundimin e tij dhe u dyndën në Itali. U vra në Romë nga disa përkrahës skithë të Eut, të cilin e kishte vvarë disa muaj më parë me nxitjen e Petron Maksimit. (<https://www.britannica.com/biography/Valentinian-III>).

292 *lat. Flavius Aetius* (lindur në Durostorum, në Myzinë e Poshtme [sot qyteti Silistra në Bullgari], dhe vdekur në vitin 454) ishte gjeneral romak dhe burrë shteti. Ishte biri i një komandanti të kalorësisë dhe rininë e tij e kaloi si peng i mbretit të vizigotëve, Alarikut, dhe më pas si peng i hunëve. Pati kontroll të plotë mbi perandorin Valentinian III dhe u bë sundimtari real në Perëndim. Mbante titullin e konsullit dhe të patricit. Ishte martuar me vajzën e Valentinianit III, Placidën. U vra nga Valentiniani, në kulmin e pushtetit, i nxitur nga Petron Maksimi (**Flavius Ancius Petronius Maximus**), i cili u bë perandor për rreth 2 javë, duke u martuar me forcë edhe me të venë e Valentinianit, Eudokinë, por nuk u njoh nga perandori i Lindjes. (<https://www.britannica.com/biography/Flavius-Aetius>).

293 *lat. ēdictum (ex - nga, nxjerr jashtë, + dīcō - flas, them, pohoj, njoftoj)* që do të thotë *dekrete, urdhër*.

294 Popull gjermanik që lëvizi drejt perëndimit si pasojë e dyndjes së hunëve, në fillim të shek.V. Në vitin 409, u vendosën në Spanjë, nën drejtimin e mbretit të tyre Gunderik, pasi kishin shkatërruar një pjesë të Galisë. Në vitin 428, u vendosën në Afrikën e Veriut, në drejtimin e mbretit Gaiserik. Në qershor të vitit 455, vandalët u dyndën në Itali dhe plaçkitën Romën për 2 javë. Emri i tyre ka mbetur si sinonim i dhunës dhe shkatërrimit të qëllimshëm. Vandalët ishin mbrojtës të zjarrtë të arianizmit dhe njihen për përndjekjet e tyre të ashpra ndaj kishës në Afrikën e Veriut, sidomos në periudhën e fundit të mbretërimit të pasardhësit të Gaiserikut, Hunerikut (477-484). Mbretëria vandale në Afrikë u shkatërrua në vitin 533, nga Belisari, gjenerali i Justinianit I, dhe nuk u dëgjua më për të. (<https://www.britannica.com/topic/Vandal-Germanic-people>).

295 *lat. Gaisericus*, në gjuhën e vandalëve mendohet të ketë qenë ***Gaisarix**, (vdekur në vitin 477) ishte mbreti i alanëve dhe vandalëve në vitet 428-477, i cili pushtoi një pjesë të madhe të Afrikës Romake dhe plaçkiti Romën në qershor 455. Në vitin 428, u hodh bashkë me popullin e tij, rreth 80.000 veta, nga Betika [Andaluzia e sotme në Spanjë] në Afrikën e Veriut, i ftuar me sa duket nga guvernatori, Konti Bonifac, i cili donte ta përdorte forcën e tyre ushtarake kundër qeverisë perandorake. Ata bënë shkatërime të mëdha që nga Ngushtica e Gjibraltarit, në të gjithë Afrikën e Veriut. Në vitin 430, Gaiseriku iu thye kundër Bonicafit dhe e mundi, më pas u përplas me ushtritë e të dyja perandorive, të Lindjes dhe të Perëndimit. Në vitin 435, ai nënshkroi një traktat paqeje me Romën, kur ruante Mauritaninë dhe një pjesë të Numidisë, dhe u bë aleat i Romës. Por, në vitin 439, pushtoi papritur Kartagjenën. Në vitin 442, në një traktat tjetër paqeje me Romën, vandalët u njohën si zotër të Afrikës Prokonsullore [territor që sot shtrihet në Algeri, Tunizi dhe një pjesë të Libisë], Bizacenës [sot në Tunizi] dhe një pjesë të Numidisë [sot Algeria dhe një pjesë e Tunizisë dhe Libisë]. Flota e Gaiserikut mori shpejt në kontroll Mesdheun Perëndimor dhe pushtoi Ishujt Baleare, Sardenjën, Korsikën dhe Sicilinë. Në qershor 455, plaçkiti Romën. (<https://www.britannica.com/biography/Gaiseric>).

296 *greq. mesjet. Ἀγία Σοφία*, e njohur ndryshe edhe si Kisha e Urtësisë së Shenjtë, është një kishë katedrale, e ndërtuar në Konstandinopojë në shek.VI (532-537), nën

drejtimin e perandorit Justiniani I. U ndërtua në rrënojat e kishës së që ishte urdhëruar të ngrihej nga Konstandini I, në vitin 325, në themelet e një tempulli pagan. U shenjtërua në vitin 360, nga i biri i tij, Konstandini II. Në vitin 404, u dogj nga një zjarr në trazirat që shpërthyen me dëbimin e Gjon Gojartit, patriarkut të Konstandinopojës. U rindërtua dhe u zgjerua nga perandori Konstanti I. Ndërtesa e rindërtuar u hap përsëri nga perandori Teodosi II, në vitin 415. Në janar 532, u dogj sërish në trazirat e njohura si Kryengritja e Nikësë dhe më pas u rindërtua nga Justiniani I. U rindërtua rërisht në mes të shek. XIV. Për mëse një mijë vjet, shërbeu si Katedralja e Patriarkatit Ekumenik të Konstandinopojës. Në vitin 1204, u plaçkit nga venecianët e Kryqëzatës së Katërt. Me pushtimin e Konstandinopojës, në vitin 1453, Sulltan Mehmeti II e ktheu atë në xhami. (<https://www.britannica.com/topic/Hagia-Sophia>).

297 **Kardinali Humbert** (lindur në Lorenë [Francë] rreth vitit 1000, dhe vdekur në Romë në vitin 1061) ishte peshkop i Silva Kandidas [sot Porto, Portugali], i dërguar i Papës dhe teolog, idetë e të cili çuan më tej reformën e kishës së shek.XI të papëve Leoni IX dhe Gregori VII. Kokëfortësia e tij në doktrinë shkaktoi ndarjen përfundimtare midis Kishës së Lindjes dhe asaj të Perëndimit.

Kishte qenë murg benediktin. Ishte ekspert në greqisht dhe latinisht dhe u përqendrua në studimet e tij teologjike në marrëdhëniet kishë-shtet. U thirr në Romë në vitin 1049, kur miku i tij Brunoja i Tulës u zgjodh papë, nën emrin Leoni IX. Në vitin 1050, Leoni e zgjodhi Humbertin kryepeshkop të Sicilisë dhe më pas e emëroi kardinal. Ai mbështeti konceptin monarkik të peshkopit dhe autoritetin e centralizuar nën Papatin. Në vitin 1053, iu përgjigj akuzës për ritin latin, që bëri patriarku i Konstandinopojës, Mihail Cerulari, me një pamflet të titulluar *Adversus Graecorum calumnias* (*Kundër shpifjeve të grekëve*). Në vitin 1054, u dërgua nga Papa në Konstandinopojë për të verifikuar dëshirën e perandorit Konstandin IX Monomaku për një bashkim të dy riteve, lindor dhe perëndimor. I zhgënjyer nga debatet teologjike me teologët bizantinë dhe nga refuzimi për t'iu bashkuar kishës në Perëndim, më 16 korrik 1054, e shkishëroi patrikun Mihail, si heretik, dhe u ndoq nga një dënim i gjithë Kishës së Lindjes. (<https://www.britannica.com/biography/Humbert-of-Silva-Candida>).

298 *lat. Leo IX*, me emrin **Brunoja i Egisheimit** (lindur në Egisheim, Alsasë, në Lorenën e Sipërme [Francë], në vitin 1002, dhe vdekur në Romë, në vitin 1054) ishte kreu i Kishës Latine në vitet 1049-1054. Gjatë sundimit të tij, Papati u bë pika kryesore në Europën Perëndimore dhe skizma (ndarja) e madhe midis Lindjes dhe Perëndimit u bë e pashmangshme. Ai u përpoq të çrrënjoste ato që i konsideronte të këqiat e kohës së tij, si konkubinazhi (martesa e priftërinjve), simonia (blerja e postit kishtar), dhe emërimi (dhënia e postit kishtar një laiku). Për t'ia arritur këtij qëllimi, ai u përpoq ta bënte kishën e Romës qendër të shoqërisë dhe jetës së krishterë, duke thirrur një numër njerëzish të shquar. Këta njerëz arritën ta shndërrojnë Papatin nga një institucion lokal në Romë, në një fuqi ndërkombëtare. Ky grup largpamës dhe i aftë ishte i vendosur ta bënte ideologjinë papale një realitet shoqëror. Pika kryesore në këtë ideologji ishte pozicioni primar i Papës si pasues i apostullit Pjetër. Kardinalët u bënë gjithnjë e më tepër këshilltarët e ngushtë të Papës, dhe në pak vite u krijua Kolegji i Kardinalëve. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Leo-IX>).

299 Gjithçka filloi me pushtimin e Konstandinopojës nga Mehmeti II, më 29 maj 1453. Si një burrë shteti me aftësi të spikatura, megjithëse ende i ri (21 vjeç) Mehmeti II

e kuptoi se nuk i qeveriste dot popujt ortodoksë që kishin qenë nën Bizantin, prandaj iu desh të lëshonte pe. Një nga çështjet e rëndësishme ishte përzgjedhja e patriarkut të ri nga priftërinjtë dhe dhjakët e pakët që kishin mbetur në qytet. Midis tyre u zgjodh murgu Gjergj Skolari (*greq. Γεώργιος Σχολάριος*), i njohur si patriku Genadi II (*greq. Γεννάδιος Β΄*), që ishte ndër sklevërit e kapur nga turqit, i cili u shugurua, siç thotë Babingeri, më 6 janar 1454. Mehmeti e priti me përziemërsinë dhe me nderimet më të mëdha. Selia e re e patriarkut u bë Kisha e Apostujve të Shenjtë (e cila më vonë u bë Xhamia Fetije), në vend të Shën Sofisë, e cila ishte kthyer në xhami. Më pas ajo u shpërngul në Kishën e Pamakaristit. Babingeri thotë se Mehmeti II i dorëzoi Genadii II një ferman, ku thuhej: “Atë nuk duhet ta lëndojë dhe ta pengojë askush; nuk mund ta prekë, ta tatojë dhe ta trazojë askush; dhe të gjithë priftërinjtë e tij janë të çliruar përgjithmonë nga taksat dhe detyrimet.” Me një ferman të posaçëm, grekëve iu garantuan tri të drejta: së pari, që kishat e tyre nuk do të ktheheshin në xhami; së dyti, ata do të kishin mundësi të ushtronin lirisht martesat, varrimet dhe ritet e tyre fetare; së treti, festa e Pashkëve do të mund të festohej me të gjitha ceremonitë përkatëse. Gjatë tri netëve të Pashkëve, portat e Fanarit, lagjes së grekëve, do të qëndronin të hapura. Sipas Babingerit, duket qartë se Mehmeti II ka për qëllim të mos i dobësojë lidhjet hierarkike të Kishës së krishterë Ortodokse, në mënyrë që të ruhej rregulli i saj, i cili do të plotësonte gjer në një farë mase papërsosmërinë ende të pranishme të sistemit shtetëror. Përveç kësaj, me fronëzimin e patriarkut ortodoks, u arrit që pushteti shpirtëror më i lartë i grekëve dhe përgjithësisht i gjithë krishterimit lindor të njihje dhe të pranonte pa kushte gjendjen e re, duke bërë të mundur që, që në fillim të sundimit turk mbi Bizant, të shmangej çdo premisë kundërshtimi nga ana e nënshetetasve dhe taksapaguesve të rinj. (*Shih: Franc Babinger, Mehmet Pushtuesi, Botësulmuesi në kapërcyell kobe, Vëll. 1, Shtëpia Botuese “55”, përkthyer nga Afrim Koçi, fq. 158.*)

300 *lat. Flavius Justinianus*, me emrin e vërtetë *Petrus Sabbatius* (lindur në vitin 483 në Tauresium, Dardani [me gjasë pranë Shkupit, Maqedinia e Veriut], dhe vdekur, më 14 nëntor 565, në Konstandinopojë [Stamboll]), ishte perandor i Bizantit në vitet 527-565. Justiniani u dallua për riorganizimin e qeverisë perandorake dhe për mbështetjen që dha për rregullimin dhe përmblledhjen e ligjeve, njohur si *Codex Justinianus* (529). Justiniani lindi në një familje fshatare ilire. Emrin Justinian e mori nga xhaxhai i tij, perandori Justin I, të cilit ia detyron karrierën. Ende djalë i ri, shkoi në Konstandinopojë, ku xhaxhai mbante pozitë të lartë në komandën ushtarake. Aty Justiniani u arsimua shkëlqyeshëm, megjithëse thuhej se greqishten e fliste me një theks të keq. Kur Justin I bëri perandor, në vitin 518, Justiniani ndikoi së tepërmi në linjën politike të ndjekur prej tij. Justin I, i cili nuk kishte fëmijë, e adoptoi Justinianin dhe ky mbajti poste të rëndësishme gjatë mbretërimit të tij. Në vitin 525, mori titullin “Cezar” dhe, në vitin 527, u ngrit në rangun e augustit, duke u bërë bashkëperandor me xhaxhanë. Me vdekjen e Justin I, më 1 gusht 527, Justiniani u bë perandori i vetëm i Bizantit. Në politikën e jashtme ai u përqendrua në dy drejtime: në luftën me persët, në Lindje, me të cilët mundi të nënshkruante një traktat të favorshëm paqeje, në vitin 532, dhe në rrimarrjen e provincave të humbura në Perëndim, veçanërisht në Itali, e cila ishte nën sundimin e ostrogotëve me mbretin Vitig, dhe në Afrikën e Veriut, e cila sundohej nga vandalët me Gelimerin, ku katolikët sundoheshin nga arianët. Në vitin 533, generali i tij, Belisari, e mundi mbretin vandal Gelimerin, dhe i ktheu Bizantit territoret në Afrikën e Veriut, si dhe Sardenjën, Korsikën, Ishujt Baleare dhe Ceutën. Në vitin 540, Belisari e mundi mbretin ostrogot Vitig dhe shturi në dorë Ravenën, në Itali. Administrata perandorake u rivendos me në krye prefektin pretorian

Athanasin. Mirëpo ostrogotët shpallën Totilën si mbret të ri dhe ngritën krye, duke marrë Napolin, në vitin 543. Belisari u përpoq pa sukses ta thyente Totilën dhe, në vitin 549, u kthye në Konstandinopojë. Por, në vitin 552, Justiniani dërgoi një ushtri të madhe kundër Totilës, të udhëhequr nga komandanti eunuk Narsi. Ushtritë e ostrogotëve u thyen dhe Totila vetë u plagos për vdekje. Narsi mori Romën dhe për disa vjet u mor me shpartallimin e ushtrive të mbetura ostrogote, franke dhe alemane. Në vitin 562, Justiniani mori nën kontroll gjithë vendin. Por tre vjet pas vdekjes së tij, vendi ra në duart e lombardëve. Në Ballkan, Trakia, Dakia dhe Dalmacia u sulmuan fillimisht nga sllavët, bullgarët, e më pas nga hunët e avarët. Me gjithë fortifikimet dhe punimet mbrojtëse në Ballkan dhe në Greqi, sllavët, dhe më vonë bullgarët, u vendosën brenda territoreve romake në këto treva. Në politikën e brendshme, Justiniani u përqendrua kryesisht në luftën ndaj korrupsionit, ku ndaloi shitblerjen e posteve zyrtare, forcoi administratën dhe riorganizoi sistemin e administrimit. Gjithashtu Justiniani ndërtoi një sistem efikas përmbledhjen e taksave, si dhe ndaloi shpërdorimet. Një burim i rëndësishëm i të ardhurave erdhi nga tregtia dhe industria, veçanërisht me Indinë, Azinë Juglindore dhe Kinën. Erëzat, parfumet dhe mëndafshi i papërpunuar ishin ndër importet më të rëndësishme. Futja e krimbit të mëndafshit nga Sogdiana (Samarkanda dhe Buharaja), bëri që tregu bizantin të arrinte një furnizim të pavarur të mëndafshit. Shitja e lëndës së parë ishte tagër qeveritare, duke krijuar kështu një monopol shtetëror fitimprurës. Justiniani ndërmori gjithashtu një program ndërtimi dhe rindërtimi të veprave publike, si ujësjellësa, ura, kisha, manastire, jetimore, bujqëria, përveç fortifikimeve. Këto vepra janë pasqyruar më së miri në librin e Prokopit "Mbi ndërtimet". Në Perandorinë Bizantine, kisha dhe shteti u lidhën pa dallim si aspekte thelbësore të një perandorie të vetme të krishterë, për të cilën mendohej se ishte pjesa tokësore e qeverisë qiellore. Justiniani, si dhe perandorët e ardhshëm bizantinë, e konsideronte veten si zëvendës të Krishtit. Prandaj Justiniani e përkrahte qeverisjen e mirë të kishës dhe mbështeste mësimet ortodokse. Kjo shpjegon pse kaq shumë nga ligjet e tij merren në detaje me problemet fetare. Paganëve, heretikëve dhe samaritanëve u ndalohej të jepnin mësim dhe, megjithëse ai e vlerësonte trashëgimisë klasike, i dëboi mësuesit paganë nga Akademia e famshme e Athinës. Problemi kryesor doktrinor i Justinianit ishte konflikti midis pikëpamjes ortodokse, të pranuar në Këshillin e Kalkedonisë (451), që natyrat hyjnore dhe njerëzore bashkëjetojnë në Krishtin, dhe pikëpamjes monofizite që theksonte natyrën e tij hyjnore. Ai kaloi një periudhë të vështirë, pasi e shoqja, Teodora, ishte mbrojtëse e flaktë e doktrinë monofizite. Justiniani përpoq t'i detyronte peshkopët ortodoksë perëndimorë të arrinin në një kompromis me monofizitët, por pa sukses. Në vitin 553, ai thirri Këshillin e Dytë të Konstandinopojës, i cili ripoi vendimet e Këshillit të Kalkedonisë, por që nuk solli ndonjë zhvillim të ri në raport me monofizitët dhe shtoi mospëlqimin e peshkopëve të Perëndimit. Në fund të jetës, Justiniani u tërhoq nga punët publike dhe u mor më tepër me probleme teologjike. Madje kaloi në herezi kur, në fund të vitit 564, lëshoi një dekret që thoshte se trupi njerëzor i Krishtit ishte i paprishshëm dhe vetëm dukej se vuante (doktrinë e quajtur aftartodoketizëm). Kjo gjë ngjalli reagimin e klerit, por u shua shpejt me vdekjen e perandorit, në vitin 565. Në fron hipi Justinian II, i nipit. (<https://www.britannica.com/biography/Justinian-I>).

301 Ishte hyrja kryesore për në hollin e Pallatit të Madh në Konstandinopojë, gjatë epokës bizantine.

302 *greq. biz.* Λέων ὁ Ἰσαυρός (lindur në Germanicia, në Mbretërinë e Komagenit [Sirij], aty nga vitet 675-680, dhe vdekur në Konstandinopojë në vitin 741) ishte perandori bizantin në vitet 717-741, që themeloi dinastinë isauriane ose siriane. U qëndroi me sukses sulmeve arabe. Ai njihet dhe si perandori që shkaktoi një konflikt 100-vjeçar brenda perandorisë, duke ndaluar përdorimin e imazheve fetare, ikonave. (<https://www.britannica.com/biography/Leo-III>).

303 *angl.* **Harlie Kay Gallatin** (lindur, më 15 dhjetor 1933, në Misuri, SHBA) është mësues dhe historian amerikan. Është anëtar i Shoqatës së Historianëve të Antikitetit, anëtar i Shoqatës së Historianëve të Amerikës, anëtar i Shoqatës së Amerikane për Historinë e Kishës etj. (https://prabook.com/web/harlie_kay.gallatin/432839).

304 *greq. biz.* Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός (lindur rreth viti 675, në Damask, dhe vdekur në vitin 749 pranë Jerusalemit) ishte murg dhe teolog. Ashtu si i ati, edhe ai ishte një nga tagrambledhësit e kalifit mysliman. Kur ishte ende në detyrë, në vitin 730, shkroi tri *Ligjërata mbi ikonat e shenjtë*, ku mbronte nderimin e tyre përballë kundërshtimit nga ana e perandorit bizantin Leon III dhe ikonoklastëve. U dënua nga Këshilli ikonoklast i Hierias (754), i cili u thirr nga perandori Konstandini V në pallatin e Hierias, që ndodhej përkundrejt Konstandinopojës, për të mbështetur pozicionin ikonoklast të tij dhe për të shpallur ikonografinë si herezi. Ky vendim u rishikua në Këshillin e Nikësë, në vitin 787. Pas vitit 730, Gjoni u bë murg dhe hyri në një manastir në Mar Saba, pranë Jerusalemit, ku e ngrysi jetën duke u marrë me studime, shkrime, predikime. U mbiquajt edhe *Χρσορροῦς* ("Oratori i artë"). Ndër rreth 150 veprat e tij, më e rëndësishmja është *Burimi i djes*, një sintezë e filozofisë dhe doktrinës së krishterë që pati ndikim në drejtimin e rrjedhës së mendimit mesjetar latin dhe që u bë teksti kryesor i teologjisë ortodokse greke. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-John-of-Damascus>).

305 *greq. biz.* Ταράσιος (lindur në Konstandinopojë rreth vitit 730, dhe vdekur po aty në vitin 806) ishte patriarku i Konstandinopojës në vitet 784-806. U përkrash nga perandori Konstandini VI Porfirogjeniti dhe e ëma e tij Irena, dhe arriti rangun e senatorit. Gjatë trazirave ikonoklaste, patriarku Pal, i cili i kishte mbështetur më parë ikonoklastët, u pendua, dha dorëheqjen dhe hyri në një manastir. Kur perandoresha dhe i biri i kërkuan një emër si pasardhës, ai u dha emrin e Tarasit, i cili, duke mos e gjykuar veten të denjë për këtë post, refuzoi për një kohë të gjatë, por më pas pranoi me kusht që të mblidhej një këshill ekumenik e të dënonte herezinë ikonoklaste. Tarasi hipi në fron në vitin 784. Në vitin 787, u mbajt Këshilli i Shtatë Ekumenik në qytetin e Nikësë, nën kryesinë e patriarkut Taras, ku merrnin pjesë 367 peshkopë. Në këshill u pohua nderimi i ikonave të shenjtë. Ata peshkopë që u penduan për ikonoklastizmin e tyre, u rikthyen përsëri. Ishte shembulli i një jete të fortë asketike. Paratë i shpenzoi në ndihmë të të varfërve, pleqve, vejushave dhe jetimëve. Ai denoncoi pa frikë perandorin Konstandin VI Porfirogjenitin, i cili shpiti kundër gruas së tij, Marias, me qëllim që ta mbyllte në një manastir dhe të martohej me një të afërmen e tij, dhe refuzoi që ta zgjidhte martesën. (<https://www.oca.org/saints/lives/2016/02/25/100605-saint-tarasius-archbishop-of-constantinople>).

306 *greq. biz.* Ἰωάννης Ζ' (**Gjoni VII**), lindi në Konstandinopojë, aty nga fundi i shek. VIII, në

një familje aristokrate me origjinë armene. Për talentin e tij në shkrim, u mbiquajt Γραμματικὸς (**Gramatiku**). Ishte një nga teologët ikonoklastë më të shquar, gjatë

periudhës së dytë ikonoklaste (815-843). Goditjen e parë publike ndaj nderimit të ikonave e bëri në vitin 813, me kërkesën e perandorit Leoni V. Ai bëri edhe një broshurë me tekste nga Bibla dhe nga Etërit e Kishës, që flisnin kundër kultit të ikonave, i cili u përdor edhe në këshillin ikonoklast të vitit 815, dhe më pas u zhduk. Bënte pjesë në klerin e Pallatit perandorak dhe ishte përgjegjës për arsimimin e perandorit të ri, Teofilit. Me t'u zgjedhur patriark, në vitin 837, nisi një përndjekje të ashpër ndaj ortodoksëve, sidomos ndaj peshkopëve dhe murgjve të dëgjuar. Vdekja e perandorit Teofil, në vitin 842, shënoi dhe fundin e ikonoklastizmit. Perandoresha Teodora e shkarkoi Gjonin, i cili u shkishërua në vitin 843 dhe vdiq në burg diku para vitit 863. (<https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanac-transcripts-and-maps/john-vii-grammaticus-patriarch-constantinople>).

307 *greg. biz.* Μεθόδιος Α' (**Metodi I**) (lindur në Sirakuzë [Itali] diku mes viteve 788/800, dhe vdekur në Konstandinopojë në vitin 847) ishte patriark i Konstandinopojës në vitet 843-847. Si murg, ai e përkrahte nderimin e ikonave dhe i kundërshtoi ikonoklastët. Gjatë sundimit të perandorit Teofil (829-843), gëzonte respekt si njeri i ditur dhe u lejua të jetonte në Pallat në Konstandinopojë, megjithëse ishte ikonodul (përkrahës i nderimit të ikonave). Ai gëzonte mbështetjen e perandoreshës Teodora, e cila i nderonte ikonat dhe i mbante ato në dhomën e saj. Me vdekjen e Teofilit, ajo u bë regjenta e të birit, Mihailit III dhe e emëroi Metodin patriark (843). Me ndihmën e tij ajo e rivendosi legjitimitetin e nderimit të ikonave në Perandorinë Bizantine. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Methodius-I>).

308 Ceremoni për të përkujtuar kthimin e ikonave në kisha, në vitin 843, dhe fundin e polemikave të gjata ikonoklaste. Frika e idhujtarisë kishte çuar në një ndalim zyrtar të ikonave në vitin 730. Rikthimi i tyre u krye nga perandoresha Teodora me ndihmën e patriarkut Metod.

309 *greg. biz.* Μιχαήλ Α' Κηρουλάριος (lindur në Konstandinopojë rreth vitit 1000, dhe vdekur në Madit, pranë Konstandinopojës, në vitin 1059) ishte patriarku ortodoks i Konstandinopojës në mars 1043, deri në nëntor 1058, në kohën e skizmës së vitit 1054, që solli shkëputjen formale të ortodoksisë së Lindjes me katolicizmin roman. I shkolluar më tepër për të hyrë në shërbimin civil, sesa në shërbimin kishtar, u zgjodh patriark në vitin 1043, nga perandori Konstandini IX Monomaku. Dëshira e tij për pushtet politik e mpleksur me besimin e palëkundur në autonominë e Kishës Lindore, minoi përpjekjet e perandorit për pajtim mes dy perandorive romake nën kërcënimin norman. Në vitin 1052, si kundërpërgjigje ndaj lëshimeve që Perandori i bëri Papës, Mihaili vendosi t'i detyrojë kishat e ritit latin në dioqezën e tij të përdorin gjuhën dhe praktikat liturgjike greke; kur ata refuzuan ta bënin këtë, ai urdhëroi që ato të mbylleshin. Kjo e acaroi edhe më tepër gjendjen mes Kishës së Lindjes dhe asaj të Perëndimit. Në vitin 1054, sërish duke penguar përpjekjet e Perandorit dhe të Papës, ai refuzoi të takohej me të dërguarit e Papës. Me vdekjen e papës Leoni IX, kardinali Humbert, duke shfrytëzuar postin vakant të Papës, hyri në Shën Sofi dhe e shkishëroi Mihailin. Ky i fundit thirrri një Sinod të Shenjtë, ku i shkishëroi të gjithë të dërguarit. Me gjithë përpjekjet e perandorit Konstandin për pajtim, ndarja ishte bërë fakt i kryer. (<https://www.britannica.com/biography/Michael-Cerularius>).

310 Një dokument interesant përmend studiuesi shqiptar Theofan Popa, në librin e tij “Mbishkrime të kishave në Shqipëri”, botuar nga Akademia e Shkencave e Republikës së Shqipërisë, Instituti i Historisë, Tiranë, 1998, fq. 79-80, në kreun II, “Mbishkrimet e

zonës së Beratit”, ku thotë: “..... βαπτιστή ο αρχων Βουλγαρείας Βορης ο μετονομασθεις Μιχαηλ συν τω εκ(εο)υ δεδομενω αυτω εθνει. ε(□ς) τουςς τ ο δ (6374 = 866)”; “..... u pagëzua sundimtari i Bullgarisë Boris i quajtur Mihail së bashku me popullin të dhënë atij prej Perëndisë, viti 6374 (=866)”. Popa bën këtë shënim: Mbishkrimi me germa të mëdha, i gdhendur në një shtyllë mermeri të lartë 1.60 m të gjërë e të trashë 0.40m, u zbulua gjatë Luftës së Parë Botërore nga ushtarët austriakë, që punonin për të nxjerrë gurë në gërmadhat e katundit Ballsh, të Mallakastrës. Guri me mbishkrimin, mbasi u zbulua, u dërgua në Durrës dhe u vendos në vendin ku atëherë mbaheshin objektet arkeologjike. Tani nuk dihet se ku gjendet. Transliterimin ne po e japim simbas autorit J. Ivanov [18, f.14]. Rreshti i parë i tekstit, duke qenë pjesërisht i dëmtuar, nga C. Praschniker [47] është lexuar “Maria”, kurse nga Jordan Ivanovi “Mihail” [18, f.14]. Transkriptimi i Ivanovit neve na duket më i saktë, mbasi korespondon edhe me fjalët e Homatianit në jetëshkrimin e shën Klimentit të Ohrit, ku thuhet se Klimenti kishte ngritur në Glavenicë, shtylla me mbishkrime të gdhendura që bëjnë fjalë mbi pagëzimin e popullit bullgar [18, f.14]. Mbishkrimi është botuar nga: a) Camillo Praschniker [46, f.13]; [45, f.196]; [44, f.195-196]; b) Zlatarski [62, f. 61, 91] me një lexim të ri dhe me shpjegime; c) D.Anastasieviq [31, f.137-142], dhe ç) Jordan Ivanov [18] me interpretime të reja.

311 *sllav. vjet. Володимир Святославич (Volodimir Svyatosllavici), Vladimiri I* i mbiquajtur Святой ose Великий (**i Madh**) (lindur rreth vitit 956 në Kiev, dhe vdekur në vitin 1015 në Berestova, pranë Kievit) dhe i njohur si Shën Vladimiri, ishte princi i Kievit dhe sundimtari i parë i krishterë i tij. Pushtimet e tij ushtarake bashkuan në një shtet të vetëm Kievin dhe Novgorodin dhe kthimi i tij në besimin ortodoks përcaktoi rrjedhën e krishterimit në atë rajon. Ai ishte djali i princit normanorus të Kievit, Svyatosllavit, që vinte nga linja e Rurikut, udhëheqësit varang (popull nordik që kishin ardhur nga përtej detit dhe ishin vendosur fillimisht në Europën Verilindore) dhe një prej kurtizaneve të tij. Vladimiri u bë princi i Novgorodit në vitin 970. Pas vdekjes së të atit, në vitin 972, u detyrua të largohej për në Skandinavi, ku kërkoi ndihmën e një shaxhait të tij. Pasi mposhti Jaropolkun, rivalin e tij, një nga djemtë e tjerë të Svyatosllavit, i cili kishte vlarë vëllanë tjetër, Olegun, u bë sundimtar dhe e zgjeroi mbretërinë nga Ukraina, deri në Detin Baltik. Gjithashtu, forcoi dhe kufijtë për t'u mbrojtur nga sulmet e bullgarëve, popujve të Baltikut dhe popujve të tjerë nomadë lindorë. Edhe pse krishterimi kishte ardhur para hipjes së Vladimirit në fron, ai ngjante më tepër me një fe pagane, i mbushur plot me idhujtari. Në kohën kur kryengritjet trazonin Bizantin, perandori Vasilë II Porfirogeniti, nga dinastia maqedone, i njohur me nofken *Bullgarrrasësi*, i kërkoi Vladimirit ndihmë ushtarake. Ky i fundit pranoi, në këmbim të martesës me Anën, motrën e perandorit. Në vitin 987, u arrit një pakt, ku Vladimiri pranoi të bëhej i krishterë dhe u pagëzua me emrin Vasil, sipas rritit bizantin. Më pas ai urdhëroi që Kiev dhe Novgorodi të ktheheshin në të krishterë dhe idhujt u flakën në lumin Dnjepër. Gjuha e kishës u bë sllavishtja e vjetër. Megjithatë, Bizanti e ruajti ndikimin mbi kishën ruse, duke dërguar në Kiev një legat të patriarkut të Konstandinopojës. Vladimiri i krishterë ngriti në Kiev kishën “Fjetja e Hyjlindësës” (Десятинна Церква), e para kishë me mure guri, e cila u bë simboli i konvertimit të rusëve. Gjithashtu, i dha përparësi arsimit, sistemit gjyqësor dhe ndihmës për të varfërit. Pas vdekjes së Anës, në vitin 1011, ai u martua përsëri me një mbesë të perandorit gjerman Otto i Madh, martesë nga e cila pati një vajzë që u martua me Kasimirin I, Ringritësin e Polonisë (1016-1058). (<https://www.britannica.com/biography/Vladimir-I>).

312 *lat. **Bonifatius*** (lindi rreth vitit 675, në Ueseks, Angli, në një familje fisnike, dhe vdiq në vitin 754, në Dokum, Frizi [sot Holandë]) ishte një misionar anglez, reformator, i quajtur edhe *Apostulli i Gjermanisë*, për rolin e tij në krishterizimin e atij vendi. Emrin e vërtetë e kishte Uinfrid. Ai e ngriti kishën në Gjermani dhe e vuri atë në rrugë të mbarë përkushtimi të fortë dhe të thellë. Arsimin e kishte marrë në disa abaci benediktine, ku u bë murg e më pas prift. Në vitet 716-722, u përpoq dy herë të ungjillëzonte saksonët e Frizisë, por u pengua nga mbreti i tyre Radbodi. Kur u kthye në Angli, mësoi se e kishin zgjedhur abat, por refuzoi, për shkak se kishte përzemër misionin. Papa Gregori II i besoi një mision në lindje të lumit Rin, pasi ia kishte ndërruar edhe emrin në Bonifac. Në vitin 722, ai shkoi në Hese, ku ngriti një nga manastirët e shumë benediktinë, i cili ishte një tregues i punës së konsoliduar. Për këtë sukses, Papa e emëroi peshkop misionar dhe i dha një sërë letrash rekomandimi për personazhe të rëndësishëm të kohës, si Karl Marteli, sundimtari i frankëve, mbrojtja e të cilit luajti një rol thelbësor në suksesin e Bonifacit. Mjaft të kujtojmë që ishte frika pagane e emrit të Martelit që e lejoi Bonifacin të priste lirin e shenjtë të Torit, në Geismar. Në vitet 725-735, Bonifaci shërbeu në Thuringa, duke kthyer paganët në besim dhe duke ripërtërirë besimin e të krishterëve të kthyer më parë nga misionarë irlandezë. Ai pati ndihmë shumë të madhe vëllezërit benediktinë në Angli, të cilët e ndihmuan me dhurata, si dhe me pjesëmarrjen e tyre fizike në misionet e tij. Si rrjedhim, një pjesë e tyre u vendosën në Gjermani, ku krijuan bërthamën për katër manastire, të cilët shërbyen si qendra të qytetërimit të krishterë. U dërgua nga papa Gregori III (731-741) për të organizuar kishën në Bavari. Ai ngriti atje fillimisht katër peshkopata, gjë që pati edhe pasoja politike, sepse krishterizimi i Bavarisë hapi rrugën për hyrjen e kësaj krahine në Perandorinë Karoliniane. Më pas, Bonifaci ngriti edhe tre manastire të tjerë në Gjermaninë Qendrore, i ndihmuar edhe nga peshkopët e tij sufragane. Në vitin 751, u zgjodh kryepeshkop i Majncit. U martirizua në duart e një çete frizianësh paganë, të cilët e vranë ndërsa po u lexonte Shkrimet të krishterëve të rinj në Ditën e Rëshajëve. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Boniface>).

313 *Thori* (nor. *vjet. Þórr*) është një perëndi i popujve gjermanikë, i cili paraqitej si një luftëtar i madh, me moshë të mesme, me mjekër të kuqe dhe me një forcë të jashtëzakonshme, armik i paepur i gjigandëve, por dashamirës ndaj njerëzve. Shpesh paraqitet me një çekan në dorë dhe ky simbol përfaqëson rrufenë, e cila pasqyrohet edhe në emrin e tij, që është fjala gjermane për rrufe. Ndonjëherë është barazuar me perëndinë Jupiter të romakëve, (një kopje e Zeusit, perëndisë greke, që quhej edhe *rrufebdhës*). (<https://www.britannica.com/topic/Thor-Germanic-deity>).

314 *lat. **Orestes*** ishte regjenti i Italisë dhe njeri i Atilës. Familja e tij ishte me origjinë gjermanike, por pjesëtarët e saj ishin qytetarë romakë prej disa brezash. Në vitin 475, ai mori nën kontroll ushtrinë romake, përmbysi perandorin, Jul Nepon, dhe shpalli të birin, Romulin, me nofkën *Augustul*, 14 vjeç, perandor të Perandorisë së Perëndimit, i cili ishte dhe perandori i fundit. Në vitin 476, ushtria ngriti krye kundër tij, duke zgjedhur si mbret njërin prej tyre Odovakar. Oresti u vra i rrethuar në Pavia, Itali, dhe Romuli u dëbua. (<https://www.britannica.com/biography/Orestes-Roman-general>).

315 *lat. **Flavius Odovacar** ose **Odoacer*** (lindur rreth vitit 433, dhe vdekur në vitin 493 në Ravena [Itali]) ishte mbreti i parë barbar i Italisë. Data kur mori pushtetin, 23 gusht 476, cilësohet si fundi i Perandorisë Romake të Perëndimit. Ishte luftëtar gjerman, i biri i Idikut nga fisi i skirëve. Ai hyri në Itali bashkë me skirët. Hyri në ushtrinë romake dhe u ngrit në pozitën e komandantit. Në vitin 476, ngriti krye kundër Orestit, i cili nuk e kishte

mbajtur fjalën për t'u dhënë tokë udhëheqësve të fisit të tij. Ushtria e shpalli Odovakarin mbret dhe, pesë ditë më vonë, Oresti u ekzekutua dhe Romuli u dëbua. Qëllimi i tij ishte të mbante në zotërim Italinë dhe njohu si zot perandorin e Lindjes, Zenonin. Zenoni i dha titullin e patricit, por Odovakari pëlqente ta quante veten mbret. Ai refuzoi ta njihete si perandor të Perëndimit kandidatin e Zenonit, Jul Nepon. Me përkrahjen e Senatit, ai u dha tokë njerëzve të tij. Kjo gjë shkaktoi trazira mes fiseve gjermanike, por u shuan shpejt. Në vitin 480, Odovakari mori Dalmacinë dhe, për dy vjet, gjithë rajonin. Kur Ili, komandani i ushtrisë së Perandorisë Lindore, i kërkoi ndihmë për të luftuar perandorin Zenon, ai sulmoi krahinat më jugore të Zenonit, i cili iu përgjigj duke nxitur rugët, një fis gjermanik i ardhur nga Norvegjia dhe i vendosur në Pomerani, në vitin 100 pas Krishtit, e më pas në brigjet e Danubit [në Austrinë e sotme], që të sulmonin Italinë. Në dimrin e viteve 487-488, Odovakari kapërceu Danubin dhe i mundi rugët në territorin e tyre. Ai arriti t'u merrete gjithashtu vandalëve Sicilinë, me përjashtim të Lilibeumit [në pjesën veriperëndimore]. Megjithatë, vizigotët, nën mbretin Eurik, arritën t'i shpëputin disa territore në veriperëndim të Italisë. Ai gjithashtu nuk pranoi t'ia lëshonte vendin Teodorikut, mbretit të ostrogotëve, të cilin perandori Zenon e kishte zgjedhur mbret të Italisë, në vitin 488, për të bërë që këta të fundit të mos e plaçkitin Perandorinë e Lindjes. Kështu, në vitin 489, Teodoriku e mësyu Italinë dhe, në gusht të vitit 490, e kishte pushtuar pothuajse krejt gadishullin, duke e detyruar Odovakarin të strehohej në Ravena. Qyteti ra më 5 mars 493. Teodoriku e ftoi Odovakarin në banket dhe aty e vrau. (<https://www.britannica.com/biography/Odoacer>).

316 *lat. Publius Cornelius Tacitus* ose *Gaius Cornelius Tacitus* (lindur në vitin 56, dhe vdekur aty nga viti 120) ishte orator dhe nëpunës i zgjedhur romak, ndoshta historiani më i madh dhe një nga prozatorët më të veçantë, për sa i përket stilit të prozës së tij, që shkroi në gjuhën latine. Disa nga librat e tij më të njohur janë: *Germania*, ku përshkruan fiset gjermanike; *Historiae* (*Historitë*), *ku jep të dhëna për Perandorinë Romake në vitet 69-96 pas Krishtit*, dhe *Annales* (*Kronikat*), *ku jep të dhëna për Perandorinë Romake në vitet 14-68 pas Krishtit*. (<https://www.britannica.com/biography/TacitusRoman-historian>).

317 *lat. Flavius Julius Valens Augustus* (lindur rreth vitit 328, dhe vdekur në vitin 378) ishte perandori i Perandorisë së Lindjes në vitet 364-378. Ishte vëllai më i vogël i perandorit Valentinian I. Më 28 mars 364, ky i fundit e mori Valensin për të qeverisur së bashku. Valensi do të qeveriste Lindjen, Valentiniani I, Perëndimin. Në shtator 365, Prokopi, një pagan, e sfidoi perandorin, duke u vetëshpallur perandor në Konstantinopojë. Valensi marshoi kundër tij me ushtri nga Antiokia dhe Prokopi, i braktisur nga trupat e tij dhe i tradhtuar, u vra, më 27 maj 366. Pastaj perandori Valens goditi vizigotët, të cilët e kishin ndihmuar Prokopin dhe kërcënonin Trakinë. Në maj 367, ai kapërceu Danubin dhe i shkatërroi territoret vizigote [në Rumaninë e sotme]. Pas dy vjetësh, i mundi përsëri. Në dimrin e viteve 371-372, perandori u përfshi në luftë me persët. Ai korri një fitore në Mesopotami, por, në vitin 376, u detyrua të bënte paqe me ta, me kusht të pafavorshme. Po atë vit, vizigotët, të mundur e të ndjekur nga hunët, u lejuan nga gjeneralët e Valensit që të vendoseshin në territorin romak në jug të Danubit. Por vizigotët ngritën krye shpejt kundër perandorit dhe Valensi u përball me ta në atë që njihet si Beteja e Adrianopojës, më 9 gusht 378. Taktikat e dobëta ushtarake të përdorura prej Valensit, sollën shkatërrimin e ushtrisë së tij, ku mbeti i vrarë edhe vetë ai. Valensi, si arian që ishte, i përndoqi kundërshtarët e tij në besim dhe bëri shumë dëbime mes klerit. (<https://www.britannica.com/biography/Valens>).

318 “Gotët e perëndimit qenë barbarët e parë që u dyndën në Shqipëri në kohën e shtegtimt të popujve. Në vitin 396 pas Kr. Alariku tërhoqet në Epir para Stilikos dhe plaçkit qytetet. Mbas emnohet prefekt i Ilirisë prej oborrit Byzancës, ndërmoi prej këtu dy ekspedita kundra Italisë (401, 402 pas Kr.), por pa sukses. Ma në fund në vitin 408 e la Ilirinë dhe shkoi në Itali.” (Johan Georg von Hahn, *Studime shqiptare, përth. Veniamin Dashi dhe Afrim Koçi, Instituti i Dialogut dhe Komunikimit, fq. 420.*)

319 *lat. Ulphilas* (lindur rreth vitit 311, dhe vdekur rreth vitit 382 në Konstandinopojë) ishte peshkop i krishterë dhe misionar që ungjillëzoi gotët. Besohej se rridhte nga një familje nga Kapadokia, e cila ishte vendosur në veri të Danubit, në shek. III, kur gotët e pushtuan këtë territor. Thuhet se në moshën 30-vjeçare u shugurua peshkop për të krishterët gotë nga Euzebi, peshkopi arian i Nikomedisë. Megjithëse në fillim e pranoi doktrinën e Trinisë, më pas rrëshqiti në mësimet ariane. Kjo krijoi një krisje mes gotëve, vizigotëve, ostrogotëve dhe popujve të tjerë, si vandalët dhe burgundianët, me Perandorinë Romake. Ai krijoi alfabetin got, duke u bazuar kryesisht në alfabetin grek dhe atë latin, dhe përktheu Biblën në gotisht, me përjashtim të Librit të Parë dhe të Dytë të Mbretërve, para vitit 381. Në vitin 379, kur Teodosi I, mbrojtësi i ortodoksisë, u bë Perandor i Lindjes, Ulfila u përpoq të pajtohej me doktrinën e Trinisë. Pas Këshillit të Akuileas (381) [qytet në kufirin e sotëm italo-sllloven], ku u përballën idetë ariane dhe ortodokse, Teodosi e thirri Ulfilan në Konstandinopojë për bisedime, kohë gjatë së cilës ai vdiq. (<https://www.britannica.com/biography/Ulphilas>).

320 *irl. Colm Cille* (pëllumb i kishës) (lindur rreth vitit 521 në Tirkonell [sot County Donegal në Irlandë], dhe vdekur në vitin 597 në Iona, Skoci) ishte abati dhe misionari që ndihmoi kthimin e skocezëve në krishterim. U dorëzua prift në vitin 551. Ai bashkë me 12 dishepuj të tij ngritën aty rreth vitit 563 një kishë dhe një manastir në ishullin e vogël të Ionas, që shërbeu si një trampolinë për të përhapur ungjillin në Skoci. Ai themeloi kishën kelte, duke dërguar misionarë në të gjithë Skocinë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Columba>).

321 Ishull i vogël në perëndim të Skocisë në Atlantik, pranë Inner Hebrides. Është 5 km i gjatë dhe 2.4 km i gjerë.

322 *irl. Columbán* (lindur rreth vitit 543, në Leinster, Irlandë, dhe vdekur në vitin 615 në Bobio, Itali) ishte abat dhe shkrimtar, një nga misionarët më të mëdhenj të kishës kelte, nismëtar i një rilindjeje shpirtërore në kontinentin evropian. U arsimua në manastirin e Bangorit [në Irlandën e Veriut]. Në vitin 590, u largua nga Irlanda bashkë me 12 murgj dhe u vendos në Annegray, në malet Vozh [gjer. *Vogezn*], pranë kufirit franko-zvicerano-gjerman, në atë kohë në Gali, ku themeluan një manastir. Për dishepujt dhe ndjekësit e urdhrit të tij, ai themeloi manastiret e Luksoviut dhe Fontenit. Si pasojë e kritikave të tij për degjenerimin e oborrit burgundian dhe klerin lokal, u padit prej tyre para një sinodi të peshkopëve francezë, në vitin 603, me pretekstin se kishte celebruar Pashkët sipas ritit kelt. I shkroi për ndihmë papës Gregori I. Si pasojë e një komploti që u organizua kundër tij në oborrin e Teodorikut II, mbretit të Burgundisë, i dëbua me forcë nga manastiri i tij në Luksoviut dhe iku në Zvicër bashkë me Galin e murgj të tjerë, ku u predikoi alemanëve, një popull gjermanik pagan. I detyruar të largohej edhe që aty, themeloi manastirin në Bobio, një qytet i vogël në provincën e Piacencës, në Emilia Romana, Itali. Vepra e tij e shkruar përfshin poezi, letra, predikime, një rregullore etj. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Columban>).

323 *lat. Gallus* ishte murg irlandez që ndikoi në përhapjen e krishterimit në Europën Perëndimore. Lindi rreth vitit 550, në Irlandë, dhe vdiq rreth vitit 645, në Zvicër. U arsimua në manastirin e Bangorit dhe u bë dishepull i Kolumbanit. Shkoi bashkë me të në Francë. Kur Kolumbani u hodh në Itali, Gali ndenji me alemanët në Gali dhe Zvicrën Veriore. Në vitin 612, ngriti aty strehën e tij si oshënar, mbi të cilën u themelua Abacia e Shën Galit, në vitin 720. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Gall>).

324 Manastiri u themelua rreth vitit 612 nga Kolumbani, pasi u largua nga territori që sot quhet Zvicër. Kolumbani vdiq aty tre vjet më vonë, por manastiri lulëzoi dhe u bë qendër e kulturës dhe arsimit mesjetar, i njohur për bibliotekën e tij të madhe. Në vitin 1014, u bë peshkopatë. Manastiri u rrënua në shek.XV dhe biblioteka me rreth 700 dorëshkrime që nga shek.X u shpërnda në Vatikan, Milano dhe Torino. (<https://www.britannica.com/place/Bobbio>).

325 *lat. Chlodovechus (Klovisi I)* (lindur rreth vitit 466, dhe vdekur në vitin 511 në Paris, Francë) ishte i biri i mbretit pagan të fisit gjermanik të frankëve, Çilderikut, dhe u bë mbreti i frankëve e sundimtari i pjesës më të madhe të Galisë, në vitet 481-511, një periudhë kyçe gjatë transformimit të Perandorisë Romake në Europë. U martua me princeshën burgundase Klotildën, në vitin 493, me të cilën patën pesë fëmijë, ndër të cilët katër djem: Ingomarin dhe mbretërit e ardhshëm: Klodomirin, Çildebertin I, Klotarin I. Dinastia e tij merovingiane sundoi për 200 vjet, deri në ngritjen e dinastisë karoliniane në shek.VIII. Ishte aleati më i rëndësishëm perëndimor i perandorit bizantin Anastasi I, i cili, siç thotë Joan Malala (491-578) në veprën e tij “Kronografia”, ishte dyrrahas nga Epiri i Ri. (*Joannes Malalae, Chronographia, Burime të zgjedhura për historinë e Shqipërisë, Ilirët dhe Iliria te autorët antikë, Tiranë, 1965, fq. 447*). Kur vdiq Klovisi, frankët ishin konsoliduar dhe kishin zgjeruar sundimin e tyre në provincën romake të Belgjica Secundas, në territoret e alemanëve, burgundasve dhe vizigotëve. Ashtu si i ati, ai bëri marrëveshje politike dhe diplomatike me pershkopët e Galisë. Vetë peshkopët e shihnin veten si këshilltarët e natyrshëm të mbretit, që përpara kthimit të tij në krishterimin katolik dhe pagëzimit të tij në Rejms (*Reims*), [sot Francë], ku një rol të madh luajti e shoqja. Vetë Klovisi ua njohu peshkopëve të drejtat dhe pronat. Gregori i Turit, në veprën e tij *Historia e frankëve*, shkruar 50 vjet pas vdekjes së Klovisit, e cilëson atë si “Konstandini i ri” dhe si perandori që krishterizoi Perandorinë Romake në fillim të shek.IV. Sipas një letre të Avisit të Vienës, ku ai e uron Klovisin për pagëzimin, del se ai nuk u konvertua në katolik nga paganizmi, por në arian. Sipas Avisit, Klovisi u pagëzua vonë, me shumë mundësi në Krishtlindjet e vitit 508, tre vjet para se të vdiste. (<https://www.britannica.com/biography/Clovis-I>).

326 Nuk bëhet fjalë për ritin ortodoks lindor, por për termin “doktrinë e drejtë”, për t’u dalluar nga mësimet heretike.

327 *lat. Chlodechildis* ose *Shën Klotilda* (vdekur në vitin 548, në Tur, Francë) gruaja e mbretit të frankëve Klovisi I dhe personi që luajti një rol kyç në konvertimin e tij në të krishterë. Ishte mbesa e mbretit të Burgundisë, Gundobadit, i cili kishte lidhje fisnore me mbretërit vizigotë. Pas vdekjes së Klovisit, ajo luajti një rol të rëndësishëm politik, deri në vitin 531, kur u tërhoq në Tur dhe u bë e njohur për jetën e saj të shenjtë, për bujarinë e saj kundrejt kishës dhe për veprat bamirëse. Ajo u varros pranë Klovisit, në kishën që sot njihet si Shën Zhënevieva në Paris, kishë që e kishin themeluar bashkë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Clotilda>).

328 **Alemanët** ishin një popull gjermanik i përbërë nga disa fise, të cilët përmenden për herë të parë në lidhje me një sulm që bënë romakët mbi ta, në vitin 213 pas Krishtit. Më vonë, presioni i tyre u shtua mbi provincat romake dhe në shek.V ata u shtrinë në Alsasë dhe në Zvicrën Veriore, duke futur në këto zona gjuhën gjermane. Në vitin 496, Klovisi i pushtoi territoret e tyre dhe i futi nën sundimin frank. (<https://www.britannica.com/topic/Alemanni>).

329 **Shën Remiu i Rejmsit** (lat. *Remigius*) (lindur rreth vitit 437, dhe vdekur rreth vitit 533), ishte peshkop i Rejmsit, i cili çoi më tej krishterimin në Francë dhe pagëzoi mbretin e frankëve Klovisin I. Është quajtur edhe *Apostulli i frankëve*. Ishte i biri i konsullit Emili i Lanit [Laonit] (qytet i vogël në Francën Veriore) dhe i Shën Celinës. U dallua që në rini për dituri dhe oratori e u zgjodh peshkop i Rejmsit në moshën 22-vjeçare. Me lejen e Klovisit dhe Klotildës, ai themeloi një sërë selish episkopale dhe kisha, dhe thuhet se ka pagëzuar më shumë se 3000 ushtarë të mbretit. Është i njohur edhe për mrekullitë e tij. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Remigius-of-Reims>).

330 *greq. biz. Γεώργιος*. Sipas traditës, **Shën Gjergji** lindi rreth vitit 275, nga prindër të krishterë. Për jetën dhe bëmat e tij nuk dihet shumë. I ati shte nga Kapadokia, kurse e ëma nga Lida e Palestinës. I ati u martirizua për besimin e tij, pak kohë pas lindjes së djalit, dhe e ëma u vendos në Lida [sot Lod në Izrael] bashkë me të. Në moshën 18-vjeçare hyri në ushtrinë romake dhe u vendos në Nikomedi. U martirizua për besimin e tij, duke iu prerë koka, në kohën e përndjekjes së të krishterëve nga perandori Dioklecian, në fillim të shek.IV, në vitin 303. Legjendat për të si shenjtor-luftëtar filluan në shek.VI, duke u përhapur shumë dhe duke u hiperbolizuar. Legjenda më e përhapur është ajo që tregon se ai çliroi vajzën e një mbreti të Libisë, duke vrrarë dragoin, dhe si shpërbllim kërkoj që nënshtetasit e mbretit të pagëzoheshin. Studiuesit e shohin këtë legjendë si një version të legjendës së Perseut, biri i Zeusit dhe Danajës, të cilit iu kërkuar të çlironte Andromedën, të bijën e Cefeut, mbretit të Jopës në Palestinë (të quajtur edhe Etiopi) dhe të Kasiopesë, nga një përbindësh i detit, pranë Lidës. Në art paraqitet zakonisht si një kalorës i ri, i cili mban veshur një parzmore me kryq të kuq dhe vret dragoin. Nga shek.VIII, kulti i tij u përhap edhe në Angli. Kulti i tij u bë më popullor në kohën e kryqëzatave dhe të Luftës 100-vjeçare. U shpall shenjt i mbrojtës i Anglisë, pasi mbreti Eduardi III (1327-1377) e shpalli mbrojtësin e një urdhri të ri kalorsiak. Në Shqipëri njihet si *Dëshmori i Madh Tropeprurësi*. Imazhi i tij zë një vend të madh në ikonografinë shqiptare, për shkak të kultit të tij mjaft të përhapur. Dita e tij kremtohet më 23 prill. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-George>).

331 *greq. vjet. Ἰάκωβος*. Bëhet fjalë për **Jakobin e Zebedeut**, vëllanë e Gjonit. Jakobit iu pre koka me urdhër të mbretit të Judesë, Herod Agripa I, në vitin 44. “Dhe në atë kohë mbreti Herod vuri duart që të keqtrajtojë disa nga kisha. Dhe e vrau me shpatë Jakobin, vëllain e Gjonit” (Veprat e Apostujve 12:1-2). Sipas një tradite spanjolle, lipsanet e tij u çuan Santiago de Kompostela, në Spanjë, dhe faltarja e tij atje vizitohet sot prej pelegrinëve nga e gjithë bota. Njihet edhe si Shën Jaku i Kompostelës. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-James-son-of-Zebedee>).

332 Martirizuar në vitin 249 në Aleksandri, Egjipt, gjatë një revolte lokale kundër të krishterëve, përpara persekutimit të perandorit romak Decit, në kohën e perandorit Filip Arabit (244-249). Sipas traditës së kishës, asaj ia thyen dhe ia shkulën dhëmbët gjatë torturave për të mohuar besimin. (https://www.catholic.org/saints/saint.php?saint_id=104).

333 Në Francë njihet si **Shën Zhënevieva** (*Sainte Geneviève*) ose e **Shën Gjenovefës**. Lindi rreth vitit 422, në Nanterre [sot Francë], dhe vdiq rreth vitit 500, në Paris. Legjenda thotë se, kur Atila kërcënonte Parisin, në vitin 451, ajo i bindi banorët që të mos iknin dhe të luteshin, sepse kishin mbrojtjen e qiellit. Atila iku në Orlean dhe u mund. Ajo njihet si shenjtoria mbrojtëse e Parisit. Gjithashtu, pati ndikim të madh te mbreti frank Çilderiku I. U varros në Kishën e Apostujve të Shenjtë, e cila njihet sot si kisha e Shën Zhënevievës. Gjatë Revolucionit Francez, trupi i saj u dogj, dhe disa relike të saj ruhen sot në Kishën e Shën Etienit (*Saint-Étienne-du-Mont*). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Genevieve>).

334 *greq. vjet.* Βλάσιος, *lat. Blasius* (lindi në Sebaste, Kapadoki, në Azinë e Vogël, dhe vdiq rreth vitit 316) është një nga peshkopët e hershëm të krishterë dhe martir. Sipas traditës, lindi në një familje fisnike. Është nderuar si shenjt i mbrojtës i atyre që vuajnë nga sëmundjet e fytyrës që në shek.VI në Lindje dhe në shek.IX në Perëndim. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Blaise>).

335 *lat. Sanctus Martinus Turonensis* ose **Shën Martini i Turit** (lindur në vitin 316 në Sabaria, Panoni [sot Hungari], dhe vdekur në Kondë, Gali [sot Candes-Saint-Martin], në vitin 397) njihet si shenjt i mbrojtës i Francës, babai i murgërisë në Gali dhe udhëheqësi i parë i madh i murgërisë perëndimore. I lindur në një familje me prindër paganë, u bë i krishterë në moshën 10-vjeçare. U detyrua të hynte në ushtrinë romake, por më vonë i kërkoi perandorit, Julian Apostatit, lirin nga ushtria, si i krishterë. Legjenda thotë se, kur ishte ende besimtar i ri në ushtri, ndau mantelin e tij përgjysmë për t'ia dhënë një lypësi. Natën pa në ëndërr Jezusin me një mantel të grisur. Duke e marrë këtë si shenjë, u pagëzua, në moshën 18-vjeçare. Më pas u bë misionar në provincat e Panonisë dhe Ilirikut dhe kundërshtoi fort arianizmin. Pasi u përzu nga arianët prej Ilirikut, u hodh në Itali dhe më pas iu bashkua peshkopit Hilar në Gali. Aty themeloi në Liguzhe të parin manastir në Gali. Në vitin 371, u bë peshkop i Turit dhe themeloi jashtë qytetit një tjetër manastir të madh, Marmutje, të cilin e vizitonte sa herë të mundej. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Martin-of-Tours>).

336 *lat. Gregorius I* ose **Shën Gregori i Madh** (lindur rreth vitit 540, në Romë, dhe vdekur, më 12 mars 604, po në Romë). Ishte papë në vitet 590-604 dhe u dallua si reformator dhe administrator i shkëlqyer. Njihet si “themeluesi” i Papatit mesjetar, i cili shfrytëzonte edhe fuqinë shpirtërore, edhe atë laike. Lindi në kohë të trazuara, kur qytetet dhe tregtia kishin marrë tatëpjetën, periudhat e urisë e shpërthimet e murtajës e kishin shpopulluar vendin dhe kur perandori Justiniani I rimori Italinë. Dyndja e lombardëve shkaktoi dekada të tjera luftë. Kontrolli i centralizuar mbi çështjet civile, krijoi forca lokale të fuqishme, të cilat mbanin pushtetin në kurriz të aristokracisë qytetare, që rrëmbenin pronat e dhunonin të drejtat. Senati ishte inekzistent. Kisha ose mund t'i vinte fre kësaj aristokracie të re ushtarake, ose mund t'u shërbente ambicjeve të të fortëve. Gregori luftoi pa u lodhur kundër këtyre të fundit. Ai ishte në pozita të forta shoqërore. Familja e tij gëzonte prona jashtë qytetit dhe në Sicili. Paraardhësit e tij kishin mbajtur poste të rëndësishme në kishë. Madje, papa Feliksi i III (483-492) ishte një katragjysh i tij dhe papa Agapeti I (535-536) ishte me gjasë kushëri i tij. Në vitin 573, Gregori u bë prefekti i qytetit. Ishte arsimuar mirë dhe kishte marrë edhe mësim juridike. Në vitin 574, iu kushtua jetës murgërore. Ai ndërtoi në pronat e familjes një manastir, të cilin ia kushtoi Shën Andreas. Themeloi edhe gjashtë manastire të tjera në Sicili, në pronat e familjes, por mbajti pasuri të mjaftueshme për t'ia dhuruar më pas kishës. Në vitin 579, papa Pelagji II e bëri dhjak

dhe e dërgoi si nunc (ambasador) në Konstandinopojë, ku Gregori lloboi për ndihmë kundër lombardëve. Greqishten nuk e mësoi dot. Në vitet 585-6, u kthye përsëri në Romë si dhjak. Edhe kur hipi në fron si papë, pati sfida të mëdha. Lombardët kërkonin të merrnin Italinë dhe praktikonin arianizmin, kurse bizantinët kërkonin të mbronin Ravenën, qendrën administrative të Bizantit në Itali, në kurriz të Romës. Ai u tregua administrator i shkëlqyer dhe diplomat. Me para dhe diplomaci bleu paqen e lombardëve, mbështeti refugjatët, siguroi drithëra për popullin dhe riparoj ujësjellësat. Ai refuzoi titullin *patriark ekuumenik*, sepse cenonte barazinë e peshkopëve dhe e shihte atë si shprehje krenarie. Për Gregorin shenjtëria e vërtetë qëndronte në përlulësinë, prandaj ai e quante veten “shërbëtor të shërbëtorëve të Perëndisë”. Ai vazhdoi të jetonte si murg dhe kishën e Pallatit Lateran filluan ta mbushnin murgjit dhe klerikët e besuar. Teologjia morale e Gregorit i dha formë spiritualitetit mesjetar dhe në shkrimet e tij ai u jep të krishterëve të kohës urtësi. Dy nga librat më të njohur të tij janë *Moralia* ose *Komentar për Jobin* dhe *Kujdesi pastoral*. (<https://www.britannica.com/biography/St-Gregory-the-Great>).

337 **Shën Agustini i Kentërbërit**, i njohur edhe si **Ostin** (lindur ndoshta në Romë, dhe vdekur në vitin 604/605 në Kentërbëri, Kent, Angli) ishte kryepeshkopi i parë i Kentërbërit dhe *Apostulli i Anglisë*, i cili themeloi kishën e krishterë në jug të Anglisë. Ishte igumeni (kryemurgu) i manastirit benediktin të Shën Andreas në Romë, kur papa Gregori i Madh e zgjodhi atë në krye të një misioni të paprecedent të 40 murgjve që do të shkonin në Angli. Në pranverë të vitit 597, ata zbarkuan në Ishullin e Thenit, në krahinën e Kentit, në bregun juglindor të Anglisë. Aty u pritën mirë nga mbreti i Kentit, **Etelberti I**, i cili u dha strehë në Kentërbëri dhe i lejoi të predikonin në kishën e vjetër të Shën Martin. Po atë vjeshtë, Augustini u shugurua peshkop i Anglisë nga Shën Virgjili në Arl. Mijëra nënshtrëtas të Etelbertit u pagëzuan prej Augustinit për Krishtlindje, në vitin 597. Augustini themeloi Kishën e Krishtit në Kentërbëri, si katedrale, dhe manastirin e Shën Pjetrit dhe Palit, ku dhe u varros vetë më vonë, i cili ishte streha e dytë e benediktinëve në të gjithë Europën. Kështu, Kentërbëri u bë selia kryesore peshkopale në Angli, që prej asaj kohe. Në vitin 604, ai krijoi selinë e Londrës, me peshkop Meliton, dhe atë të Roçesterit, me peshkop Justin. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Augustine-of-Canterbury>).

338 Kenti është një krahinë që shtrihet në skajin më juglindor të Britanisë së Madhe.

339 *angl. njet. Æðelberht I* (vdekur më 24 shkurt të vitit 616 ose 618) ishte mbreti i Kentit në vitet 560-616. Lëshoi të parin kod të ligjeve anglo-saksone që ruhet sot. Ai u martua me Bertën, të bijën e Karibertit, mbretit të Parisit, e cila ishte e krishterë. Sipas historianit të kishës së Anglisë, Bid (*Bede*), mbretëria e tij përfshinte të gjithë Anglinë në jug të Hamberit, por këtë e arriti ndoshta aty nga fundi i mbretërimit të tij. (<https://www.britannica.com/biography/Aethelberht-I>).

340 Kryeqendra e qarkut të Kentit.

341 I njohur edhe si **Osviu**, i biri i mbretit Etelfrit (lindur në vitin 612, dhe vdekur në vitin 670) ishte mbreti anglo-sakson i Northumbrias në vitet 655-670. Ishte i krishterë i vendosur dhe ishte rritur me traditën kelte. Kurse e shoqja, mbretëresha Eanfled, ishte rritur me traditat romane. (<https://www.britannica.com/biography/Oswin>).

342 Ishte një mbledhje që u mbajt nga kisha e krishterë anglo-saksone e Mbretërisë së Northumbrias, në vitin 663/664, për të vendosur se cili rit do të ndiqej, ai kelt apo ai

roman. Ky sinod shënoi një pikë kthese në zhvillimin e kishës në Angli. (<https://www.britannica.com/event/Synod-of-Witby>).

343 *lat. **Gregorius II*** (lindur në vitin 669 në Romë, dhe vdekur në vitin 731 po në Romë) ishte papë në vitet 715-731. Përpara se të zgjidhej papë (më 19 maj), kishte qenë nëndhjak dhe kishte shërbyer si thesarmbajtës në kishë. Si papë, ai nxiti së tepërmi krishterizimin e Gjermanisë nga Bonifaci dhe Korbiniani, një frank, të cilët i shuguroi peshkopë në vitin 722. Megjithëse ishte përkrahës i Perandorisë Romake të Lindjes, e kundërshtoi me forcë perandorin bizantin Leoni III Isauri, i cili urdhëroi shkatërrimin e ikonave. Ai e dënoi aktin e Leonit, duke bërë që Leoni të komplotonte kundër tij. Duke gjetur mbështetje te romanët dhe lombardët, ai i luftoi ikonoklastët deri në fund të jetës. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Gregory-II>).

344 *lat. **Pelagius II*** (lindur në Romë dhe vdekur po aty, më 7 shkurt 590) ishte papë me origjinë gote. U zgjodh papë më 26 nëntor 579, pa miratimin perandorak. Në kohën e tij, problemi i madh ishin lombardët, të cilët po rrethonin Romën dhe po kërcënonin popujt italianë. Pelagji dërgoi dhjakun Gregori si nunc (ambasador) në Konstandinopojë, për t'i kërkuar ndihmë perandorit Tiber II. Por ai e kishte të pamundur t'i ndihmonte, për shkak të luftës që kishte me persët, prandaj, për herë të parë në historinë e Papatit, Pelagji iu bëri thirrje frankëve katolikë. Në një letër që ai i dërgon peshkopit frank të Okserit, në vitin 580, thotë se është detyra e frankëve si të krishterë të mbrojnë Romën dhe Italinë nga "raca vdekjeprurëse" e lombardëve. Gregori e bindi Tiberin që ta pranonte këtë "zëvendësim". Si pasojë e ndërhyrjes së frankëve, lombardët e ndalën përparimin dhe u vunë në pozita mbrojtëse, mirëpo filluan të kërcënonin sërish, pas largimit të frankëve. Pelagji i bëri thirrje për ndihmë pasardhësit të Tiberit, Maurisit. Përfaqësuesi perandorak në Itali, ekzarku Smaragd i Ravenës, bëri më në fund marrëveshjen e paqes, në vitin 585. Gjatë pontifikatit të tij, Pelagji u përpoq gjithashtu t'i jepte fund ndarjes për një kohë të gjatë të kishave në Italinë e Veriut, ku disa peshkopë ishin shkëputur nga Roma, për shkak të "Debatit të tre kapitujve", një diskutim i ndërlikuar mes Papatit, Justinianit dhe Këshillit të Konstandinopojës (553) për dënimin e shkrimeve nestoriane. Kjo skizmë (ndarje) vazhdoi deri në vitin 610. Megjithëse marrëdhëniet e tij me perandorin Mauris ishin të mira, Pelagji nisi një debat që u shtri midis Bizantit dhe kishave në Perëndim, për shkak të titullit "patriark ekumenik" (titull i zakonshëm ky në Konstandinopojë që nga shek.V) që mori peshkopi i Konstandinopojës, Joani IV Agjërimitari, i cili gëzonte mbështetjen e Maurisit. Pelagji refuzoi të pranonte çdo dekret që kishte firmën e Joanit. Gjatë periudhës së tij si papë, vizigotët në Spanjë përqafuan krishterimin katolik dhe e braktisën arianizmin. Pelagji vdiq nga murtaja që kishte shpërthyer në Romë pas një përmbytjeje katastrofike. (<https://www.britannica.com/biography/Pelagius-II>). Në Këshillin e Pestë Ekumenik të Konstandinopojës mori pjesë edhe Soteri, peshkopi i Vlorës dhe pranon dënimin e "Tre kapitujve". (*Illyrici Sacri, Tomus Septimus, Ecclesia Diocletana, Antibarensis, Dyrrbachiensis, et Sirmiensis, cum Earum Suffraganeis*, 1817, fq. 398-399; *Danjel Farlati* Jakob Koleti, *Illyricum Sacrum*, VII/1, *Arqipeshkëria Metropolitane Shkodër-Pult*, 2019, fq. 494-495.)

345 *lat. **Caesar Traianus Hadrianus Augustus***, me emrin e vërtetë **Publius Aelius Hadrianus** (lindur rreth vitit 76 pas Krishtit, dhe vdekur, më 10 korrik 138, në Baia, pranë Napolit) ishte perandor romak në vitet 117-138. Kushëri dhe pasardhës i perandorit Trajan. Ishte admirues i madh i qytetërimit grek. Ai njihet për bashkimin dhe forcimin e Perandorisë së madhe të Romës dhe njihet si i treti ndër Pesë Perandorët e

Mirë të Romës. Ishte i papërtuar dhe njeri i veprimit. Udhëtonte shpesh për të kontrolluar vetë territorin dhe kufijtë. (<https://www.britannica.com/biography/Hadrian>).

346 *it. Castel Sant'Angelo*, e quajtur ndryshe dhe *Hadrianeum* apo *Sepulcrum Antoninorum*, u ndërtua në fillim si mauzole për perandorin Hadrian dhe më pas u bë vendvarrimi për perandorët e dinastisë antonine, si Antonin Piu (në fron 138-161) dhe Mark Aureli (në fron 161-180), deri te Karakala (në fron 198-217). U ndërtua në vitet 135-139, dhe në shek.V u kthye në fortesë. Ajo gjendet në bregun e djathtë të lumit Tiber, në rojë të Urës Sant'Angelo (Ponte Sant'Angelo), një nga urat kryesore antike romake. Kështjella përbëhet nga një kullë në formë cilindri, e rrethuar nga një oborr në formë katrori me nga një kullë mbrojtëse në çdo cep. (<https://www.britannica.com/topic/Castel-Sant-Angelo>).

347 *armen. Նաթուկ, greq. Ναρσής* (lindur rreth viti 480 në Armeni, dhe vdekur në vitin 574 në Romë ose Konstandinopojë) ishte gjeneral i perandori Justiniani I. Suksesi i tij më i madh ishte pushtimi i Mbretërisë Ostrogote në Itali, për llogari të Bizantut. Ishte eunuk dhe u bë komandant i truprojave eunuke perandorake. Më pas zuri postin e Shambellanit të Madh (Administrator i Pallatit). Në trazirat që shpërthyen në Konstandinopojë, në vitin 532, ai e ndihmoi Justinianin të mbante fronin, si ushtarakisht, ashtu edhe politikisht. Në vitin 551, ishte në krye të veprimeve kundër sulmeve barbare, kryesisht të hunëve, gepidëve dhe lombardëve, në Ballkan. Një vit më vonë, u hodh në Itali me 30.000 trupa dhe i mundi ostrogotët dhe mbretin e tyre Totila (që vdiq nga plagët e marra në betejë). Në vitin 567, perandori Justin II e largon nga detyra dhe ai vendoset në vilën e tij pranë Napolit. (<https://www.britannica.com/biography/Narses-Byzantine-general>).

348 *Lombardët ose langobardët* ishin në popull gjermanik që sunduan Italinë në vitet 568-774. Ishin pjesë e suebëve, një grup popujsh gjermanikë, ku hynin edhe markomanët, kuadët, hemundurët, semnonët dhe alemanët. Një fillim të shek.I pas Krishtit, jetonin në territoret e Gjermanisë Veriperëndimore, ku merreshin me blegtori. Në shek.IV filluan të zhvendoseshin në jug, në territoret e Austrisë së sotme. Në vitin 546, fillon një dinasti e re mbretërore lombarde me Alduinin dhe filluan të përshtasin mënyrën e organizimit me sistemin perandorak. Aty nga viti 567, lombardët me në krye Alboin lëvizën drejt Italisë, e cila kishte mbetur krejtësisht e pambrojtur, pas shkatërrimit që i bënë bizantinët Mbretërisë Ostrogote. Pushtimi i territoreve të Papatit nga lombardët, me në krye mbretin Aistulf (në fron 749-756) dhe Desiderin (në fron 756-774), e detyruan papën Adriani I, t'i kërkonte ndihmë Karlit të Madh, mbretit të frankëve. Frankët hynë në Itali në vitin 773 dhe, pas një viti rrethimi, Pavia, qendra e lombardëve, ra, dhe Desideri u kap rob. Karli i Madh u bë edhe mbreti i lombardëve, dhe kështu mori fund sundimi lombard në Itali. (<https://www.britannica.com/topic/Lombard-people>).

349 Në origjinal është 1800 milje katrorë. Një milje katror është 2.59 km².

350 Ai njihet edhe si *Shën Joan Agjërimtari*. Patriarku *Joani III Skolastiku*, e emëroi dhjak në katedralen e Shën Sofisë, për shkak të natyrës së tij besnike dhe paqebërëse. Më pas u bë saqellar, pak a shumë si zëvendëspatriark. U bë patriark i Konstandinopojës në vitin 582, dhe gëzonte mbështetjen e perandorit Tiberi II. Në Sinodin e Konstandinopojës, në vitin 588, ai mori titullin "Patriark ekumenik", i cili vazhdon të mbahet nga pasardhësit e tij deri sot. Kjo gjë solli akuza nga papa Pelagji II dhe më pas nga papa Gregori i Madh për uzurpim të autoritetit shpirtëror. U mbiqajti

“Agjërimtari”, për shkak se ushqehet pak. Vdiq, më 2 shtator 595, në Konstandinopojë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-John-the-Faster>).

351 Ky sinod apo këshill u thirr nga patriarku **Joan IV Agjërimtari**. Shkaku ishte verifikimi i akuzave kundër Gregorit të Antiokisë për incest dhe krime të tjera, për të cilat ai doli i pafajshëm. Në lajmëthirjen që u dërgoi peshkopëve të Lindjes, e quante veten “Patriark Ekumenik”. Pelagji, që ishte në atë kohë peshkop i Romës (papa Pelagji II), u nxeht fort dhe i shkroi letra këshillit, ku anulonte titullin me vullnetin dhe autoritetin e tij dhe kërcënonte Joanin me shkishërim. (Shih: *A Manual of Councils of the Holy Catholic Church, New and Revised Edition, Vëll. I*, nga Rev. Edward H. Landon M.A., Edinburg, “John Grant”, 1909, fq.201-202.) 352 **1 Pjetrit 5:5**.

353 Një nga mbretëritë veriore anglo-saksone në Britani, e cila aty nga fundi i shek.VII u bashkua me mbretërinë fqinje të Bernisës për të formuar Mbretërinë e Northumbrias. (<https://www.britannica.com/place/Deira>).

354 **Aelle, Aella, Aelli**, ishte mbreti i parë i Deirës në Angli, i cili nuk pranoi sundimin e Mbretërisës së Bernisës, me vdekjen e mbretit Ida. Ela u bë mbret aty nga viti 559. Me vdekjen e tij, në vitin 588, mbreti i Bernisës Etelriku, e nënshtroi sërish Deirën, por i biri i Elës, Edvini, do ta merrte sërish pushtetin si sundimtari më i fuqishëm anglez i kohës. (<https://www.britannica.com/biography/Aelle-king-of-Deira>).

355 D.m.th. mbrojtës i doktrinës së drejtë.

356 Një seri prej katër librash, shkruar nga papa Gregori I, që përmbajnë shenja, mrekulli dhe shërime të bëra nga shenjtorë, kryesisht murgj, në Italinë e shek.VI.

357 *lat.* **Leo III** (lindur në Romë dhe vdekur po aty, më 12 qershor 816) ishte papë në vitet 795-816. Përpara se të zgjidhej papë, kishte arritur postin e kardinalit. Ndryshe nga paraardhësi i tij, papa Adriani I, që ishte përpjekur për një autonomi të kishës dhe për një marrëdhënie disi më të ekuilibruar me Bizantin dhe Karlin e Madh, Leoni iu dorëzua kreqit Karlit. Për këtë shkak, mbështetësit e Adrianit e sulmuan gjatë një procesioni. Karli i Madh e mori në mbrojtje dhe e riktheu përsëri në Romë. Në vjeshtën e vitit 800, Karli erdhi vetë në Romë dhe Papa e kurorëzoi papritur perandor në Bazilikën e madhe të Shën Pjetrit, duke krijuar edhe një precedent ligjor që vetëm Papa mund ta jepte kurorën perandorake. Ky akt shënon forcimin e pozitës së papës dhe mospëlqimin e bizantinëve, të cilët e shihnin Karlin si uzurpator. Kjo e thelloi edhe më tepër ndarjen mes Lindjes dhe Perëndimit. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Leo-III>).

358 Bëhet fjalë për atë që njihet si kryebazilika e Shën Gjon Lateranit apo *lat. Archibasilica Sanctissimi Salvatoris ac Sancti Ioannis Baptistae et Ioannis Evangelistae ad Lateranum* (Kryebazilika e Shpëtimtarëve të Shenjtë e Shën Gjon Pagëzorit dhe Gjon Ungjillorit në Laterano). Ishte selia e peshkopit në Romë. Sot është një nga katër bazilikat papale të Romës dhe më e vjetra. Papa Silvestri I e përuroi zyrtarisht atë dhe Pallatin Lateran pranë saj, në vitin 324, duke i shpallur të dyja ndërtesat *Domus Dei* (Shtëpia e Perëndisë). (<https://thecatholictravelguide.com/destinations/italy/italy-rome-catholic-shrinesplaces-interest/rome-basilica-st-john-lateran/>).

359 *lat.* **Hadrianus I** (lindur në Romë, dhe vdekur po aty, më 25 dhjetor 795) ishte papë në vitet 772-795. U zgjodh papë me me ndihmën e përkrahësve të frankëve në Romë dhe kërkoi ndihmën e tyre, kur lombardët me në krye mbretin Desider sulmuan zotërimet papale dhe kërcënuan Romën. Frankët i dhanë fund Mbretërisë Lombarde dhe Karli erdhi

vetë në Romë, në vitin 774, për Pashkë. Që nga ajo kohë politika e papës varej më tepër nga aleanca me frankët sesa me Bizantin. Karli e përdori kishën për të mbajtur të bashkuar perandorinë dhe për të forcuar sundimin mbi Shtetet Papale, kurse Adriani luftoi me vendosmëri dhe me zgjuarsi për autonominë kishtarë. Marrëdhëniet e tyre mbetën përgjithësisht të ngrohta dhe patën një sërë bashkëpunimesh për çështje fetare, por zgjerimi i autoritetit të Karlit në Itali mbetej një çështje e tensionuar mes tyre. (<https://www.britannica.com/biography/Adrian-I>).

360 *lat. Carolus Magnus, Karli i Madh ose Karli I* (lindur rreth viteve 747/8, dhe vdekur, më 28 janar 814, në Ashen [sot Gjermani]) ishte mbreti i frankëve në vitet 768-814, mbreti i lombardëve në vitet 774-814 dhe perandor i asaj që më vonë do të quhej Perandoria e Shenjtë Romake, në vitet 800-814. (<https://www.britannica.com/biography/Charlemagne>).

361 Dhomë e nëndheshme nën dyshemenë kryesore të një kishë, që shërben për të mbajtur eshtrat apo lipsanet e një shenjtori apo kleriku. Qimiter.

362 *lat. Carolus Martellus* (lindur rreth vitit 688, dhe vdekur në vitin 741) ishte Kryetar i Pallatit të Austrazisë (pjesa lindore e Mbretërisë së Frankëve) në vitet 715-741. Ai ribashkoi dhe sundoi gjithë Mbretërinë e Frankëve dhe ndali pushtimin e Puatjesë nga guvernatori mysliman i Kordovës, Abdurramani, në vitin 732, në atë që njihet si Beteja e Turit ose e Puatjesë. Që nga ajo kohë mbretërit merovingianë sundonin sa për emër. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-Martel>).

363 Ishte një dinasti që njihet tradicionalisht si “raca e parë” e mbretërve frankë. Sundoi në vitet 476-750. Emri rrjedh nga Meroveku, i cili ishte babai i Çilderikut I, sundimtar i një prej fiseve franke. (<https://www.britannica.com/topic/Merovingian-dynasty>).

364 Është qyteti më i madh në krahinën Centre-Val de Loire në Francë, në brigjet e lumit Luar (Loire), lumit më të madh të Francës. Emri i vjetër në galisht ka qenë Turones.

365 *frë. Pépin le Bref*, (lindur rreth vitit 714, dhe vdekur në vitin 768 në Sent-Deni [Saint-Denis, Neustria, sot Francë]) ishte një nga djemtë e Karl Martelit, mbreti i parë i dinastisë karoliniane dhe babai i Karlit të Madh. Në vitin 747, ishte i vetmi sundimtar “de facto” i frankëve dhe, në vitin 751, me largimin e Çilderikut III, u zgjodh mbret i frankëve dhe u vajos nga vetë kryepeshkopi Bonifac dhe prelatë të tjerë. Pepini ishte mbështetës shumë i fortë i Kishës Romane. (<https://www.britannica.com/biography/Pippin-III>).

366 Territor në Italinë Qendrore që njihet ndryshe me emrin **Republika e Shën Pjetrit** ose **Shtetet e Kishës**, në vitet 756-1870. Papa ishte sovrani i këtij territori. Ky territor përfshinte Lacion, Umbrian, Marken dhe një pjesë të Emilia-Romanias. Ky territor u zgjerua gjatë shekujve me anë të dekreteve të Papës. (<https://www.britannica.com/place/Papal-States>).

367 I shqetësuar nga sulmet e myslimanëve në Galinë Jugore dhe me kërkesën për ndihmë nga guvernatori i Barcelonës, Sulejman ibn al Arabi, kundër sundimtarit umajad të Kordovës, Karli u hodh në Spanjë, në vitin 778. Ndërkohë që mbante të rrethuar Saragozën, u njoftua për kryengritje në veri dhe u nis aty. Gjatë rrugës frankët shkatërruan qytetin bask të Pamplonas. Ndërsa po kalonin Pirenejtë, më 15 gusht 778, prepararoja ra në pritën e baskëve dhe u shkatërrua plotësisht në atë që njihet si Beteja e Ronthesvalit. Kjo ngjarje u përjetësua tre shekuj më vonë në poemën epike *Kënga e Rolandit*. (Shih edhe botimin shqip: *Turolldus, Kënga e Rolandit*, përkthyer nga Gjon Shllaku, botuar nga Shtëpia

Botuese “Naim Frashëri”, Tiranë 2003.) Edhe Einhardi në biografinë e tij *Vita Karoli Magni* e përshkruan këtë ngjarje.

368 *lat. Iberus, Hiberus, spanj. Río Ebro* është lumi më i gjatë në Spanjë (910 km). Buron nga Malet Kantabria në Spanjën Veriore dhe derdhet në Detin Mesdhe, në krahinën e Tarragonës, midis Barcelonës dhe Valencias.

369 Karli nuk e mori dot Saragozën në vitin 778, por ai nuk hoqi dorë nga Spanja. Në vitin 801, mori Barcelonën dhe pushtoi Katalonjën. Kjo krahinë që përbëhej nga disa qarqe, ishte ajo që u njoh si *Vija spanjolle* ose *Kufiri spanjoll*. (<https://www.britannica.com/biography/Charlemagne/Militarycampaigns>).

370 *lat. mesjet. marchia orientalis* ose *marchia austriaca*.

371 *frë. Aix-la-Chapelle*, sot qyteti Aachen (Ahen) në kufirin perëndimor të Gjermanisë, në rajonin e Vestfalisë së Rinit Verior, në kufi me Belgjikën dhe Holandën. Ishte rezidenca e perandorit Karli i Madh dhe shërbeu si vendi i kurorëzimit të Perandorit të Shenjtë Romak dhe i mbretërve gjermanë, deri në kohën e reformatcionit. (<https://www.britannica.com/place/Aachen>).

372 *lat. Flaccus Albinus Alcuinus* (lindur në vitin 732 në Jork, Angli, dhe vdekur në vitin 804 në Tur, Francë) ishte poet, mësues dhe klerik, kreu i shkollës së Palatinut, themeluar në Ekslashapel nga Karli i Madh. Ai ishte studiuesi më i shquar i asaj që njihet si Rilindja karoliniane dhe bëri reforma të rëndësishme në liturgjinë katolike. Shkroi më shumë se 300 letra, të cilat janë një burim i rëndësishëm për historinë e kohës së tij. U takua me Karlin në Itali në vitin 781 dhe pranoi ftesën e tij për të shkruar në Ekslashapel, ku Karli po mblidhte studiuesit më të njohur irlandezë, anglezë dhe italianë. Shkroi një numër veprash për arsimin, teologjinë dhe filozofinë. Në vitin 796, u largua nga oborri i Karlit dhe u bë abati i Abacisë së Shën Martinut në Tur, ku jetoi deri sa vdiq. (<https://www.britannica.com/biography/Alcuin>).

373 *Napoleoni I* (lindur, më 15 gusht 1769, në Azhaksjo [Ajaccio], në ishullin e Korsikës, dhe vdekur, më 5 maj 1821, në Ishullin e Shën Helenës, në pjesën jugore të Oqeanit Atlantik) ishte gjeneral, konsull (1799-1804) dhe perandor i Francës (1804-1814/15). Ishte një nga njerëzit më të shquar të kohës së tij në Perëndim. (<https://www.britannica.com/biography/Napoleon-I>).

374 *hun. magyarok* ishin një përzierje popujsh ungrë dhe turq që jetonin në Siberinë Perëndimore. Emri i tyre rrjedh nga hungarishtja e vjetër *mogyër* që do të thotë *burnë*. Aty nga shek.V migruan në jug-perëndim, në territoret e Perandorisë Turko-Hazare pranë Detit Kaspik. Në vitin 830, i gjemë në brigjet perëndimore të Lumit Don, ku u përzien me popujt avarë. Nga fundi i shek.IX hynë në territoret hungareze, ku janë edhe sot. (<https://www.britannica.com/topic/Hungarian-people>).

375 *germ. Otto I* ose *Otto der Grosse* (lindur në vitin 912, dhe vdekur, më 7 maj 973, në Memleben të Tyingenit, Gjermani) ishte i biri i mbretit Henriku I nga dinastia saksonë. Ishte gjithashtu duka i Saksonisë me emrin Oto II (936-961), mbret i Gjermanisë që nga viti 936, dhe Perandori i Shenjtë Romak në vitet 962-973. Vetë papa Gjoni XII e kurorëzoi perandor në Romë, pasi kishin përfunduar *Privilegium Ottonianum*, një traktat që rregullonte marrëdhëniet mes Papës dhe Perandorit. Ky ishte fillimi i Perandorisë së Shenjtë Romake të kombit gjerman. Ai forcoi edhe më tepër Perandorinë Gjermane, duke i shtypur vasalët rebelë dhe duke mundur hungarezët në një betejë vendimtare. Ai e

përdori ndikimin e kishës për stabilizuar gjendjen, për të krijuar një perandori të sigurt dhe për të nxitur një rilindje kulturore. (<https://www.britannica.com/biography/Otto-I>).

376 “Prej kohësh në atë qytet ishte njëfarë burri që quhej Simon, i cili bënte magji dhe i bënte të çuditëshin njerëzit e Samarisë, duke thënë se ishte njeri i madh. Dhe të gjithë, nga i vogli deri tek i madhi, i kushtonin vëmendje, duke thënë: «Ky është fuqia e madhe e Perëndisë». Dhe i kushtonin vëmendje, sepse prej një kohe të gjatë ai i kishte mahnitur me magjitë. Por, kur i besuan Filipit, që shpalli lajmin e mirë të mbretërisë së Perëndisë dhe emrin e Jezu Krishtit, u pagëzuan burra dhe gra. Besoi edhe Simoni vetë dhe, si u pagëzua, rrinte vazhdimisht me Filipin; dhe çuditej, duke parë veprat e fuqishme dhe shenjat që ishin bërë. Dhe apostujt në Jerusalem kur dëgjuan se Samaria kishte pranuar fjalën e Perëndisë, u dërguan atyre Pjetrin dhe Gjorin, të cilët, si zbritën, u lutën për ta, që të merrnin Frymën e Shenjtë, sepse ende nuk kishte zbritur mbi asnjërin prej tyre, por vetëm ishin pagëzuar në emrin e Zotit Jezus. Atëherë vunë duart mbi ta dhe ata merrnin Frymën e Shenjtë. Dhe Simoni, kur pa se me vënien e duarve të apostujve jepej Fryma e Shenjtë, u ofroi atyre para, duke thënë: «Ma jepni edhe mua këtë pushtet, që ai, mbi të cilin do të vë duart, të marrë Frymën e Shenjtë». Por Pjetri i tha: «Le të humbasë paraja jote dhe ti bashkë me të, sepse ti mendove se mund ta fitosh me para dhuntinë e Perëndisë. Ti nuk ke as pjesë, as short në këtë fjalë, sepse zemra jote nuk është e drejtë përpara Perëndisë. Pendohu, pra, për këtë ligësinë tënde dhe lutju Perëndisë që, ndoshta, të mund të të falet synimi i zemrës sate. Sepse unë të shoh se je në vrer hidhësie dhe në prangat e paudhësisë». Dhe Simoni, duke u përgjigjur, tha: «Lutjuni ju Zotit për mua, që të mos më ndodhë asgjë nga ato që thatë». Ata, pra, pasi dhanë dëshmi dhe predikuan fjalën e Zotit, u kthyen në Jerusalem, mbasi ungjillëzuan shumë fshatra të samaritanëve.”

377 *Hildebrandi* ose *lat. Gregorius VII*, emër të cilin e mori në kujtim të Gregorit I, shkrimet e të cilit e kishin ndikuar shumë (lindur rreth vitit 1025 pranë Sovanës, në Shtetet Papale, dhe vdekur, më 15 maj 1085 në Salerno, Itali), ishte një nga papët më të mëdhenj të kishës në mesjetë. Ai e lidhi emrin e tij me atë që njihet si Reforma Gregoriane në shek.XI. Reforma Gregoriane kishte të bënte kryesisht me problemin e emërimit të peshkopëve (por edhe me probleme të tjera, si kanoniciteti i zgjedhjeve, simonia dhe celibashi) dhe abatëve nga sundimtarët laikë, gjë të cilën papa Gregori VII e ndaloi, së pari për të gjithë, në një këshill të mbajtur në Romë, në vitin 1078. Kjo mosmarrëveshje kishte lindur që në vitin 1075, mes tij dhe perandorit Henriku IV, i cili e konsideronte veten si mbrojtësin e kishës. Mospranimi i kërkesës së Papës për reforma në këtë drejtim dhe kundërvënja e peshkopëve gjermanë solli shkishërimin e tij dhe rrëzimin si mbret, në vitin 1076, ashtu siç kishte ndodhur më parë me Filipin I të Francës. Kjo gjë e çoi Gjermaninë në luftë civile dhe, Henriku, për të shpëtuar kurorën, iu nënshtroi më në fund Papës edhe me ndërhyrjen e kumbarit të tij, Abatit të Klunit, dhe të konteshës Matilda të Toskanës. Por mosmarrëveshjet e tyre vazhduan sidomos pas këshillit të vitit 1078, ku Papa i ndaloi krejt emërimet laike. Ai e shkishëroi për herë të dytë Henrikun IV dhe emëroi në vend të tij Rudolfin. Por shkishërimi nuk pati efekt. Henriku, i dalë fitimtar nga lufta civile, i kishte forcuar pozitat dhe e rrëzoi Papën në Sinodin e Briksenit, dhe emëroi në vend të tij kryepeshkopin Vibert të Ravenës, i cili njihet si antipapa Klementi III. Gregori iku në Salerno, ku edhe vdiq. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Gregory-VII>).

378 *gjerm. Heinrich IV* (lindur në vitin 1050 në Saksoni, dhe vdekur, më 7 gusht 1106, në Liezh [Belgjikë]) ishte duka i Bavarisë me emrin Henriku VIII (1055-161), mbret

i Gjermanisë nga viti 1054, dhe Perandori i Shenjtë Romak në vitet 1084-1105/6. Njihet në histori për konfliktin e gjatë me papa Gregorin VII për çështjen e emërimeve laike të peshkopëve dhe abatëve. (<https://www.britannica.com/biography/Henry-IV-Holy-Roman-emperor>).

379 *it. Canossa* është një këshjellë e rrënuar e shek.X, e cila gjendet në jugperëndim të RexhioEmilias. U ndërtua rreth vitit 940 nga Atto Adalbert, themelues i Shtëpisë së Atonëve dhe konti i parë i Kanosës. Në atë kohë ishte në pronësi të konteshës Matilda e Kanosës ose Matilda e Toskanës, përkrahëse e madhe e Papatit. (<https://www.britannica.com/topic/Canossa>).

380 Ishte një marrëveshje e arritur mes papa Kalikstit II (1119-1124) dhe Perandorit të Shenjtë Romak, Henrikut V (në fron 1106-1125), për të rregulluar çështjen e emërimeve laike, e cila kishte shkaktuar shumë luftë mes Papatit dhe Perandorisë, për kontrollin e posteve kishtarë. Në vitin 1107, një konflikt i ngjashëm mes Papatit dhe mbretit të Anglisë ishte zgjidhur, dhe kjo shërbeu si bazë e marrëveshjes, e cila bënte një dallim të qartë midis anës shpirtërore të postit të prelatit dhe pozitës së tij si pronar i tokës dhe vasal i kurorës. Thelbi i marrëveshjes ishte ky: Peshkopi ose abati duhej të zgjidhej nga klerikët, por perandori ishte i autorizuar të vendoste për zgjedhjet e kundërshtuara. I zgjedhuri duhej të përmbushte së pari detyrën e tij si vasal dhe të nderonte perandorin, pastaj të merrej me anën shpirtërore, duke ushtruar fuqinë si klerik, që simbolizohej me shkopin dhe unazën e dhënë gjatë shugurimit nga eptori i tij kishtar, i cili përfaqësonte autoritetin e kishës. (<https://www.britannica.com/event/Concordat-of-Worms>).

381 Është katedralja më e famshme gotike e mesjetës dhe dallohet për madhësinë e saj, lashtësinë dhe stilin arkitekturor. Ajo gjendet në pjesën lindore të Ishullit të Qytetit në lumin Sena, dhe u ndërtua mbi rrënojat e dy kishave më të vjetra, të cilat ishin ngritur mbi rrënojat e një tempulli galo-romak të Jupiterit. Katedralja filloi të ndërtohej me iniciativën e Moris dë Suli, peshkop i Parisit, i cili, aty nga viti 1160, hodhi idenë e ndërtimit të një kishë mbi rrënojat e dy bazilikave të hershme. Gurin e themelit e vuri papa Aleksandri III, në vitin 1163. (<https://www.britannica.com/topic/Notre-Dame-de-Paris>).

382 *lat. Innocentius III*, me emrin e vërtetë *Lotario di Segni* (lindur në vitet 1160/1 në Kështjellën Gavinjano, në Kampanjën e Romës, Shtete Papale, dhe vdekur, më 16 korrik 1216, në Peruxhia, Itali) është një nga papët më të rëndësishëm të mesjetës. I zgjedhur papë, më 8 janar 1198, Inoçenti III reformoi Kurinë Romane, rivendosi dhe zgjeroi autoritetin e Papës mbi Shtetet Papale, punoi pa u lodhur që të niste kryqëzatat për të rimarrë Tokën e Shenjtë, luftoi herezinë në Itali dhe në Francën Jugore, si dhe formoi një doktrinë të fuqishme dhe origjinale të pushtetit papal brenda kishës dhe në çështjet laike. Në vitin 1215, kryesoi Këshillin e Katërt Lateran, i cili reformoi shumë praktika klerike dhe laike brenda kishës. (<https://www.britannica.com/biography/Innocent-III-pope>).

383 *frë. Basilique royale de Saint-Denis* është një kishë e vendosur në bregun e djathtë të Senës, e njohur si vendvarrim i mbretërve të Francës. Sot *Saint-Denis* është një lagje në veri të Parisit. (<https://www.britannica.com/place/abbey-church-of-Saint-Denis>).

384 *lat. Sugerius* (lindur në vitin 1081 pranë Parisit, dhe vdekur në vitin 1151) ishte abat francez dhe këshilltar i mbretërve Luigji VI dhe VII, burrë shteti dhe diplomat. Lindi në një familje fshatare, por u dallua për zgjuarsinë jo të zakonit dhe u çua të arsimohej në Abacinë e Shën Denisit, ku kishte si shok klase atë që më vonë do të bëhej mbreti Luigji

VI. Në vitin 1108, u zgjodh sekretar i abatit Adam dhe kreu një sërë udhëtimesh diplomatike në Normandi dhe Angli. Në vitin 1122, u zgjodh abat dhe bashkëpunoi ngushtë me Bernardin, abatin e Klervosë. Në vitin 1137, iu kushtua rindërtimit të kishës së Shën Denisit, e cila ishte shkatërruar. Besohet se ishte ai frymëzuesi i shumë risive arkitekturore të stilit gotik, siç ishin harqet, përdorimi i xhamave me ngjyra, dritarja në formë trëndafili në fasadë etj. Në vitet 1147-1149, mbreti Luigj VII dhe mbretëresha Eleanorë u nisën në Kryqëzatën e Dytë, duke ia besuar kurorën Syzherit si regjent, në mungesë të tyre. Në vitin 1151, ai u sëmur dhe vdiq nga malarja. (<https://www.britannica.com/biography/Suger>).

385 **Katedralja e Shën Mërisë** (frë. *Cathédrale Notre-Dame de Chartres*) është një katedrale gotike. Bashkë me Katedralen e Rejmsit dhe të Amienit janë tre kryeshembujt e arkitekturës gotike franceze. Ajo është e njohur jo vetëm për risitë arkitekturore, por edhe për skulpturat e shumta dhe për xhamat me ngjyra. Supozimi se veli i Shën Mërisë gjendej në thesarin e kishës, e bëri atë vend pelegrinazhi në mesjetë. Porta perëndimore ka mbetur nga një kishë e stilit romanesk, e shkatërruar nga një zjarr në vitin 1194. Kisha e re u shenjtërua në vitin 1260. Ajo është ndërtuar me gur gëlqeror dhe është 130 m e gjatë dhe 34 m e lartë. Ka dy kulla, njëren 105 m të lartë dhe tjetrën 113 m. Katedralja ka 176 dritare me xhama me ngjyra. (<https://www.britannica.com/topic/Chartres-Cathedral>).

386 I njohur edhe si **John Lackland** (Xhoni Pa Tokë) (lindur rreth vitit 1166, dhe vdekur në vitin 1216 në Njuark, Notingemshër, Angli) ishte mbreti i Anglisë në vitet 1199-1216. Në luftë me mbretin Filip II i Francës, humbi Normandinë dhe pothuajse të gjitha zotërimet e tjera në Francë. I sumuar nga baronët, u detyrua të nënshtronte *Magna Carta*-n, kartën e lirive, sipas së cilës sovranin ishte subjekt i sundimit të ligjit dhe shënoheshin të drejtat e “njerëzve të lirë”. Ky dokument përbën themelin e jurisprudentsës anglo-amerikane. (<https://www.britannica.com/biography/John-king-of-England>).

387 frë. **Philippe Auguste** i njohur edhe si **Filipi II** (lindur, më 21 gusht 1165, në Paris, dhe vdekur në Mantes-la-Jolie, në Francën Veriore-Qendrore) ishte mbreti i parë i madh i dinastisë kapetiane në Francën mesjetare. Sundoi në vitet 1180-1223 dhe rimori dalëngadalë territoret që i mbanin mbretërit anglezë, madje i zgjeroi zotërimet në veri, në Flandër, dhe në jug, në Langëdok. Ishte një nga figurat e mëdha të Kryqëzatës së Tretë, në vitin 1191.

388 Ishin një dinasti e mbretërve gjermanë në vitet 1138-1254, gjatë mesjetës. Përveç Gjermanisë ata sunduan edhe Mbretërinë e Sicilisë në vitet 1194-1268. (<https://www.britannica.com/topic/Hohenstaufen-dynasty>).

389 it. **Federico II**, gjer. **Friedrich II** (lindur, më 26 dhjetor 1194, në Jesi, një qytet i vogël në provincën e Ankonës në Itali, në atë kohë pjesë e Shteteve Papale, dhe vdekur, më 13 dhjetor 1259, në Kastel Fiorentino, në Apuli, Mbretëria e Sicilisë) ishte mbreti i Sicilisë në vitet 1197-1250, dukë i Shvabenit, si Frederiku VI, në vitet 1228-35, mbreti i Gjermanisë në vitet 1212-50, dhe Perandori i Shenjtë Romak në vitet 1220-50. Si një hohenshtaufën dhe si nip i Frederikut I Barbarosa, ndoqi politikat e dinastisë së tij perandorake kundër Papatit dhe qyteteve-shtete italiane. Ai mori pjesë në Kryqëzatën e Gjashtë 1228-29, ku pushtoi disa territore në Tokën e Shenjtë dhe e shpalli veten mbret të Jerusalemit, në vitet 1229-43. (<https://www.britannica.com/biography/Frederick-II-Holy-Romanemperor>).

390 Në një shpellë në malin Hira (**Jabal Hira**).

391 *frë. Pierre l'Ermite* (lindur rreth vitit 1050, ndoshta në Amien, Francë, dhe vdekur, më 8 korrik 1115, në Nēfmustje [Neufmoustier], në Belgjikën e sotme) ishte asket dhe themelues manastiri, predikuesi më i rëndësishëm në Kryqëzatën e Parë. Pjetri e kishte vizituar Tokën e Shenjtë në vitin 1093 dhe, kur papa Urbani II shpalli kryqëzatën në nëntor 1095, në Këshillin e Klermontit, ai filloi të predikonte në mbarë vendin, duke mbledhur njerëz për kryqëzatën. Në maj 1096, ai i udhëhoqi ndjekësit e tij entuziastë drejt Konstandinopojës. Më 6 gusht, u hodhën në Nikomedia, po aty ai nuk ishte në gjendje ta mbante disiplinën e ushtrisë, prandaj u kthye në Konstandinopojë, që t'i kërkonte ndihmë perandorit, Aleksit I. Në mungesë të tij, ushtria u asgjësua nga turqit, kështu që priti aty ardhjet e reja në Perëndimi. Në Antioki, i dekurajuar nga rrethimi që iu bë kryqtarëve, e braktisi ekspeditën, por u kap dhe u rikthye përsëri, duke kërkuar falje për mosbesimin e tij. Me të arritur në Jerusalem, ai u caktua kapelan (kishte dhe mision humanitar) i ushtrisë së të krishterëve, në pranverë 1099. Në korrik, para mësymjes, mbajti një predikim në Malin e Ullinjve. Në vitin 1100, u kthye në Europë dhe u bë igumen i manastirit augustinian të Nēfmustjesë, të cilin e themeloi vetë. (<https://www.britannica.com/biography/Peter-the-Hermit>).

392 **Kryqëzata e Parë** (1095-1099) u shpall nga papa Urbani II, në Këshillin e Klermontit 1095, si një thirrje për ekspeditë ushtarake në ndihmë të Perandorisë Bizantine, e cila kishte lëshuar pjesën më të madhe të Anadollit në duart e turqve selxhukë, dhe përfundoi me rripushtimin e Tokës së Shenjtë dhe Jerusalemit, në vitin 1099, dhe me ngritjen e Mbretërisë së Jerusalemit. (<https://www.britannica.com/event/Crusades/The-First-Crusade-and-the-establishment-of-the-Latin-states>).

393 *frë. Louis IX* që njihet ndryshe edhe si **Shën Luigji** (lindur, më 25 prill 1214, në Poissy, Francë, dhe vdekur, më 25 gusht 1270, pranë Tunisit, në Tunizi) ishte mbret i Francës në vitet 1226-1270 dhe një nga monarkët më popullorë të dinastisë kapetiane (Pasardhës të **Robertit të Fortë**, vdekur në vitin 866, konti i Anzhusë dhe Bluasë. Nipi i tij **Hygë Kapeti**, mbret i Francës në vitet 987-996, i dha fund dinastisë franke.) Udhëhoqi Kryqëzatën e Shtatë për në Tokën e Shenjtë, në vitet 1248-50, dhe vdiq në një tjetër kryqëzatë në Tunizi. (<https://www.britannica.com/biography/Louis-IX>).

394 **Beteja e Manzikertit** (*arm. Մանսիկերտ*, *greq. biz. Μαντζικέρτ*), e zhvilluar më 26 gusht 1071, ishte beteja ku ushtria bizantine, në komandën e perandorit Romani IV Diogjeni, u mund nga turqit selxhukë të udhëhequr nga sulltani i tyre **Alparslan** (*Lani trim*). Beteja u pasua nga pushtimi selxhuk i pjesës më të madhe të Anadollit, dhe kjo shënoi edhe fillimin e fundit të Perandorisë Bizantine. Sot është qyteti **Malazgirt** në provincën e Mushit në Turqinë Lindore. (<https://www.britannica.com/event/Battle-of-Manzikert>).

395 *greq. biz. Ἀλέξιος Κομνηνός* (lindur në Konstandinopojë në vitin 1057, dhe vdekur, më 15 gusht 1118) ishte perandori bizantin në vitet 1081-1118. Ai themeloi dinastinë e Komnenëve dhe restauroi e forcoi pjesërisht perandorinë, pas disfatave të saj me normanët dhe turqit selxhukë në shek.XI. Aleks i kurorëzua perandor më 4 prill 1081, dhe, siç thotë vajza dhe biografia e tij, Ana Komnena, e gjeti perandorinë “në grahmat e fundit”, por aftësitë e tij ushtarake dhe dhuntitë diplomatike bënë që ta merrte situatën në dorë. Ai zmbrapsi normanët nën komandën e Robert Guiskardit. [Përplasjen e parë me normanët Aleks i e bëri pranë Durrësit në brigjet e lumit Erzen, më 18 tetor 1082, betejë të cilën e humbi. Vetë Perandori i plagosur u tërhoq në luajnën e Erzenit

nëpërmjet Krrabës (Babigora) për në Ohër (Achrida) dhe prej aty doli në Devoll (Diabolis) dhe në

Selanik. (Shih: *The Alexiad of Anna Comnena, Penguin Books, 1969, Libri IV, fq. 146-153*) Perandori e mundi Robertin në betejën e Butrintit, në verën e vitit 1085, me ndihmën e flotës venedikase. (Libri VI, fq. 190-192.) Më pas, ai i mundi përfundimisht normanët nën komandën e Boemundit, të birit të Robert Guiskardit, të cilin e detyroi të nënshkruante një traktat poshtërues paqeje, që njihet si Traktati i Devollit, në shtator të vitit (6617) 1108. (Libri XIII, fq. 423-434.) Ndali gjithashtu mësymjet e selxhukëve, që kishin sulltanatin në Konja, duke bërë marrëveshje me ta. Por Aleksi nuk ishte në gjendje të kufizonte fuqinë e madhe të pasanikëve vendas, të cilët e kishin kërcënuar dhe më parë unitetin e perandorisë. Ai u bëri atyre lëshime në këmbim të shërbimeve ushtarake apo të tjera, një politikë që u ndoq edhe nga pasardhësit e tij dhe solli ulje të të ardhurave dhe dobësim të autoritetit perandorak. Në raport me kishën, u tregua mbrojtës i Kishës Ortodokse Lindore. (<https://www.britannica.com/biography/Alexius-I-Comnenus>).

396 *lat. Urbanus II*, me emrin e vërtetë *Odon*, ose frëz. *Eudes de Châtillon-sur-Marne* (lindur rreth vitit 1035 në Châtillon-sur-Marne, Francë, dhe vdekur, më 19 korrik 1099, në Romë, Itali) ishte papë në vitet 1088-1099, i cili zhvilloi më tej reformat e nisura nga papa Gregori VII dhe e forcoi më tej Papatin si një entitet politik. (<https://www.britannica.com/biography/Urban-II>).

397 Ishte një këshill kleriko-laik që u thirr nga papa Urbani II në vitin 1095, si rezultat i kërkesës për ndihmë nga perandori i Bizantit Aleksi I Komneni kundër turqve selxhukë. Papa u bëri thirrje kalorësve francezë që ta çlironin Tokën e Shenjtë nga turqit. Kjo kërkesë shërbeu si shkak për fillimin e Kryqëzatës së Parë. Në këtë këshill u miratuan një sërë vendimesh, mes të cilëve u rivendos "Paqja e Perëndisë" (*Pax Dei*) një lëvizje e udhëhequr nga kisha në mesjetë dhe më vonë nga autoritetet civile, e cila mbronte nga dhuna pronat e kishës, gratë, priftërinjtë, shtegtarët, tregtarët dhe të gjithë njerëzit e paafte për t'u mbrojtur, dhe iu jepej falje e plotë e mëkateve të gjithë atyre që do të shkonin të ndihmonin të krishterët në Lindje. Në atë kohë Klermonti ishte pjesë e Dukatit të Akitenisë në Francën Jugperëndimore. (<https://www.britannica.com/event/Council-of-Clermont>).

398 *William Shakespeare, The First part of King Henry the Fourth, Akti I, Skena I*. Janë fjalët e mbretit Henriku IV.

399 Shih: *The Chanson d'Antioche, An Old French Account on the First Crusade, Rutledge, 2016, fq. 202*.

400 "Më 1096 në portet e Durrësit, Vlorës e të Butrintit zbarkuan ushtritë e Kryqëzatës së parë,

të drejtuara nga sovranë e princër të ndryshëm të Evropës. Midis tyre ishte dhe Roberti i Flandrës dhe vetë Boemundi, sundimtari norman i Italisë së Jugut. Një tjetër grupim kryqtarësh, nën komandën e Rajmondit të Tuluzës, mbërriti në Durrës në rrugë tokësore, nëpërmjet Dalmacisë dhe Dioklesë.... Mbërritja e luftëtarëve perëndimorë në trevat, që vite më parë kishin qenë fushëbetejë mes normanëve e bizantinëve, e shqetësoi së tepërmi Aleks Komnenin. Ai i porosi komandantët e tij të Durrësit, Vlorës e të viseve të tjera që të ndiqnin me vëmendje lëvizjet e kryqtarëve dhe të parandalonin çdo përpjekje të tyre

për të sulmuar e plaçkitur territorin bizantin.” (Shih: *Historia e Popullit Shqiptar, Vëll. 1, Akademia e Shkencave të Shqipërisë, Sh. B. “Toena”, Tiranë, 2002, fq. 195*).

401 Shih: *The First Crusade: The Cronicle of Fulchter of Chartres and Other Source Materials, Second Edition, edited by Edward Peters, University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 1998, fq. 260*.

402 *lat. Bernardus Claraevallensis* (lindur në vitin 1090 pranë Dizhonit, në Burgundi, Francë, dhe vdekur, më 20 gusht 1153, në Klervo, Shampanjë, Francë) ishte murg cistercian (u themelua në vitin 1098 në **Cîteaux**, *lat. Cistercium*, një fshat pranë Dizhonit) të cilët quheshin ndryshe bernardinë apo murgjit e bardhë, për shkak të rrobës së tyre të bardhë. Ishte themeluesi dhe abati i Abacisë së Klermontit dhe një nga klerikët më me ndikim të kohës së tij. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Bernard-of-Clairvaux>). Në tragjedinë “Fausti”, Gëtja, ai na e paraqet në Aktin V bashkë me engjëjt që kanë ardhur të marrin shpirtin e Faustit të vdekur, me emrin Pater Profundus, (*lat. profundus*, i thelli, i pakuptueshmi). (Shih: *J.V. Gëte, Vepra të zgjedhura I, Tiranë 1987, përkthyer nga Skënder Luarasi, fq. 624*).

403 **Kryqëzata e Dytë** (1147-1149) erdhi si pasojë e rënies së Kontës së Edesës, në vitin 1144, në duart e Zengjидit, udhëheqës i oguzëve turq. Kjo kontë ishte shteti i parë i themeluar nga Beduini, gjatë Kryqëzatës së Parë. U shpall nga papa Eugjeni III dhe u drejtua për herë të parë nga dy mbretër europianë, Luigji VII i Francës dhe Konradi III i Gjermanisë. Ushtritë u shkatërruan veç e veç nga turqit në Anadoll dhe disa mbeturina të tyre arritën në Jerusalem. Dështimi i saj solli më vonë edhe rënien e Jerusalemit. (<https://www.britannica.com/event/Crusades/The-era-of-the-Second-and-ThirdCrusades#ref1184380>).

404 *arab. بویا بن قسوي نيدلا حالص*, **Saladin Jusuf ibn Ejub** (lindur në vitin 1137/8 në Tikrit, Mesopotami [sot Irak], në një familje kurde, dhe vdekur, më 4 mars 1193, në Damask [Siria] ishte sulltani i Egjiptit, Sirisë, Jemenit dhe Palestinës, themelues i dinastisë së Ejubëve dhe një nga heronjtë më të famshëm myslimanë. Korri sukses të madh në luftën me kryqtarët, duke marrë Jerusalemin, më 2 tetor 1187. Kështu i dha fund pushtimit prej 88 vjetësh në duart e frëngjve. (<https://www.britannica.com/biography/Saladin>).

405 **Kryqëzata e Tretë** (1189-1192) erdhi si reagim i udhëheqësve europianë ndaj pushtimit të Jerusalemit (1187) nga Saladini. Lajmi për rënien e tij mbërriti në oborret e Europës përpara mbërritjes së Josit, kryepeshkopit të Tiros, që ishte dërguar me urgjencë për ndihmë. Papa Urbani III thuhet se vdiq nga dëshpërimi, kurse pasardhësi i tij, Gregori VIII, lëshoi një bulë ku bënte thirrje për agjërim dhe penesë. Dy vjet më vonë, thirrjeve të Papës iu përgjigj Perandori i Shenjtë Romak, Frederiku I Barbarosa, megjithëse në moshë rreth të shtatëdhjetave dhe kishte patur ulje ngritje në marrëdhëniet me papët. Në maj 1189, ai u nis në kryqëzatë me ushtrinë më të madhe që kisha marrë ndonjëherë pjesë dhe me shumë peripeci kaloi Helespontin për në Turqi. Por, më 10 qershor, u mbyt kur po përpiqej të notonte në një përrua, gjatë një shëtitjeje. Kjo gjë e dekurajoi ushtrinë dhe një numër i vogël nën drejtimin e Frederikut të Shybenit dhe Leopoldit të Austrisë mbërriti në Tiro. Filipi II Augusti i Francës mbërriti më 20 prill 1191, në Akrë, dhe filloi rrethimin, kurse mbreti tjetër që merrte pjesë në këtë kryqëzatë, Rikardi I Zemërluani, zbarkoi në Akrë më 8 qershor, pasi kishte marrë më parë Qipron. Me marrjen e Akrës, Filipi dhe Leopoldi e quajtën misioni të përmbushur dhe u nisën për në shtëpi. Rikardi u

ndesh me Saladinin më 7 shtator 1191, në Arsuf, dhe Saladini u detyrua të tërhiqej me humbje të rënda. Rikardi mori Jafën, por nuk arriti të merrte dot Jerusalemin.

Ai u detyrua të tërhiqet pas lajmeve që mori se Filipi II Augusti i kishte sulmuar tokat. Më 2 shtator 1192, ai nënshkroi një marrëveshje 3-vjeçare me Saladinin, ku territori nga Jafa në veri mbetej në duart e të krishterëve. Kështu, Kryqëzatat nuk e arriti objektivin e saj. (<https://www.britannica.com/event/Crusades/The-Third-Crusade>).

406 *ger. Friedrich I "Barbarosa"* (Mjekërkuqi) (lindur rreth vitit 1123, dhe vdekur, më 10 qershor 1190) ishte duka i Shvabenit me emrin Frederiku III (1147-90), mbreti i Gjermanisë dhe Perandori i Shenjtë Romak në vitet 1152-90. Sfidoi autoritetin e Papës (pati një konflikt të vazhdueshëm me papa Aleksandrin III, i cili shkoi deri në dëbimin e tij, dhe u dha mbështetje antipapëve), duke u përpjekur të vendoste një epërsi gjermane në Europën Perëndimore. U mor gjatë në luftë me qytetet e Italisë Veriore në vitet 1154-83, duke dërguar gjashtë ekspedita të mëdha drejt jugut. U mbyt papritur në një përrua në Turqi, kur ishte në Kryqëzatën e Tretë për në Tokën e Shenjtë. (<https://www.britannica.com/biography/Frederick-I-Holy-Roman-emperor>).

407 *angl. Richard I* (lindur, më 8 shtator 1157, në Oksford, Angli, dhe vdekur, më 6 prill 1199, në *Châlus*, Dukati i Akitënit [Aquitaine], Francë) ishte duka i Akitënit që nga viti 1168, dhe i Potjesë që nga viti 1172, mbreti i Anglisë, duka i Normandisë dhe konti i Anzhusë në vitet 1189-1199. Fisnikëria e tij dhe aftësia që tregoi gjatë Kryqëzatës së Tretë, e bënë shumë të njohur në kohën e tij dhe heroin e shumë legjendave romantike. (<https://www.britannica.com/biography/Richard-I-kingof-England>).

408 **Kryqëzatat e Katërt** (1202-1204) u thirr nga papa Inocenti III në vitin 1198. Shumë fisnikë të shquar francezë iu përgjigjën, bashkë me ta dhe Zhofrua dë Vilardën, autor një prej kronikave kryesore të kryqëzatës, dhe kërkuar ndihmën e venedikasve për të siguruar transportin. Me vdekjen e Tibosë III të Shampanjës, kryesimin e kryqëzatës e mori Bonifaci i Montferratës, përfshirja e të cilit ishte fatale për fatin e kryqëzatës. Ai kishte lidhje me perandorin e Bizantit, pasi vëllai i tij, Konradi, ishte martuar me të motrën e perandorit bizantin Isak II Engjëlli. Ky i fundit ishte verbuar dhe rrëzuar nga fronti prej të vëllait, Aleksit III Engjëllit. I biri i Isakut, i quajtur Aleks, iku nga Konstandinopoja dhe u strehua në oborrin e Filipit të Shvabias. Në Krishtlindjet e vitit 1201, Bonifaci, vasal i Filipit, Filipi dhe Aleks shqyrtuan mundësinë që kryqëzatat të rrëzonte Aleksin III dhe të vendoste në fron Aleksin, të birin e Isakut II. Në verën e vitit 1202, ushtria e kryqëzatës mbërriti në Venedik, rreth një e treta e asaj që ishte parashikuar. Venedikasit panë që flota e madhe e porositur nga francezët nuk hynte në punë dhe këta të fundit edhe nuk mund ta paguanin, prandaj u mërzitën. Dozha i Venedikut Enriko Dandolo, një burrë i zgjuar dhe i urtë, megjithëse 90 vjeç dhe krejt i verbër, u propozoi francezëve pushtimin e qytetit rebel të Zarës, i cili ishte nën kontrollin e mbretit të Hungarisë, që të mund ta paguanin borxhin me plaçkë. Ata e morën Zarën në nëntor 1202 dhe dimëruan atje. Aty mbërritën edhe të dërguarit e Filipit të Shvabias, bashkë me Aleksin, princin bizantin. Kryqtarët do të lundronin për në Konstandinopojë, ku do të rrëzonin Aleksin III Engjëllin dhe do të vendosnin në fron Aleksin, të birin e Isakut II Engjëllit, i cili nga ana e tij do ta vendoste Kishën e Lindjes nën Romën, do t'u paguante kryqtarëve një shumë të madhe dhe do të bashkohej me ta për kryqëzatë në Egjipt. Kryqëzatat lundroi për në Korfuz dhe më pas mbërriti në Konstandinopojë, në qershor 1203. Aleks III iku dhe në fron hipi Aleks IV, bashkë me babanë e verbër Isakun II Engjëllin. Aleks IV u përpoq t'i mbante premtimet,

por ra ngushtë për para. U rrëzua nga fronti me anë të një grushti shteti, në fund të janarit 1204. Kryqtarët, që ishin në pritje të shpërblimit të tyre, e sulmuan dhe e morën Konstantinopojën, më 12 prill 1204. Qyteti u plaçkit. Ata vunë dorë dhe mbi gratë e Konstantinopojës. Kur papa Inoçenti III dëgjoi për sjelljen kryqtarëve, u turpërua dhe i qortoi me forcë. Pasi u vendos rendi, francezët dhe venedikasit zbatuan një marrëveshje që kishin bërë mes tyre. Beduini u zgjodh perandor dhe venedikasi Tomazo Morosini u zgjodh patriark. Megjithatë, Perandoria Latine i kishte themelet e lëkundura. Jo e gjithë Perandoria Bizantine ishte pushtuar nga kryqëzata. Qeveria perandorake vazhdoi në Nikë dhe në perandorinë e Trebizondës, në skajin lindor të Detit të Zi, deri në vitin 1461. Konstantinopoja u rimor më pas nga Mihaili VIII Paleologu, në vitin 1261, me ndihmën e gjenovezëve, kundërshtarëve tradicionalë të Venedikut. (<https://www.britannica.com/event/Crusades/The-Fourth-Crusade-and-the-Latin-empire-of-Constantinople>).

409 *it. Zara*, sot njihet si **Zadar**, qytet i vogël historik në Kroacinë Jugperëndimore, ish-kryeqyteti i Dalmacisë. Daton në shek.IX para Krishtit, si një vendbanim i Liburnëve i quajtur **Jadera**. Romakët e pushtuan në shek.I para Krishtit. Në shek.V-VI u shpëtoi dyndjeve avarë dhe sllavë dhe mbeti një qendër e lulëzuar tregtare dhe kulturore në Dalmacinë bizantine. Në vitet 1045-1358, qyteti ishte në luftë të herëpashershme me Venedikun dhe, në vitin 1409, iu shit atij. Në vitin 1571, theu një sulm turk dhe më pas u bë qyteti më i fortifikuar i Adriatikut. Sot në këtë qytet ka një komunitet të vogël arbëreshësh, shqiptarësh katolikë, të larguar në vitet 20 të shek. XVIII nga fshatrat që shtrihen midis Liqenit të Shkodrës dhe detit, si pasojë e përndjekjeve turke. Ata themeluan pranë Zarës fshatin *Arbneshi* (*Borgo Arnesi*), që sot është një lagje e Zarës. (<https://www.britannica.com/place/Zadar>).

410 Qytet i lashtë në veriperëndim të Izraelit, përgjatë Detit Mesdhe, që shtrihet në skajin më verior të gjirit të Haifas, i njohur më parë edhe si Gjiri i Akrës. Në vitin 1104, shërbeu si bazë e kryqtarëve, të cilët ia ndërruan emrin në Shën Zhan d'Arka. Në vitin 1291, qyteti ra në duart e sulltanit mamluk El Eshref Halili, gjë që i dha fund sundimit të kryqtarëve në Tokën e Shenjtë. Në vitet 1516-1918, qyteti ishte pothuajse gjithë kohës nën sundimin osman. (<https://www.britannica.com/place/Akko>).

411 Quheshin edhe **Kalorësit e varfër të Krishtit dhe të Tempullit të Solomonit**. Ishte një urdhër fetar-ushtarak, që u themelua nga tetë apo nëntë kalorës francezë me një krye Hygë dë Pajon (Huges de Payens), të cilët u zotuan, aty nga fundi i vitit 1119 dhe fillimi i vitit 1120, t'i kushtoheshin mbrojtjes së pelegrinëve në Tokën e Shenjtë. Kjo iniciativë u mbështet nga shumë udhëheqës laikë dhe fetarë, të cilët ndihmuan edhe financiarisht. Mbreti i Jerusalemit, Beduini II, u dha banesa në krah të Pallatit, në zonën e ish-Tempullit të Solomonit. Në vitin 1139, papa Inoçenti II u dha privilegje të veçanta, si: të kishin kishat e tyre, të mos paguanin të dhjetën dhe të mos ishin nën juridiksionin e peshkopëve, por vareshin direkt nga Papa. Ata ishin organizuar sipas modelit të Urdhrit benediktin, dhe ishin betuar për të jetuar në varfëri, pastërti, në bindje dhe të larguar nga bota. Drejtoreshin nga një kryekapiten, i cili zgjidhej për gjithë jetën. Shprehnin një adhurim të veçantë për Virgjëreshën Mari. Detyra e tyre parësore ishte lufta. Dalëngadalë, ata i zgjeruan detyrat, nga mbrojtja e pelegrinëve, në mbrojtjen e shteteve të kryqëzatave në Tokën e Shenjtë. Ngritën kështjella, mbajtën trupa në qytetet e rëndësishme dhe morën pjesë në shumë beteja kundër myslimanëve deri në rënien e Akrës. Pas rënies së Akrës, shumë prej tyre u vendosën në Europë. Por aty diku nga viti 1304, ata u akuzuan për

herezi dhe imoralitet, dhe disa vjet më vonë mbreti Filip IV i Francës dha urdhër që çdo tempullor të arrestohej dhe t'i konfiskohej pasuria. Kështu urdhri u shkatërrua. (<https://www.britannica.com/topic/Templars>).

412 Quheshin **Spitalorët e Shën Joanit të Jerusalemit**. Ishte një urdhër fetar-ushtarak, që u themeluan nga disa tregtarë italianë nga Amalfi, të cilët ngritën një spital në Jerusalem, për t'u kujdesur për pelegrinët e varfër dhe të sëmurë. Papa Paskali II e njohu me një bulë të lëshuar më 15 shkurt 1113. Në vitin 1120, Rajmond de Pyi (Raymond de Puy), që zëvendësoi murgun Zherar (Gerard), zëvendësoi Urdhrin Augustinian me atë Benediktin dhe filloi fuqizimin e urdhrit, duke blerë pasuri dhe toka. Gjithashtu, përveç detyrës për kujdesin ndaj të sëmurëve, ata morën edhe detyra për mbrojtjen e Mbretërisë së Jerusalemit. Pas rënies së Jerusalemit në duart e myslimanëve (1187), ata u vendosën në Margat dhe më pas në Akrë (1197). Me rënien e Akrës (1291), Spitalorët u vendosën në Limasol, Qipro, dhe më pas morën ishullin e Rodit (1309). Këtu ndërruan dhe emrin në "Urdhri i Kalorësve të Rodit". Në vitin 1523, kur Sulejmani i Madhërisëm mori Rodin, ata u vendosën në Maltë, ku u quajtën "Urdhri Sovran dhe Ushtarak i Kalorësve të Maltës". Pas marrjes së ishullit nga Napoleon (1798) dhe pas kalimit të tij nën administrimin e Britanisë së Madhe, në vitin 1814, urdhri u shpërbë. U rithemelua në Romë në vitin 1834, me emrin "Kalorësit e Maltës". (<https://www.britannica.com/topic/Hospitallers>).

413 Quheshin ndryshe edhe **Urdhri i Spitalorëve të Shën Mërisë së teutonëve në Jerusalem**, ishte një urdhër fetar që luajti një rol të madh në Europën Lindore në mesjetën e vonë. Në vitet 1189-90, kur forcat e Kryqëzatës së Tretë kishin rrethuar Akrën, disa tregtarë gjermanë nga Bremeni dhe Lybeku formuan një vëllazëri për t'u kujdesur për të sëmurët. Me marrjen e Akrës, ata morën në administrim një spital në qytet dhe e emërtuan "Spitali i Shën Mërisë së dinastisë gjermane në Jerusalem". Për këtë morën dhe miratimin e papa Klementit III. Vdekja e perandorit Henriku VI (1197), që po planifikonte një ekspeditë të madhe në Palestinë, bëri që shumë nga kryqtarët gjermanë të ktheheshin në shtëpi. Për të mbushur boshllëkun, princat, peshkopët, bashkë me mbretin Amalrik II të Jerusalemit, e kthyen këtë vëllazëri në një vëllazëri ushtarake, duke e bërë një urdhër fetar kalorësish. Urdhri u vendos në një regjim murgëror dhe ushtarak, sipas modelit të Tempullorëve. Ata morën privilegje nga papa Celestini III dhe papa Inoçenti III, dhe iu dhuruan territore të gjera jo vetëm në Jerusalem, por edhe në Gjermani. U larguan nga Palestina me rënien e Akrës (1291). (<https://www.britannica.com/topic/Teutonic-Order>).

414 **Gjoni 8:12**. "Unë jam drita e botës; kush më ndjek, nuk do të ecë në errësirë, por do të ketë dritën e jetës."

415 *frë. Olbert de Gembloux* (1012-1048) ishte një murg benediktin, abati i katërt i abacisë së Shën Pjetrit dhe Shën Eksyperit në Zhamblu. Ai e kishte pajisur abacinë me një bibliotekë shumë të pasur.

416 *lat. Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus* (lindur në vitin 490 në Scylletium, Bruttium, në Mbretërinë e Ostrogotëve [sot Skuilaçe, pranë Katanxaros në Kalabri, Itali], dhe vdekur rreth vitit 585 në manastirin Viviarum, po aty) ishte historian, burrë shteti dhe murg, i cili ndihmoi në ruajtjen e kulturës së Romës në kohën e kërcënimit barbar. Gjatë periudhës ostrogote në Itali, Kasiodori ishte kuestor (507–511), konsull, në vitin 514, dhe, me vdekjen e Teodorikut, në vitin 526, *magister officiorum* (shef i shërbimit civil). Nën mbretin

Atalarik, u bë prefekt i pretorianëve (533). Pas vitit 540, u tërhoq dhe themeloi një manastir të quajtur Vivarium, për të përjetësuar kulturën e Romës. Kasiodori nuk është as shkrimtar i madh, as dijetar i madh, por rëndësia që ka figura e tij për historinë e kulturës perëndimore nuk mund të anashkalohet. Ai mbledhi dorëshkrime dhe urdhëroi murgjit e tij që t'i kopjonin veprat, si të autorëve paganë, ashtu dhe autorëve të krishterë. Atij i takon merita e ruajtjes së shkrimeve të shumë autorëve antikë, sepse manastiri i tij dha një shembull që u ndoq gjithandej në shekujt e mëvonshëm. (<https://www.britannica.com/biography/Cassiodorus>).

417 *lat. Anicius Manlius Severinus Boethius* (lindur diku mes viteve 470-475, dhe vdekur në vitin 524) ishte dijetar romak, filozof i krishterë, burrë shteti dhe autor i *De consolatione philosophiae* (*Ngushëllimi i filozofisë*), një vepër e gjerë neoplatonike, në të cilën kërkimi i mençurisë dhe i dashurisë së Perëndisë përshkruhen si burimet e vërteta të lumturisë njerëzore. (<https://www.britannica.com/biography/Anicius-Manlius-Severinus-Boethius>).

418 *angl. Anne-Marie Huth Fremantle* (1909-2002) shkrimtare, përkthyes, redaktore, lektore dhe mësuese britanike që ka jetuar në Britani dhe SHBA. Ka botuar rreth 30 libra dhe mijëra artikuj. Ka shkruar libra me poezi, romane, biografi, libra historikë dhe ka përkthyer nga frëngjishtja dhe gjermanishtja. Ka qenë gjithashtu redaktore e shumë librave, kryesisht për mesjetën. Ka botuar një sërë artikujsh në gazetatat dhe revistat britanike dhe amerikane. Gjatë Luftës së Dytë Botërore, e la Britaninë dhe u vendos përfundimisht në SHBA, Nju-Jork, ku mori dhe qytetarinë. Konvertimi i saj në katolicizëm ngjalli reagime të mëdha. Në fund të jetës u kthye përsëri në Londër. Shkrimtari Ivlin Wo e ka quajtur “gruaja më e zgjuar e Amerikës”. (<https://www.nytimes.com/2002/12/28/arts/anne-fremantle-93-essayist-author-and-scholar-of-religion.html>)

419 *lat. Sylvester II*, me emrin e vërtetë *lat. Gerbertus Aureliacensis, Zherbéri i Orijakut* [Aurillac] (lindur rreth vitit 945, në Orijak, dhe vdekur, më 12 maj 1003, në Romë) ishte papa i parë francez, në vitet 999-1003. Është i njohur për arritjet e tij si dijetar, për përparimet e tij në arsim dhe për gjykimin e tij të mprehtë politik. Lindi në një familje të thjeshtë. Në manastirin e Shën Zheraldit mësoi gramatikë, aritmetikë dhe muzikë, nën kujdesin e Rajmond Lavurit, i cili më vonë u bë abat i Orijakut, kurse Zherbéri ka të ngjarë të jetë bërë murg. Në vitin 965, u mor në Spanjë nga konti Burrel II i Barcelonës, ku ndenji tre vjet. Studioi kuadriviumin, pra katër drejtimit, apo katër lëndët: muzikë, aritmetikë, gjeometri dhe astronomi, në manastirin Santa María de Ripoll, nën kujdesin e peshkopit Ató të Vikut. Në vitin 970, Zherbéri e shoqëroi Burrelin në Romë dhe i la mbresa papës skizmatik Gjoni XIII, për njohuritë e tij në matematikë. Ai ia prerzantoi perandorit Oto I dhe Zherbéri i u bë mësuesi i trashëgimtarit Oto II. Më vonë, shkoi të Rejms të studionte logjikë, nën kujdesin e kryedhjakonit Zheran të Rejmsit, dhe më pas papa Benedikti VII e shuguroi abat të manastirit të Shën Kolumbanit të Bobios në Piacenza. Në vitin 983, pas rebelimit që shpërtheu pas vdekjes së perandorit, Zherbéri shkoi në Rejms. Në vitin 991, u zgjodh kryepeshkop i Rejmsit. Në vitin 997, perandori Oto III e caktoi kryepeshkop të Ravenës. Pas vdekjes së papës Gregori V, perandori zgjodhi Zherbérin si papë. U shuguroi më 9 prill 999, me emrin Silvestri II. (<https://www.britannica.com/biography/Sylvester-II>).

420 *frë. Pierre Abélard, lat. Petrus Abaelardus* (lindur në vitin 1079 pranë Nantës, në Bretaninë, dhe vdekur, më 21 prill 1142, në manastirin e Shën Marselit, pranë

Shalonsyrson [Chalon-surSaône], Burgundi [sot Francë]) ishte teolog dhe filozof francez, i njohur për një përdorim original të dialektikës. Ai është i njohur edhe për poezinë e tij dhe për marrëdhënien e tij të dashurisë dhe korrespondencën me nxënësen e tij, Heloizën. Është autor i një sërë librash, si: *Po dhe jo, Teologjia, Të njohësh vetveten, Dialog mes një filozofi, një judeu dhe një të krishteri*, si dhe i një komentari për Letrën drejtuar Romakëve. (<https://www.britannica.com/biography/Peter-Abelard>).

421 frë. **Soissons**, qytet në krahinën **Hauts-de-France**, i vendosur pranë lumit En (Ainse), rreth 100 km në verilindje të Parisit. Është një nga qytetet më të vjetra të Francës. Është selia e një dioqeze të vjetër katolike romane, e cila daton rreth vitit 300, ku janë zhvilluar një sërë sinodesh të kishës. (<https://www.britannica.com/place/Soissons-France>).

422 **Sensi** është një qytet në qarkun Jon (Yonne) në **Bourgogne-Franche-Comté**, në pjesën qendrore-veriore të Francës, 120 km nga Parisi. Në librin *Komentari për luftën në Galë*, Jul Cezari e shënon me emrin **Agedincum**. Gjatë mesjetës, kryepeshkopët e këtij qyteti kishin rolin prestigjioz të primateit të Galisë dhe Gjermanisë. Në vitin 1135, katedralja e Shën Stefanit u rindërtua nga të parat katedrale gotike. Aty, në vitin 1234, Luigji IX bëri dasmën me Margaritën e Provansës. Në këtë qytet u mbajtën gjithashtu edhe një sërë këshillash kishtarë. (<https://www.britannica.com/place/Sens>).

423 lat. **Gratianus** (lindur në shek.XI në Toskanë, dhe vdekur para vitit 1159 në Bolonjë?) ishte murg benediktin italian dhe babai i studimit të ligjit kanonik. Shkrimet dhe mësimet e tij e bënë të drejtën kanonike një degë të re studimi të ndarë nga teologjia. Për jetën e tij nuk dihet shumë. Filloi të jepte mësim manastirin e Shën Feliksit dhe Naborit në Bolonjë, ku përfundoi (rreth vitit 1140) Concordia discordantium canonum, i njohur si *Decretum Gratiani*, një përmbledhje me rreth 4000 tekste nga të gjitha fushat e disiplinës së kishës, paraqitur në formën e një traktati të hartuar për të harmonizuar të gjitha kontradiktat dhe mospërputhjet ekzistuese në rregullat e mbledhura nga burime të ndryshme. Materialet ishin nxjerrë nga kanonet ekzistuese deri në Këshillin e Lateranit (1139). Ndonëse nuk ishte hartimi i parë sistematik i ligjit kanonik, ishte libri i duhur në kohën e duhur, për shkak të tërësisë së tij dhe për shkak të metodës së tij të kombinimit të metodës juridike dhe skolastike. Për anën juridike, ai u detyrohej shumë doktorëve bolonjezë të së drejtës civile, kurse për anën skolastike u ndikua nga prirjet teologjike të teologëve francezë. Ky shërbeu si teksti i së drejtës kanonike që mësohej në të gjitha universitetet. (<https://www.britannica.com/biography/GratianItalian-scholar>).

424 lat. mesjet. **Averrhoës, arab. Ebu el Valid Muhamed bin Ahmed ibn Rushid** (lindur në vitin 1126 në Kordova, Spanjë, dhe vdekur në vitin 1198 në Marakesh [Marakush në gjuhën berbere, me kuptimin *Vendi i Perëndisë*], në Kalifatin Almohad [sot Marok]) filozof islam që harmonizoi traditiat islame me mendimin e lashtë grek. Me kërkesën e kalifit almohad Ebu Jakub Jusuf, ai bëri një sërë përmbledhjesh dhe komentaresh për pjesën më të madhe të veprave të Aristotelit dhe *Republikën* e Platonit, të cilat ushtruan për shekuj me radhë një ndikim të konsiderueshëm, si në botën islame, ashtu edhe në Europë. Përveç përkthimeve, shkroi edhe një sërë veprash të vetat. (<https://www.britannica.com/biography/Averroes>).

425 it. **San Tommaso d'Aquino** i thirrur edhe **Doctor Angelicus** (lindur në vitin 1224/5 në Rokaseka [Roccasecca] pranë Akuinos, Terra di Lavoro, në Mbretërinë e Sicilisë, dhe vdekur, më 7 mars 1274, në Fosanova, pranë Terraçinës, në Lacium, Shtetet Papale) ishte teolog dominikan italian, skolastiku i parë i mesjetës. Njihet si teologu më i

shquar i Perëndimit. Ai nxori përfundimet e tija nga premiset aristoteliane, sidomos për metafizikën e personalitetit, të krijimit dhe të providencës. U përpoq të pajtonte pikëpamjet aristoteliane me doktrinën e krishterë. Rëndësia e tij si teolog qëndron në futjen në sistem të teologjisë latine. Mësimet e tij patën ndikim të madh dhe u bënë filozofia gjysmëzyrtare e Kishës Katolike Romane. Si poet, shkroi disa nga himnet më të bukura të liturgjisë së kishës. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Thomas-Aquinas>).

426 frë. **Pierre Lombard**, lat. **Petrus Lombardus** (lindur rreth vitit 1100 në Novara, Lombardi, dhe vdekur, më 21/22 gusht 1160, në Paris) ishte peshkop i Parisit (1159-1160). Në vitet 1136-1150, dha mësim teologjik në shkollën e Shën Mërisë në Paris. Në vitet 1144-1145, u dorëzua prift. Njihet më së shumti për librin e tij *Sententiarum libri IV* (*Katër librat e vendimeve*), që shërben si teksti standard i teologjisë në mesjetë. Libri ishte një përmbledhje e mësimave të etërve të kishës dhe e mendimeve të mësuesve të mesjetës, si një traktat sistematik. Ishte libri mësimor zyrtar në universitete, deri në shek. XVI. (<https://www.britannica.com/biography/Peter-Lombard>).

427 **1 Timoteut 2:5**: “Sepse një është Perëndia, dhe një është ndërmjetësi midis Perëndisë dhe njerëzve: njeriu Krishti Jezus.”

428 **Trubadurët** ishin poetë lirikë që dolën në Francën Jugore, në Spanjën Veriore dhe në Italinë Veriore në fund të shek.XI, deri në fund të shek.XIII. Ndikimi i tyre shoqëror ishte i pashembullt në historinë e poezisë mesjetare. Ata krijuan një nga shkollat që do të kishte shumë ndikim në poezinë lirike të mëvonshme europiane. Gëzonin privilegje në oborre dhe liri të madhe fjale, aq sa ndërhynin ndonjëherë edhe në çështje politike. Shkruanin në gjuhën e langëdokut (*langue d’oc*), dialektin e Provansës, nga vjen edhe emri *trubadur*, nga fjala *trobar*, që do të thotë “të gjeshtë”, “të zbulosh”. Ata “gjenin” ose krijojnë poezi të reja dhe vargje të reja, me të cilat tregonin histori të zjarra dashurie. (<https://www.britannica.com/art/troubadour-lyric-artist>).

429 it. **Francesco di Pietro di Bernardone** lindi në vitin 1181/2 në Asizi, Dukati i Spoleto, në shtëpinë e Pietro di Bernardones, një tregtar rrobash, dhe e zonjës Pica, që mendohet ishte franceze. Kur lindi, i ati ishte në Francë për punë tregtie dhe e ëma e pagëzoi me emrin Xhovani. I ati nuk e pëlqeu këtë emër dhe ia ndërroi në Françesko, ndoshta si një ndikim i tregtisë që bënte me Francën apo për shkak të origjinës së supozuar të së ëmës. Në shkollën pranë kishës së Shën Gjergjit, mësoi latinisht dhe pak frëngjisht, gjuhë të cilën e pëlqente shumë. Në vitin 1202, mori pjesë në një luftë midis Asizit dhe Peruxhias dhe u mbajt i burgosur për më tepër se një vit, ku u sëmuri rëndë. Nga fundi i vitit 1205, iu bashkua forcave të Papës, të komanduara nga konti Xhentile, kundër Frederikut II në Apuli. Rugës pa një ëndërr që e bëri të kthehej në Asizi. Shumë ngjarje në jetën e tij e bënë të kthehej në jetën apostolike, si vizioni i Krishtit, kur po lutej në një shpellë pranë Asizit, varfëria që pa gjatë një udhëtimi në Romë, ku u përzie edhe vetë me lypsarët që lypnin para Bazilikës së Shën Pjetrit, të veshur me zhele. Njëherë, sipas biografit të tij Tomazo da Çelano, kur po lutej në kapelën e rrënuar të Shën Damianit jashtë portave të Asizit, dëgjo një zë që vinte nga statuja e Krishtit të kryqëzuar, që i tha: “Shko Françesk dhe rregulloje shtëpinë time...” Shkoi në shtëpi, mori ca rroba nga ato që kishte i ati dhe i shiti në qytetin fqinjë bashkë me kalin. Paratë ia dha priftit të kapelës së Shën Damianit, por ai i refuzoi. Ky i fundit, i zemëruar, e paditi te autoritetet civile dhe më pas te peshkopi. Françesku riparoi kapelën e Shën Damianit, kapelën e Shën Pjetër Apostullit dhe kapelën e Shën Mërisë së Engjëjve (Santa Mari degli Angeli) pranë Asizit.

Më 24 shkurt 1208, në festën e Shën Mateut, ai dëgjoi për misionin e Krishtit dhe të dishepujve të tij nga **Ungjilli i Mateut 10:7, 9-11**: “Shkonit dhe predikoni duke thënë: ‘Mbretëria e qiejve u afërua’... Mos grumbulloni ar, as argjend, as bakër në qesën tuaj, as trasta për udhë, as dy palë tunika, as sandale, as shkop, sepse punëtori është i denjë për ushqimin e vet. Po në çfarëdo qyteti ose fshati që të hyni, pyetni kush është i denjë për dhe atje qëndroni derisa të niseni.” Sipas Çelanos, ky ishte momenti vendimtar për Françeskun, që tha: “Kjo është ajo që dua; kjo është ajo që po kërkoj. Kjo është ajo që dëshiroj të bëj me gjithë zemër.” Pastaj hoqi këpucët, largoi shërbyesit, hodhi krahëve një tunikë të vjetër dhe filloi të predikonte pendimin. Më 16 prill 1210, papa Inoçenti III e miratoi gojarisht mënyrën e tjetesës së françeskanëve, dhe kjo njihet si data zyrtare e themelimit të *Urdbrut françeskan, Ordo Fratrum Minorum* (O.F.M.). Françesku themeloi gjithashtu edhe *Urdbrin e Shën Klarës* për gratë, si dhe një urdhër të tretë *Urdhri i Vëllezërve dhe Motrave Pendestare*. Vdiq në Asizi, më 3 tetor 1226. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Francis-of-Assisi>). Në tragjedinë “Fausti”, Gëtyja, ai na e paraqet në Aktin V bashkë me engjëjt që kanë ardhur të marrin shpirtin e Faustit të vdekur, me emrin Pater Serafikus, i cili ka qenë dhe një epitet i tij (*lat. seraphicus*, engjëjllor, me pamje engjëlli, përvëluesi, nga hebraishtja *serafin*). (Shih: J.V. Gëte, *Vepër të zgjedhura I, Tirane 1987, përkthyer nga Skënder Luarasi, fq. 625*. Shih edhe: *Dostoevsky and the Affirmation of Life*, by Predrag Cicovacki, Transaction Publishers, 2014, fq. 283).

430 **Luka 18:22**. Kjo pjesë është shkëputur nga **Ungjilli sipas Lukës 18:18-27**, dhe tregon një bisedë të Jezusit me një të ri nga krerët e judenjve, që ishte i pasur: “Dhe një nga krerët e pyeti, duke thënë: «Mësues i mirë, ç’duhet të bëj për të trashëguar jetën e përjetshme?» Dhe Jezusi i tha: «Përse më quan të mirë? Askush nuk është i mirë, përveç një të vetmi, domethënë Perëndisë. Ti i njeh urdhërimet: “Mos shkel kurorën, mos vrit, mos vidh, mos thuaj dëshmi të rreme, ndero atin tënd dhe nënën tënde”». Dhe ai tha: «Të gjitha këto i kam zbatuar që nga rinia ime». Si e dëgjoi, Jezusi i tha: «Të mungon ende një gjë: shit gjithë sa ke dhe shpërndajua të varfërve dhe do të kesh thesar në qiell; dhe eja e më ndiq». Por ai, kur i dëgjoi këto, u trishtua shumë, sepse ishte shumë i pasur. Atëherë Jezusi, kur e pa se ai ishte trishtuar shumë, tha: «Sa është e vështirë për ata që kanë pasuri të hyjnë në mbretërinë e Perëndisë! Sepse është më lehtë që një deve të hyjë nëpërmjet vrimës së gjilpërës, sesa i pasuri të hyjë në mbretërinë e Perëndisë». Dhe ata që e dëgjonin thanë: «Po kush, pra, mund të shpëtohet?» Por ai tha: «Ata të pamundshmet për njerëzit janë të mundshme për Perëndinë.” Kjo histori gjendet edhe te **Mateu 19:16-30** dhe te **Marku 10:17-31**.

431 **Luka 9:58**.

432 Nga **Mateu 16:26**: “Sepse ç’përfitim ka njeriu nëse fiton gjithë botën, por humb shpirtin e vet?”

433 **Luka 11:11**: “Dhe cili nga ju është baba i tillë që, **po t’i lypë bukë djali, t’i japë një gur**? Ose po t’i lypë një peshk, në vend të peshkut t’i japë një gjarpër?”

434 *angl. Robert Grosseteste* (lindur rreth vitit 1175 në Suffolk [Suffolk], Angli, dhe vdekur, më 9 tetor 1253, në Bakdën [Buckden], Bakingamshër [Buckinghamshire]) ishte filozof, studiues dhe teolog anglez. Studioi në Universitetin e Oksfordit dhe në vitet 1215-1221 ishte kancelar i Oksfordit. Pas këtij viti, pati një numër postesh të rëndësishëm kishtarë. Në vitin 1229 ose 1230, deri në vitin 1235, ishte i pari lektor i teologjisë për

franceskanët. Në vitin 1235, u zgjodh peshkop i Linkolnit dhe e mbajti këtë post derisa vdiq. (<https://www.britannica.com/biography/Robert-Grosseteste>).

435 **Inkuizicioni** ishte një procedurë gjyqësore, dhe më vonë një institucion i themeluar nga Papati dhe i përdorur ndonjëherë edhe nga qeveri laike, për të luftuar herezinë. Fjala e ka prejardhjen nga latinishtja *inquirō*, që do të thotë “hetoj mbi diçka”, “bëj hetim”. Zanafillën e ka në vitin 1184, kur papa Luci III u kërkoj peshkopëve të bënin një hetim ligjor për herezi në dioqezat e tyre. Mirpo kjo praktikë nuk rezultoi efektive, për shkak të karakterit të saj lokal. Në vitin 1227, papa Gregori IX zgjodhi të parët gjyqtarë delegatë si inkuizitorë për mëkatën e herezisë, shumica e të cilëve ishin fetarë dominikanë dhe franceskanë. Inkuizitorët papalë kishin autoritet mbi këdo, përveç peshkopëve dhe nëpunësve të tyre. S’kishte një autoritet qendror që i koordinonte veprimet e tyre, por, pas vitit 1248/9, u botua një manual për praktikën inkuizitore, që i bëri ato si diçka të zakonshme për të gjithë. Në vitin 1252, papa Inocenti IV i autorizoi inkuizitorët që të përdornin torturën ndaj heretikëve kokëfortë. Është e vështirë të përcaktohet se sa e zakonshme ishte kjo praktikë në shek.XIII, por dihet që ajo u përdor në fillim të shek.XIV në gjyqin kundër Kalorësve Tempullorë (1307) dhe në luftën ndaj katarëve në Francën Jugore dhe në Italinë Veriore (1325). (<https://www.britannica.com/topic/inquisition>).

436 *it. Arnaldo da Brescia* (lindur rreth vitit 1100 në Breshia, Republika e Venedikut, dhe vdekur rreth vitit 1155, në Civita Castellana ose Monterotondo, Shtetet Papale) ishte një reformator radikal i fesë, i njohur për kritikizmin ndaj pasurisë dhe korrupsionit të klerit, dhe si kundërshtar i zjarrtë ndaj pushtetit laik të Papës. Në vitin 1137, kur ishte kreu i manastirit në Breshia, mori pjesë në një revoltë popullore kundër peshkopit Manfred. Propozimet e tij për reformimin e klerit dhe dhënies fund të pushtetit laik të kishës, bënë që papa Inocenti II, në vitin 1139, ta dënonte si skizmatik. I dëbuar nga Italia, shkoi në Francë, ku u bë mbështetës i teologut të njohur Pjer Abelard. Të dy u dënuan si heretikë në Këshillin e Sensit në Francë, në vitin 1141, nën ndikimin e Bernardit të Klerosë. Me këmbënguljen e këtij të fundit, mbreti Luigi VII, e dëboi edhe nga Franca. Arnaldoja shkoi në Cyrih dhe më pas në Pasau, Gjermani, ku e mori në mbrojtje peshkopi Guido (me ndërhyrjen e këtij të fundit u pajtua me papën Eugjeni III, në vitin 1145), i cili e dërgoi në Romë për një pelegrinazh pendimi. Aty ai u bashkua me rebelët që kishin shkaktuar trazira dy vjet më parë dhe filloi të predikonte kundër Papës dhe kardinalëve. Papa e shkishëroi në vitin 1148, por Arnaldoja ngriti përsëri një revoltë kundër pushtetit laik të Papës, gjeti përkrahës ndër romanët dhe mori pushtetin. Në vitin 1155, papa Adriani IV e vuri Romën nën interdikt (gjendje shtettrrethimi) dhe u kërkoj qytetarëve që të dorëzonin Arnaldon, i cili kishte arritur të arratisesh. U kap nga forcat e Perandorit të Shenjtë Romak Frederiku I Barbarosa, i cili në atë kohë po vizitonte Romën për kurorëzimin e tij. Arnaldoja u gjyku nga një gjyq kishtar, u dënua për herezi dhe iu dha perandorit për ekzekutim. U var. Trupi iu dogj dhe hiri iu hodh në lumin Tiber. (<https://www.britannica.com/biography/Arnold-of-Brescia>. Shih edhe: <https://www.treccani.it/enciclopedia/arnaldo-da-brescia/>).

437 *lat. Innocentius II*, emrin e vërtetë e kishte *it. Gregorio Papareschi* (lindur në Romë, dhe vdekur po aty, më 24 shtator 1143). Në vitin 1116, u zgjodh kardinal, dhe në vitin 1122, u zgjodh nga papa Kaliksi II si nga të dërguarit e tij që hartuan Konkordatin e Vormsit, një marrëveshje që u jepte fund grindjeve midis Papës dhe Perandorit të Shenjtë Romak Henriku V. Në vitin 1123, ishte i dërguari i Papës në Francë. Ishte papë në vitet 113-1143. (<https://www.britannica.com/biography/Innocent-II>).

438 *lat. Hadrianus IV*, me emrin e vërtetë *angl. Nicholas Breakspear* (lindur rreth vitit 1100, në Abacinë e Langleith [Langley] pranë Shën Albanit [St. Albans], në Hertfordshër [Hertfordshire], Angli, dhe vdekur më 1 shtator 1159, në Ananji [Anagni] pranë Romës, Itali) është i vetmi anglez që ka hipur në fronin papnor në vitet 1154-1159. Në vitin 1150, u zgjodh nga papa Eugjeni III kardinal dhe peshkop i Albanos në Itali. Në vitin 1152, ishte i dërguari i Papës në Skandinavi me mision riorganizimin e hierarkisë. Në vitin 1154, u zgjodh papë. (<https://www.britannica.com/biography/Adrian-IV>).

439 Emrin e vërtetë e kishte **Pierre Vaudès** apo *Pierre de Vaux*.

440 Bëhet fjalë për atë që njihet si **Shën Aleks**.

441 *frë. Guichard de Pontigny [Gisbar de Pontinji]* ishte peshkop i Lionit në vitet 1165-1181. Fillimisht u bë murg në abacinë e Pontinjisë në vitin 1137. Në vitin 1165, mbreti Luigji VII i Francës dhe papa Aleksandri III e zgjodhën kryepeshkop të Lionit. (https://www.persee.fr/doc/rhr_0035-1423_2000_num_217_1_1070).

442 **Këshilli i Tretë Lateran** u thirr nga papa Aleksandri III në vitin 1179. Morën pjesë 291 peshkopë, të cilët morën në shqyrtim Traktatin e Paqes së Venedikut (1177), me anë të të cilit Perandori i Shenjtë Romak Frederiku I Barbarosa ra dakord që të hiqte dorë nga mbështetja që i jepte antipapës dhe të lëshonte pronat që i kishte rrëmbyer kishës. Në këtë këshill u vendos gjithashtu që, për zgjedhjen e Papës, duhej mbështetja e 2/3-tave në Kolegjin e Kardinalëve, si dhe u përcaktua që kandidati për peshkop të ishte mbi 30 vjeç dhe i lindur nga prindër të ligjshëm. Në këtë këshill u dënuan edhe katarët ose albigjezët, dhe të krishterët u autorizuan të rrëmbejnë armët kundër hajdutëve endacakë. Këshilli shënoi edhe një fazë të rëndësishme në zhvillimin e autoritetit legjislativ të Papës. (<https://www.britannica.com/event/Third-Lateran-Council>).

443 *angl. Walter Map* (lindur rreth vitit 1140 në Hereford, Angli, dhe vdekur rreth vitit 1209) ishte prift dhe shkrimtar anglez. Ka të ngjarë të ishte uellsian me origjinë. Studioi në Universitetin e Parisit aty rreth viteve 1154-1160. U bë klerik dhe shërbeu si nëpunës ligjor në shtëpinë e Henrikut II. Përfaqësoi këtë të fundit në Këshillin e Tretë Lateran, në vitin 1179. Pasi kishte mbajtur një sërë postesh kishtare, në vitin 1197, u bë kryedhjak i Oksfordit. Megjithatë, ai mbahet mend më tepër si shkrimtar, sesa si klerik. (<https://www.britannica.com/biography/Walter-Map>).

444 *lat. Alexander III*, i njohur me emrin e vërtetë *it. Rolando Bandineli* (lindur rreth vitit 1105 në Siena, Toskanë, dhe vdekur, më 30 gusht 1181, në Romë) ishte papë në vitet 1159-1181. Ishte një përfaqësues i fortë i autoritetit papal, të cilin e mbrojti në sfidat që pati me Perandorin e Shenjtë Romak Frederiku I Barbarosa dhe me mbretin Henriku II i Anglisë. Kishte studiuar teologji dhe jurisprudencë. U bë profesor në jurisprudencë në Bolonjë, ku spikati si një studiues në çështjet e ligjit dhe në teologji. Gjatë periudhës së papës Adriani IV, ishte negociatori kryesor i papës me Barbarosën. Në vitin 1159, shumica e kardinalëve e zgjodhi atë papë, kurse një pakicë, me mbështetjen edhe të Barbarosës, zgjodhi kardinalin Oktavian, me emrin Viktori IV, duke bërë kështu të fillonte linja e antipapëve ose e papëve të paligjshëm. Në vitin 1162, Aleksandri III largohet për në Francë, ku fitoi mbështetjen e mbretit Luigji VII dhe të mbretit të Anglisë Henrikut II. Ai gëzonte mbështetje edhe në Itali e Gjermani. Në vitin 1165, kthehet në Romë, por një vit më vonë Barbarosa e largon përsëri. Aleksandri III shkoi në Benevento, në Lombardi, ku ndenji për një dekadë. Aty gjeti edhe shumë mbështetje. Megjithatë, ai e shihte Frederikun

I si perandorin e ligjshëm dhe nuk pranoi të merrte masa të rrepta ndaj tij. Ai refuzoi edhe një propozim të perandorit bizantin Manuel I Komneni për bashkimin e Lindjes dhe Perëndimit nën Bizantin. Me kalimin e kohës, Barbarosa mbeti vetëm. Humbja me lombardët në Lenjano, në vitin 1176, e detyroi atë të nënshkruante Traktatin e Paqes së Venedikut (1177), ku e njohu më në fund Aleksandrin III si papën e ligjshëm dhe i dha fund konfliktit. (<https://www.britannica.com/biography/Alexander-III-pope>).

445 *lat.* **Lucius III**, me emrin e vërtetë *it.* **Ubaldo Aluċinjoli** [*Allucingoli*], (lindur rreth viti 1097 në Luka, Toskanë [Itali], dhe vdekur, më 25 nëntor 1185, në Verona) ishte papë në vitet 1181-1185. Në vitin 1141, u zgjodh kardinal. U shugurua peshkop i Ostias në vitin 1159, dhe ishte në detyrë si këshilltar i papës Aleksandri III, kur u zgjodh papë. Si papë, u detyrua të largohej nga Roma, për shkak se qytetarët e saj e kishin shpallur qytetin republikë të lirë nga ndërhyrja papale. Në Sinodin e Veronës (1184), Luci, në marrëveshje me Frederikun I Barbarosa, shpalli shkishërimin e heretikëve dhe ndjekësve të tyre. Ai vuri në zbatim të rreptë edhe vendimet e Këshillit të Tretë Lateran. Është themeluesi i inkuizicionit mesjetar. Është gjithashtu nismëtari i sulmit ndaj katarëve, sektit heretik. (<https://www.britannica.com/biography/Lucius-III>). 446 Emërtimi vjen nga greqishtja *καθαρῳι*. Katarët ishin një sekt i krishterë që u shfaq në Europë në shek.XII-XIII. Doktrina e tyre përfaqësonte doktrinë dualiste neo-manikeane (gnostike). Ata e merrnin me rezervë Dhiatën e Vjetër, disa edhe nuk e pranonin fare, dhe e zëvendësuan doktrinën e krijimit me mitologji. Gjithashtu, nuk e pranonin mishërimin e Jezusit. Për ta ai ishte një engjëll. Vuajtjet dhe vdekja e tij ishin një iluzion. Pikëpamje të ngjashme me ta kishin në Ballkan dhe në lindjen e mesme sektet e pavlikanëve dhe të bogomilëve. Katarët ishin të lidhur ngushtë me këto sekte. (<https://www.britannica.com/topic/Cathari>).

447 Qytet në jug të Francës, 85 km në verilindje të Tuluzës.

448 *angl.* **Charles Walter Stansby Williams** (1886-1945) ishte poet, romancier, dramaturg, teolog dhe kritik letrar anglez. (<https://www.npg.org.uk/collections/search/person/mp97145/charleswalter-stansby-williams>).

449 **Bogomilët** përfaqësonin një sekt dualist neo-manikean që u shfaq në Ballkan në mesjetë, në shekujt X-XV. U shfaq së pari në Bullgari, aty nga mesi i shek. X, si një përzierje doktrinash dualiste neo-manikeane të marra kryesisht nga pavlikanët, një sekt që u shfaq në Armeni dhe në Azinë e Vogël, dhe nga një lëvizje sllave lokale, e cila përpiqej të reformonte, në emër të një krishterimi ungjillor (me bazë ungjillin), Kishën Ortodokse Bullgare të sapothemeluar. Emrin e morën nga themeluesi i tyre, prifti Bogomil. Mësimi kryesor i bogomilëve, bazuar në një kozmologji dualiste, ishte se bota materiale e dukshme ishte krijuar nga djalli. Për këtë arsye, ata e mohonin mishërimin dhe nuk e pranonin konceptin e lëndës (materies) si mjet i hirit të Perëndisë. Ata nuk e pranonin Pagëzimin dhe Darkën e Zotit (Eukaristinë) dhe gjithë organizimin e Kishës Ortodokse. Edhe qëndrimet morale të bogomilëve ishin dualiste. Ata kundërshtonin ato funksione që e bënin njeriun të kishte kontakt me materien, si martesën, ngrënien e mishit, pirjen e verës. Në shek.XI-XII, bogomilët u shpërndanë në shumë provinca europiane dhe aziatike të Perandorisë Bizantine. Rritja e tyre solli, aty nga viti 1100, gjyqin dhe burgosjen e eksponentëve të njohur në Konstandinopojë dhe djegjen e udhëheqësit të tyre, Vasilit. Në shek.XII, Kisha Katolike raportonte për përhapjen e tyre në Dalmaci dhe Bosnjë dhe se Kisha Boshnjake e kishte bërë të vetën teologjinë e tyre. Në shek.XIII-XIV, Roma dërgoi disa përfaqësi dhe misionarë françeskanë që të kthenin ose të dëbonin heretikët në

Bosnjë. Në Bullgari, bogomilët mbetën një forcë e fuqishme deri në fund të shek.XIV. Autoritetet bullgare mbajtën disa këshilla kishtarë për të dënuar mësimet e tyre. Me pushtimin otoman të Europës Juglindore, nuk u dëgjua më për këtë sekt. (<https://www.britannica.com/topic/Bogomils>).

450 *spanj.* **Santo Domingo De Guzmán** (lindur rreth vitit 1170 në Kaleruega, Kastilje [Caleruega, Castille], Spanjë, dhe vdekur, më 6 gusht 1221, në Bolonjë [Itali]) është themeluesi i Urdhrit të Fretërve Predikues (dominikanëve), një urdhër fetar fetërisht lypsarë, me një mision universal predikimi, me një organizim të centralizuar dhe me një theks të madh mbi diturinë (arsimin). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Dominic>).

451 **Këshilli i Katërt Lateran**, i mbledhur në vitin 1215, është konsideruar përgjithësisht si këshilli më i madh përpara Këshillit të Trentos. Papa Inocenti III dëshironte përfaqësimin më të madh të mundshëm. Në të morën pjesë 400 peshkopë, 800 abatë e igumenë, të dërguar nga shumë mbretër të Europës, si dhe përfaqësuesi personal i Frederikut II, i cili në këtë këshill u konfirmua si perandori i Perëndimit. Këshilli pati dy qëllime kryesore: reformimin e kishës dhe rimarrjen e Vendit të Shenjtë. Gjithashtu, këshilli nxori një urdhër që judenjtë dhe saraçenët të vishnin rroba të dallueshme dhe i detyronte katolikët që të bënin një rrëfim të përvitshëm, si dhe të merrnin pjesë në meshë gjatë Pashkës. Këshilli miratoi fjalën *transubstanciacion* si shprehje korrekte të doktrinës së eukaristisë. Në këtë këshill u dënuan edhe mësimet e katarëve dhe të valdezëve. (<https://www.britannica.com/event/Lateran-Council-Fourth-1215>).

452 *lat.* **Innocentius IV**, me emrin e vërtetë *it. Sinibaldo Fieschi* (lindur në shek.XII në Gjenovë, dhe vdekur, më 7 dhjetor 1254, në Napoli) ishte papë në vitet 1243-1254. Është konsideruar si një nga papët më të mëdhenj të mesjetës. Konflikti i tij me Perandorin e Shenjtë Romak, Frederiku II, përbën një kapitull të rëndësishëm në konfliktin mes Papatit dhe Perandorit. Besimi që kishte në përgjegjësinë mbarëbotërore të Papatit e bëri të përipiqej në ungjillëzimin e Lindjes dhe në bashkimin e kishave. (<https://www.britannica.com/biography/Innocent-IV>).

453 **Hebrenjve 10:14**: “Sepse, me anë të një flijimi Ai i ka bërë të përsosur përgjithmonë ata që janë shenjtëruar.” *Dhiata e Re, Versioni CHC, Tiranë, 2000, përkthyer Vladimir Dervishi, fq. 412.*

454 *angl.* **Mary Baker Eddy** (1821-1910) është themeluesja e *Shkencës së krishterë*, një sekt i dalë në ShBA në shek.XIX, e cila pretendonte se kishte marrë një zbulës të re jashtëbiblike. Teologjia që paraqet *Shkenca e krishterë* nuk është në përputhje me çfarë paraqitet në Bibël, dhe paraqet koncepte të shtrembëruara për Krishtin, për shpëtimin dhe për Perëndinë. (Shih: *Mashtruesit, nga Josh McDowell dhe Don Stewart, OM, 1996, përkthyer nga Hysen Hidri*).

455 Në original anglisht është dhënë 85 milje.

456 **Mateu 16:24-25**: “Atëherë Jezusi u tha dishepujve të vet: «Në qoftë se dikush do të vijë pas meje, të mohojë vetveten, dhe të marrë kryqin e vet, dhe të më ndjekë. Sepse ai që do të dojë ta shpëtojë jetën e vet, do ta humbasë; por ai që do ta humbasë jetën e vet për hirin tim, do ta gjejë atë.”; **Marku 8:34-35**: “Pastaj e thirri pranë vetes turmën me dishepujt e vet dhe u tha: «Kushdo që do të vijë pas meje, ta mohojë vetveten, ta marrë kryqin e vet dhe të më ndjekë, sepse ai që do të shpëtojë jetën e vet, do ta humbasë; por ai që do ta humbasë jetën e vet për hirin tim e për ungjillin, do ta shpëtojë.»” **Luka 9:23**:

“Por ai u tha të gjithëve: «Nëse dikush do të vijë pas meje, le ta mohojë vetveten, ta marrë çdo ditë kryqin e vet dhe të më ndjekë. Sepse kush dëshiron ta shpëtojë jetën e vet, do ta humbasë; por kush do ta humbasë jetën e vet për shkakun tim, do ta shpëtojë.»”

457 **Mateu 19:21**: “Jezusi i tha: «Në qoftë se do të jesh i përsosur, shko, shit ç’të kesh, dhe jepua të varfërve dhe do të kesh një thesar në qiell; edhe eja ndiqmë.»” Shih edhe: **Marku 10:17-31** dhe **Luka 18:18-30**.

458 **Mateu 10:7-10**: “Shkoni dhe predikoni duke thënë: «Mbretëria e qiejve u afrua». Shëroni të sëmurët, pastroni lebroset, ngjallni të vdekurit, dëboni demonët; falas morët, falas jepni. Mos grumbulloni ar, as argjend, as bakër në qesen tuaj, as trasta për udhë, as dy palë tunika, as sandale, as shkop, sepse punëtori është i denjë për ushqimin e vet.” 459 *Ordo Fratrum Minorum* (OFM).

460 Sulltani **El-Maliq el-Qamil** [*Al-Malik al-Kamil*] (lindur në vitin 1180, dhe vdekur në vitin 1238) ishte nga linja e ejubidëve, të cilët sunduan Egjiptin, Palestinën dhe Sirinë, gjatë kohës së Kryqëzatës së Pestë dhe të Gjashtë. Ai hipi në fron në vitin 1218. Me hipjen e tij në fron, u ndesh me ushtritë e Kryqëzatës së Pestë dhe negocioi me ta për tërheqjen nga Egjipti, në vitin 1221. Gjatë kësaj periudhe, ai u takua dhe me Françeskun, i cili donte ta kthente në besimin e krishterë. Në vitin 1229, El-Qamili ia dorëzoi perandorit Frederiku II, udhëheqësit të Kryqëzatës së Gjashtë, Jerusalemin dhe disa qytete të tjera të Palestinës. (<https://www.britannica.com/biography/al-Malik-al-Kamil>).

461 *lat. Gregorius IX*, me emrin *it. Ugolino di Segni* (lindi përpara vitit 1170, dhe vdiq, më 22 gusht 1241, në Romë), ishte papë në vitet 1227-1241. Ishte një nga papët më të fuqishëm të shek. XIII, jurist i kanonit, teolog, mbrojtës i të drejtave të veçanta të papës dhe themelues i inkuizicionit papal. Në vitin 1234, ai nxori një sërë dekretesh që shërbyen si burim themelor i ligjit kishtar për Kishën Katolike deri pas Luftës I Botërore. (<https://www.britannica.com/biography/Gregory-IX>).

462 *lat. Honorius III*, me emrin *it. Cencio Savelli* (lindur në Romë, dhe vdekur po aty, më 18 mars 1227), ishte papë në vitet 1216-1227. Është konsideruar si një nga administratorët më të mëdhenj në historinë e Papatit. Në origjinë, ishte një aristokrat roman, i cili, në vitin 1188, u bë thesarmbajtësi i Selisë së Shenjtë. Papa Inoçenti III e bëri kardinal. Në vitin 1216, ai pasoi Inoçentin III dhe vazhdoi në rrugën e këtij të fundit për të reformuar kishën dhe për të rimarrë Mbretërinë e Jerusalemit. Kryqëzatën për të rimarrë këtë të fundit ishte caktuar ta udhëhiqte mbreti Frederiku II i Sicilisë, që pak më vonë (1220) do të bëhej Perandori i Shenjtë Romak, i cili kishte qenë nxënës i Honorit. Por të dy patën një mosmarrveshje, për shkak të Sicilisë. Frederiku ishte kundër përpjekjeve të Papës për ta futur Sicilinë nën sundimin e Papës. Përveç këtij konflikti, Papa ndërhyri për të bërë paqe në shumë konflikte, si në Spanjë, Angli, Gjermani etj. Gjithashtu, vlen të përmendim se gjatë periudhës së tij u miratuan tre urdhra të rinj fetarë: **dominikanët** (1216), **franceskanët** (1223) dhe **karmelitanët** (1236). (<https://www.britannica.com/biography/Honorius-III>).

463 *angl. Herbert Brook Workman* (1862-1951) ishte një pastor metodist dhe lektor në disa universitete në Britani dhe SHBA. Në vitin 1930, u zgjodh president i Konferencës Uesliane. Është autor i shumë librave për historinë e kishës. Fjalja e cituar më sipër është marrë nga libri *The Evolution of the Monastic Ideal: From the Earliest Times Down To Christian Renunciation: A Second Chapter in the History of Christian Renunciation*, (Boston: Beacon Press, 1962), fq. 316.

464 *lat. Bonifatius VIII*, me emrin e vërtetë *Benedetto Caetani* (lindur rreth vitit 1235 dhe vdekur, më 11 tetor 1303, në Romë) ishte papë në vitet 1294-1303. Kishte lindur në një familje të vjetër romane dhe me ndikim. Gjatë pontifikatit të tij, Bonifaci u përpoq ta zgjeronte autoritein e tij, por hasi në kundërshtim të fortë nga shumë monarkë të Europës, sidomos nga Filipi IV i Francës. Ai njihet si papa që themeloi jubileun në vitin 1300, Viti i Parë i Shenjtë. (<https://www.britannica.com/biography/Boniface-VIII>).

465 *Jubileu* është përvjetori i caktuar i një ngjarjeje. Ka origjinë biblike. Në hebraisht është לְבִי, *yūbāl*, që do të thotë *thirrje gëzimi*, *zë borie*, me të cilën njoftohej fillimi i jubileut. *Levitiku 25:8-12*: “Gjithashtu, do të llogaritësh për vete shtatë shabate vitesh: shtatë herë shtatë vjet; këto shtatë javë vitesh do të bëjnë për ty një periudhë prej dyzet e nëntë vjetësh. Ditën e dhjetë të muajit të shtatë do t’i biesh burisë; ditën e shlyerjes do të bëni që të bjerë buria në të gjithë vendin. Dhe do të shenjtëroni vitin e pesëdhjetë dhe do të shpallni në vend lirinë për të gjithë banorët e tij. Do të jetë për ju një jubile; secili prej jush do të kthehet në pronën e vet dhe secili prej jush do të kthehet në familjen e vet. Viti i pesëdhjetë do të jetë për ju një jubile; nuk do të mbillni dhe nuk do të korrni atë që rritet vetiu dhe nuk do të vilni vreshtat e pakrasitur. Sepse është jubileu; ai do të jetë i shenjtë për ju; do të hani prodhimet që ju japin arat.” Në Kishën Katolike Romane është quajtur dhe Viti i Shenjtë. Kremtohet një herë në 25 vjet. Siç thuhet më sipër, u themelua nga papa Bonifaci VIII, në vitin 1300. Në vitin 1342, papa Klementi VI e uli intervalin në 50 vjet, kurse në vitin 1470, papa Pali II e vendosi në 25 vjet. (<https://www.britannica.com/topic/Year-of-Jubilee>).

466 Është një nga emërtimet e Romës. *Lat. Urbs Aeterna*, u përdor për herë të parë në shek.I para Krishtit nga poeti romak Tibuli. Më pas këtë shprehje e përdorën edhe Ovidi, Virgjili e Livii.

467 *lat. Paulus VI*, me emrin e vërtetë *Giovanni Battista Montini* (lindur më 26 shtator 1897, në Konsesio [Consiglio], pranë Breshias, dhe vdekur, më 6 gusht 1978, në Kastel Gandolfo [Castel Gandolfo]), ishte papë në vitet 1963-1978, gjatë një periudhe që përfshiu pjesën më të madhe të Këshillit të Dytë të Vatikanit (1962-1965). (<https://www.britannica.com/biography/Blessed-PaulVI>).

468 *Marku 4:26-29*. “Dhe tha: «Mbretëria e Perëndisë është si një njeri që hedh farën në dhe. Dhe natën dhe ditën, ndërsa ai fle e çohet, fara mbin e rritet, pa e ditur ai se si. Sepse dheu prodhon vetvetiu më parë kërcellin, pastaj kallirin dhe, më në fund, kallirin plot me kokrra. Dhe kur fryti piqet, menjëherë ai dërgon draprin, sepse erdhi koha e korrjes.”

469 *angl. Edward I*, i njohur ndryshe edhe si *Edward Longshanks* ose *Edvard Kërcigjati* (*Këmbëgjati*). Lindi, më 17 qershor 1239, në Westminster, Middlesex, Angli. Ishte i biri i Henrikut III. Mbretëroi në vitet 1272-1307, gjatë periudhës së rritjes së ndërgjegjes kombëtare. Ai forcoi kurorën dhe bëri për vete Parlamentin kundër fisnikërisë së vjetër feudale. Nënshtrroi Uellsin dhe shkatërroi autonominë e tij. U përpoq gjithashtu të nënshtronte edhe Skocinë, por pa sukses.

Mbretëria e tij njihet për efikasitetin administrativ dhe për reformën juridike. Prandaj u quajt edhe Justiniani anglez. Vdiq, më 7 korrik 1307, në Burgh by Sands, pranë Carlisle, Cumberland, në Anglinë Veriperëndimore. (<https://www.britannica.com/biography/Edward-I-king-of-England>).

470 *frë. Philippe IV ose Philippe le Bel (Filipi i Bukur)* lindi në vitin 1268, në Fontainebleau, Francë dhe vdiq po aty, më 29 nëntor 1314. Ishte mbreti i Francës në vitet 1285-1314. Gjithashtu, në vitet 1284-1305, ishte edhe mbreti i Navarrës, në Spanjën Veriore, me emrin Filipi I, ku mbretëroi së bashku me të shoqen, Joanën I të Navarrës. Beteja e tij e gjatë me Papatin roman përfundoi me transferimin e Kurisë (Selisë papnore) në Avinjon të Francës, duke nisur kështu të ashtuquajturën periudha e *Robërisë babilonase* të Kishës, në vitet 1309-1377. Tre bijtë e tij u bënë njëri pas tjetrit mbretër të Francës: Luigji X, Filipi V dhe Karli IV. (<https://www.britannica.com/biography/Philip-IV/king-of-France>).

471 **Laiciteti i klerikëve**, një bulë papnore, një lloj dekreti publik.

472 **Sherifi** ishte një nëpunës i lartë ekzekutiv në një konte ose njësi më të vogël në Angli, i cili kryente një sërë detyrash administrative dhe juridike. Ky post ekzistonte që përpara pushtimit norman (1066). Sherifi thërriste dhe udhëhiqte forcat ushtarake, ekzekutonte urdhrat gjyqësorë dhe, gjatë shekullit të parë pas pushtimit norman, gjykonte edhe çështjet penale dhe civile. Ai hetonte gjithashtu akuzat dhe arrestonte të akuzuarit. (<https://www.britannica.com/topic/sheriff>).

473 Më 18 nëntor 1302, ai nxori një tjetër bulë papanore, që përkthehet: *Një i shenjtë*.

474 *frë. Guillaume de Nogaret* (lindur 1260/70, në Saint-Félix-de-Caraman, Tuluzë, Francë, dhe vdekur në prill 1313) ishte magjister (gjyqtar) i Filipit IV. Ishte një nga përfaqësuesit më të fortë të pushtetit mbretëror, sidomos në çështjet kishtarë, dhe luajti një rol të rëndësishëm në konfliktin mes Papës dhe Mbretit. Ishte i biri i një pronari të pasur tokash. Karrierën e nisi si mësues në jurisprudence. Në vitin 1294, hyri në shërbim të mbretit dhe u bë shpejt anëtar i këshillit të mbretit. Në vitin 1303, ai e akuzoi papën Bonifaci VIII për paligjshmëri, si heretik, simonist, si mëtatar me famë, dhe kërkoi të mblidhej një këshill i kishës që ta gjykonte. Ai mori pjesë në pengmarrjen e Papës, me urdhër të Filipit, përpjekje që dështoi. Nogarëja u shkishërua nga pasardhësi i Bonifacit, Benedikti IX. Megjithatë, Filipi IV e mori në mbrojtje, dhe ai e ndihmoi këtë të fundit në masat e marra kundër Tempullorëve. (<https://www.britannica.com/biography/Guillaume-de-Nogaret>).

475 *it. Anagni* është një qytet i vogël, i vjetër në provincën e Frozinones, në lindje-juglindje të Romës.

476 Kjo shprehje i takon eseistit të njohur **Mishel Ekem dë Montenj** [Michel Eyquem de Montaigne] (1533-1592). Është botuar në përmbledhjen e eseve të tij ***The Works of Montaigne, edited by W. Hazlitt, London, MDCCCXLV (1845), Libri i dytë, Kapitulli I "Mbi pagëndrueshmërinë e veprimeve tona"***, fq. 152.

477 Dantja e ka vendosur Bonifacin VIII në rrethin e tetë të Ferrit, ku janë mashtruesit, dhe specifikisht te simoniakët (ata që e blejnë postin kishtar). Shih: *Kënga XIX*. Dantja i shoqëruar nga Virgjili në vargun 40 e mbrapa ndeshin një shpirt që digjej kokëposhtë në një gropë. Sipas shënimeve në faqen 197, të botimit shqip të *Komedisë Hyjnore* (Tiranë, 1960) është papa Nikolla III (1277-1280) që e ngatërron Danten me Bonifacin VIII, të cilin e akuzon se e ka trajtuar nusen (kishën) si një prostitutë për të nxjerrë fitime. *Mos je ti ngri në kambë, - më briti mue. - / Mos je ti Bonifaci bri kësaj grope? / Për disa vjet me mend qenkam gabue. / A thua kaq shpejt me pasuni u ngope, / për t'cilën me gënjeje nuk pate frikë! të bukrën grue, edhe pastaj e rope?* Shih: *Dante Aligheri, Komedia Hyjnore, Tiranë 1960*, përkthyer nga *Pashko Gjeçi*, Kënga XIX, vargjet 52-57, fq. 96. Nikolla III thotë se ka 20

vjet që është kokëposhtë, kurse Bonifacit i është caktuar një afat më i shkurtër (*shputat atij ma pak ka për t'ia nxe*, vargu 81, fq. 97) dhe parashikon se edhe pasardhësi i Bonifacit, që do të jetë papa francez Klementi V (i bërë papë me ndihmën e Filipit IV, i cili e shpërnguli selinë papnore në Avinjon, 1309), do të vazhdojë më keq se ky i fundit: *Mbas tij do të vijë një ma i luejtun meç, / Bari i pa-kanu nga prendon dielli, / që mbrendë do të na mbyllë si mos ma keq.* (vargu 82, fq.97).

478 *lat. Clemens V*, me emrin e vërtetë *frë. Bertrand de Got* (lindur rreth vitit 1260 dhe vdekur në vitin 1314, në Provansë, Francë) ishte papë në vitet 1305-1314. U zgjodh papë nëpërmjet manipulimeve që bëri mbreti i Francës Filipi IV dhe e futi Papatin nën ndikimin e këtij të fundit. Ishte papa i parë që e zhvendosi rezidencën në Avinjon, Francë. Nga viti 1299 kishte qenë kryepeshkop i Bordosë. (<https://www.britannica.com/biography/Clement-V>).

479 Një përdorim i figurshëm për të krahasuar largimin e Papës nga Roma me “Robërinë babilonase” të judenjve, ndodhur në vitin 586, kur Nebukadnetsari hyri në Jerusalemin, shkatërroi ndërtesat kryesore, përfshi edhe Tempullin, shembti muret e qytetit dhe dërgoi robër në Babiloni pjesën më të madhe të popullsisë. Ata ndenjen atje deri në vitin 538, kur Kiri i Madh, mbreti i persëve, pushtoi Babilonin. Shih edhe 2 Mbretërve 25.

480 *Avinjoni* (*frë. Avignon*) është një qytet në Francë, në krahinën Provence-Alpes-Côte d’Azur, në Francën Juglindore. Qyteti shtrihet në bregun lindor të lumit Rona.

481 *ger. Ludwig IV* (ose *Ludwig der Bayer*) (lindur rreth vitit 1283, në Mynih, dhe vdekur po aty, më 11 tetor 1347) ishte duka i Bavarisë së Sipërme (1294) dhe i Bavarisë së bashkuar (1340-1347), mbreti i Gjermanisë nga viti 1314 dhe Perandori i Shenjtë Romak në vitet 1328-1347. Ishte i pari i linjës së Vitelsbahut (Wittelsbach) ndër perandorët gjermanë. Periudha e mbretërimit të tij është e mbushur me beteja diplomatike dhe ushtarake, për të mbrojtur të drejtat e perandorisë, për të zgjedhur një perandor të pavarur nga Papati, për të konsoliduar fronin dhe për të përmirësuar statusin e familjes së tij. (<https://www.britannica.com/biography/Louis-IV-Holy-Roman-emperor>).

482 *lat. Ioannes XXII*, me emrin e vërtetë *Jacques Duèse apo D’euze* (vdekur në Avinjon, më 4 dhjetor 1334), ishte papë në vitet 1316-1334. Është papa i dytë që ndenji në Avinjon. Gjatë pontifikatit të tij, ai centralizoi administrimin e kishës, dënoi françeskanët shpirtërorë (ithtarët më fanatikë të urdhrit), zgjeroi kontrollin papnor në zgjedhjen e peshkopëve dhe, përkundër perandorit Ludvigu IV, mbështeti autoritetin papal mbi zgjedhjet perandorake. (<https://www.britannica.com/biography/John-XXII>).

483 *it. Marsilio da Padova* i njohur ndryshe edhe si *Marsilio dei Mainardini* (lindur rreth vitit 1280, në Padova [Mbretëria e Italisë], dhe vdekur rreth vitit 1343, në Mynih) ishte filozof politik italian. Rreth viteve 1312-1314, kishte qenë rektor i Universitetit të Parisit, pastaj shërbeu në Itali si këshilltar politik për gibelinët, partinë që ishte kundër Papatit dhe pro perandorit. **Vepra e tij** *Defensor pacis* (*Mbrojtësi i paqes*), shkruar midis viteve 1320-1324, është një nga traktatet më origjinale në teorinë politike dhe pati ndikim me rëndësi në idenë moderne të shtetit. Është konsideruar si një pararendës i reformacionit protestant. (<https://www.britannica.com/biography/Marsilius-of-Padua>).

484 *frë. Jean de Jandun* (lindur rreth vitit 1286, në Jandun, Champagne, Francë, dhe vdekur rreth vitit 1328, në Todi, Shtetet Papale) ishte filozof francez. Studioi në

Universitetin e Parisit dhe më pas dha leksione për Aristotelin, për të cilin ka shkruar shumë komentare, në *Collège de Navarre*, Paris. Bashkë me Marsilion e Padovës mbrojtën epërsinë e autoritetit civil mbi atë të Papës. Papa Gjoni XXII i shkishëroi të dy në vitin 1327. (<https://www.britannica.com/biography/John-of-Jandun>).

485 *lat. annatae*, nga *annus*, që do të thotë vit.

486 *lat. Gregorius XI*, me emrin e vërtetë *frë. Pierre-Roger de Beaufort* (lindur në vitin 1329, në Limoges-Fourche, Francë, dhe vdekur, më 26/27 mars 1378, në Romë, Shtetet Papale) ishte papë në vitet 1370-1378. Është papa i fundit francez dhe i fundit i papëve të Avinjonit kur ky i fundit ishte selia papnore. Gjatë pontifikatit të tij, ai u përpoq ta kthente Papatin në Romë, u përpoq për një bashkim të Kishës Lindore me atë Perëndimore dhe ruajti të paprekur territorin e Shteteve Papale nga një kryengritje fiorentine, që shpërtheu nën udhëheqjen e familjes Viskonti. (<https://www.britannica.com/biography/Gregory-XI>).

487 *lat. Urbanus VI*, me emrin e vërtetë *Bartolomeo Prignano* (lindur rreth vitit 1318, në Napoli, dhe vdekur, më 15 tetor 1389, në Romë) ishte papë në vitet 1378-1389. Zgjedhja e tij nxiti Skizmën Perëndimore (1378-1417). Sapo u bë papë, Urbani, një nëpunës i aftë dhe i përkushtuar, u bë reformator i ashpër dhe grindavec. Me ashpërsinë dhe hidhësinë e tij, i zemëroi shpejt kardinalët dhe 13 prej tyre, francezë, duke patur frikë se Kolegji do të ishte kundër tyre, pasi shumica ishin italianë, u larguan nga vendi. Ata e shpallën të pavlefshme zgjedhjen e Urbanit, sepse nuk ishte bërë në liri, por në frikë. Ata zgjedhën si papë (antipapë) kardinalin Robert të Gjenevës, me emrin Klementi VII. Kështu filloi Skizma Perëndimore që do ta shkatërronte Kishën Romane për 40 vjet. Thuhet se vdiq i helmuar. Me vdekjen e tij, Shtetet Papale ranë në anarki. (<https://www.britannica.com/biography/Urban-VI>).

488 *greq. αποστάτης*.

489 *lat. Clemens (VII)*, me emrin *frë. Robert de Genève* [Roberti i Gjenevës] (lindur në vitin 1342, në Gjenevë, Zvicër, dhe vdekur, më 16 shtator 1394, në Avinjon, Francë) ishte antipapa i parë (1378-1394) i Skizmës (së Madhe) Perëndimore që trazoi kishën për 40 vjet. Klementi gëzoi menjëherë përkrahjen e francezëve, të cilët e panë si mundësi për të ndërhyrë në politikën italiane, por jo të anglezëve, të cilët ishin me Urbanin. Madje, mbreti i Francës, Karli V, i Urti, e konsideroi si bariun e vërtetë të kishës. Klementi ishte kreu i kardinalëve që shpallën të paligjshëm Urbanin VI. Ai shpësoi ta largonte Urbanin nga Roma me ndihmën e mercenarëve francezë, që ndodheshin në kështjellën Sant'Anxhelo në Romë. Por, me dështimin e këtij plani, ai shkoi në Napoli, ku mbretëresha Joana I e njohu si papë. Por vetë napolitanët përkrahnin Urbanin, prandaj Klementi u detyrua të ikte në Avinjon. Papati i dyfishtë shkaktoi turbullira të mëdha. Mospajtimet për këtë çështje zgjatën edhe *Lufatën Njëqindvjeçare* mes Anglisë dhe Francës. (<https://www.britannica.com/biography/Clement-VII-antipope>).

490 Perandoria e Shenjtë Romake.

491 Këtu është përdorur përgjigja që Jezusi u dha farisenjve kur e akuzuan se i dëbonte demonët vetëm me fuqinë e Beelzebubit, princit të demonëve, pasi shëroi një njeri të demonizuar, që ishte i verbër dhe memec. Shih: **Mateu 12:25**: “Dhe Jezusi, duke njohur mendimet e tyre, u tha: «Çdo mbretëri, që përçahet në vetvete, shkretohet; dhe

çdo qytet ose shtëpi, që përçahet në vetvete, nuk qëndron».” **Marku 3:25**: “Dhe në qoftë se një shtëpi përçahet në vetvete, ajo shtëpi nuk mund të qëndrojë.” **Luka 11:17**: “Por ai, duke i njohur mendimet e tyre, u tha atyre: «Çdo mbretëri, e përçarë në vetvete shkretohet, dhe çdo shtëpi e përçarë në vetvete rrëzohet».”

492 **Këshilli i Pizës** (1409) ishte një këshill i Kishës Katolike Romane, i cili u mbledh në qytetin italian të Pizës, me qëllimin për t'i dhënë fund Skizmës së Madhe në Perëndim, por rezultoi pa sukses, madje e ngatërroi edhe më shumë çështjen, duke zgjedhur një papë të tretë dhe duke bërë kështu tre rivalë për postin e papës, *Gregori XII*, *Benedikti (XIII)*, dhe *Aleksandri (V)*. Ai nuk është vlerësuar kurrë si i vlefshëm nga ana kanonike. (<https://www.britannica.com/event/Council-of-PisaRoman-Catholicism-1409>).

493 *lat.* **Alexander (V)**, me emrin e vërtetë **Petros Filargos**, i njohur edhe si **Pietro di Candia** (lindur rreth vitit 1339, në Candia, sot Iraklion, Kretë, në atë kohë në zotërim të Republikës së Venedikut, dhe vdekur, më 3 maj 1410, në Bolonja, Shtetet Papale) ishte papë (antipapë) në vitet 1409-1410. Ai ishte teolog françeskan dhe, në vitin 1402, u zgjodh peshkop i Milanos. Papa Inoçenti VII e zgjodhi kardinal, në vitin 1405, dhe të dërguarin e tij në Lombardi. Në vitin 1409, në Këshillin e Pizës, një këshill i paligjshëm, u zgjodh unanimisht papë (antipapë), kur ishte në moshën 70-vjeçare, dhe ndenji “në fron” për 10 muaj. U mendua se zgjedhja e tij do t'i jepte fund Skizmës, por këshilli nuk i bindi dot papa Gregorin XII dhe antipapën Benedikti XIII të jepnin dorëheqjen. Aleksandri vdiq në mënyrë misterioze në vitin 1410. Thuhet, por prova nuk ka, se u helmua nga pasardhësi i tij antipapa Gjoni XIII. Në vitin 1410, Aleksandri i ka dërguar edhe një bulë kryepeshkopit të Pragës, ku e urdhëron të djegë veprat heretike të Uiklfit. (<https://www.britannica.com/biography/Alexander-V>).

494 *gjer.* **Sigismund**, (lindur, më 15 shkurt 1368, me gjasë në Nyremberg, dhe vdekur, më 9 dhjetor 1437, në Znojmo (*gjer. Cnaim [Znaim]*), Bohemi) ishte Perandori i Shenjtë Romak, i kurorëzuar zyrtarisht, në vitet 1433-1437. Ishte i biri i Perandorit të Shenjtë Romak, Karlit IV, mbret i Hungarisë që nga viti 1387, mbret i Gjermanisë nga viti 1411 (i kurorëzuar në vitin 1414, në Ahen), mbret i Bohemisë nga viti 1419, pasi ia mori atë gjysmëvëllait, mbretit Vasllav të Gjermanisë, i cili ishte dhe mbreti i Bohemisë me emrin Vasllavi IV (ose Uenkeslas IV), dhe mbret i lombardëve nga viti 1431. Në vitin 1396, udhëhoqi një ushtri kundër turqve, e cila u thye në Serbi dhe Bullgari. Ishte perandori i fundit nga dera e Luksemburgut. Zigismundi ishte ai që ia mbushi mendjen Gjjonit (XXIII) [pasardhës i Aleksandrit (V)], njërit nga tre papët rivalë, për të thirrur një këshill kishtar në Konstancë, me qëllim që t'i jepnin fund Skizmës së Madhe të Perëndimit. Në këtë periudhë ai nuk ishte kurorëzuar ende zyrtarisht si Perandori i Shenjtë Romak, megjithëse e quante veten mbretin e romakëve (*rex Romanus*). (<https://www.britannica.com/biography/Sigismund-Holy-Roman-emperor>).

495 **Këshilli i Konstancës** (1414-1418), që njihet ndryshe edhe si **Këshilli i Gjashtëmbëdhjetë Ekuemenik** i Kishës Katolike Romane, u mbajt në qytetin e Konstancës, në jug të Gjermanisë, në kufi me Zvicrën, dhe kishte si qëllim kryesor të bashkonte krishterimin, por edhe të merrte në shqyrtim shkrimet e Uiklfit dhe Jan Husit, si dhe të reformonte kishën. Gjoni (XXIII) u kërcënua me një hetim mbi jetën e tij dhe premtoi që të hiqte dorë nga pretendimi, nëse edhe rivalët do të bënin të njëjtën gjë. Ai u largua nga Konstanca me mendimin se këshilli do të shpërbëhej, por Perandori këmbënguli që ai të vazhdonte. Këshilli nxori dekretin *Sacrosancta*, i cili pohonte se një këshill i

përgjithshëm i kishës është mbi Papën. Gregori XII ra dakord të hiqte dorë, me kusht që ai të lejohet zyrtarisht të thërriste këshillin, duke pretenduar legjitimitetin e linjës së tij të papëve. Këshilli ra dakord për këtë gjë. Ndërsa Benedikti (XIII) refuzoi të jepte dorëheqjen, prandaj u shkarkua. Këshilli zgjodhi papë Martinin V, duke i dhënë kështu fund Skizmës. Gjithashtu, mësimet e Uiklifit dhe Husit u shpallën heretike. Husi u dogj në turrën e druve në Konstancë, kurse Uiklifit, i cili nuk jetonte tashmë, ia nxorën eshtrat në Lateruërth [Lutterworth], në rrethin e Leisterit, Angli, dhe ia dogjën. Hirin ia hodhën në lumin Suift.

496 *lat. Martinus V*, me emrin e vërtetë *it. Oddo Colonna* (lindur në Genazzano, Shtetet Papale, dhe vdekur, më 20 shkurt 1431, në Romë), ishte papë në vitet 1417-1431. Ishte kardinal nëndhjak, që kishte ndihmuar në organizimin e Këshillit të Pizës (1409). U zgjodh papë unanimisht, më 11 nëntor 1417, nga një konklavë (mbledhje e fshehtë) e mbajtur gjatë Këshillit të Konstancës (1414-1418), i cili u mbajt për t'i dhënë fund Skizmës. Gjatë pontifikatit të tij, Martini pati sfida të mëdha. I duhej të ringrinte Kishën Perëndimore, Papatin dhe Shtetet Papale. Francezët i ofruan atij Avinjonin, si rezidencë papnore, por ai zgjodhi Romën. Gjithashtu, ai organizoi edhe një kryqëzatë kundër husitëve, ndjekësit e mësimëve të reformatorit bohemian Jan Hus. Në vitin 1423, thirri Këshillin e Pavis, i cili nuk u mbledh për shkak të murtajes dhe u mbledh më vonë në Siena (1423–1424). Ai vetë refuzoi të merrte pjesë dhe, në vitin 1424, e shpërndau atë. Shpalli supremacinë mbi të gjitha çështjet kishtare, por kishën nuk e reformoi dot, sepse përpjekjet e tij ishin gjysmake të të paefektshme. Vdiq shumë shpejt pasi kishte thirrur Këshillin e Bazelit (1431). (<https://www.britannica.com/biography/Martin-V>).

497 *lat. Benedictus (XIII)*, me emrin e vërtetë *Pedro de Luna* (lindur rreth vitit 1328, në Illueca, Mbretëria e Aragonës, dhe vdekur në vitin 1423, në Peñíscola, Valencia) ishte antipapë në vitet 1394-1417. E ushtroi pushtetin në Avinjon, në kundërshtim me papët në Romë. Ishte bir fisniku dhe kishte qenë profesor jurisprudence në Universitetin e Monpeljesë. Në vitin 1375, ishte zgjedhur kardinal. Ai mbështeti zgjedhjen e Klementit (VII) dhe, pas vdekjes së këtij të fundit, u zgjodh pasardhës i tij nga kardinalët që mbështesnin Avinjonin, me idenë se ai do të tërhiqej vullnetarisht, nëse kjo do të ndihmonte në dhënien fund të përçarjes së kishës. Kur iu kërkua kjo gjë nga princat francezë, ai refuzoi. I braktisur nga shumica e kardinalëve dhe i rrethuar nga francezët, ai iku në Orlean, ku u mor në mbrojtje nga duka Luigj i Orleanit. Në vitin 1407, filloi negociatat për kompromis me papën Gregori XII, por pa sukses. Këshilli i Pizës (1409), në fakt një këshill i paligjshëm, i shkarkoi të dy rivalët dhe shpalli papë Aleksandrin V. Ai refuzoi ta njihte këtë vendim, por më pas iu desh të kërkonte mbrojtje në kështjellën e tij Penjskola pranë Valencias. Me shkarkimin që iu bë në Këshillin e Konstancës, ai humbi gjithë mbështetjen qeveritare. Megjithatë, refuzoi ta njihte si papë Martinin V. Deri në fund, i qëndroi mendimit se ishte papë i ligjshëm. (<https://www.britannica.com/biography/Benedict-XIII-antipope>).

498 *lat. Alexander VI*, me emrin e vërtetë *Rodrigo de Borja y Doms*, i njohur në Itali me emrin *Rodrigo Borgia* [Borxhia] (lindur në vitin 1431, në Hativa ose Shativa (në dialekt) [Xátiva] pranë Valencias, dhe vdekur, më 18 gusht 1503, në Romë), ishte papë në vitet 1492-1503. Vinte nga familja e fuqishme Borxhia. Ishte një papë i korruptuar, intrigant, lakmitar dhe ambicioz. Studioi jurisprudence në Bolonjë. Si zëvendëskancelar i Kishës Katolike Romane, grumbulloi pasuri të madhe dhe, përveç disa vërejtjeve që mori nga papa Piu II, bëri një jetë prej princi. Pozita e tij u rrezikua, kur mbreti i Francës, Karli

VIII, pushtoi Italinë (1494), për të mbrojtur pretendimin e tij për Mbretërinë e Napolit. Aleksandri, i mbetur pa përkrahje, i bëri thirrje sulltan Bajazidit II. Një vit më vonë, Aleksandri dhe Karli i rregulluan disi marrëdhëniet e tyre, megjithatë, në aleancë me Milanon, Venedikun dhe Perandorin e Shenjtë Romak, i detyroi francezët të largoheshin nga Italia. Bëri një aleancë të fortë me Spanjën dhe, në vitin 1493, me zgjimin e zbulimeve epokale të Kolombit, papa lëshoi një bulë, ku i jepte Spanjës të drejtën e veçantë për të eksploruar detet dhe i njohu asaj të drejtën për të eksploruar gjithë botën e re në Perëndim. Një leje të tillë i dha dhe Portugalisë për të eksploruar në Lindje. Fëmijët e tij i martoi me fisnikë dhe i ndihmoi të zinin pozita të larta. P.sh. Cezarin, njërin nga bijtë (i paligjshëm) e caktoi kardinal, që adolehent. Ky më pas u largua nga posti dhe u martua me Sharlotën e Albretit, një fisnike e pasur franceze, me qëllim që të fitonte aleancën e Luigjit II, mbret i Francës, i cili e caktoi dukë të Valentinuasë. Pikërisht figurën e tij përdori si model Makiaveli për veprën e tij “Princi”. Në planin arkitektonik, Aleksandri i kërkoi Mikelanxhelos të bënte një plan për rindërtimin e Bazilikës së Shën Pjetrit. Gjithashtu, shpalli vitin 1500 vit jubilar. Megjithatë, vlen të përmendet se skandalet e ndoqën pas gjithë jetën. (<https://www.britannica.com/biography/Alexander-VI>).

499 angl. **Herbert Butterfield** (1900-1979), një historian dhe mendimtar i rëndësishëm britanik dhe studiues i fesë. Është i njohur për konceptin e tij të shprehur në një libër “Interpretimi liberal i historisë” (1931). Ishte Regius Profesor dhe zëvendëskancelar i Universitetit të Kembrixhit. (<https://yalebooks.yale.edu/book/9780300098075/herbert-butterfield>).

500 angl. **John Wyclif, Wycliffe** (lindur rreth vitit 1330 në Jorkshër [Yorkshire], Angli, dhe vdekur, më 31 dhjetor 1384, në Luteruërth, Leistershër) teolog, filozof dhe reformator anglez, nxitës i të parit përkthim të plotë të Biblës në anglisht. Ishte një nga pararendësit e Reformacionit protestant. (<https://www.britannica.com/biography/John-Wycliffe>).

501 çek. **Jan Hus** (lindur rreth vitit 1370 në Husinec, Bohemi [sot Republika Çeke], dhe vdekur, më 6 korrik 1415, në Konstancë, Gjermani) është reformatori më i rëndësishëm çek i shek.XV. Vepra e tij ishte një kalim nga mesjeta në periudhën e Reformacionit. I parapriu me një shekull Reformacionit të Luterit. Në vitin 1401, ishte dekani i fakultetit të filozofisë në Pragë dhe përkrahës i parimeve themelore të Uiklifit. Ishte përkrahës i fortë i reformimit të klerit. Fshatarsia e Bohemisë nuk e duronte dot kishën, e cila kishte taksat më të rënda të tokës. Qenë bërë edhe më përpara përpjekje për reformë nga mbreti i Bohemisë, Karli IV, dhe veprat e Uiklifit qenë armët e duhura për lëvizjen e reformës kombëtare themeluar nga Jan Miliçi (vdekur në vitin 1374). Nxënësit e këtij të fundit themeluan Kishëzën e Betlehemit në Pragë (1391), ku shërbesat në përgjithësi bëheshin në gjuhën çeke, kujdesi i së cilës iu ngarkua Husit në vitin 1402. Kjo kishëzë u bë qendra e lëvizjes së reformës kombëtare në Bohemi. Husi u përfshi së tepërmi në predikime dhe u shfaq si udhëheqësi popullor i kësaj lëvizjeje. Ai u bë edhe këshilltar i fisnikut të ri Zbinjek Zajic, i cili një vit më vonë u zgjodh kryepeshkop i Pragës, zgjedhje që i dha reformës edhe më shumë siguri. Por më vonë ai e ndryshoi qëndrimin e tij kundrejt reformës. Ndarja e Husit me Zbinjekun ndodhi pasi Këshilli i Pizës rrëzoi papa Gregorin XII dhe antipapën Benedikti XIII dhe emëroi papë Aleksandrin V. Bohemia i mbeti besnike Gregorit, kurse Husi dhe reformatorët njohën papën e ri. I detyruar nga mbreti, Zbinjeku e njohu Aleksandrin si legjitim, por me një rryshfet të majmë e bindi këtë të fundit që të ndalonte predikimet në kishëzat private, edhe në

Kishëzën e Betlehemit. Husi nuk e pranoi urdhrin e papës dhe Zbinjeku e shkishëroi. Në vitin 1412, Husi humbi edhe mbështetjen e mbretit Vassil, për shkak të predikimit publik kundër indulgjencave që kishte shitur në Bohemi antipapa Gjoni XXIII, për të financuar fushatën kundër Gregorit XII, të cilin mbreti e kishte miratuar. Kundërshtarët e shpallën Husin edhe njëherë të shkishëruar dhe njerëzit u ndaluan që ta mbanin në shtëpi. Husi u thirr të jepte shpjegime në Këshillin e Konstancës, të cilën ai e pranoi, pasi u sigurua nga mbreti Zigismund se do të kishte leje udhëtimi vajtje-ardhje. Edhe vetë papa (antipapa) Gjoni XXIII e kishte siguruar me fjalët: “Edhe sikur të ketë vrarë tim vëlla... duhet të jetë i sigurt kur të jetë në Konstancë.” Husi arriti në Konstancë, më 3 nëntor 1414, por lejen e shkruar nuk e pa kurrë. U arrestua dhe u burgos në një manastir dominikan. Zigismundi heshti. Armiqët e Husit “provuan”përpara Këshillit të Konstancës se ai ishte heretik. Me ndërhyrjen e fisnikëve bohemianë, Husit iu dha e drejta për tre dëgjesa publike, ku ai hodhi poshtë akuzat që ishin ngritur kundër tij. Këshilli i kërkoi të hiqte dorë nga aktiviteti i tij, që të shpëtonte jetën, por ai e refuzoi dhe u dënua me vdekje në turrën druve. Kur e përfshinë flakët, nisi të këndonte një himn të vjetër latinisht: “Krisht, Biri i Perëndisë së gjallë, ki mëshirë për ne.” Përpara vdekjes, shkroi këto fjalë: “Sot ju po digjni një patë (mbiemri *Hus* do të thotë *patë*), megjithatë, pas njëqind vjetësh ju do të dëgjoni një mjelmë të këndojë. Nuk do ta digjni, duhet ta dëgjoni.” Një shekull më pas Luteri mendonte se e kishte përmbushur këtë parashikim. (<https://www.britannica.com/biography/Jan-Hus>).

502 *angl. Richard FitzRalph* (1299-1360), teolog dhe filozof, gjatë gjithë jetës është konsideruar si një nga mendimtarët kryesorë të Oksfordit. (<https://plato.stanford.edu/entries/fitzralph/>).

503 **Antikrishti** është kundërshtari dhe armiku i betuar i Krishtit. Si fjalë, siç vë re edhe Xhon Mek-Arturi, përmendet vetëm te **Letra e Parë dhe Letra e Dytë e Gjonit**, shkruar nga fundi i shek.I pas Krishtit: “Fëmijë, është ora e fundit. Dhe, sikurse e dëgjuat, që *antikrishti* vjen, edhe tani kanë ardhur shumë *antikrishtë*; prej nga e dimë se është ora e fundit.” (1 **Gjonit 2:18**); “Kush është gënjeshtari, veçse ai që mohon se Jezusi është Krishti? Ai është *antikrishti* që mohon Atin dhe Birin.” (1 **Gjonit 2:22**); “Dhe çdo frymë, që nuk rrëfen se Jezu Krishti ka ardhur në mish, nuk është prej Perëndisë; dhe kjo është fryma e *antikrishtit* që, siç e keni dëgjuar se vjen; dhe që tani është në botë.” (1 **Gjonit 4:3**); “Sepse shumë mashtrues dolën në botë, të cilët nuk rrëfejnë se Jezu Krishti ka ardhur në mish; ky është mashtruesi dhe *antikrishti*.” (2 **Gjonit 7**). Ndërsa Pali te **Letra e Dytë drejtuar Selanikasve**, kapitulli 2, e quan: njeriu i mëkatit; biri i humbjes; kundërshtari; ai që lartëson veten mbi çdo gjë që quhet perëndi ose objekt adhurimi; që uzurpon tempullin e Perëndisë; që paraqet veten si Perëndi; i paudhi, të cilin Zoti do ta shkatërrojë; ardhja e të paudhit bëhet me anë të veprimit të Satanit, bashkë me çudira, shenja mrekullish të rreme, me mashtrim e ligësi. Nga ato që lexojmë te Gjoni dhe te Pali, shohim se emri përmendet në numrin njëjës, duke iu referuar një personi që do të jetë zotëruesi i ardhshëm i botës, i përdorur nga Satani, plot me mashtrime e ligësi, e plot me çudira për të mashtruar njerëzit, por e gjejmë edhe në numrin shumës, ku Gjoni cilëson të tillë mësuesit e rremë, të cilët mësonin një doktrinë të rreme për Krishtin në kishën e hershme. Dr. Kreg L. Blombergu (Craig L. Blomberg), një autoritet botëror në studimet e sotme për Dhiatën e Re, në komentarin e tij për Librin e Zbulesës, në komentimin për kapitujt 12 dhe 13, bën një interpretim interesant të atij që quhet triniteti satanik, një imitim i dobët i trinitetit hyjnor (Atë, Bir, Frymë e Shenjtë), i përbërë nga dragoi (Satani, Gjarpri i lashtë), bisha që vjen nga deti dhe bisha që vjen nga toka. Dr. Blombergu, duke pasur parasysh

edhe profecitë që jepen në **Librin e Danielit**, heq paralele mes bishës që vjen nga deti dhe Antikristit (“dhe dragoi i dha asaj fuqinë e vet, fronin e vet dhe pushtet të madh” - **Zbulesa 13:2b**) që përmend Gjoni, këtë antipodi të marrëdhënies Atë-Bir. Për Dr. Blombergun: “Shenja më e qartë që kjo bishë është imitim i Jezusit vjen në vargun 3a (“Edhe pashë një nga krerët e saj si të plagosur për vdekje; por plaga e saj vdekejprurëse u shërua” - **Zbulesa 13:3a**), ku duket se ajo ka patur një plagë vdekejprurëse, por i është shëruar... Bisha përpiqet të duket si Krishti, por nuk ka përjetuar vërtet kryqëzim dhe ringjallje.” Dr. Blombergu shton gjithashtu: “Blasfemia dhe autoriteti i Antikristit kanë të njëjtin ndikim të gjerë mbi njerëzit nga të gjitha grupet etnike, ashtu siç vijnë edhe ndjekësit e Jezusit nga të gjitha këto grupe.” (“Dhe iu dha pushtet mbi çdo fis e gjuhë dhe komb. Dhe do ta adhurojnë të gjithë banorët e dheut, emrat e të cilëve nuk janë shkruar në librin e jetës së Qengjit, që është thurur që nga krijimi i botës.” - **Zbulesa 13:7b-8**).

504 Citimi është nga *Letra e Dytë e Apostullit Pal drejtuar Selanikasve*, kapitulli 2, vargjet 3-4: “Askush të mos ju mashtrojë në asnjë mënyrë, sepse ajo ditë nuk do të vijë, pa ardhur më parë rënia dhe pa u zbuluar **njeriu i mëkatit**, biri i humbjes, kundërshtari, ai **që ngre veten lart mbi gjithçka që quhet Perëndi** ose objekt adhurimi, aq sa të ulet në tempullin e Perëndisë si perëndi, duke e paraqitur veten se është perëndi.”

505 *angl. William Courtenay* (lindur rreth vitit 1342 në Ekster, Devon, Angli, dhe vdekur, më 31 korrik 1396, në Meidstoun [Maidstone], Kent) ishte kryepeshkop i Kentërbërit dhe udhëheqësi i Kishës Angleze. Ai pati disa ndikim në konfliktet politike të Rikardit II. Ishte stërnip i mbretit Eduardi I. Studioi jurisprudencë në Universitetin e Oksfordit, ku dhe u bë kancelar në vitin 1367. Në vitin 1370, u zgjodh peshkop i Herefordit, dhe në vitin 1375, peshkop i Londrës, ku udhëhoqi një grup klerikësh kundër reformatorit të kishës Xhoh Uiklif. Në vitin 1381, u zgjodh kryepeshkop i Kentërbërit. (<https://www.britannica.com/biography/William-Courtenay>).

506 *angl. Lutterworth* është një qytet i vogël i vendosur në jug në krahinë Leistershërit [Leicestershire], në Anglinë Qendrore.

507 *lat. Bohemia*, emrin e ka marrë nga fiset kelte *boii*, kështu e përmendin historianët romakë, kurse vetë çekët e quajnë Çeki [*Čechy*], sipas vetë grupit etnik sllav, i cili u vendos aty në shek. VIVII pas Krishtit. Sot përbën pjesën perëndimore të Republikës Çeke, me një sipërfaqe 52,065 km². (<https://www.britannica.com/place/Bohemia>).

508 **Ana e Bohemisë** (1366-1394) ishte vajza e madhe e Perandorit të Shenjtë Romak, Karli IV (1355-1378), mbret i Gjermanisë dhe i Bohemisë (1346-1378), përfaqësues i dinastisë së Luksemburgëve, motra e Zigismundit. Ajo vdiq në moshën 28-vjeçare, 12 vjet pas martesës me Rikardin II. (http://www.englishmonarchs.co.uk/plantagenet_61.html).

509 *angl. Richard II* (lindur, më 6 janar 1367, në Bordo, Francë, dhe vdekur, më shkurt 1400, në Pontefrakt [Pontefract], Jorkshër [Yorkshire], Angli) ishte mbreti i Anglisë në vitet 1377-1399. Ai ishte një sundimtar ambicioz, me një koncept shumë të lartë për postin mbretëror. Sundoi si tiran me një jetë plot intriga dhe vrasje. Në vitin 1399, u detyrua të abdikonte në favor të kushëririt të tij Henriku IV. Në janar të vitit 1400, një grup mbështetësish të Rikardit, me në krye kontin e Salisbërit, bënë një komplot për ta rikthyer atë në fron. Henriku e shtypi këtë përpjekje dhe vendosi të mos e linte më të gjallë Rikardin. (<https://www.britannica.com/biography/Richard-II-king-of-England>).

511 çek. **Zbyněk Zajíc z Hazmburka** (1376-1411) ishte peshkop i Pragës në vitet 1403-1411. Në fillim e mbështeti Jan Husin, por më pas u bë një nga kundërshtarët e tij më të fortë. (<https://encyklopedie.nsered.cz/Za/p/%30adc+z+Hazmburka+Zbyn%04%9bk>).

512 çek. **Václav IV**, i njohur edhe me emrin *Uenkeslas* [*Wenceslas*] (lindur, më 26 shkurt 1361, në Nyremberg, dhe vdekur, më 16 gusht 1419, në Pragë), ishte mbret i Gjermanisë dhe mbret i Bohemisë. Kishte një karakter të dobët dhe të rrëmbyer. Mbretëria e tij ishte e rrënuar nga luftërat e vazhdueshme dhe nga rivaliteti mes princave. Territorët e tij ishin të zhytura në anarki, derisa një rebelim i fisnikëve vendas e rrëzoi nga pushteti. Ai e mbështeti fillimisht Jan Husin, por më vonë nuk bëri asgjë për ta shpëtuar. Nuk la pasardhës dhe pas vdekjes së tij kurora i kaloi Zigismundit, gjysmëvëllait të tij, i cili më vonë u bë Perandori i Shenjtë Romak. (<https://www.britannica.com/biography/Wenceslas>).

514 Termi e ka origjinën nga titulli *marescalci* (*mbiqëqyrësi i kuajve*) në perandorinë e vjetër frankë. Ishte oficeri që përgjigjej për mbajtjen e rregullit në oborrin perandorak. Në këtë kohë marshall i oborrit ishte Haupt II von Pappenheim (1380-1438).

516 *gjer. Martin Luther* (lindur, më 10 nëntor 1483, në Ajsleben, Saksoni, Gjermani, dhe vdekur po aty, më 18 shkurt 1546) ishte teolog dhe reformator gjerman, nismëtar i Reformacionit protestant. Ai iu kundërvu disa praktikave të katolicizmit, siç ishte shitja e indulgjencave, duke nisur kështu një konflikt me Kishën Katolike, i cili solli ndarjen e krishterimit përëndimor dhe lindjen e traditave të reja protestante, si luteranizmi, kalvinizmi, anglikanizmi etj. Ai është një nga figurat më me ndikim në historinë e krishterimit. (<https://www.britannica.com/biography/Martin-Luther>).

518 gjer. **Ernst Troeltsch** (lindur, më 17 shkurt 1865, në Haunstteten [Haunstetten] pranë Augsburgut, dhe vdekur, më 1 shkurt 1923, në Berlin) ishte filozof, teolog dhe studiues gjerman. Patë ndikim të madh te teologët e rinj të kohës me këmbënguljen e tij se kisha e krishterë duhet t'i rishqyrtojë edhe njëherë pohimet për të vërtetën absolute. Vepra e tij më e njohur është *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen* (Mësimet shoqërore të kishave të krishtera) (1931). (<https://www.britannica.com/biography/Ernst-Troeltsch>).

520 Fshat rreth 3 km në veri të Erfurtit.

521 **Ana** ose **Shën Ana**, nëna e Virgjëreshës Mari. Kult i Shën Anës, e cila njihej veç të tjerave edhe si mbrojtëse e minatorëve, ishte shumë i përhapur në mesjetë. Kult i saj ndikoi shumë edhe në teologë të tillë si Zhan dë Zhersoni, Konrad Vimpina dhe Johan Eku (të cilët mbështesnin legjendën se, nga martesat e saj të mëvonshme, ajo ishte gjyshja e apostujve Gjon dhe Jakob, e Simonit, e Jakobit, birit të Alfeut dhe e Jakobit, vëllait të Zotit). Luteri e goditi kultin e Shën Anës, por papët e propaganduan përsëri atë pas Reformacionit. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Anne>).

522 **Erfurti** është kryeqyteti dhe qyteti më i madh i shtetit të Tyringenit në Gjermaninë Qendrore. Ndodhet 100 km në jugperëndim të Lajpcigut. Në Perandorinë e Shenjtë Romake bënte pjesë në Elektoratin e Majncit. Erfurti kishte edhe universitet, themeluar në vitin 1379, dhe ishte i pari universitet në këtë zonë. Luteri filloi studimet aty në vitin 1501, ku dhe u njoh me Biblën. Ai hyri në manastirin augustinian të Erfurtit, më 17 gusht 1505. (<https://www.britannica.com/place/Erfurt-Germany>).

523 *gjer.* **Johann Tetzel** (lindi rreth vitit 1465 në Pirna, Saksoni, dhe vdiq, më 11 gusht 1519,

në Lajpcig), frat dominikan (katolik) gjerman dhe predikues. Kishte studiuar teologji dhe filozofi në Universitetin e Lajpcigut. Ishte inkuizitori kryesor për herezitë në Poloni dhe më pas u caktua përfaqësuesi kryesor për indulgencat në Gjermani nga kardinali Alberti i Brandenburgut, i cili mbante, kundër ligjit të kishës, dy poste peshkopi: kryepeshkop i Majncit (kreu kishtar i gjithë Gjermanisë) dhe kryepeshkop i Magdeburgut. Alberti i Brandenburgut i detyrohej papës Leoni X shuma të mëdha parash, si dhe kompanisë bankare “Fugër”, të cilës i kishte marrë 10.000 dukate për të blerë postin e kryepeshkopit të Majncit. Shitja e indulgencave ishte shpëtimi i vetëm për të shlyer borxhet. Predikimet e Tecelit mbi indulgencat u konsideruan nga bashkëkohësit e tij si abuzim i madh me sakramentin e pendesës. Kjo gjë nxiti reagimin e Martin Luterit. (<https://www.britannica.com/biography/Johann-Tetzel>).

524 *gjer.* **Schlosskirche** [Kisha e kështjellës] e njohur edhe si Kisha e Tërëshejtorëve. U ngrit së pari si kapelë me po këtë emër në vitin 1340 nga duka Rudolphi I i Sakso-Vitenbergut. Fredriku III, i Urti, e rindërtoi kështjellën dhe caktoi arkitektin Konrad Pflyger [Conrad Pflüger] të bënte skicën edhe për ndërtimin e kishës. Ajo u ndërtua mes viteve 1490-1511 dhe ka një stil gotik të vonë. (<https://www.spottinghistory.com/view/7446/schlosskirche/>).

525 *it.* **Silvestro Mazzolini da Prierios** [Silvestro Macolini i Prierios], përgjegjësi për censurën papnore, e nxiti papën Leoni X që ta shpallte heretik Luterin dhe t’ia ndalonte shkrimet. Më vonë i shkroi atij: “Kushdo që nuk mbështetet në mësimin e Kishës Katolike dhe të papës së Romës, si rregulla e pagabueshme e besimit prej së cilës marrin fuqi dhe autoritet edhe vetë Shkrimet, është heretik.” ([http://www.treccani.it/enciclopedia/silvestro-mazzolini_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/silvestro-mazzolini_(Dizionario-Biografico)/))

526 *gjer.* **Johann Maier von Eck** [Johan Majer von Ek] (lindur, më 13 nëntor 1486, në Egg, Shvabia [Swabia], Gjermani, dhe vdekur, më 10 shkurt 1543, në Ingolstadt, Bavari) ishte dijetar gjerman, teolog dhe prelat katolik. Një nga kundërshtarët më të hershëm të teologjisë së Luterit dhe një nga kundërreformatorët e parë. U dorëzua prift në vitin 1508 dhe, në vitin 1510, mori doktoraturën në teologji. Po atë vit filloi një karrierë të gjatë si profesor në Universitetin e Ingolstadtit. Eku ishte mik me Luterin deri në vitin 1517, kur Luteri nxori 95 tezat e tij, të cilin e sulmoi si heretik me një trakt të botuar në

vitin 1518. Në vitin 1525, nxori edhe një traktat të titulluar *Kundër luteranëve*. Njihet për debatin që bëri në Lajpcig me Luterin dhe dishepullin e tij Karlshtadin, si dhe për debatet që bëri më vonë me reformatorët, si Ekolampadin (1526, në Baden) dhe Melanktonin (1541, në Vorms). Ai e mbrojti me zell të madh autoritetin e Papës dhe doktrinën tradicionale. Udhëtoi në mbarë Europën për të organizuar kundërvënien ndaj protestantizmit gjerman. Ai ishte autori i hartimit të kundërshtimit katolik (1530) ndaj besores luterane të përfshirë në Rrëfimin e Augsburgut. Në vitin 1537, Eku nxori edhe një përkthim të Biblës në gjuhën gjermane, të cilën e bëri për katolikët, por pa sukses. (<https://www.britannica.com/biography/Johann-Eck>).

527 *gjer. An den christlichen Adel deutscher Nation.*

528 *lat. De captivitate Babylonica ecclesiae.*

529 *lat. De Libertate Christiana, gjer. Von der Freiheit eines Christenmenschen.*

530 *lat. Leo X*, emrin e vërtetë e kishte *it. Giovanni di Lorenzo de' Medici (Xhovanì di Lorenzo de Medici)* (lindur, më 11 dhjetor 1475, në Firenze, Itali, dhe vdekur, më 1 dhjetor 1521, në Romë). Hipi në fron, më 9 mars 1513, dhe ndenji derisa vdiq, më 1 dhjetor 1521, në moshën 45-vjeçare. E bëri Romën një qendër kulturore dhe fuqi politike, por e zbrazti arkën e Papatit. (<https://www.britannica.com/biography/Leo-X>).

531 *gjer. Karl V* (lindur, më 24 shkurt 1500, në Gent [Ghent], Flandër [sot Belgjikë], dhe vdekur, më 21 shtator 1558, në San Heronimo de Juste [San Jerónimo de Yuste], Spanjë) ishte Perandori i Shenjtë Romak (1519-1556), mbreti i Spanjës me emrin Karli I (1516-1556) dhe arkiduka (Duka i Madh) i Austrisë me emrin Karli I (1519-1521). Gjithashtu, trashëgoi dhe kurorën e Aragonës, ku bënte pjesë edhe Mbretëria e Napolit, Mbretëria e Sicilisë dhe Mbretëria e Sardenjës. Trashëgoi një perandori spanjollo-habsburgase, e cila shtrihej nëpër Europë nga Spanja dhe Holanda në Austri dhe Mbretërinë e Napolit, territoret e së cilës shtriheshin deri në Amerikën Latine. U përpoq ta mbante të bashkuar perandorinë e tij përballë forcave në rritje të protestantizmit nga njëra anë, si dhe presionit osman dhe francez nga ana tjetër. Më vonë hoqi dorë, duke ia kaluar territoret e Holandës dhe Spanjës të birit, Filipit II, kurse titullin perandor të vëllait, Ferdinandit I, dhe hyri në një manastir. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-V-Holy-Roman-emperor>).

532 *lat. mesj. dieta*, që do të thotë *mbledhje*, ishte një organ ligjvënës në Perandorinë Gjermane dhe në Perandorinë e Shenjtë Romake, që nga shek.XII. Dieta mblidhej brenda territorit të vendit dhe në të merrnin pjesë fillimisht princat dhe klerikët që mbanin titull princëror, pastaj më vonë u lejuan edhe kontët e baronët. Luteri u paraqit në Dietën e Vorms-it më 17 prill 1521. (<https://www.britannica.com/topic/Diet-German-government>).

533 *gjer. Worms* ishte qytet-port në bregun e majtë perëndimor të lumit Rin, në Palatinatin e Rinit, në Gjermaninë Jugperëndimore. Ndodhet 60 km në jug-jugperëndim të qytetit Frankfurt-Majn. Mendohet se u themelua nga keltët me emrin *Borbetomagus*. Në kohën e Jul Cezarit thirrej *Civitas Vangionum*. Në vitin 413 pas Krishtit, u bë kryeqyteti i Mbretërisë së Burgundit. Pas një kryengritjeje antiromake, qyteti u shkatërrua nga hunët, aleatët e romakëve, në vitin 435, ngjarje që frymëzoi legendat heroike të eposit “Këngët e Nibelungëve” (rreth viteve 1200). Qyteti u rindërtua nga mbretërit merovingianë dhe shërbeu si rezidencë e parapëlqyer për perandorët frankë. Ka qenë peshkopatë katolike të paktën që nga viti 600 pas Krishtit dhe ishte një Palatinat i rëndësishëm i Karlit të Madh.

Në vitin 1156, u bë qytet i lirë perandorak i Perandorisë së Shenjtë Romake dhe mbeti i tillë deri në vitin 1801. (<https://www.britannica.com/place/Worms>).

534 *ger. Friedrich der Weise, Frederiku III*, Elektori i Saksonisë (lindur, më 17 janar 1463, në Torgau, Saksoni, dhe vdekur, më 5 maj 1525, në Lokau [Lochau] pranë Torgaut), ishte njëri nga mbrojtësit e hershëm dhe më të fuqishëm të Martin Luterit dhe Reformacionit, pasi Luteri u shpall i jashtëligjshëm. Punoi gjithashtu edhe për një reformë konstitucionale të Perandorisë së Shenjtë Romake. (<https://www.britannica.com/biography/Frederick-III-elector-of-Saxony>).

535 *ger. Wartburg* është një kështjellë e ndërtuar në mesjetë rreth vitit 1067 pas Krishtit. Është ndërtuar mbi një kodër-shkëmb 410 m të lartë, rrethuar me pyll, pranë Ajzenahut, në shtetin e Tyingënit, në Gjermani. (<https://www.britannica.com/topic/Wartburg>).

536 *ger. Junker Jörg*. *Junker* ishte një titull fisnikërie në aristokracinë pronare të tokave në Prusi dhe në Gjermaninë Lindore, me kuptimin “fisnik i ri”, “zot i ri”, kurse *Jörg* është ekuivalenti gjerman për emrin *Gjergj*.

537 Luteri e botoi *Dhiatën e Re* të përkthyer në gjermanisht nga origjinali greqisht në vitin 1522, ndërsa *Dhiatën e Vjetër* të përkthyer nga origjinali në hebraisht në vitin 1534.

538 *ger. Katharina von Bora* (1499-1552), gruaja e Martin Luterit. Ajo rridhte nga një familje pronare tokash në Saksoni. U martuan, më 13 qershor 1525. Luteri e shihte martesën si një urdhër të nderuar të krijimit dhe e shihte beqarinë e priftërinjve, që praktikonte Kisha Katolike, si vepër të djallit. Të dy patën pesë fëmijë, tre djem dhe dy vajza. Pas vdekjes së Luterit në vitin 1546, ajo jetoi në vëshurësi financiare edhe pse kishte toka e prona. Vdiq, më 20 dhjetor 1552, në Torgau. (<https://lutheranreformation.org/history/katharina-von-bora-luther/>).

539 *ger. Wider die Mordischen und Reubischen Rotten der Bawren*.

540 *ger. Philip Melancthon*, lindi, më 16 shkurt 1497, si Filip Shvarcert, në Breten pranë Kallsruhes. Ishte një nga bashkëpunëtorët më të ngushtë të Martin Luterit dhe i pari teolog sistematik i Reformacionit protestant, dhe një nga udhëheqësit e tij. Vdiq në Vitenberg, më 19 prill 1560, në moshën 63-vjeçare. (<https://www.britannica.com/biography/Philipp-Melancthon>).

541 **Rrëfimi i Augsburgut** (*lat. Confessio Augustana*) përbëhet nga 28 nene që përbëjnë rrëfimin bazë të kishave luterane, paraqitur, më 25 qershor 1530, në gjermanisht dhe latinisht në Dietën e Augsburgut perandorit Karli V nga shtatë princa luteranë dhe dy qytete perandorake të lira. Autori kryesor ishte Filip Melanktoni, hartuesi i mëparshëm i deklaratave luterane të besimit. (<https://www.britannica.com/topic/Augsburg-Confession>).

542 *angl. Time*, 24 mars 1967, artikulli: *Protestants: Obedient Rebel*.

543 *ger. Philip I* (1504-1567), i quajtur *der Großmütige* (*Shpirtmadhë*). Ishte kont i Hesënit me kryeqytet Marburgun. Ishte një nga mbrojtësit më të mëdhenj të Reformacionit dhe një nga sundimtarët më të hershëm protestantë në Gjermani. (<https://www.britannica.com/biography/PhilipIandgrave-of-Hesse>).

544 **Paqja e Augsburgut** ishte baza e parë ligjore për bashkëzistencën e luteranizmit dhe katolicizmit në Gjermani, shpallur, më 25 shtator 1555, pas Dietës së mbledhur më herët atë vit (5 shkurt 1555). Paqja e arritur u lejonte princave të shtetit të zgjidhnin luteranizmin ose katolicizmin si fe të zotërimeve të tyre dhe t'i lejonin të

largoheshin lirisht banorët që nuk pajtoheshin me këtë zgjedhje. Ky ligj i dha zyrtarisht fund konfliktit midis dy grupeve. *Paqja e Augsburgut* e shpëtoi Perandorinë nga konfliktet e brendshme për më shumë se 50 vjet. (<https://www.britannica.com/event/Peace-of-Augsburg>).

545 *ger. **Schmalkaldischer Bund*** ishte një aleancë ushtarake mbrojtëse e princave luteranë në Perandorinë e Shenjtë Romake, me qëllim mbrojtjen e interesave politike dhe fetare të anëtarëve të saj. Themeluesit e saj ishin Filipi I, konti i Hesënit, dhe Johan Frederiku I (1503-1554), Elektor i Saksonisë (1532-1547), dy sundimtarë protestantë të fuqishëm të kohës. U mblodh në qytetin Shmalkald në rajonin e Shmalkalden-Mainingenit, në pjesën jugperëndimore të Tytingënit, nga i cili mori edhe emrin. (<https://www.britannica.com/event/Schmalkaldic-League>).

546 *ger. **Grossmünster** ose *Katedralja e Madhe** është një nga katër kishat e mëdha të Cyrihut, e ndërtuar sipas stilit romanesk, në brigjet e lumit Limat. Ndërtimi i saj u urdhërua fillimisht nga Karli i Madh në vitet 700. Kisha që është sot ka filluar të ndërtohet rreth vitit 1100 dhe ka mbaruar aty nga viti 1220. ([https://www.gpsmycity.com/attractions/grossmunster-\(great-minster\)-25930.html](https://www.gpsmycity.com/attractions/grossmunster-(great-minster)-25930.html)).

547 *ger. **Konrad Grebel*** (lindur rreth vitit 1498, në Cyrih, Zvicër dhe vdekur në vitin 1526, në Maienfeld, Zvicër) ishte themeluesi i “Vëllezërve zviceranë”, një lëvizje anabaptiste me qendër në Cyrih. Ishte arsimuar në Bazel, Vjenë dhe Paris. Në fillim e mbështeti reformatorin zviceran Ulrih Cvingli, por më pas iu kundërvu. Padurimi i tij për të themeluar një kishë të lirë, të pavarur nga Këshilli i Qytetit të Cyrihut, solli ndarjen përfundimtare me Cvinglin, në vitin 1524. Në janar 1525, ai bëri të parin pagëzim në historinë moderne të një individi të rritur. Për qëndrimet e tij, u burgos dy herë. Pikëpamja e tij ishte një jetë e thjeshtë dhe pa dhunë. (<https://www.britannica.com/biography/Konrad-Grebel>).

548 *ger. **Felix Manc*** (lindur rreth vitit 1498, në Cyrih, dhe vdekur po aty në vitin 1527) ishte anabaptist dhe bashkëthemelues i lëvizjes “Vëllezërit zviceranë”. Ashtu si dhe Grebeli, Manc i përkrahu në fillim Cvinglin, madje punuan edhe bashkë për një përkthim të ri të Biblës, por më pas u ndanë në çështjen e pagëzimit të foshnjave. Në një debat publik mbi këtë temë, organizuar nga Këshilli i Qytetit të Cyrihut, më 17 janar 1525, Manc deklaroi publikisht se pagëzimi ka kuptim vetëm në rastin që ai që pagëzohet është i aftë ta shfaqë vetë besimin. Cvingli e kundërshtoi dhe Këshilli i Qytetit mbajti anën e këtij të fundit, duke urdhëruar që të gjithë prindërit që nuk i kishin pagëzuar fëmijët ta bënin këtë gjë, ndryshe do të dëboheshin. Katër ditë më vonë Manc bëri në shtëpinë e tij pagëzimin e parë të një të rrituri. Më 7 mars 1526, Këshilli i Qytetit të Cyrihut nxori një urdhër ku thuhej se ata që pagëzoheshin për së dyti dënoheshin me mbytje në lumë. Një vit më vonë, ai u arrestua dhe u dënua sipas këtij urdhëri. (<https://peoplepill.com/people/felix-Manc/#anchorbiography>).

549 *ger. **Jörg** (Georg) **Cajacob** ose *Jörg vom Haus Jacob*, ose *Jörg Blaurock* [Xhaketëbluja] (lindur rreth vitit 1492, në Bondauz, fshat në Grisons, Zvicër, dhe vdekur, më 6 shtator 1529, në Tirol, Austri). Megjithëse prindërit e tij ishin fshatarë të varfër, ai arriti të regjistrohej për një periudhë kohe në Universitetin e Lajpcigut. Më pas u dorëzua prift dhe, në vitin 1516-1518, ishte zëvendëspeshkop i Trinsit në dioqezëne Kurit. Është një nga bashkëthemeluesit e lëvizjes “Vëllezërit zviceranë”. Ishte personi i parë që u pagëzua si i rritur. (Shih: *The Anabaptist Story: An Introduction to Sixteenth-Century Anabaptism*, Third*

Edition Revised and Enlarged, by William R. Estep, fq. 49-55; A Companion to Anabaptism and Spiritualism, 1521-1700, Brill, Netherland, 2007, fq. 64)

550 **Anabaptistët** janë quajtur anëtarët e një lëvizjeje radikale të Reformacionit protestant. Doktrina më e dallueshme e kësaj lëvizjeje ishte pagëzimi i të rriturve. Ata e hodhën poshtë si blasfemi pagëzimin e fëmijëve dhe nuk e pranuan emërtimin anabaptistë (greq. $\square$ *vá-*, do të thotë *përsëri*). Ata e konsideronin pagëzim të vërtetë atë të të rriturve, kur njeriu është i ndërgjegjshëm për atë që beson. Ndërsa fëmijët nuk ndëshkohen për mëkat, derisa të bëhen të ndërgjegjshëm për të mirën dhe të keqen dhe të shprehin lirisht vullnetin e tyre, të pendohen dhe të pagëzohen. ([https:// www.britannica.com/ topic/ Anabaptists](https://www.britannica.com/topic/Anabaptists)).

551 **Menonitët** e morën emrin nga udhëheqësi i tyre Meno Simons (1496-1561), një nga përfaqësuesit e hershëm të teologjisë anabaptiste. Menoja përfaqësonte krahun pacifist të lëvizjes anabaptiste dhe ishte një udhëheqës i përmbajtur e i orientuar nga Bibla. Si të gjithë anabaptistët, edhe menonitët theksonin pagëzimin e të rriturve. Originën e hershme e kanë nga “Vëllezërit zviceranë” grupimi anabaptist radikal në shek.XVI në Cyrih. ([https:// www.britannica.com/ topic/ Mennonite](https://www.britannica.com/topic/Mennonite)).

552 **Huteritët**, të quajtur ndryshe edhe “Vëllezërit huteritë”, janë degë e lëvizjes anabaptiste e nisur në Austri dhe në Gjermaninë e Jugut, anëtarët e të cilës gjetën strehim në Moravi gjatë periudhës së persekutimit. Ata theksonin përbashkësinë e të mirave materiale, sipas modelit të parë të kishës në Jerusalem. E morën emrin nga udhëheqësi i tyre karizmatik Jakob Huteri, me profesion kapelebërës, që më pas u arrestua dhe u dogj në turrën e druve si heretik. Sot, ata gjenden kryesisht në pjesën perëndimore të SHBA-së dhe Kanadasë, një komunitet prej rreth 20.000 personash. Veprojnë në komunitete prej 60-150 personash dhe kanë ferma kolektive. ([https:// www.britannica.com/ topic/ Hutterites](https://www.britannica.com/topic/Hutterites)).

553 **Amish**, ose **menonitët amish**, janë pjesë e një grupimi të krishterë sot në SHBA. Emrin e kanë marrë nga udhëheqësi i tyre në shek.XVII, Jakob Amani [Ammann] (lindur rreth vitit 1644 dhe vdekur rreth vitit 1730). Jakob Amani, ishte një udhëheqës menonit mësimet e të cilit shkaktuan ndarje mes anëtarëve menonitë në Zvicër, Alsasë dhe Gjermaninë e Jugut. Ai këmbëngulte se anëtarët e shkishëruar të Kishës Menonite duhej të shmangeshin nga shoqëria dhe cilido që mashtronte duhej shkishëruar. Duke ndjekur shembullin e Jezusit, ai futi në shërbesën e adhurimit larjen e këmbëve. Në mësimet e tij thoshte gjithashtu se anëtarët e kishës duhej të visheshin me uniformë, mjekrat nuk duheshin rruar dhe ishte e gabuar të shkoje në kishat shtetërore. Aty nga shek.XVIII, shumë prej këtij komuniteti u shpërngulën në Amerikën e Veriut dhe u vendosën në lindje të Pensilvanisë. Sot në Amerikë dhe Kanada numërohen rreth 250.000 vetë. ([https:// www.britannica.com/ topic/ Amish](https://www.britannica.com/topic/Amish)).

554 **Baptistët** përfaqësojnë një nga degët e njohura të krishterimit protestant, emërtuar sipas doktrinës kryesore që është pagëzimi i besimtarit, ku ai zgjedh të shpallë publikisht besimin e tij në Jezu Krishtin. Si praktikë, pagëzimi duhej të bëhet me zhytje në ujë dhe jo me spërkatje ose me derdhje të ujit. ([https:// www.britannica.com/ topic/ Baptist](https://www.britannica.com/topic/Baptist)).

555 Të quajtur ndryshe edhe *Shoqëria e miqve* ose *Kisha e miqve*. Doli në Angli në shek.XVII. Themeluesi i tij ishte Xhorxh Foksi [George Fox] (1624-1691). Anëtarët e këtij grupimi ishin të përkushtuar të jetonin në përputhje me “Dritën e brendshme” apo me të kuptuarit e drejtpërdrejtë të Perëndisë, pa besore, pa klerikë apo forma të tjera kishtare. Ata mendonin se ky kërkim i Perëndisë do ta pastronte gjithë krishterimin. Sot përbëjnë një koloni të vogël në Amerikë. U quajtën e *quakers* “që dridhen”, për shkak se shumë

anëtarë të këtij grupimi dridheshin ose bënë veprime të ndryshme në takimet e tyre. (<https://www.britannica.com/topic/Quaker>).

556 **Kongregacionalistët** janë pjesë e lëvizjes së krishterë në Anglinë e shek.XVI-XVII. Teologjia e tyre është diku mes presbiterianëve dhe baptistëve e kueikërsave. Ata theksuan të drejtën dhe përgjegjësinë që ka çdo kongregacion (bashkësi) për të vendosur për çështjet e veta, pa ia nënshtuar këto vendime gjykimit të një autoriteti më të lartë njerëzor, duke eliminuar kështu peshkopët dhe pleqtë. Secila kishë është e pavaruar ose autonome. (<https://www.britannica.com/topic/Congregationalism>).

557 *gjer.* **Rheinland**, është një krahinë në perëndim të Gjermanisë, përgjatë brigjeve të rrjedhës së mesme të lumit Rin, në kufi me Francën, Luksemburgun, Belgjikën dhe Holandën. (<https://www.britannica.com/place/Rhineland>).

558 *gjer.* **Huldrych (Ulrich) Zwingli** (lindur, më 1 janar 1484, në Wildhaus [Wildhaus], në Togenburg [Toggenburg], në Sankt Gallen, Zvicër, dhe vdekur, më 11 tetor 1531, pranë Kapelit [Kappel]) është reformatori më i rëndësishëm i Reformacionit zviceran dhe i vetmi reformator i madh i shek.XVI lëvizja e të cilit nuk solli krijimin e një kisha. Ashtu si Luteri, ai pranoi autoritetin e lartë të Shkrimit, por e zbatoi më me rreptësi në të gjitha doktrinat dhe praktikatat. Ishte i biri i një fshatari të lirë dhe gjyqtari të fshatit. Studoi në Vesen [Wesen], Bazel dhe Bernë, ku dashuroi klasikët dhe muzikën. Studoi në fillim në Universitetin e Vjenës (1498) dhe më pas në Universitetin e Bazelit (1502), ku dhe u diplomua (1504). U ndikua shumë nga mësimet e mësuesit reformator Tomas Vitenbah [Wyttenbach]. Në vitin 1506, u dorëzua prift. Në vitin 1519, përgatiti një përkthim të Biblës, i cili njihet si Bibla e Cyrihut. Shkroi edhe një sërë shkrimesh, si: *Mbi arsimin*, *Mbi Pagëzimin*, *Mbi Darkën e Zotit*, *Komentar për fenë e vërtetë dhe të rreme*. (<https://www.britannica.com/biography/Huldrych-Zwingli>).

559 *lat.* **Desiderius Erasmus**, i njohur edhe si **Erasmi i Roterdamit** (lindur, më 27 tetor 1469, në Rotterdam, Holandë, dhe vdekur, më 12 korrik 1536, në Bazel, Zvicër) ishte një prift katolik, mësues dhe teolog, filolog dhe humanist holandez, dhe studiuesi më i madh i Rilindjes në Europën Veriore. Është i pari që botoi Dhiatën e Re në greqisht (1516, 1519, 1522, 1527, 1536) variante mbi të cilat u mbështet edhe Luteri për përkthimin në gjermanisht, Tindeili, Bibla e Gjenevës dhe Versioni i Mbretit Xhejms. Duke përdorur metodat filologjike të humanistëve italianë, ai kontribui në hedhjen e bazave të studimit historik-kritik të së shkuarës, në veçanti të studimit të Dhiatës së Re dhe Etërve të Kishës. Megjithatë ishte kritik ndaj abuzimeve që ndodhnin brenda Kishës Katolike, qëndroi larg Luterit dhe Melanktonit, duke vazhduar të njohë autoritetin e Papës dhe duke mos pranuar theksimin që Luteri i bënte besimit. (<https://www.britannica.com/biography/ErasmusDutch-humanist>).

560 *gjer.* **Thomas Platter** (lindur, më 10 shkurt 1499, në Greishën [Grächen], Zvicër dhe vdekur, më 26 janar 1582, në Bazel, Zvicër) ishte shkrimtar humanist zviceran, i njohur për autobiografinë e tij. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-Platter>).

561 **Puritanizmi** ishte një lëvizje reformatore fetare e fundit të shek.XVI dhe shek.XVII, e cila kërkonte të pastronte Kishën e Anglisë nga mbeturinat e doktrinës, praktikave dhe ceremonive të Papatit katolik roman, pas marrëveshjes fetare të arritur në fillimet e mbretërimit të Elizabetës I. Në shek.XVII, puritanët u bënë të njohur për një frymë të zellshme bindjeje morale dhe fetare, që përbënte mënyrën e tyre të jetesës. Këtë

mënyrë jetese ata donin ta bënin model për të gjithë kombin. (<https://www.britannica.com/topic/Puritanism>).

562 *ger. Zollikon*.

563 *ger. Limmat* rrjedh nga Liqeni i Cyrihut drejt veriperëndimit për 35 km dhe derdhet në lumin Aar [Aare]. Në shek.VIII para Krishtit njihej me emrin *Lindimacus*. Emërtimi i tij vjen nga galishtja **lindo-* “liqen” dhe **magos* “fushë, rrafshnaltë”. (<https://www.britannica.com/place/Limmat-River>).

564 E njohur edhe si **Dieta e Dytë e Shpajërit** [*ger. Speier*], u mbajt në qytetin e Shpajërit. Ishte koha kur turqit osmanë po hynin në Hungari dhe po i afroreshin Vjenës. Dieta u mblodh për të marrë masa kundër turqve dhe kundër përhapjes së protestantizmit, si dhe për të zbatuar Dekretin (Ediktin) e Vormsit për Luterin. Vetë perandori, Karli V, nuk mori pjesë, por dërgoi të vëllanë, Ferdinandin I, mbret i Bohemisë dhe Hungarisë (1526) dhe mbret i Kroacisë (1527). Nën emrin e Karlit V, Ferdinandi dënoi vendimet e Dietës së Shpajërit të vitit 1526, mbi të gjitha të drejtën e princave për të zgjedhur fenë në zotërimet e tyre, duke urdhëruar që katolicizmi të ndiqet në të gjitha shtetet e Perandorisë së Shenjtë Romake. Ndjekësit e Cvinglit dhe anabaptistët nuk do të toleroheshin më. Këta të fundit u dënuan me vdekje. Shumë nga princat protestuan ndaj vendimeve të Dietës dhe i refuzuan ato. Më 24 prill 1529, Johani, Elektori i Saksonisë, Filipi, konti i Hesënit, Giorgu, markonti i Brandenburgut, Ernesti dhe Franci, dukët e Luneburgut, konti i Anhaltit dhe disa nga gjykatësit e qyteteve të lira nënshkruan zyrtarisht një protestë. Që nga ajo ditë ata u njohën me emrin *protestantë*. (<http://www.historyworld.net/wrldhis/PlainTextHistories.asp?ParagraphID=baq>).

565 Në gjuhën flamande **Antwerpen**, është një qytet në Flandër, Belgjikë, një nga portet më të mëdhenj të botës.

566 *ger. Bruderhof*, që do të thotë “vendi i vëllezërve”. Brudërhofet ishin ferma kolektive. (<https://www.britannica.com/topic/Hutterites#ref44025>).

567 *ger. Jakob Hutter* (1500-1536) ishte një udhëheqës anabaptist tirolez, themelues i huteritëve. Ishte me profesion kapelelbërës. U njoh me anabaptistët në Klagenfurt dhe u bë edhe vetë i tillë. Kur persekutimi i anabaptistëve në Tirol (1533) arriti kulmin, shkoi në Moravi, ku kishin mbërritur edhe shumë anabaptisë nga Palatinati, Shvabia dhe Silezia. Në vitin 1535, me dëbimin e tyre nga Moravia, kthehet në Tirol, ku arrestohet dhe dënohet me vdekje. U dogj në turrën e druve, më 25 qershor 1536, në Insbruk. (<https://www.britannica.com/biography/Jakob-Hutter>).

568 *ger. e ulët Mönster*, me prejardhje nga latinishtja **Monasterium**, që do të thotë **manastir**.

569 Krahinë në Gjermaninë Veriperëndimore.

570 *hol. Jan Matthijs* (1500-1534) ishte një furrxhi nga Harlemi, qytet në Holandën Veriore. U kthye në anabaptist me anë të shërbesës së Melkior Hofmanit, një udhëheqës anabaptist, dhe pas burgosjes së këtij të fundit, spikati si udhëheqës mes tyre. Ishte një nga udhëheqësit e Kryengritjes së Mynstërit, dhe shihej nga ndjekësit e tij si profet. U rrethua bashkë me ndjekësit e tij nga konti Franc fon Valdek, peshkopi-princ i Mynstërit, dhe u vra. (<https://www.zum.de/whkmla/period/reformation/bioxref/anab.html>).

571 *greq.* χυλῖς është ekuivalenti në greqisht i fjalës me bazë latine milenarianizëm (*mijëvjeçar*). (Shih: *Walter Bauer, A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature, Second Edition, The University of Chicago Press, 1979, fq. 882.*)

572 *hol.* **Jan van Leiden** (1509-1536) ishte një udhëheqës anabaptist nga qyteti i Leidënit në Holandën e Jugut dhe dishepull i Jan Matejsit. Ishte një nga udhëheqësit e Kryengritjes së Mynstërit (1534) dhe e mbante veten për profet. Në vitin 1535, u rrethua, kur u shtyp kryengritja, u kap dhe u ekzekutua. (<https://www.zum.de/whkmla/period/reformation/bioxrefanab.html>).

573 *hol.* **Menno Simons** (lindur në vitin 1496, në Vitmarsum [Witmarsum] Frizi, Holandë, dhe vdekur, më 31 janar 1561, pranë Lybekut [Lübeck], Holshtein [Holstein], Gjermani) ishte prift holandez, një nga udhëheqësit e hershëm të krahur paqësor të anabaptistëve holandezë, ndjekësit e të cilit formuan Kishën Menonite. (<https://www.britannica.com/biography/Menno-Simons>).

574 *angl.* **John Howard Yoder** (1927-1997), teolog, eticien menonit, i njohur për mbrojtjen e krishterimit pacifist. Ishte profesor i etikës dhe teologjisë në universitetin “Notre Dame du Lac University” në Indiana, SHBA, dhe në *Associated Mennonite Biblical Seminary*. Kishte një doktoraturë nga Universiteti i Bazelit, Zvicër. (https://www.amazon.com/John-Howard-Yoder/e/B001HD3LBE%3Fref=db_s_a_mng_rwt_scs_share).

575 *angl.* **Alan Kreider** (1941-2017), Profesor Emeritus i historisë së kishës dhe misioneve, në *Seminarin Biblik Anabaptist Menonit* të Elkhartit në Indiana. (<https://themennonite.org/rememberingalan-kreider-three-reflections/>).

576 *gjer.* Schleithelm.

577 *gjer.* **Mikael Sattler** (1490-1527), kishte qenë murg benediktin në Abacinë e Shën Pjetrit dhe igumen i manastirit. U largua nga manastiri kur ushtritë që luftonin në Luftën Fshatare në Gjermani e morën këtë të fundit (1525). Në vitin 1526, u lidh me anabaptistët dhe u ripagëzua. U përfshi në aktivitet misionar dhe, në vitin 1527, përfaqësoi “Vëllezërit zviceranë” në Sinodin e Shlajthajmit. Në vitin 1527, u arrestua bashkë me gruan dhe disa anabaptistë të tjerë. U gjykua dhe u ekzekutua si heretik në Rotenburg-am-Nekar, në krahinën e Tybingenit, Gjermani. (<https://www.anabaptists.org/history/michael-sattler.html>).

578 Është Rrëfimi i parë anabaptist që njihet. U hartua në Konferencën e Shlajthajmit, më 24 shkurt 1527, e njohur si “Bashkimi i vëllezërve”. Aty përmbledhen në shtatë nene disa doktrina të anabaptistëve të Zvicrës dhe Gjermanisë Jugore. Neni i parë pohon se pagëzimi duhet bërë në besimtarë të krishterë. Në nenet e tjera flitet për përfshirjen nga kisha, Darkën e Zotit, ndarjen nga bota, për udhëheqjen me anë të “barinjve”, për mosbërjen rezistencë (refuzimi për të mbajtur armë) dhe për të mos u betuar. Qëllimi i anabaptistëve ishte që të krijonin një kishë krejtësisht të ndarë, anëtarët e së cilës të mos shoqëroheshin me katolikët dhe protestantët. Rrëfimi u përhap së tepërmi pas gjyqit dhe ekzekutimit të udhëheqësit anabaptist Mikael Sattler nga autoritetet civile të Rotenburgut. Kundërshtarët e anabaptistëve hartuan nëntë nene, ku e hidhnin poshtë Rrëfimin e Shlajthajmit dhe shpallnin qëndrimin zyrtar se anabaptistët ishin imoralë dhe tradhtarë. (<https://www.britannica.com/topic/Schleitheim-Confession>).

579 *ger.* **Hans (Johannes) Denck** [Denk] (1495-1527) një teolog gjerman dhe reformator, udhëheqës anabaptist. Studioi në Universitetin e Ingolstadt. Fliste rrjedhshëm greqisht, latinisht dhe hebraisht. Në vitin 1523, mori drejtimin e shkollës së Shën Sebaldit në Nyremberg, por u dëbua dy vjet më vonë si heretik nga Këshilli i Qytetit, ku dominonin luteranët. Denku shkoi në Augsburg, iu bashkua anabaptistëve, u pagëzua dhe u bë udhëheqësi i tyre atje. Ai refuzoi dhunën dhe bëri thirrje për një reformim shpirtëror të zemrës. Motoja e tij ishte: “Askush nuk mund ta njohë vërtet Krishtin, përveçse kur e ndjek Atë gjatë jetës.” Vdiq nga murtaja, në vitin 1517. (<https://www.britannica.com/biography/Hans-Denck>).

580 Bëhet fjalë për Luftën Italiane të viteve 1536-1538, midis Francës dhe Spanjës (midis mbretit të Francës Fransua I, i cili lidhi aleancë me osmanët, dhe mbretit të Spanjës, Karli V, Perandori i Shenjtë Romak) për të shtënë në dorë kontrollin e Italisë së Veriut. Në fakt, janë një seri luftërash në vitet 1494-1559, të cilat përfunduan me fitoren e Spanjës dhe habsburgasve. Lufta që përmendëm më sipër përfundoi me atë që quhet Armëpushimi i Nisës, më 1538. (Shih: *Aspects of European History 1494-1789*, By Stephen J. Lee, fq. 43; <https://www.britannica.com/event/Italian-Wars>)

581 *it.* **Carlo III di Savoia** (Karli III i Savojës) ose *Karli i Miri* (1486-1553) ishte duke i Savojës në vitet 1504-1553. U përpoq dy herë të merrte Gjenevën, në vitet 1534-1535, por nuk e mori dot. Në vitin 1536, francezët pushtuan pjesën më të madhe të territoreve të Karlit, duke e detyruar atë ta shkonte jetën në mërgim. (<http://dictionnaire.sensagent.leparisien.fr/Charles%20III,%20Duke%20of%20Savoy/en-en/>).

582 *lat.* **Paulus III** (Pali III), me emrin e vërtetë **Alessandro Farnese** (lindur, më 29 shkurt 1468, në Kanino [Canino], Shtetet Papale, dhe vdekur, më 10 nëntor 1549, në Romë) ishte një fisnik italian që ishte papë në vitet 1534-1549. Ishte papa i fundit i epokës së Rilindjes dhe papa i parë i periudhës së Kundërreformacionit. Ishte ai që thirri Këshillin e Trentos në vitin 1545. (<https://www.britannica.com/biography/Paul-III>).

583 *frë.* **Guillaume Farel** (1489-1565) ishte reformator dhe predikues. Ishte ai që e bëri të njohur së pari Refomacionin në Zvicrën frëngjishtfolëse dhe një nga udhëheqësit e Reformacionit. Përpjeket e tij e ndihmuan Kalvinin të themelonte Kishën e Reformuar në Gjenevë. Kishte studiuar në Universitetin e Parisit dhe ishte profesor i gramatikës dhe filozofisë në Kolegjin “Kardinal Lëmuan” të Parisit. Në vitin 1521, peshkopi i Mosë [Meaux] Gijom Brisoné [Guillaume Briçonnet] e caktoi predikues të dioqezës. Në vitin 1523, kthehet në Paris, por persekutimi i reformatorëve bëri që të largohet që aty dhe të shkojë në Bernë. Aty, pas një debati me Erazmin, dëbohet dhe shkon në Montbeliar, Strasburg, Bazel, Bernë, Nojshatel dhe Gjenevë (1532). Në tetor 1536, takon Zhan Kalvinin në Gjenevë dhe e bind të qëndrojë aty si ndihmësi i tij. Dy vjet më vonë, të dy dëbohen nga Gjeneva. Fareli shkon në Nojshatel, qytet të cilin e bëri qendër të veprimtarisë së tij deri sa vdiq. U ndikua shumë nga Kalvini. (<https://www.britannica.com/biography/Guillaume-Farel>).

584 *frë.* **Pierre de La Baume** (*Pjer de la Bom*) (1477-1544) u zgjodh peshkop i Gjenevës, më 10 tetor 1522, post të cilin e mbajti deri në vitin 1543. Në vitin 1539, u zgjodh kardinal nga papa Pali III. Në vitin 1541, u zgjodh kryepeshkop i Bezansonit dhe ndenji në këtë post deri në vitin 1543, vit në të cilin dha dorëheqjen nga të gjitha postet. Ishte nga familja fisnike *Dë la Baume*. (<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/dblbaup.html>).

585 *frë. Jean Calvin* (lindur, më 10 korrik 1509, në Nuajon [Noyon], Pikardi, Francë, dhe vdekur, më 27 maj 1564, në Gjenevë, Zvicër) ishte teolog dhe burrë shteti klerik. Ishte udhëheqësi i Reformacionit protestant në Francë dhe figura më e rëndësishme në epokën e dytë të Reformacionit. Doktrina e tij mendohet se ka pasur ndikim të madh në formimin e botës moderne. (<https://www.britannica.com/biography/John-Calvin>).

586 *gjer. Appenzell* është kantoni më i vogël i Zvicrës. Gjendet në verilindje, në kufi me Gjermaninë dhe Austrinë, i rrethuar nga kantoni i Sankt Gallenit. Emërtimi vjen nga latinishtja *abbatis cella*, që do të thotë “pronë e abacisë”, sepse deri në vitin 1403 ishte në zotërimin e Abacisë së Sankt Gallenit. Në vitin 1411, hyri në Konfederatën e Vjetër Zvicerane dhe, *në vitin 1513*, u bë anëtar me të drejta të plota. (<https://www.britannica.com/place/Appenzell-canton-Switzerland>).

587 *gjer. Sankt Gallen*, kanton në Zvicrën Verilindore, në luginën Steinh, në jug të Liqenit të Konstancës. Në vitin 612, aty u vendos misionari kelt Shën Gali dhe më pas ndjekësit e tij themeluan një Abaci benediktine, rreth vitit 720. (<https://www.britannica.com/place/Sankt-Gallen-canton-Switzerland>).

588 *gjer. Schaffhausen*, kanton në Zvicrën Veriore, në bregun e djathtë të Rinit, në perëndim të Liqenit të Konstancës. U bë anëtar me të drejta të plota i Konfederatës Zvicerane në vitin 1501. (<https://www.britannica.com/place/Schaffhausen-canton-Switzerland>).

589 Sot është qytet në Francë, 4 km në perëndim të lumit Rin, në kufirin franko-gjerman.

590 *gjer. Martin Butzer* ishte murg dominikan. Kishte studiuar në Universitetin e Hajdëlbergut në Gjermani. U ndikua nga doktrina e Luterit dhe e braktisi urdhrin. Filloi të punonte për Reformacionin. U shkishërua nga Kisha Katolike dhe u detyrua të ikte në Strasburg, ku u takua me reformatorë të tjerë. Shërbeu si ndërmjetës midis Luterit dhe Cvinglit në debatin e tyre për Eukaristinë (Darkën e Zotit). Luajti rol jo të vogël në zhvillimin e kalvinizmit, si edhe në zhvillimin e liturgjisë së bashkësisë anglikane. (<https://www.britannica.com/biography/Martin-Bucer>).

591 Janë dy beteja që njihen si **Luftërat e Kaplit**. Emri vjen nga manastiri i Kaplit në kufi midis kantonit të Cyrihut dhe Cugut. Lufta e parë u zhvillua në vitin 1529, kur pesë shtete katolike të Konfederatës Zvicerane, Lucerna, Uri, Shvici [Schwyz], Untervalden dhe Cugu, formuan “Bashkimin e krishterë” dhe, në aleancë me Austrinë, nuk e lejuan Cyrihun të përhapte protestantizmin në territoret e Konfederatës. Cyrihu dërgoi ushtri kundër “Bashkimit”, por luftimet ishin të pakëta dhe shpejt u arrit paqja, ku pala katolike lejoi lirinë e ushtrimit të fesë. Në vitin 1531, të pesë shtetet vunë re se protestantizmi po përparonte në Turgau dhe, në tetor 1531, i shpallën papritmas luftë Cyrihut. Trupat e Cyrihut, nën komandën e Jërg Gëldlit, u mundën, dhe udhëheqësi protestant Cvingli u vra. Më 24 nëntor 1531, u nënshkrua Traktati i Dytë i Paqes, i cili mbështeti pretendimet e katolikëve në të gjitha rajonet e diskutueshme. (<https://www.britannica.com/event/Kappel-Wars>).

592 *gjer. Heinrich Bullinger* (1504-1575) ishte klerik katolik, i cili më pas u bë pastor protestant dhe një figurë e rëndësishme e Reformacionit në Zvicër. Filloi ta simpatizonte Reformacionin që kur ishte student në Universitetin e Këlnit. Më pas, në vitin 1523, u njoh me Cvinglin dhe e paranoi teologjinë e tij. E ndihmoi atë në shumë debate që pati. Në vitin 1531, kur vdiq Cvingli, u bë pastori kryesor i Cyrihut. Ndikimi i

tij u zgjerua edhe në vende të tjera, nëpërmjet korrespondencës që pati me sundimtarët e këtyre vendeve, përfshirë këtu edhe Henrikun VIII dhe Eduardin VI të Anglisë. Për të kapërcyer dallimet me Luterin për Darkën e Zotit (Luteri mbështeste idenë e transsubstancacionit, d.m.th. në kthimin e bukës dhe verës në trupin dhe gjakun e Krishtit) dhe në interes të bashkimit të kishës, Bulingeri, bashkë me Bucerin dhe delegatë të tjerë, ndihmoi në hartimin e Rrëfimit të Parë Helvet (1526), i njohur edhe si Rrëfimi i Dytë i Bazelit, që ishte besorja e parë e reformuar me autoritet kombëtar. Në vitin 1562, ai shkroi një deklaratë teologjike me 30 nene, e cila u botua në vitin 1566 dhe u njoh si Rrëfimi i Dytë Helvet, që u bë besorja zyrtare e kantoneve zvicerane. Shpejt u miratua edhe në Palatinat, Skoci, Hungari, Francë dhe Poloni. Ai theksonte se Shkrimi ishte i vetmi standard i besimit dhe dënonte përdorimin e imazheve dhe herezitetë e vjetra dhe të reja. (<https://www.britannica.com/biography/Heinrich-Bullinger>).

593 frë. **Noyon** (Nuajon) një qytet i vogël pranë Kanalit Uazë (Oise Canal) në krahinën Hauts-deFrance. (<https://www.britannica.com/place/Noyon>).

594 Në original është 60 milje.

595 frë. **Orléans**, qytet në Francën Qendrore në brigjet e lumit Luar [Loire]. Në lashtësi ka qenë njohur me emrin latin *Aurelianum*. Orleani ishte qendra e hygjënove protestantë gjatë luftrave fetare në Francë, por u mor nga katolikët pas Masakrës së Ditës së Shën Bartolomeut, në vitin 1572. Universiteti i Orleanit që themeluar në vitin 1235, dhe ishte nga të parët univeritete themeluar jashtë Italisë. Vetë papa Klementi V kishte studiuar aty jurisprudencë dhe letërsi. (<https://www.britannica.com/place/Orleans-France>).

596 frë. **Bourges**, qytet në Francën Qendrore. Universiteti i Burzhit ishte ngritur në vitin 1463, me financim të mbretit Luigji XI, i cili e kishte qytetin e lindjes. (<https://www.britannica.com/place/Bourges>).

597 frë. **Nicolas Cop** (rreth 1501-1540) ishte një reformator protestant, mik i Zhan Kalvinit dhe rektor i Universitetit të Parisit (1533). Ishte i biri i mjekut personal të mbretit. Më 1 nëntor 1533, në Ditën e Tërëshenjtoreve, ai mbajti një fjalim publik në inaugurimin e Kolegjit Mbretëror (*Collège Royal*), ku mbrojti pikëpamjen e reformimit të Kishës Katolike dhe të drejtësisë me anë të besimit, një nga pikat e Luterit. Fjala e tij mxiu kundërshtime mes katolikëve dhe ai u quajt heretik. Kur humbi mbështetjen e mbretit dhe të universitetit, u detyrua të ikte fshehurazi në Bazel. Më vonë, u kthye në Paris për të marrë diplomën si mjek. Ai gjithashtu dha mësim në Universitetin e Parisit, deri sa vdiq papritur në vitin 1540. (Shih: *Bernard Cottret, Calvin, A Biography, William B. Eerdmans Publishing Company, 2000, fq. 74*).

598 lat. *Institutio Christianae Religionis*.

599 frë. **François I** ose **François d'Angoulême** (lindur, më 12 shtator 1494, në Konjak [Cognac] Francë, dhe vdekur, më 31 mars 1547, në Rambuje [Rambouillet] Francë) ishte mbreti i Francës në vitet 1515-1547. Ishte i njohur gjithashtu edhe me nofkat “Fransua Hundëmadhi” apo “Mbreti kalorës”. Ishte i pari nga pesë monarkët e degës së Angulemës së dinastisë Valua [Valois]. Ishte një nga iniciatorët e Rilindjes në Francë si patron i arteve, dhe solli në Francë shumë artistë italianë, mes tyre edhe Leonardo da Vinçin, i cili solli me vete edhe **Mona Lizën**. Mbreti Fransua bë përhapës i ideve humaniste dhe i protestantizmit. Në periudhën e tij filloi dhe eksplorimi i botës nga francezët, të cilët krijuan edhe perandorinë koloniale franceze. Në vitet 1515-1516, udhëhoqi disa fushata drejt Italisë, në konflikt me Shtetet Papale dhe Republikën e

Venedikut. Në vitet 1521-1544, zhvilloi një sërë luftërash me rivalin e tij, Karlin V, perandorin e Perandorisë së Shenjtë Romake. (<https://www.britannica.com/biography/Francis-I-king-of-France>).

600 *spanj. Miguel Servet ose lat. Mikael Servetus* (lindur aty rreth vitit 1511 në Villanueva ose Tudela, në Spanjë, dhe vdekur, më 27 tetor 1553, në Shampel [Champel], Zvicër) ishte mjek spanjoll dhe teolog, mësimet e të cilit u dënuan si heretike (ai e mohonte Trininë) si nga protestantët, ashtu edhe nga katolikët. (<https://www.britannica.com/biography/Michael-Servetus>).

601 *angl. John Knox* (lindur rreth vitit 1514 në Haddington, Skoci, dhe vdekur, më 24 nëntor 1572, në Edinburg, Skoci) ishte udhëheqësi kryesor i Reformacionit në Skoci. Ai theksoi shumë rreptësinë morale të Kishës së Skocisë dhe qeverisjen demokratike të saj. Pas një periudhe mërgimi në Angli dhe Europë, u kthye në Skoci, në vitin 1559, ku mbikëqyri përgatitjen e kushtetutës dhe liturgjisë të Kishës së Reformuar. Vepra e tij e shkruar më e rëndësishme është *Historia e Reformacionit në Skoci*. (<https://www.britannica.com/biography/John-Knox>).

602 **Mateu 10:29**. “A nuk shiten vallë dy harabela për një aspër? Dhe, megjithatë asnjë prej tyre nuk bie përtokë pa dashjen e Atit tuaj.”

603 **Galatasve 3:11**. “Por, që me anë të ligjit askush nuk drejtësohet përpara Perëndisë, është e qartë, sepse: «I drejti do të rrojë prej besimit.»”

604 **Mateu 6:10** është pjesë e lutjes që Jezusi u mëson dishepujve. Shih: **Mateu 6:9-13**. “Ati ynë që je në qiej, u shenjtëroftë emri yt. Ardhhtë mbretëria jote. U bëftë vullneti yt në tokë si në qiej. Bukën tonë të përditshme na e jep sot. Dhe na i fal fajet tona, siç ua falim edhe ne fajtorëve tanë. Dhe mos lejo të biem në tundim, por na shpëto nga i ligu, sepse jotja është mbretëria dhe fuqia, dhe lavdia, përjetë. Amen.”

605 *frë. Huguenot* njiheshin të gjithë protestantët në Francën e shek.XVI-XVII (fillimisht u njohën si të tillë ata që kishin ardhur nga Gjeneva). Shumë prej tyre u persekutuan për besimin. Origjina e emrit nuk është e qartë. Ka studiues që mendojnë se ka ardhur nga fjala **aignos**, nga gjermanishtja *Eidgenossen* (*konfederata të lidhura me një betim*), *emërtim me të cilin njiheshin në vitet 1520-1524 patriotët e Gjenevës, armiq të dukës së Savojës. Shqiptimi hygëno me gjasë ka ardhur nga emri i udhëheqësit të lëvizjes së Gjenevës, Hygo Bezanson [Hugues Besançon] (vdekur në vitin 1532).* (<https://www.britannica.com/topic/Huguenot>).

606 **Masakra e Ditës së Shën Bartolomeut** ka të bëjë me masakrimin e hygënove (protestantëve) francezë në Paris, Ruan, Lion, Burzhë, Orlean dhe Bordo, më 24 (në mbrëmje) dhe 25 gusht 1572, e kurditur nga Katerina de Medici (bashkëshortja e mbretit Henriku II i Francës dhe regjente në vitet 1560-1574 pas vdekjes së tij, një nga personalitetet më me ndikim në luftën midis katolikëve dhe hygënove) dhe e zbatuar nga disa fisnikë katolikë francezë dhe qytetarë të tjerë. Vetëm në Paris kishte rreth 3000 viktima. Në sfond të saj qëndronte rivaliteti politik dhe fetar në oborrin e Francës. (<https://www.britannica.com/event/Massacre-of-Saint-Bartholomews-Day>).

607 *hol. Willem de Zwijgerose Willem I* (1533-1584), princ i Oranzhit (Principata e Oranzhit ishte një shtet feudal në Provansë, në Francën Jugore në vitet 1163-1713), kont i Nasaut (qytet në Palatinatin e Rinit, Gjermani), ishte i pari nënmbret (nën sundimin spanjoll) trashëgimtar i Provincave të Bashkuara të Holandës (1572-1584) dhe udhëheqësi i kryengritjes së holandezëve kundër sundimit spanjoll dhe katolicizmit.

(<https://www.britannica.com/biography/William-Istadholder-of-United-Provinces-of-The-Netherlands>).

608 Himni kombëtar i Holandës u shkrua mes viteve 1568-1572. Himni ka 15 strofa, ku shkronja e parë e çdo strofe formon emrin Willem van Nassov. Melodia u kompozua nga Adrianus (Adriaen) Valerius gjatë rrethimit të qytetit francez Shartre, në vitin 1568. Është himni kombëtar më i vjetër në botë. U njoh zyrtarisht në vitin 1932. (<https://www.royal-house.nl/topics/national-anthem/music-lyrics-and-customs>).

609 *angl. Mary Stuart ose Mary Queen of Scots (1542-1587)* ishte e bija e mbretit Xhejms V i Skocisë dhe mbretëresha e Skocisë në vitet 1542-1567. U rrit në Francë, në oborrin e Henrikut II i Francës. Në vitin 1558, ajo u martua me princin trashëgimtar të Francës, Fransua. Ai hipi në fron në vitin 1559, por një vit më vonë vdiq. Në vitin 1561, ajo u kthye në Skoci dhe e gjeti atë të kthyer në protestantizëm, ndërsa vetë ndenji katolike. Më vonë, si pasojë e rebelimit të fisnikërisë skoceze, u largua për në Angli. Aty përbënte një kërcënim për fronin e Elizabetës I (protestante). U kap në një komplot kundër Elizabetës dhe u ekzekutua në moshën 44-vjeçare. I biri i saj, Xhejmsi I, trashëgoi më vonë fronin e Anglisë. (<https://www.britannica.com/biography/Mary-queen-of-Scotland>).

610 *angl. Anne Boleyn* (lindur rreth vitit 1507 dhe vdekur, më 19 maj 1536, në Londër) ishte gruaja e dytë e Henrikut VIII, mbretit të Anglisë, dhe e ëma e mbretëreshës Elizabeta I. Ishte e bija e Sër Tomas Bolinit, kontit të Uiltshërit dhe Ormondit. Një pjesë të fëmijërisë e kaloi në Francë dhe më pas u kthye në Angli, në vitin 1522, në oborrin mbretëror, ku fitoi shumë admirues. Mbreti, Henriku VIII, ra në dashuri me të. Ai u martua fshehtas me të, më 25 janar 1533, dhe e shpalli lajmin publikisht për Pashkë. Në maj të po atij viti, ai i kërkoi kryepeshkopit të Kentërbërit, Tomas Kranmer, ta shpallte të pavlefshme martesën e tij me Katerinën e Aragonës. Shtatorin e po atij viti, Ana lindi një vajzë, Elizabetën I. Por sjellja e saj arrogante e bëri që ta humbte simpatinë në oborr. Edhe vetë Henriku e humbi interesin për të dhe u hodh në marrëdhënie me gra të tjera. Disa historianë mendojnë se martesën tyre ndoshta do ta kishte shpëtuar lindja e një djalë. Më 2 maj 1536, Henriku e mbylli atë në kullën e Londrës, duke e akuzuar për tradhti bashkëshortore, madje dhe për incest me të vëllanë. U gjykua dhe u dënua me vdekje. Iu pre koka, më 19 maj. Më 30 maj, Henriku u martua me Xhejn Sejmurin. (<https://www.britannica.com/biography/Anne-Boleyn>).

611 Një lloj kabine që kishte një vend për t'u ulur dhe përdorej për të transportuar njerëz të shtresave të larta, si mbretër, fisnikë etj. Një mjet transporti i ngjashëm me *lectica*-n romake. Në anglisht është edhe *sedan chair* ose *chair*, kurse në frëngjisht *palanquin* ose *chaise à porter*, me ndryshimin se *palanquin* mbahej nga një numër më i madh njerëzish. Në *Fjalorin frëngjisht-shqip* të Vedat Kokonës, *Tiranë 1989*, fq. 742, gjejmë këtë shpjegim: *palankin* (*karriage ose vig që mbahet me krabë, ose vihet mbi kafshë*). Në *Fjalorin italisht-shqip*, hartuar nga F. Leka dhe Z. Simoni, *Tiranë 1986*, fq. 787, gjejmë: *palanchino m. baldakin, vig i mbuluar*. E gjejmë edhe si orientalizëm, në formën *tablerivan*. (Shih: *Tahir N. Dizdari, Fjalori i orientalizmeve, Tiranë 2005*, fq. 984.)

612 *angl. Westminster Abbey*, kisha katedrale e Londrës e stilit gotik, ku kryhen ceremonitë me rëndësi kombëtare, si kurorëzimi i mbretit etj. Ndodhet në perëndim të godinës së Parlamentit, në lagjen e njohur Uestminster. Legjenda thotë se Saberhti, mbreti i parë sakson i krishterë, ngriti një kishë në një ishull të vogël në lumin Tamiz, në atë kohë

i njohur si *Thorney* [Gjembuçi], por më vonë u njoh si *west minster* [kisha e manastirit, në *perëndim*]. Kjo kishë u shenjtërua mrekullisht nga Shën Pjetri. Aty nga viti 785, në ishull jetonte një grup murgjish. Rreth vitit 960, Shën Danstëni i Kentërbërit e rimodeloi dhe e zgjeroi. Shën Eduard Rrëfimtari ndëtoi një kishë të re, e cila u shenjtërua më 28 dhjetor 1065. Ishte kishë e madhe me planimetri në formë kryqi. Në vitin 1245, Henrik III e shembi kishën e Eduardit, përveç nefit kryesor, dhe ndërtoi kishën që është edhe sot me të stilit gotik, ndikim i arkitekturës së katedraleve franceze të kohës. Në fillim të vitit 1300, nefi kryesor u rindërtua në stilin norman. Me kalimin e kohës, asaj iu shtuan edhe disa pjesë të tjera. U dëmtua rëndë gjatë bombardimeve në Luftën e Dytë Botërore, por u rindërtua dhe u restaurua shpejt pas Luftës. (<https://www.britannica.com/topic/Westminster-Abbey>).

613 Një grupim i pavarur brenda Kishës Anglikane që mendonte se kisha duhej të drejtohej nga

një peshkop. U zhvillua fillimisht në Skoci, në shek.XVI, si pasojë e Reformacionit protestant. Në Kishën Skoceze kishte dy grupe: *presbiterianët*, ata që mendonin se kisha duhej të drejtohej nga një pleqësi, dhe *episkopalianët*, që mendonin se kisha duhej të drejtohej nga një peshkop. (<https://www.britannica.com/topic/Episcopal-Church-in-Scotland>).

614 *angl. Henry VIII* (lindur, më 28 qershor 1491, në Grinuiç [Greenwich], pranë Londrës, dhe vdekur, më 28 janar 1547, në Londër) ishte mbreti i Anglisë në vitet 1509-1547. Ishte i biri i Henrikut VII, i pari nga linja e dinastisë së Tudorëve. Në vitin 1502, me vdekjen e të vëllait, Arturit, u bë trashëgimtari i kurorës. Hipi në fron në vitin 1509. I mirarsimuar dhe me trup të lidhur prej atleti, rreth 1.82 i gjatë, ngjalli shpresa të mëdha. Pak pas hipjes në fron, u martua me Katerinën e Aragonës, të venë e të vëllait. Ishte dorëlëshuar, madje u përfshi edhe në aventura ushtarake (megjithëse vetë nuk kishte aftësi ushtarake), siç ishte bashkimi me të vjehrrin, Ferdinandin II, në luftë kundër Francës (1512), dhe në mbështetje të Papës, të cilit i shfaqti respekt gjatë gjithë jetës. Njeriu më i afërt i mbretit u bë kardinali Tomas Uozli, kryepeshkopi i Jorkut. Vitet 1515-1527 janë vitet e fuqisë së Uozlit, i cili kishte gjithë mbështetjen e mbretit. Hipja në fron e Karlit V dhe bashkimi i i kurorave të Spanjës, Burgundisë (Holandës) dhe Austrisë, solli si pasojë humbjen e territoreve me interes tregtar nga ana e Anglisë. Një sërë politikash të gabuara bënë që Henriku të humbte popullaritetin në Angli dhe të mos kishte ndikim të madh jashtë. Në vitin 1527, i bindur se martesë e tij me Katerinën e Aragonës, të venë e të vëllait, ishte kundër ligjit hyjnor, i kërkoi papa Klementit VII që ta ndihmonte të divorcohej. Papa, që nuk guxonte t'i kundërvihej Karlit V, i cili e kishte mbesë Katerinën, ngurroi. Si rrjedhojë, këto ngjarje sollën dhe shkëputjen e Kishës Angleze nga Roma, në krye të së cilës ishte mbreti, si zëvendës i Perëndisë në tokë. Mbreti e ruajti kryesisht besimin katolik roman, me disa ndryshime të vogla. Në janar 1533, mbreti u martua me Ana Bolinën. Kryepeshkopi i ri, Tomas Kranmeri, e anuloi martesën e parë në maj. Në shtator, çiftit i lindi vajzë, Elizabeta. Pas dështimeve të njëpasnjëshme për të lindur djalë, Henriku e humbi interesin për Ana Bolinën, të cilën e dënoi me vdekje për tradhti bashkëshortore (1536), dhe u martua me Xhejn Sejmurin. Ajo i lindi një djalë, Eduardin, por vetë vdiq gjatë lindjes (1537). Tre vjet më vonë, Henriku u martua përsëri, me Anën, motrën e dukës së Klevit, nga e cila u divorcua shpejt. Mbreti kishte filluar të bëhej paranojak. Edhe shëndeti po i dobësohej. Shpesh manipulohej lehtë. Martesa me 20-vjeçaren Ketrin Hauard, e cila bënte një jetë të shthurur, i dha një goditje të fortë, e cila e çoi deri në depresion. Martesa më pas me Ketrin Perrin e urtë nuk i solli dot dobi për

shëndetin e tij të rrënuar. Në vitin 1542, lufta me Francën rifilloi përsëri. Edhe skocezët mbajtën anën e francezëve. Henriku u përpoq të bënte aleancë me skocezët, por kjo ishte e pamundur, siç ishte i pamundur edhe pushtimi i Skocisë nga anglezët. Lufta e rrënoi shumë Anglinë. Paqja me Francën u arrit në vitin 1546. Mbreti vdiq, më 28 janar 1547, i lodhur nga konfliktet e brendshme dhe të jashtme. (<https://www.britannica.com/biography/Henry-VIII-king-of-England>).

615 *angl.* **Charles John Huffam Dickens** (1812-1870) është romancier anglez, i konsideruar si më i madhi i epokës viktoriane. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-Dickens-British-novelist>). Ky autor është i mirënjohur edhe në Shqipëri me romanet *David Koperfildi* (përkth. Vedat Kokona), *Oliver Tuist* (përkth. Skënder Luarasi), *Dombi e biri* (përkth. Bujar Doko) etj.

616 Me këto fjalë mbyllet kapitulli XXVIII i librit të Çarls Dikensit, *A Child's History of England*. (Shih botimin e vitin 1870, në Londër, fq. 198).

617 *angl.* **Thomas Wosley** (lindur rreth vitit 1474 në Ipsuic [Ipswich] Suffolk, Angli, dhe vdekur, më 29 nëntor 1530, në Lestër [Leicester], Lestërshtë [Leicestershire]) ishte kardinal dhe burrë shteti që dominoi në qeverisjen e Anglisë nga Henriku VIII në vitet 1515-1529. Ishte i biri i një kasapi. U shkollua në Oksford. Në vitin 1498, u dorëzua prift. Në vitin 1507, u bë kapelani i Henrikut VII. Në vitin 1509, u bë dekan i Katedrales së Linkolnit. Energjia dhe vetëbesimi i shfaqur e bënë të fitonte simpatinë e monarkut pasardhës, Henriku VIII. Po atë vit, u zgjodh drejtuesi i zyrës mbretërore të bamirësisë. Uozli ia mbushi mendjen monarkut të ri, të dhënë pas femrave, që t'i linte atij më shumë nga punët e bezdisshme të shtetit. Ai fitoi edhe më shumë mbështetjen e mbretit, pas organizimit të ekspeditës së suksesshme në Francë (1513). Me rekomandim të Henrikut, papa Leoni X e bëri Uozlin peshkop të Linkolnit (shkurt 1514), më pas kryepeshkop të Jorkut (shtator 1514) dhe kardinal (1515). Në dhjetor 1515, Uozli u bë lordi kancelar i Anglisë. Tre vjet më vonë, Papa e zgjodhi si përfaqësuesin e tij të veçantë në Angli. Uozli u përpoq që të bënte paqe me Francën dhe Perandorinë e Shenjtë Romake, por përpjekjet e tij shkuan kot, se, në vitin 1521, shpërtheu lufta mes Francës dhe Anglisë. Për të financuar luftën, Uozli rriti taksat, gjë që solli shumë pakënaqësi. Në vitin 1528, bëri një aleancë me Francën kundër Karlit V, por me nënshkrimin e pages midis Karlit dhe Francës një vit më vonë, Anglia mbeti e izoluar diplomatikisht. Gjatë kohës së tij, ai e zgjeroi juridiksionin në Këshillin Mbretëror, të cilin e përdori për t'u kundërvënë fisnikëve kundërshtarë. Rënia e menjëhershme e Uozlit nga pushteti erdhi si pasojë e dështimit të tij për të bindur papën Klementi VII që të anulonte martesën e Henrikut me Katerinën e Aragonës (1529). Këtë rast e shfrytëzuan fisnikët që e urrenin dhe i hodhën mbretin kundër. Uozli u zhvesh nga të gjitha postet, përveç postit si peshkop i Jorkut, ku u vendos në prill të vitit 1530. U arrestua, më 4 nëntor, me akuzën e tradhtisë, për korrespondencë me Oborrin e Francës. Vdiq në fund të atij muaji, gjatë udhëtimit për në Londër për t'u përballur me mbretin. Gjatë jetës së tij u mor më shumë me çështjet e shtetit, sesa me kishën. Si njeri ishte i dhënë pas gjërave të botës, pas pushtetit, pasurisë dhe epshit. Kishte edhe dy fëmijë të jashtëligjshëm. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-Cardinal-Wosley>).

618 **Katerina e Aragonës** [*spanj. Catalina*] (lindur, më 16 dhjetor 1485, në Alcalá de Henares [*Akala dhe Enares*], Kastilje, Spanjë, dhe vdekur, më 7 janar 1536, në Kimbolton, Huntingdon, Angli) ishte vajza e vogël e sovranëve spanjollë Ferdinandi II i Aragonës dhe

Izabela I e Kastiljes. Në vitin 1501, u martua me princin Artur, djalin e madh të Henrikut VII të Anglisë. Një vit më vonë, Arturi vdiq, dhe Katerina u fejua me Henrikun, djalin e dytë të Henrikut VII. Por Ferdinandi II nuk pranoi të paguante prikën e martesës, deri sa Henriku hipi në fron si Henriku VIII (1509). Në vitet 1510-1518, lindi gjashtë fëmijë, nga të cilët i rrojt vetëm Maria, që më vonë u bë mbretëreshë e Anglisë (1553-1558). Më vonë, i bindur se kishte shkelur rregullin biblik, duke u martuar me të venë e të vëllait, si pasojë e të cilit shihte mungesën e një trashëgimtari, i kërkoi papa Klementit VII anulimin e martesës me Katerinën (1527). Papa refuzoi dhe ky fakt shërbeu edhe si shkak për ndarjen e Kishës së Anglisë nga Roma. Në vitin 1531, Henriku u nda me Katerinën dhe, në vitin 1533, u martua me Ana Bolinën. Megjithëse gëzonte simpatinë e anglezëve, Katerina u detyrua t'i kalonte vitet e fundit të jetës në izolim. (<https://www.britannica.com/biography/Catherine-of-Aragon>).

619 angl. **Mary I** (Maria I) e quajtur ndryshe edhe *Maria Tudor* (lindur, më 18 shkurt 1518, në Grinuic, pranë Londrës, dhe vdekur, më 17 nëntor 1558, në Londër) ishte e bija e Henrikut VIII dhe Katerinës së Aragonës. Ishte mbretëresha e parë që sundonte Anglinë (1553-1558) me të drejtë të plotë. Ishte fëmijë i zgjuar dhe plot zell. U arsimua nën kujdesin e së ëmës. U fejua me kushëririn e saj, Perandorin e Shenjtë Romak, Karlin V, (Karlin I të Spanjës), i cili i kërkoi prikë të madhe në të holla. Maria e refuzoi dhe kështu mori fund kjo punë. Në vitin 1525, u zgjodh princeshë e Uellsit dhe e mbante oborrin e saj në kështjellën Ludlou. Martesa e Henrikut me Ana Bolinën dhe lindja e Elizabetës solli pasoja për Marinë. Ajo u akuzua si fëmijë i jashtëligjshëm (pasojë e martesës së Henrikut me të venë e të vëllait), iu hoq titulli i princeshës dhe Ana e ndaloi të takohej me prindërit, si dhe e detyroi të ishte shoqëruese e Elizabetës së vogël. Të ëmën nuk e pa më, por kishte fshehurazi korrespondencë me të. Maria i trembej ekzekutimit, për shkak të urrejtjes së Anës. Por me kujajon e së ëmës dhe me kokëfortësinë që e karakterizonte, të trashëguar nga i ati, nuk e pranoi kurrë se ishte e jashtëligjshme dhe refuzoi edhe të hynte në manastir. Kur Ana e humbi fuqinë e saj, Henriku i ofroi falje Marisë, me kusht që ta njihje atë si kreun e Kishës së Anglisë dhe paligjshmërinë e lindjes së saj. Fillimisht refuzoi, por më pas pranoi me ndërhyrjen e kushëritit të saj Karli V. Me lindjen e Eduardit, ajo u bë kumbara e tij. Në vitin 1544, megjithëse konsiderohej e jashtëligjshme, asaj iu dha e drejta të pasonte në fron Eduardin dhe çdo fëmijë tjetër të ligjshëm të Henrikut VIII. Në vitin 1547, Eduardi pasoi të atin në fronin e Anglisë, me emrin Eduardi VI. Pas vdekjes së tij, në vitin 1553, Maria iku në Norfolk, kur Lejdi Xhejn Greji rëmbeu fronin. Megjithatë, Maria u konsiderua sundimtarja e ligjshme dhe ajo hyri triumfalisht në Londër në krye të disa ditëve. Me ardhjen në pushtet, ajo u përpoq ta kthente Anglinë nën Kishën e Romës dhe vendosi që të martohej me Filipin II të Spanjës, nipin e Karlit V, njëmbëdhjetë vjet më i ri se ajo. Këto gjëra ngjallën reagimin e fisnikërisë. Në vitin 1554, shpërtheu një kryengritje e protestantëve të udhëhequr nga Sër Tomas Uajati [Wyatt]. E alarmuar nga përpjrimi i kryengritësve, ajo mbajti një fjalim të jashtëzakonshëm, duke ngritur mijëra qytetarë të luftonin për të. Kryengritja u shtyp, Uajati u ekzekutua dhe Maria u martua me Filipin. Riktheu besoren katolike dhe ripërtëriu ligjet kundër herezisë. Gjatë një periudhe trevjeçare, trupat e dënuarve lireshin varur në trekëmbështa dhe heretikët u ekzekutuan pa ndërprerje. Mëse 300 veta u dogjën në turrën e druve. Kjo bëri që ajo të thirrej edhe *Maria Gjakatarrë*. (<https://www.britannica.com/biography/Mary-I>).

620 Bëhet fjalë për **Matildën** (1102-1167) të bijën e Henrikut I. Në vitin 1114, ajo u martua me Henrikun V, Perandorin e Shenjtë Romak, me të cilin nuk pati fëmijë. Pas

mbytyes së Uilliamit, trashëgimtarit të fronit, me Anijen e Bardhë që u mbyt në Kanalin Anglez (1120), Henrikut I u përmbysën planet. E shoqja i kishte vdekur dy vjet më parë. Në vitin 1121, Henriku I u martua me Adelajdën e Luvejnit, por nuk pati fëmijë. Me vdekjen e perandorit Henriku V, ai e thirri perandoreshën Matilda në Angli (1125). Në vitin 1128, ajo u martua me Zhofrua V Plontazhëne, i mbiquajtur “I bukuri”, konti i Anzhusë dhe më pas duka i Normandisë. Në vitin 1133, ajo lindi një djalë, Henrikun II. Me vdekjen e Henriku I, i nipi i tij, Stefani, konti i Bluasë [Blois] në Francën Qendrore, duke mos marrë parasysh të drejtën e trashëgimisë që kishte Matilda, uzurpoi fronin. Ndërhyrja e mëvonshme ushtarake nga ana e Matildës e çoi vendin në luftë civile, e cila përfundoi me vdekjen e Stefanit dhe hipjen në fron të Henriku II (1154). Vetë Matilda qëndroi në fron nga 7 prilli 1141, deri më 1 nëntor 1141. Vdiq në Ruen, Francë, në vitin 1167. (<https://www.britannica.com/biography/Matilda-daughter-of-Henry-I>).

621 *angl. Arthur, princi i Uellsit* (lindur, më 19 shtator 1486, në Uinçester [Winchester], dhe vdekur, më 2 prill 1502, në kështjellën Ludlou, në moshën 15-vjeçare) ishte djali i madh i Henriku VII të Anglisë dhe Uellsit dhe i Elizabetës së Jorkut. U quajt Artur sipas mbretit legjendar Artur të Tryezës së Rrumbullaktë. U martua me Katerinën e Aragonës, më 14 nëntor 1501, martesë që ishte caktuar që kur ai ishte 2 vjeç. Ceremonia u mbajt në Londër, në Katedralen e Shën Palit. Pas festimeve, çifti u zhvendos në kështjellën Ludlou, në kufirin me Uellsin. Aty Arturi vdiq papritmas, më 2 prill 1502. Shkaku i vdekjes nuk është i qartë, megjithëse ka disa hipoteza sëmundjesh. (https://www.britroyals.com/tudor.asp?id=arthur_tudor).

622 *lat. Julius II, me emrin e vërtetë it. Giuliano della Rovere* (lindur, më 5 dhjetor 1443, në Albisola, në Republikën e Gjenovës, dhe vdekur, më 21 shkurt 1521, në Romë) ishte papë në vitet 1503-1513. Ai ishte një nga sundimtarët më të fuqishëm të kohës së tij dhe një nga patronët më të mëdhenj të artit ndër papët. Ishte i biri i Rafaelos, vëllait të vetëm të papës Siksti IV. Në vitin 1468, u bë françeskan dhe, në vitin 1471, Siksti IV e bëri kardinal. Në postin e tij ai shfaqti të gjitha atributet e një njeriu të korruptuar dhe lakmitar. Papa bujar i dha 6 peshkopata në Francë dhe tre në Itali, si dhe një numër abacish të pasura dhe përfitime të tjera. I painteresuar në çështjet shpirtërore, ai u shqua si patron i arteve. Në vitin 1494, papa Aleksandri VI [Rodrigo Borxha] bëri një komplot për ta vrarë, por ai u arratis dhe u vendos në oborrin e Karlit VIII të Francës. Ai e shoqëroi mbretin në fushatën kundër Napolit, me shpresën se do të rrëzonte dhe Aleksandrin, por më kot. Në vitin 1502, shoqëroi Luigjin XII në fushatën e tij në Itali dhe Aleksandri u përpoq ta arrestonte. Pas vdekjes së këtij të fundit dhe pontifikatit të shkurtër të Piu III, ai u zgjodh papë me anë të simonisë, blerjes së postit, në tetor të vitit 1503. Pasi u zgjodh papë, nxori një dekret që e ndalonte simoninë në zgjedhjet papnore, madje kjo do të ishte dhe e ndëshkueshme. Gjatë pontifikatit të tij, ai udhëhoqi disa përpjekje ushtarake për të ndaluar dominimin francez në Itali. Njihet për përkrahjen që u dha artistëve të kohës, si Mikelandhelos, Rafaelos dhe arkitektit Donato Bramante. (<https://www.britannica.com/biography/Julius-II>).

623 *angl. Thomas Cranmer* (1489-1556) ishte i pari kryepeshkop protestant i Kentërbërit (1533-1556) dhe këshilltar i mbretërve Henriku VIII dhe Eduardi VI. Si kryepeshkop, futi Biblën në anglisht në kishat e famullisë dhe hartoi *Librin e Lutjes së Zakonshme*. Gjithashtu kompozoi edhe shumë litani që këndohen edhe sot. U dënua për herezi dhe u dogj në turrën e druve nga mbretëresha katolike Maria I, me akuzën e nxitjes

së protestantizmit. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-Cranmer-archbishop-of-Canterbury>).

624 *angl. Elizabeth I* (lindur, më 7 shtator 1533, në Grinuiç pranë Londrës, dhe vdekur, më 24 mars 1603, në Riçmond [Richmond, Surrey]) ishte vajza e Henrikut VIII dhe Ana Bolinës, dhe mbretëresha e Anglisë në vitet 1558-1603. Gjatë kësaj periudhe, që njihet si epoka elizabetiane, Anglia i kapërceu ndasitë e brendshme dhe e shpalli veten si një fuqi e madhe europiane në politikë, tregti dhe në arte. (<https://www.britannica.com/biography/Elizabeth-I>).

625 Akti i Parlamentit anglez që njohu Henrikun VIII si kreun e Kishës së Anglisë. Ky akt gjithashtu kërkonte një betim nga ana e shtetasve anglezë, që e njihnin martesën e tij me Ana Bolinën. Ai u shfuqizua në vitin 1555 nga Maria I, por, në vitin 1559, Parlamenti miratoi një Akt të ri Supremacie, gjatë sundimit të Elizabetës I. (<https://englishhistory.net/tudor/act-of-supremacy/>).

626 *lat. Assertio septem sacramentorum adversus Martinum Lutherum*. Henriku e nisi ta shkruante këtë traktat fillimisht si kundërpërgjigje ndaj 95 tezave të Luterit dhe mësimi të këtij të fundit kundër indulgjencave, dhe më pas preku dhe çështjet e ngritura nga Luteri te pamfleti për robërinë babilonase të kishës (*lat. De captivitate Babylonica ecclesiae, praeludium Martini Lutheri*) (1520). Në shkrimin e këtij traktati teologjik Henriku u ndihmua nga Sër Tomas Mori, sekretari dhe këshilltari i tij personal, i cili e sistemoi materialin. Kur Luteri iu përgjigj me pamfletin *Kundër Henrikut, mbretit të Anglisë* (*lat. Contra Henricum Regem Anglie*) (1522), Mori i doli në mbrojtje mbretit me pamfletin *Përgjigje Luterit* (*lat. Responsio ad Lutherum*) (1523), ku megjithëse ishte një shkrim që reflektonte dituri, binte në sy për guhën e vrazhdë dhe fyese. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-More-Englishhumanist-and-statesman/Career-as-kings-servant>).

627 *lat. Fidei Defensor*.

628 Ky statut kaloi në Parlamentin anglez në qershor 1539. Më poshtë, po japim të gjashta nenet: Së pari, në sakramentin më të bekuar të altarit, me forcën dhe efektin e fjalës së fuqishme të Krishtut (të folur nga prifti), trupi dhe gjaku natyror i Jezu Krishtut, Shpëtimtarit tonë, lindur prej Virgjëreshës Mari, është vërtet i pranishëm në formën e bukës dhe të verës; dhe se pas shenjtërimit nuk mbetet asnjë substancë buke dhe vere, dhe as ndonjë substancë tjetër, përveç substancës së Krishtit, Perëndi dhe njeri. Së dyti, kjo bashkësi, në të dyja llojet, nuk është gjëja e duhur për të gjithë njerëzit, sipas ligjit të Perëndisë; dhe duhet të besohet e të mos dyshohet se në mishin, që është në formën e bukës, është i njëjti gjak; dhe se me gjakun, në formën e verës, është i njëjti mish; të dallueshëm, ndonëse bashkë. Së treti, priftërinjtë, sipas rendit të priftërisë, nuk mund të martohen si më parë, sipas të ligjit të Perëndisë. Së katërti, betimet për dëlirësi dhe vejanë të bëra Perëndisë nga burrat dhe gratë, pasi e kanë menduar mirë, duhet të mbikëqyren nga ligji i Perëndisë; dhe kjo i përjashton ata nga liritë që kanë të krishterët e tjerë, të cilat ata mund t'i gëzojnë, pa këtë që thamë. Së pesti, se është një nevojë dhe e domosdoshme që meshat private të vazhdojnë dhe të pranojnë në të Kishën Angleze të mbretit dhe bashkësinë, përmes së cilës të krishterët e mirë, duke u sjellë sipas rregullave, marrin ngushëllime të perëndishme e të mira, dhe të dobishme; dhe kjo kërkohej edhe nga ligji i Perëndisë. Së gjashti, se rrëfimi me gojë është i përshtatshëm dhe i domosdoshëm për t'u ruajtur dhe vazhduar, për t'u përdorur vazhdimisht në Kishën e Perëndisë. (<http://anglicanhistory.org/reformation/henry/sixarticles.html>).

629 Autori është **Sajmon Fish** [angl. *Simon Fish*]. Mendohet të ketë lindur aty nga viti 1500 dhe

se ka studiuar në Oksford. Në Londër, bashkë me të tjerë, u bë përkrahës i Reformacionit protestant. Kur ishte në mërgim, mendohet se pati kontakte dhe me Tindejlin, gjatë kohës që ky përkthente Biblën. Në vitin 1528, ai botoi pamfletin *Një lutje për hypsarët* (*A Supplication for the Beggars*), me 14 faqe dhe 5000 fjalë, që ishte kundër klerit. Nga ky pamflet janë shkëputur edhe këto fjalë. Më 24 maj 1530, Kisha Katolike Romane e dënoi si material heretik. Një vit më vonë, arrestohet edhe vetë si heretik, por sëmuret nga murtaja dhe vdes pa dalë në gjyq. (https://spartacus-educational.com/Simon_Fish.htm)

630 angl. **William Tyndale** (lindur rreth viteve 1490-94 në Glostërshtë [Gloucestershire], Angli, dhe vdekur, më 6 tetor 1536, në Vilvordë [Vilvoorde], pranë Brukselit) ishte përkthyes i Biblës në anglisht, humanist dhe martir protestant. U shkollua në Oksford dhe punoi si instruktor në Kembrixh. Në vitin 1521, ai u takua me një grup studiuesish humanistë, të cilët mblidheshin në hanin “Kali i bardhë”. Tindejli u bind se vetëm Bibla duhej t’i përcaktonte praktikën dhe doktrinat e kishës dhe se çdo besimtar duhej të kishte mundësi ta lexonte Biblën në gjuhën e vet. Tindejli filloi ta përkthente Dhiatën e Re direkt nga greqishtja, në vitin 1523. Kur autoritetet në Angli e ndaluan ta përkthente Biblën, ai iku në Gjermani (1524), duke marrë mbështetje financiare nga tregtarë të pasur të Londrës. Ai e përfundoi përkthimin e Dhiatës së Re në korrik 1525, dhe e shtypi në Këln. Kur autoritetet katolike e ndaluan shtypjen, ai e vazhdoi në Vorms. Kopjet e para mbërritën në Angli në vitin 1526. Më pas filloi punën për përkthimin e Dhiatës së Vjetër, por u kap në Anversë dhe u ekzekutua në Vilvordë, në vitin 1536. Në kohën kur vdiq ishin shtypur 18000 kopje të Dhiatës së Re. Sot ka mbetur vetëm një kopje e plotë nga Bibla e tij, e cila ndodhet në Bibliotekën Britanike në Londër. Bibla e tij është versioni i parë anglisht në gjuhën e përditshme. Ai u bë bazë edhe për shumë përkthime të tjera të mëvonshme, duke filluar me Versionin e Mbretit Xhejms (1611). (<https://www.britannica.com/biography/William-Tyndale>).

631 Mendohet aty rreth vitit 1529.

632 angl. **Miles Coverdale** (lindur rreth vitit 1488 në Jork, Angli, dhe vdekur, më 20 janar 1569, në Londër) ishte përkthyesi i parë (përkthim i lirë) i Biblës së botuar në anglisht. U dorëzua prift në vitin 1514. Më pas u bë fratar augustinian në Kembrixh dhe përqafoi pikëpamjet luterane. Në vitin 1528, filloi të predikonte kundër ikonave dhe meshës. Në vitin 1529, ndihmoi Tindejlin në Hamburg, për të përkthyer Pentatukun (5 librat e parë të Dhiatës së Vjetër). Më vonë u vendos në Anversë, ku përktheu Biblën. Më pas u kthye në Angli dhe u mor me çështjet e reformës së kishës. Politikat fetare të Henrikut VIII e detyruan të largohej nga vendi. Pas vdekjes së tij, u rikthye dhe u zgjodh peshkop i Eksterit dhe mbështeti protestantët. Gjatë kohës së Marisë I, u largua për në Danimarkë e më pas në Strasburg dhe Zvicër. Në vitin 1559, u rikthye në atdhe dhe ndihmoi mbretëreshën Elizabetë të shuguronte kryepeshkopin Methju Parker. Në vitin 1535, Kavërdejli botoi përkthimin e tij të Biblës, shtypur në Cyrih dhe Këln. Ishte një përkthim i dobët dhe me plot gabime, për shkak të aftësive jo të mira të tij në greqisht dhe latinisht, megjithëse u ripunua dhe u ribotua disa herë. (<https://www.britannica.com/biography/Miles-Coverdale>).

633 Një variant i autorizuar i Biblës që mbërriti në Angli vitin 1537, botuar ndoshta në Anversë (nuk dihet me siguri) nën emrin e Tomas Methjut (*Thomas Matthew*), por që ishte punë e Xhon Roxhersit, shok i ngushtë i Tindejlit. Megjithëse për këtë variant pretendohet se ishte “një përkthim i ri në anglisht”, dukej qartë që ishte një kombinim i punës së Tindejlit dhe Kavërdejlit. Ai përdori përkthimin e Pentatukut dhe Dhiatës së Re të vitit 1535, si dhe përkthimet e mëvonshme nga Ezra te Malakia, si dhe Apokrifën. Kontributi i Roxhersit ishte kryesisht redaktorial. (<https://newmatthewbible.org/firstauthorizedbible.pdf>).

634 *angl.* **John Rogers** (1500?-1555) ishte reformator fetar dhe martiri i parë anglez gjatë mbretërimit të Marisë I. Ai ishte redaktori i Biblës në anglisht, botuar në vitin 1537 me pseudonimin Tomas Methju. Ai shtoi mjaft komente dhe parathënie të vlefshme, të cilat hodhën themelet e komentarit të parë të Biblës në Anglisht. (<https://www.britannica.com/biography/John-Rogers-Englishreligious-reformer>).

635 *angl.* **Edward VI** (lindur, më 12 tetor 1537, në Londër, dhe vdekur, më 6 korrik 1553, po në Londër) ishte mbreti i Anglisë dhe Irlandës në vitet 1547-1553. Ishte djalë i vetëm i ligjshëm i Henrikut VIII dhe i Xhejn Sejmurit, që vdiq 12 ditë pas lindjes së tij. U shkollua mirë dhe njihnte greqishten, latinishten dhe frëngjishten, si dhe teologjinë. Eduardi hipi në fron në moshën 10-vjeçare, me dajën, Eduard Sejmurin, dukën e Somersetit, si regjent. Ky i fundit u përmbys nga Xhon Dadli [Dudley], konti i Varvikut [Warwick], i cili shpejt do të bëhej duka i Northambërlendit. Ishte ky i fundit që kontrollonte qeverinë nën maskën e Eduardit. Masat e marra nga dy regjentët e konsoliduan Reformacionin, megjithëse dhe kjo përputhej me përkushtimin e Eduardit drejt protestantizmit. Në janar 1553, Eduardi shfaqti shenja të tuberkulozit dhe më pas u pa se nuk e kishte të gjatë. Bashkë me Northambërlendin, ai vendosi të përjashtonte dy gjysmëmotrat e tij, Marinë dhe Elizabetën, nga pretendetet për fronin dhe caktoi si pasardhës të tij nusen e djalit të Northambërlendit, Lejdi Xhejn Grejin dhe të shoqin. Xhejn Greji ndenji në fron 9 ditë, derisa u përmbys nga Maria I. (<https://www.britannica.com/biography/Edward-VI>).

636 *angl.* **Jane Seymour** (lindur rreth vitit 1509 në Angli, dhe vdekur, më 24 tetor 1537, në Londër) ishte grua e tretë e Henrikut VIII dhe nëna e Eduardit VI. Henriku dhe ajo u martuan, më 30 maj 1536, në një ceremoni private. Ajo vdiq 12 ditë pasi kishte lindur djalin e saj, Eduardin. Henriku nuk ia hoqi privilegjet familjes së saj, deri në fund të mbretërimit të tij. (<https://www.britannica.com/biography/Jane-Seymour>).

637 *angl.* **Book of Common Prayer**, *lat. Liber Precum Publicarum*, ishte libri i liturgjisë i përdorur nga Kishat Anglikane. Përdorimi i tij u autorizua së pari në Kishën e Anglisë, në vitin 1549, dhe u rishikua më pas disa herë në vitet 1552, 1559, 1604, 1662. Në vitin 1662, iu bënë disa ndryshime të vogla, por vazhdoi të mbetej liturgia standarde në Kishat Anglikanë në Komonuelthin Britanik. Ndryshime të tjera u bënë më vonë vetëm në shek.XX. (<https://www.britannica.com/topic/Book-ofCommon-Prayer>).

638 *angl.* **Forty-two Articles** (*Dyzet e dy Nenet*) përbajnë formulime të shkurtra të doktrinës. Ishte rrëfimi i parë protestant i besimit në Kishën Anglikane. Autori kryesor ishte Tomas Kranmeri, kryepeshkopi i Kentërbërit, në vitin 1552. Eduardi VI i nxori këto nene me një dekret mbretëror në qershor 1553, por ato nuk u miratuan kurrë, pasi mbreti vdiq në korrik dhe, pasardhësja e tij, Maria I, e anuloi protestantizmin në Angli. (Shih:

<http://www.historyhome.co.uk/peel/religion/42articles.htm>;
<https://www.biblicaltraining.org/library/forty-two-articles-act>).

639 angl. **John Foxe** (1516-1587) ishte predikues puritan anglez dhe autor i *Librit të martirëve* me të dhëna për ata që vuajtën për shkak të protestantizmit. Libri ishte nga më të lexuarit në familjet e puritanëve anglezë. Foksi kishte studiuar në Oksford. Më vonë, u zgjodh dhjak i Kishës së Anglisë. Ai punoi për Reformacionin dhe shkroi një sërë pamfletesh. Me hipjen në fron të Marisë I, ai iku në Strasburg, ku botoi, në vitin 1554, librin e tij në latinisht *Commentarii rerum in ecclesia gestarum* (Përshkrim i ngjarjeve brenda kishës). Më pas, shkoi në Franksfurt, ku mbështeti një grup kalvinist të Xhon Noksit, dhe më pas në Bazel (1557), prej nga i bëri thirrje fisnikërisë angleze që të mos e lejonin mbretëreshën të persekutonte protestantët. Ai vazhdoi të mblidhte dokumenta nga Anglia për martirët, deri në vitin 1556, dhe, në vitin 1559, e botoi si libër. Me hipjen në fron të Elizabetës, Foksi u kthye në Londër dhe iu përkushtua plotësisht të librit, të cilin e botoi në mars 1563, me titullin *Actes and Monuments of these Latter and Perillous Dayes* (Vepra dhe përmendore të këtyre kobëve të fundit dhe të rrezikshme, i cili u njoh më tepër me emrin popullor *Libri i martirëve* (The Book of Martyrs). Libri pati 4 botime në gjallje të Foksit. Në vitin 1560, u caktua prift, por, duke qenë puritan i tbekur, i refuzoi të gjitha postet. Kur anabaptistët (1575) dhe jezuitët (1581) u dënuan me vdekje, ai i shkroi letra mbretëreshës Elizabet dhe këshilltarëve të saj, duke iu lutur që ta anulonin vendimin. (<https://www.britannica.com/biography/John-Foxe>).

640 Në origjinal është *a generation*, që do të thotë *një gjeneratë, një brez*. Këtu ka kuptimin e një periudhe kohe që përfshin rreth 30 vjet, koha që i duhet një fëmije të rritet dhe të ketë fëmijët e vet.

641 spanj. **Felipe II** (lindur, më 21 maj 1527, në Bajadholidh [Valladolid], Spanjë, dhe vdekur, më 13 shtator 1598, në El Eskorial [El Escorial]) mbreti i Spanjës (1556-1598) dhe i Portugalisë (si Filipi I, 1580-1598). Ishte i biri i Perandorit të Shenjtë Romak, Karlit V dhe Izabelës së Portugalisë. Përkrahu dhe mbrojti Kundërreformacionin katolik. Gjatë sundimit të tij, Perandoria Spanjolle arriti fuqinë, shtrirjen dhe ndikimin e saj më të madh. U martua katër herë, mes të cilave gruaja e dytë ishte Maria I e Anglisë. (<https://www.britannica.com/biography/Philip-II-king-of-Spain-and-Portugal>).

642 angl. **Thirty-nine Articles** përmbajnë përmbledhjen bazë të besimit në Kishën e Anglisë, hartuar në vitin 1563, në kohën e Elizabetës I, bazuar te *Dyçet e dy Nenet*. Klerikëve iu kërkua që t'i pranonin *Tridhjet e nënë Nenet*, me dekretin e Parlamentit të vitit 1571. (<https://www.britannica.com/topic/Thirty-nine-Articles>).

643 **Amos 6:1** “Mjerë ata që jetojnë **në bollëk në Sion** dhe që e ndiejnë veten të sigurt në malin e Samarisë, njerëz të parisë së ballit të kombeve, te të cilët po shkon shtëpia e Izraelit.” Profeti Amos në Bibël (shek.VIII para Krishtit) vë në kontrast epshin për pasuri, jetën luksoze në pallate dhe sigurinë që kanë udhëheqësit dhe të pasurit në Jude dhe Izrael (nëpërmjet simbolit të Sionit, që është një kodër jashtë mureve të Jerusalemit, kryeqytetit të Judës, dhe malit të Samarisë, me gjasë Gerizimi, që është në Izrael), me vuajtjet e padurueshme që po u afrohen, duke parashikuar pushtimin e Izraelit dhe të Judesë. Togfjalëshi më sipër është përdorur në mënyrë simbolike për të treguar dhënien pas luksit të fisnikëve dhe sundimtarëve të Anglisë.

644 katal. **Manresa** është një qytet në provincën e Barcelonës, në krahinën autonome të Katalonjës, në Spanjën Verilindore, që shtrihet përgjatë lumit Kardoner. Mendohet se ka qenë një qytet romak me emrin *Minorisa*, i cili gjatë mesjetës u bë i rëndësishëm. (<https://www.britannica.com/place/Manresa>).

645 *spanj.* **Pamplona**, baskët e quajnë *Irunja* [Irúña]. Është kryeqyteti i provincës dhe i krahinës autonome të Navarrës në Spanjën Veriore. Ndodhet në bregun perëndimor të lumit Arga. Sipas legjendës, është themeluar nga Pompeu (*Gnaeus Pompeus Magnus*), rivali i Jul Cezarit, në vitin 75 para Krishtit, në fushatën kundër **Kuint Sertorit**, kreut të një kryengritjeje kundër Romës. U bë kryeqytet i Mbretërisë së Navarrës nga Sançoja III i Navarrës (1000-35). Në vitin 1512, ushtritë e mbretit Ferdinand të Aragonës dhe Kastiljes hynë në qytet dhe pjesa e Navarrës në jug të Pirenejve i kaloi Spanjës. Mbreti Filipi II ndërtoi aty një kështjellë (1571), duke e bërë Pamplonën një nga qytetet më të fortifikuara të Veriut. (<https://www.britannica.com/place/Pamplona-city-Spain>).

646 **Manastiri benediktin i Shën Mërisë** në malin **Montserrat** (*Santa María de Montserrat*) në veriperëndim të Barcelonës, themeluar në shek.XI. Romakët në lashtësi e njohën vendin me emrin *Mons Serratus* (*Mali Dhëmbësbarë*) dhe kishin ndërtuar aty një tempull kushtuar Venusit, kurse vetë katalanët e njohën me emrin *Montserrat* (*Mali i Shenjtë*). Ky manastir është i famshëm për një statujë të vjetër druri që paraqet Shën Mërinë me Krishtin, dhe që pretendohet se është gdhendur nga Shën Luka e është sjellë në Spanjë nga Shën Pjetri. Statuja kishte qenë në një shpellë gjatë pushtimit maor të Spanjës dhe është rigjetur në vitin 880. Ka qenë objekt adhurimi nga shumë pelegrinë, të cilët besojnë se ajo bën mrekulli. (<https://www.britannica.com/place/Montserrat-mountain-Spain>). Për kuriozitet, Gëtja, një nga skenat e Aktit V të tragjedisë “Fausti”, ku shfaqen disa murgj të njohur, si Bernardi i Klervosë, Françesku i Asizit etj., e vendos pikërisht këtu në malin e Monserratit (Shih: J.V. Gëte, *Vepra të zgjedhura I, Tiranë 1987, përkth. Nga Skënder Luarasi, fq. 623*).

647 Bëhet fjalë për statujën e drunjtë të Shën Mërisë me Krishtin, përmendur në shënimin më sipër. Statuja është 95 cm e lartë dhe duket më tepër e stilit romanesk. Ka marrë emrin Virgjëresha e Zezë, për shkak të ngjyrës së fytyrës. Katalanët e quajnë *La Moreneta* (*E zeshkëta*). Pranë statujës ndodhet ky mbishkrim latinisht: *Negra Sum Sed Formosa* (*Jam e zezë, por e bukur*). Ajo është shenjtë mbrojtës i Katalonjës, bashkë me Shën Gjergjin, dhe kremtohet më 27 prill. (<https://www.britannica.com/place/Montserrat-mountain-Spain#ref118922>).

648 Në origjinalin anglisht është shënuar 30 milje, që saktësisht është 48,28 km.

649 *spanj.* **Ignacio de Loyola** (lindur në vitin 1491 në Lojola, Spanjë, dhe vdekur, më 31 korrik 1556, në Romë) ishte teolog spanjoll dhe një nga figurat më me ndikim të Reformacionit katolik në shek.XVI. Në vitin 1534, themeloi në Paris “Shoqërinë e Jezuit” (jezuitët). Lindi në kështjellën e Lojolas, në krahinën baskë të Hiputhkuas [Guipúzcoa]. Ishte djali i vogël i një fisniku të pasur. Në vitin 1506, bëhet pazh i kushëririt Huan Velasquez de Kuejar [Juan Velázquez de Cuéllar], thesarmabjtësit të Mbretërisë së Kastiljes. Në vitin 1517, bëhet kalorës në shërbim të një tjetër kushëri, Antonio Manrike de Lara [Antonio Manrique de Lara], duka i Nahirës dhe nënmbret i Navarrës, i cili e ngarkoi me detyra ushtarake dhe diplomatike. Më 20 maj 1521, kur merrte pjesë në luftimet për mbrojtjen e kështjellës së Pamplonës nga francezët, plagoset nga një gjyle topi, e cila ia dëmton të dyja këmbët. Kthehet në kështjellën e Lojolës, ku, pas një operacioni për këmbët, i duhet të kalojë një konvaleshencë të gjatë. Gjatë kësaj kohe, lexon një libër për jetën e Krishtit dhe një libër për jetën e shenjtorëve, të cilët i tërhoqën vëmendjen. Aty, një murg cistercian e konsideronte shërbimin ndaj Perëndisë si një kalorësi të shenjtë. Pas një periudhe mendimi, ai vendosi të bënte jetën e ashpër të shenjtorëve dhe të pendohej

për mëkatet. Në shkurt 1522, shkoi në Monserrat, ku, i veshur me thes, kaloi tri ditë rrëfimi dhe e vari shpatën dhe kamën pranë statujës së Virgjëreshës, si simbol i braktisjes së ambicjeve të tija. Pastaj shkoi në Mandreza, ku kaloi disa muaj, duke bërë një jetë prej lypsari. Aty, ai ndërtoi edhe strukturën bazë të librit të tij *Ushtrime frymërore* (lat. *Exercitia spiritualia*), që u miratua nga papa Pali III, në vitin 1548. Më pas bëri një udhëtim në Romë, Venecia, Qipro dhe Vendet e Shenjta. Në vitin 1528, vendoset në Paris për studime teologjike. Jeton me lëmoshë. Më 15 gusht 1534, ai mbledhi një grup të vogël në Montmartrë, që e quajtën “Shoqëria e Jezuit”, dhe lidhën zotimet e varfërisë, dëlirësisë dhe bindjes, megjithëse ende nuk kishin qëllim një urdhër fetar. Më pas udhëtoi në Spanjë, Bolonjë, Venecia dhe Romë, ku mbajti dhe meshë. Në vitin 1540, papa Pali III e njohu urdhrin e ri, ku kryetar u zgjodh Lojola. Nën drejtimin e tij urdhri u rrit shumë. Kur vdiq, kishte më shumë se 1000 jezuitë të ndarë në 12 njësi administrative, të quajtura provinca: 3 në Itali, 3 në Spanjë, 2 në Gjermani, 1 në Francë, 1 në Portugali, 1 në Indi dhe 1 në Brazil. Lojola themeloi në Romë *Kolegjin Roman*, që do të ishte bërthama e Universitetit Gregorian, si dhe *Germanicum*, një seminar për përgatitjen e priftërinjve gjermanë. (<https://www.britannica.com/biography/St-Ignatius-of-Loyola#ref269800>).

650 **Këshilli i Trentos** është Këshilli i 19 Ekumenik i Kishës Katolike Romane, i mbajtur në tri periudha kohe, gjatë viteve 1545-1563. Ishte një reagim i Kishës Katolike ndaj Reformacionit dhe është një ngjarje shumë e rëndësishme, si për dekrete gjithëpërfshirëse që nxori për reformimin e brendshëm të kishës, ashtu edhe për ripërkufizimin e doktrinë së kundërshtuar nga protestantët. Ky këshill, me gjithë grindjet e brendshme, luajti një rol thelbësor për gjallërimin e Kishës Katolike në shumë pjesë të Europës. Ishte papa Pali III që thirri Këshillin në Trento, një qytet i vogël (lat. *Tridentum*) në një luginë malore në Italinë e Veriut, pranë lumit Adixhe [Adige], i bindur se uniteti dhe reforma efektive e kishës mund të bëhej vetëm me anë të një këshilli. Ai u hap më 13 dhjetor 1545. (Periudha e parë 1545-1547.) Disa peshkopë kërkuar reforma të menjëhershme, kurse disa të tjerë kërkuar të sqarohej doktrina katolike. U vendos që të dyja temat të trajtoheshin njëkohësisht. Këshilli hodhi themelet për deklaratat e ardhshme: Besorja Nikeo-Konstandinopojane u pranua si baza e besimit katolik, u caktua kanoni i Dhiatës së Re, tradita u pranua si burim besimi, Vulgata latine u shpall e përshtatshme për faktet doktrinarë, u caktuan shtatë sakramente, u përkufizua natyra dhe pasojat e mëkatit fillestar. Pas debatesh të shumta, u hodh poshtë doktrina e Luterit për drejtësimin vetëm me anë të besimit dhe u shpall se njeriu është i drejtësuar vetë në bashkëpunim me hirin falas të Perëndisë. Problemet politike e detyruan këshillin të shpërngulej në Bolonjë dhe më pas të ndërpritej. Këshilli u mbledh përsëri në vitet 1551-1552, përpara se ngjarjet ushtarake të detyronin një shtyrje të dytë. Delegatët përfunduan një dekret të rëndësishëm për Eukaristinë, i cili shpjegonte shndërrimin e bukës dhe verës (të shenjtëruara) gjatë meshës në trupin dhe gjakun e Krishtit (doktrina e transubstanciacionit), dhe hodhën poshtë doktrinën e Cvinglit që nuk e pranonte këtë shndërrim, si dhe doktrinën e consubstanciacionit të Luterit, që thoshte se gjatë meshës, trupi dhe gjaku i Krishtit janë të pranishëm si lëndë bashkë me lëndën e bukës dhe verës. Gjithashtu, u përkufizua sakramenti i pendës dhe vajosja. Protestantët gjermanë kërkuar rishqyrtimin e të gjitha dekreteve doktrinarë të mëparshme dhe një deklaratë që këshilli është një autoritet mbi Papën. Këshilli u mbledh për të tretën herë nën papa Piun IV (1562-1563). U shpall edhe njëherë doktrina e transubstanciacionit, si dhe u përkufizuan deklaratat doktrinarë për urdhrat e shenjtë, martesën, purgatorin, indulgjencat, nderimin e shenjtorëve, imazheve

dhe relikeve, për moralin e klerikëve dhe ngritjen e seminareve. Piu IV i miratoi këto dekrete dhe botoi një përmbledhje të tyre në vitin 1564. Doli në qarkullim edhe një *Katekizëm i Shkurtër i Trentos* dhe u botua një version i rishikuar i Biblës. (<https://www.britannica.com/event/Council-of-Trent>).

651 angl. **Sir Thomas More** (lindur, më 7 shkurt 1478, në Londër, dhe vdekur po aty, më 6 korrik 1535), ishte humanist anglez dhe burrë shteti, kancelari i Anglisë në vitet 1529-1532. U dënua me vdekje, me prerje të kokës, për shkak se refuzoi ta njihje mbretin, Henriku VIII, si kreun e Kishës së Anglisë. Kisha Katolike e ka shpallur shenjt dhe ai përkujtohet më 22 qershor. Ishte i biri i një juristi, që më pas u gradua kalorës dhe gjyqtar i trupit gjykses të mbretit. U shkollua në Oksford për jurisprudencë. Në vitin 1501, u bë avokat. Kishte lexuar Shkrimin e Shenjtë dhe Etërit e Kishës, dhe kishte provuar të shkruante në të gjitha gjinitë. Në vitet 1510-1518, ishte në shërbim të mbretit, ku nënshkroi një sërë marrëveshesh tregtare dhe diplomatike, dhe ishte njëri nga dy nënsherifët e Londrës. Gjatë kësaj periudhe, shkroi në latinisht dhe anglisht librin ***Historia e mbretit Rikardi III***, e cila, megjithëse nuk u përfundua, është një kryevepër e historiografisë. Në këtë vepër u bazua Shekspiri për të shkruar tragedinë e tij Rikardi III. Në vitin 1516, botoi librin e tij të famshëm Utopia. Në vitet në vazhdim, Mori ishte sekretari dhe këshilltari intelektual i mbretit. Në vitin 1523, ai u zgjodh kryetar i Dhomës së Përfaqësuesve. Gjithashtu, jepte mësim dhe në Oksford e Kembrixh. Në vitin 1525, u bë kancelar i Dukatit të Lankasterit dhe kontrollonte një pjesë të mirë të Anglisë Veriore. Mori nuk e përkrahu zgjidhjen e martesës së Henrikut me Katerinën e Aragonës dhe nuk mori pjesë në kurorëzimin e Ana Bolinës. Më 17 prill 1534, u burgos në Kullën e Londrës. Aty ai shkroi veprën ***A Dialogue of Comfort Against Tribulation (Një dialog ngushëllimi për mundimin)***, që cilësohet si një kryevepër e literaturës së krishterë. U gjykua, më 1 korrik 1535, u shpall fajtor dhe u dënua me vdekje, me vdekjen që meritonte një tradhtar (të hiqej zvarrë, të varej dhe të copëtohej), por mbreti e ndryshoi në prerje koke. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-More-English-humanist-and-statesman>).

652 frë. **François de Sales** (1567-1622) ishte peshkopi katolik roman i Gjenevës, Doktor i Kishës, dhe bashkëthemelues i *Urdhrit të Motrave Vizitore*. Ishte një nga kundërshtarët më të mëdhenj të kalvinizmit. Ishte shkolluar në kolegjin jezuit të Klermontit në Paris (1580-88), dhe më pas në Padova, ku mori doktoraturën në jurisprudencë (1591). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Francis-of-Sales>).

653 it. **Carlo Borromeo** (1538-1584) ishte një nga figurat më të rëndësishme të Kundërreformacionit në Itali. Në vitin 1559, mori doktoraturën në Universitetin e Pavisas në ligjin civil dhe kanonik. Atë vit, xhaxhai i tij, papa Piu IV, e zgjodhi kardinal dhe kryepeshkop të Milanos. Papa i besoi atij barrën e rëndë të drejtimit të Kuvendit të Tretë të Këshillit të Trentit (1562-63). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Charles-Borromeo>).

654 spanj. **Teresa de Cepeda y Ahumada**, e njohur si **Tereza e Ávilës** ose **Tereza e Jezusit (1515-1582)** ishte murgeshë mistike karmelite spanjolle shumë aktive gjatë periudhës së Kundërreformacionit. Autore e disa librave, si libri autobiografik *Jeta e Shën Terezës së Jezusit*, Kështjella e brendshme, një libër që është pjesë e literaturës së Rilindjes spanjolle dhe e misticismit të krishterë, si dhe ***Rruga e përsosmërisë***. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Teresa-of-Avila>).

655 *it. Jacopo Sadoleto* (1477-1547) ishte peshkopi i Karpentras dhe kardinal italian, si dhe poet, orator, teolog dhe filozof. Një nga figurat e rëndësishme të Kundërreformacionit. Ishte sekretari i papës Leoni X. Njihet për korrespondencën e tij me Zhan Kalvinin dhe për qëndrimet kundër tij, si dhe për përpjekjet për kthimin e protestantëve zviceranë. (<http://www.newadvent.org/cathen/13324a.htm>)

656 *angl. Reginald Pole* (1500-1558) ishte një prelat anglez, i cili u nda me mbretin Henriku VIII, për shkak të politikave kundër Papës të këtij të fundit. Gjatë sundimit të mbretëreshës katolike Maria Tudor (Maria Gjkatare), u bë kardinal dhe kryepeshkop i Kentërbërit. I ati, Sër Richard Pouli, ishte kushëri i mbretit Henriku VII, dhe e ëma ishte konteshë e Salisbërit dhe mbesë e Eduardit IV. Me përkrahjen e kushëririt, Henrikut VIII, studioi në Oksford dhe në Padova. Ai nuk e mbështeti anulimin e martesës së mbretit me Katerinën e Aragonës dhe u tërhoq në Padova. Në vitin 1536, ai i dërgoi mbretit një traktat, ku sulmonte shpalljen e supremacisë mbretërore mbi Kishën e Anglisë dhe mbronte fort autoritetin shpirtëror të Papës. Kur në fronin e Anglisë hipi Maria Tudori (1553), Papa e caktoi Poulin të dërguarin e tij në Angli, ku dhe u bë kryepeshkop i Kentërbërit, në vitin 1556. Papa Pali IV, që ishte kundër humanizmit katolik dhe kundër përpjekjeve për të zbutur mësimet e katolicizmit, ia hoqi rolin si i dërguari i Papës në Angli dhe e thirri në Romë për ta hetuar për herezi në shkrimet e tij. Maria Tudori nuk e lejoi. Vdiq i demoralizuar, më 17 nëntor 1558, pak orë pasi vdiq mbretëresha. (<https://www.britannica.com/biography/Reginald-Pole>).

657 *lat. Paulus IV* me emrin e vërtetë *it. Gian Pietro Carafa* (lindur, më 28 qershor 1476, pranë Beneventos, Itali, dhe vdekur, më 18 gusht 1559, në Romë) ishte papë në vitet 1555-1559, gjatë periudhës së Kundërreformacionit, dhe u bë i njohur edhe për politikën e tij kundër spanjollëve, që gjallëroi luftën mes Francës dhe Habsburgëve. Lindi në një familje fisnikësh. Më pas u zgjodh peshkop i Kietit. Shërbeu si i dërguari i papës Leoni X në Angli dhe Spanjë. Në vitin 1536, papa Pali III e zgjodhi në komisionin për reformën kishtarë dhe e bëri kardinal, përgjegjës për riorganizimin e inkuizicionit. U zgjodh papë, më 23 maj 1555, me gjithë kundërshtimin e Karlit V. Në përpjekje për të larguar spanjollët nga Napoli, ai bëri aleancë me francezët, duke provokuar kështu një luftë mes francezëve dhe Karlit V e Filipit II të Spanjës. Fitorja e spanjollëve e detyroi Papën të bënte paqe me ta (1557). Gjatë kohës së tij, u forcua inkuizicioni dhe u përhap terror. Duke ndjekur prirjen e gabuar që ia atribuonte Reformacionin pjesërisht ndikimit hebre, ai ngriti dhe një geto në Romë, duke i detyruar ata të mbanin edhe një shenjë dalluese. Politikat e tij të mbrapshta dhe luftënxitëse e sollën shpejt fundin e Papatit të tij. (<https://www.britannica.com/biography/Paul-IV>).

658 *lat. Paulus III* me emrin e vërtetë *it. Alessandro Farnese* (lindur, më 29 shkurt 1468, në Kanino [Canino], Shtetet Papale, dhe vdekur, më 10 nëntor 1549, në Romë) ishte një fisnik italian, i fundit papë (1534-1549) i epokës së Rilindjes dhe papa i parë i epokës së Kundërreformacionit, i cili ndikoi thellë Kishën Katolike Romane në shek.XVI. Ishte papa që thirri Këshillin e Trentos në vitin 1545. (<https://www.britannica.com/biography/Paul-III>).

659 **Kolegji i kardinalëve** është trupa e kardinalëve të Kishës Katolike.

660 *it. Gasparo Contarini* (1483- 1542) ishte studiues humanist venecian, teolog, diplomat dhe kardinal i Kishës Katolike në vitet 1535-1542. Ishte mbrojtës i një reforme të gjerë brenda kishës dhe udhëheqës i një lëvizjeje për pajtim me reformatorët luteranë,

megjithëse më parë kishte debatuar me Luterin. U kritikua nga kundërreformatoret për ngatërrim të mësimëve katolike. (<https://www.britannica.com/biography/Gasparo-Contarini>).

661 Konflikti mes Francës dhe Spanjës nisi për shkak të përpjekjes nga ana e të dy vendeve për

të marrë kontrollin e Italisë. Ky konflikt solli një seri luftërash 65-vjeçare, të cilat njihen në Historinë Europiane si **Luftërat Italiane** (1494-1559) apo **Luftërat midis Habsburgëve dhe Valuave**. Lufta nisi kur Karli VIII i Francës sulmoi Italinë dhe mori Napolin në vitin 1494, por u zbraps nga perandori Maksimiliani I, Ferdinandi V i Spanjës dhe papa Piu III. Dy luftërat që përmenden më sipër, janë: lufta e viteve 1536-38 mes Fransuasë I dhe Karlit V për të marrë në zotërim Dukatin e Milanos dhe Italinë e Veriut, e cila përfundoi me *Armëpushimin e Nisës* (1538); dhe lufta e viteve 1542-46 mes Fransuasë I dhe Sulejmanit I nga njëra anë, dhe Karlit V e Henrikut VIII nga ana tjetër, e cila zgjati deri në nënshkrimin e Traktatit të Paqes në Ardë, më 1546. Lufta mes Francës dhe Spanjës për kontrollin e Italisë mori fund me *Traktatin e Paqes së Kato-Kabrezit*, nënshkruar më 3 prill 1559.

Spanja e Habsburgëve mbeti një fuqi dominuese në Itali edhe për 150 vjet. (<https://www.britannica.com/event/Italian-Wars>; <https://www.britannica.com/event/Peace-of-Cateau-Cambresis>).

662 *lat. Index Librorum Prohibitorum*, ishte lista e librave të ndaluar nga Kisha Katolike Romane si të rrezikshëm për besimin dhe moralin e të krishterëve katolikë, përpiluar nga censorët zyrtarë. Ajo nuk është më në fuqi që nga viti 1966, në kohën e papës Pali VI. Dekreti i papës Gjelas I, në vitin 1961, që përmban një listë me libra të rekomanduar për t'u lexuar dhe libra të ndaluar, konsiderohet si Indeksi i parë i Kishës Katolike Romane. (<https://www.britannica.com/topic/IndexLibrorum-Prohibitorum>).

663 *lat. Paulus VI* me emrin e vërtetë *it. Giovanni Battista Montini* (lindur, më 26 shtator 1897, pranë Breshias, dhe vdekur, më 6 gusht 1978, Kastel Gandolfo [Kastel Gandolfo]) ishte papë italian në vitet 1963-1978, gjatë periudhës kur u mbledh edhe Këshilli i Dytë i Vatikanit (1962-1965), ku ai dha udhëzime për ndryshime në Kishën Katolike. (<https://www.britannica.com/biography/Blessed-Paul-VI>).

664 Pjesë e shkëputur nga libri i tij *Ushtrime frymërore*, “Ushtrimi i pestë, Një meditim mbi ferrin,” ushtrimet e javës së parë. Shih: *The Spiritual Exercises of Saint Ignatius of Loyola*, Translated by Thomas Corbishley, J.S., Dover Publications, Inc., Mineola, New York, fq. 36.

665 Universiteti i themeluar në vitin 1293 nga mbreti i Kastiljes, Sançoja IV, Guximtari, në qytetin Alkala dhe Enares (*Alcalá de Henares*), rreth 35 km në verilindje të Madridit. (<https://www.timeshighereducation.com/world-university-rankings/university-alkala>).

666 *frë. Collège de Sainte-Barbe* i themeluar në vitin 1460. Kolegji ndodhet në kodrën *Montagne Sainte-Geneviève*, në krahun e majtë të lumit Sena, në *Quartier Latin*. (<http://www.collegesaintebarbe.fr/index.php/histoire-du-college-sainte-barbe>).

667 *lat. Magister Artium*.

668 *frë. Pierre Lefèvre ose Pierre Favre* (1506-1546) ishte teolog francez jezuit, bashkëthemelues i Shoqërisë së Jezuit, tutor dhe mik i Injac Lojolës në Paris. Në vitin 1537, u caktua profesor i teologjisë në Romë nga papa Pali III. Themeloi kolegje jezuite

në Këln dhe në Spanjë dhe ishte delegat në Këshillin e Trentos. (<https://www.britannica.com/biography/Peter-Faber>).

669 *spanj.* **Diego Laynez** (1512-1565) ishte prift jezuit spanjoll dhe teolog me origjinë hebreje. Bashkëthemelues i Shoqërisë së Jezuit. Drejtuesi i dytë i jezuitëve pas Injac Lojolës. Ai ishte teologu i Papës në të tre sesionet e Këshillit të Trentos dhe ishte profesor i teologjisë në *La Sapienza*. (<http://www.reformation.org/jesuit-general-number2.html>).

670 *spanj.* **Alfonso Salmerón** (1515-1585) ishte prift katolik spanjoll, jezuit, dhe studiues i Biblës. Një nga bashkëthemeluesit e Shoqërisë së Jezuit. Mori pjesë në Këshillin e Trentos si teolog i Papës (Pali III, Juli III dhe Piu IV). Në vitin 1541, ishte nunc apostolik në Irlandë. Në vitin 1555, ishte i dërguari i Papës në Dietën e Augsburgut. (<http://dbe.rah.es/biografias/6153/alfonso-salmeron>).

671 *port.* **Simão Rodrigues** (1510-1579) ishte prift jezuit portugez dhe bashkëthemelues i Shoqërisë së Jezuit. (<http://www.inspiration.de/syre/english/jul/e0715.html>).

672 *spanj.* **Nicolas Bobadilla** (1511-1590) ishte bashkëthemelues i Shoqërisë së Jezuit dhe predikues i aftë. E kaloi jetën në Gjermani dhe Itali. Shoqëronte shpesh ushtrinë e Karlit V. Ishte kundërshtar i zjarhtë i protestantizmit. (<http://www.newadvent.org/cathen/02605a.htm>).

673 *spanj.* **San Francisco Javier** apo **Xavier** (lindur, më 7 prill 1506, Sanguesa, Navarrë, dhe vdekur, më 3 dhjetor 1553, në ishullin Shangcuan, Kinë) ishte misionari më i madh katolik i kohëve moderne, i cili ndihmoi në përhapjen e krishterimit në Indi, në arkipelagun Malajzian, Japoni dhe Kinë. Ishte një nga bashkëthemeluesit e Shoqërisë së Jezuit. Në traditën katolike shqiptare njihet si **Shën Françesk Saveri**. (<https://www.britannica.com/biography/SaintFrancis-Xavier>).

674 *angl.* **James Augustine Aloysius Joyce** (1882-1941) romancier irlandez, i shkolluar në shkollat jezuite, i njohur për stilin e veçantë të gjuhës dhe për kërkimin e metodave të reja letrare. Shkroi një sërë romanesh, ndër të cilët mund të përmendim: *Dublinasit*, *Portreti i një artisti në rini*, *Ulisi*, *Zgëjimi i Fineganit* etj. (<https://www.britannica.com/biography/James-Joyce>).

675 *angl.* **John Adams** (1735-1826) ishte një nga mbrojtësit e hershëm të pavarësisë së Amerikës nga Britania e Madhe, një nga figurat e mëdha të Kongresit (1774-1777), autor i Kushtetutës së Masaçusetsit (1780), ambasadori i parë amerikan në Britaninë e Madhe (1785-1788), zëvendëspresidenti i parë i SHBA-së (1789-1797) dhe presidenti i dytë i SHBA-së (1797-1801). (<https://www.britannica.com/biography/John-Adams-president-of-United-States>).

676 *it.* **Cristoforo Colombo** (lindur në vitin 1451 në Gjenovë, Itali, dhe vdekur, më 20 maj 1506, në Bajadholidh [Valladolid], Spanjë), lundërtar me gradën “Admiral”, i cili kreu katër udhëtime në Oqeanin Atlantik (1492-93, 1493-96, 1498-1500, dhe 1502-04) me nxitjen dhe mbështetjen e mbretit Ferdinand II dhe Izabela I, monarkët katolikë të Aragonës, Kastiljes dhe Leonit në Spanjë. Me udhëtimet e tij, ai çeli rrugën për eksplorimet europiane dhe për kolonizimin e kontinenteve amerikane. (<https://www.britannica.com/biography/Christopher-Columbus>).

677 Mbreti **Ferdinandi II**, i mbiquajtur **Katoliku** [*spanj.* **Fernando el Católico**](1452-1516), mbret i Aragonës dhe mbret i Kastiljes (me emrin Ferdinandi V)

bashkë me mbretëreshën Izabela I (1451-1504), e mbiquajtur **Katolikja** [spanj. **Isabel la Católica**], mbretëreshë e Kastiljes (1474-1504) dhe e Aragonës (1479-1504), ku mbretëroi së bashku me të shoqin. Ferdinandi kishte në zotërim edhe Italinë e Jugut, ku u njoh si Ferdinandi III i Napolit dhe Ferdinandi II i Sicilisë. Gjatë sundimit të tyre, mbretëritë spanjolle u bashkuan dhe nisi eksplorimi dhe kolonizimi i Botës së Re. (<https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-II-king-of-Spain>; <https://www.britannica.com/biography/Isabella-I-queen-of-Spain>).

678 Emërtimi vjen nga latinishtja *maurus*, përdorur së pari nga romakët për të emërtuar banorët e provincës së Mauritanisë, e cila përfshinte pjesën perëndimore të Algerisë së sotme dhe pjesën verilindore të Marokut të sotëm. Që në kohët e lashta, në mesjetë e deri në shek. XVII evropianët i përshkruanin maurët si njerëz me lëkurë të zezë, të zeshkët, apo kafe në të verdhë, dhe që në gjuhën shqipe janë njohur edhe me emërtimin *arapë* (Shih: F.Noli, *Othello, Arapi i Venedikut*, W. Shakespeare, *Othello*, Moor of Venice). Ky emërtim u përdor gjatë mesjetës për të cilësuar popullsinë e përzier myslimane me arabë dhe pjesëtarë të fiseve berbere nga Afrika e Veriut që pushtoi Spanjën [më saktë Andaluzinë, të cilën e quajtën *Al-Andalus*, madje gjithë Gadishullin Iberik] dhe Portugalinë, nga viti 711 pas Krishtit deri në shek.XV. (<https://www.britannica.com/topic/Moor-people>).

679 Ishte portugezi **Bartolomeu Dias de Novais (1450-1500)**, lundërtar dhe eksplorator që arriti në cepin më jugor të Afrikës (**Enciklopedia Britanike jep si vit 1488, gjatë udhëtimit të kthimit të Díazit për në Portugal**) dhe e emërtoi atë Kepi i Shpresës së Mirë [port. *Cabo da Boa Esperança*]. Ai çeli kështu edhe një rrugë detare drejt Azisë, nëpërmjet Oqeanit Atlantik dhe Oqeanit Indian. (<https://www.britannica.com/biography/Bartolomeu-Dias>).

680 port. **Vasco da Gama** (lindur në vitin 1460 në Sinish [Sines], Portugali, dhe vdekur, më 24 dhjetor 1524, në Koçin [Cochin] Indi) ishte lundërtar portugez. Udhëtoi tri herë për në Indi në vitet 1497-1499, 1502-1503, 1524, duke çelur kështu një rrugë detare nga Europa Perëndimore drejt Lindjes, nëpërmjet kepit të Shpresës së Mirë. Ishte këshilltar i mbretit për Indinë. Në vitin 1519, u bë konti i Vidiguerës. Në vitin 1524, u zgjodh nga mbreti **Zhao III** i Portugalisë, i mbiquajtur *Besimlari*, si përfaqësuesi i tij në Indi. (<https://www.britannica.com/biography/Vasco-da-Gama>).

681 Rajon në Indinë Jugperëndimore që del në Detin Arabik.

682 Një nga shtetet më të vogla të Indisë, në pjesën jugperëndimore të saj, rreth 400 km në jug të Bombejit. Kryeqyteti është Panaxhi [Panaji]. (<https://www.britannica.com/place/Goa>).

683 Ishuj në arkipelagun e Malajzisë në Oqeanin Paqësor, midis Malajzisë, Guineas së Re Papua, Australisë dhe Timorit Lindor.

684 spanj. **Hernán Cortés**, por njihet edhe si Hernando Cortés apo Fernando Cortés (lindur në vitin 1485 në Medellín, pranë Meridës në Kastilje, Spanjë, dhe vdekur, më 2 dhjetor 1547, në Castilleja de la Cuesta, pranë Seviljes), ishte konkuistador spanjoll, i cili i dha fund perandorisë azteke në vitet 1519-1521, dhe e bëri Meksikën pjesë të kurorës së Spanjës. Ai përshkruhej si njeri i mençur dhe i zgjuar, por edhe kryelartë, i pamëshirshëm, i çoroditur, grindavec, i dhënë pas grave, i mërzitur nga jeta provinciale dhe i entuziazmuar nga historitë e Kolombit. Anijet që vinin plot me mall nga përtej detit e nxitën të nisej për në ishullin Hispanjola (sot Santo Domingo në Republikën

Dominikane) në vitin 1504. Aty u bë bujk dhe noter i këshillit të qytetit. Në vitin 1511, u nis me Diego Velaskezin për të pushtuar Kubën. Aty Velaskezi u zgjodh guvernator, kurse Kortesi Sekratar i Thesarit, dhe si shpërblim mori tokë, shtëpi dhe skllevër indianë, në kryeqytetin e ri, Santiago. U zgjodh dy herë kryetar i Bashkisë së qytetit. Më 18 dhjetor 1519, u nis për në brigjet e Gadishullit të Jukatani me 11 anije, 508 ushtarë, rreth 100 marinarë dhe 16 kuaj, dhe zbarkoi në mars 1519. E kuptonte shpejt situatën dhe zakonisht përpigjej të bënte miqësi me vendasit. Kujdesej që numri i konflikteve të ishte i vogël, kështu që arriti të bënte 200.000 aleatë indianë. Më 8 nëntor 1519, Kortesi mori Tenoktitlanin (sot Meksiko) dhe u prit me nderime nga sundimtari i aztekëve, Montezuma II, të cilin më vonë e arrestoi. Më 13 gusht 1521, ai e rimori përsëri qytetin, pasi e kishte humbur rreth një vit më parë. Kjo fitore solli edhe rënien e perandorisë azteke. (<https://www.britannica.com/biography/Hernan-Cortes>).

685 **Aztekët** ishin një popullsi që flisnin një gjuhë të veçantë të familjes uto-azteke të quajtur *nahuatl*, të cilët, në shek.XV dhe në fillim të shek.XVI, formuan një perandori të madhe në atë që sot është Meksika Qendrore dhe Jugore. Në gjuhën nahuatl, *aztek* do të thotë *vend i bardhë*, supozim për prejardhjen e tyre nga pjesa veriore e Meksikës. (<https://www.britannica.com/topic/Aztecs>).

686 *spanj.* **Francisco Pizarro** (lindur rreth vitit 1475 pranë Truhijos [Trujillo], Kastilje, Spanjë, dhe vdekur, më 26 qershor 1541, në Lima, Peru) ishte konkuistador spanjoll, zaptues i perandorisë së inkasve dhe themelues i qytetit të Limës. Mori pjesë në shumë ekspedita në Kolumbi, Panama dhe Paqësor. Në vitet 1519-1523, ishte kryetari dhe gjykatësi i qytetit të ri të Panamasë. Në vitin 1523, kur ishte 48 vjeç, bashkë me një ushtar, Diego de Almagro, dhe një prift, Hernando de Luque, u përgatit dhe u nis nga Panamaja për një ekspeditë zbulimi dhe pushtimi në bregun perëndimor të Amerikës Jugore, ku vuajti shumë në brigjet e Kolumbisë, gjatë ekspeditës së parë (1524-1525) dhe të dytë (1526-1528). Bartolome Ruizi, që i ishte bashkuar ekspeditës së dytë, lundroi më tej dhe, duke kaluar Ekuadorin, ndeshi një anije të mbushur me pëlhura dhe metale të çmuar që vinin nga Peruja. Duke mos gjetur mbështetjen e guvernatorit të Panamasë për të vazhduar më tutje, Pizarroja lundroi për në Spanjë, në vitin 1528, që të merrte lejen e perandorit Karli V, Karli I i Spanjës), për pushtimin e tokës së re. Perandori e dekoroi dhe e bëri guvernator, përfaqësues të tij dhe kapiten të përgjithshëm të provincës së Kastiljes së Re, 965 km në jug të Panamasë, bashkë me territoret e reja të zbuluara. Në vitin 1530, lundroi për në Panama bashkë me katër vëllezërit e tij, dhe vitin tjetër lundroi për në Peru me 180 burra e 37 kuaj. Në prill të atij viti, mori kontakt me të dërguarit e Atahualpës, perandorit të inkasve, i cili qëndronte në qytetin Kahamarka [*Cajamarca*] me një ushtri prej 30.000 burrash. Pizarroja i kërkoi Atahualpës t'i nxiste inkasit të pranorin krishterimin dhe Karlin V si sundimtarin e tyre, gjëra që u hodhën poshtë nga ky i fundit. Atëherë Pizarroja urdhëroi sulm me artilleri ndaj inkasve dhe i shfarosi nga të gjitha anët. Atahualpën e kapi rob. Me akuzën se kishte vrarë të vëllanë, rival i fronit, Atahualpa u dënua me vdekje dhe u ekzekutua, më 29 gusht 1533. Kur morën vesh lajmin për vdekjen e tij, ushtritë inkase u tërhoqën dhe spanjollët morën pa luftë dhe kryeqytetin Kushko [*Cuzco*]. Pizarroja u vra në pallatin e tij në Lima, më 26 qershor 1541, nga ndjekësit e Almagros, shokut të tij të ekspeditës, i cili ishte ekzekutuar si i pakënaqur nga mosmbajtja e premtimit të Pizarros për ndarje të barabartë të plaçkës së fituar. (<https://www.britannica.com/biography/Francisco-Pizarro>).

687 **Atahualpa** (lindur rreth vitit 1502, dhe vdekur, më 29 gusht 1533) ishte perandori i trembëdhjetë dhe i fundit i inkasve. Ai e fitoi fronin mbi gjysmëvëllanë gjatë një lufte civile shkatërrimtare. U kap rob nga Pizarroja, u mbajt peng dhe u ekzekutua. (<https://www.britannica.com/biography/Atahualpa>).

688 **Inkasit** ishin një popullsi indiane në Amerikën e Jugut, që në kohën e pushtimeve spanjolle kishin një perandori që shtrihej që nga brigjet e Paqësorit në perëndim, deri në Andet në Lindje, nga kufiri i sotëm i Ekuadorit në veri, deri në lumin Maule në pjesën qëndrore të Kilit në jug. Kryeqytetin Kushko e themeluan në shek.XII, ndërsa në shek.XV filluan pushtimet, dhe brenda 100 vjetëve morën nën kontroll një popullsi të Andeve prej 12 milionë njerëzish. (<https://www.britannica.com/topic/Inca>).

689 *spanj.* **conquistadores** [*konjkeistadores*], kështu quheshin pushtuesit spanjollë të Amerikës në shek.XVI. (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/conquistador>).

690 *port.* **Arquipélago dos Açores** janë një grup prej 9 ishujsh në Oqeanin Atlantik, rreth 1600 km nga brigjet perëndimore të Portugalisë. Kanë statusin e një rajoni autonom nën Portugalinë. (<https://www.britannica.com/place/Azores>).

691 **Enjkomjenda** (që vjen nga *spanj. encomendar*, do të thotë *besoj, të në dorëzim*) në territoret e pushtuara spanjolle të Amerikës ishte një sistem ligjor me anë të të cilit pushtuesit përcaktonin statusin e popullsisë indiane të këtyre kolonive. Ky sistem filloi të vihej në përdorim në vitin 1503. Një enjkomjenda ishte një numër indianësh që jetonin në një zonë të caktuar që mbretëria spanjolle i bënte dhuratë një pushtuesi, ushtari apo zyrtari. Ai që e merrte këtë dhuratë, enjkomenderoja, mund t'u kërkonte indianëve të paguanin haraç në ar, në natyrë ose me punë, kurse vetë kishte detyrë t'i mbronte indianët dhe t'u mësonte besimin e krishterë. Kjo politikë u bazua në praktikën e detyrimit të haraçit nga myslimanët dhe hebrenjtë gjatë ripushtimit të Spanjës myslimane. (<https://www.britannica.com/topic/encomienda>).

692 Kuptohet që ky togfjalësh në këtë rast nuk ka të bëjë fare me besimin e vërtetë biblik, por me një perceptim të shtrembëruar të tij nga ana e këtyre pushtuesve, të cilët ishin të dhënë pas pasurisë. Ky perceptim dallohet qartë nga mësimi biblik: “Gjithçka, pra, që ju doni t’ju bëjnë njerëzit, kështu ua bëni edhe ju atyre, sepse ky është ligji dhe profetët” (**Mateu 7:12**).

693 *spanj.* **Juan de Zumárraga** (lindur në vitin 1468 në Durango, provinca Baske, dhe vdekur, më 3 qershor 1548, në Meksikë) ishte prelat françeskan. Më 20 dhjetor 1527, u zgjodh peshkop (i parë) i Meksikës nga perandori Karli V. Mbërriti aty, më 6 dhjetor 1528. (<https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=12572>).

694 *spanj.* **Bartolomé de Las Casas** (lindur në vitin 1474 në Sevilje, Spanjë, dhe vdekur në korrik 1566 në Madrid) ishte historian spanjoll dhe misionar dominikan. Ishte i pari që kundërshtoi shtypjen e popujve indigjenë nga europianët në dy Amerikat dhe bëri thirrje për heqjen e skllavërisë, megjithëse nuk e ndaloj dot. Ai shkroi dhe një libër *Historia de las Indias* (*Historia e Indive*), i cili u botua për herë të parë në vitin 1875. (<https://www.britannica.com/biography/Bartolome-de-Las-Casas>).

695 *spanj.* **Valladolid**. Qytet në pjesën lindore të shtetit të Jukatani në Meksikë.

696 *spanj.* **Península de Yucatán** është një gadishull në pjesën verilindore të Amerikës Qendrore, që shtrihet midis Gjirit të Meksikës në veriperëndim dhe Detit të Karaibeve në Lindje. Ka një sipërfaqe 197,600 km² dhe një vijë bregdetare 1,100 km. Sot

është pjesë e Meksikës, Belizes dhe Guatemalës. (<https://www.britannica.com/place/Yucatan-Peninsula>).

697 *spanj.* Juan Ginés de Sepúlveda (lindur rreth vitit 1490 dhe vdekur në vitin 1573) ishte humanist spanjoll, teolog dhe filozof, përkrahës i skllavërisë në kolonitë spanjolle. Ai përktheu Aristotelin, përkrahu idenë e monarkisë universale dhe shkroi një sërë veprash, mes të cilave *Democrates segundo; o, de las justas causas de la guerra contra los indios* (*Demokrati i dytë; ose, për shkaqet e drejta të luftës kundër indianëve*), ku mbron fort të drejtat e kurorës së Kastiljes në Botën e Re. Njihet për kundërshtimin që i bëri frtit dominikan Bartolome de las Kasas, në betejën për drejtësi në mes të shek.XVI. (<https://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/sepulveda-juan-gines-de-c-1490-1573>).

698 “Pra është e qartë se, nga natyra, disa njerëz janë të lirë dhe të tjerët skllavër dhe, për këta të fundit, të jenë skllavër është e drejtë dhe e nevojshme.” (Shih: *Aristoteli, Politika, Libri i parë, 4. Skllavëria, fq. 14, përkthyer nga Zhak Pilika, Shtëpia botuese “Konika”, 2003.*)

699 **Mesjeta e hershme**, e quajtur ndryshe edhe si *periudha e migrimeve*, për shkak të lëvizjes së popujve, veçanërisht fiseve të quajtura barbare, si hunë, gotë, alanë vandalë, bullgarë, frankë etj., ose *epoka e errët*, për shkak të mungesës së dokumenteve të shkruara, është një periudhë që në historinë e Europës Perëndimore shtrihet në vitet 476-800 pas Krishtit, kur ra Perandoria Romake e Perëndimit dhe nuk kishte perandor. Ndërsa në Lindje, sipas Fjalorit të Arkeologjisë, ajo zë fill në territoret e Bizantit me vdekjen e perandorit Justinian I, në vitin 565, vazhdon me konsolidimin e fesë së krishterë dhe vendosjen e popujve barbarë në tokat e ish-perandorisë, në fillim të shek.VII dhe mbaron me stabilizimin e pushtetit të Perandorisë Bizantine, ngritjes së sistemit feudal e atij shtetëror të principatave dhe monarkive europiane në shek.IX pas Krishtit. (Shih: *Ardit Miti, Eglantina Serjani, Fjalor i Arkeologjisë, Shtëpia botuese “Migjeni”, 2009, fq. 175.*) Në një kuptim më të gjerë kjo periudhë shtrihet në vitet 500-1000 pas Krishtit.

700 *lat. rosarium* është një lutje drejtuar Virgjreshës Mari, gjatë së cilës meditohet mbi ngjarjet kryesore të jetës së saj dhe Jezusit. Këto ngjarje quhen mistere dhe janë katër: misteret e gëzimit, misteret e mundimit, misteret e lumturisë dhe misteret e dritës. Brenda secilit mister meditohet për pesë ngjarje, të cilat quhen: misteri i parë (p.sh. misteri i parë i gëzimit etj.), misteri i dytë... etj. Në misteret e gëzimit meditohet për këto ngjarje: ungjillëzimi i Marisë nga kryeengjëlli Gabriel (Luka 1:30-31, 38), takimi i Marisë me Elizabetën (Luka 1:39, 41), lindja e Jezusit në Betlehem (Luka 2:4, 6-7), çuarja e Jezu Krishtit fëmijë në tempullin e Jerusalemit (Luka 2:22-23), gjetja e Jezu Krishtit ndër dijetarë në tempullin e Jerusalemit (Luka 2:43, 46). Në misteret e mundimit meditohet për: lutjen e Jezusit në kopshtin e Gjetsemanisë (Mateu 26:36-37 dhe Luka 22:43,45), rrahjen e Jezu Krishtit në oborrin e Pilatit (Mateu 27:22,26), kurorëzimin e Jezu Krishtit me ferra (Mateu 27:27,29), udhëtimin e Jezu Krishtit me kryq në krah për në malin e Kalvarit (Gjoni 19:16-17), kryqëzimin dhe vdekjen e Jezu Krishtit në kryq (Luka 23:44,47). Në misteret e lumturisë meditohet për: ngjalljen e Jezu Krishtit (Mateu 28:5,7), të ngjiturit e Jezu Krishtit në qiell (Luka 24:51, Marku 16:19), ardhjen e Shpirtit të Shenjtë (Frymës së Shenjtë) mbi apostuj (Veprat e Apostujve 2:1,3-4), të ngriturit e Virgjreshës Mari në qiell me trup e me shpirt (Psalmi 45:13), kurorëzimin e Virgjreshës Mari, si Mbretëreshë të engjëjve dhe të shenjtërve (Zbulesa 12:1). Dikur kanë qenë tri misteret e para, kurse

misteri i katërt, misteri i dritës, u shtua nga papa Gjon Pali II në vitin 2002. Në misterin e dritës meditohej për: Jezu Krishti u pagëzua në lumin Jordan dhe na u zbulua si Biri i Zotit (Marku 1:9,11), Jezu Krishti na e zbuloi hyjninë e vet, duke bërë mrekulli në dasmë në Kanën e Galileës (Gjoni 2:5-6,9,11), Jezu Krishti na thirri në kthim dhe na e shpalli Mbretërinë e Perëndisë (Hyjit) (Marku 1:14,15), Jezu Krishti na e tregoi lavdinë e vet gjatë shndërrimit në malin Tabor (Luka 9:28-29), Jezu Krishti duke themeluar Eukaristinë e shenjtë na bëri pjesëtar të mundimit dhe të ringjalljes së vet (Mateu 26:26-29). Gjatë lutjes përdoret një varg ruazash, 59 copë, të ndara me pesë dhjetëshe, me nga një ruazë më të madhe ndërmjet, të cilat lidhen me një ruazë më të madhe nga e cila zbret një fill ku në fund është lidhur një kryq. Te ky fill janë tri ruaza me të vogla dhe dy më të mëdha. Gjatë lutjes, ruazat kalohen me numërim nëpër gishta. Lutja fillon duke prekur kryqin dhe duke thënë besoren. Pastaj në vazhdim thuhet lutja “Ati ynë...”, tri lutje “Falemi Mari”, një “Lavdi Atit...”. Vazhdohej me shpalljen e misterit të parë (i gëzimit, i mundimit, i lumturisë ose i dritës), duke nisur nga e djathta në të majtë, thuhet një lutje “Ati ynë...”, pastaj dhjetë lutje “Falemi Mari”, një “Lavdi Atit...” dhe vazhdohej me misterin e dytë, e kështu me radhë. Në fund të rruzares thuhet “Të falemi Mbretëreshë...”. Thelbi i kësaj lutjeje qëndron në bashkimin e lutjes mendore dhe lutjes me zë. Emërtimi i kësaj lutjeje vjen nga latinishtja *rosarium*, sepse se lutjet janë si lulet e një kurore mistike trëndafilash për nder të Marisë. Pas meshës dhe lutjes zyrtare (*Liturgia delle ore*) të Kishës Katolike, rruzarja është lutja më e njohur dhe më e përdorur nga besimtarët katolikë. Origjina e kësaj lutjeje nuk është e qartë. Thuhet se ajo u përdor nga të krishterët që në shekullin e tretë, së pari nga murgjit e Lindjes. Futja e saj në Kishën Katolike i atribuohet Shën Dominikut (1206), por ka të tjerë që ia atribuojnë Shën Benediktit, Bredës, Pjetër Eremitit, Alano de la Rokës etj. Si traditë, vargu me ruaza që përdoret gjatë lutjes gjendet edhe te murgjit grekë, të cilët mbajnë një varg me 100 ruaza, si dhe në Kishën Ortodokse Ruse, ku ky varg përmban 103 ruaza. Në Kishën Anglikane një varg i tillë përmban 33 ruaza. Edhe myslimanët mbajnë një varg të tillë (tespiet) me 33, 66 ose 99 ruaza. Françesk Saveri e gjeti një mjet të tillë të ngjashëm edhe në Lindjen e Larët, mes murgjve budistë në Japoni. (Shih: *Fran Luli, Fjalor Biblik dhe i termave kishtarë, “Camaj-Pipa”, Shkodër, 2004, fq. 388*, http://www.treccani.it/enciclopedia/rosario_%28Enciclopedia-Italiana%29/; <http://www.treccani.it/vocabolario/ricerca/rosario/>; <https://www.radiomaria.al/rruzaarja-e-zojes/>; <https://mozgones.com/19marzo-una-candela-un-drappeo-il-rosario/>).

701 **Paravarët** ishin një popull që banonin që në kohët e lashta në bregun jugor të Indisë dhe merreshin me peshkim e tregti. Për origjinën e tyre ka shumë teori. Edhe sot ata banojnë në jug të Indisë, në Gjirin e Manarit. (<https://www.sahayaselvam.org/2011/03/27/paravar-people-of-india/>).

702 *it.* **Marco Polo** (lindur rreth vitit 1254 në Venedik, Itali dhe vdekur po aty, më 8 janar 1324) ishte tregtar dhe aventurier venedikas, i cili udhëtoi nga Europa në Azi në vitet 1271-1295, duke ndenjur 17 vjet në Kinë. Shkroi një libër për udhëtimet e tij të titulluar *Il milione* (*Milioni*). (<https://www.britannica.com/biography/Marco-Polo>).

703 **Nagasaki**, që do të thotë *kepi i gjatë*, sot është qyteti më i madh i ishullit perëndimor Kjusiu në Japoni. Qyteti shtrihet në grykëderdhjen e lumit Urakami. Është porti i dytë më i vjetër i hapur për tregti me jashtë. Ishte porti i vetëm i lejuar nga qeveria ushtarake në vitet 1639-1859, kur të gjithë të tjerët ishin mbyllur. (<https://www.britannica.com/place/Nagasaki-Japan>).

704 *kin.* **Kuongceu** [*Guangzhou*] është kryeqyteti i provincës **Kuangtung** [*Guangdong*], 145 km larg nga Deti i Kinës Jugore. (<https://www.britannica.com/place/Guangzhou>).

705 *it.* **Matteo Ricci** (lindur, më 6 tetor 1552, në Macerata, Shtetet Papale, Itali, dhe vdekur, më 11 maj 1610, në Pekin, Kinë) ishte misionar jezuit italian, i cili përhapí mësimet e krishtera në Perandorinë Kineze, në shek.XVI. Ai mbërriti në Makao në gusht 1582, dhe jetoi aty për afro 30 vjet. Duke mësuar gjuhën dhe duke njohur kulturën e vendit arriti të depërtonte në brendësi të territorit, i cili kishte qenë i mbyllur për të huajt. (<https://www.britannica.com/biography/Matteo-Ricci>).

706 **Dinastia Ming** ishte një dinasti kineze që sundoi në Kinë në vitet 1368-1644, midis epokave të sundimit mongol dhe mançu. Gjatë kësaj periudhe, Kina ushtroi ndikim të madh kulturor dhe politik në Azinë Lindore, madje u shtri në perëndim deri në Turqi. (<https://www.britannica.com/topic/Ming-dynasty-Chinese-history>).

707 **Konfucianizmi** është një mënyrë jetese, e konsideruar herë si filozofi e herë si fe, e përhapur nga Konfuci, mësuesi, filozofi më i madh kinez në shek.VI-V para Krishtit, e përqaftuar nga populli kinez për më tepër se 2 mijëvjeçarë. Është burimi i vlerave dhe kodit social të kinezëve. Në thelb të saj qëndron koncepti i drejtësisë, i rregullave të mirësjelljes, besnikërisë dhe respektimi i rreptë i pozitës shoqërore. (<https://www.britannica.com/topic/Confucianism>).

708 *it.* **Alessandro Valignano** (lindur në shkurt 1539 në Kieti, Mbretëria e Napolit, dhe vdekur, më 20 janar 1606, në Makao, Kinë) ishte misionar jezuit italian që përhapí krishterimin në Lindjen e Largët, veçanërisht në Japoni. (<https://www.britannica.com/biography/Alessandro-Valignano>).

709 *kin.* **Zhaoqing**, qytet në perëndim të provincës **Kuangtung** [*Guangdong*], 80 km në perëndim të kryeqytetit të kësaj province **Kuongceu** [*Guangzhou*]. (<https://www.britannica.com/place/Zhaoqing>).

710 **Mandarinët** ishin zyrtarë që mbanin një post shtetëror në epokën e Kinës perandorake, dhe ishin të renditur në nëntë kategori, nga më e ulëta, te më e larta. Fjala ka hyrë në kinezisht nga portugalishtja *mandarin*, dhe kjo nga gjuha malajziane *mantri*, që do të thotë *këshilltar, ministër i shtetit*. Rrënja e saj është sanskrite *man-*, që do të thotë *të mendosh*. (<https://www.britannica.com/topic/mandarin>).

711 *gjermanisht.* **Adam Schall von Bell** (lindur, më 1 maj 1591, në Këln, Gjermani, dhe vdekur, më 15 gusht 1666, në Pekin, Kinë) ishte misionar jezuit gjerman dhe astronom, dhe u bë këshilltar i çmuar i perandorit të dinastisë Çing [Qing] (1644-1911/12). Shalli mbërriti në Kinë në vitin 1622, pasi ishte përgatitur në Romë për sistemin astronomik të Galileut. Superioriteti i astronomisë perëndimore u la përshtypje kinezëve, të cilët i dhanë atij një post të rëndësishëm, si përkthyes i librave të astronomisë perëndimore dhe reformues i kalendarit të vjetër kinez. Me themelimin e dinastisë Çing, ai u emërua kreu i drejtorit të Shërbimit Astronomik Perandorak. Pasi shëroi perandoreshën e moshuar nga një sëmundje e pazakontë, Shalli u bë këshilltari i besuar i perandorit të ri Shunçi [Shunzhi] (1644/1661), i cili e thërriste *mafa* (*gjysë*). Perandori e lejoi Shalin të ngrinte një kishë në Pekin dhe herë pas here e ndiqte edhe vetë shërbesën. Në vitin 1664, tre vjet pas vdekjes së perandorit, disa zyrtarë që ishin kundër të krishterëve dhe disa astronomë kinezë të pakënaqur bënë një komplot kundër Shallit dhe e burgosën, duke e fajësuar edhe se kishte shkaktuar vdekjen e parakohshme të perandorit me anë të magjisë. Ai dhe disa kolegë të

tjerë kinezë u dënuan me vdekje, me shqyerje. Në kohën që u dha dënimi, ra një tërmet, i cili u mor si shenjë e keqe dhe dënimi u ndryshua. Megjithatë, 5 nga kolegët e tij u ekzekutuan. Tre vjet pas vdekjes së tij Shalli u shfajësua nga akuzat. ([https://www.britannica.com/biography/Adam-Schall-von-](https://www.britannica.com/biography/Adam-Schall-von-Bell)

Bell). 712 *kin*. 拜祖.

713 Një traditë shumë e hershme në Kinë, e cila daton që nga epoka e neolitit. Një nderim për të vdekurit, prindërit, të afërmit. Tradita të tilla në fakt i gjejmë që nga lashtësia në të gjithë popujt e botës, mjafton të kujtojmë shumerët, egjiptasit, grekët, romakët, indianët etj. (<https://www.britannica.com/place/China/Religious-beliefs-and-social-organization#ref589738>).

714 *angl. John Cotton* (lindur, më 4 dhjetor 1585, në Derbi, Angli dhe vdekur, më 23 dhjetor 1652, në Boston, SHBA) ishte një udhëheqës puritan me ndikim në Nju-Inglënd [New England] SHBA, i cili shërbeu si mësues në kishën e parë të Bostonit (1633-1652), pasi u arratis nga Anglia për shkak të persekutimit. Kishte studiuar në Trinity Kollëxh [Trinity College] në Kembrixh dhe shërbeu si famullitar në kishën e Shën Botolfinit në Boston, Linkolnshajër, për 21 vjet. Aty, dalëngadalë, pikëpamjet e tij anuan nga puritanët, dhe i la pas dore detyrat e tij në Kishën Anglikane. Në vitin 1632, ndaj tij u morën masa ligjore, për shkak të qëndrimit të tij jokonformist (një emërtim me të cilin njiheshin puritanët në atë kohë) me Kishën e Anglisë. Në vitin 1633, ai u largua nga Anglia dhe u vendos në Masaçusets, SHBA, ku dha mësim në kishën e parë të Bostonit, derisa vdiq. Aty ai gëzonte një popullaritet shumë të madh, si për çështjet kishtarë, edhe për ato civile. (<https://www.britannica.com/biography/John-Cotton>).

715 *angl. Henry Louis Mencken* (1880-1956) gazetar, humorist, kritik letrar dhe kritik i ashpër i jetës amerikane, me një karakter kundërshtues, i cili ndikoi fuqishëm prozën amerikane në vitet 20 të shek.XX. (<https://www.britannica.com/biography/H-L-Mencken>).

716 *angl. James I* (lindur, më 19 qershor 1566, në kështjellën e Edinburgut, Skoci, dhe vdekur, më 27 mars 1625, në Thiobolds [Theobalds] Hertfordshër, Angli) ishte mbreti i Skocisë me emrin Xhejmsi VI, në vitet 1567-1625, dhe mbreti i parë Stjuart i Anglisë (Xhejmsi I) në vitet 1603-1625. E quajti veten mbret i Britanisë së Madhe. Ishte i biri i Maria Stjuartit apo Maria, Mbretëresha e Skocezëve (kjo vetë e bija e mbretit Xhejms V i Skocisë) dhe burrit të saj të dytë, kontit Henrik Stjuart të Darnlit, i cili vdiq 8 muaj pasi kishte lindur Xhejmsi. Maria u martua përsëri, por shpejt u detyrua të heqë dorë nga fronin, si pasojë e një rebelimi të lordëve skocezë. Xhejmsi 1-vjeçar u zgjodh mbret, më 24 korrik 1567. Xhejmsi u mbajt i izoluar, por mori arsimit të mirë. Studioi frëngjishten, greqishten, latinishten, si dhe letërsinë klasike e letërsinë fetare. Në vitin 1589, u martua me Anën, të bijën e Frederikut II të Danimarkës, dhe patën dy djem, Henrikun dhe Karlin, si dhe një motër, Elizabetën, e cila u martua me Frederikun V, elektorin e Palatinatit të Rinit. Ai sundoi me sukses në Skoci dhe diti ta gjejë gjuhën e përbashkët me fisnikët katolikë dhe protestantë. Vetë Xhejmsi ishte presbiterian dhe, si përkrahës i absolutizmit, u bë edhe kreu i presbiterianëve në Skoci, me të drejtën për të caktuar peshkopët. Me vdekjen e Elizabetës I, ai arriti të hipte në fronin e Anglisë “si një mbret i vjetër dhe me eksperiencë.” Shpejt arriti paqe në luftën me spanjollët. Por ai nuk i kuptonte mirë të drejtat dhe natyrën e Parlamentit anglez, dhe shpejt ra në konflikt me të. Pas vdekjes la

pas një sërë shkrimesh, si traktate politike dhe poezi, të cilësuar si pa ndonjë vlerë të veçantë. Ai njihet më së shumti për autorizimin e një përkthimi të ri të Biblës në gjuhën angleze, i njohur si *King James Version* (1611). Pas vdekjes së tij, në fron hipi i biri, Karli. (<https://www.britannica.com/biography/James-I-king-of-England-and-Scotland>).

717 *angl. Karli I* (lindur, më 19 nëntor 1600, në Pallatin Danfërmlin [Dumfermline Palace], Fajf [Fife], Skoci, dhe vdekur, më 30 janar 1649, në Londër) ishte mbreti i Britanisë së Madhe dhe Irlandës në vitet 1625-1649. Sundoi si autoritar dhe mosmarrëveshjet e tij me Parlamentin nxitën luftë civile dhe sollën ekzekutimin e tij. Vinte i shkurtër në shtat, ishte i dhënë pas arteve (solli në Angli dy piktorë të famshëm: Sir Anthony Van Dyck dhe Peter Paul Rubens) dhe, si çdo Stjuart, pas gjuetisë. Nga i ati kishte trashëguar kokëfortësinë dhe karakterin autoritar. Ai u shpall mbret në mars të vitit 1625 dhe u martua me Henrieta Marian, të bijën e mbretit të Francës, Luigji XIII. Me hipjen e tij në fron, filluan dhe përplasjet e para me Parlamentin, për shkak të luftës së rinisur me Spanjën (si pasojë e dështimit të martesës së tij me vajzën e Filipit III të Spanjës) dhe kostove të saj, si dhe të mos dhënies asnjë shpjegim nga ana e mbretit për politikën e jashtme. Gjithashtu, në aspektin fetar, puritanët që mbizotëronin në Dhomën e Përfaqësuesve, kërkonin praktikimin e lutjeve spontane dhe të predikimit, ndërsa mbreti mbronte ritualin tradicional dhe leximin e lutjeve që ishin në Librin e Lutjeve. Parlamenti refuzoi të votonte një numër ligjesh fiskale, që i jepnin të drejtë mbretit të caktonte shumat për detyrime të ndryshme. Përveç të tjerave, Anglia u përfshi në një luftë edhe me Francën. Duke parë kundërshtimet dhe pakënaqësitë e shumta, mbreti shpërndau Parlamentin dhe arrestoi më shumë se 70 kalorës dhe zotërinj. Parlamenti i ri miratoi një sërë ligjesh dhe rezolutsh që i kundërviheshin mbretit dhe i hiqnin atij mundësinë për të qeverisur si monark absolut, aq të parapëlqyer prej tij. Si pasojë e marrëdhënieve të tij të tensionuara me Parlamentin, u krijuan dy grupime: ruajalistët dhe parlamentarët, përplasia e të cilëve do të sillte shpejt atë që njihet si Lufta Civile (1642). Më 14 qershor 1645, Ushtria e Modelit të Ri, komanduar nga Sër Tomas Feirfaksi dhe Oliver Kromuelli, e mundën ushtrinë e mbretit dhe të nipit të tij, princit Rupert, në betejën e Nesbit. Kjo ishte e para nga një sërë humbesh në vazhdim. Më 20 janar 1649, mbreti u nxor në gjyq, u dënua për tradhti të lartë dhe një sërë krimesh të tjera kundër Mbretërisë së Anglisë, dhe u ekzekutua me prerje koke, më 30 janar 1649. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-I-king-of-Great-Britain-and-Ireland>).

718 *angl. Oliver Cromwell* (lindur, më 25 prill 1599, në Hantingdën [Huntingdon] Hantingdënshtë, Angli, dhe vdekur, më 3 shtator 1658, në Londër) ishte ushtarak anglez dhe burrë shteti, i cili udhëhoqi forcat paralametare gjatë Luftës Civile në Angli për rrëzimin e monarkisë së Stjuartëve, Kryetar i Këshillit të Shtetit (1649) dhe Lordi Protektor (regjent) i Anglisë, Skocisë dhe Irlandës (1654), gjatë periudhës së Komonuellthit republikan. Ai e ngriti statusin e vendit të tij në atë të një fuqie europiane, të humbur që nga koha e Elizabetës I. Një njeri me dhunti të jashtëzakonshme dhe karakter të fortë, ai njihet si një nga sundimtarët më të shquar në historinë moderne të Europës. Në bindjet fetare ishte kalvinist. Fitoret e tij brenda dhe jashtë vendit ndihmuan në zgjerimin dhe mbështetjen e mendimit puritan në Britaninë e Madhe dhe Amerikën e Veriut, gjë që vazhdoi të ndikojë jetën politike dhe shoqërore deri në ditët e sotme. (<https://www.britannica.com/biography/Oliver-Cromwell>).

719 *angl. William Haller* (1885-1974) historian amerikan që studioi kryesisht epokën e puritanizmit. Është autor i një sërë librave, nga të cilët mund të përmendim:

Lindja e puritanizmit 1570-1643 (1938); *Kufiri puritan: Mbjellja e qyteteve në koloninë në Nju-Inglënd 1630-1660* (1951); *Liria dhe reformimi në revolucionin puritan* (1955). (<https://www.cambridge.org/core/journals/journal-of-british-studies/article/william-baller-historian-of-puritanism/5609289022508E1053DE18A53C5BE5D7>).

720 angl. **Richard Greenham** ishte klerik anglez, një nga figurat më të shquara të Kishës së Anglisë së fundit të shek.XVI, i njohur veçanërisht si udhëheqës shpirtëror. Një studiues e ka quajtur si arkitektin më të shquar të zgjimit të përkushtimit protestant në Angli. Në një letër të tij drejtuar peshkopi Ili [Ely], ai e përshkruan shërbesën se tij si: “I predikoj Krishtin e kryqëzuar vetes dhe njerëzve të vendit.” Studiues të ndryshëm japin vite të ndryshme lindjeje për të, si 1531, 1535, 1540, 1542, ndërsa për vitin e vdekjes bien kryesisht dakord se ai është viti 1594. (<https://ca.thegospelcoalition.org/columns/bedes-wall/richard-greenham-architect-puritan-pastoral-piety/>).

721 angl. **Richard Rogers** (1550/51-1618) ishte klerik anglez dhe teolog puritan. I njohur për komentarin e tij mbi *Librin e Gjyqtarëve*. (<https://www.reformation21.org/blog/puritan-preachersrichard-rogers>).

722 angl. **Lawrence Chaderton** (1536-1640) ishte puritan anglez, drejtori i parë i kolegjit “Emanuel”, Kembrixh, dhe një nga personat në grupin e punës për nxjerrjen e Biblës Kings James Version. Në vitin 1562, kishte studiuar në Kolegjin e Krishtit (Christ’s College). Aty, me gjithë edukimin e fortë katolik dhe kundërshtimin e të atit, u kthye në kalvinist. U shqua në lëndët latinisht, greqisht dhe hebraisht, u bë teolog i ditur dhe predikues i shquar. (<https://www.emma.cam.ac.uk/about/history/famous/?id=2>).

723 angl. **John Dod** (1549-1645) puritan anglez me shumë ndikim gjatë periudhës së Reformacionit të parë dhe të dytë në Angli. Ishte njeri i ditur dhe ishte shkolluar në Kolegjin e Krishtit në Kembrixh. Njihet si autor i të famshmit *Predikim për birrën*, predikim i fortë kundër pijes, bërë me studentët e Kembrixhit. (<https://www.apuritansmind.com/puritan-favorites/john-dod-1549-1645/>). 724 angl. *King James Version*.

725 angl. **Scrooby** është fshat në veri të kontesë së Notingemshërit. (<http://www.nottshistory.org.uk/Brown1896/scrooby.htm>).

726 angl. **Gainsborough** është një qytet i vogël në Uest Linzi [West Lindsay] rrethi i Linkolnshërit, në Anglinë Lindore, 90 km nga Deti i Veriut. (<https://www.britannica.com/place/Gainsborough-England>).

727 **Leiden** ose Leyden është qytet në provincën South Holland, në Holandë, 40 km në veri të Amsterdamiut dhe 20 km në jug të Hagës. (<https://www.britannica.com/place/Leiden>).

728 angl. **John Robinson** (lindur rreth vitit 1575 në Stërtën-lë-Slip [Sturton-le-Sleep], Notingemshër, Angli, dhe vdekur, më 1 mars 1625, në Lejdën, Holandë) ishte pastor anglez, puritan, i quajtur *pastori i etërve pelegrinë*, për shkak se ka qenë udhëheqësi shpirtëror i tyre para se të udhëtonin për në Amerikën e Veriut me anijen *Mayflower*. E nisi punën si ndihmës klerik në kishën e Shën Andreas në Noruic, në vitin 1602. Për shkak të refuzimit që i bëri pranimit të dekretit të Kishës Anglikane kundër puritanëve, iu ndalua të predikonte në vitet 1606-1607, dhe u bashkua me grupimin që u quajt “jokonformistët” në fshatin Skrubit. Një vit më vonë, bashkë me bashkësinë e Skrubit u zhvendosën në

Amsterdam dhe, që aty, me 100 besimtarë, u vendosën përfundimisht në Lejdën (1609), për t'i shpëtuar shpërbërjes që po ndodhte me grupe të ndryshme jokonformiste. Aty bashkësia e tij u rrit në 300 anëtarë. Në vitin 1615, ai hyri në Universitetin e Lejdën për të studiuar teologji. Në vitin 1620, një pjesë e bashkësisë së tij iku në Angli. Në shtator, 35 veta nga bashkësia e tij u nisën për në Nju-Inglënd me anijen *Mejfanër*. Robinsoni vetë ndenji në Holandë, ku edhe vdiq. Pjesa e mbetur e bashkësisë së tij iu bashkua Kishës së Reformuar Holandeze në vitin 1658. La pas një numër shkrimesh, mes të cilëve: *Arsyeja e ndarjes nga Kisha e Anglisë* (1610), *Për bashkësinë fetare, private dhe publike* (1614), *Mbi ligjshmërinë e të dëgjuarit të meshtarëve në Kishën e Anglisë* (1634). (<https://www.britannica.com/biography/John-Robinson-English-minister>).

729 angl. **Plymouth** është një qytet-port në qarkun e Devonit, një jugperëndim të Anglisë. (<https://www.britannica.com/place/Plymouth-England>).

730 angl. **Mayflower** është anija që transportoi udhëtarët nga Anglia për në Plimuth, Masaçusets, SHBA, të cilët themeluan koloninë e parë në Nju-Inglënd. Megjithëse nuk ka ndonjë përshkrim të hollësishëm për vetë anijen, studiuesit kanë llogaritur se ajo peshonte 180 ton dhe ishte 27 m e gjatë. Ajo ishte ndërtuar në vitet e para të shek.XVII dhe u ble nga tregtari Krisofer Xhons. Anija u nis nga Plimuthi, më 16 shtator, pasi kishte marrë në bord edhe pelegrinët që erdhën nga Sauthemptëni me anijen *Speedwell* (emërtimi sipas një lloji luleje me lule të vogla blu ose ngjyrë trëndafili, lat. *Veronica*), e cila ishte planifikuar të bashkohej në udhëtim me anijen *Mayflower*, por që marinarët e gjykuan të pamundur kapërcimin e oqeanit me të. Anija ishte nisur për në Virxhinia, por, si pasojë e detit dhe stuhive, pas 66 ditëve, arriti më në fund të ankorohet në Kejp Kod [Cape Code], sot Provinstau [Provincetown] në Masaçusets, më 21 nëntor. Një ditë pas Krishtlindjeve, të 102 pelegrinët e anijes zbarkuan pranë Plimuthit, në Masaçusets. Përpara se të zbrisnin në breg, drejtuesit hartuan një marrëveshje, një dokument me 200 fjalë, i cili përbën kuadrin e parë ligjor të qeverisjes, të shkruar dhe miratuar në tokën e re, që më vonë do të bëhet SHBA. Anija ndenji në port deri në prill të vitit tjetër, kur u nis për në Angli. Fati i mëvonshëm i saj nuk dihet, por ka historianë që pretendojnë se ajo u shkatërrua dhe me dërrasat e saj u ndërtuan hambarë. (<https://www.britannica.com/topic/Mayflower-ship>).

731 Një qytet i vogël në qarkun e Plimuthit, në Masaçusets, 60 km në juglindje të Bostonit. Është vendbanimi i parë i themeluar nga europianët në Nju-Inglënd, SHBA. (<https://www.britannica.com/place/Plymouth-Massachusetts>).

732 angl. **John Smyth** (vdekur, më gusht 1612, në Amsterdam) ishte një meshtar jokonformist, i cili konsiderohet si themeluesi i baptistëve të Anglisë. Ai pati shumë ndikim edhe në etërit pelegrinë që udhëtuan për në SHBA në vitin 1620. Për të nuk dihet shumë. Kishte studiuar në Kolegjin e Krishtit, në Kembrixh. Në vitet 1600-1602, kishte qenë predikues në Linkoln, por, në vitin 1606, e braktisi anglikanizmin dhe u bë pastor në Gejnsbërë, Linkolnshër, te një grup separatistësh, që ishin shkëputur nga Kisha e Anglisë. Në vitin 1608, ai bashkë me ndjekësit e tij dhe pastorin tjetër Xhon Robinson, u vendosën në Amsterdam. Aty përqafoi parimet baptiste, u pagëzua vetë dhe pagëzoi dhe pjesëtarët e bashkësisë. Më vonë, u përjashtua nga bashkësia e tij për disa pikëpamje. Ai hodhi poshtë doktrinën e mëkatit fillestar dhe pohoi të drejtën e çdo të krishterit për të mbajtur pikëpamjet e veta fetare. (<https://www.britannica.com/biography/John-Smyth>).

733 Bëhet fjalë për atë që njihet si pagëzimi me lagje apo me spërkatje, jo me zhytje në ujë.

734 angl. **William Laud** (lindur, më 7 tetor 1573, në Riding [Reading], Berkshër [Berkshire], Angli, dhe vdekur, më 10 janar 1645, në Londër) ishte kryepeshkop i Kentërbërit në vitet 1633-1645, dhe këshilltari për fenë i Karlit I, mbretit të Britanisë së Madhe dhe kundërshtar i puritanizmit. Kishte studiuar në Kolegjin e Shën Gjonit, në Oksford. Kishte qenë kapelan i mbretit Xhejms I. U gjykua dhe u dënua me vdekje nga Dhoma e Përfaqësuesve, për persekutimin e puritanëve dhe të disidentëve të tjerë. (<https://www.britannica.com/biography/William-Laud>).

735 angl. **John Milton** (lindur, më 9 dhjetor 1608, në Londër, Angli, dhe vdekur në nëntor 1674) është një nga poetët më të mëdhenj anglezë, pamfletist dhe historian, i konsideruar si autori anglez më i rëndësishëm pas Shekspir. Ai njihet së tepërmi për poemën *Parasja e humbur* (1667), e konsideruar si poema më e madhe epike në gjuhën angleze (*përkthyer edhe në shqip nga Alqi Kristo, Tiranë, 1960*). Ai mbështeti largimin nga Kisha e Anglisë dhe ekzekutimin e Karlit I. Që nga fillimi i Luftës Civile në Angli (1642) e deri pas hipjes në fron të Karlit II (1660), ai mbështeti në të gjitha veprat e tij një filozofi politike që kundërshtonte tiraninë dhe miratimin nga shteti të fesë. Vepra e tij pati ndikim të madh edhe në Revolucionin Amerikan dhe atë Francez. Në veprat e tij për teologjinë, ai vlerësoi lirinë e ndërgjegjes dhe rëndësinë parësore të Shkrimit, si një udhëzues në çështjet e besimit dhe tolerancën fetare ndaj atyre që kanë pikëpamje të ndryshme. (<https://www.britannica.com/biography/John-Milton>).

736 Ishte një marrëveshje solemne mes klerikëve skocezë, hartuar nga skocezi Aleksandër Hendersoni, një klerik i lartë skocez, realizuar më 28 shkurt 1638, në oborrin e kishës së fretërve gri apo të françeskanëve, në Edinburg, e cila hidhte poshtë përpjekjet e mbretit dhe kryepeshkopit Lod të Kentërbërit, për të detyruar Kishën Skoceze të zbatonte praktikën liturgjike angleze dhe sistemin e saj. Kjo marrëveshje pohoi edhe njëherë besimin e reformuar dhe praktikën presbiteriane të kishës, si dhe denoncoi ndryshimet që kërkoheshin t'i imponoheshin Kishës Skoceze. Por ajo kërkoi gjithashtu edhe besnikëri ndaj mbretit. Marrëveshja u firmos nga shumë skocezë. Më vonë, në vitin 1643, mes anglezëve dhe skocezëve, u bë një marrëveshje për të mbështetur parlamentarizmin anglez në mosmarrëveshjet me ruajalistët në të dy vendet dhe për të punuar së bashku për një bashkim civil dhe fetar të Anglisë, Skocisë dhe Irlandës nën një sistem presbiterian-parlamentar. Kjo marrëveshje që u quajt *Lidhja Soleme dhe Besëlidhja*, u miratua nga Kisha e Skocisë dhe nga Parlamenti i Anglisë e Asambleja e Uestminsterit. Marrëveshja u firmos anëmbanë Anglisë dhe Skocisë. Në janar 1644, skocezët dërguan ushtri në ndihmë të parlamentarëve anglezë. Në vitin 1646, mbreti Karli I iu dorëzua atyre. Kur Oliver Kromuelli dhe independentët (një grupim në Kishën Angleze që mbështesnin një pavarësi të kishave lokale, pa hierarki mbi krye, dhe që në vitet e Luftës Civile përkrahën dhe morën pjesë në ushtrinë e parlamentarëve) morën kontrollin e Anglisë, ata nuk i pëlqenin presbiterianët dhe nuk e pranuan marrëveshjen. Në vitin 1647, Karli e pranoi marrëveshjen dhe u përpoq t'i ndihmonte skocezët ushtarakisht, por ai u mund, u kap nga independentistët dhe u ekzekutua. Kur hipi në fron Karli II, ai e firmosi marrëveshjen (1650-51), bashkë me marrëveshjen e vitin 1638, por as ai, dhe as Komonuellthi i Kromuellit, pas vendosjes së paqes, nuk e respektuan kurrë këtë marrëveshje. (<https://www.britannica.com/event/National-Covenant>; <https://www.britannica.com/event/Solemn-League-and-Covenant-England-Scotland-1643>).

737 **Independentët** ose kongregacionalistët ishin një grupim në Kishën Angleze në shek.XVIXVII, që mbështesnin një pavarësi të kishave lokale, pa hierarki mbi krye, dhe

që në vitet e Luftës Civile përkrahën dhe morën pjesë në ushtrinë e parlamentarëve. Teologjikisht qëndronin diku mes presbiterianëve dhe baptistëve e kuejkësave. (<https://www.britannica.com/topic/Separatists>; <https://www.britannica.com/topic/Congregationalism>).

738 *angl. Ironsides*, trupa të zgjedhura kalorësie në kavalerinë e parlamentarëve të komanduara nga Oliver Kromuelli gjatë Luftës Civile në Angli. Emrin e morën nga një prej nofka me të cilën u thirr Kromuelli nga princi Rupert, kryekomandanti i ushtrisë së Karlit I. Kishin trajtim të mirë dhe pagesë të rregullt, por edhe një disiplinë të fortë. (http://www.historyofwar.org/articles/weapons_iron_sides.html. Shih edhe: <https://www.britannica.com/event/Battle-of-Marston-Moor>).

739 Ushtri e formuar në shkurt të vitit 1645 nga krahu i parlamentarëve, me autorizim të Parlamentit, që fitoi Luftën Civile në Angli. Shpenzimet e saj i mori përsipër Parlamenti. U ngrit me këmbënguljen e Kromuellit, me gradën Gjeneral-kolonel, i cili kërkoi përmirësim të burimeve ushtarake, pasi në të kundërt lufta do të zgjatej. Ajo kishte 11 regjimente kalorësie, me nga 600 burra, 12 regjimente këmbësorie, me nga 1200 burra, dhe 1000 këmbësorë alpinë, të quajtur “Dragonj”. (<https://www.britannica.com/topic/New-Model-Army>).

740 *angl. House of Commons* është organ legjislativ i zgjedhur nga populli në Parlamentin britanik, i cili përbëhet nga dy Dhoma. Megjithatë teknikisht quhet Dhoma e Ulët, ajo është mbi Dhomën e Lordëve dhe shpesh termi parlament përdoret për t’u referuar vetëm asaj. Krijimi i saj daton nga gjysma e dytë e shek.XIII, kur pronarët e tokave dhe pronarët e tjerë në fshatra dhe qytete filluan të dërgonin përfaqësues në Parlament, për të paraqitur ankesa dhe peticione te mbreti, dhe për t’u zotuar për pagim taksash. Në shek.XIV, kalorësit dhe përfaqësuesit e borgjezisë të zgjedhur si përfaqësues filluan të uleshin në një dhomë të veçantë nga ajo e fisnikëve dhe klerikëve (lordëve). Fillimisht Dhoma e Lordëve ishte më e fuqishme, por dalëngadalë ajo e humbi fuqinë. Nga fundi i shek.XVII, Dhoma e Përfaqësuesve fitoi të drejtën e veçantë të vendosë për taksat. (<https://www.britannica.com/topic/House-of-Commons-British-government>).

741 *angl. Whitehall Palace* ka qenë rezidenca e mbretërve anglezë në Uestminster, Londër, midis lumit Tamiz dhe Sent-Xhejms Parkut të sotëm. (<https://www.britannica.com/topic/Whitehall-Palace>).

742 *angl. House of Lords* është Dhoma e Lartë e Parlamentit britanik të përbërë nga dy Dhoma. Origjina e saj vjen nga shek.XI, nga këshillat që kishin krijuar mbretërit anglo-saksonë me udhëheqës fetarë dhe pjesëtarë të oborrit mbretëror, pra, klerikë dhe fisnikë. Kjo Dhomë u shfaq si një element i veçantë i Parlamentit në shek.XIII-XIV. Sot fuqia e Dhomës së Lordëve në Parlamentin britanik është jashtëzakonisht e kufizuar. (<https://www.britannica.com/topic/House-of-Lords>).

743 Një bashkim i lirë shtetesh sovranë që përbëjnë Mbretërinë e Bashkuar, dhe më vonë territoret që kanë qenë apo janë nën Mbretërinë e Bashkuar, të cilët kanë zgjedhur të mbajnë lidhje bashkëpunimi praktik dhe të njohin monarkun britanik si kreun simbolik të shtetit të tyre. (<https://www.britannica.com/topic/Commonwealth-association-of-states>).

744 Titull i kreut të qeverisë, i mbajtur gjatë periudhës së Protektoratit britanik (1653-1659) nga Oliver Kromuelli (1653-1658) dhe i biri i tij, Rikard Kromuelli (1658-59). (<https://www.thefreedictionary.com/Lord+Protector>).

745 **Presbiterianët** janë të krishterë, anëtarë të kishave të reformuara që lindën si rrjedhojë e Reformacionit zviceran në shek.XVI. Këto kisha kanë në thelb një doktrinë kalviniste, ndërsa formën e qeverisjes së kishës e kanë me anë të një grupi njerëzish që quhen pleq, *presbiter*, emër me të cilën quheshin pleqtë në kishën e hershme. Forma dhe doktrina presbiteriane kishin zënë vend kryesisht në Kishën Skoceze, e cila ishte kishë presbiteriane. (<https://www.britannica.com/topic/Presbyterianchurches>).

746 Ishin anëtarë të një grupimi republikan demokratik radikal, përkrahës të Parlamentit, në rrethinat e Londrës, gjatë periudhës së Luftës Civile dhe Komonuellthit. U quajtën të tillë nga kundërshtarët e tyre, që thoshin se përkrahësit e tyre donin të “barazonin pronën e njerëzve”. Ata i kërkuan Parlamentit që pushteti të kalonte në Dhomën e Përfaqësuesve, si dhe i paraqitën atij një program reformash ekonomike në interes të pronarëve të vegjël, si barazinë e plotë përpara ligjit, heqjen e monopoleve tregtare, reformë të tokës, heqjen e të dhjetave (dhe kështu kisha të varej nga shteti) dhe liri të plotë adhurimi e organizimi. Të zhgënjyer nga Parlamenti, levelerët hynë në Ushtrinë e Modelit të Ri, në të cilën patën fillimisht ndikim të madh, por më vonë udhëheqësit e këtij grupimi u arrestuan dhe u burgosën, gjë që shënoi dhe fundin e tyre. (<https://www.britannica.com/event/Leveler-English-history>).

747 Ky është citimi i fjalëve të Gjon Pagëzorit të **Ungjilli sipas Mateut 3:10**, kur iu drejtohet farisenjve dhe saducenjve që kishin ardhur të pagëzoheshin tek ai në lumin Jordan, duke përdorur fjalët e profetëve Isaia dhe Jeremia. (Shih: **Isaia 10:33-34** dhe **Jeremia 46:22**).

748 *frë. Voltaire* është pseudonimi i Fransua-Mari Arné (*François-Marie Arouet*) (lindur, më 21 nëntor 1694, në Paris, Francë, dhe vdekur po aty, më 30 maj 1778). Është cilësuar si një nga shkrimtarët më të mëdhenj francezë. Ai ishte shkrimtar, poet, dramaturg, filozof, historian dhe kritik francez i epokës së iluminizmit. Veprat e tij patën mjaft ndikim në qytetërimin europian. (<https://www.britannica.com/biography/Voltaire>).

749 **Edikti i Nantës** apo *Dekreti i Nantës* (*frë. Édit de Nantes*) është ligji që shpalli mbreti i Francës Henriku IV, më 3 prill 1598, në qytetin e Nantës në Bretanjë, Francë, i cili u dha protestantëve hygjëno një liri më të madhe. Vetë mbreti u kthye nga hygjëno në katolik, duke u dhënë fund luftërave fetare mes palëve, që kishin nisur në vitin 1562. Është një nga dekretet e para të tolerancës fetare në Europë. Ky dekret përkrahte lirinë e ndërgjegjes dhe i lejoi protestantët të bënin ceremoni publike në shumë pjesë të mbretërisë, madje edhe në Paris. Ai u jepte atyre të drejta të plota qytetare, duke përfshirë edhe të drejtën për arsim. Gjithashtu, u ngrit një gjykatë e veçantë e përbërë nga protestantë dhe katolikë, e cila do të merrej me mosmarrëveshjet që lindnin nga dekreti. Pastorët protestantë paguheshin nga shteti dhe liroheshin nga një sërë detyrimesh. Në fushën ushtarake, protestantëve u lejohej të mbanin për tetë vjet kështjellat që i kishin në zotërim, si dhe vende të tjera që u shërbenin për sigurinë e tyre. Shpenzimet për garnizonet ushtarake i mernte përsipër mbreti. Dekreti riktheu edhe praktikën katolike në të gjitha vendet ku ishte ndërprerë dhe e bëri të pamundur ligjën e shtrirjes së protestantëve në territore të tjera. Por ky dekret nuk u prit mirë nga papa Klementi VIII, nga kleri katolik në Francë dhe nga Parlamenti. Më 18 tetor 1685, Luigji XIV e hoqi zyrtarisht Ediktin e Nantës dhe bashkë me të edhe të gjitha të drejtat fetare dhe civile për protestantët francezë. Brenda pak vitesh emigruan për në Angli, Prusi, Holandë dhe Amerikë, më tepër se 400.000 hygjëno. (<https://www.britannica.com/event/Edict-of-Nantes>).

750 **Lufta Tridhjetëvjeçare (1618-1648)** njihet në historinë Europiane si një seri luftërash, ku u përfshinë kombe të ndryshme për arsye të ndryshme, fetare, politike, territoriale dhe tregtare. Kjo luftë që e shkatërroi Gjermaninë e shek.XVII, nisi në vitin 1618, si një konflikt fetar, kur Ferdinandi II, mbreti i Bohemisë dhe Perandori i Shenjtë Romak i ardhshëm, u përpoq të impononte katolicizmin roman në territoret e tij. Kjo gjë shkaktoi rebelimin e fisnikëve në Bohemi dhe Austri, për t'u kthyer në një luftë Europiane, ku u përfshinë Suedia, Franca, Spanja, Danimarka, Prusia, Anglia, Polonia, Hungaria, e cila mori fund pas 30 vjetësh me Paqen e Vestfalisë, në vitin 1648. (<https://www.britannica.com/event/Thirty-Years-War>).

751 *gjer.* **Ferdinand II** (lindur, më 9 korrik 1578, në Grac të Austrisë, dhe vdekur, më 15 shkurt 1637, në Vjenë) ishte Perandori i Shenjtë Romak në vitet 1619-1637. Në vitet 1617-1619 ishte arkiduka i Austrisë dhe mbret i Bohemisë. Ishte edhe mbret i Hungarisë në vitet 1618-1625. Ai ishte përfaqësues i dinastisë së Habsburgëve, një nga mbështetësit e zjarrtë të Kundërreformacionit katolik dhe një monark absolut gjatë Luftës Tridhjetëvjeçare. (<https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-II-Holy-Roman-emperor>).

752 *gjer.* **Friedrich V** (lindur, më 26 gusht 1596, në Amberg, Palatinati i Sipërm, dhe vdekur, më 29 nëntor 1632, në Majnc, Palatinati i Rinit, Gjermani) ishte elektori i Palatinatit të Rinit, mbreti i Bohemisë me emrin Frederiku I, në vitet 1619-1620, dhe kryetar i "Bashkimit protestant" (i njohur ndryshe edhe si "Bashkimi ungjillor" apo "Bashkimi i Auhauzenit", *gjer.* **Protestantische Union, Evangelische Union, Union von Auhausen**), një aleancë ushtarake (1608-1621) mes shteteve protestante në Gjermani, për një mbrojtje të përbashkët ndaj fuqisë në rritje të shteteve katolike, gjatë epokës së Kundërreformacionit. Frederiku e kaloi në Francë një pjesë të fëmijërisë së tij, ku u rrit si kalvinist. Në vitin 1610, pasoi të atin, Frederikun IV, si elektor dhe si kryetar i aleancës. Në vitin 1613, u martua me Elizabeta Stjuartin, të bijën e mbretit Xhejms I të Anglisë. Në vitin 1618, popullsia protestante e Bohemisë u ngrit në revoltë ndaj masave që mori mbreti Ferdinand i Bohemisë dhe Perandori i Shenjtë Romak Matias për imponimin e katolicizmit. Një vit pas vdekjes së këtij të fundit, bohemianët i ofruan Frederikut kurorën e Bohemisë. I sigurt për mbështetjen që i vinte nga protestantët gjermanë, nga Anglia dhe Republika Holandeze, ai e pranoi kurorën dhe u kurorëzua në Pragë, më 4 nëntor 1619. Megjithatë, ai mori pak ndihmë nga jashtë. Më 8 nëntor 1620, forcat bohemiane që drejtoheshin nga Kristiani i Anhaltit, u mundën nga forcat e Lidhjes Katolike të drejtuara nga Johanes Carklaes, konti i Tilit, në Betejën e Malit të Bardhë (çek. Bílá hora). Frederiku iku dhe, për shkak të mbretërimit të tij të shkurtër, u quajt "Mbreti i dimrit". Ai gjeti strehim në Hagë, kurse territoret e tij në Gjermani i morën trupat spanjolle dhe bavareze. Perandori i Shenjtë Romak, Ferdinandi II, e shpalli Frederikun të jashtëligjshëm dhe, në vitin 1623, ia kaloi titullin Maksimilianit I, dukës së Bavarisë. Pesë vjet më vonë, Bavaria e aneksoi Palatinatin e Sipërm. Ai u rikthye në vitin 1631, kur trupat suedeze të Gustav Adolfit II e mundën kontin e Tilit në Betejën e Breitenfeldit. Vdiq disa muaj më vonë. (<https://www.britannica.com/biography/Frederick-V-electoral-Palatine-of-the-Rhine>).

753 *dan.* **Christiern IV** (lindur, më 12 prill 1577, në Kështjellën e Frederiksborgut, në Hiltrëd, Danimarkë, dhe vdekur, më 28 shkurt 1648, në Kopenhagë) ishte mbret i Danimarkës dhe i Norvegjisë në vitet 1588-1648. Gjatë mbretërimit të tij, ai humbi dy luftëra me Suedinë dhe e shkatërroi vendin e tij me përfshirjen në Luftën Tridhjetëvjeçare. (<https://www.britannica.com/biography/Christian-IV>).

754 *ger.* **Harz** një vargmal në Gjermani, i cili shtrihet në pjesën qendrore-veriore të saj, midis Saksonisë së Poshtme, Saksonisë Anhalt dhe Tyringentit. Maja më e lartë është 1141m nga niveli i detit. (<https://www.britannica.com/place/Harz>).

755 *swe.* Gustav Adolf, i njohur edhe si Gustavi II (lindur, më 9 dhjetor 1594, në Stokholm, Suedi, dhe vdekur, më 16 nëntor 1632 (6 nëntor me kalendarin e vjetër), në Lycën [sot në Gjermani]) ishte mbreti i Suedisë në vitet 1611-1632. Ai hodhi themelet e shtetit modern suedez dhe e bëri Suedinë një fuqi Europiane. (<https://www.britannica.com/biography/Gustav-II-Adolf>).

756 **Beteja e Lycënit** (*ger. Lützen*) ishte një nga betejat e Luftës Tridhjetvjeçare, e cila u zhvillua pranë qytetit të vogël Lycën në Saksoninë Anhalt, ku ushtria suedeze, e udhëhequr nga mbreti Gustav II Adolf, bashkë me aleatët e saj gjermanë, luftuan kundër forcave të Perandorit të Shenjtë Romak, Ferdinandi II, dhe Lidhjes Katolike. Sudezët dhe aleatët e tyre e fituan betejën, por vetë mbreti Gustav Adolf u vra. (<https://www.britannica.com/event/Battle-of-Lutzen>).

757 Një zonë në Gjermaninë Perëndimore përgjatë rrjedhës së mesme të lumit Rin, në kufirin me Francën, Luksemburgun, Belgjikën dhe Holandën.

758 **Paqja e Vestfalisë** ishte një seri traktatesh paqeje, të cilat u nënshkruan mes shteteve të ndryshme në qytetet e Vestfalisë, Mynster dhe Osnabryk. Negociatat kishin filluar që në vitin 1644. Më 30 janar 1648, u nënshkrua traktati i paqes mes spanjollëve dhe holandezëve, i cili i dha fund luftës së tyre tetëdhjetvjeçare, dhe pjesëmarrjes në luftën gjermane, kurse, më 24 tetor 1648, u nënshkrua paqja mes Perandorit të Shenjtë Romak, princave gjermanë dhe Francës e Suedisë. Anglia, Polonia, Rusia dhe Perandoria Osmane nuk kishin përfaqësues. Si rezultat i traktatit të paqes, Suedia mbajti Pomeraninë Perëndimore, portin e Vismarit, kryepeshkopatën e Bremenit dhe peshkopatën e Verdenit. Këto përfitime i dhanë Suedisë kontroll në detin Baltik dhe në grykëderdhjet e lumenjve Odër, Elbë dhe Vesper. Franca fitoi sovranitetin mbi Alsasën dhe mbajti në zotërim Mecin, Tulin dhe Verdunin. Prusia mori Pomeraninë Lindore dhe pak territore të tjera. Bavaria ruajti Palatinatin e Sipërm, kurse Palatinati i Rinit iu kthye Karl-Luigjit, të birit të Frederikut V. Provincat e Pavarura të Holandës dhe Konfederata Zvicerane u njohën si republika të pavarura. Nga ana kishtare, Paqja e Vestfalisë konfirmoi Paqen e Augsburgut (1555), e cila u kishte garantuar luteranëve tolerancë fetare, madje e zgjeroi atë, duke iu njohur të njëjtën gjë edhe kalvinistëve. Shtetet ishin të detyruar të paktën të lejonin adhurimin privat, lirinë e ndërgjegjes, emigrimin e të gjitha pakicave fetare, si dhe zërat ndryshe brenda komuniteteve të tyre. Megjithatë, këto masa të tolerancës nuk shtriheshin ndaj jokatolikëve në tokat që trashëgonte dinastia e Habsburgëve. U vendos gjithashtu që territoret do të konsideroheshin si katolike apo protestante në bazë të gjendjes së tyre në vitin 1624. Nëse princi ndryshonte fenë, humbte edhe territoret e tija. (<https://www.britannica.com/event/Peace-of-Westphalia>).

759 *lat.* **Innocentius X**, me emrin e vërtetë *ita. Giambattista Pamfili* (lindur, më 7 maj 1574, në Romë, dhe vdekur, më 7 janar 1655, po aty), ishte papë në vitet 1644-1655. Ai kishte qenë gjykatës i kishës, gjatë periudhës së papa Klementit VIII, dhe përfaqësues i papa Gregorit XV në Napoli. Në vitin 1626, papa Urbani VIII e bëri kardinal dhe e dërgoi ambasador në Spanjë. Më 15 shtator 1644, u zgjodh papë. Ai e dënoi Paqen e Vestfalisë, por në atë periudhë popujt nuk e pyesnin më Papën nëse do të bënin luftë apo

paqe, prandaj nuk ia vuri njeri veshin. (<https://www.britannica.com/biography/Innocent-X>).

760 *angl. London Company*, e njohur edhe me emrin e plotë *Virginia Company of London*, ishte një shoqëri tregtare me aksionerë londinezë, e licensuar nga mbreti Xhejms I i Anglisë në vitin 1606, e cila kishte si qëllim kolonizimin e bregut lindor të Amerikës së Veriut, midis gjerësisë gjeografike 34 gradë dhe 41gradë. Në dhjetor 1606, ajo nisi tri anije me 105 kolonë, të udhëhequr nga Kristofer Njuporti. Në maj 1607, kolonët arritën në Virxhinia dhe themeluan koloninë e Xhejmstaunit në grykëderdhjen e lumit Xhejms. Në vitin 1619, shoqëria krijoi legjislaturën e parë në Amerikën kontinentale, Asamblenë e Përgjithshme të përbërë nga dy dhoma. Dhoma e parë përbëhej nga guvernatori dhe këshilli i tij, dhe dhoma e dytë, Dhoma e borgjezëve, përbëhej nga dy përfaqësues të borgjezisë nga katër qytetet dhe shtatë plantacionet. Në vitin 1624, shoqëria u shpërbë si pasojë e mosmarrëveshjeve të brendshme dhe mospajtimeve me mbretin. (<https://www.britannica.com/topic/Virginia-Company>).

761 *angl. Massachusetts Bay Company* ishte një shoqëri angleze, e licensuar në vitin 1628, e cila themeloi koloninë e Gjirit të Masaçusetsit në Anglinë e Re. Pasi blenë Shoqërinë Dorçester, e cila kishte themeluar një koloni peshkimi jetëshkurtër në Kepin e Anës në vitin 1623, shoqëria mori tokë nga Këshilli i Anglisë së Re, në vitin 1628, midis lumenjve Çarls dhe Merrimak. Në vitin 1629, shoqëria mori një karakter mbretëror dhe u quajt "Guvernatori dhe Shoqëria e Gjirit të Masaçusetsit në Anglinë e Re." Një grup puritanësh anglezë me në krye Xhon Uinthropin, i blenë aksionet e kësaj shoqërie dhe theksi kaloi nga tregtia te feja. Ata e panë koloninë si një strehë fetare dhe politike për grupimin e tyre. Në vitin 1630, themeluan Bostonin. Këshilli i Anglisë së Re u përpoq ta anulonte vendimin për dhënien e tokës, por pa sukses. Në vitin 1691, Masaçusetsi u bë koloni mbretërore dhe e zgjeroi juridiksionin deri në Plimuth dhe Mejn. (<https://www.britannica.com/place/MassachusettsBay-Colony>).

762 *angl. John Winthrop* (lindur, më 22 janar [12 janar me kalendarin e vjetër] 1588, në Eduardston, Safolk [Suffolk] Angli, dhe vdekur, më 5 prill [26 mars] 1649, në Boston, Kolonia e Gjirit të Masaçusetsit, Amerikë) ishte guvernatori i parë i Kolonisë së Gjirit të Masaçusetsit dhe figura kryesore e puritanëve që themeluan Anglinë e Re [New England]. (<https://www.britannica.com/biography/John-Winthrop-American-colonial-governor>).

763 *Etërit pelegrinë*, kështu u quajtën të vendosurit e parë në koloninë amerikane të Plimuthit në Masaçusets, në vitin 1620, kolonia e parë në Anglinë e Re. (<https://www.britannica.com/topic/Pilgrim-Fathers>).

764 *angl. Roger Williams* (lindur rreth vitit 1603, në Londër, dhe vdekur midis 27 janarit dhe 15 marsit në Providencë, Rod Ajlënd [Rode Island], Amerikë) kolon anglez i Anglisë së Re, themelues i kolonisë së Rod Ajlëndit dhe nismëtar i lirisë fetare. Ishte i biri i një tregtari pëlhurash dhe kishte studiuar në Kembrixh. Në vitin 1630, e la punën si kapelan për të çuar në Anglinë e Re idealet jokonformiste fetare. Arriti në Boston në vitin 1631. Në vitin 1634, autoritetet civile të Gjirit të Masaçusetsit e dëbuan për pikëpamjet e tij të rrezikshme, pasi ishte bërë pastor i kishës në Salem, i ftuar prej saj. Në vitin 1636, u shpërngul në Gjirin Narraganset, ku themeloi qytetin e Providencës dhe koloninë e Rod Ajlëndit në tokën e blerë nga indianët. Qyteti u bë strehë e anabaptistëve, kuejkërsave dhe të gjithë atyre që u ndalohej shprehja e lirë e besimit. Uilliamsi ishte mik i poetit Xhon

Milton. Gjatë gjithë jetës së tij në koloni u mor me bujqësi dhe tregti. (<https://www.britannica.com/biography/Roger-Williams-American-religious-leader>).

765 *angl. Anne Hutchinson*, me emrin e vajzërisë *Anne Marbury* (u pagëzua, më 20 korrik 1591, në Alford, Linkolnshër, Angli, dhe vdiq në gusht ose shtator 1643 në Gjirin Pelham [Pelham Bay] në Nju-Jork, Amerikë), ishte një grua me pikëpamje fetare liberale dhe një nga themelueset e kolonisë së Rod Ajlëndit, pas dëbimit nga Kolonia e Gjirit të Masaçusetsit. Ajo ishte vajza e një kleriku fjalëpakë dhe u rrit mes librave. Në vitin 1612, u martua me William Hutchinson dhe, në vitin 1634, të dy emigruan në Koloninë e Gjirit të Masaçusetsit. Ajo organizonte në Boston takime të ndryshme me gratë dhe u shprehte atyre pikëpamjet e veta teologjike. Ajo theksonte intuitën e individit si mjet për të arritur Perëndinë dhe shpëtimin. I kritikonte puritanët e Masaçusetsit për një koncept të ngushtë moral dhe legalist. Në vitin 1637, ajo u dënua nga Gjykata e Përgjithshme për shpifje ndaj pastorëve dhe u dëbua. Deri në vitin 1638, u mbajt në paraburgim, pastaj u gjykua përpara kishës në Boston dhe u përjashtua zyrtarisht. Atë vit, ajo dhe ndjekësit e saj themeluan Portsmouthin pranë Rod Ajlëndit. Në vitin 1643, pas vdekjes së të shoqit, ajo bashkë me shërbëtorët dhe fëmijët, përveç njërit, u vranë nga indianët. (<https://www.britannica.com/biography/Anne-Hutchinson>).

766 *angl. The Old South Meeting House* (Salla e takimit “Jugu i Vjetër”) gjendet në qytetin e Bostonit. Ka qenë një vend i rëndësishëm mbledhjeje për tre shekuj. Njihet si një vend ku mbanin shërbesat kongregacionalistët, të cilët kishin themeluar aty një komunitet në vitin 1669, një nga më të vjetrit në SHBA. Sot njihet edhe si *Old South Church*. Ndërtesa në formën që ka sot u ndërtua në vitin 1729, në vendin ku më parë ishte ndërtuar një tjetër në vitin 1669. Beniamin Franklini është pagëzuar aty. (<https://www.bostonteapartyship.com/old-south-meeting-house-history>; <https://www.nps.gov/bost/learn/historyculture/osmh.htm>).

767 *angl. John Wesley* (lindur, më 17 qershor 1703, në Epuërth [Epworth] Linkolnshër, Angli, dhe vdekur, më 2 mars 1791, në Londër) ishte klerik anglikan, ungjillor, dhe themelues i *Lëvizjes Metodiste*, bashkë me të vëllanë, Çarlsin, brenda Kishës së Anglisë. I ati kishte qenë jokonformist dhe kundërshtar i Kishës së Anglisë. Studioi në Oksford. Në vitin 1724, vendosi të bëhej prift. Një vit më vonë, peshkopi i Oksfordit e emëroi dhjak. Në vitin 1728, dorëzohet prift. Një vit më vonë, ai i bashkohet të vëllait në grupin e studimit të Biblës të quajtur “Metodistët” (i cili njihej edhe si “Klubi i Shenjtë”), për shkak të theksit mbi studimin metodik që bënin. Ata merrnin shpesh Darkën e Zotit dhe agjëronin dy herë në javë. Në vitin 1730, pasi kishte marrë drejtimin e grupit nga i vëllai, grupi shtoi shërbimet sociale me të burgosurit: i ndihmonin ata të lexonin, u paguanin borxhet dhe i ndihmonin të gjenin punë. Pastaj e zgjeruan shërbesën e tyre në shtëpitë e punëtorëve dhe të varfërve, duke u çuar ushqime, rroba, ilaçe dhe libra, madje hapën edhe një shkollë. Në vitin 1735, u ftua bashkë me të vëllanë nga guvernatori i Xhorxhias, për të mbikëqyrur jetën shpirtërore të kolonistëve dhe të shpallte ungjillin mes indianëve. Puna nuk i vajti mbarë dhe, në vitin 1637, kthehet në Angli. Në Londër, ai zbuloi komentarin e Luterit për *Letrën e Palit drejtuar Galatasve*, ku theksohej drejtësimi (shfajësimi) me anë të hirit vetëm nëpërmjet besimit. Që nga ky çast e tutje, Uesli pa si mision në jetë shpalljen e lajmit të mirë të shpëtimit me anë të besimit. Por Kisha e Anglisë ia mbylli shpejt dyert. Në vitin 1739, Xhorxh Uitfilldi e bindi Ueslin të punonte me njerëzit që nuk shkonin në kishë. Për të shmangur skandalin e anëtarëve “të padenjë”, ai botoi në vitin 1743, “Rregullat për shoqëritë metodiste”. Uesli udhëtonte shumë për të predikuar

dhe ngritur shoqëri të tjera. Meqë klerikët nuk e pëlqenin shumë, u detyrua të merrte laikë të përkushtuar, për të predikuar dhe për të administruar shoqëritë. Shumë nga këta predikues shkuan për të punuar me njerëzit në kolonitë amerikane. (<https://www.britannica.com/biography/John-Wesley>).

768 *angl. George Whitefield* (lindur, më 27 dhjetor 1714, në Gloster, Glostershër, Angli, dhe vdekur, më 30 shtator 1770, në Njubëriport [Newburyport], Masaçusets, Amerikë) ishte ungjilltar në Kishën e Anglisë, i cili me predikimet e tij nxiti rizgjim protestant në shek.XVIII në të gjithë Britaninë dhe në kolonitë amerikane. Kur ishte në shkollë, përjetoi një rizgjim të fortë fetar, të cilin e quajti “rilindje”. Në Oksford u bë mik i ngushtë i metodistëve Xhon dhe Çarls Uesli dhe iu bashkua atyre në mision në Xhorxhia. Ishte i njohur si ungjilltar orator. Ai predikoi në kolonitë amerikane nga Xhorxhia në Masaçusets, si dhe në Angli, Skoci, Uells dhe Irlandë. Besonte se çdo besimtar i vërtetë duhet të rilindë në Jezu Krishtin. Uitfilldi luajti një rol udhëheqës në Rizgjimin e Madh të jetës besimtare në kolonitë amerikane dhe në fillimet e lëvizjes metodiste. (<https://www.britannica.com/biography/George-Whitefield>).

769 Kuvendi i thirrur nga Parlamenti anglez, gjatë Luftës Civile Angleze, për të reformuar Kishën e Anglisë. Ai hartoi Katekizmin e Gjatë dhe Katekizmin e Shkurtër, Rrëfimin e Besimit dhe një Udhëzues për Adhurimin Publik. Kuvendi përbëhej nga 30 laikë (20 nga Dhoma e Përfaqësuesve dhe 10 nga Dhoma e Lordëve) dhe 121 klerikë anglezë, si dhe një delegacion i presbiterianëve skocezë. Megjithatë të gjithë ishin me doktrinë kalviniste, në Kuvend u përfaqësuan katër grupime: episkopalianët, erastianët, independentët dhe presbiterianët. Nga 1 korriku 1643 e deri më 22 shkurt 1649, në Abacinë e Uestminsterit u mbajtën 1163 seanca. Kuvendi vazhdoi të mbledhej me raste deri në vitin 1652. Rezultatet u pranuan nga të gjithë presbiterianët anëmbanë botës. (<https://www.britannica.com/event/Westminster-Assembly>).

770 *angl. Westminster Confession of Faith* është rrëfimi i besimit të presbiterianëve anglishtfolës. Rrëfimi u hartua në vitin 1646 dhe iu paraqit Parlamentit, i cili e miratoi pas disa rishikimeve, në vitin 1648. Pas rikthimit të monarkisë angleze dhe formës episkopale të organizimit kishtar, Rrëfimi e humbi statusin zyrtar në Angli. Por ai u miratua nga Kisha e Skocisë në vitin 1647, si dhe nga një sërë kishash presbiteriane angleze dhe amerikane. Rrëfimi përbëhet nga 33 nene dhe një nga pohimet kryesore është se autoriteti nga buron doktrina është Shkrimi. Ai ripohon edhe doktrinat e kishës së hershme për Trininë dhe Krishtin. (<https://www.britannica.com/topic/Westminster-Confession>). Rrëfimi është përkthyer edhe në gjuhën shqipe. (Shih: Besoret e hershme të krishtera dhe rrëfimet e reformuara të besimit, Vëll. 2, botuar nga “Misioni i bashkësive të reformuara” (ZGG-Albania), Tiranë, 2019, fq. 205.)

771 *angl. Larger Westminster Catechism* dhe *angl. Shorter Westminster Catechism* janë dy vepra të hartuara nga Kuvendi i Uestminsterit dhe të përdorura nga presbiterianët anglishtfolës, si dhe nga disa kongregacionalistë e baptistë. Këto dy vepra iu paraqitën Parlamentit anglez në vitin 1647, dhe u miratuan në vitin 1648. Ato e humbën statusin zyrtar pas rikthimit të monarkisë angleze në vitin 1660. Në korrik 1648, Kisha Skoceze autorizoi përdorimin e tyre dhe, në janar 1649, mori edhe miratimin nga Parlamenti. Katekizmi i Gjatë u përgatit për t’u përdorur nga pastorët dhe përbante shumë detaje. Ai përmban 196 pyetje. Katekizmi i Shkurtër u përhap gjerësisht. Ai u

përgatit fillimisht si mësim për fëmijët. Përmban 107 pyetje dhe përgjigje. Ai është i ndarë në dy pjesë. Në pjesën e parë shtjellohet doktrina që duhet të besojnë të krishterët në lidhje me natyrën e Perëndisë, urdhrat e Perëndisë dhe zbatimet e tyre, kurse në pjesën e dytë shqyrtohen detyrat që duhet të përmbushin të krishterët në lidhje me ligjin moral dhe ungjillin. (<https://www.britannica.com/topic/Westminster-Catechism>). Të dy katekizmat janë përkthyer edhe në gjuhën shqipe. (Shih: Besoret e hershme të krishtera dhe rrëfimet e reformuara të besimit, Vëll. 2, botuar nga “Misioni i bashkësive të reformuara” (ZGG-Albania), Tiranë, 2019, fq. 329 dhe 367.)

772 angl. **Toleration Act**, që mban datën 24 maj 1689, ishte një dekret, i cili u jepte lirinë e ushtrimit të besimit jokonformistëve, si baptistëve apo kongregacionalistëve. Ai i lejonte jokonformistët të kishin vendet e tyre të ushtrimit të besimit, të kishin predikuesit dhe mësuesit e tyre në këmbim të betimeve të besnikërisë. Megjithatë, jokonformistët kishin disa pengesa sociale dhe atyre nuk iu lejuan postet politike, siç mbanin katolikët. (<https://www.britannica.com/event/Toleration-Act-Great-Britain-1689>).

773 angl. Benjamin Franklin (lindur, më 17 janar [6 janar me kalendarin e vjetër] 1706, në Boston, Masaçusets, dhe vdekur, më 17 prill 1790, në Filadelfia, Pensilvani) i cili ka mbajtur edhe pseudonimin **Richard Saunders**, ishte autor, shkencëtar dhe diplomat amerikan. Ai ishte jo vetëm një nga figurat më të njohura në Amerikë, por edhe një nga figurat më të njohura në gjithë botën perëndimore në shek.XVIII. Si i tillë, ai ishte një nga etërit themelues të Shteteve të Bashkuara të Amerikës, hartues i Deklaratës së Pavarësisë (4 korrik 1776) dhe një nga firmëtarët e saj. Gjatë Revolucionit Amerikan, ishte përfaqësues i Shteteve të Bashkuara të Amerikës në Francë. Gjithashtu, ishte një nga delegatët në Kuvendin Kushtetues që hartoi Kushtetutën e SHBA-së. Një nga kontributet e tij në shkencë është kuptimi i elektricitetit. Franklini është i pari që kuptoi se rryma elektrike është “një” rrymë me ngarkesa pozitive dhe negative (më parë mendohej se ishin dy rryma) dhe se këto ngarkesa ishin të barabarta, ç’ka përbën edhe ligjin e ruajtjes së ngarkesës në fizikë. Ai është shpikësi i rrufepritisit. Librat e tij *Fjala e atë Abrahamit (Father Abraham's Speech)*, që më vonë u njoh me titullin *Rruga drejt pasurisë (The Way to Wealth)*, dhe *Autobiografia (Autobiography)* janë të njohur në mbarë botën. Libri i tij Autobiografia, i përbërë nga tri pjesë, shkruar në vitet 1771-1790, është një nga librat më të lexuar në botë në fushën e tij. Botimi i parë u bë në gjuhën frënge në Paris në vitin 1791. (<https://www.britannica.com/biography/Benjamin-Franklin>). Autobiografia është përkthyer edhe në gjuhën shqipe nga Anila Omari, botuar në vitin 1994 nga Sh.B. “Elena Gjika”.

774 angl. **Ezra Stiles** (1727-1795) mësues, teolog, jurist, shkencëtar dhe filozof, autor i një sërë studimesh. Studioi në Universitetin e Jelit, ku mori diplomën në vitin 1746. Ai dha mësim në Universitetin e Jelit lëndët: “Histori e kishës”, “Filozofi” dhe “Astronomi”. Një nga kontributet e tij më të mëdha janë ditarët dhe shënimet e përditshme, intervistat që mbajti gjatë gjithë jetës së tij. Sot dokumentet e tij përbëhen nga 42 kuti dhe 22 bobina mikrofilmi. Ishte president i Univeritetit të Jelit në vitet 1778-1795. (<https://ezrastiles.yalecollege.yale.edu/about-ezra-stiles>).

775 angl. **Charles Walter Stansby Williams** (1886-1945) ishte autor dhe studiues britanik. U shkollua në *St. Albans School* në Kembrixh. Në vitin 1908, iu bashkua si recenzent *Oxford University Press* dhe ndenji aty deri në fund të jetës. Është autor i një sërë

librash në kritikë letrare, poezi, drama, biografi, romane dhe teologji. (<https://www.charleswilliamsociety.org.uk/about/>).

776 *ger. Baron von Holbach* ose *frë. Paul-Henri Dietrich, baron d'Holbach* (lindur në dhjetor 1723, në Lando, Palatinati i Rinit, Gjermani, dhe vdekur, më 21 qershor 1789, në Paris) enciklopedist dhe filozof francez, një përfaqësues i njohur i ateizmit dhe materializmit. Në vitin 1749, u bë qytetar francez. Në enciklopedinë e Didroit, ai është autor i 376 shënimeve, kryesisht për kiminë dhe çështje të tjera me subjekt shkencat. Libri i tij më i njohur është *Sistemi i natyrës* (*Système de la nature*, 1770), të cilin e botoi me pseudonimin J.B. Mirabaud, ku tallet me fenë dhe përkrah ateizmin dhe materializmin. (<https://www.britannica.com/biography/Paul-Henri-Dietrich-baron-d'Holbach>).

777 *lat. Moriae Encomium* (1509).

778 *lat. De libero arbitrio diatribe sive collatio. Kësaj vepre Luteri iu përgjigj me një nga veprat e tij më të rëndësishme De servo arbitrio [Për skllavërinë e vullnetit]* (1525), kurse Erazmi iu kundërpërgjigj me veprën *Hyperaspistes [Prapa mburojës]* (1526-27).

779 **Lufta Civile në Angli**, e cila quhet ndryshe dhe *Kryengritja e Madhe*, ishte një konflikt që ndodhi në Britani në vitet 1642-1651, midis mbretit Karli I (dhe të birit të tij Karli II) dhe përkrahësve të tij ruajalistë, dhe forcave të Parlamentit anglez të udhëhequra nga puritani Oliver Kromuell.

Konflikti filloi zyrtarisht në gusht të vitit 1642, kur mbreti nxori ushtrinë kundër Parlamentit, pas përpjekjeve të këtij të fundit për t'u vënë fre ambicieve të mbretit për t'u bërë monark absolut. Në fakt, periudha e konfliktit kishte nisur më herët në Skoci, me ato që njihen si *Luftërat Peshkopale* në vitin 1639 dhe 1640, në të cilat Karli I kërkonte t'i impononte ritin anglikan Kishës Skoceze, e cila ishte presbiteriane, si dhe me *Kryengritjen Irlandeze* (1641), ku katolikët irlandezë u përpoqën të shinin në dorë administratën angleze. *Lufta Civile në Angli* ndahet në dy periudha: *Lufta e Parë Civile* (1642-1646) dhe *Lufta e Dytë Civile* (1648-1651). Lufta mori fund me largimin e mbretit Karli II në Francë dhe me shpalljen e Republikës, ku Kromuelli ishte në funksionin e Lordit Protektor. (<https://www.britannica.com/event/English-Civil-Wars>).

780 *lat. Nicolaus Copernicus* ose *pol. Mikotaj Kopernik* (lindur, më 19 shkurt 1473, në Torun, Prusi [Poloni], dhe vdekur, më 24 maj 1543, në Frauenburg, Prusia Lindore [sot, Frombork, Poloni]) ishte astronom polak, i cili zbuloi se planetët rrotullohen rreth Diellit (sistemin heliocentrik) dhe se gjithashtu Toka rrotullohet rreth boshut të vet. Ky rrotullim i ngadaltë i saj është edhe shkaku i ekuinoksit (koha kur Dielli kapërcen Ekuatorin dhe dita barazohet me natën) që ndodh dy herë në vit (22 shtator dhe 20 mars). Teoria e Kopernikut ishte shumë e rëndësishme për mendimtarët e mëvonshëm të zhvillimit shkencor, si Galileu, Kepleri, Dekarti e Njutoni. (<https://www.britannica.com/biography/Nicolaus-Copernicus>).

781 *ger. Johannes Kepler* (lindur, më 27 dhjetor 1571, në Vajl der Shtad [Weil der Stadt], Vyrtemberg [[Württemberg](#)], Gjermani, dhe vdekur, më 15 nëntor 1630, në Regensburg, Gjermani) ishte matematikan dhe astronom gjerman, i njohur si “babai i astronomisë moderne”, që zbuloi tri ligje të rëndësishme të lëvizjes së planetëve: 1) Planetët lëvizin rreth Diellit me orbita eliptike, në njërën nga vatrë e të cilave ndodhet Dielli. 2) Në këtë lëvizje, rrezja-vektore e planetit (vija Diellplanet) përshkon sipërfaqe të barabarta në kohë të barabarta. 3) Në të gjitha orbitat e planetëve të sistemit diellor, raporti i katrorit të periodës me kubin e gjysmëboshut të madh është një madhësi konstante. Ky

i fundit njihet edhe si Ligji i Harmonisë, kur e rizbuloi Njutoni nga parimet e fizikës së përgjithshme. (<https://www.britannica.com/biography/Johannes-Kepler>. Shih edhe: *Fjalor i astronomisë, Sh.B. "8 Nëntori", Tiranë, 1978, fq. 192*).

782 *it. Galileo Galilei* (lindur, më 15 shkurt 1564, në Piza, Itali, dhe vdekur, më 8 janar 1642, në Arçetri [Arcetri] pranë Firences) ishte filozof natyralist italian, astronom dhe matematikan. Duke iu kundërvënë pikëpamjeve të Aristotelit, ai bëri zbulime të rëndësishme në mekanikë, duke përcaktuar ligjet themelore të dinamikës, si rënien e lirë të trupave dhe ligjin e inercisë, si dhe në matematikë dhe astronomi. Me shpikjen e teleskopit, ai shënoi një kthesë rrënjësore në astronomi. Ai arriti të ndërtonte një teleskop që zmadhonte 32 herë. Zbuloi male dhe kratere në sipërfaqen e hënës, duke hedhur poshtë se ajo ishte një sferë e rregullt, si dhe 4 satelitë të Jupiterit, që e çoi në idenë se edhe hëna ishte satelit i Tokës, gjë e cila nuk pranohej më parë. Ai vuri re se Kashta e Kumtrit ishte një bashkësi yjesh, vëzhgoi njollat e Diellit dhe rrotullimin e tij, si dhe fazat e Venusit. Kjo gjë i hapi rrugë pranimi të sistemit heliocentrik të Kopernikut. Në vitin 1632, ai botoi në Firence librin "Dialogu për dy sistemet kryesore të botës", ku shqyrtonte sistemin e Kopernikut dhe të Ptolemeut. Disa muaj pas daljes së librit, Galilei u urdhërua ta ndërpriste shitjen e tij dhe të paraqitej në Romë pranë inkuizicionit. Gjyqi i tij zgjati nga 12 prilli deri më 21 qershor 1633, dhe Galilei "hoqi dorë" nga teoria e Kopernikut. Ai u shpall i burgosur i inkuizicionit për 9 vjet. Jetoj në fillim në Romë, pastaj në Firence. Iu ndalua të botonte dhe të fliste për lëvizjen e Tokës. Megjithatë, një nga veprat e tij më të rëndësishme *Biseda dhe demonstrime matematike që u përkasin dy degëve të reja të shkencës*, u botua në Holandë në vitin 1638. Galilei jetoj në Firence, deri sa vdiq. (<https://www.britannica.com/biography/Galileo-Galilei>. Shih edhe: *Fjalor i astronomisë, Sh.B. "8 Nëntori", Tiranë, 1978, fq. 108-110*).

783 *angl. Sir Isaac Newton* (lindur, më 25 dhjetor 1642 [4 janar 1643 me kalendarin e ri], në Ullstorp [Woolsthorpe], Linkolnshër [Lincolnshire], Angli, dhe vdekur, më 20 mars [31 mars] 1727, në Londër) ishte fizikant, astronom dhe matematikan anglez, figura më e madhe e revolucionit shkencor të shek.XVII. Studioi në Kembrixh dhe aty dha mësim edhe matematikë. Ai formuloi ligjet kryesore të mekanikës klasike (Tri ligjet e Njutonit: 1) *Çdo trup ruan gjendjen e të qenit në prehje ose të lëvizjes drejtrëzore të njëtrajtshme, për sa kohë që mbi të nuk veprojnë forca të jashtme.* 2) *Nxçitimi që fiton një trup nën veprimin e një force është në përpjesëtim të drejtë me forcën dhe në përpjesëtim të zhdrejtë me masën e trupit.* 3) *Për çdo forcë, ekziston gjithmonë një kundërveprim i barabartë me kal të kundërt ose forcat që ushtrojnë dy trupa mbi njëri-tjetrin janë gjithmonë të njëjta dhe në drejtime të kundërta.*) dhe ligjin e gravitetit universal, në bazë të të cilit ai përpunoi teorinë e lëvizjes së planetëve, satelitëve dhe kometave, që formojnë sistemin diellor; ligjet e zbërthimit të dritës së bardhë në rreze monokromatike, si dhe përpunoi njehsimin diferencial dhe integral. Libri i tij *Parime matematikore të filozofisë së natyrës* është një nga veprat më të rëndësishme në historinë e shkencës moderne. (<https://www.britannica.com/biography/Isaac-Newton>).

784 *lat. Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* botuar për herë të parë në gjuhën latine në Londër në vitin 1687. Në anglisht u botua në Londër në vitin 1729, me dy vëllime, me titullin *angl. Mathematical Principles of Natural Philosophy*, mbështetur mbi botimin e tretë latinisht të vitit 1713. (<https://plato.stanford.edu/entries/newton-principia/>).

785 *frë. Blaise Pascal* (lindur, më 19 qershor 1623, në Klermon-Feron [Clermont-Ferrand], Francë, dhe vdekur, më 19 gusht 1662, në Paris) ishte matematikan, fizikant dhe

filozof francez. Ai hodhi bazat e teorisë moderne të probabilitetit, studioi vetitë e lëngjeve dhe zbuloi atë që njihet si Ligi i Paskalit për trysninë (Trysnia e ushtruar në një lëng në enë të mbyllur transmetohet nëpërmjet lëngut në të gjitha drejtëmet pa u pakësuar, pavarësisht nga zona në të cilën ushtrohet trysnia). Ishte i biri i kryegjykatësit të Gjykatës së Taksave në Klermont, një katolik i përkushtuar. E ëma i vdiq herët dhe familja u shpërngul për në Paris. I ati iu përkushtua arsimimit të fëmijëve. Blezi u shqua qysh herët në matematikë, në algjebër dhe në gjeometri. Në vitin 1646, ai bashkë me të motrën përqaftuan jansenizmin, një rrymë brenda katolicizmit (në Francë, Itali e Holandë, në shek.XVII-XVIII), e cila mohonte vullnetin e lirë, pranonte paracaktimin dhe mësonte se çelësi i shpëtimit është hiri hyjnor dhe jo veprat e mira. Paskali propagandonte se Perëndia duhet të njihet me anë të zemrës dhe jo nëpërmjet arsyes, duke iu kundërvënë filozofëve të kohës, që tashmë kishin ngritur arsyen në pedestal. Idetë e Paskali ndikuan më vonë edhe filozofë si Zhan-Zhak Rusoi dhe Anri Bergsoni. Në vitet 1656-1657, Paskali botoi *Letrat provinciale* në mbrojtje të Antuan Arnôsë, kundërshtar i jezuitëve dhe mbrojtës i jansenizmit, i cili po gjykohej në Fakultetin Teologjik të Parisit për veprat e tij të diskutueshme. Në fund, ai deshi të shkruante librin me titull *Apologji e fesë së krishterë*, i cili u botua pas vdekjes me titullin *Mendime* (frë. *Pensées*). (<https://www.britannica.com/biography/BlaisePascal>).

786 angl. **Alexander Pope** (lindur, më 21 maj 1688, në Londër, dhe vdekur, më 30 maj 1744, në Tuikënam [Twickenham] pranë Londrës) ishte poet dhe satirist gjatë periudhës neoklasike në Angli, i njohur për poemat *Ese për kritikizmin* (*An Essay on Criticism*, 1711), *Rrëmbimi i kaçurrelës* (*The Rape of the Lock*, 1712-1714), *Bota e budallenjve* (*The Dunciad*, 1728) *Ese për njeriun* (*An Essay on Man*, 1733-1734). (<https://www.britannica.com/biography/Alexander-Pope-English-author>).

787 angl. **John Locke** (lindur, më 29 gusht 1632, në Rington [Wrington], Somërsset, Angli, dhe vdekur, më 28 tetor 1704, në Haj Lavër [High Laver], Esekss [Essex], Angli) ishte filozof anglez, veprat e të cilit qëndrojnë në themel të empirizmit modern dhe liberalizmit politik. Ishte një nga frymëzuesit e iluminizmit dhe një nga nxitësit kryesorë të hartimit të Kushtetutës së Shteteve të Bashkuara të Amerikës. (<https://www.britannica.com/biography/John-Locke>).

788 angl. *Essay Concerning Human Understanding*, botuar për herë të parë në Londër në vitin 1690.

789 frë. *philosophes*, kështu quheshin shkrimtarët, shkencëtarët dhe mendimtarët (intelektualët) në Francën e shek.XVIII, të cilët ishin të bindur, pavarësisht pikëpamjeve të ndryshme personale, në epërsinë dhe forcën e arsyes njerëzore. Ndër më të shquarit ishin Volteri, Monteskjëja, Didroi, Rusoi etj. (<https://www.britannica.com/topic/philosophie>).

790 **Deizmi** ishte një qëndrim fetar i shfaqur në Angli në fillim të shek.XVII e vazhdoi deri në mesin e shek. XVIII, sipas të cilit, Perëndia, pasi krijoi botën, nuk përzihet më në punët e saj, dhe bota zhvillohet në përputhje me ligjet e veta të brendshme. Ky mendim u përhap edhe në Europë, në gjysmën e dytë të shek.XVIII, dhe në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, në fund të shek. XVIII dhe në fillim të shek.XIX. Deizmi i referohet asaj që quhet feja natyrore, e cila pranon se një pjesë e caktuar e njohurisë fetare është e lindur te çdo person ose mund të fitohet me anë të përdorimit të arsyes. Kjo pikëpamje refuzon të pranojë se njohuritë fetare mund të vijnë nëpërmjet ndonjë zbuluese apo nëpërmjet mësimave në kishë. (<https://www.britannica.com/topic/Deism>).

791 *frë. Encyclopédie, ose Dictionnaire Raisonné Des Sciences, Des Arts Et Des Métiers (Fjalor themelor i shkencave, arteve dhe zejevë)* ishte enciklopedia franceze e shek.XVIII, vepra kryesore e filozofëve (intelektualëve) të përkushtuar për përparimin e shkencës dhe mendimit laik gjatë epokës së iluminizmit. Ajo ishte një vepër që pati jehonë të madhe në fushën politike, sociale dhe intelektuale në Francë. Kjo ndërmarrje u frymëzua nga suksesi që pati në Angli enciklopedia që botoi në Londër Efraim Çembërsi, në vitin 1728. Fillimisht u mendua të përkthehej enciklopedia angleze në 5 vëllime, por më pas u mendua për një enciklopedi më të gjerë. Botuesi Andre lë Breton ia ngarkoi këtë punë, në vitin 1745, matematikanit Zhan d'Alamber (Dalamber) dhe Dëni Didroit, përkthyes e filozof, si ndihmës. Dy vjet më vonë, ky i fundit mori drejtimin e punës, në të cilën u përfshinë një sërë intelektualësh të njohur. Në vitet 1751-1765, u botuan 17 vëllime, kurse në vitet 1762-1772, u botuan 11 vëllime me ilustrime. Më pas Didroi refuzoi të redaktonte 5 vëllimet e tjera shtesë (1776-1777), 4 me tekst dhe 1 me ilustrime, me të cilat punuan redaktorë të tjerë. Bashkë me dy vëllimet e treguesve (1780), bësheshin 35 vëllime. (<https://www.britannica.com/topic/Encyclopédie>).

792 *frë. Denis Diderot* (lindur, më 5 tetor 1713, në Longrë [Langres], Francë, dhe vdekur, më 31 korrik 1785, në Paris) ishte shkrimtar dhe filozof francez, i cili ishte kryeredaktori i 28 vëllimeve të *Enciklopedisë* në vitet 1745-1772, një nga veprat kryesore të epokës së iluminizmit. Mësimet e para i mori në një shkollë jezuite në vendlindje. Studioi në Universitetin e Parisit, ku mori gradën "Master". Ai e braktisi katolicizmin për të përqafuar deizmin, e më pas rrëshqiti në ateizëm e materializëm. Nga veprat e tij letrare më të njohura janë romanet: *Nipi i Ramoit*, *Murgesha*, *Paradoksi i aktorit*, *Zhak fatalisti dhe xotëria i tij*, dramat: *Fëmija i paligjshëm*, *Babai i familjes* etj. (<https://www.britannica.com/biography/Denis-Diderot>).

793 Nuk është fjala për besimtarët ortodoksë, por për ata që i mbaheshin doktrinë së drejtë.

794 Pra, e atyre që i mbaheshin doktrinë së drejtë.

795 *angl. Joseph Butler* (lindur, më 18 maj 1692, në Uontixh, Berkshër [Wantage, Berkshire], Angli, dhe vdekur, më 16 qershor 1752, në Beth, Somërsët [Bath, Somerset], Angli) ishte peshkop i Kishës së Anglisë, filozof dhe predikues në oborrin mbretëror, mbrojtës i besimit nga sulmet e racionalistëve në kohën e tij. (<https://www.britannica.com/biography/Joseph-Butler>).

796 *angl. The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature* (1736).

797 **Pietizmi** ishte një lëvizje reformuese, e cila lindi mes luteranëve gjermanë në shek.XVII. Ajo theksonte më tepër besimin personal, duke iu kundërvënë Kishës Luterane, e cila vinte theksin te doktrina dhe teologjia. Në fillim të shek.XVII, luteranët gjermanë kishin krijuar një sistem arsimor të dobishëm për të konkurruar Kishën Katolike dhe Të Reformuarit, por jo për ushqim shpirtëror. Rrjedhimisht, shumë luteranë gjermanë kërkuar një shprehje alternative të besimit. Puritanizmi anglez kishte mbërritur në Europë nëpërmjet veprave të Riçard Baksterit dhe Xhon Bunjanit, ndërsa

të larguarit, ata që kishin gjetur mbrojtje fetare në Holandë, mes tyre dhe Uilliam Amesit, kishin zhvilluar "pietizmin" holandez, i cili u përhap shpejt edhe në Gjermani, dhe u bë pjesë e lëvizjes që kishte filluar aty më parë mes luteranëve. Thelbi i teologjisë së këtyre luteranëve ortodoksë u shpreh më së miri në veprat e Johan Arndit. Një nga udhëheqësit

e kësaj lëvizjeje në Gjermani ishte pastori Filip Jakob Shpiner në Frankfurt-mbi-Majn. Atë e shqetësonte shumë mungesa e besimit të thellë në qytet. Prandaj ai organizoi të quajturën Collegia pietatis (Mbledhje e përkushtimit ose e besimit të thellë), ku të krishterët takoheshin rregullisht për lexim me përkushtim të Shkrimeve, dhe për të folur për anën shpirtërore të besimit. Nga kjo morën dhe emrin pietistë. Në veprën e tij Pia Desideria (1675), Shpineri propozonte një përdorim më të madh publik dhe privat të Shkrimeve, përpjekje më të madhe për të mbajtur frytet praktike të një besimi të gjallë, që pastorët të theksonin më tepër besimin e thellë, sesa anën intelektuale, dhe të ndërtonin një predikim shpirtëror, si dhe që laikët të merrnin më tepër përgjegjësi si besimtarë. Pasuesi i tij ishte Herman Franke nga Universiteti i Halles, i cili e ktheu këtë të fundit në një qendër të pietizmit. Tjetër mbështetës i pietizmit ishte nxënësi i Frankes, konti Fon Cincendorf, themeluesi i Kishës Moraviane në pronat e tij në Saksoni. Edhe Xhon Uesli, themeluesi i metodizmit, mori mjaft elemente të pietistëve. Pietizmi arriti kulmin në mes të shek.XVIII, por lëvizja vazhdoi të ekzistojë dhe ekziston ende edhe sot. (<https://www.britannica.com/topic/Pietism>).

798 **Rrëfyes** quhet prifti tek i cili shkojnë të rrëfihen besimtarët. (Shih: *Fran Luli, Fjalor biblik dhe i tremave kishtarë, "Camaj-Pipa", Shkodër, 2004, fq. 387*).

799 *fig. zërin e Perëndisë.*

800 **Kazuistikë**, në etikë (*moral*), quhet një metodë arsyetimi bazuar në rastin. Fjala rrjedh nga latinishtja *casus*, që do të thotë *rust*. Përdor zakonisht një arsyetim të përgjithshëm, duke bërë analogji me raste të tjera të qarta dhe duke i trajtuar raste të ngjashme në mënyrë të ngjashme. Kazuistika hyn në punë atëherë kur vlerat dhe rregullat bien ndesh me njëra-tjetrën. Pra, përdoret një arsye e zgjuar, por që nuk qëndron, veçanërisht në raport me çështjet morale. (<https://www.britannica.com/topic/casuistry>).

801 Quhet edhe *gënjeshtra e domosdoshmërisë* apo *e folura me dy kuptime*. Kjo ndodh kur kuptimi që u jepet fjalëve përcaktohet vetëm me mendje. Pra, mendja u jep fjalëve një kuptim që ato nuk e kanë as në vetvete, as në rrethanat në të cilat shqiptohen, ose përdoren fjalë të paqarta (pra, jo në kuptimin e tyre të qartë dhe të zakonshëm) dhe kuptimi i vërtetë i fjalëve mbetet i fshehur. Kjo gjë justifikohet me domosdoshmërinë e ruajtjes së sekreteve me besnikëri dhe me parimin e gabuar se, kur ka një konflikt mes drejtësisë dhe të vërtetës, duhet të mbizotërojë drejtësia. (<http://www.newadvent.org/cathen/10195b.htm>; http://www.treccani.it/enciclopedia/riservamentale_%28EnciclopediaItaliana%29/).

802 **Jansenizmi** ishte një lëvizje brenda katolicizmit roman, që kërkonte një kishë pa privilegje. Lëvizja u shfaq kryesisht në Francë, Holandë dhe Itali në shek.XVII dhe XVIII, e themeluar nga teologu flamand Cornelius Otto Jansen. Pikëpamjet e tij u botuan pas vdekjes së tij në librin *Augustini*, traktat që mbronte teologjinë e Shën Augustinit të Hipos dhe sulmonte disa mësimë dhe praktika lidhur me jezuitët. Janseni dhe ndjekësit e tij pohonin se kundërreformatorët, në kundërshtimin që i bënë doktrinës së hirit të Luterit dhe të Kalvinit, kishin gabuar në drejtimin tjetër, duke theksuar më tepër përgjegjësinë njerëzore përkundër nismës hyjnore, e duke shkarë drejt pelagianizmit, i cili theksonte se njeriu është i mirë në thelb dhe mund ta arrijë shpëtimin pa ndihmën hyjnore. Janseni vuri në dukje prishjen që i shkaktoi mëkati fillestar natyrës njerëzore, shturjen e lindur të njerëzimit, për shkak të rënies filltare, dhe se hiri që na jep Krishti është mjeti i vetëm që mund ta shpëtojë njeriun. Gjithashtu, ai mbështeste argumentet augustiniane në lidhje me

karakterin absolutisht arbitrar të paracaktimit. Katolikët vetë e shihnin jansenizmin si një kalvinizëm me maskë katolicizmi.

(<https://www.britannica.com/topic/Jansenism>).

803 *bol.* Cornelius Otto Jansen (lindur, më 28 tetor 1585, në Akooi [Acquoy], fshat pranë qytetit Lerdam [Leerdamm] në Holandë, dhe vdekur, më 6 maj 1638, në Ipër [Ypres], Flandër, Holanda Spanjolle [sot Belgjikë]) ishte teolog dhe udhëheqës flamand i reformës së Kishës Katolike Romane të quajtur jansenizëm. Vepra e tij më e madhe, Augustinus, u botua nga shokët e tij në vitin 1640, pa autorizimin e Selisë së Shenjtë. Kjo vepër, megjithëse u dënua nga papa Urbani VIII në vitin 1642, i cili edhe e ndaloi leximin e saj me anë të një bule, ishte e një rëndësie vendimtare për jansenizmin. (<https://www.britannica.com/biography/Cornelius-Otto-Jansen>).

804 U themelua, më 9 dhjetor 1425, në qytetin e vogël Luven, me bulën e papës Martin V, dhe është universiteti i parë në Belgjikë dhe Holandë. Më 1431, papa Eugjeni IV themeloi fakultetin e teologjisë. U mbyll në vitin 1797, gjatë sundimit të Napoleonit, dhe u rithemelua në vitin 1834. Në vitin 1968, Universiteti u nda në degën që i bën mësimet në gjuhën holandeze *Katholieke Universiteit Leuven* dhe në degën që i bën mësimet në gjuhën frënge *Université catholique de Louvain*, i cili u vendos në qytetin Luven-la-Nëv [Louvain-la-Neuve], në Valonia, rreth 30 km në jug të Brukselit. (<https://www.britannica.com/topic/Catholic-University-of-Leuven>).

805 *frë.* **Ypres**, qytet në Flandrën Perëndimore në Belgjikë, përgjatë lumit Ipërli, në kufi me Francën. Në mesjetë ishte i njohur për endjen e pëlhurave. Në shek.XIII kishte një popullsi rreth 80,000 banorë. Në vitin 1383, qyteti u shkatërrua nga anglezët gjatë Luftës Njëqindvjeçare. Në fund të shek. XVI, qyteti kishte rreth 5000 banorë. Gjatë Luftës I Botërore u bë një shesh i madh beteje. (<https://www.britannica.com/place/Ypres>).

806 *lat.* *Augustinus ose Cornelii Jansenii, Episcopi, Augustinus seu Doctrina Sancti Augustini de Humanae Naturae, Sanitate, Aegritudine, Medicina adversus Pelagianos et Massilienses* (Kornel Janseni, peshkop, Augustini ose doktrina e Shën Augustinit për natyrën njerëzore, shëndetin, sëmundjen, ilaç kundër pelagianëve dhe marsejezëve), botuar në tri vëllime, në vitin 1640, në Luven, nga Jakob Zigers [Jacobus Zegers].

807 *frë.* **Jean DuVergier de Hauranne** (lindur në vitin 1581 në Bajonë [Bayonne], Francë, dhe vdekur, më 11 tetor 1643, në Paris) ishte abati francez i Sen-Siranit [Saint-Cyran] dhe një nga themeluesit e lëvizjes janseniste. Studioi filozofi në Sorbonë dhe teologji në Luven, një kolegji jezuit, dhe më pas u vendos në Paris. Në vitin 1617, u bë sekretar i besuar i peshkopit Puatje dhe u njoh me kardinalin Risheljë. Një vit më vonë, u dorëzua prift dhe, në vitin 1620, u bë abat i Sen-Siranit. Ishte kundër hygjënove protestantë dhe ëndërronte ta reformonte katolicizmin në linjën e Shën Augustinit. Nga zelli që kishte, u detyrua të dilte jashtë Parisit dhe të kërkonte mbështetjen e njerëzve me ndikim. Kështu fitoi përkrahjen e familjes Arnó (Arnauld) një nga përkrahëset e jansenizmit në Francë. Në vitin 1637, themeloi një komunitet të quajtur “Vetmitarë” në një ish-manastir në Port-Ruajal [Port-Royal des Champs] pranë Versajës. Nën pseudonimin *Petrus Aurelius* sulmoi utilitarizmin e rrezikshëm të jezuitëve dhe kundërshtimin që i bënin ata autoritetit të peshkopit. Kjo gjë shkaktoi zemërimin e kardinalit Risheljë, i cili e burgosi Dy Verzhienë një vit më vonë. Ai qëndroi në burg deri në vdekjen e kardinalit në vitin 1642. (<https://www.britannica.com/biography/Jean-Duvergier-de-Hauranne-Abbe-de-Saint-Cyran>).

808 *frë.* Saint-Cyran-en-Brenne, i njohur në Francë që nga viti 1975 edhe si **Saint-Michelen-Brenne**, është një manastir i themeluar në vitin 632 pas Krishtit nga Shën Sirani, në Francën Qendrore, në tokën e dhuruar atij nga mbreti Dagobert I, mbret i Austazisë, i frankëve, i Nojstrisë dhe Burgundisë, i fundit i dinastisë meroviniane. Ai e vizitonte shpesh manastirin kur dilte për gjah. Më vonë, manastiri u bë abaci dhe mori emrin e Shën Siranit, ku sot gjenden edhe lipsanet e tij. (https://data.bnf.fr/fr/13745863/abbaye_de_saint-cyran_saint-michel-en-brenne__indre/).

809 **Cistercianë** quhej një urdhër murgjish (u themelua në vitin 1098 në Sitò [*frë. Cîteaux, lat. Cistercium*], një fshat në Burgundi pranë Dizhonit), të cilët thirrshin ndryshe edhe bernardinë (për shkak të Bernardit të Klervosë) apo murgjit e bardhë, për shkak të rrobës së tyre të bardhë.

Themeluesit ishin një grup murgjish benediktinë nga Abacia e Molesmit, të udhëhequr nga Shën Roberti i Molesmit, të cilët ishin të pakënaqur nga riti i dobët i abacisë së tyre dhe donin të bënin një jetë eremitësh (vetmitarësh) nën drejtimin e një interpretimi shumë strikt të Urdhrit të Shën Benediktit. Ata refuzuan të ardhurat nga pronat dhe jetonin me punën e tyre. (<https://www.britannica.com/topic/Cistercians>).

810 **Port-Royal** ishte abacia e njohur e murgershëve cisterciane, qendra e jansenizmit në shek. XVII në Francë. U themelua rreth vitit 1204, si shtëpi benediktine, nga Matildë dhe Garlandë (fisnike me lidhje me shtëpitë mbretërore franceze dhe angleze), në një vend të ulët kënetor në luginën e Shevrozës [*Chevreuse*] në jugperëndim të Parisit, në *Port-Royal des Champs*. Kisha u ndërtua në vitin 1230. Në vitet 1625-1626, Nënë Anzhelika e zhvendosi bashkësinë në Paris, e cila u quajt *Port-Royal de Paris*. (<https://www.britannica.com/topic/Port-Royal-abbey-Versailles-France>).

811 Në origjinal 16 milje, saktësisht, 25.7 km.

812 Kryetare e një kuvendi apo manastiri murgeshash, me të drejta dhe autoritet pothuaj të njëjtë dhe të ngjashëm me abatët. Ky institucion i abateshës filloi në vitin 591 pas Krishtit, në kohën e papa Gregorit të Madh. (Shih: *Fran Luli, Fjalor biblik dhe i tremave kishtarë, "Camaj-Pipa", Shkodër, 2004, fq. 57-58*.)

813 *frë. Jacqueline-Marie-Angélique Arnauld* e njohur si **Nënë Anzhelika [Mère Angélique]** (lindur në vitin 1591, dhe vdekur, më 6 gusht 1661, në Port-Ruajal, Paris) ishte murgeshë reformatore, abatesha e qendrës së rëndësishme të jansenizmit në Port-Ruajal, në Paris. Ishte njëra nga gjashtë motrat e teologut të shquar jansenist Antuan Arnó. Ajo kishte hyrë në jetën fetare që në moshën 9-vjeçare dhe u bë abateshë e manastirit cistercian të Port-Ruajalit pa mbushur ende 12 vjeç. U vesh murgeshë me dëshirën e prindërve dhe, në vitin 1608, u bë e ndërgjegjshme për besimin gjatë meshës së një frati kapuçin shëtitës. Kështu iu fut punës për të reformuar manastirin e saj. Pas përpjekjesh të lodhshme, ajo arriti ta kthejë Port-Ruajalin në një vend spiritualiteti të thellë. Në vitet 1618-1622, ishte nën drejtimin e Shën Françeskut të Sales. Në vitet 1625-26, ajo e shpërnguli bashkësinë në Paris. Aty u ndikua shumë nga abati i Sen-Siranit, një nga themeluesit e jansenizmit. Në fillimet e përndjekjes së jansenistëve në Francë, ajo i shkroi një letër Nënë Mbretëreshë nga shtrati i vdekjes, ku protestonte ndaj kufizimit që i ishte bërë bashkësisë së Port-Ruajalit. (<https://www.britannica.com/biography/Jacqueline-Marie-Angelique-Arnauld>).

814 *frë. solitaires*, që do të thotë eremitë, oshënarë, vetmitarë.

815 frë. **Antoine Arnauld II**, i quajtur edhe **Arnója i Madh** (lindur, më 6 shkurt 1612, dhe vdekur, më 8 gusht 1694, në Bruksel, Holandën Spanjolle [sot, Belgjikë]), ishte teolog jansenist i shek.XVII. Ishte një nga 10 fëmijët e Antuan Arnosë, një avokati parizien. Studioi teologji në Sorbonë dhe, në vitin 1641, u dorëzua prift. Nën ndikimin e abatit të Sen-Siranit, një nga themeluesit e jansenizmit, ai botoi, në vitin 1643, traktatin *Mbi mesbën e rregullt (De la fréquente communion)*, ku mbronte pikëpamjet janseniste për eukaristinë dhe pendimin. Po atë vit, i sulmoi jezuitët me broshurën *Teologjia morale e jezuitëve (Théologie morale des Jésuites)*, të cilën e shkroi në bashkëpunim me teologun e ri Pjer Nikol. Në vitin 1655, *Arnója shkroi dy pamflete, ku pohonte thelbin e ortodoksisë së Jansenit. Këto pamflete hapën debat dhe sollën përjashtimin e tij nga Sorbona. Ky akt bëri që filozofi Blez Paskal të shkruante një seri letrash në mbrojtje të Arnosë, të njohura si Letrat provinciale (Les provinciales). Gjatë persekutimit të jansenistëve (1661-1669), Arnója spikati si udhëheqës i rezistencës. Me të ashtuquajturën paqe të Klementit IX (1669) dhe me pritjen që i bëri mbreti Luigji XIV, Arnója filloi të shkruante kundër kalvinistëve dhe për debatet mes katolikëve dhe protestantëve. Fitoi aq famë si teolog, sa që papa Inoçenti XI mendoi ta bënte kardinal. Me persekutimin tjetër të jansenistëve, në vitin 1679, Arnója iku në Holandë e më pas në Belgjikë, ku u vendos në Bruksel (1682). Shkroi në mërgim një numër të madh shkrimesh, si dhe veprën në gjashtë vëllime Morali praktik i jezuitëve (Morale pratique des Jésuites), ku sulmonte përsëri kaznistët jezuitë.* (<https://www.britannica.com/biography/Antoine-Arnauld-French-theologian>).

816 Pesë propozimet janë: 1) Ka urdhërime hyjnore, të cilave njerëzit e mirë, megjithëse të gatshëm, janë absolutisht të paaftë për t'iu bindur. 2) Asnjë person nuk mund t'i rezistojë ndikimit të hirit hyjnor. 3) Për të bërë veprime njerëzore të lavdërueshme ose jo, nuk kërkohet që të mos bëjnë të nevojshmen, por të mos shtrëngohen me detyrim. 4) Herezia gjysmë-pelagjane qëndronte në faktin se lejonte që vullneti njerëzor të vishej me fuqinë e hirit pengues apo të pajtohej me ndikimin e tij. 5) Kushdo që thotë se Krishti vdiq ose derdhi gjak për gjithë njerëzimin është gjysmë-pelagjian. (<https://christianity.stackexchange.com/questions/53535/are-the-five-propositions-condemned-by-cum-occasione-in-the-augustinus>).

817 frë. *Lettres à un duc et pair.*

818 **Rrëfyestore-ja**, vend i posaçëm në kishë, ku bëhet rrëfimi; qela e vogël e rrëfimit. (Shih: *Fran Luli, Fjalor biblik dhe i tremave kishtarë, "Camaj-Pipa", Shkodër, 2004, fq. 387*).

819 frë. *Lettres écrites par Louis de Montalte à un provincial (Letra të shkruara një provinciali nga Luigj de Montalti)*, i njohur më së shumti si: *Les provinciales*.

820 frë. *Pensées*, botuar në Paris në vitin 1670.

821 greq. vjet. Ἡσιόδοα. Hesiodi në veprën e tij "Teogonia" (shek.VII para Krishtit) e përshkruan Himerën një përbindësh si luan, me një kokë dhe në mes të trupit dhe me bishtin si gjarpër që villoi flakë. Sipas mitologjisë, ajo u rrit nga mbreti i Karisë (Azi e Vogël), Amisadori, dhe u kallte lemerinë banorëve të vendeve përreth, duke vjellë flakë dhe duke shqyer cilindo që kishte fatkeqësinë të dukej në rrugën e saj. I frikësuar se përbindëshi mund të sulmonte edhe detarët e tij, mbreti i Likisë iu lut Belerofontit që ta çlironte nga një fatkeqësi e tillë. Ky i fundit, hipur në kalin Pegas, e shpoi me shigjeta dhe e vrau përbindëshin në malin Krag (sot është një vullkan i shuar). (Shih: *Fjalor i mitologjisë, hartuar nga doc. Todi Dhama, Tiranë, Sh.B. "8 Nëntori", 1987, fq. 116*).

822 Është fjala gjithmonë për doktrinën.

823 *ger. Philipp Jakob Spener* (lindur, më 23 janar 1635, në Rapoltswajler [Rappoltswiler] në Alsasën e Epërme (sot Ribovij [Ribeauvillé]), Francë, dhe vdekur, më 5 shkurt 1705, në Berlin, Prusi [Gjermani]) ishte teolog dhe autor, një nga figurat udhëheqëse të pietizmit gjerman. Në vitin 1666, mbrojti doktoraturën në Strasburg. Në vitin 1675, botoi veprën *Pia Desideria* (*Dëshira të përshtatshme*), manifestin e pietizmit, e cila e bëri të njohur në mbarë Gjermaninë, si një nga përfaqësuesit e kësaj lëvizjeje. (<https://www.britannica.com/biography/Philipp-Jakob-Spener>).

824 *ger. August Hermann Francke* (lindur, më 22 mars 1663, në Lybek [Lübeck], Gjermani, dhe vdekur, më 8 qershor 1727, në Halle, Brandenburg) ishte teolog dhe pedagog, udhëheqës reformator protestant, një nga themeluesit e pietizmit gjerman. Ngriti grupet e para pietiste në Universitetin e Halles, nën ndikimin e Jakob Shpinerit. (<https://www.britannica.com/biography/August-Hermann-Francke>).

825 *ger. Nicolaus Ludwig von Zinzendorf* (lindur në vitin 1700 në Dresden, Gjermani, dhe vdekur, më 9 maj 1760, në Herrnhut, në kufi me Republikën Çeke) ishte reformator dhe një nga përkrahësit e pietizmit gjerman. Ishte themeluesi i *Kishës Moraviane* (*Unitas Fratrum*), e cila kërkonte të krijonte një lëvizje ekumenike protestante. (<https://www.britannica.com/biography/Nicolaus-Ludwig-Graf-von-Zinzendorf>).

826 *ger. Johann Arndt* (lindur, më 27 dhjetor 1555, në Ederic [Edderitz], në Saksoni-Anhalt, Gjermani, dhe vdekur, më 11 maj 1621, në Celë, Hanover, Gjermani) ishte teolog luteran gjerman. Shkrimet e tij mistike qarkulluan në Europë në shek.XVII. Kishte studiuar në Helmshtad, Vitenberg, Strasburg dhe Bazel. Në vitin 1583, u bë pastor në Badeborn. Në vitin 1590, pati probleme me kalvinistët. Vepra e tij kryesore, e frymëzuar nga mistikët si Bernardi i Klervosë, Johan Tauleri dhe Tomas à Kempis është *Vier Bücher vom wahren Christentum* (*Katër libra mbi krishterimin e vërtetë*), botuar në vitet 1605-1609. *Libri u përkthye në më të shumtën e gjuhëve të Europës. Ai thoshte se nuk mjafton vetëm të ndjekësh doktrinën e drejtë (ortodokse), por i krishteri duhet të pastrohet nëpërmjet një jetese të drejtë dhe bashkësisë ose lidhjes shpirtërore me Perëndinë.* (<https://www.britannica.com/biography/Johann-Arndt>).

827 Shënim i përkthyesit: nga fjala në latinisht *pia*.

828 Një botues në Frankfurt, **Johann David Zunner**, do të bënte botimin e ri të veprës së Arntit dhe i kërkoi Shpinerit të bënte parathënie. Ai e dorëzoi dorëshkrimin në mars të vitin 1675, dhe gjashtë muaj më vonë, në vjeshtë, e botoi si libër më vete. (Douglas H. Shantz, *An Introduction to German Pietism, Protestant Renewal at the Dawn of Modern Europe Kapitulli 3, Beginnings of Lutheran Pietism in Frankfurt, 1670 to 1684, The John Hopkins University Press*.)

829 *lat. Pia Desideria. Këtë parathënie, Shpineri e botoi si libër më vete në Frankfurt-mbi-Majn. Në këtë manifest, ai iu përgjigj gjendjes shpirtërore që vihej re me një program me 6 pika për ripërtëritjen e kishës: 1) Fjala e Perëndisë, e gjithë Bibla, jo vetëm tekstet e përdorura gjatë shërbesave të caktuara, duhet të bëhen të njohura gjerësisht përmes leximit publik dhe privat, studimit në grup dhe në familje. 2) Duhet të ringjallet ideja e Luterit për priftërinë e besimtarëve, e cila përfshinte jo vetëm “të drejtat e laikëve”, por edhe përgjegjësi ndaj personave. 3) Njerëzit duhet të mësohen se krishterimi qëndron jo vetëm në njohjen e vullnetit të Zotit, por edhe në bërjen e tij, veçanërisht duke zbatuar urdhrin për të dashur të afërmin. 4) Polemikët fetare me jobesimtarët dhe eretikët, për fat të keq, mund të jenë të pashmangshme. Nëse nuk mund të shmangen, duhet të fillojmë të lutemi me dashuri për*

ata që e kanë gabim. 5) Arsimi teologjik duhet të reformohet. Profesorët duhet të kuptojnë që pastorët e ardhshëm nuk kanë nevojë vetëm të jenë të përgatitur teologjikisht, por edhe të përkushtuar shpirtërisht. 6) *Predikimi duhet të përmbajë udhëzime morale dhe të ketë si qëllim përshtatshmërinë e brendshme.* (<https://www.britannica.com/topic/Protestantism/18th-century-Pietism-in-central-Europeand-England>).

830 Kapelani i parë i oborrit.

831 *gjer.* **Friedrich I** (lindur, më 11 korrik 1657, në Königsberg [Königsberg], Prusi [sot Kaliningrad, Rusi], dhe vdekur, më 25 shkurt 1713, në Berlin) ishte elektori i Brandenburgut me emrin Fredriku III, dhe u bë mbreti i parë i Prusisë në vitet 1701-1713. (<https://www.britannica.com/biography/Frederick-I-king-of-Prussia>).

832 Universiteti i Halles u themelua në vitin 1694, nga Frederiku III i Brandenburgut, si një qendër e luteranëve. Ai është quajtur universiteti i parë modern. Ishte një universitet liberal, ku nuk ndiqej një linjë e ngurtë mësimore. Gjuhë e mësimi u bë gjermanishtja. Në vitin 1817, gjatë pushtimit të Napoleonit, Universiteti i Halles dhe i Vitenbergut u shkrinë në një dhe sot njihet si Universiteti Martin Luter i Halle-Vitenbergut. (<https://www.britannica.com/topic/Martin-LutherUniversity-of-Halle-Wittenberg>).

833 *gjer.* **Universität Leipzig** u themelua në vitin 1409, nga studentët dhe profesorët gjermanë që u larguan nga Universiteti i Pragës, kur mbreti i Bohemisë, Vasslav (Wenceslas) IV, ua ktheu atë çekëve. Ai u konfirmua me bulë papnore në vitin 1409. (<https://www.britannica.com/topic/Universityof-Leipzig>).

834 “Por këto gjëra janë shkruar që ju të besoni se Jezusi është Krishti, Biri i Perëndisë dhe që, duke besuar, të keni jetë në emër të tij.”

835 *dan.* **Frederik IV** (lindur, më 11 tetor 1671, në Kopenhagë, dhe vdekur, më 12 tetor 1730, në Odense, Danimarkë) ishte mbret i Danimarkës dhe i Norvegjisë në vitet 1699-1730, dhe i biri i mbretit Kristian V. Frederiku u përpoq të shkëputej nga ndikimi i dinastisë suedeze Gottorp, por, në përpjekjen e tij të parë në vitin 1700, me shpërthimin e kryengritjes që njihet si Lufta e Madhe e Veriut, u zmbrafs nga Karli XII i Suedisë. Frederiku u detyrua të nënshkruante një marrëveshje (Traktatin e Traventalit), por, në vitin 1709, u përfshi sërish në luftë, dhe, në Traktatin e Paqes së Fredriksborgut (1720), Danimarka mori garanci nga Anglia dhe Franca që Dukati i Shlesvigut do të mbetej nën kurorën daneze. (<https://www.britannica.com/biography/Frederick-IV-king-of-Denmarkand-Norway>).

836 *lat.* **Unitas Fratrum** do të thotë *Bashkim i Vëllezërve*. Kjo ishte një lëvizje e frymëzuar nga ideat shpirtërore husite, e cila u shfaq në Bohemi në mesin e shek.XV. Anëtarët e kësaj lëvizjeje bënë një jetë të thjeshtë, pa dhunë, dhe përdornin Biblën si standardin e tyre në jetën e besimit. Ata nuk e pranonin transsubstancacionin, por pranonin eukaristinë. Në vitin 1501, ata botuan një libër himnesh dhe, në vitet 1579-1593, botuan Biblën në gjuhën çeke (*Bible kralicka*), cilësia e së cilës u bë një pikë referimi në literaturën e këtij vendi. Anëtarët e kësaj lëvizjeje përbënin gjysmën e protestantëve në Bohemi dhe Moravi. Perandori i Shenjtë Romak u vendosi kufizime në vitin 1609. Aty nga mesi i shek.XVI, një pjesë e tyre emigruan në Poloni. Ata u ngritën kundër Perandorit, por forcat e tyre u mundën në Betejën e Malit të Bardhë në vitin 1620, gjatë Luftës Tridhjetëvjeçare. Në vitin 1627, protestantët në Bohemi u shpallën të jashtëligjshëm me një dekret perandorak. Një pjesë e tyre u bënë katolikë, kurse pjesa tjetër u largua nga

vendi dhe gjeti strehë në Saksoni, ku, me përkrahjen e Kontin Fon Cincendorf, themeluan Kishën Moraviane. (<https://www.britannica.com/topic/Unitas-Fratrium>).

837 Pjesa perëndimore e Republikës Çeke, e cila zë pak më shumë se gjysmën e territorit. Bohemia ishte mbretëri nën Perandorinë e Shenjtë Romake. U krishterizua si krahinë në shek.X. Vratisllavi II (1061-1092) ishte i pari princ që u shpall nga Perandori mbret i Bohemisë. (<https://www.britannica.com/place/Bohemia>).

838 Pjesa lindore e Republikës Çeke. Në shek.XI përfshihej në mbretërinë e Bohemisë. (<https://www.britannica.com/place/Moravia>).

839 Në atë kohë ishte fshat, sot është qyteti Herrnhut në Saksoni, në Gjermaninë Lindore, në kufi me Republikën Çeke. (<https://www.christianity.com/church/church-history/timeline/1701-1800/moravians-at-bernhut-11630204.html>).

840 *dan.* **Christiern VI** (lindur, më 30 nëntor 1699, në Kopenhagë, dhe vdekur, më 6 gusht 1746, Huësholm [Hørsholm], Danimark) ishte mbret i Danimarkës dhe i Norvegjisë, i biri i Frederikut IV. Hipi në fron, më 12 tetor 1730, me vdekjen e të atit. (<https://www.britannica.com/biography/Christian-VI>).

841 *angl.* **Anthony** **Ulrich.**
(<https://www.christianitytoday.com/history/people/denominationalfounders/nikolaus-von-zinzendorf.html>).

842 *dan.* **Dansk Vestindien** ishin disa ishuj në Karaibe, koloni të Danimarkës. Bëhet fjalë për ishujt: Shën Tomas, Shën Gjoni dhe Shën Kryqi (St. Thomas, St. John, St. Cross). Në vitin 1917, Danimarka ia shiti këta ishuj SHBA-së për 25 milionë dollarë, dhe sot njihen si Ishujt Amerikanë Virxhin. (<https://www.britannica.com/place/United-States-Virgin-Islands>).

843 *ger.* **Johann Leonhard Dober** (1706-1766) ishte i pari misionar moravian që u nis për në ishullin Shën Tomas bashkë me shokun e tij David Niçman, në vitin 1732. Aty filluan t'u predikonin skllëvërve. Davidi u largua disa muaj më vonë, kurse Leonardi ndenji aty deri në vitin 1734. Më pas, misionarë të tjerë moravianë e çuan më tej punën e tyre. (<https://hymnology.hymnsam.co.uk/j/johannleonhard-dober>).

844 *ger.* **David Nitschmann** (1696-1772) ishte me profesion zdrukthëtar. Ishte një nga misionarët e parë për në Ishujt e Indisë Perëndimore dhe peshkopi i parë i Kishës së Ripërtërimit Moraviane (1735). Pak pasi u zgjodh peshkop, u nis për në Xhorxhia (SHBA), në krye të një grupi prej 16 misionarësh (ishte ky grup që i bëri shumë përshtypje Xhon Ueslit, pasi udhëtonin bashkë në të njëjtën anije). Më pas, ishte ndër themeluesit e qytetit të Betlehemit në Pensilvani, ku edhe vdiq. (<https://www.biblicaltraining.org/library/david-nitschmann>).

845 *dan.* **Grønland** është ishulli më i madh në botë dhe ndodhet në veri të Oqeanit Atlantik. Njihet për tundrën e gjerë dhe për akullnajat e pafund. Është pjesë e Mbretërisë së Danimarkës. (<https://www.britannica.com/place/Greenland>).

846 *swe.* **Lappland** është rajon që shtrihet në Norvegji, Suedi dhe Finlandë, pjesa më e madhe e të cilit gjendet brenda Rrethit Polar. (<https://www.britannica.com/place/Lappland>).

847 Rajon në bregun perëndimor të Afrikës, i cili shtrihet në Gjirin e Guinesë. Në këtë rajon hyjnë sot Benini, Bregu i Fildishtë, Guinea-Ekuatoriale, Gambia, Gana, Guinea,

Guinea-Bisau, Liberia, Senegali, Sierra-Leone, Togo, pjesa jugore e Nigerisë dhe pjesa perëndimore e Kamerunit. (<https://www.britannica.com/place/Guinea-region-Africa>).

848 Është një term i përdorur në mënyrë përbuzëse nga europianët, kryesisht holandezët, për fiset e barinjve indigjenë **Khoekhoe** ose **Khoikhoi (populli i burrave) në Afrikën e Jugut**. (<https://www.britannica.com/topic/Khoekhoe>).

849 Rajon në verilindje të Amerikës së Jugut, i cili përfshin një pjesë të Venezuelës Lindore, me shtetet Amazon, Bolivar dhe Delta Amacuro (ish-Guajana Spanjolle), Guajanën (Guajanën Britanike), Surinamin (Guajanën Holandeze), Guajanën Franceze, si dhe shtetin e Ampas në Brazilin Verior (ish-Guajana Portugeze). (<https://www.britannica.com/place/The-Guianas>).

850 **Sri Lanka** është një ishull në Azinë Jugore. Pushtimi britanik i Sri Lankës, që anglezët e quajën Cejlon, ndodhi gjatë Revolucionit Francez. Kur Holanda ra nën zotërimin francez, Kompania Britanike e Indisë Lindore e mori ishullin në vitin 1796, pas një rezistence të dobët holandeze. Në vitin 1802, Cejlioni iu shtua si koloni kurores britanike, pas një marrëveshjeje me Francën. Shpalli pavarësinë, më 4 shkurt 1948. (<https://www.britannica.com/place/Sri-Lanka>).

851 Metodizmi ishte një lëvizje në shek.XVIII, e themeluar nga Xhon Uesli, e cila kërkonte të reformonte nga brenda Kishën e Anglisë. Megjithatë, me kalimin e kohës, ajo u nda nga trugu mëmë, për të formuar një kishë të pavarur, Kishën Metodiste. Uesli theksonte katër pika, të cilat përbëjnë thelbin e doktrinë së Kishës Metodiste: 1) Një njeri është i lirë ta pranojë ose ta refuzojë shpëtimin me një akt të vullnetit të lirë. 2) Të gjithë njerëzit që i binden ungjillit, sipas masës së njohurive që u janë dhënë, do të shpëtohen. 3) Fryma e Shenjtë e siguron drejtpërdrejt besimtarin për shpëtimin, nëpërmjet një përvojë “të brendshme”. 4) Të krishterët janë të aftë të arrijnë përsosmërinë e krishterë në këtë jetë dhe urdhërohen nga Perëndia që të mos i ndahen asaj. (<https://www.britannica.com/topic/Methodism>; <https://www.christianity.com/church/denominations/what-is-methodism-10-things-to-know-about-methodists.html>).

852 *angl.* **Jonathan Edwards** (lindur, më 5 tetor 1703, në Uindsorin Lindor [East Windsor], Konektikat [Connecticut], SHBA, dhe vdekur, më 22 mars 1758, në Prinston [Princeton], NjuXhersi [New Jersey]) ishte filozof dhe teolog, një nga më të mëdhenjtë e puritanizmit. Ishte nga nxitësit kryesorë të rizgjimit shpirtëror të njohur si “Rizgimi i Madh” dhe një nga pararendësit e epokës së shpërthimit të misioneve protestante në shek.XIX. Në moshën 19-vjeçare, mori gradën “Master” në Universitetin e Jelit. Kur ishte 20 vjeç, u martua me Sara Pierpontin. Shërbeu për dy vjet si ndihmës i të gjyshit, në famullinë e Nordhemptënit dhe, në vitin 1729, filloi të predikonte. Në vitin 1734, predikimi i tij për drejtësimin (shfajësimin) me anë të besimit shkaktoi një rizgim shpirtëror në famullinë e tij. Në dhjetor, pati 6 kthime në besim, dhe, në pranverë, 30 në javë. Ai i bindte njerëzit “me peshën e madhe të argumentit dhe me intensitetin e ndjenjave.” Shumë nga predikimet e tij i botoi në vitin 1738, në veprën “Drejtësimi me anë të besimit” (*Justification by Faith*), një nga librat më të lexuar në Amerikë dhe Angli. Gjatë Rizgjimit të Madh (1739–1741), Eduardsi bëri një nga predikimet më të famshme në historinë amerikane: “Mëkatarrët në duart e një Perëndie të zemëruar”, por fatkeqësisht një pjesë e njerëzve e konsideruan gjykues dhe emocional. Megjithatë, Eduardsi këmbënguli se feja e vërtetë është rrënjësuar në dashuri dhe jo në arsye. Pas vitit 1750, ai shërbeu si pastor misionar mes indianëve në Stokbrixh, Masaçusets, dhe shkroi mes të

tjerash traktatin “Liria e vullnetit” (1754), një mbrojtje e shkëlqyer e sovranitetit hyjnor, ku argumentonte se ne jemi të lirë të bëjmë çfarë të duam, por kurrë nuk do të dëshirojmë të bëjmë vullnetin e Perëndisë, pa një vizion të natyrës hyjnore të dhënë nga Fryma. Në vitin 1758, Kolegji i Nju-Xhersit (më vonë Princeton) e shpalli president. Por shumë shpejt pas mbërritjes së tij, vdiq nga vaksina e re e lisë, në moshën 55-vjeçare. (<https://www.britannica.com/biography/JonathanEdwards>).

853 *angl. Rev. Ebenezer Erskine* (1680-1754) ishte pastor dhe teolog skocez, themelues i Kishës së Ndarë, formuar nga kundërshtarët e Kishës së Skocisë. (https://www.sermonaudio.com/search.asp?speakeronly=true&currsection=sermonspeaker&keyword=Ebenezer_Erskine).

854 *angl. Rev. Ralph Erskine* (1685-1752) ishte klerik dhe poet skocez, vëllai i Ebenzer Erskinit. Predikimet dhe vepra e tij poetike janë botuar në vëllime të ndryshme. (<https://dunfermlinehistosoc.org.uk/rev-ralph-erskine-1685-1752-secessionist-minister/>).

855 *angl. Howell Harris* (1714-1773) ishte predikues, themelues i Kishës Kalviniste-Methodiste në Uells dhe një nga udhëheqësit e rizgjimit metodist në Uells. (<https://biography.wales/article/s-HARR-HOW-1714>).

856 *angl. Joseph Addison* (lindur, më 1 maj 1672, në Millston [Milston], Uiltshër [Wiltshire], Angli, dhe vdekur, më 17 qershor 1719, në Londër) ishte poet, dramaturg dhe eseist anglez. Bashkë me Riçard Sillin ishin kontribuesit kryesorë dhe drejtuesit e periodikëve *The Tatler* (1709-1711, dilte tri herë në javë) dhe *The Spectator*. (<https://www.britannica.com/biography/Joseph-Addison>).

857 *angl. The Spectator* ishte një gazetë e përditshme, e themeluar nga Xhozef Edisoni dhe Riçard Stilli. Numri i parë doli, më 1 mars 1711, dhe vazhdoi për 555 numra deri në vitin 1712. Doli edhe 6 muaj gjatë vitit 1714, pa përfshirjen e Stillit. (<https://www.britannica.com/topic/The-Spectator-Britishperiodical-1711-1712>).

858 *angl. Latitudinarians*, kështu u quajtën gjatë shek.XVII, klerikët anglikanë, besimi dhe praktikat e të cilëve shiheshin nga konservatorët si joortodokse. Në fillim u quajtën kështu platonistët e Kembrixhit (një grup filozofësh dhe mendimtarësh fetarë, të cilët përpiqeshin të pajtonin moralin e krishterë me humanizmin e Rilindjes), pastaj termi u përdor më vonë për të kategorizuar klerikët që mbështeteshin te arsyeja për të treguar sigurinë morale të doktrinës së krishterë. Duke e kufizuar doktrinën e tyre vetëm në atë se çfarë duhej të pranohej, ata i lanë vend tolerimit për mësimet e tjera. (<https://www.britannica.com/topic/latitudinarian>).

859 *angl. John Tillotson* (1630-1694) ishte i biri i një rrobaqepësi puritan në Souërbi [Sowerby], Jorkshër [Yorkshire], Angli. U diplomua në Kembrixh në vitin 1651. Në vitin 1661, u shugura peshkop në Kishën Skoceze. Në vitin 1670, u bë dekan i Kentërbërit dhe u zgjodh kryepeshkop në vitin 1691. (<https://www.ccel.org/ccel/tillotson>).

860 *angl. Christ Church College* është kolegj më i madh ndër 39 kolegjet e Universitetit të Oksfordit. Përfshin kolegjin dhe një katedrale. U themelua nga kardinali Tomas Uozli në vitin 1525, dhe u rithemelua në vitin 1546, duke përfshirë dhe katedralen në Dioqezën e Oksfordit. (<http://www.methodistheritage.org.uk/christchurchcollege.htm>).

861 *angl. Lincoln College* u themelua nga Riçard Flemingu, peshkopi i Linkolnit, në vitin 1427, dhe u quajt sipas katedrales së tij “Kolegi i të bekuarës Mari dhe i Tërëshenjtorëve” në Universitetin e Oksfordit. (<https://www.british-history.ac.uk/vch/oxon/vol3/pp163-173>).

862 *angl. The Rule and Exercises of Holy Living* (1650) (*shqip. Norma dhe ushtrime për jetesën e shenjtë*).

863 *angl. Jeremy Taylor* (1613-1667) ishte klerik anglikan dhe shkrimtar. Studioi në Universitetin e Kembrixhit. U shugurua prift në vitin 1633, dhe pati përkrahjen e shumë prej peshkopëve. Në vitin 1643, Karli I i dha me dekret mbretëror titullin “Doktor në Teologji”. Në vitin 1650, shkroi broshurën *Norma dhe ushtrime për jetesën e shenjtë*, ndërsa një vit më vonë *Norma dhe ushtrime për vdekjen e shenjtë*, të cilët i shkroi për anëtarët e Kishës së Anglisë, të cilët ishin privuar nga shërbesat e rregullta gjatë trazirave të Komonuellthit. Në vitin 1660, shërbeu në këshillin e fshehtë irlandez dhe ndihmoi për të rithemeluar Universitetin e Dublinit. (<https://www.britannica.com/biography/Jeremy-Taylor>).

864 *lat. De Imitatione Christi*, botuar rreth viteve 1418-1427. Libri dallohet për stilin dhe gjuhën e thjeshtë. Autori thekson më tepër jetën shpirtërore, sesa atë materiale, dhe pohon shpërblimet e jetës me Krishtin në qendër. Gjithashtu e vlerëson bashkësinë (vëllazërinë) si një mjet për të forcuar besimin. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-a-Kempis>).

865 *Thomas à Kempis*, (*ger. Thomas von Kempen, hol. Thomas van Kempen*) me emrin e vërtetë *ger. Thomas Hemerken*, (lindur në vitin 1379/80 në Kempen, Dyseldorf, Gjermani, dhe vdekur, më 8 gusht 1471, në Anjitenberg në pranë Zhvollës [Zwolle], në peshkopatën e Utrehtit, sot në Holandë) ishte teolog i krishterë dhe autori i mundshëm i veprës Imitimi i Krishtit, një nga librat më me ndikim në literaturën e krishterë, pas Biblës. Në vitin 1392, shkoi në Devëntër, Holandë, te një komunitet i quajtur “Vëllazërit e jetës së zakonshme”, i cili i ishte përkushtuar arsimit dhe kujdesit për të varfrit. Aty studioi nën drejtimin e teologut Florencius Radëvejs, i cili kishte themeluar Kongregacionin e Vindesheimit (1387), një kongregacion me rregulla augustiniane. Tomasi iu bashkua këtij kongregacioni në manastirin e Anjitenbergut, ku ndenji për mëse 70 vjet, duke kopjuar dorëshkrime dhe duke mësuar fillestarët. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-a-Kempis>).

866 *angl. Serious Call to a Devout and Holy Life* (1729), (*shqip. Thirrje e rëndësishme për një jetë të përkushtuar dhe të shenjtë*).

867 *angl. William Law* (1689-1761) ishte autor anglez, i cili shkroi vepra me ndikim për etikën (moralin) e krishterë dhe misticizmin. U shkollua në kolegjin “Emanuel” në Kembrixh. Disa nga veprat e tij janë: *Practical Treatise Upon Christian Perfection* (1726), “Traktat praktik për përsosjen e krishterë”; *Serious Call to a Devout and Holy Life* (1728), “Thirrje e rëndësishme për një jetë të përkushtuar dhe të shenjtë”; *The Way to Divine Knowledge* (1752), “Rruga për në njohurinë hyjnore”; *The Spirit of Prayer* (1749), “Fryma e lutjes”; *The Spirit of Love* (1752), “Fryma e dashurisë”. (<https://www.britannica.com/biography/William-Law>).

868 *angl. Pembroke College* u themelua në vitin 1624, me iniciativën e një tregtari nga Abingtoni, Tomas Tesdejl (Thomas Tesdale), dhe një kleriku, Riçard Uitik (Richard Wightwick), me dekret të mbretit Xhejms I. (<https://www.british-history.ac.uk/vch/oxon/vol3/pp288-297>).

869 *angl.* **John Burton** (lindur në vitin 1696 në Uembuërth [Wembworth], Devonshër

[Devonshire], Angli, dhe vdekur, më 11 shkurt 1771) ishte klerik anglez, teolog, studiues dhe akademik. Lindi në familjen e një famullitari. U shkollua në kolegjin “Corpus Christi” në Oksford. Pasi mori diplomën, punoi aty pedagog. Në vitin 1730, u thirr nga Gjenerali Ogëlltorp në grupin e punës që do të hartonte planin dhe legjislacionin e duhur për të themeluar një koloni në Amerikë, Xhorxhian. Në vitin 1752, mori gradën “Doktor në Teologji”. Veprën e tij e përmbledhi nga fundi i jetës në një vëllim me titull *Opuscula Miscellanea* (Përmbledhje e vogël). (<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/ref:odnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-4133?rkey=EENZvK&result=12>).

870 *angl.* **James Edward Oglethorpe** (lindur, më 22 dhjetor 1696, në Londër, dhe vdekur, më 30 qershor/1 korrik 1785, në Karnham-Holl [Carnham Hall], Eseks [Essex], Angli) ishte ushtarak anglez, filantrop dhe themelues i kolonisë britanike të Xhorxhias në Amerikë. U shkollua në Oksford. Në vitin 1712, u fut në ushtri, kurse në vitin 1717, shërbeu në ushtrinë austriake në luftë kundër turqve. U kthye në Angli në vitin 1722, dhe hyri në Parlament. Në vitin 1729, kryesoi një komision që kreu reformë në burgje. Kjo eksperiencë i dha idenë e themelimit të një kolonie në Amerikën e Veriut, ku të varfrit të kishin një shans për ta filluar jetën nga e para dhe protestantët e përndjekur të gjenin mbrojtje. Ai e siguroi lejen nga mbreti në vitin 1732. Një vit më vonë, ai bashkë me emigrantët e parë themeluan qytetin Savana. Gjatë shpërthimit të luftës mes Anglisë dhe Spanjës, në vitin 1739, u tregua ushtarak mjaft i zoti dhe e mbrojti me sukses koloninë. Në vitin 1743, u kthye në Angli, ku rifilloi jetën parlamentare. (<https://www.britannica.com/biography/James-Edward-Oglethorpe>).

871 Kjo është një fjali e shkëputur nga shënimet që Uesli ka lënë në ditarin e tij, në datën 24 janar 1738, gjatë udhëtimit të kthimit për në Angli me anijen “Samuel”. (<https://www.ccel.org/ccel/wesley/journal.vi.ii.vii.html>).

872 *ger.* **Peter Böhler** (1712-1775) ishte peshkop moravian. Ishte i biri i një prodhuesi birre nga Frankfurt-mbi-Majn. Në vitin 1731, shkoi në Universitetin e Jenas, që të studionte teologji, ku ndoqi disa nga leksionet e udhëheqësve moravianë (Fon Cincëndorfit etj.). Lexoi shumë libra të Shpinerit dhe pietistëve, dhe iu bashkua moravianëve. U caktua me mision në Savana, Xhorxhia. Gjatë lundrimit me anije, u njoh me vëllezërit Xhon dhe Çarls Uesli. Ishte ai që e bindi Xhon Ueslin për *drejtësimin* (*shfajësimin*) me anë të besimit, duke çliruar kështu shpirtin e trazuar të Xhonit nga përpjekja për të fituar shpëtimin e tij nëpërmjet drejtësisë. Në Amerikë, u zgjodh peshkop dhe themeloi shumë kisha moraviane në Pensilvani. Ishte nga të parët që shërbeu mes skllëvërve zezakë, duke u mësuar atyre teologjinë dhe arsimin bazë. Shërbeu gjithashtu edhe me indianët. (<https://www.christianity.com/church/church-history/timeline/1701-1800/zinzendorf-ordained-peterbohler-11630224.html>).

873 *angl.* **Aldersgate Street** është një rrugë në Londër, nga e cila ka marrë emrin edhe lagjja, diku në qendër të Londrës, dhe e ka marrë emrin nga një portë në murin e vjetër rrethues të Londrës. (<https://alondoninheritance.com/thebombedcity/a-brief-history-of-aldersgate-street/>).

874 *angl.* **guinea**, monedhë që përmbante rreth 7 gram ar, e cila u emetua nga mbreti Karli II dhe qarkulloi në Angli në vitet 1662-1814. Kishte vlerën e 20 shilingave. Emrin e

mori nga Guinea në Afrikën Perëndimore, nga vinte ari që përmbanin këto monedha. (<https://www.royalmint.com/ourcoins/ranges/guinea/>).

875 *angl. David Garrick* (1717-1779) ishte aktor anglez, producent, dramaturg e poet. Në vitin 1741, deri atëherë i panjohur, fitoi famë me rolin e Rikardit III në tragjedinë e njohur të Shekspirit. (<https://www.britannica.com/biography/David-Garrick>).

876 *angl. Cornwall* është një krahinë në Anglinë Jugperëndimore. Ndodhet në gadishullin që zgjatet në Oqeanin Atlantik. (<https://www.britannica.com/place/Cornwall-unitary-authorityEngland>).

877 Në original është 4,500 milje.

878 Në original është 250,000 milje.

879 *angl. Mary "Molly" Vazeille* (1710-1781). Siç thuhet më sipër, Xhoni dhe Molli u martuan në vitin 1751. Në vitin 1758, u ndanë. Në vitet '70, u përpoqën të bashkoheshin përsëri, jetuan bashkë për një kohë të shkurtër, por më pas u ndanë përsëri. (<http://unitedmethdistreporter.com/2013/05/15/what-happened-between-john-wesley-and-his-wife/>).

880 *bol. Jacob Arminius apo Jacob Harmensen* (lindur, më 10 tetor 1560, në Audevater [Oudewater], Holandë, dhe vdekur, më 19 tetor 1609, në Lejden [Leiden], Holandë) ishte teolog dhe pastor i Kishës së Reformuar Holandeze, i cili iu kundërvu mësimëve kalviniste për paracaktimin dhe krijoi një sistem teologjik, i cili më vonë u quajt arminianizëm. Thelbi i arminianizmit ishte besimi në hirin e Perëndisë për të gjithë dhe në vullnetin e lirë të të gjithë njerëzve për të siguruar shpëtimin. (<https://www.britannica.com/biography/Jacobus-Arminius>. Shih edhe: *Aspects of English Protestantism c.1530-1700*, by Nicholas Tyacke, Manchester University Press, 2001, fq. 132).

881 Këtu është fjala për njerëz që ishin besimtarë, por nuk ishin klerikë.

882 *angl. Francis Asbury* (lindur, më 20 gusht 1745, në Hemstid Brixh [Hamstead Bridge], Stefordshër [Staffordshire], Angli, dhe vdekur, më 31 mars 1816, në Spotsilvania [Spotsylvania], Virxhinia, SHBA) ishte peshkopi i parë i Kishës Metodiste Episkopale i shuguruar në SHBA. Në Angli, shërbeu si predikues shëtitës dhe, më pas, në vitin 1771, shkoi të shërbente në Amerikë. Aty filloi të predikonte në Filadelfia dhe më pas u bë ndihmës i Xhon Ueslit. Në vitin 1778, u bë qytetar i shtetit Delauer [Delaware]. Në vitin 1784, u zgjodh superintendent ose mbikqyrës i Kishës Metodiste Episkopale dhe, një vit më vonë, mori titullin peshkop. (<https://www.britannica.com/biography/Francis-Asbury>).

883 *angl. Thomas Coke* (lindur, më 9 shtator 1747, në Breknokshër [Brecknockshire], Uells, dhe vdekur, më 3 maj 1814, në det, ndërsa udhëtonte nga Liverpuli për në Cejlon) ishte klerik, peshkopi i parë i Kishës Metodiste, themelues i misioneve të saj, mik i Xhon Ueslit, i cili e quante "krahun e djathtë". Në vitin 1772, u dorëzua prift anglikan dhe shërbeu për 6 vjet në Sauth Peterton [South Petherton], Samërsset [Somerset], një fshat i vogël në Anglinë Jugperëndimore. Në vitin 1777, iu bashkua metodistëve. U bë presidenti i parë i Konferencës Metodiste Irlandeze në vitin 1782, dhe, dy vjet më vonë, u caktua nga Uesli superintendent (mbikqyrës) i kishave metodiste në Amerikën e Veriut. Po atë vit, ai caktoi Frensis Ezbërin si bashkësuperintendent. Gjatë vizitës së tij të nëntë në Amerikë, në vitin 1787, u emërua peshkop. Për punën e tij të palodhur në ngritjen e misioneve metodiste në Ishujt e Indive Perëndimore, Sierra Leone, Skocinë e Re, Irlandë dhe Francë, u quajt me të drejtë "ati i

misionere metodiste”. Vepra e tij e shkruar përbëhet nga një komentari me 5 vëllime për Dhiatën e Vjetër e të Re, një histori për Inditë Perëndimore, disa vëllime me predikime dhe një libër për jetën e Xhon Ueslit. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-Coke>. Shih edhe: <http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/c-d/coke-thomas-1747-1814/>).

884 *angl. John Adams* (lindur, më 30 tetor 1735 [19 tetor me kalendarin e vjetër], në Breintri [Braintree, sot Quincy], Masaçusets, SHBA, dhe vdekur, më 4 korrik 1826, në Kuinzi [Quincy], Masaçusets, SHBA) ishte një nga përkrahësit e hershëm të pavarësisë së Amerikës nga Britania e Madhe, një nga figurat e shquara të *Kongresit Kontinental* (delegatët përfaqësues të shteteve koloniale gjatë Revolucionit Amerikan) në vitet 1774-1777, autor i hartimit të Kushtetutës së Masaçusetsit (1780), një nga firmëtarët e *Traktatit të Parisit* në vitin 1783 (një numër traktatesh që i dhanë fund Revolucionit Amerikan, të firmosura nga përfaqësues të Britanisë së Madhe, në njërin anë, dhe të Shteteve të Bashkuara, Francës dhe Spanjës, në anën tjetër), ambasadori i parë amerikan në Britaninë e Madhe (1785-88), zëvendëspresidenti i parë (1789-1797) dhe presidenti i dytë i Shteteve të Bashkuara të Amerikës (1797-1801). (<https://www.britannica.com/biography/John-Adams-president-of-United-States>).

885 *angl. Hudson River* në shtetin e Nju-Jorkut, me një gjatësi prej 507 km, rrjedh përgjatë pjesës lindore të shtetit dhe, në fund, për 34 km, formon kufirin e Nju-Jorkut me Nju-Xhersin. Burimin e ka nga disa liqene të vogla në malet Adirondak [Adirondack] pranë malit Marsi [Marcy], pika më e lartë e Nju-Jorkut. (<https://www.britannica.com/place/Hudson-River>).

886 Disa nga gjuhët ishin anglishtja, holandishtja, gjuha flamande, një numër gjuhësh të sjella nga skllëvërit afrikanë, si dhe gjuhë të vendasve. (Shih: *Family Life in 17th and 18th Century America*, by James M. Volo and Dorothy Denneen Volo, Greenwood Press, 2006, fq. 5).

887 *angl. Cambridge Platform* është dokumenti bazë i kongregacionalizmit (puritanëve) në Anglinë e Re (New England), i përgatitur në Kembrixh, Masaçusets, SHBA. Ai rregulloi të gjitha detajet e qeverisjes së kishës, duke përfshirë parimin themelor të kongregacionalizmit, autonominë e kongregacionit vendor. Në çështjet doktrinare, Platforma e Kembrixhit përfshiu Rrëfimin e Uestminsterit, besoren e presbiterianizmit, e cila ishte përfunduar në Angli në vitin 1646. (<https://www.britannica.com/topic/Cambridge-Platform>).

888 *angl. Half-Way Covenant*.

889 Togfjalëshi në thonjëza, *angl. worldly puritans*, këtu nuk ka një kuptim negativ, por ka kuptimin që këta njerëz nuk ishin të fokusuar vetëm në çështjet shpirtërore, por gjithashtu ishin të preokupuar edhe për çështjet e qeverisjes dhe të ligjeve. Ata donin të kishin një zë në qeverisje, që të vendosnin ligje të përshtatshme për të jetuar një jetë të denjë shpirtërore.

890 *gjer. Theodorus Jacobus Frelinghuysen* (1691-1747) ishte pastor i Kishës Holandeze të Reformuar, i cili kishte ardhur në Amerikë si emigrant në vitin 1720. Ishte një nga përkrahësit e Rizgimit dhe predikues i zjarrtë i Fjalës së Perëndisë (<https://www.newnetherlandinstitute.org/history-and-heritage/dutch-americans/theodorus-jacobus-frelinghuysen/>).

891 *angl.* Raritan valley, luginë në qarkun e Samërsetit, në Nju-Xhersi, përgjatë lumit Raritan (120 km). Emërtimin e ka marrë nga banorët vendas, që do të thotë “lumi i bigëzuar” ose “lumi përmbyt”. (<https://www.britannica.com/place/Raritan-River>).

892 *angl.* **Log College** u themelua nga Uilliam Tenenti në vitin 1727, në atë që sot quhet Uorminister [Warminister], në Pensilvani. Fillimisht u ngrit në një kasolle prej dërrase. Ishte seminari i parë teologjik për presbiterianët në Amerikën e Veriut. Luajtë një rol të madh në përgatitjen e pastorëve, në një kohë kur nuk kishte shumë të tillë. (<https://williamtennenthouse.org/who-waswilliam-tennent/>; <https://explorebhistory.com/bmarker.php?markerId=1-A-36A>).

893 *angl.* **William Tennent Sr.** (1673-1746) lindi në Skoci. Në vitin 1695, u diplomua në Universitetin e Edinburgut dhe, në vitin 1706, u caktua të shërbente në Kishën e Irlandës. Mbërriti në Pensilvani në vitin 1718. Në vitin 1726, u zgjodh pastor i Kishës Presbiteriane Neshaminy-Warwick, ku shërbeu deri në fund të jetës. (<https://williamtennenthouse.org/who-was-william-tennent/>).

894 *angl.* **Samuel Davies** (lindur, më 3 nëntor 1723, në qarkun e Njukasëllit, në Delauer [Delaware], dhe vdekur, më 4 shkurt 1761, në Prinston [Princeton], Nju-Xhersi, SHBA) ishte predikues presbiterian në Amerikë, mbrojtës i mendimit ndryshe në çështjet fetare dhe një nga udhëheqësit e shtrirjes së Rizgimit të Madh në Jug. (<https://www.britannica.com/biography/SamuelDavies>).

895 *angl.* **Shubael Stearns** (lindur në vitin 1706 në qytetin e Bostonit, dhe vdekur, më 20 nëntor 1771, në Gilford Kaunti [Guilford County], në Karolinën e Veriut, SHBA) ishte pastor baptist amerikan për të cilin nuk dihet shumë. Shërbeu disa vjet në Anglinë e Re (Nju-Inglënd) dhe më pas shkoi të shërbente në Jug, në Virxhinia dhe në Karolinën e Veriut (veçanërisht në qarkun e Gilfordit, në Sendi Krik [Sandy Creek], ku themeloi dhe një kishë), duke u predikuar njerëzve Jezusin, Shpëtimtarin e mëkatarëve. (<http://baptisthistoryhomepage.com/stearns.shubael.va.minis.html>).

896 Bëhet fjalë për kolonitë e Anglisë së Re, *angl.* **New England Colonies**, të cilat ishin 13. Në kolonitë e Anglisë së Re bënin pjesë: *Nju-Hempsbëri, Konektikati, Rod Ajlëndi, Gjiri i Masaçusetsit dhe Plantacionet e Providencës*. (<https://www.landofthebrave.info/new-england-colonies.htm>).

897 *angl.* **Middle Colonies**, në të cilat bënin pjesë shtetet: *Pensilvania, Holanda e Re* (më pas *NjuJorku*), *Nju-Xhersi* dhe *Delauer*. (<https://www.landofthebrave.info/new-england-colonies.htm>).

898 *angl.* **South Colonies**, ku bënin pjesë: *Merilendi, Virxhinia, Karolina* (e cila më pas u nda në të *Veriut* dhe të *Jugut*) dhe *Xhorshia*. Më vonë atyre iu shtua edhe Florida. (<https://www.landofthebrave.info/new-england-colonies.htm>).

899 *angl.* **Princeton University**, një nga universitetet më të njohura sot në botë, u themelua në vitin 1746, në Nju- Xhersi, me emrin Universiteti i Nju-Xhersit. Është një nga katër universitetet më të vjetra të Shteteve të Bashkuara të Amerikës. Në vitin 1783, në hollin e këtij universiteti (Nassau Hall), gjenerali Xhorxh Uashington mori falënderimet e Kongresit Kontinental për drejtimin e Revolucionit Amerikan. Në këtë universitet u diplomuan dhe dy nga presidentët e SHBA-së, Xhejms Medisoni dhe Udru Uillsioni. Ky i fundit ishte dhe president i universitetit në vitet 1902-1910. (<https://www.britannica.com/topic/Princeton-University>).

900 *angl. Isaac Backus* (lindur, më 9 janar 1724, në Noriç [Norwich], Konektikat [Connecticut], SHBA, dhe vdekur, më 20 nëntor 1806, në Midëllbrou [Middleborough], Masaçusets, SHBA) ishte një udhëheqës fetar amerikan dhe historian. Ishte anëtar i kishës “Drita e Re”, një sekt separatist, dhe filloi të predikonte në vitin 1746, duke udhëtuar nëpër Konektikat dhe Masaçusets. Në vitin 1748, u caktua pastor dhe krijoi një kongregacion në zonën e Titikut, në Masaçusets. Kundërshtimi që i bënte pagëzimit të foshnjave solli kontradikta. Ai u largua prej andej në vitin 1756, dhe themeloi një kishë baptiste, në të cilën shërbeu derisa vdiq. Megjithëse nuk kishte ndjekur ndonjë seminar teologjik, kolegji i Rod Ajlëndit (sot Brown University) i dha një diplomë nderi në vitin 1797. (<https://www.britannica.com/biography/Isaac-Backus>).

901 *angl. New Lights* ishin një grupim baptist që u shkëputën nga Kisha Baptistë aty nga mesi i shek.XVIII, gjatë Rizgjimit të Madh. U quajtën “Dritat e reja” për shkak se besonin që Perëndia kishte sjellë një dritë të re në jetën e tyre, përmes përjetimeve emocionale të kthimit të tyre në besim. (<https://www.ncpedia.org/new-lights>).

902 *angl. Warren Association* u themelua, më 8 shtator 1767, në qytetin e vogël Uorren në Masaçusets. Xhejms Meningu (James Manning), pastori i kishës baptiste në Uorren dhe presidenti i kolegjit të Rod Ajlëndit dëshironte që të bashkonte në një shoqatë të gjitha kishat që ndanin të njëjtën doktrinë, ashtu siç ishte formuar më parë një e tillë në Filadelfia, dhe gjeti mbështetje nga anëtarët e kishës së tij. U ftuan edhe pastorë të tjerë dhe u thirr një konferencë, por vetëm katër kisha ishin gati, pasi të tjerat e shihnin si humbje të pavarësisë së kishës së tyre. Megjithatë, takimi themelues u thirr në Uorren në datën e sipëshënuar. U vendos që kishat do të takoheshin një herë në vit. (<http://baptisthistoryhomepage.com/backus.warren.assoc.constitution.html>).

903 *angl. Sons of Liberty*, organizatë e formuar në kolonitë amerikane në verën e vitit 1765, për të kundërshtuar “Dekretin e Pullave” (përpjekja e parë Parlamentit britanik për të taksuar drejtpërdrejt të gjitha dokumentet tregtare dhe ligjore, letrat, pamfletet, gazetat, kartolinat dhe almanakët në kolonitë amerikane). E morën emrin nga një fjalim që mbajti në Parlamentin britanik Isak Barré (shkurt 1765), i cili u referua kolonialistëve, që kishin kundërshtuar masat e padrejta britanike, si “bijtë e lirisë”.

904 *angl. James Madison Jr.* (lindur, më 16 mars 1751 [5 mars me kalendarin e vjetër], në PortKonuej [Port Conway], Virxhinia, dhe vdekur, më 28 qershor 1836, në Mantpiliër [Montpelier] Virxhinia, SHBA) ishte presidenti i katërt i Shteteve të Bashkuara të Amerikës (1809-17) dhe një nga etërit themelues të vendit. Kishte qenë Sekretar i Shtetit në kohën e Xhefersonit. (<https://www.britannica.com/biography/James-Madison>).

905 *angl. Sidney E. Mead* (1904-1999) ishte profesor i “Historisë së Kishës Amerikane” në “Southern California School of Theology” në Klermont [Claremont]. Ka qenë president i Shoqatës Amerikane të Historisë së Kishës dhe është cilësuar si dekan i historianëve të kishës në Amerikë. (<https://www.harvardsquarelibrary.org/biographies/sidney-e-mead/>).

906 Amendamentit.

907 *angl. James Bryce, Viscount Bryce of Dechmont* (lindur, më 10 maj 1838, në Belfast, Irlandë, dhe vdekur, më 22 janar 1922, në Sidmauth [Sidmouth], Devon, Angli) ishte politikan britanik, diplomat dhe historian, i njohur për suksesin e tij si ambasador në vitet 1907-1913. Kishte studiuar jurisprudencë në Oksford, në kolegjin “Trinity”, dhe kishte mbrojtur doktoraturë në të drejtën civile. Libri i tij *Konfederata amerikane* (*The*

American Commonwealth) mbetet një klasik në studimin e politikave të Shteteve të Bashkuara të Amerikës. (<https://www.britannica.com/=biography/James-Bryce-Viscount-Bryce>).

908 frë. **Bernard-René Jourdan de Launay** (1740-1789) ishte markez francez dhe guvernator i Bastijës. U masakrua nga kryengritësit, më 14 korrik 1789, në *Place de Grève* (*Sheshi i Zhavorrit*), në brigjet e Senës në Paris. (<https://www.larousse.fr/encyclopedie/personnage/Launay/129006>).

909 frë. **Bastille** është një fortesë mesjetare në pjesën lindore të Parisit, e cila, në shekujt XVII-XVIII

u kthye në burg, ku mbaheshin persona të rëndësishëm. Ajo kishte 8 kulla 30 m të larta dhe mure të larta po aq, dhe rrethohej nga një hendek me gjerësi 24 m. Në pozitën që kishte, dominonte Parisin. Guri i parë u vendos më 22 prill 1370, në kohën e mbretit Karli V, i cili e ndërtoi si një fortifikim për të mbrojtur muret e Parisit nga sulmet e anglezëve. I pari që e përdori si burg të shtetit ishte kardinali Risheljë në shek. XVII. Numri mesatar vjetor i të burgosurve ishte 40 dhe ishin kryesisht të burgosur politikë. Gjithashtu, librat e ndaluar grumbulloheshin në Bastijë. Më 14 korrik 1789, kur në fortesë kishte vetëm 7 të burgosur, një turmë njerëzish e rrethoi atë, duke kërkuar të merrnin armët dhe municionet që ndodheshin aty. Guvernatori Dë Lonë rezistoi fillimisht, por pastaj, me marrëveshje që t'i falë jeta, e lëshoi fortesën. Turma e mori Bastijën dhe e masakroi guvernatorin. Marrja e Bastijës shënon edhe fillimin e Revolucionit Francez dhe fundin e regjimit të vjetër mbretëror despotik të Burbonëve. (<https://www.britannica.com/topic/Bastille>).

910 **Revolucioni Francez** i njohur edhe si **Revolucioni i 1789-ës**, ishte një lëvizje revolucionare që tronditi Francën në vitet 1787-1799, dhe arriti kulmin në vitin 1789. Studiues të ndryshëm shikojnë disa shkaqe: Dobësimi i regjimit feudal, i cili po shkonte drejt zhdukjes, dhe forcimi gjithnjë e më i madh i borgjezisë (tregtarë, prodhues, profesionistë), e cila tashmë kërkonte edhe pushtetin politik. Fshatarësia që kishte tokë dhe kishte përmirësuar standardin e jetesës dhe arsimimin, donte ta hiqte qafe përfundimisht feudalizmin dhe të fitonte liri dhe të drejta të plota mbi tokën. Dhjetëvjeçarët e parë të shek.XVIII ishin shoqëruar me një begati ekonomike. Zbulimi i minierave të arit në Brazil kishte sjellë të ardhura. Standardet e larta të jetesës kishin ulur vdekshmërinë dhe popullsia ishte rritur (Franca kishte 26 milionë banorë në vitin 1789), gjë që rriste kërkesën për konsum. Në vitet '70, kjo rritje u zbeh dhe ekonomia hyri në krizë, gjë që shkaktoi alarm dhe revoltë. U hodhën shumë argumente për reforma sociale, të cilat u frymëzuan nga filozofët e shek.XVII, Dekarti, Spinoza dhe Loku, por që dolën në përfundime shumë të ndryshme për çështjet politike, shoqërore dhe ekonomike. Një revolucion dukej i nevojshëm për të zbatuar idetë e Monteskjësë, Volterit dhe Rusoit. Monarkia që qeveriste vendin në mënyrë autoritare, shihej si pengesë, sepse nuk donte ta lëshonte pushtetin ose, së paku, ta ndante atë me borgjezinë. Ajo rriti tatimin mbi borgjezinë për të përballuar shpenzimet e luftimeve gjatë shek.XVIII, gjë që shkaktoi zemërim. Monarkia e kishte humbur krejt besueshmërinë, shihej si pengesë për përparim dhe kishte grumbulluar rreth saj urrejtje. (<https://www.britannica.com/event/French-Revolution>).

911 frë. **Alexis de Tocqueville** (lindur, më 29 korrik 1805, në Paris, Francë, dhe vdekur, më 16 prill 1859, në Kanë, Francë) ishte studiues i politikës, historian dhe politikan francez, autor i njohur i veprës me 4 vëllime *Mbi demokracinë në Amerikë* (*De La Démocratie en Amérique*) (1835-1840), një analizë e hollë e sistemit politik në Shtetet e

Bashkuara të Amerikës në fillim të shek.XIX. ([https:// www.britannica.com/biography/ Alexis-de-Tocqueville](https://www.britannica.com/biography/Alexis-de-Tocqueville)).

912 frë. **Liberté, égalité, fraternité!**

913 angl. **Ronald Wilson Reagan** (1911-2004) ishte presidenti i 40-ë i SHBA-së në vitet 1981-1989, i njohur si republikan konservator dhe antikomunist i flaktë. ([https:// www.britannica.com/biography/Ronald-Reagan](https://www.britannica.com/biography/Ronald-Reagan)).

914 angl. **Ted Kennedy**, me emrin e plotë *Edward Moore Kennedy* (1932-2009), ishte senator i SHBA-së në vitet 1962-2009, dhe një figurë e spikatur e Partisë Demokratike dhe politikës liberale. Ishte vëllai i vogël i presidentit Xhon Kenedi. ([https:// www.britannica.com/biography/Ted-Kennedy-American-senator](https://www.britannica.com/biography/Ted-Kennedy-American-senator)).

915 frë. **Laissez faire** ishte një doktrinë, e cila kundërshtonte ndërhyrjen e qeverisë në çështjet ekonomike të individit dhe të shoqërisë, përveç minimumit të nevojshëm për ruajtjen e paqes dhe të drejtave të pronësisë. Termi mendohet se i atribuohet përgjigjes që i dhanë industrialistët Zhan-Batist Kolberit (1619-1683), shefit të financave të Luigjit XIV, kur ky i pyeti se çfarë mund të bënte qeveria për të ndihmuar tregtinë: *laissez faire*, që do të thotë *na lini të bëjmë si të duam*. ([https:// www.merriamwebster.com/dictionary/laissez-faire](https://www.merriamwebster.com/dictionary/laissez-faire); [https:// www.britannica.com/topic/laissez-faire](https://www.britannica.com/topic/laissez-faire)).

916 frë. **Genève** fitoi vetëqeverisjen nga fundi i shek.XIV, kur u shkëput nga Perandoria e Shenjtë Romake. Hyri në Konfederatën Zvicerane në vitin 1815. ([https:// www.britannica.com/place/GenevaSwitzerland](https://www.britannica.com/place/GenevaSwitzerland)).

917 frë. **Louis XVI, Louis-Auguste, duc de Berry** (lindur, më 23 gusht 1754, në Versajë, Francë, dhe vdekur, më 21 janar 1793, në Paris) ishte mbret i Francës (1774-1792) nga dinastia e Burbonëve (1589-1792). Mbreti u tregua i paafhtë për të qeverisur dhe për të zgjidhur problemet, dhe pa njohuri politike. Gjatë shpërthimit të Revolucionit, humbi mbështetjen e Parlamentit dhe nuk qe dot në gjendje të nxirrte një program që të mund të fitonte përkrahjen e deputetëve. Vetë i kushtohej më tepër gjuhut dhe besonte se Revolucionin do të shuhej vetë. U tregua i shurdhër ndaj kërkesave të njerëzve dhe nuk arriti kurrë të kuptonte nevojën për kompromis. Monarkia u shfuqizua, më 21 shtator 1792, për t'i hapur rrugën Republikës së Parë Franceze, dhe ai bashkë me të shoqen, mbretëreshën Mari-Antuanet, u gjykuan dhe u dënuan me vdekje si kundërrevolucionarë. Mbretit iu pre koka në gjyotinë, më 21 janar 1793, në *Place de la Revolution* (*Sheshi i Revolucionit*), pasi u shpall fajtor nga Kuvendi Kombëtar me 380 vota pro dhe 310 kundra. Të njëjtin fat pësoi edhe e shoqja 9 muaj më vonë (16 tetor 1793). ([https:// www.britannica.com/biography/Louis-XVI](https://www.britannica.com/biography/Louis-XVI)).

918 frë. *Estates-General*.

919 gjër. **Peter Gay** (lindur në Berlin, Gjermani, në vitin 1923, me emrin *Peter Joachim Frölich*, dhe vdekur në Nju-Jork, SHBA, në vitin 2015) ishte historian, pedagog dhe autor. U largua bashkë me familjen nga Gjermania në vitin 1938, dhe u vendos për dy vjet në Kubë e më pas në SHBA, ku ndryshoi dhe mbiemrin. U shkollua në Universitetin e Denverit dhe të Kolumbias. Dha mësim në Universitetin e Kolumbias e më pas në Universitetin e Jelit, derisa doli në pension në vitin 1993, me titullin "Sterling professor" në histori (titulli më i lartë). Më pas, punoi si drejtor i Bibliotekës Publike të Nju-Jorkut (1997-2003). Një nga veprat e tij më të njohura është *The Enlightenment: An Interpretation* (*Illuminizmi: Një interpretim*) me dy vëllime (1966, 1969). Vëllimi i parë, që mbante si nëntitull

The Rise of Modern Paganism (Lindja e paganizmit modern), fitoi Çmimin Kombëtar të Librit në SHBA. (<https://www.theguardian.com/books/2015/may/24/peter-gay>).

920 *frë. Napoléon Bonaparte, Napoleon I* (lindur, më 15 gusht 1769, në Azhaksio [Ajaccio], Korsikë, dhe vdekur, më 5 maj 1821, në ishullin Shën Helenë) ishte general francez, Konsulli i Parë (Kryetar i qeverisë gjatë Republikës I Franceze) në vitet 1799-1804, dhe Perandori i Francës në vitet 1804-1814/15. (<https://www.britannica.com/biography/Napoleon-I>).

921 Ka një periudhë gjatë Revolucionit Francez (5 shtator 1793 - 27 korrik 1794) që quhet *Sundimi i terrorit* ose *Terrori* (*frë. La Terreur*), ku qeveria revolucionare vendosi që ta kthente në “terror” rendin e ditës (me Dekretin e 5 shtatorit) dhe të merrte masa të ashpra kundër armiqve të dyshuar të Revolucionit (fisnikëve, klerit, grumbulluesve të parave). (<https://www.britannica.com/event/Reign-of-Terror>).

922 *frë. Notre Dame*.

923 *angl. John Stuart Mill* (lindur, më 20 maj 1806, në Londër, Angli, dhe vdekur, më 8 maj 1873, në Avinjon, Francë) ishte filozof anglez, publicist, ekonomist dhe përkrahës i utilitarizmit, një koncept në etikë (moral), që lindi në fund të shek.XVIII dhe në fillim të shek.XIX ndër filozofët dhe ekonomistët anglezë, sipas të cilës, një veprim është i drejtë nëse sjell lumturinë (jo vetëm të atij që e kryen veprimin, por edhe të atyre që ndikohen prej tij), dhe i gabuar nëse sjell të kundërtën e lumturisë. Sipas këtij koncepti, një veprim i drejtë mund të bëhet edhe nga një motiv i keq. (<https://www.britannica.com/biography/John-Stuart-Mill>).

924 *Ishulli i Shën Helenës (Saint Helena)* në Atlantikun e Jugut, përballë Namibisë dhe Angolës në Afrikën Jugperëndimore. Napoleoni zbriti në ishull, më 5 tetor 1815, si i arrestuar i anglezëve, bashkë me një grup gjeneralësh dhe oborrtarësh, dhe u vendosën në Longud Longwood]. Aty vdiq, më 5 maj 1821. (<https://www.britannica.com/place/Saint-Helena-island-South-Atlantic-Ocean>; <https://www.britannica.com/biography/Napoleon-I>).

925 Në vitin 1804, Napoleon Bonaparti, fillimisht ushtarak në ushtrinë revolucionare republikane e më pas Kryeministër, vendosi ta bënte Francën monarki përsëri, duke u shpallur perandor. Pas abdikimit të Napoleonit, më 6 prill 1814, dhe dëbimit të tij në ishullin Elbë, si dhe pas negociatave me Aleatët (Austri, Prusi, Rusi, Angli) të diplomatit të shkëlqyer Talejran, u rivendos në pushtet dinastia e Burbonëve, me mbretin Luigj XVIII, vëllai i Luigjit XVI, i cili ndenji në fron deri në vitin 1824, me përjashtim të 100 ditëve kur Napoleoni u rikthye edhe njëherë në skenën Europiane. Luigji XVIII premtoi një monarki kushtetuese, një parlament me dy dhoma, tolerancë fetare, të drejta kushtetuese për të gjithë qytetarët dhe premtoi të njihte disa nga rezultatet e Revolucionit. Në vitin 1816, ai u kundërvu ultraruaalistëve (të djathtës ekstreme), të cilët kërkonin të zhduknin çdo gjurmë të Revolucionit. Pas vitit 1820, ndikimi i tyre po bëhej gjithmonë e më i madh. Pas vdekjes së Luigjit XVIII, në fron hipi i vëllai më i vogël, Karli X (*frë. Charles-Philippe, comte d'Artois*), i cili mbretëroi në vitet 1824-1830. Si përkrahës i ultraruaalistëve, ai lëvizti drejt absolutizmit. Masat që mori ishin kundër borgjerzisë dhe liberalëve. Në mars 1830, liberalët në Dhomën e Deputetëve e kundërshtuan qeverinë dhe kjo gjë e detyroi mbretin të shpërndante Parlamentin. Në zgjedhjet e majit, shumicën e fituan përsëri kundërshtarët e mbretit. Kjo bëri që mbreti të merrte masa të forta shtypëse dhe solli si pasojë atë që në histori njihet si Revolucioni i Korrikut 1830. Mbreti abdikoi, më 2 gusht, dhe u largua nga vendi. Në fron hipi *Luigi-*

Filipi (frë. *Louis-Philippe, duc d'Orléans*) i quajtur “Mbreti qytetar” (frë. *Roi Citoyen*), i cili mbretëroi në vitet 1830-1848. Periudha e mbretërimit të tij u quajt edhe **Monarkia e Korrikut** (frë. *Monarchie de Juillet*). Ai gjeti mbështetje në borgjezinë e lartë, por në fund e humbi pushtetin, pasi nuk gjeti dot aleancë me klasën e industrialistëve. (<https://www.britannica.com/biography/Louis-XVIII>; <https://www.britannica.com/event/Hundred-Days-French-history>; <https://www.britannica.com/biography/Charles-X>; <https://www.britannica.com/biography/Louis-Philippe>).

926 Viti 1848 solli përmbyshjen e mbretit Luigj-Filipi. Prirja e tij drejt absolutizmit, lakmia e madhe për të grumbulluar për vete pasuri, kokëfortësia dhe paaftësia për të zgjidhur problemet, ishin shkaqet e kësaj përmbyshjeje. Mbreti abdikoï, më 24 shkurt 1848, në favor të nipit të tij, dhe vetë me të shoqen u larguan për në Angli, ku edhe vdiq në vitin 1850. Në vitet 1848-1852, në Francë u vendos Republika e Dytë dhe president i saj u zgjodh Luigj-Napoleon Bonaparti. Me mbarimin e mandatit 4-vjeçar, ai u shpall perandor, me emrin Napoleoni III (1852-1870). (<https://www.britannica.com/biography/Louis-Philippe>; <https://www.britannica.com/biography/Napoleon-III-emperor-of-France>).

927 lat. **Leo XII**, me emrin e vërtetë it. **Annibale Sermattei della Genga** (lindur, më 22 gusht 1760, pranë Spoleto, në Shtetet Papale, Itali, dhe vdekur, më 10 shkurt 1829, në Romë), ishte papë në vitet 1823-1829. Në vitin 1783, ishte caktuar sekretar personal i papës Piu VI, i cili e dërgoi ambasador në Lucernë dhe më pas në Këln. Në vitin 1816, papa Piu VII e caktoi kardinal dhe peshkop të Senigalias [Senigallia], një qytet i vogël në provincën e Ankonës, dhe në vitin 1820, Përfaqësues të Përgjithshëm (ose Vikar i Përgjithshëm) të Papatit. U zgjodh papë, më 28 shtator 1823. Leoni u shfaq si një papë autoritar dhe në përkrahje të aristokracisë, gjë që shkaktoi pakënaqësinë e borgjezisë. Nga ana doktrinare u përpoq të luftonte depërtimin e ideve liberale. (<https://www.britannica.com/biography/Leo-XII>).

928 lat. **Pius VIII**, me emrin e vërtetë it. **Francesco Saverio Castiglioni** (lindur, më 20 nëntor 1761, në Çingoli [Cingoli], Shtetet Papale, dhe vdekur, më 30 nëntor 1830, në Romë) ishte papë nga marsi i vitit 1829 deri në nëntor 1830. Në vitin 1800, papa Piu VII e shpuroi peshkop të Montaltos. Në vitin 1808, gjatë sundimit francez në Itali, u burgos për shkak se refuzoi të betohej për besnikëri ndaj Napoleonit. Në vitin 1816, u zgjodh kardinal dhe u caktua peshkop i Çezenës. Më pas, u bë peshkop i Fraskatit [Frascati] dhe, në vitin 1821, mori një rol kryesor në Kuri. Megjithë shëndetin e dobët, ai u zgjodh pasardhës i Leonit XII, më 31 mars 1829, dhe e mori zyrtarisht postin, më 5 prill. Në çështjet fetare, u tregua i hapur dhe pajtues. Politikën e jashtme ia delegoi Sekreterit të Shtetit, kardinalit Xhuzeppe Albani. Piu VIII, ndonëse iu kundërvu lëvizjeve liberale në Irlandë dhe Poloni, e pranoi Revolucionin e Korrikut (1830) dhe i bëri thirrje klerit francez që ta mbështeste regjimin e ri. (<https://www.britannica.com/biography/Pius-VIII>).

929 lat. **Gregorius XVI**, me emrin e vërtetë it. **Bartolomeo Alberto Mauro Cappellari** (lindur, më 18 shtator 1765, në Beluno [Belluno], Venecia, Perandoria Austriake [sot Itali], dhe vdekur, më 1 qershor 1846, në Romë, Shtetet Papale), ishte papë në vitet 1831-1846. Në të ri, iu bashkua urdhrin kamaldolez në manastirin San Michele di Murano pranë Venecias. U dorëzua prift në vitin 1787. Në vitin 1814, u bë Vikar i

Përgjithshëm i kamaldolezëve dhe, në vitin 1825, u zgjodh kardinal nga papa Leoni XII. U zgjodh papë, më 2 shkurt 1831. Ai u përpoq të konsolidonte autoritetin papnor brenda kishës dhe mbështeti monarkitë tradicionale në mbarë Europën, sidomos ato të drejtuara nga Princi Meternik i Austrisë. Ishte kundërshtar i liberalizmit, republikanizmit dhe i ndarjes së kishës nga shteti. Mbështeti doktrinën e pagabueshmërisë së Papës. (<https://www.britannica.com/biography/Gregory-XVI>).

930 *it. Risorgimento* ishte një lëvizje në Italinë e shek.XIX, e cila kulmoi me themelimin e Mbretërisë së Italisë me mbret Viktor Emanuelin II, në vitin 1861. Nisi fillimisht si një lëvizje ideologjike dhe letrare, me qëllim ngjalljen e vetëdijes kombëtare të popullit italian, e cila çoi më pas në një sërë ngjarjesh politike që i çliruan shtetet italiane nga sundimi austriak dhe i bashkuan. Në vitin 1866, mbretërisë iu bashkua Venecia, kurse, në vitin 1870, edhe Roma, duke shënuar kështu fundin e Risorxhimentos. Filozofi italian Benedeto Kroçe e shikon këtë ngjarje si triumf të liberalizmit, ndërsa të tjerë e kritikojnë si një revolucion aristokrato-borgjez, i cili nuk arriti t'i përfshijë të gjitha shtresat. (<https://www.britannica.com/event/Risorgimento>).

931 *lat. Pius IX*, me emrin e vërtetë *it. Giovanni Maria Mastai-Ferretti* (lindur, më 13 maj 1792, në Senigalia [Senigallia], Shtetet Papale, dhe vdekur, më 7 shkurt 1878, në Romë), ishte papë në vitet 1846-1878. Në vitin 1827, u bë kryepeshkop i Spoletos, post që e mbajti deri në vitin 1832, kur u bë peshkop i dioqezës së rëndësishme të Imolas. Në vitin 1840, u zgjodh kardinal. Në vitin 1846, megjithëse nuk ishte kandidati më i spikatur liberal, ai u zgjodh papë, për të parandaluar zgjedhjen e kandidatit konservator Luixhi Lambruskini. Papati i tij u shënuar nga një kalim nga liberalizmi në konservatorizëm. Papa i ri u përball me një situatë të vështirë. E gjithë Europa, përveç Austrisë, kërkonte që Shtetet Papale të kryenin reforma në qeverisjen qendrore dhe lokale, dhe kleri të hiqte dorë nga pozitat sunduese në administratë dhe gjyqësor. Gjatë kësaj kohe, Papati u sulmua nga nacionalistët italianë, si vegël në duart e Austrisë. Në vitin 1848, me nisjen e kryengritjeve në Gadishullin Apenin, Papa u përpoq të mbante një rrugë të mesme, u detyrua të shpallte një kushtetutë dhe krijimin e parlamentit me dy dhoma, të cilat i nënshtroheshin vetëm vetos së Papës, dhe ndërmori disa reforma administrative që mbetën gjysmake. Në momentet e vështira, kërkoi mbrojtjen e Austrisë dhe Francës. Gjendja u qetësua disi në vitin 1850. Në të vërtetë, Papati ishte bërë pengesë për bashkimin e Italisë. Më 20 shtator 1870, trupat italiane pushtuan Romën. Në tetor, u mbajt një referendum dhe Roma iu bashkua Italisë me shumicën dërrmuese të votave. Papa mbeti në Vatikan dhe refuzoi çdo marrëdhënie me qeverinë italiane. Megjithatë, Parlamenti italian e njohu me ligj sovranitetin e Papës. Papa kishte të drejtë të zhvillonte marrëdhëniet e veta diplomatike me fuqitë e tjera dhe të kishte autoritet vetëm brenda Vatikanit e në një rreth të vogël rrotull tij. Në pjesën tjetër të Italisë, kisha ndahej nga shteti. Papati nuk e njohu zyrtarisht këtë fakt deri në vitin 1929. (<https://www.britannica.com/biography/Pius-IX>).

932 *it. Pellegrino Rossi* (1787-1848) ishte ekonomist, jurist dhe politikan, i cili u emërua nga papa Piu IX Ministër i Brendshëm dhe i Policisë, dhe Ministër i përkohshëm i Financave në qeverinë e formuar në shtator 1848. Më parë, Rosi kishte dhënë mësim në Akademinë Kalviniste të Gjenevës, kishte marrë nënshtetësinë zvicerane dhe kishte qenë anëtar i Këshillit Përfaqësues (1820-33). Në vitin 1831, Kuvendi Federal e kishte ngarkuar me detyrën e hartimit të një plani për rishikimin e Kushtetutës. Në vitin 1833, kishte pranuar katedrën e ekonomisë politike në Kolegjin e Francës në Paris, kurse, në vitin

1834, kishte pranuar katedrën e të drejtës kushtetuese në Sorbonë dhe kishte marrë nënshtetësinë franceze. Në vitin 1845, Ministri i Jashtëm francez, Fransua Gizó, e dërgoi në Romë me mision për të negociuar dëbimin e jezuitëve nga Franca dhe u emërua ambasador në Shtetet Papale. Me shpalljen e Republikës së Dytë Franceze, mbeti në Romë, dhe Piu IX e futi në qeveri. Programi i tij liberal i moderuar, që përbante laicizimin e qeverisjes dhe shmangien e luftës, ngjalli armiqësinë e të dyja palëve kundërshtarë, sidomos të revolucionarëve. Ai u vra në një atentat në shkallët e Parlamentit, i goditur me thikë në qafë, më 15 nëntor 1848. (<http://www.treccani.it/enciclopedia/pellegrino-rossi/>)

933 *it. Vittorio Emanuele II* (lindur, më 14 mars 1820, në Torino, Piemont, Mbretëri e Sardenjës, dhe vdekur, më 9 janar 1878, në Romë, Itali) mbret i Mbretërisë Sardenja-Piemont dhe mbreti i parë i Italisë së bashkuar. (<https://www.britannica.com/biography/Victor-Emmanuel-II>).

934 ***Lufta Franko-Prusiane*** (19 korrik 1870-10 maj 1871) ishte një luftë ku një koalicion i shteteve gjermane të udhëhequra nga Prusia, mundi Francën. Lufta shënoi fundin e hegjemonisë franceze në Europën kontinentale dhe çoi në krijimin e një Gjermanie të bashkuar. Shkak u bë kandidatura e princit Leopold (të lidhur me familjen mbretërore prusiane) për fronin e Spanjës. Në qershor 1870, kancelari prusian Otto von Bismark dhe udhëheqësi spanjoll Juan Prim e bindën Leopoldin ta pranonte fronin, gjë që alarmoi Francën, e cila nga ana e vet i bëri presion perandorit Vilhelm I. Perandori nuk donte që t'i përcillej Francës dhe kjo gjë provokoi shpalljen e luftës nga ana e perandorit francez Napoleoni III, i cili ishte siguruar nga këshilltarët e tij se ushtria franceze mund ta mundte atë prusiane, pasi kishte armë moderne. Ndërsa Bismarku e pa si mundësi për bashkimin e shteteve gjermane në një Perandori të fortë Gjermane. Me një numër më të madh ushtarësh dhe me një organizim më të mirë, gjermanët fituan epërsi. Napoleoni vetë u rrethua në Sedan dhe u dorëzua bashkë me 83.000 trupa, më 2 shtator 1870. Dy ditë më vonë, u krijua një Qeveri e re e Mbrojtjes Kombëtare, e cila e shkarkoi perandorin. Marrëveshja e paqes u nënshkrua më 28 shkurt, dhe, më 1 mars, u ratifikua nga Parlamenti. Pas këtij akti, qeveria franceze u kërcënua nga një kryengritje prej radikalëve të Parisit, të cilët vendosën një qeveri të përkohshme, Komunën e Parisit (18 mars-28 maj 1871). (<https://www.britannica.com/event/Franco-German-War>).

935 Kështu e quajti veten papa Piu IX, kur ushtria italiane hyri në Romë.

936 *it. Questione romana.*

937 *it. Benito Amilcare Andrea Mussolini*, i njohur edhe si ***Il Duce (Udhëheqësi)***, (lindur, më 29 korrik 1883, në Predappio, Itali, dhe vdekur, më 28 prill 1945, pranë Dongos, Itali) ishte kryeministër i Italisë në vitet 1922-1943, dhe diktatori i parë fashist në Europën e shek.XX. (<https://www.britannica.com/biography/Benito-Mussolini>).

938 ***Traktati Lateran*** ishte një pakt midis shtetit italian dhe Selisë së Shenjtë i firmosur, më 11 shkurt 1929, nga Benito Musolini, për shtetin italian, dhe nga Sekretari i Shtetit, kardinali Pietro Gasparri, për Selinë e Shenjtë, dhe i zbatuar me ligjin nr. 810/1929. Ky pakt qëndroi në fuqi nga 7 qershori 1929 deri më 3 qershor 1985. Në vitin 1948, ai u pohua edhe në Kushtetutën e Italisë. Në këtë traktat, Papati e njohu shtetin italian dhe Romën si kryeqytet të tij, duke hequr dorë nga pretendimi për të. Nga ana tjetër, Italia njohu sovranitetin e Papës mbi qytetin e Vatikanit (me sip. 44 ha).

Marrëdhëniet midis dy shteteve u rregulluan sipas të drejtës ndërkombëtare. Në nenin 1, qyteti i Romës njihet si qendra e botës katolike dhe vend pelegrinazhi, ndërsa në nenin 20 përcaktohet që peshkopët duhet të betoheshin për besnikëri ndaj shtetit dhe duhet të ishin italianë e të flisnin gjuhën italiane. Në nenin 36, shteti lejonte mësimin fetar në shkollat fillore dhe të mesme publike. Ky pakt u shfuqizua në vitin 1985, dhe katolicizmi nuk ishte më feja e shtetit në Itali (Italia ishte shtet laik). Kjo gjë i dha fund arsimit të detyrueshëm fetar në shkollat publike. (<http://www.treccani.it/enciclopedia/patti-lateranensi/>; <https://www.britannica.com/event/Lateran-Treaty>).

939 **Këshilli i Parë i Vatikanit**, Këshilli i 20-të Ekumenik i Kishës Katolike Romane (1869-1870), u thirr nga papa Piu IX për t'u marrë me problemet e kohës, me të cilat ai nënkuptonte ndikimin në rritje të racionalizmit, liberalizmit dhe materializmit. U propozuan 51 dekrete, por dolën vetëm 6. Nga rreth 1050 peshkopë që kishin të drejtë të merrnin pjesë në mbledhjen e hapjes, më 8 dhjetor 1869, morën pjesë vetëm 700, ndërsa të tjerët erdhën më vonë. Këshilli shpalli dy doktrina: *Dei Filius*, një version shumë i shkurtuar i besimit katolik që merrej me besimin, arsyen dhe lidhjet midis tyre; dhe Pastor Aeternus, i cili merrej me autoritetin e Papës. Deklarata mbi autoritetin e Papës u miratua vetëm pas debatit të gjatë dhe të nxehtë, si para ashtu edhe gjatë Këshillit. Ai theksonte se pasuesi i vërtetë i Shën Pjetrit ka fuqinë e plotë dhe supreme të juridiksionit mbi të gjithë Kishën; Papa është i pagabueshëm kur mëson se një doktrinë lidhur me besimin ose moralin duhet të besohet nga e gjithë Kisha. Pagabueshmëria e Papës nuk ishte në pikat që do të diskutoheshin në Këshill, por ishte papa Piu IX ai që e nxitu shumicën e peshkopëve për të dalë me një deklaratë të tillë. Pas këtij diskutimi, peshkopët u lejuan të largoheshin nga Roma, por, përpara se të ktheheshin, trupat italiane hynë në Romë (20 tetor 1870), prandaj Papa e pezulloi Këshillin për një kohë të pacaktuar. (<https://www.britannica.com/event/First-Vatican-Council>).

940 **Ultramontanizmi** (fjala vjen nga latinishtja mesjetare *ultramontanus*) ishte një lëvizje në Kishën Katolike Romane, e cila theksonte fort autoritetin e Papës dhe centralizimin e Kishës. Fjala u referohej atyre anëtarëve të Kishës në Europën Veriore, të cilët e hidhnin vështrimin drejt Jugut, përtej maleve (Alpeve), d.m.th. te papët e Romës. (<https://www.britannica.com/topic/Ultramontanism>).

941 *lat. ex cathedra*, kjo shprehje latine ka kuptimin: *me autoritetin e plotë që i jep posti*, apo *nga pozita e autoritetit*. Ky term u përdor së pari për vendimet e papëve dhe lidhet me doktrinën e pagabueshmërisë së Papës (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/ex%20cathedra>). 942 *lat. Syllabus Errorum*.

943 *gjermanisht. Karl Josef von Hefele* (lindur, më 15 mars 1809, në Unterköhen [Unterkochen], Vyrtemberg [Württemberg], dhe vdekur, më 5 qershor 1893, në Rotenburg [Rottenburg]) ishte teolog gjerman dhe peshkop katolik. Studioi teologji në Universitetin e Tybingernit. Në vitin 1835, u emërua në Departamentin e Historisë së Kishës, në Fakultetin Katolik të Teologjisë në Universitetin e Tybingenit, dhe, në vitin 1840, u bë profesor. Ai ndenji aty deri në vitin 1869, kur u zgjodh peshkop i Rotenburgut. Botoi disa libra për historinë e këshillave të kishës, si dhe dokumenta e artikuj shkencorë (<https://www.catholic.org/encyclopedia/view.php?id=5606>).

944 Është një veper që përbëhet nga 5 vëllime, botuar mes viteve 1871-1896: *Një histori e këshillave të kishës: Deri në përfundim të Këshillit të Nikesë 325 pas Krishtit; Një histori e këshillave të kishës: nga viti 326 deri në vitin 429 pas Krishtit; Një histori e këshillave të kishës:*

nga viti 431 deri në vitin 451 pas Krishtit; Një histori e këshillave të kishës: nga viti 451 deri në vitin 680 pas Krishtit; Një histori e këshillave të kishës: nga viti 626 deri në vitin 787 pas Krishtit. (<https://www.ecatholic2000.com/councils/untitled-66.shtml>).

945 *kro.* **Josip Juraj Štrossmayer** (lindur, më 4 shkurt 1815, në Osijek, Sllavoni [Kroaci], dhe vdekur, më 8 prill 1905, në Gjakovo, sot në Kroaci) ishte peshkop katolik kroat dhe udhëheqësi i Partisë Kombëtare, e cila iu kushtua zhvillimit të një lëvizjeje të fuqishme nacionaliste jugosllave. U dorëzua prift në vitin 1838, dhe u bë lektor i teologjisë në Universitetin e Vjenës, si dhe kapelan i perandorit të Austrisë. Në vitin 1850, u vendos në Gjakovo, me titullin peshkop i Bosnjës dhe i Sirmiumit. Ai luftoi për rritjen e nacionalizmit sllav në Kroaci, Sllavoni dhe Dalmaci, si dhe te sllovenët në Austrinë Jugore. Ishte kundërshtar i fortë i zotërimit hungarez dhe luftoi për interesat kroate. Në vitet 1860-1873, ishte anëtar i Kuvendit Legjislativ kroat. Është themelues i universitetit të ri të sllavëve “Akademia e Sllavëve të Jugut” (1876) dhe kontribues i riorganizimit të sistemit arsimor në Dalmaci dhe Kroaci-Sllavoni. Në Gjakovo, ai ndërtoi në pallat peshkopal, një katedrale (Bazilikën e Shën Pjetrit) dhe një seminar për kroatët e Bosnjës. Shtrossmajeri botoi edhe një numër këngësh dhe rrëfenjash kombëtare. Në Këshillin e Parë të Vatikanit, ishte një nga kundërshtarët kryesorë të doktrinës së pagabueshmërisë së Papës. Gjithashtu, ai punoi ngushtë me ekumenistin rus Vladimir Sergejeviç Sollovjov, për një bashkim të Kishës Katolike Romane me Kishën Ortodokse Ruse. (<https://www.britannica.com/biography/Joseph-George-Strossmayer>).

946 *kro.* Đakovo është sot një qytet në krahinën e Sllavonisë në Kroaci. Në dokumentet e shkruara, përmendet për herë të parë në vitin 1239, kur duka Koloman i Kroacisë ia dhuroi qytetin peshkopit Ponsa të Bosnjës, i cili e ktheu atë në seli të peshkopëve të kësaj dioqeze. Në vitin 1536, qyteti u pushtua nga osmanët dhe bënte pjesë në Sanxhakun e Pozhegut. Në këtë kohë njëhej me emrin *Jakova*. Në vitin 1699, Sllavonia ra në duart e Habsburgëve. Ndërsa në vitin 1868, ishte pjesë e Mbretërisë Kroaci-Sllavoni. (<https://www.tzgdjakovo.eu/index.php/en/o-dakovu/povijest-grad>).

947 *angl.* **John Henry Newman** (lindur, më 21 shkurt 1801, në Londër, dhe vdekur, më 11 gusht 1890, në Birmingem) ishte klerik me ndikim dhe njeri i letrave, i cili udhëhoqi Lëvizjen e Oksfordit në Kishën e Anglisë. Më vonë, u bë kardinal-dhjak në Kishën Katolike Romane. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-John-Henry-Newman>).

948 *angl.* **Henry Francis Lyte** (lindur, më 1 qershor 1793, në Ednam, Skoci, dhe vdekur, më 20 nëntor 1847, në Nisë, Francë) ishte teolog dhe klerik skocez. Studioi teologji në “Trinity College” në Dublin. Kishte fituar tri çmime për poezi gjatë universitetit. U kujdes fillimisht për një lagje në qytetin Ueksford (Wexford) dhe më pas u zhvendos në Merëzajën (Marazion), Kornuell, dhe Limington, Angli. Ai shkroi shumë poezi dhe himne. Në vitin 1826, botoi librin *Rrëfime të ilustruara me vargje për disa prej kërkesave* në Lutjen e Zotit (*Tales in Verse illustrative of Several of the Petitions in the Lord's Prayer*). Në vitin 1868, shkroi *Poezi kryesisht fetare* (*Poems, chiefly Religious*). Ndër himnet mund të përmendim: “Beko, o shpirti im, Zotin”, sipas Psalmit 103 (*Praise, my soul, the King of heaven*), “Perëndi i mëshirës, Perëndi i hirit”, sipas Psalmit 67 (*God of Mercy, God of Grace*), dhe “Oh, sa të dashura janë banesat e tua”, sipas Psalmit 84 (*Pleasant are thy courts above*) (<https://www.stempublishing.com/hymns/biographies/lyte.html>).

949 *angl.* **Clapham Sect** ishte një grupim ungjillorësh, i cili u bë i njohur në Angli në vitet 1790-1830, për fushatën për dhënie fund të skllavërisë dhe për përkrahjen e punës

misionare në vend dhe jashtë tij. Ky grupim e kishte qendrën në kishën e Xhon Venit, famullitarit të Klepëmit në jug të Londrës. (<https://www.britannica.com/topic/Clapham-Seat>).

950 *angl.* **Oxford movement** ishte një lëvizje në shek.XIX me qendër në Universitetin e Oksfordit, e cila kërkonte një përtëritje të mendimit, besimit dhe ritualeve katolike brenda Kishës së Anglisë. (<https://www.britannica.com/event/Oxford-movement>).

951 *angl.* **Gilbert Murray** (1866-1957) lindi në Sidnej, Australi, dhe vdiq në Oksford, Angli. Ishte profesor i greqishtes klasike, fillimisht në Universitetin e Gllazgout e më pas në Oksford. U bë i njohur sidomos me përkthimin e tragjediave të Eskilit, Sofokliut, Euripidit dhe të komedive të Aristofanit. Dy nga veprat studimore të tij më të njohura janë: *The Rise of the Greek Epic*, 1907 (*Lindja e epikës greke*) dhe *Pesë fazat e besimit grek* (*Five Stages of Greek Religion*). (<https://www.britannica.com/biography/Gilbert-Murray>).

952 *angl.* **David Bebbington**, lindur në vitin 1949, është profesor i historisë në Universitetin e Stërlingut, Skoci. U diplomua në *Jesus College*, Kembrixh, në vitin 1971. Aty filloi dhe vazhdoi studimet doktorale (1971-1973), përpara se t'i përfundonte në *Fitzwilliam College*. Fushat kryesore të studimeve të tij janë politika, feja dhe shoqëria në Britaninë e Madhe të shek.XVIII-XX, sidomos lëvizja ungjillore. Ka dhënë mësim në një sërë universitetesh në Amerikë, Kanada, Afrikë e Jugut.

Është autor i shumë librave. (<https://www.baylorisr.org/about-baylorisr/distinguished-professors/davidbebbington/>).

953 *angl.* **Thomas S. Kidd**, “Doktor i Shkencave”, profesor i historisë dhe zëvendësudrejtor i Institutit të Studimeve Fetare në Universitetin Bejlor (Baylor University), SHBA. Ka botuar një sërë librash, ndër të cilët mund të përmendim: *The Great Awakening: The Roots of Evangelical Christianity in Colonial America* (Yale University Press, 2007), *George Whitefield: America's Spiritual Founding Father* (Yale University Press, 2014), *American Colonial History: Clashing Cultures and Faiths* (Yale University Press, 2016), *Benjamin Franklin: The Religious Life of a Founding Father* (Yale University Press, 2017). (<https://www.baylor.edu/history/index.php?id=7728>).

954 **Revolucioni Industrial** njihet në historinë moderne si procesi i kalimit nga një ekonomi agrare, ku mbizotëron puna e dorës, në një ekonomi të mbizotëruar nga industria dhe fabrikat. Ky proces filloi në Britaninë e Madhe në shek. XVIII, dhe prej aty u përhap në të gjithë botën. Termi “revolucion industrial” ishte përdorur edhe më herët nga autorët francezë, por ai u bë i njohur nga historiani anglez i ekonomisë Arnold Tojnbî, i cili e përdori për të përshkruar zhvillimin ekonomik të Britanisë në vitet 1760-1840. Gjatë kësaj periudhe, ndodhën ndryshime të mëdha teknologjike. Filloi të përdoret më tepër hekuri dhe çeliku, të përdoren burime të reja energjie, si avulli dhe nafta, u shpikën makineri të reja, si motori me avull, motori me djege të brendshme, u përmirësua transporti dhe komunikimi, puna u organizua në fabrika dhe u rrit prodhimi. Si rezultat, u rrit edhe tregtia. Gjithashtu, u shpik radioja, telegrafi, automobili, aeroplani. I gjithë ky ndryshim solli përmirësim të jetës shoqërore dhe të cilësisë së jetesës. (<https://www.britannica.com/event/Industrial-Revolution>).

955 Në original 3 milje.

956 *angl.* **John Venn** (1759-1813) u zgjodh dhjak në vitin 1782 dhe, një vit më vonë, prift. Shërbeu fillimisht si ndihmës famullitar i të atit në Jelling (Yelling) dhe, më pas, në

vitet 1783-1792, shërbeu si famullitar në Klepëm. Ishte një nga themeluesit e “Shoqatës Misionare të Kishës” (1797). (<https://archiveshub.jisc.ac.uk/search/archives/70d9ca09-67d7-379a-8741-399ec346269b>).

957 *angl. Henry Thornton* (1760-1815) ishte ekonomist, bankier dhe filantrop anglez, i cili dha kontribute të rëndësishme në teorinë monetare. Ishte i biri i një tregtari dhe filantropi të njohur. Ai ishte një nga drejtuesit e Sektit të Klepëmit, një degë ungjillore e rreptë e Kishës së Anglisë, si dhe përkrahës i madh i Uilliam Uillbërforsit në fushatën kundër skllavërisë. Në vitin 1782, u zgjodh anëtar i Parlamentit, dhe mbeti i tillë deri në fund të jetës. Ai njihej për një jetë me integritet dhe për pikëpamjet e tij kundër skllavërisë. Ishte autoritet në çështjet financiare. Ndjenja që kishte për të qenë në shërbim të komunitetit bëri që pjesën më të madhe të të ardhurave ta jepte për bairësi. (<https://www.britannica.com/biography/Henry-Thornton>).

958 *angl. William Wilberforce* (1759- 1833) ishte politikan dhe filantrop anglez, i cili spikati që nga vitin 1787 në betejën për heqjen e tregtisë së skllavëve dhe më pas për heqjen e skllavërisë në zotërimet britanike. Uillbërforsi studioi në Kolegjin e Shën Gjonit në Kembrixh, dhe ishte shok me kryeministrin e ardhshëm Uilliam Pit i Ri. Në vitin 1780, të dy hynë në Dhomën e Përfaqësuesve, ku Uillbërforsi filloi të mbështeste reformën parlamentare dhe emancipimin politik të katolikëve, gjë që e bëri të njohur si “radikal”. Për këtë shkak, gjatë Revolucionit Francez, iu dha titulli “Qytetar Nderi i Francës”. Në vitet 1784-85, përqafoi besimin ungjillor. Në vitin 1787, nën ndikimin edhe të pastorit Xhon Njuton, një ish-tregtar skllavërisë, ai bashkë me të tjerë nisi fushatën për heqjen e skllavërisë. Në vitin 1789, ai paraqiti në Parlament 12 rezoluta kundër tregtisë së skllavëve. Ka një përpjekje të gjatë të tij për heqjen e tregtisë së skllavëve, derisa më në fund, në vitin 1807, u miratua një projektligj për heqjen e tregtisë së skllavëve në Inditë Perëndimore Britanike, i cili u bë ligj, më 25 mars 1807. Më pas, Uillbërforsi iu përkushtua luftës për heqjen krejt të skllavërisë. Më 26 korrik 1833, tri ditë para se të vdiste, Dhoma e Përfaqësuesve miratoi “Aktin e Heqjes së Skllavërisë”.

(<https://www.britannica.com/biography/William-Wilberforce>).

959 *angl. Sir John Shore* (1751-1834) ishte një nëpunës i Kompanisë së Indisë Lindore dhe më vonë Guvernator i Përgjithshëm i Indisë në vitet 1793-1798. Në vitet 1802-1808, jetoi në Klepëm dhe bënte pjesë së Sektin e Klepëmit. Më pas jetoi në Londër. Në vitin 1804, më 14 maj, u zgjodh presidenti i parë i *Shoqërisë Biblike për Britaninë dhe Vendet e Huaja*, post që e mbajti deri sa vdiq. Ai luajti rol të rëndësishëm në të gjitha çështjet që pati shoqëria, dhe vendosi lënien jashtë të librave të Apokrifës nga botimet e *Shoqërisë Biblike*. (<https://www.encyclopedia.com/international/encyclopediasalmanacs-transcripts-and-maps/shore-sir-john>).

960 *angl. Charles Grant* (1746-1823) politikan britanik dhe njeri me shumë ndikim sidomos në çështjet e Indisë. Ishte një përkrahës i zjarrtë i reformave shoqërore dhe i misionit të krishterë në Indi. Granti ishte gjithashtu anëtar i Parlamentit. (<http://www.bu.edu/missiology/misionary-biography/g-h/grant-charles-1746-1823/>).

961 *angl. James Stephen Sr.* (1789-1859) ishte nënsekretar i shtetit të Britanisë për kolonitë në vitet 1836-1847. Ai dha një kontribut të rëndësishëm për krijimin e Aktit të Heqjes së Skllavërisë. (<http://www.internationalbulletin.org/issues/2011-04/2011-04-217-shenk.html>).

962 angl. **Zachary Macaulay** (1768-1838) ishte një statisticien skocez. I ati ishte prift dhe shërbente në Kishën e Skocisë. Në moshën 16-vjeçare, emigroi në Xhamajkë, ku punoi si ndihmësmenaxher në plantacionet e sheqerit. Në vitet 1790-1799, shërbeu si guvernator i Sierra Leones në Afrikë. Ai bashkë me Uilliam Uillbërforsin dhe të tjerë luftoi për ndalimin e tregtisë së skllavërve dhe heqjes së skllavërisë në Britani dhe territoret e saj. (http://abolition.e2bn.org/people_67.html).

963 angl. **Christian Observer** ishte një periodik ungjillor që u botua në Londër në vitet 1802-1874. (<https://catalog.bathitrust.org/Record/008696340>).

964 angl. **Thomas Clarkson** (1760-1846) ishte një nga përkrahësit kryesorë të heqjes së skllavërisë dhe një nga publicistët e parë të lëvizjes kundër tregtisë së skllavërve, si dhe heqjes së skllavërisë në kolonitë. Fillimisht ishte caktuar dhjak, por pas vitit 1785 iu kushtua tërësisht çështjes së heqjes së skllavërisë. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-Clarkson>).

965 angl. **Philip Doddridge** (1702-1791) pastor, mësues dhe shkrues himnesh anglez, jokonformist. Në vitin 1723 ai pranoi të shërbente si pastor në kongregacionin e pavarur në Nordhemptën. Libri i tij më i njohur është *The Rise and Progress of Religion in the Soul*. Është autor i më shumë se 400 himneve. (<https://www.ccel.org/ccel/doddridge>).

966 angl. **William Pitt, the Younger** [Uilliam Pit i Ri] (1759-1806) ishte kryeministri i Britanisë në vitet 1783-1801, 1804-1806, gjatë Revolucionit Francez dhe Luftërave Napoleonike. Njihet si një kryeministër që e forcoi postin e tij gjatë qeverisjes. Ai njihet për aftësinë e nxjerrjes së Britanisë nga kriza financiare gjatë Revolucionit Amerikan. Gjithashtu, Piti ishte i sukseshëm edhe në politikën e jashtme, ku mbrojti me sukses interesat e Britanisë. (<https://www.britannica.com/biography/William-Pitt-the-Younger>).

967 angl. **Sir Reginald Coupland** (1884-1952) ishte historian i njohur anglez i periudhës së Perandorisë Britanike dhe profesor në Universitetin e Oksfordit. Në vitin 1948, u zgjodh anëtar i Akademisë Britanike. (<https://www.oxforddnb.com/view/10.1093/refodnb/9780198614128.001.0001/odnb-9780198614128-e-32585>).

968 angl. **Church Missionary Society** u themelua në Londër në vitin 1799, nga klerikët ungjillorë të Kishës së Anglisë, nën emrin “Shoqëria për Misionet në Afrikë dhe në Lindje” (*Society for Missions in Africa and the East*). Ata theksonin fort besimin biblik, besimin si një akt personal dhe përkushtimin. Në vitin 1812, ajo u quajt “Shoqëria Misionare e Kishës për Afrikën dhe Lindjen” (*Church Missionary Society for Africa and the East*). Gjatë dhjetë viteve të para dërgoi vetëm pesë misionarë për të punuar mes jo të krishterëve, por dalëngadalë fitoi mbështetje dhe puna e saj u zgjerua në Kanada, Australi, Zelandën e Re dhe Afrikën e Jugut. (<https://www.britannica.com/topic/Church-Missionary-Society>).

969 angl. **British and Foreign Bible Society** është e para shoqëri e Biblës në kuptimin e plotë të fjalës. Ajo u themelua në vitin 1804, me nxitjen e Tomas Çarlsit dhe anëtarëve të Sekut të Klepëmit, të cilët ia propozuan këtë ide “Shoqërisë së Broshurave” në Londër. “Shoqëria Biblike” ishte një shoqëri ndërdenominacionale, laike, ungjillore, me seli në Londër. Qëllimi i saj ishte përkthimi i Biblës në gjuhët e popujve nga të gjitha racat, dhe shitja e saj me një çmim të përbalueshëm për këdo. (<https://www.britannica.com/topic/British-and-Foreign-Bible-Society>). Duhet të theksojmë që është kjo shoqëri biblike që na dha të plotë në gjuhën shqipe Dhiatën e Re (fillimisht botoi

Ungjillin e Mateut, 1824), përkthim i Vangjel Meksit dhe redaktim i Grigor Gjirokastritit, botuar në Korfuz në vitin 1827. Kontributi i Shoqërisë Biblike në përkthimin e Shkrimit të Shenjtë në gjuhën shqipe është i jashtëzakonshëm dhe vazhdoi me përkthimet e shkëlqyera të Kristoforidhit. Janë ndër të parët libra në gjuhën shqipe, të cilët u bënë gur themeli të Rilindjes sonë Kombëtare.

970 angl. *The Society for Bettering the Condition of the Poor* u themelua në vitin 1796 nga Sër Tomas Bernardi, një reformator i shoqërisë angleze. Ai njihet si themelues i një spitali për foshnjat e braktisura, i një shkolle për të varfrit e verbër dhe një sërë veprash bamirësie. (Shih: *The Life of Sir Thomas Bernard, Baronet, by James Baker, Londër, 1819, fq. 13*).

971 angl. *The Society for the Reformation of Prison Discipline* u themelua në vitin 1816. (Shih: *The Empire of Hell, by Hilary M. Carey, Cambridge University Press, 2019, fq. 45*).

972 angl. *Sir John Hawkins* (1532-1595) drejtues i flotës dhe kapiten (*commander*, që në gradat e sotme është *Kapiten i Rangut III*), një nga detarët më të shquar të Anglisë në shek.XVI dhe kryearkitekt i flotës së Mbretëreshës Elizabet I. E nisi karrierën duke bërë tregti në Afrikë dhe shpejt u bë i pari tregtar skllevërisht në Angli. Ai morri skllevër nga Guinea në Afrikën Perëndimore dhe i çonte në Inditë Perëndimore Spanjolle. Kjo gjë e çoi në konflikt të hapur me spanjollët, të cilët nuk i lejonin të huajt e paaautorizuar të tregtonin në territoret e tyre. (<https://www.britannica.com/biography/John-Hawkins-English-naval-commander>).

973 angl. *Sierra Leone*, sot shtet në Afrikën Perëndimore, në brigjet e Oqeanit Atlantik.

974 spanj. *Santo Domingo* është sot kryeqyteti i Republikës Domenikane, që ndodhet në ishullin Hispanjola në arkipelagun e Karaibeve. Kristofor Kolombi mbërriti aty në vitin 1492, duke e bërë ishullin koloni spanjolle. Më vonë, ishulli kaloi në duart e anglezëve, për t'u rimarrë sërish nga spanjollët e më pas nga francezët, dhe sërish nga spanjollët. Sot është republikë e pavarur. (<https://www.britannica.com/place/Santo-Domingo>).

975 angl. *Charles II*, i njohur edhe me nofkën "Monarku qejfli" (lindur, më 29 maj 1630 në Londër, dhe vdekur, më 6 shkurt 1685 po në Londër) ishte mbret i Britanisë së Madhe dhe Irlandës në vitet 1660-1685, që u kthye në fron pas vitesh në mërgim në kohën e Komonuellthit Puritan.

Këto vite njihen në historinë angleze si periudha e rivendosjes së monarkisë. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-II-king-of-Great-Britain-and-Ireland>).

976 angl. *Sir Thomas Fowell Buxton* (1786-1845) ishte një politikan dhe filantrop britanik, i cili, në vitin 1822, zëvendësoi Uilliam Uillbërforsin në Dhomën e Përfaqësuesve, si udhëheqës të fushatës për heqjen e skllavërisë në kolonitë britanike. Ai kishte pjesërisht edhe meritën e tij në Aktin e Lirimit. Në vitin 1823, ai bashkë me Uillbërforsin dhe të tjerë themeluan Shoqërinë Kundër Skllavërisë në Britani dhe Jashtë saj. Idetë e tij i shprehu në librin *Tregtia e skllevërve afrikanë dhe lirimi i tyre (The African Slave Trade and Its Remedy)* (1839). (<https://www.britannica.com/biography/Sir-Thomas-Fowell-Buxton-1st-Baronet>).

977 angl. *Emancipation Act* ose *Slavery Abolition Act* njihet në historinë e Britanisë një dekret i Parlamentit që hiqte skllavërinë në pjesën më të madhe të kolonive

britanike. Si rezultat, u liruën 800,000 skllëvër afrikanë, kryesisht në Karaibe dhe Afrikën e Jugut, si dhe një numër i vogël në Kanada. Dekreti kaloi në Dhomën e Përfaqësuesve, më 25 korrik, mori miratimin e mbretit, më 28 gusht 1833, dhe hyri në fuqi, më 1 gusht 1834. (<https://www.britannica.com/topic/SlaveryAbolition-Act>).

978 angl. **George Macaulay Trevelyan** (1876-1962) ishte profesor i historisë moderne në Univeritetin e Kembrixhit që nga viti 1927, dhe drejtori i kolegjit “Trinity” (Trinity College) në Kembrixh në vitet 1940-1951. Është autor i një sërë librash për historinë e Anglisë. (<https://www.britannica.com/biography/G-M-Trevelyan>).

979 angl. *British History in the Nineteenth Century*.

980 angl. **John Keble** (1792-1866) ishte prift anglikan, teolog dhe poet, i cili filloi dhe ndihmoi në udhëheqjen e Lëvizjes së Oksfordit, një lëvizje që kërkonte të ringjalte në anglikanizëm idealet e Kishës së Lartë të fundit të shek.XVII. (<https://www.britannica.com/biography/John-Keble>).

981 angl. *Oriel College*.

982 angl. **Edward Bouverie Pusey** (1800-1882) ishte teolog anglikan, studiues dhe udhëheqës i Lëvizjes së Oksfordit. (<https://www.britannica.com/biography/E-B-Pusey>).

983 Supremacinë.

984 angl. **Rev. William Carey** (lindur, më 17 gusht 1761, në Polerspëri [Paulerspury], Nordhemptëshër [Northamptonshire], Angli, dhe vdekur, më 9 qershor 1834, në Frederiksnagar [sot, Serampor], Indi) ishte themeluesi i Shoqërisë Misionare Baptiste Angleze (1792) dhe punoi si misionar në Indi. Misioni i tij shërbeu si model për punën misionare moderne. Ai u quajt “babai i prozës së Bengalit” për gramatikat, fjalorët dhe përkthimet që bëri. Keri shërbeu disa vjet si pastor në Molltën [Moulton], Nordhemptëshër, ku jepte mësim në shkollë dhe vazhdonte punën si këpucar. Në vitin 1789, ai u transferua në një kishë baptiste në Lestër [Leicester] dhe tre vjet më vonë shkroi pamfletin *An Enquiry into the Obligations of Christians to Use Means for the Conversion of the Heathens* (Përsiatjet për detyrën e të krishterëve që të përdorin mjete për kthimin e paganëve). Më pas, ai themeloi një numër shërbesash dhe Shoqërinë Misionare Baptiste Angleze. Misionarët e parë të kësaj shoqërie ishin Keri dhe Xhon Tomasi, mjek, të cilët u vendosën në Kalkuta në vitin 1793. Një vit më vonë, ai filloi punë si përgjegjës në një fabrikë që prodhonte lëndë ngjyruese, në Mudnabati, Bengal, dhe u shkëput nga mbështetja financiare që merrte nga shoqëria. Aty filloi të predikonte, të jepte mësim dhe të përkthente Biblën. Në vitin 1800, u detyrua të linte territorin britanik në Indi dhe u vendos në koloninë daneze të Frederiksnagarit pranë Kalkutës. Në vitin 1801, i caktuar të të jepte mësim gjuhët bengali, sanskrite dhe marathi në kolegjin “Fort Uilliams”, Keri përktheu Biblën në gjuhët bengali, oria, hindu, sanskritisht, asamese dhe pjesë të saj në 29 dialekte. Bashkë me shokun e tij Xhoshua Marshman, botuan një gramatikë dhe përgatitën 6 të tjera për gjuhë të ndryshme. Ata botuan edhe fjalorë, si dhe përkthyen në anglisht në tri vëllime poemën epike hindu *Ramajana*. Puna e tij u shtri përtej arsimit, duke e detyruar qeverinë të shpallte të paligjshme disa prej praktikave të tilla, si vrasja e fëmijëve një vit dhe djegia e grave në turrën e druve në funeralin e bashkëshortëve. Në vitin 1820, Keri themeloi Shoqërinë Bujqësore të Indisë. (<https://www.britannica.com/biography/William-Carey>).

985 angl. **James Cook** (1728-1779) ishte kapiten i Marinës britanike, lundërtar dhe eksplorator. Lundroi në brigjet e Kanadasë, në Oqeanin Paqësor, në Antarktidë, në Australi e Zelandën e Re. (<https://www.britannica.com/biography/James-Cook>).

986 angl. **Rev. Thomas Scott** (1747-1821) autor i një komentari të Biblës. Ka shërbyer si pastor në Rejvënstoun [Ravensstone], pranë Lestërit dhe aty u njoh me Xhon Njرتونin dhe Uilliam Kerin. Në vitin 1785, shkoi në Londër si kapelan i *Lock Hospital*, një spital për të sëmurët me sifiliz. Në vitin 1801, Skoti bëhet rektor i Eston Sendfordit [Aston Sandford], një fshat i vogël në Bakingamshër [Buckinghamshire], ku jetoi derisa vdiq. (<https://www.nmcarey.edu/carey/scott/ts.htm>).

987 Quhen ndryshe edhe Inditë Lindore Holandeze, janë ishujt që shtrihen në një rrip të gjerë përgjatë të dy anëve të Ekuatorit, midis kontinentit aziatik në veri dhe perëndim dhe Australisë në jug. Vendet në jug të Indisë apo më mirë Azia Juglindore, ku bëjnë pjesë arkipelagu i Malajzisë dhe arkipelagu i Filipineve, Indonezia dhe Guinea e Re Papua. (<https://www.britannica.com/place/EastIndies>).

988 angl. **Kenneth Scott Latourette** (1884-1968) ishte profesor i misioneve dhe historisë së Lindjes në Universitetin e Jeillit. Është autor i shumë librave, ndër të cilët mund të përmendim: *The history of early relations between the United States and China, 1784-1844*, New Haven: Yale University Press, 1917; *A history of the expansion of Christianity*, 7 vols. New York; London: Harper & Brothers, 1937-1945; *A short history of the Far East*, New York: The Macmillan Company, 1946; *A history of Christianity*, 1st ed. New York: Harper, 1953; Reprint, Rev. ed. 2 vols. New York: Harper & Row, 1975. (<https://www.historians.org/about-aba-and-membership/aba-history-and-archives/presidentialaddresses/kenneth-scott-latourette/kenneth-scott-latourette-biography>).

989 Në vitin 1588, flota spanjolle (**Armada Española**) apo **Armata e pathyeshme**, u dërgua nga mbreti Filipi II i Spanjës për të pushtuar Anglinë bashkë me një ushtri spanjolle nga Flandra. Është nga betejat e para detare ku u përdorën gjerësisht armët e rënda. Si përfundim, flota spanjolle u thye.

990 angl. **Moulton**, është një fshat në zonën Dejvëntri të rrethit Nordhemptënshtërit në Angli. (<https://www.moultonnorthants-pc.gov.uk/history-of-moulton.html>).

991 angl. **Andrew Fuller** (1754-1815) ishte teolog dhe pastor baptist anglez. Ai ishte një nga themeluesit dhe sekretari i parë i Shoqërisë Misionare Baptiste Angleze (1792). Ishte mik i ngushtë i Uilliam Kerit. Bëri shumë udhëtime në të gjithë vendin, për të ngritur fonde në dobi të misioneve në Sierra Leone, Cejlon (Sri Lanka), Xhamajkë dhe Indi. (<https://www.britannica.com/biography/AndrewFuller>).

992 angl. *An Enquiry into the Obligation of Christians to Use Means for the Conversion of the Heathen*.

993 angl. **British East India Company** (**East India Company**), e njohur zyrtarisht si (1600-1708) **Governor and Company of Merchants of London Trading into the East Indies** apo (1708– 1873) **United Company of Merchants of England Trading to the East Indies**, ishte një kompani angleze e themeluar me qëllim tregtinë me Azinë Lindore e Juglindore dhe Indinë, e dekretuar, më 31 dhjetor 1600. E nisur fillimisht si kompani tregtare, më pas u mor edhe me çështje politike dhe shërbeu si përfaqësuese e Britanisë në këto vende në shek. XVIII-XIX. U mor edhe me tregtinë e skllëvërve. (<https://www.britannica.com/topic/East-India-Company>).

994 **Serampore**, po edhe *Serampur*, *Shrirampur*, është qytet në shtetin e Bengalit Perëndimor në Indi, i cili ndodhet në rajonin lindor të vendit, në Gjirin e Bengalit. (<https://www.britannica.com/place/Shrirampur>).

995 Interesat daneze përfaqësoheshin në Indi nga *Danish East India Company* (Kompania Daneze e Indisë Lindore), e cila kishte filluar të vepronte në rajon që nga viti 1616. Në vitin 1755, ajo mori edhe Seramporin në Bengal. (<https://www.britannica.com/topic/Danish-East-India-Company>).

996 angl. **Joshua Marshman** (1768-1837) ishte një përkthyes i jashtëzakonshëm. Deri në moshën 26-vjeçare, punoi si endës. Më pas, filloi punë si mësues në një kishë baptiste në Bristol. Menjëherë ra në sy si njeri i lexuar, u pagëzua dhe iu bashkua kishës. Studioi pesë vjet teologji dhe gjuhët biblike, hebraishten dhe siriakishten, në Seminarin e Broadmidit në Bristol. Në vitin 1799, ai bashkë me të shoqen shkuan në Indi, ku u bashkuan me Uilliam Kerin. Ai përktheu Biblën të plotë ose pjesë të saj në gjuhët e vendit dhe në kinezisht. Përktheu gjithashtu në gjuhën angleze edhe shumë vepra të Lindjes. Bashkë me të shoqen ngritën shkolla e konvikte. Marshmani themeloi edhe kolegjin e Seramporit. Ai bashkë me Uilliam Kerin dhe Uilliam Uardin janë quajtur si trioja e misionarëve të mëdhenj baptistë në Serampor. (<https://www.christianity.com/church/church-history/timeline/1701-1800/joshua-marshman-extraordinary-translator-11630275.html>).

997 angl. **William Ward** (1769-1823) ishte misionar baptist, autor, përkthyes dhe botues. Udhëtoi bashkë me Xhoshua Marshmanin për në Indi, fillimisht në Kalkuta, pastaj në Serampor, ku u bashkuan me Uilliam Kerin. U kujdes më shumë për shtypshkronjën dhe botimet. (<https://www.christianity.com/church/church-history/timeline/1801-1900/william-ward-careys-essentialprinter-11630393.html>; <https://www.wholesomewords.org/missions/bcarey8.html>).

998 angl. **Henry Martyn** (1781-1812) ishte i ngarkuar me punë si kapelan në Kompaninë e Indisë Lindore. Gjatë udhëtimit 305-ditësh nga Anglia për në Kalkuta, studioi gjuhët urdu dhe bengali. Ai ndihmoi gjithashtu Kerin dhe shokët e tij në përkthimin e Biblës. Refuzoi t'i shikonte indianët si qenie më të ulëta. I nxitur nga kolegët ungjillorë, iu fut punës për përkthimin e Biblës. Me ndihmën e përkthyesve vendas, ai e përktheu Biblën në gjuhët urdu, arabe dhe perse. Në vitin 1810, i sëmurë me tuberkuloz, ndërmoi një udhëtim në Persi, ku e rishikoi përkthimin e Biblës me ndihmën e Sër Gor Uzlit (Gore Ouseley), dhe ia paraqiti shahut. Puna e tij frymëzoi më pas shumë misionarë për të shkruar në vendet islame. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/lm/martynhenry-1781-1812/>).

999 angl. **Robert Morrison** (1782-1834) ishte pastor presbiteran, përkthyes dhe misionari i parë në Kinë i Shoqërisë Misionare të Londrës. Ai është quajtur “babai i misionit protestant në Kinë”. Pasi kishte studiuar teologji dhe gjuhën kineze, u dërgua me mision në Kinë në vitin 1807. Dy vjet më vonë, bëhet përkthyes në Kompaninë e Indisë Lindore, ku punoi deri sa vdiq. Morrisoni ishte një nga themeluesit e Kolegjit Anglo-Kinez në Malaka, i cili u zhvendos më pas në Hong-Kong. Ai përktheu gjithashtu edhe Dhiatën e Re në gjuhën kineze (1813) dhe më pas të gjithë Biblën (1821). Është autor edhe i një gramatike dhe një fjalori në tre vëllime të gjuhës kineze. (<https://www.britannica.com/biography/Robert-Morrison>).

1000 angl. **John Williams** (1796-1839) ishte misionar nga Uells, anëtar i Shoqërisë Misionare të Londrës, i cili e kaloi jetën bashkë me të shoqen në ishujt e Polinezisë, ku

edhe u martirizua. Ai përktheu Biblën në gjuhën e këtyre popujve, që jetonin në gjendje shumë të egër, dhe u mësoi të vërtetat e Perëndisë. Besimi ndikoi edhe në mënyrën e jetesës së këtyre popujve: ndërtuan shtëpi, mbanin veshje, mbanin kafshë shtëpiake etj. (<http://discerninghistory.com/2017/05/john-williams-the-martyr-missionary-of-polynesia/>).

1001 *angl.* **Adoniram Judson** (1788-1850) ishte gjuhëtar amerikan dhe misionar baptist në Burma. Ai përktheu Biblën në gjuhën burmeze (1834) dhe është hartuesi i fjalorit standard të kësaj gjuhë që përdoret sot. Studioi në *Seminarin Teologjik të Endovërit* (*Andover Theological Seminary*) në Masaçusets, dhe aty i lindi dëshira e zjarrtë për ungjillëzim. Ishte një nga nismëtarët e themelimit të *Bordit Amerikan të Komisionerëve për Misionet e Huaja* (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*). Në vitin 1812, vendoset në Indi bashkë me të shoqen dhe katër misionarë të tjerë. Në vitin 1814, ai themeloi *Shoqërinë Baptiste Amerikane për Misionet e Huaja* (*American Baptist Foreign Mission Society*). Kur hasën kundërshtim nga Kompania Britanike e Indisë Lindore, familja Xhadson u vendos në Ragun. Atje, Adonirami përsosi gjuhën burmeze dhe mësoi gjuhën paali, gjuha kanonike e budizmit. Ai themeloi të parën kishë në Burma dhe ngriti edhe një shkollë. Falë punës së tij, komuniteti i krishterë aty numëronte rreth 500.000 vetë. Gjatë Luftës së Parë Anglo-Burmeze (1824-1826), u burgos nga forcat burmeze dhe iu nënshtroa torturave të jashtëzakonshme. Pas lirimit, vazhdoi punën me përkthimet, shkrimet dhe ungjillëzimin. (<https://www.britannica.com/biography/Adoniram-Judson>).

1002 *angl.* **Alexander Duff** (1806-1878) ishte misionari i parë i dërguar në Indi nga Kisha e Skociës. Ai hapi një shkollë për popullsinë myslimane dhe hindu në Kalkutë. Në vitin 1844, ishte bashkëthemelues i *Calcutta Review* dhe shërbeu si redaktor i saj deri në vitin 1849, kur u kthye në Skoci. Në vitin 1856, kthehet sërish në Indi, në kohën që ushtria e Bengalit kishte ngritur krye ndaj qeverisë koloniale britanike. Për këtë shkroi edhe një libër: *Kryengritja indiane: Shkaqet dhe rezultatet* (*The Indian Mutiny: Its Causes and Results*, 1858). Në vitin 1863, iu ofrua posti i zëvendëskancelarit të Universitetit të Kalkutës, të cilin e refuzoi për arsye shëndetësore. Në vitin 1873, u kthye në Skoci, ku u zgjodh Kryetar i Asamblesë së Kishës së Lirë. (<https://www.britannica.com/biography/Alexander-Duff>).

1003 *angl.* **Allen Francis Gardiner** (1794-1851) ishte oficer i Marinës Mbretërore Britanike dhe misionar. Fillimisht shkoi misionar në Afrikë (1834), por më pas punoi mes popullsisë vendase në Kili (1838-1843), në arkipelagun Toka e Zjarrtë, si dhe te indianët e Bolivisë. Gardineri themeloi edhe Shoqërinë Misionare të Patagonisë. Vdiq nga uria dhe sëmundjet gjatë një misioni në Tokën e Zjarrtë. (http://anglicanhistory.org/sa/gardiner/mission_life1866.html).

1004 *spanj.* **Tierra del Fuego është arkipelagu** në skajin më jugor të Amerikës së Jugut. Ndahet nga kontinenti nga Ngushtica e Magelanit. Sipërfaqja e përgjithshme është 73,746 km². Rreth dy të tretat e kësaj sipërfaqeje i përkasin Kilit dhe një e treta Argjentinës. (<https://www.britannica.com/place/Tierra-del-Fuego-archipelago-South-America>).

1005 *angl.* **Robert MoVat** ose **Robert Moffat** (1795-1883) ishte misionar skocez në Afrikë dhe përkthyesi i parë i Biblës në gjuhën *setsuana* apo *cuana*, që flitet në Afrikën e Jugut. Ai u dërgua në Afrikën e Jugut në vitin 1816, nga Shoqëria Misionare e Londrës. U vendos në Kuruman, në juglindje të shkretëtirës së Kalaharit, ku jetoi për 49 vjet, duke ndërtuar një nga komunitetet e para misionare ungjillore në Afrikë. Përktheu fillimisht Ungjillin e Lukës (1830) dhe më pas gjithë Biblën (1838). Shkroi gjithashtu një libër

himnesh në gjuhën cuana. Është autor i dy librave: *Puna misionare dhe ngjarje nga Afrika* (*Missionary Labours and Scenes in Southern Africa*, 1842) dhe *Lumenj uji në një tokë të thatë* (*Rivers of Water in a Dry Place*, 1863). (<https://www.britannica.com/biography/Robert-Moffat>).

1006 *angl. Reginald Heber* (1783-1826) ishte peshkop anglez, shkrues himnesh dhe port. Kishte studiuar në Oksford. Shërbeu si peshkop i Kalutës në Indi, në vitet 1823-1826. Heberi ishte vendosur aty që në vitin 1814. Bashkëpunoi me *Shoqërinë Misionare të Kishës* dhe me *Shoqërinë Biblike për Britaninë dhe Vendet e Huaja*. (<http://www.victorianweb.org/religion/hymns/heber.html>).

1007 *angl. Student Volunteer Movement for Foreign Missions* ishte një organizatë e themeluar në vitin 1886, që kishte si qëllim rekrutimin e studentëve në SHBA për punë misionare. (<https://eric.ed.gov/?id=EJ919608>).

1008 *angl. David Livingstone* ishte misionar skocez dhe eksplorator, që pati shumë ndikim në qëndrimin e Perëndimit ndaj Afrikës. I nxitur nga thirrja e kishave britanike dhe amerikane për misionarë të kualifikuar në mjekësi, studioi dy vjet mjekësi në Gllazgou. Studioi gjithashtu greqishten e vjetër dhe latinishten. Në vitin 1838, u pranua nga Shoqëria Misionare e Londrës. Një takim me Robert Movetin e bëri të nisej misionar në Afrikë. Për 15 vjet, nuk pushoi së lëvizuri nëpër Afrikë. Trajtimi i skllëvërve e bëri që të ishte një nga zërat e fortë kundër skllavërisë. U martua me vajzën e Movetit. Në vitin 1856, ai eksploroj më këmbë rajonon e lumit Zambezi, për të arritur në atë që ai e emërtoi *Ujëvara Viktoria*, për nder të mbretëreshës, duke u bërë hero kombëtar në Britani. Eksperiencën e tij e përshkroi në librin *Udbëtime misionare dhe kërkime në Afrikën e Jugut* (*Missionary Travels and Researches in South Africa*, 1857). Më pas, Livingstouni bëri një ekspeditë tjetër në Afrikën Qendrore dhe një tjetër në kërkim të burimeve të Nilit, gjatë së cilës edhe vdiq nga malarja. (<https://www.britannica.com/biography/David-Livingstone>).

1009 *Quilimane* është një qytet-port në Mozambik.

1010 *angl. Rufus Anderson* (1796-1880) ishte pastor amerikan, që iu kushtua misionit. Studioi në Seminarin Teologjik të Endovërit. Në vitin 1826, u zgjodh Ndhimëssekretar i Bordit Amerikan të Komisionerëve për Misionet e Huaja, ndërsa, në vitin 1832, u zgjodh Sekretar, ku ishte përgjegjës për punën misionare. Udhëtoi në Amerikën Latine, Mesdhe, Lindjen e Afërme, Indi, Cejlon, Siri, Turqi dhe Hauai. Në vitin 1866, dha dorëheqjen nga posti i Sekretarit të Bordit, por shërbeu në Komitetin Këshillimor deri në vitin 1875. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/a-c/anderson-rufus-1796-1880/>).

1011 *angl. American Board of Commissioners for Foreign Missions* ishte shoqëria e parë amerikane për misionet në vendet e huaja, e cila u themelua në vitin 1810 nga kongregacionalistët e Nju-Inglëndit. Ajo dërgoi një numër të madh misionarësh në shumë vende të botës dhe në zotërimet amerikane. Krahas punës misionare, kjo shoqëri hapi edhe shumë shkolla, seminare e spitale. *Robert Kolegji* i njohur në Stamboll ishte një nga shkollat e këtij misioni. (<https://www.britannica.com/topic/American-Board-of-Commissioners-for-Foreign-Missions>).

1012 *angl. Samuel J. Mills Jr.* (1783-1818) ishte një nga krerët e themelimit të Bordi Amerikan të Komisionerëve për Misionet e Huaja, të Shoqërisë Biblike Amerikane, të Shoqërisë së Bashkuar Misionare për Misionet e Huaja dhe të një numri organizatash misionare. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/l-m/mills-samuel-john-jr-1783-1818/>).

1013 *angl. Salvation Army* është një lëvizje e krishterë bamirëse, e themeluar nga Uilliam Buth (William Booth), një pastor metodist, i cili e nisi këtë shërbesë në skajin lindor të Londrës në vitin 1865, me mision për të ushqyer dhe strehuar të varfrit. Sot ajo gjendet në 80 vende, ku predikon ungjillin dhe ka më tepër se 3000 institucione të mirëqenies sociale, shkolla e spitale. (<https://www.britannica.com/topic/Salvation-Army>).

1014 *angl. Lyman Beecher* (lindur, më 12 tetor 1775, në Nju-Hejvën [New Haven], Konektikat, dhe vdekur, më 10 janar 1863, në Bruklin [Brooklyn], Nju-Jork) ishte pastor amerikan presbiterian në traditën e rizgimit. U diplomua në Universitetin e Jelit. Shërbeu si pastor në Liçfild [Litchfield], Konektikat, dhe në Boston. Ishte kundërshtar i racionalizmit dhe i katolicizmit. U zgjodh president i Seminarit të ri Teologjik të Lejnit në vitet 1832-1850 (*Lane Theological Seminary*) në Sinsinati, Ohajo, ku edhe shërbeu si pastor. Njihej si kalvinist i rreptë. E ktheu vëmendjen e ungjillëzimit drejt Perëndimit. Ishte i ati i shkrimtares së njohur amerikane Harriet Biçër Stou [Harriet Beecher Stowe]. (<https://www.britannica.com/biography/Lyman-Beecher>).

1015 “Kush vallë e ka dëgjuar një gjë të tillë, kush vallë ka parë gjëra si këto? A lind vallë një vend brenda një dite të vetme apo një komb vjen vallë në dritë brenda një çasti? Por Sioni, me të ndier dhembjet, lindi fëmijët e vet.”

1016 Episkopalianët ishin një grupim autonom brenda komunitetit anglikan në kolonitë amerikane, që vazhdoi trashëgiminë shpirtërore të Kishës së Anglisë, por i ndarë prej saj. Në doktrinë dhe adhurim, ky grupim ka mbetur i lidhur me Kishën e Anglisë. (<https://www.britannica.com/topic/Episcopal-Church-in-the-United-States-of-America>).

1017 **Mateu 5:14.** 1018 **Mateu 5:13.**

1019 *angl. Allegheny Mountains* gjenden në pjesën lindore të pllajës së Alegeneve në malet Apalashe në SHBA, në jug të Virxhinias Perëndimore. (<https://www.britannica.com/place/Allegheny-Mountains>).

1020 *angl. Christopher Gist* (1706-1759) eksplorator në Amerikën koloniale dhe informator ushtarak, i cili shkroi shumë në revista të ndryshme për eksperiencat e tij dhe për jetën e indianëve. Për jetën e tij nuk dihet shumë. Në vitin 1753, ai iu bashkua ekspeditës së majorit Xhorxh Uashington nga milicia e Virxhinias, kundër francezëve në Pensilvaninë Perëndimore, gjatë së cilës i shpëtoi jetën dy herë Uashingtonit. Vitet e fundit të jetës i kaloi mes fiseve çeroki në Jug. (<https://www.britannica.com/biography/Christopher-Gist>).

1021 Trembëdhjetë shtetet e para ishin: Xhorxhia, Karolina e Veriut, Karolina e Jugut, Virxhinia, Merilendi, Delaueri, Nju-Xhersi, Konektikati, Rod Ajlëndi, Masaçusetsi, Nju-Hempshëri, NjuJorku dhe Pensilvania. Nëntë shtetet e tjera ishin: Vermont, Kentaki, Tenesi, Ohajo, Luiziana, Indiana, Misisipi, Illinois dhe Alabama. (<https://www.britannica.com/topic/American-colonies>; <https://www.britannica.com/topic/list-of-US-states-by-date-of-admission-to-the-Union-2130026>).

1022 *angl. Appalachian Mountains* përbëjnë një vargmal që shtrihet që nga Njujanundlendi dhe Labradori në Kanada, deri në Alabama në SHBA, me shtrirje me gjatësi rreth 3200 km. Ato ndajnë ultësirën bregdetare lindore me ultësirën në brendësi të Amerikës së Veriut. (<https://www.britannica.com/place/Appalachian-Mountains>).

1023 *Fortescue Cuming*, "Cuming's Tour to the Western Country: 1807-1809 (Travel in America)", Cleveland, Ohio: The Arthur H. Clark Company, 1904, fq. 137.

1024 *angl. American Bible Society* ishte një shoqëri laike e themeluar në Nju-Jork në vitin 1816, nga bashkimi i 28 shoqërive lokale, me qëllimin për të nxitur një qarkullim më të madh të Shkrimit të Shenjtë në të gjithë botën. Ajo u mbështet nga më shumë se 80 denominacione protestante. (<https://www.britannica.com/topic/American-Bible-Society>).

1025 *angl. American Colonization Society* ishte një shoqëri amerikane, e themeluar në vitin 1816, nga Robert Finli, një pastor presbiterian, dhe një numër njerëzish me ndikim që ishin kundër skllavërisë, e cila kishte si qëllim transportin e njerëzve me ngjyrë, të lindur të lirë apo skllavër të liruar, për në Afrikë. Kjo shoqëri nisi si një organizatë që pasqyronte mentalitetin e kohës, pikëpamjen se njerëzit e lirë me ngjyrë nuk mund të integroheshin në Amerikën e bardhë. Programi i shoqërisë u përqendrua në blerjen dhe lirin e skllavërve, duke paguar kalimin e tyre (dhe atë të zezakëve të lirë) për në bregun perëndimor të Afrikës, dhe duke i ndihmuar ata pas mbërritjes atje. Kjo shoqëri u shpërbë në vitin 1964. (<https://www.britannica.com/topic/American-Colonization-Society>).

1026 *angl. American Sunday School Union* u themelua në vitin 1817, në Filadelfia, Pensilvani, me emrin "Sunday and Adult School Union", dhe në vitin 1824, mori emrin e përmendur më sipër. Ishte një organizatë jodenominacionale, në të cilën bënë pjesë baptistë, metodistë, episkopalianë, presbiterianë, moravianë, luteranë, kongregacionalistë, të reformuar etj. Qëllimi i kësaj shoqërie ishte ngritja e shkollave të së dielës për mësimin e Biblës dhe doktrinës (<https://www2.wheaton.edu/bgc/archives/guides/168.htm>).

1027 *angl. American Education Society* themeluar në Boston në vitin 1815, me emrin *American Society for Educating Pious Youth for the Gospel Ministry* (Shoqëria Amerikane për Arsimin e të Rinjve Besimtarë për Shërbesën e Ungjillit). Ajo u krijua për të ndihmuar të rinjtë me të ardhura të pakta që të merrnin arsim dhe të bashkoheshin me shërbimin e ungjillit. (<https://www.cambridge.org/core/journals/history-of-education-quarterly/article/strangeness-of-the-american-education-society-indigent-students-and-the-new-charity-18151840/B55F120B03B996A4453540A2FBAB1456>).

1028 *angl. Timothy Flint* (1780-1840) ishte pastor amerikan dhe shkrimtar. U diplomua në Harvard. Shërbeu fillimisht si pastor në Massachusetts dhe më pas duke udhëtuar në shtete të ndryshme që ndodhen në luginën e Misisipit. Është autor i shumë librave. (<https://www.eapoe.org/people/flinttim.htm>).

1029 *angl. James McGready* (lindur rreth vitit 1760, dhe vdekur në vitin 1817) ishte pastor presbiterian, që njihet edhe si babai i Rizgjimit në Perëndimin Amerikan, që në atë kohë ishte vendi mes maleve Apalache dhe lumit Misisipi. Ishte i pari që organizoi takimet-kamp në vitet 1799-1801, në qarkun e Loganit në Kentaki, për ungjillëzimin dhe dishepullëzimin e njerëzve. Ishte predikues i fuqishëm, i cili tërhoqi mijëra njerëz për të dëgjuar mesazhin e tij të besimit. (<https://www.britannica.com/biography/James-McGready>).

1030 *angl. Rogues Harbor*, emërtimi i atribuohet pastorit metodist shëtitës Piter Kartrajt (*Peter Cartwright*). (Shih gazetën: *Cambridge Sentinel*, Volume XXX, Number 34, 24 August 1935. Shih edhe: <https://www.jonasclark.com/peter-cartwright-gods-breaking-plow/>).

1031 Në original *mokasini*, një lloj opinge prej lëkure e qëndisur me zbukurime, që e përdornin indianët vendas. E ngjashme me opingat tradicionale shqiptare. (<https://www.britannica.com/topic/moccasin-shoe>).

1032 Në original 100 milje, e barabartë me 160,9 km.

1033 *angl. Charles Grandison Finney* (lindur, më 29 gusht 1792, në Uorren [Warren], Konektikat, dhe vdekur, më 16 gusht 1875, në Oberlin, Ohajo) ishte jurist amerikan dhe president i kolegjit të Oberlinit në vitet 1851-1866. Është një nga figurat kryesore të Rizgjimit të Dytë të Madh në fillim të shek.XIX. Fini u bë besimtar në vitin 1821. Më pas, ai e braktisi profesionin e juristit, për t'iu përkushtuar predikimit të ungjillit me presbiterianët, kryesisht në Nju-Jork. Në vitin 1835, u bë profesor i teologjisë në Kolegjin "Oberlin", që sapo ishte formuar. Në vitin 1837, u bë edhe pastor i Kishës së Parë Kongregacionale të Oberlinit. (<https://www.britannica.com/biography/CharlesGrandison-Finney>).

1034 *angl. Dwight Lyman Moody* (lindur, më 5 shkurt 1837, në Ist Northfilld [East Nothfield], Masaçusets, SHBA, dhe vdekur, më 22 dhjetor 1899, po aty) ishte një ungjillor i shquar amerikan dhe predikues i Biblës, i cili krijoi një model për ungjillëzimin në qytetet e mëdha. Mudi e vinte theksin te interpretimi i saktë i Biblës. Në vitin 1879, ai themeloi një seminar për vajza në Northfilld dhe, dhjetë vjet më vonë, themeloi Institutin Biblik të Çikagos, sot Instituti Biblik "Mudi". (<https://www.britannica.com/biography/Dwight-L-Moody>).

1035 *angl. Billy Graham* ose *William Franklin Graham, Jr.* (lindur, më 7 nëntor 1918, në Sharlot, Karolina e Veriut, dhe vdekur, më 21 shkurt 2018, në Montrit [Montreat], Karolina e Veriut) ishte një ungjilltar shumë i njohur amerikan në shek.XX, i cili predikoi ungjillin në mbarë botën. Mesazhi i tij ishte i thjeshtë: kushdo që pendohet për mëkatet dhe pranon Jezu Krishtin, do të shpëtohet. Billi Grahami u bë shumë i njohur si ungjilltar brenda Amerikës dhe jashtë saj. Në vitin 1950, ai themeloi *Sboqërinë Ungjilltare "Billi Graham"* (*Billy Graham Evangelistic Association*). Kjo shoqëri pati një veprimtari të gjerë edhe në media, ku mund të përmendim: emisionin e përjavshëm radiofonik *Ora e vendimit* (*Hour of Decision*) në rrjetin ABC, emisione të ndryshme televizive, rubrikën *Përgjigjja ime* (*My Answer*) në gazeta të ndryshme, revistën *Vendimi* (*Decision*), revistën *Krishterimi sot* (*Christianity Today*), kompaninë filmike *World Wide Pictures* etj. (<https://www.britannica.com/biography/Billy-Graham>).

1036 Anija quhej *angl. Man of War* (kështu quheshin anijet e luftës në atë kohë ose fregatat, të cilat ishin të pajisura me armatime) dhe solli 20 skllavërit e parë nga Afrika (<https://blacksten.com/august-20-1619-20-africans-arrive-in-jamestown-virginia/>).

1037 *angl. Middle passage* quhej udhëtimi që çonte skllavër nga Afrika Perëndimore drejt Indive Perëndimore dhe Amerikës. (<https://www.britannica.com/topic/Middle-Passage-slave-trade>).

1038 Këtu është fjala për kufirin midis kolonive amerikane dhe tokës ende të pamarrë nga indianët vendas. Ky kufi ishte në perëndim dhe shtyhej gjithnjë më tej me kalimin e kohës. Si i tillë, kishte karakteristikat e veta – egërsinë, primitivizmin, guximin etj. Prandaj nuk është një fjalë që tregon thjesht një vend gjeografik.

1039 *angl. Willard Learoyd Sperry* (1882-1954) ishte pastor kongregacional, predikues dhe teolog. Sperry u shkollua në Kolegjin "Olivet", në Oksford dhe Jeill. Në

vitin 1908, u zgjodh pastor i Kishës së Parë Kongregacionale të Foll Rivërit [Fall River] në Masaçusets. Shërbeu edhe në Boston. Më pas, hoqi dorë, për të shërbyer si dekan i Fakultetit Teologjik në Universitetin e Harvardit (1925). Në vitin 1928, u zgjodh kryetar i *Bordit të Predikuesve të Harvardit* dhe profesor i *Moralit të krishterë*. Është autor i një sërë librash, si: *Paradoksi i fesë* (*The Paradox of Religion*,

1927), *Feja në epokën e shkencës* (*Religion in an Age of Science*, 1935), *Feja dhe denominacionet tona të ndara* (*Religion and Our Divided Denominations*, 1945), dhe *Adhurim në një komunitet akademik* (*Worship in an Academic Community*, 1951). (<https://snaccooperative.org/ark:/99166/w6jm2vgc>).

1040 *angl.* **Richard Furman** (1755-1825) ishte një udhëheqës baptist nga Çarlestoni në SHBA dhe pastor i Kishës Baptiste të Çarlestonit. Në vitin 1814, u zgjodh presidenti i parë i Kuvendit të Përtrevjetshëm, shoqata e parë baptiste mbarëkombëtare. Furmani ishte themelues i *Shoqërisë Biblike të Çarlestonit* (*Charleston Bible Society*) dhe *Shoqërisë Fetare të Broshurave* (*Religious Tract Society*). U zgjodh gjithashtu president i *Kuvendit të Baptistëve të Jugut* (*South Baptist Convention*). (<http://www.scencyclopedia.org/sce/entries/furman-richard/>)

1041 “Dhe mund t’ua lini si trashëgim bijve tuaj pas jush, si pronë e tyre; mund t’i shfrytëzoni si **skllëvër përgjithnjë**, por, sa për vëllezërit tuaj, bijtë e Izraelit, askush nuk do të sundojë mbi tjetrin me ashpërsi.”

1042 **Efesianëve 6:5-9**. “Ju, shërbëtorë, bindjuni zotërinjve tuaj sipas mishit me frikë dhe dridhje, në thjeshtësinë e zemrës suaj, pors i Krishtit, duke mos shërbyer përpara syve, si ata që duan t’u pëlqejnë njerëzve, por si shërbëtorë të Krishtit, duke bërë vullnetin e Perëndisë me shpirt, duke i shërbyer me dashamirësi Zotit dhe jo njerëzve, duke ditur se çdo të mirë që të bëjë gjithsecili, atë edhe do të marrë nga Zoti, qoftë shërbëtor, qoftë i lirë. Dhe ju, zotërinj, bëni po kështu ndaj tyre, duke i lënë kërcënimet; duke ditur se edhe ju vetë keni një Zot në qiell dhe tek ai nuk ka asnjë anësi.”

1043 Periudha midis *Revolucionit Amerikan* dhe *Luftës Civile* njihet në historinë e Amerikës si periudha e *Mbretërisë së Pambukut*, që i përket fundit të shek.XVIII deri në fillim të gjysmës së dytë të shek.XIX. Kjo periudhë njihet si periudha e rritjes së prodhimit të pambukut në shtetet e Jugut, ku prodhimi arriti në 80% të prodhimit botëror, si pasojë e shpikjes së makinerisë së zhveshjes së pambukut nga Eli Uitni (1793), e cila përshpejtonte procesin e punës. (<https://courses.lumenlearning.com/atd-fsg-africanamericanhistory/chapter/the-creation-of-the-cotton-kingdom/>).

1044 *angl.* **Harriet Martineau** (1802-1876) ishte gazetare, eseiste, romanciere dhe shkrimtare, një nga intelektualët e shquara angleze të kohës së vet. Një nga punët e saj shkencore më të shquara është *Filozofia pozitive e Ogyst Komtit e përkthyer lirshëm* e përmbledhur në dy vëllime. (<https://www.britannica.com/biography/Harriet-Martineau>).

1045 *angl.* *Society in America*, by Harriet Martineau, in *Two Volumes, Vol. 1, Parsis, 1837, fq. 246 dhe Vol. 2, fq. 115*.

1046 *angl.* **Midwest**, rajoni qendror-perëndimor në SHBA, që përfshin shtetet: Ohajo, Miçigan, Indiana, Uiskonsin, Illinois, Minesota, Ajoua, Misuri, Dakota e Veriut, Dakota e Jugut, Nebraska dhe Kansas.

1047 *angl.* **Oberlin College** është një institucion privat i arsimit të lartë në Oberlin, Ohajo, dhe ofron programe në artet liberale dhe muzikë. Në mesjetë, artet liberale konsideroheshin shtatë: gramatika, retorika, logjika dhe gjeometria, aritmetika, muzika

dhe astronomia. Sot, në universitetet moderne, në artet liberale hyjnë: gjuha, letërsia, filozofia, historia, matematika dhe shkenca, si lëndët bazë për një arsim të gjerë (liberal). Kolegi u themelua në vitin 1833, nga pastori presbiterian Xhon Xh. Shiphërdi [John J. Shipheard] dhe Filo P. Stjuarti [Philo P. Stewart], me emrin Instituti Studentor “Oberlin” (*Oberlin Collegiate Institute*), me qëllim për të arsimuar pastorët dhe mësuesit e shkollave në Perëndim. Emri iu vendos në nderim të pastorit nga Alsasa, Johan Fridrih Oberlin [Johann Friedrich Oberlin]. Emërtimin “kolegi” e mori në vitin 1850. President i Kolegjit në vitet 1851-1866, ishte Çarls Fini, ungjilltari i njohur. Konservatori i Muzikës në Oberlin, që u hap në vitin 1865, është një nga shkollat më të vjetra muzikore në SHBA. (<https://www.britannica.com/topic/Oberlin-College>).

1048 *angl. Theodore Dwight Weld* (1803-1895) ishte një nga zërat e fuqishëm kundër skllavërisë në Amerikë, përpara Luftës Civile. Mori pjesë në debatin për heqjen e skllavërisë që kur ishte student në Seminarin e Lejnit, në Sinsinati, Ohajo. Ai bashkë me një grup studentësh, u shkëputën nga seminari, për t’u regjistruar në Kolegjin “Oberlin”. Në vitin 1834, i la studimet, për t’u bërë agjent i *Shoqërisë amerikane kundër skllavërisë*, duke rekrutuar dhe përgatitur njerëz që të luftonin për kauzën. Ai shkroi dy pamflete dhe i botoi pa emër: *The Bible against slavery, 1837* dhe *Slavery as it is, 1839*. Mbi këtë të dytën thuhet se u mbështet Harriet Biçër Stou për romanin e saj *Kasollja e xha Tomit*. Në vitin 1838, ai u martua me Anxhelina Grimkin, një nga bashkëpunëtoret e tij në fushatën kundër skllavërisë. Të dy bashkë e kaluan jetën duke drejtuar shkolla dhe duke dhënë mësim në Nju-Xhersi. (<https://www.britannica.com/biography/Theodore-Dwight-Weld>).

1049 *angl. Harriet Beecher Stowe*, me emrin e vajzërisë *Harriet Elizabeth Beecher* (lindur, më 14 qershor 1811, në Liçfild [Litchfield], Konektikat, dhe vdekur, më 1 korrik 1896, në Hartford, Konektikat) ishte shkrimtare amerikane dhe filantropë. Është autorja e romanit të njohur *Kasollja e xha Tomit* (*Uncle’s Tom Cabin*), i cili dha një kontribut të çmuar për të zgjuar ndjenjën popullore kundër skllavërisë. Ishte vajza e pastorit të shquar kongregacionalist Lajmën Biçërit. Në vitin 1836, u martua me klerikun dhe profesorin e Seminarit Teologjik të Lejnit, Kelvin Ellis Stou [Calvin Ellis Stowe]. Herieta shkroi dhe shumë artikuj në gazeta të ndryshme, dhe është autore edhe e një teksti gjeografie. (<https://www.britannica.com/biography/Harriet-Beecher-Stowe>).

1050 Libri u botua për herë të parë në vitin 1852, nga John P. Jewett & Company, me titullin *Uncle Tom’s Cabin*. Ky libër është përkthyer në shqip nga Sterjo Spasse dhe është botuar për herë të parë në vitin 1944, nga Kristo Luarasi. Është ribotuar në vitin 2004, nga Shtëpia Botuese “Omsca-1”.

1051 ***Bibla, Libri i Zbulesës***. Shih kapitullin 18.

1052 *angl. Abraham Lincoln* (1809-1865) ishte presidenti i gjashtëmbëdhjetë i SHBA-së, në vitet 1861-1865, i cili ruajti Unionin, bashkimin e shteteve, gjatë Luftës Civile Amerikane dhe liroi skllëvërit. (<https://www.britannica.com/biography/Abraham-Lincoln>).

1053 Me fjalën ***Unioni***, kuptohet Veriu, dhe me fjalën ***Konfederatë***, kuptohet Jugu. Me zgjedhjen e Linkolnit si President (nëntor 1860), shtetet e Jugut, të cilat bazoheshin shumë në punën e skllëvërve, u ndien të kërcënuar. Prandaj, shtatë shtetet më jugore, si Karolina e Jugut, Misيسي, Florida, Alabama, Xhorxhia, Luiziana dhe Teksasi u shkëputën nga Unioni dhe formuan Konfederatën e Shteteve të Amerikës. Më pas, këtyre shteteve iu bashkëngjiten edhe Virxhinia, Arkansasi, Tenesi dhe Karolina e Veriut. (<https://www.britannica.com/topic/Confederate-States-of-America>).

1054 ***Lufta Civile Amerikane*** u zhvillua midis Shteteve të Bashkuara (Unionit) dhe 11 shteteve të Konfederatës, shtete të Jugut. Lufta zgjati 4 vjet (1861-1865) dhe përfundoi me fitoren e Unionit. Si pasojë, Konfederata u shpërbë, shtetet u rikthyen përsëri si pjesë e Unionit, skllavëria u shfuqizua dhe rreth 4 milionë skllvër fituan lirinë. (<https://www.britannica.com/event/American-Civil-War>).

1055 *angl.* ***Charles Robert Darwin*** (1809-1882) ishte natyralist anglez, agnostik, dhe hartues i teorisë së evolucionit në vitet 1837-1839, pas kthimit në atdhe nga udhëtimi që kishte bërë rreth botës me anijen “Bigëll”. Teoria e tij, të cilën ai nuk e bëri publike për dy dekada, kishte në themel përzgjedhjen natyrore. Ai tronditi shoqërinë fetare viktoriane të kohës me idenë se njerëzit dhe kafshët kishin origjinë të përbashkët. Libri i tij Prejardhja e llojeve ndikoi thellë në shoqërinë dhe mendimin modern perëndimor. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-Darwin>).

1056 *angl.* *The Origin of Species*. Libri është botuar edhe në shqip nga Shtëpia Botuese “8 Nëntori”, Tiranë, 1982, përkthyer nga Nelson Çabej.

1057 ***Pentatuku***. Zanafilla, Eksodi, Levitiku, Numrat dhe Ligji i Përtërirë. Hebrenjtë i quajnë ***Tora***.

1058 *angl.* ***Evangelical Alliance*** ishte shoqata e kishave të krishtera, shoqërive dhe individëve me bazë në Britani, që nxiste punën ungjillëzuese. U themelua në Londër në vitin 1846, në një konferencë ndërkombëtare të udhëheqësve të krishterë protestantë, pas takimeve që ishin mbajtur nga anglikanët dhe klerikë të tjerë në Britani, si kundërpërgjigje ndaj Lëvizjes së Oksfordit në Kishën e Anglisë, e cila theksonte trashëgiminë romano-katolike të kësaj kisha. Dega e Amerikës u hap në vitin 1867, dhe u zëvendësua në vitin 1908 nga Këshilli Federal i Kishave. (<https://www.britannica.com/topic/Evangelical-Alliance>).

1059 *angl.* ***Theodore Dwight Woolsey*** (1801-1889) ishte mësues dhe dijetar amerikan, president i Universitetit të Jeillit në vitet 1846-1871. Ai u diplomua në Jeill në vitin 1820, si më i miri. Studioi gjithashtu edhe jurisprudencë në Filadelfia dhe teologji në Universitetin “Prinston”. Në vitin 1831, u emërua profesor i greqishtes në Jeill. Me zgjedhjen president, përmirësoi standardet akademike dhe zgjeroi universitetin. Nën drejtimin e tij, u themelua shkolla e studimeve, e cila dha edhe doktoraturën e parë në Amerikë në vitin 1861. Përktheu disa nga tragjeditë e njohura greke, si *Prometeu* e Eskilit, *Antigonën* dhe *Elektrën* e Sofokliut, *Alkestën* e Euripidit etj. Është autor i disa librave, si: *Hyrje në studimin e ligjit ndërkombëtar* (1860), *Feja e sotme dhe e së ardhmes* (1871), *Shkenca politike* (1877), *Komunizmi dhe socializmi* (1880) etj. (<https://www.britannica.com/biography/Theodore-Dwight-Woolsey>).

1060 *angl.* ***Yale University*** është një universitet privat në Nju-Hejvën, Konektikat. U themelua në vitin 1701, dhe është universiteti i tretë më i vjetër në SHBA. U çel fillimisht në Killinguorth, me emrin “Shkolla Studentore”, dhe 15 vjet më vonë u shpërngul në Nju-Hejvën. Në vitin 1718, u quajt Universiteti i Jeillit, për nder të tregtarit të pasur dhe filantropit britanik Elihu Jeill [Elihu Yale], i cili bëri disa dhurime për shkollën. Kurrikula fillestre e vinte theksin te studimet klasike dhe në zbatimin e puritanizmit të drejtë. Biblioteka e këtij universiteti përmban sot mbi 15 milionë vëllime, dhe është një nga më të mëdhatë në SHBA. Në Jeill janë diplomuar një numër personalitetesh të Amerikës, si disa prej presidentëve të saj, teologu Xhonatan Eduards,

shpikësit Eli Uitni dhe Samuel Mors, si dhe leksikografi Noa Uebster. (<https://www.britannica.com/topic/Yale-University>).

1061 angl. **Henry Louis Mencken** (1880-1956) gazetar, kritik letrar dhe kritik i ashpër i jetës amerikane, i cili ndikoi fuqishëm në gazetarinë dhe prozën amerikane në vitet '20 të shek.XX. (<https://www.britannica.com/biography/H-L-Mencken>).

1062 angl. **Lyman Abbott** (1835-1922) ishte pastor kongregacionalist amerikan, një nga përkrahësit kryesorë të *Lëvizjes Sociale të Ungjillit* (*Social Gospel Movement*). Ai e la jurisprudencën për t'iu kushtuar teologjisë dhe shërbesës. U shugurua pastor në vitin 1860. Më pas, punoi si ndihmësredaktor, redaktor dhe kryeredaktor për revista të ndryshme të krishtera. Në vitet 1888-1899, shërbeu si pastor në *Kishën Kongregacionale të Plimutit* (*Plymouth Congregational Church*) në Bruklin. Aboti u mor edhe me problemet sociale që u shkaktuan nga Revolucioni Industrial. Kur ishte kryeredaktor i revistës *Bashkimi i të krishterëve* (*Christian Union*), shpalli Ungjillin Social, që ishte një përpjekje për t'u dhënë zgjidhje problemeve sociale nëpërmjet zbatimit të parimeve të krishtera. Aboti është autor i një sërë librash: *Krishterimi dhe problemet sociale* (*Christianity and Social Problems*, 1897), *Të drejtat e njeriut* (*The Rights of Man*, 1901), *Shpirti i demokracisë* (*The Spirit of Democracy*, 1910) dhe *Amerika në zhvillim* (*America in the Making*, 1911), ku paraqiti pikëpamjet e tij të moderuara sociologjike, të cilat ishin kundër socializmit dhe kundër kapitalizmit *laissez-faire*. (<https://www.britannica.com/biography/Lyman-Abbott>).

1063 angl. **Sydney Eckman Ahlstrom** (1919-1984) ishte profesor i historisë në Universitetin e Jeillit, i specializuar në historinë fetare të SHBA-së. Është autor i një sërë artikujsh dhe i disa librave, ku mund të përmendim më të njohurin: *Një histori e popullit amerikan nga pikëpamja fetare* (*A Religious History of the American People*, 1972). (https://www.yalebooks.co.uk/author_display.asp?SF1=sort_name&ST1= AHLSTROMSYDNEYE).

1064 angl. *The Living of These Days* (1956).

1065 angl. **Harry Emerson Fosdick** (1878-1969) ishte një pastor protestant liberal, mësues dhe autor. Ishte pastori i Kishës Ndërdenominacionale "Riversajd" në Nju-Jork në vitet 1926-1946, predikues në programin radiofonik mbarëkombëtar *Mbrëmjet Kombëtare* (*National Vespers*) dhe një nga figurat qendrore në debatin midis protestantëve liberalë dhe atyre konservatorë në vitet '20 të shek.XX. Në fillimet e shek.XX, kishte qenë pastor baptist. Më pas, në vitet 1908-1946, dha mësim edhe në *Seminarin Teologjik të Unionit* (*Union Theological Seminary*). Është autor i shumë predikimeve, artikujve dhe librave. (<https://www.britannica.com/biography/Harry-Emerson-Fosdick>).

1066 angl. **Helmut Richard Niebuhr** (1894-1962) ishte një teolog protestant amerikan dhe edukator. Është konsideruar si autoritet në etikën dhe historinë e kishës në SHBA. U shkollua në një numër seminaresh dhe universitetesh të njohur, si Seminarin Teologjik të Idenit, Universitetin e Uashingtonit, Universitetin e Jeillit, ku ishte edhe studenti i parë që mbronte doktoraturë në religjion në vitin 1924, dhe në disa prej tyre dha edhe mësim. I ndikuar nga filozofët Karl Bart, Soren Kierkegaard dhe Ernest Troç, ai mbështeti kritikën historike të besimeve fetare, duke nxitur që mësimet në kishë të interpretoheshin në një mënyrë që të kishin kuptim për kulturën bashkëkohore. Disa nga veprat e tij më të rëndësishme janë: *Mbretëria e Perëndisë në Amerikë* (*The Kingdom of God in America*, 1937), *Krishti dhe kultura* (*Christ and Culture*, 1951), *Qëllimi i kishës dhe i shërbesës së saj*

(*The Purpose of the Church and Its Ministry*, 1954) etj. (<https://www.britannica.com/biography/HelmutRichard-Niebuhr>).

1067 *angl. Henry Sloane Coffin* (1877-1954) ishte klerik amerikan, autor dhe edukator, i cili udhëhoqi lëvizjen për ungjillëzim liberal në kishat protestante. Shërbeu si pastor i dy kishave presbiteriane në Nju-Jork në vitet 1900-1926, dhe më pas u bë president i Seminarit Teologjik të Unionit, po në Nju-Jork (1926-1946). Predikoi në mbarë Amerikën, duke theksuar zbatimin e krishterimit në zgjidhjen e problemeve sociale. Theksoi gjithashtu edhe rëndësinë e edukimit teologjik. Në vitet 1922-1945, ishte partner i Korporatës së Universitetit të Jeillit, ndërsa në vitet 1943-1944, ishte kryetar i Asamblesë së Kishës Presbiteriane në SHBA. Shkroi mëse 20 libra, ndër të cilët më i njohuri është *Kuptimi i kryqit (Meaning of the Cross)*, (1931), që konsiderohet si një udhërrëfyes i shkëlqyer për teologjinë e krishterë. (<https://www.britannica.com/biography/Henry-Sloane-Coffin>).

1068 *angl. Union Theological Seminary* është një seminar teologjik i pavarur, ndërdenominacional, në Nju-Jork. U themelua në vitin 1836, nga anëtarë të Kishës Presbiteriane Amerikane. Nga fundi i shek.XIX dhe fillimi i shek.XX u bë qendra e krishterimit liberal. Është vlerësuar si një nga seminarët më të mirë në botë, ku janë diplomuar një numër personalitetesh, si Ditrih Bonhofer, Pol Tiliç, Valter Raushenbush, Reinold Nibur etj. (*A History of Union Theological Seminary in New York*. By Robert T. Handy. New York: Columbia University Press, 1987, fq. 253).

Vlen të përmendim se në vitin 1900, u diplomua në këtë seminar edhe Grigor Cilka, rilindasi dhe patrioti i shquar shqiptar, pastori i Kishës Ungjillore të Korçës dhe mësuesi i Shkollës Shqipe të Vashave.

1069 *angl. Adolf Karl Gustav von Harnack* ishte teolog dhe historian gjerman. Profesor i historisë së kishës në Universitetin e Berlinit, anëtar i Akademisë së Shkencave të Prusisë, si dhe drejtor i Bibliotekës Shtetërore të Prusisë. Pas vitit 1911, ishte president i Shoqërisë “*Kaizeri Vilhelm*”, sot Shoqëria “*Maks Plank*” për Përpërimin e Shkencës. (<https://www.britannica.com/biography/Adolfvon-Harnack>).

1070 *angl. Kenneth Cauthen* (l. 1930) ka qenë pastor, profesor i teologjisë dhe autor i njëzet librave, ndër të cilët më i njohuri është *Ndikimi i liberalizmit fetar amerikan (The Impact of American Religious Liberalism)*. (<https://www.encyclopedia.com/arts/culture-magazines/cauthen-w-kenneth>).

1071 Në një letër të Johan Keplerit, matematikanit dhe astronomit të shquar, drejtuar Kancelarit të Bavarisë, Hervart fon hohenburg (Herwart von Hohenburg), e cila mban datën 9/10 prill 1599, ai thotë: “Këto ligje [të natyrës] mund të rroken nga mendja njerëzore; Perëndia donte që ne t’i njihnim ato, duke na krijuar në imazhin e Tij, që të mund të njohim edhe ne mendimet të Tij.” Kjo shprehje e tij u përmbodh më vonë në: *I am thinking God’s thoughts after him*. (Shih: Carola Baumgardt and Jamie Callan, *Johannes Kepler Life and Letters* (1953), 50. https://todayinsci.com/K/Kepler_Johannes/KeplerJohannes-Quotations.htm).

1072 *Imanenca* është një term që përdoret në filozofi dhe teologji, në kundërvënje me transhëndencën. Termi vjen nga latinishtja *immanere* < *in+maneo*, që do të thotë *të qëndrosh brenda në diçka*. (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/immanent>).

1073 **Transhendenca** është term me prejardhje nga latinishtja *transcendere*, që do të thotë *kapërcej, tejkaloj*, [*trans-* (përtej) + *scandare* (ngrihem lart)]. (<https://www.merriam-webster.com/dictionary/transcendent>).

1074 **Panteizmi** është doktrina që e koncepton gjithësinë si një të tërë dhe kjo e tërë është Perëndia, ndërkohë që nuk ka Perëndi si person, por ka substancë të bashkuar, forca dhe ligje që shfaqen në gjithësi (univers). Fjala vjen nga greqishtja *πᾶν* (*gjithçka* e çdo gjëje) dhe *θεός* (*perëndi, hyjm*). Termi “panteist” u përdor për herë të parë nga desiti irlandez Xhon Tolend në librin e tij *Socinianizmi i shpallur vërtet* (*Socinianism Truly Stated*, 1705), kurse termin “panteizëm” e përdorën kundërshtarët e tij në vitin 1709. (<https://www.britannica.com/topic/panteism>).

1075 *angl.* **William Herbert Carruth** (1859-1924) ishte profesor dhe poet. Studioi në Universitetin e Kanzasit dhe të Harvardit gjuhë dhe letërsi. Dha mësim në Universitetin e Kanzasit dhe në Stenford. Është autor i disa vëllimeve me poezi. Ka qenë president i *Konferencës së Gjybhëve Moderne për Shtetet Qendrore*, zëvendëspresident i *Akademisë Amerikane të Dialektit*, president i *Akademisë së Gjybhës dhe Letërsisë* në Kanzas, president i *Konferencës së Kishës Unitariane për Bregun e Paqësorit*. (<https://digital.janeaddams.ramapo.edu/items/show/5860>).

1076 *angl.* **James Hutton** (1726-1797) ishte gjeolog, kimist dhe natyralist skocez. Studioi në Universitetin e Edinburgut. Zbuloi një nga parimet themelore të gjeologjisë: *uniformitarianizmin*, një doktrinë që thotë se proceset gjeologjike të Tokës veprojnë sot në të njëjtën mënyrë dhe me të njëjtin intensitet si në të shkuarën, dhe se një uniformitet i tillë është i mjaftueshëm për të shpjeguar të gjitha ndryshimet gjeologjike. Ishte kundërshtar i teorisë që mbështeste pikëpamjen biblike për moshën e re të Tokës, rreth 6000 vjet. Pikëpamjet e tij i përmbledhë në një libër me dy vëllime, të quajtur *Teoria e Tokës* (1795). (<https://www.britannica.com/biography/James-Hutton>).

1077 *angl.* **Sir Charles Lyell** (1797-1875) gjeolog skocez, që përpunoi më tej parimin e *uniformitarianizmit* të Hatonit, duke mbrojtur idenë se të gjitha tiparet e sipërfaqes së Tokës janë të formuara nga proceset fizike, kimike dhe biologjike, përmes periudhave të gjata kohore gjeologjike. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-Lyell>).

1078 *angl.* *Principles of Geology*.

1079 *angl.* **HMS Beagle** ishte e treta nga nëntë anije që mbanin këtë emër. U inaugurua, më 11 maj 1820, në Ulluiç [Woolwich], në dokun e Marinës Mbretërore në lumin Tamiz pranë Londrës. Në vitin 1870, u shit për skrap. Me këtë anije Darvini u nis nga Londra, më 27 dhjetor 1831. Deri në vitin 1835, ai udhëtoi në brigjet e Amerikës Latine, nga Brazili në Argentinë, Uruguaj, në Tokën e Zjartë, në Kili dhe në Peru, Ishujt Galapagos, dhe më pas në ishujt e Paqësorit, në Australi, në Afrikën e Jugut, Brazil (përsëri), Azore, e më pas në Britani, ku mbërriti në tetor 1836. Darvini kishte me vete një ditar me 770 faqe, 1750 faqe me shënime, 12 katalogë me vizatime lëkurësh, kockash e skeletesh. Në vitin 1839, Darvini botoi librin *Ditar kërkimesh në gjeologjinë dhe historinë e natyrës të vendeve të ndryshme, vizituar me anijen Bigell* (*Journal of Researches into the Geology and Natural History of the Various Countries Visited by H.M.S. Beagle*).

1080 Janë ndryshime të vogla, gati të padukshme, që bëhen objekt i përzgjedhjes për një kohë shumë të gjatë.

1081 Na u duk e arsyeshme që këtë citim të Darvinit ta marrim nga përkthimi shqip i librit të tij *Prejardhja e llojeve*, kapitulli XV, botuar nga Shtëpia Botuese “8 Nëntori”, Tiranë, 1982, përkthyer nga Nelson Çabej, fq. 541-542.

1082 Pra, doktrinës së drejtë.

1083 *gjer.* **David Friedrich Strauss** ishte filozof protestant gjerman, teolog dhe biograf. Me anë të filozofisë dialektike, ai e vuri theksin në evolucionin e shoqërisë përmes luftës së brendshme të forcave kundërshtare. Kjo solli një këndvështrim të ri të interpretimit biblik, veçanërisht të Dhiatës së Re, duke i shpjeguar historitë e saj si mitologji. (<https://www.britannica.com/biography/DavidFriedrich-Strauss>).

1084 **Numrave 31: 15-18**. “Moisiu u tha atyre: «Keni lënë gjallë të gjitha gratë? Të nxitura nga Balaami, ato i shtynë bijtë e Izraelit të mëkatojnë kundër Zotit, në ngjarjen e Peorit, kur shpërtheu fatkeqësia në asamblenë e Zotit. Prandaj vrisni çdo mashkull nga fëmijët dhe vrisni çdo grua që ka marrëdhënie seksuale me një burrë, por ruajini të gjalla për vete të gjitha vajzat që nuk kanë pasur marrëdhënie seksuale me burra.”

1085 **2 Mbretërvë 2:23-24**. “Që andej Eliseu u ngjit në Bethel. Ndërsa po ngjitej nëpër rrugë, dolën nga qyteti disa të rinj dhe filluan të tallen me të, duke thënë: «Ngjitu, o kokë tullaci! Ngjitu, o kokë tullaci». Ai u kthye, i pa dhe i mallkoi në emër të Zotit; atëherë dolën nga pylli dy arinj, që i bënë copë-copë dyzet e dy nga këta të rinj.”

1086 **Romantizmi** ishte një rrymë që karakterizoi shumë vepra të letërsisë, pikturës, muzikës, arkitekturës, kritikës dhe historiografisë në qytetërimin perëndimor, në periudhën nga fundi i shek. XVIII deri në mesin e shek. XIX. Ai lindi si një kundërpërgjigje ndaj parimeve të rendit, qetësisë, harmonisë, ekuilibrit dhe idealizmit, të cilat ishin tipare të klasicizmit të fundit të shek. XVIII dhe në veçanti të neoklasicizmit. Gjithashtu ishte deri diku edhe një kundërpërgjigje ndaj iluminizmit dhe racionalizmit të shek. XVIII, dhe ndaj materializmit në përgjithësi. Romantizmi e vuri theksin tek individ, subjektivja, irracionalja, imagjinaria, te vetja, spontania, emocionalja, te vegimet dhe te transhendenca. (<https://www.britannica.com/art/Romanticism>).

1087 *angl.* **Alfred, Lord Tennyson** (1809-1892) ishte poet anglez, shpesh i quajtur si përfaqësuesi kryesor i poezisë së epokës viktoriane. (<https://www.britannica.com/biography/Alfred-Lord-Tennyson>).

1088 *angl.* **Lewis French Stearns** (1847-1892) ishte një pastor protestant me pikëpamje liberale dhe teolog. U shkollua në Universitetin “Prinston”, në Seminarin Teologjik të Prinstonit dhe në Seminarin Teologjik të Unionit. Ndoqi gjithashtu dy vjet jurisprudence në Universitetin “Kolumbia”, si dhe studioi disa vjet teologji në Lajpcig dhe Berlin. Ishte profesor i historisë dhe i letërsisë në Kolegjin “Albion” dhe profesor i teologjisë sistematike në Seminarin Teologjik të Bangorit. Dy nga librat e tij më të njohur janë: *Prova e përjetimit të krishterë* (*The Evidence of Christian Experience*, 1890) dhe *Teologjia e sotme* (*Present Day Theology*, 1893). (Shih: Randall Herbert Balmer, John R. Fitzmier “*The Presbyterians*”, Greenwood Press, 1993, fq. 218-219.)

1089 *angl.* **Bangor Theological Seminary** u themelua në vitin 1814 në qytetin e Bangorit në shtetin Mejn, nga një grup pastorësh kongregacionalistë. Është një seminar ekumenik i lidhur ngushtë me *Kishën e Bashkuar të Krishtit* (*United Church of Christ*). (<https://mainehistory.wordpress.com/2013/11/27/bangor-theological-seminary-collection/>).

1090 *ger.* **Friedrich Ernst Daniel Schleiermacher** ishte teolog gjerman, pastor dhe predikues, profesor i teologjisë dhe filolog i gjuhëve klasike. Njihet në përgjithësi si themelues i teologjisë protestante moderne. Vepra e tij madhore është **Besimi i krishterë** (*Der christliche Glaube*, 1821-22) , një interpretim sistematik i dogmës së krishterë. (<https://www.britannica.com/biography/FriedrichSchleiermacher>).

1091 *ger.* **Albrecht Ritschl** ishte teolog luteran gjerman, i cili vuri në dukje rëndësinë fetare dhe morale të besimit të krishterë, duke bërë një sintezë të mësimëve të Shkrimit dhe Reformacionit Protestant me disa aspekte të diturisë moderne. Vepra e tij madhore është Doktrina e krishterë e drejtësismit dhe e pajtimit (*Die christliche Lehre von der Rechtfertigung und Versöhnung*), botuar në 3 vëllime në vitet 1870-1874. (<https://www.britannica.com/biography/Albrecht-Ritschl>).

1092 *ger.* **Universität zu Berlin** u themelua në vitin 1809 dhe u hap në vitin 1810 nga gjuhëtari, filozofi dhe reformatori i arsimit Vilhelm fon Humboldt, në atë kohë Ministër i Arsimit i Prusisë, dhe një grup njerëzish të shquar, si filozofi Johan Gottlieb Fihte dhe teologu Fridrih Shlajërmaher. Në vitin 1810, mori emrin *Friedrich-Wilhelms-Universität*, për nder të mbretit Frederik-Vilhelm III i Prusisë, emër të cilin e mbajti deri në vitin 1945. Pas luftës, u rihap në Berlinin Perëndimor dhe, në vitin 1949, mori emrin *Humboldt-Universität zu Berlin*, për nder të vëllezërve *Aleksandër dhe Vilhelm Humboldt*. (<https://www.britannica.com/topic/Humboldt-University-of-Berlin>).

1093 *ger.* **Rheinische Friedrich-Wilhelms-Universität Bon** u themelua në vitin 1818 nga mbreti Frederik-Vilhelmi III i Prusisë. (<https://www.uni-bonn.de/the-university>).

1094 *ger.* **Georg-August-Universität Zu Göttingen** është një nga universitetet më të njohur në Europë. U themelua në vitin 1737 nga mbreti Xhorxhi II i Anglisë, në bazë të kompetencave si Elektor i Hanoverit. (<https://www.uni-goettingen.de/en/1.html>).

1095 *angl.* **William Edward Hordern** (1920-2014) ishte teolog kanadez dhe profesor i teologjisë. Studioi në Kolegjin e Shën Andreas dhe në Univesitetin e Saskeçuanit, Kanada, më pas në Seminarin Teologjik të Unionit në Nju-Jork. Punoi si mësues në Kolegjin “Sauartmor” pranë Filadelfias dhe në Seminarin Teologjik Ungjillor “Garet” në Ilinois. Në vitin 1966 u zgjodh president i Seminarit Teologjik Luteran të Saskatunit, Kanada. Është autor i shumë librave, nga të cilët mund të përmendim: *Duke jetuar me anë të hirit* (*Living by Grace*), *Hyrje në teologji*, *Të flasësh për Perëndinë* (*Speaking of God*) etj. (<https://leaderpost.remembering.ca/obituary/william-hordern-1065781086>).

1096 *lat.* *postulatum*, parim, tezë shkencore ose filozofike, që pranohet si e vërtetë pa u provuar, dhe që shërben si bazë e arsyetimeve të mëtejshme. (Shih: *Fjalori i filozofisë*, *Tiranë*, 1974, fq. 266).

1097 *angl.* **Theodore Thornton Munger** (1830-1910) ishte klerik kongregacionalist amerikan. Studioi në Universitein e Jeillit dhe në Seminarin Teologjik të Endovërit. Shërbeu si pastor në disa kisha dhe, në vitin 1885, u bë pastor i Kishës së Bashkuar në Nju-Hejvën, Konektikat. Ka shkruar disa libra, ku mund të përmendim *Liria e besimit*, 1883. (<http://www.americanrealities.com/mungertheodore-thornton.html>).

1098 *angl.* **Newman Smyth** (1843-1925) klerik amerikan dhe shkrimtar. Shkroi një sërë librash, si *Besimet e vjetra në dritë të re* (*Old Faiths in New Light*); *Parimet morale të Dhiatës së Vjetër* (*The Morality of the Old Testament*); *Etika e krishterë* (*Christian Ethics*); *Realiteti i besimit* (*The Reality of Faith*). (<https://>

www.anb.org/view/10.1093/anb/9780198606697.001.0001/anb-9780198606697-e-0801421).

1099 *angl.* **George Angier Gordon** (1853-1929) ishte klerik skocez dhe autor. Në vitin 1871, emigroi në Amerikë. U diplomua në Seminarin Teologjik të Bengorit dhe më pas edhe në Harvard. Nga viti 1884 e derisa vdiq, ishte pastor i Kishës së Jugut të Vjetër (*Old South*) në Boston, një nga komunitetet fetare më të vjetra të Amerikës, pjesë e kongregacionit të Kishës së Bashkuar të Krishtit. (<http://www.americanrealities.com/-gordon-george-angier.html>).

1100 *angl.* **Washington Gladden** (1836-1918) ishte pastor kongregacionalist amerikan, gazetar dhe autor, një nga mbrojtësit më të hershëm dhe më të spikatur të lëvizjes *Ungjilli Social*. Shkroi rreth 40 libra, mes të cilëve: *Krishterimi i zbatuar* (*Applied Christianity*, 1887) dhe *Shpëtimi shoqëror* (*Social Salvation*, 1901). (<https://www.britannica.com/biography/Washington-Gladden>).

1101 *angl.* **George Harris** (1844-1922) ishte pastor amerikan. U diplomua në Kolejin e Emërstit dhe në Seminarin Teologjik të Endovërit, ku më pas ishte dhe profesor i teologjisë. Në vitet 1899-1911, ishte president i Kolegjit të Emërstit në Masaçusets. Shkroi librat *Evolucioni moral* (*Moral Evolution*, 1896) dhe *Pabarazi dhe përparim* (*Inequality and Progress*, 1897). (Shih: *Dictionary of Modern American Philosophers*, edited by John R. Shook, *Thoemmes Continuum*, 2005, fq. 1040-1041). 1102 *angl.* *Andover Review*.

1103 *angl.* **Henry Ward Beecher** (1813-1887) ishte pastor kongregacionalist liberal amerikan. Ishte fëmija i tetë i pastorit Lajmën Biçër. Kishte aftësi si orator dhe shqetësimet shoqërore të kohës e bënë një nga protestantët më me ndikim. U diplomua në Seminarin Teologjik të Lejnit. Shërbeu si pastor në një kongregacion të vogël presbiterian në Lorencburg, Indiana, dhe në një kishë në Indianapolis. Në vitin 1844, botoi librin *Shtatë лекsione të rinjve* (*Seven Lectures to Young Men*). (<https://www.britannica.com/biography/Henry-Ward-Beecher>).

1104 *angl.* **Egbert Coffin Smyth** (1829-1904) ishte klerik kongregacionalist amerikan, profesor i historisë së kishës në Seminarin Teologjik të Endovërit.

1105 *angl.* **William Jewett Tucker** (1839-1924) ishte teolog dhe mësues amerikan. Studioi në Seminarin Teologjik të Endovërit. Ishte pastor në Kishën Kongregacionale të Rugës "Franklin" në Mançester, Nju-Hempshër, dhe në Kishën Presbiteriane të Sheshit "Madison" në Nju-Jork. (<http://www.americanrealities.com/tucker-william-jewett.html>).

1106 *angl.* **William Newton Clarke** (1841-1912) ishte pastor baptist dhe profesor i Dhiatës së Re, i teologjisë së krishterë, i etikës së krishterë në disa nga seminarët dhe universitetet më të njohura të Amerikës, si Harvard, Universiteti "Xhon Hopkis", Universiteti i Jeillit, Seminari Teologjik i Oberlinit etj. (<https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/clarke-william-newton-1841-1912>).

1107 *angl.* **Edwards Amasa Park** (1808-1900) ishte pastor dhe teolog kongregacionalist amerikan. U diplomua në Universitetin "Braun" dhe në Seminarin Teologjik të Endovërit, ku më vonë dha lëndën "Teologji e krishterë". (http://www.hymntime.com/tcb/bio/p/a/r/k/park_ea.htm).

1108 *angl.* **The Board of Visitors** në SHBA është një organizëm me një numër të caktuar anëtarësh, që drejton institucionet e arsimit të lartë.

1109 *angl. Hard Times*. Romani u botua për herë të parë në vitin 1854. Ai tërheq vëmendjen se zelli i madh për industrializimin, që kishte përfshirë Anglinë e shek.XIX, po rrezikonte t'i zhvishte qeniet njerëzore nga emocionet, t'ua fikte imagjinatën dhe t'i kthente në makina. Romani është përkthyer edhe në gjuhën shqipe nga Klodian Briçi, me titullin *Kobë të vështira*, botuar nga Sh.B. "Fan Noli", 2012. (<https://www.britannica.com/topic/Hard-Times-novel-by-Dickens>).

1110 Citim nga **2 Korintasve 6:14**: "Mos hyni në një zgjedhë bashkë me jobesimtarët, sepse ç'lidhje ka drejtësia me paudhësinë? Dhe çfarë bashkësie ka drita me errësirën?"

1111 *angl. James Watt* ishte shpikës skocez. Motori i tij me avull u bë një nga mjetet kryesore të Revolucionit Industrial, për shkak të përfshirjes së shpejtë në shumë industri. Për shkak të kontributit të tij në shkencë dhe industri, njësia e matjes së fuqisë në sistemin ndërkombëtar të njësisë është vati (w). (<https://www.britannica.com/biography/James-Watt>).

1112 *angl. Wealth of Nations* është një vepër themelore në korpusin e veprave klasike për ekonominë. U botua së pari në vitin 1776. (<https://www.britannica.com/biography/Adam-Smith/TheWealth-of-Nations>). Në gjuhën shqipe është botuar një vëllim me pjesë të zgjedhura, nga Sh.B. "Dita", në vitin 2000 dhe 2005, me përkthimin e Gjergj Peçit.

1113 *angl. Adam Smith* (1723-1790) ishte filozof skocez me një kontribut të madh në fushën e mendimit ekonomik. (<https://www.britannica.com/biography/Adam-Smith>).

1114 **Socializmi** është një doktrinë shoqërore dhe ekonomike që bën thirrje për një pronësi publike të pronës dhe të burimeve natyrore. Sipas pikëpamjes socialiste, individët nuk jetojnë ose punojnë në izolim, por jetojnë në bashkëpunim me njëri-tjetrin. Çdo gjë që prodhon njeriu është produkt shoqëror dhe, kushdo që kontribuon në prodhimin e një të mire, ka të drejtë për një pjesë në të. Shoqëria në tërësi, pra, duhet të ketë ose të paktën të kontrollojë pronën, në dobi të të gjithë anëtarëve të saj. Kjo pikëpamje e pozicionoi atë në kontradiktë me kapitalizmin. Vetë socializmi si lëvizje politike i ka rrënjët në Revolucionin Industrial. (<https://www.britannica.com/topic/socialism>). 1115 **Ligji i Përtëritë 5:21**.

1116 *ger. Georg Wilhelm Friedrich Hegel* (1770-1831) ishte filozof idealist absolut gjerman, i fundmi nga filozofët ndërtues të sistemeve të mëdha filozofike të kohëve moderne. Puna e tij, pas asaj të Kantit, Fihthes dhe Shellingut, shënon majën e filozofisë klasike gjermane. Pati ndikim të madh te Kierkegardi (filozof ekzistencialist), te marksistët, te Bertran Rasëlli etj. (<https://www.britannica.com/biography/Georg-Wilhelm-Friedrich-Hegel>).

1117 *ger. Friedrich Engels* ishte filozof socialist gjerman, bashkëpunëtori i ngushtë i Karl Marksit në themelimin e komunizmit modern. Bashkë me Marks, janë autorët e pamfletit *Manifesti komunist*. Engelsi redaktoi dhe vëllimin e dytë dhe të tretë të *Kapitalit*, pas vdekjes së Marksit. (<https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Engels>).

1118 *ger. Manifest Der Kommunistischen Partei* është një pamflet i shkruar nga Karl Marksi dhe Frederik Engelsi, si një platformë për t'u shërbyer organizatave komuniste. Për këndvështrimin e tyre materialist, historia njerëzore nuk ishte gjë tjetër veçse historia e luftës së klasave. Pamfleti u botua në Londër në gjuhën gjermane, në vigëlje të revolucioneve që do të shpërthenin në mbarë Europën, në Francë, Itali,

Gjermani, Poloni, Hungari, Suedi, Zvicër etj. Manifesti u bë një nga deklaratat kryesore në programet e partive socialiste dhe komuniste europiane në shekujt XIX dhe XX.

1119 Shih përkthimin shqip: *K. Marks e F. Engels, Manifesti i Partisë Komuniste*, Shtëpia Botuese “Naim Frashëri”, Tiranë, 1968, fq. 1.

1120 Po aty, fq. 50.

1121 *gjer.* *Das Kapital* ishte vepra kryesore e filozofit gjerman Karl Marks. Në këtë vepër ai shpjegon teorinë e tij për sistemin kapitalist, dinamizmin e tij dhe prirjet drejt vetëshkatërrimit, me qëllimin për të zbuluar, siç thotë ai vetë, “ligjin ekonomik të veprimit të shoqërisë moderne”. Vëllimi i parë u botua në Berlin në vitin 1867. Vëllimi i dytë dhe i tretë u botuan në Hamburg nga miku dhe bashkëpunëtori i tij Frederik Engels, në vitet 1885 dhe 1894. (<https://www.britannica.com/topic/Das-Kapital>).

1122 *gjer.* **Wilhelm Emmanuel von Ketteler** ishte teolog gjerman, reformator shoqëror dhe peshkop i Majncit, zgjedhur në vitin 1850. Ai i shprehu pikëpamjet e tij mbi reformën sociale, në librin: Çështja e punëtorëve dhe krishterimi (*Die Arbeiterfrage und das Christentum*, 1864), që nxiti fort interesimin e katolikëve romanë për problemet sociale. Ishte një nga ata që kundërshtuan doktrinën e pagabueshmërisë së Papës në Këshillin e Parë të Vatikanit (1869-1870). (<https://www.britannica.com/biography/Wilhelm-Emmanuel-Freiherr-von-Ketteler>).

1123 *angl.* **Henry Edward Manning** (1808-1892) ishte anëtar i *Lëvizjes së Oksfordit*, peshkop i Uestminsterit (1865) dhe kardinal (1875). (<https://www.britannica.com/biography/Henry-EdwardManning>).

1124 *angl.* **William Ewart Gladstone** (1809-1898) ishte skocez, burrë shteti, katër herë kryeministër i Britanisë së Madhe (1868-1874, 1880-1885, 1886, 1892-1894). (<https://www.britannica.com/biography/William-Ewart-Gladstone>).

1125 Bëhet fjalë për një person që është i besimit katolik, por që nuk është klerik.

1126 *angl.* **Terence Vincent Powderly** (1849-1924) ishte udhëheqës i punëtorëve në Amerikë dhe politikan. Drejtoi sindikatën “Kalorësit e punës” në vitet 1879-1893. Ishte bir emigrantësh irlandezë. Filloi punë në moshën 13-vjeçare në hekurudhë dhe punoi aty deri në moshën 28-vjeçare. Më pas u mor me sindikatën, u mor me jurisprudence, me tregti, dhe mbajti disa poste qeveritare. (<https://www.britannica.com/biography/Terence-V-Powderly>).

1127 *angl.* **Knights of Labor** u themelua në vitin 1869 dhe ishte e para organizatë kombëtare e rëndësishme e punës në Amerikë. Ajo nisi si një organizatë e fshehtë, që synonte të mbronte anëtarët nga hakmarrjet e punëdhënësve, e emërtuar fillimisht si *Urdhri Fisnik i Kalorësve të Punës*, nga drejtuesi i saj i parë Uriah Smith Stevens. Bazuar mbi besimin në unitetin e interesit të të gjitha grupeve prodhuese – tregtarëve, fermerëve dhe punëtorëve - ky organizim propozonte një sistem të kooperativave punëtore, për të zëvendësuar kapitalizmin. Anëtarësia në këtë sindikatë u rrit pas grevës hekurudhore të vitit 1877, duke arritur kulmin prej 700,000 anëtarësh në vitin 1886. Në atë kohë sindikata ishte organizata mbizotëruese e punës në SHBA. Pas këtij viti, anëtarësimi ra dhe sindikata u shkri, si pasojë e grevave (disa prej të cilave të dhunshme) dhe trazirave që shpërthyen. (<https://www.britannica.com/topic/Knights-of-Labor>).

1128 *angl.* **James Gibbons** (1834-1921) ishte prelat amerikan, kryepeshkop i Baltimorës në vitet 1877-1921, i cili shërbeu si urë lidhëse mes katolicizmit roman dhe

vlerave katolike amerikane. Në vitin 1886, u bë kardinal nga papa Leoni XIII. Giboni tregoi mirëkuptim ndaj punës së organizuar dhe punoi për të kapërcyer dyshimet brenda Kishës Katolike ndaj “Kalorësve të punës”, e cila konsiderohej një shoqëri sekrete nga shumë klerikë. (<https://www.britannica.com/biography/JamesCardinal-Gibbons>).

1129 *lat. **Leo XIII***, me emrin *it. Vincenzo Gioacchino Pecci* (lindur, më 2 mars 1810, në Carpineto **Romano**, Shtetet Papale, dhe vdekur, më 20 korrik 1903, në Romë) ishte papë në vitet 1878-1903, i cili i solli një frymë të re Papatit. Ai qëndroi në pozita më pajtuese me qeveritë civile dhe u kujdes që Kisha të mos i kundërvihej përparimit të shkencës. Ishte i vetëdijshëm për nevojat baritore dhe shoqërore të kohës. (<https://www.britannica.com/biography/Leo-XIII>).

1130 Qarkorja *Për gjërat e reja*, që doli në vitin 1891, tregonte se Papatë ishte në dijeni të problemeve të klasës punëtore. Ai u përpoq të mbështeste organizimin e laikëve katolikë dhe kërkonte ripërtëritjen e dialogut me jokatolikët, siç shprehet në interesin që tregoi për të krijuar një lidhje midis Kishës Anglikane dhe Romës.

1131 Në anglisht është përdorur fjala *temperance*, që do të thotë, në njërin prej kuptimeve: të jesh i përmbytur në veprime, mendime dhe ndjenja. Në kuptimin tjetër, do të thotë ta përmbash veten dhe të mos e lësh të ndjekë dëshirat fizike dhe pasionet, midis të cilave është edhe heqja dorë e përdorimit të alkoolit. (Shih: <https://www.merriam-webster.com/dictionary/temperance>).

1132 *ger. **George Müller*** (1805-1898) ishte shtetas britanik i lindur në Prusi, misionar, ungjilltar dhe filantrop. Ishte shumë besimtar dhe kalonte shumë kohë në lutje. Hapi disa jetimore dhe shkolla në Bristol dhe themeloi Institutin e Dijes së Shkrimit për Brenda dhe Jashtë Vendit. (<https://www.wholesomewords.org/biography/bmuller4.html>).

1133 *angl. **Plymouth Brethren*** ishte një bashkësi të krishterësh e themeluar në Plimoth, Angli, në vitin 1829. *Vëllezërit e Plimthit* kanë qenë aktivë në mision, kryesisht në Afrikën Qendrore, Indi dhe Amerikën Latine. Në SHBA, ata arritën në fillim të viteve 1860. (<http://www.plymouthbrethrenchristianchurch.org/about/>).

1134 *angl. **Charles Haddon Spurgeon*** (lindur, më 19 qershor 1834, në Klevedon, Eseks, Angli, dhe vdekur, më 31 janar 1892, në Menton, Francë) ishte pastor baptist dhe predikues i dëgjuar. Ishte gjithashtu një zë i fortë kundër skllavërisë. U rrit si kongregacionalist, por, në vitin 1850, u bë baptist, dhe filloi të predikonte. Ishte pastor në disa kisha në Angli, më e njohura *New Park Street Chapel* në Londër, që më pas u njoh si *Tabernakuulli i metropolit*. Në vitin 1856, ai themeloi një kolegji për të përgatitur pastorë dhe hapi një jetimore në vitin 1867. Spërzhëni themeloi dhe një revistë të përmuajshme. Predikimet që bënte çdo javë janë botuar në mëse 50 vëllime. (<https://www.britannica.com/biography/C-H-Spurgeon>).

1135 *angl. **Rev. Thomas Bowman Stephenson*** (1829-1912) ishte pastor metodist. Studioi në kolegjin “Uesli” në Shefild dhe në “Kolegjin Ueslian” në Riçmond. Shërbeu si pastor në disa kisha në Anglinë e Veriut. Më pas, në vitin 1869, themeloi jetimorën “The National Children’s Home and Orphanage” dhe, në vitin 1873, u zgjodh drejtor i saj. (https://www.mywesleyanmethodists.org.uk/content/people-2/wesleyan_methodist_ministers/wesleyan-methodist-ministers-general/rev-thomasbowman-stephenson).

1136 *angl.* **William Booth** ishte anglez, fillimisht anëtar i kishës metodiste dhe predikues, themelues dhe gjeneral i “Ushtrisë së Shpëtimit” në vitet 1878-1912. (<https://www.britannica.com/biography/William-Booth>).

1137 *angl.* **Methodist New Connection**. Buthi filloi të predikonte për *Lidhjen e Re Metodiste* në vitin 1852 dhe u shkëput prej saj pas 9 vjet shërbese.

1138 *angl.* *East End* është qendra historike e Londrës Lindore, në lindje të mureve të vjetër romakë dhe mesjetarë të Londrës dhe në veri të lumit Tamiz. (<https://www.britannica.com/place/East-End>).

1139 *angl.* *Salvation Army*.

1140 *angl.* *In Darkest England and the Way Out*. Aty Buthi propozonte masa kundër varfërisë dhe shërim për veset, duke propozuar ndërtimin e shtëpive për të pastrehët, qendrave të përgatitjes për emigrantët që do të shkonin përtej oqeanit, ndërtimin e shtëpive të sigurta për gratë që jetonin rrugëve, të shtëpive për të burgosurit e liruar, ndihmë juridike për të varfrit dhe ndihmë praktike për të alkoolizuarit. (<https://www.britannica.com/biography/William-Booth>).

1141 *angl.* **Christian Socialist** ishte një lëvizje që nisi në fillim të shek.XIX nga filozofi francez Henri dë Sen-Simon, i cili shpjegoi një “krishterim të ri”, dhe kulmoi në mes të shek.XIX, pas dështimit të *Lëvizjes Çartiste*, me përpjekjet për të zbatuar parimet shoqërore të krishterimit në jetën moderne industriale. Termi lidhej përgjithësisht me kërkesat e aktivistëve të krishterë për një program social të veprimit politik dhe ekonomik në emër të të gjithë individëve, të varfër apo të pasur, dhe u përdor si e kundërta e *laissez-faire*. Më vonë, socializmi i krishterë u përdor në një kuptim të përgjithshëm për çdo lëvizje që u përpoq të kombinonte qëllimet themelore të socializmit me bindjet fetare dhe morale të krishterimit. (<https://www.britannica.com/topic/Christian-Socialism>).

1142 *angl.* **Frederick Denison Maurice** teolog anglez, mbrojtës i anglikanizmit në shek.XIX, autor shumë prodhimtar dhe themelues i *Socializmit të krishterë*. Studioi jurisprudencë në Kembrixh dhe Oksford. Më pas, dha mësim *Letërsi angleze* dhe *Histori moderne* në Kembrixh, si dhe teologji. Në vitin 1838, botoi librin *Mbretëria e Krishtit*. Shërbeu edhe si kapelan në *Guy's Hospital* dhe në *Akademinë Juridike të Londrës*. (<https://www.britannica.com/biography/Frederick-Denison-Maurice>).

1143 *angl.* **Charles Kingsley** ishte klerik anglikan dhe shkrimtar, i cili u bë i njohur me romanet që trajtonin problemet sociale, me romanet historike, si dhe me letërsinë për fëmijë. Kingsli njihet edhe për pohimet e tij në librin *Politika për njerëzit* (*Politics for the People*, 1848), se Bibla kishte qenë përdorur gabim “si një dozë opiumi për të mbajtur urtë kafshët e barrës, kur ato ishin të mbingarkuara” dhe “si një libër i thjeshtë për të mbajtur urtë të varfrit”. (<https://www.britannica.com/biography/Charles-Kingsley>).

1144 *angl.* **John Malcolm Forbes Ludlow** ishte reformator i shoqërisë dhe një nga themeluesit e *Socializmit të krishterë*. Studioi në kolegjin “Burbon” të Parisit. Kishte bindjen se socializmi i ri duhej të krishterizohej. Themeloi bashkë me Frederik Morisin *Kolegjin e Punëtorëve*. Punoi shumë për të parandaluar armiqësinë mes kishës dhe socializmit në Angli. (<https://open.bu.edu/handle/2144/22323>).

1145 *angl.* **Walter Rauschenbusch** klerik dhe profesor teologjie, udhëheqësi i “Ungjillit social” në SHBA. Ishte i biri i një misionari luteran mes emigrantëve gjermanë në SHBA. Studioi katër vjet në Gjermani dhe më pas i përfundoi studimet në Universitetin

e Roçesterit (SHBA). Studioi gjithashtu edhe në *Seminarin Teologjik të Roçesterit*, ku edhe dha mësim historinë e kishës. Ishte pastor i Kishës së Dytë Baptiste Gjermane në Nju-Jork. Aty u njoh edhe me jetën e vështirë dhe sfidat e punëtorëve. Ai kërkonte “një rend të ri, që do të mbështetej në parimet e krishtera të të drejtave të barabarta dhe në shpërndarjen demokratike të fuqisë ekonomike”. (<https://www.britannica.com/biography/Walter-Rauschenbusch>).

1146 *angl.* Hell's Kitchen, shpesh e njohur edhe si Clinton, është një lagje në pjesën perëndimore të Manhatanit në Nju-Jork.

1147 *angl.* *Rochester Theological Seminary* u themelua në vitin 1850 bashkë me Universitetin e Roçesterit, prej një grupi nga *Colgate Theological Seminary*, në Hamilton, Nju-Jork. Në vitin 1970, ky seminar u shкри me *Crozer Theological Seminary*, seminar baptist nga Aplendi *[Upland]* i *Pensilvanisë*, ku ishte diplomuar Rev. Dr. *Martin Luther King, Jr.* në vitin 1951. Sot njihet si *Colgate Rochester Crozer Divinity School*. (<https://www.crcds.edu/history/>).

1148 *angl.* *Christianity and the Social Crisis, Christianizing the Social Order, A Theology for the Social Gospel*.

1149 *angl.* Federal Council of Churches u themelua në muajin maj 1908, në Nju-Jork, më pas u zgjerua me organizata të tjera ekumenike dhe, në vitin 1950, mori emrin National Council of Churches ose më gjatë National Council of the Churches **of Christ in the USA**. Ky këshill është një organizatë ekumenike, ku hyjnë denominacionet protestante, anglikane dhe ortodokse, dhe është sot organizmi më i madh ekumenik në SHBA, me më tepër se 45 milionë anëtarë. Ky këshill nxitu botimin e Biblës *Revised Standard Version* (1952) dhe *New Revised Standard Version* (1989). (<https://www.britannica.com/topic/National-Council-of-the-Churches-of-Christ-in-the-USA>). 1150 Kjo besore doli në dhjetor 1908.

1151 **Nikita Sergejeviç Krushovi** [*м. Никита Сергеевич Хрущёв*] (1894-1971) ishte Sekretari i Parë i Partisë Komuniste të Bashkimit Sovjetik në vitet 1953-1964, pasardhës në detyrë i Stalinit, kryeministër i Bashkimit Sovjetik në vitet 1958-1964. Politika e tij për destalinizimin tronditi gjithë botën komuniste. Mospajtimi me këtë politikë ishte dhe një nga shkaqet e pretenduara që edhe Shqipëria i prishi marrëdhëniet me Bashkimin Sovjetik në vitin 1961. (<https://www.britannica.com/biography/Nikita-Sergeyevich-Khrushchev>).

1152 Bëhet fjalë për Berlinin Perëndimor. Në vitin 1945, me mbarimin e Luftës së Dytë Botërore, qyteti ishte i ndarë në pjesën perëndimore, të pushtuar nga Aleatët: Franca, Britania dhe SHBA-ja, dhe në pjesën lindore, të pushtuar nga Bashkimi Sovjetik. Me fillimin e Luftës së Ftohtë, pjesa perëndimore e qytetit mbeti në Republikën Federale Gjermane, përkrahur nga Aleatët, megjithëse pjesa lindore e qytetit (që ishte dhe kryeqyteti i Gjermanisë Lindore) bënte pjesë në Republikën Demokratike Gjermane, të mbështetur nga Bashkimi Sovjetik. Në vitin 1949, kjo pjesë u quajt Berlini Perëndimor, pas përpjekjes së dështuar të një viti më parë të Bashkimit Sovjetik për t'i nxjerrë Aleatët jashtë Berlinit nëpërmjet asaj që u quajt Bllokada e Berlinit.

1153 Në origjinalin anglisht është shënuar 26 milje, që do të thotë 41,84 km. Muri u ndërtua në vitin 1961 dhe qëndroi në funksion deri në fund të vitit 1989, një vit para se ngjarjet politike të shënonin bashkimin e Gjermanisë. Fillimisht u ndërtua me blloqe betoni dhe tela me gjemba, dhe më pas u zëvendësua me mure betoni me lartësi deri në

5m, që ruheshin me kulla vrojtimi e tela me gjemba. Në vitin 1980, gjatësia mureve të betonizuara dhe të gardheve me korrent ishte 45 km. Këto mure u zgjatën edhe rreth Berlinit Perëndimor me një gjatësi prej 120 km, duke e ndarë atë nga pjesa tjetër e Gjermanisë Lindore. (<https://www.britannica.com/topic/Berlin-Wall>).

1154 *gjer. Das Drittes Reich*, emërtimi zyrtar i regjimit nazist në Gjermani në periudhën janar 1933-maj 1945. *Reich* do të thotë regjim, perandori. Gjermanët e konsideronin veten si trashëgimtarë të denjë të Perandorisë së Shenjtë Romake në vitet 800-1806, që konsiderohet si Rajhu i Parë. Më pas, Rajhu i Dytë është me Perandorinë Gjermane në vitet 1871-1918. (<https://www.britannica.com/place/Third-Reich>).

1155 *gjer. Adolf Hitler* (1889-1945) ishte udhëheqësi i Partisë Naziste, kancelar (kryeministër) i Gjermanisë, Udhëheqësi (Der Führer) dhe diktatori i Gjermanisë në vitet 1933-1945. (<https://www.britannica.com/biography/Adolf-Hitler>).

1156 *angl. Arnold Toynbee* (1889-1975) ishte historian anglez. Në vitet 1934-1961, ai shkroi një libër me 12 vëllime, të titulluar *Një studim i historisë (A Study of History)*, ku shpaloste një filozofi të historisë mbështetur në një analizë të zhvillimit ciklik dhe të rënies së qytetërimeve, i cili hapi shumë diskutime. (<https://www.britannica.com/biography/Arnold-Joseph-Toynbee>).

1157 Kjo shprehje është përdorur nga kancelari gjerman Oto fon Bismark, gjatë një fjalimi të mbajtur në Kongresin e Berlinit (1878): “Europa sot është një fuçi baruti dhe udhëheqësit janë si ata njerëzit që pinë duhan në një depo armësh... Një shkëndijë e vogël do të shkaktojë një shpërthim, që do të na shuajë të gjithëve... Nuk mund t’ju them se kur do të ndodhë ky shpërthim, por mund t’ju them ku... Ndonjë budallallëk i mallkuar në Ballkan do t’i vërë flakën.” (Shih: *Cathal J. Nolan, The Allure of Battle: A History of How Wars Have Been Won and Lost. Oxford University Press, fq. 332.*)

1158 Arkiduka **Franc Ferdinand** dhe dukeshja **Sofi** u vranë në Sarajevë, Bosnjë-Hercegovinë, në atë kohë territor i pushtuar nga Austro-Hungaria, nga një i ri serb i Bosnjës i quajtur Gavrillo Princip, i cili nuk i kishte mbushur ende të njëzetat. Për shkak të moshës së re, ai u dënua me 20 vjet burg dhe vdiq në burg nga tuberkulozi në vitin 1918. Arkiduka ishte nipi i perandorit të Austro-Hungarisë, Franc Jozefit. Si pasojë, një muaj më vonë, Austro-Hungaria i shpalli luftë Serbisë. Ky akt shënoi dhe nisjen e aleancës midis Austro-Hungarisë, Gjermanisë dhe Italisë (e cila e braktisi një vit më vonë) apo Bllokut Qendror nga njëra anë, të cilit më pas iu shtuan edhe Turqia e Bullgaria, dhe aleancës midis Rusisë, Francës dhe Anglisë apo Antantës nga ana tjetër, në mbrojtje të Serbisë, të cilës më pas iu bashkua edhe Italia (1915), Belgjika, Mali i Zi, Greqia, Japonia, SHBA-ja, Kanadaja etj., duke formuar kështu dy krahët ndërluftues në Luftën e Parë Botërore. (<https://www.britannica.com/biography/Franz-Ferdinand-Archduke-of-Austria-Este>).

1159 *angl. Woodrow Wilson* me emrin e plotë *Thomas Woodrow Wilson* (1856-1924) ishte dijetar dhe burrë shteti, presidenti i njëzetetë i Shteteve të Bashkuara të Amerikës në vitet 1913-1921. Mbahet mend për arritjet e tij ligjore, një prej të cilave është edhe e drejta e votës për gratë, dhe për idealizmin e tij të lartë. Presidenti Uillson udhëhoqi vendin e tij në Luftën e Parë Botërore dhe u bë krijuesi dhe mbrojtësi kryesor i *Lidhjes së Kombeve* (sot *Organizata e Kombeve të Bashkuara*), për të cilën iu dha Çmimin “Nobel” për Paqe në vitin 1919. (<https://www.britannica.com/biography/Woodrow-Wilson>).

1160 Në vitin 1917, ndodhin dy revolucione në Rusi. I pari, në shkurt (mars me kalendarin e ri), përmbysi qeverinë perandorake të carit Nikolla II Romanov (*Nikollaj*

Aleksjeviç). Me paaftësinë e tij për të drejtuar shtetin, cari kishte ndërtuar një sistem korruptiv dhe e kishte zhytur vendin në krizë të thellë ekonomike. Ushtria ruse e pajisur keq dhe e drejtuar keq, pësoi humbje të mëdha me ushtrinë gjermane. Mungesa e ushqimit shkaktoi trazira në Pertograd (Shën-Petërburg) dhe garnizoni i qytetit u bashkua me kryengritësit. Cari u detyrua të abdikonte, më 2 mars (15 mars me kalendarin e ri), në favor të të vëllait. Ky refuzoi. Një komitet i Dumës krijoi një qeveri të përkohshme të kryesuar nga princi Lvov. Cari u mbajt i arrestuar (për t'u vrarë më pas, më 17 korrik), fillimisht në Carskoje Sjello e më pas në Tobolsk e Ekaterinburg. Qeveria provizore u kundërshtua nga përfaqësuesit e Bashkimit të Punëtorëve dhe Ushtarëve të Petrogradit. Kjo organizatë tregoi se ishte në fakt më e fuqishme se qeveria e përkohshme, kur lëshoi Urdhrin nr. 1, i cili e urdhëronte ushtrinë t'u bindej vetëm urdhrave të sovjetëve dhe jo qeverisë së përkohshme. Më 24-25 tetor (6-7 nëntor), bolshevikët dhe socialistët morën pushtetin pa gjak, me një grusht shteti, duke kapur ndërtesat qeveritare dhe pikat strategjike. Ky ishte revolucioni i dytë. (<https://www.britannica.com/event/Russian-Revolution>).

1161 **Konferenca e Paqes e Parisit** u mbledh në janar të vitit 1919, në Versajë, jashtë Parisit. Konferenca u thirr për të vendosur kushtet e paqes pas Luftës së Parë Botërore. Në këtë Konferencë morën pjesë rreth tridhjetë vende, por përfaqësuesit e Britanisë së Madhe, Francës, Shteteve të Bashkuara të Amerikës dhe Italisë ishin ata që dominuan dhe çuan në formulimin e Traktatit të Versajës, më 28 qershor 1919, i cili hyri në fuqi më 10 janar 1920. Traktati zyrtarizoi fundin Luftës së Parë Botërore, shprehu kompromiset e arritura gjatë Konferencës, caktoi masa të rrepta dhe kufizime ndaj Gjermanisë, si dhe caktoi ngritjen e Lidhjes së Kombeve, si një organizëm ndërkombëtar. (<https://www.britannica.com/event/Paris-Peace-Conference>).

1162 Disa nga kushtet ndaj Gjermanisë ishin: Ushtria e saj reduktohej në 100.000 vetë. Nuk do të prodhonte tanke, gaz helmues dhe avionë ushtarakë. Kufiri me Francën duhej të çmilitarizohej përgjithmonë. Forcat ushtarake do të vendoseshin 50 km në lindje të lumit Rin dhe nuk do ta kapërcenin këtë vijë. Shtabi i ushtrisë gjermane shkrihej. Marina do të përbëhej nga 15000 vetë, 6 anije luftime dhe 30 anije të vogla. Ndalohej ndërtimi i nëndetësve. Alsas dhe Lorena i ktheheshin Francës, si dhe disa territore të vogla që i ktheheshin Belgjikës. Popullsia daneze e Shlesvigut Verior do të vendoste vetë nëse do të bashkohej me Danimarkën apo do të mbetej me Gjermaninë. Rajoni qymyrguror i Sarit do të administrohej nga Lidhja e Kombeve, ndërsa qymyri do t'i jepej Francës. Në Lindje, Polonia merrte Prusinë Perëndimore. Dancigu (Gdansk) shpallej qytet i lirë nën qeverisjen e përhershme të Lidhjes së Kombeve. Polonisë i kaloi dhe një pjesë e rajonit qymyrguror të Silezisë së Sipërme. Gjermania hiqte dorë nga të gjitha kolonitë që kishte. Ajo detyrohej të paguante edhe 132 miliardë marka floriri si dëmshpërblim. (<https://www.britannica.com/event/Treaty-of-Versailles-1919>).

1163 *angl.* **League of Nations** ishte një organizatë e bashkëpunimit ndërkombëtar, me qëllim zgjidhjen e problemeve ndërkombëtare, e themeluar, më 10 janar 1920, me nismën e fuqive aleate fituese të Luftës së Parë Botërore, si Shtetet e Bashkuara të Amerikës, Britania e Madhe dhe Franca. Selinë e kishte në Gjenevë të Zvicrës. (<https://www.britannica.com/topic/League-of-Nations>).

1164 **Hitleri** e nisi karrierën politike në vitin 1919, kur hyri në Partinë e Punëtorëve Gjermanë në Mynih, një parti e vogël, ku mbulonte sektorin e propagandës. Një vit më vonë, ajo u quajt Partia Nacional-Socialiste e Punëtorëve Gjermanë. Në vitin 1921, ai mori

drejtimin e partisë dhe u fokusua në rritjen e saj. Për këtë, u angazhua në propagandë të paepur nëpërmjet gazetës së partisë. Krijoi edhe një ushtri private. Në nëntor 1923, u përfshi në një grusht shteti në Mynih dhe u dënua me 9 muaj burg. Më pas iu ndaluan fjalimet. Në burg shkroi dhe vëllimin e parë të autobiografisë politike “Lufta ime” (*Mein Kampf*). Në vitin 1926, e kishte forcuar pozitën në parti. Kriza e vitit 1929 solli paqëndrueshmëri politike. Në vitin 1930, ai bëri aleancë me nacionalistët, për të kundërshtuar rinegociimin e pagesave të luftës. Me ndihmën e shtypit, ai arriti në audiencë mbarëkombëtare. Aleanca me nacionalistët i mundësoi atij që të kërkonte mbështetje financiare nga manjatët e biznesit dhe të industrisë. Kështu krijoi një bazë të shëndoshë financiare. Propaganda e palodhur dhe e vendosur kundër qeverisë, e cila dështoi për të përmirësuar kushtet gjatë Depresionit, prodhoi një forcë zgjedhore në rritje të vazhdueshme për nazistët. Partia u bë e dyta më e madhe në vend, duke u rritur nga 2.6 % e votave në zgjedhjet kombëtare të vitit 1928, në më shumë se 18 % në shtator të vitit 1930. Në vitin 1932, ai sfidoi Feldmarshallin Hindenburg në zgjedhjet presidenciale, duke marrë 36.8% të votave në raundin e dytë. I gjendur në një pozitë të fortë, për shkak të mbështetjes së pashembullt në popull, Hitleri nisi një seri intrigash me konservatorët. Pavarësisht nga një rënie e Partisë Naziste në votimet nëntorit 1932, Hitleri këmbënguli të merrte postin e kancelarit, të cilin e mori më 30 janar 1933. (<https://www.britannica.com/biography/Adolf-Hitler>).

1165 *ger. Der Führer.*

1166 *ger. Wilhelm Richard Wagner* (1813-1883) ishte një kompozitor dramatik gjerman, muzika e të cilit pati një ndikim revolucionarizues në muzikën perëndimore. Operat e tij ishin kryesisht me subjekte nga legjendat e mbretit Artur dhe eposet e lashta gjermanike, nga të cilat mund të përmendim: *Tannhäuser* (1845), *Lohengrin* (1850), *Tristan und Isolde* (1865), *Parsifal* (1882), *Der Ring des Nibelungen* (1869-1876). (<https://www.britannica.com/biography/Richard-WagnerGerman-composer>).

1167 Disa të tilla janë *Kënga e Hildebrandit*, *Kënga e Nibelungëve* apo pjesë nga legjendat e mbretit Artur, si *Tristani dhe Izota*, të mbushura plot me heroizma, nder e lavdi.

1168 Këto fjalë janë shkëputur nga ato që njihen si *Tischgespräche im Führerhauptquartier* (*Bisedat në tavolinë në selinë e Führerit*). Janë biseda të Hitlerit mbajtur në një rreth të ngushtë, që më pas janë transkriptuar në vitet 1941-1944. Janë botuar në tri gjuhë. Në librin *Bisedat sekrete të Hitlerit: 1941-1944* (*Hitler's Secret Conversations: 1941-1944*), botuar nga *Farrar, Straus and Young, Inc.*, në vitin 1953, në faqen 6-7 gjenden këto fjalë: “Nata e 11 dhe 12 korrikut 1941. Nacional-Socializmi dhe feja nuk mund të bashkekzistojnë... Grushti më i fortë që e ka goditur njerëzimin është ardhja e krishterimit. Bolshevizmi është fëmijë i paligjshëm i krishterimit. Të dyja janë shpikje të judenjve.”

1169 *ger. Endlösung* apo “Zgjidhja përfundimtare e çështjes së hebrenjve”. Ky ishte kulmi i politikës antisemite të nazistëve, për të shfarosur ekzistencën e hebrenjve. Zbatimi filloi në kampin e përqendrimit në Çelmno, Poloni, më 8 dhjetor 1941. Më pas, nazistët ndërtuan në Poloni edhe 5 kampe të tjerë shfarosjeje: Belzek, Sobibor, Treblinka, Aushvic-Birkeu dhe Majdanek. Viktimat, burra, gra, fëmijë e pleq, mbyteshin në dhomat e gazit dhe më pas trupat digjeshin në krematoriume. Si mjet vrasës përdorej Ciklon B (Zyklon B - Cianur hidrogjeni, HCN, në gjendje të ngurtë), po edhe monoksidi karboni, CO. Më 20 janar 1942, udhëheqësit nazistë të mbledhur në Konferencën e Vanzesë në Berlin, vendosën që “Zgjidhja përfundimtare” do të përfshinte 11 milionë hebrenjtë e

Europës, duke futur këtu edhe vendet që nuk ishin pushtuar, si Irlanda, Suedia, Turqia dhe Britania e Madhe. Në vitet 1941-1944, miliona hebrej u dërguan në këto kampe shfarosjeje. Në fund të luftës, rezultoi se 6 milionë hebrej kishin humbur jetën. (<https://www.britannica.com/event/Final-Solution>).

1170 **Konkordat**, marrëveshje e kishës me shtetin. Konkordati midis Selisë së Shenjtë dhe Rajhut III u nënshkrua, më 20 korrik 1933, nga përfaqësuesi i papës Piu XI, kardinali Euxhenio Paçeli (më vonë papa Piu XII), Sekretari i Shtetit, dhe përfaqësuesi i Hitlerit, zëvendëskancelari Franc fon Papen. Konkordati, që përmbante 34 nene, ishte një përpjekje për të rregulluar marrëdhënien midis Kishës Katolike dhe shtetit gjerman. Megjithatë, kjo marrëveshje nuk e mbrojti komunitetin katolik nga ndërhyrjet e vazhdueshme dhe persekutimi nga autoritetet gjermane. (<https://www.britannica.com/place/Third-Reich/The-totalitarian-police-state#ref1256157>; <https://www.britannica.com/topic/20thcentury-international-relations-2085155/European-responses-to-Nazism#ref304250>; https://www.newadvent.org/library/docs_ss33co.htm)

1171 *gjer.* **Deutsche Christen**. Ishte një lëvizje që filloi në vitin 1932, e nxitur dhe e organizuar nga nazistët, që kishte për qëllim ta bënte kishën një instrument të politikës naziste. Anëtarët e këtij grupimi ishin nacionalistë dhe antisemitë të thekur. Midis të tjerave, ata kërkonin të mohonin Dhiatën e Vjetër dhe letrat e Palit, për shkak të origjinës së tyre hebraike. Protestantët gjermanë refuzuan ta pranonin autoritetin e kësaj lëvizjeje, gjë që çoi në një konflikt të hidhur mes kishave protestante gjermane dhe shtetit, dhe solli arrestimin dhe persekutimin e shumë pastorëve protestantë. (<https://www.britannica.com/topic/German-Christian>).

1172 *gjer.* **Ludwig Müller** (1833-1945) ishte klerik gjerman. Në shtator të vitit 1933, u zgjodh nga nazistët si peshkopi i Kishës Ungjillore Gjermane (*Reichsbischof*, *Peshkopi i Rajhut*). Mbeti besnik i nazizmit deri në fund, dhe vrau veten në Berlin në vitin 1945, pak pas disfatës naziste. (<https://www.britannica.com/biography/Ludwig-Muller>. Shih edhe: *George Bell, Bishop of Chichester, Church, State, and Resistance in the Age of Dictatorship*, by Andrew Chandler, William B. Eerdmans Publishing Company, Grand Rapids, Michigan, 2016, fq. 131).

1173 *gjer.* **Martin Friedrich Gustav Emil Niemoller** (1892-1984) ishte teolog i njohur gjerman antinazist dhe pastor, themelues i *Kishës Rrëfyese* (*Bekennende Kirche*). Gjatë Luftës së Parë Botërore, kishte shërbyer në marinë si komandant nëndetëseje. Më pas, studioi teologji në Mynster. Në vitin 1931, u bë pastor në Daalem [Dahlem], një lagje e Berlinit. Në vitin 1933, duke parë ndërhyrjet e Partisë Naziste në çështjet e kishës, ai themeloi “Lidhjen e Jashtëzakonshme të Pastorëve” (*Pfarrernotbund*), një organizim që i kundërvihet lëvizjes naziste “Të krishterët gjermanë” dhe solli si rezultat “Kishën Rrëfyese”, grupimin më të madh të ungjillorëve (luteranë dhe të reformuar). “Lidhja e Jashtëzakonshme të Pastorëve”, mes të tjerave, iu kundërvu edhe diskriminimit të të krishterëve me prejardhje hebreje. Nimëlëri ishte një nga pastorët më me ndikim, që kundërshtuan përpjekjet e Hitlerit për të vënë kishat gjermane nën kontrollin e nazistëve, nëpërmjet lëvizjes “Të krishterët gjermanë”. Nimëlëri vazhdoi të predikonte në mbarë Gjermaninë, deri sa u arrestua nga Gestapoja, në vitin 1937, dhe u dërgua në kampet e përqendrimit Zaksnhauzën [Sachsenhausen], Dakau, dhe më pas në Tirol (Austri), ku edhe u lirua nga Aleatët në fund të luftës. Pas lufte, ai ndihmoi në rindërtimin e Kishës Gjermane, duke mbajtur edhe disa poste drejtuese. Në vitin 1961, u zgjodh si një nga 6

presidentët e Këshillit Botëror të Kishave. (<https://www.britannica.com/biography/Martin-Niemoller>).

1174 Më 29-31 maj të vitit 1934, në Barmen të rajonit të Rurit, u mbajt një sinod (këshill kishtar) i udhëheqësve protestantë gjermanë nga kishat luterane, të reformuara dhe nga kishat e bashkuara, i cili kishte si qëllim t'u kundërvihej mësimëve të lëvizjes “Të krishterët gjermanë”, që përpiqej ta riinterpretonte krishterimin si një fe ariane, të zhveshur nga ndikimet hebreje. Ky sinod miratoi edhe një deklaratë teologjike, që njihet si *Deklarata Teologjike e Barmenit* (*Die Barmer Theologische Erklärung*). Kjo deklaratë përmbante 6 nene dhe kundërshtoi çdo interpretim të krishterimit mbi baza racore. Deklarata u shkrua në formën klasike të rrëfimeve të mëdha të besimit, duke pohuar mësimet të mëdha biblike dhe duke dënuar ata që po përpiqeshin ta përshtasin krishterimin me Nacional-Socializmin. (<https://www.britannica.com/topic/Barmen-Declaration>).

1175 *ger. Karl Barth* (1886-1968) ishte teolog protestant zviceran, ndoshta teologu më me ndikim në shek.XX. Ai nisi një ndryshim radikal në mendimin protestant, duke theksuar the “tjetërsinë e plotë të Perëndisë” (pra, faktin që Perëndia është ndryshe nga krijimi) mbi antropocentrizmin e teologjisë liberale të shek.XIX. Barti riktheu në qendër doktrinën e Trinisë brenda strukturës dinamike dhe racionale të dogmës së krishterë. Ai iu kthye edhe njëherë doktrinës kristologjike të kishës së hershme. Ishte një nga kundërshtarët më të fuqishëm të nazizmit. Pasi u pezullua si profesor i teologjisë në Universitetin e Bonit, shkoi në Universitetin e Bazelit, ku vazhdoi punën e tij monumentale “Doktrinat e Kishës” (*Kirchliche Dogmatik*) me 4 vëllime. Njihet gjithashtu për një sërë veprash të rëndësishme, si: *Letra drejtuar Romakëve* (komentar) 1919; *Doktrina e Fjalës së Perëndisë*, 1927; *Teologjia dhe kisha*, 1928; *Jo! Përgjigje Emil Brynerit*, 1934 (ku kundërshton teologjinë natyrore) etj. Gjithashtu, Barti është autor i më shumë se 500 predikimeve. (<https://www.britannica.com/biography/Karl-Barth>).

1176 *ger. Geheime Staatspolizei* ishte policia e fshehtë politike në Gjermani gjatë periudhës naziste. Ajo u themelua nga Herman Göring, më 26 prill 1933, në atë kohë Ministër i Brendshëm i Prusisë, i cili i shkëputi njësitë politike dhe të spiunazhit nga policia e rregullt e Prusisë, për t'i nxjerrë si njësi më vete. Një vit më vonë, komanda e Gestapos iu besua Hajnrih Himlerit, komandanti i trupave paraushtarake SS. (<https://www.britannica.com/topic/Gestapo>).

1177 *ger. Hanns Kerrl* (1887-1941) ishte Ministër i Punëve të Kishës në vitet 1935-1941. Gjatë Luftës së Parë Botërore, kishte shërbyer si toger dhe ishte dekoruar dy herë me “Kryqin e Hekurt”. Në periudhën 23 mars-20 prill 1933, kur ishte Përfaqësues i Shtetit në Ministrinë Gjermane të Drejtësisë, i ndaloi noterët dhe avokatët hebrenj të ushtronin profesionin. Më pas, u zgjodh deputet dhe ministër pa portofol. Në vitin 1935, u zgjodh Ministër për Punët e Kishës. (<https://prabook.com/web/hanns.kerrl/1344978>).

1178 *lat. Pius XI* me emrin e vërtetë *it. Ambrogio Damiano Achille Ratti* (lindur, më 31 maj 1857, në Desio, Lombardi [në atë kohë në Perandorinë Austriake], dhe vdekur, më 10 shkurt 1939, në Romë, Itali) ishte papë nga 6 shkurti i vitit 1922, deri më 10 shkurt 1939. Motoja e tij “Pax Christi in regno Christi” (Paqja e Krishtit në mbretërinë e Krishtit) ilustron përpjekjet e tij për të ndërtuar një marrëdhënie mbështetur në paqen botërore. Më parë, kishte qenë studiues, paleograf, prefekt i Bibliotekës së Vatikanit, si dhe Nunc Apostolik në Poloni, 1919. Në vitin 1921, u zgjodh kardinal nga papa Benedikti XV. Gjatë

periudhës së tij, ndodhën shumë ngjarje, si ardhja në pushtet e Musolinit dhe ngritja e fashizmit, shpërbërja e Shteteve Papale dhe krijimi i Vatikanit, si dhe krijimi i Mbretërisë së Italisë. Në vitet 1933-1936, ai shkroi disa nota proteste ndaj Rajhut III. Piu XI është autor i tri qarkoreve kundër sistemeve totalitare: ***Nuk kemi nevojë (Non abbiamo bisogno, 1931)***, kundër abuzimeve të Italisë fashiste; ***Me ankth të thellë (Mit brennender Sorge, 1937)***, kundër Gjermanisë naziste; dhe Çliruesi hyjnor (Divini redemptoris, 1937), kundër qëllimeve të komunizmit ateist. Ai dënoi gjithashtu nacionalizmin ekstrem të “Veprimit Francez” një lëvizje politike e krahut të djathtë, si dhe antisemitizmin e priftit amerikan Çarls Koglin. Tetë muaj para se të vdiste, ai shkroi edhe një qarkore të katërt, ku denonconte racizmin dhe persekutimin e hebrenjve, por nuk arriti ta nxirrte. Pasardhësi i tij, Piu XII, vendosi të mos e botonte, sepse synonte të ndiqte një kurs më pak konfliktual me regjimet fashiste. Papa Piu XI njihet edhe si themeluesi i Institutit Papnor të Arkeologjisë së Krishterë (1925) dhe i Akademisë Papnore të Shkencave (1936). (<https://www.britannica.com/biography/Pius-XI>).

1179 *lat. Pius XII* me emrin e vërtetë *it. Eugenio Maria Giuseppe Giovanni Pacelli* (lindur, më 2 mars 1876, në Romë, dhe vdekur, më 9 tetor 1958, në Castel Gandolfo) ishte papë në vitet 1939-1958. Gjatë pontifikatit të tij, ai u përball me sfida nga më të ndryshmet, si Lufta e Dytë Botërore, abuzimet e regjimeve naziste, fashiste dhe komuniste, holokausti, sfidat e rindërtimit të pasluftës, kërcënimin e komunizmit dhe Luftën e Ftohtë. Ai është kritikuar për “heshtjen ndërkombëtare” përballë gjenocidit dhe për politikën e paanshmërisë gjatë Luftës së Dytë Botërore. Pas lufte, u shfaq më tepër si një kundërshtar i komunizmit. (<https://www.britannica.com/biography/Pius-XII>).

1180 *angl. Richard V. Pierard* (l. 1934) është profesor i historisë moderne të Europës, “Doktor i Shkencave”. Ka dhënë mësim në Universitetin Shtetëror të Indianës nga viti 1964, deri në vitin 2000, kur doli në pension. (<https://www.gordon.edu/article.cfm?iArticleID=89&iReferrerPageID=5&iPrevCatID=30&iLive=1>).

1181 *ru. Влади́м ир Ильи́ч Улья́н ов*, i njohur edhe si ***Vladimir Iliç Lenini*** [*ru. Влади́м ир Ильи́ч Ле́н ин*] (lindur, më 10 prill [22 prill me kalendarin e ri] 1870, në Simbrisk, Rusi, dhe vdekur, më 21 janar 1924, në fshatin Gorki pranë Moskës) ishte themeluesi i Partisë Komuniste Ruse (bolshevikëve) dhe nxitësi e frymëzuesi i Revolucionit Bolshevik të vitit 1917, si dhe arkitekti, ndërtuesi dhe kreu i shtetit sovjetik në vitet 1917-1924. Ai ishte gjithashtu themelues i *Kominternit* (*Internacionales së Tretë Komuniste*, organizata botërore e komunistëve) dhe i doktrinës që më pas u quajt *leninizëm* nga ndjekësit e tij, dhe që së bashku me doktrinën e Marksit formoi atë që quhet *marksizëm-leninizmi*, doktrina e komunistëve. (<https://www.britannica.com/biography/Vladimir-Lenin>).

1182 Në pranverën e vitit 1922, Lenini u sëmur rëndë dhe mbeti pjesërisht i paralizuar e nuk mund të fliste. Mjekët nxorën nga qafa e tij një nga plumbat që e kishin goditur në atentatin që iu bë në gusht të vitit 1918, një nga shkaqet e mundshme të sëmundjes. Pas një periudhe përmirësimesh dhe përkeqësimesh, vdiq më 21 janar 1924 në mbrëmje, pas një goditjeje cerebrale, në fshatin Gorki pranë Moskës. (<https://www.britannica.com/biography/Vladimir-Lenin>).

1183 *ru. Лев Тро́ц кий* me emrin e vërtetë ***Lev Davidovich Bronshtein*** (*ukr. Лейба Давидович Бронштейн*) (lindur, më 7 nëntor 1879, në Jankova, Ukrainë,

Perandoria Ruse, dhe vdekur, më 21 gusht 1940, në Kojokan [Coyoacán], Meksikë) teoricien komunist dhe agjikator, një nga udhëheqësit e Revolucionit Bolshevik (1917) dhe më pas Komisar për Çështjet e Jashtme dhe të Luftës (1917-1924). Në luftën për pushtet që shpërtheu pas vdekjes së Leninit, Stalini doli fitimtar dhe Trocki u tërhoq nga të gjitha pozitat e pushtetit, derisa iku në arrati në vitin 1929. Ishte udhëheqësi i opozitës kundër Stalinit, deri sa u vra nga një agjent i këtij të fundit. (<https://www.britannica.com/biography/Leon-Trotsky>). Në librin e tij alegorik “Ferma e kashfëve”, Xhorxh Oruelli e ka përfaqësuar Trockin me personazhin e Snoubollit (*Topi i dëborës*), kurse Stalini me personazhin e Napoleonit.

1184 *ru. Иосиф Виссарионович Сталин (Josif Visarionoviç Stalin)* me emrin e vërtetë

Joseb Xhugashvili (lindur, më 18 dhjetor 1878, në Gori, Gjeorgji, Perandoria Ruse, dhe vdekur, më 5 mars 1953, në Moskë) ishte Sekretari i Përgjithshëm i Partisë Komuniste të Bashkimit Sovjetik në vitet 1922-1953, kryeministër në vitet 1941-1953, dhe për një çerek shekulli sundoi si diktator Bashkimin Sovjetik, duke e kthyer në një fuqi të madhe botërore. (<https://www.britannica.com/biography/Joseph-Stalin>).

1185 *ru. Тихон* me emrin e vërtetë *Vasili Ivanoviç Bellavin* (*ru. Василий Иванович Беллавин*) (lindur, më 19 dhjetor 1865, në Toropets, pranë Pskovit në Perandorinë Ruse, dhe vdekur, më 7 prill 1925, në Moskë) ishte patriarku i njëmbëdhjetë i Kishës Ortodokse Ruse, nga 5 nëntori i vitit 1917, deri më 7 prill 1925. I rezistoi ashpër legjislacionit antikishtar të shtetit dhe nuk pranoi të bashkëpunonte me një skizmatik, që gëzonte mbështetjen e shtetit. Kishte studiuar në Akademinë Teologjike në Shën Petërsburg dhe, në vitin 1891, u bë murg dhe mori emrin Tihon. Më pas, u zgjodh peshkop i Lublinit në Poloni dhe pastaj peshkop i Alaskës. Në vitet 1905-1907, jetoi në Nju-Jork dhe ishte peshkopi i Kishës Ortodokse Ruse në Amerikën e Veriut. Në vitin 1907, u kthye në Rusi si peshkopi i Jarosllavit pranë Moskës. Në gusht të vitit 1917, u zgjodh Peshkop Metropolitan i Moskës dhe, më 5 nëntor, u zgjoh Patriku i Moskës dhe i gjithë Rusisë. Me ardhjen në pushtet të bolshevikëve, ata i shtetëzuan tokat në pronësi të kishës, shkollat dhe seminarët, e ndanë kishën nga shteti dhe vendosën martesat civile. Kisha i humbi të drejtat e ligjore, gjë që çoi në shumë sulme ndaj priftërinjve dhe plaçkitje të kishave nga ana e banorëve vendas. Tihoni i dënoi veprimet e qeverisë sovjetike dhe, gjatë Luftës Civile të viteve 1918-1922, refuzoi të mbështeste Partinë Komuniste. I akuzuar se kishte bashkëpunuar me klerikë jashtë vendit, Tihoni u arrestua dhe u mbajt në arrest shtëpie në Manastirin e Donskojit pranë Moskës, nga prilli i vitit 1922, deri në qershor të vitit 1923. U lirua për shkak të presionit politik anglez. Dy vitet e mbetura u mor me punët e kishës. U varros në Manastirin e Donskojit pranë Moskës. U kanonizua dhe u shpall shenjt në vitin 1989. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-Tikhon>).

1186 **Çliruesi hyjnor.**

1187 Ideja e “frontit popullor” ishte hedhur nga Stalini në mesin e viteve ’30, për një koalicion të madh të partive komuniste dhe socialiste, si dhe partive liberale dhe të moderuara, për t’u mbrojtur kundër pushtimit fashist. Kjo ide lindi si kundërvënie ndaj rritjes dhe forcimit të fashizmit në Europë. Në Francë dhe Spanjë, u formuan qeveritë e para popullore. (<https://www.britannica.com/topic/popular-front-European-coalition>).

1188 Sulmi ndaj Polonisë filloi më 1 shtator 1939.

1189 Perandori **Hirohito** (*Mikimomija Hirohito*) (1901-1989) ishte perandori i Japonisë në vitet 1926-1989, monarku më jetëgjatë i Japonisë. Ai luajti një rol shumë aktiv gjatë periudhës militariste të Japonisë në vitet 1930-1945. (<https://www.britannica.com/biography/Hirohito>).

1190 **Pakti i Mossulimit** u nënshkrua në Moskë, më 23 gusht 1939, nga Ministri i Jashtëm gjerman Hoakim fon Ribentrop dhe Ministri i Jashtëm i Bashkimit Sovjetik Vjaçesllav Mihajloviç Molotov, në praninë e Stalinit. Pas dështimit të një marrëveshjeje të përbashkët mbrojtjeje me Francën dhe Britaninë e Madhe, sidomos në kohën e Konferencës së Mynihut (1938), ku udhëheqësit e Britanisë, Francës dhe Italisë ranë dakord që ta lejonin Gjermaninë të aneksonte rajonin e Sudeteve në Çekosllavaki, Bashkimi Sovjetik e ndieu se ishte vetëm në rast sulmi nga ana e Gjermanisë në Lindje. Kështu, ai vendosi të ndryshonte politikë. Në krye të Ministrisë së Jashtme erdhi Molotovi, i cili filloi menjëherë negociatat me Ministrin e Jashtëm gjerman Ribentrop. Stalini kërkonte të ruante paqen me Gjermaninë, të fitonte kohë për të vënë në punë industrinë ushtarake dhe për të riorganizuar ushtrinë, kurse Hitleri e shihte këtë pakt në favor të tij, me qëllim që të pushtonte më lehtë Poloninë dhe pastaj të hidhej në veprim kundër Francës dhe Britanisë, vetëm në një front. (<https://www.britannica.com/event/German-Soviet-Nonaggression-Pact>).

1191 *ger.* **Martin Bormann** (1900-1945?) ishte një nga udhëheqësit më të njohur të Partisë Naziste në Gjermani dhe një nga njerëzit më të afërt të Hitlerit. Në vitin 1941, ishte kreu i Partisë Naziste dhe kontrollonte aty gjithçka. Ai caktoi kalendarin e takimeve për Hitlerin dhe kontrollonte të gjitha emërimet. Ishte një nga mbrojtësit më të mëdhenj të persekutimit dhe shfarosjes së hebrenjve dhe sllavëve. U zhduk menjëherë pas vdekjes së Hitlerit. Në Gjiqin e Nyrembergut, u shpall fajtor për krime lufte dhe u dënua me vdekje në mungesë, më 1 tetor 1946. (<https://www.britannica.com/biography/Martin-Bormann>).

1192 *ger.* **Heinrich Himmler** (1900-1945) ishte politikan nazist, komandant ushtarak dhe drejtues i policisë në Gjermaninë naziste. Ishte njeriu i dytë më i fuqishëm i Rajhut III. Hyri në Partinë Naziste në vitin 1925, dhe bëri një karrierë të shpejtë. Në vitin 1930, u zgjodh deputet në parlament. Pika kyçe në karrierën e tij ishte emërimi si komandant i SS-ëve (Schutzstaffel), trupave mbrojtëse të Hitlerit. Ai filloi shpejt rritjen e kësaj trupe dhe, në vitin 1933, ajo numëronte 50.000 vetë. Me ardhjen e Hitlerit në pushtet, më 30 janar 1933, u emërua komandant i policisë së Mynihut dhe më pas zëvendës komandant i Gestapos, komandant i policisë gjermane dhe, në vitin 1943, Ministër i Brendshëm. Ishte ai që themeloi të parin kamp përqendrimi në Dakau. Ai ishte arkitekti kryesor i “Zgjidhjes përfundimtare”, pra i shfarosjes së hebrenjve, për të cilën ndërtoi edhe kampet e përqendrimit në Poloni. Ambicia për pushtet e bëri që të fitonte sa më shumë autonomi për trupat e tij SS. Nga fundi i luftës, ai shfaqti shenja të një sëmundjeje psikosomatike dhe Hitleri e largoi, madje kërkoi edhe arrestimin e tij, pasi mësoi për negociatat e Himmlerit për t’u dorëzuar tek Aleatët. I veshur si ushtar i thjeshtë gjerman, ai u kap nga Aleatët, por vrau veten duke marrë ampulën me helm. (<https://www.britannica.com/biography/Heinrich-Himmler>).

1193 *ger.* **Reinhard Tristan Eugen Heydrich** (1904-1942), që njihet edhe me nofkën “Xhelati” (*Der Henker*), ishte zëvendësi i Himmlerit në trupat SS-e dhe një nga organizatorët kryesorë të holokaustit në vitet e para të luftës. Hajdriu kishte qenë oficer

i marinës pas Luftës së Parë Botërore dhe, në vitin 1931, u bashkua me SS-ët. Me ardhjen e Hitlerit në pushtet, u caktua shef i departamentit politik në policinë e Mynihut. Në vitin 1934, ishte komandanti i SS-ëve të Berlinit dhe më pas u bë shef i policisë kriminale dhe komandant i Gestapos. Ai ishte ndër organizatorët kryesorë të arrestimit të hebrenjve nga Gestapoja dhe trupat SS-e dhe të çuarjes së tyre në kampet e përqendrimit gjatë *Natës së Kristallit* në vitin 1938. Ishte Hajdrihu ai që organizoi sulmin e rremë mbi stacionin e transmetimit të radios në [Gleiwitz], që shërbeu si pretekst i “kundërpërgjigjes” gjermane në pushtimin e Polonisë, më 1 shtator 1939. Ai bashkë me Adolf Aishmanin ishin organizatorët kryesorë të deportimit të hebrenjve dhe krijimit të getove në Poloninë e pushtuar. Më 31 korrik 1941, Herman Gëringu e urdhëroi Hajdrihun të bënte një “zgjidhje përfundimtare për çështjen hebraike”, duke e autorizuar që të merrte të gjitha hapat organizative dhe administrative të nevojshme për shfarosjen e hebrenjve. Në shtator 1941, ai u zgjodh guvernator i Bohemisë dhe Moravisë. Më 27 maj 1942, dy ushtarë të ushtrisë çeke e plagosën në një atentat me bombë në Pragë, kur ai bënte rrugën nga këshjtella ku jetonte për në Pragë. Vdiq, më 4 qershor 1942, në një spital të Pragës. Si rezultat, Gestapoja dhe trupat SS-e u kundërpërgjigjën duke masakruar, më 10 qershor, banorët e fshatit Lidice në veriperëndim të Pragës (rreth 340 veta, burra, gra dhe fëmijë) dhe duke e rrafshuar atë krejt, pasi mendohej se aty qenë fshehur atentatorët para atentatit. (<https://www.britannica.com/biography/Reinhard-Heydrich>).

1194 Më 6 gusht 1945, një avion amerikan B-29 lëshoi të parën bombë atomike në qytetin japonez të Hiroshimës, ku u vranë 70.000 banorë. Në fund të vitit, numri i viktimave u rrit në 100.000. Më datën 9 gusht, një tjetër bombë atomike shpërtheu në qytetin e Nagasakit, ku mbetën të vrarë rreth 35.000-40.000 veta. Më datën 10 gusht, qeveria japoneze lëshoi një deklaratë, ku thuhej se pranonte të kapitullonte pa kushte, sipas Deklaratës së Potsdamit (26 korrik 1945). Ceremonia formale e kapitullimit u bë më 2 shtator. (<https://www.britannica.com/event/World-War-II/HiroshimaandNagasaki>).

1195 Me termin *Lufta e Ftohtë* njihet rivaliteti i hapur që u zhvillua pas Luftës së Dytë Botërore midis SHBA-së e aleatëve të saj, dhe Bashkimit Sovjetik e aleatëve të tij. Termi u përdor për herë të parë nga shkrimtari anglez Xhorxh Oruell, në një artikull të botuar në vitin 1945, ku ai parashikonte një periudhë kohe pa fitimtarë midis dy-tri shteteve të mëdha, armatosur me armë bërthamore, me të cilat mund të fshijnë në pak sekonda miliona njerëz. (<https://www.britannica.com/event/Cold-War>).

1196 *angl.* **Jimmy Carter** me emrin e plotë **James Earl Carter, Jr.** (lindur, më 1 tetor 1924, në Plains, Xhorxhia, SHBA) ka qenë presidenti i tridhjetenëntë i SHBA-së, në vitet 1977-1981. Në vitin 2002, fitoi Çmimin “Nobel” për Paqen. (<https://www.britannica.com/biography/Jimmy-Carter>).

1197 *angl.* **Watergate scandal** ishte një ngjarje që përfshiu administratën e presidentit Nikson, e cila ishte përfshirë në një skandal përgjimesh të kundërshtarëve politikë dhe në përpjekje për ta mbuluar këtë skandal. Më 17 qershor 1972, policia arrestoi 4 njerëz që kishin hyrë në zyrat e Komitetit Kombëtar Demokrat në kompleksin “Uotërgejt” në Uashington. Tre prej tyre ishin me origjinë kubane dhe kishin punuar për shërbimin sekret amerikan kundër Fidel Kastros, ndërsa i katërti ishte shefi i sigurisë së Komitetit për Rizgjedhjen e Presidentit. Skandali u bë i njohur të nesërmen nga gazeta “Uashington Post” dhe u pasua nga përpjekjet e administratës së presidentit Nikson për mbylljen e tij me mjete të paligjshme. Si pasojë, Presidenti dha dorëheqjen dhe shumë nga

ndihmësit e tij të afërt, të përfshirë në skandal, përfunduan në burg. Presidenti Xherald Ford e fali Niksonin “për të gjitha shkeljet ndaj Shteteve të Bashkuara”. (<https://www.britannica.com/event/Watergate-Scandal>).

1198 *angl. Richard Milhous Nixon* (1913-1994) ishte presidenti i tridhjeteshtatë i SHBA-së, në vitet 1969-1974, presidenti i parë amerikan që dha dorëheqjen nga detyra, për shkak të skandalit të Uotërgejtit. Në vitet 1953-1961, shërbeu si zëvendës-president në kohën e Duajt Ajzenauerit. (<https://www.britannica.com/biography/Richard-Nixon>).

1199 *angl. Arthur Meier Schlesinger Jr.* (1917-2007) ishte historian amerikan, pedagog dhe zyrtar. Para lufte studioi në Harvard dhe më pas u bë profesor i historisë aty. Dha mësim edhe në Universitetin e Nju-Jorkut. Në vitin 1946, fitoi çmimin “Pulitzer Prize” për librin *Epoka e Xheksanit*, kushtuar presidentit Endriu Xhekson (1767-1845). Vepra e tij madhore në histori është *Epoka e Ruzveltit* (për presidentin Franklin Ruzvelt). Gjithashtu, ishte aktiv edhe në politikë. Shërbeu si këshilltar i Adlai Stivensonit dhe më pas i Xhon F. Kenedit në fushatat për president. Ky i fundit e caktoi si ndihmës të posaçëm për çështjet e Amerikës Latine. Me librin e tij *Një mijë ditë: Xhon F. Kenedi në Shtëpinë e Bardhë* (1965) fitoi sërish çmimin “Pulitzer Prize”. Ndër librat e tjerë mund të përmendim: *Trashëgimia e hidhur* (1967), *Robert Kenedi dhe koha e tij* (1978), *Lufta dhe presidenca amerikane* (2004). (<https://www.britannica.com/biography/Arthur-M-Schlesinger-Jr>).

1200 *angl. John Fitzgerald Kennedy* (1917-1963) ishte presidenti i tridhjetepeshtë i SHBA-së, në vitet 1961-1963. Gjatë presidencës së tij, ai u përball me një sërë krizash, mes të cilave kriza e instalimit të raketave sovjetike në Kubë dhe bllokada e Berlinit. U vra në Dallas, më 22 nëntor 1963. (<https://www.britannica.com/biography/John-F-Kennedy>).

1201 *angl. Lyndon Baines Johnson* (1908-1973) ishte presidenti i tridhjetegjashtë i SHBA-së, në vitet 1963-1969. Ishte një demokrat i moderuar dhe një nga udhëheqësit e fuqishëm të SHBA-së. Në vitin 1964, nënshkroi Aktin e të Drejtave të Civile, legjislati i më i plotë i të drejtave civile që nga epoka e rindërtimit. Gjithashtu, mbajti peshën kryesore të kundërshtive për Luftën e Vietnamit (1954-1975). (<https://www.britannica.com/biography/Lyndon-B-Johnson>).

1202 Kështu quhet epoka nga Revolucioni Amerikan (1776) dhe Revolucioni Francez (1789), deri në rënien e komunizmit në vitin 1989. Në këtë periudhë, lufta politike është shprehur si një konflikt midis të djathtës dhe të majtës dhe kanë dominuar një sërë ideologjish, si socializmi, liberalizmi, konservatorizmi, nacionalizmi, komunizmi e fashizmi. (<https://www.britannica.com/topic/ideology-society>).

1203 *angl. The Bible Belt* është një term, i përdorur për herë të parë në vitin 1925 nga shkrimtari dhe satiristi amerikan H. L. Menkeni, i cili i referohet një rajoni konservator të SHBA-së, të përqendruar në pjesën juglindore dhe jugqendrore të vendit. Besimi kryesor është ai ungjillor. Ai ka një ndikim të fortë mbi kulturën, bindjet politike dhe praktikatat shoqërore. Njerëzit që jetojnë në këtë rajon kanë një përqindje më të lartë të frekuentimit të kishës, sesa ajo që gjendet në pjesën tjetër të vendit. Në këtë rajon përfshihet pjesa më e madhe e Teksasit, Alabama, Tenesi, Karolina e Veriut, Karolina e Jugut, Misuri, Kanzasi, Misisipi, Oklahoma dhe Kentaki, si dhe zonat jugore të Ohajos, Illinoisit, Indianës dhe zonat qendrore të Virxhinias Perëndimore dhe Virginias. Historianët besojnë se identiteti fetar i këtij rajoni gjendet në fund të shek.XVIII, pas

periudhës koloniale, kur Kisha Anglikane pati aty një ndikim të fortë. Ky ndikim dalëngadalë i la rrugë protestantizmit dhe i dha formë edhe Brezit të Biblës. Pikërisht në këtë rajon ndodhi edhe ajo që njihet si “Zgjidhja e Dytë e Madh”. (<https://www.thoughtco.com/the-bible-belt-1434529>).

1204 *angl. Martin Emil Marty* (lindur në vitin 1928) është historian amerikan, profesor i historisë së feve dhe autor i një numri librash në këtë fushë. Ka studiuar në Seminarin Teologjik të Çikagos dhe në Universitetin e Çikagos. Ndër librat e tij mund të përmendim: *Një histori e shkurtër e krishterimit* (1959), *Shtegtarë në vendin e tyre: Pesëqind vjet të fesë në Amerikë* (1984), *Perandoria e drejtë: Përvoja protestante në Amerikë* (1971), me të cilin fitoi çmimin “Libri i vitit”. Kryevepra e tij është *Feja moderne amerikane* (1986-96), një studim me tri vëllime për zhvillimin e jetës fetare në Amerikë që nga fundi i shek.XIX. (<https://www.britannica.com/biography/Martin-E-Marty>).

1205 *angl. George M. Marsden* (lindur në vitin 1939) është historian amerikan. Ka studiuar në Seminarin Teologjik të Uestminsterit në Pensilvani, si dhe në Universitetin e Jeillit. Ka dhënë mësim në Kolegjin “Kalvin” në Miçigan, në fakultetin teologjik të Universiteti “Djuk”, si dhe në Universitetin e Notrë-Damit, një universitet privat katolik në Indiana. Një nga librat e tij më të njohur është biografia e Xhonatan Eduardsit, libër për të cilin ka fituar edhe çmim. (<https://fullerstudio.fuller.edu/contributor/george-m-marsden/>).

1206 **Premilenializmi** është një doktrinë eskatologjike që thotë se Ardhja e Dytë e Krishtit do të ndodhë përpara mbretërimit njëmijëvjeçar të Krishtit në Tokë me qendër Jerusalemin (**Zakaria 14:1-21, Jeremia 3:17, Zbulesa 14:1-40**, dhe se mbretëria njëmijëvjeçare do të jetë një mbretërim i vërtetë njëmijëvjeçar (**Zbulesa 20:1-7**). Kjo do të ndodhë pas shtatë viteve të Mundimit të Madh, ku të krishterët do të vuajnë për besimin e tyre, pasi të japin dëshminë përfundimtare lidhur me vulën e pestë të **Zbulesa 6:9**. Kjo pikëpamje gjerësisht e përhapur në kishën e hershme. Ajo e humbi rëndësinë e saj gjatë mesjetës, por u ringjall nga puritanët në shek.XVII. (<https://www.theopedia.com/premillennialism>, <https://www.crosswalk.com/faith/bible-study/what-is-premillennialism.html>).

1207 Është një metaforë e bërë nga ekologjistu Garet Hardin, në vitin 1974, që ilustron shpërndarjen e burimeve. Ajo përshkruan një barkë shpëtimi që ka 50 njerëz dhe ka vend edhe për 10 të tjerë, ndërkohë që në det ka qindra njerëz. Ajo përmban dilemën e kritereve për përzgjedhjen e këtyre 10 personave. (http://www.garretthardinsociety.org/articles/art_lifeboat_ethics_case_against_helping_poor.html).

1208 *angl. Timothy Lawrence Smith* (1924-1997) ishte historian amerikan dhe pedagog. Ka studiuar dhe mbrojtur doktoraturën në Harvard. Është autor i shumë librave. (https://prabook.com/web/timothy_lawrence.smith/589173).

1209 *angl. Swampscott* është një qytet i vogël në Masaçusets.

1210 *angl. Adoniram Judson Gordon* (1836-1895) ishte pastor i Kishës Baptiste të Rugës “Klerdon” në Boston dhe një nxitës i madh i misioneve. Në vitin 1889, ai themeloi Institutin e Bostonit për Përgatitjen e Misionarëve, që më pas u shndërrua në Kolegjin “Gordon” dhe Seminarin Teologjik “Gordon-Koruell”. Teorinë e tij premilenialiste e shprehu kryesisht në librat e tij *Anija Jezus* (1884) dhe *Shpirti i Shenjtë në Mision* (1893). (<http://www.bu.edu/missiology/missonary-biography/g-b/gordon-adoniram-judson-1836-1895/>)

1211 **Dispensacionalizmi** është një doktrinë eskatologjike (një lloj i ri premilenializmi) që thotë se historia biblike kuptohet më mirë nën dritën e një numri

periudhash të njëpasnjëshme të marrëdhënies së Perëndisë me njeriun, të cilat quhen epoka. Këto epoka janë shtatë: 1) epoka e pafajësisë (para rënies së Adamit); 2) epoka e ndërgjegjes (nga Adami te Noeu); 3) epoka e qeverisjes (nga Noeu tek Abrahami); 4) epoka e sundimit të patriarkëve ose premtimi (nga Abrahami te Moisiu); 5) epoka e Ligjit të Moisiut (nga Moisiu te Krishti); 6) epoka e hirit (epoka e kishës së sotme); 7) epoka e Mbretërisë Mijëvjeçare (e cila nuk ka ardhur ende, por do të vijë shpejt). Ai ruan dallimet themelore midis planeve të Perëndisë për kombin e Izraelit (gjë që rrjedh nga interpretimi literal që ata u bëjnë profecive të Dhiatës së Vjetër për Izraelin, sidomos te Danieli dhe pjesërisht te Ezekieli, por edhe te Zbulesa në Dhiatën e Re, se do të rindërtohet Tempulli në Malin e Tempullit, si një shenjë paralajmëruese e rivendosijes së mbretërisë tokësore të Izraelit me qendër në Jerusalem) dhe kishën e Dhiatës së Re (pra, ka dy popuj të ndryshëm të Perëndisë me dy fate të ndryshme: Izraeli tokësor dhe kisha shpirtërore), si dhe thekson profecinë e kohërave të fundit dhe rrëmbimin e kishës *përpapa* Mundimit të Madh dhe përpara Ardhjes së Dytë të Krishtit. Dispensionalistët mësojnë se Ardhja e Dytë do të jetë një proces me dy hapa. Në hapin e parë, Krishti do të kthehet të ringjallë të vdekurit e bekuar dhe do të rrëmbejë besimtarët e gjallë nga Toka. Pas kësaj do ndodhë një periudhë shtatëvjeçare mundimesh, ku Antikrishti do të pushtojë botën dhe do të vrasë të gjithë ata që refuzojnë ta adhurojnë atë, duke arritur kulmin me betejën e Armagedonit. Në hapin e dytë, Krishti do të ndërhyjë në betejën e Armagedonit, duke mundur Antikrishtin, do të çlirojë hebrejnë dhe ata që janë bërë të krishterë gjatë periudhës së Mundimit, dhe do të vendosë një mbretëri njëmijëvjeçare në Tokë. Pikëpamja dispensacionaliste filloi të përhapej në SHBA aty nga viti 1875, pas Luftës Civile, pasi kishte lulëzuar më parë mes “Vëllezërve të Plimuthit” në Angli. Përkrahësi më i madh i kësaj doktrine ishte Xhon Nelson Darbi, një ish-klerik i Kishës Anglikane së Irlandës, i cili zhvilloi një lloj të ri të premilenializmit dhe e quajti dispensacionalizëm. Në SHBA, një nga përkrahësit e dispensacionalizmit ishte Sajrus Skufilli. (<https://www.theopedia.com/dispensationalism>; <https://www.christianitytoday.com/history/issues/issue-61/dispensational-premillennialism-dispensationalist-era.html>).

1212 *angl. Church of the Nazarene* është një denominacion protestant amerikan, produkt i disa bashkimeve që rrjedhin nga “Lëvizja e shenjtërisë” së shek.XIX. Bashkimi i parë i madh ndodhi në vitin 1907, duke bashkuar Kishën e Nazarenit (organizuar në Kaliforni në 1895) me Shoqatën e Kishave Pentekostale të Amerikës për të formuar Kishën Pentakostale të Nazaretit. (<https://www.christianity.com/church/denominations/church-of-the-nazarene-10-things-to-know-about-their-history-and-beliefs.html>).

1213 *Fondamentalizmi* është një lloj i lëvizjes fetare militante konservatore, që karakterizohet nga një bindje e rreptë ndaj Shkrimeve të Shenjta. Fillimisht si term, u përdor për t’iu referuar protestantëve amerikanë, të cilët këmbëngulnin në pagabueshmërinë e Biblës, dhe më pas ky term u përdor edhe për lëvizje të tjera fetare. (<https://www.britannica.com/topic/fundamentalism>).

1214 *angl. Lyman Stewart* (1840-1923) ishte biznesmen amerikan dhe filantrop, bashkëthemelues i kompanisë së naftës “Union Oil” dhe bashkëthemelues i Institutit të Biblës në Los Anxhelos, i njohur si Universiteti “Bajola” (Biola University). Bashkë me të vëllanë financuan *Elementet bazë*, dokumentin e fondamentalizmit të krishterë. (<https://www.museumofthebible.org/book/minutes/696>; <http://magazine.biola.edu/article/14-summer/the-untold-story-of-the-fundamentals/>)

1215 *angl.* **Amzi Clarence Dixon** (1854-1925) ishte pastor baptist amerikan dhe shkrimtar. Ka shkruar një sërë librash. (<http://www.sbbia.org/downloads/111.pdf>).

1216 *angl.* *The Fundamentals*.

1217 *angl.* **Reuben Archer Torrey** (1856-1928) ungjilltar amerikan, pastor, pedagog dhe shkrimtar, dekan i Institutit të Biblës në Los Anxhelos dhe drejtues i Institutit të Biblës të Çikagos (sot, Instituti “Mudi”). (<https://www.wholesomewords.org/biography/biorptorrey.html>).

1218 *angl.* English Keswick Conference ose Keswick Convention, i ka fillimet më 29 qershor 1875, në qytetin e Kezikut në Anglinë Veriperëndimore. Konferenca, që u mbajt në një tendë, kishte për qëllim t’u vinte në ndihmë të gjithë atyre që donin ta njihnin më mirë Perëndinë dhe të jetonin një jetë të perëndishme. Nisi nën organizimin e Kishës Anglikane dhe sot është një konferencë ndërdenominacionale. (<https://keswickministries.org/history/>).

1219 *angl.* **Edgar Young Mullins** (1860-1928) ishte pastor baptist dhe pedagog, presidenti i katërt i Seminarit Teologjik të Baptistëve të Jugut. (http://www.sbbia.org/bio_eymullins.htm).

1220 *angl.* **The Southern Baptist Theological Seminary** u themelua në vitin 1859 në Grinvil, Karolina e Jugut. (<https://www.sbts.edu/about/history/founding-1859-1878/>).

1221 *angl.* **Benjamin Breckinridge Warfield** (1851-1921) ishte pastor presbiterian dhe profesor i teologjisë në Seminarin Teologjik të Prinstonit. Kishte studiuar në Universitetin e Prinstonit dhe në Seminarin e Prinstonit. (<https://www.presbyteriansofthepast.com/2014/12/25/b-b-warfield/>).

1222 *angl.* **Disciples of Christ** apo *Kisha e krishterë* janë një grup (tri grupime të mëdha) kishash protestante që e kanë origjinën në lëvizjet për rizgjim në fillim të shek.XIX. Ata theksojnë ndjekjen me besnikëri të Dhiatës së Re, si model për besimin, praktikën dhe anëtarësimin. Refuzojnë institucionet kishtare, përveç kongregacionit, praktikojnë një ungjillëzim dinamik bazuar në një këndvështrim të mirëfilltë të Biblës dhe qëndrojnë larg aktivitetëve ndërdenominacionale. (<https://www.britannica.com/topic/Disciples-of-Christ>).

1223 *angl.* **Curtis Lee Laws** (1868-1946) ishte një pastor baptist, një nga përkrahësit e fundamentalizmit. (<https://www.encyclopedia.com/religion/legal-and-political-magazines/fundamentalist-christianity>).

1224 *angl.* *The Watchman-examiner* ishte një gazetë baptiste kombëtare e përjavshme, që doli nga 11 shtatori i vitit 1913, deri më 19 mars 1970. (<https://www.worldcat.org/title/watchman-examiner/odc/8252872>).

1225 *angl.* **Northern Baptist Convention** e ka origjinën në **Konferencën e Përtrevjetshme** (1814), organizata e parë e misioneve baptiste në Amerikë. Ajo kishte qëllim të mbështeste dhe të çonte përpara misionet e huaja, misionet në shtëpi dhe botimet fetare. Në vitin 1907, mori emrin Konventa Baptiste Veriore. (http://www.thearda.com/timeline/events/event_25.asp).

1226 *angl.* **General Association of Regular Baptists**, shoqata e kishave baptiste konservatore të pavarura në SHBA, organizuar në vitin 1932, pasi 22 kisha baptiste u tërhoqën nga Kuvendi Baptist i Veriut. (<https://www.britannica.com/topic/General-Association-of-Regular-Baptist-Churches>).

1227 *angl. John Gresham Machen* (1881-1937) ishte teolog presbiterian amerikan dhe një nga udhëheqësit e fundamentalizmit. (<https://www.britannica.com/biography/John-Gresham-Machen>).

1228 *angl. Princeton Theological Seminary* u themelua në vitin 1812, në Nju-Xhersi, nga Asambleja e Përgjithshme e Kishës Presbiteriane. Themelimi i këtij seminari shënon një pikë kthese në edukimin teologjik amerikan. Ai u bë një qendër përgatitëse për udhëheqësit fetarë të të gjitha llojeve, të cilët përgatiteshin aty si predikues, si ungjilltarë, si misionarë dhe si kujdestarë shpirtërorë. (<https://www.ptsem.edu/about/history>).

1229 Trupave vendimmarrëse.

1230 *angl. Independent Board of Presbyterian Foreign Missions* është organizatë e vogël misionare presbiteriane e themeluar në vitin 1933, nga shtatë pastorë presbiterianë, “për të çuar më tej punën misionare në themelet e vërteta biblike dhe të doktrinës presbiteriane”. (<https://www.history.pcusa.org/collections/research-tools/guides-archival-collections/rq-20>).

1231 *angl. Shailer Matthews* (1863-1941) një nga udhëheqësit e lëvizjes “Ungjilli social” në fund të shek.XIX dhe fillimit të shek.XX, që interpretonte Mbretërinë e Perëndisë si kërkesë për shpëtimin shoqëror dhe individual. U shkollua në kolegjin “Kolbi”, në Institutin Teologjik të Njutonit dhe në Universitetin e Berlinit. Dha mësim në kolegjin “Kolbi” dhe në Universitetin e Çikagos. Është autor i shumë librave dhe artikujve. (<https://www.britannica.com/biography/Shailer-Matthews>).

1232 *angl. The Faith of Modernism* u botua në Nju-Jork, në vitin 1924, nga *The Macmillan company*. (<https://catalog.hathitrust.org/Record/001939137>).

1233 *angl. The Princeton Theological Review* botim i Seminarit Teologjik të Prinstonit në vitet 1903-1929. (<https://commons.ptsem.edu/pts-journals>).

1234 *angl. William Jennings Bryan* (1860-1925) ishte politikan, orator dhe kongresmen amerikan. Kandidoi tri herë për president të SHBA-së në vitet 1860, 1900, 1908, por pa sukses. Në vitet 1913-1915, ka qenë Sekretar i Shtetit në periudhën e presidentit Uillson. Ka qenë nismëtar i një sërë reformash, si ajo për zgjedhjen e senatorëve nga populli, për tatimin mbi të ardhurat, për krijimin e Departamentit të Punës, për Prohibicionin, për të drejtën e votës për gratë etj. (<https://www.britannica.com/biography/William-Jennings-Bryan>).

1235 *angl. Inherit the Wind* është një film amerikan i vitit 1960, me regjisor Stenli Kremër dhe skenar të Nedrik Jang dhe Harold Xhejkob Smith, i cili tregon për një mësues në SHBA, në vitet '20, që është hedhur në gjyq për shkeljen e ligjit, i cili i ndalon mësuesit e shkollave publike të mësojnë evolucionin në vend të krijimit. (<https://www.imdb.com/title/tt0053946/>).

1236 *angl. Clarence Seward Darrow* (1857-1938) ishte një avokat i njohur në Amerikë, orator, debatues dhe shkruar shkrimesh të ndryshme. (<https://www.britannica.com/biography/ClarenceDarrow>).

1237 *angl. John Scopes* (1900-1970) ishte një mësues në Dejton të Tenesit, i cili akuzohej në vitin 1925 për shkelje të “Aktit të Batlerit”, një ligj i paraqitur nga anëtarit i Dhomës së Përfaqësuesve të Tenesit, Xhon Uashington Batler, që i ndalonte mësuesit në shkollat publike të mohonin atë që thoshte Bibla për origjinën e njerëzimit. (<https://www.biography.com/activist/john-scopes>; <https://www.britannica.com/event/Scopes-Trial>).

1238 *angl. Prohibition* do të thotë *ndalim me ligj*. Prohibicioni i referohet ligjit të ndalimit të prodhimit, shitjes dhe transportit të alkoolit në SHBA në vitet 1920-1933, sipas kushteve të Amendamentit (ndryshimit) të Tetëmbëdhjetë. (<https://www.britannica.com/event/ProhibitionUnited-States-history-1920-1933>).

1239 *Amendamenti i Tetëmbëdhjetë* në Kushtetutën Amerikane, miratuar në vitin 1919, detyronte ndalimin e alkoolit. (<https://www.britannica.com/topic/Eighteenth-Amendment>).

1240 *angl. Descent of Man (The Descent of Man, and Selection in Relation to Sex)* botuar në Londër, në dy vëllime, në vitin 1871. (https://www.lot-art.com/auction-lots/DARWIN-Charles-Robert1809-1882-The-Descent-of-Man-and-Selection-in-Relation-to-Sex-London-John-Murray-1871/328darwin_charle_1809-11.12.19-christie).

1241 *angl. The Menace of Darwinism*, botuar në vitin 1921 nga Fleming H. Revell Company. (<https://archive.org/details/menaceofdarwinis00brya>).

1242 *angl. Great Depression*, kështu u quajt rënia e madhe ekonomike në gjithë botën, që filloi në vitin 1929, dhe zgjati deri afër vitit 1939. Ishte kriza më e gjatë dhe më e rëndë e përjetuar ndonjëherë nga bota e industrializuar perëndimore, e cila shkaktoi ndryshime themelore në institucionet ekonomike, në politikën makroekonomike dhe teorinë ekonomike. Nisi fillimisht në SHBA, duke shkakuar rënie drastike të prodhimit, papunësi të madhe, pakësim të monedhës (deflation), për t'u shtrirë në mbarë rruzullin. (<https://www.britannica.com/event/Great-Depression>).

1243 *angl. Decision* është një revistë e përmuajshme, që botohet nga Billy Graham Evangelical Asociacion. Numri i parë doli në vitin 1960. (<https://decisionmagazine.com/about-us/>).

1244 *angl. Bob Jones University*, një nga qendrat e fundamentalizmit, u themelua fillimisht

si *Bob Jones College* në College Point, Florida, nga Bob Xhons Plaku, në vitin 1927, dhe më pas u shpërngul në Kivlend e pastaj në Grinvil, Karolina e Jugut, në vitin 1947. (<https://www.bju.edu/about/history.php>).

1245 *angl. Florida Bible Institute* u themelua në vitin 1932 nga dr. Uilliam Uatsoni, një predikues fundamentalist. Në vitin 1947, ky institut mori emrin *Trinity College of Florida*. ([https://cloudflare-ipfs.com/ipfs/QmXoypi3jW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXW06uco/wiki/Trinity_College_\(Florida\).html](https://cloudflare-ipfs.com/ipfs/QmXoypi3jW3WknFiJnKLwHCnL72vedxjQkDDP1mXW06uco/wiki/Trinity_College_(Florida).html))

1246 *angl. Wheaton College* është një kolegji privat i arteve liberale (letërsisë, filozofisë, matematikës, shkencave sociale dhe fizike) në Uiton (Wheaton), Illinois. Nisi si një shkollë parapërgatitore me emrin "Instituti i Illinoisit", ndërtuar nga metodistët ueslianë në vitin 1854. Në vitin 1860, u kthye në kolegji dhe u emërtua me emrin e Uorren Uitonit, një nga themeluesit e qytetit dhe një nga financuesit e parë të kësaj shkolle. (<https://www.britannica.com/topic/Wheaton-CollegeWheaton-Illinois>).

1247 *angl. Carl F. H. Henry* (1913-2003) ishte biri i një familjeje emigrantësh gjermanë, një nga figurat e njohura të neoevangelizmit apo ungjillorëve të rinj. Studioi në Uiton e më pas në Northern Baptist Theological Seminary, ku mbrojti dhe doktoraturën. Një doktoraturë të dytë e mbrojti në Universitetin e Bostonit për filozofi. Dha mësim

filozofi, etikë dhe teolgi sistematike në disa seminare. (<http://people.bu.edu/nwildman/bce/benry.htm>).

1248 *angl.* *Uneasy Conscience of Modern Fundamentalism*.

1249 *angl.* *Christianity Today* është një revistë periodike, që doli për herë të parë në vitin 1956. Një nga periodikët më të mëdhenj të fundamentalistëve apo ungjillorëve të rinj. (<https://www.christianitytoday.org/who-we-are/our-history/>; <https://www.britannica.com/topic/Christianfundamentalism/The-late-19th-to-the-mid-20th-century>).

1250 *angl.* Fuller Theological Seminary u themelua në Pasadena të Kalifornisë në vitin 1947. Është një seminar teologjik ungjillor multidenominacional dhe u bë qendra intelektuale e fundamentalistëve. (<https://www.fuller.edu/our-history/>).

1251 *angl.* **Missouri Synod** i njohur edhe si *Lutheran Church-Missouri Synod*, është një kishë konservatore luterane në Amerikë, themeluar në Çikago në vitin 1847, nga emigrantë gjermanë nga Saksonia dhe Bavaria, fillimisht me emrin *Deutsche Evangelisch-Lutherische Synode von Missouri, Ohio und andern Staaten* dhe *German Evangelical Lutheran Synod of Missouri, Ohio, and Other States* (Sinodi gjerman ungjillor-luteran i Misurit, Ohajo, dhe i shteteve të tjera). Sot ka degë në të gjithë Amerikën dhe në dy rajone në Kanada. Emërtimin me të cilin njihet sot e mori në vitin 1947. Sinodi i Misurit ka qenë shpesh në kundërshtim me grupet e tjera luterane, për shkak të këmbënguljes në bindjen e një interpretimi të rreptë të “doktrinë së pastër” bazuar në Bibël dhe në rrëfimet luterane. Deri në vitet '60, ky sinod refuzoi bashkëpunimin me të gjitha grupet, që sipas tij kishin doktrinë të gabuar. Në vitin 1967, Sinodi i Misurit u bashkua me Kishën Luterane Amerikane, Kishën Luterane në Amerikë dhe Sinodin e Kishave Ungjillore Luterane, për të formuar Këshillin Luteran në Shtetet e Bashkuara të Amerikës, një agjenci bashkëpunimi. Megjithatë, Sinodi i Misurit u tërhoq më vonë nga ky Këshill. Sinodi i Misurit drejtohet përmes një kuvendi të përgjithshëm dyvjeçar, ku zgjidhen disa drejtues dhe një president. Kongregacionet janë të grupuara sipas rretheve geografike. Kisha mbështet një sistem të gjerë arsimor, i cili përfshin shkollat, kolegjet dhe seminarët. Në vitin 2005, grupi raportonte rreth 2.4 milionë anëtarë dhe 6.144 kongregacione. Selia është në Sent- Luis, Misuri. (<https://www.britannica.com/topic/Lutheran-Church-Missouri-Synod>).

1252 *angl.* *The Work of the Holy Spirit*.

1253 **Kuvendi i Tretë i Këshillit Botëror të Kishave**, mbajtur në Nju-Delhi, Indi, më 19 nëntor deri më 5 dhjetor 1961.

1254 *hol.* **Willem Adolph Visser't Hooft** (1900-1985) ishte një klerik holandez dhe teolog. Ishte Sekretar i Përgjithshëm i Këshillit Botëror të Kishave në vitet 1948-1966. (<https://www.britannica.com/biography/Willem-Adolph-Visser-t-Hooft>).

1255 *angl.* **John Raleigh Mott** ungjillor metodist amerikan, laik, fitues i Çmimit “Nobel” për Paqen në vitin 1946, së bashku me Emili Grini Balç (Emily Greene Balch), për punën e tij në kishën ndërkombëtare dhe lëvizjet misionare. Moti u bë sekretari studentor i komitetit ndërkombëtar të “Shoqatës së të Rinjve të Krishterë” (YMCA), duke e mbajtur këtë pozicion nga viti 1888 deri në vitin 1915. Ai ishte një nga organizatorët e “Konferencës Misionare Botërore” (Edinburg, 1910), e cila shënoi fillimin e modernizimit të lëvizjes ekumenike, që çoi përfundimisht në formimin e Këshillit Botëror të Kishave. Ai ishte kryetar i “Lëvizjes Vullnetare të Studentëve për Misionet e Jashtme” (1915-28),

kryetar i “Këshillit Ndërkombëtar Misionar” (1921-42) dhe president i “Aleancës Botërore të Komitetit Ndërkombëtar të ‘Shoqatës së të Rinjve të Krishterë’” (1926-37). Moti shkroi shumë, por disa nga veprat e tij më të njohura janë *Udhëheqësia e ardhshme e Kishës* (1909) dhe *Ungjillëzimi më i gjerë* (1944). (<https://www.britannica.com/biography/John-Mott>).

1256 *angl. Charles Henry Brent* (1862-1929) ishte peshkopi i parë misionar i Kishës Episkopale në Filipine (1902-1917). U shkollua në kolegjin “Triniti” në Toronto. Më pas, në vitet 1917-1918, shërbeu si Kapelan i Përgjithshëm i Forcave të Ekspeditës Amerikane gjatë Luftës së Parë Botërore, të cilat luftuan në frontin e perëndimit, kryesisht në Francë, përkrah ushtrisë franceze, angleze, kanadeze dhe australiane, kundër trupave të Perandorisë Gjermane. Në vitet 1918-1929, shërbeu si peshkop i Kishës Episkopale për dioqezën e Nju-Jorkut Perëndimor. (<http://www.internationalbulletin.org/issues/1996-04/1996-04-163-norbeck.pdf>).

1257 *swe. Nathan Söderblom* (1866-1931) ishte kryepeshkop dhe teolog luteran suedez. Në vitin 1930, mori Çmimin “Nobel” për Paqen, për përpjekjet e tij në emër të unitetit të krishterë. Shërbesën klerikale e filloi në vitin 1893, duke shërbyer për shtatë vjet si kapelan i legjionit suedez në Paris dhe më pas, në vitin 1901, u bë profesor i teologjisë në Universitetin e Upsalas. Në vitin 1914, u zgjodh kryepeshkop i Upsalas dhe i gjithë Suedisë. Söderblumi ishte një pacifist i njohur. Interesimi i tij për unitetin e krishterë solli fryte kur, në Stokholm, në vitin 1925, u mbledh *Konferenca për Jetën dhe Punën*, e cila më pas u bë pjesë e Këshillit Botëror të Kishave. (<https://www.britannica.com/biography/Nathan-Soderblom>).

1258 *angl. Young Men’s Christian Association (YMCA)* është një lëvizje e krishterë josektariane, jopolitike, që synon të zhvillojë standarde të larta të karakterit të krishterë, nëpërmjet aktiviteteve në grup dhe ushtrimit të qytetarisë. Ajo filloi në Londër në vitin 1844, kur 12 të rinj, të udhëhequr nga Xhorxh Uilliamsi, një punëtor dhe më pas kreu i një ndërmarrjeje tekstilësh, formuan një klub për “përmirësimin e gjendjes shpirtërore të të rinjve në tregtinë e tekstileve dhe në tregtitë e tjera”. Programet e kësaj lëvizjeje përfshijnë sportin dhe edukimin fizik, kampingje, këshillim, arsim formal dhe joformal, çështje publike dhe veprimtari të ndryshme qytetare. (<https://socialwelfare.library.vcu.edu/youth/young-mens-christian-association/>).

1259 *angl. World Student Christian Federation* u themelua në vitin 1895. (<http://www.wsfc.ch/who-we-are/the-federation/history>).

1260 *Konferenca e Parë për Jetën dhe Punën* u mbajt më 19-30 gusht 1925, në Stokholm, Suedi, kurse *Konferenca e Dytë për Jetën dhe Punën* u mbajt në Oksford, më 12-26 korrik 1937. (<https://episcopalchurch.org/library/glossary/life-and-work>).

1261 *angl. Thomas William Lamont* (1870-1948) bankier dhe financier amerikan i shkolluar në Harvard. U mor me riorganizimin e korporatave dhe me krijimin e një stabiliteti financiar në shumë vende të botës. (<https://www.britannica.com/biography/Thomas-William-Lamont>).

1262 *angl. John Davison Rockefeller Jr.* (1874-1960) ishte filantrop amerikan, djali i vetëm i Xhon Rokfeler Plakut, që ndërtoi Qendrën “Rokfeler” në Nju-Jork. Pasi u diplomua në Universitetin “Braun”, u përfshi në biznesin e të atit. Së bashku me të atin, krijuan institucione të mëdha filantropike, si Institutin “Rokfeler” për Kërkime

Mjekësore, sot Universiteti “Rokfeler”, Bordin e Përgjithshëm të Arsimit, Fondacionin “Rokfeler” etj. (<https://www.britannica.com/biography/John-D-Rockefeller-Jr>).

1263 *angl. The Ecumenical Institute at Bossey është një* qendër ndërkombëtare për takime, dialog dhe formim, e Këshillit Botëror të Kishave. Ndodhet pranë qytetit të Nionit, në brigjet e liqenit Leman, rreth 25 km nga Gjeneva. Që nga mesjeta, ky vend i vogël është njohur nga vendasit si “terre sainte” (tokë e shenjtë). Instituti u themelua në vitin 1946. Visert Hufti, në fjalën e hapjes, tha se programi i këtij instituti përmban tri lëndë kryesore: Biblën, botën dhe kishën mbarëbotërore. (<https://institute.oikoumene.org/en/about>).

1264 *angl. Eugene Carson Blake* (1906-1985), klerik dhe udhëheqës ekumenik, një nga figurat e mëdha të protestantizmit amerikan gjatë viteve '50 dhe '60. U shkollua në Universitetin e Prinstonit dhe në seminarin Teologjik të Prinstonit. Shërbeu si pastor presbiterian në Nju-Jork dhe në Pasadena. Në vitet 1954-1957, shërbeu si president i Këshillit Kombëtar të Kishave. Në vitet 1951-1956, shërbeu si drejtor ekzekutiv i Asamblesë së Përgjithshme të Kishës Presbiteriane në Amerikë dhe më pas i Kishës së Bashkuar Presbiteriane. Në vitet 1966-1972, shërbeu si Sekretar i Përgjithshëm i Këshillit Botëror të Kishave. (<https://www.britannica.com/biography/Eugene-Carson-Blake>).

1265 *angl. James Albert Pike* (1913-1969), klerik amerikan, peshkop i Kishës Episkopale, jurist dhe autor. Studioi jurisprudencë në Universitetin “Xhorxh Uashington” dhe në Seminarin Teologjik të Virxhinias. Në vitin 1947, emërohet prift. Në vitin 1952, emërohet dekan i Katedrales së Shën Gjon Hyjnorit në Nju-Jork. Më 15 maj 1958, u zgjodh peshkop i Kalifornisë, post që e mbajti për shtatë vjet. Vdiq gjatë një ekspedite në shkretëtirë, midis Jerusalemit dhe Detit të Kuq. (<https://episcopalchurch.org/library/glossary/pike-james-albert>).

1266 *angl. Cobo Hall*, sot njihet si *Cobo Center* është një qendër kuvendesh dhe konferencash në Detroit, Miçigan. U hap në vitin 1960 dhe u emërtua *Cobo Hall* për nder të ish-Kryetarit të Bashkisë së Detroitit, Albert E. Cobo (1950-1957). (<http://www.tcfcenterdetroit.com/about-us>).

1267 *angl. Arthur Carl Lichtenberger* (1900-1968) ishte peshkop i Misurit në vitet 1952-1959 dhe kryepeshkop i Kishës Episkopale të Amerikës në vitet 1958-1964. (<https://episcopalchurch.org/library/glossary/lichtenberger-arthur>).

1268 **Kuvendi i Katërt i Këshillit Botëror të Kishave**, mbajtur në Upsala, Suedi, më 4-20 korrik 1968. (<http://archived.oikoumene.org/en/resources/documents/assembly/uppsala-1968.html>).

1269 *angl. The Lausanne Covenant* është konsideruar si një nga dokumentet më të rëndësishme në historinë moderne të kishës. Erdhi si rezultat i Kongresit të Parë të Lozanës (1974), me arkitekt kryesor Xhon Shtotin, dhe që shërbeu si thirrje për mbledhjen e gjithë kishave ungjillore anekënd botës. Besëlidhja e Lozanës përcaktoi se çfarë do të thotë të jesh ungjillor, dhe i sfidon të krishterët të punojnë së bashku për ta bërë Jezun Krishtin të njohur në mbarë botën. Është një besëlidhje e të krishterëve ungjillorë me njëri-tjetrin dhe një besëlidhje me vetë Perëndinë. (<https://www.lausanne.org/content/covenant/lausanne-covenant>).

1270 “Sepse Ai është paqja jonë, Ai që bëri nga dy një dhe shembi murin e mesit të ndarjes.”

1271 *angl. Gottfried Osei-Mensah* (l. 1934) lindi në Ganë, në Berekum, në familjen mbretërore, dhe më pas u shkollua për inxhinieri kimike në Universitetin e Birmingemit në Angli. Pranoi Krishtin në vitin 1955. Kur ishte student, i pëlqente shumë studimi i Biblës dhe pati si mentor dr. Martin Lloid-Xhonsin. Në vitet 1960-65, punoi në Ganë për kompaninë “Mobil Oil”. Në vitin 1966, u ftua të shërbente me studentët. Në vitin 1971, shërbeu si pastor i Kishës Baptiste të Nairobit, Kenia. Në vitet 1974-1984, shërbeu si Sekretar i Përgjithshëm i Komitetit të Lozanës për Ungjillëzimin Botëror. Më pas, iu bashkua Shoqatës së Ungjillëzimit “Billi Graham”. (<https://www.lausanne.org/about/leaders/gottfried-osei-mensah>).

1272 **Këshilli i Dytë i Vatikanit**, Këshilli i XXI-të i Kishës Katolike Romane, u mbajt në vitet 1962-65. U shpall së pari nga papa Gjoni XXIII, më 25 janar 1959, si një nevojë për një ripërtëritje shpirtërore të Kishës dhe si një mundësi që të krishterët e larguar nga Roma të ribashkoheshin me të. Komisionet përgatitore të emëruara nga Papa përgatitën një rend dite dhe hartuan skema të dekreteve mbi tema të ndryshme. Këshilli u hap më 11 tetor 1962. Në të merrnin pjesë të gjithë peshkopët katolikë dhe përfaqësues të kishave të tjera. Të ftuar në seancat e Këshillit, por pa të drejtë vote, ishin një numër vëzhguesish nga kishat dhe komunitetet më të mëdha të krishtera të ndara nga Roma. Puna e Këshillit vazhdoi, pas vdekjes së papa Gjoni XXIII, nën pasardhësin e tij, papa Palin VI, dhe seancat u mblodhën çdo vjeshtë, deri në përfundimin e punës së Këshillit, më 8 dhjetor 1965. Gjashtëmbëdhjetë dokumente u miratuan nga etërit e Këshillit. (<https://www.britannica.com/event/Second-Vatican-Council>).

1273 *Raca njerëzore*.

1274 *lat. Ioannes XXIII*, me emrin evërtetë *it. Angelo Giuseppe Roncalli* (lindur, më 25 nëntor 1881, në Soto il Monte [Sotto il Monte], dhe vdekur, më 3 qershor 1963, në Romë), ishte papë në vitet 1958-1963. Njihet si një nga papët më popullore të të gjitha kohërave, i cili nisi një epokë të re në historinë e Kishës Katolike Romane, me gatishmërinë e tij për ndryshim (*aggiornamento*), treguar veçanërisht me thirrjen e Këshillit të Dytë të Vatikanit. Ai shkroi gjithashtu edhe disa qarkore (enciklika) të rëndësishme shoqërore, ku më e njohura është *Paqe në Tokë* (*Pacem në Terris*). (<https://www.britannica.com/biography/Saint-John-XXIII>).

1275 Themeluar në Romë në vitin 1853, me emërtimin *Ateneo del Pontificio Seminario Romano*, ku *ateneo*, nga *Atheneum*, sipas *The Dictionary of Classical Antiquities*, përcaktohet si “institucioni i parë arsimor në Romë, ku retoristët dhe poetët mbajtën recitimet e tyre”. Romakët e morën këtë term në kohën e perandorit Hadrian, nga një tempull grek kushtuar Atenës, perëndeshës së urtësisë. Ka kuptimin edhe universitet i themeluar me urdhër të një peshkopi. Megjithatë shumë studiues mendojnë se fillesat e tij i ka në vitin 1773, kur papa Klementi XIV ia besoi fakultetet e Teologjisë dhe Filozofisë të Kolegjit Roman, klerit të Romës. Në vitin 1824, papa Leoni XII ndryshoi vendndodhjen e institucionit, duke e vendosur atë në Pallatin “Shën Apoliner”. Në 1853, papa Piu IX themeloi fakultetet e Ligjit Kanonik dhe të Drejtës Civile, si dhe Institutin Papnor “Utriusque Iuris”. Në vitin 1958, papa Piu XII themeloi aty Institutin Baritor Papnor. Një vit më vonë, papa Gjoni XXIII i dha statusin e Universitetit Papnor. (<https://www.pul.it/en/who-we-are/>).

1276 *Kongregacioni për Kishat Orientale* filloi si pjesë e *Congregatio de Propaganda Fide pro negotiis ritus orientalis* (*Kongregacioni për Përhapjen e Besimit për çështjet e Lindjes*) themeluar nga

papa Piu IX, më 6 janar 1862, me Kushtetutën Apostolike të Papëve të Romës. Papa Benedikti XV e shpalli atë të pavarur, më 1 maj 1917, me *Motu Proprio "Dei Providentis"* (me një akt zyrtar të marrë nga vetë Papa, me anë të providencës hyjnore) dhe e quajti *Congregatio pro Ecclesia Orientali* (Kongregacioni për Kishën Lindore). Papa Pali VI, me Kushtetutën Apostolike *Regimini Ecclesiae Universae* (për Qeverisjen e Kishës Universale) të 15 gushtit 1967, e ndryshoi emrin në *Congregatio pro Ecclesiis Orientalibus* (Kongregacioni për Kishat Lindore). Ky institucion ka mandatin që të jetë në kontakt me Kishat Katolike Orientale, për të ndihmuar zhvillimin e tyre, duke mbrojtur të drejtat e tyre dhe duke ruajtur liturgjinë, disiplinën dhe trashëgiminë shpirtërore të ritit latin, trashëgiminë e traditave të ndryshme të krishtera lindore. (https://www.vatican.va/roman_curia/congregations/orientchurch/profilo/rc_con_orient_pro_20030320_profile.html).

1277 **Vizitor-i**, *em.* vizitues i çdo hierarkie kishtarë ose çdo vizitues tjetër, i ngarkuar për ndonjë mision kishtar. (Shih: *Fran Luli, Fjalor biblik dhe i termave kishtarë*, "Camaj-Pipa", 2004, fq. 517.)

1278 **Biretë** (*lat. biretum, birretum*), kapele pa strehë e pa rreth, por me tri anë të nxjerra jashtë dhe me një xhufkë në majë që e mbajnë priftërinjtë katolikë në raste ceremonish fetare, zakonisht me ngjyrë të purpurt, kurse për kardinalët është me ngjyrë të kuqe. (Shih: *Fran Luli, Fjalor biblik dhe i termave kishtarë*, "Camaj-Pipa", 2004, fq. 96.)

1279 **Zanafilla 45:4**.

1280 *it. aggiornamento*.

1281 Shih: **Gjoni 17:21**.

1282 *lat. Curia Romana* përbëhet një grup zyrash që ndihmojnë Papën në ushtrimin e përditshëm të rolit të tij si primat i Kishës Katolike Romane. Puna e Kurisë ka qenë tradicionalisht e lidhur me anëtarët e Kolegjit të Shenjtë të Kardinalëve, të cilët mund të veprojnë bashkë si një trup i vetëm ose individualisht, si administratorë për zyrat e ndryshme. (<https://www.britannica.com/topic/Roman-Curia>).

1283 *frë. Achille Lienart* (1884-1973) ka qenë kardinal francez. Ishte peshkop i Lilës në Francë në vitet 1928-1968. Në vitin 1930, u zgjodh kardinal. (<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/blienart.html>).

1284 *it. Alfredo Ottaviani* (1890-1979) ishte kardinal italian i Kishës Katolike Romane. Një nga figurat kryesore të Këshillit të Dytë të Vatikanit. U zgjodh kardinal në vitin 1953. Po atë vit, u zgjodh Sekretar i Kongregacionit të Zyrës së Shenjtë. Në vitin 1968, u caktua prefekt i Kongregacionit për Doktrinën e Besimit. ([http://www.treccani.it/enciclopedia/alfredo-ottaviani_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/alfredo-ottaviani_(Dizionario-Biografico)/)).

1285 *it. Trastevere* është një lagje e Romës në bregun perëndimor të lumit Tiber, në jug të qytetit të Vatikanit.

1286 *bol. Bernardus Johannes Alfrink* (1900-1985) ishte kryepeshkop i Utrehtit në Holandë, në vitet 1955-1976. Ka qenë profesor i Shkrimit të Shenjtë në Seminarin e Utrehtit dhe profesor i Dhiatës së Vjetër dhe i hebraishtes në Universitetin Katolik të Naimehënit (Nijmegen). U zgjodh kardinal në vitin 1960. (https://prabook.com/web/bernard_jan_cardinal.alfrink/612162).

1287 *gjer. Augustin Bea* (1881-1968) ishte një prift jezuit gjerman. Në vitet 1930-1949, ishte rektor i Institutit Biblik Papnor. U zgjodh kardinal në vitin 1959. Në vitin 1960

dhe në vitet 1966, 1968, ai mbajti postin e Presidentit të Këshillit Papnor për Përkrahjen e Unitetit të Krishterë. Në vitin 1962, ka mbajtur titullin e kryepeshkopit të Gjermanisë (një qytet i vjetër romak në Afrikën e Veriut) së Numidisë në Algeri. Në vitet 1965-1968, ishte president i Komisionit Papnor për NeoVulgatën. (<http://www.catholic-hierarchy.org/bishop/bbea.html>; <https://www.jesuit.org.uk/augustin-beascholar-teacher-cardinal/>).

1288 *angl.* Gregory Baum, me emrin e vërtetë *angl. Gerhard Albert Baum* (1923-2017), ishte një prift kanadez i lindur në Gjermani dhe teolog i Kishës Katolike Romane. Është i njohur për punën e tij në vitet '60 për ekumenizmin dhe dialogun ndërfeetar. Është autor i shumë botimeve. (<https://cruxnow.com/global-church/2017/10/canadian-theologian-gregory-baum-participant-vatican-ii-dies-94/>).

1289 *lat.* **Paulus VI** me emrin e vërtetë *it. Giovanni Battista Montini* (lindur, më 26 shtator 1897, në Konçezio [Concesio] pranë Breshias, dhe vdekur, më 6 gusht 1978, në Kastel Gandolfo [Castel Gandolfo]), ishte papë në vitet 1963-1978, një kohë kur u zhvillua edhe shumica e Këshillit të Dytë të Vatikanit dhe periudha pas tij, ku ai nxori një sërë udhëzimesh për Kishën Katolike Romane në ndryshim. Papati i tij u përball me problemet dhe paqartësitë e një kishë që përballlet me një rol të ri në botën bashkëkohore. (<https://www.britannica.com/biography/Blessed-Paul-VI>).

1290 *Jeta njerëzore.*

1291 *frë.* **Léon Joseph Suenens** (1904-1996) ishte kryepeshkop i Mehelën-Brukselit (themeluar si seli peshkopale që në vitin 1559) dhe i gjithë Belgjikës në vitet 1961-1979. U zgjodh kardinal në vitin 1962. Ishte një nga zërat kryesorë të Këshillit të Dytë të Vatikanit dhe mbrojtës i *excommunicationes* në Kishë. (<https://www.britannica.com/biography/Leon-Joseph-Cardinal-Suenens>).

1292 *frë.* **Mechelen** është një qytet në provincën e Antverpit në Flandër, Belgjikë. (<https://www.britannica.com/place/Mechelen>).

1293 *angl.* Catholic Charismatic Renewal një lëvizje shpirtërore brenda Kishës Katolike. (<https://www.nsc-chariscenter.org/about-ccr/>).

1294 *angl.* **Duquesne University** është një universitet katolik privat, i themeluar në vitin 1878. (<https://www.usnews.com/best-colleges/duquesne-university-3258>).

1295 Titulli original *The Cross and the Switchblade* (*Kryqi dhe Thika*), por ne zgjodhëm titullin e mësipërm me të cilin njihet ky libër në gjuhën shqipe. Libri është përkthyer në gjuhën shqipe nga Elona Saçaj dhe është botuar nga Shtëpia Botuese “Onufri”, Tiranë, 2017.

1296 *angl.* **David Wilkerson** (1931-2011) ishte pastori themelues i kishës “Time Square” në Nju-Jork në vitin 1987. Nga viti 1958, ai shërbeu me gangsterët dhe të droguarit, dhe këtë histori e ka treguar në librin e tij “Kryqi dhe krimi”. (<https://www.nytimes.com/2011/04/29/nyregion/rev-davidwilkerson-79-evangelist-dies-in-crash.html>; <https://tsc.nyc/history/>).

1297 *angl.* **University of Notre Dame du Lac** (*lat. Universitas Dominae Nostrae a Lacu*) është një universitet katolik privat dhe qendër kërkimore në Notrë-Damë të Indianës, në SHBA. U themelua në vitin 1842. (<https://www.nd.edu/about/>; <https://www.britannica.com/topic/University-of-Notre-Dame>).

1298 **Notre Dame** është një qytet i vogël në kontenë Shën Jozef, në kufi me shtetin e Michiganit. (<https://www.census.gov/quickfacts/fact/table/notredamecityindiana,southbendcityindiana,stjosephcityindiana,IN,US/PST045219>).

1299 *angl.* Protestant Full Gospel Business Men's Fellowship u themelua në vitin 1953 nga Demos Shakarian, si një shoqëri (pentakostale) për të zgjuar interes për ungjillin mes biznesmenëve. (<https://www.fgbmf.org/about-us>).

1300 *angl.* **Billy Sunday** ose **William Ashley Sunday** (1862-1935) ishte një ungjilltar amerikan. U kthye në besim në vitin 1886, kur ishte lojtar profesionist bejsbolli dhe luante në Kampionatin Kombëtar në SHBA. Në vitet 1896-1935 iu kushtua ungjillëzimit. Ishte një nga kundërshtuesit e mëdhenj të përdorimit të pijeve alkoolike. (<https://www.wholesomewords.org/biography/biopsunday.html>).

1301 *angl.* **Clive Staples Lewis** (lindur, më 29 nëntor 1898, në Belfast, Irlandë [sot Irlandë e Veriut], dhe vdekur, më 22 nëntor 1963, në Oksford, Angli) ishte studiues, romancier dhe autor i rreth 40 librave, shumë prej të cilëve apologetikë, përfshirë dhe *The Screwtape Letters* (Përkthyer në shqip nga Nikoleta Gazheli, botuar nga "Ylber", Qendra Botuese "Shoqata e Jezuitëve", në vitin 2013, me titullin *Letrat e Hirzëut*) dhe *Mere Christianity* (*Thjesht krishterim*). Vepra e tij më e njohur është *Kronikat e Narnias* (botuar edhe në shqip nga Sh.B. "Dudaj"), një seri prej shtatë librash, të cilët janë bërë klasikë të letërsisë për fëmijë. (<https://www.britannica.com/biography/C-S-Lewis>).

1302 *angl.* **David Bentley Hart** (l. 1965) është një shkrimtar amerikan, akademik dhe teolog, profesor i filozofisë dhe teologjisë. Është i besimit ortodoks. (<https://peoplepill.com/people/davidbentley-hart/>).

1303 *angl.* *Atheist Delusions: The Christian Revolution and its Fashionable Enemies*.

1304 *ger.* **Friedrich Nietzsche** (1844 -1900) ishte filozof gjerman, studiues dhe kritik i kulturës, i cili u bë një nga mendimtarët modernë më me ndikim. Përpjekjet e tij për të demaskuar motivet që janë në themel të fesë, moralit dhe filozofisë perëndimore ndikuan thellë breza të tërë teologësh, filozofësh, psikologësh, poetësh, romancierësh dhe dramaturgësh. (<https://www.britannica.com/biography/Friedrich-Nietzsche>).

1305 *angl.* **Alister Edgar McGrath** (l. 1953) një prift anglikan nga Irlanda e Veriut, teolog, shkencëtar, apologet dhe intelektual i shquar. Ai është sot profesor i Shkencës dhe Fesë në Universitetin e Oksfordit, president i Qendrës së Oksfordit për apologetikën e krishterë, shef i Katedrës së Teologjisë, Shërbesës dhe Arsimit në Kolegjin e Mbretit (King's College) në Londër. (<https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/mcgrath-alister-1953-alister-e-mcgrathalister-edgar-mcgrath>).

1306 Popullsia me origjinë nga Amerika Latine (spanjishtfolës), kryesisht nga Meksika dhe Amerika Qendrore.

1307 *angl.* **Hal Lindsay** (l. 1929) ungjilltar amerikan dhe autor i krishterë. U diplomua në Seminarin Teologjik të Dallasit. Ai është një sionist i krishterë (sionistët janë një grup që besojnë se kthimi i hebrenjve në Vendlind dhe themelimi i shtetit të Izraelit në vitin 1948 është në përputhje me profecitë e Biblës, dhe se mbledhja e hebrenjve në Izrael është kusht i domosdoshëm për ardhjen e dytë të Krishtit) dhe dispensacionalist i njohur. (<https://www.biblio.com/hal-lindsay/author/490>).

1308 *angl.* *The Late, Great Planet Earth*.

1309 angl. *Satan is Alive and Well On Planet Earth*.

1310 angl. **Jerry Laymon Falwell, Sr.** (1933-2007) ishte një udhëheqës ungjillor amerikan. Organizata e tij politike “Shumica morale” përkrahte vlerat sociale konservatore. (<https://www.britannica.com/biography/Jerry-Falwell>).

1311 angl. **The Christian Voice** është një grupim konservator në politikën amerikane, si pjesë e të drejtës së krishterë brenda kësaj politike. U formua në vitin 1978 nga Rev. dr. Robert Grant, si projekt i Këshillit të Shërbimit Amerikan. (<https://votesmart.org/interest-group/461/christian-voice#.Xqbov7iZZXs>).

1312 angl. **Robert G. Grant** (l.1936) është një aktivist politik në SHBA dhe ka qenë drejtues i disa grupimeve për të drejtat e të krishterëve. (<https://informationcradle.com/robert-grant-christian-leader/>).

1313 angl. *Concerned Women for America*.

1314 angl. **Beverly LaHaye** (l.1929) është një aktiviste konservatore e krishterë në SHBA. (<https://www.womenshistory.org/education-resources/biographies/beverly-lahaye>).

1315 angl. *Freedom Council*.

1316 angl. **Pat Robertson** ose **Marion Gordon Robertson** (l.1930) është një ungjilltar amerikan i njohur për pikëpamjet e tij konservatore. Në vitin 1960, ai themeloi rrjetin televiziv *Christian Broadcasting Network* (CBN), ku transmetonte dhe emisionin e tij “Klubi 700”. (<https://www.britannica.com/biography/Pat-Robertson>).

1317 angl. **Roe v. Wade** është një çështje ligjore për të cilën Gjykata e Lartë e SHBA-së shpalli, më 22 janar 1973, me rezultatin 7-2, se rregulli i padrejtë kufizues i shtetit për abortin nuk është kushtetues. Çështja u zhvillua mes Xhejn Rout, një emër fals për Norma Mek-Korvejin, me qëllim për të mbajtur të fshehtë identitetin e saj, dhe Henri Uejdit, përfaqësuesit ligjor të kontesë së Dallasit. (<https://www.britannica.com/event/Roe-v-Wade>).

1318 angl. Internal Revenue Service (IRS) është një agjenci e Departamentit Amerikan të Thesarit ngarkuar me administrimin dhe zbatimin e ligjeve të taksave federale. Ajo nxjerr vendime dhe rregullore për të plotësuar dispozitat e Kodit të të Ardhurave të Brendshme; përcakton, vlerëson dhe mbledh taksat e brendshme mbi të ardhurat; dhe përcakton statusin e organizatave që përjashtohen nga taksat. (<https://www.britannica.com/topic/Internal-Revenue-Service>).

1319 angl. **Equal Rights Amendment** është një amendament apo ndryshim i propozuar, por i pamiratur, i Kushtetutës së SHBA-së, i cili u hartua kryesisht për të zhvlerësuar shumë ligje shtetërore dhe federale që “diskriminonin” gratë. Parimi themelor i tij ishte se seksi nuk duhet të përcaktojë të drejtat ligjore të burrave dhe grave. Amendamenti u paraqit për herë të parë në Kongres në vitin 1923, menjëherë pasi femrat në Shtetet e Bashkuara fituan të drejtën për të votuar. Senati amerikan e miratoi 49 vjet më vonë, në mars 1972. Ai u dërgua pastaj në legjislaturën e shtetit për miratim (ratifikim) brenda shtatë viteve, por, pavarësisht nga një zgjatje afati deri në qershor 1982, nuk u miratua nga shumica e kërkuar prej 38 shteteve. (<https://www.britannica.com/topic/EqualRights-Amendment>).

1320 angl. **Old Time Gospel Hour** ishte një program radiofonik që nisi Xherri Faluelli dhe Kisha Baptiste e Rugës “Tomas” në Linçburg, Virxhinia, në vitin 1956, ku

transmetonte shërbesat e tij. Gjashtë muaj më vonë, ai nisi t'i transmetonte ato në televizion. (<https://www.britannica.com/topic/Old-Time-Gospel-Hour>).

1321 angl. **Christian Broadcasting Network** (CBN).

1322 angl. **The 700 Club**.

1323 angl. **James Clayton Dobson, Jr.** (l.1936) është ungjillor amerikan, psikolog i njohur, autor librash, këshilltar dhe aktivist politik për konservatorët. Një nga librat e tij më të njohur “Fëmija kokëfortë” (*The Strong-willed Child*) është përkthyer dhe botuar edhe në shqip nga Sh.B. “Besëlidhja”, 2005. (<https://peoplepill.com/people/james-dobson/>).

1324 angl. **Focus on the Family** është një shërbesë e krishterë amerikane e themeluar në vitin 1977 nga psikologu Xhejms Dobson, i cili e drejtoi atë deri në vitin 2003. Ajo përkrah pikëpamjet konservatore politike dhe fetare. Ka shprehur hapur kundërshtinë për abortin, seksin jashtë martesë dhe atë paramartesor, për komunitetin LGBT, për martesat e të njëjtit seks, për adoptimin e fëmijëve nga prindër me të njëjtin seks, për pornografinë, divorcin, kumarin dhe abuzimin me drogën e substancat e ndaluara. (<https://www.britannica.com/topic/Focus-on-the-Family>).

1325 Kështu quhet një kishë ungjillore protestante që ka më tepër se 2000 anëtarë.

1326 angl. **California's Proposition Eight** ishte një amendament i propozuar dhe i votuar në zgjedhjet shtetërore të Kalifornisë në nëntor 2008, nga kundërshtarët e martesës mes njerëzve të të njëjtit seks, të cilët u ngritën kundër vendimit të Gjykatës së Lartë në maj të vitit 2008. (<https://www.igs.berkeley.edu/library/elections/proposition-8>).

1327 angl. **Defense of Marriage Act** është një ligj që ishte në fuqi në vitet 1996-2013, i cili nuk u njihte çiftëve të të njëjtit seks të njëjtat të drejta që kishin çiftet me seks të ndryshëm. (<https://www.britannica.com/topic/Defense-of-Marriage-Act>).

1328 angl. **George Walker Bush** (l.1946) ishte presidenti i 43-të i SHBA-së, në vitet 2001-2009. (<https://www.britannica.com/biography/George-W-Bush>).

1329 *pashto* طالبان **Tālebān** (“**Studentët**”) një fraksion ultrakonservator politik dhe fetar, që u shfaq në Afganistan në mesin e viteve 1990, pas tërheqjes së trupave sovjetike dhe rënies së regjimit komunist të Afganistanit. Grupi mori emrin nga anëtarët e tij, që ishin kryesisht studentë të shkolluar në medresetë (shkollat fetare islame), të cilat u krijuan për refugjatët afganë në vitet '80 në veri të Pakistanit. (<https://www.britannica.com/topic/Taliban>).

1330 arab. نبال بن قماما , **Osama bin Laden** ose **Usāmah ibn Lādīn** (1957-2011) nga Arabia Saudite, themelues i organizatës luftarake islamike Al-Kaeda me qendër në Afganistan dhe Pakistan, dhe organizatori i një numri aktesh terroriste kundër SHBA-së dhe fuqive perëndimore. U vra, më 2 maj 2011, në shtëpinë e tij në një lagje të qytetit të Abotabadit pranë Islamabadit në Pakistan, nga një njësi speciale e ushtrisë amerikane. (<https://www.britannica.com/biography/Osama-bin-Laden>).

1331 arab. نيسح ماص , **Saddam Hussein** ose **Saddam Hussein al-Tikriti** (1937-2006) ishte president diktator i Irakut në vitet 1979-2003. Qeverisja e tij u karakterizua nga një sërë konfliktesh të pasuksesshme me vendet fqinje, si lufta me Iranin në vitet 1980-88, pushtimi i Kuvajtit, i cili nxiti dhe ndërhyrjen e SHBA-së dhe aleatëve. Më 17 mars 2003, presidenti Xhorxh U. Bush i kërkoi Sadamit të jepte dorëheqjen dhe të largohej

nga vendi brenda 48 orëve. Me refuzimin e tij, SHBA-ja nisi ndërhyrjen në Irak më 20 mars. Ai u kap i gjallë më 13 dhjetor 2003 në rrethinat e Tikritit. Në tetor 2005, ai doli në gjyq përpara Gjykatës së Lartë të Irakut, i akuzuar për krime kundër njerëzimit. Në korrik 2006 Gjykata shpalli dënimin me vdekje, me varje. U ekzekutua në dhjetor 2006. (<https://www.britannica.com/biography/Saddam-Hussein>).

1332 *arab.* نادر ديمح, **Anwar Sadat** ose **Muhammad Anwar el-Sadat** (1918-1981) ushtarak dhe politikan egjiptian, president i Egjiptit në vitet 1970-1981. Ai nisi bisedime serioze për paqe me Izraelin, për të cilën ai dhe kryeministi izraelit Menahem Begin morën Çmimin “Nobel” për Paqen në vitin 1978. Paqja mes Egjiptit dhe Izraelit u arrit me ndërmjetësinë e presidentit Xhimi Karter dhe njihet si marrëveshja e Kemp Dejvidit, në fakt një paramarrëveshje, e cila do të çonte në firmosjen e marrëveshjes përfundimtare të paqes më 26 mars 1979. Gjatë Luftës së Dytë Botërore kishte mbajtur anën e gjermanëve, gjë për të cilën u burgos nga britanikët. Në vitin 1950, u bashkua me forcat ushtarake të Gamal Abdel Naserit dhe, në vitin 1952, mori pjesë në grushtin e shtetit për të rrëzuar monarkinë. Pas vdekjes së Naserit, u zgjodh president i Egjiptit. Pas nënshkrimit të marrëveshjes së paqes me Izraelin, popullariteti i tij në Perëndim u rrit, por ra në Egjipt, si pasojë e kësaj marrëveshjeje dhe e krizës ekonomike që kishte përfshirë vendin. Në shtator të vitit 1981, ai urdhëroi një goditje masive të policisë ndaj kundërshtarëve të tij, duke burgosur më shumë se 1500 njerëz nga gjithë spektri politik. Një muaj më vonë, Sadati u vra nga ekstremistët myslimanë gjatë paradës ushtarake të Ditës së Forcave të Armatosura, në përkujtimin e Luftës së Jom Kipurit, ku Izraeli u tërhoq nga një pjesë e territorit të pushtuar në gadishullin e Sinait. (<https://www.britannica.com/biography/Anwar-Sadat>).

1333 *pers.* بولهب اضر ديمح, **Mohammad Reza Shah Pahlavi** (lindi, më 26 tetor 1919, në Teheran, Iran, dhe vdiq, më 27 korrik 1980, në Kajro, Egjipt) ishte shahu i Iranit në vitet 1941-1979, i cili mbajti një politikë të jashtme pro-perëndimore dhe nxiti zhvillimin ekonomik në Iran. Shahu ishte një sundimtar autokrat, që i shtypte kundërshtarët e tij, dhe kishte një qeveri të korruptuar. Pakënaqësia që kishin ndaj shahut klasat e ulëta, studentët, tregtarët dhe e kleri shiit, sollë një rritje të popullaritetit të Ajatollah Komeinit, një udhëheqësi shiit që jetonte në Paris, dhe në vend shpërthyen trazira. Më 16 janar, shahu u largua nga vendi dhe pushtetin e mori në dorë Komeini. Shahu nuk abdikoi, por referendumi i 1 prillit 1979 e shpalli Iranin Republikë Islamike. Shahu udhëtoi për në Egjipt, Marok, Bahamas dhe Meksikë, para se të hynte në SHBA, më 22 tetor 1979, për trajtim mjekësor të kancerit limfatik. Dy javë më vonë, militantët iranianë kapën ambasadën e SHBA-së në Teheran dhe morën peng më shumë se 50 amerikanë, duke kërkuar ekstradimin e shahut në këmbim të lirimit të pengjeve. Ekstradimi u refuzua, por shahu më vonë u nis për në Panama dhe më pas në Kajro, ku iu dha azil nga presidenti Anuar Sadat. (<https://www.britannica.com/biography/MohammadReza-Shah-Pahlavi>).

1334 **Revolucioni Iranian** i njohur ndryshe edhe si **Revolucioni Islamik**, ishte një kryengritje popullore në Iran në vitet 1978-79, që çoi në rrëzimin e monarkisë, më 11 shkurt 1979, dhe në krijimin e Republikës Islamike të Iranit. (<https://www.britannica.com/event/Iranian-Revolution>).

1335 *angl.* **Hart-Cellar Act**, i njohur ndryshe edhe si **Akti Kombëtar për Emigracionin i vitit 1965**, është një ligj federal i firmosur nga presidenti Lindon Xhonson. Ligji shfuqizoi Formulën Kombëtare të Origjinës, e cila kishte qenë bazë e

politikës së emigracionit të SHBA që nga vitet '20 (më saktë Akti i Emigracionit i vitit 1924). Veprimi hoqi *de facto* diskriminimin kundër europianojugorëve dhe europianolindorëve, irlandezëve, aziatikëve dhe të gjitha grupimeve që nuk ishin europianoveriperëndimore në politikën e emigracionit. Akti i Emigracionit i vitit 1924 kishte për qëllim të ruante idealin e homogenitetit amerikan (europianoveriperëndimor). Gjatë viteve '60, në kulmin e Lëvizjes për të Drejtat Civile, Formula Kombëtare e Origjinës u sulmua gjithnjë e më shumë, për shkak të diskriminimit racial. Me mbështetjen e administratës së Xhonsonit, senatori Filip Hart dhe kongresmeni Emanuel Sellër paraqitën një ligj për shfuqizimin e formulës.

Presidenti Xhonson e nënshkroi Aktin Hart-Sellër më 3 tetor 1965. (<https://cis.org/Report/HartCellerImmigration-Act-1965>).

1336 Të bardhët në SHBA që nuk janë racë hispanike. (<https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/anglo>).

1337 Lëvizja “Pasion” i ka fillimet në vitin 1995, dhe ka një mision unik: t’i thërrasë studentët nga universitetet e SHBA-së dhe mbarë botës, që të jetojnë për atë që ka më shumë rëndësi, Jezu Krishtin. Ka për bazë rrëfimin e Isaisë 26:8: “Po, në rrugën e gjykimeve të tua, o Zot, ne të kemi pritur. Dëshira e shpirtit tonë i drejtohet emrit tënd dhe kujtimit tënd.”

1338 *lat. Renovaré (ripërtërij)* është një organizatë e krishterë jofitimprurëse, e themeluar në vitin 1988 nga Riçard Foster. Kjo organizatë ka si qëllim t’i ndihmojë individët që të bëhen të krishterë më të mirë, duke marrë një formim shpirtëror të krishterë të qëllimshëm. *Renovaré* i nxit njerëzit që të zhvillojnë një vizion të ekuilibruar të besimit dhe dëshmisë së krishterë, që bazohet në përvojën e të gjithë kishës, dhe ta zhvillojnë atë në një strategji praktike për rritjen shpirtërore, duke u mbështetur në aktivitetet klasike fetare, si lutja, leximi i Biblës, adhurimi, meditimi, agjërimi dhe heshtja. Në këtë organizatë bëjnë pjesë shumë denominacione, si anglikanët, baptistët, Kisha e Perëndisë, luteranët, metodistët, katolikët, presbiterianët dhe kuejkërsat. (<https://renovare.org/about/story>).

1339 Afrika dhe Azia, me një fjalë vende të Botës së Tretë.

1340 *angl. Philip Jenkins* (l. 1952) është një katolik nga Uells i kthyer në episkopalian. Ka studiuar historinë anglo-saksone dhe kelte në Kolejin “Kler” (Clare college) dhe në Kembrixh. Mban gradën “Doktor” (PhD) në studime kriminalistike. Ka dhënë mësim në Universitetin e Pensilvanisë (SHBA) dhe në Universitetin “Bejlor” (Baylor University). Është autor i shumë librave, ku mund të përmendim: *Historia e humbur e krishterimit: E poka e artë njëmijëvjeçare e kishës në Lindjen e Mesme, Afrikë dhe Azi, dhe si vdiq ajo* (*The Lost History of Christianity: The Thousand-Year Golden Age of the Church in the Middle East, Africa, and Asia - and How It Died*, 2008); *Një histori e Shteteve të Bashkuara (A History of the United States, 1977); Shumë fytyrat e Krishtit: Historia njëmijëvjeçare e mbijetesës dhe e ndikimit të ungjijve të humbur* (*The Many Faces of Christ: The Thousand Year Story of the Survival and Influence of the Lost Gospels*, 2015). (<https://www.baylor.edu/history/index.php?id=87862>).

1341 *angl. Distinguished Professor* është një titull në hierarkinë e universiteteve amerikane mbi titullin *Profesor*. (<https://thebestschools.org/magazine/professors-ranks/>).

1342 *angl. Baylor University* është një universitet privat i krishterë në Uako (Waco), Teksas. Në vitin 1841, *Shoqëria e Unionit Baptist* në Teksas pranoi sugjerimin e Reverendit

Uilliam Milton Trajon (William Milton Tryon) dhe të gjykatësit të qarkut R. E. B. Bejlor (R.E.B.Baylor) për të themeluar një universitet baptist në Teksas. Në vjeshtë të vitit 1844, *Shoqëria e Arsimit Baptist* në Teksas i bëri kërkesë Kongresit. Presidenti i Republikës së Teksasit, Enson Xhons (Anson Jones), presidenti i katërt dhe i fundit, firmosi Aktin e Kongresit, më 1 shkurt 1845, duke themeluar kështu Universitetin “Bejlor”. (<https://www.baylor.edu/about/index.php?id=89252>).

1343 *angl.* *The Atlantic Monthly*, sot *The Atlantic*, është një revistë e përmuajshme e themeluar në vitin 1857 në Boston, e cila përmban lajme, letërsi dhe opinione. Është një nga revistat më të vjetra në SHBA. (<https://www.britannica.com/topic/The-Atlantic-Monthly>).

1344 *angl.* Lambeth Conference është një nga mbledhjet periodike (intervali ka ndryshuar dhe sot është një herë në 10 vjet) të peshkopëve anglikanë, që u mbajt fillimisht në vitet 1867-1968, në Pallatin Lambet në Londër (shtëpia e kryepeshkopit të Kentërbërit) dhe, që nga viti 1978, në Kentërbëri. Ato janë mbledhje ku peshkopët ndihen të barabartë me kryepeshkopin e Kentërbërit, dhe mund të shprehin e të diskutojnë lirisht mendimet e tyre dhe të konsultohen me njëri-tjetrin. Në prag të Konferencës së vitit 1998, kishte mosmarrëveshje të mëdha brenda Kishës Anglikane për çështjet nëse ishte apo jo biblike caktimi i klerikëve homosksualë dhe bekimi i martesave të të njëjtit seks. Konferenca e vitit 1998 i cilësoi këto praktika si të papajtueshme me Biblën, megjithatë pati disa probleme me Kishën Anglikane të Kanadasë dhe me Kishën Episkopale të SHBA-së. (<https://www.britannica.com/topic/Lambeth-Conference>).

1345 *angl.* **Holiness movement** ishte një lëvizje mes kishave protestante në SHBA në shek.XIX, që karakterizohej nga doktrina e shenjtërimit, mbështetur në përjetimin pas kthimit në besim. Kishat e shumta të Shenjtërisë që u ngritën gjatë kësaj periudhe janë të ngjashme me kishat pentekostale. Në njëfarë kuptimi, lëvizja kthehet prapa te Xhon Uesli, themeluesi i metodizmit, i cili lëshoi një thirrje për “përsosjen” e krishterë, që do të ishte qëllimi i të gjithë atyre që dëshironin të ishin plotësisht të krishterë. Kjo nënkuptonte se Perëndia, i cili është mjaft i mirë për të falur mëkatin, është padyshim mjaft i madh për të shndërruar mëkatarët në shenjtorë, duke ua bërë të mundur atyre që të jenë të lirë nga mëkati i jashtëm, si dhe nga “mendimet dhe shtrembërimet e këqija” për të arritur një shkallë shenjtërie. (<https://www.britannica.com/event/Holiness-movement>).

1346 Tokat në kufi me territoret ende të papushtuara nga kolonët.

1347 *angl.* **Keswick Movement** e njohur ndryshe edhe si **Lëvizja e Jetës së Lartë** (*The Higher Life movement*) është një lëvizje teologjike, që filloi në Angli në vitin 1875, dhe që u ndikua shumë nga mësimet e Xhon Ueslit, Xhon Uilliam Fletçerit dhe Adam Klarkit. Kjo teologji mëson se jeta e krishterë përbëhet nga dy kulme kryesore: drejtësi dhe shenjtërimi, që ndodhin në kohë të ndryshme në jetën e besimtarit. Pas shpëtimit, duhet të ketë një tjetër takim me Frymën; përndryshe, personi nuk do të përparojë në shenjtëri ose në gjërat “më të thella” të Perëndisë. Ky takim i dytë me Frymën, në terminologjinë Kezik, quhet “shenjtërim i plotë”, “bekimi i dytë” ose “prekja e dytë”. Ky theksim në një përvojë të dytë pas shpëtimit, korrespondon me idenë pentekostale të “pagëzimit” të Frymës. Një konferencë e përvitshme organizohet që nga viti 1875. Në këtë konferencë kanë marrë pjesë ndër vite edhe figura të njohura, si Hadson Tejlor, Emi Karmajkell, Osvald Çembërs dhe Billi Graham. (<https://www.gotquestions.org/Keswick-movement.html>).

1348 *angl.* **Evan Roberts** (1878-1951) ishte një pastor nga Uellsit dhe një nga figurat kryesore të Rizgjimit të Uellsit në vitet 1904-1905. (<https://biography.wales/article/s2-ROBE-JOH-1878>).

1349 *angl.* **Charles Fox Parham** (1873-1929) ishte ungjilltar dhe predikues amerikan, një nga figurat kryesore të pentekostalizmit në Amerikë. Ai ishte i pari që e lidhi *glosolalian* (të folurit në gjuhë të panjohura) me pagëzimin me Frymën e Shenjtë, vendimtare për pentekostalizmin. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/n-o-p-q/parham-charles-fox-1873-1929/>).

1350 *angl.* **Agnes Ozman** (1870-1937) ishte një studente në Shkollën Biblike të Bethelit të Çarls Pahramit, në Topeka, Kansas. Ajo është konsideruar si “personi i parë që ka folur në gjuhë”. (<https://enacademic.com/dic.nsf/enwiki/1575166>).

1351 *greq.* **Ξενολαλία** është dukuria e të folurit të gjuhëve natyrore nga një folës, i cili nuk i ka njohur më parë ato gjuhë, siç ndodh te Veprat 2. (Shih: *Religious Experience of the Pneuma: Communication with the Spirit World in 1 Corinthians 12 and 14*, by Clint Tibbs, Wipf & Stock, Eugene, Oregon, 2012, fq. 40).

1352 *angl.* **William Joseph Seymour** (1870-1922) ishte një predikues afro-amerikan, që nxitu Rizgjimin e Rugës “Azusa” në vitin 1906, një lëvizje që pati ndikim në ngritjen e lëvizjeve pentekostale dhe karizmatike. Ai kishte qenë student i Parhamit dhe pajtohej me mendimin e këtij të fundit se të folurit në gjuhë të panjohura ishte shenjë për pagëzimin me Frymën e Shenjtë. (<https://peoplepill.com/people/william-j-seymour/>).

1353 *angl.* Fuller Seminary është një seminar multidenominacional i krishterë ungjillor, i themeluar në vitin 1947 në Pasadena, Kaliforni. (<https://www.fuller.edu/about/>).

1354 *angl.* John Wimber (1934-1997) ishte një muzikant dhe pastor karizmatik, një nga themeluesit e Kishës “Vreshti”, bashkë me Ken Guliksen. (<https://vineyardusa.org/about/john-wimber/>).

1355 *angl.* **The Association of Vineyard Churches** apo **Vineyard movement** është një denominacion neokarizmatik i krishterë ungjillor, që i ka fillimet e tij në vitin 1974. (<https://vineyardusa.org/about/history/>).

1356 *angl.* **Henri Jozef Machiel Nouwen** (1932-1996) ishte një prift katolik holandez, profesor, shkrimtar dhe teolog. (<http://greatthoughttreasury.com/author/benri-nouwen-fully-benri-jozef-machielnouwen>).

1357 *angl.* **Richard James Foster** (l.1942) është teolog i krishterë, pastor, autor dhe profesor universiteti. Mban gradën “Doktor në teologji” fituar në Seminarin “Fuller”. (<https://renovare.org/people/richard-foster/bio>).

1358 *angl.* **David Brian Barrett** (1927-2011) nga Uellsit, ishte një sociolog i fesë dhe statistikien i **misioneve**. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/a-c/barrett-david-b-1927-2011/>).

1359 *angl.* **Jomo Kenyatta** me emrin e vërtetë **Kamau Ngengi** (1894-1978) ishte burrë shteti, nacionalist, kryeministri i parë (1963-64) dhe presidenti i parë (1964-1978) i Kenias së pavarur. (<https://www.britannica.com/biography/Jomo-Kenyatta>).

1360 *angl.* **Mark Allan Noll** (l. 1946) është një historian amerikan i specializuar në historinë e krishterimit në SHBA dhe profesor universiteti. Në vitin 2005, revista “Tajms”

e cilësoi si një nga 25 ungjillorët më me ndikim në Amerikë. Është autor i një numri librash. (https://www.goodreads.com/author/show/7362232.Mark_Noll; <https://www.encyclopedia.com/arts/educational-magazines/nollmark-1946>).

1361 angl. **East African Revival** ishte një lëvizje e kthimit në besimin e krishterë, që filloi në Ruandën Veriore dhe Ugandën Jugore në mesin e viteve '30 dhe u përhap në tërë Afrikën Lindore gjatë viteve '40 dhe '50. (<https://www.oxfordscholarship.com/view/10.1093/oso/9780199643011.001.0001/oso-9780199643011-chapter-10>).

1362 angl. **Edward Joseph Church** ose **John Edward Church**, i njohur më së shumti si **Joe Church** (1899-1989) ishte një mjek anglez, që shërbeu si misionar në Ruanda dhe Uganda nga fundi i viteve '20 deri në fillim të viteve '70. Ishte një nga udhëheqësit më të spikatur të Rizgimit Afrikan Lindor, që nisi në spitalin "Gahini", ngritur nga *Shoqëria Misionare "Çerç"* (*Church Missionary Society*) në Ruanda në vitin 1933. Ky rizgim u përhap shpejt në Kishën Anglikane të Ugandës, në kishat presbiteriane dhe metodiste të Kenias, si dhe në kishat menonite dhe luterane të Tanzanisë. (<https://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/c-d/church-john-edward-1899-1989/>).

1363 angl. **Scofield Study Bible** u botua në vitin 1909 nga Sajrus Skuifild (Cyrus I. Scofield), me profesion jurist, nga dega amerikane e Oxford University Press. Në vitet '30, ajo arriti 1 milion kopje të shitura dhe, në fillim të viteve '40, 2 milionë. Ky botim zë një vend të rëndësishëm në krishterimin modern, sepse i kombinonte mjetet e studimit ndihmës me tekstin e Shkrimit, duke i bërë bashkë për një të kuptuar më të mirë të Biblës. (<https://g.christianbook.com/ns/pdf/more/563269.pdf>).

1364 angl. *The New Shape of World Christianity: How American Experience Reflects Global Faith*.

1365 angl. **John Bunyan** (1628-1688) ishte një pastor i njohur anglez dhe predikues, autor i librit të njohur "Rruga e shëptarit", që ishte shprehja më karakteristike e pikëpamjes puritane. (<https://www.britannica.com/biography/John-Bunyan>).

1366 angl. *Pilgrim's Progress* është një alegori fetare që u botua në dy pjesë: 1678, 1684. Vepra përshkruan një vizion simbolik të udhëtimit të njeriut të mirë përmes jetës. Libri u botua për herë të parë gjatë periudhës së sundimit të Karlit II dhe u shkrua kryesisht kur autori i tij puritan ndodhej në burg, për vepra penale kundër Aktit e Asamblesë së vitit 1593 (i cili ndalonte kryerjen e shërbimeve fetare jashtë rrethit të ndikimit të Kishës së Anglisë). (<https://www.britannica.com/topic/The-Pilgrims-Progress>). Ky libër (pjesa e parë) është botuar në gjuhën shqipe, së pari, në vitin 1927, nga Shtypshkronja dhe Libraria "Dhori Kotti" në Korçë, me titullin "Udhëtari nga kjo botë ndë tjetrën a udha e të Krishterit nga qytet i humbjes gjer ndë qytet të Qiellit: e treguarë si ëndërr prej Jovan Benjian", përkthyer nga Gjergj D. Qirias. Ky libër, së fundmi (2018), doli me një botim të ri nga "Instituti për Studime Shqiptare dhe Protestante", përgatitur nga Alma Puka dhe dr. David Hosaflook, Ledio Hala dhe prof. as. dr. Teuta Toska në dy variante: të pandryshuar me origjinalin e vitit 1927, dhe të kthyer në shqipen e sotme. Gjithashtu, ky libër ka patur edhe një botim tjetër me titullin "Rruga e shëptarit" (të dyja pjesët), përkthyer nga Rifat Buzuku dhe botuar në vitin 1992 (botim i parë), në 20.000 kopje, nga GBV-Gute Botschaft Verlag, Gjermani dhe në vitin 1999 (botimi i dytë).

1367 Në përkthimin e Biblës në gjuhët e kombeve të ndryshme janë marrë parasysh aspektet kulturore, për të bërë një përkthim dinamik, që të ketë kuptim për ta në kulturën

e tyre. Ky quhet indigenizim ose përshtatje kulturore. P.sh. në gjuhën koreane fjalët e Zotit Jezus: “Unë jam buka e jetës” janë: “Unë jam orizi i jetës”. Për atë kulturë, fjala “oriz” ka të njëjtin kuptim që ka për ne fjala “bukë”.

1368 **Shamani** është një person që praktikon *shamanizmin*, një praktikë fetare dhe magjie, dhe konsiderohet se mund të komunikojë me botën e shpirtave të mirë dhe të këqij, sipas besimit të disa popujve të Azisë Veriore dhe të Amerikës së Veriut. Ai merr fuqi nëpërmjet ekstazës fetare, dhe besohet se ka aftësinë për të shëruar të sëmurët, për të komunikuar me botën tjetër dhe shpesh për t'i shoqëruar shpirtat e të vdekurve në atë botë tjetër. (<https://www.britannica.com/topic/shamanism>).

1369 **David Yonggi Cho** (l. 1936) udhëheqës i krishterë ungjillor korean, ish-budist, themelues i Kishës së Plotë të Ungjillit të Joidos në Seul në vitin 1958, një kishë pentekostale e lidhur me Asamblenë e Perëndisë. Është grupimi më i madh pentekostal në Korenë e Jugut. (<https://www.britannica.com/biography/David-Yonggi-Cho>).

1370 **angl. Allan Anderson** (l. 1949) është një pastor, teolog dhe profesor i Misionit dhe Studimeve Pentekostale në Universitetin e Birmingemit në Angli. Mban gradën “Doktor në Teologji”. U lind në Angli, por u rrit në Zimbabve dhe u shkollua në Afrikën e Jugut. Ka shkruar një numër librash për pentekostalizmin, ku mund të përmendim: *Hyrie në pentekostalizëm: Krishterimi karizmatik mbarëbotëror* (Introduction to Pentecostalism: Global Charismatic Christianity, Cambridge, 2004; 2nd ed. 2014). (<https://www.birmingham.ac.uk/staff/profiles/tr/anderson-allan.aspx>).

1371 Që ka të bëjë me ditët e fundit të botës dhe me ardhjen e dytë të Jezu Krishtit.

1372 **angl. Back to Jerusalem.**

1373 **Rruga e Mëndafshit** është një rrugë e vjetër tregtie apo më saktë një rrjet rrugësh që lidhte Lindjen me Perëndimin. Fillimet e saj janë rreth vitit 114 para Krishtit, në kohën e dinastisë Han (207 para Krishtit - 220 pas Krishtit). Ajo ishte një rrugë karvanesh, që fillonte në Sian dhe dhe dilte në Mesdheun Lindor, 6400 km e gjatë. Kina tregtonte mëndafsh, letër e barut, ndërsa importonte lesh, ar dhe argjend. Vetëm pak persona arrinin ta përshkonin krejt rrugën. Zakonisht mallrat kalonin dorë më dorë. (<https://www.britannica.com/topic/Silk-Road-trade-route>).

1374 **angl. Dr. Randy Richards** është rektor i Universitetit të Atlantikut në Palm Bic (Palm Beach Atlantic University). Disa nga librat e tij janë: *Kegleximi i Shkrimit me sytë e Perëndimit* (Misreading Scripture with Western Eyes, 2012); *Rizbulimi i Jezusit* (Rediscovering Jesus, 2015); një komentari në dy vëllime për Ungjillin e Gjonit; *Të lexosh thellë Shkrimin* (Reading Scripture Deeply, 2015) etj. (<https://www.pba.edu/directory/richards-randy.html>).

1375 Në anglisht **Chiang Kai-shek** (romanizuar me anë të sistemit Uejd-Zhiles për romanizimin e gjuhës së shkruar kineze, me qëllim për t'i thjeshtuar karakteret e gjuhës kineze për botën perëndimore në Çan Kai Shi) me emrin e vërtetë **Chiang Chung-cheng** [Çan Çun Çen] (1887-1975) ishte ushtarak dhe burrë shteti, kreu i qeverisë nacionaliste të Kinës në vitet 1928-1949, dhe më pas kreu i qeverisë nacionaliste kineze në mërgim, në Tajvan, pas përmbyssjes nga komunistët. (<https://www.britannica.com/biography/Chiang-Kai-shek>).

1376 **angl. Mao Zedong** (romanizuar me anë të sistemit Uejd-Zhiles Mao Tse-tung) (1893/1976) ishte ushtarak, burrë shteti dhe teoricieni kryesor marksist kinez, i cili udhëhoqi revolucionin komunist në vend. Ai ishte kreu i Partisë Komuniste Kineze që

nga viti 1935, deri sa vdiq, dhe kreu i Republikës Popullore të Kinës nga viti 1949 deri më vitin 1959. (<https://www.britannica.com/biography/Mao-Zedong>).

1377 **Lëvizja Patriotike Protestante e Tre Vetëve** është një organizatë qeveritare kineze, që ka për qëllim t'i mbajë të krishterët kinezë besnikë ndaj Partisë Komuniste Kineze dhe Kinës. Kjo organizatë përpiket të kufizojë dhe të kontrollojë krishterimin, si dhe t'ia përshtasë atë politikës së Partisë Komuniste. Ajo udhëhiqet nga tri parime: vetëqeverisje, vetëmbështetje dhe vetëpërhapje, duke shmangur kështu ndikimin e huaj. Nga kjo organizatë kanë dalë kishat e Tre Vetëve. Në Kinë ka rreth 60,000 kisha të tilla. Kreu i Kishës është Partia Komuniste, e cila ka në varësi Ministrinë e Çështjeve Fetare dhe Këshillin e Krishterë të Kinës, që kontrollojnë Lëvizjen *Patriotike Protestante të Tre Vetëve*. Partia vendos se sa vetë do të pagëzohen në vit, cili do të predikojë dhe çfarë do të predikojë. Ndalohej të predikosh për ringjalljen e Krishtit, për ardhjen e dytë të Tij dhe kundër feve që mohojnë hyjninë e Krishtit. Predikuesit mund të predikojnë vetëm në kishat e tyre. Adhurimi jashtë kishës dhe ungjillëzimi jashtë tyre është i ndaluar. Botimi apo importimi i Biblave është i ndaluar. Nëpunësit qeveritarë, policët, ushtarët, mësuesit nuk mund të jenë të krishterë. Gjithashtu edhe fëmijët dhe adoleshentët. (<https://www.billionbibles.com/china/three-self-church.html>).

1378 Pas Revolucionit Komunist të vitit 1949, të gjithë misionarët u përzhunë nga Kina dhe shumë katolikë kinezë u burgosën për besimin e tyre, për lidhje me të huajt dhe për kundërshtim të komunizmit. Në vitin 1957, qeveria komuniste dhe disa udhëheqës katolikë kinezë themeluan organizatën kombëtare të pavarur “Shoqata Patriotike Katolike”, me qëllim që të merrnin në dorë drejtimin e kishave katolike në Kinë. Ajo ishte një mekanizëm i ndërtuar për të kryer lidhjen e Kishës me shtetin, si dhe për të prerë fjet lidhëse me Vatikanin, duke eliminuar kështu ndikimin e jashtëm. Pritej që kleri dhe besimtarët katolikë të braktisin çdo lidhje me Romën. Shumë katolikë u bashkuan me kishat e Shoqatës, ndërsa të tjerët vazhduan të adhuronin fshehurazi. Gjatë Revolucionit Kulturor (1966-1976), një periudhë trazirash të ashpër politike dhe shoqërore, praktika fetare u shtyp dhe u persekutua plotësisht. Kishat u shkatërruan ose u kthyen në fabrika apo depo. (<https://www.catholicsandcultures.org/china-catholic-practice-flourishing-amid-political-and-economic-transformation>). “Në vjetin 1966 Lin Biao, në Pekin, nxiti një lëvizje fort të re, me karakter ashpersie e dhune kundër çdo kulture, veç asaj proletare e që do të merrte emnin “revolucion kultural”. Edhe në Shqipëri, vjeti 1967 do të ishte ai i këtyne ngjarjeve të idhta, tue u pshjtjellue mbarë Shqipëria. Nisi edhe ndër ne “revolucion kultural”. Me datën 6 shkurt 1967, në mbledhjen e disa organizatave të Partisë në Tiranë, Enver Hoxha jepte sinjalin e madh të këtij revolucion, të një lufte të furishme “kundër zakoneve prapanike e paragjyqimeve fetare”, e cila do të shtrihej në të gjitha skajet e atdheut tonë me të njëjtin intensitet e terhim. Revolucion kultural kinez u ba edhe yni, me një luftë të mbrendshme me goditje të përqendrueme, kundër të gjitha religjioneve në Shqipëri e posaçërisht kunder Kishës e Klerit katolik. Kjo shkëndijë që u ndez “kunder zakoneve prapanike e paragjyqimeve fetare”, ishte e mjaftueshme për t’u ba flakë e madhe ditën e 7 shkurtit, kur nisi të dukeshin fletë-rrufetë, në ngjasim të dacibaove kineze e me vazhdu kjo flakë djegëse e zharritëse për sa e sa vjet si një ferr tokësuer i kjahmetit shqiptar. Qyteti i Durrësit pau grupet e të njëjve, të verbuem, të cilët shkatërruen Shejtnoren ortodokëse të Shën Vlashit. U formue një shtab i përgjithshëm për mbarë Shqipërinë, nën udhëheqjen e Ramiz Alisë, i cili gjindej ato ditë në Shkoder. Me datën 15 shkurt 1967, ora 10, në të gjitha dyert e kishave e të xhamiave dhe në vendet e afishimit u panë në qytet “Fletë-rrufetë”,

shpikje kineze, prej grupeve të disa të rijve e të rejave, ma tepër të rij konviktesh. Çka nuk thohej nder ata: “ka luejtë rol reaksionar feja, asht qendra e obskurantizmit Vatikani, Klerikë! Populli iu ban thirrje të dorëzoni kishët, qelat e çka të keni. Mjaft keni gënjye. Përqafoni punën dhe fitoni bukën me djersë të ballit.

Mjaft keni mashtruar! Populli nuk ju do. Rinia nuk ju do.”” (Imzot Zef Simoni, “Persekutimi i Kishës Katolike në Shqipëri nga 1944-1990”, referat i mbajtur në Simpoziumin Ndërkombëtar “Krishterimi ndër Shqiptarë”, Tiranë, 16-19 Nëntor 1999, botuar nga Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, Shkodër, 2000, fq. 379-380.). Filloi shkatërrimi i objekteve të kultit dhe përndjekja e klerikëve, të cilët u terrorizuan e disa u burgosën. U zhdukën mijëra libra, biblioteka kishash, shënime historike etj. Shumë kisha u kthyen në salla publike, disa u kthyen në stalla bagëtiesh, disa u rrënuan plotësisht. U prishën 2169 objekte kult e ndër këto ishin rreth 600 kisha ortodokse, 327 kisha katolike. (Dhori Qiriazi, “Krishterimi në Shqipëri”, Argeta LMG, Tiranë, 2005, ribotim, fq. 170). Dekreti Nr. 4337 i 13 nëntorit 1967, i shpalli të jashtëligjshme komunitetet fetare, duke shfuqizuar statutet e tyre. Në nenin 37 të Kushtetutës së Republikës Popullore Socialiste të Shqipërisë (1976), thuhej: “Shteti nuk njeh asnjë fe dhe përkrah e zhvillon propagandën ateiste për të rrënjësuar te njerëzit një botëkuptim materialist e shkencor.” (Mr. David Young, “Lëvizja Protestante midis shqiptarëve 1908-1991, Sh. B. “Tenda”, Prishtinë 2011, fq. 156; <http://licodu.cois.it/?p=409&lang=en>; <http://shtetiweb.org/wp-content/uploads/2015/10/Kushtetuta-e-Republikes-Socialiste-te-Shqiperise-1976.pdf>).

1379 **Revolucioni i Madh Kulturor Kinez** apo siç njihet edhe si **Revolucioni Kulturor Kinez** ishte një ndryshim i dhunshëm i nisur nga udhëheqësi i Partisë Komuniste Kineze, Mao Ce Duni, gjatë dekadës së fundit të tij në pushtet, për të ripërtëritur frymën e Revolucionit Kinez, nga frika se në Partinë Komuniste mund të kishin hyrë elementë “borgezë” dhe se Kina mund të ndiqte rrugën sipas modelit sovjetik, ku revolucionin kishte marrë fund (Në fillim të viteve ’60 pati tensione mes Kinës dhe Bashkimit Sovjetik për vijën politike.). Maoja kërkonte të arrinte katër objektiva: 1) të zëvendësonte pasuesit e tij të caktuar me udhëheqës më besnikë ndaj mendimit të tij; 2) të pastronte Partinë Komuniste Kineze; 3) t’u jepte të rinjve të Kinës një përvojë revolucionare; 4) të arrinte disa ndryshime specifike të politikave, në mënyrë që sistemet arsimore, shëndetësore dhe kulturore të bëheshin më pak elitare. Për të gjithë ata që nuk ndanin të njëjtin vizion me të për komunizmin, Komiteti Qendror i Partisë Komuniste Kineze përpiloi një dokument që u lëshua më 16 maj 1966, e cila njihet si data e nisjes së Revolucionit. Disa nga karakteristikat e tij ishin: mobilizimi politik, lufta e klasave, antiintelektualizmi, egalitarizmi dhe ksenofobia. Në gusht të po atij viti, Maoja bëri një mobilizim masiv të të rinjve në qytet. Ata u organizuan në grupe të quajtura “Roje të Kuqe”, të cilët sulmonin të gjitha vlerat tradicionale dhe “borgeze”. Kjo ishte dhe një provë për zyrtarët e Partisë, një pjesë e të cilëve u kritikua publikisht. Shumë intelektualë të vjetër u sulmuan verbalisht dhe fizikisht, e një pjesë e tyre edhe vdiqën. Presidenti i Kinës Liu Shaoqi dhe Sekretari i Përgjithshëm i Partisë Ten Siao Pini u rrëzuan nga pushteti. Në vitin 1967, Komitetet lokale të Partisë u zëvendësuan me organe të reja. Shumë udhëheqës të lartë kërkuan ndalimin e Revolucionit, por nuk mundën dot të dilnin mbi Maon. Në prill 1969, në Kongresin e Nëntë të Partisë, Ministri i Mbrojtjes Lin Biao u emërua zyrtarisht si pasardhës i Maos dhe ushtria forcoi kontrollin e saj mbi të gjithë shoqërinë. Lin Biao përfitoi nga përplasjet kufitare Kino-Sovjetike për të shpallur ligjin ushtarak dhe përdori më tej pozitën e tij për të hequr qafe disa rivalë. Disa nga udhëheqësit

që u pastruan gjatë viteve 1966-68, vdiqën nën regjimin e ligjit ushtarak të vitit 1969 dhe shumë të tjerë vuajtën rëndë gjatë kësaj periudhe. Por Maoja ishte i kujdesshëm dhe Lin Biao dukej se kërkonte të merrte pushtetin shpejt. Ky i fundit u vra në shtator 1971, në një përpjekje për të ikur në Bashkimin Sovjetik, siç u tha nga autoritetet kineze, pas një komploti për vrasjen e Maos. Komanda ushtarake kineze u pastrua pothuajse e tëra në javët pas vdekjes së Lin Biaos. Shumë nga mbështetësit e Maos u zhgënjyen. Kryeministri Çu En Lai u përpoq të sillte një lloj stabiliteti në vitet 1971-73. Ai riktheu një numër njerëzish që ishin përjashtuar e mes tyre edhe Ten Siao Pinin, me pëlqimin e Maos. Çu En Lai shpresonte që Ten Siao Pini të bëhej pasardhësi i Maos, i cili ishte diagnostikuar me kancer në vitin 1972. Ardhja e Ten Siao Pinit u kundërshtua nga e shoqja e Maos, Çang Çing, dhe ndjekësit e saj radikalë, të cilët arritën ta bindnin Maon, në vitin 1975, se kjo gjë ishte gabim dhe do të çonte në mohim të Revolucionit dhe të vetë Maos. Me vdekjen e Çu En Lait, në vitin 1976, Ten Siao Pini u shkarkua. Por vdekja e Maos po atë vit solli edhe fundin e grupimit radikal të të shoqes së tij dhe ardhjen në pushtet të Ten Siao Pinit në vitin 1977. (<https://www.britannica.com/event/CulturalRevolution>).

1380 **Ignatius Kung, Kung Pin-Mei** (lindur, më 2 gusht 1901, në Shangai, Kinë, dhe vdekur, më 12 mars 2000, në Satamford, Konektikat, SHBA) ishte prelati katolik i Kinës. Ai e gjeti veten gjithnjë në kundërshtim me politikat e qeverisë komuniste të Kinës dhe, në vitin 1955, pas refuzimit të tij të përsëritur për të denoncuar Papën dhe për mospranimin e kontrollit shtetëror të fesë, u arrestua dhe u dënua me burgim të përjetshëm, me akuzën si udhëheqës i një “klike kundërrevolucionare nën mantelin e fesë”. Për këtë, u bë disidenti i krishterë më i njohur i Kinës. Në vitin 1985, u lirua nga burgu, por u mbajt në arrest shtëpie. Në vitin 1987, u lirua dhe, një vit më vonë, shkoi në SHBA për trajtim mjekësor. U vendos në Konektikat, me anëtarët e familjes. Në një audiencë private në Romë me papa Gjon Palin II, në vitin 1988, mësoi se Papa e kishte emëruar fshehurazi kardinal në vitin 1979. Emërimi u bë publik në maj të vitit 1991. Kung nuk u lejua të kthehej në Kinë. Gjatë viteve të fundit, u mor me drejtimin e Fondacionit “Kardinali Kung”, një organizatë në mbrojtje të të drejtave të njeriut, e përkushtuar për të ndihmuar katolikët në Kinë. (<https://www.britannica.com/biography/Ignatius-Cardinal-Kung>).

1381 Vlen të shënojmë këtu se një gjë e ngjashme kishte ndodhur me Kishën Katolike edhe në Shqipëri në vitin 1945 e mbas. “Imzot Gaspër Thaçi, së bashku me Imzot Vinçenc Prennushin u thirrën prej Enver Hoxhës që u kërkonte bashkëpunim, me konditë që këta të shkëputeshin nga Selia Shejte. Të dy refuzuan me guxim këto propozime. Mbas vdekjes së Imzot Gaspër Thaçit, Enver Hoxha provoi përsëri një tentativë tjetër, tue thirrë Imzot Frano Gjinin. Refuzimi i Imzot Gjinit ishte i premë: *Unë nuk do ta ndajë kurrë grigjën teme nga Selia Shejte*. Asnjë nga kleri katolik nuk pranoi skizëm gjatë historisë së persekutimit.” (*Imzot Zef Simoni, “Persekutimi i Kishës Katolike në Shqipëri nga 1944-1990”, referat i mbajtur në Simpoziumin Ndërkombëtar “Krishterimi ndër Shqiptarë”, Tiranë, 16-19 Nëntor 1999, botuar nga Konferenca Ipeshkvnore e Shqipërisë, Shkodër, 2000, fq. 370.*). Imzot Gaspër Thaçi, arkipeshkvi i metropolitan i Shkodrës, vdiq në Shkodër, më 25 maj 1946, mbas një sëmundjeje të rëndë e pas një survejimi të rreptë. (<https://www.vaticannews.va/sq/kisha/news/2019-01/imzot-gasper-thaci-ne-perijetorin-lindjes-kyeipeshkev-shkodres.html>). Imzot Prennushi, arkipeshkvi i Durrësit, u arrestua, më 19 maj 1947, dhe u dënua me 20 vjet burg. Vdiq në burgun e Durrësit prej infarktit, shkaktuar prej keqtrajtimeve, torturave dhe kushteve të këqija ku jetoi, më 19 mars 1949.

(<https://www.kishbakatolikesbkoder.com/martiret-e-komunizmit/imzot-vin%C3%A7ens-prennushiofm/>). Arshi Pipa, kujton: “Imzot Prendushi më ka rrëfye qysh Enver Hoxha i kishte thirrë, gjoja qi të këshillohej me të për punët e Kishës Katolike Shqiptare, në të vërtetën për t’i imponue atij pikëpamjet e politikës komuniste ndaj fés. Nuk kishte mundë ta bindte. Më vonë, mbasi Imzot Prendushi u burgos, ai u vërsul ashpër kundër tij në njeinin prej fjalimeve të veta. (<https://gazetamapo.al/dboma-numer-8-at-vincenc-prennushi-nje-portret-nga-arshi-pipa/>). Publikuar në: 11:19 - 19/08/19). Imzot Frano Gjini, ipeshkëv i Abacisë Nullius të Shën Llezhdrit në Orosh të Mirditës (i cili mbante përkohësisht edhe detyrën e regjentit të Delegacionit Apostolik të Shqipërisë me të gjitha kompetencat e Delegatit Apostolik, duke zëvendësuar Imzot Nigrisin që, pasi ishte nisur për Romë në fund të marsit të vitit 1945, regjimi nuk e lejoi të hynte më në Shqipëri), u arrestua në Shkodër, më 15 nëntor 1946, u dënua me vdekje dhe u pushkatua më 11 mars 1948. (<https://www.kishbakatolikesbkoder.com/martiret-e-komunizmit/imzot-frano-gjini/>). Gjithashtu, presione për ta vënë nën kontroll u bënë edhe ndaj Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë. Kryepeshkopi Kristofor Kisi dha dorëheqjen në vitin 1949. U deklarua për arsye shëndeti. Sinodi IV i Kishës Ortodokse Autoqefale të Shqipërisë (25 gusht 1949) shpalli kryepeshkop Paisi Vodicën (1949-1966) (*i biri i tij Josif Pashkoja në atë kohë ishte Zëvendësprokuror i Përgjithshëm*), i cili nuk u njoh nga Patriarkana Ekumenike e Konstandinopojës dhe u konsiderua jokanonik. Ndoshta edhe pa mundësi zgjedhjeje, Kisha Ortodokse e Shqipërisë u lidh me Patriarkanën e Moskës. (*Dhori Qiriazi, “Krishterimi në Shqipëri”, Argeta LMG, Tiranë, 2005, ribotim, fq. 168*). Pasuesi i tij, Damiani, vdiq në burg në vitin 1973. Amerikani Edvin Xhejks, drejtuesi i Misionit Ungjillor në Korçë, i larguar nga Shqipëria në vitin 1940, nuk u lejua të kthehej. (*Mr. David Young, “Lëvizja Protestante midis shqiptarëve 1908-1991, Sh. B. “Tenda”, Prishtinë 2011, fq. 156*).

1382 Edhe në Shqipëri, kleri katolik, veçanërisht, pësoi persekutime të mëdha, si pasojë e refuzimit të shkëputjes së lidhjeve me Selinë e Shenjtë dhe e refuzimit të bërjes vegël në duart e qeverisë komuniste. Imzot Zef Simoni, pasi tregon për pushkatimin e atë Giovanni Faustit, nënprovincial i Shoqnisë “Jezus”, atë Daniel Dajanit, shqiptar, Rektor i Kolegjes e i Seminarit, atë Gjon Shllakut etj., thotë: “Në dosjet e Ministrisë së Punëve të Mbrendshme, në momentet para pushkatimit, u gjetën fjalët: *Rmofte Krishti Mbret dhe Falim anmiqtë tanë*.” Përveç pushkatimeve dhe punës së detyruar, “llojet e torturave ishin nga ma të ndryshmet, si: korrenti elektrik, mbushja e gojës me krypë, kamxhiku e druni, futja me kokë poshtë në fuçi me ujë të akullt për disa ditë, me ecë kambë zbathtë mbi pllaka të kuquna metalike, me të shtie vezë të zieme nën stjettull, pakësimi i ushqimit për të shkaktue vdekjen, ilaçe për të shkatërrue sistemin nervuer e për të ba të flasësh çka nuk di as ai vetë e lloje të tjera të shpikuna nga njerëz të Sigurimit të pashpirt.” (*Imzot Zef Simoni, “Persekutimi i Kishës Katolike në Shqipëri nga 1944-1990”, referat i mbajtur në Simpoziumin Ndërkombëtar “Krishterimi ndër Shqiptarë”, Tiranë, 16-19 Nëntor 1999, botuar nga Konferenca Ipeshkvore e Shqipërisë, Shkodër, 2000, fq. 371-372.*)

1383 angl. **Deng Xiaoping ose Teng Hsiao-p’ing** (1904-1997) ishte udhëheqës komunist kinez, figura më e fuqishme në Republikën Popullore të Kinës nga fundi i viteve 1970 deri në vdekjen e tij në vitin 1997. Ai braktisi shumë doktrina komuniste ortodokse dhe u përpoq të fuste elementë të sistemit të sipërmarrjeve të lira, dhe ndërmori reforma të tjera në ekonominë kineze. (<https://www.britannica.com/biography/Deng-Xiaoping>).

1384 **Jaime Sin**, *taiw. bokk. Sin Hâi-mûi* (1928-2005) ishte kardinal dhe udhëheqës shpirtëror i katolikëve romanë në Filipine për më shumë se një çerek shekulli. Shërbeu si

kryepeshkop i Manilës nga viti 1974 deri në vitin 2003. U dorëzua prift në vitin 1954. Më pas, në vitet 1967-72, shërbeu si peshkop i Obas, dhe, në vitet 1972-74, si kryepeshkop i Jaros. Në vitin 1976, u emërua kardinal nga papa Pali VI. Ai ishte kritik i vazhdueshëm i regjimit autoritar të Markosit dhe luajti një rol kyç në revoltat e që rrëzuan presidentët Ferdinand Markos, në vitin 1986, dhe Jozef Estrada, në vitin 2001. (<https://www.britannica.com/biography/Jaime-Cardinal-Sin>).

1385 **Ferdinand Edralin Marcos** (1917-1989) ishte jurist dhe politikan filipinas, i cili shërbeu si kreu i shtetit në Filipine nga viti 1966 deri në vitin 1986, duke krijuar një regjim autoritar, i cili u kritikua për korrupsion dhe për shtypjen e proceseve demokratike. (<https://www.britannica.com/biography/Ferdinand-E-Marcos>).

1386 *lat.* **Johannes Paulus II** me emrin e vërtetë **Karol Józef Wojtyła** (lindur, më 18 maj 1920, në Vadovice [Wadowice], Poloni, dhe vdekur, më 2 prill 2005, në Vatikan) ishte papë në vitet 1978-2005, i pari papë që nuk ishte italian pas 455 vjetësh, dhe i pari papë nga një vend sllav. Papati i tij zgjati 26 vjet, i treti më i gjatë në histori. Ai iu kushtua unitetit të Kishës Katolike dhe forcimit të autoritetit të saj moral. Si pjesë e përpjekjeve të tij për të nxitur një mirëkuptim më të madh midis kombeve dhe midis feve, ai ndërmori udhëtime të shumta jashtë vendit, duke shtrirë ndikimin e tij përtej kishës, me luftën kundër shtypjes politike dhe me kritikën ndaj materializmit të Perëndimit. I predikoi botës mesazhet e lirisë fetare, pavarësisë kombëtare dhe të drejtave të njeriut. Ai shpalli se e gjithë Evropa, “nga Atlantiku deri në malet Urale (në lindje të Moskës), duhet të ribashkohen nëpërmjet trashëgimisë së përbashkët të krishterë”. Papa dha një kontribut të vyer politik për lëvizjen *Solidarnost* në Poloni, si dhe për shpërbërjen e Bashkimit Sovjetik dhe përmbyستن e komunizmit në Europë. (<https://www.britannica.com/biography/Saint-John-Paul-II>).

1387 *kor.* 가가가, **Yi Seung-Hun** ose **Yi Singhun** (1756-1801) ishte një nga martirët e parë katolikë romanë në Kore. Ai i shte djali një zyrtares të lartë korean (zëvendëskryeministër) dhe ra në kontakt me katolicizmin në Pekin, Kinë, në vitin 1779, ndërsa shoqëronte të atin në një mision diplomatik. U martirizua më 8 prill 1801, gjatë ngjarjeve që njihen si *Persekutimi i katolikëve në vitin 1801*, ku u vranë mëse 300 njerëz. (<http://catholicamericanyesinkorea.blogspot.com/2012/02/yi-seungboon.html>).

1388 Frati **James Chou Wen-mo** ose **Jacob Zhou Wenmo** (1752-1801) ishte prifti i parë që u dërgua në Çosun, Kore. Ishte një nga të diplomuarit e parë në Seminarin e Kryepeshkopatës së Pekinit. Në Pashkën e vitit 1795, mbajti meshën e parë për besimtarët. Gjashtë vjet më vonë, numri i besimtarëve ishte rritur në 10.000. U kap më 11 mars 1801, gjatë persekutimit, dhe u dënua me vdekje. Iu pre koka, më 31 mars 1801, në moshën 49-vjeçare. (<https://catholicsaints.info/blessediacobus-chu-mun-mo/>).

1389 *kor.* 가가, **Kojong** me emrin e vërtetë **Yi H'ui** (lindur, më 8 shtator 1852, në Seul, dhe vdekur, më 21 janar 1919, po në Seul) ishte monarku i njëzetegjashtë i dinastisë Shoizon (Chosŏn) dhe i fundit i Koresë (Ky ishte dhe emri i Koresë në atë kohë). U bë mbret i Koresë që kur ishte ende fëmijë. Gjatë viteve të para të mbretërimit të tij, pushteti ishte në duart e babait të tij Teuon-Gan, i cili (si regjent) u përpoq të ringrinte vendin. Kur Teuon-Gani u rrëmbye dhe u çua në Kinë në vitin 1882, pushteti i kaloi mbretëreshës Min, e cili i kundërshtoi të gjitha përpjekjet për modernizim. Ajo u vra nga japonezët në vitin 1895. Dy vjet më vonë, në një përpjekje për të shpëtuar vendin, Kojongu e shpalli

veten perandor dhe ndryshoi emrin e vendit nga *Shoizon* në *Tehan* (*Hidbërimi i Madh*), veprime simbolike të tij, për të treguar pavarësinë nga Kina. Gjatë Luftës Ruso-Japoneze të viteve 1904-05, Japonia e pushtoi Korenë dhe e detyroi perandorin të nënshkruante një traktat, që i lejonte japonezët të përdorin vendin si bazë ushtarake dhe të vendosnin këshilltarë në qeveri. Pas luftës, Japonia ngriti një protektorat në Kore. Në vitin 1907, mbreti u detyrua të abdikonte në favor të djalit të tij, kur u zbulua se ai kishte dërguar emisarë për të mbrojtur rastin e Koresë në Konventën e Dytë të Hagës. Tre vjet më vonë, Japonia e aneksoi zyrtarisht Korenë. Vdekja e Kjongut në vitin 1919, nxiti thashetheme se ai ishte helmuar nga japonezët, dhe funerali i tij shërbeu si shtysë për lëvizjen e pavarësisë. (<https://www.britannica.com/biography/Kjong>).

1390 angl. **John Ross** (1842-1914) ishte misionar presbiterian skocez në Mançuri dhe Kore. U nis për në Kinë në vitin 1872. Në vitin 1873, mbajti shërbesën e parë në gjuhën kineze, duke nisur kështu dhe punën misionare në Mançuri. Ai njihej për një shpirt bujar kundrejt mësimave të Konfucit dhe traditave kineze, dhe përkrahte idenë e një kishë kineze, e cila nuk do të ishte kopje e kishave në Perëndim. Ai shpreu interes edhe për punën në Kore, në atë kohë ende e mbyllur për misionet. Megjithatë, në vitin 1877, ai botoi abetaren koreane dhe, në vitin 1882, edhe një gramatikë në gjuhën angleze. Në vitin 1879, shkroi për herë të parë historinë e Koresë në një gjuhë perëndimore. Në vitin 1887, nën drejtimin e tij, u botua për herë të parë Dhiata e Re në gjuhën koreane. U kthye në Skoci në vitin 1910, për shkak të shëndetit jo të mirë. (<http://www.bu.edu/missiology/missionarybiography/r-s/ross-john-1842-1915/>).

1391 kor. 가가가, **Sun Chu Kil** (1869-1935) ishte një pastor presbiterian, një nga udhëheqësit e shquar të Kishës së hershme të Koresë. U bë i krishterë në vitin 1897. Ai ishte nga të diplomuarit e parë të Seminarit Presbiterian të Phenianit dhe pastori i parë korean në shërbesë. Son Çu Kili ishte ungjilltari më i frytshëm gjatë Rizgimit të vitit 1907. Njihej për besimin dhe zellin e tij të fuqishëm. U burgos nga pushtuesit japonezë, si përkrahës i nacionalizmit. Ai u bë një nga firmëtarët e parë të Deklaratës së Pavarësisë, më 1 mars të vitit 1919. (<https://www.britannica.com/biography/Kiel-Sunchu>).

1392 angl. **John Livingstone Nevius** (1829-1893) ishte misionar presbiterian amerikan në Kinë, i diplomuar në Seminarin e Prinstonit dhe i njohur për metodën e tij të mbjelljes së kishave. U vendos bashkë me të shoqen në provincën Shandong. Të dy ishin nxënës të mirë dhe e mësuan gjuhën për diçka më shumë se një vit. Neviusi nisi predikimet dhe mësimet. Ata hapën shtëpinë e tyre për studimet e Biblës. Ai mbështeste idenë që kishat duhej të ishin të pavaruara nga ana financiare, të vetëqeveriseshin dhe të mbështesnin projektet e tyre, si ndihmat ekonomike për popullsinë, studimet e Biblës, bashkëpunimin me grupet e tjera të besimtarëve etj. Ai botoi dhe një manual, ku përcaktoheshin rregulla dhe rregullore për besimtarët. Manuali përfshinte metodat e studimit të Biblës, si të luteshin, Besoren e Apostujve dhe fragmentet e Shkrimeve për t'u mësuar përmendësh. Në 1890, Neviusi u ftua për të shpjeguar metodën e tij për misionarët e rinj presbiterianë në Kore. Parimet e tij i dhanë kaq shumë formë kishës protestante në Kore, sa puna e shumë misionarëve dhe udhëheqja e organizimi i kishës lokale ndjekin edhe sot modelin e tij. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/n-o-p-q/nevius-john-livingston-1829-1893/>).

1393 **Taoizmi** është një traditë shpirtërore fetare-filozofike, që ka formuar jetën kineze për më shumë se 2000 vjet. Emërtimi vjen nga *Tao*, që do të thotë *Rruga*, e cila

është një realitet përtej perceptimit njerëzor, një realitet që taoistët e lidhin fuqishëm me botën natyrore. Për taoistët, qëllimi përfundimtar i jetës njerëzore është ta kuptojë këtë realitet dhe të mësojë të jetojë në harmoni me të. Një nga besimet kryesore të taoizmit është *wu-wei*, ose “të mos e bësh”. Taoistët besojnë se rruga drejt mençurisë dhe lumturisë përfshin zbrazjen e mendjes dhe vendosjen në një heshtje të thellë. Ashtu si budistët dhe hinduistët, taoistët praktikojnë meditimin intensiv shpirtëror, si një metodë për të kuptuar botën dhe për të jetuar një jetë më të mirë. Taoizmi është i lidhur fort me shenjën *jün-jang*, apo simbolin e nirvanës, që simbolizon besimin taoist në çiftin e të kundërtave: drita dhe errësira, e nxehta dhe e ftohta, e lagura dhe e thata, mashkullorja dhe femërorja. Megjithatë, kuptimi i vërtetë i këtij simboli është fakti që secila gjysmë përmban një pjesë të tjetrës: ana e zezë ka diçka të bardhë në të dhe ana e bardhë ka diçka të zezë. Ky është besim themelor në taoizëm, që do të thotë se, edhe pse bota përbëhet nga çifte të kundërtash, nuk është thjesht një çështje “kjo kundër kësaj”. Kjo do të thotë se mungon përmasa morale: se drita nuk është më e mirë se errësira, ashtu siç vera nuk është më e mirë se dimri. Ato thjesht janë të ndryshme. Në taoizëm e mira dhe e keqja janë iluzion. ([https:// philosophyterms.com/taoism/](https://philosophyterms.com/taoism/)).

1394 *angl. Samuel Austin Moffett* (1864-1939) ishte një nga misionarët e hershëm presbiterianë në Kore. Ai mbërriti atje në vitin 1890. Mofeti e vuri theksin në studimin intensiv të Biblës për të gjithë besimtarët dhe në ungjillëzimin nga të gjithë besimtarët. Që nga gushti i vitit 1890, Mofeti bëri disa udhëtime në veri, dhe tre vjet më vonë u zhvendos përgjithmonë në Phenian, ku përgjigjja ndaj ungjillit dhe rritja e kishës u bë legjendare. Në vitin 1901, filloi atë që më vonë do të quhej Seminari Teologjik Presbiterian, me dy nxënës që u takuan në shtëpinë e tij. Mofeti shërbeu si president i shkollës për 17 vjet. Në vitin 1907, dolën dhe të diplomuarit e parë nga ky Seminar. Ai ishte përfaqësuesi presbiterian i Koresë në Konferencën Misionare të Edinburgut në vitin 1910, dhe përsëri në Konferencën e Jerusalemit të vitit 1928, të Këshillit Ndërkombëtar Misionar. Nga viti 1918 deri në vitin 1928, ai ishte president i Kolegjit “Sungsil” (*Soongsil College*) në Phenian. Doli në pension në vitin 1934, në moshën 70 vjeçare, por zgjodhi të qëndronte në Kore. Në vitin 1936, në tensionet që patën udhëheqësit presbiterianë me guvernatorin japonez, për çështjen që studentët duhej të merrnin pjesë në ceremonitë budiste, ishte nga të parët që pranoi ta mbyllte Seminarin për pak kohë dhe të mos i shkelte parimet. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/l-m/moffett-samuel-austin-1864-1939/>).

1395 *angl. Pyongyang Theological Seminary* u themelua në vitin 1901, nga Samuel Mofeti, me emërtimin *Seminari Presbiterian i Jezusit Phenian Shoizon* (*Pyongyang Chosun Jesus Presbyterian Seminary*), si një qendër për të përgatitur pastorë dhe ungjilltarë. (<http://www.bu.edu/missiology/missionary-biography/l-m/moffett-samuel-austin-1864-1939/>).

1396 **Lufta e Koresë** ishte një konflikt mes Republikës Demokratike të Koresë (Koresë së Veriut) dhe Republikës së Koresë (Koresë së Jugut), në të cilin humbën jetën më shumë se 2,5 milionë njerëz. Në qershor të vitit 1950, Koreja e Veriut, e mbështetur dhe e shtyrë nga Bashkimi Sovjetik, pushtoi Jugun. Kjo bëri që Kombet e Bashkuara dhe Shtetet e Bashkuara të Amerikës të merrnin anën e Koresë së Jugut, ndërsa Kina u bashkua me Korenë e Veriut. Luftimet përfunduan në korrik të vitit 1953, me Korenë ende të ndarë në dy shtete armiqësore. Në fakt, ky konflikt e kishte origjinën që në shtator të vitit 1945, me mbarimin e Luftës së Dytë Botërore dhe me rënien e Perandorisë Japoneze. Koreja kishte rënë nën sundimin japonez në vitin 1910, dhe shumë nga pretendentët për pushtet jetonin në mërgim në Kinë, Japoni, Bashkimin Sovjetik dhe

SHBA, duke formuar kështu dy krahë: Njëri krah ishte marksist, revolucionar, dhe kishte luftuar kundër japonezëve, si pjesë e gueriljeve që vepronin në Kinë dhe Mançuri. Njëri nga këta marksistë ishte edhe Kim Il Suni, drejtues gueriljesh, i stërvitur në Bashkimin Sovjetik, madje mbante dhe gradën “Major” në ushtrinë sovjetike; ndërsa krahu tjetër, jo më pak revolucionar, ishte i përbërë nga individë të frymëzuar nga traditat më të mira të shkencës, arsimit dhe industrisë në SHBA, Europë dhe Japoni. Një nga drejtuesit e këtij krahu ishte Sëng Man Li, i shkolluar në SHBA dhe kryetar i një qeverie provizore në mërgim. SHBA-ja dhe Bashkimi Sovjetik ranë dakord, në gusht të vitit 1945, për të ndarë vendin për qëllime administrative të përkohshme në paralelin 38. Por sovjetikët nisën një regjim terrori në Korenë e Veriut, që shpejt solli një varg prej mijëra refugjatësh drejt Jugut. Të dy palët nuk arritën të binin dakord mbi një formulë, e cila do të garantonte një Kore të bashkuar dhe, në vitin 1947, presidenti Harri Truman e bindi OKB-në për të marrë përgjegjësinë për vendin. Ushtria amerikane mbeti nën kontroll në Korenë e Jugut deri në vitin 1948. Ky vit kurorëzoi dhe përpjekjet e OKB-së për të shpallur në gusht Republikën e Koresë, me president Sëng Man Li. Ndërkohë, Kim Il Sungu forcoi kontrollin e tij mbi Partinë Komuniste në Korenë e Veriut. Komunistët në Korenë e Jugut e kundërshtuan krijimin e kësaj të fundit dhe nisën veprimet e armatosura, por dështuan. Në muajt mars-prill, pas një vizite të Kim Il Sungut në Moskë, Stalini e dha pëlqimin për një pushtim të Koresë së Jugut. Më 25 qershor, njësitë ushtarake koreanoveriore, të organizuara sipas modelit të ushtrisë sovjetike dhe të aramtosura nga Bashkimi Sovjetik, goditën me artilleri gjithë territorin që mbulonte paraleli 38. Më 28 qershor, ato hynë në Seul. Presidenti Truman kërkoi sanksione në OKB. Forcat amerikanë me në krye gjenaralët Mek-Artur dhe Uoker shkuan në ndihmë të ushtrisë koreanojugore dhe vetëm në gusht mundën të ngadalësonin përparimin e forcave kundërshtarë. Në këto luftime u bashkuan edhe dy brigada të Komonuellthit Britanik, ndërsa njësi të ushtrisë kineze iu bashkuan ushtrisë koreanoveriore. Më 25 shtator, forcat koreanojugore rimorën Seul dhe lëvizën drejt paralelit 38, me synimin që të kalonin përtej tij në veri. Megjithatë, dukej qartë se asnjëra palë nuk mund t'i imponohej tjetrës ushtarakisht. Më 17 maj 1951, Këshilli i Sigurimit Kombëtar i SHBA-së miratoi një politikë të re, ku SHBA-ja mbështeste një Kore të bashkuar dhe demokratike, por jo domosdoshmërisht të bashkuar me veprime ushtarake dhe me përmbysjen e Kim Il Sungut. Më 5 mars 1953, Stalini vdiq, dhe brenda disa javësh Byroja Politike e Partisë Komuniste Sovjetike votoi që lufta në Kore të përfundojë. Mao Ce Duni e priti lajmin me trishtim, por e dinte që ushtria e tij nuk mund ta vazhdonte luftën pa ndihmën sovjetike. Marrëveshja që i dha fund luftës u nënshkrua më 27 korrik 1953, nga përfaqësuesit e OKBsë, Kinës dhe Koresë së Veriut, pas negociatash mes diplomatëve amerikanë, sovjetikë dhe kinezë. (<https://www.britannica.com/event/Korean-War>).

1397 *angl. Yoido Full Gospel Church* është një kishë pentekostale brenda Asamblesë së Perëndisë, e vendosur në ishullin Joido në lumin Han në Seul. Është kongregacioni më i madh pentekostal në Korenë e Jugut dhe në botë. U themelua në vitin 1958 nga pastor Dejvid Jongi Ço. Fillimisht kishte 200,000 anëtarë. Në fillim të shek.XXI deklarojnë rreth 1,000,000 anëtarë dhe kanë dërguar 700 misionarë në qindra kisha anekënd botës. (<https://www.britannica.com/biography/David-Yonggi-Cho>).

1398 *angl. Osanri Choi Jashil Memorial Fasting Prayer Mountain* u themelua në vitin 1973, në qytetin Osan në provincën Kjangido, rreth 35 km në jug të Seulit, si një mal lutjesh për të gjitha denominacionet. Kompleksi është i përbërë nga një faltore kryesore,

me kapacitet 6000 persona, dhe 12 kapela, ku mund të ndjekin shërbesën rreth 20.000 persona. Aty mbahen çdo ditë 4 shërbesa adhurimi, nga e hëna në të shtunë. Çdo vit, vijnë aty për t'u lutur 20.000 besimtarë nga vendi dhe bota. (<http://english.fgtr.com/a05/01.asp>).

1399 *angl. Simeon Nsibambi* (1897-1978) ishte një i krishterë ungjillor nga Uganda dhe një nga udhëheqësit e Rizgjimit në Afrikën Lindore. U arsimua në një shkollë anglikane dhe, gjatë Luftës së Parë Botërore, shërbeu si mjek ushtarak në territorin gjerman në Afrikën Lindore. Pas lufte, u bë nëpunës i shëndetësisë në vend. Në vitin 1929, u takua me dr. Xho Çërçin dhe iu kushtua ungjillëzimit. (<https://dacb.org/stories/uganda/nsibambi2-simeon/>).

1400 *angl. George Lawrence Pilkington* (1865-1897) ishte një misionar irlandez i Shoqërisë Misionare të Kishës, me mision në Ugandë (në atë kohë Buganda). Ishte shkolluar në Kembrixh dhe ishte ndikuar shumë nga Lëvizja “Kezik”. U bë besimtar në vitin 1885, dhe mbërriti në Ugandë në vitin 1890. Për shkak të aftësive të tij gjuhësore, përktheu Biblën në gjuhën luganda, një nga gjuhët që flitet nga rreth 6 milionë njerëz. U vra gjatë një revolte të milicisë sudaneze në Ugandë. (<https://www.biblicaltraining.org/library/george-lawrence-pilkington>).

1401 *angl. William Nagenda* (1912-1973) ishte një ungjilltar nga Uganda dhe udhëheqës i lëvizjes së rizgjimit “Balokole”. Djali i një anglikani pronar tokash, u shkollua në “Kolegjin e Mbretit” në Budo, Uganda. U njoh me Simeon Nsibambin dhe Xho Çërçin, të cilët filluan rizgjimin në Afrikën Lindore në vitet '30. Pas kundërshtimeve dhe kritikave të hapura ndaj teologjisë liberale, ai vendosi të mos bëhej klerik, por të ungjillëzonte si njeri i thjeshtë. Mesazhi i tij i pakompromis i shpëtimit me anë të gjakut të Jezu Krishtit dhe disiplina e rreptë morale i preku thellë kishat protestante në të gjithë Afrikën Lindore. (<https://dacb.org/stories/uganda/nagenda2-william/>).

1402 *angl. Bishop Tucker Theological College* u themelua në vitin 1913 nga misionarët e “Shoqërisë Misionare të Kishës” (nga Britania) që punonte bashkë me anglikanët dhe me protestantët. U emërtua për nder të peshkopit Alfred Robert Taker (1849-1914), i cili ishte peshkopi i tretë i Afrikës Lindore Ekuatoriale (1897-1911). Në vitin 1997, në bazë të këtij kolegj u themelua Universiteti i Krishterë i Ugandës. (<https://ucu.ac.ug/about/facts/history>).

1403 *angl. Festo Kivengere* (1919-1988) i njohur edhe si Billi Grahmi i Afrikës, ishte një ungjilltar dhe udhëheqës i krishterë i Ugandës, i cili u ndesh me zemërimin e ashpër të diktatorit të Ugandës Idi Amin. Lindi në një familje pagane dhe fëmijërinë e kaloi si lopçar. Në moshën 10-vjeçare hyri në një shkollë të hapur nga misionarët në fshatin e tij dhe më pas vazdoi edhe studimet e larta, për t'u kthyer përsëri në fshat si mësues. Më pas, u bë i krishterë dhe pastor. Disa vjet më vonë, bë peshkop i Kishës Anglikane në Kigezi. Pas studimeve në Angli, u mor me përkthimet në gjuhën suahili të predikimeve të Billi Grahmit. Ai jetoi për një periudhë kohe jashtë vendit (1977-1979) me gjithë familjen dhe u kthye në Uganda pas rrëzimit të Idi Ainit, për të vazhduar shërbesën e tij. (<https://dacb.org/stories/uganda/kivengere-festo/>).

1404 *angl. Idi Amin Dada Oumee* (lindur në Koboko, Uganda, në vitin 1924/25, dhe vdekur, më 16 gusht 2003, në Xhedah, Arabia Saudite) ishte ushtarak dhe president i Ugandës në vitet 1971-1979. Regjimi i tij u shqua për një shkallë të lartë egërsie dhe ai u quajt “Kasapi i Ugandës”. Mendohet se gjatë presidencës së tij u vranë rreth 300.000 vetë. Ai sulmoi hapur Britaninë dhe SHBA-në, si dhe një numër udhëheqësish botërorë. Si

mysliman, i prishi marrëdhëniet me Izraelin dhe lidhi marrëdhënie të ngushta me Libinë dhe Palestinën. Në vitin 1976, u përfshi personalisht në pengmarrjen e avionit francez të linjës Izrael-Francë në Entebe. Në tetor 1978, ai urdhëroi një sulm kundër Tanzanisë. Të ndihmuar nga nacionalistët e Ugandës, trupat e Tanzanisë e mundën ushtrinë e Ugandës. Kur forcat e e Tanzanisë po i afroreshin Kampalës, kryeqytetit të Ugandës, më 11 prill 1979, Amini u largua nga vendi për në Libi, e më pas u vendos në Arabinë Saudite. (<https://www.britannica.com/biography/Idi-Amin>).

1405 *angl. Janani Jakaliya Luvum* (1922-1977) ishte mësues dhe më pas kryepeshkopi i Ugandës në vitet 1974-1977. Studioi në Kolegjin e Shën Augustinit në Kentërbëri dhe në Kolegjin Teologjik të Londrës. I akuzuar nga diktatori Idi Amin për tradhti dhe kontrabandë armësh, u burgos. Më 16 shkurt 1977, kryepeshkopi dhe dy anëtarë të qeverisë dolën para gjyqit ushtarak, ku iu lexuan akuzat flase. Nuk iu dha e drejta për të folur, ndërsa presidenti që merrte pjesë në gjyq iu drejtua audiencës me fjalët: “Çfarë duhet të bëjmë me këta tradhtarë?” Ushtarët që ishin në sallë u përgjigjën: “Vrajini që tani!” Të tre u morën me një “Land Rover” dhe nuk u kthyen më të gjallë. Njoftimi zyrtar i qeverisë ishte se një nga të burgosurit u përpoq të merrte kontrollin e makinës. Ajo u përmbys dhe të burgosurit u vranë. Ndërsa mbështetësit e kryepeshkopit, që e morën trupin e tij për ta varrosur, gjetën shenja plumbash në trupin e tij. (<http://justus.anglican.org/resources/bio/101.html>).

1406 **1 Pjetrit 2:4-5.**

1407 **1 Pjetrit 2:6.** Citim nga **Isaia 28:16**: “Ja, unë vendos si themel në Sion një gur, një gur të provuar, një kokë qosheje të çmuar, një themel të sigurt; kush i beson atij nuk do të ngutet.” 1408 **1 Pjetrit 2:7-8a.**

1409 **1 Pjetrit 2:8b-1**